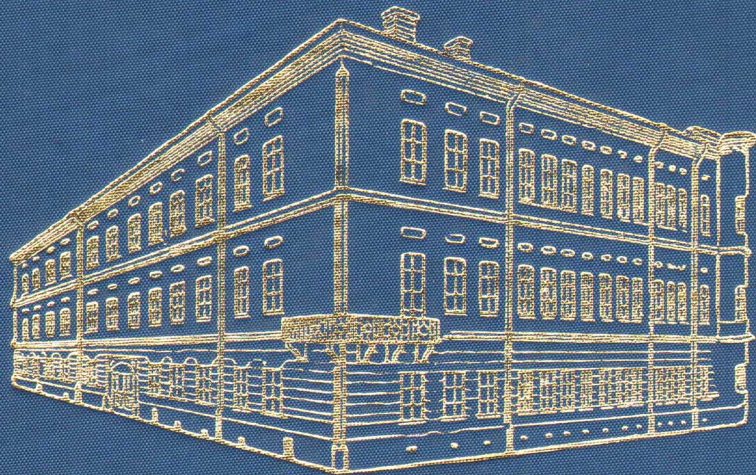
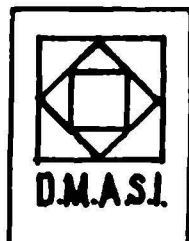

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

VIII

1971

 D.M.A.S.I.	DIRECȚIA MONUMENTELOR, ANSAMBLURILOR ȘI SITURILOR ISTORICE BIBLIOTECA Cota cărții: III 4 Inventar: 3414
---	--

**ACTA
MVSEI NAPOCENSIS
VIII**

D. M. I.
BIBLIOTECA
Inv. 3414
Cota

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

VIII

1971

COMITETUL DE REDACȚIE

Acad. prof. C. DAICOVICIU
(redactor responsabil);

P. BUNTA,
doctor în istorie (secretar de redacție)

H. DAICOVICIU,
doctor în istorie;

ȘT. FERENCZI,
doctor în istorie;

conf. I. KOVÁCS,
doctor în istorie;

FR. PAP
(secretar adjunct de redacție);

prof. ȘT. PASCU,
doctor-docent în științe istorice, membru corespondent al
Acad. R. S. România (redactor responsabil adjunct);

G. A. PROTOPOPESCU

I. I. RUSSU,
doctor-docent în științe istorice;

L. VAJDA,
doctor în istorie;

N. VLASSA

„ACTA MVSEI NAPOCENSIS”,
Anuarul Muzeului de Istorie Cluj.
Orice corespondență se va adresa:
Muzeul de Istorie Cluj
Str. Emil Isac nr. 2
Tel. 2.26.77.

„ACTA MVSEI NAPOCENSIS”,
Annuaire du Musée d'Histoire de Cluj.
Toute correspondance sera envoyée
à l'adresse:
Muzeul de Istorie Cluj
Str. Emil Isac nr. 2 (ROMÂNIA)

Desenele de S. BALASKÓ și L. TURANICZ

Fotografiile de I. HORVÁTH

50 DE ANI DE LUPTE ȘI VICTORII SUB STEAGUL GLORIOS AL PARTIDULUI COMUNIST ROMÂN

Anul acesta s-au împlinit cinci decenii de la crearea Partidului Comunist Român, detașamentul de avangardă al clasei muncitoare, conducătorul luptelor revoluționare și al construcției socialiste în patria noastră. Partidul comuniștilor din România a luat naștere direct și nemijlocit din mișcarea muncitorească a țării, fiind rezultatul maturizării, timp de o jumătate de veac, a maselor proletare, a organizațiilor acestora, rezultatul clarificărilor politice în interiorul mișcării revoluționare și al confruntărilor sociale și politice cu alte clase, și în primul rînd cu burghezia. „Niciodată în România — arată secretarul general al P.C.R., tovarășul Nicolae Ceaușescu — n-a existat un alt partid politic cu o istorie atît de bogată și glorioasă care să fi luptat cu abnegație și să fi realizat atîta pentru fericirea poporului român, pentru măreția națiunii noastre. Partidul nostru s-a născut și a crescut odată cu proletariatul; destinul său este strîns legat de cel al clasei muncitoare, al întregului popor român”.

Cu adînci rădăcini în istoria mișcării muncitorești, în relațiile sociale ale țării, partidul comunist a fost astfel conceput încît să ducă mai departe tradițiile luptei progresiste a poporului român, ale luptătorilor patrioți de la mijlocul secolului trecut pentru făurirea unei Români moderne, independente și unite, să influențeze activ evenimentele sociale, să deschidă noi direcții istoriei naționale.

Crearea, la 8 mai 1921, a Partidului Comunist Român pe baza ideologiei marxist-leniniste a ridicat pe o treaptă nouă mișcarea revoluționară din România, a dezvoltat conștiința de clasă a maselor muncitoare, rolul lor în lupta pentru transformarea revoluționară a societății românești. Începînd de la această dată, clasa muncitoare, sub conducerea partidului comunist, a fost prezentă și și-a spus cuvîntul în toate evenimentele importante ale țării, s-a situat în fruntea luptei pentru libertate și progres social, pentru cauza construirii socialismului și comunismului în patria noastră.

Din primele zile ale existenței sale, de la primii săi pași în arena vieții politice P.C.R. a avut de înfruntat greutăți imense. Cercurile reacționare au dezlănțuit o prigoană sălbatică împotriva comuniștilor. După trei ani de activitate legală, guvernul burghezo-moșieresc a scos partidul comunist în afara legii. Timp de două decenii comuniștii au fost obligați să acționeze în condițiile grele ale ilegalității, înfruntînd represii regimului burghezo-

moșieresc, îmbogățindu-și experiența și învingând dificultățile ivite în calea partidului, depășind multe neajunsuri și limite. În toată această perioadă — după cum arată și tovarășul Nicolae Ceaușescu — „partidul a fost organizatorul și conducătorul tuturor luptelor revoluționare ale oamenilor muncii”.

Dintre numeroasele bătălii de clasă din acea vreme, cu deosebită forță s-a manifestat capacitatea politică și organizatorică a partidului în timpul grevei minerilor de la Lupeni din 1929, al marilor lupte revoluționare ale ceferiștilor și petroliștilor din ianuarie-februarie 1933 — care au exprimat în modul cel mai grăitor spiritul combativ al clasei noastre muncitoare.

Elaborându-și linia politică generală, planul strategic și tactic, pe baza cunoașterii stadiului de dezvoltare a societății și dispoziției forțelor diferitelor clase și categorii sociale în fiecare etapă istorică, P.C.R. a înfățișat întregului popor perspectiva însuflețitoare a răsturnării regimului exploatator, a transformării revoluționare a societății, a făuririi unei vieți mai bune și mai fericite pentru cei ce muncesc.

În anii creșterii pericolului fascist, Partidul Comunist Român a luptat activ pentru unitatea clasei muncitoare, pentru unirea tuturor forțelor democratice și patriotice ale poporului în lupta împotriva politicii de fascizare a țării și a pregătirilor de război, pentru apărarea independenței și suveranității țării. Evenimentele politice și luptele sociale antifasciste desfășurate în acești ani au evidențiat cu pregnanță că partidul comunist a fost forța cea mai consecventă a apărării intereselor naționale, care mobilizând clasa muncitoare, largi forțe progresiste sub steagul democrației și independenței țării, a stăvilat pentru un timp ascensiunea spre putere a organizațiilor fasciste și înrobirea țării Germaniei naziste.

Ridicându-se cu hotărîre contra agresiunii Germaniei fasciste și a războiului împotriva Uniunii Sovietice, partidul comunist, exponent al intereselor vitale ale întregului popor, a dat glas frământărilor și aspirațiilor uriașei majorități a populației țării, a organizat rezistența antifascistă și lupta maselor pentru răsturnarea dictaturii militaro-fasciste, ieșirea din războiul purtat alături de Germania și alăturarea forțelor antihitleriste. Activitatea intensă desfășurată de partid a dus la unirea forțelor antifasciste patriotice, la formarea în aprilie 1944 a Frontului Unic Muncitoresc între P.C.R. și P.S.D., și apoi, în iunie 1944, a Blocului Național Democratic. În același timp, partidul comunist a organizat formațiunile de luptă patriotice, a condus numeroase acțiuni de sabotare a războiului. Rodul politicii duse de P.C.R., de promovare cu perseverență a luptei antifasciste, democratice și patriotice a fost victoria insurecției antifasciste din august 1944, eveniment crucial în istoria poporului român, cu adinci consecințe asupra căilor sale de dezvoltare în toate domeniile vieții sociale.

În noile condiții, în fața partidului comunist s-au ridicat sarcini imediate, de importanță națională, a căror realizare urma să influențeze puternic evoluția ulterioară a țării: mobilizarea tuturor forțelor poporului în scopul ducerii războiului pînă la victoria finală împotriva fascismului; intensificarea luptei maselor largi populare, a tuturor forțelor democratice și patriotice pentru

apărarea intereselor celor ce muncesc; înfăptuirea unor reforme economice și, îndeosebi, a reformei agrare; democratizarea țării, instaurarea unui guvern care să garanteze realizarea tuturor acestor țeluri.

Transformările social-politice și economice pe care le prevedea Partidul Comunist Român și care corespundeau intereselor fundamentale ale celor mai largi categorii sociale făceau posibilă acțiunea comună, într-un larg front de luptă, a clasei muncitoare, țăranimii, intelectualității patriotice, a categoriilor sociale mijlocii de la orașe, a tuturor forțelor interesate în progresul țării. Toate acestea și-au găsit oglindirea în politica partidului comunist, care milita pentru unitatea de acțiune a clasei muncitoare și realizarea alianței clasei muncitoare cu țăranimea. P.C.R. a condus cu succes revoluția populară, lupta pentru democratizarea țării și cucerirea puterii politice; în furtunoase bătălii masele largi populare au înfrînt forțele reacțiunii, au instaurat guvernul revoluționar-democrat de la 6 martie 1945, au înlăturat monarhia și au proclamat republica, făurind statul socialist.

O importanță excepțională în viața țării a avut Conferința Națională a P.C.R. din octombrie 1945, care a elaborat programul evoluției economice și sociale imediate și de perspectivă a României. Subliniind însemnătatea covârșitoare a industrializării pentru asigurarea progresului general al țării și consolidarea independenței naționale, Conferința Națională a indicat ca primă etapă trecerea la reconstrucția țării, refacerea rapidă a economiei distruse și dezorganizate de război. Partidul a desfășurat o intensă activitate pentru mobilizarea maselor la înfăptuirea obiectivelor trasate de Conferința Națională. „În cursul acestui proces — subliniază tovarășul Nicolae Ceaușescu —, s-a întărit unitatea clasei muncitoare, s-a făurit și dezvoltat alianța muncitorească-țăranască; partidul a înmănușiat într-un singur șuvoi eforturile muncitorimii, țăranimii, intelectualității, ale tuturor forțelor patriotice și progresiste ale națiunii”.

Pentru desfășurarea cu succes a procesului revoluționar o însemnătate deosebită a avut realizarea și întărirea unității de acțiune între P.C.R. și P.S.D., pe baza Frontului Unic Muncitoresc. Făurirea în februarie 1948 a partidului revoluționar unic al clasei muncitoare, pe temelia marxism-leninismului, a asigurat exercitarea de către clasa muncitoare și partidul ei a rolului de forță conducătoare în societate.

Trecerea la construirea socialismului a reprezentat încununarea unei lupte îndelungate desfășurate de către Partidul Comunist Român, de către forțele înaintate ale societății românești pentru libertate, progres social și independență națională, a fost rezultatul nemijlocit al schimbărilor social-politice înfăptuite în România după cel de al doilea război mondial prin lupta clasei muncitoare și a aliaților săi. În concepția partidului comunist făurirea socialismului și comunismului n-a însemnat numai răsturnarea claselor exploatatoare, naționalizarea mijloacelor de producție și realizarea unei unități depline în ce privește caracterul relațiilor de producție, ci a însemnat și crearea bazei materiale corespunzătoare, o industrie puternică, o agricultură avansată, o știință și cultură înaintată. Totodată, făurirea noii societăți impunea asigurarea la scara întregii societăți a egalității și echității sociale, dezvoltarea

democrației socialiste în toate sectoarele de activitate, crearea condițiilor pentru participarea maselor largi populare la elaborarea și aplicarea hotărârilor privind întreaga viață economică și politică. „De-a lungul celor 27 de ani care au trecut de la eliberarea țării — arată tovarășul Nicolae Ceaușescu —, poporul român, condus de partidul comunist, a desfășurat o uriașă activitate creatoare, la capătul căreia patria noastră, România se înfățișează ca un stat socialist înfloritor, cu o industrie dezvoltată și o agricultură în plin proces de modernizare, cu o orînduire socială avansată, care asigură condiții de viață tot mai bune tuturor oamenilor muncii de la orașe și sate. Exploatarea omului de către om a fost lichidată pentru totdeauna, poporul a devenit stăpîn pe avuția națională, pe destinul său, liber și suveran în propria țară. Aceasta este o cucerire epocală, care întruchipează traducerea în viață a aspirațiilor celor mai înaintate, a idealurilor celor mai îndrăznețe nutrite de-a lungul timpurilor de mințile luminate ale poporului”.

Pe măsura dezvoltării construcției socialiste, rolul conducător al partidului a crescut, exercitîndu-se în forme noi, superioare. Pentru etapa actuală, în societatea socialistă multilateral dezvoltată este caracteristic faptul că rolul conducător al partidului se manifestă cu putere crescîndă în toate sferele vieții sociale: în producția de bunuri materiale, în activitatea social-politică, în perfecționarea relațiilor de producție, a raporturilor socialiste dintre oameni, în ideologie, în știință, artă și cultură.

În documentele Congresului al X-lea al partidului s-a subliniat faptul că afirmarea rolului conducător al P.C.R. reprezintă factorul hotărîtor al edificării societății socialiste multilateral dezvoltate, că această cerință constituie o legitate fundamentală a societății noastre. Partidul comunist — după cum arăta tovarășul Nicolae Ceaușescu — „reprezintă nucleul în jurul căruia gravitează întreaga societate și de la care radiază energia și lumina ce pun în mișcare și asigură funcționarea întregului angrenaj al orînduirii socialiste”. Amploarea și eficiența misiunii sociale a Partidului Comunist Român, formele și metodele sale de activitate în conducerea societății evoluează, se adîncesc și se perfecționează în funcție de experiența acumulată, de condițiile și cerințele etapelor în care se află societatea. Legat prin mii de fire de masele cele mai largi ale poporului, partidul comunist se identifică cu aspirațiile și interesele supreme ale națiunii. Pentru fiecare om al muncii, cetățean al Republicii Socialiste România, Partidul Comunist Român reprezintă forța politică cea mai înaintată pe care se sprijină tot ce e mai valoros în sinul societății noastre. Dezvoltarea și adîncirea democrației socialiste — lege obiectivă a progresului social — se realizează din inițiativa și sub conducerea nemijlocită a Partidului Comunist Român, care stabilește și înfăptuiește în politica sa, științific elaborată, formele și metodele corespunzătoare fiecărei etape de evoluție a societății noastre. Politica partidului comunist urmărește și asigură ridicarea maselor largi la creația istorică conștientă, liberă. Crearea tuturor condițiilor pentru ca oamenii muncii să ia parte activă la conducerea treburilor obștești, să-și poată spune cuvîntul asupra tuturor problemelor dezvoltării societății este o cerință de prim ordin a construcției socialiste.

Rezolvarea deplină, pe baza cuceririlor socialismului, a problemei naționale în România este una dintre cele mai de seamă înfăptuiri sociale ale orînduirii noastre, un important rezultat al activității Partidului Comunist Român. Oamenii muncii români și cei aparținînd naționalităților conlocuitoare muncesc în strînsă unitate pentru prosperarea, înflorirea patriei comune. Naționalitățile conlocuitoare sînt organic integrate în opera generală comună de înfăptuire a societății socialiste multilateral dezvoltate, de încheiere pe temeri noi a unității moral-politice a întregului popor, a națiunii noastre socialiste.

Preocupat continuu de grija pentru unitatea mișcării comuniste și muncitorești, conștient în permanență de înalta sa îndatorire internaționalistă, Partidul Comunist Român acordă o deosebită importanță cauzei unității mișcării comuniste, solidarității proletariatului internațional, a forțelor progresiste și revoluționare din lumea întreagă. În relațiile cu partidele frățești, partidul nostru promovează o politică principială bazată pe egalitatea deplină în drepturi, neamestecul în treburile interne, respectarea dreptului fiecărui partid de a hotărî singur asupra politicii și activității sale, colaborarea și într-ajutorarea frățească în spiritul internaționalismului proletar. Aceste principii respectate și promovate neabătut de Partidul Comunist Român găsesc o tot mai largă recunoaștere, sînt afirmate și susținute tot mai stăruitor în relațiile dintre partidele comuniste și muncitorești.

La aniversarea unei jumătăți de veac de la crearea Partidului Comunist Român, patria noastră este o țară socialistă în plin progres. Năzuințele care au animat mintea și inima celor care au pus, cu 50 de ani în urmă, temeliile partidului revoluționar al clasei muncitoare s-au împlinit, îmbogățindu-se permanent cu noile sensuri pe care deceniile le-au adus, pe care experiența concretă a construirii socialismului le-a generat. Transformările radicale care au avut loc în toate domeniile vieții noastre sociale sînt indisolubil legate de experiența și acțiunea revoluționară consecventă a Partidului Comunist Român, purtînd pecetea spiritului creator al politicii sale. „Partidul — remarcă pe drept cuvînt tovarășul Nicolae Ceaușescu — intră în a doua jumătate a unui secol de existență mai puternic și mai unit ca oricînd. Vigoarea și tinerețea partidului sînt la fel ca și ale anotimpului în care s-a născut. El este veșnic tînăr și devine an de an tot mai viguros, deoarece își trage seva dătătoare de viață din legăturile indestructibile cu poporul, cu glia strămoșească, din concepția despre lume și viață a clasei muncitoare — materialismul dialectic și istoric”. În perioada care vine, Partidul Comunist Român va conduce neabătut poporul nostru pe drumul luminos al făuririi societății socialiste multilateral dezvoltate, pregătind trecerea la realizarea societății comuniste. Așa cum avem încredere că an de an va veni primăvara, tot așa credem în viitorul fericit, făurit de națiunea noastră socialistă — condusă de Partidul Comunist Român.

COMITETUL DE REDACTIE

CUPRINS

SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ — INHALT — CONTENTS

50 de ani de lupte și victorii sub steagul glorios al P.C.R.	V
Omagiu profesorului Teodor A. Naum la 80 de ani	XVI

STUDII ȘI MATERIALE

ȘT. FERENCZI, Cimitirul „scitic” de la Ciumbrud (V)	11
<i>Der „skythische” Friedhof von Ciumbrud (5. Teil)</i>	36
I. H. CRIȘAN, Necropola celtică de la Apahida	37
<i>Das keltische Gräberfeld von Apahida</i>	52
I. GLODARIU, Considerații asupra circulației monedei străine în Dacia (sec. II î.e.n. — I e.n.)	71
<i>Zum Umlauf fremder Münzen in Dazien (2. Jh. v.u.Z. — 1. Jh. u. Z.)</i>	90
M. BĂRBULESCU, Despre cultul zeiței Bendis la daco-geți	91
<i>Au sujet du culte de la déesse Bendis chez les Daco-Gètes</i>	103
C. VÁCZY, Nomenclatura dacică a plantelor la Dioscorides și Pseudo- Apuleius (III)	109
<i>[Die dakischen Pflanzennamen in den Werken von Dioskorides und Pseudo- Apuleius (3. Teil)]</i>	
D. PROTASE, Așezarea și cimitirul daco-roman de la Obreja (Transil- vania)	135
<i>Die dakisch-römische Siedlung und der Friedhof von Obreja (Siebenbürgen)</i>	158
I. WINKLER — C. BĂLOI, Circulația monetară în așezările an- tice de pe teritoriul comunei Orlea	161
<i>Der Münzumlauf in den antiken Niederlassungen auf dem Gemeindegebiet von Orlea</i>	172
C. POP, Reprezentări cu <i>Lupa Capitolina</i> pe monumente romane din România	173
<i>Darstellungen der Lupa Capitolina auf römischen Denkmälern in Rumä- nien</i>	184
C. DAICOVICIU, „Romanitatea scitică” de la Dunărea de Jos	187
<i>[„Die skythische Romanität” vom Unteren Donau]</i>	

M. RUSU, Castrum, urbs, civitas (Cetăți și „orașe” transilvănene din sec. IX—XIII)	197
<i>Castrum, urbs, civitas (Siebenbürgische Burgen und „Städte” im 9.—13. Jh.)</i>	202
M. DAN, Negustori clujeni la Cracovia în ultimul deceniu al sec. al XVI-lea	205
<i>Kaufleute aus Cluj in Krakau im letzten Jahrzehnt des 17. Jhs.</i>	216
M. BUNTA, Faianța habană din Transilvania	219
<i>Die Habaner Fayence in Siebenbürgen</i>	236
FR. PAP, Fluctuații de valoare vamală la oficiul tricesimal clujean în prima jumătate a sec. XVII	239
<i>Schwankungen des Zollwertes am Dreissigstamt von Cluj in der ersten Hälfte des 17. Jhs.</i>	249
AL. NEAMȚU, Forța de muncă salariată în industria extractivă din Transilvania în secolul XVIII	251
<i>La main-d'oeuvre payée dans l'industrie extractive de Transylvanie au XVIIIe siècle</i>	265
GH. BARTOȘ, Horea, Cloșca și Crișan în iconografia vremii	267
<i>Horca, Cloșca et Crișan dans l'iconographie du temps</i>	273
S. RETEGAN, Structura social-economică a burgheziei românești din Transilvania în anii regimului liberal	275
<i>Die sozial-ökonomische Struktur des rumänischen Bürgertums aus Siebenbürgen in den Jahren des liberalen Regimes</i>	286
L. VAJDA, Prima cale ferată din Transilvania	287
<i>Die erste Eisenbahn in Siebenbürgen</i>	298
C. RUSU, Idei filozofice și social-politice înaintate în gândirea lui Vasile Lucaciu	299
<i>Idées philosophiques, sociales et politiques progressistes dans la pensée de Vasile Lucaciu</i>	310
E. GŁODARIU, Din activitatea editorială a Astrei: „Biblioteca Populară a Asociațiunii”	311
<i>Über die Verlagstätigkeit der Astra: „Die Volksbücherei der Gesellschaft”</i>	319
G. PROTOPOPESCU, Tactica și strategia M.C.G. român, în bătălia pentru apărarea Bucureștiului	321
<i>Die Taktik und Strategie des rumänischen Oberkommandos im Kampf zur Verteidigung von Bukarest</i>	340
L. BOTEZAN — C. ENEA, Mișcări țărănești din județul Cluj în anii primului război mondial	341
<i>Bauernbewegungen im Bezirk Cluj zur Zeit des ersten Weltkrieges</i>	354
L. JORDÁKY, Figura lui Lenin în presa din Transilvania între 1917—1924	357
<i>The Figure of Lenin in the Newspapers in Transsylvania in the period of 1917—1924</i>	370
I. CHIȘU, Internaționalismul proletar — o constantă a istoriei P.C.R. (1921—1944)	371
<i>Der proletarische Internationalismus — eine Konstante in der Geschichte der Kommunistischen Partei Rumäniens (1921—1944)</i>	381

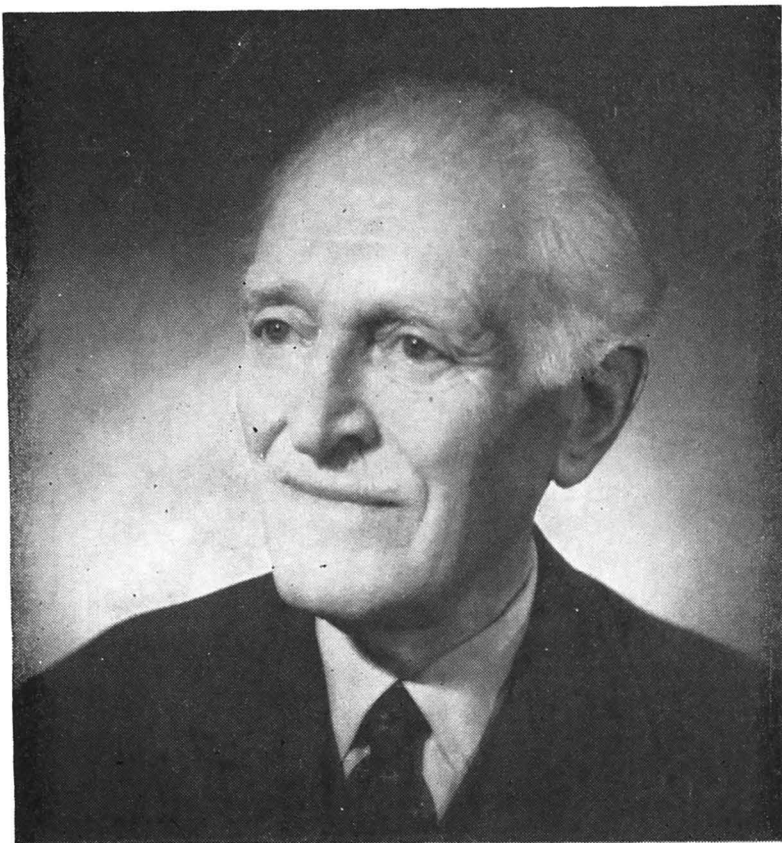
FL. NEDELCU — GH. I. BODEA, Din lupta antifascistă și antireviziționistă dusă de forțele patriotice progresiste din România în anii 1936—1937	383
<i>Aus dem von den fortschrittlichen patriotischen Kräften Rumäniens in den Jahren 1936—1937 geführten Kampf gegen Faschismus und Revisionismus</i>	390
P. BUNTA — GH. ȚUȚUI, Întărirea organizatorică a Partidului Comunist Român și creșterea influenței sale politice (1944 — 1945)	391
<i>Die organisatorische Erstarkung der Rumänischen Kommunistischen Partei und das Anwachsen ihres politischen Einflusses (1944—1945)</i>	406

NOTE ȘI DISCUȚII

GH. LAZAROVICI, Faza a IV-a a culturii Starčevo-Criș în Banat.	409
<i>Die IV. Phase der Starčevo-Criș Kultur im Banat</i>	413
S. DUMITRAȘCU — G. TOGAN, Săpăturile arheologice de la Boarta — „Cetățuie” (jud. Sibiu)	423
<i>Archäologische Ausgrabungen in Boarta — „Cetățuie” (Bez. Sibiu)</i>	436
S. JAKÓ, Date privitoare la cercetările arheologice de la Grădiștea Muncelului în anii 1803—1804 (II)	439
I. AL. MAXIM , Un depozit de unelte dacice pentru exploatarea sării	457
<i>Ein Verwahrfund dakischer Werkzeuge zur Salzgewinnung</i>	463
F. MEDELEȚ — T. SOROCEANU — N. GUDEA, Descoperiri arheologice din epoca dacică la Pescari (jud. Caraș-Severin)	465
<i>Découvertes archéologiques d'époque dace à Pescari (dép. Caraș-Severin)</i>	467
E. STOICOVICI — I. WINKLER, Über die Stanzen von Pecica und von Ludești	477
F. MEDELEȚ, Ceramica daco-getică. Cu specială privire la Transilvania	481
D. RADU, Descoperiri arheologice pe teritoriul satului Curciu (jud. Sibiu)	483
<i>Bodenfunde auf dem Gebiet des Dorfes Curciu (Bez. Sibiu)</i>	497
T. SOROCEANU, Un mormânt de incinerare de la Cristurul Secuiesc	499
<i>Une tombe à incinération de Cristurul Secuiesc</i>	500
E. DÖRNER, Urme ale legiunii a V-a Macedonica la Aradul Nou?	503
<i>Gibt es Spuren der Legio V Macedonica bei Aradul Nou?</i>	506
N. GUDEA, Limesul roman în zona castrului de la Bologa	507
<i>Der römische Limes im Bereich des Militärlagers von Bologa</i>	529
I.I. RUSSU, Sextus Vibius Gallus	531
<i>Sextus Vibius Gallus</i>	537

V. WOLLMANN, Inscricții și sculpturi romane din sud-estul Banatului	539
<i>Römische Inschriften und Steindenkmäler aus dem südöstlichen Banat</i>	553
G. CIULEI, Locatio operarum în tripticele din Transilvania	555
<i>Locatio operarum dans les triptyques de Transylvanie</i>	560
H. DAICOVICIU, Descoperiri monetare romane în Banatul secolului al XIX-lea	561
<i>Découvertes monétaires romaines dans le Banat du XIXe siècle</i>	563
E. CHIRILĂ — I. EMÖDI — Z. NÁNÁSI, Descoperiri monetare antice în Transilvania (VIII)	567
<i>Antike Münzfunde in Siebenbürgen (VIII)</i>	569
D. ISAC, O reprezentare a lui Iuppiter Dolichenus de la Ilișua	571
<i>A Representation of Iuppiter Dolichenus from Ilișua</i>	575
Z. MILEA, Mars de la Potaissa	577
<i>Der Mars von Potaissa</i>	578
N. VLASSA, Sondajul arheologic de la Bistrița	579
<i>Die Probegrabung von Bistrița</i>	582
K. HOREDT, Zur Deutung des Grabfeldes von Soporul de Cîmpie	583
<i>Cu privire la interpretarea cimitirului de la Soporul de Cîmpie</i>	587
ȘT. MATEI — N. EDROIU, Un relief medieval la Dăbica	589
<i>Ein mittelalterliches Relief in Dăbica</i>	592
AT. POPA, Biserica de lemn din Păușa-Sălaj (sec. XVII)	593
<i>Die Holzkirche von Păușa-Sălaj (17. Jh.)</i>	602
C. FENEȘAN, Un manuscris ardelean din a doua jumătate a secolului al XVII-lea	603
<i>Eine siebenbürgische Handschrift aus der zweiten Hälfte des 17-ten Jahrhunderts</i>	605
M. PORUMB, Contribuții la cunoașterea unor zugrăvi din veacul al XVIII-lea din Transilvania	607
<i>Über einige Maler des 18. Jhs. in Siebenbürgen</i>	610
M. ȘTIRBAN — ȘT. SUCIU, Ecoul răscoalei lui Horea în colecția de documente Haller	621
<i>L'écho de la révolte de Horea dans la collection de documents Haller</i>	627
G. EM. MARICA, Reflecții pe marginea unei comemorări. „130 de ani de la apariția Gazetei de Transilvania (1838—1968)”	629
<i>Réflexions en marge d'une commémoration. „130 ans de l'apparition de Gazeta de Transilvania (1838—1968)”</i>	633
A. ARDOS, Expoziții industriale în Transilvania înainte de 1848	635
<i>Gewerbeausstellungen in Siebenbürgen vor 1848</i>	643
I. KOVÁCS, Despre politica agrară a Guberniului Transilvan în perioada 1849—1854	645
<i>Über die Agrarpolitik des Siebenbürgischen Guberniums zwischen 1849—1854</i>	649

M. ROȘCA — M. MIREL, „Romänische Revue” (1885—1894), revistă pentru apărarea intereselor naționale	651
„Romänische Revue” (1885—1894), Zeitschrift zur Verteidigung der nationalen Interessen	659
N. CORDOȘ, Protestul naționalităților din ianuarie 1898	661
<i>Der Protest der Nationalitäten vom Jänner 1898.</i>	672
E. BALLA — I. MIHU, Aspecte ale luptelor greviste din Turda și Uioara în anii 1919—1920	675
<i>Anblicke der Streikkämpfe von Turda und Uioara im Jahre 1919—1920.</i>	684
P. MUNTEAN, Momente din lupta muncitorilor mineri din Valea Jiului în perioada dictaturii regale	687
<i>Moments de la lutte des mineurs de la Vallée du Jiu pendant la dictature royale.</i>	691
PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE — ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES	693

ILLVSTRISSIMO AC ORNATISSIMO VIRO
THEODORO A. NAVM
GRAECIS LITTERIS ET LATINIS
MAGISTRO ERVDITISSIMO
EARVMQVE INTERPRETI CELEBERRIMO
OCTOGENARIO
COLLEGAE DISCIPVLI AMICI

LUCRĂRILE ȘTIINȚIFICE ȘI LITERARE ALE PROFESORULUI TEODOR A. NAUM

1911

Ciclopul (idila XI de Theocrit), „Convorbiri Literare”, 45, 1911, p. 1328—1330. Traducere în metru original. Retipărire în „Năzuința” I, 1922, nr. 2, p. 37.

Despre utilitatea studiilor clasice, în „Cultura Română”, 1911 (și în extras, 13 p.).

Thyrsis sau cîntecul. Thyrsis și un căprar (idila I de Theocrit), „Convorbiri Literare”, 45, 1911, p. 299—302. Traducere în metru original. Retipărire în „Orpheus” II, 1926, p. 102—107.

1912

Cîntăreții bucolici (idila VI de Theocrit), „Convorbiri Literare”, 46, 1912, p. 252—253. Traducere în metru original.

Rostul cultural și social al studențimii, „Ramuri”, VII, 1912, p. 480—487.

1913

Din Anacreon: *Unui grier*, „Sinziana” II, 1912—1913, p. 71. Traducere în versuri moderne.

Din Anacreon: *Pentru iubire*, „Sinziana” I, 1912—1913, p. 95. Traducere în versuri moderne. Retipărire cu titlul *Greu e și să nu iubești*, în „Orpheus” II, 1926, p. 316.

Din Anacreon: *Trebue să bei*, „Sinziana”, I, 1912—1913, p. 155. Traducere în versuri moderne.

Vrăjitoarea (idila II de Theocrit), „Sinziana” I, 1912—1913, p. 54—59. Traducere în metru original.

Căprarul sau Amarilis (idila III de Theocrit), „Sinziana” I, 1912—1913, p. 175—177. Traducere în metru original.

Pescarii (idila XXI de Theocrit), „Sinziana” I, 1912—1913, p. 258—260. Traducere în metru original.

Heracles omorîtorul leului sau avuția lui Augias (idila XXV de Theocrit), „Sinziana” I, 1912—1913, p. 345—352. Traducere în metru original.

Clasicismul și cultura națională, „Sinziana”, I, 1912—1913 (și în extras, 15 p.)

1914

Virgiliu, *Egloga II. Alexe*, „Convorbiri Literare”, 48, 1914, p. 1131—1133. Traducere în versuri moderne.

1915

Bucolică (în gustul antic), „Drum drept”, X, 1915, p. 334.
Captiva și cavalerul (Béranger), „Drum drept”, X, 1915, p. 460.
Cîntecul Barberinei (Alfred de Musset), „Drum drept”, X, 1915, p. 470.
În jurul clasicismului, „Drum drept”, X, 1915, p. 611–613.
Mama cea oarbă (Béranger), „Drum drept”, X, 1915, p. 411.
Roseta (din Béranger), „Drum drept”, X, 1915, p. 246.

Teocrit. *Idila X*. Muncitorii sau secerătorii (Milon și Batus), „Drum drept”, X, 1915, p. 651–652. Traducere în metru original.
Triolet (versuri), „Drum drept”, X, 1915, p. 330.
Triolet (versuri), „Drum drept”, X, 1915, p. 340.
Tyrteu. Fragmente, „Drum drept”, X, 1915, p. 395–397. Traducere în metru original.
Veneția. Din Lorenzo Stecchietti (poezie), „Drum drept”, X, 1915, p. 229.

1916

Ecloga V (Virgil), „Drum drept”, XI, 1916, p. 331–333.

Hylas (Idila XIII din Teocrit), „Drum drept”, XI, 1916, p. 45–46. Traducere în metru original. Retipărire în „Orpheus” II, 1926, p. 305–307.

O pagină din Tucidide: Cuvîntul funebru rostit de Pericle la îngroparea eroilor căzuți în anul dinltiu al războiului peloponeziac II, cap. 35–46), în „Calendarul «Neamului Românesc» pe anul 1917”, Iași, 1916, p. 88–93.

1921

Keats. *Odd la o urnă grecească*, „Convorbiri Literare”, 53, 1921, p. 136–137. În colaborare cu Petre Grimm.

1922

Virgil. *Bucolice*. Traducere de Teodor A. Naum, București, 1922. Rec.: N. Iorga, „Neamul Românesc”, 1923, 5 aprilie; G. Baiculescu, „Adevărul literar”, 1923, 8 aprilie; S. Pușcariu, în „Analele Academiei Române”, Tomul XLIII (1922–1923), p. 37, 165.

1923

Virgiliu, *Egloga V: Daphnis, Menalca, Mopsus*, în „Convorbiri Literare”, 55, 1923, p. 599–602. Traducere în versuri moderne.

1924

Cîntăreții bucolici (idila VIII de Theocrit), „Convorbiri Literare”, 56, 1924, p. 543–546.

Lui Septimiu (Horațiu, Ode II, 6), „Convorbiri Literare”, 56, 1924, p. 282. Traducere în metru original. Retipărire în „Gînd Românesc” III, 1935, p. 517.

1925

Caravana de Th. Gautier, „Convorbiri Literare”, 57, 1925, p. 564. Traducere în versuri.
 Horațiu, *Leuconoei* (I, 11), „Convorbiri Literare” 57, 1925, p. 113. Traducere în versuri moderne. Retipărire în „Orpheus” III, 1927, p. 104.

Faunului (III, 18 de Horațiu), „Convorbiri Literare” 57, 1925, p. 191. Traducere în metru original.

Hexametre bucolice, „Convorbiri Literare”, 57, 1925, p. 834.

Idilele rustice ale lui Theocrit, București, 1925, 164 p. Rec.: C. Papacostea, „Orpheus”, I, 1925, p. 282–284; N. I. Herescu, „Favonius”, I, 1928, p. 148–149; P. V., „Convorbiri Literare”, 58, 1926, p. 228.

1926

Horațiu, *Carmen saeculare*, „Orpheus”, II, 1926, p. 163–165. Traducere în metru original. Retipărire în „Gînd Românesc”, III, 1935, p. 529–531.

Teocrit, *Epitalamul Elenei*, (idila XVIII) „Convorbiri Literare”, 58, 1926, p. 588–589. Traducere în metru original.

Geniul latin. Lecțiuni de deschidere a cursului de literatură latină la Universitatea din Cluj, Cluj, Tip. Seb. Bornemisa, 1926, 15p.

Idilele rustice ale lui Teocrit, I, „Orpheus”, II, 1926, p. 226–231.

Tehnica povestirii la Plutarchos în Βίοι Παράλληλοι, de Constantin I. Balmuș, Chișinău, 1925, Rec., în „Orpheus”, 1926, an II, p. 179–181.

Theocrit, *Dioscurii* (Idila XXII), „Orpheus”, II, 1926, p. 232–239. Traducere în metru original.

Varia. Traduceri în versuri, București, 1926, 96 p. (Traduceri din poezii francezi, italieni, spanioli, englezi.)

1927

Teocrit, *Drăgostirea între Daphnis și o fată* (idila XXVII), „Propilee Literare”, II, 1927, nr. 3, p. 11–13. Traducere în metru original.

Cu prilejul traducerii unei ode din Horațiu. Cîteva principii, „Orpheus”, III, 1927, p. 95–104.

Teocrit, *Haritele sau Hieron* (idila XVI), „Orpheus” III, 1927, p. 35–38. Traducere în metru original.

Teocrit, *Siracuzenele sau femeile la sărbătoarea lui Adonis*, „Orpheus”, III, 1927, p. 232–238.

Traducere în metru original.

Theocrit. *Idile*. Traduceri în versuri, însoțite de o introducere și note, București, Casa Școalelor, 1927, IX–302 p. Biblioteca autorilor clasici greci și romani. Rec.: N. I. Herescu, „Revista clasică”, Tom. I, 1929, p. 410–412, „Favonius”, vol. I, 1927, fasc. 7–10, p. 139–140; C. I. Balmuș, „Viața Românească”, XVIII, 1927, nr. 2–3, p. 378–379.

Teocrit, *Idile*. Traducere în versuri însoțită de o introducere. București, Casa Școalelor, 1927, IX + 196 p. Biblioteca autorilor clasici greci și romani.

Sentimentul naturii în scrisorile lui Pliniu cel Tânăr, București, Tipografia „Cultura”, 1927, 103p.

Theocrit, *Thalysiile*, „Favonius”, I, 1927, fasc. 7–10, p. 116–119. Traducere în metru original.

1928

Teocrit, *Daphnis și Menalca*, „Cuget Clar” I, 1928, p. 227–230. Traducere în metru original.

Catullus: 1, 3, 5, 7, 27, 48, „Favonius”, II, 1928, fasc. 1–2, p. 19–21. Traducere în versuri moderne, 1, 3 retipărite în „Steaua” VII, 1956, nr. 6, p. 74.

Din Catullus (4, 8, 49, 31, 46, 45), „Favonius”, II, 1928, fasc. 4—7. p. 105—107. Traducere în versuri moderne, 4 retipărire în „Steaua” VII, 1956, nr. 6, p. 75.

Din Catul, XII, LI, „Orpheus”, IV, 1928, p. 238—239. Traducere în versuri moderne.

Din Catul, XXII, XXVI, LII, LXX, „Orpheus”, IV, 1928, p. 287—288. Traducere în versuri moderne.

Din Catul, XIII, „Transilvania”, 59, 1928, p. 386—387. Traducere în versuri moderne.

1929

Catul, 64: *Nunta lui Peleu și a zeiței Tetis*, „Revista clasică” Tom I, 1929, p. 237—249. Traducere în metru original.

Catullus, 65, „Revista Clasică”, Tom. I, 1929, p. 400. Traducere în versuri moderne.

Din Lucretius: Invocația către Venus (I, 1—43), „Revista Clasică”, Tom. I, 1929, p. 401—402. Traducere în versuri moderne.

1930

Catul 66: *Cosița Berenicei*, „Revista Clasică” Tom. II, 1930, p. 67—69. Traducere în versuri moderne.

Vergiliu, *Bucolice: Vîrsta de aur*, „Viața și opera poetului Publius Vergilius Maro” (Volum comemorativ), București, 1930, p. 129—130. Traducere în versuri moderne.

Catul 11: *Lui Furiu și Aureliu*, „Revista Clasică” Tom. II, 1930, p. 295. Traducere în versuri moderne.

Vergiliu, *Ecloga IV: Pollio*, „Adevărul literar și artistic”, 1930, nr. 516, p. 4. Traducere în versuri moderne.

Vergiliu, *Lauda Italiei* (*Georgica* II, v. 135—175), „Revista Clasică”, Tom. II, 1930, p. 181—182. Traducere în versuri moderne.

Vergiliu și Teocrit, în „Viața și opera poetului Publius Vergilius Maro”, (Volum comemorativ), București, 1930, p. 90—101.

1931

Catullus 76, „Revista Clasică”, Tom. III, 1931, p. 58. Traducere în versuri moderne.

Vergilius, *Eneida* (VI, 1—76), „Revista Clasică”, Tom. III, 1931, p. 194—197. Traducere în versuri moderne.

1932

Elogiul Italiei, „Anuarul Institutului de studii clasice”, 1928—1932, Partea II, p. 1—10, 71.

Îndreptar și vocabular ortografic după noua ortografie oficială, pentru uzul învățămîntului de toate gradele, București, Cartea Românească, 1932, 174p. (În colaborare cu Sextil Pușcariu). Rec.: Al. Procopovici, în „Gîndirea”, XIII, p. 147—151.

Din 1932 pînă în 1946 s-a tipărit în cinci ediții.

Izvoarele lui Catul în poema LXIV, „Anuarul Institutului de studii clasice” 1928—1932, partea I, p. 49—53, 65—66. Rec.: N. I. Herescu, în „Revista Clasică”, Tom. I, 1929, p. 413—415.

V. Bogrea (1882—1926), „Anuarul Institutului de studii clasice”, 1928—1932 Partea I, p. 178—179.

1933

Catul, LXI, „Revista Clasică”, Tom. IV—V, 1932—1933, p. 273—280. Traducere în versuri moderne.

Juvenal, *Satira VII*, „Revista Clasică”, Tom. IV—V, 1932—1933, p. 258—268. Traducere în versuri moderne.

Emilian I. Const., *Anarhismul poetic. Studiu critic*, București, f.a. Rec.: în „Dacoromania” VII, 1931—1933, p. 338—343.

Matilda Cugler-Poni (1852—1931), „Dacoromania”, VII, 1931—1933, p. 655—656.

1935

Horățiu, „Gînd Românesc”, III, 1935, p. 513—526.

Horățiu, *Lui Septimiu*, „Gînd Românesc”, III, 1935, p. 517. Traducere în versuri moderne.

Impresii și sugestii cu privire la câteva traduceri românești din Catul, „Anuarul Institutului de Studii Clasice”, vol. II, 1933—1935, p. 78—97.

1936

Horățiu, Cluj, 1936, 54, p. Rec.: Marin Vătafu, „Gînd Românesc”, IV, 1936, p. 550—551; N. I. Herescu, „Revista Clasică, Tom. VIII, 1936, p. 159—160.

În amintirea lui Ioan Paul (1857—1926), Cluj, Tip. Cartea Românească, 1936, 9 p. (Extras din „Gînd Românesc” IV, 1936). Rec.: P. V. Haneș, „Preocupări literare”, I, 1936, p. 296—297.

Zece ani de la moartea lui V. Bogrea, „Gînd Românesc”, IV, 1936, p. 505—510.

1937

Bio-bibliografia lui Vasile Bogrea (1881—1926), cu ocazia comemorării a zece ani de la moartea lui, Cluj, 1937, 34p. (1 fig.) (În colaborare cu Iosif E. Naghiu). Bibliotheca Bibliologica, nr. 12.

1939

Attis (LXIII) de C. Valerius Catullus, „Convorbiri Literare”, 72, 1939, p. 591—593. Traducere în versuri moderne.

1940

Elegia nobilului transilvănean G. Șincai. Traducere în versuri, „Gînd Românesc”, VIII, 1940, nr. 1—4, p. 55—58.

Observațiuni despre pronumele personal latin și român, „Anuarul Institutului de Studii Clasice”, vol. III, 1936—1940, p. 124—147.

1941

Vergiliu, *Eneida*, Cartea II, Traducere în versuri, București, Tip. Cultura, MCMXLI, 52 p. Rec.: N. Lascu, „Transilvania”, 72, 1941, p. 668—669; N. C(arandino), „Revista Română”, I, 1941, p. 406—407.

1942

Din Catullus: II, IV, V, VIII, XIII, XIV, LXX, XCII, „Revista Română”, II, 1942, Nr. 1–3, p. 50–53. Traducere în versuri moderne.

1943

Animadversiones criticae (Plaut, Aul. 76–78. Tacit. Hist. II 13), „Anuarul Institutului de Studii Clasice”, vol. IV, 1941–1943, p. 279–281.

Germania lui Tacit. Introducere, text, traducere, comentariu, apendice critic, Sibiu, 1943, 218p. Rec.: N. B., în „Revista Istorică”, vol. XXIX, 1943, nr. 7–12, p. 313; D.M. Pippidi, în „Revista Clasică”, Tom. XV, partea I, p. 93–94.

Germania lui Tacit. Traducere și note de Teodor A. Naum, Sibiu, 1943, 39 p.

1944

M. V. Martialis, *Epigrammaton libri*: XII, 14; VII, 27; VI, 15; III, 94, „Carpații”, XII, 1944, nr. 6, p. 152. Traducere în versuri moderne.

1948

Considerații introductive la istoria literaturii latine, „Anuarul Institutului de Studii Clasice”, vol. V, 1944–1948, p. 200–218.

D. M. Teodorescu, (Necrolog) „Anuarul Institutului de Studii Clasice”, vol. V, 1944–1948, p. 349–351.

Quelques observations de détail sur la Germanie de Tacite, „Mélanges Marouzeau”, Paris, Les belles-lettres, 1948, p. 445–449.

1956

Ovidiu, *Între dor și frică* (*Triste* I, 4), „Steaua”, VII, 1956, nr. 9, p. 71–72. Traducere în versuri moderne.

Întru preamărirea operei matematico-fizice podoaba aleasă a veacului și ginții noastre a Prea-strălucitului Domn Isaac Newton, de Edm. Haley. Traducere din limba latină. În Newton (Isaac), *Principiile matematice ale filozofiei naturale*. Traducere și adnotări de prof. Victor Marian. Text revizuit de prof. Victor Vilcovici, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1956, p. 9–10.

Lucrețiu, *Despre natură*, Invocație (I, 1–40) „Steaua”, VII, 1956, nr. 3, p. 60–61. Traducere în versuri moderne.

Lesbiei [V, LI], *Lui însuși*, [VIII], „Steaua”, VII, 1956, nr. 6, p. 64–65. Traducere în versuri moderne.

1957

Corneliu Tacit, *Despre originea și țara germanilor*. Traducere din limba latină și note de prof. A. Naum. Prefață de N. Lascu, București, Ed. științifică, 1957, 67p. —1 hartă.

Ovidiu, *Penelopa către Ulise* (*Heroide* I), în „Steaua” VIII, 1957, nr. 11, p. 44–46. Traducere în versuri moderne.

Publius Ovidius Naso, *Scrisori din exil*. În românește de Teodor Naum. Studiu introductiv și comentarii de N. Lascu, București, E.S.P.L.A., 1957, 288 p. Rec.: H. Jacquier, în „Steaua” VIII, 1957, nr. 11 p. 91–93; Gh. Bulgăr, în „Viața Românească”, X, 1957, nr. 9, p. 182–186; I. Vega, în „Limba Română”, 1958, nr. 2.

Retipăriri: *Povestea vieții mele* (Trist, IV, 10); *Cea de pe urmă noapte la Roma* (Trist, I, 3); *Unei poete* (Trist, III, 7); *Originea numelui Tomis* (Trist, III, 9); *Moravurile tomitanilor* (Trist, V, 2); *Oameni și stări din Tomis* (Trist, V, 10); *Iarna în țara geților* (Trist, III, 10), în „P. Ovidius Naso”. Cu prilejul comemorării a 2000 de ani de la nașterea poetului. (București), Editura de Stat Didactică și Pedagogică, 1958, p. 90–105. Biblioteca Centrală de Stat a R.P.R.

Traducând pe Ovidiu, „Tribuna”, I, 1957, nr. 32, p. 2, 11.

1958

P. Cornelius Tacitus, *Opere I. Dialogul despre oratori. Despre viața și caracterul lui I. Agricola. Despre originea și țara germanilor*. Studiu introductiv de N. Lascu. (Traducere de: H. Mihăescu, N. I. Niculiță, T. A. Naum), București, Ed. Științifică, 1958, XXVI-175p. -2 hărți.

1959

George Murnu (1870–1958) (Necrolog), „Studii clasice”, I, 1959, p. 255–256.

1960

Dio Cassius, *Istoria romană LXVII*, 6–10, *LXVIII*, 6, 8–15, traducere din limba greacă, în „Istoria României”, vol. I, București, Editura Academiei R.P.R., 1960, p. 298, 302–304.

1963

Corneliu Tacit, *De origine et situ Germanorum*. Traducere din limba latină, comentariu și apendice critic. Prefața de N. Lascu, București, Editura didactică și pedagogică, 1963, 132 p. + 1 hartă.

1965

Lucrețiu, *Poemul naturii*. Traducere din limba latină de prof. T. Naum. Prefață de acad. T. Vianu. Note de dr. G. Brătescu, prof. T. Naum, conf. univ. E. Tóth, București, Editura științifică, 1965, 563(–565) p. Rec.: E. Speranția, în „Steaua” XVI, 1965, nr. 11(190), p. 92–97; I. Vega, în „Studii de literatură universală” XVI, p. 157–161; M. Ciurdariu, în „Revista de Filosofie” XIII, 1966, nr. 1, p. 109–119.

1967

Virgiliu, *Bucolice* (ediția a II-a), în vol. Virgiliu, *Bucolice, Georgice*. În românește de T. Naum și D. Murărașu. Prefață de G. Gușu. București, Editura pentru literatura universală, 1967.

Supplex Libellus Valachorum, text latin adnotat și traducere, în Acad. D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, ediție nouă, refăcută. București, Editura științifică, 1967.

Memoriul Clerului Unit din 1791, traducerea textului latin, în Acad. D. Prodan, *Memoriul Clerului Unit*, „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj”, XI, 1968 (și în extras).

1969

Catul, *Poezii*. În românește cu un studiu introductiv și note. București, Editura pentru Literatura Universală, 1969. Rec.: S. Cioculescu, în „România Literară” II, 1969, nr. 44 (56), p. 5; N. Lascu, în „Tribuna” XIII, 1969, nr. 42 (664), p. 1 și 6; E. Speranția, în „Steaua” XX, 1969, nr. 10(237), p. 103–104.

Teocrit, *Idile* (ediția a 2-a). Traducere în versuri, studiu introductiv și note. București, Editura pentru Literatura Universală, 1969. Rec.: N. Lascu, în „Tribuna” din 30 aprilie 1970.

IOSIF E. NAGHIU și NICOLAE LASCU

STUDII ȘI MATERIALE

CIMITIRUL „SCITIC” DE LA CIUMBRUD

(Partea a V-a)*

Caracteristicile cimitirului și legăturile sale cu celelalte cimitire

În capitolele precedente am arătat asemănările, coincidențele, legăturile între cele mai diferite categorii ale inventarului cimitirului „scitic” de la Ciumbrud și inventarul altor cimitire sau așezări contemporane sau aproape contemporane, mai mult sau mai puțin apropiate în spațiu. Să încercăm acum să sintetizăm caracteristicile cimitirului nostru, în comparație cu alte cimitire.

Înainte de toate, trebuie să precizăm că atât cimitirul de la Ciumbrud, cât și celelalte cimitire de inhumație din Transilvania nu au precedente în primele două etape ale epocii hallstattiene : deci, ele sînt, în fond, străine față de mediul local, așa cum a fost constatat acum aproape un secol de J.R. Aspelin⁴⁰², iar apoi de P. Reinecke⁴⁰³ și alții. Luînd în considerare precizările noastre în privința ritului (vezi partea a II-a a acestei lucrări), cât și în privința materialului de inventar, putem caracteriza cimitirele „scitice” din Transilvania prin următoarele trăsături :

I. Ritul de înmormîntare : 1) Poziție geografică dominantă a locului ales drept cimitir ; 2) Predominarea covîrșitoare a inhumației ; 3) Distanța relativ mare între morminte sau grupurile de morminte ; 4) Adîncimea mică sau mijlocie a gropilor sepulcrale ; 5) Dimensiuni orizontale mari ale gropilor sepulcrale și forma lor dreptunghiulară sau trapezoidală ; 6) Orientarea în majoritatea cazurilor nord-vest — sud-est ; 7) Poziția scheletelor aproape întotdeauna întinsă (rareori chircită), pe spate, cu brațele de-a lungul corpului ; 8) Prezența elementelor de inventar, deși relativ sărăcăcios, aproape în toate mormintele ; 9) Aranjament asemănător (pe partea dreaptă sau în dreapta și în stînga scheletului, mai mult în jumătatea superioară) al elementelor de inventar ; 10) Repetarea frecventă a depunerii în morminte a unei anumite cantități de carne de vită, de cal, de oaie, de porc sau de ciine.

II. Inventarul funerar este destul de omogen, constînd din : 1) Ceramică (compusă din triada caracteristică de vase : oala mare bitronconică, strachina cu buza arcuită în interior și ceașca tronconică cu toarta suprainălțată — elementul cel mai răspîndit) ; 2) Cuțitele

* Partea I-a a acestui studiu, cuprinzînd descrierea cimitirului, a apărut în *ActaMN*, II, 1965, p. 76—104 ; partea a II-a, tratînd problema ritului de înmormîntare în cadrul cimitirelor „scitice” din Transilvania, în *ActaMN*, III, 1966, p. 49—63 ; partea a III-a, în care este prezentată o parte din inventarul funerar, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 19—45, iar partea a IV-a, în care se vorbește despre podoabele și obiectele de lux, despre cîteva probleme de port, precum și despre chestiunea ogîndirii credințelor religioase în materialul arheologic, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 47—65. În partea a V-a numerotarea notelor și a figurilor o continuă pe cea din părțile anterioare.

⁴⁰² Cf. Á. Bottyán, în *RégFüz*, 1, 1955, p. 3.

⁴⁰³ În *ArchÉrt*, XVII, 1897, p. 11.

curbe, de tip răsăritean; 3) *Akinakai* de bronz (un exemplar) și de fier; 4) Vîrfuri de săgeți de os, de bronz și de fier (cele de bronz, cu excepția pieselor de la Gimbaș, fiind toate de tip „arhaic” !); 5) Topoare-tîrnăcoape de fier; 6) Vîrfuri de lance; 7) Piese cruciforme de bronz, de la tolbă; 8) Cute; 9) Oglinzi de tip „arhaic” cu minere de fier; 10) Inele de tîmplă cu capete conice; 11) Aplici rozetiforme; 12) Brățări de bronz simple; 13) Cochilii de scoici de genul *Cypraea* și de proveniență locală și, în sfîrșit, 14) Bucățele de realgar, realgar auripigmentizat sau un alt colorant.

Lipsește piese de harnașament, de armură, *umbouri*, precum și vasele făcute la roata olarului.

Se pune problema acum: în care grupuri de antichități scitice se regăsesc mai bine aceste caracteristici? După părerea noastră, nu pot intra în discuție nici cimitirele de la Birsești și Ferigele, nici cele din Podolia de vest (cu care primele două se leagă în mod mai mult sau mai puțin organic), dar nici grupul Kuștanovice din Ucraina Subcarpatică. Toate aceste cimitire tumulare sînt de incinerare și nu de înhumare. Complexul de cimitire tumulare sauromate dintre Volga, Munții Urali de sud și Caspica are multe afinități cu Transilvania din punctul de vedere al ritualului, inventarul fiind însă diferit de cel al mormintelor cunoscute în Transilvania, deci și această grupă cade de la sine. Grupurile „scitice” mai vechi din Ungaria și de pe teritoriul Slovaciei de sud iarăși nu pot fi luate în considerare, în ciuda multor similitudini, deoarece aceste complexe sînt cu ceva ulterioare în timp față de antichitățile „scitice” din Transilvania⁴⁰⁴.

Similitudini mai numeroase găsim în unele cimitire de la nord de Munții Caucaz, cum ar fi, de pildă, necropola nr. 2 de la stanița Ust-Labinsk și cimitirele de la Mozdok, Isti-su, stanița Nesterovsk⁴⁰⁵ etc. Totuși, existența și a anumitor deosebiri (de pildă absența oaselor de rumegătoare mari în aceste cimitire, caracterul deosebit al materialului arheologic etc.) ne împiedică să plasmăm aici originea cea mai probabilă a antichităților „scitice” de la noi. Aceasta cu atît mai mult, cu cît cele mai bune analogii, aproape în toate privințele, le găsim într-un teritoriu mai apropiat de țara noastră, anume în regiunea Kiev-Poltava.

Ținînd seama de cadrul limitat al acestei lucrări, nu avem posibilitatea de a ne ocupa mai îndeaproape cu originea culturii materiale a grupului Kiev-Poltava⁴⁰⁶. Totuși, este necesar să amintim că între componentele acestei culturi figurează, fără îndoială, și un element puternic apusean, prescitic, concretizat prin răspîndirea crescîndă în Ucraina de vest a influențelor culturii lusaciene⁴⁰⁷. Un prim rezultat al acestei influențe a fost pătrunderea și stabilirea în Galiția și în Volhinia a așa-numitei culturi Wysocko. Dar influențele culturale lusaciene,

⁴⁰⁴ Această idee a fost reconfirmată recent de M. Párducz, în *AntTan*, XV/1, 1968, p. 142.

⁴⁰⁵ N. V. Anfimov, în *SA*, XIV, 1950, p. 241; P. D. Liberov, *К вопросу о скифах пахав, в VDI*, 1950/4, p. 184; cf. și cele spuse de J. Harmatta, *Früheisenzeitliche Beziehungen zwischen dem Karpatenbecken, Oberitalien und Griechenland*, în *ActaArchBp*, XX, 1968, p. 157.

⁴⁰⁶ În legătură cu această problemă dificilă cf., între altele: B. N. Grakov, A. I. Meliukova, în *SA*, XVIII, 1953, p. 122—123; K. F. Smirnov, *Проблема происхождения ранних сарматов*, în *SA*, 1957/3, p. 3—19 (cu totă bibliografia referitoare la problema în cauză); I. Lengyel, în *FelArch*, XII, 1960, p. 66—67; J. Harmatta, *Kimérek és szkíták*, în *AntTan*, XIII/1, 1966, p. 114; I. Nestor, *Les grands problèmes de l'héritage de l'époque des métaux*, în *RevRHist*, VIII/3, 1969, p. 441.

⁴⁰⁷ T. Sulimirski, *Kultura Wysocka*, Kraków, 1931 (inaccessibilă); idem, *Das Problem der Expansion der Lausitzer Kultur nach der Ukraina*, în *WiadArch*, XIV, 1936, p. 40—54; idem, *Kultura lużicka a Scytowie, La culture lusacienne et les Scythes*, în *WiadArch*, 16, 1939—1948, p. 99—100; M. I. Artamonov, *Вопросу истории скифов в советской науке*, în *VDI*, 1947/3, p. 79—80; P. D. Liberov, în *VDI*, 1951/4, p. 178—184; I. Lengyel, *A vas elterjedése Transz-kaukázsián. La diffusion du fer en Transcaucasie*, în *ArchEst*, 83/1, 1956, p. 16, nota 32; P. Bosch-Gimpera, *Mouvements lusaciens et migration pontique*, în *Światowit*, XXI, 1960, p. 473—477; Z. Bukowski, în *ArchPol*, III, 1960, p. 81—82. Menționăm tot aici că autorul dovedește într-un mod convingător pătrunderea „scitilor” pe teritoriul Poloniei de astăzi, pînă în districtele Pulawy, Chełm, Przemyśl și Jarosław, începînd din secolul al VI-lea î.e.n. Vezi și Gy. Gazdapusztay, în *ActaAntArch*, VIII, 1965, p. 115; R. Werner, *op.cit.*, p. 130—132, 134; I. Nestor, în *RevRHist*, VIII/3, 1969, p. 441.

cele de caracter „villanovian” (ori „pseudo-protovillanovian”⁴⁰⁸), respectiv, eventual, cele de tip „Gáva”, încă din secolul al VII-lea ajung treptat pînă la Niprul mijlociu. Răspîndirea acestor elemente apusene în „Sciția agrară” înseamnă o diferențiere mai accentuată, față de perioada prescitică, în dezvoltarea etnică și de cultură materială între (viitoarea) Sciție de stepă și cea de silvo-stepă. Această constatare a lui T. Sulimirski ni se pare extrem de importantă pentru o mai bună înțelegere a genezei ceramicii din perioada „scitică” de la noi. Originea grupului „scitic” din Transilvania pune totodată și problema structurii etno-culturale a populației de pe litoralul de nord al Mării Negre în răstimpul de care ne ocupăm. Noțiunea de sciți, cu care a operat știința pînă cu cîteva decenii în urmă, pare a fi prea generală și, fără îndoială, are nevoie de precizări.

Denumirea de *Scythae* (Σκυθαι) are două sensuri care, etnologic, trebuie să se separe. 1) Pe de o parte, într-un sens foarte vag, această denumire desemnează ansamblul populațiilor de nord, legate oarecum de Asia. Este vorba despre o noțiune pe care lumea greco-romană a privit-o printr-o negură de nepătruns și sensul real al căreia varia, de altfel, de la un secol la altul. 2) Pe de altă parte, este vorba despre un popor aproape pe deplin circumscris, conturat prin pana lui Herodot. Teritoriul ce-l ocupă ne apare ca ceva delimitat cu strictețe cu ocazia șederii lui Herodot la *Olbia* (pe la 450 î.e.n.): acest teritoriu fiind mărginit spre nord de latitudinea nordică 50°, spre răsărit de fluviul Don, spre apus de Nipru, iar spre sud de litoralul Mării Negre⁴⁰⁹ și al Mării de Azov. Numele lor propriu este „scoloți” (Σκολότοι, Herodot, IV, 6, 21, 71). Foarte rar, Herodot folosește numele de „sciți” și într-un alt sens, față de cel indicat mai sus. Relevăm aceste pasaje, precizînd caracterul real al grupurilor etnice diferite. Dar valoarea imensă a mărturiei lui Herodot constă în faptul că este, poate, singurul „turist” al lumii antice care a văzut cu ochii săi, de aproape, pe membrii acestui popor și, înainte de toate, a practicat într-un mod riguros metoda de a chestiona totdeauna populația țării, oriunde reușise să intre în contact cu indigenii. Ca urmare a acestui procedeu realist, noi putem să ne dăm seama că, într-un secol cînd pretutindeni noțiunile reale erau supralicitate de mit, Herodot reprezintă o sursă solidă în tot ceea ce privește:

- a) existența grupurilor etnice și diferențierea lor;
- b) limitele geografice ale amplasării lor;
- c) numele real (și nu imaginar) al fiecărui „ethnos” designat aparte.

Subsidiar, și într-un grad mai mult sau mai puțin sigur, opera lui este o sursă deseori utilă pentru cercetările asupra originii diferitelor grupuri etnice, precum și a gradului lor de înrudire, fie prin limbă, fie prin civilizația lor comună.

Dacă valoarea informațiilor pe care Herodot le-a strîns în timpul șederii sale în orașul *Olbia* poate fi atât de considerabilă chiar și în ce privește granițele Sciției, trebuie deosebit net, în schimb, datele prealabile, adunate cu prilejul opririlor în Colhida și în *Sindike*, înainte de a ajunge la gura fluviului Nipru⁴¹⁰, cînd Herodot auzise despre Sciția în porturile foarte

⁴⁰⁸ St. Foltiny, *Zum Problem der sogenannten „pseudo-protovillanovaurnen”*, în *Origini*, II, 1968, p. 333—356.

⁴⁰⁹ E. H. Minns, *op.cit.*, p. 26—33, precum și schițele-hărți nr. IV—V, apoi fig. 3 (executată după P. N. Kretetov, *Boundaries and Outlines of the Scythia of Herodotus*, în *Drevnosti-Transactions of Moscow Archaeological Society*, XV, 1889, p. 463; J. Zbořil, *Herodotova Skythie a sousedé. Herodots Skythien und seine Nachbarn*, în *SlovArch*, VII/2, 1959, p. 364, 417.

⁴¹⁰ Sub acest raport, studiarea itinerarului pe care trebuia să-l urmeze „părintele istoriei”, pentru a ajunge la gurile Niprului, trebuie să ne servească drept bază de plecare. Acest itinerar a fost analizat cu o competență și obiectivitate într-adevăr remarcabile de un filolog, probabil armean: Matzat, și a apărut în revista de filologie, germană, *Hermes* (VI, 1872) sub titlul: „*Ueber die Glaubwürdigkeit der Geographischen Angaben Herodots über Asien*”. Lucrarea lui Matzat, scrisă cu aproape un veac în urmă, ca studiu de filologie pură, rămîne cu deosebire interesantă pentru epoca noastră, în care științele de origine recentă vin să ne aducă veritabile bogății, nebănuite pînă în ultima vreme, deschizînd în fața ochilor noștri noi orizonturi.

Să vedem acum, pe scurt, ce a stabilit Matzat.

Cînd „părintele istoriei” și-a conceput proiectul pentru a sta un timp în *Olbia*, trebuia să-și dea seama de faptul că nu-i era cu puțință de a călători direct în țara sciților. I s-a impus astfel necesitatea de a prinde ocaziile favorabile, de a ajunge, chiar cu un drum parcurș în zig-zag, pînă la capătul acestui voiaj de-a dreptul periculos. Comerțul maritim avusese

calea sa obișnuită, de la Bosforul tracic până la Colhida, făcând escale în mod succesiv în porturile principale ale Anatoliei de nord: *Herakleia* pontică, *Sinope*, *Amisos*, *Themiskyra*, *Kerasos*, *Trapezus*, *Athenai*, *Phasis*. Ca unic mijloc de locomoție, pe care-l putea folosi mai departe, trebuia să găsească o corabie gata de a pleca în direcția coastelor nordice ale Pontului. Ajungând la Colhida, Herodot n-a dat de asemenea ocazie. Acest lucru, de altfel, e ușor de înțeles, deoarece Capul Pitzunda era pe atunci „la capătul lumii” și navigația de coastă nu a urmat bucuros țărmurile sălbatice, periculoase, ale Circasiei. Herodot se înapoiază deci în portul *Themiskyra*, și dacă s-a oprit aici se datorează faptului că a găsit rara ocazie favorabilă: o corabie gata de plecare în direcția coastei opuse a Mării Negre, și anume spre orașul *Sindiike*, în țara sindilor. După ce a ajuns la *Sindiike*, Herodot scria următoarele „... Iată cum s-au făcut aceste măsurători. Îndeobște, un vas străbate, într-o zi lungă [de vară] cel mult șaptecezi de mii de brațe, iar noaptea șazezi de mii. Așadar, din strimtoare [e vorba de Bosforul tracic] până la *Phasis* (căci aceasta este cea mai mare lungime a Pontului) drumul cu corabia ține nouă zile și opt nopți; acestea, în total, dau un milion una sută zece mii de brațe, iar aceste brațe fac unsprezece mii una sută de stadii [Herodot aici exagerează mult]. De la *Sindiike* până la *Themiskyra*, care se află pe fluviul *Thermodon* [cetate grecească pe care a vizitat-o și Herodot (cf. II, 104)] — Pontul Euxin pe aici este cel mai lat — drumul ține trei zile și două nopți, adică are trei sute treizeci de mii de brațe, deci trei mii trei sute de stadii. În acest chip am măsurat eu Pontul Euxin, Bosforul și Hellespontul, care sînt întotdeauna cum le-am înfățișat...” Matzat presupune că Herodot, după ce a staționat citva timp la *Sindiike*, a găsit o ocazie de a-și continua calea, trecind pe o altă corabie, care trebuia să traverseze largul Bosforului cimmerician (pe care-l pomeneste, de altfel, de mai multe ori) (IV, 12, 28, 100). El nu făcuse nici o oprire pe țărmurile Crimei, ceea ce se explică foarte bine prin nesiguranța totală ce domnea în legătură cu țara taurilor din Crimeea.

Aceste precizări, stabilite de Matzat, explică îndeajuns necesitatea de a face o distincție în ce privește informațiile lui Herodot, deosebind cele ce i-au fost comunicate de oameni nimeriți intimplător în cursul călătoriei sale, înainte de a ajunge la *Olbia*, de datele pe care le-a adunat în timpul șederii în acest oraș din partea unor persoane cu care va fi făcut cunoștință și care, ei înșiși, erau locuitori permanenți ai Scitiei.

Categoria iniția de informații se referă, mai presus de toate, la relațiile între sciti și cimmerici, care fuseseră locuitorii mai vechi ai țării, încă din epoca prescitică. Datele făcînd parte din această categorie nu sînt demne decît de crezare foarte limitată. Din contră, informațiile strîse printr-o muncă perseverentă, liniștită, la *Olbia* au o valoare imensă. Cu douăzeci și patru veacuri după Herodot, liniile de contur pe care ni le-a transmis fixează în fața noastră un „ethnos” foarte bine precizat, chiar din punct de vedere al celei mai riguroase științe antropologice.

Herodot văzuse bine, într-un secol în care nu s-a știut a vedea bine lucrurile, iar concluzia definitivă a cugetării moderne asupra studiului său despre Scitia trebuie să fie un tribut de admirație față de acest mare precursor.

În timpul celor cîteva luni de vară cît Herodot a stat la *Olbia*, el s-a convins definitiv de imposibilitatea de a face un voiaj veritabil (traversînd Scitia între Nipru și Don) și s-a limitat, în mod judicios, la îndelungi conversații cu oameni aleși cu grijă dintre locuitorii țării (între care și vistiernicul regelui *Ariapeithes*). Această imposibilitate consta în lipsa oricărui mijloc rațional de circulație, dependent de voința călătorului, prin Scitia. El nu ar fi avut decît un singur mijloc de deplasare: să se atașeze unui trib nomad, fără ca să părăsească carul, oprindu-se luni întregi acolo unde tribul respectiv și-a dus pentru pascut cirezile ...

Fr. Jacoby, care a publicat poate cea mai detaliată monografie asupra operei lui Herodot, admite posibilitatea ca el să fi vizitat, probabil, în persoană, regiunea mormintelor regale scitice, situate în țara gerrhilor (ἐν Γέρροις), pe la extremitatea Scitiei (IV, 71). Această supoziție este mai mult decît probabilă. Țara aceasta a gerrhilor se întindea (în mare parte) pe malul drept al Niprului (în jurul actualului oraș *Nikopole*), deci în afară de raza nomadismului. În consecință, accesul în această regiune era relativ ușor, cu condiția de a urma cursul fluviului pe un vas, pe o lungime de 40 zile de navigație în amonte (IV, 53). În orice caz, tabloul pe care ni-l dă Herodot despre funerariile regale (IV, 71, 72) este atît de veridic, încît trebuie să fi fost descris de un om care a fost pe teritoriul însuși al acestor necropole. Realitatea acestor obiceiuri singeroase, grupîndu-se în jurul rămășițelor pămîntești regale, cu imense hecatombe de servitori și de cai, este dovedită printr-o multitudine de săpături executate de

îndepărtate de țara sciților. (Atunci comite, de pildă, într-un chip evident, principala sa eroare, expusă în capitolul 59 al cărții a IV-a, enumerând șase divinități, pe care le atribuie sciților, cu toate că ele, toate, sînt sigur divinități cimmeriene⁴¹¹).

Sciții nord-pontici, în preajma expediției marelui rege persan Dareios, erau organizați, după cum este bine cunoscut, în patru mari comunități (triburi mari sau chiar uniuni de triburi?): sciții nomazi (οἱ νομάδες), nomazii regali (οἱ βασιλεῖοι), sciții agricultori (οἱ γεωργοί) și sciții plugari (οἱ ἀροῦντες). Unii dintre cercetătorii moderni înclină să considere pe sciții nomazi ca sciți adevărați veniți din răsărit, iar triburile sedentare (agricultori și plugari) drept băștinași de origine etnică diferită, peste care s-au suprapus triburile năvălitoare, asimilindu-le⁴¹². Organizarea societății scitice din timpul lui Herodot se afla în stadiul uniunii de triburi sub forma democrației militare, pe baza căreia se nășteau treptat condițiile de formare ale unui stat de tip sclavagist. Sciții năvălitori au adus cu ei o cultură materială avansată. Herodot relatează în cartea a IV-a că sciții plugari cultivau griul și pentru vinzare; comerțul se făcea probabil prin intermediul grecilor. Săpăturile arheologice, în special din marea gorodiște Kamenka (aproape de Nicopol) au scos la iveală seceri de fier și rișnițe, care dovedesc gradul de dezvoltare a agriculturii din acea vreme. Oasele găsite în morminte, de cornute mari și mici, de cai și de păsări, vorbesc despre creșterea animalelor, preocupare de căpetenie a sciților nomazi.

Deosebirile de inventare dintre morminte — unele curgane sînt foarte bogate în obiecte (și în obiecte prețioase), altele, în schimb, sînt cu totul sărace — constituie o mărturie asupra procesului destul de avansat de diferențiere socială. Cu toate acestea, pe vremea lui Herodot,

arheologi ruși și sovietici, fie în Crimeea, fie în țara Kubanului (Circasia). Ea este în flagrant contrast cu mormintele foarte simple ale populației scitice de rînd (IV, 73). Sciții nu posedau mentalitatea specific cimmeriană, constînd în înclinarea de a produce aceste hecatombe formidabile, fie în Kuban (Caucaz), fie în stepele Rusiei meridionale în epoca cimmeriană (mileniul al II-lea î.e.n.). Este vorba, deci, evident, de imitarea obiceiurilor vechilor stăpîni ai țării (adică populația numită de greci Kimmerioi, οἱ Κιμμέριοι), sciții iranieni continuînd a îngropa pe regi lor în mijlocul necropolelor regale cimmeriene, situate în afara Sciției (Cf. Al. Baschmakoff, *Étude paléo-ethnologique sur le peuple iranien des Scythes d'Herodote, dits «Scolotes»*, în *BullGBudé*, nr. 51, aprilie 1936, p. 7—9). Menționăm cu această ocazie că autenticitatea informațiilor cuprinse în opera lui Herodot este variată. Descrierile sale geografice sînt întemeiate în parte pe observații personale, dar multe din ele le-a scris după spusele localnicilor cu care a fost nevoit să stea de vorbă în mare parte prin tîlmaci. Herodot nu totdeauna a avut o atitudine destul de critică față de aceste informații. În unele din povestirile sale se poate lesne observa că avem de-a face cu basme și legende. De altfel, atitudinea sceptică, hipercritică, față de datele lui Herodot referitoare la regiunile orientale, este în prezent depășită. Cercetări speciale au confirmat o serie din informațiile lui Herodot, care pînă nu de mult erau contestate. Cf. de exemplu: Fr. Jacoby, *Herodotos*, în *RE*, Suppl. II, 1913, col. 252, 431; Th. Homolle, *Une preuve nouvelle de la véracité et de l'exactitude d'Herodote*, în *CRAI*, 1924, p. 149—154; Al. Baschmakoff, în *BullGBudé*, nr. 51, 1936, p. 3—10, 21—22; A. S. Terenojkin, în *VDI*, 1952/2, p. 148; A. Piatkowski, *Studiu introductiv la Herodot, Istorii*, vol. I, București, 1961, p. LXXI—LXXX, cu toată bibliografia citată; p. CI—CIII; F. Vanț, *Herodot, Istorii*, vol. I, București, 1961, p. 533, nota 510, p. 544, nota 727 (ținem să precizăm că majoritatea textelor traduse din Herodot sînt preluate din traducerea lui F. Vanț, pe cînd celelalte din *Izvoare privind istoria României*, vol. I, București, 1964. În schimb, vezi: P. Alexandrescu, *Retragerea lui Darius din expediția scitică*, în *SCIV*, VII/3—4, 1956, p. 323—324, 336, 337—338. Datele lui Herodot, referitoare la teritoriile centrale ale Sciției, înainte de toate, sînt bazate pe știri precise etnografice și geografice contemporane, obținute din partea vistiernicului regelui scit *Ariapeithes* din Olbia. Cf. J. Harmatta, *Forrástanulmányok Herodotosz Skythikájához, Quellenstudien zu den Skythika des Herodot*, Budapest, 1941, p. 39 și urm.; idem, în *AntTan*, XIII/1, 1966, p. 109; idem, în *ActaArchBp*, XX/1—4, 1968, p. 154.

⁴¹¹ Cf. Al. Baschmakoff, *Le Problème Scythique et l'Énigme Cimmerienne*, în *Revue Anthropologique*, 1932, nr. 4—6; idem, în *BullGBudé*, nr. 51, 1936, p. 4—6.

⁴¹² A. I. Terenojkin, *И. В. Фабрициус „К вопросу о топографизации племен Скифии”*, *Археология*, Т. V, Киев, în *VDI*, 1952/2, p. 152—153.

prizonierii de război se pare că nu erau păstrați, ci vinduți în afara țării; sclavia, în Sciția propriu-zisă, se afla încă în forma ei patriarhală.

Locuințele sciților sedentari constau din colibe de lut, din care s-au păstrat câteva resturi. Sciții nomazi și regali își duceau viața în căruțe acoperite cu coviltire, cu patru sau șase roți, împărțite în două sau trei mici încăperi și trase de două-trei perechi de boi fără coarne. Femeile și copiii trăiau mai mult în aceste care uriașe, în timp ce bărbații le însoțeau călare pe cai.

Întreaga cultură materială a sciților se bazează pe o bogată prelucrare a fierului. Meșteșugul topirii metalelor și al reducerii minereului de fier în special, tipurile de ceramică scitică și, mai ales, prelucrarea metalelor prețioase din care își făceau podoabe ce se remarcă prin stilul animalier⁴¹³, tipurile de arme și de harnașament, precum și ritul înmormintărilor au imprimat culturii materiale scitice un specific atât de important, atât de pronunțat, încât ea a făcut adevărată epocă. Influența exercitată asupra populațiilor vecine, ca alazoni, kallipizi, neuri, melanhljeni, budini, geloni etc. a fost atât de mare, încât tradiția antică mediteraneană a legat pentru totdeauna existența acestor populații, în majoritate covârșitoare nescitice, de numele sciților.

Ținându-se seama de neamurile vecine cu sciții, enumerate de Herodot, și de mărturiile descoperirilor arheologice, s-a constatat⁴¹⁴ existența a patru zone principale de cultură materială, în epoca scitică, în Europa de est: zona culturii materiale de silvo-stepă a Moldovei, Ucrainei, R.S.F.S. Ruse, reprezentată de triburi de origine deosebită, cu grupele: 1) de pe Nistrul de nord-vest, 2) grupa moldovenească, 3) grupa de pe Bugul ucrainean, 4) grupa Kiev, 5) grupa de pe riul Sula, 6) grupa de pe Donul de nord (fig. 28); zona culturii mate-

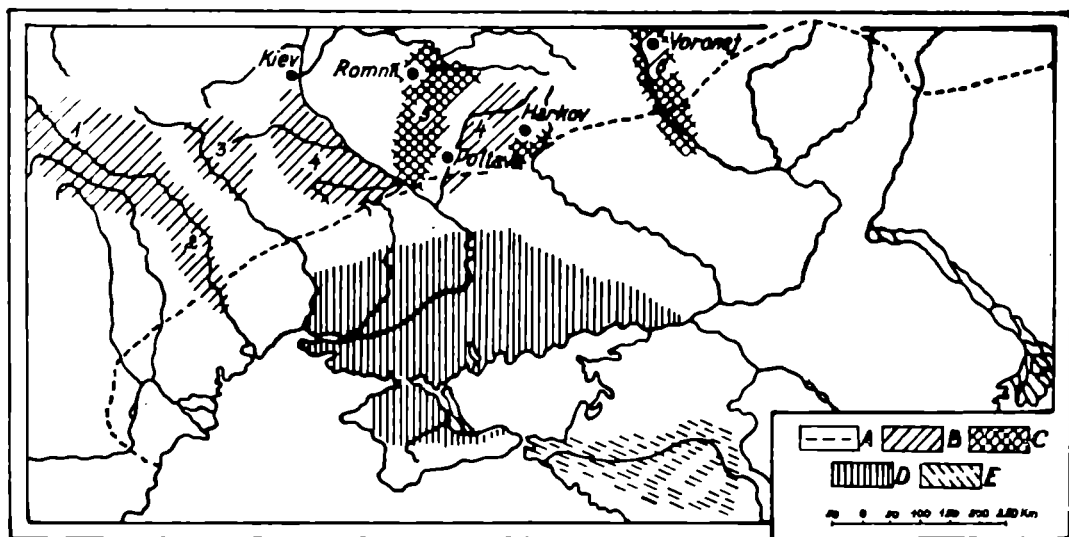

Fig. 28. — Repartizarea schematică a principalelor variante de cultură din epoca scitică. A. Limita zonei de pădure și silvostepă; B. Răspîndirea ceramicii lustruite a mormintelor cu construcții de birne; C. Idem, fără ceramică lustruită; D. Teritoriul de bază al mormintelor cu catacombe din stepă, sec. V—II î.e.n.; E. Kuban. 1. Grupa de pe Nistrul de nord-vest; 2. Grupa moldovenească; 3. Grupa de pe Bugul ucrainean; 4. Grupa Kiev; 5. grupa de pe riul Sula; 6. Grupa de pe Donul de nord — după B. N. Grakov, A. I. Meliukova, în VSSA, p. 83, fig. 9.

⁴¹³ În privința răspîndirii pe teritorii imense a unor elemente ornamentale animaliere și a originii acestora, cf. de ex. Z. Kádár, *Quelques aspects de la détermination zoologique des cervidés scythiques, à propos de celui à Zöldhalompusztá*, în *FoArch*, XVIII, 1966/1967, p. 59—65.

⁴¹⁴ N. N. Pogrebova, *Состояние проблем скифо-сарматской археологии к конференции HHMK AH СССР, 1952 г.*, în VSSA, p. 3—38.

riale de stepă, impropriu denumită „propriu-zis scitică”, pe Bugul inferior, Niprul inferior și stepele care mărginesc Marea de Azov, reprezentată de sciți nomazi și cultivatori ai pământului; zona culturii materiale a triburilor sindo-meotice din regiunea Kuban și regiunea țărmului răsăritean al Mării de Azov, unde se simte pătrunderea treptată a sarmaților (secolele III-II î.e.n.) și, în sfârșit, zona culturii materiale a sauromaților-sarmaților în stepele de lângă Urali și Volga. Toate aceste zone de cultură aveau elemente comune, datorită legăturilor istorice dintre ele.

M. I. Rostowzew, când face cunoscute punctele de vedere ale unei priviri de ansamblu asupra înmormintărilor tumulare datate în secolele VII—III î.e.n.⁴¹⁵, nici nu vorbește de sciți, ci despre o cultură unitară existentă în acele veacuri în regiunile nord-pontice, ale cărei limite nu au putut fi încă stabilite cu precizie, dar care, în orice caz, se extinsese foarte departe, atît spre răsărit, cit și spre apus. Rostowzew deosebește cinci sau șase componente principale ale acestei culturi: elementele culturii locale străvechi, apoi componentele grecești, cele iraniene, separat cele persane, cele cauziene și, în fine, cele siberiene. Astfel, după părerea lui, este mai presus de orice îndoială că elementele culturii materiale și spirituale aduse de cimrierii sau de sciți în teritoriile de sud ale U.R.S.S. (este vorba, natural, de părțile europene) nu fuseseră nici primitive de tot, dar nici nu avuseseră un caracter original. Este de părere că de la bun început trebuie să se renunțe la a mai face o deosebire între cele aduse de cimrierii și cele aparținătoare sciților. Noțiunea de „cultură scitică” acoperă deci, după părerea sa, atît populația băștinașă sedentară, cit și pe iranienii nomazi, atît pe cimrierii, cit și pe sciți. Totuși, într-o singură privință, Rostowzew depășește limitele noțiunii de cultură arheologică, și anume: atunci cînd, trăgînd concluziile, formulează chintesența părerii sale: „... trebuie considerată scitică (numai) cultura claselor superioare a secolelor VII—III î.e.n. din regiunea vastă pontică ...” Noțiunea de „scit” a lui Rostowzew este deci foarte elastică și, în esență, nu acoperă o categorie etnică, ci designează o cultură arheologică care în secolele VII—III î.e.n. s-a extins pe teritorii uriașe și care a cuprins etnosuri foarte diferite. Cînd noțiunea de „scit” a lui Rostowzew se apropie într-o măsură oarecare de noțiunea istorică de „ethnos”, și atunci o trece, mai de grabă, într-o categorie de istorie socială care, pe de o parte, este mai restrînsă, pe de alta mai largă decît conținutul denumirii etnice de „scit”. În acest sens populația de rînd scitică cade în afara limitelor culturii „scitice”, dar păturile superioare sociale, reprezentantele „culturii scitice”, puteau să cuprindă și elemente de alt caracter etnic.

În chestiunea stabilirii particularităților etno-culturale și a definirii structurii etnice a populației Sciției, rolul hotărîtor aparține arheologiei. Aceasta este datoare să releve și poate releva grupurile etnografice de bază în cuprinsul populației Sciției și să determine raportul lor față de populația regiunilor vecine. Natura etnică a acestor grupuri poate fi dezvăluită pe calea cercetării genezei lor și a transformării lor ulterioare. Este regretabil că în acest domeniu sîntem abia la început.

Din punctul de vedere al vieții economice, sciții se împărțeau în triburi sedentare agricole și nomade, crescătoare de vite. Herodot îi menționează în primul rînd pe kallipizi (identificați de unii învățați, pe nedrept, cu carpii)⁴¹⁶ și alazonii⁴¹⁷, vecinii cei mai apropiați ai orașului Olbia. În lista lui Herodot, după aceștia urmează sciții-plugarii⁴¹⁸, pe ambele maluri ale

⁴¹⁵ *Op.cit.*, vol. I, p. 270 și urm.; cf. și R. Werner, *op.cit.*, p. 131—132, 134; J. Harmatta, în *AntTan.*, XIII/1, 1966, p. 108—109.

⁴¹⁶ Cf. M. Ebert, *Südrußland ...*, p. 85; F. Vanț, *op.cit.*, p. 503, nota 53.

⁴¹⁷ În legătură cu alazonii, care urmează direct spre nord de precedenții, acolo unde, ... Tyrasul și Hypanisul își apropie albia unul de altul ...” (IV, 52), Al. Baschmakoff înclină să creadă (în *BullGBudé*, nr. 51, 1936, p. 17) că „... le nom des Alazones (interprété par la toponymie caucasienne) est nettement japhétique (sibérienne nostrale). On peut dès à présent considérer ce peuple comme des Cimmériens purs, soumis à l'influence culturelle hellénique. Ils sèment déjà du blé, mais seulement en quantité restreinte, pour leur consommation locale, ce qui les distingue du groupe suivant...” Cf. încă F. Vanț, *op.cit.*, p. 503, nota 54.

⁴¹⁸ F. Vanț, *op.cit.*, p. 503, nota 56. În legătură cu localizarea budinilor și a gelonilor, așezați la est de sciții agricultori, vezi mai nou: P.D. Liberov, *Проблема будинов и гелонов в свете новых археологических данных*, în *Население среднего Дона в скифское время*, МІА, nr. 151, Moskva, 1969, p. 5—27.

Bugului ucrainean și în teritoriul situat la vest de Niprul inferior, precum și sciții-agricultori⁴¹⁹ care locuiau de-a lungul Niprului mijlociu, la o distanță de 11 zile de vîslire de la gura fluviului.

[Sciția din epoca lui Herodot — așa cum am mai amintit — nici pe departe nu era unitară din punct de vedere etnic, deoarece acolo locuiau și triburi neînrudite cu sciții. Pînă nu demult s-a crezut (mai ales pe baza părerii lui M. I. Artamonov, B. N. Grakov și A. I. Meliukova) că triburile agricole-crescătore de vite din silvo-stepă nu erau de origine scitică, chiar dacă se găseau sub stăpînirea populației nomade și intrau în compunerea acelei formațiuni prestatale, semistatale sau chiar statale incipiente, în fruntea căreia, după Herodot, se aflau „sciții regali”. Conform acestei păreri nejustificate, triburile de pe Niprul mijlociu au fost cîndva subordonate sciților și niciodată nu s-ar fi numit sciți propriu-ziși. Cu atît mai puțin ar putea fi considerate propriu-ziși scitică populația din Podolia, ale cărei caracteristici culturale se deosebesc într-o măsură oarecare de cele de pe cursul mijlociu al Niprului.

Pe baza rezultatelor noilor cercetări lingvistice putem afirma că Sciția propriu-zisă a lui Herodot, într-adevăr, nu era unitară din punct de vedere etnic. Părțile de sud-vest ale țării, în perioada pătrunderii sciților erau locuite de o populație destul de numeroasă daco-getică⁴²⁰ peste care se suprapunea o pătură subțire, dominantă, cimmericiană, iar în părțile centrale ale Sciției lui Herodot sălășluiau triburile vechi, băstinașe, ale culturilor așa-ziselor morminte simple și morminte în catacombe⁴²¹ (triburi proto-baltice și proto-iraniene peste care s-au extins foarte lent, și mai devreme decît în părțile apusene ale țării, triburile culturii Poltavka, respectiv a culturii srubnice = culturii mormintelor cu grinzi = Balkengräberkultur⁴²²), deci foarte probabil triburile cimmericiene. Această extindere lentă în secolele XIII-XII î.e.n. ajungea deja pînă la bazinul mijlociu al Niprului, iar pe la sfîrșitul secolului IX, începutul secolului al VIII-lea î.e.n., atingea nu numai cursul riului Nistru, respectiv regiunea Podoliei de vest, ci a pătruns și mai departe spre apus⁴²³, urmată, probabil, și de un al doilea val pe la mijlocul secolului al VII-lea î.e.n.⁴²⁴. Despre acest fapt ne stă mărturie (ce-i drept, îmbrăcată într-o formă nebuloasă, dar totuși cu un simbul de realitate) afirmația lui Herodot (IV,

⁴¹⁹ F. Vanț, *op.cit.*, p. 504, nota 61.

⁴²⁰ Cf. G. G. Mateescu, *Nomi traci nel territorio scito-sarmatico*, în *ED*, II, 1924, p. 223—238; V. Părvan, *Getica*, p. 243—247, 747; idem, *Dacia*, p. 83; A. I. Meliukova, *Az erdős steppés középsső Dnyesztervidék szkíta korának emlékei*, în *SzR*, XVII, 1960, p. 129, 131. (Lucrarea cunoscutei autoare a fost tradusă din ser. *MIA*, nr. 64, Moskva-Leningrad, 1958, pp. 5—102, care nu ne-a fost accesibilă).

⁴²¹ A. V. Arțihovski, *Багденуе* ..., p. 63—64; A. L. Mongait, *op.cit.*, p. 119—124, 126; R. Werner, *op.cit.*, p. 130—131. Cf. și K. J. Narr, *Die europäisch-sibirische Kontakt- und Aussenzonen und die frühen Indogermanen*, în *Saeculum Weltgeschichte*, vol. I, Freiburg-Basel-Wien, 1965, p. 570—571, 572—603.

⁴²² O. A. Krivțova-Grakova, în *MIA*, nr. 46, Moskva, 1955, mai ales p. 157—162, precum și harta de răspîndire, foarte instructivă, de la capătul volumului. Menționăm că „... ipoteza potrivit căreia triburile culturii mormintelor în catacombă se identifică cu triburile cimmericienilor, ... capătă în ultima vreme o răspîndire tot mai mare, în timp ce triburile culturii mormintelor în construcție de lemn sînt considerate ca strămoșii sciților. Deși aceste concluzii nu pot fi socotite ca definitive, întrucît mai sînt necesare unele verificări, există totuși o serie de date în favoarea ipotezei arătate...” A. L. Mongait, *op.cit.*, p. 126, 133—135. Unii savanți de seamă ruși și sovietici (ca de ex. V. A. Gorodțov, A. V. Arțihovski, O. A. Krivțova-Grakova și a.) consideră, în schimb, cultura mormintelor în construcții de lemn sau cel puțin o mare parte dintre monumentele acestei culturi, drept cimmericiene. Cf. A. L. Mongait, *ibidem*, p. 141—142, nota 42. În stadiul actual al cercetărilor ipoteza cea mai plauzabilă este aceea după care sciții pot fi considerați purtătorii culturii materiale a grupului Hvalinsk din cadrul culturii mormintelor în construcție de lemn (Cf. A. V. Arțihovski, *Багденуе* ..., p. 65; O. A. Krivțova-Grakova, în *MIA*, nr. 46, p. 157—162; R. Werner, *op.cit.*, p. 131; J. Harmatta, în *AntTan*, XIII/1, 1966, p. 113—115).

⁴²³ K. Kretschmer, *Scythae*, în *RE*, vol. II a, 1—2, col. 938; V. Părvan, *Getica*, p. 33.

⁴²⁴ S. Gallus, T. Horváth, în *DissPann*, ser. II, nr. 9, p. 65, 141—142.

11, 12)⁴²⁵ referitoare la mormintele „regale” cimmeriene care se vedeau încă bine pe vremea „părintelui istoriei” pe malurile râului (παρά ποταμὸν Τύρην)].

În lumina izvoarelor antice, apariția sciților pe scena istoriei se poate fixa în jurul anului 700 î.e.n. cînd se formează, foarte verosimil, prima uniune de triburi scitice, care pătrunde pe la 675 în Transcaucazia, limitîndu-se însă numai la acest teritoriu, deoarece uniunea tribală a cimmerienilor la această dată ajungea la apogeu. Să nu uităm că cimmerienii apar prima dată pe la 730 în Transcaucazia, în 714 atacă statul Urartu, pe la 675 distrug statul frigan, în 652 obțin o victorie zdrobitoare asupra Lydiei, iar în 640 pustiesc tot litoralul nordic al Asiei Mici, locuit de greci. Acum puterea cimmerienilor își atinge apogeul. Pe la 630 armata lor este însă înfrîntă de asirieni, iar cu o jumătate de secol mai târziu, pe la 580, lydienii îi scot pe cimmerieni din întreaga parte de apus a Asiei Mici⁴²⁶.

Luînd în considerare aceste evenimente istorice relativ bine cunoscute, putem spune că pătrunderea treptată a sciților spre părțile centrale ale Europei a putut să înceapă în jurul anului 630 î.e.n., deci după înfrîngerea puterii cimmeriene din partea asirienilor, ocupîndu-se prima dată teritoriile de stepă din nordul Mării Azovului. Ultima fază a luptei decisive dintre cimmerieni și sciți a avut loc în jurul anului 590, deci, așa zicînd, în fața ochilor pionierilor coloniștilor greci. Expansiunea sciților spre apus nu însemna o schimbare radicală și exhaustivă a populației locale, ci, mai de grabă, schimbarea supremației cimmeriene cu dominația unui trib (sau a unor triburi) scitic (respectiv scitice). Dar acest lucru nu însemnează că toate aceste evenimente aveau o desfășurare totalmente pașnică.

Pătrunderea sciților pe anumite teritorii a însemnat, fără îndoială, o cotitură bruscă a dezvoltării sociale relativ pașnice și a avut drept consecință tulburări mai mult sau mai puțin masive în sinul populației mai vechi, dislocînd nu numai un singur grup sau trib al „autohtonilor” cimmerieni. Sciții, după cit se pare, nu au ocupat tot teritoriul imens al Sciției viitoare dintr-odată, ci au pătruns treptat, dar totuși relativ foarte repede atît spre nord, cît și spre apus, spre regiunile periferice ale Sciției, între altele și spre Niprul mijlociu.

⁴²⁵ Idem, *ibidem*, p. 74, 151; N. Vlassa, în *Apulum*, IV, 1961, p. 44—46, grupele A și B; R. Werner, *op.cit.*, p. 132; J. Harmatta, în *AntTan*, XIII/1, 1966, p. 114.

⁴²⁶ Cf., bunăoară: V. Bury, *The Homeric and the Historic Kimmerians*, în *Klio*, VI, 1906, p. 79—88; [C.F.] Lehmann-Haupt, *Kimmerier*, în *RE*, vol. XI/1, col. 397—434; E. H. Minns, *op.cit.*, p. 40 și urm., p. 115; idem, *The Nomads in Western History*, în *Cambridge Ancient History*, vol. III, Cambridge, 1925, p. 188—189; M. Ebert, *Südrussland ...*, p. 75—81; M. J. Rostowtzeff, *Iranians and Greeks ...*, p. 35—43; V. Pârvan, *Getica*, p. 34—35; idem, *Dacia*, p. 54—56, 59—63; A. M. Tallgren, *La Pontide préscythique après l'introduction des métaux*, în *ESA*, II, 1926, p. 1—24; J. Wiesner, *Fahren und Reiten in Alteuropa und im Alten Orient*, în ser. *Der Alte Orient*, Bd. 38, Leipzig, 1939; idem, *Kimmerier und Skythen im Lichte neuer Indogermanenforschung*, în *Forschungen und Fortschritte*, 1943, p. 214—217; S. Gallus, T. Horváth, în *DissPann*, ser. II, nr. 9, 1939; T. Sulimirski, *Die thrako-kimmerische Periode in Südostpolen*, în *WPZ*, XXIV, 1937, p. 129—151; K. Bittel, *Kleinasiatische Studien*, în *Istanbuler Mitteilungen*, Istanbul, 1942; Fr. Hančar, *Die Vor- und Frühgeschichte des Schwarzenmeerraumes als Forschungsproblem*, în *Leipziger Vierteljahrsschrift für Südost-europa*, 1942, p. 225—252; idem, *Hallstatt-Kaukasus, ein Beitrag zur Klärung des Kimmerier-problems*, *Mitteilungen des Österreichischen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Prä-historie (Koppers-Weninger-Festschrift)*, 1947, p. 152—162; idem, *Hallstatt und der Ostraum. Ein Beitrag zur Klärung des Kimmerierproblems*, în *Serta Kazaroviana*, 1950, p. 265—274; idem, *Probleme und Ergebnisse der neuen russischen Urgeschichtsforschung*, în 33. *BerRGK*, 1943—1950, 1951, p. 50—53; J. Harmatta, *Le problème cimérien*, în *ArchÉrt*, ser. III, III—IV, 1946—1947, p. 79—132; idem, *A kimmer kerdés*, Budapest, 1953; idem, în *AntTan*, XIII/1, p. 108—116; L. A. Ielnički, *Киммерийцы и киммерийская культура*, în *VDI*, 1949/3, p. 14—26 (vezi și recenzia mult prea elogioasă, chiar peste măsură, a lui I. Nestor, în *SCIV*, II/2, 1951, p. 239—242); idem, *A kimmerek és a kimmer kultúra*, în *Szovjet Régészeti Tanulmányok*, Budapest, 1951, p. 153—167; V.M. Danilenko, *Докиммерской проблемы*, în *Arheologia-Kiev*, 1951, p. 218—225; I. M. Diakonov, *Urartu și Transcaucazia. Cimrierienii și sciții*, în *Istoria universală*, vol. I, București, 1959, p. 531—533; R. Werner, *op.cit.*, p. 128—132 (cu întreaga bibliografie indicată); K. J. Narr, în *Saeculum Weltgeschichte*, vol. I, p. 524 și urm.; K. Jettmar, *ibidem*, vol. II, p. 77 și urm., etc.

În timpul acestei expansiuni toate populațiile mai vechi, de origine diferită, intrau în acele formațiuni prestatate sau semistatate în fruntea cărora, după Herodot, se aflau „sciii regali”.

Pe baza informațiilor lui Herodot, incluse în legenda A a originii sciților (IV, 5—7), puterea centrală („regală”) a sciților a fost „triplă” (τριπλάσιος), ceea ce poate să însemne că a avut o „triplă manifestare”, conservind unitatea triburilor, respectiv a populației scitice în ansamblul ei. Aceasta decurge și din faptul că primul rege, *Kolaxais*, împărțise Scitia „... în trei pentru cei trei fii ai lui...” (IV, 7). Cu toate acestea, sciții aveau un nume comun, care este „*skolotoi*”; aceasta era porecla personajului legendar care dăduse numele său familiei „domnitore” și care, cu timpul, devenise nume și al întregului popor scitic (echivalentul numelui grec de „*skuthai*”).

După genealogia primitivă a sciților, primul om fusese numit *Targitaos*. El avusese trei fii: *Lipoxais*, *Arpoxais* și *Kolaxais*. Din acești trei strămoși se trage (γεγονέναι) poporul scitic. Deoarece descendența lui *Arpoxais* se bifurca, numărul triburilor fundamentale ajunse la patru, fiecare purtând denumirea de γένος. Iată deci planul tribal al poporului skolotoilor:

Auhații (ol Αὐχάται), descendenții lui *Lipoxais*;

Katiarii (ol Κατάρτοι), descendenții lui *Arpoxais*;

Traspții (ol Τράσπεις), la fel, descendenții ai lui *Arpoxais*;

Paralații (ol Παραλάται), descendenții lui *Kolaxais*, ai mezinului. Paralații dădeau „dinastia” comună a acestei uniuni de triburi tripartite.

Din cele expuse mai sus pe baza datelor rămase de la Herodot, reiese clar că descendenții strămoșilor legendari: *Lipoxais*, *Arpoxais* și *Kolaxais* sint el Αὐχάται γένος, Κατάρτοι τε καὶ Τράσπεις și Παραλάται. Interpretarea lui γένος este problematică. Majoritatea cercetătorilor o înțeleg ca trib (sau gintă)⁴²⁷. Această părere o are H. Stein în ediția sa a lui Herodot⁴²⁸ cînd traduce expresia Αὐχάται γένος cu tribul auhaților, pe cînd F. A. Ukert vorbește⁴²⁹, în această conexiune despre „... drei Klassen der Bewohner Skythiens ...”. A. Christensen, la fel, vede în ei „classes sociales”⁴³⁰, cărora, prin „unelte de aur căzute din cer”, li se poate atribui cîte o meserie caracteristică, auhații cu plugul lor fiind țărani, katiarii cu hamul lor special de cai (Pferdejoch!) fiind luptători cu car de luptă (Streitwagenkämpfer), traspții cu securea lor (de luptă!) războinici călăreți (Reiterkrieger), și, în sfîrșit, paralații (cu ceașca lor atîrnată la briu) ca „famille royale”. G. Dumézil înclină, în schimb, să vadă⁴³¹ în paralați exclusiv o tagmă de preoți sau magi, în katiari și traspți păstori de vite și de cai, iar în auhați luptători propriu-ziși. Ambele „teorii de clasă” (precum și celelalte) par să naufragieze însă în cele din urmă, deoarece cuvîntul în cauză, nu înseamnă „clasă socială”, ci într-adevăr trib, așa cum o dovedește E. Benveniste⁴³²: „... la division des Scythes en Αὐχάται, Κατάρτοι, Τράσπεις et Παραλάται est ethnique, non sociale ... Il n'y a donc, à notre avis, aucune relation entre les objets d'or, symboles légendaires, et les quatre tribus, réalité historique...”

În legătură cu problema originii „sciților” din Transilvania este demnă de remarcat încercarea lui E. Benveniste⁴³³, care, aplicînd observația datorată încă lui W. Tomaschek⁴³⁴, că Herodot enumeră triburile sciților totdeauna dinspre apus spre răsărit, identifică cele patru triburi legendare ale sciților cu triburile din epoca scitică, localizate de Herodot. Tabelul care oglindește părerea lui Herodot ar fi următorul:

— Αὐχάται	Κατάρτοι	Τράσπεις	Παραλάται
— ἀροτῆρες	γεωργοί	νομάδες	βασιλῆες

⁴²⁷ Pentru cele mai diferite păreri, vezi: Heinz Kothe, în *Klio*, 48, 1967, p. 65, nota 2.

⁴²⁸ *Herodotos*, ed. 4, Berlin, 1896, p. 7—8, nota 6.

⁴²⁹ *Geographie der Griechen und Römer, von den frühesten Zeit bis auf Ptolomaeus*, vol. 3/2, Weimar, 1846, p. 295.

⁴³⁰ În *Archives d'études orientales*, 14/1, 1917, p. 137.

⁴³¹ *La préhistoire indo-iranienne des castes*, în *Journal asiatique*, 216, 1930, p. 123. Lucrarea nu o cunosc decît din citatele lui H. Kothe.

⁴³² În *Journal asiatique*, 230, 1930, p. 535 și urm. Părerea aceasta, fără nici o rezervă, a fost acceptată ulterior și de Ph.-E. Legrand (*Hérodote*, ed. 4, Paris, 1949) și Dumézil. Rezultatele studiului lui E. Benveniste le cunosc numai din citatele lui H. Kothe.

⁴³³ În *Journal asiatique*, 216, 1930, p. 536.

⁴³⁴ *Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden*, în *SitzBer*, 116, 1888.

Despre triburile din rîndul de sus, legenda A, autohtonă, susține că „... Cu toții la un loc poartă numele de *skoloți*, după numele unui rege de-al lor. Sciții le-au zis *elenii*...” (IV, 7). Cei din rîndul de jos, în schimb, sînt considerați de Herodot, fără excepție, ca *sciți*, și anume: *Σκύθαι ἄροτῆρες* (IV, 17), *Σκύθαι γεωργοί* (IV, 18), *νομάδες Σκύθαι* (IV, 19) și *βασιλῆται Σκύθαι* (IV, 20).

E. Benveniste, așa cum rezultă din combinația lui citată mai sus, identifică pe *georgoi* cu *katiaroi*, iar pe *trapsi* cu *nomazii*. Acest lucru s-ar putea face numai într-un singur sens, și anume atunci cînd ambele triburi scitice, cu toată diferența în ce privește modul lor de viață, trebuiau să fie îndeaproape înrudiți (lucru care reiese clar și din faptul că, după cele spuse în legenda A, ele sînt ambele descendente ale unuia și aceluiași strămoș, și anume *Arpoxais*) sau măcar strîns aliați, așa cum se oglindește, evident, și din legenda de origine, deoarece ei sînt amintiți (*Κατάρτοι τε καὶ Τράσπεις*) în așa fel, încît această confirmare (τε καὶ) a realității istorice se referă la un grup legat nemijlocit în privința elementelor constitutive, poate ca o uniune de trib dualistic-totemică „... subdivisăe en deux demi tribus ou désigné par deux noms ...”⁴³⁵. Cu cîțiva ani mai tîrziu și W. Brandenstein⁴³⁶ s-a alăturat acestei opinii, după aparență întemeiată, a lui E. Benveniste.

Dacă considerăm, pe de o parte, drept acceptabilă încercarea lui E. Benveniste prezentată mai sus, iar pe de altă parte ne bazăm pe ultimele rezultate în privința localizării celei mai plauzibile a diferitelor grupuri etno-culturale scitice (împreună, natural, cu toți supușii acestora), atunci grupul „scitic” din Transilvania, cu rezervele necesare (ca urmare firească a nivelului actual al cercetărilor arheologico-istorice privitoare la această problemă), dislocat și acesta odată cu pătrunderea sciților în bazinul Niprului mijlociu sau nu mult după acest eveniment, l-am putea lega de sciții agricultori (*Σκύθαι γεωργοί*), localizați de majoritatea cercetătorilor problemei în bazinul Niprului mijlociu, adică în teritoriile locale de tribul (sau triburile?) katiarilor și al (sau ale) traspilor. Valabilitatea acestei ipoteze de lucru va fi confirmată sau infirmată de cercetările viitoare.

În rezolvarea problemei ne ajută într-o oarecare măsură și rezultatele importante lingvistice referitoare la aceste teritorii. Aceste analize lingvistice sînt legate de numele lui V. Miller⁴³⁷, V. N. Toporov, O. N. Trubačev⁴³⁸, V. V. Sedov⁴³⁹ și sînt acceptate deja și de unii arheologi⁴⁴⁰. După constatarea lui V. V. Sedov: „... elementele etnice de bază din regiunea stepler de nord și a unor părți de silvo-stepă ale Europei de est, începînd cu al doilea sfert al mileniului I î.e.n., erau populațiile de limbă iraniană. Cele mai vechi populații iraniene în sudul Europei de est erau triburile scitice (sau, mai de grabă, cele cimmeriene, am adăuga noi), a căror limbă aparținea grupei estice a limbilor iraniene...” Vecinii de sud ai triburilor balților erau triburile scitice (mai înainte cele cimmeriene!) din silvo-stepă, ale căror monumente se situează cronologic între secolele VII-I î.e.n. Din datele „recensămîntului epigrafic” făcut încă de prof. V. Miller, publicat în „Études Ossètes” în 1887⁴⁴¹, se conturează următorul tablou:

a) Pe malurile rîului Nistru numărul inscripțiilor cu elemente vocabulare iraniene este zero;

⁴³⁵ Ph. — E. Legrand, *op. cit.*

⁴³⁶ În *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 52/1/2, 1953, p. 183.

⁴³⁷ *Études Ossètes*, 1887 (în l. rusă). Lucrarea nu o cunosc decît din referirile lui Al. Baschmakoff, în *BullGBudé*, nr. 51, 1936, p. 18—20.

⁴³⁸ *Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья*, Москва, 1962, p. 230—232.

⁴³⁹ *Балто-иранский контакт в днепровском Левобережье*, în *SA*, 1965/4, p. 52—62. Vezi și J. Antoniewicz, *Tribal Territories of the Baltic Peoples in the Hallstatt — La Tène and Roman Periods in the Light of Archaeology and Toponymy*, în *Acta Balto-Slavica*, IV, 1966, p. 11—13; R. Werner, *op. cit.*, p. 136; P. N. Tretyakov, *Финно-угры, балты и славяны на Днепре и Волге*, Moskva-Leningrad, 1966, p. 184—189; J. Harmatta, în *AntTan*, XIII/1, 1966, p. 113.

⁴⁴⁰ Cf. de ex.: V. A. Illinska, *Про происхождения и этнических связей племен скифской культуры посульско-днепровского лесостепи. О происхождении и этнических связей племен скифской культуры посульско-днепровского лесостепи*, în *Arheologija-Kiev*, XX, 1966, p. 63—64, 88—92; O. N. Melnikovskaia, *op. cit.*, p. 176—185.

⁴⁴¹ Cf. Al. Baschmakoff, în *BullGBudé*, nr. 51, 1936, p. 18—20.

b) La Panticapaion ele ating de la 10 până la 100% din totalitatea elementelor vocale „barbare”. În regatul bosporan deci, proporția elementului prescitic avusese 90–100% din masa numelor de diferite tipuri, ceea ce indică o predominare impresionantă a „autohtonilor” cimmerieni.

c) La gura Kubanului elementul iranian variază între 20 până la 100% pe inscripțiile „barbare”.

d) Între Olbia și cursul mijlociu al Niprului (în fosta gubernie Cherson), elementul iranian atinge un nivel care oscilează între 50 și 100%.

e) În sfârșit, între Nipru și Don, în „țara skolotilor”, inscripțiile cu cuvinte iraniene ajung la un procentaj de 60–100% în cadrul reziduiului „barbar”. Aceste date, combinate cu deslușirile lui Herodot, ne furnizează o bază destul de solidă spre a recunoaște în cele două grupuri etno-culturale zise „scitice” (este vorba de kallipizi și alazoni) un caracter absolut refractar și alogen, opus elementului scitic-iranian.

V. V. Sedov combate, la rîndul său, ideea susținută mai ales de M. I. Artamonov că în regiunile de silvo-stepă cultura scitică (de mai târziu) putea fi răspîdită de populațiile ne-scitice, despre care Herodot spune că aveau obiceiuri scitice. „... De aici s-a răpdîndit în arheologia sovietică ideea că cultura scitică (de mai târziu) din zona de silvo-stepă n-ar fi o cultură scitică, iar populațiile de aici nu ar fi scite, contrar celor afirmate de Herodot, care îi consideră sciți în mod cu totul clar...”.

Pentru lămurirea problemei, alături de datele arheologice și izvoarele literare, primordiale sînt datele toponimice care nu totdeauna sînt luate în considerație de cercetători. În special datele toponimice au o importanță hotărîtoare pentru lămurirea apartenenței etnice a populațiilor de cultură scitică („cultura zolniki”) din stînga Niprului mijlociu. Autorii antici nu spun nimic în această problemă, dar sînt dovezi suficiente că așezările zolniki aparțineau unor iranieni. Cum urmele arheologice arată că sarmato-alanii nu au ajuns mai la nord de riul Desna, toponimicele iraniene (fig. 29) din stînga Niprului datează din epoca scitică (sau și de mai înainte, din cea cimmeriană, am completa noi). Începutul contactului lingvistic balto-iranian (și nu al celui slavo-iranian cum s-a susținut încă pînă nu demult!), sesizabil în stînga Niprului, în domeniul hidronimiei și lingvisticii (fig. 30), trebuie, deci, să fie împins în vremea sciților (respectiv cu cîteva secole și mai înainte, începînd aproximativ din veacul al XII-lea, în vremea pătrunderii primelor grupuri de cimmerieni)⁴⁴².

Mult mai puțin complicată este problema populației regiunii Kubanului mijlociu și a Caucazului, deși știrile autorilor antici pentru teritoriul respectiv sînt destul de sărace și contradictorii. Monumentele arheologice arată fără îndoială existența în Kuban, în perioada timpurie, a unei populații agricole. Majoritatea cercetătorilor (A. A. Spišin, E. H. Minns, M. I. Rostowzew, A. P. Smirnov) plasează în această perioadă în regiunea Kubanului pe sciți. M. I. Rostowzew arată că „... sciții, nu mai târziu de secolul al VII-lea î.e.n., s-au așezat trainic pe întreg litoralul nordic al Mării Negre: regiunea Kubanului, Donului, în partea de stepă a Crimeii, în regiunea Niprului și a Bugului...”.

Pe baza cercetărilor recente părerile s-au schimbat însă simțitor. N. V. Anfimov, de pildă, crede⁴⁴³ că nu există motive suficiente pentru plasarea sciților propriu-ziși în Kuban. Confirmarea acestei stări de lucruri o găsește și la autorii antici. După Herodot (IV, 21), Sciția se întindea pînă la *Tanais* (adică pînă la Don). „... Dacă treci fluviul Tanais, nu mai ești în Sciția, ci intri pe primul din loturile de pămînt ale sauromaților care, începînd din infundătura lacului Maeotis, își au așezările cale de 15 zile spre miazănoapte, într-un ținut cu desăvîrșire lipsit de pomi, fie roditori, fie sălbatici...”. Această afirmație este întărită și de Hippocrate (27), Ephoros, Pseudo-Skylax (68, 70–72), Pseudo-Skymnos (874). Astfel, nicăieri la scriitorii antici nu se găsește o indicație directă asupra populării regiunii Kubanului de către sciți în epoca lui Herodot, ci, dimpotrivă, în izvoarele arătate mai sus se afirmă că triburile care trăiau la răsărit de *Tanais* și pe litoralul răsăritean al Meotidei erau sauromați (sarmați) și meoți, iar pe cursul inferior al Kubanului, în *Sindike*: *sindii*⁴⁴⁴. Pe primii, întreaga tradiție antică îi considera cei mai înrudiți cu sciții, vorbind „... din vechime limba scitică

⁴⁴² Cf. și cele spuse de I. Nestor, în *RevRHist*, VIII/3, 1969, p. 441.

⁴⁴³ În *SA*, XI, 1949, p. 245; R. Werner, *op.cit.*, p. 133.

⁴⁴⁴ Cf. V. D. Blavatski, *Синдская археологическая экспедиция 1951 года*, în *VAN SSSR*, 1951/10, p. 67–79; F. Vanț, *op.cit.*, p. 523, nota 348; R. Werner, *op.cit.*, p. 133.

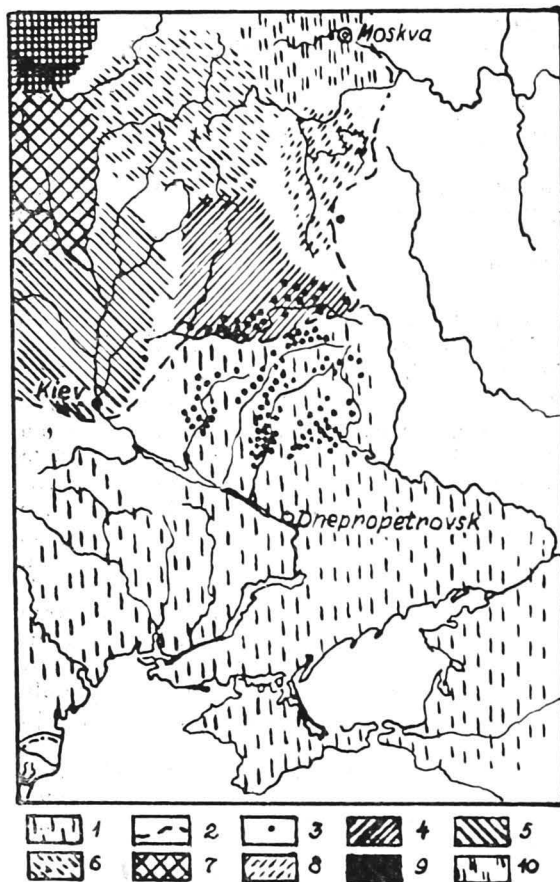

Fig. 29. — Toponimia și culturile arheologice din prima vîrstă a fierului de pe teritoriul de sud al U.R.S.S. (partea europeană). 1. Aria toponimelor iraniene; 2. Limita de sud-est a ariei hidronimelor de tip baltic; 3. Așezările de tip „zolniki” de pe malul stîng al Niprului; Aria de răspîndire a culturilor: 4. Iuhnov, 5. Milograd, 6. de pe Niprul de sus, 7. a culturii ceramicii striate, 8. a culturii de pe Oka de sus, 9. a culturii de pe Dvina de nord; 10. Aria de răspîndire a gorodiștilor din împrejurimile Moscovei — după V. V. Sedov, în *SA*, 1964/5, p. 54, fig. 2.

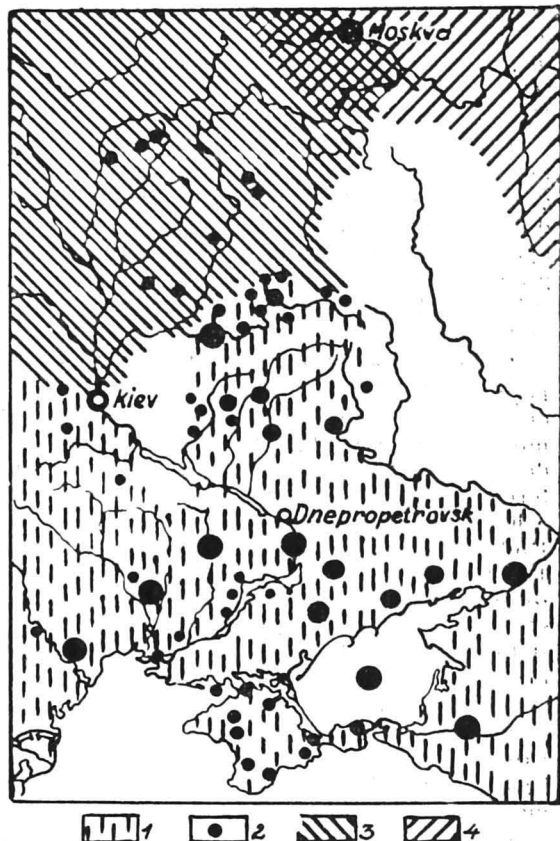

Fig. 30 — Toponimia iraniană și baltică de pe malul stîng al Niprului. 1. Aria de răspîndire a toponimelor iraniene; 2. Toponime iraniene (după M. Vasmer, V. N. Toporov, O. N. Trubačev și A. S. Strizak); 3. Aria de răspîndire a hidronimelor de tip baltic (după datele aceluiași autori); 4. Aria de răspîndire a hidronimelor de tip fino-ugric vechi — după V. V. Sedov, în *SA*, 1965/4, p. 53, fig. 1.

deformată ...” (Herodot, IV, 117). Astfel, populația regiunii Kubanului, în perioada timpurie scitică, pare a fi formată mai probabil din triburile meoto-sarmatice. Marile curgane din regiunea Kubanului, din secolele VI—IV î.e.n., apropiate atît prin ritul inhumării, cît și prin inventar de cele din regiunea Niprului⁴⁴⁵, au aceste similitudini, dar au, fără doar

⁴⁴⁵ P. D. Lîberov, în *VDI*, 1951/4, p. 184; J. Harmatta, în *AntTan*, XIII/1, 1966, p. 114, 115; I. Lengyel, în *ArchÉrt*, 88/1. 1956, p. 16, cu nota 32.

și poate, și trăsături locale, deosebite. Prezența în morminte a obiectelor tipice pentru cultura materială scitică, de exemplu a pieselor de harnașament cu ornamente animaliere⁴⁶, a armelor (săbii, vîrfuri de săgeți, zale etc.) încă nu este suficientă pentru a așeza aceste morminte în grupa etnică scitică. Legăturile strînse care s-au stabilit din timpurile mai vechi între sciți și triburile meoto-sarmatice din regiunea Kubanului, aflate pe o treaptă egală a dezvoltării sociale, au creat comunitatea culturii, însă cu particularități locale.

Problema așezării. Cu ocazia lucrărilor, aproape de limita răsăriteană a suprafeței săpate, am dat de rămășițe de vetre arse la roșu (pe fig. 2 marcat cu nr. 1 și 3), cu urme de cenușă și cioburi mărunte atipice. Conturul locuințelor ce le-ar fi corespuns, cu gropi de stilpi sau de pari, nu l-am putut identifica, cu toată străduința noastră. Rămășițele de vetre pot aparține, eventual, epocii neolitice, fiindcă în apropierea vetrei nr. 3 a fost descoperită o grămadă de fragmente ceramice aparținînd culturii Petrești. Nu este însă cu totul exclus să fi fost aici locul de ardere a cadavrelor, dar, totodată, nu este chiar imposibil să fi fost aici cîndva elementele constitutive ale unei așezări de tip nomad, compusă din care și corturi⁴⁷.

Se știe că sciții nomazi, deplasîndu-se ritmic, după anotimpuri, în căutare de hrană și pășuni, își petreceau aproape toată vremea în căruțe, din care săpăturile arheologice au descoperit unele resturi. Cînd făceau popasuri, locuiau în corturi de pîslă, avînd o vatră la mijloc. Sciții sedentari (agricultori și plugari) aveau, în schimb, locuințe stabile. Săpăturile de la grădiștea (gorodiștea) Kamenka, din anul 1949⁴⁸, au dat la iveală șapte locuințe cu o formă tipică: construcții cu pereți din stilpi înfiți vertical în pămînt. Partea principală a locuinței, oviformă, era orientată nord-sud; ușa se afla uneori spre nord, alteori spre sud. Unde ușa era spre nord, intrarea avea o tindă, din care se trecea în camera principală de 12—14 m lungime, 7—11 m lățime. Mai existau și trei cămăruțe laterale; în mijloc niște gropi rotunde și ovale serveau de vatră. Uneori sub podeaua locuințelor se aflau semibordeie-subsoluri săpate în lut. Pe lîngă locuințe s-au găsit rămășițe ale uneltelor meșteșugărești de topit și turnat bronzul, cuptoare, bucăți de metal, zgură de cupru, obiecte de bronz, de plumb, de argint, obiecte de fier: topoare, ace, cuie, crampoane, scoabe, obiecte de ceramică, roți, seceri etc., măturie a stadiului de viață și de civilizație a sciților.

Probleme demografice. Cum am amintit în partea a II-a a acestei lucrări, mormintele cimitirului „scitic” de la Ciumbud sint, evident, grupate într-o oarecare ordine, conform unor legături de rudenie. Pînă la publicarea studiului antropologic al cimitirului de la Ciumbud nu putem spune însă mai mult în această privință.

Un fenomen foarte curios este lipsa scheletelor de copii. Din totalul de 17 morminte dezvelite de noi, 16 sint morminte de adulți și numai unul (!) de copil. Această proporție nu se schimbă substanțial dacă luăm în considerare atît copilul de 2—3 ani, incinerat, ale cărui oseminte au fost aflate într-o ceașcă de lîngă cotul sting al unui schelet de femeie (probabil mama — mormintul nr. III), cit și craniul unui copil găsit lîngă craniul de adult al mormintului nr. X (distrus cu ocazia muncii agricole, în vederea plantării viței de vie). După cit se pare, pe baza studierii sumare a altor cimitire „scitice” din Transilvania, situația este aproape aceeași peste tot. În această stare de fapt, nu este exclus să joace un rol oare-

⁴⁶ Pentru o mai bună înțelegere a importanței ornamentului cerviform, cf. Z. Kádár, în *FoArch*, XVIII, 1966/1967, p. 59—65.

⁴⁷ Urmele unor așezări de tip nomad, compuse din iurte rotunde, de suprafață, sint semnate în mai multe locuri în U.R.S.S. printre care amintim doar pe cele de la Kara-tobe din Crimeea. Cf. A. L. Mongait, *op.cit.*, p. 143—148 [pentru urmele corturilor (iurtelor) bine lsesizabile, ce-i drept, dintr-o perioadă mai tirzie, de la Tîmliansk, vezi: S. A. Pletneva, *О постройках кочевнического лагера-вежи*, în *SA*, 1964/3, p. 133—140, mai ales figurile 1—2]. În privința unor locuiri (sălașuri) periodice, de iarnă, săpate sub nivelul solului, în löss, în gorodiștea de la Varvarovka, cf. P. M. Șul'c, *Ями-жилища в скифском поселении близ Николаева*, în *KS*, V, 1940, p. 71—75.

⁴⁸ Cf. B. N. Grakov, *О работе степной скифской экспедиции*, în *KS*, XXXVII, 1951, p. 131—136; idem, *Каменское городище на Днестре*, în *MIA*, nr. 36, Moskva-Leningrad, 1954, p. 179—235. Pentru o locuință de la sfîrșitul primei epoci a fierului din Slovacia de est, cf. J. Vladár, *Skýtsko-halštatská chata v Čake. Ein skythisch-hallstattzeitliche Hütte aus Čaka*, în *SZ AŮSAV*, 10, 1962, p. 125—128.

care evirația bărbaților pomenită de Herodot (IV, 104) și, mai ales, de Hippocrate⁴⁴⁹ (18—22), dublată de sterilitatea femeilor, cauzată de viața nomad-călătorească a acestei populații.

Probleme de cronologie. În privința cronologiei interne a cimitirului, în faza actuală a cercetărilor din Transilvania referitoare la antichitățile „scitice” nu sîntem în stare să tragem concluzii. Aceasta ar necesita o analiză prealabilă foarte minuțioasă a întregului material „scitic” de pe teritoriul intracarpatic al țării noastre și publicarea completă a monumentelor scitice din bazinul Niprului mijlociu, ceea ce nici pe departe nu s-a făcut⁴⁵⁰.

În privința poziției cronologice în cadrul perioadei scitice, sîntem siliți să revizuim părerea noastră exprimată în raportul preliminar asupra săpăturilor făcute în cimitirul „scitic” de la Ciombrud. Luînd în considerare că: a) de aici provin mai multe vîrfuri de săgeți de os, sînt prezente vîrfurile de săgeți de bronz plate, în formă de frunză de salcie, vîrfuri în trei muchii cu „spin”, s-au aflat o serie de vîrfuri de săgeți de tip „arhaic”, tot de bronz, în trei muchii, în formă piramidală, cu o prelungire tubulară (dintre care nici măcar unul nu este de tip „clasic” !); b) în mormîntul nr. III și în cel cu cenușă împrăștiată au fost aflate două recipiente (un vas mare cu bitronconicitate pregnantă și o strachină cu buza largă, evazată), de aspect vechi; dintr-un mormînt distrus încă înaintea primului război mondial provine o ceașcă cu toarta suprainălțată, aceasta avînd o creastă în relief; c) în afara oglinzilor (de tip vechi, cu minere de fier nituite pe placa de bronz, care însă pot fi și produse locale !) lipsesc cu desăvîrșire obiectele de proveniență grecească, sîntem siliți să considerăm cimitirul în cauză ca fiind dintre cele mai vechi și-l datăm încă pe la începutul sau în primul sfert al secolului al VI-lea î.e.n. Această afirmație nu este contrazisă nici de faptul că *akinakesul* nostru are un singur tăiș; în nordul Caucazului sînt cunoscute *akinakai* cu un singur tăiș de la începutul secolului al VI-lea î.e.n. În privința vaselor piriforme, sîntem de părere că ele nu fac parte din seria evolutivă a vaselor bitronconice (reprezentînd o treaptă relativ evoluată, cum crede I. H. Crișan⁴⁵¹), ci aparțin unui tip independent de vase, contemporan cu tipul vaselor bitronconice prezente în grupa I a cimitirelor „scitice” din Transilvania.

Concluzii. Fenomenele constatate cu ocazia dezvelirii cimitirului de la Ciombrud duc, în mod unitar, spre următoarele concluzii :

Materialele arheologice de acest fel sînt bine cunoscute de mai mult de o jumătate de secol în Transilvania, în primul rînd din morminte asemănătoare ca dispunere și inventar, aflate în zonele de silvo-stepă în bazinul Mureș-Tîrnave, Olt, Someș, dar și ca descoperiri izolate (fig. 31). În special în localitățile Tîrgu Mureș, Cristești, Sîntana de Mureș, Ied, Batoș, Comlod, Cipău-Ogra, Aiud (mai multe puncte), Uioara de Sus, Mirislău, Gîmbaș, Ciombrud, Lopadea Nouă, Teiuș, Cetea, Benic, Blaj, Jidvei, Bratei, Ighișul Nou, Archita etc. au apărut vestigii ale unui grup unitar, ale cărui caracteristici au fost pomenite mai sus. În general, cercetătorii au atribuit aceste cimitre și morminte — cu puține excepții — unei populații cu o cultură de caracter scitic, în sensul mai larg al cuvîntului. Aproape toți cercetătorii care s-au acupat de acest grup în ultima vreme au plasat sosirea acestei populații în primul sfert al veacului al VI-lea (între 600 și 575 î.e.n.)⁴⁵².

⁴⁴⁹ Cf. Krafft-Ebing, *Psychopathia sexualis*, ed. 13-a, Budapest, 1927, p. 238—239; I. H. Crișan, în *Sudhoffs-Archiv*, 50/3, 1966, p. 301.

⁴⁵⁰ A. V. Arțihovski, *Beedenue* ..., p. 94.

⁴⁵¹ *Ceramica daco-getică cu specială privire la Transilvania*, în *Biblioteca muzeelor*, București, 1969, p. 35, 41.

⁴⁵² Această părere a fost susținută în ultimul timp de V. Pârvan, *Getica*, p. 4; idem, *Dacia*, pp. 60, 65, 70, 77; B. Benadik, în *AR*, 5, 1953, p. 672—683, 718—719; de M. Părducz, *Székítakori kutatásunk újabb eredményei. Les résultats récentes de notre recherches de l'époque scythique*, în *ArchÉrt*, 82/1, 1955, p. 160; idem, în *AntTan*, XV/1, 1968, p. 143; I. H. Crișan, în *Dacia*, N. S., IX, 1965, p. 144—145; a se vedea încă Gy. Gazdapusztay, în *ActaArchAnt*, VIII, 1965, p. 111, 116; J. Harmatta, în *AntTan*, XV/1, 1966, p. 113.

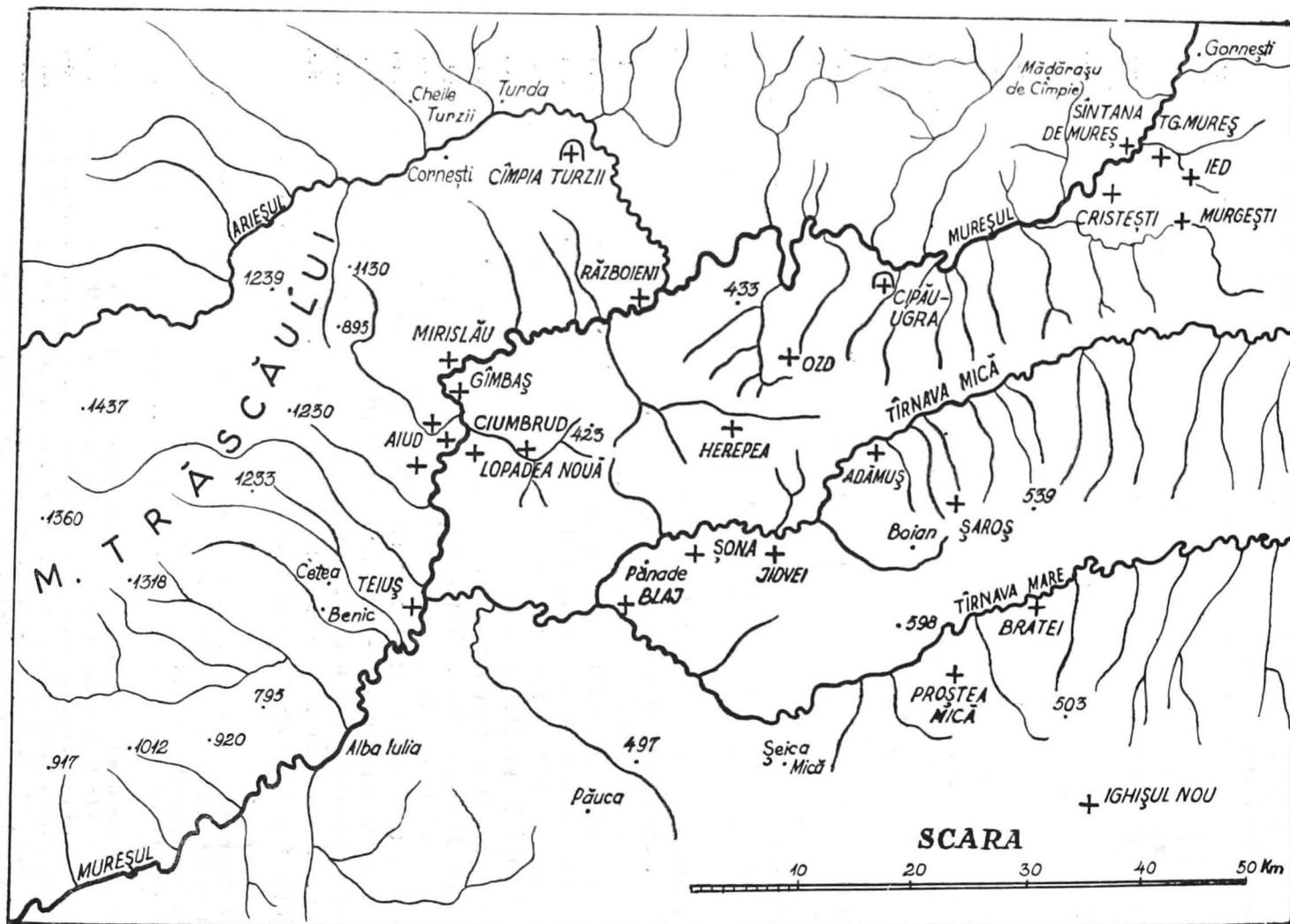

Fig. 31. — Descoperiri izolate (.), morminte sau cimitire plane (+), cimitire tumulare (⊕) „scitice” din centrul Podișului Transilvănean, arătînd o vădită aglomerare: a) în jurul Aiudului, b) în jurul orașului Tîrnava Mică.

O bună parte a autorilor moderni⁴⁵³ care s-au ocupat în mod special sau numai tangențial de această problemă identifică această populație cu agathyrsii pomeniți de Herodot (IV, 48, 100, 102, 104, 125) pe râul *Maris* (identificat cu Mureșul) și-i consideră sciți care „... în privința unor obiceiuri, se apropie de traci ...”⁴⁵⁴ Agathyrsii, arată acad. C. Daicoviciu⁴⁵⁵, alcătuiesc primul val de sciți ce pătrund prin Moldova peste Carpați în Transilvania, aducând cu ei elementele unei culturi noi. — Trebuie să precizăm însă că autorii moderni sînt departe de a fi ajuns la un punct de vedere comun, problema rămînînd și pe mai departe deschisă⁴⁵⁶.

Mai nou s-a schimbat însă cu totul situația în privința localizării pe teritoriul României a agathyrsilor. Prelucrarea monografică a rezultatelor săpăturilor de la Ferigele de către Al. Vulpe a contribuit la definirea unui anumit grup cultural, grupul sau aspectul Ferigele, a cărui arie de răspîndire cuprinde regiunea subcarpatică a Olteniei și a Munteniei, din părțile Horezului pînă în bazinul Buzăului. Grupul Ferigele, mai ales orizontul corespunzător fazei I de la Ferigele, este strîns înrudit cu grupul Bîrsești, deci aria acestui complex se întinde și mai spre nord-est, înglobînd suprafețe considerabile din teritoriile extracarpătice ale României.

„... În faza inițială — spune Al. Vulpe — ^{456a} complexul Bîrsești-Ferigele împreună cu complexul așa-zis scitic din Podolia, cu grupa Kuștanovice, cu complexul hallstattian („scitic”) din Transilvania și cu complexul pe care-l numim (în mod greșit) Vekerzug (forma corectă este Szentes- „Vekerzug”, partea ultimă a numelui fiind numai denumirea unei părți de hotar!) — înglobînd în această denumire grupele așa-zise „scitice” din Cîmpia

⁴⁵³ W. Tomaszek, *Les restes de la langue dace*, extr. din *Muséon*, Louvain, 1883, p. 11; idem, *Agathyrsi*, in *RE*, vol. I/1, 1893, col. 764—765; R. Frölich, in *ArchÉrt*, IV, 1884, p. 181—193; E. H. Minns, *op.cit.*, p. 102; V. Pârvan, *Getica*, p. 34—35; C. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*. I. *Die Völkerschaft der Agathyrsen*, in *AnzWien*, 62, 1925, p. 69—77; V. Sčerbakivskij, *Zur Agathyrsenfrage*, in *ESA*, IX, 1934, p. 209—213; C. Daicoviciu, *TransAnt*, ed. a III-a, Bucurest, 1945, p. 39—41; idem, in *Steaua*, 5, 1956, p. 113—117; S. Szádeczky-Kardoss, *The Name of the River Tisza*, in *ActaAnt*, II/1—2, 1953, p. 107—108; M. M. Vasić, *Побединци и победене у земља Агамурца*, in *Glasnik Srpske Akademija Nauka*, vol. I, fasc. 3, Beograd, 1949, p. 551—552; S. Atanacković, *Агамурци. Први познати становници Војводине (Крајем VI в см. н. е.)*. *Agathyrses premiers habitants connus de la Voïvodina, de la fin du VI siècle av. J.C.*, in *RadVojvMuz*, 3, 1954, p. 75—79; A. Bodor, *Contribuții la problema cuceririi Daciei*, in *ActaMN*, I, 1964, p. 153—156; J. Harmatta, in *AntTan*, XIII/1, 1966, p. 111—112.

⁴⁵⁴ Herodot, IV, 104. Cf. P. Kretschmer, *Danuvius und das Geschlecht der altindogermanischen Flussnamen*, in *Mélanges linguistiques offerts à N. Holder Pedersen*, Kopenhagen, Universitetsforlaget in Aarhus, 1937, p. 76—87. Menționăm că acest studiu ne este cunoscut numai din recenzia lui R. Meister, *Literaturbericht für das Jahr 1937*, in *Glotta*, XXXIX, 1941, p. 176—177; P. Kretschmer, *Zum Balkan-Skythischen*, in *Glotta*, XXVI, 1935, p. 9—10 și 37—56. Pentru a se putea imagina o situație analogă care, probabil, a existat în Transilvania în privința populației mixte dacice și scitice, cf., de ex., situația unor populații tracice din Grecia de mijloc, la P. Kretschmer, *Lautverschiebung im Griechischen*, in *Glotta*, XXIII, 1935, p. 3 și urm.

⁴⁵⁵ În *TransAnt*, p. 7; idem, in *Steaua*, 5, 1956, p. 116.

⁴⁵⁶ Cf. D. Popescu, *Problema sciților din Transilvania în opera lui Vasile Pârvan*, in *SCIIV*, IX/1, 1958, p. 9—38; idem, *Autour de la question des Scythes en Transylvanie*, in *Dacia N.S.*, VI, 1962, p. 443—455.

^{456a} *Ferigele*, p. 101—104.

Tisei—prezintă anumite trăsături comune, care pot determina un cerc cultural bine definit. Elementul definitoriu al acestui cerc cultural—care cunoaște rituri de înmormântare (cu totul) diferite și a cărui ceramică prezintă particularități locale specifice, deși de multe ori înrudite între ele—este inventarul metalic de factură comună, în care se întrezăresc deseori elemente răsăritene ... Acest cerc cultural se poate numi cercul agatirs sau, de fapt, traco-agatirs ... Despre un cerc cultural traco-agatirs nu poate fi vorba decât din a doua jumătate a sec. VI și până după 500 î.e.n. Acest fapt—spune mai departe Al. Vulpe—reflectă desigur o anumită situație istorico-politică: în fața apogeului puterii scitice triburile din Carpați (?) (mai de grabă din Cîmpia Dunării și din Moldova) au fost nevoite să se constituie într-o uniune tribală mai largă, pe care grecii de la Olbia (foarte probabil după numele tribului hegemon, de origine iraniană⁴⁶⁷) o cunoșteau sub numele de agatirși ... Agatirșii au reprezentat principala forță care s-a opus expansiunii spre vest a sciților, iar raporturile dintre cele două puteri nu par a fi fost de loc prietenoase ...”

Privind astfel lucrurile, Al. Vulpe consideră că are: „... o imagine istoricește verosimilă despre raportul de forțe din vremea expediției regelui Darius (în jur de 514 î.e.n.)” ... După părerea sa „... nu este nici o contradicție în textul lui Herodot, care, vorbind despre campania marelui rege, îi situează pe agatirși vecini cu neurii și cu sciții în zona extracarpatică (sublinierea noastră) și textul în care îi situează pe cursul superior (?) al Mureșului și care se referă la momentul vizitei lui la Olbia (în jur de 450 î.e.n.) ...” Situația arheologică însă, contrar opiniei lui Al. Vulpe, pare să infirme această părere. Dacă la sfîrșitul secolului al VI-lea cercul cultural agathyrs cuprindea regiunile extracarpatiche ale României — în această privință (pe baza și a altor argumente decât cele înșirate de autor) sîntem cu totul de acord cu ipoteza de lucru a lui Al. Vulpe, care ni se pare a fi foarte plauzibilă — atunci populația „scitică” din Transilvania nu putea să fie nici cum agathyrsă, deoarece, așa cum a precizat I. H. Crișan⁴⁶⁸, anticipîndu-mă, în cadrul cercului agathyrs, sau traco-agathyrs (mai exact daco-geto-agathyrs) „... din punct de vedere al ritului incinerăției, face notă discordantă în primul rînd grupa de înhumăție de pe Mureș din Transilvania ...” (sublinierea noastră). Părerii noastre că inhumanții despre care este vorba nu sînt autohtoni, vine să i se

⁴⁶⁷ În privința apartenenței agathyrsilor la marea grupă lingvistică iraniană, vezi, de altfel: K. Zeuss, *Die Deutschen und die Nachbarstämme*, Heidelberg, 1925 (1837), p. 278—279; W. Tomaschek, in *Muséon*, 1883, p. 11; C. Patsch, *SitzBer*, 1925, p. 70 (Ungeklärt ist die ethnische Zugehörigkeit der Agathyrsen). În schimb, cf.: V. Pârvan, *Getica*, p. 34—35, 729; idem, *Dacia*, p. 62; J. Harmatta, in *AntTan*, XIII/1, 1966, p. 111, 115.

⁴⁶⁸ I. H. Crișan, in *ActaMN*, IV, 1964, p. 439. Aici considerăm necesar să cităm observația justă a lui Crișan: „... În cercul agatirs, Al. Vulpe înglobează un vast teritoriu ... Elementul definitoriu al acestei zone îl constituie —după autor— inventarul metalic, de factură comună în care se întrezăresc deseori elemente răsăritene ... Elementul definitoriu (însă) nu poate fi dat în nici un caz de inventarul metalic, îndeobște străin mediului autohton. În cele mai multe cazuri nu este vorba la inventarul metalic de „întezărirea unor elemente răsăritene”, ci, efectiv, de arme tipice și specifice pentru sciți cum sînt *akinakes*-urile, virfurile de săgeți etc. sau fibulele ori alte piese de podoabă proprii ilirilor. Nu armele sau podoabele scitice, ori ilirice, pot să constituie elementul comun, de legătură, al acestui cerc care presupune cu necesitate (?) un etnic comun. Criteriul principal, în stabilirea unui cerc cultural la baza căruia stă un etnic comun, îl constituie ... ritul și ritualul funerar (sublinierea noastră). La acestea vin să se adauge apoi și alte elemente, nu lipsite de importanță, cum sînt inventarele funerare, în cadrul cărora, pe primul loc, se situează ceramica de uz comun, mai greu transmisibilă, și numai în ultimă instanță piesele metalice (arme sau podoabe) ...”.

alături chiar și Al. Vulpe: „... grupul de pe Mureșul superior face impresia unei enclave răsăritene în mediul nord-tracic...” (mai exact daco-getic; sublinierea noastră). Trebuie precizat deci, că și Al. Vulpe îi consideră pe inhumanții de pe Mureș ca o enclavă răsăriteană și că nu acest grup l-a determinat să denumească cercul cultural în discuție agathyrs. În cele ce urmează am dori să insistăm puțin asupra problemei localizării agathyrsilor.

Informațiile care ne-au rămas de la autorii antici numai în extrem de mică parte ne duc la Herodot. Locuirea agathyrsilor la râul Μάρης care ἐκ δὲ Ἀγαθύρων ῥέων συμμιγεται τῷ Ἰστρῷ (IV, 48) este afirmația arhicunoscută care a făcut pe mulți dintre cercetători să-i localizeze pe agathyrsi pe *Maris*, identificându-l cu Mureșul de astăzi. Această localizare însă nu poate fi nicidecum sigură. Înainte de toate, din simplul motiv că nu este absolut sigur ca denumirea antică *Maris* să corespundă râului denumit astăzi Mureș⁴⁵⁹. Pe de altă parte, nu este mai puțin adevărat că Herodot, chiar dacă a stat câteva vreme la *Olbia*, adunând multe informații prețioase asupra țării sciților și asupra obiceiurilor locuitorilor acestui imens teritoriu, nu umblase niciodată în regiunile Pontului stîng, cu atât mai puțin în bazinul hidrografic al Dunării de Jos. Așa cum a dovedit cercetarea și critica migăloasă a izvoarelor de informație ale lui Herodot, toate știrile „părintelui istoriei” referitoare la Europa centrală și de sud-est, mult prea vagi, nesigure, au fost preluate din „Periegezele” lui Hekataios⁴⁶⁰, avînd și el ca sursă de informație, foarte probabil, cele ce i-au povestit istrienii de la gurile Dunării. Dar aceasta e numai o latură a problemei. După părerea noastră, este foarte semnificativ faptul că s i n g u r

⁴⁵⁹ În legătură cu nesiguranța identificării numelor antice cu cele moderne ne stă mărturie faptul că pe lângă *Alutus*ul nostru (sau *Alula* noastră) = Oltul actual din Carpați, se mai cunoaște un *flumen Alutus* și în Caucaz! (CIL, XIII, 8213). Este adevărat însă că G. G. Mateescu (în *ED*, II, 1924, p. 223—234) nu cunoaște nici un nume analog *Maris*ului sau măcar asemănător ca formă de pe tot cuprinsul Ucrainei de sud-vest, dar cu toată strădania lui nu știm cit de completă este lista acestui autor față de realitatea din trecut!

⁴⁶⁰ [F.] Jacoby, *Herodotos*, in *RE*, Suppl. Heft II, col. 258; J. Harmatta, *Forrástanulmányok Herodotos Skythikájához. Quellenstudien zu den Skythika des Herodot*, Budapest, 1941, p. 39 și urm.; idem, in *Acta ArchBp*, XX, 1968, p. 154. „... Die Polemik, die man aus Herodots Worten heraushören kann, scheint darauf hinzuweisen, dass die Quelle für seinen Bericht wohl die Periegesis des Hekataios war. Während Herodot, dank seinem Aufenthalt in Olbia, über die Skythen sowie über ihre östlichen und nördlichen Nachbarvölker viel besser unterrichtet war als Hekataios, wies letzterer genauere Kenntnisse über das Flusssystem der Donau auf. So hat Herodot in seinem IV. Buch die Beschreibung der Nebenflüsse des Istros von Hekataios übernommen. ... Die beiden Berichte, die Beschreibung des Flusssystems der Donau und die Erzählung über die Sigynnen, hängen eng miteinander zusammen. Herodot, bzw. seine Quelle, kennt «den aus dem Lande der Agathyrsen kommenden Maris», d.h. den Fluss Maros, und den Unterlauf der Theiss, sowie die »von den Ombrikern nach Norden fließenden zwei Ströme, Karpis und Alpis, «die offenbar die Save und die Drau sind. Es besteht gar kein Zweifel darüber, dass die Sigynnen eben auf diesem Gebiet, westlich von den Agathyrsen und östlich vom Mittellauf der Donau anzusetzen sind. Da dieser Bericht den Lauf der Donau von dem Schwarzen Meer nur bis zu der Mündung der Drau genauer kennt, liegt es nahe anzunehmen, dass Hekataios seine diesbezüglichen Kenntnisse wohl im Mündungsgebiet der Donau, in Histria erworben haben mag. Daraus folgt einerseits, dass der Bericht des Hekataios die geographischen und ethnographischen Kenntnisse der in Histria lebenden Griechen widerspiegelt. Auf der anderen Seite setzt all dies ohne Zweifel das Vordringen der Griechen aus Histria bis zum Mittellauf der Donau und ihren Handel mit der Bevölkerung der Grossen Ungarischen Tiefebene voraus...” Cf. și V. Pârvan, *Getica*, p. 35—36.

Herodot îi plasează pe *Maris*. La autorii de după Herodot — așa cum a arătat pe bună dreptate, recent, A. Bodor⁴⁶¹ — nu se precizează teritoriul lor (nici măcar un autor nu mai amintește rîul *Maris*), sau sînt așezați undeva la răsărit de Carpați, pe țărmul de nord al Mării Negre!

„... Plinius cel Bătrîn — spune A. Bodor — îi înșiră pe agathyrsi după budini și sciții regali. *A Taphris* — afirmă Plinius [*Historia Naturalis*, IV, 88 (IV, 12), 26] — *per continen-tem introrsus tenent Auchetae, apud quos Hypanis oritur, Neuroe, apud quos Borysthenes, Geloni, Thyssagetae, Budini, Basilidae et caerulo capilo Agathyrsi* ...” Pomponius Mela, înșirînd pe *arimaspii* legendari și pe *essedoni*, care locuiau între *arimaspi* și lacul *Maeotis*, vorbește despre agathyrsii și sauromații nomazi (*Chorographia*, II, 2). El este primul care afirmă că agathyrsii se tatuează, fiecare după starea lui socială: „... *Agathyrsi ora artusque pingunt, ut quique maioribus praestant, ita magis aut minus* ...” (*Op. cit.*, II, 9).

Rufius Festus Avienus (*Descriptio orbis terrae*, 435—461 și *Periegesis*, 298—320), autor din secolul al IV-lea, localizează pe agathyrsi în apropierea fluviului Boristhene, iar Martianus Capella, care a trăit cu un veac mai târziu, îi așează de asemenea în apropierea acestui fluviu (*De nuptiis philologiae et Mercurii libri IX*, în *VDI*, 1949, 4, p. 280), loc unde îi pomenește și Priscianus (*Periegesis*, 302, 34). Credem că este de prisos să mai înșirăm mărturii asemănătoare ale autorilor antici. Din afirmațiile citate — spune în concluzie A. Bodor — reiese că autorii antici din perioada imperiului roman așează pe agathyrsi nu în Transilvania, ci undeva pe teritoriul U.R.S.S. (sublinierea noastră). Se pare că cercetători de seamă ca Ellis H. Minns⁴⁶² și M. I. Rostovțev, care s-au ocupat îndeaproape cu problema sciților, nu au ținut seama de inscripțiile în care sînt pomeniți agathyrsi și s-au limitat la informațiile lui Herodot, de aceea i-au localizat numai în Transilvania...”

„... Din cele expuse — spune mai departe A. Bodor — ajungem la concluzia că nu toți agathyrsii locuiau în Transilvania, ci majoritatea lor a rămas în teritoriile extracarpătice, unele grupe dintre ei trăind și în era noastră pe țărmul nordic al Mării Negre. Tocmai pe baza inscripțiilor citate de Patsch nu mai pot fi menținute nici afirmațiile lui Borzsák, după care în epoca imperială (romană) agathyrsii erau socotiți ca un popor mitic, trăind ... numai în fantezia poezilor, și că după Herodot ei figurează în literatura antică numai o singură dată ca un popor real, și anume la Aristotel (*Problemata*, XIX, 28) ... Dar inscripțiile cu numele de Agathyrus servesc ca dovezi sigure pentru afirmația că în secolul I—II e.n. mai trăiau unele triburi care se numeau agathyrsi ... Identificarea lor cu prizonierii daci (capturați cu ccaia războaielor dacice) este lipsită de orice tenei ...”

În cele de mai sus, bazîndu-ne pe rezultatele lui A. Bodor, am trecut succint în revistă pîrerile unor autori antici în legătură cu localizarea probabilă a agathyrsilor. Întorcîndu-ne la afirmația mai sus citată a lui Herodot (cu știrile referitoare la rețeaua hidrografică a Dunării de Jos, preluate de la Hekataios), constatăm cu o oarecare surpriză că cele spuse în IV, 48 nu corespund intru totul cu cele incluse în cap. 100 (*Ἡδὲ ὧν ἀπὸ μὲν Ἰστρου τὰ κατὰ-περθε ἐς τὴν μεσόγειον γέροντα ἀποκλιθεῖται ἡ Σκυθικὴ ὑπὸ πρῶτων Ἀγαθύρων, μετὰ δὲ Νευρών, ἔπειτα δὲ Ἀνδρογάγαν τελευταίων ἐκ Μεγαλλογαίων*, ...). De la Istru în sus, spre lăuntru continentului, Sciția este mărginită mai întîi de agathyrsi, după aceea de neuri, apoi de androfagi și în cele din urmă de melanhleni...). În acest capitol nu se mai pomenește nimic despre *Maris* și, în mod cu totul surprinzător, nici de lanțul larg, păduros, al Carpaților Răsăriteni, care în cazul în care agathyrsii ar fi sălășluit într-adevăr în Transilvania, pe cursul Mureșului, ar fi trebuit să fie pomeniți! În cap. 101, în schimb, cînd vorbește de granițele Sciției, care avuseseră „forma

⁴⁶¹ În *ActaMN*, I, 1964, p. 155—157. Cf. și nota 139; V. Pârvan, *Getica*, p. 34—35; Herodot, IV, 48 și 108. Izvoarele scrise referitoare la sciți și, natural, la agathyrsi au fost adunate de V. V. Latîșev în lucrarea sa: *Scythica et Caucasica*, publicată în *VDI* între anii 1947—1949 sub titlul: „V. V. Latîșev, *Известия древних писателей о Скифии и Кавказе*”. Datele referitoare la agathyrsi sînt adunate și în *Thesaurus Linguae Latinae*, Teubner, Lipsiae, 1900, s. v. *Agathyrsi* (cf. și nota 444).

⁴⁶² *Op.cit.*, p. 27, 28, 36, 43, 102, 440.

unui patrat”, amintește gurile Dunării ca extremitatea apuseană a acestei țări⁴⁶³. Mai mult, în capitolul anterior, enumerind popoarele din vecinătatea Sciției, începînd de la apus spre răsărit, precizează textual următoarele: „... De la Istru în sus (sublinierea noastră; ținînd cont de faptul că Herodot în momentul respectiv vede lucrurile și realitățile geografice din *O l b i a*, expresia nu poate să însemneze altceva decît la nord de fluviu și nicidecum în amonte!), spre lăuntrul continentului, Sciția este mărginită mai întîi de agathyrsi, după aceea de neurii⁴⁶⁴ ...”. În capitolul 119, unde Herodot înșiră regii vecinilor adunați pentru a ține sfat în vederea planurilor în legătură cu apropierea armatei marelui rege persan, ei sînt iarăși pe locul întîi, în ordinea obișnuită!

Nouă ni se par mai importante, în schimb, cele expuse în capitolele 121–122 și 125. Tocmai de aceea considerăm necesar să le cităm textual: „... Luînd aceste hotărîri, sciții întîmpinară oastea lui Darius și repeziră înainte pe cei mai buni dintre călăreții lor În timp ce căruțele erau duse spre miazănoapte, sciții care alergaseră înaintea dușmanilor de îndată ce au descoperit că perșii se află la o depărtare de trei zile de Istru [probabil la nord de Dunăre, pe pămîntul Moldovei], și-au ținut tabăra la o zi de marș în fața perșilor, nîmicînd toate roadele pămîntului. Văzînd că se ivește călărirea sciților, perșii o urmară pas cu pas, în retragerea ei. În sfîrșit, luîndu-se după o singură parte din oastea sciților, perșii i-au urmărit spre răsărit, drept spre Tanais. Perșii trecură și ei după aceștia, străbătînd țara sarmaților pînă ce au sosit în cea a budinilor ... Cum ei [adică sciții] se făcuseră cu totul nevăzuți și nu se mai arătau perșilor, Darius, ... făcînd și el cale-ntoarsă, o apucă spre apus ... Purtîndu-și oștirea în pas grăbit, cum ajunse în Sciția, dădu peste celelalte două cete ale sciților ... Cum Darius nu-și încetinea mersul, sciții, așa cum se înțeleseră, se retrăgeau mereu spre pămînturile acelor care le refuzaseră ajutorul, mai întîi spre țara melanhlenilor. După ce sciții și perșii îi răscoliră pe melanhleni prin năvala lor, sciții se îndreptară spre ținuturile androfagilor; după ce fură tulburați și aceștia, sciții apucară spre Neurida; cînd și neurii fură la rîndul lor călcați, sciții plecară, retrăgîndu-se spre țara agathyrsilor. Agathyrsii însă ... fără să mai aștepte ca sciții să ajungă la ei, ... dădură sciților de veste să nu le calce hotarul ... De îndată ce trimiseră această solie, agathyrsii și ieșiră cu armele la hotare, punîndu-și în gînd să țină piept năvălitorilor ... Sciții n-au mai ajuns pînă la agathyrsi, fiindcă aceștia nu le-au îngăduit; din țara neurilor au cotit-o spre propria lor țară, împreună cu perșii ...”

Din cele spuse în aceste capitole ale „Istoriilor” lui Herodot, reiese clar, după părerea noastră, că înșirarea precedentă, repetată, a popoarelor vecine, făcută de „părintele istoriei” în cap. 100 este precisă, deoarece enumerarea acestora în cap. 125 se face exact în aceeași ordine, numai, conform naturii lucrurilor, viceversa, din care rezultă că agathyrsii într-adevăr locuiau la vest de țara propriu-zisă a sciților. Dar, totodată, putem conchide și un alt lucru, în privința problemei discutate acum: este mult mai importantă că teritoriul în cauză era imediat la vest de țara sciților și la răsărit de Carpații Orientali, fiindcă nicăieri nu se pomeneste de „munții agathyrsilor”. În altă ordine de idei, în schimb, este greu de închipuit că conducătorii militari sciți, în situația precară în care se aflau, s-ar fi gîndit la un atac cu oștile lor călărețe împotriva agathyrsilor din Transilvania, retrași, ascunși în spatele lanțului lat, păduros, compus din mai multe culise paralele, al Carpaților Răsăriteni, ei avînd pe urma lor uriașa armată persană care, oricît de slăbită ar fi fost din cauza expediției mult prelungite, reprezenta încă, desigur, o forță militară serioasă. Căpeteniile sciților, de bună seamă, nu ar fi îndrăznit să treacă peste Carpații apărați de agathyrsi, și nu-și asumau nici

⁴⁶³ „... ἀπὸ γὰρ Ἰστρου ἐπὶ Βορυσθένας δέκα ἡμερῶν ὁδός...”

⁴⁶⁴ „... Ἡδὴ ὦν ἀπὸ μὲν Ἰστρου τὰ κατὰ πέρθε ἐς τὴν μεσόγαϊαν φέροντα ἀποκλιθεῖται ἡ Σκυθικὴ ὑπὸ πρῶτων Ἀγαθύρσων, μετὰ δὲ Νευρῶν...”

greutățile unor ciocniri armate în interiorul Transilvaniei, riscînd eventual întreruperea totală a legăturilor cu teritoriul de bază al operațiunilor militare sau prinderea într-un clește a armatei scitice, respectiv ajungerea ei între „două focuri”. Urmările unei astfel de încercări militare, contrare rațiunii, ar fi putut să ducă ușor la un dezastru al întregii forțe armate scitice, ar fi fost egale cu o sinucidere în masă, posibilitate pe care conducătorii sciți erau în stare să o aprecieze perfect!

Toate aceste împrejurări, concludem noi, fac imposibilă plasarea teritoriului agathyrsilor în Bazinul Transilvaniei.

Din cele spuse de Herodot în capitolele 100—101, 125 — după părerea noastră — reiese clar că agathyrsii ocupau, în orice caz, un teritoriu mult mai vast decît bazinul hidrografic, relativ mic, al Mureșului și că vecinii lor imediați erau, de pe o parte, sciții, pe de altă parte neurii (ultimii localizați de majoritatea cercetătorilor în Podolia de astăzi). Bazîndu-se pe aceste date ale lui Herodot, unii dintre cercetători au fost și sînt gata să lărgescă și mai mult teritoriile agathyrsilor, de la Carpații Orientali spre răsărit.

Așa, de exemplu, M. Weber identifică⁴⁶⁵ țara agathyrsilor cu vastul teritoriu care se întinde la apus de Podolia și Volhinia, pînă la Bazinul Transilvaniei, iar V. Šćerbakivskij încearcă să demonstreze⁴⁶⁶ că populația agathyrsă trăia nu numai în Transilvania, ci și în Podolia, precum și în jumătatea de apus a fostei gubernii Kiev.

V. Šćerbakivskij este de părere că agathyrsii aveau întărituri de pămînt (gorodiști) puternice, acele gorodiști care sînt cunoscute în Podolia și în părțile de apus ale fostei gubernii Kiev, și că acestea au fost construite cu ocazia expediției lui Dareics, împotriva sciților. Totodată Šćerbakivskij presupune, că agathyrsii s-au stabilit în Podolia și în jumătatea apuseană a fostei gubernii Kiev venind dinspre Transilvania. E clar însă că lărgirea în felul acesta a teritoriilor agathyrsilor este în contradicție cu relatarea lui Herodot (IV, 48) și se poate explica numai cu datele arheologice.

După părerea mai nouă a cercetătoarei A. I. Meliukova, formulată în sinteza sa cunoscută⁴⁶⁷, este „... cu totul nejustă închipuirea dominantă în literatura de specialitate sovietică, conform căreia agathyrsii ar fi sălășluit numai în bazinul hidrografic al Mureșului...” Pe baza locului citat

⁴⁶⁵ *Всеобщая история*, vol. II, Москва, 1891, p. 417 (inaccesibilă nouă).

⁴⁶⁶ În *ESA*, IX, 1939, p. 209—213.

⁴⁶⁷ În *SzR*, XVII, 1960, p. 131. Cf. încă G. B. Fedorov, în *SCIV*, X/2, 1959, p. 371—372. În favoarea localizării agathyrsilor în zona extracarpatică a României, vezi și G. B. Gray, M. Gray, *The Reign of Darius*, în *Cambridge Ancient History*, vol. IV, Cambridge, 1926, p. 213. „... Moreover Herodotus tacitly corrects himself in mentioning that the tribes attacked by Darius retreated upon the land of the Agathyrsi, i.e. towards the Carpathians. From this we may infer that Darius marched north or north-west through the Moldavian plain” (aceasta, natural, în sens mai larg al cuvîntului, incluzînd și partea de sud-vest a R. S. Moldovenească).

mai sus (Herodot, IV, 100), cercetătoarea sovietică admite posibilitatea extinderii teritoriilor agathyrsilor pînă la partea păduroasă a R.S.S. Moldovenești. Acest lucru apare și mai justificat, dacă ne gîndim la faptul că numai în această regiune au trăit, judecînd pe baza urmelor culturii materiale, grupuri etnice aparținătoare unității etnice tracice (mai precis, daco-getice), printre care o parte a învățaților enumeră și pe agathyrsi.

După această paranteză necesară să ne întoarcem la problema noastră de bază. Acceptînd părerea lui Al. Vulpe în privința atribuirii complexului Bîrsești-Ferigele agathyrsilor [în felul acesta ar putea să primească o explicație mai firească și prezența indubitabilă a unor hidronime antice de origine probabil iraniană de pe teritoriile extracarpătice ale României, cum ar fi, bunăoară, numele rîurilor Prut (în l. greacă: Πυρετός care: τὸν τε Σκύθαι Πόρατα καλεῖουσι), Bîrlad (?Τιαραντός), Siretul (Ἀραρός), Ialomița (Νάπαρις) etc.⁴⁶⁸], atunci, tocmai pe baza faptului că populația „scitică” din Transilvania se inhumează, pe cînd agathyrsii (care „... cît privește celelalte obiceiuri, se apropie de traci...”, Herodot, IV, 104) se incinerează, înseamnă că între cele două complexe există deosebiri importante, ba chiar esențiale și deci populația nouă din Transilvania nu o putem considera ca făcînd parte din „tribul” agathyrsilor și nici măcar din acel cerc cultural „agathyrs” sau „geto-daco-agathyrs” care, de altfel, nici nu a putut să se închege într-un răstimp așa de scurt, cum își închipuie, poate puțin cam prea pripit, Al. Vulpe. În cel mai bun caz ea făcea parte din punct de vedere militar și politic dintr-o uniune de triburi efemeră compusă în majoritate din triburi daco-getice, la cîrma căreia, în a doua jumătate a secolului al VI-lea și în prima jumătate a secolului al V-lea î.e.n. stătea tocmai tribul agathyrsilor iranieni, veniți și ei din țara lor de „baștină”, situată departe spre nord-est de teritoriul României de astăzi⁴⁶⁹. Chiar dacă această uniune tribală, compusă din elemente foarte diferite ca origine, a fost puternică din punct de vedere militar, opunîndu-se chiar în fața regilor sciți, totuși nu credem că și-ar fi extins puterea timp îndelungat și asupra „sciților” din Transilvania (să nu scăpăm din vedere că grupul „scitic” din Transilvania are o cultură materială prin excelență „arhaizantă”, rămasă în urmă față de direcția dezvoltării generale a teritoriilor vecine, împrejurare care ne arată izolarea îndelungată a acestui grup față de celelalte grupuri etno-culturale contemporane înconjurătoare!) și cu atît mai puțin asupra ira-

⁴⁶⁸ Cf. C. Schuller, *Siebenbürgen vor Herodot und in dessen Zeitalter*, in *AÖG*, XIV, 1855; C. Gooss, *Studien zur Geographie und Geschichte des Traianischen Daziens*, in *Programm des evangelischen Gymnasiums in Schässburg*, 1873—1874; G. Téglás, *Herodotos Daciára vonatkozó földrajzi adalékai...*, in *ÉTTK*, XVIII, 1899, p. 4—13 (cu toată bibliografia citată); V. Pârvan, *Considerațiuni asupra unor nume de rîuri daco-scitice*, in *ARMSI*, ser. III, tom. I, mem. 1, p. 1—31; idem, *Getica*, p. 39; idem, *Dacia*, p. 86, 172; N. Antonovici, *L'identification d'un affluent inconnu scythique du Danube: Le Tiarantos (Le Bîrlad)*, in *Comptes rendus du Congrès International de Géographie*, Varsovie, 1934, vol. IV, Varsovie, 1938, p. 44—52.

⁴⁶⁹ Cf. cele spuse supra, p. 30—32, vezi și V. Pârvan, *Getica*, p. 286.

nienilor *sigynnai*⁴⁷⁰ din Cîmpia Tisei și din bazinul Savei, mai cu seamă că, după toate aparențele, aceștia din urmă formau o altă uniune de triburi, ale cărei oști făceau incursiuni în teritoriile Austriei, Cehiei, Moraviei și chiar Poloniei de azi⁴⁷¹.

Luînd toate acestea în considerare—deocamdată numai cu titlu de ipoteză de lucru — nu putem socoti populația „scitică” din Transilvania ca fiind agathyrsă, ci ca una ce făcea parte dintr-un alt grup „scitic”, venit din bazinul Niprului mijlociu, și anume de pe acel teritoriu unde, în faza actuală a cercetărilor, sînt localizați, în modul cel mai plauzibil, acei Σκύθαι γεωργοί. Aceștia—după cum am văzut—sînt identificați de E. Benveniste cu grupul de triburi Κατάρροι τε καὶ Τράσπειες amintiți de Herodot (IV, 6) în legenda A (băstinașă) de origine a sciților „... subdivisées en deux demi-tribus ou désignées par deux noms...” (Legrand).

O parte din acest grup de triburi a pornit din teritoriile în care sălășluiau mai înainte, fie ca urmare a ultimelor ciocniri dintre cimmerici și sciți (ultimii fiind în înaintare spre apus), fie din voința conducerii uniunii tribale scitice, fie din alt motiv, și s-au deplasat în Bazinul Transilvaniei. Evenimentul s-a petrecut în primul sfert al veacului al VI-lea î.e.n. sau, mai de grabă, chiar la începutul acestui secol. Această populație „scitică” venită în Transilvania o considerăm însă a fi fost prea puțin numeroasă pentru a se împotrivi, mai târziu, într-un fel atît de îndrăzneț, presiunii militare a uniunii scitice (cu toate că nouă lor țară a fost foarte bine apărată dinspre Cîmpia Scitică de însăși natura, prin lanțul grandios al Carpaților Răsăriteni), cum au procedat, după afirmația clară a lui Herodot (IV, 119, 125) agathyrsii, care, în privința obiceiurilor, cum am subliniat mai sus, erau apropiați de traci. Acest lucru nu se poate afirma însă nici cu cea mai mare bunăvoință despre populația „scitică” pătrunsă în Transilvania.

Descoperirile „scitice” din ultimii ani din Transilvania s-au înmulțit apreciabil. Numărul cimitirelor împreună cu localitățile în care s-au descoperit morminte „izolate” se ridică deja la cifra de peste 30. Atît ritul de înmormîntare, cît și inventarul sînt specifice pentru cultura scitică. În favoarea acestei afirmații pledează mai ales bulgărașii de realgar și scoicile de diferite feluri, obicei specific numai pentru înmormîntările scitice⁴⁷². Aceași asociere de obiecte se întîlnește în inhumările scitice din unele

⁴⁷⁰ K. Zeuss, *op.cit.*, p. 279; C. Jullian, în *REA*, 8, 1906, p. 119 și urm.; J. L. Myres, *The Sigynnae of Herodotus. An Ethnological Problem of the Early Iron Age*, Anthr. Essays presented to E. B. Tylor, Oxford, 1907, p. 261; E. H. Minns, *op.cit.*, p. 102; V. Pârvan, *Getica*, p. 35—36; idem, *Dacia*, p. 62—63; H. W. Haussig, *Herodot, Historien*, p. 701, nota 14; J. Markwart, *Die Sigynnen*, în *Caucasica*, 10, 1932; T. Sulimirski, *Die Skythen in Mittel- und Westeuropa. Bericht über den V. Internationaler Kongress für Vor- und Frühgeschichte, Hamburg, 1958*, Berlin, 1961, p. 793 și urm.; M. Rusu, *Die Verbreitung der Bronzehorte in Transilvanien vom Ende der Bronzezeit bis in die mittlere Hallstattzeit*, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 198—199, nota 61; idem, *Depozitul de coliere de la Coldău*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 98, nota 33; J. Harmatta, în *AntTan*, XIII/1, 1966, p. 111, 115; idem, în *ActaArchBp*, XX, 1968, p. 153—157; M. Párducz, în *AntTan*, XV/1, 1968, p. 143—144.

⁴⁷¹ T. Sulimirski, în *WiadArch*, XVI, 1939—1948, p. 85—89, 99—100.

⁴⁷² M. Párducz, în *ArchÉrt*, 82/2, 1955, p. 160.

regiuni ale Uniunii Sovietice⁴⁷³. Legături strânse se pot stabili mai ales cu grupurile vechi Kuban-Caucazul de nord, Kiev-Poltava, mai puține cu grupurile din Podolia (după clasificarea lui M.I. Rostowzew⁴⁷⁴).

Pe baza celor expuse în această lucrare credem, că Transilvania a fost locuită aproximativ încă de la începutul secolului al VI-lea de o populație „scitică” destul de numeroasă⁴⁷⁵. Afirmatia pare să fie confirmată și de rezultatele preliminare antropologice, obținute pe materialul osteologic uman provenit din cimitirul de la Ciombrud⁴⁷⁶.

Cu toate că cimitirele „scitice” din Transilvania (așa cum sînt, de bine, de rău, publicate) nu sînt încă analizate din punct de vedere demografic, totuși avem impresia cu nu numai în cimitirul de la Ciombrud, ci și în alte cimitire de acest gen se poate observa lipsa aproape totală sau prezența într-un număr foarte redus a mormintelor de copii. În cele de mai sus am încercat să dăm o explicație acestui fenomen, legat oarecum de modul de viață, presupus nomadă, călătorească, a bărbaților, cît și a femeilor. Nu credem a fi cu totul întîmplător faptul că primele pesarii în istoria medicinei țării noastre apar tocmai în mormintele unor „scite”! Această constatare ni se pare foarte importantă la explicarea unui fenomen care pînă acum nu a fost luat în considerare în măsura cuvenită. Fără a intra în detalii (din cauza lipsei de spațiu), trebuie să recunoaștem că marea majoritate a cimitirelor „scitice” din Transilvania (afară de cîteva excepții, cum ar fi, de exemplu, grupul de morminte mixte „scito”-celtice de la Dezmir) se termină, cel puțin în aparență, dintr-odată, brusc, în sensul că nu se poate constata un proces de amalgamare, de contopire lentă, treptată, a acestei populații venite cu autohtonii⁴⁷⁷. Grupul „scitic” de la începutul folosirii cimitirelor și pînă la sfîrșitul acestora (într-un răstimp ce nu pare a fi mai lung de un secol și jumătate sau două⁴⁷⁸) își păstrează riturile și ritualurile de înmormîntare⁴⁷⁹ (tocmai prin această împrejurare îl putem separa de masa autohtonilor daco-geți). Cum s-ar putea interpreta această constatare, măcar în mod ipotetic? După părerea noastră, sînt două posibilități de explicare:

⁴⁷³ M. I. Rostowzew, *Skythien und der Bosporus*, p. 409–469.

⁴⁷⁴ *Op.cit.*, p. 532; cf. și Á. Bottyán, în *RégFüz.*, 1, 1955, p. 70; M. Párducz, în *ArchÉrt.*, 82/2, 1955, p. 161; idem, *Tezele de disertație*, p. 10–11.

⁴⁷⁵ F. Tompa, *25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn, 1912–1936*, în 24/25. *BerRGK*, 1934/1935, p. 108–109.

⁴⁷⁶ Se pare că nu numai din punct de vedere al materialului arheologic se poate constata o diferență vădită între deosebite complexe arheologice contemporane (de pildă: Balta Verde, Gogoșu) și cel „scitic” din Transilvania, dar și din punct de vedere antropologic; cf. M. Cristescu, *Contribuție la studiul antropologic al unor schelete de la sfîrșitul epocii bronzului (cultura Noa) și începutul epocii fierului din Moldova*, în *ArchMold.*, I, 1964, p. 142.

⁴⁷⁷ I. H. Crișan (în *Dacia*, N. S., IX, 1965, p. 134) crede că cele trei cazuri de incinerare descoperite în cimitirul nostru „scitic” „...but rather represent the transition toward the autohtonomous incineration rite...” (aceeași idee este exprimată și în: *Ceramica daco-geată...*, p. 24, 35) ipotetizează cu care, cel puțin deocamdată, nu putem fi cu totul de acord.

⁴⁷⁸ C. Patsch, în *SitzBer.*, XII, 1925, p. 77 „...Die in Siebenbürgen so lange gebietende Schichte zerstob...” ; V. Pârvan, *Getica*, p. 286.

⁴⁷⁹ N. Fétich, în *ArchHung.*, XV, 1934, p. 48–50.

a) cu timpul acest grup de populație „scitică” s-a stins din cauza numărului foarte redus al copiilor; b) după un timp oarecare (eventual terminându-și misiunea aici, fie ca urmare a slăbirii puterii centrale scitice⁴⁸⁰, fie a pătrunderii primelor grupe celtice în Transilvania) în majoritate se întorc în țara lor de „baștină”⁴⁸¹. Dar nu este cazul să insistăm mai pe larg asupra acestor ipoteze, mai cu seamă că rezolvarea lor va veni doar după cercetarea și studierea amănunțită și atotcuprinzătoare a unui număr mult mai mare de cimitire...

Rămânem deci la cele stabilite cu destulă certitudine, și anume la faptul, că în primul sfert al secolului al VI-lea î.e.n. un grup de „sciți” de pe Nîprul mijlociu pătrunde în Transilvania. Urmează să se vadă cît timp se mențin ei aici, dacă se mai adaugă și un al doilea val, ori dacă nu cumva, după un timp oarecare, se întorc în țara lor originară.

Despre o distrugere a culturii materiale autohtone de către grupul „scitic” din Transilvania, natural, nu poate fi vorba, tot așa cum nu credem să fi existat o dominație de lungă durată și o extensiune apreciabilă, teritorială, a „sciților”.

ȘT. FERENCZI

Addenda la partea a IV-a, p. 47—49, notele 296—298.

În legătură cu ornamentul cruciform de pe reversul oglinzii mai mari, de tip greco-pontic, unde am avut ocazia să arătăm și analogiile orientale, ținem să adăugăm că el se repetă și pe unele dintre recipientele grafitate (cu *omphalos*, deci cu destinație sacrală!) din cimitirul tumular de la Sághegy (R. P. Ungară, este vorba de tumuli cu construcție de lemn) care datează din Hallstatt C sau începutul Hallstattului D. (Cf. J. Lázár, *Hallstatt-kori tumulusok a Sághegy távolabbi környékéről. Hallstattzeitliche Tumuli aus der weiteren Umgebung des Ságberges (Westungarn)*, in *ArchÉrt.* 82/2, 1955, p. 207, fig. 8 și pl. XXXIV, nr. 3.

DER „SKYTHISCHE” FRIEDHOF VON CIUMBRUD (5. Teil)

Die deutsche Fassung des vorliegenden Aufsatzes erscheint gleichzeitig in der Zeitschrift „Dacia” XV, 1971.

⁴⁸⁰ Cf. K. Jettmar, in *Saeculum Weltgeschichte*, vol. II, p. 79.

⁴⁸¹ C. Patsch este de părere că populația „scitică” din Transilvania și-a păstrat caracterul ei original („scitic”) până târziu prin secolul al II-lea î.e.n. Cf. *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan. Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, V/2, Wien-Leipzig, 1937, p. 123—126. În legătură cu această problemă vezi încă: I. Borzsák, *Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken*, Budapest, 1936, p. 15, 44 și urm.; M. Roska, *A heltdék Erdélyben I. Les Gaulois en Transylvanie*, I, in *Közl.* IV/1—2, 1944, p. 73—74; M. Párducz, *Székítakori telep a hódmezővásárhelyi Fehértó partján. A Settlement of the Scythian Period of the Shores of the Fehértó, Hódmezővásárhely*, in *ArchÉrt.* ser. III, V—VI, 1944—1945, p. 67—73, 75—80; idem, *Tezele de dizertație*, p. 8—12; C. Daicoviciu, *TransAnt.* ed. a III—a, p. 38—39; Á. Bottyán, in *RégFüz.* 1, 1955, p. 74—76; A. Bodor, in *ActaMN.* I, 1964, p. 154; J. Harmatta, in *AntTan.* XIII/1, 1966, p. 111.

NECROPOLA CELTICĂ DE LA APAHIDA

În toamna anului 1900 (între 24 octombrie și 21 noiembrie) I. Kovács a dezvelit, prin săpături sistematice, 21 morminte de incinerare din necropola celtică de la Apahida. Aceasta se găsea la nord — nord-est de sat, pe pășunea numită de localnici „Rîtul satului”. Descoperirile au fost publicate în 1911¹ și astfel au intrat în literatura de specialitate. Săpăturile lui I. Kovács erau, și au rămas pentru multă vreme, unicele cercetări sistematice întreprinse într-un cimitir celtic din Transilvania. De aceea nu este de mirare că ele au fost citate și comentate de toți cercetătorii care s-au preocupat îndeaproape sau numai tangențial cu problematica celtică generală ori limitată la spațiul Transilvaniei². Înainte și după data săpăturilor lui I. Kovács, din aceeași necropolă au ieșit la iveală, cu ocazia diferitelor lucrări efectuate în perimetrul ei, numeroase alte morminte din ale căror inventare funerare o parte au intrat în colecția lui Orosz Endre.³ El era, la începutul secolului nostru, învățător la Apahida. La acestea mai trebuie adăugate vasele păstrate în Muzeul de istorie din Aiud⁴, ce provin, după toate probabilitățile, din morminte distruse aparținătoare aceleiași necropole și, în sfîrșit, mormîntul găsit întîmplător în toamna anului 1965⁵.

În lucrarea de față ne-am propus să publicăm descoperirile celtice din colecția Orosz și cele cîteva vase păstrate în colecțiile muzeului aiudean.

¹ I. Kovács, *Az apahidai őskori telep és La-Tène temető*, în *Dolg.*, II, 1911, p. 1—57.

² Vezi, de ex., J. Déchelette, *Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine*, II, 3, Paris, 1914, p. 1081, 1082, 1823, fig. 446 și 518; V. Pârvan, *Getica*, București, 1926, p. 193, 200—201 etc.; L. Márton, *A korai La-Tène-kultúra Magyarországon*, în *ArchHung.*, XI, Budapesta, 1933, p. 12; I. Nestor, în *BerRGK.*, 22, 1933, p. 153, n. 633; *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 182; I. Hunyady, *A kelták a Kárpátmedencében*, în *DissPann.*, ser. II, nr. 18, 1942, pl. XX/2, XXXI/5 etc.; D. Popescu, *Celții în Transilvania*, în revista *Transilvania*, an. 75, Sibiu, 1944, p. 649—651; M. Roska, *A kelták Erdélyben (Les Gaulois en Transylvanie)*, în *Közl.*, IV, 1—2, 1944, p. 25—26; J. Filip, *Keltové ve střední Evropě*, Praha, 1956, pl. 15, 76, 105, 137 etc.

³ Cea mai mare parte a obiectelor celtice din colecția E. Orosz se găsesc la Muzeul de istorie din Cluj. Două vase se păstrează în Muzeul de istorie din Turda.

⁴ Vasele de la Aiud au fost donate de Magyar Ágnes. Ele au intrat în patrimoniul muzeului între 1895—1912, fără să putem preciza însă cînd anume.

⁵ Publicat de noi în *Materiale dacice din necropola și așezarea de la Ciumești și problema raporturilor dintre daci și celți în Transilvania*, Baia Mare, 1966, p. 45, fig. 19.

Pe baza acestora și a rezultatelor cercetării lui I. Kovács vom încerca să formulăm câteva considerații tipologice și cronologice de ansamblu, vom încerca să fixăm locul și importanța necropolei de la Apahida în cadrul descoperirilor celtice din Transilvania.

Din păcate, datele pe care le posedăm în legătură cu antichitățile celtice din colecția Orosz sînt foarte puține. Dintr-o scurtă notiță⁶ aflăm că în primăvara anului 1900, la Apahida s-a descoperit un cimitir Latène cu urne. Din descrierea sumară a mormintelor reiese însă că acestea au fost cu gropi, și nu cu urne și că nu poate fi vorba de un cîmp de urne. În aceeași notiță sînt menționate numeroase vase fără torți, străchini, căni, fibule, săbii, cuțite, umbo, lanț de sabie, zăbală, toate de fier. Mai este amintit apoi un coif de bronz și foițe de aur. În morminte s-au găsit, pe lîngă inventarul amintit, oase de cai, părți din schelete de porc și de găină, oase umane incinerate, brățări de bronz, un brici de fier, pietre de protejare a mormintelor, câteva mărgelile de sticlă, podoabe de bronz, lănci de fier și bănci de piatră. Notița se încheie cu menționarea că obiectele sînt în proprietatea lui Orosz Endre și că cimitirul se datează în sec. IV—II î.e.n. Este foarte probabil ca notița inserată în periodicul de arheologie de la Budapesta să fi fost întocmită pe baza informațiilor date de Orosz Endre, dar acest lucru nu este specificat. În același periodic Orosz publică materiale aparținînd epocii bronzului găsite de el pe teritoriul necropolei, menționînd că mormintele Latène au ieșit la iveală cu ocazia exploatarei pietrișului, în martie 1900, și că în primăvara și toamna anului 1901 a făcut săpături sistematice, conduse ori supravegheate de el⁷.

I. Kovács, cînd își publică săpăturile de la Apahida, arată că în primăvara anului 1900 într-o carieră de pietriș s-a dat peste un cimitir Latène. Săpăturile făcute pentru exploatarea pietrișului au fost nesistematice și cea mai mare parte a obiectelor găsite în acest fel au fost achiziționate de învățătorul Orosz Endre. Locul în care a făcut săpături I. Kovács se găsește în imediata apropiere a carierei de pietriș de unde provin descoperirile achiziționate de Orosz⁸. Deci, fără îndoială, este vorba de aceeași necropolă. În afară de menționările publicate, despre care am vorbit, pentru clarificarea materialelor celtice din colecția Orosz de un real folos ne sînt etichetele scrise de el și lipite în fiecare vas ori atașate diferitelor materiale. Pe baza acestora putem face o oarecare grupare a materialelor pe morminte și, cu o foarte mare aproximație, putem stabili inventarul și numărul acestora. Iată gruparea lor :

1. Un vas scund (pl./V 5)⁹ a fost găsit între 14—20 III, fără să se precizeze data exactă sau să existe și alte piese ce ar fi putut aparține aceluiași mormint.
2. O zăbală de fier a fost găsită în 19 III 1900, fără alte piese (pl. XIV/8).
3. În 20 III 1900 s-a găsit un vas scund (pl. V/3).

⁶ *ArchÉrt*, XXI, 1901, p. 288, semnată de Cziráky Gyula.

⁷ E. Orosz, *Az apahidai „Réti őstelep”* (Kolozs M.), în *ArchÉrt*, XXVIII, 1908, p. 172—179, în special p. 173.

⁸ *Op.cit.*, p. 3.

⁹ Descrierea obiectelor se găsește la „Anexă”. Pentru fiecare obiect identificat am dat în paranteză ilustrația unde l-am reprodus.

4. Un vas mare (pl. V/6) s-a descoperit în ziua de 21 III 1900.
5. Patru obiecte de fier și anume: un cuțit de luptă (pl. XIV/13) și trei fibule, dintre care două unite între ele (pl. XVI/4, 8) au fost descoperite în ziua de 23 III 1900. Este posibil ca toate piesele să fi aparținut unui mormint.
6. În ziua de 24 III 1900 s-a găsit un vas mare (pl. V/8) și unul mic, lucrat cu mina (pl. V/2).
7. După cât se pare, în ziua de 27 III 1900 s-au găsit două morminte, dintre care unul aparținea unei căpetenii. Din inventarul acestui mormint făceau parte: un vas mare (pl. V/4), o sabie, un coif (pl. XII—XIII), un cuțit, trei lănci (pl. XIV/12), un ibric, oase arse, oase de cal și o verigă de bronz. Din inventarul celui de al doilea mormint se păstrează un vas mare (pl. V/7) și o strachină (pl. V/1).
8. În ziua următoare, 28 III 1900, se pare că s-a găsit un alt mormint din care se păstrează: două vase mari (pl. IX/1, 5), un vas scund (pl. IX/3), o strachină (pl. IX/2) și două brățări de bronz cu semi-ove mari (pl. XVI/1—3, 5—6).
9. Inventarul unui alt mormint, compus din patru vase de lut (pl. III/1—4), un cuțit mare de fier (pl. XIV/14) și oase de animal s-a găsit în ziua de 29 III 1900.
10. Un vas mare (pl. IX/7) și o strachină (pl. IX/6) s-au găsit în ziua de 31 III 1900.
11. Următoarea descoperire este făcută în 27 IV 1900 și constă dintr-un umbo de scut, din fier (pl. XIV/2).
12. În ziua de 15 V 1900 pare să se fi descoperit un alt mormint ce conținea: oase umane arse, oase de porc, de găină și de pești, apoi o lance (pl. XIV/13), o sabie (pl. XIV/7), două fibule, un lanț de sabie, un brici, două vase mari (pl. I/5, 7), trei farfurii (pl. I/6) și un ulcior.
13. După 10 zile, la 25 V 1900, este înregistrat un vas mare (pl. VII/9).
14. O strachină (pl. IX/4) a fost găsită la 7 IX 1900.
15. În ziua de 20 XII 1900 s-a găsit un mormint din inventarul căruia făceau parte: două vase mari (pl. III/6—7), un ibric, o farfurie (pl. III/5), un cuțit de fier, oase umane arse, oase de porc și de cal. Mai este menționată o piatră de mormint afumată.
16. În primăvara anului următor, și anume la 7 martie 1901 se pare că au fost găsite două morminte. Din primul mormint făcea parte o strachină neagră nereconstituibilă, iar din al doilea un vas scund (pl. VII/4), un vas mic, o farfurie crăpată, oase de om arse și oase de porc.
17. În ziua de 21 V 1900 s-a găsit un alt mormint, din care făceau parte: un vas mare (pl. VII/8), o strachină nereconstituibilă, oase umane arse și oase de animale.
18. În ziua următoare, 22 V 1901, se pare că a fost descoperit un alt mormint din inventarul căruia făceau parte: două vase mari (pl. VII/5) și o strachină (pl. VII/3).
19. Următoarea achiziție poartă data de 7 IX 1901 și constă dintr-o strachină, o fibulă de fier, un umbo de scut, din fier (pl. XIV/1), oase de animal și de pasăre.
20. În ziua de 30 V 1902 se pare că au fost descoperite din nou două morminte. Din inventarul primului mormint făceau parte: un vas mare, oase umane incinerate, oase de animal și de pasăre, iar din cel de al doilea, un vas mare, o strachină (pl. I/2), un ibric, oase de om, oase de porc și de pasăre. După toate probabilitățile, cel de al doilea mormint, găsit la 30 mai 1902, a fost de înhumăție și nu de incinerăție. Din acest mormint se mai păstrează azi doar farfuria, în care am găsit câteva fragmente dintr-un craniu de om, nearse.
21. Mormintul următor s-a găsit la 18 XI 1902 și din inventarul lui se mai păstrează un vas mare (pl. VII/6) și o strachină (pl. VII/1). În aceeași zi pare să fi fost descoperit un al doilea mormint, din care a fost achiziționat un vas mare cenușiu închis, nereconstituibil.
22. Ultimul dintre inventarele funerare intrate în colecția E. Orosz s-a achiziționat în ziua de 25 III 1914 și se compune dintr-o cană cu o toartă (pl. I/1), un vas mare (pl. I/3) și o fibulă de fier (pl. XVI/7).

Din cele arătate reiese că nici măcar toate piesele menționate pe etichetele scrise de E. Orosz nu se mai păstrează în prezent. De asemenea lipsesc unele dintre materialele menționate în prima notiță publicată. Mai trebuie adăugat faptul că există câteva vase care n-au nici un fel de etichetă. Toate acestea întăresc concluzia pe care am formulat-o, că gruparea materialelor pe morminte, ce am încercat-o, este cu totul și cu totul ipotetică. Tot ipotetică rămâne și

cifra de 26 morminte ce ar reieși din puținele date pe care le posedăm.¹⁰ Un lucru ni se pare neîndoielnic, și anume că cele mai numeroase descoperiri s-au făcut în primăvara anului 1900. Despre acestea știm de la I. Kovács că s-au făcut întâmplător, cu ocazia exploatării pietrișului și că numai o parte din inventarele funerare au fost achiziționate de către E. Orosz. După cât se pare, lucrările în cariera de pietriș au continuat și după ce I. Kovács își încheiase cercetările, pentru că întâlnim achiziții din luna decembrie a anului 1900. Cîteva morminte s-au găsit în anul 1901; despre acestea E. Orosz spune că le-a dezvelit sistematic, fapt ce nu reiese din materialele păstrate. Mai verosimil pare că și în continuare este vorba de descoperiri fortuite, pricinuite de lucrările efectuate în vederea extragerii nisipului și de inventare funerare achiziționate doar parțial. Supravegherea făcută de E. Orosz a continuat și pe parcursul anului 1902. O ultimă achiziție datează din anul 1914.

Dacă pentru materialele celtice aparținătoare colecției E. Orosz putem, măcar în linii mari, reconstitui condițiile în care ele au fost descoperite, nu același lucru îl putem spune despre cele păstrate în Muzeul de istorie din Aiud. În acest caz este vorba de șapte vase de lut celtice descoperite la Apahida și donate muzeului din Aiud, în perioada de timp cînd aici se exploata pietriș în perimetrul necropolei celtice. Faptul că cele mai multe vase sînt păstrate întregi pledează în favoarea apartenenței lor la inventare funerare. Deci, foarte probabil, este vorba de alte morminte distruse, fără să putem preciza numărul lor.

Considerații generale. Cimitirul celtic de la Apahida se găsea amplasat pe o terasă nu prea înaltă. Marea majoritate a necropolelor celtice pe care le cunoaștem azi în Transilvania au folosit asemenea locuri puțin ridicate. Este suficient să amintim în acest sens marile dune de nisip de la Ciumești, Curtuiușeni și Aradul Nou ori promontoriul numit de localnici „Dîmbul Popii” ce a fost ales pentru cimitir de celții de la Fîntînele. După cât se pare, necropola de la Apahida a fost relativ mare, dar nu s-a cercetat sistematic decît o zonă restrînsă a ei, ce măsoară 44×8 m¹¹. În această zonă dezvelită metodic s-au găsit 21 morminte de incinerație cu gropi. La acestea se adaugă aproximativ 30 de morminte distruse de lucrările de exploatare a pietrișului, din ale căror inventare o parte au fost salvate de E. Orosz, iar altele sînt fortuite.

Covîrșitoarea majoritate a mormintelor cunoscute sînt de incinerație cu gropi de diverse forme, săpate la adîncimi diferite. Există însă indicii că au fost și morminte de înhumatie, deci că necropola ar fi birituală, lucru cît se poate de firesc, deoarece biritualismul constituie caracteristica generală, proprie tuturor necropolelor celtice din Transilvania care au fost cît de cît cercetate sistematic. Ar fi fost nefiresc ca necropola celtică de la Apahida să facă excepție și ca în cadrul ei să se fi folosit cu exclusivitate incinerația. Este adevărat însă că preponderent pare să fie ritul incinerației în gropi. Un exemplu elocvent în acest sens ni-l oferă necropola celtică de la Fîntînele, jud. Bistrița, din care pînă acum s-au dezvelit, pe calea săpăturilor sistematice, 36 de morminte, dintre care doar patru sînt de înhumatie, iar restul de incinerație în gropi. Și în cadrul necropolei de la Fîntînele găsim gropi de forme și dimensiuni diferite, săpate la diverse adîncimi, ca și în cazul cimitirului de la Apahida. Pe fundul gropii, direct pe sol, au fost depuse resturile de oase umane arse (așezate în una ori mai multe grămezi) aduse de la rugul funerar și vasele cu ofrande. Obișnuit, într-un

¹⁰ M. Roska, în *Közl.*, IV, 1—2, 1944, p. 53—54 vorbește de inventarele a circa 50 de morminte în colecția E. Orosz.

¹¹ I. Kovács, *op.cit.*, p. 5, pl. I.

mormînt se depuneau 3 vase și în cazuri rare mai multe ori mai puține. În compunerea inventarelor funerare mai intră apoi oase de animale, printre care un loc de frunte îl dețin oasele de porc. Au mai fost găsite oase de cal și de zburătoare. Pe lângă vase și ofrande de carne, în mormintele necropolei de la Apahida s-au găsit podoabe, piese de harnașament și arme. Atît ritul funerar, cît și inventarele sînt asemănătoare sau chiar corespund celorlalte necropole celtice cunoscute în Transilvania. Există însă o excepție, și anume, la Apahida s-au găsit platforme alcătuite din pietre de 2,40—2,80 m lungime și 0,90—1,20 m lățime, ce par să fi servit ca bază a rugului funerar¹². Asemenea platforme nu cunoșteam din cadrul altor necropole celtice transilvănene.

Cea mai dificilă dintre problemele pe care le ridică necropola celtică de la Apahida este cea a stabilirii limitelor sale cronologice. Dificultatea rezidă în faptul că s-a cercetat sistematic numai o mică parte, o zonă restrînsă a necropolei, fără să avem siguranța că n-au existat și morminte mai vechi decît cele pe care le cunoaștem din săpăturile lui I. Kovács. Este posibil ca cercetările întreprinse de Kovács și, în mare, cariera de pietriș din care au rezultat materialele colecționate de Orosz să fi afectat doar zona de mijloc și de sfîrșit a necropolei, fără să fi prins partea ei de început. Ipoteza de mai sus am formulat-o bazîndu-ne pe faptul că toate celelalte necropole cercetate pînă acum în Transilvania își încep existența pe parcursul Latène-ului B și se continuă apoi în faza mijlocie a Latène-ului (3)¹³, pe cîtă vreme, dacă luăm în considerare doar descoperirile cunoscute pînă acum de la Apahida, va trebui să conchidem că aceasta aparține în exclusivitate Latène-ului C. Date fiind similitudinile existente între necropola de la Apahida și celelalte cimitire celtice din Transilvania, ni se pare firesc ca și ea să se înscrie în limitele cronologice generale, fără să constituie o excepție. La fundamentarea ipotezei noastre, pe lângă argumentele de ordin logic, vine să se adauge un fapt cert și anume că unul dintre mormintele recuperate de către E. Orosz, cel al căpeteniei îngropate cu coif, se datează în Latène B. Despre acesta vom vorbi în continuare.

Analogii și date. Cele mai numeroase dintre materialele pe care le publicăm sînt, fără îndoială, vasele de lut. Acestea se pot grupa în două mari categorii și anume: vase lucrate cu mîna și vase făcute la roată. Primei categorii îi aparțin doar cinci exemplare: o cană cu o toartă (pl. I/1), un vas mare cu gura largă (pl. I/3), un vas mic de aspect globular (pl. V/2), un vas mare bitronconic (pl. IX/1) și două străchini (pl. XI/4—5). Socotim de prisos să insistăm asupra vaselor lucrate cu mîna ori să cităm analogii pentru fiecare în parte. Vom spune doar că acestea sînt forme binecunoscute și larg răspîndite în lumea daco-getică, cu nenumărate analogii și că ele

¹² *Idem*, p. 21—26.

¹³ Așa este cazul necropolei de la Ciumești (pentru aceasta a se vedea lucrarea noastră *În legătură cu datarea necropolei celtice de la Ciumești*, în *Marmația*, II, în curs de publicare), apoi cea de la Aradul Nou sau de la Pecica (vezi *Descoperiri celtice păstrate în Muzeul județean Arad*, în *Ziridava*, III, în curs de publicare) sau cele din cuprinsul județului Bistrița-Năsăud (pentru acestea, I. H. Crișan — Șt. Dănilă, *Celții pe teritoriul jud. Bistrița-Năsăud*, în curs de publicare).

aparțin fazei mijlocii (faza a II-a) din evoluția ceramicii daco-getice, ce se datează în sec. III—II î.e.n.¹⁴ Este mai presus de orice îndoială că cele cinci vase lucrate cu mîna, găsite în cimitirul celtic de la Apahida sînt produse autohtone. Datele pe care le posedăm cu privire la descoperirea lor nu ne permit să stabilim dacă ele au aparținut unor morminte dacice sau dacă ele au intrat în alcătuirea unor mobiliere funerare celtice. Putem doar preciza că un vas mare (pl. I/3) și cana cu o toartă (pl. I/1) s-au găsit împreună cu o fibulă mare de fier (pl. XVI/7) de tip celtic, aparținînd schemei Latène mijlocie. Vasul mic (pl. V/2) s-a descoperit împreună cu un vas mare (pl. V/8) lucrat cu roata, de incontestabilă formă și factură celtică, iar vasul mare bitronconic (pl. IX/1) s-a găsit împreună cu alte trei vase făcute cu roata, de asemenea celtice (pl. IX/2, 3, 5) și cu două brățări mari cu semi-ove, lucrate din placă de bronz, și ele produse specific celtice (pl. XVI/1—3, 5—6). Despre cele două străchini păstrate în muzeul aiudean (pl. XI/5) nu știm cu ce fel de materiale s-au găsit împreună.

Asocierea unor vase dacice cu altele lucrate cu roata, de tip celtic ori cu podoabe celtice în cadrul unui mormînt, nu constituie o excepție. În acest sens putem cita necropola de la Fîntînele, unde asocierile de felul celor despre care vorbeam sînt foarte frecvente. Amănunte cu privire la ritul funerar, în cazul vaselor de la Apahida, ne-ar fi putut, eventual, înlesni atribuirea etnică a mormintelor cărora le-au aparținut. Chiar și fără de acestea, ni se pare clar că ele probează o conviețuire pașnică daco-celtică¹⁵.

Vasele lucrate cu roata, din pastă fină de culoare cenușiu-închisă, aproape neagră ori gălbui-roșiatică, de formă și tehnică caracteristic celtică, sînt cele mai numeroase, totalizînd 38 de exemplare. Gruparea lor se poate face după formă și dimensiuni. Sînt reprezentate doar trei forme principale și anume: vasele mari cu corpul mai mult sau mai puțin bombat, apoi cele scunde cu gura largă și străchinile. Curios ni se pare faptul că din colecția Orosz lipsesc cu desăvîrșire cîmile cu o toartă, lucrate cu roata, atît de frecvente în alte necropole celtice din Transilvania. O singură cană de acest fel a fost donată muzeului din Aiud.

Vasele mari ori mijlocii pot fi grupate la rîndul lor în două tipuri:

a) *Vase în formă de carafă (Linsenflasche)*. Acestea se caracterizează prin corp zvelt, cu pereții globulari sau unghiulari, de aspect bitronconic. Ele au gîtul strîmt și relativ înalt, buza teșită și răsfrîntă drept, iar fundul scobit în genul unui *omphalos*. Ornamentele, constînd din brie ușor reliefate și din motive decorative lustruite, sînt plasate pe gîtul vasului (pl. III/6; V/8; VII/5, 7).¹⁶

Pentru vasele în formă de carafă există numeroase analogii. Noi ne vom referi doar la cîteva exemple de pe teritoriul Transilvaniei ori din zonele mai apropiate. Astfel de vase au fost descoperite în necropola de la Ciurmești¹⁷. Ele sînt prezente în descoperirile de la Mediaș¹⁸ și Dipșa¹⁹. Vase în formă de carafă, asemănătoare celor de la Apahida, s-au găsit pe teritoriul

¹⁴ Pentru aceasta și pentru analogii privind fiecare formă în parte, a se vedea monografia noastră *Ceramica daco-getică. Cu specială privire la Transilvania*, București, 1968, cap. III, p. 100—151.

¹⁵ În acest sens, a se vedea lucrarea noastră *Materiale dacice* ..., p. 44—51.

¹⁶ Unul dintre vase (pl. VII/5) este reprodus și de I. Hunyady, *op. cit.*, pl. LXXXIX/3.

¹⁷ V. Zirra, *Un cimitir celtic în nord-vestul României*, Baia Mare, [1967], p. 90, fig. 40.

¹⁸ I. Nestor, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 167—169, fig. 2/1.

¹⁹ K. Horedt, în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 196—200, fig. 5.

Ungariei de azi, de exemplu la Kéménd, Gáva, Szöreg, Magyarszerdahely, Bakonygyepes și altele²⁰. Vase asemănătoare s-au găsit în cimitire celtice de pe teritoriul Cehoslovaciei, ca de ex. la Lisen, Komjatice, Velká Mana²¹. Vasul în formă de carafă, ca atare, este caracteristic pentru Latène B. El cunoaște însă o evoluție ce se eșalonează și pe parcursul Latène-ului mijlociu²². Nici unul dintre vasele pe care le-am încadrat în această grupă n-a fost descoperit împreună cu vreo piesă de metal care să ne slujească la o mai fină precizare cronologică. Un exemplar (pl. VII/5) ar putea să fie o formă mai timpurie, fără a putea preciza însă dacă el se încadrează ca și celelalte, în Latène B sau în Latène C.

b) *Vase mari de aspect bitronconic ori oval* (pl. I/4, 5, 7; III/4, 7; V/4, 7; VII/6, 8, 9; IX/5, 7). Acestea au, în general, gura largă, cu muchia buzei rotunjită și puțin răsfrântă în exterior, iar fundul scobit în genul unui *omphalos* sau prevăzut cu un inel în relief. La cele mai multe dintre vasele de la Apahida gitul este scurt, iar corpul rotunjit, păstrind însă aspectul de bitronconicitate. Mai puține sînt acele vase la care aspectul bitronconic este înlocuit, cu cel al unui oval tăiat la extremități. Ele sînt forme intermediare între vasele în formă de carafă și cele globulare. Ca ornamente, și la această grupă întîlnim briie în relief care de cele mai multe ori delimitează gitul vasului, apoi linii paralele adîncite și benzi realizate din linii lustruite. Vasele mari pe care le-am atribuit celei de a doua grupe sînt forme comune și larg răspîndite pe parcursul Latène-ului C, deși unele dintre ele pot să fie date și mai timpuriu. Așa este cazul vasului (pl. V/4) ce făcea parte din inventarul funerar al unei căpetenii celtice, ce se datează în Latène B, pe baza coifului de bronz placat cu foiță de aur. Și de data aceasta pentru vasele pe care le publicăm vom cita doar cîteva analogii. Cele mai apropiate dintre ele le întîlnim, firește, la Apahida în materialele descoperite de I. Kovács²³. Vase asemănătoare și uneori chiar identice ca formă și decor s-au găsit în necropola de la Ciumești²⁴. Ele sînt numeroase pe teritoriul de azi al Ungariei²⁵ sau în necropolele din Slovacia²⁶.

Vase scunde. Ele sînt reprezentate prin nouă exemplare (pl. III/1—2; V/3, 5; VII/2, 4; IX/3; XI/1—2) ce ar putea fi analitic grupate. Dat fiind însă faptul că nici unul dintre ele nu ridică probleme tipologice deosebite și nu este în măsură să nuanțeze sau să fixeze precizări cronologice, am preferat să le discutăm grupat. Caracteristica principală a acestei forme o constituie mica lor înălțime, la care se adaugă gura largă și corpul bombat. Marea majoritate a exemplarelor sînt prevăzute cu git, mai lung sau mai scurt. Muchia buzei, la cele mai multe vase scunde, este rotunjită, fără să se răsfrîngă, iar fundul prevăzut cu *omphalos* ori inel în relief. Nu lipsesc nici acele vase care au fundul tăiat drept.

Și de data aceasta analogiile pe care le cunoaștem sînt foarte numeroase, explicîndu-se prin larga răspîndire a acestei forme în faza mijlocie din evoluția Latène-ului. Vase scunde de tipul pe care-l discutăm sau găsit la Apahida²⁷, la Ciumești²⁸, pe teritoriul Austriei²⁹, Ungariei³⁰ și Slovaciei³¹, datîndu-se pe tot parcursul Latène-ului C.

Străchinile sînt în număr de 10 exemplare (pl. I/2, 6; III/3, 5; V/1; VII/1, 3; IX/2, 4, 6) și ar putea fi grupate în mai multe variante. Pe considerentele enumerate în legătură cu vasele scunde vom renunța și de data aceasta la subîmpărțiri. Străchinile sînt adînci, fără git, cu pîntecele arcuit și turtit. Ele au muchia buzei îngroșată, iar fundul scobit, tăiat

²⁰ I. Hunyady, *op.cit.*, pl. VI/5—6; VII/1, 5; XIV/2; LXI/8—9.

²¹ J. Filip, *op.cit.*, pl. LXXXIV/3; XCVI/15; XCVII/12; XCVIII/10.

²² Pentru aceasta vezi R. Pittioni, *La-Tène in Niederösterreich*, *Mat. zur Urgesch. Österr.*, 5, 1930, p. 97 și urm.; L. Márton, *op.cit.*, p. 54—55.

²³ *Op. cit.*, fig. 23/2—7.

²⁴ V. Zírka, *op.cit.*, p. 83—90, fig. 37—39.

²⁵ I. Hunyady, *op.cit.*, pl. LXXVII, LXXIX, LXXX.

²⁶ B. Benadik — E. Vlcek — C. Ambros, *Keltische Gräberfelder der Südwestslowakei*, Bratislava, 1957, pl. VI/11; IX/15; XI/13 și multe altele.

²⁷ I. Kovács, *op.cit.*, p. 25, fig. 25.

²⁸ V. Zírka, *op.cit.*, p. 94—97, fig. 43—44 (autorul le numește castroane, denumire ce nu ni se pare cuprinzătoare, pentru că există și exemplare mici).

²⁹ R. Pittioni, *op.cit.*, p. 41, pl. I/7.

³⁰ I. Hunyady, *op. cit.*, pl. LXVII—LXX.

³¹ B. Benadik și colab., *op.cit.*, pl. IV/19; VIII/12; XI/11 etc

drept ori prevăzut cu un inel în relief. Excepție de la cele arătate mai sus face un singur exemplar (pl. III) care are gura curbată spre interior și muchia neingroșată. Și pentru străchinile provenind din colecția Orosz există foarte numeroase analogii. Asemenea vase s-au găsit în mormintele de la Apahida dezvelite de I. Kovács³³ și în cele de la Ciumești³⁴. Ele sînt numeroase în descoperirile făcute pe teritoriul Cehoslovaciei³⁵ și al Ungariei³⁶.

Strachina cu buza curbată spre interior pare să reprezinte transpunerea la roată a unei forme locale, de tradiție hallstattiană. Străchinile de această formă sînt neobișnuite în mediile celtice, în schimb sînt foarte numeroase în lumea daco-getică. Asemenea străchini, lucrate cu mîna, s-au găsit de ex. la Dezmir, Morești, Ciumești, Cepari, etc.³⁷ Fiind o formă de vas simplă și comună, străchinile de felul celor de la Apahida se întîlnesc pe toată durata Latène-ului C fără să fie specifice ori proprii pentru o perioadă mai restrînsă de timp.

Dintre vasele de lut, ne-a mai rămas de discutat cănița cu o toartă (pl. XI/3) păstrată în Muzeul de istorie Ajud. Aceasta este ornamentată cu o ghirlandă de cercuri concentrice. O bună analogie pentru exemplarul nostru, atît în ce privește forma, cît și ornamentarea o constituie cana descoperită în mormintul 6 al necropolei de la Ciumești³⁷.

Cămile de dimensiuni mici cu o toartă, ornamentate chiar cu cercuri concentrice se cunosc și din alte părți ale spațiului carpato-dunărean, în descoperiri celtice ce se datează în Latène C³⁸, deși ele constituie o formă preluată de la autohtoni și nu una proprie celților.

Din cele arătate cu privire la ceramica lucrată cu roata, găsită la Apahida, pe care o publicăm, putem încheia că ea reprezintă forme bine cunoscute și larg răspîndite în lumea celtică din spațiul carpato-dunărean, cu o singură excepție, strachina cu buza curbată spre interior, ce pare să reprezinte transpunerea la roată a unei forme locale. În linii generale ceramica de care ne ocupăm se datează în faza mijlocie a Latène-ului, în Latène C, deși unele exemplare, ca atare, s-ar putea data și ceva mai timpuriu, însă fiind vitregiți de condițiile și asocierile certe de descoperire (este vorba de vasul în formă de carafă) trebuie să ne limităm la datarea generală și nediferențiată.

Pe lângă ceramică, în colecția Orosz se păstrează și destul de multe piese de metal, pe care le vom discuta grupat: arme și apol podoabe.

Arme. Piesa cea mai importantă din această categorie o constituie, fără îndoială, un coif de bronz ce a fost placat cu foiță subțire de aur. Coiful, foarte probabil de paradă, se păstrează extrem de slab și nu poate fi reconstituit (pl. XII—XIII). El a fost publicat de M. Rusu și O. Bandula³⁹ și de aceea nu vom stărui asupra lui. Vom reține doar faptul că pe baza analogiilor prezentate de autorii amintiți coiful se datează în sec. IV î.e.n., deci pe parcursul Latène-ului B.

Mormintul căpeteniei celtice de la Apahida, găsit la 27 martie 1900, mai conținea și alte arme: o sabie, un cuțit de luptă, trei virfuri de lance și două vase. Dintre acestea, din păcate, se mai păstrează doar un singur vas și două virfuri de lance din fier, sudate între ele de rugină (pl. XIV/12).

Virfurile de lance sînt de formă triunghiulară și de dimensiuni relativ reduse (30 cm lungime și 4 cm lățime). Asemenea virfuri de lance celtice aparțin, după cea mai recentă clasificare făcută de U. Osterhaus, tipului 5—6, tip ce se datează pe parcursul Latène-ului A și B.⁴⁰ Iată deci că și cele două virfuri de lance ce se mai păstrează din inventarul mormintului respectiv vin să sprijine datarea lui pe parcursul Latène-ului B, respectiv în sec. IV î.e.n.

Un al treilea virf de lance (pl. XIV/13) provine tot dintr-un mormint de luptător, descoperit la 15 mai 1900, din care se mai păstrează sabia și trei vase (pl. I/5—7). Cel de

³³ *Op. cit.*, p. 24, fig. 24.

³⁴ V. Zirra, *op.cit.*, p. 90—94, fig. 41—42.

³⁵ J. Filip, *op.cit.*, pl. L/15; LXIII/6, 11, 12; LXV/10; LXXIX/8; LXXXI/10; B. Benadik și col., *op. cit.*, pl. II/8; V/21; X/10 și altele.

³⁶ I. Hunyady, *op.cit.*, pl. LVII.

³⁷ I. H. Crișan, *Ceramica ...*, p. 114, pl. XXXIV—XXV.

³⁸ V. Zirra, *op.cit.*, p. 99, fig. 45, n. 6.

³⁹ J. Filip, *op.cit.*, p. 207, fig. 65/7; I. Hunyady, *op.cit.*, pl. LXXIII/7.

⁴⁰ M. Rusu — O. Bandula, *Mormintul unei căpetenii celtice de la Ciumești, Baia Mare, 1970*, p. 36—37, pl. XVII.

⁴¹ U. Osterhaus, *Die Bewaffnung der Kelten zur Frühlatènezeit in der Zone nördlich der Alpen*, disertație la Univ. Marburg/Lahn, 1966 (în curs de publicare).

al treilea virf de lance este mai mare decât cele precedente și de formă obișnuită, a unei frunze de salcie. Asemenea virfuri de lance din fier sînt piese frecvente în inventarele funerare din Transilvania sau din altă parte a lumii celtice. Este suficient să amintim în acest sens că J. Todorović⁴¹, în clasificarea pe care a făcut-o, cunoștea din zona nord-balcanică nu mai puțin de 250 exemplare. Virfurile de lance de forma unei frunze de salcie sînt comune Latène-ului mijlociu și în partea apuseană a lumii celtice⁴². Pe lângă exemplarul de care vorbim, în necropola de la Apahida a mai fost descoperit un virf de lance de același tip, în mormîntul 9, dezvelit de I. Kovács⁴³.

Din etichetele lui E. Orosz reiese că în colecția sa se păstrau două săbii de fier, una găsită în mormîntul căpeteniei celtice descoperit la 27 martie 1900 și a doua în mormîntul unui războinic, din 15 mai. Dintre acestea se păstrează doar cea de a doua. Ar fi posibil ca cele câteva fragmente greu de determinat din cauza puternicei lor oxidări să fi aparținut primei săbii (pl. XIV/3, 4, 5, 6, 9—11). Sabia existentă se prezintă într-o stare de conservare foarte slabă. Se păstrează atît lama cît și teaca, însă puternic oxidate și rupte în mai multe bucăți (pl. XIV/7 și XV/9). Cu toată starea precară de conservare, sabia poate fi încadrată din punct de vedere tipologic, deși ne lipsesc multe amănunte care ne-ar fi fost de mare folos la precizarea tipologiei acesteia. Astfel, nu mai există virful minerului și cea mai mare parte a feței exterioare a tecii, fără să mai putem spune dacă aceasta era sau nu ornamentată. Sabia de care ne ocupăm are virful tecii terminat unghiular și este de dimensiuni mijlocii (80 cm lungime), elemente ce o încadrează în seria săbiilor celtice Latène mijlocii, în Latène C. Numeroase exemplare de acest fel s-au găsit în necropolele celtice de pe platoul elvețian⁴⁴. Din Transilvania se cunosc în momentul actual un număr mare de săbii celtice ce aparțin Latène-ului C⁴⁵ și de aceea renunțăm la citirea lor. O sabie de același tip s-a găsit la Apahida în mormîntul 7, dezvelit de I. Kovács⁴⁶, împreună cu un umbo de scut din fier. Umbo-ul din mormîntul 7 își găsește o analogie foarte apropiată într-un exemplar păstrat în colecția Orosz (pl. XIV/2; XV/1). Nu cunoaștem celelalte piese cu care a fost asociat în mormînt. El s-a găsit în ziua de 27 aprilie 1900, cînd n-au fost înregistrate alte obiecte. Umbo-ul de scut despre care discutăm este masiv și relativ bine păstrat. El este prevăzut cu creastă mediară puternică și are plăcile de fixare trapezoidale. Se mai păstrează și cele două nituri cu care umbo-ul se prindea de lemnul scutului. Asemenea umbo-uri sînt bine cunoscute și larg răspîndite în lumea celtică și se datează în perioada mijlocie a Latène-ului⁴⁷.

În legătură cu umbo-urile, amintim o piesă de fier foarte rău păstrată (pl. XIV/1), care ar putea fi un umbo de felul celui discutat, dar ar putea să reprezinte și rafuri (plăci de fier) pentru armarea butucului unei roți de car. Lamele (rafuri) au putut fi unite de rugină. În caz că piesa despre care vorbim reprezintă într-adevăr rafuri de roți, atunci trebuie să presupunem cu necesitate că ea provine din mormîntul unui războinic îngropat cu carul său, de luptă. Mormintele celtice cu car, în Transilvania, sînt destul de numeroase⁴⁸ și de aceea

⁴¹ *Prilog klasifikaciji i hronološkoj determinaciji keltiskih kopolja (La classification et la détermination chronologiques des lances celtiques)*, în *Vesnik*, 10, p. 195—204 (extras).

⁴² Vezi de ex. R. Wyss, *Die Mittlere- und Späte Latènezeit im Mittelland und Jura*, în *Reperitorium der Ur- und Frühgeschichte der Schweiz*, Heft 3, Zürich, 1957, p. 21—28, pl. 9/3.

⁴³ *Op. cit.*, p. 42, fig. 49.

⁴⁴ D. Viollier, *Les sépultures du Second âge du Fer sur le Plateau Suisse*, Genève, 1916, pl. 38. Pentru săbii Latène mijlocii vezi J. M. de Navarro, *Zu einigen Schwertscheiden aus La Tène*, în *BerRGK*, 40, 1959, p. 79—118, pl. 1—23.

⁴⁵ Vezi, de ex., V. Zirra, *op.cit.*, p. 79, n. 104.

⁴⁶ *Op. cit.*, p. 38, fig. 43/1, 3.

⁴⁷ Vezi în acest sens de ex. R. Wyss, *op.cit.*, pl. 9/12; J. Filip, *op.cit.*, p. 533; I. Hunyady, *op.cit.*, p. 121, pl. XLIX/1.

⁴⁸ Așa sînt cele de la: Cristurul Secuiesc (M. Roska, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 359—361), Curtuișeni (M. Roska, în *Közl*, IV, 1—2, 1944, p. 57—58, nr. 30) sau Toarcia. Mormintele cu car sînt și de incinerare și de inhumare. Pentru mormintele celtice cu car din Franța, vezi R. Joffroy — D. Bretz-Mahler, *Les tombes à char de La Tène dans l'Est de la France*, în *Gallia*, XVII, 1, Paris, 1959, p. 5—36, unde se arată că mormintele cu car sînt caracteristice pentru perioadele mai vechi ale epocii La Tène, dar se continuă și în Latène-ul mijlociu.

n-ar fi de mirare ca un asemenea mormint să fi existat și la Apahida. În descoperirile păstrate în colecția Orosz figurează și oase de cal. Ar putea fi vorba de cai îngropați împreună cu stăpînii lor sau numai de ofrande de carne⁴⁹. Prezența calului în necropola de la Apahida ne este atestată și de o zăbală din fier destul de slab conservată (pl. XIV/8; XV/5). Aceasta este de construcție foarte simplă, alcătuită fiind din două bare torsionate terminate în cite un belciug. Belciugele centrale ale barelor sînt introduse unul în altul, asigurînd mobilitatea zăbalei, iar cele laterale sînt prevăzute cu cite o mare verigă. Zăbale de fier au mai fost descoperite și în alte morminte celtice din Transilvania⁵⁰.

Din categoria armelor ne-au mai rămas de discutat două cuțite de luptă. Unul dintre acestea (pl. XIV/14) a fost găsit împreună cu fibule de fier de tip Latène mijlociu, iar cel de al doilea (pl. XIV/15) numai în asociere cu ceramică. Cele două cuțite de luptă sînt relativ bine păstrate, deși sînt acoperite pe întreaga suprafață cu un puternic strat de rugină. Ele fac parte din seria cuțitelor de luptă celtice cu arcuire slabă și miner neprofilat. Asemenea arme sînt comune în Latène C. O analogie apropiată pentru cuțitele noastre de la Apahida o constituie exemplarul găsit în mormintul 14 al necropolei de la Ciumești⁵¹. Datarea în Latène C a cuțitelor de luptă din colecția Orosz ne este asigurată de asocierea unuia dintre ele cu fibule din fier de schemă Latène mijlocie.

Podoabe. Din categoria podoabelor în colecția E. Orosz se păstrează doar patru fibule de fier și două brățări cu semi-ove mari.

Fibulele sînt în totalitatea lor slab conservate și acoperite cu un puternic strat de rugină și de aceea încadrarea lor tipologică exactă prezintă dificultăți. Cu toate acestea putem afirma cu suficientă siguranță că toate cele patru fibule sînt de schemă Latène C. O fibulă (pl. XV/2; XVI/4) este de dimensiuni mijlocii și a avut o sferă pe picior. Virful piciorului se prindea de corp în apropierea resortului prin intermediul unei a doua sfere.

Celelalte trei fibule se pot încadra tipologic, cu rezervele impuse de starea lor rea de conservare. Două dintre ele sînt unite prin rugină (pl. XV/3; XVI/8). Cu toate acestea, putem spune că cele trei fibule de fier despre care vorbim sînt de formă simplă cu corpul alungit și puțin bombat, cu piciorul nu prea mult rotunjit, ridicat deasupra corpului de care se prinde.

Fibulele de fier de felul celor de la Apahida sînt bine cunoscute și larg răspindite în toată lumea celtică. Ele aparțin tipurilor 63 și 65 stabilite de F. R. Hodson pentru necropola celtică de la Münsingen⁵² și sînt considerate ca forme tipice pentru Latène-ul mijlociu⁵³. Faptul că asemenea podoabe sînt numeroase, am putea spune comune, atît în descoperirile din Transilvania cit și din afara ei, ne scutește de a mai cita analogii. Tot comune, însă cu o mare frecvență numai în partea de răsărit a vastei zone de locuire a celților sînt și brățările de bronz cu patru semi-ove mari. Ele se întîlnesc în apusul Europei, de ex. în regiunea Marne⁵⁴.

Cele două brățări din colecția Orosz se încadrează în tipul de brățară celtică lucrată din lamă subțire de bronz cu trei semiove mari fixe și cu una detașabilă prevăzută cu limbă și balama de fixare. În cazul nostru la un exemplar se păstrează cele trei semi-ove fixe (pl. XVI/5–6; XVII/1), iar din cel de al doilea exemplar există doar două semi-ove (pl. XVII/2). Cea de a șasea semi-ovă (pl. XVI/3) avînd marginile rupte, nu putem ști căreia dintre cele două brățări i-a aparținut.

⁴⁹ Oase sau schelete de cai au mai fost descoperite și în cadrul altor necropole celtice din Transilvania, ca de ex. la Aiud; vezi în acest sens lucrarea noastră, *Precizări în legătură cu descoperirile celtice de la Aiud*, în *StCom*, 16 (în curs de publicare).

⁵⁰ De ex. la Aiud (M. Roska, în *Közl*, IV, 1–2 p. 66, nr. 88) sau Dezmir (I. H. Crișan, în *ActaMN*, I, 1964, pl. II, 19). Vezi și R. Joffroy — D. Bretz—Mahler, *op.cit.*, fig. 17.

⁵¹ V. Zirra, *op.cit.*, p. 81, fig. 36.

⁵² F. R. Hodson, *The La Tène Cemetery at Münsingen-Rein*, Bern, 1968, în special tabloul cu diagnosticul cronologic al mormintelor, pl. 123.

⁵³ R. Wyss, *op.cit.*, pl. 9/60. J. Filip, *op.cit.*, p. 526 datează fibulele mari de fier, tip căruia îi aparțin și trei dintre fibulele noastre, la sfîrșitul secolului II și la începutul secolului I î.e.n., datare care este, evident, mult prea coborîtă.

⁵⁴ Cf. J. Déchelette, *op.cit.*, p. 729.

Brăţările de bronz cu patru semi-ove sînt bine cunoscute în descoperirile celtice transilvănene⁵⁵. O pereche de asemenea brăţări a fost descoperită de ex. în mormîntul 5 al necropolei de la Apahida⁵⁶. Ele sînt prezente şi în inventarele funerare celtice de pe teritoriul Slovaciei⁵⁷ şi al Ungariei⁵⁸.

Într-un studiu consacrat brăţărilor celtice de bronz cu semi-ove prof. W. Krämer arată că cele de dimensiuni mari cu patru semi-ove se situează la sfîrşitul evoluţiei acestei podoabe⁵⁹. În ce priveşte datarea acestui tip de podoabă W. Krämer este de părere că ele aparţin sfîrşitului sec. IV î.e.n. şi începutului veacului următor. El respinge datarea propusă de J. Filip după care brăţările cu semi-ove ar începe la sfîrşitul secolului III î.e.n., dezvoltarea maximă a lor ar fi eşalonată pe parcursul secolului II î.e.n. şi ar dura chiar pînă în ultimul dintre veacurile erei vechi⁶⁰. Datarea aşa de coborîtă a savantului ceh se întemeiază, printre altele, pe datarea joasă a fibulelor aparţinînd aşa-numitului tip Dux clasic, pe care a mutat-o din sec. IV î.e.n. în cuprinsul secolului următor şi în acest fel datarea a numeroase podoabe împreună cu care s-au găsit fibule Dux a fost mult coborîtă. Aşa se face că brăţările de bronz cu semi-ove au fost deplasate din sec. III în sec. II î.e.n. O asemenea datare joasă este respinsă chiar de către cercetătorii cehoslovaci⁶¹.

Dacă brăţările de bronz cu semi-ove multiple se datează la sfîrşitul sec. IV şi la începutul sec. III î.e.n., iar cele cu semi-ove mari reprezintă sfîrşitul evoluţiei acestei podoabe celtice, atunci datarea pe parcursul secolului III î.e.n. a celor două exemplare de la Apahida de care ne ocupăm se impune de la sine.

Concluzii. Din cele arătate reiese că la Apahida a existat o necropolă celtică situată la punctul numit de localnici „Rîtul satului”. Din aceasta, la începutul secolului nostru o mică parte a fost cercetată prin săpături sistematice, iar o altă parte distrusă de lucrările efectuate în cadrul unei cariere pentru extragerea pietrişului. O parte din inventarele funerare descoperite fortuit în cadrul carierei de pietriş au fost salvate şi supra-vegheate de învăţătorul satului de atunci, E. Orosz. Pe acestea le-am publicat acum.

Cu privire la întinderea necropolei precizările sînt greu de făcut. Putem spune doar că necropola n-a fost epuizată nici de cariera de pietriş, nici de săpăturile întreprinse de I. Kovács, dovadă fiind faptul că şi astăzi, cu ocazia diferitelor lucrări efectuate în perimetrul necropolei mai ies la iveală morminte. Un asemenea mormînt s-a găsit în anul 1965. Pînă în momentul actual se cunosc din necropola celtică de la Apahida peste 50 de morminte, dintre care 21 dezvelite pe calea săpăturilor sistematice, iar restul găsite întîmplător. Dată fiind importanţa acestui monument, cercetarea lui în continuare ar fi binevenită. Cu toate că nu putem preciza cu exactitate numărul mormintelor necropolei de la Apahida, putem spune

⁵⁵ D. Popescu, *Le bracelet celtique d'Uroiş*, în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 184—185. La cele cunoscute de autor trebuie adăugate cele găsite la Ciumeşti (V. Zirra, *op.cit.*, p. 67) şi cele descoperite la Fintinele.

⁵⁶ I. Kovács, *op.cit.*, p. 34, fig. 37.

⁵⁷ B. Benadik şi colab., *op.cit.*, pl. XXXVI/1—2 şi altele.

⁵⁸ I. Hunyady, *op.cit.*, pl. XXXI/6. Un exemplar de brăţară cu patru semi-ove de la Apahida este dat de autoare ca fiind păstrat în Muzeul de la Komárom (pl. XXXI/5).

⁵⁹ W. Krämer, *Keltische Hohlbackelring vom Isthmus von Korinth*, în *Germania*, 39, 1931, p. 32—42.

⁶⁰ J. Filip, *op.cit.*, p. 528—529.

⁶¹ Pentru menţinerea datării fibulelor de tip Dux pe parcursul sec. IV î.e.n., vezi de ex. K. Ludikovsky, *Akeramischer Horizont reicher Frauengräber in Mähren*, în *PA*, LV, 1964, 2, p. 346—349 şi J. Meduna, *Zur Frage der ersten Bestattungen auf den keltischen Flachgräberfeldern in Mähren*, în *AR*, XVII, 1965, 6, p. 823—825.

totuși că ea este una dintre necropolele celtice mari din Transilvania, alăturându-se celor de la Ciumești, Curtuișeni, Sanislău sau Fîntînele, cercetate pînă acum. În privința ritului funerar se poate spune că, deși majoritatea absolută a mormintelor cunoscute sînt de incinerare cu gropi de diferite forme și dimensiuni, fără urne, totuși există și morminte de înhumare. Deci, este vorba de o necropolă celtică birituală, ca și restul celor cunoscute din Transilvania.

Arderea morților se făcea în cadrul necropolei, pe ruguri alcătuite din platforme pietruite ce măsoară $0,90-1,20 \times 2,40-2,80$ m. Resturile aduse de la rugul funerar erau depuse pe fundul gropii, alături de care se așezau vasele cu ofrande, ofrande de carne (porc, cal, pasăre), arme și podoabe.

Precizările de ordin cronologic cu privire la limitarea în timp a necropolei de la Apahida sînt și ele greu de făcut, izbindu-ne de aceeași dificultate cauzată de împrejurarea că n-a fost cercetat întregul cimitir. Din cele cunoscute pînă acum putem spune că în covîrșitoarea lor majoritate mormintele necropolei de la Apahida se datează în faza mijlocie a Latène-ului, în Latène C. Există însă suficiente argumente care pledează pentru începutul ei mai timpuriu, pe parcursul Latène-ului B. În această perioadă se datează mormîntul căpeteniei celtice cu coif de bronz placat cu foiță de aur. Deci, necropola ar începe cîndva pe parcursul Latène-ului B și își încheie existența în Latène C, poate în acea subfază Latène C₂. Aceasta este perioada de existență și a celorlalte necropole celtice din Transilvania. Datarea numai în Latène C, ce se putea face pe baza descoperirilor făcute de I. Kovács, ar fi constituit o excepție a cărei explicație era dificil de găsit.

Dacă încadrarea în cronologie relativă nu întîmpină prea multe dificultăți, nu același lucru îl putem spune despre datarea necropolei în cronologie absolută. Precizarea în timp a culturii Latène a generat și continuă să dea naștere la numeroase discuții, concretizate într-o vastă bibliografie⁶². În ultimul timp cei mai mulți dintre cercetătorii culturii celtice admit, în linii generale, cronologia propusă încă de P. Reinecke⁶³; conform acesteia necropola de la Apahida ar începe în a doua jumătate a sec. IV. î.e.n. și ar ține pînă în sec. II. Deci, perioada ei de existență se înscrie, în principal, pe parcursul sec. III î.e.n. Merită spus că această datare s-a propus încă cu ocazia primei notițe publicate despre necropola de la Apahida⁶⁴. I. Kovács, pe baza cercetărilor sale, pe drept cuvînt, data necropola în Latène C, sec. III—II î.e.n.⁶⁵

Ne-a mai rămas de spus că cele șase vase lucrate cu mîna, de evidentă formă și factură locală, găsite în cadrul necropolei celtice de la Apahida ne dovedesc, într-o formă oarecare, pe care momentan n-o putem preciza, prezența populației dacice.

I. H. CRIȘAN

⁶² Pentru aceasta vezi *Celfii pe teritoriul jud. Bistrița*...

⁶³ *Zur Kenntnis der La Tène-Denkmäler der Zone nordwärts der Alpen*, in *Festschrift des Römisch-germanischen Zentralmuseums zu Mainz*, 1902, p. 33—109. Reeditare în vol. P. Reinecke, *Mainzer Aufsätze zur Chronologie der Bronze- und Eisenzeit*, Bonn, 1965, p. 88—144.

⁶⁴ *ArchÉrt.* XXI, 1901.

⁶⁵ *Op.cit.*, p. 53.

EXPLICAȚIA PLANȘELOR

Pl. I. 1. — Cană cu o toartă ușor supraînălțată, de formă bitronconică, cu gura tăiată drept, de culoare brun-gălbui, cu pete mai închise, cu suprafața lustruită, lucrată cu mâna, îngrijit, din pastă de bună calitate. Toarta este masivă, în secțiune patrulateră. La unirea cu corpul vasului toarta este mărginită, de o parte și de alta, cu o proeminență alungită, în relief.

I. = 17,4; Dg. 9,7; Dm. 14; Df. 8, 2; Gr. 0,6 cm. Lățimea torții 2,5; grosimea ei 2,2 cm. Descoperită la 25 III 1914 = Pl. II 1.

2. Strachină de culoare cenușie-neagră, lucrată cu roata. Muchia buzei este ușor rotunjită, iar fundul scobit.

I. = 9; Dg. = 24,2; Df. 9; Gr. 1 cm. Descoperită la 30 V 1902 = Pl. II 3.

3. Vas mare gălbui-cenușiu, în formă de sac, cu suprafața lustruită, lucrat cu mina din pastă de bună calitate, ornamentat cu 4 proeminențe conice, aplatizate, situate pe linia de maximă dimensiune. Descoperit la 25 III 1914 = Pl. II 2. I. = 28,2; Dg. 16,5; Dm. 23,5; Df. 11,8; Gr. 1 cm.

4. Vas mare de culoare neagră, lucrat cu roata, ornamentat cu o linie în relief și două adâncite. Buza vasului este îngroșată și răsfrântă, iar fundul tăiat drept, cu o ușoară adâncitură.

I. = 32; Dg. 15,5; Dm. 29,2; Df. 11,7; Gr. 0,5 cm. Fără dată de descoperire = Pl. II 4.

5. Vas mare piriform, lucrat cu roata din pastă fină, de culoare gălbui-cenușie. Gura vasului este largă, cu muchia îngroșată și ușor răsfrântă, ornamentat cu o linie în relief și două adâncite, fundul este tăiat drept, cu o ușoară scobitură.

I. = 40,5; Dg. 21,2; Dm. 34,5; Df. 13,4; Gr. 0,6 cm. Descoperit la 15 V 1900 = Pl. II 7.

6. Strachină mare cenușiu-gălbui, lucrată cu roata, cu muchia buzei îngroșată, iar fundul marcat printr-un inel ușor reliefat.

I. = 11,2; Dg. 25; Df. 8,7; Gr. buzei 1,4 cm. Descoperită la 15 V 1900 = Pl. II 5.

7. Vas mare piriform, cenușiu-gălbui, lucrat cu roata, ornamentat pe gît cu o linie ușor reliefată și două adâncite. Are gura strîmtă, cu muchia buzei rotunjită, iar fundul tăiat drept, cu o ușoară scobitură. Vasului îi lipsește o parte din gură.

I. = 34,9; Dg. 15,5; Dm. 26,2; Df. 12,2; gr. 0,4 cm. Descoperit la 15 V 1900 = Pl. II 6.

Pl. II. 1 = I 1; 2 = Pl. I 3; 3 = Pl. I 2; 4 = Pl. I 4; 5 = Pl. I 6; 6 = Pl. I 7; 7 = Pl. I 5.

Pl. III. 1. Vas mic de culoare cenușiu-închisă, lucrat cu roata din pastă fină, cu gura foarte largă și muchia buzelor ușor rotunjită, iar fundul tăiat drept, cu un foarte mic pedestal.

I. = 7,6; Dg. 11,4; Dm. 13,8; Df. 7; Gr. 0,5 cm. Descoperit la 29 III 1900 = Pl. IV 2.

2. Vas scund cu gura foarte largă, cenușiu-negru, lucrat cu roata din pastă fină, cu buza îngroșată și rotunjită, iar fundul tăiat drept, cu o ușoară scobitură.

I. = 13,7; Dg. 18,3; Dm. 22; Df. 10; Gr. 1 cm. Descoperit la 29 III 1900 = Pl. IV 3.

3. Strachină mare lucrată cu roata, de culoare gălbui, cu muchia buzei rotunjită și curbată spre interior, iar fundul tăiat drept, cu o ușoară scobitură.

I. = 9,4; Dg. 22,8; Dm. 25,7; Df. 10,5; Gr. 0,9 cm. Descoperit la 29 III 1900 = Pl. IV 1.

4. Vas mare de culoare neagră, lucrat cu roata, cu gura largă și muchia buzei mult îngroșată, iar fundul tăiat drept, cu o scobitură. El este ornamentat cu o linie în relief, urmată de altele două adâncite și o bandă alcătuită din linii lustruite.

I. = 9,4; D. 22,8; Dm. 25,7; Df. 10,5; Gr. 0,9 cm. Descoperit la 29 III 1900 = Pl. IV 1.

I. = 41,2; Dg. 23,3; Dm. 38,5; Df. 13,1; Gr. 0,5 cm. Descoperit la 29 III 1900 = Pl. IV 4.

5. Strachină mare de culoare gălbui, lucrată cu roata, cu muchia buzei îngroșată, iar fundul tăiat drept, cu o ușoară scobitură. I. = 10; Dg. 25,1; Df. 8,8; Gr. 1,4 cm. Descoperită la 20 XII 1900 = Pl. IV 5.

6. Vas în formă de carafă, cu muchia buzei rotunjită și mult răsfrântă în exterior, lucrat cu roata din pastă fină, de culoare gălbui, ornamentat cu două linii în relief, fundul tăiat drept, ușor scobit.

I. = 31; Dg. 16,5; Dm. 24,5; Df. 11; Gr. 0,8 cm. Descoperit la 20 III 1900 = Pl. IV 7.

7. Vas mare de culoare gălbui-rosiatic, lucrat cu roata, cu muchia buzei îngroșată și mult răsfrântă, fundul tăiat drept și ușor scobit. Vasul este ornamentat cu două dungi ușor reliefate și o bandă lustruită alcătuită din două linii paralele ce mărginesc o linie ondulată.

I. = 36; Dg. 21,5; Dm. 36; Df. 11,5; Gr. 0,5 cm. Descoperit la 20 XII 1900 = Pl. IV 6.

Pl. IV. 1 = Pl. III 3; 2 = Pl. III 1; 3 = Pl. III 2; 4 = Pl. III 4; 5 = Pl. III 5; 6 = Pl. III 7; 7 = Pl. III 6.

Pl. V. 1. Strachină de culoare cenușiu-neagră, lucrată cu roata, cu muchia buzei rotunjită și fundul tăiat drept. I. = 9,8; Dg. 22,5; Df. 9,4; Gr. buzei 1 cm. Descoperită la 27 III 1900 = Pl. VI 1.

2. — Vas mic roșiatic, lucrat cu mina din pastă impură, ornamentat cu opt butoni, dintre care patru mai mari. Muchia buzei este rotunjită și curbată spre interior, iar fundul tăiat drept, cu un mic pedestal.

I. = 8,8; Dg. 9,1; Df. 7,2; Gr. 0,6 cm. Descoperit la 24 III 1900 = Pl. VI 8.

3. Vas scund cu gura largă, lucrat cu roata, de culoare cenușiu-gălbui, cu muchia buzei rotunjită, iar fundul ușor scobit.

I. = 13,8; Dg. 16,2; Dm. 21; Df. 9,2; Gr. buzei 0,6 cm. Descoperit la 20 III 1900 = Pl. VI 5.

4. Vas mare cu gura largă și corpul bombat, de culoare cenușie, lucrat cu roata din pastă fină; muchia buzei este mult îngroșată și ușor răsfrântă, iar fundul ușor scobit. Vasul este ornamentat cu două linii în relief și o bandă de linii lustruite.

I. = 36; Dg. 19,7; Dm. 32,6; Df. 13,8; Gr. 0,6 cm. Găsit la 27 III 1900 = Pl. VI 3.

5. Vas scund cu gura largă, lucrat cu roata din pastă fină, de culoare cenușiu-închisă, cu muchia buzei rotunjită și ușor răsfrântă, iar fundul tăiat drept și ușor scobit. Descoperit la 14–20 III 1900 = Pl. VI 4.

6. Vas în formă de carafă, de culoare cenușiu-închisă, lucrat cu roata, cu muchia buzei rotunjită și ușor răsfrântă, iar fundul tăiat drept și puțin scobit. Vasul este ornamentat cu două brile paralele ușor reliefate.

I. = 25; Dg. 14,2 cm; Df. 10; Gr. 0,5 cm. Descoperit la 21 III 1900 = Pl. VI 7 (Muz. Turda, f.n.).

7. Vas mare, lucrat cu roata, de culoare cenușiu-neagră, cu muchia buzei îngroșată și ușor evazată, iar fundul tăiat drept. Este ornamentat cu o linie în relief și altele două adâncite.

I. = 41,8; Dg. 25,2; Dm. 38,4; Df. 15,3; Gr. 0,8 cm. Descoperit la 27 III 1900 = Pl. VI 2.

8. Vas în formă de carafă căruia îi lipsește buza. Este lucrat la roată din pastă fină, de culoare cenușiu-deschisă, este ornamentat cu două brile în relief și două benzi de linii lustruite.

I. = 30; Dg. 10,7; Dm. 27; Df. 11,6; Gr. 0,5 cm. Descoperit la 24 III 1900 = Pl. VI 6.

Pl. VI. 1 = Pl. V 1; 2 = Pl. V 7; 3 = Pl. V 4; 4 = Pl. V 5; 5 = Pl. V 3; 6 = Pl. V 8; 7 = Pl. V 6; 8 = Pl. V 2.

Pl. VII. 1. Strachină de culoare cenușiu-neagră, lucrată cu roata, cu muchia buzei îngroșată, iar fundul tăiat drept și ușor scobit. I. = 11,5; Dg. 25,6; Df. 10,3; Gr. buzei 1 cm. Descoperit la 18 XI 1902 = Pl. VIII 4.

2. Vas mic de culoare neagră, lucrat cu roata, cu gura largă și muchia buzei îngroșată și ușor răsfrântă, iar fundul tăiat drept.

I. = 11,2; Dg. 10,3; Dm. 14,4; Df. 7; Gr. 0,5 cm. Fără dată de descoperire = Pl. VIII 6.

3. Strachină mare, de culoare cenușiu-închisă, lucrată cu roata, cu muchia buzei îngroșată și fundul tăiat drept, cu o ușoară scobitură.

I. = 10,6; Dg. 26,2; Df. 8,8; Gr. buzei 1,1 cm. Descoperită la 22 V 1901 = Pl. VIII 1.

4. Vas în formă de carafă, de culoare roșu-cărămizie, lucrat cu roata din pastă fină, cu gura strimțată, iar muchia buzei rotunjită și mult răsfrântă orizontal înafară. Fundul vasului este marcat printr-un inel de fund în relief. Vasul este ornamentat cu o linie în relief, o linie lustruită și una adâncită.

I. = 26,5; Dg. 10,1; lățimea buzei 2,7; Dm. 21; Df. 9,7; Gr. 0,5, a inelului de fund 0,7 cm. Descoperit la 22 V 1901 = Pl. VIII 2.

5. Vas scund cu gura largă, de culoare cenușiu-roșiatică, lucrat cu roata, cu muchia buzei rotunjită, iar fundul scobit.

I. = 11,7; Dg. 15,2; Dm. 20,7; Df. 8; Gr. buzei 0,9 cm. Descoperit la 7 III 1901 = Pl. VIII 5.

6. Vas mare cu gura largă și corpul bombat, de culoare cenușiu-închisă, lucrat cu roata din pastă fină. Vasul are muchia buzei țesută și răsfrântă în exterior, fundul tăiat drept, cu o ușoară adâncitură centrală și este ornamentat cu o linie în relief și două linii adâncite.

I. = 32,5; Dg. 19; Dm. 30,6; Df. 11,5; Gr. 0,5 cm. Descoperit la 18 XI 1902 = Pl. VIII 8.

7. Vas mare în formă de carafă, păstrat fragmentar. Este de culoare cenușiu-deschisă, lucrat cu roata din pastă de bună calitate. Vasul este ornamentat cu trei briuri ușor reliefate și are fundul tăiat drept, cu o ușoară scobitură centrală.

I. = 36 cm; Dg. 12; Dm. 29,7; Df. 15,2; Gr. 0,6 cm. Fără dată de descoperire = Pl. VIII 9.

8. Vas mare cu gura largă și corpul bombat. Este de culoare cenușiu-închisă, lucrat cu roata din pastă de bună calitate, muchia buzei este ușor rotunjită și puțin răsfrântă în exterior, iar fundul tăiat drept are o ușoară scobitură centrală. Vasul este ornamentat cu o linie adâncită și una ușor reliefată.

I. = 34,5; Dg. 20; Dm. 34,1; Df. 11,5; Gr. 0,4 cm. Descoperit la 21 V 1901 = Pl. VIII 7.

9. Vas de același tip cu cel precedent. Este de culoare cenușiu-deschisă.

I. = 32; Dg. 20,8; Dm. 31,8; Df. 13,2; Gr. 0,7 cm. Descoperit la 25 V 1900 = Pl. VIII 3.

Pl. VIII. 1 = Pl. VII 3; 2 = Pl. VII 5; 3 = Pl. VII 9; 4 = Pl. VII 1; 5 = Pl. VII 4; 6 = Pl. VII 2; 7 = Pl. VII 8; 8 = Pl. VII 6; 9 = Pl. VII 7.

Pl. IX. 1. Vas mare bitronconic de culoare cenușiu-gălbui, cu pete de culoare închisă, ajungând până la negru. Este lucrat cu mina din pastă de bună calitate, cu muchia buzei tăiată oblic, iar fundul drept. Vasul este ornamentat cu patru proeminențe conice aplatizate situate pe linia de maximă dimensiune.

I. = 38; Dg. 18,4; Dm. 30,5; Df. 13,5; Gr. 1,2 cm. Găsit la 28 III 1900 = Pl. X 1.

2. Strachină mare, de culoare cenușiu-închisă, cu pete roșiatică, lucrată cu roata din pastă de bună calitate. Are muchia buzei rotunjită și fundul scobit.

I. = 11; Dg. 24,5; Df. 9; Gr. 0,9 cm. Descoperită la 28 III 1900 = Pl. X 2.

3. Vas scund cu gura largă, de culoare cenușiu-închisă, lucrat cu roata din pastă bună, cu muchia buzei rotunjită, iar fundul tăiat drept și cu o ușoară scobitură centrală.
I. = 13,5; Dg. 19,6; Df. 10,5; Dm. 12,3; Gr. 0,5 cm. Descoperit la 28 III 1900 = Pl. X 3. (Păstrat în Muz. Turda, f.n.).
4. Strachină de culoare cenușiu-neagră, lucrată cu roata, cu muchia buzei rotunjită și fundul scobit.
I. = 10,4; Dg. 25,2; Df. 9,5; Gr. 1 cm. Descoperită la 7 IX 1900 = Pl. X 4.
5. Vas mare cenușiu-închis, lucrat cu roata, păstrat fragmentar. Este ornamentat cu două linii în relief și una adâncită.
I. = 34,5; Dg. 15,5; Df. 14; Gr. 0,6 cm. Descoperit la 28 III 1900.
6. Strachină mare de culoare cenușiu-neagră, lucrată cu roata, cu muchia buzei rotunjită și fundul tăiat drept, prevăzut cu o abia perceptibilă scobitură.
I. = 10,9; Dg. 26,9; Df. 8,6; Gr. buzei 1,2 cm. Descoperită la 31 III 1900 = Pl. X 6.
7. Vas în formă de carafă, de culoare cenușiu-neagră, lucrat cu roata din pastă fină. Are gura strimțată cu muchia buzei rotunjită și răsfrântă în exterior, iar fundul tăiat drept și prevăzut cu o scobitură centrală.
I. = 29,7; Dg. 13,8; Dm. 24,8; Df. 11,8; Gr. 0,6 cm. Descoperit la 31 III 1900 = Pl. X 5.
Pl. X. 1 = Pl. IX 1; 2 = Pl. IX 2; 3 = Pl. IX 3; 4 = Pl. IX 4; 5 = Pl. IX 7; 6 = Pl. IX 6.
Pl. XI. 1. Vas mic cu gura strimțată și corpul aproape semisferic, lucrat cu roata din pastă de bună calitate. El este de culoare neagră, are muchia buzei ușor rotunjită, iar fundul tăiat drept.
I. = 6,1; Dg. 4,3; Df. 5 cm; Dm. 11,7 cm. (Muz. Aiud, inv. nr. 4872).
2. Vas mic de culoare roșiatică, lucrat cu roata din pastă fină. Are muchia buzei rotunjită și ușor răsfrântă în exterior, iar fundul tăiat drept.
I. = 10,7; Dg. 7,9; Dm. 11,7; Df. 5 cm. (Muz. Aiud, inv. nr. 4870).
3. Cană mică ce a avut o toartă, de culoare neagră, lucrată cu roata din pastă fină. Este ornamentată cu grupe de stampile alcătuite din cercuri concentrice unite între ele printr-o linie realizată din aceleași stampile. Gura vasului este rotunjită, iar fundul marcat printr-un mic inel de fund.
I. = 8,3; Dg. 6,2; Dm. 9,3; Df. 4,9 cm. (Muz. Aiud, inv. nr. 4871).
4. Strachină de dimensiuni mici, de culoare gălbuie, lucrată cu mîna din pastă de bună calitate, cu muchia buzei rotunjită și fundul tăiat drept.
I. = 6,8; Dg. 14; Df. 9 cm. (Muz. Aiud, inv. nr. 4868).
5. Strachină de culoare gălbuie-neagră, lucrată cu mîna din pastă fină și acoperită cu slip lustruit. Atît gura, cît și fundul strachinii sînt tăiate drept.
I. = 10,7; Dg. 15,5; Df. 11 cm. (Muz. Aiud, inv. nr. 4866).
6. Vas cu gîtul scurt și îngust și cu corpul aproape globular. Este de culoare cenușiu-gălbuie și a fost lucrat cu roata din pastă de bună calitate. Muchia buzei este rotunjită și ușor răsfrîntă, iar fundul tăiat drept.
I. = 29; Dg. 12; Dm. 21 cm. (Muz. Aiud, inv. nr. 4864).
- Pl. XII. Fragmente din coiful de bronz placat cu foiță de aur. 1. Fragment dintr-o placă triunghiulară laterală, cu un nit și urmele unui al doilea nit și a butonului central.
Lungimea 8,2 cm, lățimea 6,3 cm, grosimea 0,3 cm.
2. Fragment din calotă.
3. Placa laterală păstrată întreagă. Ea este de formă triunghiulară și era prinsă de calota coifului cu ajutorul a trei nituri de forma unor butoni sferici. În centrul plăcii, care este încadrată cu două linii paralele incizate, se găsește un mare buton ornamental împodobit cu triscl reliefat.
Înălțimea plăcii 10 cm, lățimea 7 cm.
4. Porțiune din partea superioară a coifului cu urme de „ferestre” semicirculare. Coiful a fost descoperit la 27 III 1900.
Pl. XIII. 1 = Pl. XII 3; 2 = Pl. XII 4; 3 = Pl. XII 1; 4 = Pl. XII 2; 5 foiță subțire de aur cu care era placat coiful.
- Pl. XIV. Piese de fier.
1. Umbo de scut (?) foarte rău conservat, alcătuit din trei benzi sudate între ele. Lățimea unei benzi este de 3 cm. Descoperit la 7 IX 1901. Ar putea fi și rafuri de roată.
2. Umbo de scut, mai bine păstrat decît cel precedent. Este prevăzut pe linia mediană cu o puternică nervură. Nu știm care era forma plăcilor terminale, poate patrulatere, se mai păstrează însă cei doi butoni puternici, de formă semisferică cu care era fixat umbo-ul de lemnul scutului.
Lungimea 19 cm, lățimea 7,7 cm. Descoperit la 27 IV 1900.
- 3, 4, 5, 6, 9, 10. — Fragmente greu de determinat, poate au aparținut unei arme (sabie?).
7. Sabie de fier foarte slab conservată. Se păstrează atît lama cît și cea mai mare parte a tecii, dar în întregime acoperite de rugină și foarte friabile. Pe o parte a tecii se mai păstrează placa de atîrnare. Virful buteroalei este a scufiț, unghiular. Lungimea cca 80 cm, lățimea 5,3 cm. Descoperită la 15 V 1900.
8. Ză bală mare, foarte rău conservată. Este alcătuită din două bare torsionate terminate în cîte o verigă.
Lungimea 28 cm, diametrul verigilor laterale 8 cm. Descoperită la 19 III 1900.

9. Două virfuri de lance, în formă de frunză de salcie, unite între ele de rugină. Ele sînt slab conservate. Lungimea 30 cm, lățimea 4 cm. Descoperite la 27 III 1900.
13. Virf de lance, slab conservat. Este de forma unei frunze de salcie și este prevăzut cu o 'puternică' nervură mediană. Lungimea 33 cm, lățimea maximă 3,7 cm, diametrul tubului de înmănușare 2 cm. Descoperit la 15 V 1900.
14. Cuțit de luptă, rău păstrat, acoperit în întregime de rugină. A avut lama curbă. Lungimea 39 cm, lățimea maximă 5,5 cm. Descoperit la 29 III 1900.
15. Cuțit de luptă de același tip cu cel precedent și păstrat în aceleași condițiuni. Lungimea 36 cm, lățimea 5 cm. Descoperit la 23 III 1900.
- Pl. XV. 1 = Pl. XIV 2; 2 = Pl. XVI 4; 3 = Pl. XVI 8; 4 = Pl. XIV 1; 5 = Pl. XIV 8; 6 = Pl. XVI 7; 7 = Pl. XIV 14; 8 = Pl. XIV 15; 9 = Pl. XIV 7; 10 = Pl. XIV 12; 11 = Pl. XIV 13.
- Pl. XVI. Podoabe de bronz și de fier.
- 1,2,3. Brățară de bronz alcătuită din trei semiove fixe de mari dimensiuni. Cele trei semiove sînt astăzi dezmembrate. Diametrul unei semiove 7 cm, grosimea plăcii 0,2 cm. Descoperită la 28 III 1900 = Pl. XVII 2.
4. Fibulă fragmentară de fier, rău conservată, din care se păstrează arcul, corpul și o mică parte din picior. Piciorul se prinde de corp în apropierea arcului prin intermediul unei nodozități. Lungimea păstrată 7,5 cm, lățimea 2 cm. Descoperită la 23 III 1900.
- 5,6. Brățară de bronz bine păstrată, cele trei semiove sînt întregi. Ea formează perechea celei de la nr. 1-3 și a fost descoperită în același mormînt = Pl. XVII 1.
7. Fibulă mare de fier acoperită de rugină în așa fel încît nu se poate ști dacă piciorul este sau nu prins de corp. Lungimea 14 cm, înălțimea 3 cm. Descoperită la 25 III 1914 = Pl. XV 6.
8. Două fibule de fier unite între ele de rugină în așa fel încît nu poate fi determinat tipul căruia îi aparțin. Lungimea 13 cm. Descoperite la 23 III 1900 = Pl. XV 3.
- Pl. XVII. 1 = Pl. XVI 5-6; 2 = Pl. XVI 1-3.

DAS KELTISCHE GRÄBERFELD VON APAHIDA

(Zusammenfassung)

Im Frühjahr 1900 wurde anlässlich von Arbeiten in einer Kiesgrube ein keltisches Gräberfeld entdeckt. Ein Teil der auf diese Art ans Licht getretenen Grabbeigaben wurde vom damaligen Lehrer des Dorfes, E. Orosz, erworben und seiner Privatsammlung einverleibt⁶. Im Herbst desselben Jahres unternahm I. Kovács hier systematische Ausgrabungen, wobei 21 keltische Brandgräber aufgedeckt wurden¹. Auch nach den auf beschränktem Raum (44 × 8 m) durchgeführten Grabungen wurden bei Zufallsarbeiten noch einzelne Gräber gefunden. Ein Teil ihrer Beigaben gelangten ebenfalls in die Sammlung Orosz; einige Gefässe wurden dem Museum Aiud geschenkt. Die Erwerbung von Beigaben dauerte bis 1914. Hier wird nun das Material aus der Sammlung Orosz und die Gefässe aus dem Aiuder Museum veröffentlicht.

Der Verfasser stellt fest, dass die Nekropole nicht zur Gänze aufgedeckt worden war. Zum Beweis wird der Zufallsfund eines Grabes im Jahre 1965 erwähnt, den er bei anderer Gelegenheit veröffentlichte⁶.

Über die in der Sammlung Orosz aufbewahrten Funde wurden nur einige ganz kurze Mitteilungen veröffentlicht⁶⁻⁷. Aufgrund der von Orosz für jedes Stück seiner Sammlung angefertigten Etiketten versucht der Verfasser, das Material auf Gräber aufzuteilen. Die Zahl der zerstörten Grabstätten kann nicht genau bestimmt werden, es dürften aber mehr als 30 gewesen sein.

In der Sammlung Orosz befinden sich viele scheibengedrehte und einige handgearbeitete Gefässe (Taf. I-X); dazu kommen auch die aus dem Museum Aiud (Taf. XI). Neben der Tonware enthält die Sammlung Orosz auch Waffen und Schmuck aus Eisen und Bronze (Taf. XII-XVII). Bemerkenswert ist das Grab eines keltischen Fürsten, in dem ein mit Goldfolie plattierter Bronzehelm (Taf. XII-XIII) gefunden wurde, der ins Latène B₂ angesetzt wird.

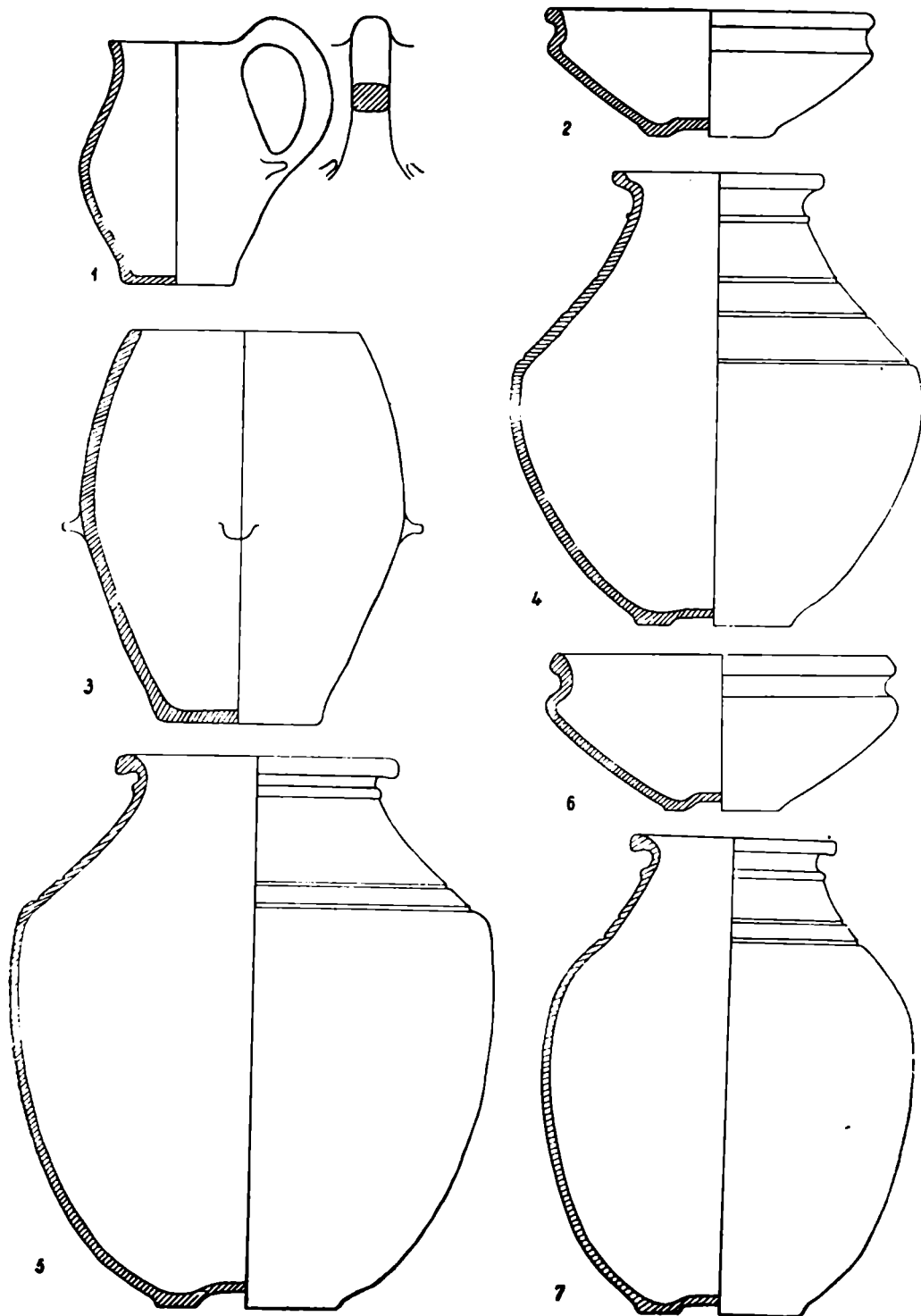
Aus dem, was man bis jetzt über das Gräberfeld von Apahida weiss, schliesst der Verfasser, dass dieses den grossen keltischen Nekropolen in Siebenbürgen zuzurechnen ist (bis jetzt sind

über 50 Gräber bekannt). Es scheint birituell gewesen zu sein, doch hat es in der Mehrzahl Brandgräber mit Grube, d.h. dass der vom Scheiterhaufen gesammelte Leichenbrand direkt auf die Erde gelegt wurde. Dazu wurden noch Gefässe mit Weihegaben, Fleischopfer (vom Schwein, Pferd, Geflügel), Waffen und Schmuck beigefügt.

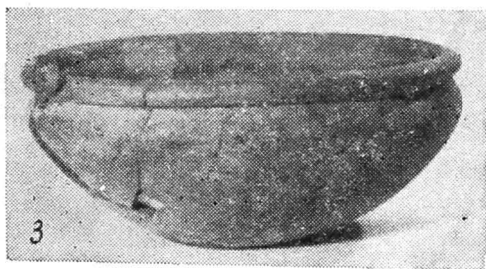
Es wurden einige Plattformen aus Stein mit den Abmessungen $2,40-2,80 \times 0,90-1,20$ m aufgedeckt, die als Unterbau für den Scheiterhaufen dienten.

Hinsichtlich der Zeitstellung kommt der Verfasser, aufgrund von Entsprechungen aus Siebenbürgen, wie auch aus anderen Teilen des keltischen Raumes, die für jedes einzelne Inventarstück gegeben werden, zu dem Schluss, dass die keltische Nekropole von Apahida zu Ende des Latène B beginnt und im Latène C fortbesteht; in der absoluten Chronologie entspricht das dem 4.–2. Jh.v.u.Z.

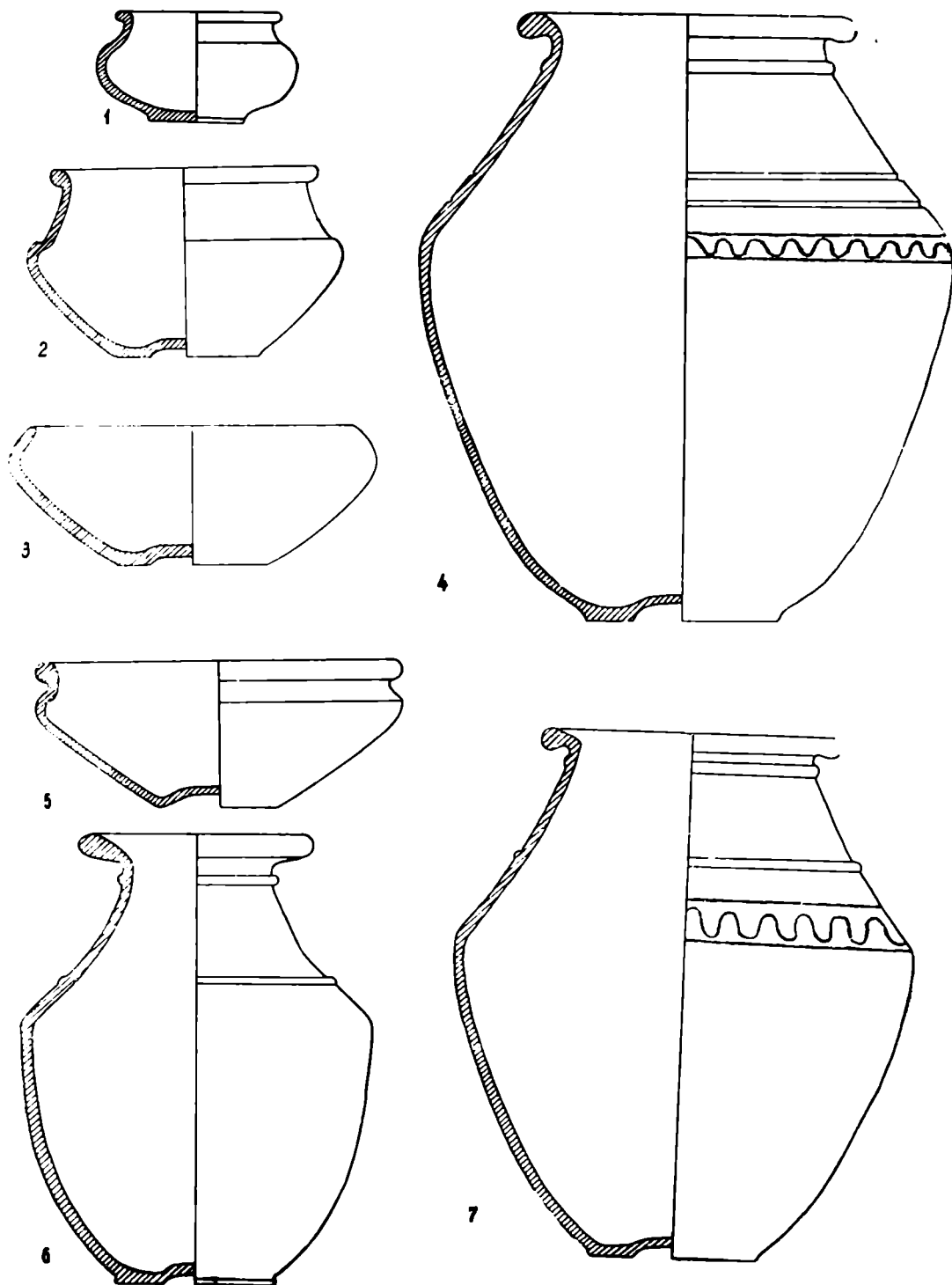
Die sechs handgearbeiteten Gefässe sind nach ihrer Form und Technik bodenständiger Herkunft. Sie verraten auf gewisse Weise, die der Verfasser nicht klarstellen kann, die Anwesenheit einer dakischen Bevölkerung.

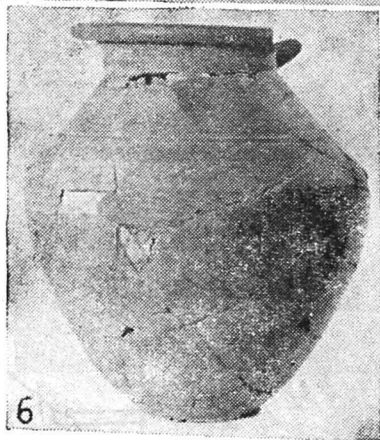
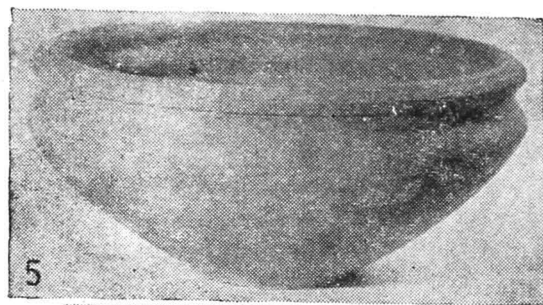
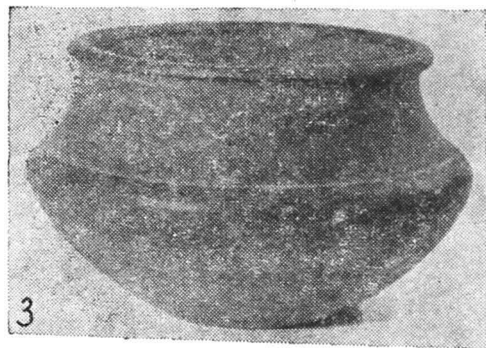
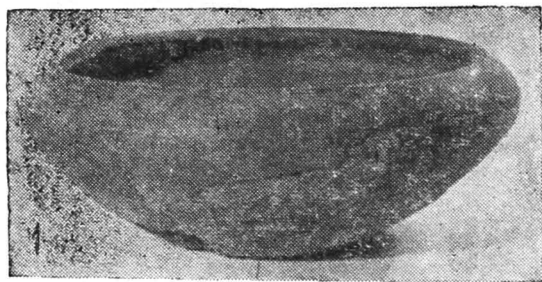

Planșa I

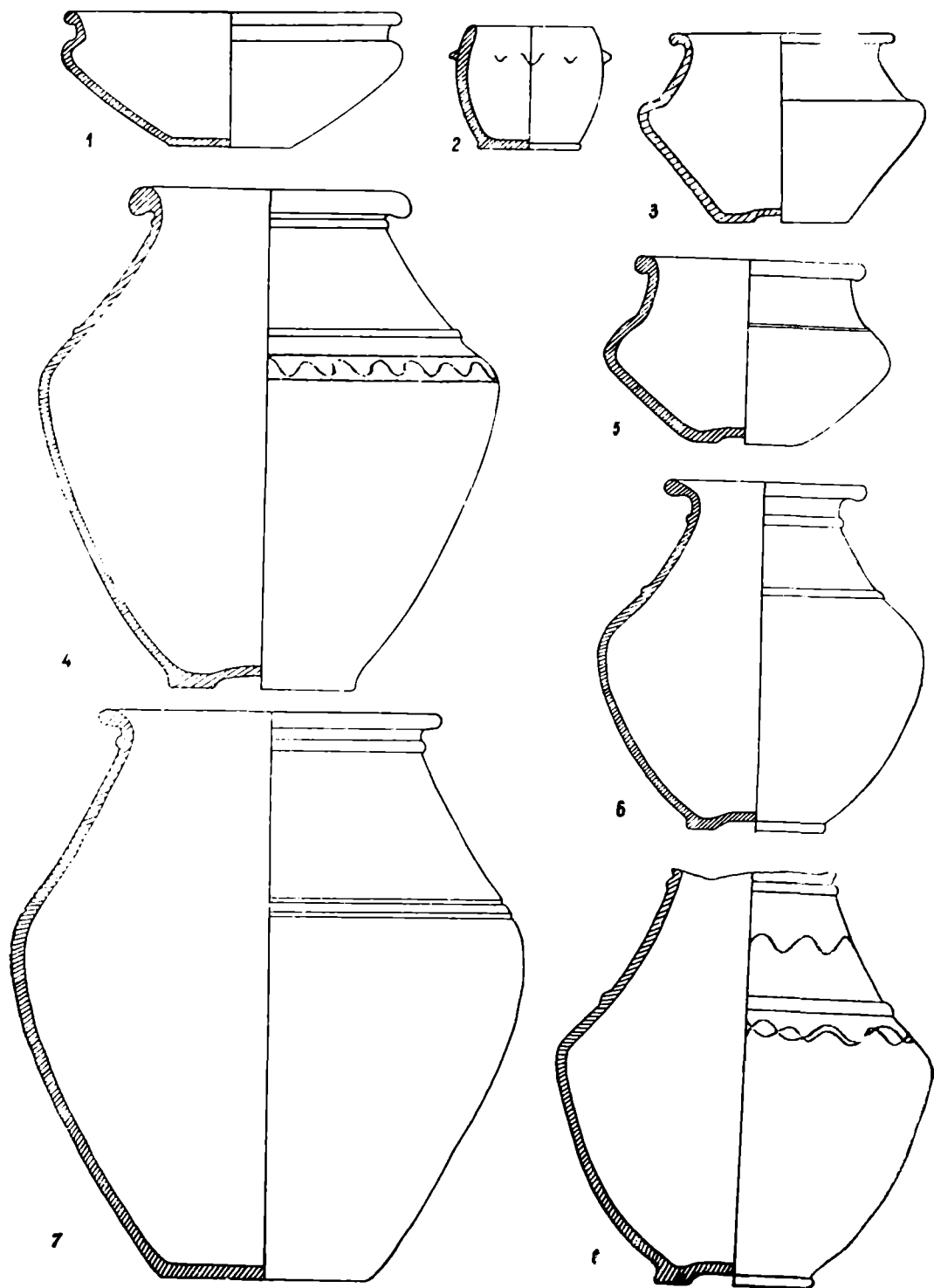

Planșa II

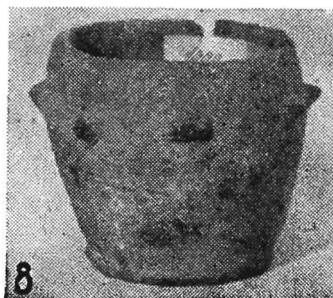
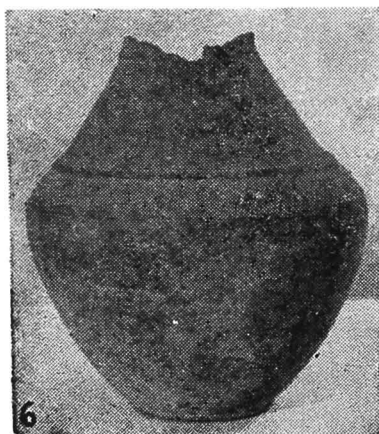
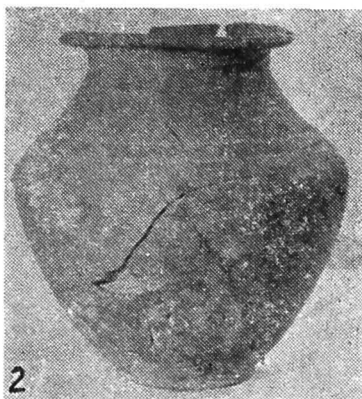
Planșa III

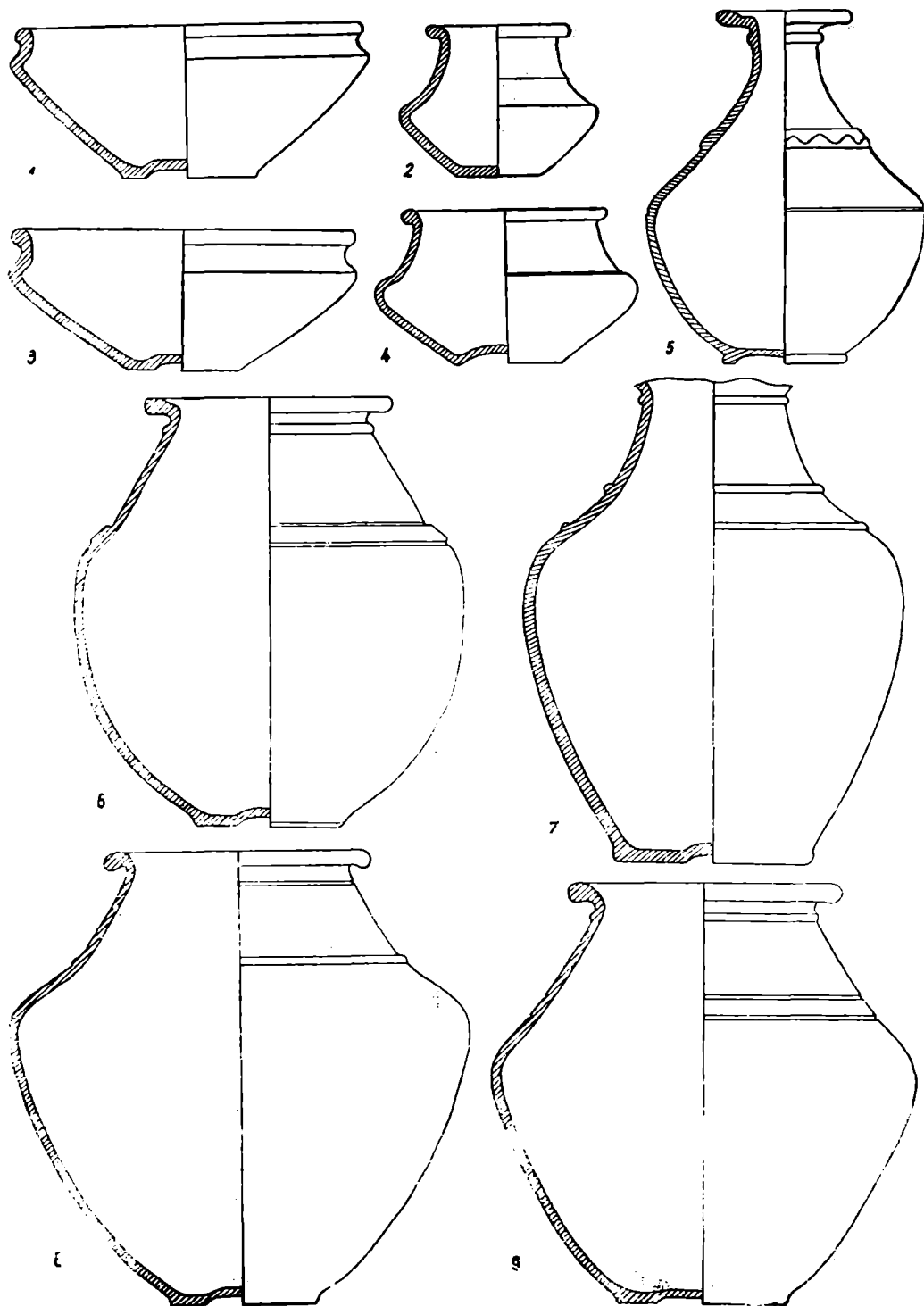
Planșa IV

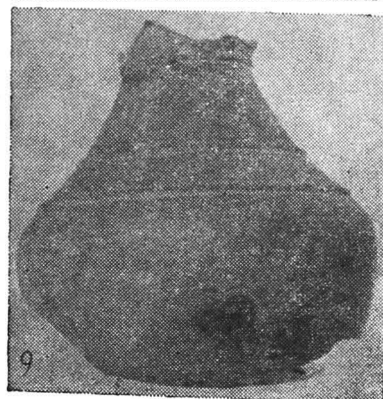
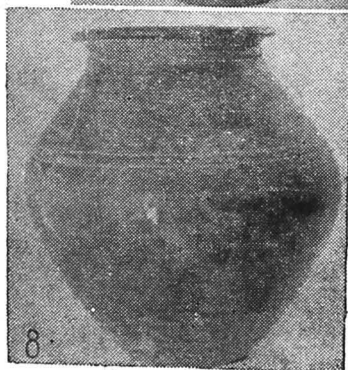
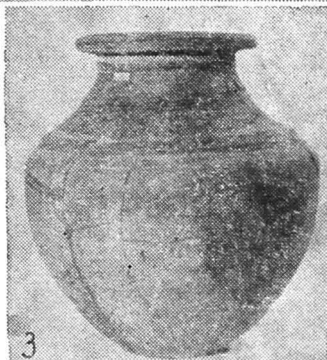
Planșa V

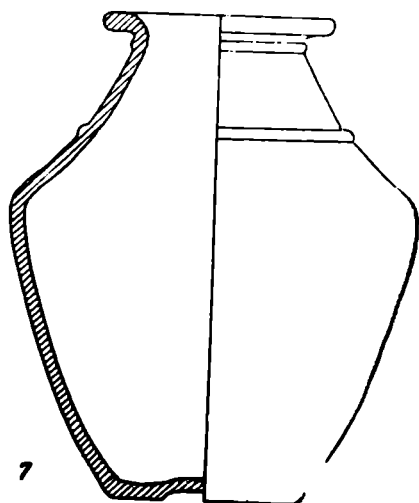
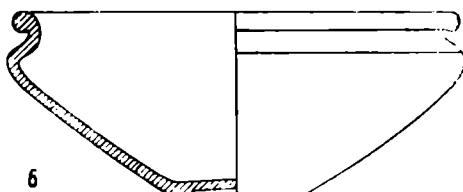
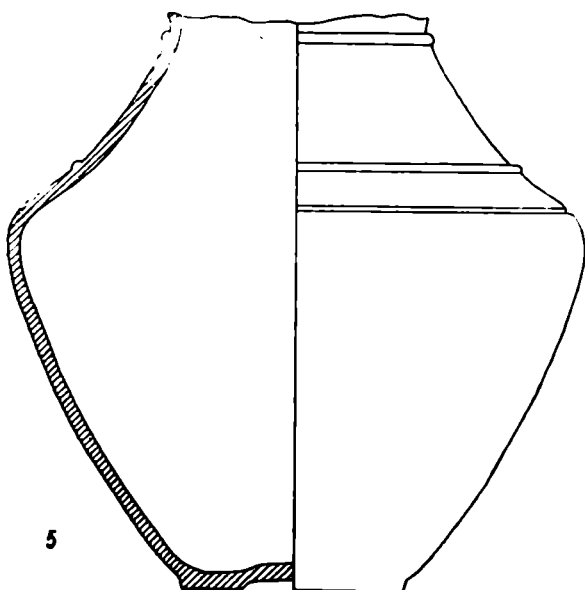
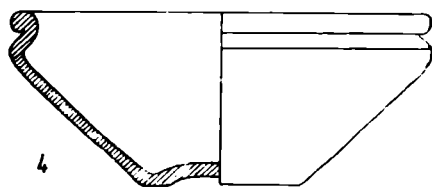
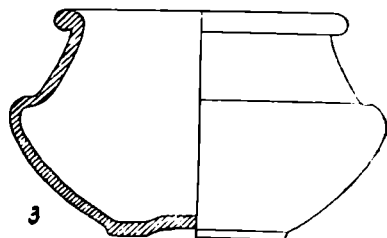
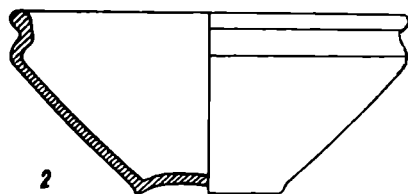
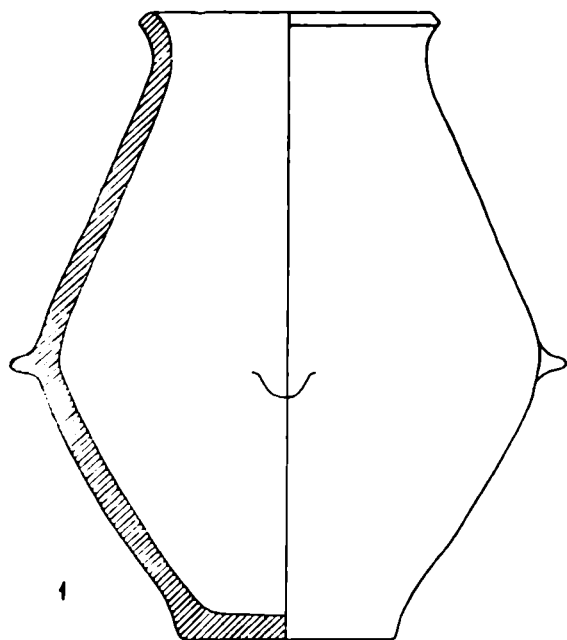
Planșa VI

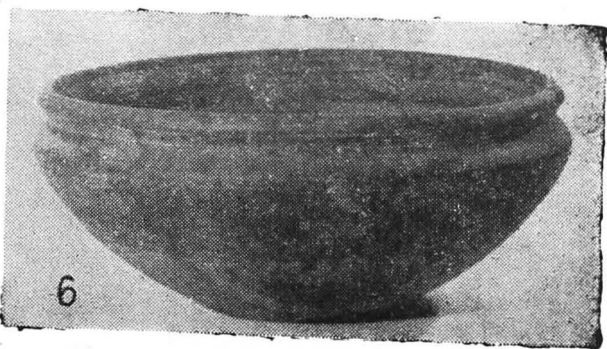
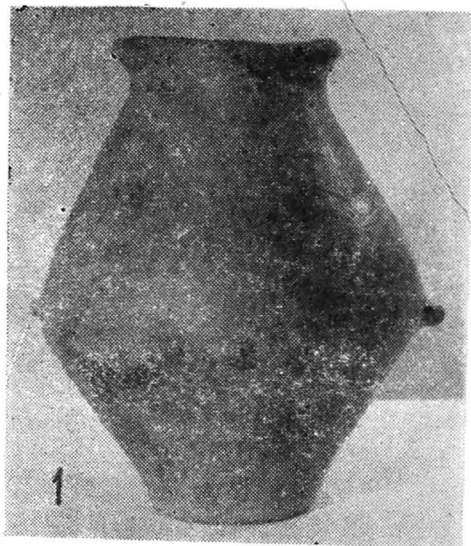
Planșa VII

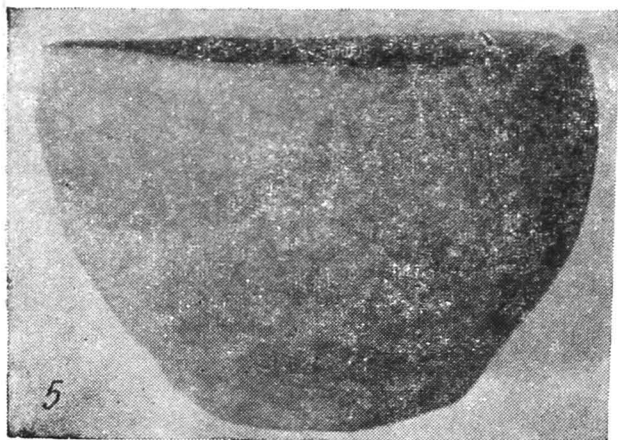
Planşa VIII

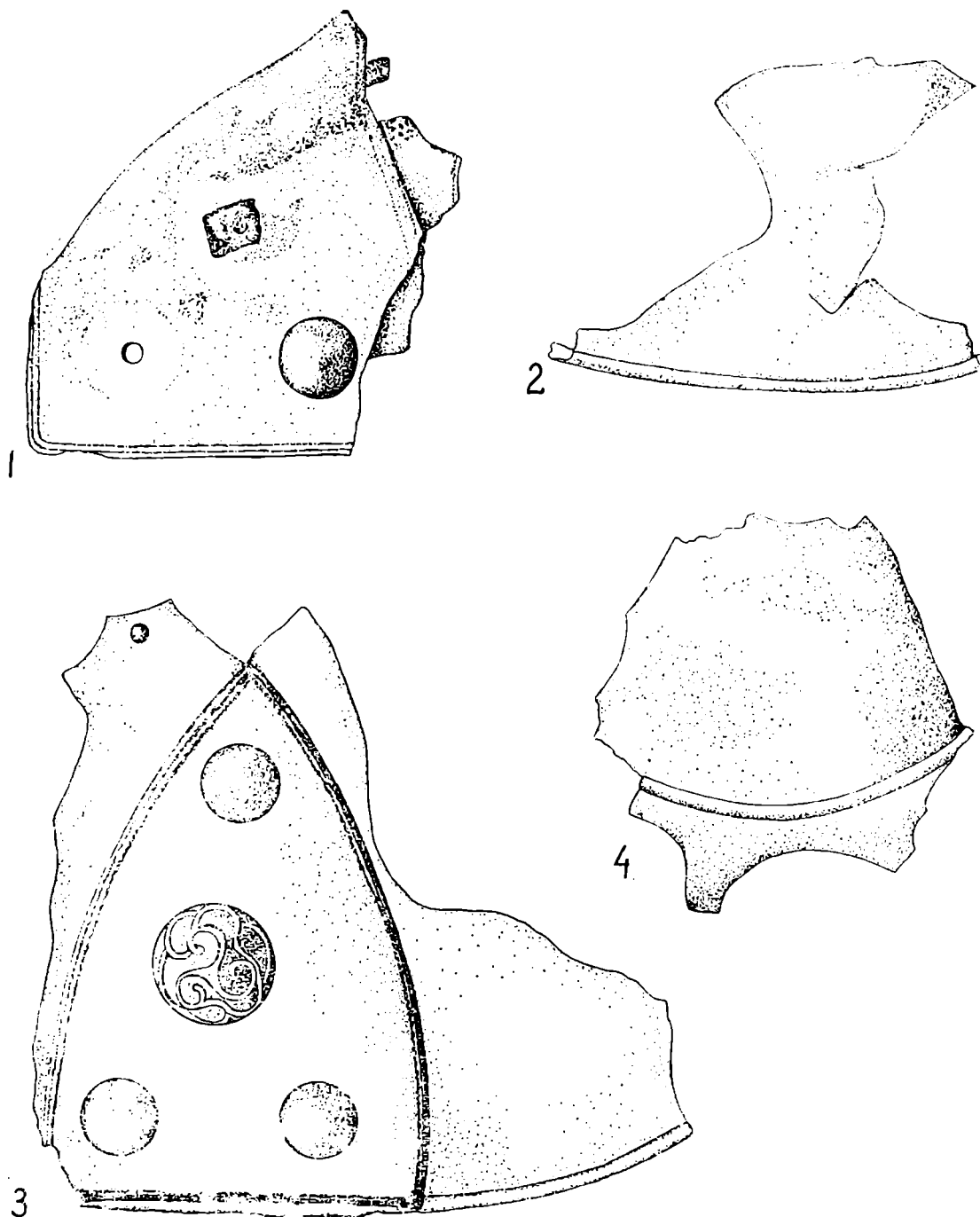
Plonșă IX

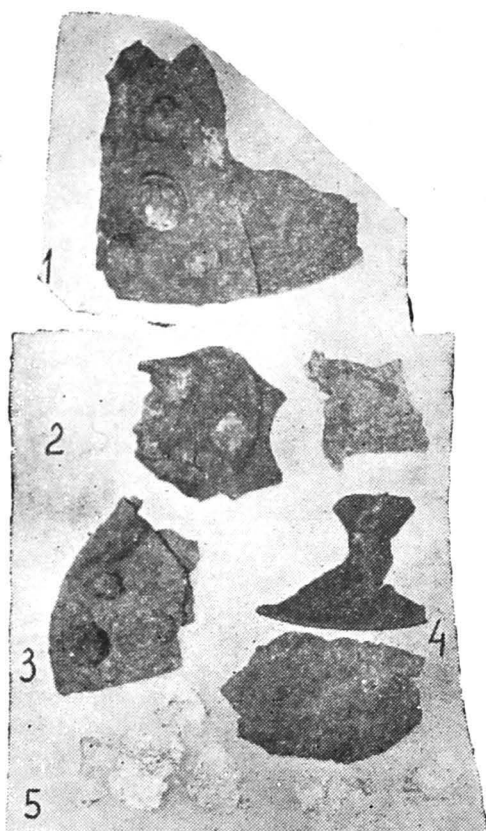
Planşa X

Planșa XI

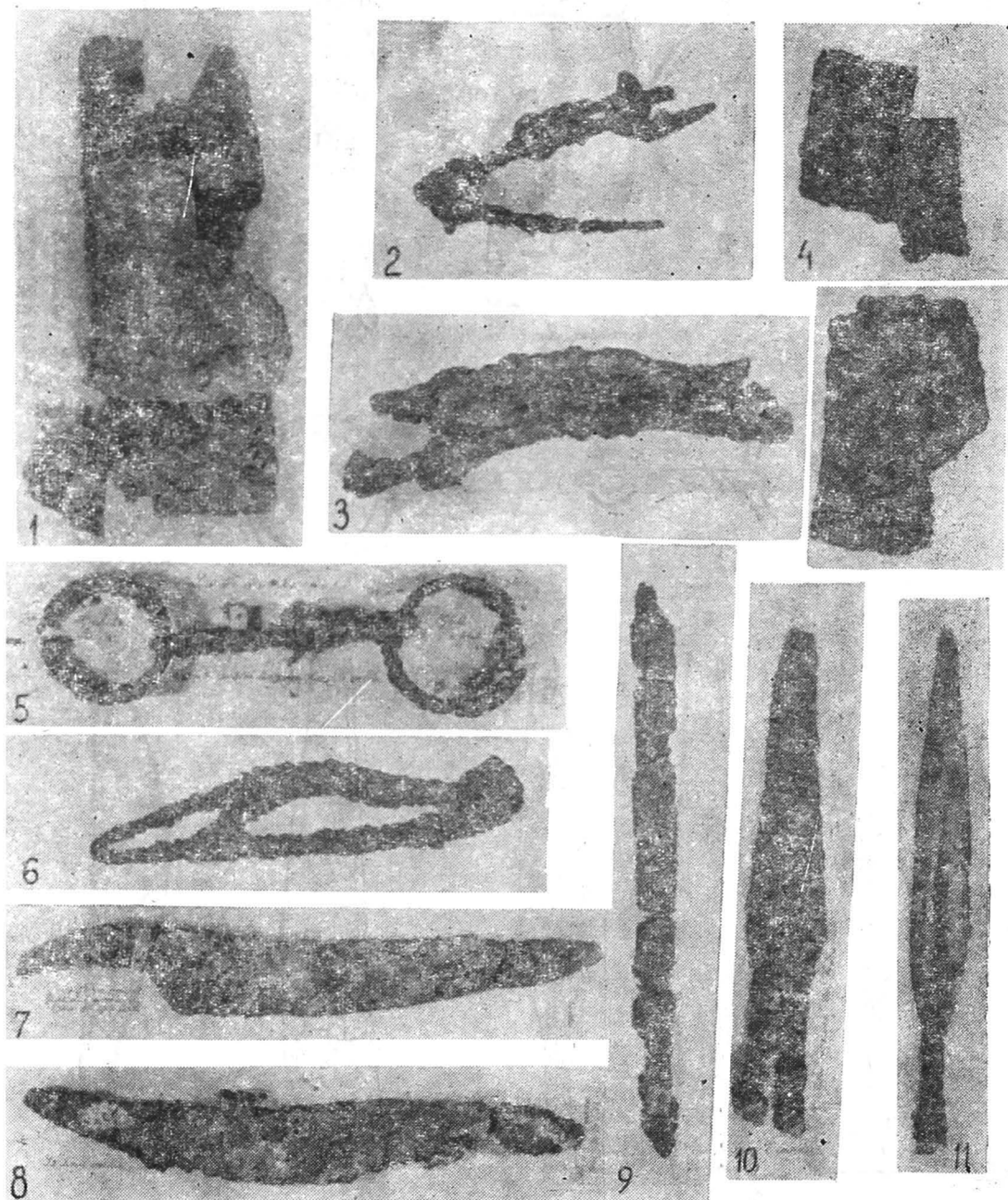
Planşa XII

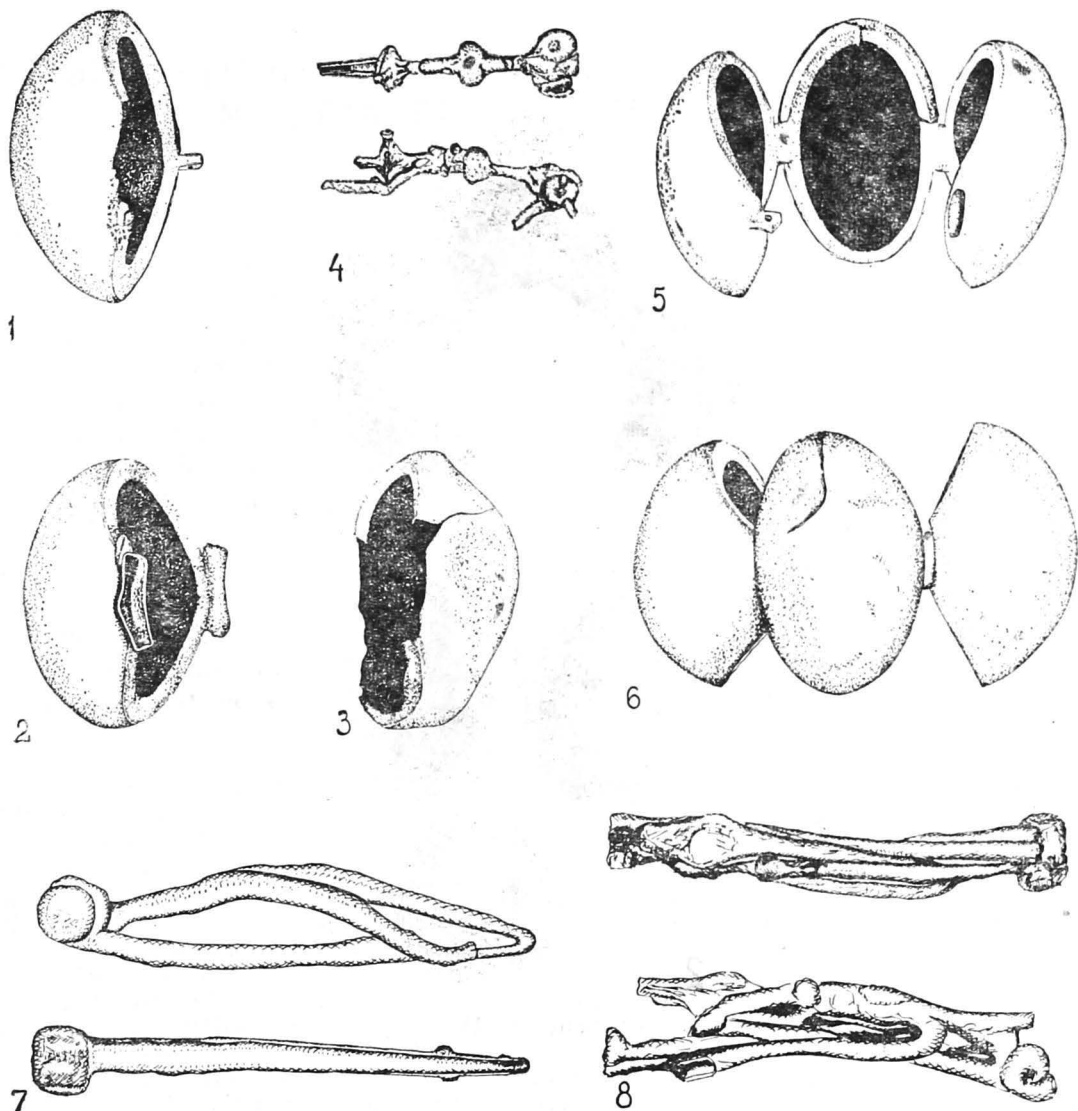
Planșa XIII

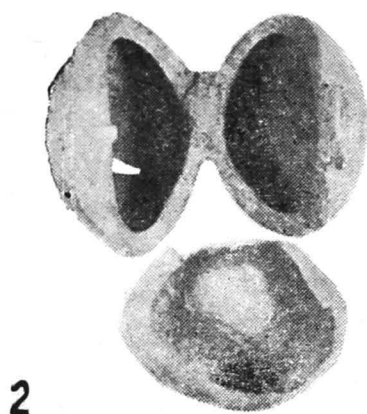
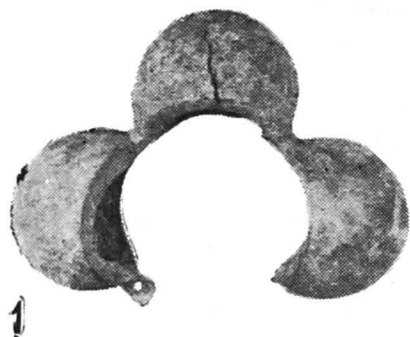
Planşa XIV

Planșa XV

Planşa XVI

Planșa XVII

CONSIDERAȚII ASUPRA CIRCULAȚIEI MONEDEI STRĂINE ÎN DACIA (SEC. II Î.E.N. — I E.N.)

Documentarea arheologico-numismatică privind perioada istorică a Daciei preromane, prelucrată în lucrări de sinteză¹ ori de detaliu, îmbogățită continuu pe măsura dezvoltării cercetărilor și a creșterii volumului informațiilor existente la îndemâna cercetătorilor, este în măsură fie să releve aspecte noi, necunoscute, într-unul ori altul din domeniile istoriei daco-geților, fie să aducă un spor de precizie în considerarea istorică a problemelor vieții economice și social-politice cunoscute dinainte.

Constatările și observațiile de mai jos pornesc de la descoperirile monetare din Dacia și ele privesc monedele străine ajunse în nordul Dunării de Jos cam în ultimele două secole și jumătate de dinaintea cuceririi romane a regatului lui Decebal. Spațiul grafic nepermițând publicarea catalogului descoperirilor monetare², ne vom limita la unele concluzii generale, fără a intra în detaliile numismatico-tehnice ale circulației monetare din perioada menționată. Monedele avute în vedere cu această ocazie se înșiruie, din

¹ V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926; C. Daicoviciu, *TransAnt*, 1945, p. 44 sqq.; R. Vulpe, în *IstRom*, I, 1960, p. 216 sqq., 237 sqq.; D. Popescu, în *IstRom*, I, 1960, p. 232 sqq.; C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, 1960, p. 255 sqq.

² Catalogarea descoperirilor monetare s-a întocmit pe baza publicațiilor numismaților E. Chirilă, M. Chițescu, B. Mitrea, Gh. Poenaru-Bordea, C. Preda, I. Winkler și ale altora, precum și a informațiilor existente în *Repertoriul arheologic al Transilvaniei* (manuscris la Institutul de istorie și arheologie Cluj); catalogul va fi publicat în *Slovenská Numizmatika*. Nu au fost incluse descoperirile monetare din zonele dobrogene apropiate orașelor grecești, ca unele ce au și din punctul de vedere al circulației monetare o situație particulară. Numerele de ordine ale localităților marcate pe hărțile din fig. 1—4 corespund celor din catalog. Șirul numerotării apare pe alocuri discontinuu ca urmare a sistemului ce a stat la baza întocmirii catalogului: pe patru secțiuni și în cadrul fiecăreia dintre ele două subîmpărțiri: monede originale și monede imitate după cele originale. Harta I cuprinde descoperirile de monede provenind din Abdera, Amisos, Atena, Bithynia, Byllis, Byzantion, Callatis, Corcyra, Cyzic, Erythreia, Egipt, Histria, Illyricum, Issa, Maroneia, Mesambria, Mesambria tracică, Nicaea, Odessos, Olbia, Paenonia, Panormus, Panticapaeum, Pharos, Priene, Scodra, Thessalonike, Tomis și Valentia Hipponium; harta II: monedele emise în Macedonia după a. 158 î.e.n., de Thasos și imitații ale acestora; harta III: monedele emise de Dyrrhachium și Apollonia, precum și imitații ale lor; harta IV: monedele romane republicane și imperiale până la 106 e.n., imitații ale lor, stanțe monetare și monede de tip ΚΟΙΝΟΝ. Nu au fost incluse în catalog monedele emise în Macedonia *ante* 158 î.e.n. și nici emisiunile monetare dacice inspirate, cel puțin la începuturi, de monedele lui Filip al II-lea, ale lui Alexandru cel Mare și ale Larisei.

punct de vedere cronologic, mai ales în secolele II î.e.n. — I.e.n. Unele dintre ele, puține la număr, sînt însă și mai vechi, din secolul III și chiar IV î.e.n., emise fiind de diferite orașe grecești (harta I)³.

În legătură cu monedele grecești se constată răspîndirea lor pe aproape întreg teritoriul României. Sînt mai numeroase descoperirile de tezaure și de monede izolate în Muntenia și Oltenia, pe de o parte, și în Transilvania și Banat, pe de altă parte. În Moldova sînt, de asemenea, cunoscute astfel de descoperiri, dar mai ales piese izolate și numai în jumătatea de sud a acestei provincii. Sînt rare sau lipsesc cu desăvîrșire monedele grecești în Crișana, vestul Olteniei, în cîmpia Bărăganului (prea puțin populată, de altfel), în nordul Moldovei și în Maramureș. Aglomerări mai importante se constată începînd de pe cursul mijlociu al Argeșului și pînă în zona Călărașilor, în bazinele Siretului inferior și Birladului, pe Mureșul mijlociu și pe Tirnava Mare. Dintre descoperiri nu lipsesc principalele așezări dacice: Poiana, Zimnicea, Popești, Cetățeni, Sibiu-Gușterița, Costești, Moigrad. E de remarcat, totodată, înșiruirea descoperirilor mai ales pe Dunăre în sus și pe văile Prutului, Siretului, Dimboviței, Argeșului, Oltului, Mureșului, Tirnavei Mari.

Începînd de pe la mijlocul veacului al II-lea î.e.n., în teritoriile nord-dunărene pătrund masiv mai întîii tetradrahmele Macedoniei Prima și apoi cele thasiene. Monedele Macedoniei Prima ajunse în Dacia sînt cunoscute acum din 25 de tezaure și 11 descoperiri izolate (harta II), iar cele thasiene din circa 70 de tezaure și 51 de descoperiri izolate (harta II), totalizînd peste 3 300 de piese, din care peste 450 de tetradrahme ale Macedoniei Prima și aproape 2900 de tetradrahme thasiene. Asupra limitelor cronologice ale circulației monedelor Macedoniei Prima și a celor thasiene cercetătorii au ajuns la un consens unanim, plasînd utilizarea lor ca mijloc de schimb pe piața Daciei în a doua jumătate a secolului al II-lea î.e.n. și în primele două decenii ale celui următor. Perioada de timp aici menționată a fost stabilită, în linii mari, mai întîii de B. Mitrea⁴ și apoi mai exact conturată, pentru monedele Macedoniei Prima, de O. Floca⁵. Chiar dacă marea majoritate a monedelor menționate circulă în perioada sus-amintită, unele dintre ele continuă să apară și în tezaure date mai tîrziu; frecvența lor scade însă treptat, pe măsura apropierii de sfîrșitul erei vechi⁶. Tezaurele monetare în care, alături de tetradrahme ale Macedoniei Prima și thasiene, s-au aflat și denari romani sînt în număr de 15. Dintre ele majoritatea celor a căror compoziție este cunoscută se încheie cu denari romani republicani emiși în prima jumătate a sec. I î.e.n.⁷, urmînd apoi tezaurele de la Remetea Mare (ultima monedă 16/15 î.e.n.) și de la Tisa (cu denari imperiali „timpurii”); excepție face tezaurul de la Hunedoara⁸, păstrat incomplet, din care se cunoaște și un denar de la Vespasian. Aceeași situație o prezintă și monedele izolate thasiene și ale Macedoniei Prima apărute împreună cu denari romani republicani⁹. Descoperirile nu contrazic, deci, observația potrivit căreia perioada de maximă circulație a monedelor thasiene și ale Primei Macedonii cuprinde a doua jumătate a sec. II î.e.n. și începutul celui următor; pie-

³ Includerea lor în catalog și, implicit, marcarea pe harta I a localităților unde s-au descoperit s-a făcut atît din pricina imprecizunii încadrărilor cronologice pentru unele monede grecești, cît și datorită informațiilor sumare existente în cîteva cazuri.

⁴ B. Mitrea, *Penetrazione commerciale e circolazione monetaria nella Dacia prima della conquista*, în EDR, X, 1945, p. 78, 139—140.

⁵ O. Floca, *Tezaurul monetar de la Cugir (reg. Hunedoara)*, în SCN, II, 1958, p. 103—104.

⁶ B. Mitrea, *Legături comerciale ale geto-dacilor din Muntenia cu republica romană, reflectate în descoperiri monetare (Tezaurul de la Strîmba, r. Tîrgoviște)*, în SCN, II, 1958, p. 190.

⁷ Tezaurele de la Mărtiniș (82/81 î.e.n., *Rep.*, ms.), Butculești (77 î.e.n., Gh. Ștefan, *Un petit trésor de monnaies découvert en Valachie, în Dacia*, IX—X, 1941—44, p. 349 sqq.) Poroschia (75 î.e.n., I. Winkler, *Contribuții numismatice la istoria Daciei*, în SCȘCluj, VI, 1—2, 1955, p. 102, nr. 46), Călărași (64 î.e.n., B. Mitrea, în SCIV, IX, 1, 1958, p. 154, nr. 15; C. Preda, în SCN, II, 1958, p. 466—467, nr. 5) și Stăncuța (52 î.e.n., C. Preda, *Asupra descoperirii monetare de la Stăncuța (Reg. Galați)*, în SCN, II, 1958, p. 240 sqq.).

⁸ Din cele 44 monede ale tezaurului s-au păstrat: 1 tetradrahmă a Macedoniei Prima, 3 denari romani republicani (a. 189—38 î.e.n.) și 1 denar de la Vespasian (I. Winkler, *Descoperiri de monede antice în Transilvania*, în SCN, II, 1958, p. 403—404, nr. V).

⁹ Dărăști—Ilfov, Deleni, Dobolii de Jos, Nocrich.

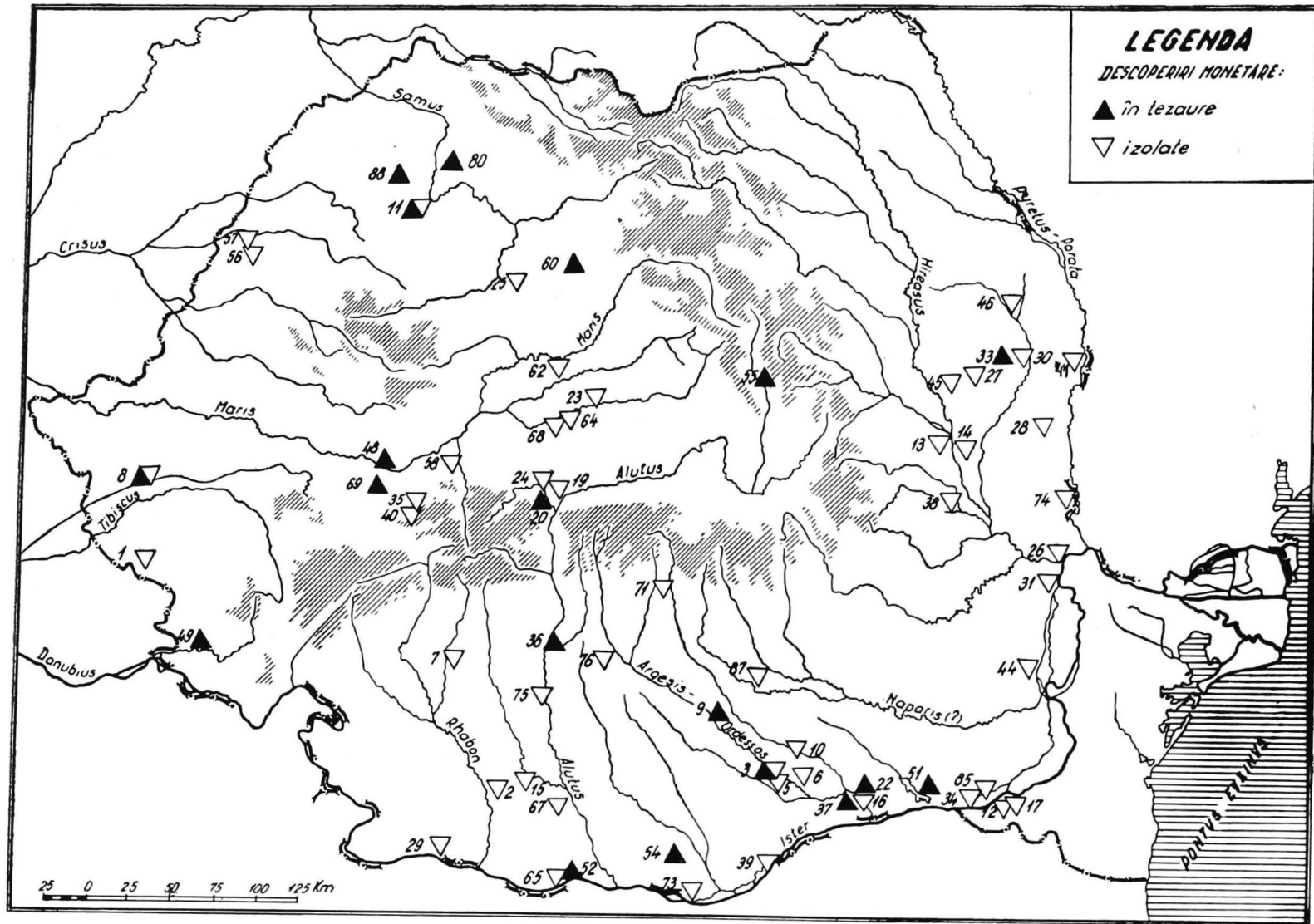

Fig. 1. — Harta I, monede grecești (centrale de proveniență în nota 2).

Harta I
Lista localităților

1. Breștea	38. Focșani
2. Coșoveni	39. Giurgiu
3. Popești	40. Luncani
5. Novaci	41. Murgeni
6. Vărăști	44. Spiru Haret
7. Cărbunești	45. Ungureni
8. Timișoara	46. Vaslui
9. Brincoveanu	48. Deva
10. București	49. Potoc
11. Moigrad	51. Boșneagu
12. Canlia	52. Celei
13. Ciorani	54. Furculești
14. Poiana	55. Jigodin
15. Racovița	56. Mierlău
16. Radovanu	57. Oradea
17. Satu Nou	58. Pianu de Sus
19. Cașolț	60. Singeorzu Nou
20. Cisnădie	62. Cucerdea
22. Curcani	64. Mediaș
23. Dumbrăveni	65. Orlea
24. Sibiu	67. Reșca
25. Vișea	68. Tîrnăvioara
26. Barboși	69. Hunedoara
27. Benești	71. Cetățeni
28. Berești	73. Zimnicea
29. Bistrețu	74. Foltești
30. Bîrlad	75. Călina
31. Brăila	76. Richițele
33. Căbești	80. Tulgheș
34. Călărași	85. Roșeti
35. Costești	87. Tîrgșorul Vechi
36. Cremenari	88. Chilioara
37. Crivăț	

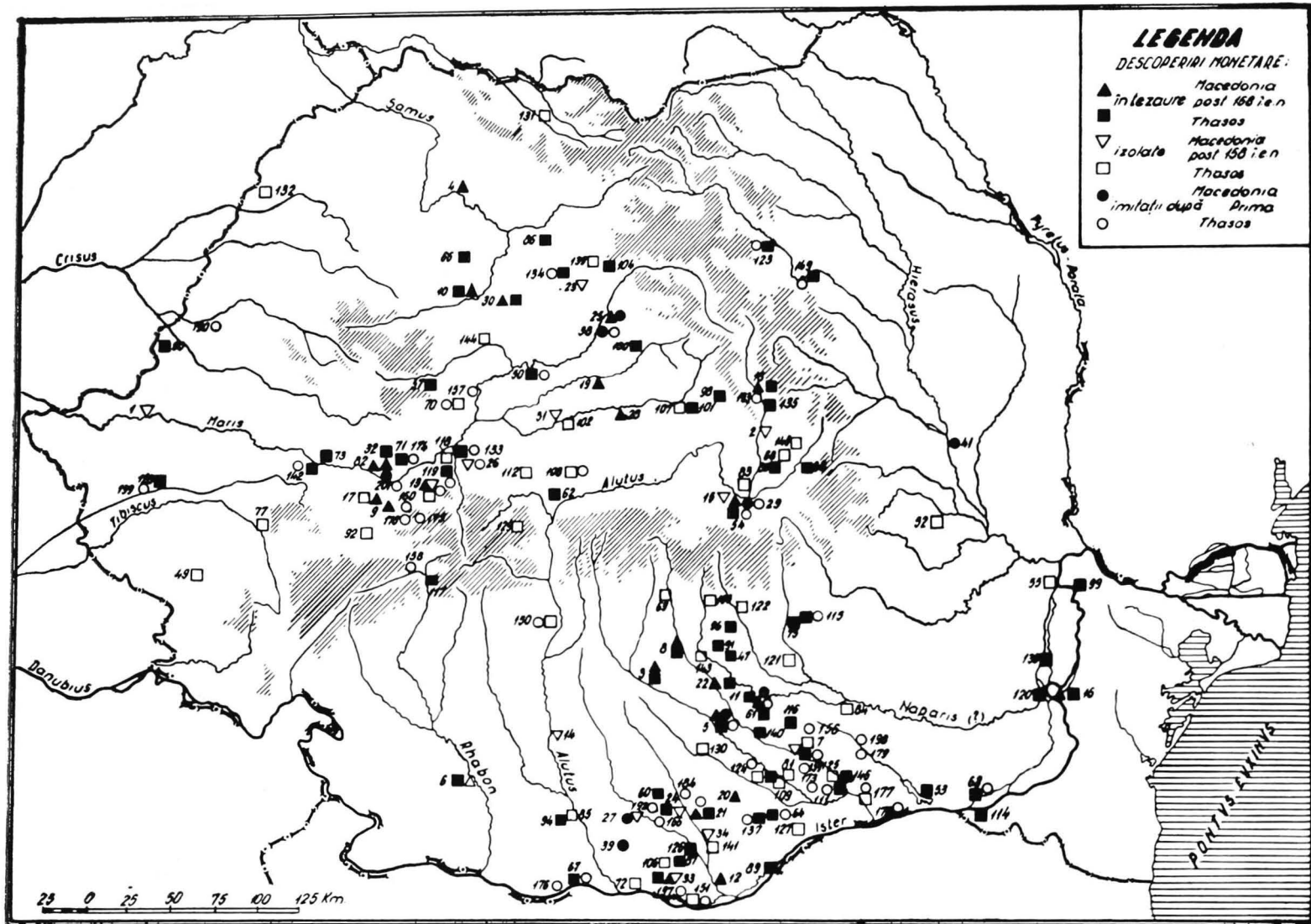

Fig. 2. — Harta II, monede emise de Macedonia după 168 i.e.n. și de Thasos și imitații ale lor.

Harta II
Lista localităților

1. Arad	63. Călărași	122. Podu Vadului
2. Bicsad	64. Călugăreni	123. Poiana Teiului
3. Bogați	66. Cătălina	124. Popești (Mihăilești)
4. Boiul Mare	67. Celel	125. Popești (Vasilați)
5. Brîncoveanu	68. Cernatu	126. Poroschia
6. Bucovăț	69. Cetățeni	127. Prundu
7. București	70. Cetea	128. Remetea Mare
8. Căprioru	71. Cigmău	129. Rîu Sadului
9. Chitid	72. Ciuperceni	130. Roata
10. Cluj	73. Cimpuri-Surduc	131. Rozavlea
11. Cojasca	75. Coadă Malului	132. Săcuieni
12. Conțești	77. Cricova	133. Sebeș
13. Cugir	79. Curcani	134. Singeorzu Nou
14. Deleni	80. Dălnic	135. Sînmartin
15. Hălchiu	81. Dărăști	136. Stăncuța
16. Hîrșova	82. Deva	137. Stocnești
17. Hunedoara	83. Dobolii de Jos	139. Șieu
18. Jigodin	84. Dridu	140. Tărtășești
19. Lăslău Mic	85. Fărcașele	141. Teleorman
20. Merenii de Sus	86. Feleac	142. Tisa
21. Merișani	87. Furculești	143. Tîrgoviște
22. Nucet	88. Ghelînța	144. Turda
23. Ocnîța	89. Giurgiu	145. Turia
24. Orbeasca de Sus	90. Grănicerl	146. Vasilați
25. Petelea	91. Gura Ocnîței	149. Viișoara (Bacău)
26. Răhău	92. Hațeg	150. Vlădești
27. Roșiorii de Vede	94. Hotărani	151. Zimnicea
28. Seleuș	96. Iederile	156. Afumați
29. Sînpetru	98. Lueta	157. Aiud
30. Suatu	99. Măcin	158. Bănița
31. Tîrnava	100. Măgherani	159. Berceni
32. Vărmaga	101. Mărtiniș	160. Bobaia
33. Viișoara (Teleorman)	102. Mediaș	166. Călinești
34. Vitănești	104. Monor	170. Chiselet
38. Mura Mică	105. Moreni	173. Dobreni
39. Nicolae Bălcescu	106. Moșteni	174. Geoagiu
41. Poiana	107. Nicoleşti	175. Grădiștea Muncelului
47. Adîncă	108. Nocrich	176. Gura Padinii
48. Bistrețu	109. Novaci	177. Luica
49. Bocșa	111. Nuci	178. Luncani
50. Bogata	112. Ocna Sibiului	179. Măgureni
52. Bonțești	114. Ostrov	184. Nuci
53. Boșneagu	115. Păcureți	190. Satu Nou
54. Brașov	116. Petrești	192. Sfîntești
55. Brăila	117. Petroșani	193. Sîncrăieni
57. Bucium	118. Pianu de Sus	197. Suhaia
60. Butculești	119. Pianu de Jos	198. Tămădău Mare
61. Butimanu	120. Plua Pietrii	199. Timișoara
62. Cașolț	121. Ploești	201. Turmaș

sele rămase în circulație și mai târziu sînt puțin numeroase și, în orice caz, ele nu mai constituie „moneda curentă” utilizată în Dacia, cită vreme locul lor fusese luat de drahmele orașelor Dyrrhachium și Apollonia și de denarii romani republicani.

Zonele principale unde sînt concentrate tetradrahmele thasiene și ale Primei Macedonii, aflate fie în tezaure, fie izolat, sînt partea centrală și sudică a Munteniei, precum și Transilvania. În prima dintre ele descoperirile sînt numeroase în bazinele inferioare ale Vedei și Teleormanului, pînă la Dunăre, și în bazinele Neajlovului, Argeșului, Dimboviței și pe cursul superior al Ialomiței. În Transilvania asemenea concentrări sînt pe cursul mijlociu al Mureșului, în marele cot al Oltului transilvan de la confluența cu Riul Negru spre nord și în zona dintre Someșul Mare și Someșul Mic. Între localitățile de descoperire se află și așezările dacice de la Poiana, Zimnicea, Popești, Cetățeni, Cernatu, Pianu de Sus, Cîmpuri-Surdac, Cetea¹⁰. Din zonele unde asemenea descoperiri sînt aproape inexistente ar fi de semnalat, totuși, tezaurul de la Petroșani și descoperirea izolată de la Riu Sadului (punctul izvoarele Sadului). Lipsesc sau sînt extrem de rare tetradrahmele thasiene și ale Macedoniei Prima în Moldova, nord-vestul și estul Munteniei, Oltenia, Banat, Crișana și Maramureș.

Pe teritoriul României descoperirile se concentrează, așadar, în două mari zone: prima dintre ele cuprinde cîmpia Munteniei de la Mostiștea spre vest și regiunea de dealuri și subcarpatică a aceleiași provincii, iar a doua regiunea din interiorul arcului carpatic¹¹. Totalul tetradrahmelor Macedoniei Prima și al celor thasiene, luate împreună, se ridică, după cum s-a mai spus, la peste 3300 de piese. Harta de răspindire s-ar părea că indică un număr mai mare de astfel de monede în prima dintre zonele menționate mai sus, dar ele, de fapt, sînt mai numeroase în zona intracarpatică. O statistică mai veche, în care erau incluse, alături de tetradrahmele thasiene și ale Macedoniei Prima, și drahmele orașelor Dyrrhachium și Apollonia, trimitea spre o concluzie asemănătoare¹². Evaluarea, cu un anumit coeficient de aproximație — singura posibilă de altfel —, a monedelor thasiene și ale Primei Macedonii, descoperite în zonele amintite, ajunge la cifra de aproape 2000 de piese pentru zona intracarpatică¹³, și la circa 1300 de piese pentru zona munteană. Diferența, fără a fi prea mare, este totuși de reținut și se cere a fi explicată la locul cuvenit.

În tot sec. II î.e.n., dacă nu chiar începînd de la sfîrșitul veacului anterior¹⁴, în Dacia pătrund monedele orașelor Dyrrhachium și Apollonia de pe coasta estică a Adriaticii. Monedele celor două orașe se cunosc acum din 77 de tezaure și 35 de descoperiri izolate de pe teritoriul Daciei (harta III), numărul total al monedelor ridicîndu-se — tot cu un coeficient inevitabil de aproximație — la circa 11.900 de piese.

Perioada de circulație a monedelor în discuție pe teritoriul României a fost delimitată fie între sfîrșitul sec. III î.e.n. și încheierea erei vechi, poate chiar și în sec. I î.e.n.¹⁵, cu mențiunea că ele se răresc treptat în sec. I î.e.n.¹⁶, fie între sfîrșitul sec. II î.e.n. și mijlocul veacului următor¹⁷. Dintre tezaurele formate din drahmele celor două orașe adriatice și din denarii romani, a căror compoziție este cunoscută în întregime ori cel puțin în proporția indispensabilă încadrării lor sigure din punct de vedere cronologic, majoritatea se încheie pe la mij-

¹⁰ În zona cetăților dacice din Munții Orăștiei au apărut, deocamdată, fie în tezaure, fie izolat, numai imitații ale tetradrahmelor thasiene (inf. H. Daicoviciu).

¹¹ Cf. E. Chirilă — G. Mihăescu, *Der Münzhort von Căprioru. Beiträge zu Chronologie und Umlauf der Tetradrachmen von Macedonia Prima und der Insel Thasos*, 1969 (primele două hărți).

¹² I. Winkler, în *SCȘCluj*, VI, 1—2, 1955, p. 42.

¹³ Fără răspîndirile din Banat, Crișana și Maramureș (nr. 1, 49, 77, 90, 128, 131, 132).

¹⁴ B. Mitrea, în *EDR*, X, 1945, p. 92, 98—99, 139.

¹⁵ Idem, *loc.cit.* și p. 124.

¹⁶ Idem, *op.cit.*, p. 139.

¹⁷ M. Macrea și M. Rusu, *Der dakische Friedhof von Porolissum und das Problem der dakischen Bestattungsbräuche in der Spätlatènezeit*, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 222, nota 23.

locul sec. I î.e.n.¹⁸ sau în a doua jumătate a sec. I î.e.n.¹⁹ și numai două conțin denari imperiali²⁰. Admițând posibilitatea ca drahmele celor două orașe să fi pătruns în Dacia încă de la sfârșitul veacului al III-lea î.e.n. (dacă nu cumva este cazul unor monede emise între 225—200 î.e.n., dar care au ajuns în Dacia abia în sec. II î.e.n.), epoca lor de maximă circulație pare a fi, totuși, cea cuprinsă între mijlocul sec. II î.e.n. și mijlocul ultimului secol al erei vechi.

Descoperirile, fie izolate, fie în tezaure, se concentrează în zona intracarpatică a Daciei și în Crișana, cu aglomerări mai importante pe Mureșul mijlociu și în regiunea cuprinsă între văile Barcăului și Crișului Repede până la cotul Someșului. Aglomerarea din estul Transilvaniei, de pe valea Riului Negru, se explică, în mare parte, și prin faptul că pe aici trecea unul din drumurile ce uneau ținuturile intracarpătice cu Moldova și pe unde drahmele celor două orașe au ajuns la est de Carpați²¹. În sfârșit, ultima dintre zonele cu descoperiri mai numeroase de acest fel este cea din sud-vestul Banatului, unde prezența drahmelor în discuție apare firească din moment ce calea lor de pătrundere în Transilvania pornea de la Dunăre, traversind Banatul spre nord-est²². Monedele celor două orașe sînt prezente, dar în măsură mai redusă, și în descoperirile din Muntenia (pe cursul inferior al Vedei până la Dunăre, pe Argeșul inferior, Dimbovița inferioară și Ialomița mijlocie) și din Moldova (în jumătatea sud-vestică a provinciei și pe cursul mijlociu al Bistriței).

Dintre localitățile de descoperire nu lipsesc, desigur, cele pe teritoriul cărora se află așezări dacice binecunoscute: Piatra Neamț (Bitca Doamnei), Poiana, Barboși (tezaur cu compoziție suspectă), Snagov, București, Popești, Cernatu, Costești, Grădiștea Muncelului, Cimpuri-Surduc, Deva, Moigrad.

Concentrarea monedelor emise de Dyrrhachium și Apollonia apare diferențiată dacă se are în vedere repartiția lor în una ori alta dintre zonele menționate: din totalul de circa 11 900 de piese aflate până acum pe teritoriul României, dacă se exclud descoperirile din sud-vestul Banatului, Oltenia, Muntenia și Moldova, pentru zona intracarpatică și Crișana rămîne cifra de circa 9 500 de piese. Așadar, în cazul drahmelor din Dyrrhachium și Apollonia concentrarea descoperirilor în zona intracarpatică apare mult mai pregnantă decît cea a tetradrahmelor thasice și ale Macedoniei Prima.

Ultima dintre categoriile de monede avute în vedere cu această ocazie le cuprinde pe cele romane republicane și imperiale ajunse pe teritoriul Daciei (harta IV) pînă la cucerirea romană a teritoriilor din nordul Dunării de Jos.

În stabilirea începuturilor pătrunderii monedei romane republicane în Dacia părerile cercetătorilor diferă prea puțin. Încă C. Moisil plasa data apariției monedei romane pe piața Daciei la sfârșitul secolului al II-lea î.e.n.²³ Părerea lui C. Moisil a fost acceptată apoi și sus-

¹⁸ Vezi cele de la Cornetu: 76/71 î.e.n. (O. Iliescu, *Date noi privitoare la tezaurul monetar de la Căpreni (reg. Craiova)*, în SCN, III, 1960, p. 447 sqq.), Hunedoara: 54/48 î.e.n. (B. Mitrea, în EDR, X, 1945, p. 88, nr. 17, p. 105, nr. 36; I. Winkler, *op.cit.*, p. 112, nr. 25), Baziaș (punctul Dealul Lokva, nu Dealul Lunca ori satul Lunca): 54 î.e.n. (Rep, ms.), Someșu-Cald: 50 î.e.n. (Rep, ms.).

¹⁹ Cernatu (B. Mitrea și Z. Székely, *Tezaurul monetar de la Fotoș și pătrunderea comercială romană în estul Daciei în sec. I î.e.n.*, în Materiale, II, 1956, p. 678, nr. 7), Derna (Rep, ms.), Fiționești (B. Mitrea, în EDR, X, 1945, p. 91, nr. 53; Monedele orașelor Dyrrhachium și Apollonia în Moldova (Tezaurul de la Vișoara, r. Tg. Ocna), în SCN, II, 1958, p. 81), Sacalasău (Rep, ms.).

²⁰ Tisa, cu 11 denari imperiali „timpurii” (Rep, ms.) și Potoc, cu o drahmă a Apolloniei (nesemnificativă ca una ce a rămas în uz multă vreme), 176 denari romani republicani și un denar de la Vespasian (Rep, ms.).

²¹ B. Mitrea, în SCN, II, 1958, p. 89.

²² E. Chirilă și I. Pop, *Tezaurul monetar de la Sînpetru (or. Brașov)*, în Apulum, VII, 1, 1969, p. 168.

²³ C. Moisil, *Cele mai vechi legături dintre daci și romani*, în ArhOlt, II, 6, 1926, p. 83—85.

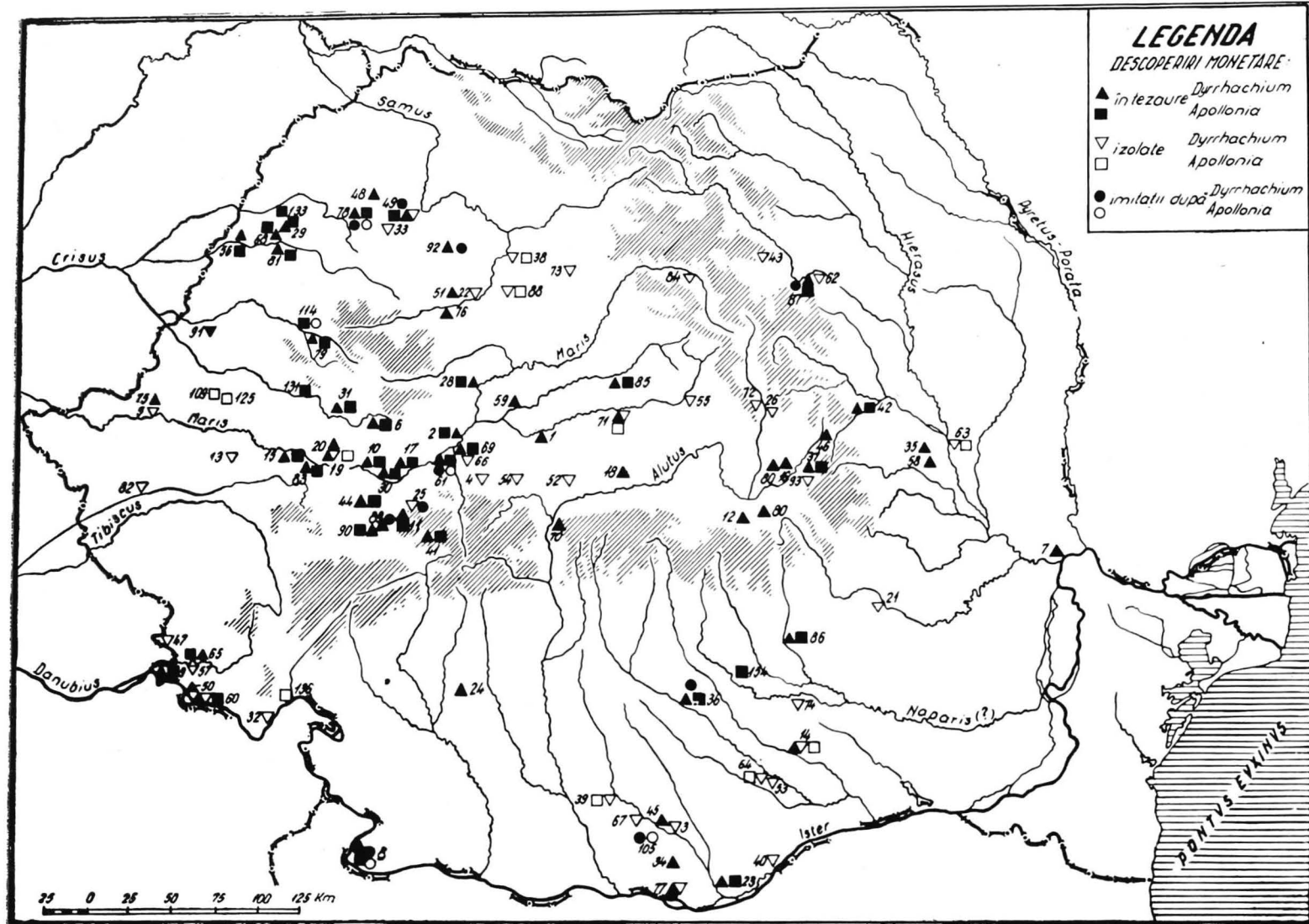
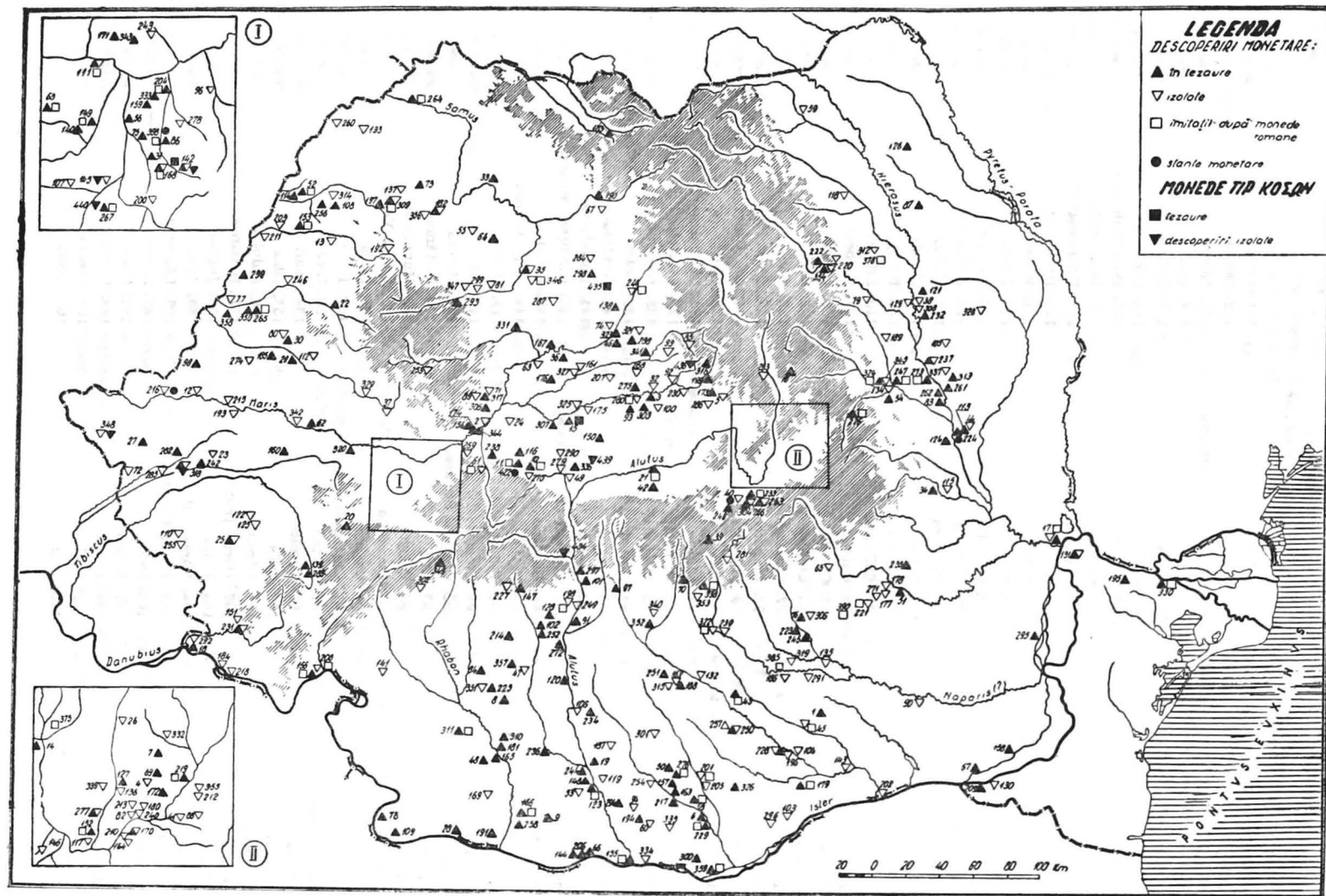

Fig. 3. — Harta III, monede emise de Dyrhachium, Apollonia și imitații ale lor.

Harta III
Lista localităților

1. Agribiciu	35. Fiționești	69. Sebeș
2. Alba Iulia	36. Găești	70. Sebeșul de Sus
3. Albești	37. Ghelintz	71. Sighișoara
4. Apoldu de Sus	38. Gherla	72. Sincrăieni
5. Arad	39. Ghioca	73. Singeorzu Nou
6. Baia de Criș	40. Giurgiu	74. Snagov
7. Barboși	41. Grădiștea Muncelului	75. Sofronea
8. Basarabi	42. Grozești	76. Someșu-Cald
9. Baziaș	43. Hangu	77. Subaia
10. Bejan	44. Hunedoara	78. Șimleul Silvaniei
11. Bobaia	45. Izvoarele	79. Talpe
12. Brașov	46. Lemnia	80. Teliu
13. Bruznic	47. Milcoveni	81. Tileagd
14. București	48. Moiad	82. Timișoara
15. Căprioara	49. Moigrad	83. Tisa
16. Cernatu	50. Moldova Veche	84. Toplița
17. Cigmău	51. Nădășclu	85. Țigmandru
18. Cincu	52. Nocrich	86. Valea Călugărească
19. Cîmpuri-Surduc	53. Novaci	87. Viișoara (Bacău)
20. Cîmpuri de Sus	54. Ocna Sibiului	88. Vișea
21. Cîrlomănești	55. Odorheiu Secuiesc	89. Vilcele
22. Cluj	56. Oradea	90. Vilcelele Bune
23. Conțești	57. Oravița	91. Vinători
24. Cornetu	58. Panciu	92. Voivodeni
25. Costești	59. Pânade	93. Zăbala
26. Cozmeni	60. Pescarl	105. Troianul
27. Dalnic	61. Pianu de Sus	109. Agrișul Mare
28. Decea	62. Piatra Neamț	114. Beiuș
29. Derna	63. Poiana	125. Drăuț
30. Deva	64. Popești	131. Gura Vâii
31. Dieci	65. Potoc	133. Mișca
32. Dubova	66. Răhău	136. Orșova
33. Fetindia	67. Roșiorii de Vede	154. Vlădeni
34. Furculești	68. Sacalaszau	

Harta IV
Lista localităților

1. Afumați	56. Călanu Mic	111. Deva
2. Alba Iulia	57. Călărași	112. Dezna
3. Albești	58. Călinești (Teleorman)	113. Diaconi
4. Albiș	59. Călinești (Suceava)	114. Diosig
5. Aldea	60. Călmățui	115. Dobasu
6. Alexandria	61. Căpîlna	116. Dobrlca
7. Alungeni	62. Căpruța	117. Dobolli de Jos
8. Amărăști	63. Căptâlan	118. Drăgănești
9. Amărăștii de Jos	64. Cătălina	119. Drăgănești-Olt
10. Amnaș	65. Cătina	120. Drăgășani
11. Apoldu de Sus	66. Cecl	121. Drăgești
12. Arad	67. Cepari	122. Duleu
13. Aștileu	68. Cerbâl	123. Fărcașele
14. Augustin	69. Cernatu	124. Fiționești
15. Axente Sever	70. Cetățeni	125. Fîrlug
16. Bancu	71. Cetea	126. Flăminzi
17. Barboși	72. Checea	127. Fotoș
18. Băzias	73. Chilioara	128. Frîncești
19. Bălănești	74. Chinoari	129. Galbeni
20. Băuțar	75. Chitid	130. Galița
21. Beclean	76. Chițorani	131. Garvăn
22. Beiuș	77. Ciurmeșliu	132. Găești
23. Bencecu de Sus	78. Ciurpereni	133. Ghenci
24. Berghin	79. Cîndești	134. Gh. Gheorghiu-Dej
25. Berzovia	80. Clit	135. Gherghița
26. Bicsad	81. Cluj	136. Ghidfalău
27. Biled	82. Comăleu	137. Glurtelecu Șimleului
28. Bistrețu	83. Conțești	138. Glodeni
29. Blrș	84. Cornetu	139. Goleț
30. Blrzești	85. Corund	140. Govăjdia
31. Bobala	86. Costești (Orăștie)	141. Govodarva
32. Bolu	87. Costești (Tg. Frumos)	142. Grădiștea Muncelului
33. Bolu Mare	88. Covașna	143. Gruia
34. Bonțești	89. Craiova	144. Gura Padinii
35. Bonțida	90. Crăsani	145. Hașeg
36. Bord	91. Cremenari	146. Hălchiu
37. Brad	92. Cristuru Secuiesc	147. Horezu
38. Bradu	93. Criș	148. Hotărani
39. Bran	94. Crîngeni	149. Hunedoara
40. Brașov	95. Cuclulata	150. Ighiu Vechi
41. Brateș	96. Cugir	151. Ilișia
42. Breaza	97. Curtea de Argeș	152. Ilieni
43. Brîncoveanu	98. Curtici	153. Ineu
44. Bucumeni	99. Cușmed	154. Inuri
45. București	100. Dala	155. Islaz
46. Budiu Mic	101. Dăești	156. Ișalnița
47. Bugilești	102. Dăești (Popești)	157. Izvoarele
48. Bujor	103. Dăița	158. Jegălia
49. Bungard	104. Dărăști-Ilfov	159. Jeledinți
50. Butculești	105. Dealu Perjului	160. Lăpușnic
51. Buzău	106. Deleni	161. Lăscud
52. Cadea	107. Densuș	162. Leșile
53. Caracal	108. Derna	163. Licuriciu
54. Cașin	109. Dersa	164. Lianău
55. Călacea	110. Deta	165. Livez

166. Iocusteni	224. Poiana (Galați)	282. Sîndreii
167. Ludaș	225. Polana (Gorj).	283. Sîncrăieni
168. Iuncani	226. Polana Sărată	284. Singeorru Nou
169. Malaica	227. Polovragi	285. Sînmihailu Român
170. Măgheraș	228. Popești	286. Sînpaul
171. Măgura Toplița	229. Poroschia	287. Sînpetru de Cîmpie
172. Mărcușa	230. Porumbeni Mic	288. Sînvăsi
173. Mărtiniș	231. Potoc	289. Slatina Timiș
174. Mătăcina	232. Prăjești	290. Slimnic
175. Mediaș	233. Prejmer	291. Snagov
176. Medveș	234. Priscaca	292. Socol
177. Merei	235. Pruneni	293. Someșu-Cald
178. Mierca	236. Racovița	294. Sprincenata
179. Mihai Bravu	237. Răcățiu	295. Stăncuța
180. Moacă	238. Răhău	296. Stănești
181. Mofleni	239. Răzvad	297. Stoenesti
182. Moigrad	240. Recl	298. Stupini
183. Moisei	241. Reghin	299. Suceagu
184. Moldova Veche	242. Remetea Mare	300. Suhaia
185. Moroda	243. Renghet	301. Surdulești
186. Movila	244. Reșca	302. Suseni
187. Movileni	245. Rîfov	303. Șaeș
188. Mozacu	246. Rîpa	304. Șaptește
189. Nadișa	247. Rîpille	305. Șard
190. Nășăud	248. Rîșnov	306. Șcheau
191. Nedeia	249. Rîșeni	307. Șeica Mică
192. Negreni	250. Roata	308. Șerbesti
193. Neudorf	251. Rociu	309. Șimleul Silvaniei
194. Nicolae Bălcescu	252. Roești	310. Șimnicu de Sus
195. Niculițel	253. Roșia Montană	311. Șopotu
196. Novaci	254. Roșiori de Vede	312. Talpa
197. Nușfalău	255. Rovinița Mare	313. Tătarăști
198. Ocnița	256. Sacalasău	314. Tăuteu
199. Odorhei	257. Sadina	315. Teiu
200. Ohaba Ponor	258. Sadova	316. Tibod
201. Olteni	259. Salonta	317. Tîbru
202. Oltenița	260. Sanislău	318. Timișoara
203. Oradea	261. Săscut	319. Tinosu
204. Orăștie	262. Săscut Sat	320. Tișa
205. Orbeasca de Jos	263. Satulung	321. Timpa
206. Orlea	264. Satu Mare	322. Tîrgoviște
207. Ormeniș	265. Satu Nou	323. Tîrgu Mureș
208. Orșova	266. Săcele	324. Tîrgu Ocna
209. Ostrov	267. Sălașu de Sus	325. Tîrnava (Sibiu)
210. Ozun	268. Sălașuri	326. Tîrnava (Teleorman)
211. Palota	269. Săliște (Hunedoara)	327. Tîrnăveni
212. Pava	270. Săliște (Sibiu)	328. Todireni
213. Pădureni	271. Sărata	329. Tomești
214. Părăușani	272. Scundu	330. Tulcea
215. Păuliș	273. Scurta	331. Turda
216. Pecica	274. Seleuș	332. Turia
217. Peretu	275. Senereuș	333. Turmaș
218. Pescari	276. Sfințești	334. Turnu Măgurele
219. Peteni	277. Sf. Gheorghe	335. Ulmeni
220. Piatra Neamț	278. Sibiel	336. Ungurei
221. Pietroasele	279. Sibiu	337. Ungureni
222. Pîngărați	280. Sighișoara	338. Valea
223. Plocești	281. Sinaia	339. Valea Crișului

340. Văcarea	351. Vliriu	378. Bozienii de Sus
341. Vădaș	352. Vlădeni	385. Cătunul
342. Vărădia	353. Voinești	390. Flintnele
343. Vărmaga	354. Vișoara (Neamț)	398. Ludești
344. Vințul de Jos	355. Zăbala	422. Tiligța
345. Vișoara (Bacău)	356. Zălau	434. Brezoi
346. Vișea	357. Zătreni	435. Cozma
347. Viștea	358. Zerindu Mic	436. Firtușu
348. Vizejdia	359. Zimnicea	439. Nocrich
349. Vlcan (Pasul)	375. Baraolt	440. Sarmizegetusa
350. Vinători		

ținută, în mai multe rânduri, de B. Mitrea²⁴ și de I. Winkler²⁵. O asemenea dată pare probabilă, dar o coborîre a ei pînă în jurul anului 100 î.e.n. ni se pare mai acceptabilă, cu atît mai mult, cu cît trebuie ținut seamă și de cronologia, cu datări în general mai coborîte, a lui E. A. Sydenham²⁶. Dar indiferent dacă moneda romană republicană a ajuns în Dacia mai devreme sau numai în preajma anului 100 î.e.n., important este că penetrația masivă a monedei în discuție are loc începînd cu ultimul veac al erei vechi și, pare-se, cu deosebire în prima jumătate a lui²⁷. Dintr-o statistică, întocmită pe baza anilor de emisiune a monedelor romane republicane descoperite în Dacia²⁸, reiese că piesele emise în sec. III î.e.n. apar sporadic în descoperiri, cele emise în sec. II î.e.n. sînt mai multe, fără a fi, totuși, prea numeroase, pînă la emisiunile din ultimele două decenii ale sec. II și din primul sfert al sec. I î.e.n., care constituie majoritatea monedelor descoperite. Emisiunile posterioare scad cantitativ pe toată durata sec. I î.e.n., se mențin scăzute și în prima jumătate a sec. I e.n. și cresc abia din a doua jumătate a primului secol din era nouă, mai ales după reforma lui Nero²⁹. Perioadele de emisiune a monedelor romane republicane nu coincid totdeauna cu timpul pătrunderii lor în Dacia și fluctuațiile cantitative de după mijlocul ultimului veac al erei vechi sînt de explicat atît prin situația internă din Dacia, instabilă, cel puțin din punct de vedere politic, după moartea regelui Burebista, cît și prin alte cauze asupra cărora nu se poate insista acum.

Numărul total al monedelor romane din perioada de pînă la cucerirea romană descoperite în Dacia este mult mai mare decît al monedelor Macedoniei Prima, thasiene, dyrrhachiene și din Apollonia și, totodată, mai ridicat decît cel al monedelor romane descoperite în alte ținuturi din Europa limitrofe Imperiului³⁰. O evaluare anterioară, din 1955, bazată pe 112 tezaur-monetare înregistrate pînă în acea vreme în Dacia, stabilea numărul monedelor romane

²⁴ EDR, X, 1945, p. 140; SCN, II, 1958, p. 180—181, 193; *Moneda romană republicană și unitatea lumii geto-dace, în Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, 1966 (în continuare: *UnitContIstRom*), p. 61.

²⁵ I. Winkler, *op.cit.*, p. 46.

²⁶ *The Coinage of the Roman Republic*, London, 1952.

²⁷ B. Mitrea, *Le trésor de Fărcașele (Dép. de Romanati). La pénétration du commerce romain dans la Petite Valachie avant la conquête de la Dacie*, în *Dacia*, IX—X, 1941—44, p. 392; idem, în SCN, II, 1958, p. 180—181; I. Winkler, *op.cit.*, p. 53; eadem, *Schatzfunde römischer Silbermünzen in Dakien bis zum Beginn der Dakerkriege*, în *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, 17, 1967, p. 133 sqq.; C. Preda, *Probleme de numismatică geto-dacă*, în SCN, III, 1960, p. 71.

²⁸ B. Mitrea, în SCN, II, 1958, p. 179 sqq.; *UnitContIstRom*, p. 61—62.

²⁹ Pentru implicația rămirii în circulație a monedei vechi republicane și după reforma lui Nero, vezi M. Macrea — I. Berciu, *Două tezaur-monetare republicane romane din Dacia Superioară*, în *Apulum*, I, 1939—42, p. 192, nota 14; D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismatice*, București, 1966, p. 93, nota 189.

³⁰ Situația descoperirilor de pe teritoriile Bulgariei, Iugoslaviei, Pannoniei și Galiei înainte de cucerirea lor de romani la B. Mitrea, în *UnitContIstRom*, p. 57 sq.

la circa 16 500⁹¹, căroră li se adăugau descoperirile izolate, ajungându-se la aproximativ 17.000 de piese. Monedele romane (împreună cu cele de tip ΚΟΣΜΝ — circa 1 200 de piese) cunoscute din descoperirile de pînă în anul 1969 inclusiv, repartizate în circa 228 de tezaure și 210 descoperiri de piese izolate, se ridică la circa 25 000. Calculul care a dus la rezultatul menționat a operat cu aproximații mici în cazul tezaurelor împrăștiate total ori parțial și, deci, nu este exclus, ci, dimpotrivă, foarte probabil, că numărul total al monedelor romane depășește cifra de 25 000.

Numărul ridicat al descoperirilor, atît din punctul de vedere al localităților, cit și din cel al cantității monedelor romane din Dacia, adevărește din nou o constatare mai veche, potrivit căreia moneda romană ajunsese instrumentul de schimb principal — dacă nu aproape singurul — pe piața Daciei în ultimele două secole premergătoare cuceririi romane⁹².

Repartiția zonală a monedei romane diferă de la o regiune la alta. Ea a fost descoperită, fie în tezaure, fie ca piese izolate, pe aproape întreg teritoriul Daciei. Concentrări apreciable de astfel de descoperiri se constată în zona intracarpatică, începînd din ținutul Hunedoarei, continuînd pe Mureșul mijlociu în sus, pe cele două Tîrnave, în regiunea dintre cursul inferior al Hîrtibaciului și Sebeș, în Cimpia Transilvaniei și în marele cot al Oltului transilvan, mai exact la sud de el și în regiunea dintre Olt și Rîul Negru. O altă zonă cu descoperiri numeroase și repartizate oarecum uniform pe teritoriul ei este cea care începe în nord de la cotul Someșului, mergînd spre vest pînă în valea Barcăului și coborînd apoi spre sud pînă la Timiș. Totalul monedelor romane din întreaga zonă intracarpatică se ridică la aproape 17 000 de piese. În zona extracarpatică descoperirile se masează pe cursul mijlociu și, în parte, inferior al Siretului, pe Trotuș, pe Bistrița mijlocie, începînd apoi de pe cursul mijlociu al Buzăului pînă în regiunea confluenței Teleajenului, Prahovei și Ialomiței, pe cursurile superioare ale Ialomiței și Dimboviței, în bazinul mijlociu și, în parte, inferior al Argeșului și în regiunea dintre cursul inferior al Teleormanului și al Oltului. În Oltenia descoperirile sînt mai numeroase în zona dintre Jiu și Olt. Cantitativ, în zona extracarpatică numărul monedelor romane este inferior celui din zona intracarpatică, trecînd cu puțin peste 8 000 de piese. Nu lipsesc, nici de astă dată, dintre descoperiri așezări dacice, cum ar fi cele de la Piatra Neamț (Bîlca Doamnei și Cozla), Bradu, Răcățău și Poiana în Moldova, Călărași (Grădiștea), Crășani, Popești, București, Snagov, Timoșu și Cetățeni în Muntenia, Ocnița și Polovragi în Oltenia, Cernatu, Sf. Gheorghe, Cuculata, Breaza, Sibiu (Gușterița), Căpîlna — Sebeș, Costești, Grădiștea Muncelului, Pecica, Cetea și Moigrad în Transilvania. Atrag atenția, prin particularitatea zonelor în care au fost descoperite, monedele romane semnalate la Suseni și în pasul Vilcan, la Bran, Brezoi, pe valea Rîului Negru și la Poiana Sărată.

Sînt rare astfel de descoperiri în nordul și estul Moldovei, Cimpia Bărăganului, vestul Olteniei, regiunea nordică și nord-vestică a României.

O chestiune legată direct de prezența monedei romane și, în general, a produselor străine, greco-romane, în Dacia este cea a drumurilor comerciale existente în antichitate și utilizate atît de negustorii din sudul mediterano-eggean ori din orașele de pe țărmul Pontului Euxin, cit și de cei locali. Descoperirile, fie monetare, fie de altă natură, au fost în măsură să jaloneze traseul principalelor drumuri comerciale, iar înmulțirea descoperirilor, pe măsura amplificării cercetărilor, nu poate veni decît cu eventuale precizări de detaliu. Atenția cercetătorilor s-a oprit în primul rînd asupra principalelor cursuri de apă ce străbat teritoriul Daciei și mai ales asupra Dunării, cale navigabilă excelentă de legătură, prin Pontul Euxin, cu mările sudice. Fără a insista asupra debitului riurilor din Dacia în antichitate, superior celui de astăzi, și, deci, asupra porțiunilor navigabile de pe cursul lor, observația ce se cere notată este că indiferent de lungimea porțiunilor navigabile ale unuia ori altuia dintre riuri, drumurile comerciale terestre urmau, în general, firul acestora (numai în zona de cîmpie ele puteau avea, și foarte probabil au avut, parțial și alte trasee).

Pentru a ajunge în Dacia negustorii au utilizat desigur calea maritimă Mediterana — Egeea — Marea Neagră, intrînd apoi cu corăbiile pe Dunăre în sus, și, în parte, pe afluenții ei. Dar calea maritimo-fluvială menționată nu le-a exclus pe cele terestre. Legătura cu Marea

⁹¹ I. Winkler, în *SCȘCluj*, VI, 1—2, 1955, p. 46.

⁹² M. Macrea — I. Berciu, *op.cit.*, p. 202; C. Daicoviciu, *TransAnt*, 1945, p. 59; B. Mitrea, în *EDR*, X, 1945, p. 140; *SCN*, II, 1958, p. 183—190; *Unit Conl1stRom*, p. 62; C. Preda, în *SCN*, III, 1960, p. 71; E. Chirilă, în *ActaMN*, I, 1964, p. 127.

Egee și mai ales cu țărmul nordic al ei s-a făcut pe valea Hebrului, peste Balcani, pînă la Dunăre. Acesta e principalul drum de pătrundere a monedelor Macedoniei Prima și a celor thasiene³³. Negustorii de pe țărmul adriatic, din Apollonia și Dyrrhachium — nu neapărat numai greci, ci, probabil, încă de timpuriu și romani — pentru a ajunge în ținuturile nord-dunărene urmau drumul ce începea la Lissus și continua pe valea riului Margus pînă la Viminacium³⁴. În sfîrșit, un al treilea mare drum comercial ce lega Dacia, de astădată de nordul Italiei, utilizat de la Augustus înainte, după pacificarea iapozilor, pornea de la Aquileia, trecînd prin Emona, peste Alpii Iulici, prin Nauportus și, pe Savus, cobora la Dunăre³⁵.

Odată ajunse la Dunăre, mărfurile pătrundeau în interiorul Daciei pe firul principalelor cursuri de apă, binecunoscute și asupra cărora orice insistență este de prisos. Ar fi de menționat însă principalele puncte de trecere peste Carpați înspre și dinspre Transilvania. De la vest spre est ele ar fi Porțile de Fier ale Transilvaniei, pasul Vilcanului, al Branului, al Oituzului și, mai puțin utilizate, pare-se, pasurile Tulgheș și Ghimeș. Dintre cele enumerate mai sus o importanță deosebită au avut pasurile Branului, Oituzului și Vilcanului.

Între punctele de trecere ale drumurilor peste Carpați nu s-a menționat defileul Oltului cu toate că el apare aproape la toți cei ce au zăbovit asupra traseului drumurilor comerciale din interiorul Daciei³⁶. În ce ne privește, nu credem că defileul Oltului, îngust și prăpăstios, amenajat pentru a se putea circula pe el abia în vremea Daciei romane, a fost utilizat și mai înainte. Din contra, pare mult mai probabil că drumul ce începea de la vărsarea Oltului și urca pe firul lui, cotea spre vest la confluența cu Lotrul, urma apoi cursul acestuia și continua cu drumul de plai care coboară în Transilvania pe la izvoarele Sadului. În sprijinul acestei păreri vin descoperirile de tetradrahme thasiene tocmai la izvoarele Sadului, a unei monede de tip KOEON la Brezoi și practicarea drumului menționat pe toată durata evului mediu pînă în epoca modernă.

Precum s-a văzut, am insistat mai mult asupra celor mai importante drumuri comerciale externe, de acces spre Dacia, tocmai pentru a indica principalele direcții de pătrundere în teritoriile nord-dunărene a marii majorități a diverselor categorii de monede³⁷. Ele ar fi, deci, următoarele: 1. direcția în general sud-nord pînă în Cîmpia Munteană și de aici în Transilvania pentru monedele Macedoniei Prima și cele thasiene; 2. calea monedelor din Dyrrhachium și Apollonia, orientată sud-vest—nord-est pînă la Dunăre, unde se bifurca, o ramificație pornind prin Banat spre Transilvania și, mai departe, prin pasul Oituzului, în Moldova și altă ramificație, pe Dunăre în jos, pînă în Muntenia; 3. monedele romane au venit, la începutul pătrunderii lor în Dacia, aproximativ pe același drum ca și cele din Dyrrhachium și Apollonia, iar mai tirziu pe calea Aquileia — Emona — Siscia — Sirmium și dinspre sud și sud-est, din ținuturile alipite treptat Imperiului roman.

Descoperirile monetare nu pot oferi decît o imagine aproximativă asupra circulației monetare și a schimburilor comerciale desfășurate în antichitate; așa incompletă, ea este totuși indispensabilă pentru istoria economică, socială și chiar politică a Daciei de dinaintea cuceririi romane. Circulația monetară, coroborată cu descoperirile de produse de origine sudică, greco-romane — asupra cărora vom reveni cu altă ocazie — întregește imaginea

³³ Cu detalii la B. Mitrea, în *Dacia*, IX—X, 1941—44, p. 395 sq.; *EDR*, X, 1945, p. 142 sq.; *SCN*, II, 1958, p. 185.

³⁴ B. Mitrea, în *Dacia*, IX—X, 1941—44, p. 395 sq.; *EDR*, X, 1945, p. 144 sq.; E. Chirilă, *loc.cit.*

³⁵ Strabo, IV, 6, 10; VII, 5, 2; V. Pârvan, *op.cit.*, p. 718; M. P. Charlesworth, *Trade-routes and commerce of the Roman Empire*, Cambridge, 1926, p. 174 sq.; B. Mitrea, în *EDR*, X, 1945, p. 91.

³⁶ V. Pârvan, *op.cit.*, p. 608 sq.; B. Mitrea, în *Dacia*, IX—X, 1941—44, p. 394; *EDR*, X, 1945, p. 149; C. Preda, *Descoperirea de monede romane republicane de la Locusteni (r. Gura Jiului, reg. Craiova)*, în *SCN*, III, 1960, p. 167.

³⁷ Sint exceptate descoperirile din harta I, care conține monede ajunse în Dacia deseori însoțindu-le pe altele și sint, în general, mai puțin semnificative.

comerțului ținuturilor Daciei cu lumea clasică dinafara ei în ultimele două secole și jumătate ce au premers înstăpînirea romanilor la nord de Dunăre.

Implicațiile prezenței și întrebuintării monedelor străine, alături de cele autohtone, în schimburile comerciale din Dacia, sînt dintre cele mai importante. Moneda străină ori locală, fără a exclude cu totul trocul, a facilitat în mod deosebit desfășurarea schimburilor comerciale. Prezența ei în Dacia denotă existența produselor ce urmau a fi vîndute ori cumpărate ca și interesul neguțătorilor sudici pentru produsele locale. Alături și împreună cu produsele agricole, pieile, vitele, lemnul, mierea, ceara și în general materiile prime, mare căutare trebuie să fie avut sarea, inexistentă în Peninsula Balcanică³⁸. Schimburile comerciale dezvoltate și amplificate continuu arată, totodată, avîntul și nivelul dezvoltării economico-sociale și chiar demografice a ținuturilor nord-dunărene. De altă parte, avîntul și continuitatea dezvoltării economice a Daciei spre sfîrșitul celei de a doua vîrste a fierului au fost înlesnite de situația politică din ținuturile carpato-dunărene favorabilă, dincolo de repetatele incidente militare, schimburilor cu lumea sudică.

Prezența monedei străine în Dacia nu trebuie legată însă exclusiv de valoarea ei ca instrument de schimb, cîtă vreme ea era apreciată de localnici și pentru conținutul în argint, metal folosit cu precădere în confecționarea obiectelor de podoabă³⁹. Dar din punctul de vedere al utilizării monedelor străine, evident, marea lor majoritate au avut și în Dacia destinația pentru care au fost emise. De aceea, fără a exagera importanța concentrării sau rarității descoperirilor monetare în anumite zone geografice, ele au, totuși, unele semnificații de ordin economic și politic în măsură să indice stadiul de dezvoltare atins de societatea dacică din acele regiuni.

Monedele Macedoniei Prima, cele thasiene, ale orașelor adriatice Dyrhachium și Apollonia, precum și cele romane acoperă în Dacia perioada cuprinsă între mijlocul sec. II î.e.n. și începutul sec. II e.n.

Pentru a doua jumătate a sec. II î.e.n. și începutul celui următor concentrarea tetradrahmelor Macedoniei Prima și a celor thasiene în Muntenia și Transilvania delimitează, chiar dacă nu îndeajuns de precis, principalele zone mai dezvoltate din punct de vedere economic și social. Prima dintre zone cuprinde partea centrală și sudică a Munteniei care au jucat, cel puțin din punctul de vedere al schimbului cu lumea grecească, un rol mult mai important decît regiunile imediat învecinate, desigur cu excepția Transilvaniei. Faptul că zona — s-o numim — munteană era oarecum regiunea obligatorie de trecere a monedelor în discuție spre alte ținuturi ale Daciei, în speță spre Transilvania, nu explică în mod satisfăcător numărul mare de descoperiri de aici, cum s-a lăsat să se înțeleagă⁴⁰. Ea este, de altfel,

³⁸ B. Mitrea, în *EDR*, X, 1945, p. 153.

³⁹ Mai pe larg la C. Preda, *Contribuții la problema provenienței argintului din tezaurile geto-dace, în lumina descoperirii de la Stăncuța* (r. Călmățui, reg. Galați), în *SCIV*, VIII, 1-4, 1957, p. 113 sqq.

⁴⁰ E. Chirilă și I. Pop, *op.cit.*, p. 168; E. Chirilă — G. Mihăescu, *op.cit.*, p. 40.

zona în care se găsesc așezări dacice importante și înfloritoare și în această vreme: Călărași (Grădiștea), Zimnicea, Popești, București, Cetățeni ca și multe altele abia semnalate ori mai puțin cercetate. De altă parte, dacă se are în vedere și abundența mărfurilor sudice în aceeași zonă, importanța ei ca factor activ, am zice cu un termen modern, de partener comercial al lumii clasice, crește simțitor.

Cealaltă zonă de concentrare a tetradrahmelor Macedoniei Prima și a celor thasiene este Transilvania unde, cum s-a arătat, cantitativ, descoperirile sînt mai numeroase decît în zona munteană, de unde rezultă — și subliniem în mod expres aceasta — că ponderea zonei intracarpatică în economia generală a ținuturilor dacice este mult mai mare decît s-a crezut și că viața economică-comercială de aici a cunoscut o dezvoltare remarcabilă încă din această vreme.

Conchizînd, harta descoperirilor arată limpede existența a două mari zone, destul de bine delimitate, a căror importanță economică, socială și, implicit, politică în Dacia apare deosebită de a celorlalte, iar dintre ele ponderea mai mare, din punctul de vedere al descoperirilor monetare, o are ținutul intracarpatic. Ponderea mai mare a celui din urmă va fi și mai evidentă în cazul descoperirilor cu drahme emise de Dyrrhachium și Apollonia.

Monedele celor două orașe adriatice pătrund constant spre ținuturile intracarpatică. Explicarea prezenței lor masive în Transilvania și Crișana nu poate fi pusă pe seama direcției principale urmate de aceste monede pentru a ajunge în Dacia. Direcția din care vin nu poate explica nici descoperirea celei mai mari părți a lor în ținuturile intracarpatică și nici raritatea lor în zona extracarpatică a Daciei. S-a văzut, în cazul tetradrahmelor Macedoniei Prima și al celor thasiene, care veneau dinspre sud în Dacia, că majoritatea lor nu s-a oprit în ținuturile extracarpatică — cum ar fi fost firesc dacă direcția de venire ar fi determinat concentrarea descoperirilor —, ci a ajuns pînă în Transilvania. Disproporția cantitativă în ce privește descoperirile de drahme din Dyrrhachium și Apollonia între zonele intra- și extracarpatică este atît de mare și evidentă în favoarea primei încît orice comentariu în această privință este superfluu. Dar pentru a avea o imagine mai fidelă asupra semnificațiilor fenomenului semnalat este de făcut precizarea că, cel puțin o vreme, mai exact în a doua jumătate a sec. II î.e.n. și la începutul celui următor, perioadele de circulație a monedelor emise de Macedonia Prima și Thasos, pe de o parte, și a celor emise de Dyrrhachium și Apollonia, pe de altă parte, se suprapun⁴¹. În felul acesta, concentrarea descoperirilor monetare în zona intracarpatică în perioada dintre mijlocul sec. II î. e. n. și începutul veacului următor apare și mai pregnantă ⁴². Totodată se cere a fi remarcată, în legătură cu aceleași mo-

⁴¹ E. Chirilă și I. Pop, *op.cit.*, p. 167 sq.

⁴² Se poate adăuga aici că repartiția monedelor dacice în perioada din a doua jumătate a sec. II î.e.n. și pînă în primele două decenii ale veacului următor, deci în ultima fază a monetăriei „tradiționale” autohtone, pare a fi tot în favoarea ținuturilor intracarpatică sau cel puțin așa lăsa să se înțeleagă o statistică mai veche (I. Winkler, *O mincích Dáců a Gétů*, în *Numismatický Sborník*, V, Praha, 1958, p. 20, tabelul I).

nede din Dyrrhachium și Apollonia, înmulțirea descoperirilor la est de Carpați, regiune în care se cunoșteau pînă nu demult numai tetradrahme thasiene, și ele în număr mic.

Singurele monede a căror prezență este semnalată aproape pe tot teritoriul Daciei, în perioada ce ne interesează acum, sînt cele romane republicane și imperiale din primul secol al erei noi. Răspîndirea lor în ținuturile Daciei arată avîntul deosebit al schimbului pe bază de monedă în perioada statului dac, participarea — e adevărat, în măsură diferită de la o regiune la alta — a întregii Dacii la comerțul cu lumea romană și, totodată, faptul că moneda romană era în această vreme în teritoriile nord-dunărene principalul, dacă nu aproape singurul instrument general admis și apreciat în tranzacțiile comerciale. Tocmai atragerea, dar în primul rînd *posibilitatea participării* aproape a tuturor ținuturilor dacice la schimbul de valori materiale cu lumea romană apare cu deosebire importantă. La comerțul cu lumea romană participă ținuturile intracarpatică, cea mai mare parte a Olteniei și Munteniei și Moldova vestică. Gradul de intensitate a schimburilor comerciale de pe teritoriul Daciei rezultă atît din produsele sudice de import descoperite în așezările și fortificațiile de pe cuprinsul ei, cît, mai ales, din numărul extrem de mare al monedelor romane cunoscute pîuă acum. În privința monedelor romane se constată din nou că majoritatea acestora s-au descoperit în zona intracarpatică, unde se masează peste 2/3 din numărul lor total. Zona intracarpatică continuă deci să-și păstreze înțietatea în privința circulației monetare față de celelalte regiuni ale Daciei.

În comerțul global al Daciei cu lumea greco-romană ținuturile ei intracarpatică nu dețin însă o importanță atît de covîrșitoare cum ar arăta, la prima vedere, descoperirile monetare. Este destul să menționăm în acest sens marea cantitate de produse sudice (nu de monedă) nelipsite din așezările extracarpatică, dar mult mai rare în interiorul arcului carpat. Din punctul de vedere al produselor sudice așezările din afara arcului carpat sînt superioare celor transilvănene. Este adevărat însă că majoritatea acestor produse constau din vase ceramice (achiziționate de autohtoni fie ca atare, fie pentru vinurile și uleiurile aduse în ele) mai greu de transportat, prin pasurile munților, spre Transilvania. Oricum însă, în privința circulației monetare și a schimbului pe bază de monedă ponderea mai mare, după cum arată descoperirile monetare, trebuie s-o fi avut ținuturile intracarpatică. Și, în sfîrșit, o ultimă constatare, pe cît de evidentă, pe atît de necesară a fi notată: negustorii veniți din lumea greco-romană în Dacia cumpărau mult mai multe produse decît s-a crezut și ofereau contravaloarea lor în monedă curentă.

Încheind, am sublinia corelația existentă între dezvoltarea economică a Daciei preromane, reflectată în domeniul circulației monetare, și cea politică. Concluzia generală desprinsă din prezentarea descoperirilor de monede străine în ultimele două secole și jumătate ce au premers cuceririi romane este și cea a existenței unei dezvoltări economice continue și în plin avînt a Daciei și în primul rînd a ținuturilor ei intracarpatică. Circulația monetară reprezintă numai unul din aspectele dezvoltării economice a ținu-

turilor intracarpătice, care, coroborat cu constatările din alte sectoare economice — cum ar fi exploatarea minieră și dezvoltarea metalurgiei fierului, a producției agricole etc. —, dau o imagine a puternicului suport economic și social ce a creat premisele apariției și a constituit totodată baza consolidării puterii politice și militare a dacilor din interiorul arcului carpatic⁴³. Fără a intra acum în discuția legată de originile statului dac, am sublinia doar premisele existente în Transilvania, pe plan economic și social, pentru apariția statului și unificarea lumii dacice pornită tocmai din aceste teritorii. Suportul economic solid existent aici a determinat și a asigurat baza materială și socială a apariției statului dac în vremea lui Burebista, cu antecedente în timpurile — prea puțin cunoscute — ale înaintașilor imediați ai marelui rege, păstrarea, după dispariția acestuia, a nucleului statului în aceleași teritorii și pornirea, tot de acolo, a consolidării statului și a reunificării dacilor în vremea regelui ce avea să se împotrivescă, cu toate resursele materiale și umane, cuceririi romane a teritoriilor nord-dunărene.

I. GLODARIU

ZUM UMLAUF FREMDER MÜNZEN IN DAZIEN

(2. Jh. v. u. Z. — 1. Jh. u. Z.)

(Zusammenfassung)

Gegenstand des Artikels bildet der Umlauf der in verschiedenen griechischen Zentren — Macedonia Prima, Thasos, Dyrrhachium, Apollonia (siehe Anm. 2) — geprägten Münzen, sowie der römisch-republikanischen und römisch-kaiserzeitlichen (aus dem 1. Jh.) Prägungen. Genauer gesagt umfasst der hier interessierende Münzumschlag die Zeit zwischen der Mitte des 2. Jhs. v.u.Z. bis zur Eroberung Daziens durch die Römer.

Die griechischen Münzen sind fast über das ganze Gebiet Rumäniens verbreitet (siehe Karte I), mit grösserer Dichte in Muntenien und Oltenien, wie auch in Siebenbürgen und dem Banat. Die Macedonia Prima Prägungen (25 Horte und 11 Einzelfunde — Karte II) zusammen mit den thasischen Münzen (70 Horte und 51 Einzelfunde-Karte II), die alle in der zweiten Hälfte des 2. Jhs. v.u.Z. nach Dazien gelangten und bis etwa zu den ersten zwei Jahrzehnten des 1. Jhs. v.u.Z. im Umlauf blieben, ergeben eine Gesamtzahl von 3.300 Stück (über 450 Macedonia Prima Tetradrachmen und fast 2.900 thasische Münzen). Die Drachmen von Dyrrhachium und Apollonia mit dem grössten Umlauf in Dazien zwischen der Mitte des 2. bis zur Mitte des 1. Jhs. v.u.Z. (Karte III), umfassen etwa 11.900 Münzen (in 77 Horten und 35 Einzelfunden); sie häufen sich im innerkarpatischen Raum Daziens (in Siebenbürgen und der Crișana ungefähr 9.500 Stück). Die römischen republikanischen und kaiserzeitlichen Münzen (Karte IV) erreichen die Ziffer von 25.000 Stück (228 Horte und 210 Einzelfunde) und verteilen sich über fast das ganze Gebiet Daziens. Ihre grösste Dichte ist ebenfalls im innerkarpatischen Raum (über 2/3 der Gesamtzahl).

Der ständige Zufluss der obengenannten Münzen in die innerkarpatischen Gebiete während der zweieinhalb Jahrhunderte vor der Eroberung durch die Römer widerspiegelt den Stand der wirtschaftlichen Entwicklung des betreffenden Raumes; dadurch erklärt sich — neben Feststellungen aus anderen Zweigen des wirtschaftlichen und sozialen Lebens — die Grundlegung des dakischen Staates eben in Siebenbürgen, unter König Burebista und seinen Vorgängern, die Erhaltung des Staatskerns auch nach dem Verschwinden dieses Königs, sowie der Anstoss zur letzten Vereinigung der Daker unter Decebal, der von den gleichen Gebieten ausging.

⁴³ H. Dălcoviciu, *Dacii*, Ed. Științifică, București, 1965, p. 100, 104.

DESPRE CULTUL ZEITEI BENDIS LA DACO-GEȚI

Problema existenței unui cult al zeiței Bendis în teritoriile nord-dunărene prezintă pentru istoria veche a României o dublă importanță : atât în legătură cu panteonul dacilor, cât și în privința unui fenomen de *interpretatio* din timpul stăpînirii romane din Dacia.

Deși mai mulți cercetători ai istoriei noastre vechi au luat mai demult în considerare fenomenul de *interpretatio Romana* în cazul legăturii Bendis-Diana¹, totuși, existența zeiței Bendis alături de ceilalți zei din panteonul dacic a fost pusă sub semnul întrebării sau chiar negată.² Printre cercetările mai recente se conturează însă și o a doua extremă, care consideră existența cultului Bendidei la daci drept un fapt bine stabilit³.

Cercetînd existența acestei zeițe printre divinitățile dacilor ne lovim de lipsa izvoarelor scrise, pe care le întîlnim însă pentru Tracia și Gracia. Pentru a-i studia caracterul trebuie să recurgem deci la mărturiile literare privitoare la cultul Bendidei în regiunile sud-dunărene.

Bendis⁴, nume ce înseamnă poate „cea cîntată”⁵, cu numeroase epitete (δίοργος, Θρηίκην și altele⁶), era o mare zeiță a tracilor, cu multiple atribuții : zeiță a naturii, a fertilității, a Lunii etc. Jakob Grimm a remarcat asemănarea numelui ei cu epitetul Vanadis („frumoasă”, „luminoasă”, „alba”) dat zeiței Freya în mitologia Nordului⁷.

Izvoarele grecești plasează cultul ei mai ales în Tracia. Herodot, numind-o Artemis Regina — Ἄρτεμις Βασιλείη — ne spune : „În ce mă privește, știu următorul obicei, care seamănă foarte mult cu aceste ceremonii : femeile din Tracia și din Paenonia, cînd jertfesc zeiței Arte-

¹ V. Pârvan, *Getica*, București, 1926, p. 163—194 ; idem, *Dacia. Civilizațiile antice din țările carpato-danubiene*, ed. a IV-a, București, 1967, p. 79 ; Al. Bărcăcilă, în *ArhOlt*, XIII, 71—73, ianuarie-iunie 1934, p. 73 ; C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 1928, p. 120 ; idem, *Trans — Ant*, ed. a III-a, București, 1945, p. 72.

² Bendis nu e trecută în rîndurile zeităților daco-getice la I.I. Russu, în *AISC*, V, 1944—1948, p. 61—139. Îndoieli cu privire la zeița Hestia vezi tot acolo, p. 83. Un răspuns afirmativ în problema existenței Bendidei în panteonul daco-getic se află la H. Daicoviciu, în *Istoria României — compendiu*, București, 1969, p. 48.

³ R. Florescu, *Arta dacilor*, București, 1968, p. 45, 51 ; M. Gramatopol, în *RevMuz*, I, 1969, p. 23—32.

⁴ Pentru ortografia numelui ei vezi D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, 1957, p. 50—51.

⁵ Vezi I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, ed. a II-a, București, 1967, p. 93, 132.

⁶ C. F. H. Bruchmann, *Epitheta Deorum quae apud poetas Graecos leguntur*, Leipzig, 1893, p. 70.

⁷ F. Lenormant, s.v. *Bendis*, în *DA*, I, p. 686.

mis-Regina, îndeplinesc ritualul folosind totdeauna paie de grâu⁸. Părintele istoriei este cel care, în altă parte, numește clar zeii tracilor: Ares, Dionysos și Artemis⁹. Dacă luăm în considerare și numele Μενδῖς al zeiței, atunci trebuie să notăm și spusele lui Herodian (păstrat e prin Choïroboskos), care socotea pe Μενδῖς, alături de Μολῖς, Τοῖς, Ἀταργαῖς drept spirite ale tracilor¹⁰. În Tracia, Bendis a fost asociată lui Sabazius. Pe stincile de la Philippi, în Macedonia, imaginea lui Dionysos-Sabazius este asociată cu două zeițe, una cu aspect de matroană, probabil Cotytto, iar cealaltă asemănătoare Artemidei la vinătoare — Bendis. Uneori Bendis e considerată ca fiică a lui Sabazius¹¹. Și Strabo vorbește de cultul Bendidei la traci, asociindu-l cu cel al zeiței Cotytto și ne asigură că prezenta elemente orfice și obiceiuri asemănătoare celor din Frigia¹².

Bendis, ca Mare Zeiță a tracilor, este zeița fecundității și a căsătoriei. Ea este ipostaza feminină a Eroului Trac¹³. Dar ea este și zeița vânătorii pe care tracii vor fi practicat-o mult în munții lor. Hesychios consemnează că Cratinos, în comedia Θάρρα, numește pe Bendis δῶροχος, adică „cea cu două lănci”¹⁴. Că în Tracia exista o asemenea zeiță a vânătorii rezultă și din imnul adresat Artemidei de Callimachos, în care întreabă: „Unde ai pus piciorul pentru prima dată, pe carul tău tras de cerbi? Pe Haemus, în Tracia, de unde vine asaltul lui Boreas, care îngheață cu cruzime pe omul dezbrăcat”¹⁵.

Izvoarele literare atestă și existența în Tracia a unor temple ale Bendidei. Vom nota întâi o constatare generală a lui Lucian din Samosata, care îl arată pe Zeus plîngîndu-se lui Menipp: „A fost o vreme în care eram socotit de către oameni un proroc și un tîmăduitor ... De cînd, însă, Apollo și-a întemeiat oracolul său ... de cînd s-a clădit un templu pentru Bendis în Tracia ... într-acolo aleargă toți oamenii, acolo se adună și înalță hecatombe ...”¹⁶ Mai precis ne vorbește de un templu în Tracia, nu departe de Cypsella, Titus Livius: „Cea dintîi coloană romană își întocmi castrul în afara trecătorii, în împrejurimile templului zeiței Bendis, într-un loc deschis ...”¹⁷. Aceasta trebuie să se fi întîmplat nu mult după moartea regelui Macedoniei Filip al V-lea, survenită în anul 168 î.e.n.

Dar cultul zeiței Bendis a trecut curînd dincolo de hotarele Traciei, în regiunile vecine și apoi chiar în cele mai depărtate. În Grecia, Artemis Taurica de la Amphipolis este urmare a unui sîncrētism între cele două zeițe. Cultul Bendidei a fost adoptat în primul rînd de coloniile grecești de pe coasta Traciei (Byzantion, orașele din Chersones), ca apoi să pătrundă în Samothrace și pe insula Lemnos, unde zeiței i se aduceau și sacrificii umane¹⁸. Lemnos era de fapt insula-jalon, poarta prin care intrau în Grecia toate religiile din Nord¹⁹. Cultul Bendidei este atestat și în Bithynia, unde zeița tracilor e asimilată Proserpinei²⁰. Bendis pătrunde apoi pînă în inima Greciei, în Attica și la Atena, încă din sec. V î.e.n., poate în urma alianței lui Sitalces cu atenienii din 430 î.e.n.; aceasta ar fi o îmbrățișare a cultului ei din motive politice și n-ar fi durat mult²¹. De aceea credem că pătrunderea cultului Bendidei s-a făcut treptat, prin tracii și peregrinii care locuiau la Atena, sau prin sclavii traci ajunși în Attica, care lucrau mai ales în minele de la Laurion²². Astfel se explică faptul că în piesa lui Cratinos, Θάρρα, care a fost reprezentată în anul 443 î.e.n., se remarcă o asimilare Artemis-Bendis. În același secol, o altă partidă, xenofobă, se declara împotriva acestui cult și probabil și împotriva altor culte străine care ocupau loc în inimile atenienilor. Aristofan, prin piesa

⁸ Istorii, IV, 94, în *Izvoare privind istoria României*, I, București, 1964, p. 30—31.

⁹ Istorii, V, 7.

¹⁰ W. Tomaschek, *Die alten Thraker*, II, p. 48.

¹¹ F. Lenormant, *op.cit.*, p. 686—687.

¹² *Geografia*, X, 3, 16.

¹³ L. Ognenova, în *IzvArchInst*, (-BIAB), XXII, 1959, p. 94.

¹⁴ A. Meineke, *Fragmenta poetarum comoediae antiquae*, I, Berolini, 1839, p. 61, 67.

¹⁵ Εἰς Ἀρτέμιν, 113—115, ed. E. Cahen, Paris, 1922.

¹⁶ *Icaromenippus*, 24, în Lucian din Samosata, *Scrieri alese*, trad. R. Hincu, 1959.

¹⁷ XXXVIII, 41, ed. F. Demetrescu, București, 1959.

¹⁸ F. Lenormant, *op.cit.*, p. 686.

¹⁹ P. Paris, s.v. *Diana*, în *DA*, II, 1, p. 138.

²⁰ F. Lenormant, *op.cit.*, p. 686.

²¹ Ch. Picard, în *IzvArchInst*, XVI, 1950, p. 32.

²² Idem, în *Revue de l'histoire des religions*, LXXXVI, 1922, p. 170.

„Terminienele”, este exponentul celor care se împotriveau pătrunderii cultului Bendidei în Grecia²³. Fiindcă, într-adevăr, cultul zeiței trace are tot mai mulți adoratori, pe colina Munychia funcționând un Bendideion alături de un templu închinat zeiței Artemis. Xenofon menționează: „... s-au adunat cu toții la Munychia. Locuitorii cetății, ieșind în piața lui Hippodamos, s-au adunat de la început în așa număr, încît au umplut calea care duce către templul zeiței Artemis din Munychia și către Bendideion”²⁴.

În acest templu, sărbătoarea Bendidei avea loc la 12 și 20 ale lunii Thargelion²⁵. Știm astăzi de la Platon în ce constau aceste serbări: „M-am coborît ieri în Pireu ... pe de o parte ca să mă rog zeiței, pe de altă parte ca să văd cum va decurge sărbătoarea pe care atunci o prăznuia pentru întia oară. Și la drept vorbind mi s-a părut frumoasă procesiunea locuitorilor băștinași, dar nu mai puțin impunătoare a fost, după părerea mea, și cea aranjată de traci. Dar nici nu știți ... că pe seară întrecerea cu torțe aprinse, în onoarea zeiței se face călare? ... Și cum înțelegi că vor face întrecerea aceasta călare, ținînd în mînă torțele, pe care le vor da unii altora? — Așa ... Și încă mai mult, va fi priveghi, ceea ce încă merită să vedeți. După cînd vom merge să vedem priveghiul și ne vom petrece aici noaptea ...”²⁶. Nu avem însă nici un element sigur pentru a crede că și Lucrețiu se referă la aceste ceremonii cînd spune: „... ca alergătorii / Își trec din mînă-n mînă facla vieții”²⁷. Mommsen crede că sărbătoarea Bendidei la Atena a fost stabilită oficial în urma unei serii de epidemii din 445, 430, 420 î.e.n.²⁸.

Trecînd Mediterana, cultul zeiței Bendis a ajuns în Egipt, la Alexandria el fiind oficiat de asemenea într-un Bendideion²⁹. La acesta credem că se referă Synesius, cînd mult mai tirziu, scrie într-o epistolă: „... Cînd am ieșit din Bendideion, în zori, pe întuneric ...”³⁰.

Arheologia ne-a ajutat pînă acum puțin în lămurirea cultului Bendidei. Cele cîteva temple semnalate în izvoarele prezentate mai sus nu au fost identificate pe teren. În privința reprezentărilor figurate, problemele se complică și mai mult. Această situație e provocată în primul rînd de faptul că tracii, pînă la contactul cu lumea grecească, nu și-au reprezentat divinitățile, iar după ce acest contact se va produce, reprezentarea Bendidei se realizează prin împrumutarea trăsăturilor tipului Artemis-Diana³¹.

Această puternică contaminare cu înfățișarea zeiței Artemis îngreunează desigur stabilirea unei demarcații clare între monumentele figurative ale uneia sau alteia dintre cele două divinități.

Atributele specifice ale zeiței Bendis — cele două lănci — apar mai ales în afara Traciei. Cu o lance dublă e reprezentată zeița pe un fragment de ceramică pictată de la Lesbos³², iar pe o amforă grecească pictată, într-o scenă cu Oreste și Ifigenia, zeița apare cu două lănci în mîna stîngă, o făclie cu coada scurtă în mîna dreaptă, dar e îmbrăcată și încălțată întocmai ca Artemis-Diana³³. Bendis apare pe monedele din Bithynia ale lui Nicomedes I, fie stînd pe un tron, cu două lănci în mîna dreaptă, cu un pumnal în cea stîngă și un scut la picioare, fie stînd pe o stîncă, cu aceleași atribute în mîni³⁴. Cu două lănci și făclii Bendis apare pe

²³ F. Lenormant, *op.cit.*, p. 687; M. Collignon, *Mythologie figurée de la Grèce*, Paris, p. 110.

²⁴ *Helenicele*, II, 11, ed. N. I. Ștefănescu, București, 1965.

²⁵ F. Lenormant, s.v. *Bendideia*, în *DA*, I, p. 686.

²⁶ *Republica*, I, 1, ed. V. Bichigean, București, 1923.

²⁷ *De rerum natura*, II, 116—117, ed. Th. Naum, București, 1965.

²⁸ F. Lenormant, *loc. cit.*

²⁹ Idem, s.v. *Bendis*, în *DA*, I, p. 687.

³⁰ *Epistola IV (Eidem Euoptio fratris)*, ed. R. Hercher, *Epistolographi Graeci*, Paris, 1871, p. 639.

³¹ G. Kazarov, s.v. *Thrake (Religion)*, în *RE*, VI, A₁, 474—475: „Wie auf dem Gebiet der Kunst (...) verfiel Thrakien frühzeitig auch in religiöser Beziehung dem hellenischen Einfluss...”; „... die Thraker eigene Formen für die Darstellung ihrer Gottheiten nicht geschaffen haben; letztere wurden mit den herkömmlichen griechisch-römischen Typen dargestellt und mit griechischen Namen bezeichnet...”

³² Ch. Picard, în *IzvArchInst*, XVI, 1950, p. 25, fig. 1.

³³ S. Reinach, *Répertoire des vases peints*, I, Paris, 1922, p. 133.

³⁴ T. E. Mionnet, *Description des médailles antiques, grecques et romaines*, II, Paris, 1807, p. 503—504.

monedele emise în orașele din Tracia și Macedonia: Amphipolis, Dion, Stageira, Thessalonice, Abdera, Byzantion, Hadrianopolis, Lysimacheia, Perinthos³⁶. De observat că majoritatea acestora se află pe țărături și sint colonii.

Acest tip de reprezentare cu două lănci poate fi cel mai ușor și mai sigur atribuit zeiței Bendis.

Așa-zisul tip „tarentin” de reprezentare a zeiței Bendis, cu *exuviae leonis* pe cap,³⁸ a fost contestat de cei care au remarcat, pe bună dreptate, că acesta nu are nimic specific tracic³⁷.

Se pare însă că unanim recunoscut ca reprezentând pe Bendis este tipul căruia îi sint caracteristice pielea de animal pe care zeița o îmbracă peste chiton și boneta frigiană. Încălțăminte este cea a tipului Artemis-Diana. Printre cele mai des întilnite atribute pe care zeița le ține în mîini sint arcul, sulita sau un sceptru înalt, făclia și patera.

Se cunosc cîteva asemenea reprezentări. Interesant este un relief din Tracia, de la Vrania (în sud-vestul Bulgariei), cu o inscripție grecească, care o redă pe zeiță în picioare, îmbrăcată cu o haină lungă, cu o piele de căprioară deasupra, cu părul pieptănat în două cozi, cu brățări pe mîini și un colier la gît. În mîna dreaptă zeița ține o făclie cu coada scurtă, iar în cea stîngă un mic vas³⁸. Un splendid relief grecesc din prima jumătate a sec. IV î.e.n., păstrat la British Museum, bună ilustrare a însemnărilor lui Platon despre cultul Bendidei la Atena, o prezintă pe zeiță în picioare, ușor întoarsă spre dreapta, îmbrăcată cu un chiton peste care se observă bine o piele de animal; pe cap poartă boneta frigiană; cu mîna dreaptă întinde o pateră (?), iar cu cea stîngă ține o sulita sau un sceptru. Pentru a-i prezenta omagiile, se înșiră spre zeiță doi bătrîni îmbrăcați în mantii lungi, probabil organizatorii alergărilor, dintre care primul ține o făclie, iar în spatele lor se află opt tineri atleți, desigur învingătorii.³⁹ În fine, o mică statueta de marmură albă a fost descoperită în regiunea minelor de la Laurion. Zeița are o piele de animal întinsă peste bust, iar pe cap poartă o bonetă frigiană. Statueta, databilă în sec. IV î.e.n., a fost probabil executată pentru tracii care lucrau acolo.⁴⁰

Ca divinitate a naturii și a fertilității, Bendis e înfățișată cu alte atribute specifice: conul de pin, șarpele (simbol al caracterului chtonic al divinității) sau plante stilizate. Pe un relief dintr-un sanctuar de epocă romană de pe muntele Babek din Rodopii occidentali, zeița e înconjurată de plante stilizate (un crin și ramuri de brad?), iar lingă altarul cu conul de pin se distinge un șarpe (pl. IV, 4)⁴¹. Pe o monedă din Abdera, de la sfîșitul secolului al V-lea î.e.n., considerată drept cea mai veche reprezentare a Bendidei traco-frigiene, zeița, cu calathos pe cap și cu arcul în mîna stîngă, ține în mîna dreaptă o plantă cu ramurile îndreptate în jos, care poate fi o ramură de brad (pl. III, 3)⁴².

Tipul cel mai apropiat de reprezentarea clasică a Artemidei-Diana este cel folosit în multe reliefuri de la Philippi, în Macedonia. Sanctuarul rupestru de lingă oraș este opera locuitorilor-coloniști începînd din a doua jumătate a sec. I e.n.

Pe șapte reliefuri zeița Bendis e înfățișată acolo cu o ramură în mînă (pl. IV, 5)⁴³, interpretată fie cîci o ramură de iederă, atributul lui Dionysos⁴⁴, fie ramura mistică necesară coborîrii în infern, Bendis fiind asimilată Proserpinei⁴⁵, fie chiar măslinele hiperboreenilor oferit de femeile din Tracia și Paconia Artemidei Regina⁴⁶.

³⁶ Weiricke, s.v. *Artemis*, în *RE*, II, 1408.

³⁷ C. W. Lunsingh Scheurleer, în *ArchAnz*, 1932, col. 314—334.

³⁸ Ch. Picard, *op.cit.*, p. 33; statuetele din Tarent considerate reprezentări ale Artemidei la D. B. Harden, în *The Journal of Hellenic Studies*, XLVII, 1, 1927, p. 93—101.

³⁹ T. Gherasimov, în *IzvArchInst*, VIII, 1934, p. 180, fig. 121.

⁴⁰ *A Guide to the Department of Greek and Roman Antiquities in the British Museum*, London, 1968, p. 54, pl. VII.

⁴¹ P. Lévêque, G. Donnay, *L'art grec du musée de Mariemont* (Belgique), Ecrdeaux, 1967, nr. 62, p. 116—117.

⁴² L. Căpăruș, *op.cit.*, p. 82, fig. 1.

⁴³ Ch. Picard, *op.cit.*, p. 28, fig. 2.

⁴⁴ P. Collart, *Philippe, ville de Macédoine*, Paris, 1937, pl. LXXIV, 1, 2; LXXV, 1, 2; p. 443.

⁴⁵ Idem, *op.cit.*, p. 435.

⁴⁶ Ch. Picard, *op.cit.*, p. 29.

⁴⁷ Idem, în *Revue de l'histoire des religions*, LXXXVI, p. 160.

Pe unul din reliefurile de la Philippi, Bendis poartă boneta frigiană. Un relief interesant este și cel unde Artemis-Bendis ucide un cerb cu lancea; alături de zeiță este schițat și un cap de cerb (?), simbol ce amintește ofrandele primitive de capete de animale.⁴⁷ Acesta, împreună cu alte câteva reliefuri unde zeița apare cu lancea, este un tip mai apropiat de cel tracic. Printre zecile de reliefuri săpate în stincă cu imaginea zeiței vinătorii, la Philippi s-a descoperit un dispozitiv de bazine și rigole tăiate în rocă, folosite probabil la sacrificii⁴⁸.

În legătură cu sanctuarul de la Philippi, merită subliniate câteva elemente: colonie fondată de greci la 360 î.e.n., cucerită de Filip al II-lea al Macedoniei la 356 î.e.n. și transformată în 42 î.e.n. în colonie romană, Philippi s-a aflat în toată această epocă înconjurat de o populație de traci, ale căror nume abundă în inscripții;⁴⁹ toți cercetătorii, începând cu L. Heuzey⁵⁰, continuând cu Ch. Picard, Paul Collart etc., sînt unanimi în afirmația că zeița vinătorii reprezentată în peste 60 de reliefuri lingă Philippi este Bendis tracică, deși ea nu este redată niciodată cu lancea dublă, ci e reprezentată întotdeauna sub aspectul Artemidei-Diana, cu chiton scurt, cizme, arc și tolba cu săgeți sau sulită, iar numele ei nu apare nicăieri „Bendis”, ci în trei dedicații este scris în latină — „Diana”. La Philippi, dar nu din acest sanctuar, se cunoaște o singură dedicație zeiței Bendis în limba latină (CIL, III, 14.406^c).

Din prezentarea izvoarelor literare și arheologice privitoare la cultul zeiței Bendis în lumea antică, două concluzii se impun a fi extrase înainte de a ne concentra atenția asupra Daciei.

În primul rînd se remarcă penuria de izvoare scrise. Cele care există se referă mai ales la cultul Bendidei în Grecia, scriitorii eleni văzînd în Bendis divinitatea corespunzătoare Artemidei. Toți cei care s-au ocupat de cultul zeiței Bendis au fost nevoiți, urmînd izvoarele, să acorde o pondere mai mare problemelor legate de introducerea și formele cultului în Grecia sau difuzarea lui în alte regiuni ale lumii antice.⁵¹ Pentru Tracia propriu-zisă, regiune pentru care nimeni nu a negat cultul zeiței Bendis, este nevoie de multe ori să se apeleze la deducții atunci cînd se lucrează cu izvoare scrise. La Herodot de pildă (considerat de către toți cercetătorii drept unul din izvoarele principale pentru cultul zeiței Bendis în Tracia), nu apare nicăieri cuvîntul „Bendis”, ci se vorbește în mai multe rînduri de zeița Artemis a tracilor.

„Tăcerea” din Dacia în privința cultului zeiței Bendis ne apare deci într-o altă lumină. Lipsa izvoarelor scrise trebuie analizată prin prisma celor privitoare la Tracia. Cunoștințele scriitorilor antici scad pe măsura înaintării ariei preocupărilor lor în lumea barbară. Ținuturile din nordul Istrului le erau mai puțin cunoscute decît cel de pe malul drept al fluviului.

Cea de a doua concluzie privește reprezentările figurate. Cele mai caracteristice dintre acestea, care ilustrează de pildă epitetul *διλοχος* și celelalte, cu pielea de căprioară și boneta frigiană, se plasează în sec. IV—III î.e.n. Reprezentările de epocă romană, din secolul I e.n. de la Philippi, se află cu totul sub influența tipului clasic Artemis-Diana.

⁴⁷ Idem, *op.cit.*, p. 166—167.

⁴⁸ Idem, *op.cit.*, p. 166: „Il y a, entre le relief nr. 118 et l'autel découvert au voisinage, un dispositif taillé dans le roc et qui semble préparé pour des sacrifices sanglants”.

⁴⁹ P. Collart, *op.cit.*, p. 296—301.

⁵⁰ Acesta notează; „... nous voyons les anciens dieux du pays, se cachant sous le nom, et comme sous le masque des divinités grecques et romaines, perpétuer leur influence à travers tous les changements de gouvernement et de population”, apud Ch. Picard, *op.cit.*, p. 198.

⁵¹ Din păcate lucrarea lui P. Hartwig, *Bendis*, 1897, singura monografie dedicată zeiței, după cunoștința noastră, editată pînă în prezent, nu ne-a fost accesibilă.

Apariția și difuzarea reprezentărilor figurate grecești și apoi romane ale Bendidei se leagă desigur de permanența tracilor în regiunile de coastă colonizate de greci și de prezența lor în Grecia propriu-zisă. Deși nu avem un tip de reprezentare cu totul special pentru Bendis, produsele figurative care există în regiunile din sudul Dunării se datoresc contactelor pe care aceste teritorii le-au avut cu arta clasică grecească și mai târziu română, contacte incomparabil mai numeroase decât cele semnalate în perioada corespunzătoare la nordul Dunării.

Trimiterile la problemele teritoriului nord-dunărean, făcute prin formularea acestor concluzii, înaintea studierii materialului din Dacia, nu înseamnă adoptarea unei poziții apriorice „defensive” în fața carențelor izvoarelor literare și arheologice din Dacia. Prezentarea izvoarelor scrise și nescrise din afara Daciei s-a făcut pe de o parte pentru fixarea cadrului general, pe de altă parte pentru a dovedi ca neîntemeiată poziția extremei sceptice în privința atestării cultului zeiței Bendis în Dacia: nici în Tracia, unde existența acestui cult este unanim recunoscută, dovezile literare și mai ales cele arheologice nu sînt prea bogate.

Prima problemă care se pune în privința teritoriului Daciei vizează mărturiile literare care să ateste cultul zeiței Bendis și în nordul Dunării. Se pare că singurul izvor scris care ne aduce lămuriri mai directe este Diodor, dacă el confundă pe Bendis cu Hestia, lucru ce ni se pare firesc, datorită însușirilor asemănătoare: „Într-adevăr, se povestește că la ariani, Zathrausthres a făcut să se creadă că o zeiță bună i-a dat legile întocmite de el. La așa-numiții geți, care se cred nemuritori, Zamolxis susținea și el că a intrat în legătură cu zeița Hestia...”⁵². Și dacă interpretăm acest pasaj în sensul că în panteonul dacic, Hestia-Bendis e o divinitate mai veche decât Zamolxis, cum pare să rezulte, atunci înțelegem și asimilarea dacă nu chiar contopirea care a existat probabil în ținuturile noastre între Bendis și acea Mare Zeiță, atestată arheologic, prin reprezentări, din epoci străvechi. Dăm dreptate așadar lui Pârvan: „... existența mării zeițe pre-indoeuropene, a acelei Fecioare crude din Bosforul cimmeric, a acelei *Aphrodite Urania*, *Artemis „Regala”*, sau mai târziu, chiar sub Imperiul Roman, *Diana Regina* e perfect asigurată”.⁵³

Mai există cîteva izvoare literare a căror luare în considerare este mai riscantă, datorită subiectului cvasilegendar — amazoanele, deși unii cercetători s-au străduit să dovedească arheologic prezența femeilor războinice în nordul Dunării.⁵⁴ Într-un poem din ciclul epic homeric, Arctinos consideră pe amazoana Penthesileia, fiica lui Ares, de neam trac.⁵⁵ Cînd vorbește de amazoane, Eschil spune: „Fluviul Istru se laudă că pe malurile lui cresc asemenea fecioare.”⁵⁶ În fine, Pindar, vorbind despre Apollo, declară: „...

⁵² *Biblioteca istorică*, I, 94, 2, în *Izvoare privind istoria României*, I, 1964, p. 188–189.

⁵³ *Dacia*, ed. IV, București, 1967, p. 126.

⁵⁴ D. V. Rosetti, în *Magazin istoric*, III, 11, 1969, p. 90–94.

⁵⁵ *Etiopia*, în *Izvoare privind istoria României*, I, 1964, p. 5.

⁵⁶ *Niobe*, în *Izvoare privind istoria României*, I, 1964, p. 11.

(Zeul) se îndreaptă spre Xanthos, ducându-se la amazoanele cele dibace la călărie/ Și spre Istru”⁵⁷.

Din aceste mărturii antice rezultă că vechii greci plasau un grup de amazoane pe malurile Istrului, eventual pe malul de nord al fluviului. Poate continuarea cercetărilor arheologice va aduce noi lămuriri pentru dovedirea existenței „amazoarelor”, în spiritul în care s-a încercat pînă acum. Elementele reale din povestirile grecești — persistența unor forme matriarkale în unele ținuturi — coroborate cu cercetările arheologice ne interesează în măsura în care ele sprijină ipoteza unui cult al Bendidei. În concepția grecilor, amazoanele o venerau în mod deosebit pe Artemis. Nu este exclus ca vagi știri despre venerarea de către femei în nordul Dunării a unei zeițe asemănătoare Artemidei să fi ajuns la vechii greci, ceea ce i-a făcut să plaseze acolo o legendară țară a războinicilor amazoane. Aceasta ne face să ne gîndim, pe de o parte, la femeile gete care o venerau poate, ca și cele trace, pe Artemis Regina, iar pe de altă parte la rolul femeilor în practicile cultului religios la daco-geți.

În privința reprezentărilor figurate trebuie luat în considerare faptul că teoria aniconismului religiei dace⁵⁸ pare să fie tot mai improbabilă în urma a noi descoperiri arheologice care aduc la lumină chipuri omenești. Este greu de crezut în acest caz că dacii nu-și reprezentau divinitățile. Aceasta nu înseamnă însă ca orice reprezentare feminină să fie considerată o divinitate, cu atît mai puțin Bendis sau corespondenta acesteia în ținuturile daco-gete. Ne referim aici la numele zeiței, fiindcă dacă Bendis e numele tracic al zeiței, el rămîne însă nesigur pentru daco-geți. Poate că zeița naturii, a fertilității și a vînătorii purta acest nume și în nordul Dunării, poate altul. Pînă la dovezi certe asupra numelui ei, o vom numi și noi Bendis.

Există mai multe reprezentări *considerate de diverși autori* ca aparținînd zeiței Bendis.

1. *Bustul-mască de bronz de la Piatra Roșie*. A fost descoperit în turnul de pază B al cetății. 14,7 × 13 cm. Reprezintă un bust feminin de bronz, turnat ca o mască (pl. I, 2), cu tortițe de fixare pe un perete sau pe lemn. Poziția miinilor și triunghiul desenat deasupra frunții, precum și felul în care a fost lucrată masca amintesc unele reprezentări celtice, de pildă cele de pe vestitul cazan de la Gundestrup⁵⁹.

2. *Capul unei figuri feminine din bronz*, reprezentînd atașul (?) tortii unui vas. Descoperit la Costești. Înălțimea 10,5 cm. Redă o figură tinerească (pl. I, 1). Are orificii pentru prinderea de vas⁶⁰.

3. *Reprezentările de la Popești*. O placă de bronz (care constituia garnitura unei teci de pumnal) a fost decorată, prin martelare, cu figuri umane, poate feminine (pl. IV, 1)⁶¹.

⁵⁷ *Olimpicele*, VIII, 48 — 49, în *Izvoare privind istoria României*, I, 1964, p. 13.

⁵⁸ „... nous ne voyons chez les Gètes aucune représentation anthropomorphe de la divinité” (V. Pârvan, *Getica*, p. 799).

⁵⁹ C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, București, 1954, p. 117—119, fig. 37—38; R. Florescu, *op.cit.*, p. 51, nr. 32.

⁶⁰ I. Glodariu, în *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 356, 14; R. Florescu, *op.cit.*, p. 51, nr. 33, fig. 43.

⁶¹ R. Vulpe, în *Materiale*, III, 1957, p. 234, 241; C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, București, 1960, p. 335.

4. *Fibulă din Transilvania*. A intrat în anul 1891 în colecțiile Muzeului Național din Budapesta. Fibula dacică de argint reprezintă o mască umană, grosolan executată, cu părul încadrind obraji pînă la gît (pl. II, 2)⁶².

5. *Fibulele de la Coada Malului (Vălenii de Munte)*. În tezaurul descoperit în 1936 se află și două fibule triunghiulare de argint. Înălțimea: 14,5 cm și 12,9 cm. Figura redată pe cele două fibule este asemănătoare cu cea de pe fibula de la Muzeul Național din Budapesta; părul este cu ceva mai bogat (pl. II, 3)⁶³.

6. *Falerele de la Herăstrău*. Au fost descoperite în 1938 și reprezintă o figură umană în bust. Au forma aproximativ rotundă (cea întreagă are dimensiunile 9,2 × 8,3 cm.) și sînt din argint aurit. Personajul e imberb, cu părul tratat asemănător cu cel al figurilor reprezentate pe fibulele descrise mai sus. Îmbrăcămintea, cu un decolteu în forma literei V, face pîiuri ca niște linii curbe paralele (pl. III, 1)⁶⁴.

7. *Fibulele de la Bălănești (jud. Olt)*. În tezaurul dacic de argint descoperit în 1964 se află și două fibule, asemănătoare cu cele de la Coada Malului și cu cea din Transilvania. Figura umană redată pe ele are fața mai prelungă; părul este aranjat relativ asemănător (pl. II, 1, 1a)⁶⁵.

8. *Aplica de la Galice (Bulgaria)*. Face parte dintr-un tezaur descoperit în 1918, compus din 14 aplici de argint. Diametrul: 18,3 cm. Reprezintă o figură feminină, în bust, cu părul aranjat în două cozi lungi. Îmbrăcămintea se aseamănă cu cea de pe falerele de la Herăstrău, dar decolteul este mult mai lung. Două păsări, în dreapta și stînga capului, completează cîmpul aplicii (pl. III, 2)⁶⁶.

9. *Aversul monedelor de tip Amphipolis-Larissa (Apollo-Amphipolis)*. Reprezintă un cap uman, cu părul încadrînd obraji⁶⁷.

10. *Reversul monedelor de tip Jiblea*. Reprezintă un personaj călare, cu o plantă în mîna stîngă ridicată⁶⁸.

11. *Discul de lut de la Grădiștea Muncelului*. Descoperit în sanctuarul „vechi” de pe terasa a XI-a, așezat pe primul disc de piatră al șirului al doilea din aliniament. Diametrul: 10,3 cm. Reprezintă o figură feminină cu o bonetă ca o vizieră de coif (pl. I, 3). Este o reproducere de pe un denar republican al lui Tiberius Claudius Nero, din anul 80 î.e.n., cu chipul Diane⁶⁹.

12. „*Cupa deliană*” de la Popești. În nivelul superior al așezării de la Popești s-a descoperit în anul 1963 un fragment de imitație locală a unei „cupe deliene”, care reprezintă trei figuri feminine, aplicate cu tiparul. Părul este aranjat în cozi, iar în mîini par să țină niște ramuri (pl. IV, 3)⁷⁰.

⁶² ArchÉrt, XI, 1891, p. 449, fig. p. 438; V. Părvan, *Getica*, p. 553; M. Gramatopol, *op. cit.*, p. 29.

⁶³ D. Popescu, în *Studii și referate privind istoria României*, partea I, 1954, p. 91–95, fig. 3; K. Horedt, în *Dacia*, XI–XII, p. 267; D. Berciu, *Arta traco-getică*, București, 1969, p. 197; M. Gramatopol, *loc.cit.*

⁶⁴ D. Popescu, în *Dacia*, XI–XII, p. 35–40; D. Berciu, *loc.cit.*; idem, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București, 1966, pl. XXXIV b; R. Florescu, *op.cit.*, p. 45, 47; M. Gramatopol, *loc.cit.*

⁶⁵ R. Florescu, *op.cit.*, p. 45, fig. 27; M. Gramatopol, *loc. cit.*, D. Berciu, *Arta traco-getică*, p. 198.

⁶⁶ B. Filov, I. Velkov, în *IzvArchInst*, VII, 1919–1920, p. 147–148; N. Fettich, în *Acta ArchBp*, III, 1953, p. 141, fig. 5; M. Gramatopol, *loc.cit.*

⁶⁷ S. Dimitriu și O. Iliescu, în *Dacia*, III, 1959, p. 259–310; M. Gramatopol, *op.cit.*, p. 23, 29, fig. 1.

⁶⁸ C. Moisil, în *BSNR*, XV, 1920, p. 68; C. Preda, în *SCN*, IV, 1968, p. 47–68; M. Gramatopol, *loc.cit.*, fig. 3; D. V. Rosetti, *loc.cit.*

⁶⁹ C. Daicoviciu și colaboratorii, în *Materiale*, V, 1959, p. 396–397; I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică. Cu specială privire la Transilvania*, București, 1969, p. 205.

⁷⁰ Al. Vulpe, în *SCIV*, XVI, 2, 1965, p. 341–351; I. Casan-Franga, în *ArchMold*, V, p. 29; M. Gramatopol, *loc.cit.*; D. V. Rosetti, *loc.cit.* Este semnificativă asemănarea dintre reprezentările umane de pe garnitura tecii de pumnal și de pe fragmentul ceramic, ambele descoperiri fiind de la Popești. Grupul de trei (pe fragmentul ceramic cert delimitat de rozete), aceeași schematizare a trăsăturilor feței, a proeminențelor din frunte, asemănarea dintre poziția

Considerăm că trebuie introdus în discuție și:

13. *Grupul de bronz de la Năieni*. Acesta, descoperit pe la 1900, reprezintă, într-un grup cu înălțimea de 15 cm, trei personaje, probabil Anaïtes și doi acoliți (dintre care unul lipsește în prezent). Anaïtes e călare pe leu și îmbrăcăminte ei prezintă analogii cu cea de pe unele reliefuri și cilindri persani (pl. III, 4)⁷¹.

Toate aceste reprezentări trebuie privite cu circumspecție. În primul rând, nu toate sînt lucrate de daci. Grupul de bronz de la Năieni este neîndoielnic o piesă de import, datorită reprezentării leului; la fel, atașul tortii de vas de bronz de la Costești este o lucrare elenistică. Masca de bronz de la Piatra Roșie poate fi o piesă celtică ajunsă aici prin comerț sau pradă, așa cum la Piatra Roșie a ajuns și o sabie celtică.⁷² Nu avem suficiente elemente pentru a declara cu toată certitudinea că masca de bronz de la Piatra Roșie reprezintă o divinitate (Bendis). La fel se întîmplă cu cele trei figuri de pe „cupa deliană” de la Popești sau cu cele trei reprezentări umane de pe teaca de pumnal de la Popești. Reprezentarea feminină de bronz de la Costești nu posedă nici ea suficiente elemente care să permită identificarea sigură cu Artemis — Bendis. Cu multă bunăvoință se poate observa un eventual Krobylos pe cap, acesta nefiind însă suficient de convingător. Este greu de stabilit dacă figurile umane redată pe fibulele dacice de argint ⁷³ reprezintă bărbați sau femei, din cauza tratării grosolane a trăsăturilor feței, lungimea părului nefiind un argument hotărîtor pentru a le considera reprezentări feminine. Mai degrabă pledează pentru această din urmă ipoteză lipsa bărbii. Cei care au publicat pentru prima dată fibula din Transilvania și mai apoi Pârvan s-au ferit de a stabili sexul figurii reprezentate. Pe fibulele de la Coadă Malului, D. Berciu și K. Horedt cred că este reprezentat un bărbat, iar D. Popescu nu precizează sexul. De asemenea, o figură masculină vîd redată pe falerele de la Herăstrău D. Berciu și D. Popescu. Ni se pare că indiscutabil feminină este numai reprezentarea de la Galice. Subliniind subiectivitatea criteriului privitor la stabilirea sexului prin analiza trăsăturilor feței, amintim totuși că ni se pare că și fibulele de la Bălănești în mai mare măsură, dar și cele de la Coadă Malului, ar putea reprezenta figuri feminine, pe cînd fibula din Transilvania și cele două falere de la Herăstrău reprezintă bărbați. Dar chiar în cazul în care toate figurile umane din argintăria dacică ar fi feminine (fapt ce ni se pare imposibil de dovedit), este greu să se afirme hotărît că acestea ar fi reprezentări ale zeiței Bendis. În ce privește reprezentarea zeiței Bendis pe monede,⁷⁴ S. Dimitriu și O. Iliescu cred că monedele Amphipolis-Larissa au pe avers figura lui Apollo, iar pe reversul monedelor de tip Jibea atît C. Moisil, cît și C. Preda și alți cercetători vîd reprezentarea unui călăreț.

miinilor, respectiv a picioarelor, dovedesc că reprezentările nu sînt intimplătoare, ci constituie un *tip iconografic* repetat pe diferite obiecte.

⁷¹ V. Pârvan, *op.cit.*, p. 11—14; idem, *Dacia*, ed. a IV-a, pl. 23.

⁷² C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, București, 1954, p. 90—91.

⁷³ Ideea analizării acestora în prezentul studiu ne-a fost dată de către H. Daicoviciu, căruia îi exprimăm mulțumirile noastre.

⁷⁴ Ideea a fost susținută de M. Gramatopol și în comunicarea „*Les limites de l'influence macédonienne sur le monnayage gète-dace*”, prezentată la Congresul de studii clasice de la Budapesta, noiembrie 1965 (informație din partea cercetătoarei I. Winkler).

Dar, pe de altă parte, avem argumente care pledează pentru considerarea unora dintre aceste piese ca reprezentări ale zeiței Bendis. Este interesant de remarcat că la Piatra Roșie, la Costești, la Grădiștea Muncelului, adică în locurile de unde provin unele dintre piesele prezentate mai sus, avem sanctuare, ba mai mult, discul de lut de la Grădiștea Muncelului a fost descoperit într-un sanctuar. Bendis, ca zeiță a vânătorii, a putut fi foarte bine redată și de o statueta importată a zeiței Anaïtes. Sîinii, redați prominent pe bustul de la Piatra Roșie, sînt un simbol potrivit pentru o divinitate a fertilității. Bustul-mască de la Piatra Roșie poate fi un produs de-al băștinașilor⁷⁵, sau măcar lucrat de meșteri, poate străini, dar conform gustului dacic. În fine, trebuie subliniat și faptul că, reproducînd o monedă, dacii au reprodus numai o parte, cea cu chipul Dianeî, cealaltă parte a discului de lut de la Grădiștea Muncelului lăsînd-o nelucrată. Nu ar fi exclus, în cazul în care se va adevăra că pe reversul monedei de tip Jiblea este reprezentată o femeie călare, să se stabilească o legătură între ramura pe care o ține în mîna stîngă ridicată, ramurile care se află poate în mîinile figurinelor feminine de pe „cupa deliană” de la Popești și ramura cu care zeița e reprezentată pe moneda de la Abdera (pl. III,3) sau pe unele reliefuri de la Philippi (pl. IV,5). Cu anumite rezerve, putem lua în considerare faptul că dacii au reprezentat-o pe Bendis.

În încheierea prezentării materialului arheologic, amintindu-ne de dispozitivul de bazine și rigole tăiate în stîncă la Philippi, menționăm că un rol asemănător îl puteau juca „lighenașul” tăiat în piatră, cu jgheab pentru scurgere, aflat sub „Soarele de andezit” de la Grădiștea Muncelului și canalul îngust care pornea din dreptul lui. Este posibil ca acolo să se fi practicat sacrificii rituale de animale în cinstea divinității protectoare a naturii și a vânătorii.

Așadar, există cîteva elemente, este adevărat, nu suficient de clare, pentru atestarea unui cult al zeiței Bendis la daco-geți : mărturia lui Diodor ; izvoarele antice care plasează o regiune locuită de amazoane pe malurile Istrului ; credința generală a grecilor că în țările „hiperboreene” există un cult al „Artemidei”, aceste „țări” fiind oricum în nordul Traciei ; o divinitate feminină legată de cultul fertilității în teritoriile locuite de daci este atestată în mod sigur din timpurile cele mai vechi ; cele cîteva reprezentări de figuri feminine cărora li se poate atribui un caracter de cult. Nu trebuie uitat că la vecinii și oarecum „conaționalii” lor de peste Dunăre, acest cult exista. Deși este greu de vorbit de o religie unică, totuși elemente asemănătoare vor fi existat datorită mai degrabă comunității etnice din timpurile mai vechi decît mișcărilor de populații de mai tîrziu ; chiar după formarea unor state la diferitele grupe de traci, viața religioasă și-a păstrat anumite tendințe și caracteristici comune.⁷⁶

⁷⁵ C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, București, 1960, p. 326.

⁷⁶ „La vie religieuse des peuples ne s'accommode pas toujours des compartiments à limites précises, que la politique sait et peut découper dans un vaste territoire” (J. Toutain, *Les cultes païens dans l'Empire romain*, III, Paris, 1920, p. 12).

Dar care este situația în Dacia romană? Am văzut că în sudul Dunării, abia la contactul dintre traci și greci, mai târziu între tracii elenizați și romani, au apărut reprezentări și temple ale zeiței Bendis.

În Dacia romană se constată însă că nu avem nici o inscripție și nici o reprezentare figurată care să se încadreze printre cele apărute în sud, cu câteva secole mai înainte, când tracii de acolo veniseră în legătură cu civilizația greacă. Situația e generală pentru religia dacilor, tăcerea acoperind întreg panteonul băstinaș. În acest caz este greu să se procedeze la o cale inversă, la urmărirea unei divinități autohtone dacice pornindu-se de la situația ei, cu transformările respective, din epoca romană, și urcând în timp spre epoca Daciei libere.

Aici este momentul să fie luat în considerare acel fenomen de transpunere a zeiței Bendis, prin *interpretatio Romana* în zeița Diana (sau poate în zeița Libera)⁷⁷. Într-adevăr, numărul mare de inscripții dedicate Dianei în Dacia romană (peste 50), mulțimea reprezentărilor în piatră sau metal, ne duc cu gândul la o divinitate corespunzătoare Dianei romane — în epoca dacică: Bendis.

Unele epiteze ale Dianei, care se întâlnesc numai în Dacia: *Mellifica* (CIL, III, 1002), *Vera et Bona*,⁷⁸ cu precădere în Dacia: *Augusta*⁷⁹ sau în spiritul celor scrise de Herodot despre "Ἀρτεμις Βασιλεῖη în Tracia și Paeonia: *Regina*⁸⁰ converg spre fenomenul unei *interpretatio Romana*. *Mellifica* a devenit un epitet al Dianei poate datorită existenței unei vechi divinități dacice, protectoare a albinelor⁸¹, sau uneia dintre multiplele atribuții ale Bendidei. În acest sens este interesant de amintit că în teritoriile locuite de celți, unde mai târziu vor apare provinciile Belgica și Germania Superior, este semnalată divinitatea Nantosuelta, protectoarea recoltei de miere,⁸² al cărei cult se poate pune în legătură cu cel al Abnobei, devenită, prin *interpretatio Romana*, Diana⁸³. Astfel se explică, în bună parte, de ce numai pînă în 1916 pe teritoriul Germaniei Superior s-au descoperit 32 de inscripții dedicate Dianei. Acest paralelism între două fenomene de *interpretatio Romana* asemănătoare, din Dacia (Bendis-Mellifica și Diana) și Germania (Nantosuelta-Abnoba și Diana), nu este unic. Se mai cunoaște cazul divinității Placida care, atît în Dacia cît și în Germania, ar putea deghiza o veche divinitate autohtonă.⁸⁴

Printre reprezentările figurate ale Dianei din Dacia romană există două reliefuri care prezintă unele elemente aparte, cu ajutorul cărora se poate

⁷⁷ Cultul perechii Liber — Libera a avut de asemenea o mare răspîndire în Dacia romană. Atunci cînd Libera apare neînsoțită de Liber s-ar putea să ne aflăm în fața unei tradiții băstinașe, neromane, zeița putînd fi identificată cu Diana și Hekate, în spatele cărora se ascunde Bendis. (Cf. A. Bodor, în *Studia*, I, 1960, p. 55).

⁷⁸ M. Macrea, în *AISC*, I, 1, 1928—1932, p. 110.

⁷⁹ Se întâlnește în Dacia în 11 inscripții dedicate Dianei.

⁸⁰ Se întâlnește în Dacia în 4 inscripții dedicate în mod sigur Dianei și în alte 3 inscripții ridicate ipotetic în cinstea Dianei.

⁸¹ N. Gostar, în *Anuarul institutului de istorie și arheologie Iași*, II, 1965, p. 241—243.

⁸² J. Toutain, *op.cit.*, p. 232—233.

⁸³ G. Wissowa, s.v. *Diana*, în *RE*, V, 1, 338.

⁸⁴ N. Gostar, *op.cit.*, p. 239—241.

face o oarecare apropiere între Diana epocii romane și o veche zeităte băstinașă. Ni se pare că figura de pe relieful de la Ad Mediam, azi din păcate dispărut (pl. IV, 2), considerat drept Mithras ⁸⁵, apoi Men ⁸⁶ și, în fine, o divinitate fluvială locală ⁸⁷, constituie în realitate o reprezentare a Artemidei-Diana Taurica, o formă oarecum intermediară între Bendis și Artemis-Diana clasică. ⁸⁸ Relieful cu reprezentarea Dianei de la Juc⁸⁹ (pl. I, 4) prezintă prin ramura de viță de vie din stînga zeiței și planta stilizată din dreapta picioarelor, unele asemănări cu relieful considerat al Bendidei din sanctuarul de epocă romană de pe muntele Babek (pl. IV, 4) și cu unele relieuri de la Philippi (pl. IV, 5).

Fenomenul de *interpretatio Romana* în cazul zeiței Bendis în Dacia nu trebuie exagerat. Inscripțiile dedicate Dianei sînt ridicate de coloniști. Printre dedicanți nu cunoaștem nici unul cu nume traco-dacic. Foarte puține din inscripții sau din reprezentările figurate provin din mediul rural. S-a văzut mai sus cît de puține (comparativ cu cifra totală a inscripțiilor și a reprezentărilor figurate dedicate Dianei în Dacia romană) sînt epitetele și reliefurile unde s-ar putea bănuia influența unei divinități autohtone.

Pe cînd în provinciile romane din nordul Africii *dei Mauri* și *Dea Mauri*, în Hispania divinitatea *Poemana*, de exemplu, și în Gallia vechile zeități autohtone sînt venerate în secolele II—III cu o intensitate neașteptată⁹⁰, nimic asemănător nu se petrece în Dacia. Această situație ne îndreaptă iarăși spre problema romanizării Daciei: aici romanizarea a fost mai bine pregătită, în urma experienței acumulate de Imperiu în alte părți, a fost mai sistematică și mai intensivă decît în alte provincii. Extrem de rapid, dacii reduși din punct de vedere social la păturile exploatare au fost reduși din punct de vedere spiritual la o tăcere aproape completă. O dată cu cucerirea Daciei, vechile culte și-ar fi putut găsi expresia în reprezentări figurate în condiții necunoscute pînă atunci, așa cum s-a întîmplat în sudul tracic. Caracterul intensiv al romanizării a înăbușit însă imediat această posibilitate. Astfel are loc sfîrșitul exteriorizării într-un fel sau altul a religiei dacilor, chiar dacă, mocrnit, vechile credințe au mai dăinuit o vreme. Acest sfîrșit l-a avut și cultul enigmaticei zeițe Bendis.

Stadiul actual al cunoștințelor noastre în privința adorării de către dacogeți a zeiței Bendis va fi depășit prin viitoarele descoperiri arheologice; acestea vor putea confirma existența acestui cult în ținuturile nord-dunărene și vor avea poate puterea de a destrăma suspiciunile și reticențele care în mod inevitabil planează încă asupra afirmării hotărîte a existenței sale în Dacia.

MIHAI BĂRBULESCU

⁸⁵ C. I. Buracu, *Muzeul General Nicolae Ceaușescu în Băile Herculane și Cronica Mehadiei*, Turnu Severin, 1924, p. 15, nr. 2.

⁸⁶ Al. Bărcăcilă, în *Revista Științelor medicale*, 10, 1932, p. 17, fig. 11.

⁸⁷ Idem, în *ArhOlt*, XIII, 71—73, 1934, p. 77, după determinarea făcută de M. Abramic.

⁸⁸ Vezi legătura între cultul Artemidei Taurica, proveniența sa nordică și credința grecilor în existența unui cult al Artemidei în Tracia, Sciția și Chersonesul tracic la *DA*, II, 1, 135—136.

⁸⁹ M. Horhath, în *RevMuz*, II, nr. special, 1965, p. 431, nr. 31.

⁹⁰ J. Toutain, *op.cit.*, p. 113—119, 184—192, 454—467.

AU SUJET DU CULTE DE LA DÈESSE BENDIS CHEZ LES DACO-GÈTES

(Résumé)

Les conclusions en ce qui concerne le problème de l'existence de la déesse Bendis dans le panthéon des Daco-Gètes, lié à un phénomène plus tardif d'*interpretatio Romana*, se sont groupées autour de deux positions : l'une sceptique, qui met en doute la possibilité de pouvoir prouver même l'existence de ce culte chez les Daco-Gètes, et l'autre, qui considère l'existence du culte de la déesse Bendis chez les Daces comme un fait bien établi.

Cette étude présente d'une manière synthétique le stade actuel de nos connaissances sur ce problème si controversé.

Après avoir passé en revue les sources littéraires du culte de la déesse Bendis chez les Thraces et sa diffusion en Grèce et dans le bassin de la Méditerranée et, après avoir analysé les représentations figurées de ces régions, on peut tirer deux importantes conclusions avec des implications théoriques sur le problème de ce culte en Dacie : les sources littéraires qui attestent le culte de la déesse Bendis en Thrace sont peu nombreuses et pas toujours bien claires, et les représentations figurées apparaissent seulement au contact des Thraces avec la civilisation grecque, ainsi que Bendis est représentée le plus souvent comme Artémis et plus tard comme Diane, très rarement avec les attributs spécifiques (la lance double, par exemple).

Quant aux territoires habités par les Daco-Gètes, les sources écrites sont encore plus déficitaires. Diodore (I, 94, 2) rappelle une divinité féminine, Hestia, ce qui montre, peut-être, une confusion que l'auteur antique fait lui-même entre Bendis et Hestia. D'autres sources écrites situent un groupe d'Amazones sur les bords d'Istros, ce qui nous fait penser aux femmes gètes et à leur croyance en Bendis, situation projetée par les écrivains antiques dans un domaine fantastique, celui des Amazones qui vénéraient Artémis. On analyse encore les représentations figurées découvertes dans les territoires habités par les Daco-Gètes, et on constate que certaines d'entre elles n'ont pas d'éléments suffisants pour pouvoir être considérées certainement comme des représentations de la déesse Bendis.

Les ressemblances entre les Daco-Gètes et les Thraces, les sources littéraires grecques et quelques représentations figurées, l'existence d'une ancienne divinité de la fertilité attestée archéologiquement dans les contrées au nord du Danube, plaident pour l'existence du culte de la déesse Bendis chez les Daco-Gètes.

L'intensité du culte de la déesse Diane en Dacie romaine, les inscriptions avec certaines épithètes spécifiques, quelques représentations figurées de Diane avec des éléments particuliers, tout cela peut être considéré comme un phénomène d'*interpretatio Romana* (Bendis-Diane). Pourtant, après la conquête romaine, il est encore plus difficile de suivre un culte de la déesse Bendis : les Daces ont été réduits, du point de vue spirituel, à un silence presque complet, à la suite d'une romanisation plus intensive que dans d'autres provinces, où les anciens cultes autochtones se sont maintenus.

Les prochaines découvertes archéologiques confirmeront peut-être le culte de la déesse Bendis et feront disparaître les réticences qui planent encore, inévitablement, sur l'affirmation de l'existence de ce culte en Dacie.

1

2

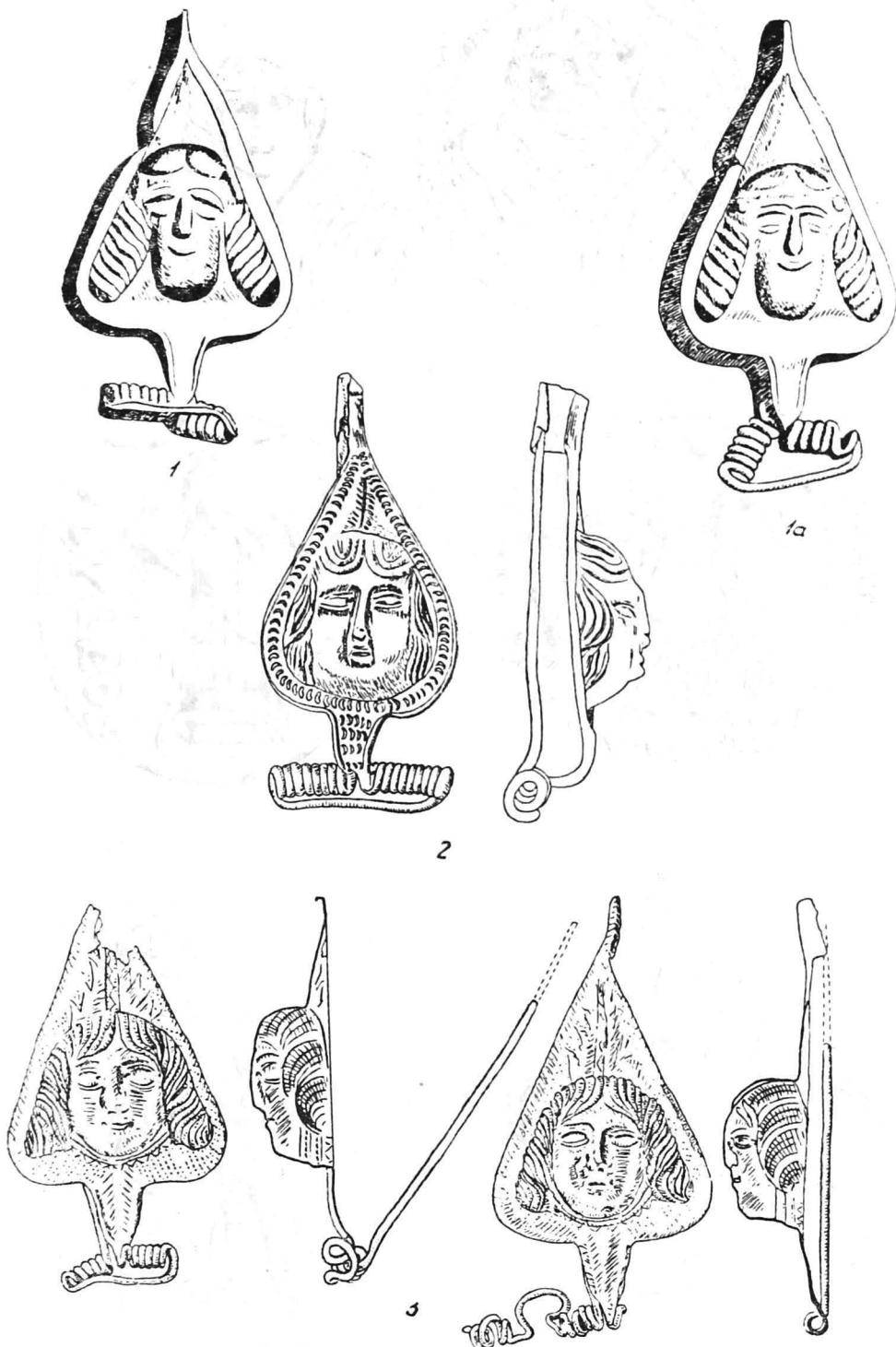

3

4

Pl. I: 1. Aplică de bronz de la Costești. 2. Bust-mască de bronz de la Piatra Roșie. 3. Disc de lut de la Grădiștea Muncelului. 4. Relief reprezentind zeița Diana de la Juc.

Pl. II : 1. 1a. Fibule din tezaurul de la Bălănești. 2. Fibulă din Transilvania.
3. Fibule din tezaurul de la Coadă Malului.

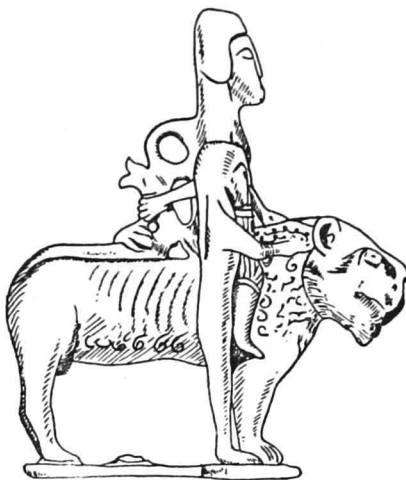
1

2

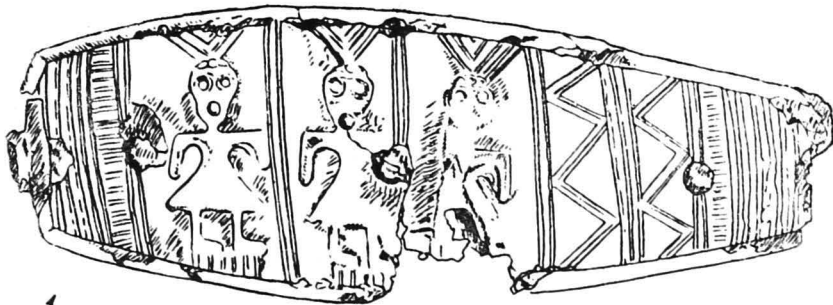
3

4

Pl. III: 1. Falere din tezaurul de la Herăstrău. 2. Faleră de la Galice. 3. Monedă de la Abdera. 4. Grupul de bronz de la Năieni.

Pl. IV : 1. Garnitura tecii de pumnal de la Popești. 2. Relief reprezentind zeița Diana de la Ad Mediam. 3. Fragment de „cupă deliană” de la Popești. 4. Relief din sanctuarul de la Babek. 5. Relief din sanctuarul rupestreu de la Philippi.

NOMENCLATURA DACICĂ A PLANTELOR LA DIOSCORIDES ȘI PSEUDO-APULEIUS

(Partea a III-a)*

III. Reexaminarea determinărilor de plante

Cu Aristoteles și Theophrastos începe, iar cu Dioscorides și Plinius se încheie „perioada eroică” a fundamentării cercetărilor floristice la nivel științific din antichitate. Evul Mediu înseamnă, timp de peste un mileniu, pentru întreg continentul european mai mult un regres, dar în cel mai bun caz o stagnare a științelor în general. Totuși, ca o activitate merituoasă a acestei îndelungate epoci rămâne tendința de salvare pentru posteritate a comorilor științifice ale antichității prin copierea vechilor manuscrise. În cursul copierii s-au strecurat în manuscrise numeroase greșeli și totodată s-au făcut multe interpolări de date adeseori eronate, denaturante. Din această cauză, la sfârșitul Evului Mediu numeroase plante dioscorideene și, cu atât mai mult, cele din lucrarea lui PA, nu mai puteau fi identificate cu cele din natură.

Pentru a remedia situația, îndată după inventarea tiparului, autorii primelor ediții dioscorideene au căutat să comenteze și să interpreteze mai mult sau mai puțin critic diferitele capitole ale acestor lucrări sub aspect floristic și medico-farmaceutic, adăugându-le comentariile lor (Interpres). Astfel ei s-au ocupat și cu problema identificării indeosebi a plantelor descrise de Dioscorides. Dintre primele ediții dioscorideene mai importante sînt următoarele: Hermolaus Barbarus (1516), J. Ruellius (1516, 1543), Marcellus Vergilius (1529), P.A. Matthiolus (1543), Janus Cornarius (1557), A. Laguna (1570) și J. A. Saracenus (1598). Dintre primele ediții ale lucrării lui PA amintim: C. Wechel (1528), Torinus (1528), Schott (1533), G. Humelberg (1537) și J. C. Ackermann (1788).

Alți autori, în lucrări originale, folosind ca principal izvor opera lui Dioscorides, s-au străduit să identifice plantele dioscorideene, ca de exemplu H. Bock (1539), J. T. Tabernaemontanus (1588), C. Bauhin (1596), iar mai târziu C. Linné (1753) și alții.

Mulți au întreprins obositoare călătorii de studii pentru identificarea plantelor dioscorideene chiar în regiunile pe unde a botanizat la timpul său — după toată probabilitatea — însuși Dioscorides. Între acești botaniști s-au remarcat L. Anguillaria (1561), I. P. Tournefort (1717), J. Sibthorp (1806), K. Sprengel (1817), C. Fraas (1845), K. Koch (1848); ori au făcut identificări confruntînd diagnozele dioscorideene cu material herbaristic actual (W. F. Kosteletzky 1831). Toate aceste lucrări sînt de mare valoare pentru cunoașterea operei lui Dioscorides.

* Partea I-a în ActaMN, V, p. 59—74, partea II în ActaMN, VI, p. 115—129.

În cazul diagnozelor dioscorideene mai ample, mai precise, prevăzute cu iconografii mai bune, dar mai ales în cazul genurilor monotipice sau cu puține specii, identificarea unui mare număr al acestor plante trebuie considerată bună și definitivă. Dar îndeosebi floristi veacurilor XVIII-XIX, aflați sub vraja concepției taxonomice, prin excelență dominantă în acele timpuri, au căutat să încadreze cu orice preț plantele dioscorideene în una din categoriile sistematice la rang de specie, tinzând să stabilească întotdeauna corespondența lor exact cu una dintre speciile din nomenclatura științifică actuală. Din această formalizare nomenclaturală exagerată s-au născut opinii deosebite, identificări contradictorii sau chiar evident greșite. În acest fel problema identificării plantelor dioscorideene nici astăzi nu poate fi considerată definitiv rezolvată, planînd în multe cazuri asupra lor nesiguranta identității, ceea ce cu atît mai mult se poate afirma despre plantele tratate în lucrarea lui PA. Din această cauză cercetările lingvistice și etimologice, bazate uneori pe identificări floristice nesigure sau contradictorii, au dus adesea la rezultate greșite. Astfel, ne-am propus să reexaminăm cît mai temeinic identificările din literatură privind plantele dioscorideene și ale lui PA, limitîndu-ne numai la cele prevăzute cu numiri dacice. La reexaminări am căutat să avem în vedere întreg complexul de date din opera lui D. și PA, confruntîndu-le și examinîndu-le critic, și anume:

- examinarea caracterelor morfologice din diagnozele lui D,
- confruntarea caracterelor diagnostice cu iconografia dioscorideană, care uneori sînt în contradicție,
- analiza nomenclurii grecești, latine și în alte limbi cunoscute, sub aspectul înțelesului acestora, mijloc ce ajută adesea identificarea,
- examinarea și controlul arealului lor de răspîndire, precum și a datelor de stațiune,
- examinarea multiplei lor utilizări medicinale.

Constatăm că în cîteva cazuri plantele dioscorideene, și cu atît mai mult cele ale lui PA, nu au diagnoză (de ex. Batos, Bliton) dar posedă iconografie, sau invers. Atunci cînd iconografia redă unele caractere ce sînt în contradicție cu diagnoza, am luat de bune caracterele din diagnoză. În cazul plantelor ce fac parte dintr-un gen cu o singură specie sau numai cu puține specii, dar cu caractere morfologice destul de evidente, problema identificării este relativ ușoară și aproape sigură. Dăm cîteva exemple:

Chelidonium to megalon (dacii kroustane), deși în codicele C nu are iconografie, are însă diagnoză cu următoarele caractere evidente și clare: „Înaltă de cca 42 cm. cu multe frunze pe ramurile secundare, asemănătoare cu cele de Ranunculus (?), mai subțiri însă, cu oarecare nuanță cerulee. Floare asemănătoare cu cea de Viola, cu suc pișcător și galben șofranu de culoarea Crocusului. Fruct cornut, cu semințe mărunte, mai mari decît cele de Papaver”. Identificată cu specia *Chelidonium majus*. Genul *Chelidonium* are o singură specie pe întreg teritoriul fostului imperiu roman, fiind o veche plantă medicinală, care și-a menținut numele ei fără nici o schimbare. Identificarea ei ca specie e sigură.

Akte, plantă la care Dioscorides deosebește 2 specii:

a) una numită de romani *Sambucus* (dacii seba). „Arbust cu ramuri tubuloase, aproape goale la interior. Flori albe, dispuse umbeliform, puternic mirositoare, cu fructe suculente negre purpurii”. Are iconografia 72v destul de bună (*Pl. I fig. 4*).

b) alta, numită *Chamaiaakte*, adică Akte cel scund, cu sinonimul *Eleios aktes* (*Aktes de locuri umede, mocirloase*), la romani *Ebulus*, dacii olma. „Plantă mai scundă, mai mică,

cu tulpina ierboasă, cu mai multe muchii, cu frunze penate, serate, flori albe, puternic mirositoare, dispuse umbeliform și fructe asemănătoare cu ale precedentei". Are iconografia 382r bună (Pl. III. fig. 4). Acest gen în literatura botanică de astăzi are doar 3 specii: *Sambucus ebulus*, *S. nigra* și *S. racemosa* (aceasta din urmă mai rară, cu fructe roșii și flori albe gălbui). După caracterele morfologice din diagnoză, după stațiune, utilizare medicală, nomenclatură latină și iconografie duce la identificarea sigură a speciilor de azi *Sambucus ebulus* și *S. nigra*, bine cunoscute și la noi.

În cazul altor plante însă situația este mai nesigură; trebuie să ne mulțumim numai cu determinarea genului, specia neputând fi precizată:

Batos, la romani *Roubous* (*Rubus* = murele și zmeura, cu denumirea științifică valabilă și astăzi), dacii *mantia*. *Dioscorides* nu-i dă nici o diagnoză, probabil pentru că planta era prea cunoscută. Avem la dispoziție iconografia 83r bună (Pl. III. fig. 1) care permite recunoașterea ușoară a unei plante din genul *Rubus*, având și numele latinesc *Rubus*; identificată cu *Rubus tomentosus* Willd. Genul *Rubus* însă numără nu mai puțin de 3000 de specii cunoscute pe glob, care în marea lor majoritate cresc în Lumea Veche, îndeosebi pe teritoriul fostului imperiu roman. Toate sînt plante medicinale, cele mai multe cu tulpini ghimpoase, frunze digitat sau penat compuse, cu aceeași constituție florală și a fructului. În această situație, identificarea plantei *dioscorideene* cu una din cele 3000 de specii cunoscute azi, în mod precis chiar cu *Rubus tomentosus*, este cu totul inacceptabilă în lipsa datelor de detalii, dat fiind că speciile de *Rubus* au caractere distinctive atît de subtile, încît determinarea lor chiar și pe baza unor plante vii constituie un adevărat „*crux botanicorum*". În asemenea cazuri deci trebuie să ne mulțumim numai cu determinarea genului.

Thymos (dacii *mizela*), gen care pe teritoriul fostului imperiu roman număra cca 35 de specii, în diagnoza lui *Dioscorides* are caractere puține și slabe, deși iconografia C 138r este bună (Pl. VII fig. 2), dar sigură numai pentru identificarea genului. Determinarea speciilor acestui gen, chiar pe baza unor plante vii, este foarte anevoioasă și astăzi, deoarece caracterele diferențiale dintre specii sînt foarte subtile: unii au identificat planta lui *Dioscorides* drept *Satureja capitata* (azi *Thymus capitatus*), alții *Thymus vulgaris*, *Thymus creticus* etc., identificări șubrede.

Leimonion (dacii *dakina*) a fost identificată drept *Veratrum nigrum*, *Anemone* sp., *Beta vulgaris*, *Statice limonium*, *Beta trigyna*, *Beta silvestris* etc., plante din 4 familii și 4 genuri diferite! desigur, fără dovezi destul de serioase la bază. Ținînd seamă, pe de o parte, de greutatea de identificare mai sus arătate, de altă parte, folosind tot complexul de date ce poate oferi opera lui *Dioscorides*, la reexaminarea identificărilor în multe cazuri am ajuns la alte concluzii decît cele din literatură, adeseori trebuind să ne mulțumim numai cu identificarea familiei, iar în cîteva cazuri să constatăm chiar imposibilitatea identificării.

În cazul lucrării lui *Pseudo-Apuleius* — mai adesea lipsită de diagnoze de plante sau avînd doar cîteva caractere diagnostice, iar iconografiile adeseori foarte denaturate — la identificarea plantelor ne-am bazat mai ales pe sinonimele comune cu cele din opera lui *Dioscorides*, încadrîndu-le între acestea și omologîndu-le cu ele, iar sursa lor am indicat-o prin literele PA (*Pseudo-Apuleius*).

Lîngă fiecare cuvînt sau versiune dacică am precizat proveniența lor, folosindu-ne de următoarele abreviații:

- C = codicele constantinopolitan
- N = codicele neapolitan
- MV = ediția *dioscorideană* a lui *Marcellus Vergilius*
- Sar. = „ „ „ *Saracenus*
- Spr. = „ „ „ *Sprengel*
- G = „ „ „ *Goodyer*
- B = „ „ „ *Berendes*
- W = ediția critică a codicelor interpolate a lui *M. Wellmann*
- PA = lucrarea lui *Pseudo-Apuleius*, ediția lui *Howald* și *Sigerist*
- PA + = versiunile mult interpolate ale lucrării lui *Pseudo-Apuleius*

Pl. fig. ... = indică planșa și figura din prezenta lucrare, luate din (D) *Dioscorides* ediția lui *Goodyer* și (PA) *Pseudo-Apuleius* ediția lui *Howald* și *Sigerist*.

Pe baza literaturii am reprodus uneori și etimologia dată unora dintre numirile de plante dacice, indicînd numele prescurtat al autorilor: D = *Decev*, R = *I. I. Russu*, WT = *Wilhelm Tomaschek*, L = *Lattyák*.

Diagnozele plantelor au fost redată după codicele C fie cuvînt de cuvînt, fie uneori numai caracterele mai importante și în câteva cazuri am introdus câteva caractere morfologice mai frapante, stațiunea și utilizarea terapeutică ce ar fi putut genera denumirea plantei, pentru a ușura cercetările lingvistice.

Verificarea comparativă floristică și arealologică e făcută după volumele I—XII Flora R. S. R. (1952—1971), Boissier: Flora orientalis I—V (1867—1884) și Hayek: Flora peninsulae balcanicae I—III (1927—1933); tratarea după ordinea alfabetică a denumirilor principale grecești, adăugînd la sfîrșit indicele alfabetic al cuvintelor dacice, precum și indicele acestora după nomenclatura în vigoare.

1. ADIANTON (care nu se umezește), polytrichon (părozitate abundentă), trichomanes (păr subțire), ebenotrichon (părul lemnului ebenos), argion (lucitor), korion euydron (coriandru de apă), romanii kinkinalis (zbirlit), terrai kapillous (părul pămîntului), souperkilloum (sprinceana pămîntului). Numele principal în C este scris cu litere cursive, deci eroarea este posibilă. În C 41v are iconografie bună, dar nu corespunde întocmai cu diagnoza: foliole asemănătoare cu ale coriandrului, la vîrf incizate, cu ramuri (rahis?) mici, negre, delicate, lungi de o palmă (cca 23 cm). Nu are nici tulpină, nici flori, nici fructe. Iconografia (Pl. I fig. 7) permite identificarea plantei *Asplenium trichomanes* (fereguță, strașnic), comună și în România pe locuri umbrite, ziduri umede și lângă izvoare, stațiuni indicate la fel și de C. Diagnoza însă corespunde mai bine cu iconografia (Pl. I fig. 2) ce figurează sub numele de Adianton heteron, care se identifică cu *Asplenium adiantum-nigrum* (părul maicii domnului).

Dacii: φιθοφθελέα *phithophthethela* C, N, G, MV, Sar., probabil cuvînt dacic poate puțin denaturat prin transcrierea greacă. D. deduce etimologia din cuvintele grecești phyto-(plantă) și ptelos (mistreț ??), dar cu motivare neconvingătoare.

Observăm aici, că sub numele de Kallitrichon (v. poz. 30 din prezenta enumerare) în C 158r mai este descrisă o altă plantă, cu aproape aceleași sinonime, inclusiv cel de Adianton. Aceasta din urmă are tuberculul disciform turtit ca la Cyclamen, ramuri și frunze cu totul neobișnuite, care nu permit identificarea ei. Iconografia ei în C 157v are alături mențiunea scrisă cu litere cursive (deci scriere ulterioară): „Vide et impressio Adianton”, semnalîndu-se prin această probabilitatea confuziei. Cu toate că cele două plante sînt tratate separat, sub nume principale deosebite, totuși din cauza sinonimelor comune, între care și cel dacic, credem că ambele se referă la una și aceeași plantă Adianton, textul și iconografia plantei a doua (Kallitrichon) datorîndu-se unei erori.

2. AGROSTIS HE HEPAMELOTOS, în C 38v iconografia și 39r diagnoza: tulpini geniculate, repente pe sol, ramurile înrădăcinîndu-se, cu rădăcini dulci, geniculate. Frunze acuminate, dure, late ca la Calamagrostis (?), cu care se nutresc boii și alte animale de tracțiune. Iconografia (Pl. I. fig. 7) în parte contrară diagnozei, ea reprezentînd tulpini ascendente, negeniculate și neradicante. Spr. o identifică cu *Agropyron repens* (care însă are spicul mare, spiculețe numeroase, înșirate și alipite de-a lungul axei), iar Frass și G. cu *Cynodon dactylon* (plantă perenă, cu stoloni aeriени evidenți), Mai degrabă este *Digitaria sanguinalis* (meișor roșu), cu tulpina geniculată la noduri, formînd cotituri, ascendentă sau repentă, ramificată de la bază, cu mai multe spice liniare în panicul digitat, uneori bi- sau multiseriat verticilate (*f. decomposita*), plantă furajeră răspîndită pe tot globul în regiunile calde și temperate, comună și la noi. Între sinonimele latine figurează *Sanguinalis*.

κοτιατα *kotiata* C, G, MV, kotikta MV. Prin asemănare cu toponimele dacice Taliata, Lederata, apoi cu numirile de plante gonoleta, riborasta etc. după desinență și sonoritate indică originea dacică a cuvîntului. D. bazîndu-se pe greșita identificare cu specia *Agropyron repens*, deduce etimologia din cehul „kote” = ament, mișșor, ca o „homonimie fonetică”, nepotrivit și neconvingător. L. îl aseamănă cu goralul „konteata” = noduros, angulos, ceea ce corespunde caracterelor frapante ale plantei noastre. După caractere se pare că seamănă cu românescul (plantă) cotită, cu cotituri, formă adjectivală în accepțiune substantivală, obișnuită și în nomenclatura fitologică românească, de ex. creța, spălăcioasa etc. ca nume de plante.

anuspe PA sub Gramen, anouspi W. Din cauza sinonimelor egiptene anuspe, anusphae, anusfe, este cuvînt egiptean, strecurat între cele dacice prin inversarea ordinei de copiere.

parthia PA sub Gramen, (cu icon. LXXVIII = *Cynodon dactylon*-Pir gros) parithia W, paritia W, percia W. După D ar deriva din cuvintele grecești para = lângă, aproape, și itheia = drept, linie dreaptă. Această compoziție de cuvinte credem că este forțată, neverosimilă, neîntîlnită în limba greacă, iar explicația este evident contrară cu înfățișarea plantei,

care este repentă, cu tulpini geniculate, cu cotituri pronunțate la noduri. După L. seamănă cu goralul parjitia, parstia = digitat, aluzie la forma digitată a inflorescenței. Cuvântul este probabil *dacic* prin asemănare cu toponimele Ratiaria, Akmonia și cu numele de plante dacice mantia, salia, etc.

3. AKTE, dendron arkton (lemnul ursului), romanii samboukoum etc. descrisă în C sub 73 r, iar iconografia sub 72 v. Prin tulpina lemnoasă, ramurile cilindrice, adesea goale înăuntru, inflorescența umbeliformă, florile albe, puternic mirositoare, fructele bace negre, succulente, iconografia (*Pl. I fig. 4*) destul de bună, descrisă împreună cu planta Chamaiaakte (*Sambucus ebulus*) ca poate fi identificată (B, G) cu specia *Sambucus nigra* (soc), care ambele sînt vechi plante medicinale ce cresc atît în Grecia, cît și pe teritoriul României (v. pag. 110 jos).

οέβα *seba* C, N, MV, fără variante grafice, cuvînt probabil *dacic*. După L. seamănă cu goralul ceva = tubulos; seamănă și cu românescul „țevă”, ramurile după îndepărtarea măduvei fiind tubuloase.

4. ALIKAKABOS, strychnon manikon (strychnon inuebuitor), în C iconografia sub 35 v, iar textul sub 36 r. Fruct baciform, de culoarea roșie a Crocusului, cuprins în folicul rotund, veziciform, cu tulpina culcată. Această scurtă diagnoză permite identificarea speciei (G, Spr). *Physalis alkekengi* (păpălău, cireașa ovreului), plantă destul de comună și în țara noastră, fructele sale nefiind otrăvitoare. Desenul plantei din C 35 v nu arată fructul și nu corespunde diagnozei. Față de aceasta, sub 360 r este tratată planta *Physalis*, avînd în sinonimie pe Alikakabos și Strychnon, iconografia sub 359 v foarte bună pentru *Physalis* (*Pl. I fig. 3*). Din cauza sinonimiei comune și a celor două numere de iconografie asemănătoare (35 v și 359 v) credem că este una și aceeași plantă, prima iconografie — neasemănătoare plantei noastre — fiind greșită, dată pentru o altă plantă. Fraas identifică planta cu *Physalis somnifera*, dar greșit căci *Physalis alkekengi* crește în întreaga Peninsulă Balcanică; veche plantă medicinală, bine cunoscută și la noi.

κοικολίδα *koikodila* C, koikolida N, PA sub Apollinaris, (icon. LXI PA neasemănătoare plantei *Physalis*) kykolida MV, kokalida Spr. Sar., kukolida G, kykolis B, kolida W, probabil cuvînt *dacic*, prin asemănare cu dordila, kinouboila, duodela, mozula, etc.

vacina, PA, este cuvînt *latinesc*, mutat din eroare cu ocazia copierii de la ... „itali ... herba vaticina”.

5. AMARAKON (groapă, șanț), parthenion (fecioară), anthemis (cu multe flori), leukanthe-mon (cu flori albe), chamaimelon (măr mic) chrysokallias (auri galben frumos), malabathron, anthos pedion (floare de cimpie), romanii solis oculum, millefolium, etc. În C 31 v iconografia (*Pl. I fig. 6*) și la 32 r scurta diagnoză: frunzele asemănătoare cu ale coriandrului, flori marginale candid albe, cele mediane galbene, iarbă cu miros subviroș și cu gust amar.

Din cauza formei și culorii florilor, a frunzelor sectate, distanțat laciniate, asemănătoare cu cele de *Coriandrum*, a receptaculului bombat, a petalelor răsfrinte, a mirosului intens, a gustului amar, cu stațiuni îndeosebi în regiunea de cimpie, pe locuri cultivate, lingă drumuri și în șanțuri, nu mai puțin din cauza arealului european, inclusiv Grecia, precum și a vastei sale utilizări medicinale încă din antichitate, e mai potrivită identificarea ei cu *Matricaria chamomilla* (muștelul), plantă foarte răspîdită și la noi.

δουδηλα *duodela* C, N, diodela, ziodela PA, probabil cuvînt *dacic* prin asemănare cu chodela, mizela, tulpela, uzasila etc. D. considerîndu-o Achillea (Schafgarbe), avînd în vedere și sinonimul *Leukanthemum*, deduce etimologia *dacică* din i.-e. *dhu* = lucitor și -*dela* = floare; deducție pe care o considerăm greșită, deoarece Achillea nu are petale lucioase. L. o seamănă cu goralul dvod-zela = planta afferens, planta care provoacă (menstruația) sau din dziotzela = planta copiilor.

6. ANAGALLIS HE PHOINIKI (afrodisiacul? purpuriu), aeritis (azuriu), sauritis (șopîrla), chelidonium (rîndunica), korchoron, romanii makia, antoura, toura, touradoupago, mekia-toura. În C 39 v iconografia (*Pl. II fig. 3*) și 40 r descrierea, tratîndu-se 3 specii. După înfățișarea generală a plantei, ramificația, forma și dispoziția frunzelor, forma florilor și a fructelor, culoarea florilor, arealul geografic și iconografia din C bună, poate fi identificată (B, G) cu *Anagallis arvensis* (scinteută) probabil *ssp. phoenicea* (syn. *Anagallis phoenicea*), veche plantă medicinală folosită în bolile de ficat, împotriva mușcăturilor de șerpi etc. (v. Dioscorides 40 r și Flora R.S.R. VII p. 56), comună și în țara noastră.

κερκερ *kerker* C, N, kerkeraphron W in nota, B, kerkeraphrum MV. Încă la Theophrastos (Hist. pl. VII, 7) era cunoscută planta korchoros, identificată cu *Anagallis coerulea*,

consumată ca legumă. Acest nume, folosit de Plinius (Nat. hist. XXV, 13), Aristophanes (Vesp. 289), figurează ca sinonim grecesc și la Dioscorides. Se observă de altfel în C și N că la enumerarea sinonimelor după popoare s-a omis un sinonim și astfel s-a perturbat întreaga ordine a sinonimelor următoare. Aceași eroare de copiere este și în cazul variantei *kerkeraphron*, deoarece în loc de ordinea normală: dakoi kerker, aphroi atirsisoei... contopindu-se cele două cuvinte, s-a scris: *kerkeraphroi*. Astfel, cuvântul *kerker* și variantele sale grafice redau grafia stilită a *grecescului* *korchoros*. Cuvântul ar mai putea avea și origină egipteană: *kerkera*, numele plantei *Asarum* (v. MV p. 21). Explicația etimologică prin zoomorfie a lui D. din latinescul *cerceris* = pasăre terestră și de apă, e complet greșită.

τοῦρα *toura* C. După D. ar proveni din latinescul *turra* = turn, „din cauza formei fructului plantei” asemănătoare tării. Or, fructele scinteței sînt globuloase, mici de 4–5 mm și curbate spre pămînt. Cuvîntul este *latinesc*, figurează între sinonimele romane ale plantei (*thoura*, *anthoura*, *mekiatoura*, *touradoupago*) și a fost atribuit dacilor numai din eroare în urma inversării ordinei de copiere, după cum constată și M. Wellmann (perturbavit ordinem).

7. ANDRACHNE AGRIA (suculenta de cîmp), romanii *elekebram*, *portulacam*. În C 37v iconografia (*Pl. I fig. 5*) și 38r textul, cu diagnoza scurtă: frunze mai late și groase, mici, crește pe locuri pietroase; poate fi identificată (B, G) cu specia *Portulaca oleracea* (iarbă grasă), veche plantă medicinală, cosmopolită pe tot globul, foarte comună și la noi. În PA icon. CIV seamănă cu *P. oleracea*.

λαξ *lax* C, PA sub *Portulaca*. D. deduce etimologia din latinescul *lax* = înșelător, în același sens cu *illecebram* (*elekebram*) = atrăgător, ademenitor, greșit răstălmăcit însă de D prin cuvîntul „înșelător”, străin de altfel de însușirile plantei. Cuvîntul fără înălțare este *grecesc*, *lax* = cu piciorul, cu călcîiul deoarece planta crește pe drumurile și cărările pietroase, pe locuri călcate de om.

8. ANETHON TO ESTHIOMENON (*anethon* bun de mîncat), *polyeidos* (cu mai multe forme), *aniketon* (invincibil), romanii *anethoum* etc., în C 28r textul și 27v iconografia (*Pl. II fig. 1*) numele fiind scris cursiv; se indică numai utilizarea medicală. Iconografia din C și G (p. 301) sînt bune. Identificarea lui Fraas cu *Anethum graveolens* e corectă; este medicinală și condimentară, cultivată pe tot globul din cele mai vechi timpuri.

πόλπουμ *polpoum* MV, W, *poltoum* G. Sar., *polpum* B, *polpoloum* L. — D îl deduce din *grecescul* *polypus*, *polypodion*, *polpodion*, în forma latinei vulgare la acuzativ: *pulpum*, mai argumentînd că între sinonime există și cuvîntul „*polyeidos*” și ajunge la concluzia latinității cuvîntului. Aceste argumente însă nu sînt convingătoare, planta neavînd nici o asemănare cu *polypodion* = cu mai multe picioare, deoarece în realitate are rădăcina simplă, iar sinonimul *polyeidos* = cu mai multe forme, cu mai multe specii, înseamnă că este o plantă polimorfă. De altfel *Polypodion*, cu sinonimele *Pteris*, *Polyrrhizon*, *Filicula*, era bine cunoscută de autorii din antichitate și bine descrisă de Dioscorides în altă parte a lucrării sale, cu care deci această *umbeliferă* nu putea fi confundată. L. seamănă numele dacic cu *goralul* *polpol* — (la acuzativ) = ardens, sapor ardente-mordente, cu referire la gustul pișcător al plantei, ceea ce însă nu constituie un caracter frapant, generator de nume de plantă. Desinența în -um duce la concluzia greșită a latinității cuvîntului. Acest cuvînt nu există nici în limba latină, nici în cea greacă și astfel este probabil cuvînt *dacic*.

9. ANTHEMON (cu multe flori), *leukanthemom* (cu flori albe), *eranthemon* (floarea de primăvară), *chamaimelon* (mărul pitic), *chrysokome* (cu coama aurie), *beneolentem* (cu miros plăcut). În C nu are iconografie, dar are diagnoză: tulpina înaltă de cca 25 cm, tufoasă, bogat ramificată, petale mici, delicate, numeroase, capitule rotunde, la mijloc galbene aurii, pe margine dispuse în cerc, de culoare albă, galbenă sau purpurie. Crește pe locuri aspre, pe marginea drumurilor, se colectează primăvara. Sînt date 3 specii, care se deosebesc între ele prin culoarea florilor, în literatură identificate cu: *Matricaria chamomilla* (cea cu florile marginale albe), *Anthemis tinctoria* (cu florile marginale galbene) și *Anthemis rosea* (cea cu florile marginale purpurii). Diagnoza sumară, stațiunea, sinonimele și utilizarea medicinală denotă mai mult specia *Anthemis tinctoria* (romaniță, floare de perină), cu segmentele frunzelor pectinat dințate, ramuri cu cite un antodiu, plantă comună și la noi. La PA sub *Camemelon* nr. XXIII citeva sinonime comune cu cele din C, dar iconografia greșită, reprezentînd un *Dipsacus*, iar desenul de sub nr. XXV (*Pl. II fig. 2*) *Camellea* (syn. *Dipsacus*) seamănă cu *A. tinctoria*, desenele fiind schimbate din eroare. Sub *Camemelon* apar ca nume „*dacice*”

amolusta PA, *amalusta*, *amulusta* PA (thusci *ambolocia*, *amolusta*, *amolacia*, *campani amolucia*), după WT cu etimologia din *albanezul amelje*, *amele* = cu gust dulce, planta neavînd însă acest caracter.

apiana PA, *abiano* (thusci *abiana*), derivat probabil din latinescul *apes* = albină, *apiana* = de albină, ambele cuvinte *latinești* atribuite dacilor numai din cauza unor erori de copiere.

40. *APSINTHION*, romanii *absinthium rousticum*, în C 22v diagnoza și 23r iconografia bună, ce permit identificarea plantei cu *Artemisia absinthium* (pelinul).

absentium rusticum PA, G. („itali terrae malum, daci absentium rusticum”), intercalarea cuvintului „daci” fiind o eroare de copiere. Acest cuvînt este *latinesc*, greșit intercalat între paranteze la *Aristoloechia clematidis*, în loc de *Apsinthion* (MV p. 345).

apsenthion în cod. Aldina figurează tot ca nume dacic și ca intercalare greșită la planta *Aristoloechia* (v. W. III p. 8, G. p. 238 și B. p. 264). Nume *grecesc* folosit de Xenophon, Hippokrates și Dioscorides ca nume principal.

11. *ARKEION* (de urs), *arkion* (care îndepărtează, asigură), *prosopida*, *prosopion*, romanii *lappa*, *personakia*. În C nu are diagnoză, dar are iconografie sub nr. 43r (*Pl. II fig. 9*) poartă mai ales pentru planta *Arctium*, descrisă înaintea plantei noastre. Este foarte probabil că la acest desen cele două nume au fost confundate între ele printr-o interpolare greșită sau că formează două specii ale aceluiași gen. În edițiile dioscorideene nealfabetice planta are o scurtă diagnoză: frunze asemănătoare cu cele de *Cucumis colocynthis* (?), dar mai mari, mai tari, mai închise la culoare, hirsut pârtoase, plantă acaulă, cu rădăcina mare, albă. Pe baza diagnozei și îndeosebi a desenului 43r această plantă bisanuală, care în primul an produce numai frunze bazale, fără tulpină floriferă, poate fi identificată cu *Arctium lappa* (brusturul), veche plantă medicinală, comună și în țara noastră.

riborasta PA sub *Personacia*, *ribobasta* W, icon. XXXVI nu seamănă cu *Arctium*, fiind necunoscută (*Pl. II fig. 8*).

periborasta PA, *periborasta* W, *peripomasta* PA. Prin asemănare cu cuvintele dacice *troutrastra* (nume de plantă), *Rubobostes* (rege dac), *tarabostes* (nobil dac) și toponimiile *Basteira*, *Periboridava*, *Tasibasta*, *Zerobasta* etc. (I. I. Russu op. cit.) numirile de plante de mai sus sînt probabil *dacice*. D. Brandza a remarcat asemănarea lor cu brusturul, brustulanul, numele românesc al plantei. După R. ar deriva din i. — e.* *rebh.* — = a acoperi, planta într-adevăr are frunze bazale mari și late care „acoperă” pămîntul de sub ea. D. pe baza sinonimului *grecesc* *prosopida* și a celui *latinesc* *personata* (mască de teatru) deduce că frunzele florale, respectiv antodiul globulos, capituliform, acoperite de foliolele involucale dese, imbricate și uncinat, se aseamănă intrucitva cu o mască pusă pe capul omului, mai avînd în vedere și *grecescul* „*peripomazo*” (a fi acoperit). L. găsește asemănare etimologică cu goralul p(e) *riporasta* = agglutinans, *adclaudens*, care se lipește, care se prinde, cu referire la antodiile cu foliolele involucale care se prind de hainele omului și de părul animalelor.

12. *ARNOGLOSSON* (limba mielului), *arneion* (oaie), *heptapleuron* (cu șapte coaste), *polyneuron* (cu multe nervuri), romanii *plantago minor*, *itali plantago lata*, romanii *plantago major*, *septemnervia*, etc. În C 29v iconografia și sub 30r textul, fără nume dacic. Sînt tratate două plante, una mică, cu frunze mai înguste, semințe în virful tulpinii, și alta mijlocie, cu frunzele mai late, cu semințe mărunte dispuse de la mijlocul tulpinii pînă în virful ei. Ambele cresc pe locuri umede. Pe baza descrierii, a sinonimelor și a stațiunii au putut fi identificate 2 specii de *Plantago* (pătlagină), dintre care una probabil este *Plantago maior*, iar cealaltă *Plantago lagopus* (sau *Plantago media*), ambele cu veche utilizare medicinală, frecvente aproape pe tot globul, comune și în țara noastră.

sipoax PA, *scinpoax* PA, *simplax* și *simpotax* W, — prin asemănare cu dacicul *sikoup-noux* — redat probabil stilit — este verosimil să fie cuvînt *dacic*. Icon. I din PA (*Pl. II fig. 4*) reprezintă un *Plantago maior*.

13. *ARTEMISIA MONOKLONOS* (planta zeiței *Artemis*, cu o singură tulpină), în C 20v textul și sub 20r iconografia (*Pl. II fig. 6*) destul de bună. Sînt descrise mai multe specii cu flori mici, scurt pedicelate, frunzele penat sectate, segmentele adînc incize, rizom puternic, ramificat, plantă cu miros puternic; identificarea mai verosimilă este *Artemisia vulgaris* (pelina-riță), veche plantă medicinală, comună atît la noi, cît și în Grecia.

ζουουστη *zououste* C, *zouoste* MV, Sar., *zououster* W, *zuste* B, — probabil cuvînt *dacic*.

zyred PA, avînd sinonimele: „itali *zireo*, *zyreo*”, deci probabil eroare în ordinea copierii, cuvîntul fiind *latinesc*.

titumen PA+, *bitumen* W, *nitumen* W, *bricumum* W, avînd sinonimele: „galli tîtumen, Osthanes ...”, apoi „galli (?) Osthanes, daci titumen” ... este deci o evidentă eroare de copiere. Cuvîntul *bitumen* (smoală) este *latinesc*. Icon. X din PA este denaturată.

14. *ASTER ATTICOS* (steaua atică), *asteriskos* (steluță), *asterion* (steluță), romanii *inguinalis* etc. În C 32v iconografia (Pl. II fig. 5) și 33r diagnoza: *Tulpina lemnoasă, la vîrf cu o floare purpurie și galbenă (flori centrale și flori marginale, n.tr.)* și un capîtul incizat de jur-împrejur ca la *Anthemis*, foliolele dispuse stelat, frunze tulpinale alungite și păroase. După numele principal, sinonimele grecești și după descriere planta a fost identificată aproape de toți comentatorii cu *Aster amellus* (steluță). Observăm însă că diagnoza de mai sus nu corespunde cu iconografia C 32v, care nu reprezintă o plantă din familia *Compositae*, ci mai degrabă din familia *Caryophyllaceae* (probabil o specie de *Silene*), cu numeroase flori tipice pentru această din urmă familie. Numele plantei de pe iconografie este scris cu litere cursive, iar pe foaia de text numele plantei mai este scris separat și cu litere unciale mai mici, provenind de la un interpolator nepriceput și astfel este de presupus că s-a făcut o confuzie.

καρυβιδα, *rathibida* C, *rathibis* G, cuvînt probabil *dacic* prin asemănare cu *koikolida* etc. După D. ar deriva din i.-e. *rot* = prăjină, trunchi de arbore, și **uidh-* = lemn, deducție etimologică greșită, bazată pe identificarea eronată a plantei drept *Cardamine* (*Schaminkraut*).

15. *BATOS*, romanii *rouboum*, în C 82v textul și 83r iconografia (Pl. III fig. 1) destul de bună. Nu are diagnoză probabil pentru că planta era foarte comună (v. pag. 111). După iconografie forma frunzelor, a fructelor, ramurilor, spinilor, forma și numărul petalelor, frunzele cu 5 foliole, precum și întreaga înfățișare a plantei se ajunge la identificarea sigură a genului *Rubus* (rug, mure), dar din cauza numărului prea mare al speciilor acestui gen, cu caractere diferențiale foarte subtile, precizarea speciei nu este posibilă. În literatură a fost identificată — fără temeiuri suficiente — cu *Rubus tomentosus*, *R. fruticosus*, *R. caesius*, *R. amoenus*, etc.

μαντια *mantia* C, N, *manteia* Sar., *mantua* PA sub *Rubus*, cu icon. LXXXVIII destul de bună, — *manthia* MV, *mantioia* W, este un cuvînt verosimil *dacic*. După D. ar fi forma nazală „*mantos*”, a cuvîntului grecesc „*batos*”, deducție neverosimilă, iar după L. seamănă cu goralul mant. ja = turbat, cu aluzie la spinii numeroși și punginți ai plantei.

16. *BLITON*, romanii *blitum*. În C 77v are iconografie destul de bună (Pl. II fig. 7), dar este lipsită de orice diagnoză, menționîndu-se doar că „este o legumă de fiert, bună de mîncat, dar nu are nici o putere de vindecare”. Este una din excepțiile rare cînd *Dioscorides* enumeră o plantă fără nici o utilizare medicală. După iconografie: rădăcina groasă, tulpina erectă, frunzele ovate, lung pețiolate, lamina de 2 ori mai lungă decît lată, acută, marginea fin crispată și inflorescența spiciformă. Planta iconografiată se potrivește destul de bine cu *Amaranthus angustifolius*, syn. *A. blitum* (știr), identificată așa de cei mai mulți autori. În Grecia antică era folosită ca plantă alimentară, ea fiind frecventă și în țara noastră.

βλις *blis* C, N, MV, *bles* Sar., G. B. Numele grecesc *Bliton* (*Hippokrates* și *Theophrastos*), împrumutat de romani sub forma „*blitum*”, deci de origină greacă, redat probabil în forma dacizată.

17. *BOUGLOSSON* (limba boului), romanii *lingua boum*, în C 76v iconografia (Pl. III fig. 2) și 76r diagnoza: „Asemănătoare cu *Verbascum*, cu frunze spinoase de culoare mai închisă (melanteron fiind greșit tradus de mulți autori ca însemnînd „negru” n.tr.), mai mică, asemănătoare cu limba boului. Pusă în vin produce bună dispoziție”. În versiunea folosită de *Sambucus* mai găsim precizarea stațiunii: „crește pe terenuri netede și moderat aspre”. Identificarea plantei este dificilă din cauza caracterelor puține și a iconografiei sale evident greșite, contrară textului, ea reprezentînd o specie de *Carduus* (crispus? C. *acanthoides*?) sau de *Cirsium* (*lanceolatum*?). Observăm că pe foaia cu diagnoza (76r) numele *Bouglosson* este scris cu litere unciale mici, deci scrierea este ulterioară, făcută de altă mină, iar pe foaia cu iconografia (76v) lingă numele cu scriere uncială a plantei o altă mină a menționat cu scriere cursivă: „*Carduus*?” Pînă în Evul Mediu planta a fost considerată drept o specie de *Borago*, iar de la *Brunfelsius* încoace drept *Anchusa italica* syn. *A. paniculata* (limba boului), aceasta din urmă fiind adoptată aproape unanim de identificatorii mai recentî. *Anchusa italica* se deosebește net de iconografia 76v prin corola scurt tubuloasă, cele 5 petale desfăcute, frunzele erect patente, înșirate altern de-a lungul tulpinii, marginea nelobată, întreagă, toată planta fiind rigid setos păroasă. La PA sub *Bovis lingua* nr. XLI desenul seamănă după aspect cu *A. italica*.

βουδάλλα *boudathla* C, *budama* PA+, *budalla* B, *buclama* W, cuvînt probabil *dacic*. Rădăcina cuvîntului *dacic bou-*, *bu-* ne tentează să presupunem că înseamnă „bou”, iar

-dathla, -dalla, -dama sau -clama ar însemna limbă, planta avind acest nume semnificativ nu numai la greci și romani, ci și la cele mai multe popoare de azi.

18. BRYONIA LEUKE, ampelos leuke, psillootron, melootron, kedrostin, romanii herba coriaria, cucurbita erratica. Sub C 79r iconografia (Pl. III. fig. 3), și sub 79v diagnoza, numele plantei fiind scris în ambele cazuri cu litere cursive, fără indicarea numelui dacic. Diagnoza: viticuli, frunze și circei ca la vița cultivată, dar toate mai păroase, se cațără pe arborii apropiați cu ajutorul circeilor. Fruct galben roșcat, lipsit de peri. Bazați pe iconografie, avind în vedere forma și părozitatea frunzelor, a tulpinii, forma bachelor și utilizarea medicinală, precum și sinonimul roman, planta ar fi o Cucurbitacee, identificată de B drept Bryonia celtica, iar de Spr. și Kosteletzky *Bryonia dioica* (mutătoare), soluția din urmă fiind mai verosimilă, plantă ce crește și la noi. Numeroasele sinonime grecești toate înseamnă „viță albă”, caracterele plantei intrucitva fiind asemănătoare cu ale viței cultivate sau sălbatice, astfel planta ar putea fi și o Vitacee.

kinoubolia W în RV IV cap. 182, după desinență probabil cuvint *dacic*. Explicația etimologică hibridă a lui D, că ar deriva din grecescul *kineo* = a se mișca i.-e. **boila* = umblare, apare forțată, greșită.

aurumetti PA (v. și W vol. II p. 329), iar D sub poz. 6 la tratarea plantei Batrachion (v. Selinon agrion în lucrarea de față) eronat enumeră aici planta Bryonia cu sinonimele sale, între care și pe aurumetti. Ambele se datoresc unor erori evidente ce s-au strecurat în citeva versuri dioscorideene, deoarece cuvintul aurumetti aparține de fapt plantei Selinon agrion, unde am constatat că este un cuvint *latinesc*.

19. BRYONIA MELAINA, ampelos melaina, romanii vitis alba etc., tratată în C 81v textul și 82r iconografia (Pl. III fig. 5). Frunze asemănătoare cu ale iederei, asemănătoare și cu cele de Smilax, la fel și tulpina, dar toate mai mari. Se cațără pe arborii apropiați. Fruct la început verde, la maturitate de culoare închisă. Rădăcina la exterior de culoare închisă, iar înăuntru ca la Buxus. După Fraas, B și după noi este *Bryonia alba* (impărăteasa, cucurbătea), rădăcina și frunzele ei bazale corespund cu caracterele speciei amintite și cu iconografia dată. După G și D ar fi Tamus communis cu semnul?, care însă are frunze nelobate, lat corodat ovat triunghiulare și rădăcina neramificată.

πριάδila priadila C, N, priadela G, MV, Spr, priadina Spr. După D, ar deriva din i.-e. **prai-*, *pri-* = a iubi și **djal-* = a înflori, „astfel rezultă semnificația pentru o plantă luxuriantă cu circei (Rankengewächse), așa cum este Tamus, cu care se potrivește bine”. Identificarea plantei cu Tamus este însă complet eronată, de altfel aceasta nici nu are circei, ci tulpini volubile, etimologia lui D nu este deci convingătoare; cuvintul probabil *dacic* prin asemănare cu *koikodila*, *teudila*, *dordila*, *propodila*, *tavidila*, *adila*, *usazila* etc.

πατρινα patrina C, pegrina B, G, W. — După D, ar deriva din cuvintul grecesc *petra* = stincă, piatră, în sensul de „plantă de pădure, deoarece această plantă crește pe locuri pietroase”. De fapt nici Tamus communis, nici Bryonia alba nu sînt plante de stîncării sau locuri pietroase, ea crește în păduri umbroase, etimologia dedusă este deci greșită. După L. seamănă cu goralul prjand + zila = circumvolans herba, ce corespunde cu caracterul plantei. Prin asemănare cu cuvintele *dakina*, *prodiarna*, *dielleina* etc. se pare că cuvintul este *dacic*.

20. CHAMAEPITYS (molid pitic), egiptenii memenepsa. Planta nu are iconografie în C, iar diagnoza este: plantă ierbacee șerpuitoare, culcată la pămînt, curbată, cu frunze asemănătoare celor de Sedum, dar mai înguste și hirsute, înghesuite în jurul tulpinii, cu miros puternic, cu flori mici, galbene și rădăcina ca la Cichorium. Bine identificată de Spr., G. și alții cu *Ajuga chamaepitys* (tămiișă de cîmp), cu arealul corespunzător, larg răspîndită și în țara noastră. După B ar fi *Ajuga iva*, care însă are florile purpuriu rozee. La PA icon. XXVI planta este neidentificabilă.

χόδελα chodela, N, PA +, dolecha cod. Palat., dochela MV, Sar., PA, Ps.Oribasius, dordila Ps.Orib., docdila și doctila W. Etimologia o derivă D din *latinescul* *chordella* = coardă, deoarece ramurile plantei „se întind pe pămînt ca o coardă”. Posibil cuvint *dacic* prin asemănare cu *duodela*, *koikodila*, *mizela*, *tuedila*, *toulbela*.

nemenepsa PA+, *emenepsa* PA+ sînt cuvintele *egiptene* din sinonimia plantei, inversindu-se din greșeală ordinea de copiere.

21. CHAMAIKTE (bozul scund), heleios aktes (bozul de locuri umede), agria aktes (bozul de cîmp), romanii eboulum. În C 381v textul și 382r iconografia (v. și pag. 110). Prin tulpina noduroasă, frunzele penate, statura mai mică decît la *Sambucus nigra*, frunzele serate, florile dispuse umbeliform, plantă puternic mirositoare ce crește pe locuri umede, pe cîmpuri, avind

În vedere și numele latin al plantei (ebulus), precum și iconografia bună (v. și PA icon. XCII), ea poate fi ușor identificată cu *Sambucus ebulus* (bozul), cu veche utilizare medicinală, comună și în țara noastră (Pl. III fig. 4).

ὄλμα olma C, PA, MV, G etc. — scris uneori „holma”. După D. ar deriva din *uel-, uol- = a se răsuși, a se curba, explicația etimologică este prea puțin convingătoare, iar L. o aseamănă cu goralul ol-ma (zielina) = plantă îmbătătoare, în trecut preparându-se din ea o băutură alcoolică. Verosimil este cuvânt *dacic* prin asemănare cu koadama, diesema etc.

22. CHELIDONION TO MEGALON (rîndunica cea mare), în C 373v textul, fără iconografie, cu sinonimele egiptene mopop, mothoth; identificarea sigură: *Chelidonium majus* (rostopasca), vechi remediu popular împotriva negilor, buruiană comună și în România. În PA iconografia LXXIV destul de bună (Pl. III fig. 6).

κρουσάνη kroustane C, N, PA+, kroupane Sar., kustane B. D. deduce cuvîntul din latinescul crusta = crustă, neg, cu terminația adjectivală -aneus, planta fiind folosită contra negilor, deci cuvîntul probabil este de origină latină.

ebustrone PA+ probabil de origină dacică.

euripilleneae PA+ derivă probabil din cuvintele grecești euris = depărtat și pilos = păr, planta fiind spars păroasă.

mopop PA+ este sinonimul egiptean mopop, mothoth, prin inversarea ordinei de copiere.

23. DIPSAKON (potolește setea), krokodeilion (crocodil), chamaileon (leu mic), onokardion (spinul măgarului), romanii labroum veneris, kardoum veneris etc. în C 100r iconografia (Pl. III fig. 7) bună și 99v diagnoza: Apartine plantelor aculeate. Tulpina înaltă, spinoasă, frunze amplexicaule asemănătoare celor de Lactuca, cite 2 la fiecare nod, alungite, spinoase, concave, la noduri formînd un sinus ce reține roua și apa de ploaie, de unde și numele plantei. Ramuri singuratic la vîrfurile tulpinii, cu capitule spinoase, alungite, uscate apar albe. Capitulum despiciat are la mijloc niște viermișori. Din cauza frunzelor bazale dispuse în rozetă, a frunzelor setaceu păroase, crescute și cele superioare, planta a fost greșit identificată în literatură cu *Dipsacus silvestris*, în realitate ea corespundînd speciei *Dipsacus laciniatus* (scai, scăiete, scăiuș). În PA tratată sub nr. XXV, dar iconografia corespunzătoare la XXIII (Pl. IV fig. 2).

σκιαρή skiare C, N, PA, skithe MV, probabil cuvînt *dacic*. În albaneză sker = a smulge, a scărîmna. După sonoritate seamănă cu românescul „scăiete”.

24. DRAKONTIA MIKRA (dragonul mic), romanii aron, în C 98r iconografia (Pl. IV fig. 1) și la 97v descrierea: tubercul ovoidal, frunze sagitat hastate, adesea negru maculate, spat cu zonă purpurie în gît și pe margine, crește în fruticete și în păduri. După B și alții ar fi *Arum italicum*, care însă are tubercul oblong, frunze hastat ovate și spat nemaculat. Mai probabil este *Arum maculatum* (rodu pămîntului) comună și în țara noastră.

κυριοννηκου kyriennekou C, kourinnekou W, kurionnekou W, verosimil este cuvînt *dacic*, iar desinența în -um poate fi coincidență sau o latinizare. După D. ar deriva din latinescul „curio”, plantă care s-ar fi folosit la serviciile divine. Romanii însă nu aveau plantă cu acest nume, iar planta *Arum* nu era folosită de romani la serviciile divine (Plinius, *Nat. hist.* XXIV cap. 16); nu e verosimil ca dacii să fi îmbogățit nomenclatura romană cu acest cuvînt. De altfel noțiunea de „curio” nu are nici o legătură cu însușirile plantei.

adila PA+, probabil cuvînt *dacic* prin asemănare cu duodela, priadila, teudila etc. La PA XIV desenul reprezintă o plantă din familia Araceae.

azirafot PA+ este cuvînt libian („libii adzirafroth, adzirafot”), ca eroare de copiere.

25. ERYNGION, karyon(nuca), hermion(spinoasa) myrakanthos (o mie de spini), romanii capitulum cardus, kardus terrai, hirundinina cardus, kardus albus, etc. În C 126r iconografia (Pl. IV, fig. 3), iar la 125 v diagnoza. Sînt descrise 3 specii. Frunze late, spinoase, ramuri cu capitule rotunde, înconjurate de spini ascuțiți, tari, dispuși stelat, de culoare verde, palidă, albă sau albastră. Iconografia destul de denaturată contribuie totuși la identificarea unor specii ale genului *Eryngium* (Fraas, B, G etc.), ele fiind probabil *Eryngium maritimum*, *E. campestre* și *E. planum* (scaul dracului, scaul vinăt), vechi plante medicinale, comune și în România.

σικουπνουξ sikoupnoux C, sikoupnex MV, sikoupnoux Sar., probabil cuvînt *dacic*. D. încearcă etimologia din sinonimul grecesc karyon, respectiv din cel latinesc carduus; dar concluziile sînt neverosimile, chiar greșite.

26. HELLEBOROS MELAS (helleborus negru), melampodion (rădăcina neagră), melanorhizon (rădăcina neagră), polyrrhizon (rădăcini mai multe), romanii veratroum nigroum etc. În C 115r diagnoza: frunze verzi, plataniforme (palmat lobate, n.tr.), dar mai mici, seamănă

toare cu cele de *Spondylium* (?), mai adinc incizate, mai negre, slab păroase, cu tulpina scurtă și floarea albă purpurascență, în care se găesc fructe asemănătoare cu cele de *Cnicus* (*Carthamus tinctorius*? cu fructe achene, n.tr.), cărora locuitorii din Anticyra le spun sesamoid, folosite ca purgativ. Rădăcini negre, subțiri, bulbiforme capitate, care de asemenea sînt utilizate. Crește pe locuri deluroase, aspre și uscate. În C 114r iconografia (*Pl. IV fig. 4*) care însă nu corespunde cu unele caractere din diagnoza dată (forma frunzelor, florile etc.). Nu poate fi identificată cu *Veratrum album* (strigoaie), care are tulpina înaltă, arahnoideu păroasă, frunze lat ovate sau eliptice, flori în raceme; a fost identificată cu *Helleborus orientalis*, syn. *H. officinalis* (cu flori brunii galben verzui), cu *H. viridis* (cu flori mici, verzi), de către Boissier cu *H. cyclophyllus* (cu flori foarte mari, verzi). Desenul reprezintă o plantă cu flori mici, de tip boraginaceu, cu frunze lobate, — ori speciile de *Helleborus* au flori în general mari, uneori chiar foarte mari, lung pedicelate, fruct foliculă, frunze palmat pedat sectate; deci nu este un *Helleborus*; nu poate fi identificată.

προδιάρνα *prodiarna* C, *prodiorna* MV, W, B, G, Sar., probabil cuvînt dacic. D. îl deduce din i.-e. **per-*, *pr-* = prin și **dhuer-*, *dhur-* = a învîrta, a ataca, apoi desinența tracă -*diarna*, fără însă a-i putea da o explicație convingătoare. I. Morariu (Botanica ed. II, 1965, p. 291) găsește apropiere ca sonoritate cu „zîrna”, numele românesc al plantei *Solanum nigrum*, dar acesteia nu-i corespund caracterele din diagnoza dioscorideană și nici conografia ei.

27. HORMINON HEMERON (iritătoare cultivată), romanii geminalis. În C 255r iconografia (*Pl. IV fig. 6*) și 254v diagnoza: asemănătoare cu frunzele de *Ballota* (*Melissa*?), tulpina 4 — mucliată, înaltă de cca 22cm, în jurul căreia ies excrescențe siliciforme și aplecate spre rădăcină, cu semințe diferite, la planta sălbatică rotunde, brune, la altele alungite și negre, acestea din urmă fiind în uz. G. constată că iconografia din C este „fictivă”. În C 254v colțul paginii unde era scris numele dacic este rupt, cuvîntul fiind reconstituit probabil după N; identificată cu *Salvia horminum* (fam. Labiatae), dar după Boissier (*Fl. or. IV p. 631*) descrierea se potrivește numai în privința frunzelor. Cu toate că textul descrierii din C se potrivește în oarecare măsură cu iconografia, este cert că planta nu este o labiată, ci mai degrabă o specie cultivată din fam. Leguminoase (*Astragalus* ?)

ορμεα *ormea* C, *ormia* MV, *hormia* Sar., B, *hormea* W. Este forma coruptă (cu desinență dacică?) a numelui principal *grecesc* al plantei, poate derivă din grecescul *hormenos* = tulpină tiuără, mlădiță, lăstar, — sau din *hormos* = ce servește la legat. La Theophrastos este numele unei plante bine mirositoare (*Salvia*?).

28. HYOSKIAMON (fasole porcească), pythonion (planta prezicătoarei Pythia, hypnotikon (care te adoarme), emmanes (care te face furios), romanii insana, simfonica. În C nu are iconografie, dar descrierea dată este bună, putîndu-se deosebi 3 specii, dintre care una este *Hyoscyamus niger* (măsălarită), veche plantă medicinală foarte toxică, ruderală, frecventă și la noi. La PA IV sub Simfonica desenul destul de bun (*Pl. IV fig. 5*).

διελλεῖνα W, dieleian, dielian PA + ; dielia MV, Sar., dieleia B, cuvînt probabil dacic. Explicația etimologică a lui D. din **dhel-* = a lăsa, a lumina, cu aluzie la frunzele surii verzi ale plantei, este neconvingătoare.

29. KALAMINTHĒ (ismă frumoasă), osunitis (odorantă), glechnon agria (isma de cîmp), romanii mentastrum etc. În C 154r diagnoza și 153v iconografia (*Pl. IV fig. 8*) — probabil figura din stînga —. Sînt descrise 3 plante puțin deosebite între ele, ale căror diagnoze, sinonime, mirosul puternic, stațiunea umedă, iconografia și utilizarea medicinală permit identificarea numai a genului *Mentha*, din care în țara noastră cresc numeroase specii, cunoscute ca plante medicinale. După Fraas, G. și alții cele 3 plante de mai sus au fost identificate diferit (*Mentha tomentosa*, *M. silvestris*, *M. pulegium*, *M. rotundifolia*, *M. piperita*, *M. gentilis*, *M. spicata* etc.).

τευδιλα *teudila* C, *teudeila* N, *tanidila* PA + W, *tavidila* W, *taudila* W, probabil cuvînt dacic după desinența asemănătoare cu dordila, koikodila, priadila etc.

30. KALLITRICHON, polytrichon, trichomanes, adianton, ebenotrichon, pterion, eupterion, konion to enydasin, romanii kinkinnalis, pinnoula, terrai kapillous, superkilioum terrai, dacia *phithophthaitheila*. În C. 158r textul și 157v iconografia, cu observația scrisă cursiv „ic. mala”. Numele plantei scris de asemenea cursiv și de altă mină, precum și observația: „Vide et impressio Adianton”. Este aceeași plantă cu cea tratată sub numele de Adianton sub nr. 1 din prezenta lucrare (v. și sinonimele comune).

31. KATANAGKE (mijloc de constrângere la iubire), dionysias, romanii herba philikla (iarbă vrăjită), în C 173v figura din stînga (Pl. IV. fig. 7) și diagnoza: frunze mari ca la Lotus, fructe ca la Vicia ervillia, care la uscare se curbează spre pămînt ca ghiarele de gaie; plantă afrodisiacă folosită ca mijloc vrăjitoresc pentru constrângere la iubire. După G ar fi un Plantago — determinare evident greșită, iar după Spr și B ar fi Ornithopus compressus, care însă are frunzele compus penate, a doua figură ar fi Astragalus magniformis, iar după Kosteletzky Astragalus oleaifolius, menționînd însă că nu-i corespund frunzele. D o consideră „Engelsiuss” (Solanum dulcamara?), care însă are fruct bacă, sau Polypodium vulgare, o criptogamă cu sori, determinări cu care nu putem fi de acord; se identifică cu *Hypocoum procumbens*, ce crește atît în Peninsula Balcanică, cît și în țara noastră.

καρωπιθλα *karopithla* C, MV, ar putea deriva din cuvintele grecești karos = somn profund și Pythia, preoteasa prezicătoare de la Delphi, adică „somnul adînc al Pythiei”, în concordanță cu nomenclatura plantei „mijloc vrăjitoresc”, verosimil cuvînt *dacic*.

crepula MV în versiunea latină (dar în versiunea greacă tot karopithla). Cuvîntul este *latinesc*, din *crepus* = zgomotos, zăngănitor, cu aluzie la zgomotul produs la scuturare de semințele păstăilor uscate.

32. KENTAUREION TO MIKRON (centaurul mic), limnesion (planta din mlaștină), romanii phebrifougia, herba multiradix etc. În C 163 diagnoza: crește lingă izvoare și locuri umede, iarbă asemănătoare cu Hypericum și Origanum, tulpina înaltă de cca 30 cm, anguloasă, floarea puniceu purpurascență asemănătoare cu cea de Lychnis. Frunze mici, alungite, asemănătoare cu cele de Peganum, semințele ca la Triticum. Rădăcina mică, fără folos, netedă, cu gust amar. După iconografia bună (Pl. V. fig. 1) din G planta poate fi identificată (B, G) cu *Centarium umbellatum* (fierea pămîntului), care crește și în România pe locuri umede.

τούλβηλα *toulbela* C, Sar., tultela MV, B, toulbela, tultela și tou... la W, cuvînt probabil *dacic* prin asemănare cu chodela, doudela, discopela etc.

stirsozila PA sub Centauria minor, stirsozila, stirzozila, tirzozila PA +, W, cu iconografia XXXV destul de bună. Prin asemănare cu azila, dordila, koikodila, propodila, usazila etc., probabil cuvînt *dacic*.

storsoria Ackermann, torsoria W, probabil cuvînt *latin*.

33. KISSOS, chrysokarpus (fructe galbene aurii), romanii silvai mater, hedera. În C 174v iconografia (Pl. V fig. 2) și 175 r textul, sînt tratate 3 specii deosebite după culoarea fructelor, dintre care cea cu fructele negre este *Hedera helix* (iedera), comună și la noi. La PA XCIX sub Hedera nigra desenul plantei denaturat.

arproppia PA, arborria PA +, W, greșit atribuit dacilor, fiind o eroare de copiere. Cuvînt de origină *latină*, (planta) arborea, deoarece se urcă pe arbori.

hedera este menționat drept cuvînt *dacic* dioscoridean de către Calimah și T. Săvulescu, Cuvîntul este *latin* și ca *dacic* nu figurează în versiunile dioscorideene.

34. KNEPHE HE KNIDE (urzică ce cauzează mîncărime), akaliphe, romanii ourtika molis. În C 171v iconografia cu 2 desene de plante și la 172r diagnoza: are 2 specii, una de cîmp, cu frunzele hirsute pîroase, mai late, de culoare mai închisă, sămînța asemănătoare cu cea de Linum, totuși mai mică: alta cu sămînță mai mică, dar nu atît de aspră. Iconografia destul de bună, dar nu se indică la care se referă numele *dacic*. Autorii G și B au identificat prima cu *Urtica pilulifera*, iar a doua cu *U. urens*; după Spr. însă ar fi *Urtica urens* și *U. dioica*. Îndeosebi figura din stînga, (Pl. V fig. 3) prin frunzele ovate, dur dințate, scurt pețiolate, dintele terminal mai lung decît cei laterali, plantă pîroasă, seamănă mai mult cu *Urtica dioica* (urzica mare), foarte comună și la noi.

δύν dyn C, MV, B, Sar., diky W în nota, probabil, cuvînt *dacic*.

35. KOLOKYNTHIS (care pune în mișcare intestinele), romanii koukourbita silvatica etc. în C 190v iconografia destul de bună (Pl. V fig. 4) și la 191r diagnoza: ramuri și frunze ce se întind pe pămînt, divizate în incizuri ca și frunzele castravetelui cultivat. Fruct orbicular, mediocru, cu gust pronunțat amar, care trebuie cules cînd începe să devină palid galben. Miezul fructului are acțiune purgativă. Îndeosebi forma frunzelor, a fructelor, gustul lor amar, tulpina procumbentă și utilizarea medicală permit identificarea (B, G) cu *Citrullus colocynthis*, plantă cultivată și la noi din timpuri străvechi.

τρουτράστρα *troutrastra* C, N, toutrastra MV, toutrasra, tuttrastra Sar., tutastra G, B, este probabil un cuvînt *dacic*.

36. KONEION, apologeta (perfidul), dolia (scăderea puterii), paralysis (paralizia), aphron (neburia), abioton (care ia viața), ageomoron (care prostește), polyanodynos (alinător de multe dureri), aithousa (arzătoare), romanii cicută inpherna. Enumerarea sinonimelor are loc în mod continuativ în corpul textului, iar nu în coloane suprapuse, sinonimul dacic greșit scris „dokoī”. În C 187v iconografia destul de bună (Pl. V, fig. 5), iar diagnoza la 188r. Cu toate că există multe asemănări (B, G) cu *Aethusa cynapium*, îndeosebi cu *Conium maculatum* — care ambele figurează între sinonime —, totuși din cauza frunzelor mai puțin îngheșuite, a segmentelor lancoțate serate, a mirosului ei penetrant și neplăcut, dar mai ales din cauza rădăcinii sale scurte, fistuloase, compartimentate, a toxicității sale mari (cu otrava acestei plante s-a sinucis Socrates), a efectelor sale paralizante și a arealului de răspândire socotim că planta se identifică mai bine cu *Cicuta virosa* (cucută de apă), veche plantă medicinală ce crește și în țara noastră.

ჭჳა zena C, dzena N, MV, B, probabil cuvânt dacic.

37. KYNOGLOSSON (limba ciinelui), romanii lingua canina, în C 166v cu diagnoza sumară: frunze ca la *Plantago*, dar mai înguste, mai mici, păroase, fără tulpină, din stațiuni nisipoase. Numele plantei este scris cu litere mici, autenticitatea iconografiei fiind dubioasă. Un important element de identificare este însăși numele grecesc și latinesc al plantei. Forma și părozitatea frunzelor, lipsa tulpinii (planta fiind bianuală, în primul an are numai rozeta de frunze bazale, iar tulpina floriferă îi crește numai în anul al doilea) ne duce cu oarecare probabilitate la o specie de *Cynoglossum*, veche plantă medicinală, în țara noastră foarte comună fiind *Cynoglossum officinale* (limba ciinelui), determinată astfel în literatură de B, D, G cu care seamănă destul de bine desenul din PA XCVII sub *Lingua canis* (Pl. VI, fig. 1).

usazila PA+, usagila PA+, udacila W, probabil cuvânt dacic din cauza desinenței sale. D. deduce etimologia din *uaka-, uka = vacă și zila = plantă, adică planta favorizată de vaci, deducție greșită deoarece vacile evită să pască această plantă.

azila PA sub *Lingua canis*, atilia PA + este probabil forma coruptă a numelui dacic precedent, omițându-se la copiere inițiala us-.

38. LEIMONION (pajiște, loc umed), neuroides (asemănătoare cu nervurile), loughitis (asemănătoare lancei), napeion onou (muștarul măgarului), lykos emphyllon (frunza lupului), elleboros emata (ucigătoare de totdeauna), romanii veratrum nigrum, tintinabouloum terrai, etc., în C 215v iconografia (Pl. V fig. 7) și 216r textul, cu următoarea diagnoză: frunze ca la *Beta*, dar mai gracile, mai înguste, zece sau mai multe. Tulpina erectă, dreaptă, de înălțimea celei de *Lilium*, cu gust astringent, plin de semințe roșii. Crește pe pășuni umede și locuri mlăștinoase. După Plinius se pare că ar fi *Beta silvestris*, după Spr. și botaniștii mai vechi ar fi *Statice limonium*, Fraas și B. o consideră *Beta vulgaris*, iar după D. ar fi o specie de *Anemone*. Nu poate fi *Veratrum nigrum*; identificarea plantei n-a fost posibilă.

δακίνα dakina C, MV, B, Sar., dakeina N, cuvânt verosimil dacic prin asemănare cu cuvântul daka = cuțit dacic.

39. LIBANOTIS, kachrys, romanii rosmarinum, icteritis. Deoarece numele dacic al plantei este amintit numai în lucrarea lui PA sub *Herba rosmarini*, cu sinonimul libanotis, iar la Dioscorides sub *Kachrys* și sinonimele libanotis și rosmarinum sub C 176r textul și 176v iconografia, neputându-se stabili la care dintre cele două plante se referă sinonimul dacic, le vom trata pe ambele. Planta *Kachrys* este o umbeliferă cu rizom gros, cu frunze penat sectate îngust laciniate, odorantă; poate fi identificată (G) cu *Seseli tortuosum* (smeoale), plantă medicinală ce crește și în sudul țării noastre.

Cealaltă plantă, libanotis, numit de romani rosmarinus, în C 69v iconografia (Pl. V fig. 8) și 204r textul: rădăcina subțire, frunze înguste și aciculare, plantă bine mirositoare, se poate identifica (B, G) cu *Rosmarinus officinalis*, veche plantă medicinală, la noi numai cultivată, ce crește în regiunea mediteraneană. Față de aceasta, iconografia LXXX sub *Rosmarinus* din PA (Pl. VI fig. 2) din cauza inflorescenței, a frunzelor, ramificația tulpinii, mirosul plantei duce la *Santolina chamaecyparissias*, arbust mediteranean, aflată la noi numai în cultură.

δρακοντος PA este nume grecesc (v. *Drakonton* to mikron în C 97v).

40. LITHOSPERMON (sămînță de piatră), în C 201r la diagnoză numele greșit scris *Linthospermon*, dar la iconografia 200v (Pl. V fig. 6) numele e indicat corect, — romanii columbinum. Diagnoza plantei: unii din cauza durtății semințelor îi spun *Herculea*, avînd semințe pietroase, frunze ca la *Olea*, mai lungi și mai late, dispuse la capătul rădăcinii. Ramuri drepte, gracile, de grosimea celor de *Juncus*, solide, lemnoase, în vârful cărora sînt frunze

divaricate, cuprinzând semințe pietroase, rotunde, mici, ca cele de *Ervum*. Crește pe stațiuni mai ridicate și pe locuri aspre. Iconografia nu corespunde cu descrierea. După iconografie frunzele sînt opuse, cu bazele lor aproape concrescute, ramurile și tulpina curbat ascendente și flexuoase, frunzele bazale dispuse la capătul rădăcinii, decrescente în sus, frunzele nu sînt divaricate la vârful ramurilor, cu cîte două păstăi falcate, multisperme; nu poate fi identificată.

γουολήτα *gouoleta* C, gonoleta B, G, W, MV, Sar. Seamănă intrucivă cu cuvintele grecești *gone* + *lithos* = sămînță de piatră, mai probabil însă este cuvînt *dacic* prin asemănare cu *kotiata* și toponimele *Drobeta*, *Lederata*, *Tabiata* etc.

41. ONOBRYCHIS (consumat de mîgari), romanii *opaca*, *juncinalis*. În C 256r iconografia (Pl. VI fig. 3) și 255v diagnoza: frunze asemănătoare cu cele de *Lens*, dar mai lungi, tulpina înaltă de 40 cm, flori punicee, rădăcina mică, crește pe locuri umede. Iconografia este foarte denaturată, motiv pentru care G menționează: „figure doubtful”. Planta nu poate fi identificată. B. și L. greșit o consideră *Onobrychis caput-galli*, dîndu-i explicația etimologică prin galinomorfe pe baza acestui epitet specific aparent bun, din polonezul goral *anjarkse-ke* = asemănător cu creasta cocoșului. Această plantă este un element floristic balcano-mediteranean, arealul ei nordic fiind limitat la cursul inferior al Dunării, deci la N de Dunăre planta nu putea fi cunoscută nici de dacii de odinioară nici de polonezii gorali. De altfel „caput (crista) galli” a fost creația botanistului Bauhin (1620), nemaifiind întîlnit în nomenclatura anterioară: etimologia și identificarea plantei sînt greșite.

ανίαρσεξε *aniarsese* C, aniassexe B, G, MV, este probabil cuvînt *dacic* deși lipsesc elemente de comparație. D. încearcă să-i deducă etimologia din sinonimul roman *juncinalis*, amar = groapă cu apă, muor = băltoacă, presupunînd că este o specie de *Juncus*. Explicația este greșită, *Juncus* avînd frunze lung și îngust filiform cilindrice, iar nu penat compuse. Eroarea lui D. se datorește și traducerii greșite a cuvintelor grecești privind stațiunea plantei *εὐεται ἐν καθύροις καὶ ἀγροῖς τόποις* crește în locuri mlăștinoase sau palustre”, corect fiind: crește pe locuri umede și campestre.

42. PENTAPHYLLON (cu cinci frunze), *pentapetes* (cu cinci fețe), *pentatomon* (cu cinci diviziuni), *pentadaktylon* (cu cinci degete) *kallipetalon* (cu frunze frumoase), *pentakoinon* (cinci împreună), romanii *quinquefolium*, galii *pompedoula* etc. În C 272v diagnoza și 273r iconografia (Pl. VI fig. 4) ambele bune, la PA iconografia II sub *Quinquefolium* de asemenea bună. Rădăcina, forma frunzelor lung pețiolate, 5-sectate, culoarea florilor, petale 5, stațiunea de locuri umede etc. permit identificarea aproape sigură a speciei *Potentilla reptans* (cinci degete), veche plantă medicinală, comună și în România.

προπόδιλα *propodila* C, PA+, *propedila* N, *propedoula*, *propoudoula*, *prepoudoula*, *pro-cila* PA+, *procedila* PA, *propedula* MV, Sar., *probedula* B, *pompedula* PA+, *pempedula*, *pongaidula* W, probabil cuvînt *dacic* prin asemănare cu *adila*, *chodela*, *dordila*, *duodela*, *koikodila*, *priadila*, *teudila*, *tirsozila*, *usazila* etc. Versiunile *pompedula*, *pompaidoula*, *pempedula*, *pongaidoula* sînt variantele galicului *pompedula*, copiate în ordine greșită. După L. ar deriva din cuvintele *pro*, *prae* = înainte și *pondu*, *padzac* = a mina, a răsări,

kallipetalon W în cod. Wossianus lat. saec. VII, greșit, atribuit dacilor, ca urmare a copierii greșite, fiind un cuvînt *grecesc* care figurează între sinonimele plantei.

43. PHLOMOS HETEROS (flăcără, utilizată în antichitate ca fitil), *lychnitis* (folosit pentru luminat), *thryallis* (fitil) romanii *verbaskloun*, *lanata* etc. în C 361v textul și 360v iconografia (Pl. VI fig. 5) sînt descrise 2 specii: una „femelă” albă și alta „masculă” neagră cu încă 4 variante, fiind tratate deci total 6 „specii”. Spr. consideră pe cea „femelă” drept *Verbascum thapsus*, iar pe cea „masculă” drept V. plicatum, față de care B. opinează chiar invers; planta nu poate fi identificată ca specie, numele *dacic* se referă la una dintre numeroasele specii de *Verbascum* (lumânare, lumînărică, coada mielului), veche plantă medicinală, dintre care numeroase specii cresc și la noi.

διεσεμα *diesema* C, *diessachel* PA, *diesathel* PA, *diesapter* W, cuvînt probabil *dacic* prin asemănare cu *koadama*, *olma* etc. D. explică cuvîntul din *diuos* = cer și *-ema* = foc, cu referire la numirile grecești ale plantei, aducîndu-l în acest fel în perfectă asemănare cu numele german al plantei „Himmelsbrand”. După L. cuvîntul este dedus din goralul *tzjese*, *ma(zieline)* iarbă foarte păroasă, ceea ce constituie un caracter frapant al plantei.

44. POTAMOGEITON HETEROS (vecină cu apa), *leimoninion* (pajiște, loc umed), *halimot-tonon* (ucigătorea de pe litoral), *neuroiedes* (asemănătoare cu nervurile), *heptapleuron* (cu șapte laturi), *kynoglosson* (limba ciinelui), *polyneuron* (cu numeroase nervuri), *thyrsion* (mănunchi), *oreion* (plantă montană), romanii *betaifolium*, *arundinalis minor*, *gladiatoria*, *eminula*, *flumina-*

lis, fontinalis, herbagio, plantago, prospectiva, terminalis etc. În C 281v descrierea, fără iconografie, iar epitetul „heteros” este scris ulterior și abia poate fi descifrat.

În literatură planta a fost identificată cu *Potamogeton zosterifolium*, *P. natans*, *P. fluitans*, *P. crispus*, iar D o consideră drept o specie de papură („eine Art Rohr”). Rămâne cert doar că este vorba de o plantă acvatică sau de locuri umede, probabil din familia *Potamogetonaceae*, dintre care mai multe specii cresc și la noi.

κοαδαμα *koadama* C, koalama N, kardama W în nota, probabil cuvânt *dacic* prin asemănare cu budama, buclama etc.

45. SELINON AGRION (țelină de cimp), batrachion (broșcuța), în C 306v textul și (Pl. VII fig. 1) 307r iconografia (v. și G. p. 217). Sînt tratate 4 specii, care după flori, frunze, tulpină și rădăcină pot fi identificate ca aparținînd genului *Ranunculus* (gâlbenele) cea cu florile galbene aurii, cu foliolă terminală (v. icon.) fiind probabil. R. sardous descrisă din Sardinia, de unde o citează și Dioscorides cu arealul în Europa și Asia de V, comună și în țara noastră.

aurimetellum PA + cf. W II. pag. 242 în nota, aurimetti PA, este un cuvînt *latinesc*, derivat din aurimetallum (ban de aur), cu aluzie la petalele sale mai mult sau mai puțin rotunde, galben aurii lucioase, ca niște bănișori de aur. Mai observăm că acest nume, greșit indicat ca „dacic” este întîlnit ca sinonim latin la Dioscorides v. RV poz. 175 ap. W.I. pag. 242.

dicottela PA +, diskotela W, apoi: bessi diskopella PA sub Bryonia. În loc de copiere în ordine greșită, acest cuvînt *dacic* este identic cu numele *bessic* al plantei, popor învecinat și îndeaproape înrudit cu *dacii*, asemănîndu-se cu *chodela*, *diodela*, *mizela*, *toulbela* etc.

46. THYMOS, cephalotus (în formă de cap). În C 137v textul și 138r iconografia (Pl. VII fig. 2) Plantă scundă, tufoasă, cu numeroase rămurele înconjurate de frunze mici, înguste și numeroase, la vîrf cu capitele de flori purpurascnte, odorante. Mai adesea crește pe locuri pietroase și necultivate. Autorii de la sfîrșitul Evului Mediu au considerat-o drept *Thymus vulgaris*, iar de la Matthiolus încoace drept *Th. creticus*, după B și autorii mai recenți drept *Th. capitatus*. Diagnoza și iconografia plantei sînt bune. Ținînd seamă de numeroasele specii de *Thymus*, care cresc pe teritoriul Greciei și al țării noastre, specii care chiar și astăzi greu pot fi deosebite între ele din cauza caracterelor diferențiale subtile (de ex. părozitatea de pe muchiile tulpinii), ignorate în antichitate, planta putînd fi identificată numai ca *Thymus* sp. (cimbrîșor, lămîioară), oficială, meliferă, comună și la noi (v. pag. 111).

μίζηλα *mizela* C, N, mozula Sar., mozoula MV, mizola, mizoula W, probabil cuvînt *dacic* prin asemănare cu *chodela*, *teudila*, *usazila*, *ziodela* etc. Unii găsesc asemănare între cuvîntul *dacic* și românescul *mazăre*. „madzăr” (Pisum din familia Leguminoase), ceea ce însă este greșit, deoarece planta *dioscorideană* aparține familiei *Labiatae*, cu caractere net deosebite.

47. TRAGOS HOMOIOS (asemănător cu țăpul), tragon, tragokeros (coarnele țăpului), skorpion (scorpionul), romanii cornulaca, bituminea, hirculum, dentaria etc., în C 339r iconografia și 338v diagnoza: frunze asemănătoare cu cele de *Scolopendrium*, dar cu rădăcina gracilă candid albă, asemănătoare cu cea a ridichei de cimp; frunzele au pînă toamna un miros de țăp, din care cauză i se spune *Tragium*.

Față de această diagnoză, iconografia reprezintă o plantă cu rădăcina viguroasă, frunze scurt lanceolate, mici, flori solitare mari la extremitatea ramurilor, asemănătoare cu antodiul compozitelor, cu numeroase petale late — caractere care nu sînt confirmate prin diagnoza din C 338v. Kosteletzky a identificat-o cu *Pimpinella tragium* din familia *Umbelliferae* — cu care însă nu seamănă de loc —, G. o consideră *Tragium columnae* (azi *Pimpinella tragium*), dar desenul acestuia nu seamănă cu iconografia din C 339r, iar D. a determinat-o *Scorpiurus sulcata* (Skorpionkraut) în mod cu totul eronat. Planta rămîne neidentificabilă, după desen ar fi o compozită (*Tragopogon*? *Hipochoeris*?).

σαλλια *salia* C, N, probabil cuvînt *dacic* prin asemănare cu *dielleina*, *mantia*, *partia* etc.

48. XIRIS (curcubeu), kakos (miros urît), iris agria, romanii gladioloum, iris agrestis, În C 242r iconografia (Pl. VII fig. 3) și la 241v diagnoza: frunze asemănătoare cu cele de *Iris*, dar mai late și la vîrf ascuțite; din mijlocul frunzelor se ridică tulpina înaltă de cca 30 cm, destul de groasă, pe care sînt silicvele trimuchiante, deasupra acestora florile purpurii, la mijloc închis roșii. Semințe în folicule ca la *Phaseolus*, rotunde, roșii, ascuțite. Rădăcina divizată în genicule dese, lungă, de culoare roșie ca focul. În literatură a fost considerată de unii drept *Gladiolus* — care însă are bulbotuber și flori numeroase în racem unilateral —, iar de alții drept *Iris foetida* sau *I. foetidissima*. Deși Dioscorides în diferite capitole și sub diferite numiri tratează mai multe specii de *Iris*, credem că planta se identifică tot

cu o specie de *Iris* (stinjini, rățișoare, drobușor), dintre care multe cresc și la noi, plante cu rizom repent, flori puține, terminale, caractere care rezultă destul de bine atât din diagnoză, cât și din iconografia destul de bună.

ἀπρως *aprous* C, N, aprus B, probabil cuvânt dacic. D. este de părere că derivă din latinescul *aper* = mistreț, cu aluzie la forma frunzelor asemănătoare cu colții mistrețului, explicație pe care o găsim forțată, planta având frunze ensiforme, care nu produc impresia colților încirlițați ai mistrețului.

Nume de plante în limba dardanilor și besilor (popoare înrudite cu dacii)

49. ARISTOLOCHIA MAKRA (cel mai bun remediu pentru ușurarea nașterii, aristolochia cea mare), klematitis (cîrcel), în C 17v iconografia, destul de bună. Sînt tratate 3 specii cu rădăcini lungi, subțiri, mirositoare, tulpina la noduri îndoită în zig-zag și frunze triunghiular ovate cordate. Crește pe locuri deluroase.

sopitis PA (în limba dardanilor), *iontitis* B, cuvinte de origină probabil greacă. Planta se identifică cu *Aristolochia clematitis* (remf, mărul lupului), plantă medicinală frecventă și la noi. Sibthorp și B susțin că ar fi *A. parviflora*, motivînd că *A. clematitis* n-ar crește în Grecia, susținere eronată, deoarece crește în Peninsula Balcanică de N, îndeosebi pe fostul teritoriu al dardanilor (v. Hayek, I, 292 și Velenovsky Fl. Bulg. 507).

50. BECHION (remediu contra tusei), *chamaeleuke* (albă și scundă, cu aluzie la frunzele alb păroase și culcate pe pămînt), romanii *tussilago* (remediu contra tusei). În C nu are iconografie, numai descriere: frunze mari, pe față verzi, pe dos alb arahnoides păroase, dur dințate, cu tulpina scundă, din care cauză unii cred că nu are tulpină, cu flori galbene, se dezvoltă primăvara de timpuriu, iar frunzele apar după înflorire. Crește pe locuri umede.

ασα *asa* C (în limba besilor), cuvînt grecesc, de la *ao* = a înșela. Descrierea plantei fiind bună, permite identificarea (B, G) sigură cu *Tussilago farfara* (podbeal), veche plantă medicinală folosită împotriva tusei, ce crește îndeosebi în nordul Peninsulei Balcanice, foarte comună și la noi.

51. GENTIANE (după numele regelui Gentius al Iliriei), în C 95r iconografia și 94r diagnoză: frunzele bazale asemănătoare cu cele de *Plantago*, roșcate, cele mijlocii și superioare slab incizate (?), tulpina fistuloasă, de grosimea degetului, înaltă de 2 coți (cca 60 cm), fruct capsulă cu semințe comprimate. Rădăcina groasă, amară. Crește pe locuri muntoase, umbrite, umede. Folosită împotriva bolilor de stomac și de ficat.

ἀλοϊτις *aloitis* C, numele dardan al plantei, de origină probabil greacă (*aloes*, *aloitis* = Athene, răzbunătoarea crimelor). Cu excepția frunzelor incizate, planta poate fi identificată cu *Gentiana lutea* (ghințură galbenă), plantă medicinală ce crește și la noi.

INDICE ALFABETIC

cu denumirile științifice ale plantelor tratate

Ajuga chamaepitys 117
Amaranthus angustifolius 116
Anagallis arvensis ssp. *phoenicea* 113
Anchusa italica 116
Anethum graveolens 114
Anthemis tinctoria 114
Arctium lappa 115
Aristolochia clematitis 124
Artemisia absinthium 115
Artemisia vulgaris 115
Arum maculatum 118
Asplenium adiantum-nigrum 112
Asplenium trichomanes 112
Aster amellus 116
Bryonia alba 117
Bryonia dioica 117
Centaureum umbellatum 120

Chelidonium majus 118
Cicuta virosa 121
Citrullus colocynthis 120
Cynoglossum officinale 121
Digitaria sanguinalis f. *decomposita* 112
Dipsacus laciniatus 118
Eryngium campestre 118
Eryngium maritimum 118
Eryngium planum 118
Gentiana lutea 124
Hedera helix 120
Hyoscyamus niger 119
Hyecoum procumbens 120
Iris sp. 124
Matricaria chamomilla 113
Mentha sp. 119
 Neidentificabile: 119, 119, 121, 122, 122, 123

Physalis alkekengi 113
Plantago lagopus 115
Plantago major 115
Portulaca oleracea 114
Potamogetonaceae, sp. 123
Potentilla reptans 122
Ranunculus sp. 123
Rosmarinus officinalis 121
Rubus sp. 116

Sambucus ebulus 118
Sambucus nigra 113
Santolina chamaecyparissias 121
Seseli tortuosum 121
Thymus sp. 123
Tussilago farfara 124
Urtica dioica 120
Verbascum sp. 122

INDICE ALFABETIC

cu numirile de plante în limba dacilor, dardanilor și besilor împreună
 cu variantele lor grafice

absentium rusticum 115
 apsenhion 115
 adila 118
 aloitis 124
 amolusta 115
 amulusta
 amulusta
 aniarsex 122
 anniassex
 anuspe 112
 anoupsi
 apiana 115
 nbian
 aprous 124
 aprous
 arpopria 120
 arborria
 asa 124
 aurimetellum 123
 aurimetti 117
 azila 121
 atila
 azirafot 118
 blis 116
 blea
 boudathla 116
 buclama
 budalla
 budama
 chodela 117
 dolecha
 dochela
 dordila
 dodila
 doctila
 crepula 120
 dakina 121
 dakeina
 dicottela 123
 diskotela

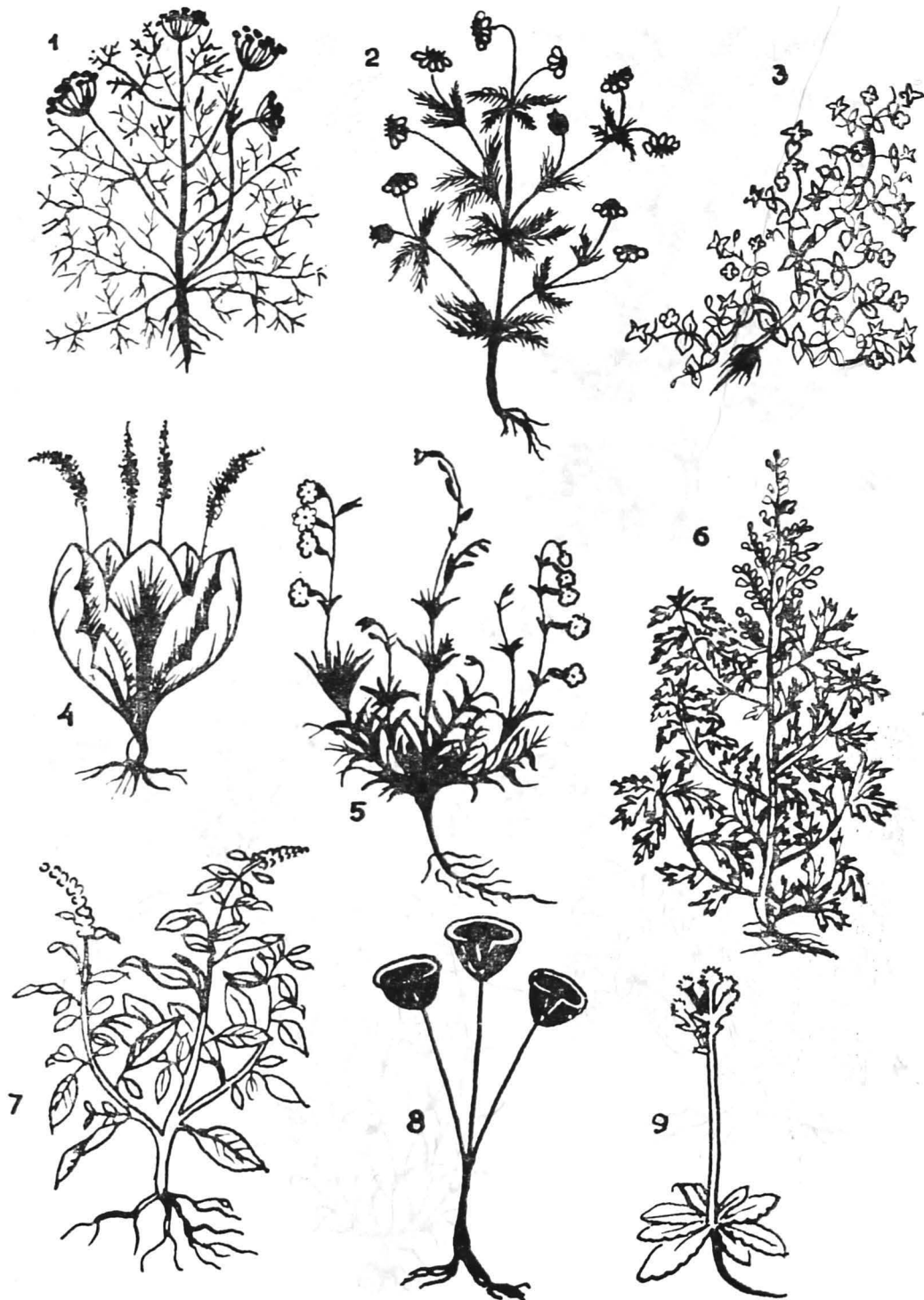
diskopella
 dinupula
 dielleina 119
 dielina
 dielelan
 dielia
 dielela
 diesem 122
 diessachel
 diesathel
 diesapter
 drakontos 121
 duodela 113
 diodela
 zodela
 dyn 120
 diky
 ebustrone 118
 euriptillenae 118
 gouoleta 122
 gonoleta
 hedera (?) 120
 kallipetalon 122
 karopithla 120
 kerker 113
 kerkeraphron
 kerkeraphrum
 kinoubolla 117
 kondama 123
 koalama
 kardama
 kolkodila 113
 kolkolida
 kokalida
 kukolida
 kolida
 kykolida
 kykolis
 kotlata 112
 kotikta

kroustane 118
 krousane
 kustane
 kyriounekoum 118
 kourlnekoum
 kurionnekoum
 lax 114
 mantia 116
 mantela
 manthia
 mantola
 mantua
 mizela 123
 mizola
 mizoula
 mozoula
 mozula
 mopop 118
 nemenepaa 117
 emenepaa
 olma 118
 ormea 119
 ormia
 hormea
 hormia
 parthla 112
 parithla
 partia
 percia
 patrina 117
 pegrina
 peribobasta 115
 periborasta
 peripomasta
 phithophthalithela 112, 119
 phithophthethela
 polpoum 114
 poltoum
 polpum
 polpoloum

priadila 117	sikoupnoux 118	nitumen
priadela	sikoupn x	bricumum
priadina	sikoupno x	toulbela 120
prodiarna 119	sipo x 115	toulbila
prodiorna	scinpoax	tulbala
propodila 122	skinopax	tulbela
probedula	simplax	toura 114
procedila	simpotax	troutrastra 120
procila	skiare 118	toutrastra
propedula	skithe	toutrasra
propoudoula	sopitis 124	tutastra
propedila	iontitis	tutrastra
prepoudoula	stirsozila 120	usazila 121
propedoula	stirsotila	usagila
pempedula	stirzozila	udacila
pompedula	tirkozila	
pongaidoula	storsoria 120	vacina 113
	torsoria	zena 121
rathibida 116	teudila 119	dzena
rathibis	teudeila	
riborasta 115	tanidila	zououste 115
ribobasta	taudila	zouoste
salia 123	tavidila	zouster
seba 113	titumen 116	zuste
	bitumen	zyrecl 115

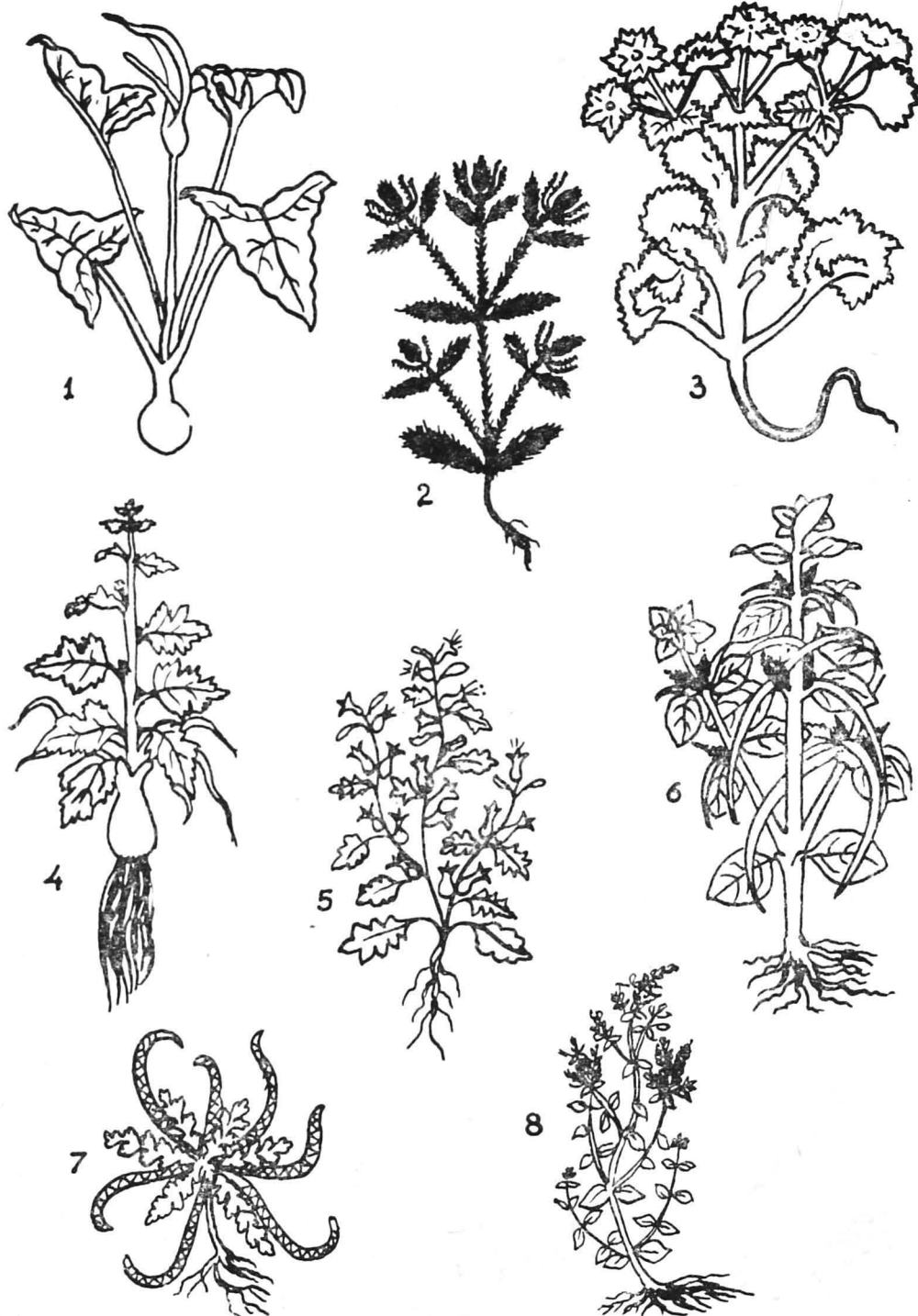
Plansa I. 1. Adianton D (*Asplenium trichomanes*). 2. Adianton heteron D (*Asplenium adiantum-nigrum*). 3. Alikakabos—Physalis D (*Physalis alkekengi*). 4. Akte D (*Sambucus nigra*). 5. Andrachne agria D (*Portulaca oleracea*). 6. Amarakon D (*Matricaria chamomilla*). 7. Agrostis he hepamelotos D (*Digitaria sanguinalis* f. *decomposita*).

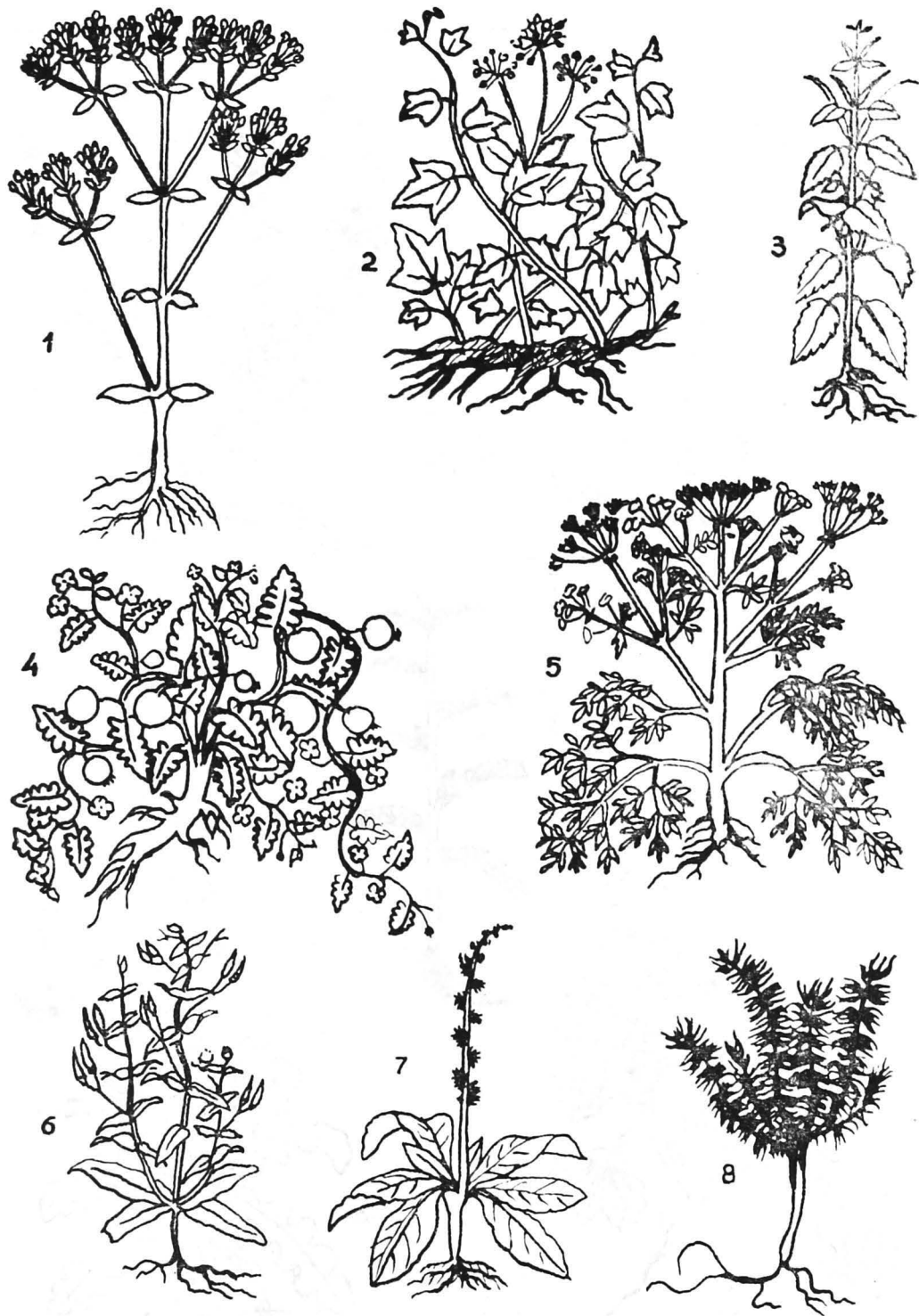
Planşa II. 1. Anethon to esthiomenon D (*Anethum graveolens*). 2. Camellea PA (*Anthemis tinctoria*), v. Anthemion D. 3. Anagallis hephoinike D (*Anagallis arvensis* ssp. *phoenicea*). 4. Plantago PA (*Plantago maior*) v. Arnoglosson D. 5. Aster attikos D (icon prava, *Silene*?). 6. Artemisia monoklonos D (*Artemisia vulgaris*). 7. Bliton D (*Amaranthus angustifolius*). 8. Personacia PA (icon prava) v. Arkeion D. 9. Arkeion D (*Arctium lappa*).

Planşa III. 1. Batos D (*Rubus* sp.). 2. Bouglosson D (icon prava, *Carduus*?). 3. *Bryonia leuke* D (*Bryonia dioica*). 4. *Chamaiaakte* D (*Sambucus ebulus*). 5. *Bryonia melaina* D (*Bryonia alba*). 6. *Celidonia* PA (*Chelidonium majus*), v. *Chelidonium to megalon* D. 7. *Dipsakon* D (*Dipsacus laciniatus*).

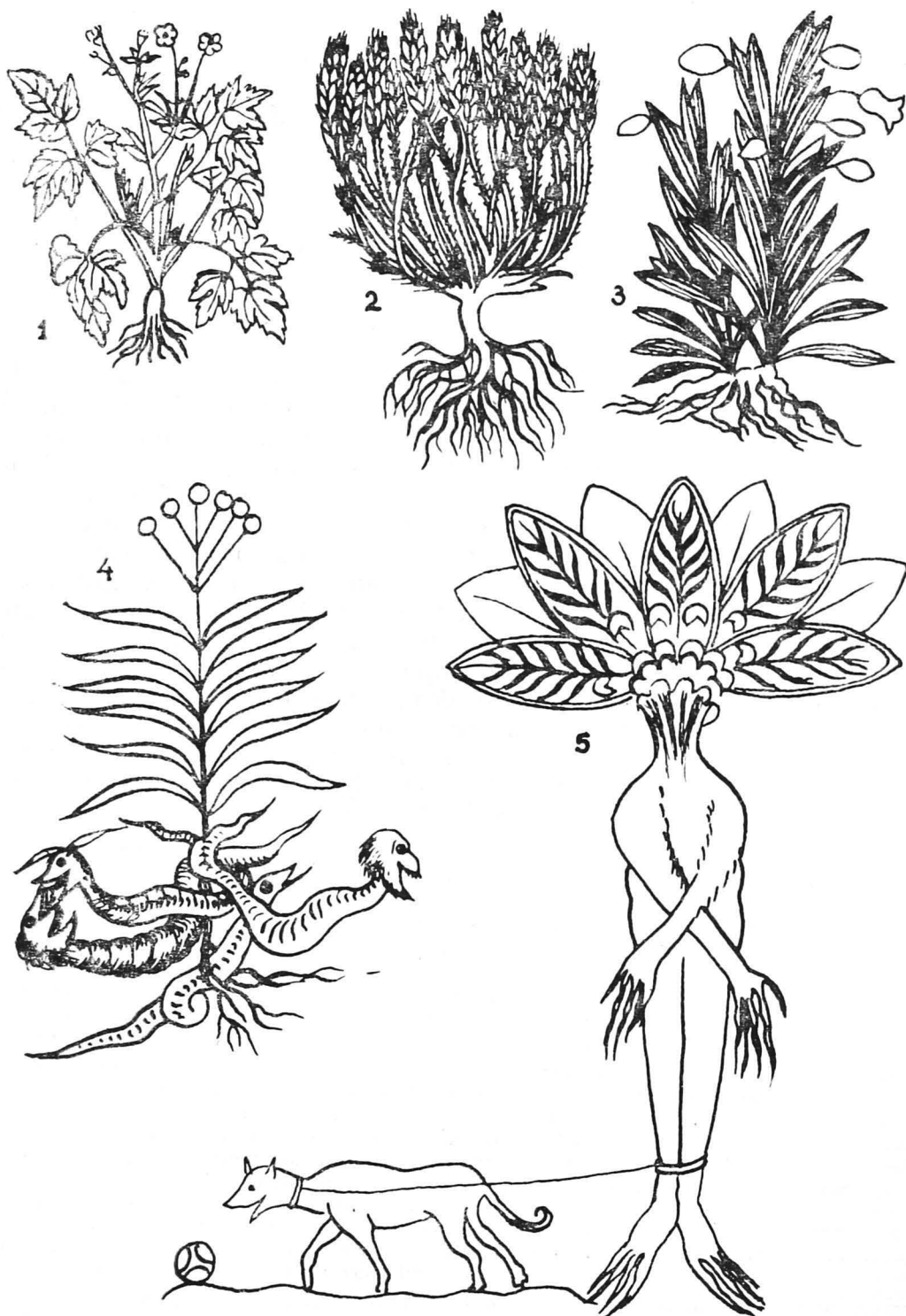
Planşa IV. 1. Drakontia mikra D (*Arum maculatum*). 2. Camemelon? PA (*Dipsacus laciniatus*, icon mala), v. Dipsakon D. 3. Eryngion D (*Eryngium* sp., icon mala). 4. Helleboros melas D (icon prava vel error). 5. Simfoniaca PA (*Hyoscyamus niger*), v. Hyoskiamon D. 6. Horminon hemeron D (icon prava vel error). 7. Katanagke D (*Hypocoum procumbens*). 8. Kalaminthe D (*Mentha* sp.).

Planşa V. 1. Kentaureion to mikron D (*Centaurium umbellatum*). 2. Kissos D (*Hedera helix*). 3. Knephe he knide D (*Urtica dioica*). 4. Kolokynthi D (*Citrullus colocynthis*). 5. Koneion D (*Cicuta virosa*). 6. Lithospermon D (icon prava vel error). 7. Leimonion D (icon prava vel error). 8. Libanotis D (*Rosmarinus officinalis*).

Planşa VI. 1. Lingua canis PA (*Cynoglossum officinale*), v. Kynoglosson D. 2. Rosmarinus PA (*Santolina chamaecyparissias*). 3. Onobrychis D (icon prava vel error). 4. Pentaphragylon D (*Potentilla reptans*). 5. Philomos heteros D (*Verbascum* sp.)

Planșa. VII. 1. Selinon agrion D (*Ranunculus* sp.). 2. Thymos D (*Thymus* sp.). 3. Xiris D (*Iris* sp.). 4. Basilisca PA (icon fictivă). 5. Mandragora PA (*Mandragora officinalis*, icon fictivă).

AȘEZAREA ȘI CIMITIRUL DACO-ROMAN DE LA OBREJA (TRANSILVANIA)

O NOUĂ DOVADĂ DESPRE PERMANENȚA POPULAȚIEI AUTOHTONE
ÎN DACIA ROMANĂ ȘI POSTROMANĂ

În cadrul fondului documentar *cert* și în neconținută creștere, de care dispunem astăzi, cu privire la stăruirea dacilor în Dacia ocupată de romani și referitor la dăinuirea unei *numeroase* populații romanice în Dacia de după Aurelian¹, se poate spune fără exagerare că așezarea daco-romană² și cimitirul ei de la Obreja reprezintă una din cele mai importante mărturii de natură arheologică, în favoarea celor două laturi esențiale ale continuității. Acest remarcabil complex arheologic, în care cercetarea prin săpături sistematice se face an de an, începînd din 1961, este încă foarte puțin cunoscut, atît în lumea specialiștilor din țară, cît și în a celor de peste hotare, din pricina că din conținutul său bogat și variat s-au publicat pînă acum prea puține materiale documentare³, fapt care însă nu poate diminua cu nimic reala lui valoare istorică pentru problema continuității în Dacia și, implicit, a procesului etnogenezei române. Dar, date fiind abundența și varietatea materialului arheologic descoperit în cursul unui deceniu de explorare neîntreruptă, multitudinea și diversitatea chestiunilor pe care el în mod firesc le ridică pe planul interpretării și valorificării științifice, este de la

¹ Teza continuității în Dacia se bazează acum pe o documentație vastă, din care aici ne mulțumim să menționăm numai cîteva lucrări mai importante: C. Daicoviciu, în *AI SC*, III, 1941, p. 200—270; idem, *TransAnt*, p. 104 și urm., 191 și urm.; C. Daicoviciu, Em. Petrovici, Gh. Ștefan, în *IstRom*, I, p. 775—788; I. I. Russu, în *Sargetia*, III, p. 38—56; idem, *Elemente autohtone în limba română*, București, 1970; M. Macrea, în *IstRom*, I, p. 387—396 și 615—637; idem, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 256—269 și 469—481; D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966; idem *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971.

² Noțiunea de „daco-roman” poate fi înțeleasă în mai multe feluri. Ea are, concomitent, o semnificație etnică și alta cronologică. Dacă spunem, bunăoară, „așezare daco-romană” — în cazul cînd nu cunoaștem compoziția etnică a populației din cuprinsul ei — ne putem gîndi la trei sau chiar la patru posibilități: 1) așezare de daci localnici din timpul și în spațiul Daciei romane, 2) așezare în care locuia o populație amestecată, *daci localnici și coloniști romani*, 3) așezare populată de daci romanizați, datînd din perioada postaureliană, 4) așezare de daci romanizați și coloniști romani, datînd din aceeași perioadă.

Termenul de „daco-roman” este deci echivoc, dacă nu i se aduce una din precizările de mai sus. Noi l-am utilizat aici pentru conciziunea lui și i-am dat cu precădere *prima și a treia* accepțiune, dar fără a exclude total pe celelalte două.

³ Pentru prima și singura dată, așezarea și cimitirul de la Obreja sint prezentate, foarte pe scurt, în cele două lucrări ale noastre, *Problema continuității în Dacia...*, p. 42—45, 123 și *Riturile funerare...*, p. 96—97.

sine înțeles că și aici, din motive de spațiu, va trebui să ne limităm la o sumară înfățișare a principalelor rezultate obținute, menite a forma o bază de informare sigură și directă pentru cei care se ocupă de istoria și arheologia Daciei romane și postromane.

AȘEZAREA

Identificată în anul 1957 de profesorul de istorie Beniamin Basa (Simeria), pe atunci muzeograf la Deva, și cercetată apoi de noi prin săpături sistematice (1961–1966 și 1969–1970), așezarea băstinașă de la Obreja se află la capătul de SE al satului, spre Secaș, pe a doua terasă de pe partea stângă a Tirnavei, loc ce se numește astăzi „Cinepi” și „Tăul lui Filip” (fig. 2 și pl. I). Ea este situată într-o zonă cu pământ fertil, între Teiuș și Blaj, la distanță de numai 20 km spre NE de *Apulum* (fig. 1), centrul economic și militar al Daciei romane, sediul permanent — precum se știe — al legiunii XIII Gemina. Întinsă pe o suprafață de circa 6 ha (fig. 2 și pl. I), așezarea se suprapune parțial, la SE, peste două așezări mai vechi, una neolitică cu ceramică pictată de tip Petrești și alta din epoca bronzului (cultura Sighișoara-Wietenberg). Urme de locuire din prima și a doua epocă a fierului nu au fost întâlnite, nici la suprafața solului și nici în porțiunile cercetate prin săpături, dovadă concludentă că așezarea de aici a luat ființă abia în timpul ocupației romane, pe un teren nelocuit în epoca Daciei independente.

În cursul celor opt campanii de săpături (1961–1966 și 1969–1970), în cuprinsul așezării au fost săpate 38 de secțiuni (pl. I), în care s-au descoperit, integral sau numai în parte, 24

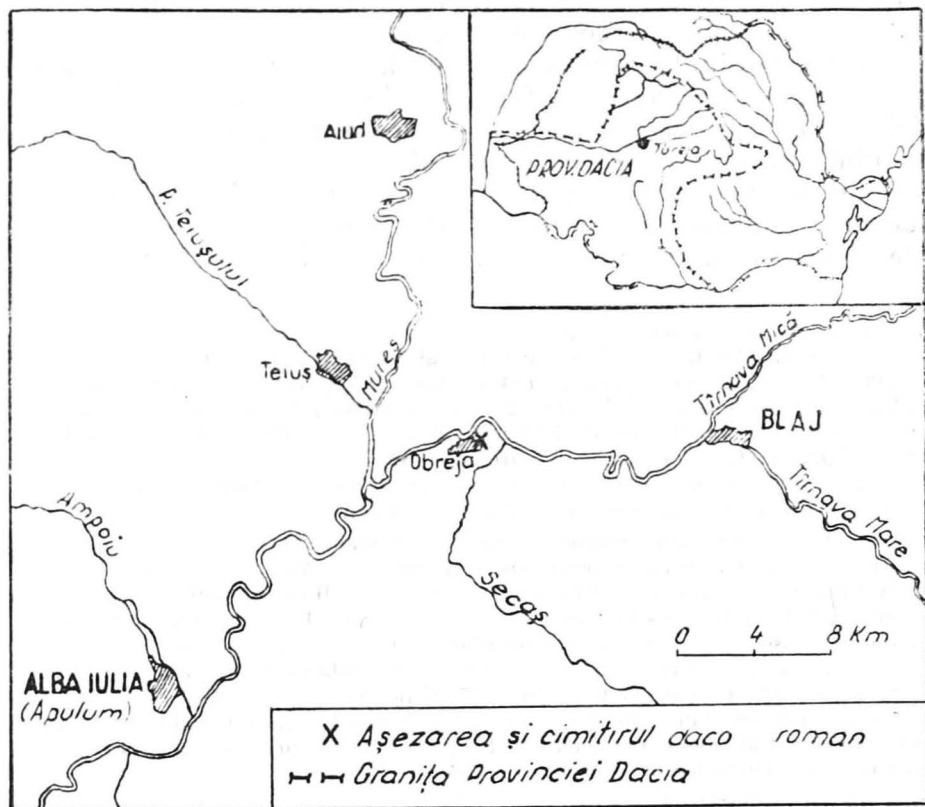

Fig. 1. — Poziția geografică a satului Obreja.

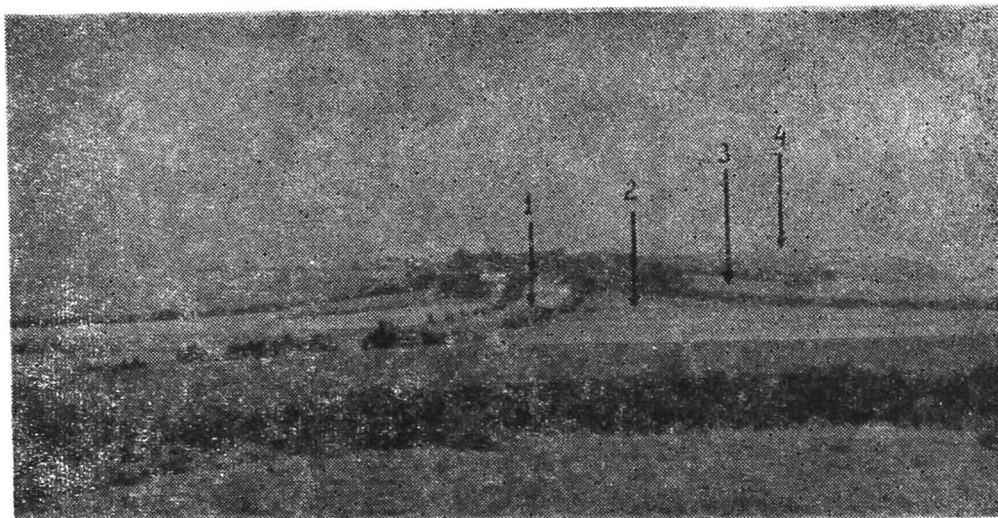

Fig. 2. — Obreja. — Vedere dinspre sud-est a locului unde se află așezarea (săgețile 1—3) și cimitirul daco-roman (săgeata 4)

de bordeie, șapte locuințe construite la suprafața solului, vreo 40 de gropi pentru păstrarea proviziilor, iar în afara locuințelor și bordeielor s-a găsit un cuptor de copt piine și un mic depozit de unelte agricole și meșteșugărești, de fier.

Bordeiele (fig. 3/2 și 4) sînt de formă rectangulară sau rotundă-ovală, au adîncimea cuprinsă între 1,20 și 1,50 m de la suprafața actuală a terenului și aproximativ 0,90—1,20 m, în raport de nivelul antic. Mărimea lor variază între 10 și 15 m². În unele bordeie nu s-a aflat nici un fel de *locăș pentru facerea focului*, iar în altele s-a constatat fie existența unui *collon* sau *cuptor de pietre* legate cu lut, fie o *simplă vatră* de foc plasată într-un colț, la nivelul podinei. Într-un singur bordei, care, din cauza culturilor agricole, nu a putut fi dezvelit și golit integral, se pare că ne aflăm în prezența unui *cuptor* prăbușit, cu calotă semisferică, *făcut în întregime din lut*. Acest caz, deocamdată singular, va trebui însă verificat prin redeschiderea și lărgirea secțiunii respective. *Podina* bordeielor, orizontală sau cu ușoare denivelări, este formată din pămînt bătătorit, fără urme observabile de fătuială. Găuri de pari sau stîlpi marginali de susținere a acoperișului, în general, nu s-au constatat. Urmele de incendiu sînt și ele cu desăvîrșire absente.

Inventarul bordeielor, luat global, se prezintă destul de sărăcăcios. El constă în general din fragmente ceramice, bucăți de rîșniță de tip roman, verigi și cuie de fier, oase de animale, prîsnele de lut ars de diferite tipuri, gresii de ascuțit unelte tăioase, cite o bucată de țiglă sau cărămidă romană reutilizată, ace de os ori de bronz și sfîrîmături din diverse obiecte de fier a căror utilizare antică nu poate fi totdeauna precizată.

Demnă de relevat este constatarea că, în pămîntul de umplutură al bordeielor și chiar pe podina acestora, apar în asociere două categorii de ceramică (fig. 5): romană provincială și dacică modelată cu mîna din pastă grosolană sau lucrată la roată (fragmente de fructiere de culoare cenușie și de chiupuri cenușii-negriceoase, *neromane* ca factură). Olăria romană roșie, de calitate superioară, este puțină, în comparație cu specia sură-negriceoasă, zgrunțuroasă, care predomină. Ceramica dacică, atît cea primitivă (fig. 5/1, 6/1—7), cît și cea făcută la roată (fructiere, oale, chiupuri), raportată cantitativ la cea romană provincială de diferite tipuri, apare și ea în proporție redusă (circa 10—15 procente). Prin urmare, în bordeie, majoritatea covîrșitoare a ceramicii este cea de factură romană.

Încercînd o reconstituire aproximativă a bordeielor de la Obreja, pe temeiul elementelor materiale concrete obținute în săpături, considerăm că ele (cele dreptunghiulare) trebuie să fi avut acoperișul (de paie sau stuf) în două pante, sprijinit cu streășina direct pe nivelul de călcare antic, spinarea acoperișului fiind susținută la extremități de doi pari puternici, bine înfipti în pămînt. În cazul bordeielor cu groapa rotundă, este de imaginat un acoperiș cores-

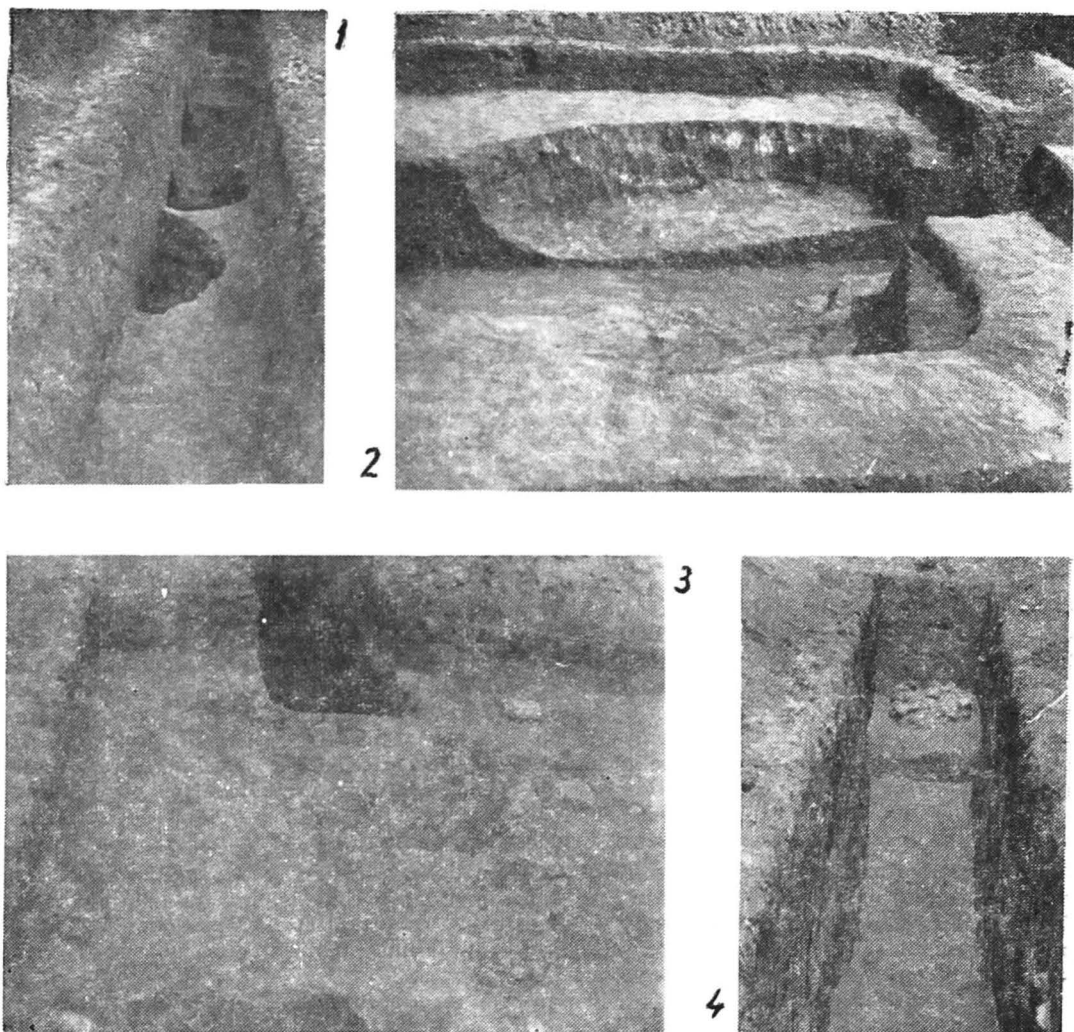

Fig. 3. — Obreja. — Săpături în așezarea daco-romană: 1) secțiunea XXXVII, văzută din-
 spre vest, cu trei gropi pentru păstrarea proviziilor și o vatră din epoca bronzului (cultura
 Sighișoara-Wietenberg); 2) groapa unui bordei (B_2) din secț. XVIII; 3) urmele unei locuințe
 construite la suprafața solului; 4) capătul de est al secț. I, cu resturile unui cuptor de foc,
 construit din pietre și lut.

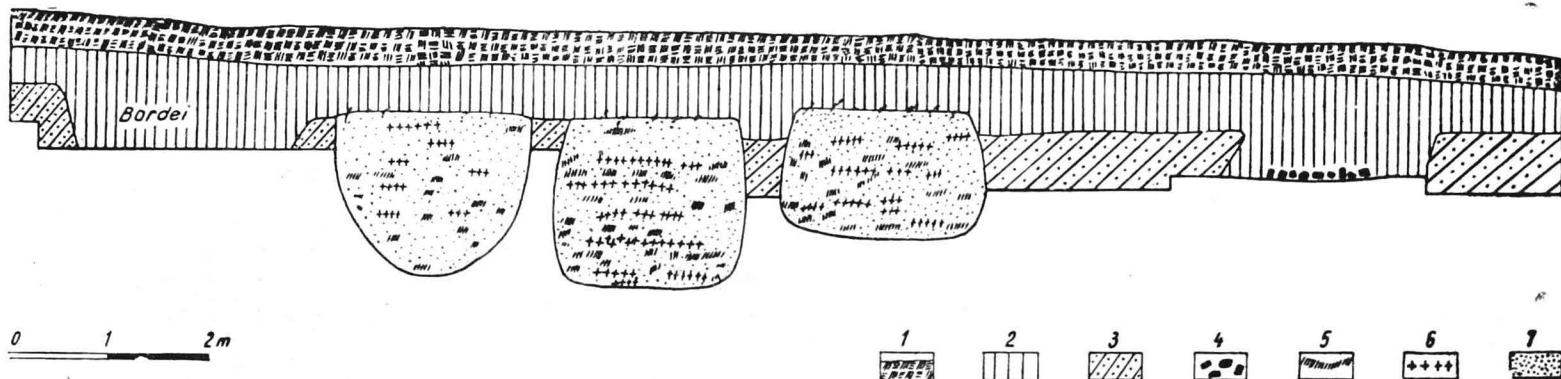

Fig. 4.— Obreja. — Profilul secț. XXXVII (peretele de nord): 1) pământ negru vegetal; 2) pământ negru-cenușiu, afinat, conținând resturi arheologice; 3) pământ castaniu-gălbui, steril din punct de vedere arheologic; 4) vatră de foc din epoca bronzului (cultura Sighișoara-Wietenberg) cu calupi de pământ puternic arși; 5) bulgări și sfărâmaturi de pământ ars la roșu; 6) cenușă; 7) pământ de umplură, negru-cenușiu, afinat.

punzător, cvasi-conic, cu streășina pusă de asemenea pe pământ, și susținut eventual de un par sau stîlp central.

Locuințele de suprafață (fig. 3/3) sînt reprezentate, în general, printr-o platformă presărată cu bucăți de chirpic ars cu amprente de lemne și nuiele sau trestie, printre care se găsesc de obicei cioburi de vase romane, cite un fragment de piatră de rîșniță de tip roman, cite o bucată de cărămidă sau țigla romană refolosită, oase de animale și pietre mici de riu. Platformele cu chirpic au o suprafață de circa 10—12 m², se află la adîncimea de 35—40 cm, în raport de nivelul de acum al terenului, iar în interiorul lor sau sub ele nu am întîlnit pînă acum olărie dacică. După cum ar indica pata de pământ ars și cenușa, remarcate în una din locuințe, focul se făcea pe podina de lut bătătorit, fără o amenajare specială. Într-un singur caz s-a surprins un bordei peste care se suprapunea o astfel de locuință de suprafață. Dacă am generaliza această observație, ar rezulta că, stratigrafic și cronologic, locuințele de suprafață ar fi ulterioare bordeielor, lucru care nu e singur. În această direcție, cercetările viitoare și studiul minuțios al materialului urmează să aducă precizările necesare. Deocamdată, se poate afirma doar atât: cel puțin teoretic, o succesiune cronologică între bordeie și locuințele de suprafață nu ar fi de loc surprinzătoare, dar nu-i mai puțin adevărat că și contemporaneitatea celor două forme de locuire este tot atât de plauzibilă, deoarece ele ar putea oglindi numai o diferențiere de ordin social-economic, care exista în sinul populației din această așezare. În orice caz, materialul arheologic găsit pînă acum în bordeie și în locuințele de suprafață nu pare a reflecta nicidecum diferențierile cronologice pe care le-ar indica eventual o simplă suprapunere de felul amintit.

Groșile de provizii, devenite ulterior „gropi de gunoi”, sînt răspîndite pe toată suprafața așezării și sînt situate în apropierea bordeielor (fig. 3/1 și fig. 4). Ele au forma de sac, butoi, cartuş sau căldare, cu adîncimea cuprinsă între 1,20—2,30 m și diametrul de 1—1,70 m. Uneori, pe fundul lor plat sau albiat și pe pereți s-au identificat urme clare de lipitură și chiar de ardere. În general, gropile conțin ceramică romană și dacică (în asociere), pietre de rîșniță de tip roman, cite o seceră sau coasă de fier (fig. 8/2—3), multă cenușă, bucățele de cărbune, gresii de ascuțit, cite o verigă de la coasă (fig. 8/1), oase nearse de animal, bulgări de pământ ars sau chirpic. Într-o groapă (secț. XIX) s-a găsit și o fibulă de tip roman, cu noduli pe arc, cu resortul lung și portagrafa înaltă (fig. 9/4). Forma aceasta de fibulă se cunoaște și la carpui din Moldova⁴, unde a ajuns ca import din lumea romană. În altă groapă (secț. XIII), adîncă de 2,30 m, plină de resturi menajere diverse, între care ceramică romană (roșie, sură, negricioasă) și dacică modelată cu mina (inclusiv cești), s-au aflat două fibule de bronz, una cu piciorul întors pe dedesubt și alta de tipul numit „cu capete de ceapă”, ambele databile în sec. IV (fig. 9/2, 3).

Subliniem în mod special această situație de asociere a ceramicii romane, inclusiv specia roșie de bună calitate, cu fibule din sec. IV, deoarece și aici avem dovada clară a *utilizării* — dacă nu și a producerii — olăriei romane pînă tîrziu în sec. IV, așa cum s-a observat cu drept cuvînt și în trecut⁵.

Cuptorul de copt pîine se aseamănă, ca formă și dimensiuni, cu cuptoarele de pîine existente și astăzi în multe sate din România. El avea calota semisferică și vatra orizontală (făcută din lut), diametrul vetrei de 1,20 m, iar în fața deschiderii era prevăzut cu o groapă. În interior, chiar pe vatră, ca și în groapa din fața cuptorului, s-au aflat cîteva fragmente de vase romane provinciale, care socotim că indică datarea acestui cuptor în epoca bordeielor și a gropilor de provizii.

Depozitul de unelte (fig. 8/4—8) s-a descoperit în stratul de cultură roman, la adîncime de numai 45 cm, și conține următoarele piese, toate de factură romană: un cuțit și un fier de plug, un sfredel, cinci seceri, o secure, o teslă, un hîrleț (cazma) și alte fragmente din diverse obiecte de fier, încă neidentificate sub raportul utilizării lor antice.

În stratul de cultură propriu-zis, gros de 50—80 cm, se află în general aceleași materiale arheologice pe care le întîlnim în bordeie, în gropile de provizii și în locuințele de suprafață. La acestea se adaugă, însă, cîteva cești dacice fără toartă și cu alveole la bază, precum și cîteva fragmente de vase cenușii-negricioase, fine, cu motive lustruite, databile în sec. IV.

Demn de relevat pentru așezarea de la Obreja este faptul că, deși ea se afla aproape de *Apulum*, totuși în cuprinsul său nu am întîlnit încă — și probabil că nici nu există — formele superioare ale culturii materiale romane provinciale, prezente în multe așezări rurale întemeiate

⁴ Vezi Gh. Bichir, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 191.

⁵ D. Protase, *Problema continuității în Dacia...* p. 136—137 (cu bibliografie).

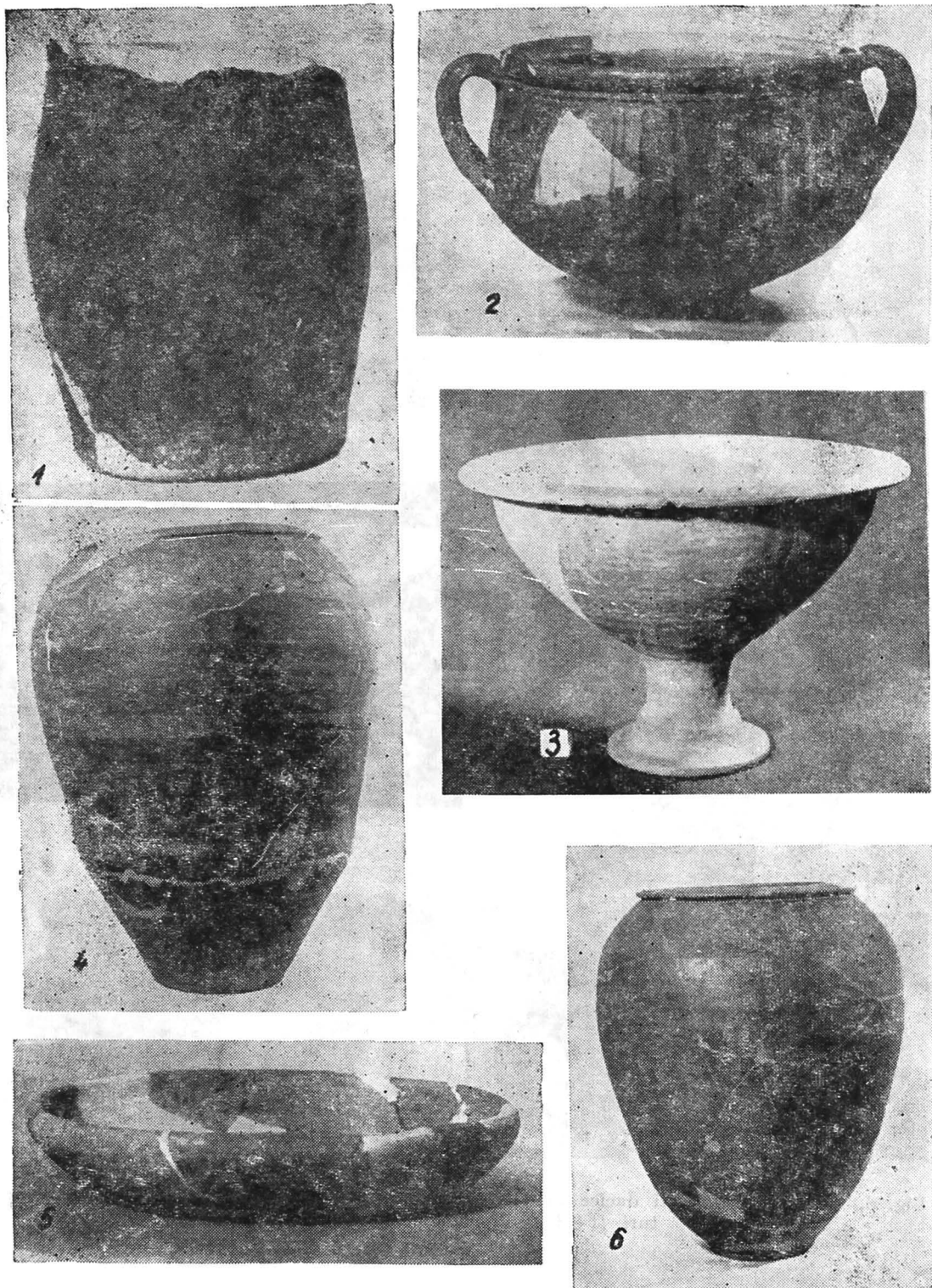

Fig. 5. — Obreja. — Ceramică lucrată cu mîna (1) și cu roata (2—6) descoperită în așezare.

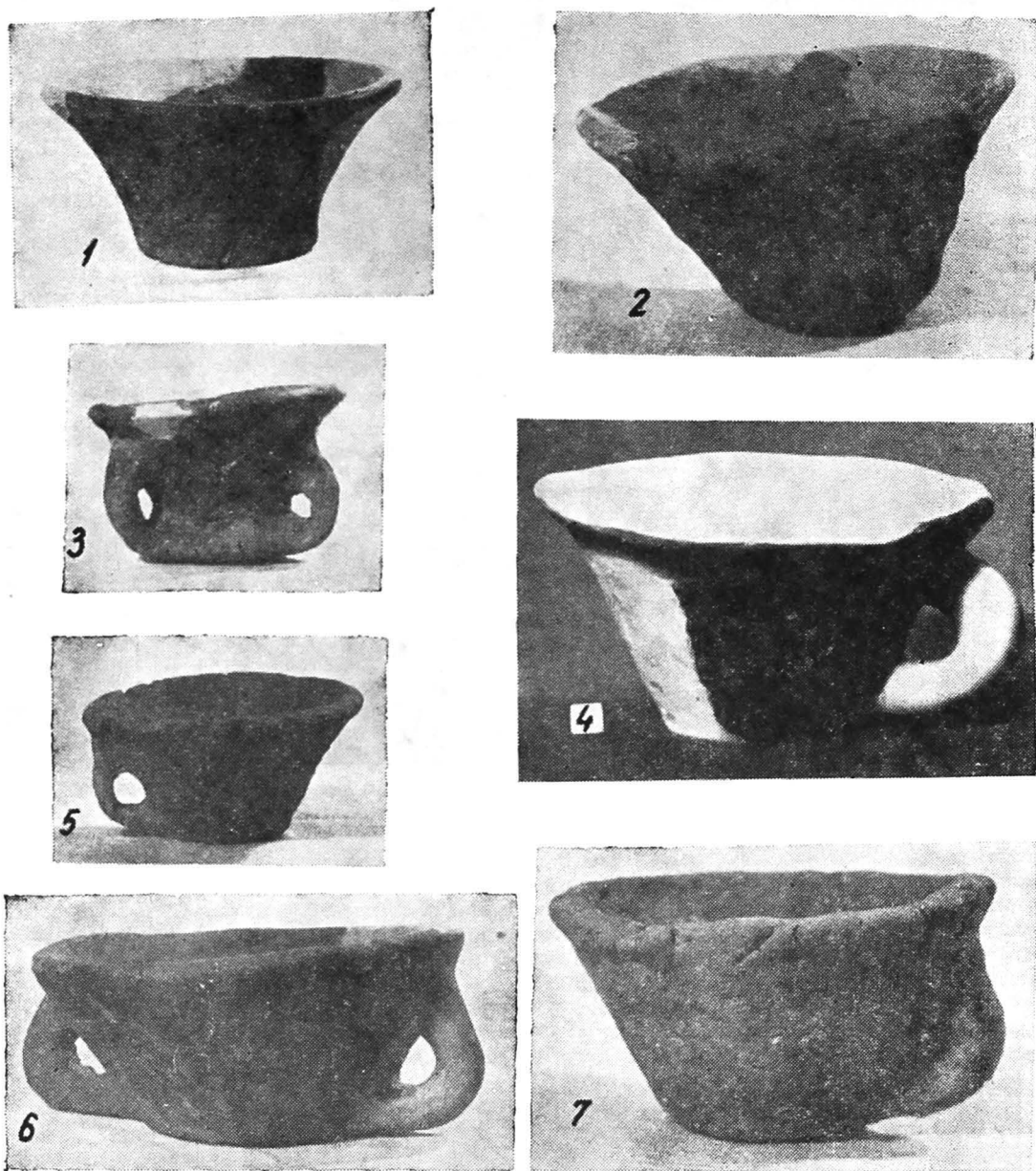

Fig. 6. — Obreja. — Cești dacice modelate cu mâna, de mărime obișnuită (4,6) și miniat-uri (1-3, 5, 7), descoperite în așezare.

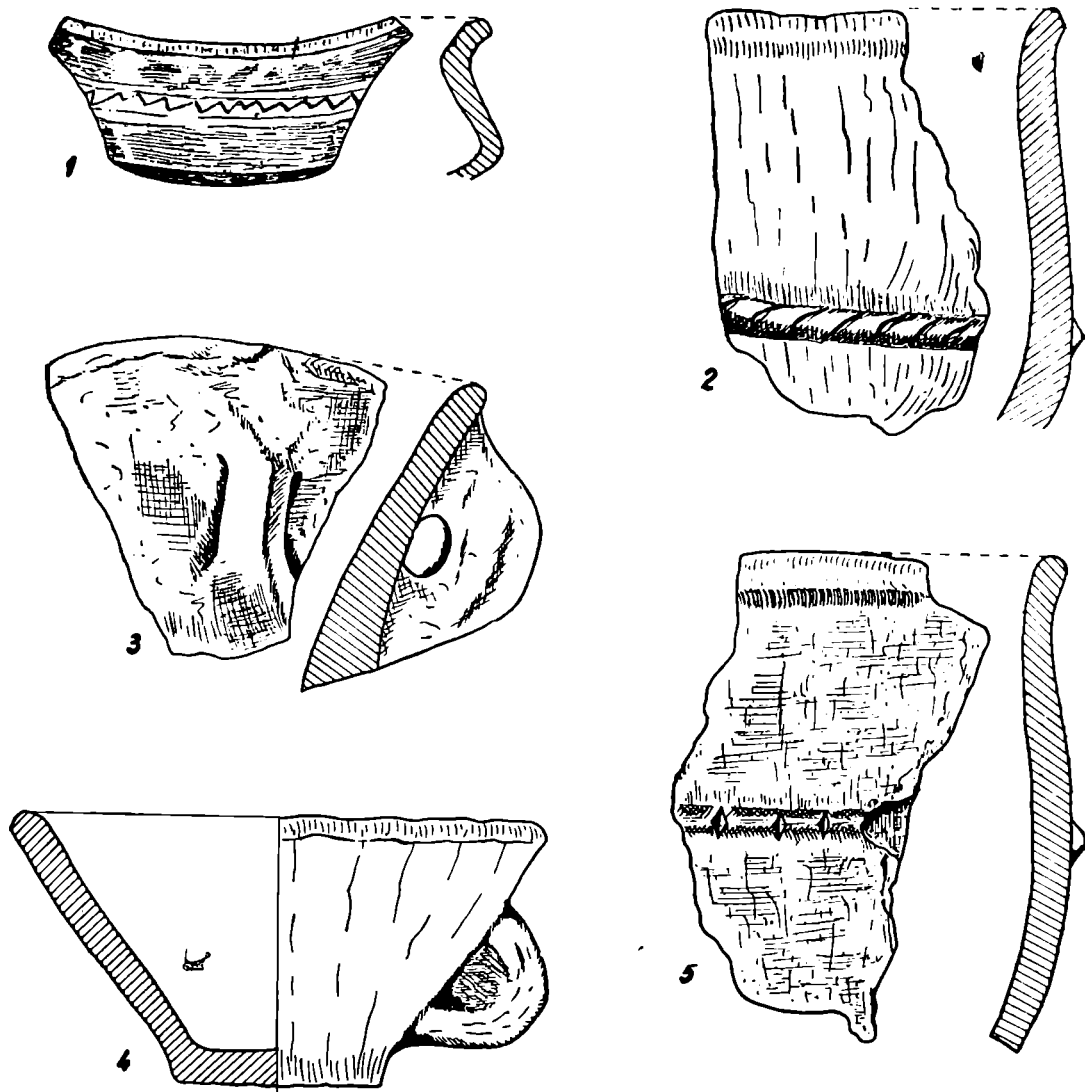

Fig. 7. — Obreja. — Fragment de vas negricios, cu motive lustruite, din sec. IV (1), cești (3,4) și fragmente de oale dacice lucrate cu mina (2,5).

Fig. 8. — Obreja. — Unelte agricole și meșteșugărești, găsite în așezare.

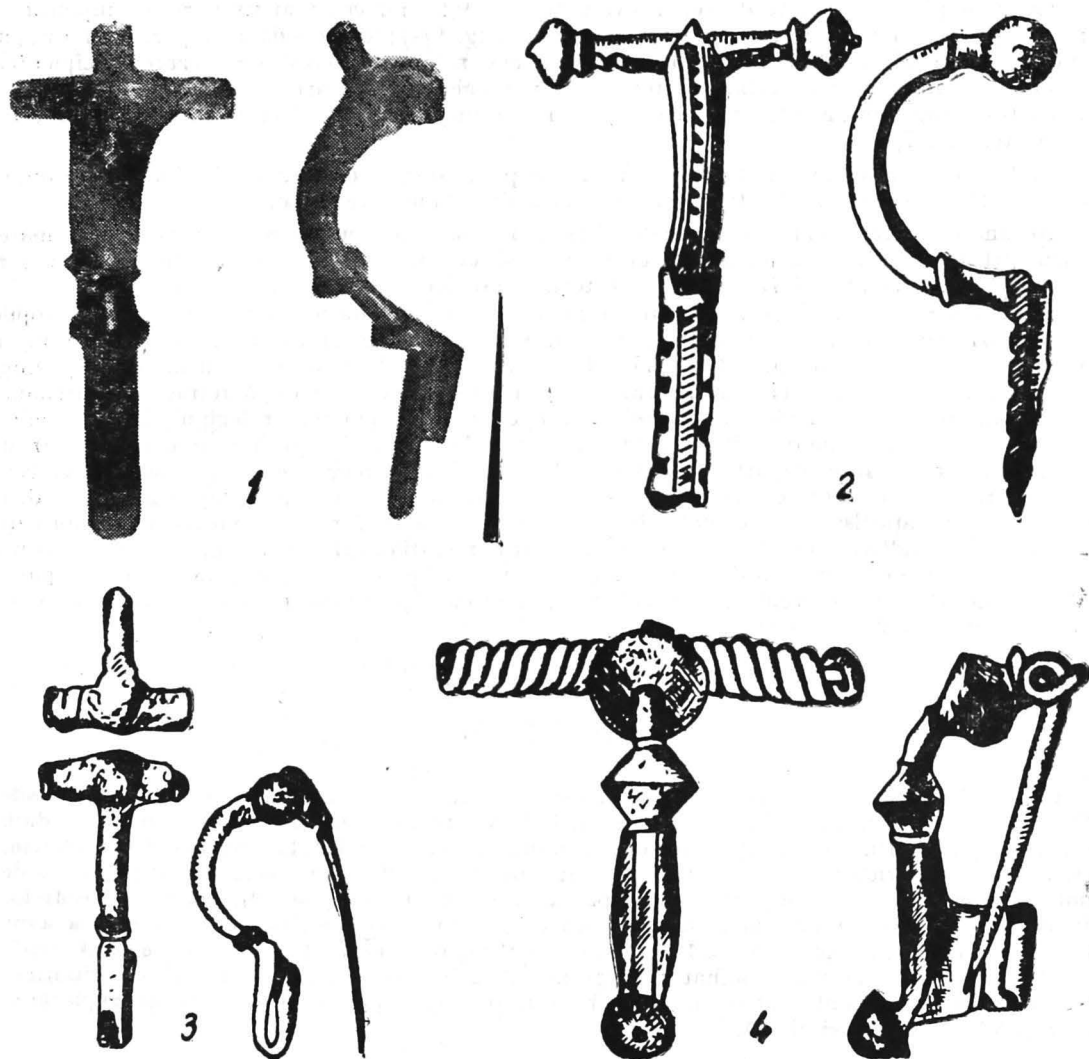

Fig. 9. — Obreja. — Fibule de bronz aflate în așezare.

prin colonizare. La Obreja nu s-au găsit inscripții sau monumente sculpturale, sticlărie, opaițe romane, construcții de zid sau cărămidă arsă, resturi de hypocaust sau de la conducte de apă etc., ci aici, ca și în alte așezări băștinașe din Provincia Dacia, ne întâmpină perpetuarea felului de locuire și a modului de viață dacic din perioada preromană, fără pretențiile de lux ori confort observate de obicei în așezările de coloniști.

Pentru încadrarea cronologică a așezării, în afară de obiecte și ceramică obișnuită, dispunem de câteva elemente cu putere de datare unanim acceptată: cinci fibule romane — cea mai tirzie fiind piesa cu capete de ceapă evaluate (fig. 9/2), iar cea mai timpurie exemplarul cu noduli pe arc, resort lung și portagrafa înaltă (fig. 9/4); o monedă a împăratului Crispus (Coh⁸, 172 și 254), aflată întâmplător la vreo 500 m spre sud-vest de așezare; recipientele (modelate rudimentar cu mina) de forma ceștilor dacice fără toartă și cu alveole la bază, și cele câteva fragmente menționate de ceramică fină cenușie-negricioasă cu luciu metalic și motive lustruite (fig. 7/1).

Pe temeiul acestor materiale documentare, se poate susține că așezarea ia ființă pe la mijlocul sec. II și durează fără întreruperi pînă în a doua jumătate a sec. IV⁹.

Notăm, ca un fapt foarte semnificativ, lipsa generală a elementelor cerneahovizante în materialul arheologic din bordeie, gropile de provizii și locuințele de suprafață, cele câteva cioburi cu motive ornamentale lustruite fiind cu totul sporadice, chiar și în stratul de cultură.

Asocierea frecventă a ceramicii romane provinciale cu cea dacică, atît în bordeie și gropile de provizii, cît și în stratul de cultură, precum și caracterul general al așezării, considerăm că ne îndreptătesc cu prisosință să susținem fără ezitare că la Obreja ne aflăm în prezența unui sat băștinaș din sec. II—III, sat a cărui populație a rămas pe loc și după retragerea aureliană, pînă la venirea hunilor. Existența acestei așezări pe teritoriul aparținător legiunii XIII Gemina de la *Apulum* constituie o mărturie evidentă că populația dacică supusă de romani a locuit nu numai în zone retrase, departe de centrele urbane, ci și în regiunile centrale ale Provinciei, în teritoriile rurale afectate orașelor și castrelor (de legiune sau auxiliare), fapt care are o deosebită semnificație istorică, relevantă de noi și cu alt prilej⁷. Lipsa desăvîrșită a urmelor care să ateste o incendiere generală și caracterul modest al resturilor arheologice din așezare formează indicii temeinice că locuitorii de aici, în a doua jumătate a sec. IV, s-au mutat în altă parte nu sub presiunea unor evenimente precipitate, ci în condiții relativ pașnice, putînd lua cu ei întreg avutul lor mai de seamă.

CIMITIRUL

Cimitirul așezării daco-romane a fost depistat în primăvara anului 1967 de săteanul Vasile Stanciu din Obreja, cu prilejul plantării viței de vie în capătul dinspre Tirnavă al grădinii sale (vezi pl. II). După declarațiile descoperitorului, atunci s-au găsit, la adîncime de 40—60 cm, circa 25 de morminte de incinerare (cu și fără urnă), din care s-au putut recupera de noi, în luna iulie a aceluiași an, numai patru urne cinerare (M.a—M.d), restul mormintelor fiind distruse de cei care au lucrat la plantarea viței de vie. Fericita descoperire pe care a avut norocul s-o facă V. Stanciu, abia la 10 ani după identificarea așezării daco-romane de la „Cinepi” și „Tăul lui Filip”, ne-a determinat să începem fără întârziere lucrările de dezvelire a cimitirului, lucrări care au continuat în fiecare vară, din anul 1967 pînă în 1970, fără ca explorarea necropolei să fie încă epuizată.

⁸ Opinia lui I. H. Crișan (*Ceramica daco-getică. Cu specială privire la Transilvania*, București, 1969, p. 268), potrivit căreia așezarea de la Obreja ar fi numai din sec. IV și ar trebui atribuită unor carpi sau daci liberi veniți aici abia după anul 271 (!), este categoric contrazisă de materialul documentar și nu poate fi luată în considerare.

⁷ D. Protase, *Sur les établissements ruraux de la Dacie romaine*, în *RevRHist*, VIII, 1, 1969, p. 12; idem, în *ActaMN*, V, 1968, p. 530. Cu privire la satele băștinașe, de coloniști sau „mixte” de pe teritoriul afectat legiunilor (*prata legionum*), în provinciile dunărene ale Imperiului roman (sec. II—III), vezi M. Rostovzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford, ed. a II-a, p. 244—245.

Situat la numai 400 m de marginea vestică a așezării daco-romane, pe platoul unde se află partea de sud-est a satului actual, cimitirul se întinde prin grădinile și loturile agricole individuale ale locuitorilor Artenie Salcău, Vasile Stanciu, Ion Jeleriu și Tănase Lupea. Este un cimitir plan, din care s-au dezgropat, până în 1970, un număr de 202 morminte (inclusiv cele patru recuperate de la V. Stanciu): 6 de înhumăție și 196 de incinerăție.

a. **Morminte de înhumăție.** Acestea au apărut abia în cursul săpăturilor din 1970, fiind cu desăvârșire absente în porțiunile cercetate în anii anteriori. Două din ele sînt de oameni maturi (M. 136a și M. 164a), iar patru de copii (M. 142, 157, 178a, 181). Cu excepția unuia (M. 178a), adînc de numai 0,25 m și orientat cu capul spre ENE și cu picioarele întinse spre VSV, scheletele sînt orientate uniform față de punctele cardinale: capul spre NNV și picioarele la SSE. Adîncimea lor oscilează între 0,45 și 0,60 m, ea fiind similară în general celei a mormintelor de incinerăție. Scheletele celor doi defuncți maturi s-au găsit parțial răvășite și fără nici un fel de inventar mortuar. Din punct de vedere stratigrafic, relevăm constatarea că M. 136a, cu scheletul deranjat, se suprapune peste M. 136, care este un mormint de incinerăție fără urnă, cu groapa ovală-alungită. După cum lesne se poate vedea pe planul cimitirului (pl. II), mormintele de înhumăție nu formează topografic o grupă aparte, ci ele sînt plasate printre cele de incinerăție. Piese de inventar funerar s-au descoperit numai în două morminte, ambele de copii cu dinții încă de lapte (M. 157 și M. 181), și ele constau din cîteva mărgelile de pastă și sticlă, de culori și forme diferite, printre care și tipul de mărgică albă-verzuie cu aspect de pepene.

Cu privire la mormintele de copii, subliniem faptul că trei din ele (M. 142, 157, 181) aparțin unor defuncți sub vîrsta de șapte ani, indiciu oferit în primul rînd de lungimea scheletului, ce nu depășește nici o dată 1 m, și apoi de dentiția, fără excepție, de lapte.

Dintre mormintele infantile o mențiune specială merită cel notat cu M. 142, care prezintă o particularitate rituală rar întîlnită în sistemul funerar al daco-geților din teritoriile ocupate și stăpînite de romani. Nota aparte a mormintului constă în împrejurarea că scheletul copilului, lung de circa 80 cm, era acoperit cu cele două jumătăți ale unei oale romane de culoare negricioasă, despicate în lungime și așezată cu gura spre capul defunctului (vezi fig. 11). Ce semnificație abstractă, mistico-religioasă, va fi avut această practică sepulcrală, nu știm. Dar ceea ce rezultă din faptul material în sine este dorința pioasă pe care au avut-o părinții copilului de a-i proteja și după moarte trupul firav cu un înveliș rudimentar de ceramică. Fenomenul acesta a mai fost întîlnit, tot în cazul unor copii mici, o dată în cimitirul autohton de epocă romană de la Soporul de Cimpie (jud. Cluj)⁶, iar în timpul din urmă la Enisala (jud. Tulcea)⁷, de asemenea într-o necropolă băștinașă, databilă pe la începutul dominației romane în Dobrogea (sec. I–II).

Pentru cronologia mai precisă a mormintelor de înhumăție, nu dispunem încă de piese cu putere de datare restrînsă, ci numai de ceramică (M. 142) și mărgelile (M. 157 și M. 181), provenite exclusiv din mormintele de copii mici. Aceste elemente nu ne pot oferi decît indicația, foarte prețioasă de altminteri, că cel puțin mormintele de copii, dacă nu și cele de oameni maturi (lipsite de inventar), sînt în general contemporane cu mormintele de incinerăție. În acest sens ar putea pleda și alți factori, nu neglijabili, cum ar fi, de pildă, orientarea uniformă a scheletelor și adîncimea lor similară cu a mormintelor de incinerăție, în care se găsește ceramică de aceeași factură și mărgelile de același tip.

b. **Morminte de incinerăție.** După tip și ritual funerar, ele pot fi clasificate în trei grupe: 1) 102 morminte de incinerăție cu urnă (cu și fără capac); 2) 85 morminte în care resturile incinerăției au fost așezate, fără urnă, direct într-o groapă mică, rotundă; 3) 9 morminte cu groapa mare, ovală-alungită, în care, de asemenea fără urnă, se află depuse rămășițele arderii culese din rugul funerar.

În toate cazurile, arderea defuncților s-a făcut în alt loc, deosebit de al mormintului propriu-zis, pe ruguri individuale sau comune unei familii ori întregii colectivități. Rugurile de ardere nu au fost încă identificate și de aceea caracterul lor individual sau colectiv este doar presupus. Cert este că locul (sau locurile) de incinerare nu se află în aria cimitirului cercetată pînă în momentul de față. Foarte probabil că rugurile funerare fuseseră ridicate undeva în exterioru

⁶ D. Protase, *Problema continuității în Dacia...*, p. 57–58; idem, *Riturile funerare...*, p. 103

⁷ M. Babeș, în *SCIV*, 22, 1, 1971, p. 27.

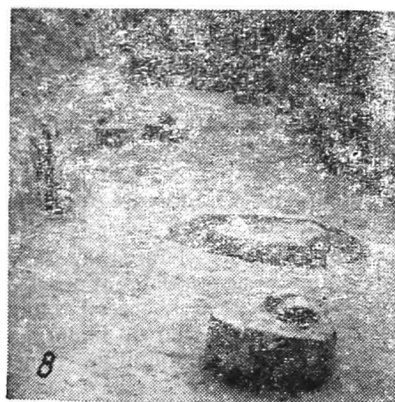
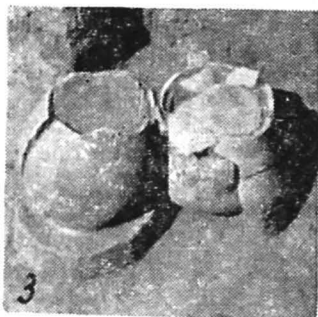
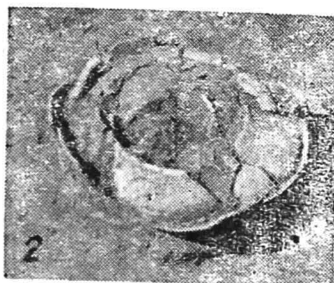

Fig. 10. — Obreja. — Morminte de incinerare *in situ*: 1) M. 140, 2) M. 137; 3) M. 139 (stînga) și M. 140 (dreapta), 4) M. 133, 5) M. 132; 6) M. 131; 7) M. 130; 8) Parcela P₁ cu M. 148 — M. 155, văzută dinspre nord-vest.

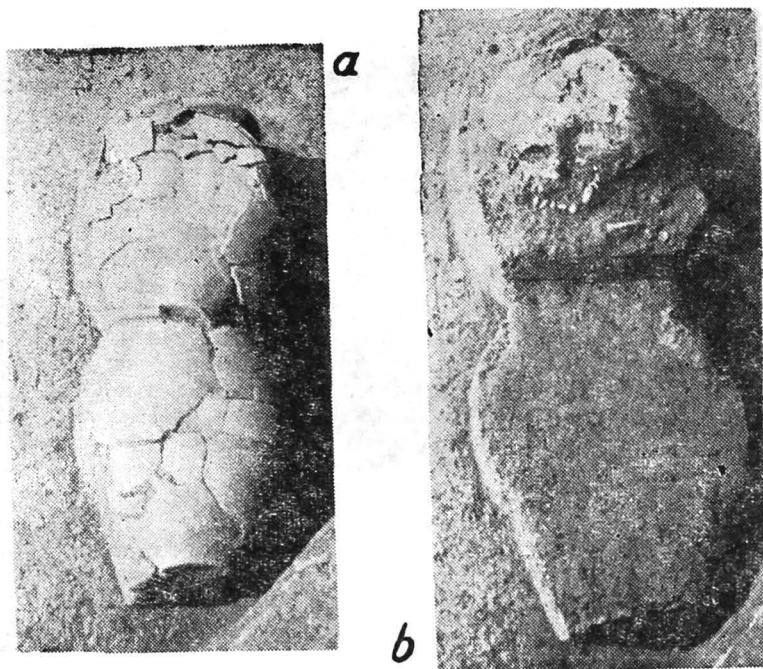

Fig. 11. — Obreja. — Mormînt de inhumație al unui copil (M. 142); scheletul (b) fusese acoperit cu o oală despicată în lungime (a).

cimitirului, așa cum s-a constatat și la cimitirul autohton și contemporan de la Soporul de Cîmpie (jud. Cluj), dezvelit integral prin săpături arheologice sistematice în anii 1956—1961.¹⁰

1. *Morminte de incinerare cu urnă* (fig. 10). Pînă acum cele mai numeroase, ele sînt răspîndite, cu densitate variabilă, pe întreaga suprafață explorată a cimitirului (pl. II). Gropile sepulcrale în care se află urnele cinerare au în general formă rotundă, cu diametrul de circa 50—65 cm, iar adîncimea lor variază între 35 și 85 cm. Precizăm însă că, în covîrșitoarea majoritate a cazurilor, forma și lărgimea gropilor sepulcrale nu au putut fi stabilite, din cauza colorației și densității uniforme a pămîntului în care ele au fost săpate. De regulă, urnele aveau în groapă o poziție verticală (fig. 10), dar nu rareori ele erau înclinate într-o parte, poziție care adesea ar putea fi secundară, căpătată în urma presiunii transmise de la suprafața solului. De obicei, urnele sînt tipuri de oale obișnuite, cu sau fără torți, care în multe cazuri vor fi avut anterior și o utilizare gospodărească (fig. 12). În contextul de față, importantă de subliniat este constatarea că pe nici una din urnele cinerare nu s-au observat urme de ardere secundară, rezultate din punerea lor rituală (împreună cu oasele calcinate ale defunctului) pe focul rugului funerar. Micile diferențe cromatice sesizate, rar, pe corpul unora dintre oalele-urne nu reprezintă elementele constitutive ale unei arderi secundare rituale, ci se datorează în mod cert fie arderii primare inegale, fie întrebuițării lor pentru diverse nevoi gospodărești.

Ca factură, urnele sînt de două feluri: oale romane provinciale, lucrate totdeauna cu roata, și dacice modelate rudimentar cu mîna. La rîndul lor, urnele de factură romană, după culoare și calitatea pastei, se pot împărți în trei grupe: 1) urne de culoare roșie, de calitate superioară, cu una pînă la trei torți sau complet lipsite de toartă, cu inel de susținere la bază, avînd adesea corpul acoperit cu vopsea roșie; 2) urne fine de culoare sură, fără torți și ornamente, lucrate din pastă bună, rezistentă și bine arsă; 3) urne negricioase la culoare, cu fundul plat,

¹⁰ D. Protase și I. Țigăra, în *Materiale*, V, 1959, p. 425—434; VI, 1959, p. 383—395; D. Protase, în *OmD*, p. 455—465; *Materiale*, VII [1961], p. 423—429; VIII, 1962, p. 527—536.

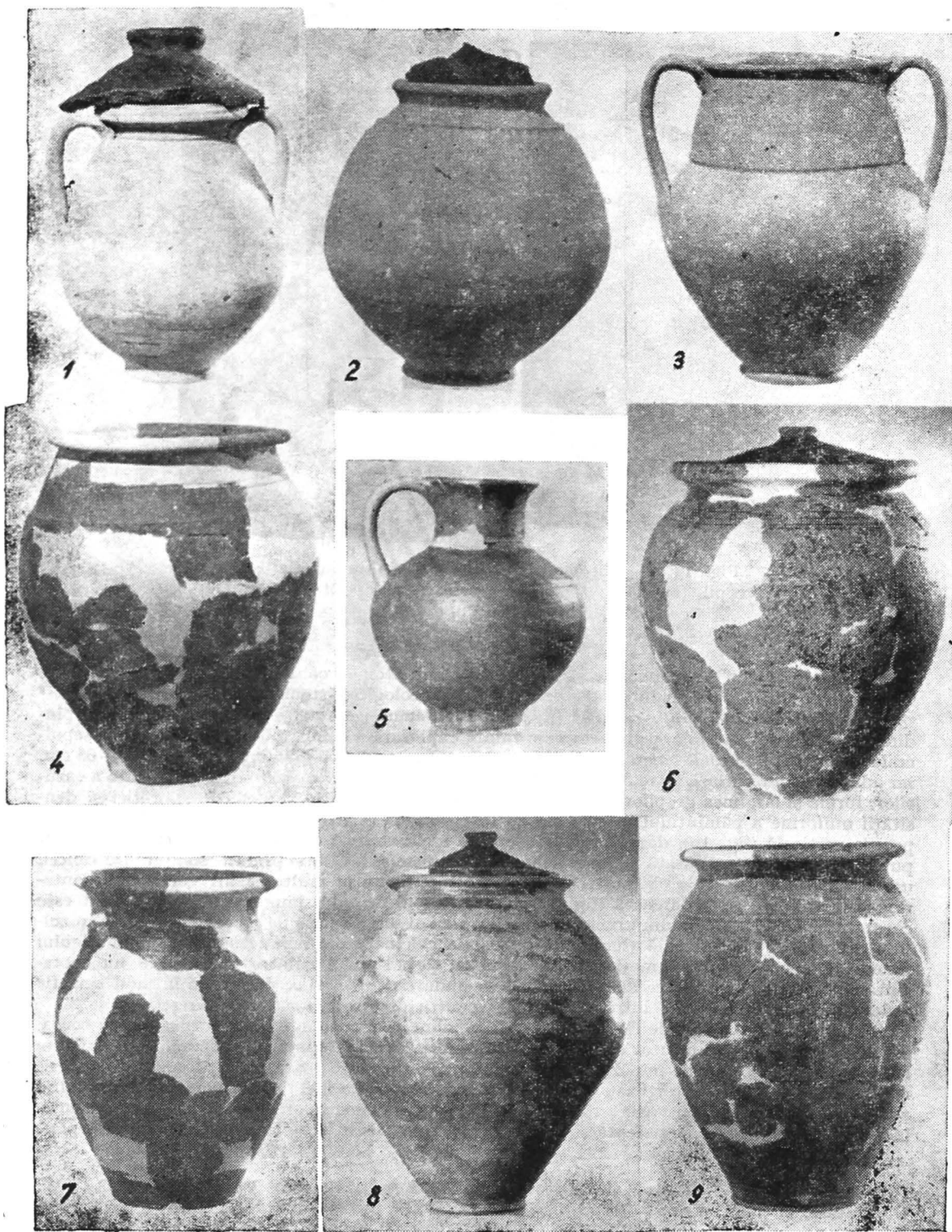

Fig. 12. — Obreja. — Urne cinerare romane de culoare roșie (1—3,5), sură (6, 8) și negricioasă (4, 7, 9).

făcute din pastă cu multe impurități, zgrunțuroasă, totdeauna fără torți și uneori cu ornamente (fig. 12/4, 6, 7, 9). Urnele dacice, din pricina pastei friabile și slab arse, deseori s-au găsit rupte și sfărâmate, greu de restaurat, motiv pentru care forma lor nu totdeauna poate fi stabilită (fig. 10/6; 13/1). Totuși, din exemplarele întregite sau din fragmentele mai bine păstrate ne putem da ușor seama că ne aflăm în prezența unor tipuri diferite de oale fără torți și cu fundul plat, avînd buza ușor îndoită spre exterior. Ornamentele, mult simplificate față de epoca Latène, constau din brîuri alveolate sau crestate, butoni mici, rotunzi sau mamelonari, linii incizate cu duct variat, alveole sau crestături pe buza vasului și altele.

Urnele sînt acoperite de cele mai multe ori cu unu, rar cu două și foarte rar cu trei capace, puse unul peste altul (pl. II). Ca acoperămint, pe urne s-au utilizat fie capace speciale de ceramică, potrivite pe măsura gurii vaselor (fig. 12/6, 8), fie simple cioburi ori funduri de oale (fig. 10/1, 3, 4; 12/1—2) sau chiar o lespede de piatră. Frecvente sînt și cazurile cînd urnele au fost găsite fără nici un fel de acoperămint. Aici există două posibilități: ori urnele respective fuseseră de la început lăsate fără capac, ori ele au fost acoperite cu un material ușor perisabil, care a putrezit în cursul timpului, fără a lăsa urme vizibile în săpături. Uneori, peste urnă era așezată, ca un clopot, jumătatea inferioară a unei oale mai mari, servind în același timp și de capac și ca un fel de înveliș protector al întregului mormînt.

Conținutul urnelor constă din oase umane calcinate variabil, a căror cantitate diferă de la un mormînt la altul. Dacă în unele urne oasele incinerate sînt foarte puține, în cantitate aproape simbolică, în altele, în schimb, ele umplu jumătate, trei sferturi sau chiar mai mult din capacitatea recipientului-urnă. Cantitatea mai mică sau mai mare de oase umane în urne este, de obicei, direct proporțională cu vîrsta celor decedați: de la defuncții maturi, bărbați sau femei, sînt oase mai multe, iar de la copii incomparabil mai puține. Dar s-a remarcat, pe de altă parte, că din rugul funerar nu s-a luat decît o parte a oaselor defunctului, recurîndu-se la un fel de selectare, probabil după criteriul consistenței și al mărimii fragmentelor

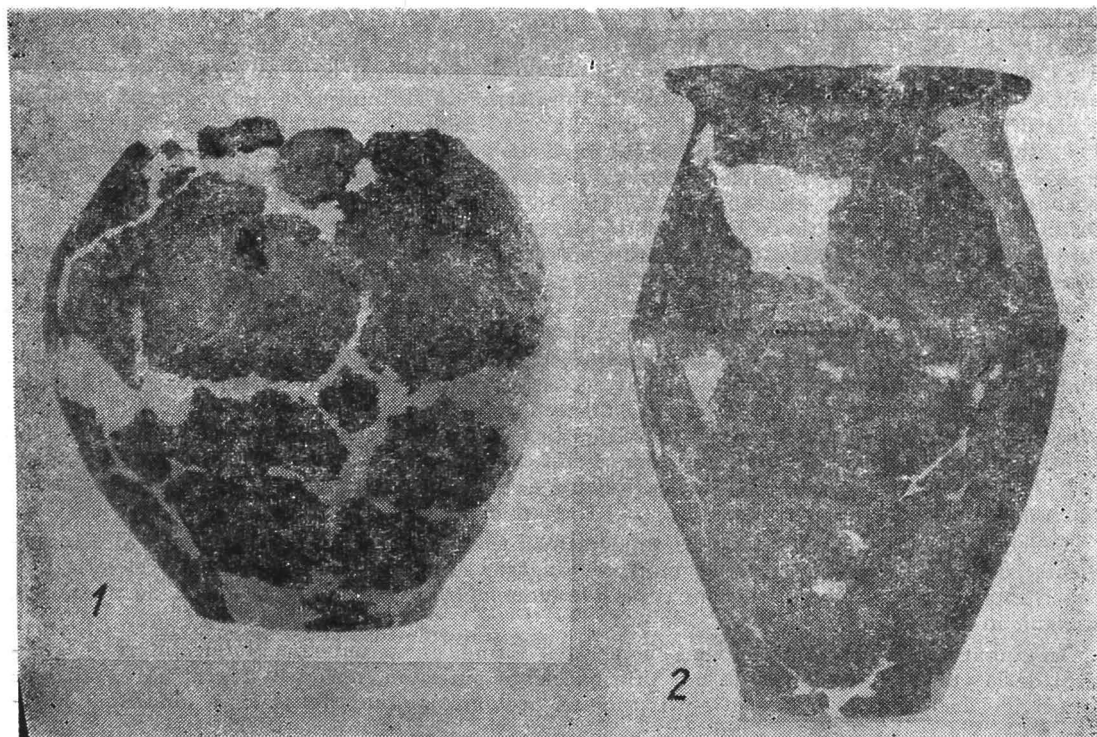

Fig. 13. — Obreja. — Urne cinerare de factură dacică (M. 1 și M. 7), modelate cu mîna (1) și la roată (2).

mat erialului osos calcinat. Printre oasele umane se mai află bucățele de cărbune, nu prea numeroase, și obiectele de inventar, cînd ele există. Cenușa lipsește în mod constant. Deși s-a urmărit cu perseverență, totuși nu s-a constatat așezarea oaselor în urne după o anumită ordine sau preferință, bunăoară după regiunea corporală din care ele provin, ci, dimpotrivă, s-a ajuns la concluzia că totul era depus la întîmplare, fără nici o regulă. Urna, acoperită sau nu cu capac, reprezintă întregul mormînt. În ea se află toate resturile funerare, inclusiv micile recipiente cu ofrande, pentru libații sau de altă natură. Alături de urnă, în groapa sepulcrală, de obicei nu există nimic, ceea ce demonstrează că la populația de aici erau bine cristalizate și respectate o sumă de datini și concepții religioase-funerare.¹¹

2. *Morminte cu resturile incinerăției depuse, fără urnă, într-o groapă mică, rotundă.* Din punct de vedere numeric, ele urmează îndeaproape pe cele cu urnă, cu care se amestecă în tot perimetrul cercetat al cimitirului, dar cu o vădită densitate în zona lui sud-estică. Avînd adîncimea cuprinsă între 40 și 85 cm, ele reprezintă cea mai rudimentară formă de mormînt de incinerăție, reducîndu-se la o simplă gropiță rotundă sau ușor ovală, cu diametrul de 40—50 cm, în care s-au vărsat direct rămășițele cremațiunii aduse de la rugul funerar. Notăm că și aici, din aceleași motive arătate în cazul mormintelor cu urnă, rămîne valabilă observația privind aproximația cu care au putut fi stabilite forma și lărgimea majorității gropilor sepulcrale. Aceste morminte, cu gropile nearse, conțin în general foarte puține și mărunte oase umane calcinate, amestecate cu bucățele de cărbune, fără cenușă. Uneori oasele arse sînt însoțite sau acoperite cu fragmente de vase, mai cu seamă din categoria celor romane negricioase-zgrunțuroase, rareori cu cioburi romane roșii (M. 22, 29, 103, 106) sau dacice făcute cu mîna (M. 192) și numai o singură dată cu fragmente de vase romane sure, de calitate superioară (M. 40). Obiectele de inventar sînt mai rare decît în mormintele cu urnă. După cum reiese din gradul de dezvoltare al oaselor calcinate, mormintele acestea sînt mai ales de copii, dar și de oameni maturi. Ele datează din aceeași vreme cu cele de incinerăție în urnă, dovada constituind-o piesele de inventar, între care și o monedă de bronz (*as*) de la Marcus Aurelius Caesar (fig. 16/7), emisă în anul 156 (Coh², III, p. 69, nr. 692).

3. *Morminte cu resturile funerare depuse, fără urnă, într-o groapă de formă ovală-alungită.* Risipite în diferite părți ale cimitirului (vezi pl. II), acest tip de morminte sînt lungi de 1—1,40, largi de 0,40—0,70, adînci de 0,55—0,90 m și au axul lung al gropii orientat E—V sau NV—SE. Ele se înfățișează sub forma unui strat de cărbuni și de oase umane calcinate, a cărui grosime oscilează între 10 și 20 cm. În cinci morminte s-au aflat și modeste piese de inventar: mărgele de diferite forme și culori, două piroane de fier, o lamă de cuțitaș și fragmente de vase romane negricioase-zgrunțuroase (M. 73), precum și dacice lucrate cu mîna, ornamentate cu briu crestă (M. 2). În șase morminte (M. 2, 49, 60, 112, 136, 160) s-a întîlnit o slabă pigmentație cu bulgărași de pămînt ars la roșu, dispersați neuniform pe fundul gropilor. Departe de a constitui o crustă arsă, acești bulgărași de pămînt înroșit de pe urma contactului direct cu focul nu pot fi nicidecum rezultatul unei incinerări a morților la fața locului, pentru că în atare eventualitate ar fi rămas urme de ardere mult mai consistente, ci ei s-au format printr-o purificare rituală a gropilor cu un foc mai slab și de scurtă durată ori au fost aduși împreună cu celelalte rămășițe mortuare de la rugul de ardere, în virtutea unor simboluri sau practici funerare greu de deslușit astăzi. Spre deosebire de un singur caz (M. 2), unde oasele calcinate se aflau în cantitate mai mare, totodată fiind evident că ele provin din scheletul unui om matur, probabil bărbat, în toate celelalte morminte oasele arse erau relativ puține și fărîmiate, dînd impresia că sînt de copii și adolescenți. În unul din morminte (M. 73), pe stratul de cărbune și oase calcinate, s-au găsit și cîteva oase *nearse* de animal, rămase probabil de la ofrandele de carne depuse mortului.

Obiectele de inventar și repartitia topografică în perimetrul cimitirului, precum și alte elemente, de loc neglijabile, arată în mod convingător că aceste morminte, ca și celelalte descoperite pînă acum în necropolă, pot fi plasate cronologic în cadrul larg al epocii de dominație romană în Dacia.

¹¹ Însemnătatea istorico-arheologică a acestei forme incinerante de înmormîntare în cimitirul de la Obreja, considerat de noi prin excelență autohton, rezidă în faptul că ea nu este de origine daco-getică, ci de-a dreptul romană provincială. Inexistența ei în cimitirele băști-

¹¹ O situație analogă s-a întîlnit și în cimitirul daco-roman de la Soporul de Cîmple. Vezi nota precedentă.

nașe din Dacia în a doua epocă a fierului și prezența ei în necropolele romane provinciale constituie dovada decisivă în acest sens.¹² Asemenea morminte (încă inedite), bine datate în sec. II prin opaițe și monede, s-au descoperit, de pildă, și în săpăturile noastre din anul 1970 în necropola cea mare („Podul”) a orașului Apulum¹³. Sub raport etnic, existența acestui tip de morminte la Obreja poate fi interpretată în două feluri: ori avem de-a face cu prezența efectivă a unor coloniști în așezare, care au adus aici și au folosit noua formă sepulcrală, ori ne aflăm în fața unei preluări a formei mormintului de către autohtonii daci de la coloniștii romani. Dacă admitem prima posibilitate, atunci o serie de lucruri și situații din așezare și cimitir ar trebui explicate printr-un fel de mixtură etnică. În cazul al doilea, însă, elementele de cultură materială și spirituală romane provinciale vor trebui înțelese ca o influență a coloniștilor romani asupra comunității rurale dace de la Obreja, aflătoare chiar pe teritoriul aparținător legiunii XIII Gemina de la Apulum. Firește că nu este ușor de spus care anume din cele două posibilități are șanse mai mari de a corespunde realității istorice. Este deplin verosimil ca fenomenul istoric să le fi cuprins *pe amândouă* în complexitatea sa, nu totdeauna ușor de reconstituit astăzi din puținele vestigii de cultură materială. Se pare însă că, privind faptele prin prisma influențelor, am putea fi mai aproape de adevăr.

Dar oricum se vor fi petrecut lucrurile, ceea ce prezintă un maxim interes și trebuie subliniat în mod deosebit este faptul că tipul acesta de mormint nu dispăre din Dacia odată cu retragerea armatei și administrației romane la sudul Dunării, pe timpul lui Aurelian, ci el se menține și după aceea pînă la sfîrșitul sec. IV, după cum dovedesc săpăturile temeinic făcute în cimitirul de aproape 400 de morminte (nr. 1), dezvelit în ultimii ani „La zăvoi”, pe teritoriul comunei Bratei (jud. Sibiu)¹⁴. Avem aici o mărturie grăitoare despre dăinuirea, pînă tîrziu în sec. IV, a unei forme sepulcrale de origine romană provincială, *inexistentă atunci la neamurile germanice din Dacia*, formă care istoricește poate fi explicată just numai prin continuitatea populației din epoca Provinciei¹⁵. Indiferent dacă, *după retragerea aureliană*, ea s-a perpetuat în sinul unor comunități de daci romanizați ori pe linia coloniștilor romani rămași în Dacia sau prin ambele filiere deopotrivă, această formă de înmormintare prin incinerare reprezintă încă o dovadă în sprijinul tezei continuității, mai ales că mormintele de la Bratei conțin și materiale arheologice de pregnantă factură sau tradiție romană provincială.

Ceramica din cimitir (urne, capace și fragmente din diverse vase) este în covârșitoarea ei majoritate de autentică factură romană provincială (vezi pl. II și fig. 12). O statistică provizorie întocmită de noi lasă să se vadă următoarea situație: olăria romană roșie este prezentă în 38 de morminte, cea romană sură, de calitate superioară, în șapte morminte, iar ceramica cenușie-negricioasă, zgrunțuroasă, în 120 de morminte, în timp ce olăria dacică modelată rudimentar cu mina și prevăzută cu ornamentele caracteristice (butoni, briuri crestate sau alveolare, linii drepte, frînte sau ondulate etc.) s-a descoperit numai în 12 morminte. Ceașca-fumătoare dacică, găsită frecvent în așezare (fig. 6), întreagă ori sub formă de fragmente, lipsește pînă acum din cimitir, semn că ea nu avușese aici o utilizare funerară.

Referitor la asocierea diferitelor categorii ceramice amintite, remarcăm că *în toate tipurile de morminte, olăria dacică s-a aflat împreună cu toate speciile de ceramică romană provincială*, mai adesea cu cea roșie ori cenușie-negricioasă și mai rar cu cea de culoare sură, de bună calitate. Asocierea olăriei dactice cu cea romană provincială, constatată și în așezare, dovedește fabricarea și utilizarea în epoca romană a celor două feluri de produse ceramice, net distincte ca factură și origine.

În cimitir se găsesc principalele forme ceramice, îndeosebi romane provinciale, aflate în așezare. Dar, pe cîtă vreme în cuprinsul așezării ne întîmpină o mai mare varietate în ceea ce

¹² Pentru această problemă, D. Protase, în *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 188—189; idem *Problema continuității în Dacia...*, p. 83; idem *Riturile funerare...* p. 114—115.

¹³ Cu privire la tipurile de morminte descoperite aici în săpăturile efectuate de noi în anii 1956—1958, vezi rapoartele preliminare, în *Materiale*, V, p. 435—442; VI, p. 397—404, p. 407—409.

¹⁴ Ligia Birzu, în *AUB*, XV, 1966, p. 35—48. Bibliografia completă privitoare la vestigiile daco-romane descoperite la Bratei, valorificate frecvent de I. Nestor, conducătorul șantierului, se găsește în lucrarea noastră *Riturile funerare...*, p. 125, nota 152.

¹⁵ Materialul documentar și interpretarea lui istorică în sensul acesta se află la D. Protase, *Problema continuității în Dacia...*, p. 135—136; *Riturile funerare...*, p. 136, 137 și 139.

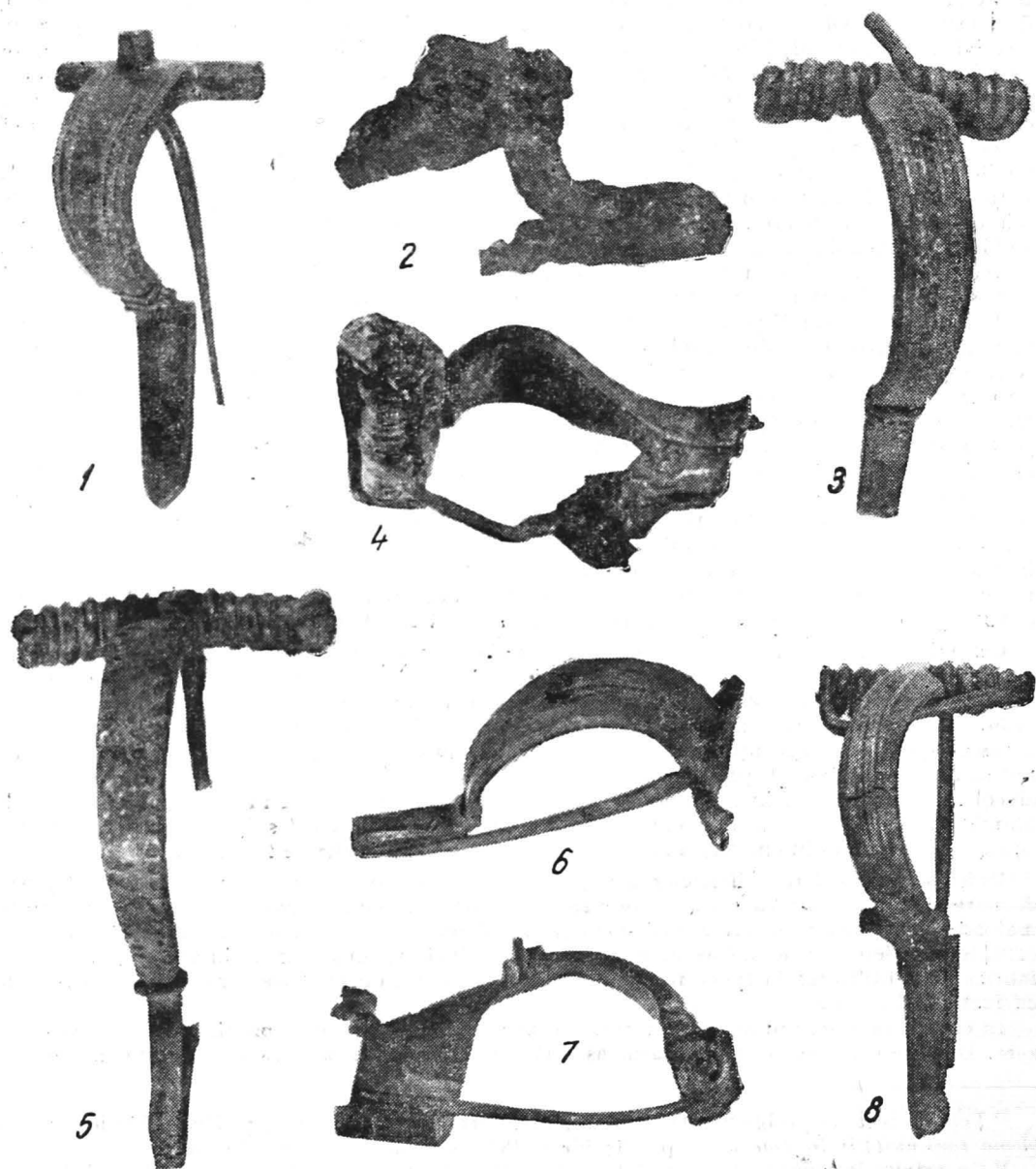

Fig. 14. — Obreja. — Fibule de bronz (1, 3—8) și fier (2) găsite în mormintele de incinerare: 1) M. 64, 2) M. 52, 3 și 8) M. 78, 4) M. 37, 5) M. 52, 6) M. 38 7) M. 182.

privește *formele, ornamentele și calitatea* vaselor, în cimitir există o vădită selecție, în special sub raportul *forme* acestora. Așa, de pildă, aici nu se întâlnesc — cum e și firesc — chiupurile, castroanele, fructierele și alte tipuri de recipiente cu rost precumpănitor casnic-gospodăresc, în schimb predomină *oalele*, străchinile și paterile, care se pretează mai bine la necesitățile funerare și la practicile rituale, mai cu seamă într-un cimitir de incinerare, unde urna cu capac se bucură de o utilizare preferențială. Mai lipsesc pînă acum din cimitir și sigillatele, întîlnite de mai multe ori în așezare.

Comparația între ceramica din cimitir și cea din așezare necesită o analiză amănunțită, sub multiple aspecte, lucru pe care nu-l putem face aici. Amintim, totuși, că în cimitir, ca și în așezare, s-au descoperit unele oale fără torți din categoria celor cenușii-negricioase, zgrunțuroase, lucrate cu roata, care ar putea fi făcute pe loc, într-un atelier de olărie al așezării. Pe de altă parte, trebuie spus că majoritatea formelor ceramice de factură romană existente la Obreja se cunosc și în alte așezări rurale, cimitire și castre din Dacia, ceea ce indică proveniența lor din marile oficine urbane sau larga circulație a unor modele care au ajuns să fie fabricate și în diferite cuptoare de olărie sătești.

În aria cercetată a cimitirului, mormintele nu sînt orînduite după un plan dinainte stabilit, ci par a fi dispuse în grupuri, probabil după criterii familiale sau de înrudire. Așa s-ar putea explica de ce în cîteva grupări bine conturate topografic se pot sesiza unele diferențieri cronologice, fără să mai vorbim de anumite deosebiri de vîrstă și poate de sex, sesizabile după gradul de dezvoltare al oaselor și după inventarul defuncțiilor.

Inventarul funerar considerat în totalitatea lui (fig. 9, 14—16), prezent în peste 80 de morminte, constă îndeosebi din piese de podoabă corporală, accesorii vestimentare și obiecte de uz practic ori personal, dintre care amintim: mărgelile din pastă, chihlimbar sau sticlă de culori și forme diverse, brățări și cercei din fir simplu de bronz sau argint de proastă calitate, o oglindă circulară de metal, două oglinzi cu ramă de plumb patrată, pudră roșie-roză, cuie de sandală și cuțite de fier, două inele de factură romană cu piatra aparținătoare, fragmente din doi cercei de argint în formă de coșuleț lucrați în filigran, o mărgea din fire de argint, în formă de butoi și cu mici proeminențe pe mijloc, lucrată după aceeași tehnică a filigranului, fragmente dintr-un pahar de sticlă, un cercl mic de aur, un *lacrimarium* și două monede de bronz (*asses*), una din anul 139, a lui Antoninus Pius (Coh², II, p. 334, nr. 650 = Strack, III, 75) și cea amintită mai sus de la Marcus Aurelius Caesar. La aceste elemente se mai

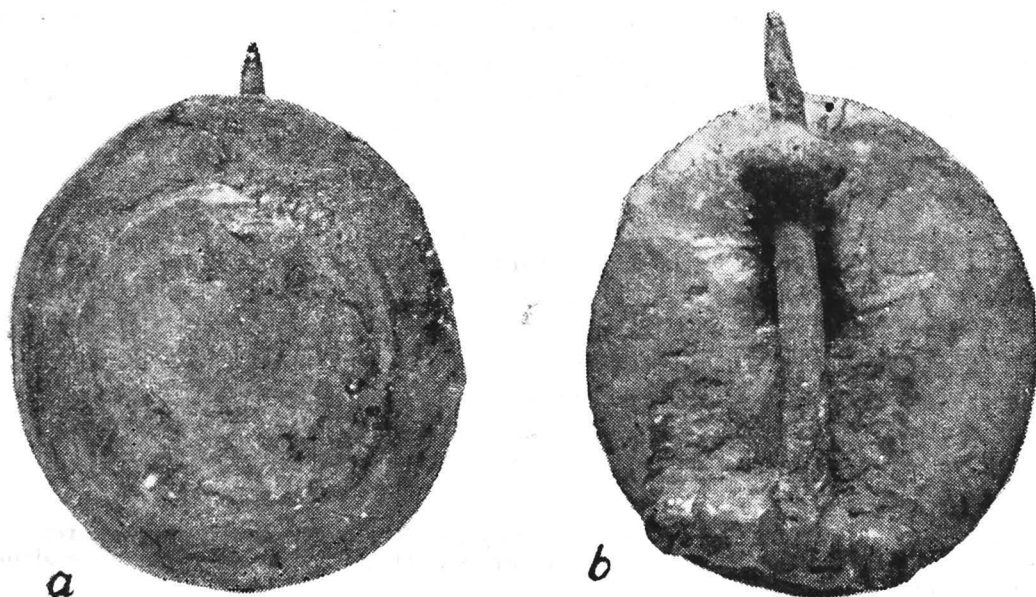

Fig. 15. — Obreja. — Fibulă de bronz dintr-un mormint de incinerare (M. 89).

adaugă un pieptene de os de tip roman (aflat în același mormint cu moneda lui Antoninus Pius) și vreo 16 fibule de bronz și fier, întregi ori fragmentare, toate de tip roman (vezi fig. 9, 14 și 15). Fibulele, între care predomină cele cu piciorul întors pe dedesubt sau prevăzută cu teacă laterală, se datează cu precădere în sec. III, dar și în a doua jumătate a sec. II. Deocamdată, nu există nici o formă de fibulă care să treacă peste anul 300, fapt care, din punct de vedere cronologic, ne determină să afirmăm că materialele *existente acum* în cimitir se datează de pe la mijlocul sec. II până la sfârșitul veacului următor. Această situație pare să fie doar provizorie, de vreme ce descoperirile din așezare dovedesc durata acesteia până în a doua jumătate a sec. IV.

Materialul arheologic, ritul de înmormintare, practicile funerare și formele sepulcrale, cu puternice rădăcini în epoca Latène-ului dacic, arată că necropola, ca și așezarea, aparține populației autohtone de sub ocupația romană,¹⁶ populație care a rămas pe loc la retragerea aureliană.

Pentru etnicul dacic al populației înmormintate în cimitir semnificativă apare și lipsa monumentelor epigrafice și sculpturale, a opaițelor, sarcofagelor și a altor elemente ce se află de obicei în mormintele coloniștilor din Dacia. Existența celor două monede de bronz în morminte (fig. 16/7, 8), cu certă semnificație de „obol al lui Charon”, a celui *lacrimarium* (fig. 16/6) și a altor obiecte de inventar, materializând datini religioase-funerare derivate din credințe mitologice greco-romane, se poate explica, fie admitând că în comunitatea dacică de aici se aflau și coloniști romani, fie că localnicii daci au preluat unele obiceiuri și practici funerare din repertoriul roman provincial. Evident că în inventarul mortuar se reflectă și anumite diferențieri sociale, asupra cărora vom insista cu alt prilej.

CONCLUZII

Materialul arheologic recoltat și situațiile arheologice întâlnite în decursul celor zece ani de cercetări în așezarea și cimitirul de la Obreja arată că aici avem de-a face cu o comunitate de populație dacică *din interiorul Provinciei*. În locul respectiv, nepopulat de daci înaintea cuceririi romane, dar aflător acum în *territorium militare* al legiunii XIII Gemina de la *Apulum*, comunitatea autohtonă a venit sau a fost adusă de romani, foarte probabil din interese economice, pe la mijlocul sec. II și a rămas aici până în a doua jumătate a sec. IV. Iată încă o probă arheologică concretă despre rămânerea unei populații dacice din spațiul Provinciei în vechea ei așezare, la retragerea aureliană.

Este adevărat că există unele materiale și practici funerare ori forme sepulcrale care ar putea fi interpretate și ca o dovadă a prezenței unor coloniști romani la Obreja. Nu excludem această posibilitate firească, dar noi simțim înclinați să le atribuim mai degrabă colectivității dacice intrate pe făgașul romanizării.

Pe de altă parte, se întâlnesc în așezare și în cimitir obiecte și datini funerare, care, pentru sec. III, ne duc cu gândul la triburile carpo-dace libere din Moldova și răsăritul Transilvaniei¹⁷. Pe baza acestor constatări, noi nu credem că la Obreja poate fi vorba de eventuale colonizări de daco-

¹⁶ „Impresia” lui H. Daicoviciu (*Dacii*, București, 1965, p. 248), că la Obreja am avea de-a face cu o colonizare de daci liberi pe la sfârșitul sec. II, precum se vede, rămîne o simplă impresie, care nu se verifică.

¹⁷ O explicație mai detaliată a acestor elemente, aflate și în cimitirul de la Soporul de Cîmple, am dat în *Dacia*, N.S., XIII, 1969, p. 312–317.

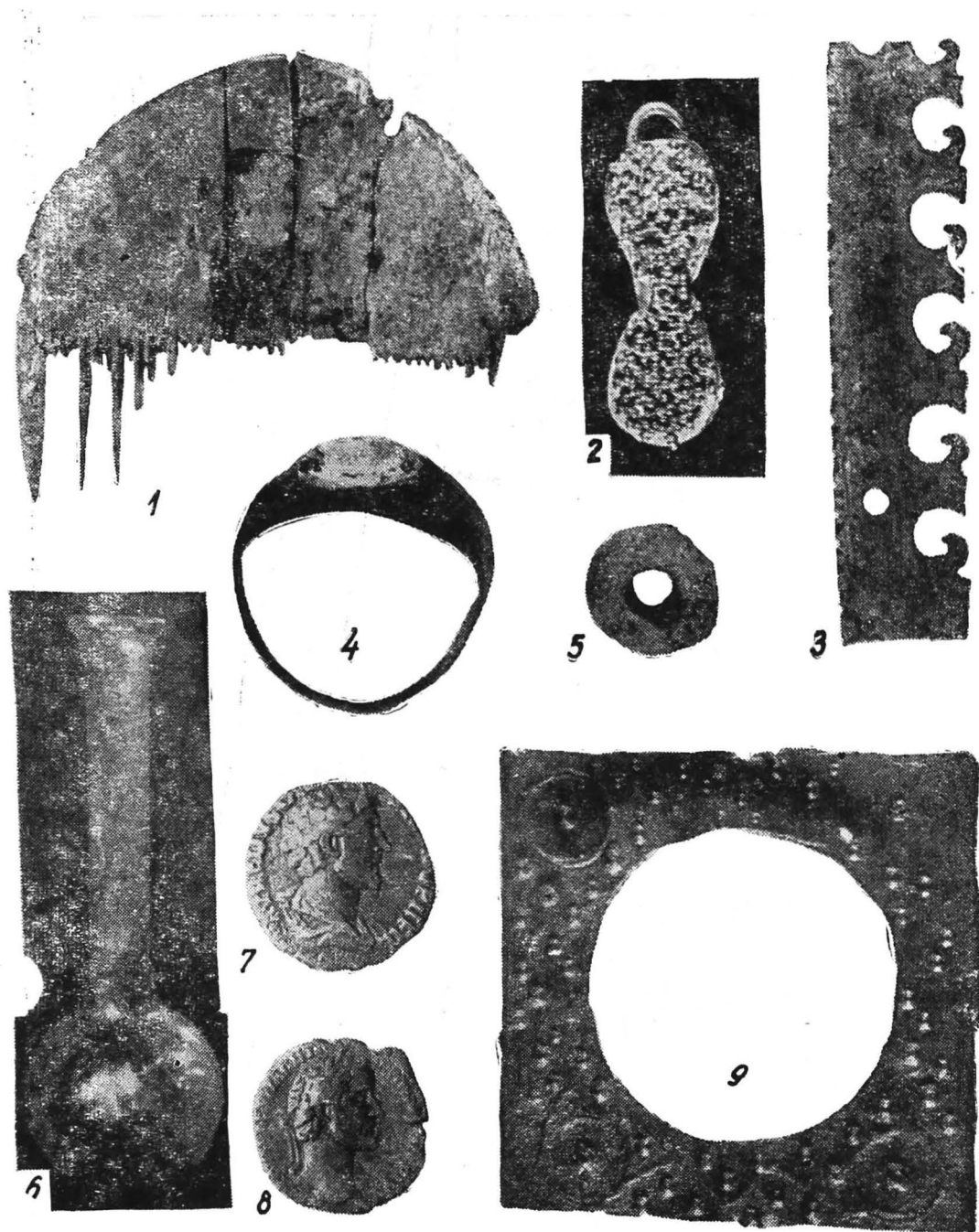

Fig. 16. — Obreja. — Obiecte de inventar descoperite în mormintele de incinerare: 1 și 8) M. 183, 2) M. 171, 3) M. 44, 4) M. 42, 5) M. 49, 6) M. 147, 7) M. 178, 9) M. 34

carpi, ci de elemente de cultură materială comune la dacii cuprinși între granițele Imperiului roman și la cei rămași în afara fruntariilor sale, explicabile prin schimburi culturale și legături neîntrerupte. Elementele comune pe tărîm religios-sepulcral, pe care le înregistrăm la daco-geții din Scythia Minor și la cei din Dacia romană, fără să mai vorbim de triburile dacilor liberi, socotim că nu se pot explica valabil decît prin derivarea lor din fondul general de credințe religioase și obiceiuri funerare existent la daco-geți în epoca Latène. Prin prisma unei populații dacice locale pot fi interpretate cel mai bine majoritatea materialelor documentare și situațiile concrete cunoscute pînă acum în așezarea și cimitirul de la Obreja, în timp ce considerarea lor ca rezultat al unei colonizări daco-carpice, timpurii sau tardive, devine cu totul neverosimilă și chiar imposibilă.

Oricum ar fi — și aceasta se va vedea mai bine după terminarea cercetărilor și studierea minuțioasă a materialului descoperit — un fapt s-a impus și se impune ca incontestabil: la Obreja, în teritoriul ce aparținea legiunii XIII Gemina de la *Apulum*, exista, în plină epocă romană, un sat de daci autohtoni, care și-au păstrat în general felul de viață și sistemul de înmormîntare avute anterior, dar care au primit din abundență variate produse și influențe romane fiind mereu prezenți în concertul vieții social-economice a Provinciei. La retragerea aureliană, ei nu au plecat cu armata și administrația romană în sudul Dunării, ci au preferat să rămînă mai departe în vechea lor așezare, a cărei existență se constată neîntreruptă pînă în a doua jumătate a secolului IV, cînd ea încetează probabil din cauza invaziei hunilor și a mișcărilor etnice produse de acest eveniment.

D. PROTASE

DIE DAKISCH-RÖMISCHE SIEDLUNG UND DER FRIEDHOF VON OBREJA (TRANSSILVANIEN)

EIN NEUER BEWEIS FÜR DAS FORTLEBEN DER BODENSTÄNDIGEN BEVÖL-
KERUNG IM RÖMISCHEN UND NACHRÖMISCHEN DAZIEN

(Zusammenfassung)

Die dakisch-römische Siedlung von Obreja liegt linksseits des Tirnava- (Kokel-) Flusses, zwischen Teiuș und Blaj, nur 20 km nord-östlich von *Apulum* (Alba Iulia), dem wirtschaftlichen und militärischen Zentrum des römischen Dazien, mit dem Standort der Legio XIII Gemina. Die Siedlung wurde 1957 entdeckt und in den Jahren 1961–1966, 1969–1970 in systematischen Grabungen untersucht (Abb. 1, 2 und Taf. I).

Die Siedlung nimmt eine Fläche von ungefähr 6 ha ein und überlagert zwei ältere Niederlassungen: eine neolithische mit bemalter Keramik vom Petrești-Typus und eine bronzezeitliche der Wietenbergkultur. Wohnreste aus der ersten und zweiten Eisenzeit kommen nicht vor. Demnach beginnt die Siedlung während der römischen Besetzung.

In den 38 bis jetzt gegrabenen Schnitten (Taf. I) wurden, zur Gänze oder teilweise, 24 Wohngruben und 7 Oberflächenhäuser aufgedeckt, sowie etwa 40 Vorratsgruben; etwas weiter von den Wohnstätten entfernt wurde ein Backofen mit halbkugelförmiger Decke aus Lehm und ein kleines Depot von ländlichen und handwerklichen Geräten, alle aus Eisen, gefunden

(siehe Abb. 3, 4, 8). Neben den in ländlichen Siedlungen üblichen römischen Funden erscheint häufig in der Füllerde der Wohn- und Vorratsgruben, doch auch in der Kulturschicht, dakische handgearbeitete Tonware, darunter auch die typischen Henkeltassen, zusammen mit provinzialrömischer Keramik verschiedener Kategorien (Abb. 5, 6 und 7/2—5). Ausser der handgearbeiteten dakischen Ware fand man auch scheibengedrehte Töpfe, Vorratsgefässe und Fruchtschalen nicht römischer, ebenfalls dakischer Machart. Die Zahl der dakischen Töpferwaren ist im Verhältnis zu den provinzialrömischen gering (10—15%). Obgleich die Siedlung von Obreja auf dem Gebiet der Stadt *Apulum* liegt, fand man doch in ihrem Bereich keine höheren Formen der provinzialrömischen Sachkultur; hier begegnet die althergebrachte Art des Wohnens und Lebens aus der vorrömischen Zeit, ohne Streben nach Luxus und Bequemlichkeit, das man gewöhnlich in den Niederlassungen der Kolonisten bemerkt.

Aufgrund der Bodenfunde wird die Ansiedlung einer Gemeinde dakischer Einheimischer aus dem Inneren der Provinz zugeschrieben, die sich hier um die Mitte des 2. Jhs. niederliess und diesen Ort ununterbrochen bis in die zweite Hälfte des 4. Jhs. bewohnte (siehe auch Abb. 7/1 und 9).

Der Friedhof liegt 400 m westlich von der Ansiedlung, auf einem Plateau (Abb. 2); er wurde im Frühjahr 1967 zufällig bei der Anlage eines Weingartens entdeckt.

Durch die Grabungen von 1967—1970 wurden 202 Gräber aufgedeckt, davon 6 Skelettgräber (zwei Erwachsene und vier Kinder) und 196 Brandgräber (Taf. II).

Die Brandgräber (Abb. 10) können in drei Gruppen eingeteilt werden: 1) 102 Urnengräber (mit und ohne Deckel); 2) 85 Brandschüttungsgräber; 3) 9 Gräber, ebenfalls ohne Urnen, mit länglichovaler Grube, in die man die unvollständig vom Scheiterhaufen zusammengelesenen Brandreste gelegt hatte. In diesen Gräbern bemerkt man kleine, rotgebrannte Erdklümpchen, die entweder von einer vorhergehenden Reinigung durch Feuer der Grabgrube herrühren oder mit dem Leichenbrand vom Scheiterhaufen mitgebracht wurden.

Die Tonware aus den Gräbern (Urnen, Deckel und andere Gefässe) ist, wie die aus der Siedlung, provinzialrömisch (Abb. 12) und dakisch, handgearbeitet (Abb. 13). Diese beiden Kategorien von Töpferwaren wurden in allen drei Gräbergruppen festgestellt. Die dakische Tonware ist im Vergleich zu der vorherrschenden römischen Keramik auch im Friedhof in der Minderzahl (siehe Taf. II). Die meisten Gefässformen aus dem Friedhof sind auch in der Siedlung zu finden.

Neben dem Leichenbrand wurden häufig auch Beigaben gefunden, meist Körper- oder Kleiderschmuck und Gegenstände des täglichen Gebrauches, wie: Perlen, Armbänder, Ringe, Spiegel, rötlich-rosa Puder, Sandalennägel, Eisenmesser, ein *lacrimarium*, eine Bronzemünze von Antoninus Pius (aus dem J. 139) und eine von Marcus Aurelius Caesar (J. 156), ein Knochenkamm und etwa 16 römische Bronze- und Eisenfibeln (Abb. 14—16).

Der Friedhof gehört zur dakisch-römischen Siedlung. Aufgrund der Fibeln und Münzen können die bis jetzt aufgedeckten Gräber von der Mitte des 2. bis zu Ende des 3. Jhs. angesetzt werden. Es fehlen bisher sicher ins 4. Jh. datierbare Funde, doch kann sich die Lage ändern, da die Aufdeckung des Friedhofes noch nicht beendet ist.

CIRCULAȚIA MONETARĂ ÎN AȘEZĂRILE ANTICE DE PE TERITORIUL COMUNEI ORLEA

Antichitățile de pe malul estic al lacului Potelu au fost remarcate abia în deceniul al IV-lea al secolului nostru¹. La *Chestionarul popular de arheologie*, trimis de Al. Odobescu în 1871, învățătorii din comuna Orlea au răspuns negativ², ceea ce arată că în acel timp nu ieșise încă la iveală nici un obiect din antichitate. Meritul de a fi făcut cunoscută așezarea rurală de pe teritoriul comunei Orlea îi revine colecționarului Gh. Georgescu din Corabia. Achiziționând trei aplici de bronz din epoca elenistică, câteva obiecte romane și o inscripție, el le-a prezentat pentru publicare profesorului D. Tudor din București³, care a urmărit începând de la acea dată vestigiile ce se descopereau pe teritoriul și în împrejurimile comunei⁴.

Constantin Cumpănașu, numit învățător în anul 1931, dându-și seama de importanța lor, a adunat de la săteni toate obiectele descoperite cu ocazia lucrărilor edilitare și agricole din vatra și de pe hotarul comunei. Astfel piesele arheologice nu s-au risipit, ci au fost adunate de C. Cumpănașu, prin strădania căruia s-a înființat apoi, în 1935, un muzeu al școlii⁵. Munca începută de C. Cumpănașu a fost continuată cu același zel de Constantin Iliescu⁶, așa încît în 1952, cînd a devenit muzeu comunal, muzeul școlii dispunea de 1742 de piese, iar în prezent numărul acestora — numai la secția de istorie — se ridică la 7650⁷.

Așezarea rurală de pe teritoriul localității Orlea se situează, ca mărime și bogăție a materialului arheologic, pe locul al doilea (după Celei) între așezările de acest tip din sudul Daciei⁸. „Cea mai importantă descoperire

¹ D. Tudor, în *BCMI*, XXVI, Fasc. 78, 1933, p. 77; *ArhOlt*, XV, 1936, p. 111—114, 375—79; idem, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 356, nr. 8; D. Berciu, *Colecția de antichități „Gh. Georgescu” Corabia, Cercetări și săpături arheologice*, Caracal, 1937, p. 53—57.

² A. I. Odobescu, *Antichitățile județului Romanași*, în *Opere complete*, III, București, 1908, p. 215, p. 232, nota 2.; cf. D. Tudor, *OltR*, p. 17.

³ Vezi nota 1.

⁴ D. Tudor, *OltR*, p. 22, 91, 98, 106, 114, 115, 162, 172, 174, 202.

⁵ D. Tudor, *OltR*, p. 22.

⁶ B. Mitrea, în *SCIV*, XIV, 2, 1963, p. 474, nr. 57.

⁷ Pe lângă secția de istorie muzeul are și o secție de științe naturale. La 1 ianuarie 1971, au fost înregistrate 8.260 de exponate. Materialul achiziționat în anul 1970 este în curs de prelucrare.

⁸ D. Tudor, *Sucidava, Une cité daco-romaine et byzantine en Dacie*, în *Coll.Latomus*, LXXX, 1965, p. 61.

de la Orlea este un al treilea pod roman pe Dunăre, semnalat încă de Marsigli la Vadin (Valeriana) — Bulgaria''⁹ (sat așezat față în față cu Orlea).

Dat fiind că cercetările arheologice se reduc la câteva sondaje¹⁰, așezarea romană este cunoscută în primul rînd prin materialele relativ numeroase ieșite la iveală în descoperiri întîmplătoare¹¹.

Monedelor nu li s-a dat aceeași atenție ca materialelor arheologice; ele sînt menționate numai global de D. Tudor¹². Într-una din lucrările recente el precizează: „Monedele provin din epoca republicană pînă în epoca bizantină, dar cele constantiniene le depășesc pe toate celelalte”¹³. Semnalări ceva mai detaliate găsim la B. Mitrea, care arată că dintre cele 35 de monede romane, datînd din epoca republicii și a imperiului, achiziționate de Gh. Georgescu, unele proveneau de pe teritoriul comunei Orlea¹⁴. Același autor a semnalat și monede bizantine: „Sînt toate de bronz și au fost emise sub următorii împărați: Iustinian I (2); Iustin II (6); Mauriciu Tiberiu (4); sec.VI (neprecizată) (1); Roman III (1) și Alexios I (?) Comnenul (1)”¹⁵; apoi „o monedă de bronz emisă de orașul Pautalia, sub Marc Aureliu, o altă monedă de bronz emisă de orașul Nicopolis ad Istrum sub Elagabal, de tip Pick, 1955, 2 monede de bronz bătute de orașul Niceea sub Severus Alexander; una de bronz de la Constantius II, de tip Cohen², 44 sq. și una de bronz de la Valens”¹⁶; în sfîrșit cele descoperite în anul 1964; „trei monede bizantine; un follis de la Iustinian I, de tip BMC 39, anul 538—539, greutatea 22,29 gr...; un semifollis de la Iustin II, de tip BMC 105, ... un follis de la Roman III”¹⁷. După cum rezultă din registrul nr. 476 al Cabinetului numismatic, învățătorul C. Cumpănașu a donat Muzeului Național de Antichități 15 monede strînse de pe teritoriul comunei; șase romane republicane, una de la Elagabal, emisă la Marcianopolis (Pick, nr. 920), două de la Gordian, bătute la Viminacium, AN I (Pick, nr. 79), alta din AN IV (Pick, nr. 86—89; slab conservată), iar restul din epoca constantiniană și bizantină.

În 1958 am avut ocazia să vedem monedele din Muzeul comunal Orlea. Custodele de atunci, Const. Iliescu, ne-a permis să studiem și să publicăm acest material interesant, care îngăduie să stabilim într-o oarecare măsură dezvoltarea vieții economice pe acest teritoriu începînd din Latène II pînă în epoca bizantină.

Într-o comunicare ținută în 1965 la Congresul Internațional de Studii Clasice¹⁸, am prezentat emisiunile orașelor grecești (53 de bucăți), ară-

⁹ D. Tudor, *Un pont romain ignoré dans la région du Bas-Danube*, în *Latomus*, XX, 1961, p. 501—509.

¹⁰ Idem, *OltR*³, p. 236.

¹¹ Idem, *OltR*, p. 98, cf. notele 1, 5.

¹² Idem, *Orașe, Țirguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 334; idem, *OltR*³, p. 236.

¹³ D. Tudor, *Sucidava* ..., p. 61.

¹⁴ B. Mitrea, în *Dacia*, IX—X, 1945, p. 383—384, nota 1.

¹⁵ B. Mitrea, în *SCIV*, XIV, 2, 1963, p. 474, nr. 57.

¹⁶ Idem, în *SCIV*, XVII, 2, 1966, p. 423, nr. 37.

¹⁷ Idem, *op.cit.*, p. 425, nr. 57.

¹⁸ Menționată de I. Fischer, în *StCl*, VIII, 1966, p. 284.

tînd totodată că, în componența colecției, piesele de la Traian pînă la Aurelian se cifrează la circa 200¹⁹. În prezent numărul acestor monede se ridică la 349 (vezi tabelul 2). Cu ocazia reorganizării muzeului și a mutării lui în clădirea actuală, monedele descoperite pe teritoriul comunei s-au amestecat cu cele provenite de la Sucidava (55 bucăți)²⁰ și cu cele de la Romula

TABELUL 1

*Monedele găsite la Orlea păstrate în colecția Muzeului comunal Orlea
Epocă dacică*

	D	AR	S	Dp	As	AE +6 g	Orașe grecești	Total
Drahmă suberată tip Alex. Macedon		1						1
Tetradrahme tasiene		2						2
Drahmă din Apollonia		1						1
Drahme din Dyrhachium		2						2
Mon. din Mesembria						1		1
Romane republicane	22							22
Octavianus Augustus					2			2
Tiberius					1			1
Claudius					2			2
Nero	1				2			3
Galba	1		1					2
Vespasianus	1				2			3
Titus	1				1			2
Domitianus	1		2	4	1		1	9
Nerva	2			1	1			4
Sec. I.e.n. nedeterminate								1
Total :	29	6	3	5	13	1	1	58

¹⁹ I. Winkler, în *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*, Budapest, 1968, p. 362–371.

²⁰ De la Celei provin următoarele monede: un bronz de la Traian, inv. nr. 1035; două monede de bronz de la Gordian III, inv. nr. 925, 1036; o monedă de bronz de la Licinius, inv. nr. 922; opt monede de bronz de la Crispus, inv. nr. 1011–1018; 17 monede de bronz de la Constantin cel Mare, inv. nr. 923, 1019–1034; opt monede de bronz de la Constantinus Iunior, inv. nr. 1003–1010; 16 monede de bronz de la Constans II, inv. nr. 987–1002; o monedă de bronz de la Constantius, inv. nr. 924 și una de la Honorius, inv. nr. 1741.

Monedele găsite la Orlea păstrate în colecția Muzeului comunal Orlea. Epoca sclavagistă romană

	D	AR	An	S	Dp	As	Sem	Qd	AE +6g	AE +2g	AE +1g	PMS COL MIV	PRO- VINCIA DACIA	Orase grecești	Total
Traianus	1			5	8	12		9							35
Hadrianus	4			4	4	9									21
Antoninus Pius	11			10	7	28								3	59
Marcus Aurelius și Lucius Verus	7			2		2								5	16
Commodus	6			2											8
Septimius Severus	46			3		1					1			8	59
Caracalla	3					1			1					5	10
Macrinus și Diadumenianus														3	3
Elagabal	16													9	25
Severus Alexander	29													38	67
Maximinus	1													1	2
Gordianus III	2		8									5		12	27
Filip Arabul			5									2	3		10
Traianus Decius			2												2
Gallienus			3												3
Aurelianus			2												2
Total :	126		20	26	19	53		9	1			7	3	84	349
Nedeterminate		13	1	1	2	8			1	2	1			27	57

Neputind identifica piesele de la Sucidava și Romula (vezi notele 20–21), n-am însumat la cifra totală monedele foarte tocite.

TABELUL 3

Monedele găsite la Orlea păstrate în colecția Muzeului comunal Orlea, datînd de la 275 e.n. pînă în sec. XI e.n.

	AE +0— — 50 g	AE +1 g	AE +2g	AE +3 g	AE +4 g	AE +5 g	AE +10 g	AE +20 g	Total
EPOCA POST-AURELIA- NĂ									
Probus			1						1
Diocletianus			1	1					2
Constantius Chlorus		1		1		1			2
Licinius			3	1					4
Total:		1	5	3		1			10
SEC. IV—V e.n.									
Constantinus I	1	24	36	13	1				75
Constantinus II		9	13	2					24
Constans I	1	20	4		1				26
Crispus			4						4
Constantius II		14	21	3	1				39
Constantius Gallus		1	4	1	1				7
Iulian Apostata		2	2			2			6
Iovianus			1						1
Valentinianus			1						1
Valens		3	3	1					7
Procopius			1						1
Gratianus		1	1						2
Honorius				1					1
Teodosius			1		1				2
Total:	2	78	90	21	5	2			196
EPOCA BIZANTINĂ									
Arcadius		1							1
Iustinianus						1		1	2
Iustinus II					2	1	1		4
Mauricius Tiberius						2	1		3
Iustinus II sau Mauricius Tiberius						2			2
Michael IV							1		1
Ioh. Tzimisces							1		1
Alexius I				1					1
Total:		1		1	2	6	4	1	15
Nedeterminate, probabil epoca constantiniană	5	37	48	13	2	4			109

Neputîndu-le separa, am înglobat și cele 41 de monede de bronz ilizibile de la Sucidava și Romula (vezi notele 20—21); avînd în vedere că acest număr trebuie divizat, teoretic, pe cinci perioade, nu este probabil să se schimbe raportul dintre monedele ce revin perioadelor stabilite de noi.

(49 bucăți)²¹; acestea sînt înregistrate în inventarul condus între 1952—1965, dar cu ocazia reinventarierii începute în 1965, nu s-a mai precizat locul de proveniență a fiecărei piese. Dat fiind că în inventarul vechi se găsesc în multe cazuri numai indicații cu caracter general: „monedă romană” sau „monede din epoca constantiniană”, nu putem identifica monedele respective, așa încît sîntem nevoiți să facem o scădere globală din materialul aflat în prezent în colecția muzeului, pe care, luînd drept criteriu data emiterii, îl putem împărți în cinci grupe.

Această împărțire, care are în vedere etapele ce se profilează în schimbările petrecute în istoria Daciei, este intrucitva formală în ceea ce privește circulația monetară, deoarece piesele au circulat în general mult timp după data emiterii lor. Dar piesele păstrate nu constituie decît o parte infimă a celor care au circulat în antichitate în perioada respectivă, iar prin materialul arheologic avem atestată existența unor așezări ce corespund cronologic cu monedele²²; de aceea credem că nu este greșit, ca metodă de lucru, spre a stabili cuantumul relativ pentru fiecare epocă, să considerăm diferitele grupuri de monede ca pătrunse în nordul Daciei la o dată apropiată de emiteria lor.

Prin numărul lor mare, prin varietatea nominalelor și îndeosebi prin procentajul mare ce revine emisiunilor grecești și coloniale romane, monedele din colecția Muzeului comunal Orlea au o situație unică printre materialele descoperite în alte așezări similare din Dacia. Dat fiind că nu s-au întreprins cercetări pe bază de săpături arheologice decît în foarte mică măsură (s-au făcut sonde la „Puernița”, iar în hotarul cu Celeiul s-au găsit urme de *villa rustica*, tumuli funerari etc.²³, materialul numismatic are o pondere foarte mare în studiul vieții economice de pe teritoriul comunei Orlea.

În descoperirile de pe acest teritoriu sînt reprezentate șase (vezi tabelul 1) din cele 12 tipuri monetare cunoscute frecvent în nordul Dunării de jos din secolele III î.e.n. — I e.n.²⁴ Chiar dacă denarii romani emiși în epoca republicii și îndeosebi monedele de bronz din secolul I e.n. au putut pătrunde și în secolul II e.n., drahmele din Apollonia și Dyrrhachium, tetradrahma thasiană, imitația de drahmă și moneda de bronz din Mesembria (planșa I, 2) arată clar că circulația monetară începuse în secolul II î.e.n. Faptul că doi denari din epoca republicii provin de pe grindul „Iancu Mușat”²⁵ — locul unde s-au descoperit citeva gropi funerare din secolele II—I î.e.n.²⁶ — alți doi de pe grindul de peste baltă²⁷, iar o drahmă din Apollonia de la „Nisipul lui Traian”²⁸, ambele situate tot în regiunea cimitirului dacic, constituie de asemenea o dovadă că ele au pătruns în Dacia înainte de transformarea ei în provincie romană.

²¹ De la Romula provin următoarele monede: cite una de bronz de la Traian, inv. nr. 1133; Antoninus Pius, inv. nr. 434; Lucius Verus, inv. nr. 439; Septimius Severus, inv. nr. 435; Iulia Mamaea, inv. nr. 438; Constantin cel Mare, inv. nr. 440; două de la Severus Alexander, inv. nr. 436—437 și 41 monede romane, de bronz, foarte tocite, inv. nr. 1135—1166, 1492—1500.

²² D. Tudor, *Sucidava* ..., p. 61—64.

²³ D. Tudor, *Oltră*, p. 236; monedele inventariate ca fiind provenite din cercetări pe teren au fost găsite probabil în sondele la care se referă D. Tudor; ele aparțin următorilor împărați: Titus (inv. nr. 1767); Antoninus Pius (inv. nr. 1037, 1040, 1785); Marcus Aurelius (inv. nr. 1786); Septimius Severus (inv. nr. 1782); Severus Alexander (inv. nr. 1773); Filip Arabul și Marcia Otacilia Severa, emisiuni PROVINCIA DACIA (inv. nr. 1772, 1783); Alexios Comnenul și 11 piese indescifrabile, între care una cu legendă greacă (inv. nr. 1030—1039, 1768—1771, 1774, 1781).

²⁴ B. Mitrea, în *EDR*, X, 1944, p. 23—131.

²⁵ Inventar I, nr. 653—654.

²⁶ D. Popescu, în *SCIV*, XX, 3, 1969, p. 479 nr. 51; E. Comșa, *Contribuții la riturile funerare geto-dacice din secolul II-I î.e.n. Mormintele de la Orlea*. Comunicare prezentată la Conferința națională de arheologie a Academiei Republicii Socialiste România, Craiova, 17—20 dec. 1969.

²⁷ Inv. I. 459—460.

²⁸ Inv. I. 451.

Legăturile geto-dacilor cu teritoriile din sudul Dunării ne sînt atestate prin cele trei aplici de bronz²⁹ din epoca elenistică și prin amfora stampilată din sec. I î.e.n.³⁰

Perioada de maximă înflorire a așezării coincide cu epoca romană. Intensitatea circuitului economic era favorizată firește de poziția geografică: pe malul Dunării, la capătul podului zidit de romani³¹ era locul cel mai potrivit pentru un tirg. La fel ca Sucidava, nici această așezare n-a trecut spre faza de urbanizare. Pentru a da o imagine mai concretă despre ceea ce reprezintă sub raportul volumului descoperirilor monetare de la Orlea, amintim că la Apulum, unde s-au făcut numeroase săpături arheologice și există din 1887 un muzeu local, numărul monedelor provenite din descoperiri izolate este de 1154 (dintre acestea, 28 din epoca dacică, 1086 din epoca sclavagistă romană și 40 din secolul al IV-lea e.n.)³², iar în săpăturile arheologice începute în 1914 la Histria, s-au găsit, pînă în 1962, 453 de piese ce datează din epoca republicii romane pînă în timpul lui Anastasie³³; dintre acestea, 6 piese sînt de la Traian, 9 de la Hadrian, 4 de la Antoninus Pius, de la ceilalți împărați cite 1—3 piese; numai de la Severus Alexander există opt monede³⁴; monedele orașelor grecești din secolul II—III e.n. se cifrează la 27, la care se adaugă 53 de emisiuni ale orașului Histria³⁵. Perioada de la Dioclețian pînă la Constantius II este reprezentată prin 138 de piese³⁶.

Monedele din epoca provinciei Dacia provenite din descoperirile de la Orlea, fiind în număr de 349 (tabelul 2), sînt deci mai numeroase decît cele de la Histria și reprezintă o treime a celor de la Apulum, sediul legiunii a XIII-a Gemina. Coroborînd cifrele care reprezintă cantumul de monede ce revine fiecărei perioade, reflectînd cu oarecare aproximație fluxul vieții economice, se constată că dezvoltarea tirgului — debarcader de pe malul nordic al Dunării urmează o traiectorie sinuoasă cu puncte de maximă intensitate sub Antoninus Pius (59 de piese: 11 denari, 45 de nominale de bronz și 3 monede grecești), sub Septimius Severus (59 de piese: 46 de denari, 5 nominale de bronz și 8 monede grecești) și sub Severus Alexander (67 de monede: 29 de denari și 37 de nominale grecești). Sub Gordian III, totalul de monede cifrîndu-se la 27 (8 antoniniani, 2 denari, 5 piese emise la Viminacium și alte 12 în diferite orașe grecești), constatăm o creștere de la 2,3 piese de argint, cite revin în medie pe un an sub domnia lui Severus Alexander, la 3 piese pe an, avînd în vedere că domnia lui Gordian nu este decît de 6 ani, iar a lui Severus Alexander de 13 și că un antoninian era echivalent cu 2 denari³⁷. Dar această sporire numerică reflectă numai devalorizarea monedei și schimbarea prețurilor³⁸ și nu o ascensiune economică. Semnificativ în această privință este faptul că, dintre monedele emise la Niceea 26 datează din timpul lui Severus Alexander și numai 5 din timpul lui Gordian III, ceea ce înseamnă o descreștere de la o medie de 2,00 monede la 0,83.

Decăderea comerțului în această așezare are loc sub Filip Arabul, cînd nu mai găsim monede din orașele provinciilor sud-dunărene. Incursiunile repetate ale carpilor în Moesia³⁹ și Dacia⁴⁰ au afectat mult, după cum se știe, teritoriul Olteniei, unde au fost îngropate 16 tezaure monetare în acest timp⁴¹. În ultimele două decenii ale dominației romane în Dacia, circulația monetară în așezarea rurală de la Orlea este aproape inexistentă: avem în total 2 monede de la Traianus Decius, trei de la Gallienus și două de la Aurelian.

În urma săpăturilor arheologice proiectate se va putea preciza probabil dacă așezarea a fost distrusă dintr-o dată în urma unei invazii a carpilor⁴² sau dacă negoțul ei a decăzut în perioada crizei politice și economice de după Filip Arabul.

²⁹ D. Tudor, *Sucidava* ..., pl. 17.

³⁰ Idem, *OlR*³, p. 25, 541, nr. 478.

³¹ Idem, *Sucidava* ..., p. 63.

³² I. Winkler, în *ActaMN*, II, 1965, p. 246—254.

³³ H. Nubar, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 241.

³⁴ Idem, *op.cit.*, p. 242—243.

³⁵ Idem, *op.cit.*, p. 244.

³⁶ Idem, *op.cit.*, p. 245.

³⁷ I. Winkler, în *OmD*, p. 567—573 (sînt indicate cele mai importante studii privind problema valorii antoninianului).

³⁸ I. Winkler, în *ActaMN*, II, 1965, p. 242, nota 105.

³⁹ B. Mitrea, în *Nouvelles études d'histoire*, Bucurest, 1955, p. 156—158.

⁴⁰ Idem, *op.cit.*, p. 150—156; cf. și D. Protase, în *SCN*, II, 1958, p. 490—491.

⁴¹ Gh. Popilian, *Noi dovezi privind invazia carpilor în Oltenia*, Craiova, 1967, p. 3.

⁴² Cf. notele 40—41.

În ceea ce privește numărul emisiunilor grecești provenite din descoperiri întâmplătoare, colecția muzeului comunal Orlea se situează pe primul loc în provincia Dacia⁴³. Un procent foarte mic al acestor emisiuni revine secolului al II-lea, în total 8 piese (vezi tabelul 2). În timpul domniei lui Septimius Severus și a fiilor săi, cifra lor este mai mare, atingând punctul culminant sub Severus Alexander (tabelul 2, pl. III/29—31, 34, 35, IV/38—45); din această perioadă datează o treime din totalul emisiunilor grecești găsite la Orlea. Se constată o proporție relativ mare a emisiunilor din Nicaea, concordantă cu situația generală din Dacia, unde ele reprezintă circa 40% din totalul pieselor de acest gen (105 din 271)⁴⁴. Emisiunile grecești ca și cele imperiale au pătruns în Dacia scurt timp după data emiterii, cum indică scăderea bruscă a numărului lor după Severus Alexander. Ipoteza pătrunderii lor ulterioare — dat fiind că monedele de bronz emise în diferite orașe ale imperiului au rămas mult timp în circulație — este contrazisă de preponderanța unei anumite categorii și anume a celor cu numele lui Severus Alexander. Dacă ele ar fi pătruns târziu, nu s-ar explica de ce nu avem un *cantun* cel puțin similar și din timpul altor împărați⁴⁵.

Prezența unor monede din Moesia Superior, Moesia Inferior și Tracia este cu totul firească având în vedere apropierea teritorială. Dar cu toate că în acest teritoriu monetările — cu excepția celei de la Viminacium — funcționează intens în sec. II e.n., perioadă cînd viața economică este în plin avînt în Dacia, numai 4 din 35 de piese sînt emise de Antoninus Pius și Marcus Aurelius (vezi p. 169 și tabelul 2); restul datează de la Septimius Severus pînă la Gordian III (inclusiv), ceea ce arată că nu vecinătatea teritorială a fost factorul hotărîtor în aflulul monedelor grecești, ci lipsa nominalelor de bronz, lipsă care se constată începînd cu domnia lui Septimius Severus (în acest timp se reduce numărul emisiunilor de bronz ale monetăriei de la Roma față de cele din timpul lui Antoninus Pius; ele reprezintă totuși circa jumătate din totalul tipurilor, vezi RIC). Astfel emisiunile orașelor iau locul emisiunilor imperiale și sînt acceptate ca numerar curent. Numărul nominalelor de bronz emise la Roma începe să scadă în circulația monetară din tirgul de la Orlea sub domnia lui Marcus Aurelius: patru piese față de 7 de argint, în timp ce sub Antoninus Pius raportul era: 45 monede de bronz față de 11 de argint. Prezența lor nu mai este atestată sub Elagabal (vezi tabelul 2), cînd asistăm la un aflus de monede grecești (vezi tabelul 2, pl. I/10—11). Reducerea cantitativă a monedelor de bronz la sfîrșitul sec. II și la începutul sec. III a fost probabil un fenomen general, deoarece se constată și la Apulum, Aquincum, Carnuntum⁴⁶ și Histria⁴⁷.

Ascensiunea economică a tirgului de la Orlea sub Severus Alexander se datorește venirii unui grup de comercianți din Bithynia. Cele 46 piese niceene nu și-ar găsi altfel explicația, deoarece nu există nici un indiciu că aici ar fi staționat vreo unitate militară venită din Asia Mică sub Severus Alexander. Pentru perioada domniei lui, nu avem pînă acum informații epigrafice despre deplasarea unor trupe sau persoane civile în Dacia, deși sînt atestate în inscripții nedatate orientale în diferite ramuri ale vieții economice⁴⁸. Dar, de fapt, nu se

⁴³ Pentru asemenea monede publicate pînă în 1965, vezi I. Winkler, în *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*, Budapest, 1968, p. 362—371; între 1966—1970, B. Mitrea a semnalat în cronică sa din *SCIV* noi descoperiri: București, în *SCIV*, XIX, 1, 1968, p. 176, nr. 15; XXI, 2, 1970, p. 341, nr. 49; Celei, în *SCIV*, XIX, 1, 1968, p. 176, nr. 47; XVII, 2, 1966, p. 421, nr. 22; Reșca, în *SCIV*, XIX, 1, 1968, p. 179, nr. 71; XX, 1, 1969, p. 196, nr. 55; Sarmizegetusa, în *SCIV*, XX, 1, 1969, p. 169, nr. 57; Oltenia, în *SCIV*, XVIII, 1, 1967, p. 199, nr. 57; au fost publicate tot de B. Mitrea și monede grecești descoperite în localități în care n-au fost semnalate pînă în 1965 piese de acest fel: Coșereni, *SCIV*, XIX, 1, 1968, p. 177, nr. 55; Mătăsaru, în *SCIV*, XXI, 2, 1970, p. 343, nr. 67; Piscul Vechi, în *SCIV*, XX, 1, 1969, p. 169, nr. 50; Tazlău, în *SCIV*, XIX, 1, 1968, p. 180, nr. 79; Valea Seacă, în *SCIV*, XXI, 2, 1970, p. 345; nr. 84; Vaslui, în *SCIV*, XXI, 2, 1970, p. 345, nr. 85 și Veșel, în *SCIV*, XXI, 2, 1970, p. 345, nr. 86.

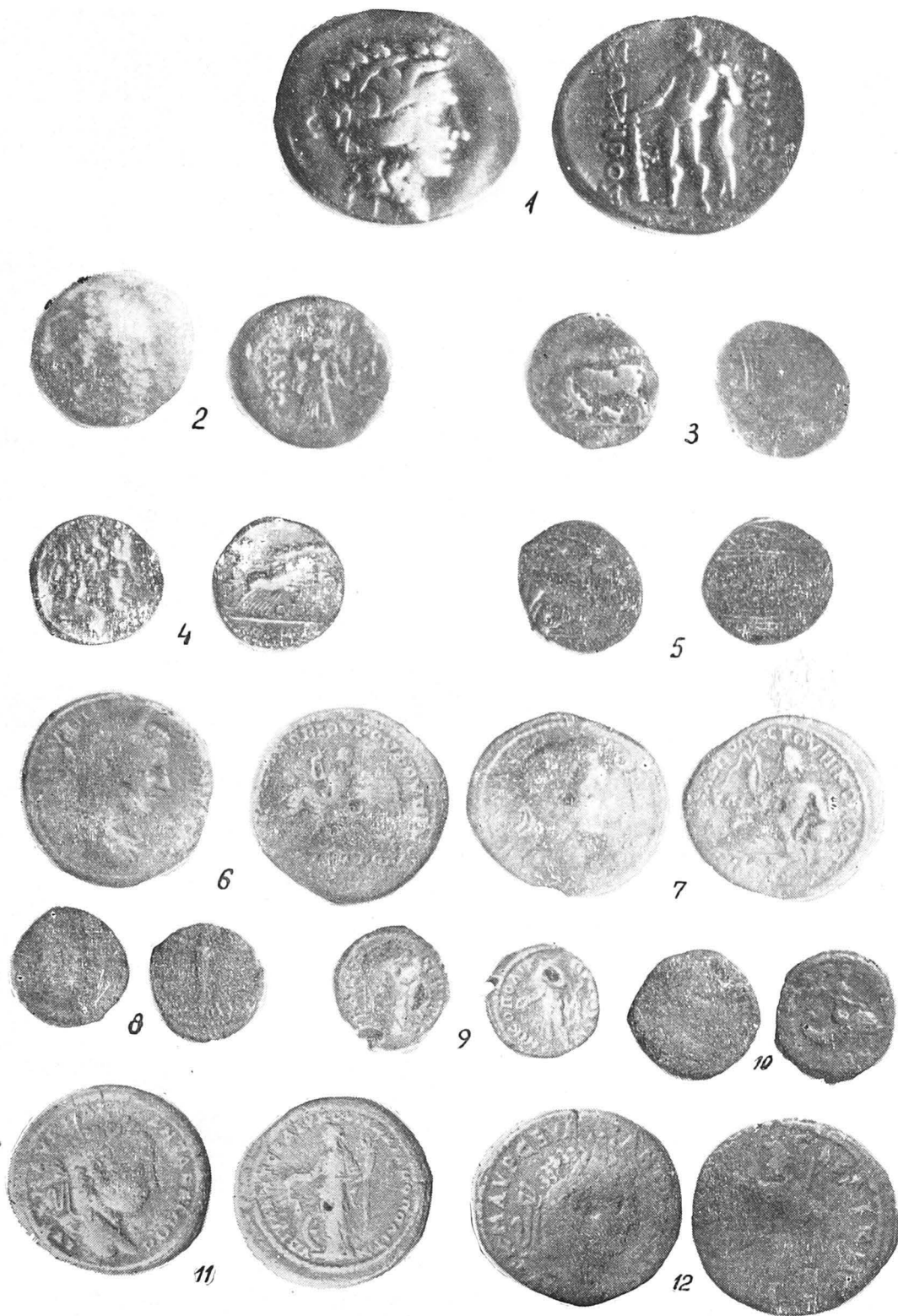
⁴⁴ I. Winkler, *op.cit.*, p. 368.

⁴⁵ Idem, *op.cit.*, p. 366—368.

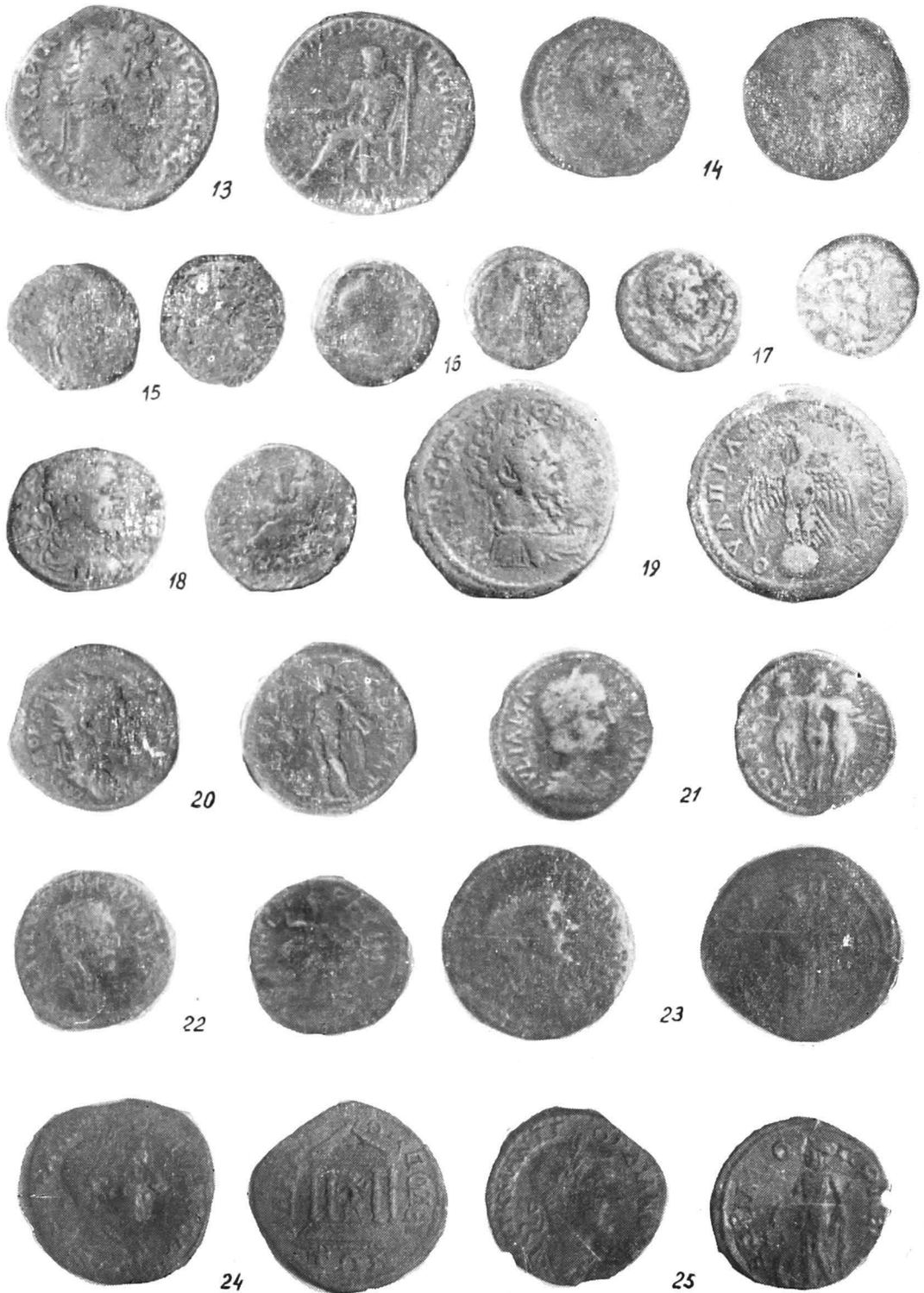
⁴⁶ I. Winkler, *ActaMN*, II, 1965, p. 238—239.

⁴⁷ H. Nubar, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 242—243.

⁴⁸ C. Daicoviciu, *TransAnt*, p. 147—153; idem, în *SiCI*, VII, 1965, p. 238—245; idem, în *ActaMN*, III, 1966, p. 154—176; D. Tudor, *OHR*, 1968, p. 152, (dă numai trei nume pentru sudul Daciei); I. I. Russu, în *AISC*, IV, 1941—1943, p. 282—299; idem, în *SiCom*, 12, 1965, p. 47—80; idem, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 167—186.

Pl. I. — Monede descoperite la Orlea : 1. Tetradrahmă thasiană ; 3,5. Drahme din Apollo-
nia și Dyrrhachium ; 4. Denar suberat din epoca republicii ; *Monede grecești de bronz emise*
la : 2. Mesembria ; 6—10. Nicopolis ad Istrum ; 11. Marcianopolis ; 12. Serdica.

Pl. II. — Monede grecești de bronz emise la: 13–16. Philippopolis; 17, 23–25. Hadrianopolis; 18–19. Pautalia; 20–22. Deultum.

Pl. III. — Monede grecești de bronz emise la: 26—28. Deultum; 29—31. Nicomedia; 32. Thyatira; 33. Ephesus; 34—35, 37. Nicaea; 36. Traianopolis.

38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

Pl. IV. — 38—50. Monede grecești emise la Nicaea.

poate afirma categoric că aceste emisiuni ar fi pătruns în primul rînd prin intermediul armatei nici în orașe ca Apulum, Porolissum, Drobeta și Romula, unde existau unități militare, nici în castrul de la Enoșești⁴⁹.

În tezaurele de monede de pe teritoriul Bulgariei e firesc ca emisiunile orașelor din Tracia și Moesia să ocupe locul principal; emisiunile din Niceea nu apar decît incidental, căci din 55 de tezaure⁵⁰ ele se găsesc numai în două, fiind și aici în proporție foarte redusă: din totalul de 345 de piese, numai 2 sînt din Niceea⁵¹, iar într-un tezaur vîndut de un comerciant ca fiind găsit în Bulgaria, printre 156 monede, 10 sînt din Niceea⁵². La Histria există numai două monede din timpul lui Caracalla emise la Niceea⁵³. În număr tot așa de mic se găsesc în tezaurele din Bulgaria și monedele din Nicomedia: două sînt semnalate în tezaurul unde apar și monedele niceene⁵⁴ și trei într-un tezaur cuprinzînd 476 de monede emise în Macedonia și Tracia⁵⁵. Apariția sporadică în sudul Dunării a emisiunilor orașelor din Bithynia constituie o dovadă că ele trebuie să fi fost aduse în Dacia de comercianți veniți direct din orient. Afluxul monedelor din Asia Mică încetează în timpul domniei lui Filip Arabul.

Dar volumul activității comercianților din Moesia Inferior, Tracia și Asia Mică nu poate fi apreciat exclusiv pe baza numărului mic de monede grecești databile în sec. II e.n., căci după colonizarea făcută de Traian „ex toto orbe Romano” (Eutr. 2, 6, 8), inscripțiile databile în sec. II e.n. atestă prezența în Dacia a celor mai variate elemente etnice⁵⁶. În această perioadă comercianții care vin din Italia sau din provinciile apusene ale imperiului⁵⁷ aduc moneda de argint sau cea de bronz emisă în officinele Romei; tot așa și cei care vin din provinciile răsăritene, căci aceste emisiuni erau acceptate peste tot. În sec. III e.n. însă, cînd moneda de bronz se îpuținează, iar valoarea nominală crește, ei încep să aducă pentru schimb și emisiuni ale orașelor grecești. Dintre acestea, la Orlea sînt reprezentate următoarele:

MOESIA SUPERIOR:	Viminacium	7	piese
MOESIA INFERIOR:	Nicopolis ad Istrum	6	„
	Marcianopolis	4	„
	Tomis	1	„
TRACIA:	Serdica	2	„
	Philippopolis	6	„
	Pautalia	4	„
	Deultum	6	„
	Hadrianopolis	5	„
	Traianopolis	1	„
BITHYNIA:	Nicomedia	6	„
	Nicaea	46	„
LYDIA:	Thyatira	1	„
EGIPT:	Alexandria	1	„
IONIA:	Ephesus	1	„
Total:		107	piese
Nedeterminate		23	piese

⁴⁹ V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 166—207; D. Tudor, *OIR*³, p. 250—355.

⁵⁰ I. Winkler, în *Studien zur Geschichte und Philosophie* ..., p. 367, nota 54; vezi și T. Gerasimov, în *BIAB*, XXVI, 1963, p. 266—270 (Brjag, Dolna Rosica, Dabrava, Medovina, Pravište, Rodina, Sevlievo, Caravec); XXVIII, 1965, p. 251, (Gorna Rossitza, Devnia); XXIX, 1966, p. 214 (Akandžievo); XXX, 1967, p. 191—192 (Ovčaga Riš, Smjadovo).

⁵¹ Idem, în *BIAB*, XXII, 1959, p. 363 (Todoriceane); XXVIII, 1965, p. 248—249 (Krepost).

⁵² A. Kerényi, în *NumK* XL, 1941, p. 19—22.

⁵³ H. Nubar, în *Dacia*, N.S., VIII, 1963, p. 244.

⁵⁴ Cf. nota 51, Todoriceane.

⁵⁵ T. Gerasimov, în *BIAB*, XXV, 1962, p. 230, 236 (Edinakovci).

⁵⁶ Cf. nota 48; I. I. Russu, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 85—106; D. Tudor, *OIR*³, p. 139—152.

⁵⁷ D. Tudor, *Sucidava* ..., p. 62.

Toate acestea contravin constatării: „Tot Sucidava a dat pînă acum cele mai variate și numeroase monede de aramă emise de monetăriile orașelor grecești »autonome«”⁵⁸, căci știm din literatură că la Sucidava s-au găsit 35⁵⁹ de monede bătute în orașele grecești. La acestea se mai adaugă descoperiri la care nu ni se indică numărul pieselor, dar nu credem că ele le-ar putea egala pe cele de la Orlea⁶⁰. Inferioritatea, în sec. II—III e.n., din punctul de vedere al descoperirilor monetare, a stațiunii vamale de la Sucidava, cu o dezvoltare „urbanistică” remarcabilă, față de așezarea mai modestă de la Orlea trebuie atribuită nu atît unei simple întâmplări (ca la Sarmizegetusa Ulpia Traiana)⁶¹, cît mai degrabă faptului că existența podului de la Orlea și lipsa unui pod la Sucidava în sec. II—III e.n. impunea tuturor comercianților care veneau din părțile sud-estice ale imperiului în Dacia să treacă pe aici și astfel s-a înfiripat și dezvoltat unul din cele mai importante târguri la nordul Dunării.

Comercianții aduceau la Orlea obiecte de lux ca: fibule, aplici, *terra sigillata*, diferite podoabe, sticlărie, uleiuri, vin etc.⁶². În schimbul acestor produse și al monedelor, orientalii cumpărau produse agricole și animale. Localnicii, la rîndul lor, se foloseau de monede nu numai pentru cumpărarea unor obiecte de lux, ci și pentru achiziționarea de diferite produse de uz practic, unele confecționate chiar aici. Dintre meșterii locali este cunoscut Marcus Martinus B⁶³ și un oarecare Lucius⁶⁴.

După retragerea aureliană, pînă la Constantin cel Mare, numărul monedelor este și în această localitate, ca și în restul fostei provincii Dacia, extrem de mic⁶⁵. Îndată ce începe reconstruirea unora dintre fortificațiile de pe malul nordic al Dunării sub Constantin cel Mare, monedele reapar ca în toate așezările din sudul Daciei⁶⁶, dar această așezare rămîne acum mult în urma celei de la Sucidava, de unde ne sînt cunoscute 5 tezaure constituite în perioada dintre Constantin cel Mare și Theodosius II⁶⁷, precum și un număr considerabil de descoperiri izolate.⁶⁸ În stadiul actual al documentării noastre, se constată că monedele constantiniene (175 de bu-

⁵⁸ D. Tudor, *OltR*³, p. 125.

⁵⁹ I. Winkler, *op.cit.*, tabelul, nr. 31.

⁶⁰ B. Mitrea, în *SCIV*, cf. nota 43.

⁶¹ I. Winkler, *ActaMN*, II, 1965, p. 237, nota 87.

⁶² D. Tudor, *OltR*, p. 25, 236; Idem, *Sucidava* ..., p. 61—63.

⁶³ Idem, *OltR*³, p. 147, 541, nr. 471.

⁶⁴ Idem, *op.cit.*, p. 541, nr. 475.

⁶⁵ D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticei*, București, 1966, p. 184—187.

⁶⁶ D. Tudor, *Sucidava* ..., p. 78—104; idem, *OltR*³, p. 425—442; D. Protase, *op.cit.*, p. 187—189.

⁶⁷ D. Tudor, *OltR*³, p. 126; B. Mitrea, în *SCIV*, XX, 1, 1969, p. 167, nr. 35, nr. 36; G. Poenaru-Bordea și V. Barbu, în *Dacia*, N.S. XIV, 1970, p. 251—296, publică cu un vast comentariu aceste tezaure.

⁶⁸ Cf. nota 43; D. Tudor, *OltR*³, p. 442; bibliografia descoperirilor izolate fiind foarte vastă, trimitem numai la cea dată de D. Tudor, *OltR*³, p. 475, I. 3. Multe dintre monedele găsite la Celei nu sînt încă publicate, dar ele sînt înregistrate la cabinetul numismatic al Institutului arheologic din București și la Muzeul de istorie din Caracal. Nepublicate sînt și monedele găsite în ultimele campanii de săpături; *Dacia*, N.S., XIV, 1970, p. 286—288.

căți emise între 306—361) le depășesc pe toate celelalte prin media lor anuală de 3,18; trebuie să precizăm însă că această medie relativ mare nu indică o ascensiune economică, deoarece valoarea monedei s-a schimbat cu totul în secolul al IV-lea față de secolele II—III. Semnificativ este faptul că nu avem nici o monedă de aur de argint, iar dintre cele de bronz predomină nominalele cele mai mici, *folles* și *centenionalis*. Avînd în vedere că un sesterț cîntărea în secolul al II-lea 27 de grame, cei 10 sesterți (tabelul 2) de la Antoninus Pius ar echivala cu valoarea a 114 de folles (2,27 grame) datînd dintre anii 328—335 e.n.

Începînd cu Constantius Gallus pînă la Honorius circulația monetară e ca și inexistentă; numărul monedelor ce revine perioadei de domnie a cîte unui împărat oscilează între 1—7 (vezi tabelul 3). Ceramica și obiectele de metal descoperite la Orlea, databile în secolul al IV-lea,⁶⁹ indică, la fel ca și monedele, o restrîngere a așezării romane, ce își continuă existența în condițiile unei economii modeste în care schimbul în natură cîștigă din ce în ce teren⁷⁰.

În secolul al VI-lea, cînd expansiunea bizantină presează din nou teritoriile din nordul Dunării, reapar și în această așezare monedele de bronz; cu moneda lui Mauricius Tiberius se întreprinde la Orlea, ca și în multe alte așezări din Dacia sudică, pătrunderea emisiunilor bizantine⁷¹. Nu ne este cunoscută din Orlea nici o monedă emisă între secolele VII—IX. Singura piesă databilă în acest timp, o fibulă digitată, poate să aparțină secolului al VII-lea⁷², dar și secolului al VI-lea⁷³ sau secolului al V-lea e.n.⁷⁴, așa încît ea singură nu poate constitui o dovadă concludentă a continuității în secolul al VII-lea.

Emisiunile bizantine ale secolelor X—XI sînt foarte slab reprezentate în descoperirile orlene (tabelul 3⁷⁵).

Prin bogăția materialului numismatic și a vestigiilor de altă natură (inscripții, ceramică, obiecte de metal etc), din epoca bronzului, hallstattiană, Latène, precum și din epocile romană și prefeudală, așezarea de pe malul Dunării și a lacului Potelu prezintă un interes deosebit pentru aprecierea rolului jucat de așezările de acest tip în viața economică a Daciei.

IUDITA WINKLER și CONST. BĂLOI

⁶⁹ Păstrate în colecția muzeului local.

⁷⁰ Em. Condurachi, *Problema schimbului în natură și a schimbului în bani în imperiul roman în sec. IV—V e.n.*, în *AUB*, 9, 1957, p. 15—26.

⁷¹ D. Tudor, *Sucidava* ..., p. 105—107.

⁷² D. Tudor, *OltR*, p. 460.

⁷³ *IstRom*, I, p. 735.

⁷⁴ M. Nica, în *SCIV*, XXI, 2, 1970, p. 327—329.

⁷⁵ Catalogul monedelor antice păstrate în Muzeul comunal Orlea va fi publicat în *ActaMN*, IX, 1972.

DER MÜNZUMLAUF IN DEN ANTIKEN NIEDERLASSUNGEN AUF DEM GEMEINDEGEBIET VON ORLEA

(Zusammenfassung)

Es werden die Münzfunde aus der Gemeinde Orlea und Umgebung erörtert. Nach ihrer Prägungszeit wurden die Münzen in fünf Gruppen eingeteilt (siehe Tabelle 1-3): auf die dakische Periode entfallen 58 Stück; es sind dies Typen von ausserhalb der dakischen Grenzen, was auf einen regen Tausch hindeutet.

Die Blüte der Niederlassung fällt in die Römerzeit. Die 349 bestimmbaren Münzen, zusammen mit den sehr abgegriffenen Stücken, stellen ein Drittel der Funde aus Apulum dar (Anm. 32) und übertreffen an Zahl die aus Histria bekannten Münzen (Anm. 35). Die Entwicklung des Handelsplatzes nördlich der Donau verläuft in auf- und absteigender Linie, mit Höhepunkten unter Antoninus Pius, Septimius Severus und Severus Alexander. Die erhöhte Münzzahl unter Gordianus III. bedeutet nicht einen wirtschaftlichen Anstieg, sondern bloss einen Preiswandel (Anm. 37—38). Von den gesamten Münzprägungen der griechischen Städte entfallen die meisten auf die Regierungszeit des Severus Alexander; darunter wieder überwiegen die Ausgaben der Stadt Nicaea (siehe Katalog). Dies dürfte auf die Ankunft einer grösseren Gruppe bithynischer Kaufleute in Orlea zurückzuführen sein, denn im Süden der Donau erscheinen nicaeische Münzen in ganz geringer Zahl (Anm. 52—55).

Die Tätigkeit der Handelsleute aus Moesia Inferior, Thrakien und Kleinasien darf nicht nach der geringen Anzahl griechischer, ins 2. Jh.u.Z. datierbarer Münzen gewertet werden, denn um diese Zeit bringen die aus Italien oder anderen römischen Provinzen kommenden Händler Silber- oder Bronzemünzen aus den Offizinen Roms mit sich (Anm. 57). Im 3. Jh.u.Z., als sich die Zahl der Bronzemünzen verringert, ihr Wert hingegen steigt, beginnen griechische Prägungen im Gebiet nördlich der Donau häufiger zu werden (siehe S. 164 und Tafel I—IV). Die von den Römern erbaute Donaubrücke zwang den aus dem Südosten des Reiches nach Dazien kommenden Kaufleuten diesen Weg auf, so dass sich hier einer der wichtigsten Handelsplätze nördlich der Donau entwickelte.

Nach der Aufgabe Daziens unter Aurelian sinkt die Münzzahl auf ein Minimum ab (Anm. 65), doch steigt sie wieder unter Constantin d.Gr., wie überall in den Siedlungen Süddaziens (Anm. 66, Tabelle 3 und Katalog). Von Constantius Gallus bis Honorius kann man kaum von einem Münzumlauf sprechen, denn die Münzzahl, die auf die Regierungszeit der einzelnen Kaiser entfällt, schwankt zwischen 1—7 Stück (Tabelle 3). Im 6. Jh. erscheinen, infolge der byzantinischen Expansion nördlich der Donau, auch in Orlea wieder Bronzemünzen und verschwinden — wie auch in anderen Niederlassungen des südlichen Dazien — unter Mauricius Tiberius (Anm. 71). Die Prägungen des 10. und 11. Jhs. sind nur durch drei Münzen vertreten (Tabelle 3).

Durch das reiche numismatische, sowie archäologische Material (Inschriften, Tonware, Metallgegenstände u.a.) gewinnt die an den Ufern der Donau und des Potelu-Sees gelegene Niederlassung besondere Bedeutung für die Bewertung der Rolle, die derartige Siedlungen im Wirtschaftsleben Daziens spielten. (Der Münzkatalog wird in Acta Musei Napocensis IX/1972 veröffentlicht werden.)

REPREZENTĂRI CU LUPA CAPITOLINA PE MONUMENTE ROMANE DIN ROMÂNIA

Este știut faptul că celebra statuie *Lupa Capitolina*¹ (fig. 1) a constituit un remarcabil și, totodată, un răspîndit model de inspirație pentru arta romană.

Dacă legenda mitologică a lui Romulus și Remus este îndeobște cunoscută, momentul apariției ca reprezentare a lupoaicei și a gemenilor în arta antică, istoricul acestei compoziții devenită simbol al orașului Roma, aria ei de răspîndire în Italia, apoi în celelalte regiuni ale Imperiului, precum și semnificația socială a acestei figurații sînt probleme puțin abordate în literatura noastră de specialitate. De aceea credem că nu greșim dacă ne oprim puțin asupra acestor chestiuni.

Statuia în bronz a lupoaicei, capodopera unei școli de sculptură etrusce, ce a ființat probabil în secolele V—IV î.e.n.², a fost dedicată lui Iuppiter de către Roma, cu ocazia eliberării orașului de sub tirania regilor și așezată în *Capitolium*³. După cîte se știe, ea este prima și cea mai veche reprezentare artistică a mitului care amintește de începuturile nebuloase ale poporului roman. Legenda, astfel îmbrăcată într-o formă figurată de mare popularitate, a dăinuit în tot timpul istoriei romane.

Lupa Capitolina nu este singura operă etruscă a vremii; legenda lui Romulus și Remus, îmbogățită ca iconografie, apare și pe alte monumente păstrate de la această civilizație, printre care cităm oglinda de bronz din sec. III î.e.n. de la Bolsena⁴ sau stela funerară descoperită la Felsina⁵.

O importantă reprezentare plastică a lupoaicei capitoline, din păcate astăzi dispărută, cunoscută numai din cronici, este așa-numita „tabulă

¹ Studii despre *Lupa Capitolina*: O. Rayet, *Monuments de l'art antique*, I, Paris, 1880, nr. 27; E. Pedersen, *Lupa capitolina*(I), în *Klio*, 8, 3—4, 1908, p. 440—456; E. Pedersen, *Lupa capitolina*(II), în *Klio*, 9, 1, 1909, p. 29—47; J. Carcopino, *La louve du Capitole*, Paris, 1925 etc.

² După J. Carcopino, *op. cit.*, p. 3, lupoaica de pe Capitoliu este opera unui atelier grecesc din Italia sec. V î.e.n., atelier influențat de arta ionică și lucrînd în maniera maeștrilor din *Attica* și *Argos*.

³ E. Pedersen, în *Klio*, 9, 1, 1909, p. 47.

⁴ Roscher, *LexMyth*, IV, col. 207, fig. 5.

⁵ Roscher, *LexMyth*, IV, col. 207; E. Pedersen, *op. cit.*, p. 34—35, fig. 4; J. Carcopino, *op. cit.*, p. 80—82, pl. VI sus.

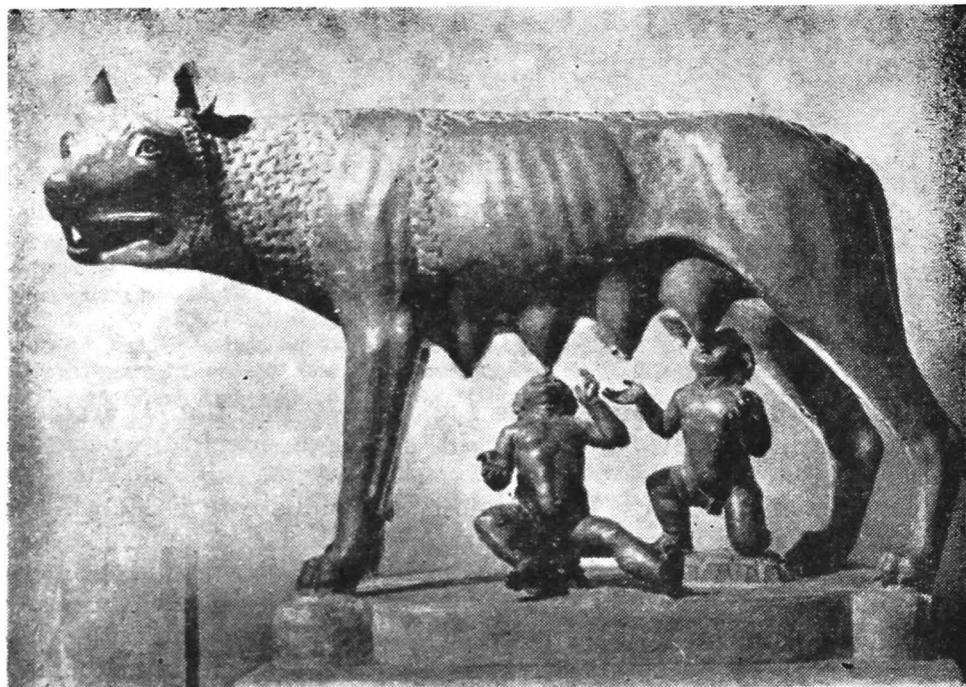

Fig. 1. — Lupa Capitolina

a fraților Ogulnius”⁶. Placa a fost pusă de către cei doi edili, Gnaeus și Quintus Ogulnius, pe colina Palatinului, în anul 296 î.e.n. Considerăm că această reprezentare pierdută este *prima figurație romană* a episodului mitologic, avînd grupul de personaje complet constituit așa cum este narat de către legendă, adică lupoaica, Romulus și Remus. Acest monument — după părerea noastră — este poate prototipul de inspirație artistică antică și [nu] compoziția lupoaicei din Capitoliu, unde gemenii sînt un adaus tîrziu, lucrarea sculptorului rinascențist Guglielmo della Porta⁷.

Din perioada Republicii romane s-au păstrat cîteva ilustrări ale acestei legende, ca de pildă metopa de pe piatra de mormînt a lui Sextus Appuleius⁸, ca să nu mai amintim de numeroasele descoperiri monetare (în special romano-campaniene)⁹. Ocupîndu-se într-un studiu de reprezentările lupoaicei pe monumentele funerare din provincii¹⁰, cercetătoarea maghiară

⁶ Titus Livius, X, 23; E. Pedersen, în *Klio*, 8, 3–4, 1908, p. 444–445; J. Carcopino, *op. cit.*, p. 20–22.

⁷ Roscher, *LexMyth*, IV, col. 205; J. Carcopino, *op. cit.*, p. 4–10, afirmă că sculptorul gemenilor este anonim.

⁸ L. Curtius, în *MittDArchInst, Roemische Abteilung*, 48, 1933, p. 198–199, fig. 9.

⁹ Roscher, *LexMyth*, IV, col. 205–206, fig. 1 și 4; E. Pedersen, în *Klio*, 9, 1, 1909, p. 34, fig. 3; J. Carcopino, *op. cit.*, pl. IV, 1–4.

¹⁰ A. Sz. Burger, *Die Szene der „Lupa Capitolina“ auf provinziellen Grabsteinen*, în *FolArch*, XIII, 1961, p. 52–61.

A. Sz. Burger greșește când afirmă că în acele timpuri nu se cunosc astfel de reprezentări¹¹.

Mulțimea monumentelor cu imaginea lupoaicei în vremea Principatului lui Augustus se datorează importanței mari ce se acordă de către curte, cultului lui Romulus. Este cunoscut faptul că Octavianus a dorit să-și ia numele întemeietorului Romei, dar a renunțat la această idee, temându-se să nu fie suspectat de tendințe regaliste¹². Prin întărirea cultului strămoșesc roman și ridicarea lui la potențe superioare, Augustus a căutat să dovedească și să legalizeze oficial, în fața întregii lumi, punctul de vedere artificial răspândit despre originea divină a gintei Iulia, unde printre primii reprezentanți de seamă figurează și Romulus, ca urmaș direct al lui Aeneas și, deci, al Venerei. Devenită în acele timpuri emblema oficială a statului, *Lupa* va simboliza importanța și puterea Romei ca *VRBS* în tot cuprinsul vastului Imperiu.

Cel mai reprezentativ monument din această epocă este *Ara Pacis*, pe a cărei latură estică se pare că figura, printre alte alegorii, și cunoscuta legendă¹³. Este monumentul care își va pune amprenta artistică și pe celelalte opere sculpturale ale timpului sau mai târziu, fie din Roma, fie din provincii¹⁴.

În epoca imperială mitul lupoaicei și al gemenilor decorează numeroase edificii, monumente de orice natură¹⁵. Ea figurează în pictură¹⁶ și mozaic¹⁷, pe frontoane¹⁸, arcuri de triumf¹⁹, metope²⁰, pilaștri²¹, statui²², altare votive²³ și funerare²⁴, sarcogafe²⁵, ba chiar și pe obiecte mărunte ca statuete de bronz²⁶, mînere de vase și casete²⁷, monede²⁸, geme²⁹ ș.a.

¹¹ Idem, *op. cit.*, p. 52.

¹² Idem, *op. cit.*, p. 52—53 și nota 9.

¹³ E. Pedersen, in *JÖAI*, IX, 1906, p. 305; A. Sz. Burger, *op. cit.*, p. 53 și nota 12.

¹⁴ A. Sz. Burger, *op. cit.*, p. 53.

¹⁵ Lista unor monumente cu imaginea legendei la Roscher, *LexMyth*, IV, col. 202—209; E. Pedersen, in *Klio*, 9, 1, 1909, nota 1 de la p. 37; J. Carcopino, *op. cit.*, p. 47—49 și notele de la aceste p.

¹⁶ Roscher, *LexMyth*, IV, col. 206; J. Carcopino, *op. cit.*, nota 8 de la p. 48.

¹⁷ J. Carcopino, *loc. cit.*

¹⁸ E. Pedersen, *op. cit.*, nota 1 de la p. 37; J. Carcopino, *op. cit.*, p. 47 și nota 2, p. 49 și nota 3.

¹⁹ J. Carcopino, *op. cit.*, p. 47 și nota 10.

²⁰ Idem, *op. cit.*, p. 48.

²¹ *Ibidem*.

²² S. Reinach, *RépStat*, I, p. 177, nr. 2592, pl. 350.

²³ Roscher, *LexMyth*, IV, col. 203—204, fig. 2—3; E. Pedersen, *op. cit.*, nota 1 de la p. 37; J. Carcopino, *op. cit.*, p. 47 și nota 7, p. 49 și nota 2.

²⁴ W. Altmann, *Die römischen Grabaltäre der Kaiserzeit*, Berlin, 1905, nr. 15, 32, 43, 48, 80, 115 etc.; J. Carcopino, *op. cit.*; p. 47 și nota 8.

²⁵ E. Pedersen, *op. cit.*, nota 1 de la p. 37; J. Carcopino, *op. cit.*, p. 48; L. Curtius, *op. cit.*, p. 204, 211, fig. 12.

²⁶ S. Reinach, *op. cit.*, II, 2, Paris, 1898, p. 728, nr. 2; IV, Paris, 1910, p. 480, nr. 3.

²⁷ A. de Ridder, *Les bronzes du Louvre*, II, Paris, p. 132, nr. 2958; J. Carcopino, *op. cit.*, p. 47.

²⁸ Roscher, *LexMyth*, IV, col. 205—206, fig. 1 și 4; J. Carcopino, *op. cit.*, pl. IV; L. Curtius, *op. cit.*, fig. 10—11; A. Sz. Burger, *op. cit.*, p. 60 și notele 45—46.

²⁹ Roscher, *LexMyth*, IV, col. 206—207; A. Furtwängler, *Die antiken Gemmen. Geschichte der Steinschneidekunst im klassischen Altertum*, Leipzig-Berlin, 1900, nr. 3, 243, 451 etc.; J. Carcopino, *op. cit.*, p. 47 și nota 4; L. Curtius, *op. cit.*, p. 212 și nota 13, fig. 14.

Dar monumentele romane cu simbolul Romei au și o adâncă semnificație socială. Pentru elucidarea problemei, referiri se fac mai cu seamă la vestigiile epigrafice funerare, categorie de piese ce lasă să se întrevadă mai ușor acest lucru. Din analiza numelor celor decedați, reiese cât se poate de clar că persoanele amintite în epitafe au fost cetățeni (*cives*) romani cu drepturi depline, iar reprezentările cu lupoaica și gemenii au fost sculptate pe aceste monumente nu atât cu scop decorativ, cât pentru a sublinia atașamentul defuncților la vechea tradiție nobiliară a Romei și a accentua originea lor printr-o emblemă cunoscută de toți³⁰. În acest context, figurația mitului trebuie să exprime apartenența *de facto* și *de iure* a răposaților sau a dedicanților la o categorie socială bine definită și limitată. Acest lucru apare frecvent și în provinciile întinsului Imperiu, acolo unde se ridică o aristocrație nouă, locală, care încearcă și reușește să răstoarne cu timpul echilibrul social favorabil vechii nobilimi³¹. Persoanele care își câștigau cetățenia vor căuta ca și după moarte să-și sublinieze acest drept, transmis apoi urmașilor. Referindu-ne la economie, apariția monedelor republicane (în special a celor romano-campaniene) și imperiale, avînd pe revers imaginea lupoaicei hrînd pe Romulus și Remus, întăresc ipoteza că ele reprezintă marca puterii centrale, care emitea etalonul de schimb³².

*

În amintitul studiu despre monumentele funerare provinciale romane care înfățișează plastic scena legendei întemeietorilor Romei, cercetătoarea A. Sz. Burger prezintă descoperiri din *Gallia* (7 piese)³³, *Noricum* (5 monumente)³⁴, *Pannonia* (9 bucăți)³⁵,⁴ *Dacia* (3 monumente)³⁶ și *Britannia* (o piesă)³⁷, datate în secolul I—mijlocul secolului al II-lea.

Nu putem fi de acord cu afirmația cercetătoarei maghiare că în Dacia se cunosc numai 3 piese de piatră cu *Lupa Capitolina* (descoperiri la Alba Iulia, Cristești și Aiud)³⁸, afirmație pe care o atribuim necunoașterii realității³⁹, deoarece pe teritoriul României de astăzi, deci în fostele provincii romane *Dacia* și *Scythia Minor* s-au aflat pînă în prezent 7 monumente

³⁰ A. Sz. Burger, *op. cit.*, p. 54.

³¹ Idem, *op. cit.*, p. 60 și nota 47.

³² Idem, *op. cit.*, p. 61.

³³ Idem, *op. cit.*, p. 54—55, fig. 19.

³⁴ Idem, *op. cit.*, p. 55, fig. 19.

³⁵ Idem, *op. cit.*, p. 55—58, fig. 19.

³⁶ Idem, *op. cit.*, p. 58 și nota 39, fig. 19.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ Vezi nota 36.

³⁹ Facem această constatare, bazîndu-ne și pe faptul — ca să dăm un exemplu concludent — că A. Sz. Burger nu cunoaște relieful funerar de la Aschbach (Austria), căci altfel l-ar fi inclus printre descoperirile din *Noricum*. Despre acest monument vezi, O. Fehringer, în *JA*, 2, 1908, Bbl. col. 38 a, fig. 1—2.

Fig. 2. — Monumentul de la Alba Iulia

de acest tip⁴⁰ și o gemă, monumente repartizate după cum urmează : 6 reliefuri funerare în Transilvania, o gemă descoperită în Oltenia și o stelă funerară în Dobrogea. Ele sînt :

1. *Fragment de stelă funerară*⁴¹ (fig. 2), din calcar, descoperit la *Apulum* (Alba Iulia). Dimensiuni : 68 × 33 × 20 cm. Piesa, avînd starea de conservare satisfăcătoare, constituie registrul inferior al unei stеле. Scena înfățișează lupoaica, spre dreapta, cu capul întors spre cei doi gemeni așezați în profil sub pîntecele ei, față în față, avînd brațul drept și, respectiv, stîngul ridicat. Copilul din dreapta este lîns pe creștet de către sălbăticiune. Execuția artistică a fragmentului este rigidă și schematică, dar interesantă și caracteristică pentru arta provincială romană. Datarea : sec. II e.n. Se păstrează în Muzeul de istorie din Alba Iulia (nr. inv. 232/II).

2. *Stelă funerară fragmentară*⁴² (fig. 3), din calcar, descoperită la Cristești (jud. Mureș). Dimensiuni : 58 × 88 × 15 cm. Starea de conservare este proastă ; monumentul, rupt în două bucăți, are partea superioară și cea dreaptă distrusă. Într-un chenar lat, cu profilatură dublă pe latura stîngă și simplă în porțiunea inferioară, se înscrie cunoscuta reprezentare mitică. Din lupoaica orientată spre dreapta se păstrează numai jumătatea posterioară a corpului. Gemenii (cel din dreapta parțial distrus) au o poziție ciudată, în genunchi, cu trupurile privite din față, capetele din profil, avînd brațele stîngi ridicate, iar minile drepte pe piept. Scena sculpturală vădește o oarecare măiestrie artistică. Datarea : sec. II—III. Fragmentului, dus de către contele Teleki Domokos la castelul său din Gornești, pe la începutul veacului nostru, i s-a pierdut astăzi urma⁴³.

⁴⁰ În sfera preocupărilor noastre nu intră reprezentările lupoaicei de pe monedele romane găsite în Dacia.

⁴¹ S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933, p. 96, fig. 84 ; A.Sz. Burger, *op. cit.*, nota 39 ; L. David-Teșosu, în *RömRum*, p. 267, G 184, pl. 81 ; eadem, în *Civiltà*, p. 252, G 124, pl. LXII.

⁴² I. Paulovics, *Dacia keleti határvonala és az úgynevezett „dák”-ezüsthincsek kérdése*, Cluj, 1944, p. 88, fig. 26.

⁴³ Informația o deținem de la A. Zrínyi (Muzeul de istorie din Tg. Mureș), căruia îi mulțumim.

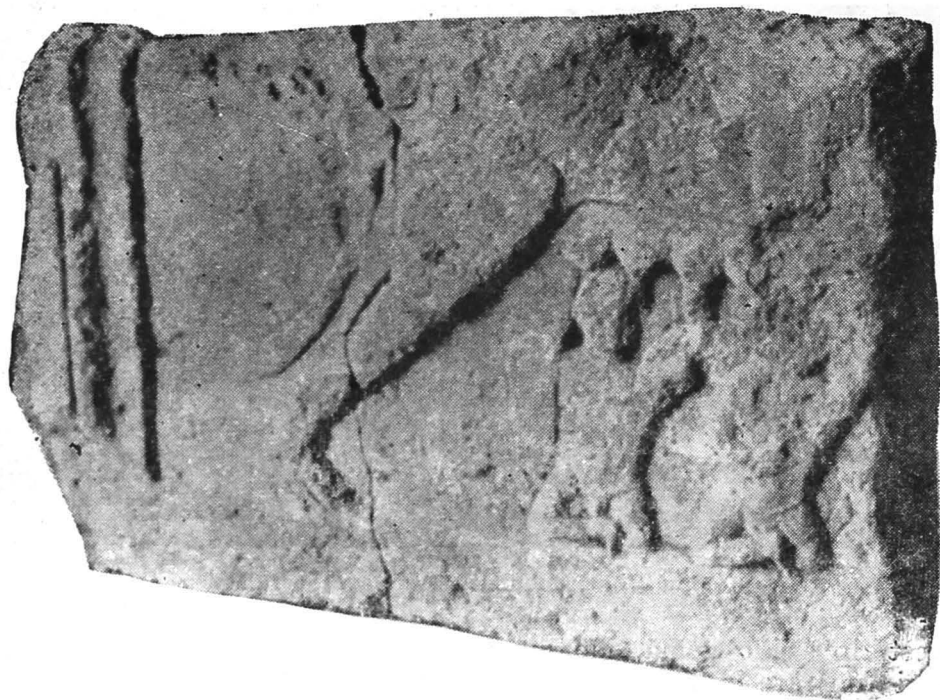

Fig. 3. — Fragmentul funerar de la Cristești

3. *Relief funerar fragmentar* (fig. 4), din calcar, găsit la Ilișua (jud. Bistrița-Năsăud). Dimensiuni: 120 × 65 × 25 cm. Piesa, inedită⁴⁴, are partea dreaptă ruptă de la jumătate. Compoziția artistică este încadrată de un chenar dublu. Pe un postament, schematic redat, se vede imaginea lupoacei, spre dreapta; partea anterioară a animalului, capul și porțiunea posterioară a copilului din dreapta nu se mai păstrează. Gemenii se află sub pîntecele animalului, cu genunchii ridicați, avînd brațul drept și, respectiv, stîngul în sus. Execuția reliefului este mediocră. Datarea: sec. II—III. Piesa se află în Muzeul de istorie din Dej (nr. inv. 11/88).

4. *Fragment de stelă funerară*⁴⁵, din calcar, descoperit la Brîncovenesti (jud. Mureș), cu ocazia săpăturilor din vara anului 1970, în șanțul de nord al castrului roman din localitate. Monumentul reprezintă registrul inferior al unei stele funerare. Sculptura este destul de reușită, stilul și așezarea personajelor amintind de cele ale fragmentului de la Alba Iulia (piesa nr. 1). Face parte din colecțiile Muzeului de istorie din Tg. Mureș.

5. *Perete lateral de aedicula funerară* (fig. 5), din gresie, aflat la Cristești (jud. Mureș). Dimensiuni: 180 × 62 × 15 cm. Starea de conservare este destul de bună, peretele găsit în două bucăți fiind restaurat. Reprezentările sculpturale sînt grupate în trei registre. Monumentul fiind publicat⁴⁶, ne vom ocupa numai de cîmpul figurativ central, care este în strînsă legătură cu simbolul Romei. Aici este înfățișată lupoaca spre dreapta, cu capul aplecat, alăptînd fiii regali, metamorfozați de astă dată în pui de lup. Această reprezentare zoomorfă a gemenilor este destul de des întîlnită în arta romană și ea nu poate decît să confirme ipotezele unor rămășițe totemice din cultul străvechi italic, care au răzbit peste veacuri. Analogii reușite se găsesc

⁴⁴ Mulțumim lui F. Gavrilăscu, directorul Muzeului de istorie din Dej, pentru că ne-a permis să ne ocupăm de acest monument.

⁴⁵ Piesa este inedită. Din această cauză n-am prezentat dimensiunile, fotografia și mai multe detalii. Ea urmează să fie publicată de către autorii descoperirii, D. Protase (Cluj) și A. Zrînyl (Tg. Mureș). Mulțumim și pe această cale lui D. Protase pentru informațiile date.

⁴⁶ I. Paulovics, *op. cit.*, p. 87—88, fig. 25; A. Sz. Burger, *op. cit.*, nota 39.

Fig. 4. — Piesa de la Ilișua

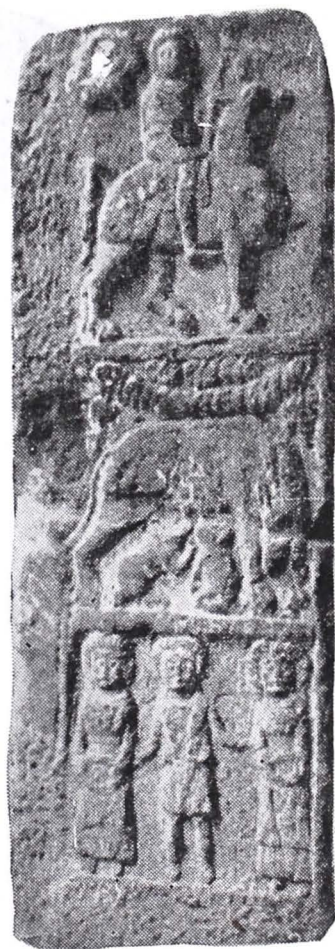

Fig. 5. — Peretele de aedicula de la Cristești

în două bronzuri identice din colecția Courtot-Peytel⁴⁷, pe un fragment sepulcral din Dijon (Franța)⁴⁸ și pe un relief funerar provenit de la Titel-R. S. F. Iugoslavia⁴⁹ (despre care ne vom ocupa). Restul scenei este împodobit cu un motiv vegetal, amintind de *figus Ruminalis*⁵⁰. Datarea: sec. II—III. Peretele este în Muzeul de istorie din Tg. Mureș (nr. inv. 4900).

6. *Bază de monument funerar*⁵¹ (fig. 6), din calcar, descoperită la Aiud⁵². Dimensiuni: 52 × 114 × 63 cm. Piesa este bine păstrată, numai relieful de pe latura stângă fiind avariât. Blo-

⁴⁷ S. Reinach, *op. cit.*, IV, Paris, 1910, p. 480, nr. 3.

⁴⁸ A. Sz. Burger, *op. cit.*, p. 54 și nota 21.

⁴⁹ A. Sz. Burger, *op. cit.*, nota 21, greșește considerând piesa ca fiind descoperită în Dacia.

⁵⁰ În mitologia romană *figus Ruminalis* reprezenta copacul sfânt al lui Romulus sau al mamei sale adoptive, lupoaica, copac care se găsea pe colina Palatinului în apropierea peșterii *Lupercal*. Cf. A. Sz. Burger, *op. cit.*, nota 7.

⁵¹ Gr. Florescu, în *EDR*, IV, 1926—1927, p. 122—123, nr. 77, fig. 65 c (de jos); A. Sz. Burger, *op. cit.*, nota 39.

⁵² Locul de proveniență a monumentului a fost aflat nu demult. Informația o datorăm lui M. Gramatopol (București), căruia îi aducem mulțumiri.

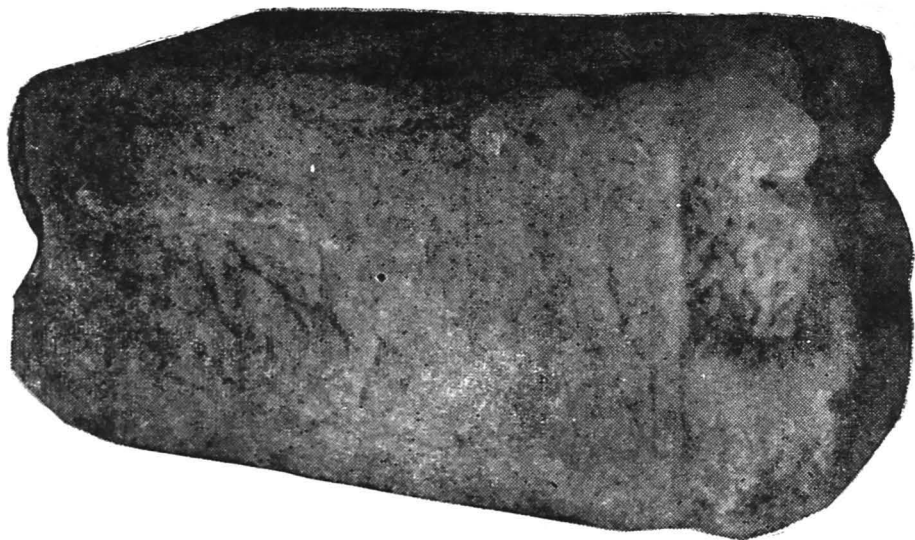

Fig. 6. — Baza de monument funerar de la Aiud

cul masiv prezintă pe fața centrală lupoaica, orientată spre stînga, întorcînd capul spre Romulus și Remus, așezați sub animal, față în față, din profil. Gemenul din dreapta are brațul drept — nefiresc de alungit — ridicat. În partea dreaptă se zărește o figură umană în picioare, abia schițată (Faustulus?)⁵³. Scena centrală este încadrată de un chenar ușor trasat, fiind flancată pe laturi de cite un leu (cel din dreapta are adosat un cap de meduză sau cel al lui Sol). Este interesant de remarcat faptul că această piatră funerară este singura piesă descoperită pe teritoriul României care în afară de lupoaică și vlăstarele regale — personaje principale ale mitului — înfățișează și o figură secundară a legendei (păstorul Faustulus, dacă într-adevăr silueta umană de pe latura centrală îl reprezintă pe acesta). Sculptura este destul de îngrijită, meșterul lăpăd lucrînd cu o oarecare îndemînare, în special reliefurile mărginașe. Datarea: sec. II e.n. Monumentul se află expus în Muzeul de istorie din Aiud (fără nr. inv.).

7. *Gemă*⁵⁴ (fig. 7), din aquamarin (?), provenită de la *Romula* (Reșca-Dobrosloveni, jud. Olt). Dimensiuni: 1 × 0,7 cm. Piatra este foarte bine conservată. *Lupa*, spre dreapta, întoarce capul spre cei doi copii, aflați sub pîntece, ghemuiți, față în față din profil, cu ambele brațe ridicate. Gema este fin prelucrată, dovadă a unui meșteșug migălos. Datarea: sec. II—III. Locul de păstrare în Muzeul de istorie din Caracal (nr. inv. 5227).

8. *Fragment de stelă funerară cu inscripție*⁵⁵ (fig. 8), din calcar, descoperit la *Ibida* (Sîava Rusă, jud. Tulcea). Dimensiuni: 122 × 72,5 × 24 cm, înălțimea literelor: 6—7,5 cm. Monumentul s-a conservat fragmentar, avînd partea superioară și cea stîngă rupte. Întregirea și lectura inscripției este următoarea:

... X(?) S E(?) V(?) I(?) V(?) I(?)/[... V] AL(erius) VALENS MILE(S)/[LEG(ionis)] XI CLIA(udiae) MIL(itavit) ANN(is)/[I?] III VIX(it) ANN(is) XXII/[FIL?] IO B(ene) M(erenti) P(osuit).

Textul atestă că ostașul *Valerius Valens* din *legio XI Claudia* a fost cetățean roman cu drepturi depline, fapt subliniat de reprezentarea emblemei Romei pe monumentul său funerar. Sub epitaf apare lupoaica, spre dreapta, hrînind pe Romulus și Remus. Animalul întoarce capul spre

⁵³ După mitologia romană, păstorul Faustulus s-a ocupat de educația lui Romulus și Remus. Cf. Roscher, *LexMyth*, I, 2, col. 1461—1464.

⁵⁴ L. David-Teșosu, în *RömRum*, p. 188, E 322; Eadem, în *Civiltă*, p. 265, G 196.

⁵⁵ C. Pop, *Un monument funerar cu emblema Romei în Muzeul de arheologie Constanța*. Comunicare prezentată la sesiunea științifică a Muzeului de arheologie din Constanța, octombrie 1970.

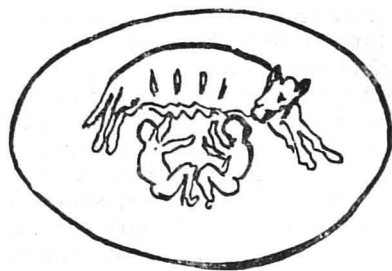

Fig. 7. — Gema de la Reșca-Dobrosloveni

Fig. 8. — Stela de la Slava Rusă

aceștia, urechile depășind cadrul chenarului, asemănat sumar cu o peșteră (*Lupercal*)⁵⁶. Copiii, din profil, stau față în față și au câte un braț ridicat. Din punct de vedere artistic monumentul este o lucrare modestă, fără pretenții, dar el reprezintă singura piesă de acest gen descoperită în Dobrogea. Stela este datată la sfârșitul sec. III—începutul sec. IV cel mai devreme, dată indicată de cognomenul *Valens*, purtat de defunct. Acest nume este cunoscut în onomastica latină începând din a doua jumătate a veacului al III-lea e.n. Stela se află în Muzeul de arheologie din Constanța (nr. inv. 6482).

După cum semnaleză repertoriul de mai sus, în provincia *Dacia* s-au descoperit 6 monumente funerare cu simbolul Romei, iar în *Scythia Minor*, unu. Deci, concluzia la care ajunge cercetătoarea A. Sz. Burger: „Cu cât ne îndreptăm mai spre răsărit, devine mai mic numărul acelor reprezentări (cu lupoanca — N.N.) pe monumentele de piatră”⁵⁷, este eronată. Ba mai mult, făcând o comparație între numărul monumentelor funerare de piatră provenite din celelalte provincii și *Dacia*, se poate observa că în ținutul cuprins de arcul carpatic apar 6 astfel de reprezentări, număr egal cu cel din *Noricum*⁵⁸, fiind cu puțin inferior descoperirilor din *Gallia* (7 piese)⁵⁹ și *Pannonia* (9 bucăți)⁶⁰; monumentele din *Dacia* se datează nu timpuriu (sec. I. e.n.), ci în veacurile II—III, iar cel din Dobrogea la sfârșitul sec. III—începutul celui următor.

⁵⁶ În cultul roman, *Lupercal* era peștera lupoacei. Cf. Roscher, *LexMyth*, II, 2, col. 2162; *DA*, III, 2, p. 1398—1402.

⁵⁷ A. Sz. Burger, *op. cit.*, p. 58.

⁵⁸ Vezi notele 34 și 39.

⁵⁹ Vezi nota 33.

⁶⁰ Vezi nota 35.

Interesant este că piesele sculpturale din *Dacia* și *Scythia Minor* prezintă imaginea lupoaicei spre dreapta, în afară de figurația de pe baza monumentului funerar de la Aiud (piesa nr. 6), unde animalul este orientat spre stînga. Ca tip, ele se încadrează în grupa întâi de reprezentări, stabilită de cercetătoarea A. Sz. Burger⁶¹, grupă caracterizată prin plasarea scenei figurate sub cîmpul inscripției. Acest lucru se poate deduce cu o oarecare aproximație, avîndu-se în vedere rolul pe care l-au îndeplinit monumentele, deși ele sînt în majoritatea cazurilor fragmentare. De altfel, numai stela descoperită în Dobrogea mai păstrează inscripția. Din grupa a doua de reprezentări⁶², în care imaginea mitului este plasată pe timpanul monumentelor, simbolul îndepărtîndu-se de funcțiunea sa pentru a îndeplini mai mult un rol decorativ, în țara noastră nu se cunosc exemple. O altă remarcă este faptul că în România, deocamdată, nu au apărut reprezentări cu lupoaica și un singur copil (Romulus), cum este grupul statuar din Muzeul Louvre⁶³ sau bronzul de la Tivoli⁶⁴.

Avîndu-se în vedere că cele 7 monumente din *Dacia* și *Scythia Minor* sînt pietre sepulcrale destul de masive, conchidem că ele sînt creații autohtone, meșterii locali imitînd mai mult sau mai puțin reușit modele de pe monede sau din albumele artistice ale vremii, albume unde va fi figurat mai mult ca sigur și imaginea lupoaicei cu cei doi gemeni. Avem însă o rezervă pentru gema de la *Romula* (piesa nr. 7), care fiind o piesă figurată de mici proporții, putea constitui și un produs de import.

*

Ocupîndu-ne de reprezentările lupoaicei capitoline pe monumentele din România, avem un bun prilej de a aminti trei piese, păstrate în muzeele noastre, una cu un caracter indoielnic antic și celelalte două de proveniență străină. Acestea, deși nu au nimic comun cu figurațiile din *Dacia* sau *Scythia Minor*, sînt interesante din punctul de vedere al compoziției și pot fi folosite (piesele nr. 10—11) într-un *corpus* al reprezentărilor legendei lui Romulus și Remus pe monumentele din Imperiul roman.

9. *Placă cu relief și inscripție* (fig. 9), din marmură gălbuie, cu locul de descoperire necunoscut⁶⁵. Dimensiuni: 13,4 × 13,8 × 1,6 cm, înălțimea literelor: 1 cm. Piesa, bine păstrată, înscris într-un chenar rectangular simplu, pe un postament neregulat, lupoaica spre dreapta, întorcînd capul (parțial distrus) spre cei doi copii aflați sub pîntecele ei, în picioare, cu fața spre privitor și cu brațele ridicate. Sub această imagine existau 3—4 litere, astăzi voit șterse, din care se păstrează numai prima, un L. Considerăm că placa este un produs al Renașterii sau al epocii moderne, o pastîșare a unui model antic. Sîntem îndreptățiți să facem această afirmație, bazîndu-ne pe maniera artistică a sculpturii (lucrată parcă în „feli”), pe formatul singurei litere păstrate (L) și pe însuși aerul ce se degajă din întreaga compoziție, care sînt total străine unui atelier din antichitate. Placa se păstrează în Muzeul de istorie din Cluj (nr. inv. 6023).

10. *Piatră funerară*⁶⁶ (fig. 10), din calcar, provenită de la Titel (R. S. F. Iugoslavia). A fost încastată în zidul cetății medievale din localitate, de unde a ajuns, pe la sfîrșitul veacului al XIX-lea, în Muzeul Banatului din Timișoara⁶⁷. Dimensiuni: 95 × 93 × 32 cm. Blocul masiv, bine conservat, cu picior de împlîntat (care nu se vede în fotografie), prezintă pe un postament dreptunghiular lupoaica spre stînga, întorcînd capul spre gemenii transformați în pui de sălbăticiune. Fundalul compoziției sugerează gura unei peșteri (*Lupercă*). Relieful, lucrat primitiv, păstrînd urme grosolane de daltă, este opera unui meșter influențat de modelele care circulau în *Pannonia Inferior*. Datarea: sec. II e.n. Piatra se găsește în Muzeul Banatului din Timișoara.

⁶¹ A. Sz. Burger, *op. cit.*, p. 58.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ Vezi nota 22.

⁶⁴ S. Reinach, *op. cit.*, II, 2, Paris, 1898, p. 728, nr. 2.

⁶⁵ Donația lui Rajcsics Ferenc.

⁶⁶ S. Ferri, *op. cit.*, p. 96, fig. 83; A. Sz. Burger, *op. cit.*, nota 21.

⁶⁷ Mulțumim lui F. Medeleț (Muzeul Banatului din Timișoara) pentru informațiile date.

Fig. 9. — Placa din Renaștere cu reprezentarea lupoaicei

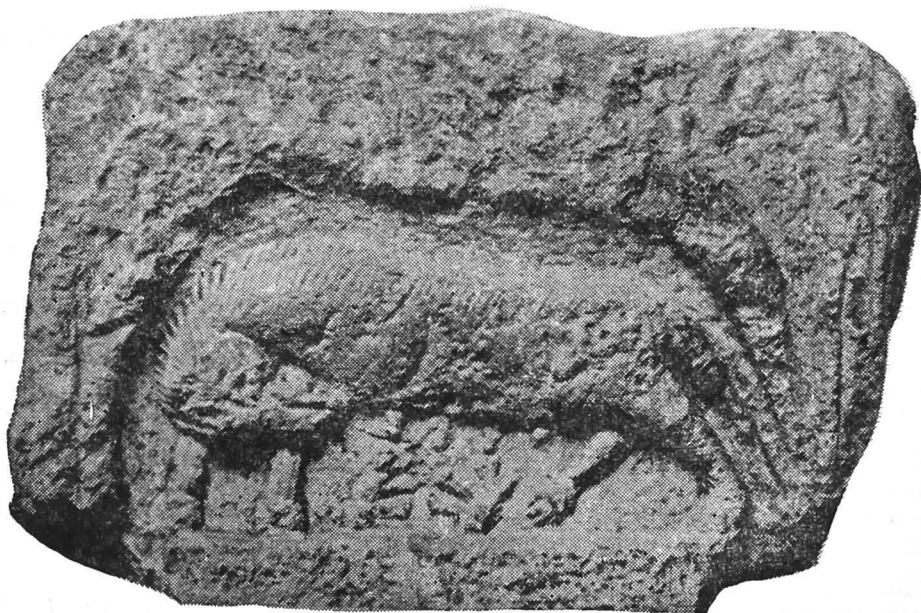

Fig. 10. — Relieful funerar de la Titul

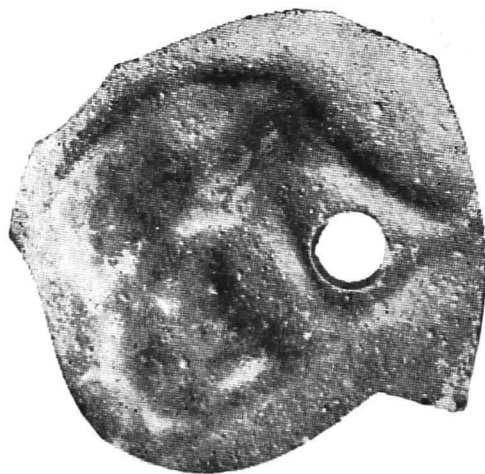

Fig. 11. — Fragmentul de opaiț de la Pompei

11. *Fragment de opaiț* (fig. 11), din lut, descoperit la Pompei. Dimensiuni: diametrul: 4,5 cm, grosimea: 0,4 cm. Discul de lucernă, bine ars, este dat cu angobă roșiatică. Piesa are ca ornament în relief lupoica așezată spre dreapta, care întoarce capul și linge pe Romulus, înfățișat singur. Reprezentarea singulară în arta romană a unui dintre gemeni se datorează poate și faptului că venerarea numai a lui Romulus se întărește în special în timpul Principatului lui Augustus, iar uciderea în mit a lui Remus de către fratele său face ca figura acestuia să fie înlăturată câteodată de pe monumentele vremii⁶⁸. Între picioarele anterioare ale sălbăticiunii se găsește orificiul de aerisire. Figurația, deși de bună calitate, se observă greu din cauza stării proaste de conservare a fragmentului. Datarea: sec. I e.n. Discul face parte din colecțiile Muzeului de istorie din Cluj (nr. inv. 3810).

Reprezentările cu emblema Romei pe monumentele descoperite în *Dacia* și *Scythia Minor* atestă în mod convingător că simbolul cu *mater Romanorum* era cunoscut și folosit pe aceste meleaguri nord-dunărene, demonstrând și pe această cale puternica lor latinătate⁶⁹.

CONSTANTIN POP

DARSTELLUNGEN DER LUPA CAPITOLINA AUF RÖMISCHEN DENKMÄLERN IN RUMÄNIEN

(Zusammenfassung)

Wann die kapitolinische Wölfin (Abb. 1) erstmalig in der römischen Kunst dargestellt wird, die Geschichte dieses Symbols der Stadt Rom, seine Verbreitung in Italien und später in den übrigen Provinzen des Römerreichs, sowie die soziale Bedeutung der Darstellung sind Gegenstand der Einleitung vorliegenden Artikels.

Weiters werden 8 Denkmäler beschrieben und erläutert. Sieben wurden in *Dacia* gefunden (Nr. 1–7) und eines in *Scythia Minor* (Nr. 8).

1. *Fragment einer Grabstele* (Abb. 2) aus Kalkstein, gefunden in *Apulum*-Alba Iulia, 2. Jh. u.Z. (im Historischen Museum von Alba Iulia).

2. *Bruchstück einer Grabstele* (Abb. 3) aus Kalkstein, gefunden in Cristești, 2.–3. Jh. (heute verloren).

3. *Bruchstück eines Grabreliefs* (Abb. 4) aus Kalkstein, in Ilișua entdeckt, 2.–3. Jh. (im Historischen Museum zu Dej).

4. *Bruchstück einer Grabstele*, Kalkstein, aus Brîncovenești (im Historischen Museum Tg. Mureș).

⁶⁸ A. Sz. Burger, *op. cit.*, p. 54.

⁶⁹ Pentru *Dacia* această problemă a fost amplu dezbătută de prof. C. Daicoviciu, în *Apulum* VII, 1, 1968, p. 270 și nota 46. Exemplarul de la Gherla, cf. C. Daicoviciu, *op. cit.*, nota 46, este însă cel păstrat în Muzeul din Dej (piesa noastră nr. 3).

5. *Seitenwand einer Grabdikula* (Abb. 5) aus Sandstein, aus Cristești, 2.—3. Jh. (im Historischen Museum Tg. Mureș).

6. *Basis eines Grabdenkmals* (Abb. 6) aus Kalkstein, gefunden in Aiud, 2. Jh. u. Z. (im Historischen Museum von Aiud).

7. *Gemme* (Abb. 7) aus Aquamarin, von Romula-Reșca-Dobrosloveni, 2.—3. Jh. (im Historischen Museum Caracal).

8. *Bruchstück einer Grabstele mit Inschrift* (Abb. 8), aus Kalkstein, von Ibida—Slava Rusă, Ende des 3.—Anfang des 4. Jhs. (im Archäologischen Museum von Constanța).

Die sechs in Dazien gefundenen Grabdenkmäler sind gleich an Zahl mit den ähnlichen aus Noricum stammenden Monumenten und bleiben zahlenmässig nur wenig hinter den Denkmälern aus Gallien (7 Stück) und Pannonien (9 Stück) zurück. Zusammen mit der in Ibida, in der Dobrudscha gefundenen Grabstele beweisen die genannten Denkmäler auf ihre Art die Latinität der beiden Provinzen nördlich der Donau.

Zum Schluss werden noch — um sie bekannt zu machen — drei Monumente veröffentlicht, die in rumänischen Museen aufbewahrt werden. Bei dem einen (Nr. 9) bestehen Zweifel, ob es römisch ist, die andern beiden (Nr. 10 u. 11) sind sicher fremder Herkunft.

9. *Marmorplatte mit Relief und Inschrift* (Abb. 9), Fundort unbekannt. Könnte ein Erzeugnis der Renaissance oder der Moderne sein (im Historischen Museum Cluj).

10. *Grabstein* (Abb. 10) aus Kalkstein, in Titel (Jugoslawien) gefunden, wird ins 2. Jh. u.Z. datiert (im Museum des Banats-Timișoara).

11. *Fragment einer Tonlampe* (Abb. 11) aus Pompei, 1. Jh. u.Z. (im Historischen Museum Cluj).

„ROMANITATEA SCITICĂ“ DE LA DUNĂREA DE JOS

În mult discutata problemă a continuității românilor pe pământul foste Dacii (v. despre ea acum : C. Daicoviciu, *Die Herkunft des rumänischen Volkes im Lichte der neuesten Forschungen und Ausgrabungen*, în „Südosteuropa-Studien“, München, 1967, nr. 9, p. 3—20 și „Forschungen zur Volks- und Landeskunde“, Hermannstadt-Bukarest, vol. 10, 1967, 2, p. 5—19), o seamă de concluzii s-au tras pe baza unor teze presupuse, dar care s-au dovedit mai târziu ca fiind nereale. E de ajuns să amintim preținsa „Ausrottung der dakischen Bevölkerung” în timpul războaielor purtate de Traian sau tot atât de arbitrar afirmata evacuare a întregii populații daco-romane din fosta provincie.

Printre tezele dubioase, susținute atât de adepții continuității, cât și de adversarii acesteia (de susținătorii așa-zisei teorii roesleriene) figurează și presupunerea unor mase de vlahi la Dunărea de jos, între fluviu și munții Haemus, în secolele ce urmează venirii slavilor și a bulgarilor (sec. VI—VII) și căderii stăpînirii bizantine la Dunărea de jos, în cursul sec. al VII-lea¹.

Desigur, fiecare din aceste două tabere susținea teza comună din *alte* motive și fiecare urmărind *alte* scopuri. Nu este vorba acum de romanizarea celor două provincii din nordul Peninsulei Balcanice, Moesia Inferior și Moesia Superior, cât, îndeosebi, de *soarta* acestei romanități. De o romanizare a Moesiei Inferioare în cursul primelor trei-patru secole din era noastră nu ne putem îndoii, în ciuda concurenței făcute de elementul numeros grecesc și a rezistenței populației băștinașe. Această romanizare a fost, fără îndoială, mult mai intensă decît cea din Moesia Superioară, pe care unii hipercritici o neagă de-a dreptul, în ultimul timp, fără temeii. Ne grăbim să spunem de pe acum că nici Moesia Inferioară n-a atins — după cît se pare — intensitatea romanizării din Dacia. Despre aceasta ne convinge între multe altele, și numărul superior al inscripțiilor latine din Dacia în curs de 165—170 de ani, față de numărul acestora din Moesia Inferioară și, firește, a aceloră din Moesia Superioară. Dar, după cum am spus, nu aceasta ne interesează acum.

¹ Cf. pentru aceasta : Tamás Lajos, *Rómaiak, Románok és Oláhok Dácia Trajánában* [Romani, români și valahi în Dacia traiană], Budapest, 1935, p. 220 și G. Stadtmüller, *Geschichte Südosteuropas*, München 1950, p. 207. Apărătorii continuității sînt în această privință aproape unanimi. Excepție mai de seamă fac : A. D. Xenopol, *Teoria lui Rösler*, Iași, 1884, p. 48—69 și D. Onciul, *Scrieri istorice* (Ediția A. Sacerdoțeanu), București, 1968, v. I, p. 571—572.

Pentru problema vlahilor din Balcani și a românilor din Carpați importantă e *soarta* romanității din cele două Moesii și, în speță, a celei din provincia Moesia Inferior, de care se ocupă cu precădere și cu mult interes cele două tabere (roeslerienii și neroeslerienii, cu deosebiri de vederi proprii). Nu ne scapă, firește, atenției, nici fișa de romanitate bizantină cu caracter temporar, de la nordul Dunării de jos sub Constantin cel Mare (și succesorii?) și sub Iustinian, căci și această romanitate împărtășește *soarta* romanității celor două Moesii.

Adevărul e că această romanitate tîrzie (sec. IX—XII) *nu există*. Ea nu e atestată prin nici o dovadă vrednică de crezare.

Noi sîntem convinși de ceea ce arătase, cu oarecare exagerare, dar în fond *convîngător* Xenopol (în cartea sa *Teoria lui Rösler*) că anume romanitatea generată în primele veacuri ale mileniului întîi din e.n. a început să slăbească (ca și întreaga populație) în urma neconținutelor invazii pornite încă de prin a doua jumătate a sec. III, ținîndu-se lanț pînă la venirea primelor valuri de slavi care schimbă radical fața etnică nu numai a Peninsulei Balcanice, ci și a spațiului imediat nordic dunărean. Că la pătrunderea, respectiv la așezarea slavilor în nordul și sudul Dunării ei au mai găsit o populație latinofonă (romană) e indiscutabil: dovadă și toponimia latină preluată de slavii sudici și cuvintele de origine latină, împrumutate din graiul *acestei* romanități existente (nu din limba românească), cum just susține slavistul Em. Petrovici².

Întrebarea cea mare e, acum, ce s-a întîmplat cu aceste elemente romanizate *în* și *după* secolele VII și VIII. Au rezistat slavizării? Să nu uităm că masele slave au deznaționalizat în foarte scurt timp, pe la sfîrșitul sec. IX și pe bulgarii turci veniți, pe la sfîrșitul sec. VII peste ei creînd primul țarat bulgar. Împreună cu profesorul Petrovici noi am susținut că această romanitate, urbană sau rustică, rămasă sedentară s-a slavizat, iar cea care a ales viața de păstori-agricoli s-a retras fie spre sud, în Munții Haemus-ului (unde îi și găsim manifestîndu-se energic în cursul veacurilor următoare), fie spre Carpații sudici³ unde se găsea romanitatea carpatică.

Cîți vor fi fost unii sau alții nu putem ști. Ceea ce ni se pare însă cert e că *refugiul* spre Haemus și Carpați a putut începe lent chiar mai înainte de venirea slavilor și bulgarilor turci (v. și Xenopol, *op. cit.*, p. 50 — 51).

Din punct de vedere lingvistic pînă în secolul VII se poate vorbi, astfel, de o *limbă romană comună daco-moesică*. În veacul VII/VIII această

² În: C. Daicoviciu, Emil Petrovici, Gh. Ștefan, *Die Entstehung des rumänischen Volkes und der rumänischen Sprache*, Bukarest, 1964 (Bibliotheca Historica Romaniae 1), p. 52.

³ Cf. *op. cit.*, p. 67.

Nu e exclus ca și în interiorul Peninsulei Balcanice, adică la sud de Haemus, să fi existat o mică populație romanizată, dar de o romanizare propriu-zisă a Traciei și Macedoniei nu se poate vorbi. Elementul grecesc și trac se opunea prea puternic la o romanizare masivă. Vezi V. Beșevliev, *Untersuchungen über die Personennamen bei den Thrakern*, Amsterdam, 1970, p. 92—124.

comunitate lingvistică a romanității „extrem orientale” se desface în două : în *romanitatea balcanică* (macedo-românii (vlahii) de mai târziu) și *romanitatea carpatică* (daco-românii, și ei cunoscuți, în general, ca vlahi, volohi, oláh etc.). Istro-românii nu ne interesează acum și îi putem lăsa la o parte.

Ne dăm bine seama că această afirmație va găsi mulți adversari. În fruntea lor stau — după cum este de așteptat — roeslerienii. Aceștia susțin cu toate forțele o exagerată mulțime de vlahi atît în Moesia Inferior, cît și în Haemus pentru a forma, *astfel*, fondul uman din care pornește imigrarea poporului român ca dintr-un nesecat rezervoriu, lucru foarte bine observat de Xenopol, în cartea citată, p. 61, dar nesesizat de mulți dintre istoricii români de astăzi.

Noi nu vom ține seama însă de teoriile interesate ale istoricilor și lingviștilor moderni, ci ne îndreptăm spre cronicarii și documentele acelor vremi spre a vedea ce zic aceste mărturii.

Înainte de toate, precizăm că de o „*Vlahie albă*”, dintre Dunăre și Haemus, nu există nici o pomenire autentică. N-o cunoaște nici Onciul, nici Xenopol și nici Roesler, căci dacă ar exista o asemenea atestare, cel din urmă ar fi luat-o în brațe cu toată căldura (cum remarcă undeva prof. Onciul).

În sprijinul tezei noi nu vom apela nici la știrile despre deportările cu sila a unor indivizi sau grupe umane de la nord la sud, nici a unor prizonieri etc. În schimb, vom aduce mărturia categorică a scriitorului bizantin Kekaumenos despre venirea vlahilor (adică a unei populații întregi) în Haemus și în ținuturile de la sud de Haemus, *din apropierea Dunării* (sigur a Dunării de jos, *deci din Moesia Inferioară*) și a *riului Sava*, „unde locuiesc *sîrbii*”, *deci din Moesia Superioară* (vezi și Xenopol, *op. cit.*, p. 68 și urm.). Observăm încă de acum că autorul bizantin nu-i aduce pe vlahi din nordul Dunării sau din Dacia, deși din scrisul lui reiese clar că el știe și de vlahii din Dacia care s-au luptat cu Traian. Legătura între această știre a lui Kekaumenos, de la sfîrșitul sec. XI (martor vrednic de toată încrederea căci e bine informat) și migrația romanicilor din Pannonia, o sugerează tov. Eug. Stănescu (în „*Revue des Études Sud-Est Europ.*” VI, 1968, 3, p. 436 — 438), dar mie mi se pare problematică.

Un alt cronicar bizantin, Niceta Choniates, sec. XII/XIII, care se ocupă pe larg de vlahii din Pind ne asigură că acești „barbari”, locuitori ai Haemus-ului, se numeau mai înainte *Mysi* (Mysoi), iar acum *Vlachi*, trimițîndu-ne astfel și el la regiunea *moesică* din care au coborît acești vlachi în sudul Munților Balcani (vezi Nic. Choniates, ed. Bonn, p. 482 și 485). Și aici, se impune, iarăși observația : e curios că nici Kekaumenos, nici Choniates, deși îi descriu pe vlahi în toate chipurile, nu pomenesc nici de o acțiune sau plan al acestora de a lua drumul Ardealului, cu toate că, *după roeslerieni*, acum era tocmai sezonul plin al imigrației (sec. XI-XII). Tot în subsidiar se cuvine să subliniem și faptul semnificativ că *nici un alt scriitor bizantin* nu semnalează un exod al vlahilor din Munții Haemus, Tessalia etc., spre Dunăre sau spre Dacia.

Fenomenul refugierii romanicilor din unele provincii în fața năvălirilor „barbare” nu e nici insolit și nici nefiresc. Firească și imaginabilă e însă *numai* o fugă spre teritorii socotite mai sigure, de obicei spre *interiorul* imperiului, *nu* o fugă în direcția opusă, *spre năvălitori* sau chiar în brațele lor. O eventuală referire — pentru analogie — la Dacia, nu ar fi în nici un caz nimerită căci romanitatea de aici nu era amenințată direct prin invazia goșilor, dimpotrivă, ieșirea din teritoriul ferit al Daciei carpatine ar fi însemnat ca această romanitate, abandonată oficial de Roma între 270 — 275, să se lovească de masele germanice care tocmai acum invadeau imperiul pe poarta deschisă de totdeauna de la Dunărea de jos.

De obicei, istoricii uită, sau nu știu că provincia lui Traian a fost evacuată strategic, de armată și administrație, în toată ordinea posibilă. Săpăturile arheologice de pînă acum (și sînt numeroase) nu indică la nici un castru sau așezare o trecere „prin sabie și prin foc” a acestora cum ar trebui să fie în cazul unei evacuări silite de năvăliri pustiitoare. În momentul în care se naște o asemenea primejdie, refugiul romanității din Dacia traiană în ținuturi mai la adăpost, muntoase și retrase ale Ardealului rămîne singura salvare. Sudul Dunării devenise în acea vreme un veritabil cîmp de războaie necontenite, în fața cărora, după cum am amintit mai sus, însăși romanitatea moesică se retrage în apărătoarele ținuturi ale Haemus-ului. O anchetă cît de mică ar demonstra că despre nici o populație romanică nu se poate constata o migrație de salvare în direcția de unde vine năvălitorul (spre nord sau spre est).

Dar la teza noastră despre dispariția romanității de la Dunărea de jos se va putea obiecta că există posibilitatea ca nu toată populația din Moesia Inf. și Sup. să fi luat drumul bejeniei. Noi nu excludem această posibilitate, dar, repetăm, că această mică parte a populației romanice a fost în scurt timp slavizată sau deznaționalizată în alt fel.

Și tocmai de aceea e necesar să consultăm izvoarele *istorice*, ele fiind mai sigure și mai la adăpost de interpretări arbitrare, neconcludente chiar în cazuri cînd s-ar proceda cu bună credință.

Examinînd știrile istorice — narrative sau documentare — putem afirma că nici un text sau știre nu pledează în favoarea stăruirii unei populații vlahe (românești sau protoromânești) în Moesia Inferioară (și cu atît mai puțin în Moesia Superioară) începînd cu secolele cu pricina (VII-XII/XIII). E drept că roeslerienii afirmă, dar fără a produce dovezi, iar istoricii străini (chiar dintre cei mai cu prestigiu) o repetă după ei, că la Dunărea de jos și în special în nord-estul Moesiei Inferioare mai trăiește o masă de valahi. Nimic nu îndreptățește această afirmație.

Ceea ce e însă mai curios e faptul că și mulți dintre istoricii români caută totuși pe toate cărările să aducă argumente în sprijinul acestei prezențe iluzorii.

Urmează, deci, să examinăm, ce valoare documentară au aceste dovezi.

Vom constata că nici luate în parte, nici în ansamblul lor, argumentele produse nu confirmă cîtuși de puțin combinația forțată.

Să examinăm acum pe rînd presupusele argumente pe care le consideră istoricii români ca dovezi pentru prezența unei populații vlahie la Dunărea de jos. Desigur, nu mă voi ocupa de variatele „opinii” ce se repetă de unii și de alții cu nelipsitele exagerări diletantice.

În pasajul din Mauricius (*Strategicon*, XI, 3, 21) s-a sugerat, ba chiar s-a afirmat categoric, că sub acei „refugoi *Rômaioi*” (nu *Rômanoii*!) trebuie să vedem vlahi (români) din șesul Munteniei. Așa H. Mihăescu, în ediția recentă a lui Mauricius (*Mauricii Strategicon*, București, Edit. Acad. Rep. Soc. Rom., 1970, p. 284 cu traducerea la p. 285). Am demonstrat, în altă parte, că afirmația e fără nici o noimă, acei *Romaioi* sînt de fapt niște „bizantini naturalizați”, slavi transfugi, intrați în slujba Imperiului, iar identificarea lor cu românii din nordul Dunării se bazează pe o traducere greșită a verbului *ποιωθέντες* (de la *ποιώ*), și o interpretare eronată a termenului *Rômaioi* (v. „Steaua” din Cluj, anul 1970, nr. 5, p. 74—75). Interpretarea mea găsește o autentică confirmare la Anonymus Byzant.: vezi László Várady, *Későrómai hadügyek és társadalmi alapjai*, Budapest, 1961, p. 284 și 300.

În „barbarii” pomeniți de Theophanes II, 282 (ed. Boor) cu ocazia expediției generalului Priscus ca trăind în Banatul de vest, C. Diculescu a văzut români (*Die Gepiden*, p. 224-225). Nimic nu sprijină această supoziție. Sub acest nume se ascund fără îndoială resturi de huni și sarmați sau ale altor barbari care mai viețuiesc prin șesurile Dunării și Tisei.

O inspirație curajoasă (și nimic mai mult) a făcut pe unii să creadă că în expresia „lingua barbara et Scythica” din scrisoarea papei Nicolae I către împăratul Mihail al III-lea (842—867) se face aluzie la vlachii (românii) de la Dunărea de jos (așa, de p., E. Lozovan, în Franz Altheim, *Geschichte der Hunnen*, Berlin, 1960, B. II, p. 207, n. 33. Cf. și E. Stănescu, în „Nouvelles études d'histoire”, 3, Bucarest 1965, p. 53, n. 35). Cine citește întreaga scrisoare se va convinge singur că o asemenea apropiere e cu totul nejustificată deoarece niciodată nu se numesc vlachii sciți.

O amăgire pură și nu altceva e și identificarea cu românii din stînga Dunării a populației de la care rușii (numiți la Cedrenus, II, 401, barbari, dar și sciți, p. 405), asediați în cetatea Durostorum de către bizantini, „obțin” provizii (v. Alex. Andronic, în „Memoria Antiquitatis”, Piața Neamț, I, 1969, p. 206 — 213). În textul lui Cedrenus (II, 407; v. și p. 412) nu-și găsește justificarea traducerea (cu tilc!) „obțin” provizii (sugerîndu-se astfel ideea că proviziile sînt oferite de bună voie asediaților). Nici nu vedem de ce ar ținea partea asediaților vlachii de la Dunărea de jos. Nici izvorul bizantin, nici bibliografia la care se fac referiri nu ne îndreptățesc să vedem vlahi acolo unde *nu sînt*.

Dacă acea populație ar fi fost vlahi, ne întrebăm: de ce Cedrenus nu le spune pe nume, căci numele de vlah îi este bine cunoscut acestui autor.

După cîte știm, nimeni nu mai susține caracterul valah al formațiunilor politice ale unor șefi ca Tatos, Sesthlav etc., indiferent unde ar fi localizate acestea (v. mai nou: P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, 1970, p. 114 și urm.)

Că Pudilos, „un fruntaș („jude” îi zice N. Iorga) al vlahilor” (Ana Comnena, ed. Bonn, vol. II, p. 10) a fost un membru al comunității vlahе din Balcani, e incontestabil: atît numele cît și caracterizarea lui ca vlah, constituie o dovadă. Dar că el e un vlah „de la Dunăre” nu e dovedit prin nimic. El putea fi un informator angajat în slujba împărăției din rîndul vlahilor din interiorul Peninsulei Balcanice (militar sau civil) și aceasta e mult mai verosimil. După cum, firește, nici vlahii (v. Ana Comnena, vol. II, p. 11) care arată cumanilor drumurile prin clisuri nu sînt cei „de la Dunăre”, ci cei din Munții Haemus.

Faimoasa diplomă a lui Vasile al II-lea din anul 1020 cu „vlachii din toată Bulgaria și toți turcii din bazinul Vardarului cîți sînt în cuprinsul ținuturilor bulgare” (chiar dacă nu e un fals, cum se presupune de unii), nu constituie cîtuși de puțin o dovadă despre existența vlahilor la Dunărea de jos. Nu credea aceasta nici Xenopol, *Teoria lui Rösler*, p. 52 și pe bună dreptate. Diferitele interpretări ce au încercat să acrediteze această existență (v. mai nou analiza amplă a lui Eug. Stănescu, în „Revue des Ét. Sud-Est-Europ.” VI, 1968, p. 3, p. 428 și urm.), nu reușesc să ne convingă. (Vezi și Ostrogorski, *Geschichte des Byz. Reiches*, München, 1952, p. 241 sq. și 249; v. și ed. franceză, Paris, 1956, p. 336 — 337). Pentru expresia „toată Bulgaria”, v. titlul Arhiepiscopului de Ohrida, la 1157, „Arhiepiscop al Primei Iustiniane și a toată Bulgaria” la N. Iorga, *Istoria Rom.* III, p. 83. Ușor s-a lăsat convins, în schimb, dintru început, roeslerianul Tomaschek (e clar, de ce!).

Mixobarbaroi pomeniți de Ana Comnena și Attaliates la Dunărea de jos au intrat și ei în combinația de a deveni vlahi. Vlahi și bulgari vedea în ei sau *printre* ei Tomaschek, N. Bănescu și, acum mai nou, P. Diaconu (*op.cit.*, p. 100—101). Nu există însă nici un sprijin pentru această identificare. Dimpotrivă, totul pledează împotriva acestei asimilări, căci la Attaliates apar și *bulgarii* cu numele lor propriu, în diferite rînduri (cf. Oikonomides în „Revue des Études Sud-Est Europ.” III, Bucarest, p. 70—71) iar la Ana Comnena vlahii sînt numiți *vlahi* (firește, cei din miezul Peninsulei), și nu *Mixobarbaroi* (Attaliates nu vorbește, în general, de vlahi). Sub „mixobarbaros” grecii înțelegeau încă din antichitate un barbar grecizat sau pe cale de a se greciza, vorbind limba greacă (v. pentru antichitate: Fr. Altheim în „Rhein. Museum” 90, p. 198). Același sens îl găsim și la bizantini: Ana Comnena și spune: *mixobarbaroi hellenizontes* (II, p. 332). Oricîte ori se dă numele unui astfel de mixobarbaros la Ana Comnena numele lui e *strein* și nu romanic sau românesc. Nici la Kekaumenos, nici la Nic. Choniates vlahii — categorisiți de aceștia ca barbari — nu apar cu numele de mixobarbaroi. E curios, apoi, că nici *Pudilos*, la Ana Comnena, nici *Nicolitzas* (dacă e vlah — cum se crede) la Kekaumenos și Cedrenus nu sînt dați drept mixobarbaroi. Despre Chrysus, Nic. Choniates se mulțumește să spună că e βλάχος τὸ γένος, dar nu-i dă epitetul de mixobarbaros. În versurile de folclor din sec. XIV, citate de P. Diaconu (*Les Petchénergues...*, p. 102), nu putem vedea o dovadă pentru vlahii = mixobarbaroi de la Dunărea de jos, aici fiind

vorba vădit de o poreclă batjocoritoare pentru vlahii din Pind, considerați ca barbari, care, încă de pe atunci, încep să se grecizeze. Lui mixobarbaros grecesc îi corespunde în latină semibarbarus, cu sensul de barbar care se romanizează (v. de pildă Max. Thrax, viitorul împărat „semibarbarus vix adhuc Latinae linguae...”, Hist. Aug., *Vita Max.*, 2, 5); la *Herodian*, 6, 8, 1 apare însă pentru acesta expresia *mixobarbaros*, desigur fiindcă e vorba de un barbar trac (sau got) care se romanizează, dar, pentru autorul grec din secolul III e.n., fără îndoială, se și *grecizează*. „Galli semibarbari”, Suetonius (*Caes.*, 76, 5). Just îi numește deci pe vlahii din Haemus clericul Ansbertus ca „Flaci semibarbari”, poate chiar fără a fi conștient de aceasta (v. citatul la A. Decei, în „Anuarul Inst. de Ist. Naț. din Cluj”, vol. VII, p. 541 — 2). Din toate cele expuse, nu vedem cum ar mai putea fi menținută părerea că sub *mixobarbaroi* de la Ana Comnena și Attalates trebuie să înțelegem vlahi sau și *vlahi*. Ei sînt tot felul de resturi de barbari prizonieri sau primiți în imperiu și colonizați, folosiți, probabil, și ca mercenari în diferitele garnizoane (cf. P. Diaconu, *op.cit.*, p. 100 — 101, nota 337). La această amestecătură de limbi se referă și expresia „enchorioi” ca și lumea pestriță de care vorbește Attalates, p. 204 — 205 (cf. și P. Diaconu, *op.cit.*, p. 104 care, conciliant, vede în această amestecătură de barbari sau semibarbari niște „valaco-bulgaro-pecenegi”) și Cedrenus II, 599. Tot astfel, greu am putea fi de acord că sub Illyrii de la Attalates (p. 205) s-ar putea înțelege vlahi (cf. P. Diaconu, *op.cit.*, p. 103—104). Mai curînd am vedea în acest nume *sîrbi*. Semnificativ e că nici generalul Kekaumenos, care cunoaște atît de bine pe vlahii din Balcani și frămîntările războinice din nordul Peninsulei nu pomenește cu nici un cuvînt vlahi la Dunărea de jos⁴.

Mulți dintre istorici recurg la o rezolvare a problemei vlahilor de la Dunărea de jos în secolele IX—XIII, substituind, fără nici o justificare, pe vlahi „sciților”⁵. Cu totul pe nedrept i se reproșează deci lui Moravcsik că între „sciții” ce apar la autorii bizantini (sau aiurea) nu înregistrează și pe valahi. Lipsesc vlahi și dintre populațiile pomenite de Pseudo-Nestor la *Pereiaslavetz* (v. P. Diaconu, „Rev.Ét.S-E.Europ.”, III, 1965, p. 37 — 38) sau la *Preslava Mare* (v. idem, *op.cit.*, p. 41—42). Pentru absența vlahilor la Dunărea de jos, vezi același autor în *SCIV*, 20, 1969, 3, p. 437-451. Nici nu trebuie să ne mirăm de aceste omisiuni deoarece, după cum constat, în nici o lucrare istorică bizantină care tratează eve-

⁴ O interesantă și amplă expunere a situației politice, militare și social-economice de la Dunărea de jos în timpul stăpînirii bizantine din sec. X—XII dă Eugen Stănescu, *Beiträge zur Paristrion-Frage*... în „East European Quarterly”, v. IV, 2, p. 119—140. Din prezentarea lui nu apare nici o populație vlahă pe acest teritoriu. Observăm, totuși, că autorul mai stăruie (*op. cit.*, p. 138) să considere pe valahii din armata lui Batatzes (Cinnamus, p. 260) ca vlahi de la Marea Neagră, ceea ce, după cum se știe, nu corespunde adevărului, vlahii lui Batatzes fiind o unitate militară recrutată din populația vlahă din Pind și Haemus. Vezi și G. Stadtmüller, *Forschungsbericht zur Frühgeschichte Südosteuropas* (600—900), în „Actes du premier Congrès Intern. des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes”, III, Sofia, 1969, p. 405—409.

⁵ E. Lozovan (*op. cit.*, cap. 8, p. 197—222) încearcă să plaseze o „romanitate scitică” la Dunărea de jos, idee pe care noi — cu regret — nu o putem împărtăși.

nimentele în legătură cu revenirea bizantinilor la Dunăre sub Tzimisces și Vasile al II-lea (sf. sec. X și începutul sec. XI) nu se spune o vorbă despre vlahii de la Dunărea de jos (fie în sudul Dunării fie la nord de ea), deși numele de vlah pentru această populație nouă care se distinge acum net de *romeii* bizantini apare pe la sfârșitul secolului X la Cedrenus și trebuie să fi existat și mai înainte (în sec. IX)⁶. Să fie o conspirație a tăcerii? Nu cred.

Absența trebuie să fi fost reală căci altfel nu putem explica faptul că în luptele Asăneștilor în asociere cu cumanii contra bizantinilor, povestite cu atâtea amănunte despre felul de trai și de luptă al vlahilor din Haemus și jur, niciodată nu se face aluzie la frații de la Dunăre ai acestor vlahi luptători. Mai mult, chiar: atunci când sînt înfrinți și urmăriți, o ceată de vlahi trec Dunărea în anul 1186, la *vecinii* (și *aliații*) *lor sciți, adică la cumani* și nu la frații lor vlahi din șesul Munteniei (v. Nic. Choniates, p. 487 și 488). Faptul se va fi întîmplat desigur de mai multe ori — uneori fără să știm. Tot de la *cumani* primesc vlahii din Haemus ajutoare și nu de la frații de peste Dunăre (Choniates, p. 488-499 și p. 515-516). Despre o *asemenea* ceată de vlahi (moira Vlachôn) se spune apoi mai târziu de către Choniates (p. 663) că trece iarăși înapoi, la sud de Dunăre (în anul 1199), împreună cu cumanii, pentru o nouă ofensivă contra bizantinilor. Rușii, sărind în ajutorul bizantinilor, atacă pe *cumani* și țara lor (nu pe vlahi); v. Nic. Choniates, p. 691 — 692. Nicăieri nu se spune că vlahii după o luptă cu bizantinii se întorc la *așezările lor* din nordul Dunării, adică din cîmpia munteană. Nu e fără interes a nota că nici Ana Comnena, atît de bine informată despre vlahii din Pind și Haemus *nu știe nimic* de existența unor vlahi la Dunărea de jos, fie la nord fie la sud de fluviu, în sec. XI sau mai înainte.

Și mai interesant e, însă, de a aminti că nici unul din acești scriitori (Kekaumenos, Ana Comnena și Nic. Choniates) nu au cunoștință de nici o deplasare, în mase, a acestor vlahi din Haemus și Pind spre fosta Dacie romană, fie în vremea lor, fie într-un trecut apropiat de epoca în care scriu.

Nici un cronicar bizantin nu menționează, firește, nici de o revenire a vlahilor din Haemus la *Dunăre*, prin sec. IX—XII. După părerea mea ar fi și absurd să presupunem că din munții lor aceștia s-ar fi încumetat să se întoarcă acolo unde, în acele veacuri, fierbea mai grozav cazanul luptelor și năvălirilor de tot felul.

Din cele expuse mai sus reiese, cred, că nu există nici o dovadă despre o populație valahă sedentară la Dunărea de jos, nici la sudul Dunării (incl. Sciția Minor-Dobrogea de astăzi), nici la nordul fluviului *după* venirea și consolidarea slavilor și bulgarilor în Peninsula Balcanică (deci *după* sec. VIII). Xenopol avea dreptate afirmînd aceasta încă de pe acum 85

⁶ E. Lozovan (*op. cit.*, p. 216—217) presupune — fără temei — că la Cedrenus II, p. 401 și la Cinnamus, p. 93, ar fi vorba de vlahi. Pentru sciții din Attalates, p. 300 (Pecenegi), cf. Tapkova-Zaimova, în J. Harmatta, *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*, Budapest, 1968, p. 404.

de ani⁷. Dacă aceasta e realitatea (și nu văd cum s-ar mai putea susține valabil contrariul), istoricii, arheologii și lingviștii care se ocupă de problema genezei poporului român și a limbii sale vor trebui să țină seamă de ea atunci când încearcă să fixeze locul și circumstanțele în care a luat naștere poporul daco-român de astăzi⁸.

C. DAICOVICIU

ANMERKUNG

In obigem Beitrag „Die Skythische Romanität” beweist der Verfasser aufgrund der Geschichtsquellen, dass von der Existenz einer walachischen (urrumänischen) Bevölkerung auf dem Gebiet der ehemaligen Provinz Moesia Inferior beginnend mit dem 7./8. Jh. u.Z. keine Rede sein kann.

Da der Artikel über kurz im Band „Homages Kazimierz Majewski” erscheinen wird, verzichtete man auf die übliche Zusammenfassung.

C. D.

⁷ Vezi și părerea asemănătoare a lingvistului Al. Rosetti, în „Actes du premier Congrès Intern. des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes”, VI, Sofia 1968, p. 32–34. Cf. și P. Diaconu, în „Studii și Cercetări de Istorie Veche”, București, 20, 1969, 3, p. 437–451.

⁸ De la încheierea acestui articol au mai apărut în reviste sau lucrări afirmații susținând (fără argumente) teza „romanității scitice”. Nu găsesc necesar să mă ocup de aceste păreri. Amintesc că prof. E. Stănescu revine („Rev. des Ét. Sud-Est Européennes”, IX, 3, p. 59) la părerea justă susținută și de mine că vlahii din armata lui Batatzes sînt vlahi din Pind și nu de la Marea Neagră sau din Paristrion (v. mai sus, p. 193, nota 4).

O dezavuare competentă a tezei despre romanitatea culturii Dridu a publicat specialistul polonez Zofia Hilczérówna în „Slavia Antiqua”, tom XVII, 1970, p. 161–170, înlăturînd — dacă mai era nevoie — definitiv „argumentul” arheologic despre caracterul protoromânesc al acestei culturi.

CASTRUM, URBS, CIVITAS (CETĂȚI ȘI „ORAȘE“ TRANSILVĂNENE DIN SEC. IX — XIII)

Una dintre problemele de importanță majoră pentru istoria medie a României este aceea a studierii multilaterale a apariției și evoluției în timp a cetăților și orașelor feudale timpurii. Coroborarea știrilor provenite din izvoarele scrise: cronici, documente etc. cu cercetările arheologice pe teren este una dintre metodele cele mai eficiente care ar putea contribui la cunoașterea mai concretă, mai realistă a etapelor evolutive pe care le parcurg diferitele sisteme de fortificare în perioada de început a feudalismului, precum și a fazelor de transformări structurale petrecute, de la caz la caz, până ce ele devin adevărate centre urbane feudale.

În cele ce urmează vom încerca să schițăm, mai mult enunțativ, doar câteva aspecte ale acestei probleme complexe. Alegerea temei a pornit din dorința de a atrage atenția și de a sublinia cu mai multă tărie lacunara documentare istorică și arheologică asupra unui fenomen istoric ce oglindește în principal însăși evoluția societății omenești de pe teritoriul Transilvaniei, pe o perioadă de aproape cinci secole.¹

Cea mai mare parte dintre cetățile feudale timpurii, printre care unele au avut un trecut istoric îndelungat, nu sînt încă precis localizate pe teren. Despre: Alba Iulia, Arad, Cenad, Cetatea de Baltă, Crasna, Cluj, Satu Mare, Solnoc, Timișoara, Turda, Zărand etc. se știe și se presupune în mod firesc că au fost situate pe teritoriul actualelor orașe sau localități, dar identificarea precisă a punctului unde erau situate aceste castru și dovedirea științifică a uneia sau alteia dintre ipotezele enunțate nu este încă verificată concret pe teren.²

¹ Pentru exemplificare este suficient să amintim că din cele cca. 500 de cetăți de pămînt transilvănene amintite în literatura de specialitate, ori aproape 160 cetăți feudale semnalate în cronici sau în documentele vremii, doar pentru un număr redus se poate preciza științific și concret epoca în care au fost construite și folosite.

² De pildă, despre castrum Clus, pomenit pentru prima dată la 1213, s-a presupus că a fost în centrul orașului Cluj (Cetatea veche, Óvár), dar săpăturile arheologice n-au confirmat această ipoteză. Noi presupunem că el era situat pe terasa superioară a Someșului, unde se afla și abația Mănăsturului, după cum ar indica-o ceramica aflată la suprafață sau analogiile pe care le prezintă puternicul val de pămînt ce înconjoară terasa, dar și această ipoteză trebuie verificată prin cercetări concrete. Pînă la 1241, cînd tătarii au distrus castrul (cf. *Annales Frisacensis*, A. 1241, la A. Gombos, *Cat. Font. Hist. Hung.* I, 1937, p. 131, „castra quod dicitur Clusa”), el apare deseori în documentele vremii: la 1213 *castrenses de Clus*, *castellanus* și *princeps exercitus de castro Clus*, la 1229 *iobagiones castri Clus*, la 1235 *civis Clusiensis*. Dezastrul a fost mare, dacă nu total, deoarece regele Ștefan V dăruiește *satul* (villa Clusvar) episcopului Petru al Transilvaniei, iar Ladislau IV confirmă la 1275 această danie. La 1282 este încă villa Kulusvar (fenomenul de maghiarizare a toponimiei vechi româno-

Tot atât de dificil de identificat pe teren sînt și castrele atribuite de Anonymus³ voievozilor Menemurut și Glad: Zotmar, Belland, Byhor, Ursoua, Horom și Keue. Greutatea identificării pe teren a acestor cetăți constă pe de o parte în faptul că la Satu Mare, Biharia și Orșova nu au fost efectuate cercetări arheologice sistematice mai ample pentru a se stabili concret care dintre eventualele faze ale fortificațiilor respective ar putea corespunde perioadei tratate de Anonymus (sec. IX—X), iar pe de altă parte cetățile Belland, Horom și Keue⁴ nu pot fi încă localizate cu certitudine. Din păcate nici la alte cetăți semnalate de același cronicar nu s-au făcut cercetări sistematice mai ample pentru a se stabili concret cum arătau castrele amintite de el.⁵ Relatările lui Anonymus sînt prea lacunare pentru a se putea reconstitui tehnica în care au fost construite fortificațiile amintite de el, dar el ne oferă totuși indicii prețioase pentru a ști ce înțelege el prin termenul de castrum sau altă fortificație (portas, etc.).⁶

Cronicle mai noi, Vita Sancti Gerhardi, Chronicon Pictum Vindobonense, Chartuici episcopi Vita S. Stephani Regis etc. sînt și mai puțin explicite, astfel că nu este ușor de precizat ce se înțelege prin termenii de castrum, urbs sau civitas.⁷ Aceste cronici se mărginesc doar să le sem-

slave se intensifică în actele oficiale mai ales în a doua jumătate a secolului XIII și va continua în secolele următoare). Cel mai elocvent caz însă îl prezintă cetatea Solnoc, care în cursul sec. XII—XIII a avut un rol istoric deosebit de important, după cum rezultă din numeroasele pomeniri ale comiților, ori ale multora dintre voievozii Transilvaniei, ce poartă și titlul de comes Zonukiensis. Încă nu se poate preciza unde a fost această cetate, iar ipoteza că era situată pe teritoriul actualului sat Zalnoc (jud. Sălaj), la locul numit „Cetate”, unde se văd la suprafață fortificații de pămînt și resturi de ziduri, trebuie verificată prin săpături arheologice.

³ Anonymus, *Gesta Hungarorum*, în G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele Ist. Rom.* I, 1934, cap. 11, 19, 20, 41, 44, 51; Chronicon Pictum Vindobonense, în G. Popa Lisseanu, *op.cit.*, XI, 1937, cap. 58; I. Cinnamus, *Epitome*, I, 4; V, 6, 14; Nicetas Acominatus Choniates, *Chronike*, I, 5; IV 1; Epistola Inocenții III, în A. Gombos, *op.cit.*, I—II, p. 249, 634, 1244, 1270, 1288, 1686, 1689; E. Szentpétery, *Scriptores Rerum Hungaricarum*, I—II, 1937, p. 49 sq. 59, 89, 91, 104, 377, 441.

⁴ E. Szentpétery, *op.cit.*, I, p. 104, crede că este gerundivul bellando, iar expresia castrum Belland nu se referă la o cetate ce purta eventual un nume slav (Belland, Belarad, Belhorod), cum cred alți învățați. Pentru identificarea cetății Belland cu Biharia cf. M. Rusu, *Contributions archéologiques à l'histoire de la cité fortifiée de Biharia*, în *AIIC*, III, 1960, p. 15 sq (cu bibliografia respectivă). Cetatea Keue sau Petricum a fost localizată la Cuvin, iar Horom la Palanka (în R.S.F. Iugoslavia). Nu ar fi însă exclus ca cetatea Horom să fie localizată la Pescari, jud. Caraș-Severin, unde recent Șt. Matei și I. Uzum (cf. „Cetatea feudală de la Pescari”, sub tipar) au cercetat o cetate cu turnuri rotunde și pentagonale, cu zidurile executate într-o tehnică bizantină, iar sub zidul de la incinta a II-a au găsit o palisadă incendiată. Poziția acestei cetăți, situată la vadul pe unde se trecea peste Dunăre, prin insula Moldova, ar corespunde mai bine relatărilor lui Cinnamus, Choniates și Cronicii pictate de la Viena. Pentru denumirea de Horom pare semnificativ faptul că în Geografia atribuită armeanului Vardan, orașul Roma este numit Hrom, iar romanii, horom; cf. A. Decei, *Românii din veacul al IX-lea pînă în al XIII-lea în lumina izvoarelor armenesti*, București, 1939, p. 127.

⁵ Dintre numeroasele cetăți pe care le găsim ungruii la venirea lor, sau le construiesc ei, doar foarte puține au fost cercetate prin sondeaje sau săpături arheologice, astfel că este încă prematur de a preciza în ce tehnică au fost construite. Alte cetăți nu pot fi încă identificate cu certitudine. De pildă: Borsoa (Boržava, URSS), Olpar (Alpár) și Surungrad (Csongrád, R. P. Ungară); cf. Gy. Györfy, *Az Árpád-kori Magyarországi történeti földrajza*, I, 1963, p. 534 sq. 890, 893. Identificarea cetății Varod (cf. Anonymus cap. 34, 35) cu Biňa (R. S. Cehoslovacia), pare plauzibilă, deși A. Habovstiak, *Frühmittelalterliche Wallanlage und romanische Bauten in Biňa, Nitra*, 1966, p. 5 sq. fig. 1; idem, în *SlouArch*, XIV, 1966, p. 482 sq. nu acceptă această identificare. Planul cetății, dar mai ales tehnica de construcție a valurilor este similară cu a altor cetăți moraviene.

⁶ Anonymus, cap. 21, 22 etc.

⁷ Pentru evoluția în timp a termenilor castrum, urbs, civitas cf. F. Vittinghoff, *Zur Verfassung der späantiken „Stadt”*, în *Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens, Vorträge und Forschungen*, IV, 1958, p. 13 sqq; E. Klebel, *Über die Städte Istriens*, în *V. u. F.*, p. 45 sqq; H.v. Petrikovits, *Das Fortleben römischer Städte an Rhein und Donau*, în *V. u. F.*, IV, p. 63

naleze în contextul evenimentelor istorice povestite: urbs Morisena, ori civitas Chanad, ab urbe Kewe (C. P. cap. LVII), in urbem Dobuka (C.P. cap. LV), usque civitatem Byhor (C.P. cap. LV, LVIII, LXVIII), ad⁸Albam civitatem (Rogerius cap. XL), ad Albam Transilvanam... munitiones civitatem (Chartuici cap. XVII), Waradinum civitatem sau castrum (Rogerius cap. XXXIV) etc.

Chiar dacă uneori se poate identifica urbs cu civitas, nu putem pune semnul egalității între castrum și civitas. Pentru cronicarii secolelor XII—XIV acești doi termeni reprezentau două noțiuni clar distincte. Astfel de pildă Rogerius în *Carmen miserabile*⁸ distinge clar „castrum” de „civitas” Oradea, făcând totodată importante precizări asupra tehnicii în care au fost construite fortificațiile (ziduri de piatră noi și groase, deasupra cărora se aflau turnuri de lemn, iar acestea aveau în față șanțuri adinci de apărare etc.), iar „orașul”, situat în afara castrului, avea o catedrală, mai multe biserici, străzi etc.

Atestările documentare din sec. XI—XIII sînt și mai lapidare, deoarece castelele sau cetățile sînt amintite mai ales în legătură cu: pămînturile, satele, dările, prisăcile, iobagii, vînătorii sau oamenii castrului etc. Vom aminti cîteva exemple mai concludente: urbs Morisena la 1030; civitas Byhor la 1075; tot atunci terra Bichari, tributum castru Bichor la 1198; venatores Byhoriensis castru la 1202—1203; castrum Turda la 1075, Thorda la 1197 sau 1247, iar civitas Tordensis abia la 1297; iobagiones castru Dobuka la 1219; indagine castru Almage și indagine castru Noilgiant la 1212; castrum Albense la 1206; Cuculensis castru la 1202—1203; castrum Beseneu la 1213; castrum Zothmar la 1212; castrum Crucpurg la 1212, sau Cruceburg la 1222; castrenses de Tymes la 1266; castrum Zarand la 1232 etc.⁹

Oricit de lapidare ar fi semnalările acestor fortificații, ele prezintă o importanță deosebită, fiind singura atestare documentară de la care vor trebui începute cercetările arheologice pentru a verifica și reconstitui trecutul și evoluția istorică pe care au parcurs-o de-a lungul veacurilor aceste castele, sau pentru a stabili cauza care a determinat sfîrșitul prematur al unora (castrum Almage, Beseneu, Cruceburg, Zarand etc.) ce nu mai reapar în documentele ulterioare secolului XIII.¹⁰ Numai cercetările arheologice sistematice ne pot ajuta la unele încercări mai plau-

sq; Y. Dollinger-Leonard, *De la cité romaine à la ville médiévale dans les régions de la Moselle et la Haute Meuse*, in *V.u.F.*, IV, 197, sq; H. Jankuhn, *Die Frühmittelalterlichen Seehandelsplätze im Nord-und Ostseeraum*, in *V.u.F.*, IV, 453, sq; H. Ludat, *Frühformen der Städtewesens in Osteuropa*, in *V.u.F.*, IV, p. 527 sq; idem, in *Syntagma Fryburgense* (Festschrift H. Aubin), 1956, p. 107, sq; W. Hensel, in *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 463 sq; idem, *La naissance de la Pologne*, Wrocław, 1966, p. 68 sq; idem, *Anfänge der Städte bei den Ost- und Westslaven*, Bautzen, 1967, p. 5 sq (cu bibliografia mai veche), p. 293 sq; H. Preidel, *Slawische Altertumskunde des östlichen Mitteleuropas im 9. und 10. Jahrhundert*, I, München, 1961, p. 64 sq; idem, *op.cit.*, III, 1966, p. 66 sq; R.v. Uslar, *Studien zu frühgeschichtlichen Befestigungen zwischen Nordsee und Alpen*, Köln und Graz, 1964, p. 65 sq, p. 219 sq; A. Hejna, in *PA*, LVI, 1965, p. 579 sq; idem, in *Siedlung, Burg und Stadt* (Festschrift P. Grimm), Berlin, 1969, p. 210, sq; Gy. Székely, in *Ann. Univ. Bud.*, III, 1961, p. 59 sq, p. 73 sq; Gy. Györffy, in *Székesfehérvár évszázadai*, I, 1967, p. 19 sq; idem, in *Cahiers civil. médiév.*, XII, 1969 p. 127 sq, 253 sq; A. Kralovánszky, in *Székesfehérvár évsz.*, I, p. 35 sq; L. Mundford, *La cité à travers l'histoire*, Seuil, 1964, p. 324 sq, 380 sq; H. W. Haussing, *Die byzantinische Stadt, in Südosteuropa-Jahrb.*, 8, 1968, p. 35 sq; L. Leciejewicz, in *Festschrift P. Grimm*, 1969, p. 161 sq; Șt. Pascu-S. Goldenberg, *Quelques problèmes concernant les villes médiévales de certains pays danubiens*, in *Annales ESC* (sub tipar, 1971).

⁸ Rogerius, *Carmen miserabile*, in G. Popa-Lisseanu, *op.cit.*, V, 1935, cap. 34.

⁹ Documente privind istoria României, C. Transilvania, I, 1951, p. 355, 14, 25, 55, 110 (Biharia); I, p. 1, 355, II, p. 376 (Turda); I, p. 60, 99 (Dăbica); I, p. 151, 183, 187, 370 (Hălmeag); I, 151, 183, 370 (Ungra); I, p. 19, 158, 267 (Alba Iulia); I, p. 21 (Cetatea de Baltă); I, p. 57, 262, 396 (Beșeneu); I, p. 44 (Satu Mare); I, p. 183, 187, 195, 378 (Teliu); II, p. 80, 81 (Timișoara); I, p. 262, 386 (Zărand).

¹⁰ Faptul că unele castele nu mai sînt atestate în documentele din a doua jumătate a sec. XIII (Almage, Orod, Beseneu, Clus, Zarand etc.) subliniază și mai mult dezastrul provocat de invazia tătarilor. În a doua jumătate a sec. XIII alte castele încetează de a mai fi pomenite în documente și deci foarte probabil de a mai avea un rol istoric: Crasna la 1259, Dăbica la 1265, Biharia la 1268, Finiș la 1291—4, Chereu la 1293 etc. Unele dintre aceste

zibile de identificare concretă pe teren a acestor cetăți, semnalate în cronici și documente, sau a altora existente pe teren, dar care au fost probabil distruse înainte de a fi atestate în izvoarele scrise.

Fără îndoială că atenția cea mai mare trebuie acordată fortificațiilor prefeudale din primul mileniu, pe de o parte pentru a înțelege mai clar procesul de formare a poporului român, iar pe de altă parte, pentru a cunoaște concret transformările evolutive ce stau la baza tehnicii de construcție și a strategiei care au determinat înălțarea fortificațiilor transilvănene din primele trei secole ale mileniului al doilea, când procesul de feudalizare începuse să se încheie.

Pornind de la tehnica în care au fost construite fortificațiile transilvănene putem distinge mai multe tipuri de cetăți ce reprezintă tot atâtea etape evolutive care se eșalonează cronologic pe mai bine de jumătate de mileniu.

Apariția primelor fortificații prefeudale pe teritoriul Transilvaniei are o semnificație istorică deosebită, de aceea încercarea și strădaniile profesorului K. Horedt de a documenta și atribui gepizilor (sec. VI e.n.) cetățile de pământ de la Morești, Porumbeni Mici și Șeica Mică sint măcar mult dect meritorii.¹¹

Un alt tip de fortificație de pământ care în alte părți (Polonia, Germania) se datează cu precădere în sec. VII—X, dar care la noi nu au fost cercetate și datate precis, sint cetățile inelare sau în formă de potcoavă de la: Laz, Pianul de Jos, Cuzdrioara etc.¹²

Tipul cel mai frecvent de cetăți de pământ, sau palisade complexe, datate cu precădere în sec. IX—XI sint situate pe terasele superioare ale văilor, ori pe boturile de deal, care prin poziția lor strategică și pantele abrupte prezintă un obstacol natural, greu de învins pentru acea vreme. Ne referim la cetățile de la: Morești, Moldovenești, Moigrad, Șirioara, Dăbica, Dedrad, Chinari etc.¹³ În afară de Dăbica nici una dintre aceste cetăți nu este pomenită în cronici sau documentele vremii (sec. XI—XIII), astfel că logic ar trebui să presupunem că ele sint mai vechi dect știrile scrise amintite. Dacă aceste fortificații ar fi fost în funcție, sau ar mai fi avut o oarecare importanță, ele ar trebui să figureze printre numeroasele castre, sau măcar printre cele cca. 600 localități transilvănene amintite în documentele din sec. XI—XIII.

Nu putem prezenta amănunțit, pentru fiecare cetate în parte observațiile înregistrate referitor la tehnica lor de construcție, de aceea vom aminti doar principalele elemente de fortificare ce le caracterizează. Primul tip de fortificație constă în unul sau mai multe valuri de pământ, în fața căruia uneori se află, iar alteori nu se află o barmă, precum și unul sau două șanțuri de apărare, cu fundul plat sau în formă de albie. Înspre interior, la unele s-a înregistrat Wehrgangul și un drum pietruit. Toate sint așezate pe terasele superioare ale văilor, izolind virful terasei, cu pantele abrupte, de restul platoului. La Morești și Dăbica sint cite trei valuri de pământ, cu șanțurile de apărare corespunzătoare, ce înglobează un teritriu fortificat deosebit de întins, ceea ce oglindește importanța lor istorică și economică în secolele IX—X.

cetăți au putut fi distruse în timpul celei de a doua năvăliri a tătarilor și cumanilor, la 1285 (cf. Șt. Pascu-M. Rusu, în *ActaMN*, V, 1968, p. 156), dar se pare că factorul hotărîtor este dezvoltarea procesului de feudalizare, deoarece unele castre regale au fost donate nobililor. Tot în a doua jumătate a secolului XIII, dar mai ales în cursul sec. XIV, se intensifică construirea cetăților cu ziduri de piatră în opus incertum, de tip: Feldioara (1240), Carașova (1247), Codlea (1267), Deva (1269), Șoimuș (1278), Adrian (1284), Unguraș (1291), Țăuți (1299), Piatra Craivii (1313), Șinteu (1306), Bologa (1319), Chioar (1319), Ciceu (1321), Dezna (1318), Aluniș (1319) etc.

¹¹ K. Horedt, *Befestigte Siedlungen des 6. Jahrhunderts u.Z. aus Siebenbürgen*, în *Festschrift P. Grimm*, 1969, p. 129 sqq.

¹² I. Berciu, în *Materiale*, IV, 1957, p. 355 sqq; M. Rusu, *Notes sur les relations culturelles entre les Slaves et la population romane de Transylvanie (VI—X siècles)*, comunicare prezentată la Simpozionul de arheologie slavă de la Sofia, aprilie 1970 (sub tipar); idem, *Apulum*, IX, 1971, p. 725.

¹³ K. Horedt, în *SCIV*, III, 1952, p. 328 sqq; IV, 1953, p. 275 sqq; V, 1954, p. 199 sqq; VI, 1955, p. 643 sqq; idem, în *Materiale*, IV, 1957, p. 175 sqq; V, 1959, p. 83 sqq; idem, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 297 sq; idem, în *Festschrift P. Grimm*, p. 129 sqq; idem, *Contribuții la istoria Transilvaniei în sec. IV—XIII*, București, 1958, p. 132 sq.; M. Rusu — Z. Milea, *Cercetările arheologice de la Moldovenești*; M. Rusu, în *Enzyklopädisches Handbuch zur Vor- und Frühgeschichte Europas*, II, 1968, p. 844 sq; M. Rusu — Șt. Dănilă, *Cetate feudală timpurie de la Șirioara*, în *RevMuz* (sub tipar), Șt. Pascu — M. Rusu, *op.cit.*, p. 153 sq.

Al doilea tip de fortificații constă dintr-o palisadă complexă, construită într-o tehnică specială, care în urma unor puternice incendii, ce au mistuit scheletul din lemn, au lăsat un strat unitar și compact de pământ ars, cărămiziu. Majoritatea acestor palisade sînt situate în spatele sau chiar pe valul de pământ mai vechi. La Morești, Dăbica, Moigrad și Șirioara însă s-a constatat că palisada era construită și pe laturile care inițial nu fuseseră fortificate cu cîte un val de pământ. În schimb la Dăbica, cea de a doua palisadă (cea de la incinta II) a fost construită numai pe latura dinspre platou, fiind în acel punct cea mai veche fortificație, peste care s-a construit ulterior, în două etape, un val masiv de pământ, căptușit cu birne, iar peste acesta zidul de piatră. Pe baza analogiilor pe care le prezintă aceste cetăți, cit și a materialului arheologic recoltat, ele pot fi datate în secolele IX—XI. Este adevărat că atît la primul tip cit și la al doilea, analogiile prezentate sînt date mai timpuriu decît cetățile transilvănene, dar aceasta arată doar că tipurile respective de fortificații au fost folosite timp îndelungat.¹⁴

Al treilea tip a fost înregistrat și cercetat deocamdată doar la Dăbica și Moldovenești, unde au apărut valuri de pământ înalte de 3—7 m și late de 15—20 m. În fața acestor valuri se află o bermă lată de 3—8 m și un șanț adînc de aproape 3 m față de bermă și lat de cca 20 m. La Moldovenești, în lipsa șanțului de apărare, s-a construit o platformă din lemn și pământ ce avea în fața un gard de stîlpi înfipti vertical în pământ. Sistemul de construire al acestor fortificații poate fi reconstituit cu ușurință, deoarece urmele putrezite ale birnelor de lemn ce formau scheletul valului de pământ, sau îl îmblăneau pe amîndouă fețele, s-au păstrat perfect. Materialul arheologic corespunzător de la Dăbica și Moldovenești, dar mai ales analogiile pe care le prezintă cele două cetăți (Kiev, Bielgorod, Leczyca, Bilina, Zabrusan, Sopron, Zalaszentiván, Zehren, Arkona etc.)¹⁵ permit datarea lor în sec. X—XII. Se pare că în această grupă de fortificații ar intra și fazele mai noi ale cetăților de pământ de la Șirioara, Biharia, Cluj, Cetatea de Baltă etc., încă necercetate suficient.

Grupa a patra cuprinde cetățile cu ziduri de piatră anterioare năvălirii tătarilor (1241). Pentru exemplificare amintim numai cetățile de la Moldovenești, Dăbica, Virșag și Odorhei, cercetate în ultimii ani. Cel mai dificil de datat și care pune și probleme tehnice de construcție deosebite este cetatea de la Moldovenești.¹⁶ La Dăbica s-au constatat pînă acum două etape principale ale construcțiilor de piatră (cu mai multe faze de adăugire, reparații etc.), care pot fi datate în cursul sec. XII—XIII. Zidurile, groase de 3—4,5 m, au fațadele din blocuri fasonate legate cu var stins pe loc sau mortar și emplectonul din piatră sfărîmată și nisip (excepție face zidul de la incinta a III-a care nu folosește mortar sau var). Zidurile cetăților de la Virșag și Odorhei, groase de 1,60—2,20 m, au atît fațadele, cit și emplectonul legate cu var stins pe loc, după cum au avut amabilitatea să ne comunice Géza și Ștefan Ferenczi care au efectuat cercetările la aceste cetăți, pe care ei le datează în sec. XII—XIII.

Cetățile din grupa a V-a cu zidurile pline (opus incertum), legate cu mortar de mai bună sau mai proastă calitate, a căror grosime variază între 1,50—2,50 m, pot fi datate atît pe baza materialului arheologic, cit și prin atestările documentare, începînd cu a doua jumătate a secolului XIII. Pentru exemplificare amintim doar cîteva: Cîlnic, Tăuți, Singorgiu-Trascău, Deva, Codlea, Breaza etc.¹⁷ Acest tip de cetăți este cel mai larg răspîndit și mai bine cunoscut.

¹⁴ K. Horedt, în *Dacia*, I, 1957, p. 297 sq; idem, în *Festschrift P. Grimm*, p. 129 sq; M. Petrescu — Dimbovița, în *RevRHist*, VI/2, 1967, p. 197; N. Zaharia, M. Petrescu-Dimbovița, E. Zaharia, *Așezări din Moldova*, București, 1970, p. 120, 287; M. Solle, *Stara Kourim*, 1966, p. 27 sq, p. 297 sqq; R. von Uslar, *op.cit.*, p. 68 sq, 163; V. Hruby, *Stare Mesto*, 1965, p. 220, sq; V. Vendtova în *SlovArch*, XVII, 1967, p. 224 sq; J. Kudrnač, în *Festschrift P. Grimm*, 1969, p. 171 sq; Z. Hilezerowna, în *ArchPol*, IX, p. 107 sqq; W. Losinski, în *ArchPol*, XI, p. 59 sqq; E. Kuszewska, în *Pom.Ant.*, I, 1965, p. 285 sq; M. Stepanek, *Opevnena sídliště 8—12 století ve střední Evropě*, Praha, 1965, p. 229 sqq; J. Herrmann, *Slawische Stämme zwischen Elbe und Oder*, Berlin, 1968, p. 157, sq; A. Sós, *Zalavár*, Budapest, 1963, p. 23 sqq.

¹⁵ P. A. Rappaport, în *MIA*, 52, 1956, p. 73 sqq; Gy. Nováky, în *ActaArchBp*, XVI, 1964, p. 109 sqq; W. Hensel, *Anfänge*, p. 44 sq și 140 sqq; Șt. Pascu — M. Rusu, *op.cit.*, p. 181 sq; Z. Vaňa, în *Festschrift P. Grimm*, 1969, p. 196 sqq.

¹⁶ M. Rusu — Z. Milea, *loc. cit.*

¹⁷ K. Horedt, în *Südost-Forsch.*, VI, 1941, p. 576 sqq.; idem, în *Sieb. V.*, 64, 1941, p. 16 sq.; V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, 1959, p. 8 sqq; I. Berciu, Gh. Anghel, în *Apulum*, V, 1964, p. 309 sq; T. Nögler, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 10/1, 1967, p. 77 sqq; idem, în *St.Com.*, 14, 1969, p. 89 sq; R. Heitel, *Cetatea din Cîlnic*, 1968, p. 6 sqq.

Cercetările efectuate mai ales în ultimii ani, la cetățile feudale timpurii amintite mai sus, au adus contribuții substanțiale ce permit o înțelegere mai clară, mai apropiată de realitate asupra etapelor evolutive pe care le-au parcurs de-a lungul existenței lor, aruncând o lumină nouă, uneori revelatoare asupra procesului complex de formare și cristalizare a relațiilor feudale timpurii. De pildă, cercetările de la Dăbîca, prin fortificațiile deosebit de întinse și materialul arheologic abundent și de calitate superioară, la care se adaugă și importurile bizantine, carolingiene și moraviene, arată, prin comparație cu alte cetăți contemporane (Werla, Stara Kourim, Stare Mesto, Pobedim, Zalavár etc.) că aici a fost în sec. IX—X un centru economic și politic deosebit de important. Tot așa ele confirmă că atestarea la 1068 ca „urbs Dobuka” reprezintă o realitate, ceea ce ne face să presupunem că și la „urbs Morisena”, sau la „civitas Byhor” a existat în sec. XI o viață citadină, bineînțelese modestă, incipientă, la proporțiile și aspectul general pe care-l puteau avea atunci „orașele” feudale (nu trebuie să uităm de pildă că urbs Morisena era reședință episcopală încă din sec. XI).

În concluzie putem spune că cercetările efectuate pînă acum la cetățile și „orașele”, sau mai degrabă târgurile feudale timpurii din Transilvania, sînt abia la început și că o intensificare a lor este o necesitate imperioasă, deoarece rezultatele obținute pînă acum ne îndreptățesc să credem că viitoarele cercetări vor aduce contribuții și mai substanțiale la cunoașterea mai temeinică, mai realistă a istoriei pe care au parcurs-o aceste cetăți, dar mai ales la cunoașterea cadrului și procesului istoric complex desfășurat pe teritoriul României în acele vremuri îndepărtate.

MIRCEA RUSU

CASTRUM, URBS, CIVITAS

(Siebenbürgische Burgen und „Städte” im 9. — 13. Jh.)

(Zusammenfassung)

Die Identifizierung und genaue Bestimmung im Gelände der zahlreichen siebenbürgischen, in Chroniken und Dokumenten genannten mittelalterlichen Castra, Städte und Burgen ist noch schwierig, weil sie — ohne Angabe von Einzelheiten — bloss erwähnt werden. Nur systematische archäologische Untersuchungen werden es ermöglichen, sie genau zu bestimmen und vielleicht ihre zeitliche Entwicklung zu verfolgen.

Von der Bautechnik der bis jetzt untersuchten siebenbürgischen Befestigungen ausgehend, unterscheidet der Verfasser mehrere Burgtypen, die sich zeitlich auf mehr als ein halbes Jahrtausend verteilen:

- a) Burgen aus der Völkerwanderungszeit (Porumbeni Mici, Șeica Mică).
- b) Burgen in Ring- oder Hufeisenform (Laz, Pianul de Jos)
- c) Burgen auf den oberen Flusstalrassen gelegen, die von einem bis drei Erdwällen mit den dazugehörigen Verteidigungsgräben geschützt sind (Dăbica, Morești, Moigrad u.a.).

d) Einfache oder kombinierte Palissaden, hauptsächlich aus Holz (Dăbica, Morești, Șirioara, Moigrad u.a.).

e) Burgen mit starken Erdwällen mit Holzgerüst (Dăbica, Moldovenești.)

f) Burgen mit Steinmauern vor dem Tatarensturm von 1241 (Moldovenești, Dăbica, Virșag usw.)

g) Burgen aus der zweiten Hälfte des 13. Jhs. (Tăuți, Cilnic, Codlea u.a.).

Die bis jetzt durchgeführten Forschungen stehen erst am Anfang, doch verspricht ihre Fortsetzung in grösserem Ausmass eine gründlichere und sachlichere Kenntnis des Rahmens und des umfassenden geschichtlichen Prozesses, der sich in jenen fernen Zeiten auf dem Boden Rumäniens abspielte.

NEGUSTORI CLUJENI LA CRACOVIA ÎN ULTIMUL DECENIU AL SEC. AL XVI-LEA

Dacă pentru piața regională a Cracoviei dispunem azi de cercetarea serioasă a lui Jan Małecki¹, iar pentru relațiile Cracoviei cu alte orașe polone putem aminti, de pildă, studiile aceluiași închinat relațiilor comerciale dintre Cracovia și Gdańsk în sec. XVI², pentru urmărirea legăturilor de comerț dintre Cracovia și țările vecine, din sud (Cehia, Slovacia, Ungaria, Transilvania), literatura istorică ne-a furnizat doar date întîmplătoare. În acest sens putem aminti lucrarea mai veche a lui Divéky A. despre relațiile comerciale ungaro-polone³, cea a cercetătoarei poloneze Krystyna Pieradzka despre comerțul Cracoviei cu Ungaria în sec. XVI⁴, sumarele mențiuni din studiul lui Fr. Kavka, închinat pătrunderii produselor textile cehi și slovace în țările române⁵, considerațiile referitoare la comerțul Clujului cu Cracovia, în anul 1599, din monografia lui S. Goldenberg dedicată Clujului⁶, cercetările istoricilor cehi și slovaci František Matějek⁷, František Hejl⁸ și Pavol Horvath⁹, ca și studiul lui Jan Małecki despre comerțul exterior al Cracoviei în sec. XVI¹⁰.

¹ Jan Małecki, *Studia nad rynkiem regionalnym Krakowa w XVI wieku*, Warszawa, 1963.

² Idem, *Przyczynek do dziejów handlu Gdańska w drugiej połowie XVI wieku (Związki handlowe z Krakowem)*, în *Studia gdańsko-pomorskie*, Gdańsk, 1964, p. 28—43; idem, *Związki handlowe miast polskich z Gdańskiem w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1968 (pentru Cracovia: p. 130 și urm.).

³ Divéky A., *Felső-Magyarország kereskedelmi összeköttetése Lengyelországgal főleg a XVI-XVII században*, Budapest, 1922.

⁴ Kr. Pieradzka, *Handel Krakowa z Węgrami w XVI. stuleciu*, Kraków, 1935.

⁵ Fr. Kavka, *Český a slovenský obchod s textilními výrobky v rumunských zemích (do poloviny 17. století)*, Praha, 1957 (Zvláštní otisk ze „Sborníku historického“, V).

⁶ S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, București, 1958.

⁷ Fr. Matějek, *K dějinám českého obchodu v oblasti haližsko-karpatskou koncem 16. století (Krakov jako transitní středisko českého zboží)*, în *Slovanské Historické Studie*, III, 1960, p. 185—214.

⁸ Fr. Hejl, *Městský archiv v Krakově a jeho význam pro studium česko-polských a slovensko (uhersko) — polských vztahů od konce XV. do konce XVIII stol.*, în *Sborník Matice Moravské*, 79, 1960, p. 288—290.

⁹ P. Horvath, *Obchodné styky Levoče s Pol'skom v druhej polovici XVI storočia*, în *Historické Štúdie*, I, 1955, p. 105—145; idem, *Príspevok k obchodným stykom vychodoslovenských miest s Pol'skom a Sedmohradskom v 16.—17. storočí*, în *Nové obzory*, VII, 1965, p. 131—142.

¹⁰ J. Małecki, *Handel zewnętrzny Krakowa w XVI. wieku*, Kraków, 1960 (extras din „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Krakowie”), 1960, nr. 11, p. 73—152).

Îndeosebi, pînă de curînd¹¹, pînă la studierea de către noi a registrelor vamale ale Cracoviei de la sfîrșitul sec. XVI, legăturile comerciale ale Transilvaniei cu marele centru comercial din Malopolska au rămas aproape complet necunoscute istoriografiei noastre. Nestudierea registrelor vamale (Księgi celne) ale Cracoviei a făcut ca unii istorici (Lucja Charewiczowa¹², Fr. Kavka¹³) să susțină că legăturile comerciale dintre Cracovia și Transilvania au fost intermediare de Lwów sau de orașele slovace. Această presupunere este însă infirmată de numeroasele nume de negustori transilvăneni din Cluj, Oradea, Satu-Mare, Baia Mare, Turda, Dej, etc., care au mers și au cumpărat direct de pe piața Cracoviei felurite mărfuri poloneze sau de import ori au dus acolo produsele economiei ardelenene.

Se pune întrebarea : de ce negustorii cracovieni nu veneau la Cluj pentru a importa produsele ardelenene, așa cum negustorii clujeni mergeau și neguțătoreau pe piața Cracoviei¹⁴. Răspunsul la această întrebare trebuie căutat pe de o parte în dreptul de depozit al diferitelor orașe (Lwów, Lublin), care împiedica pe negustorii din Cracovia să meargă dincolo de aceste orașe în direcția altor țări¹⁵, iar pe de altă parte, în raporturile de clasă din Polonia epocii. Secolul al XVI-lea este epoca unei intense dezvoltări economice a Poloniei, atît sub raport industrial, cît și comercial. Ca toate țările de la răsărit de Elba, ea exportă mari cantități de produse agricole (cereale, plante tehnice), produse animale, lemne etc. în apus, unde dezvoltarea forțelor de producție necesita o tot mai mare cantitate de materii prime, ce vin în apus din partea răsăriteană a Europei, economicește complementară. Exportul acesta de materii prime îl face însăși șleahta prin Gdańsk, căutînd să-și asigure mereu, ca una ce deține puterea politică, felurite privilegii și avantaje politice în domeniul exportului. În ce privește importul Poloniei din țările apusene, el consta din produse manufacturiere : postav, pînză, țesături, mătăsuri, dantele, bijuterii, vinuri scumpe, importate pentru a satisface trebuințele de lux, pompă și trai bun ale șleahței și magnaților. Șleahta avea interesul să cîștige cît mai mult la export, dar totodată era interesată să cîștige și din import beneficiind de prețuri mai reduse la numeroase mărfuri importate de care avea nevoie. În acest din urmă scop politica ei egoistă de clasă s-a exprimat prin aceea că — între altele — șleahta polonă a impus la seimul din Piotrków din 1565 hotărîrea prin care negustorilor poloni li se interzice de a merge în străinătate cu mărfuri polone ori pentru a aduce de acolo în Polonia mărfuri străine, permițîndu-se numai negustorilor străini

¹¹ M. Dan, *Din relațiile comerciale ale Transilvaniei cu Polonia la sfîrșitul sec. al XVI-lea. Produse textile importate de clujeni de la Cracovia*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași, cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, București, 1965, p. 239—294; idem, *Le commerce de la Transylvanie avec la Pologne au XVIe siècle*, în *RevRHist*, VIII, 1969, nr. 3, p. 621—634.

¹² L. Charewiczowa, *Handel średniowiecznego Lwowa*, Lwów, 1925, p. 89—95.

¹³ Fr. Kavka, *op.cit.*, p. 44.

¹⁴ Pentru prezența sporadică și în număr redus a negustorilor poloni pe piața Transilvaniei vezi M. P. Dan, *Le commerce de la Transylvanie avec la Pologne au XVIe siècle*, p. 628—630.

¹⁵ Cf. J. Małeck, *Handel zewnętrzny Krakowa w XVI, w.*, p. 86—87.

să vină cu mărfuri în Polonia să le desfacă aici și să ducă de aici tot felul de mărfuri¹⁶. Cu toate că, pentru a-i acorda o ușoară compensație negustorimii, dieta din Piotrków a confirmat orașelor privilegiile lor cu privire la dreptul de depozit, totuși interesele negustorilor au fost serios legate prin interdicția de a depăși frontierele regatului¹⁷. Prin această măsură șleahta urmărea atragerea în țară a negustorilor străini care aici plăteau în monedă bună¹⁸ și prin venirea cărora în mare număr și cu multă marfă se provoca un joc liber al concurenței de pe urma căreia beneficia în primul rând șleahta. Interzicerea pentru negustorii poloni de a merge peste graniță s-a născut din dorința șleahței de a evita ca negustorii poloni să fie mijlocitori exclusivi ai raportului comercial cu străinătatea, deoarece negustorii poloni trebuiau să plătească peste hotare, pentru mărfurile achiziționate, potrivit prețurilor de pe piețele de acolo, ceea ce ducea la scumpirea mărfurilor importate. Șleahta spera că prin atragerea în Polonia a negustorilor străini face prețurile mărfurilor în Polonia independente de prețurile piețelor străine și supuse reglementării locale (taxe vamale, tarif de prețuri, taxațiuni etc.). Era o măsură care în același timp urmărea să apere moneda polonă prin ieșirea a cât mai puțini bani din țară. Măsura urmărea într-un cuvânt ca prețurile mărfurilor importate din străinătate să fie mai accesibile nobilimii. Dar în implicațiile ei măsura lovea în interesele negustorilor, ale orașelor, a căror dezvoltare o va frâna cum o va dovedi mai ales secolul următor¹⁹.

În aceste condițiuni se explică de ce la sfârșitul sec. XVI la Cracovia abundă negustorii străini: ruși, greci, lituani, venețieni, silezieni, nemți, cehi, moravi, evrei, armeni, englezi și alții și de ce, alături de ei, apar și numeroși clujeni și orădeni, care vin cu mărfurile lor la Cracovia, de unde se întorc acasă cu altele.

De fapt, interdicția nu a fost tradusă în viață dintr-o dată și așa se explică totuși prezența negustorilor poloni în Silezia, Moravia, Austria²⁰ și — deși foarte puțini — și în Transilvania, în ultimele trei decenii ale secolului al XVI-lea²¹. Dar acestea sînt excepții de la regulă.

¹⁶ Adam Szelągowski, *Pieniądz i przewrót cen w XVI. i XVII. wieku w Polsce*, Lwów, 1902, p. 83—85; S. Arnold — I. Michalski — K. Piwarski, *Historia Polski od połowy XV w. do r. 1795*, Warszawa, 1955, p. 61—63; *Historia Polski*, I, 2, Pod redakcją Henryka Lowmiańskiego, Warszawa, 1957, p. 150—141.

¹⁷ Cf. A. Szelągowski, *op.cit.*, I, c.

¹⁸ La sfârșitul sec. XVI moneda polonă se depreciașe mult. Dar la sfârșitul sec. XVI vin și bani străini cu o foarte scăzută valoare, bătuți în Țările de Jos sau în alte țări apusene (A. Szelągowski, *op.cit.*, p. 166). Dificultățile monetare se reflectă în măsurile luate atunci de Sigismund III Wasa (*idem*, p. 167—190). Moneda ungurească — dovadă valoarea florinului polon față de cel ungar —, are încă un curs ferm la sfârșitul sec. XVI.

¹⁹ A. Szelągowski, *op.cit.*, p. 87—89; S. Arnold — I. Michalski — K. Piwarski, *op.cit.*, p. 66—67; cf. și B. Zientara, *Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV—XVII w.*, Warszawa, 1954, p. 186—187.

²⁰ R. Rybarski, *Handel i polityka handlowa Polski w XVI. stuleciu*, t. I. *Rozwój handlu i polityki handlowei*, Poznań, 1928, p. 217—218.

²¹ În 1557 la Bistrița negustorul armean din Liov, Iwackho (Arh. Stat. Cluj, arh. Bistriței nr. 24, Turda, I. VI. 1557); în 1578 negustorul și meșteșugarul polon Gheorghe *pellifex* (blănarul) (*Ibid.*, nr. 140, 22. XII. 1578); *Sprawozdanie z poszukiwań na Węgrzech*, Kraków, 1919, p. 128, nr. 380.

Din cît putem urmări în registrele vamale cracoviene²² rezultă că negustorii transilvăneni care veneau cu mărfuri la Cracovia le aduceau de multe ori pe seama unui anume negustor. De exemplu, în 1597, negustorul clujean Mihail Luther a adus vin și mied ardelean pentru Malcher Tylis, civis Cracoviensis; iar în 1600 s-a adus vin din Transilvania negustorului polon Stanislav Wiatro, civis Clepardiensis (din Kleparz), ceea ce dovedește strînsele legături dintre negustorii clujeni și cei cracovieni, împiedicați să se aprovizioneze singuri dincolo de frontieră²³.

Cînd vorbim de negustorii clujeni la Cracovia ne gîndim în primul rînd la negustorii veniți acolo cu afaceri și care după un interval de timp au revenit acasă cu carele încărcate de mărfuri, iar în al doilea rînd, la meșteșugarii — totodată și negustorii — clujeni, care s-au stabilit definitiv la Cracovia, obținînd indigenatul.

Prima categorie este, firește, cea mai numeroasă. Din datele pe care ni le oferă registrele vămii din Cracovia pentru anii 1592—1595, 1597 și 1599 și registrul tricesimal clujean din 1599²⁴, rezultă că în acești 6 ani au cercetat Cracovia un număr de 61 de clujeni amintiți în total de 93 de ori la import și de 6 ori la export, ultimele poziții revenind toate negustorului Mihail Luther. Unii dintre negustorii clujeni sînt înregistrați de mai multe ori. Așa, pomenitul Mihail Luther e trecut în registru de 12 ori: o dată în 1593, de 5 ori în 1595, de 5 ori în 1597, și o dată în 1599, alții apar de 4, 3, ori 2 ori, dar marea majoritate (42) a negustorilor clujeni sînt amintiți doar o singură dată. După numele și pronumele negustorilor urmează indicația: *z Kolozwaru*, dar, cum uneori nu se indică localitatea, e probabil că și alți negustori erau tot din Cluj. O singură dată în afară de precizarea localității se notează *kramarz*, adică prăvăliaș, boldaș, ceea ce indică sigur un negustor de mărunțișuri. Este vorba de negustorul clujean Valanti, care în 6 aprilie 1593 aduce la Cluj dantele, voal, cuțite și pinză de Cracovia, ată, centuri în valoare vamală de 28 mărci²⁵, dar care în 1592 cumpărase de 111 mărci²⁶.

Se pune întrebarea: toți clujenii trecuți în registrele vamale cracoviene sînt negustori sau unii din ei sînt meșteșugari veniți să-și desfacă mărfurile în Slovacia și trecuți apoi pentru cumpărături la Cracovia? Din analiza datelor registrelor vamale cracoviene pare a rezulta că în toate cazurile avem de a face cu negustori, întrucît nu am întîlnit nici un caz în care să se înregistreze exclusiv materia primă (de ex. mătase, metale, chimicale, piei) și unelte de producție, așa cum ne-am aștepta în cazul meșteșugarilor.

Totuși în unele cazuri știm precis că unii din negustori se îndeletniceau și cu meșteșugul. Așa de pildă, Filstich Petru, care importa în 1599 de la Cracovia diverse mărfuri (postav de Breslau, de Lamberg, granat, pinză de Biecz, lămii, untdelemn, piper, zahăr, pălării, mănăși etc.) se îndeletnicea și cu aurăria²⁷ și poate cazul său să fi fost și al altora.

Dacă am încerca o clasificare a negustorilor în categorii: mari, mijlocii și mici, încercarea ar fi nu numai temerară, dar și neștiințifică, întrucît numai pe baza datelor referitoare la traficul comercial clujeano-cracovian între 1592—1599 nu putem hotărî care negustor este mare și care este mic. Pentru aceasta ar fi necesară cunoașterea activității lor comerciale la

²² Registrele vămii din Cracovia se află în acest oraș la Wojewódzkie Archiwum Państwowe (WAP), księgi celne, Mss. nr. 2116 (1592), 2117 (1593), 2118 (1594), 2119 (1595), 2120 (1597), 2121 (1599), 2121 (1600). Toate informațiile privind piața Cracoviei sînt luate din aceste registre, din manuscrisele indicate la anii respectivi.

²³ Negustorii poloni nu puteau merge în Ungaria sau Transilvania după vin (*Volumina legum*, II, f. 973, anul 1578; cf. și Franz Joseph Jekel, *Polens Handelsgeschichte*, I. Wien und Triest, 1809, p. 172).

²⁴ Arh. Stat. Cluj, arh. orașului Cluj, Socotelile orașului mss. 8, XIV (1599).

²⁵ WAP, Cracovia, Księgi celne, Mss. 2117 (1593), fol. 106 v.

²⁶ WAP, Cracovia, Księgi celne, Mss. 2116 (1592), fol. 71 v.

²⁷ Cf. S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI*, București, 1958, p. 107.

import și export și în raport cu alte centre comerciale în perioada de timp respectivă. Or, în afară de datele registrelor cracoviene, nu dispunem de informații privind activitatea lor comercială în raport cu alte localități străine (Viena, Lamberg, Košice, Belus etc.) decît pentru anul 1599 (Registrul tricesimal clujean).

În afară de aceasta, se mai adaugă o dificultate: nu toți negustorii au notate consecvent valorile vamale ale mărfurilor ce le importă. Prin urmare, o ierarhizare a negustorilor clujeni nu poate fi, în aceste condiții, decît cu totul relativă.

Totuși se pot desprinde ca negustori, caracterizați ca atare și cu o activitate comercială mai înfloritoare în cadrul traficului clujeano-cracovian, 24 de persoane, printre care amintim pe Mihail Luther, Andras Baychel, Petru Filtstich²⁸, Laurențiu Schmelcz, Hans Schmidt, Gaspar Masswander, Janosz Pakos, Benedict Bornemisa, Ștefan Lang, Janusz Schieb, Teleki Lőrincz, Hanus Vaitel, Janusz din Cluj, Ștefan din Cluj, Valanti etc²⁹. Sub raport numeric ei reprezintă 39,34% din totalul negustorilor clujeni care apar pe piața Cracoviei în ultimii ani ai sec. XVI. Valorile vamale ale mărfurilor pe care acești 24 de negustori clujeni le importă de la Cracovia sau le exportă la Cracovia se ridică la suma totală de circa 10.506 fl. 41 d. ung.³⁰, ceea ce raportat la totalul traficului import-export în sumă globală de $\pm$ 18.148 fl. 88 d. ung.³¹ reprezintă circa 57,89%. Prin urmare dacă negustorii clujeni care încheie la Cracovia tranzacții comerciale de mai mică valoare sînt mai numeroși (37, adică circa 60,66%), sub raportul valorilor vamale ei nu reprezintă decît 42,11%. Așadar, comerțul Clujului cu Cracovia la sfîrșitul sec. XVI este mai mult un comerț efectuat de negustorii cu mai mari posibilități bănești, deși este suficient de mare și numărul celor care încheie afaceri mai mici și a căror contribuție la importul cracovian al Clujului este relativ importantă.

Deși — după cum am spus — este greu să precizăm, pe baza datelor de care dispunem, structura socială a negustorimii clujene care activează în cadrul traficului comercial clujeano-cracovian și este atestată pe piața Cracoviei, totuși se pare că numărul celor care se îndeletniceau exclusiv sau în paralel și cu comerțul era destul de însemnat în Clujul de la sfîrșitul sec. XVI. Într-adevăr, dacă la cei 61 de clujeni pomeniți mai sus ca întreținînd relații comerciale cu Cracovia, mai adăugăm un număr de alte 72 persoane, care sînt amintite³² ca întreținînd relații comerciale cu Viena, Liov, Belus, Moldova sau cu orașele din țară (Carei, Oradea, Zalău, Baia Mare, Satu Mare), avem consemnat la Cluj în ultimul deceniu al sec. XVI un total de 133 persoane, care se îndeletnicesc cu traficul de mărfuri, dacă — evident — toate cele 72 de persoane atestate în registrul tricesimal clujean din 1599 vor fi fost din Cluj și nu și din orașele transilvănene pomenite mai sus spre care, potrivit registrului, unii din ei duc mărfuri din Cluj.

Fără îndoială că ar fi exagerat să presupunem că toate cele 133 de persoane pot fi caracterizate ca negustori cu o activitate comercială continuă și susținută, întrucît valorile vamale trecute în dreptul unora din ele — așa cum rezultă din registrul tricesimal clujean — abia se ridică la cîteva zeci de dinari. Este vorba mai degrabă de simpli precupeți cu o activitate comercială redusă și de caracter mai mult local³³ sau de persoane particulare care desfășoară doar întîmplător o activitate comercială. În lumina acestor considerațiuni, chiar dacă admitem caracterul mixt meșteșugăresc-comercial al Clujului la sfîrșitul sec. XVI, balanța va fi înclinat spre meșteșugari, a căror forță economică se reflectă, de altfel, și în forța lor politică în cadrul Clujului epocii. Ca atare, pare justă afirmația că pe atunci, la Cluj „numărul negusto-

²⁸ În registrul vamal cracovian, Mss. 2121 (1599), fol. 50 scris, greșit: Flostei.

²⁹ Vezi WAP, Cracovia, Księgi cełne, passim.

³⁰ Calculele se bazează pe datele spicuite din Księgi cełne Krakowskie și pe convertirea mărcilor polone în florini poloni la cursul 1 marcă = 48 fl. și a florinului polon în florin ungar la cursul 30 gr.pol. = 66 d.ung.

³¹ Calculul s-a făcut prin adăugarea valorilor vamale trecute la fiecare negustor.

³² Arh. Stat. Cluj, SOC. XIV/8, Registrul de tricesimă din 1599.

³³ Pentru comparație amintim că în orașul Nowy Sącz din Malopolska, centru cu o vie activitate comercială, între 1598—1656 — în mai bine de o jumătate de veac — la o populație de circa 5000 de locuitori au fost abia vreo 60 de negustori (Jan Sygansky, *Historia Nowego Sącza* ..., p. 138). Or, este exclus ca Clujul la aproximativ 7500 de locuitori să fi avut în circa un deceniu un număr de peste 2 ori mai mare de negustori.

rilor de profesie era încă redus³⁴ și că a treia diviziune socială a muncii nu ajunsese încă prea departe în Clujul din ultimii ani ai sec. XVI.

Din datele furnizate de registrele vamale rezultă că în rîndurile negustorilor clujeni care făceau comerț cu Cracovia la sfîrșitul sec. XVI nu se ajunsese la o strictă specializare. Toți cumpărau de toate. Totuși există o mică deosebire, care se descifrează printr-o analiză atentă a registrelor vamale cracoviene și anume: în timp ce toți negustorii cumpără postavuri și pinzeturi felurite, coloniale, pălării, cuțite, hirtie, papuci, mînuși, fețe de masă, dantelă, perdele, ace, curele, ciorapi, inele, sticlă, geamuri, șofran, heringi etc., cei „mari”, — pe lângă faptul că achiziționează postav și pinzeturi în cantități mai mari și de calitate mai bună (Lunski, Fainlundisz, de Köln, de mătase atlas, damasc etc.) — aduc la Cluj și mărfuri ce nu figurează în general în stocurile celor „mici”. Ei importă în exclusivitate și în mari cantități: puști, plumb, alaiun, miniu, cositor, sulf, tablă zincată, oțel, ca și mari cantități de piei de iuit, de veveriță, safian și cordovan³⁵. Este de presupus că, în desfacerea acestor mărfuri pe piața clujeană, ei erau adevărați angrosiști, care aprovizionau atît pe meșteșugarii mai mici din Cluj, cit și din alte orașe ardeleni ori din alte părți, cărora le puteau astfel impune prețurile lor. Cauza pentru care numai așa-zii negustori mari s-au aprovizionat pe piața Cracoviei cu metale, arme și piei scumpe pare a fi prețul ridicat al acestor mărfuri, care, ca atare, nu puteau fi achiziționate în mari cantități de negustorii „mici”³⁶.

Se impune acum să arătăm, pe scurt, felul cum își făceau negustorii clujeni afacerile pe piața Cracoviei. Regimul aplicat negustorilor clujeni pe piața Cracoviei la sfîrșitul sec. XVI era reglementat de dreptul de depozit (Stapelrecht, droit d'étape), potrivit căruia clujenii erau obligați să-și depună măturile în depozit și să le desfacă într-un timp determinat. Negustorii clujeni — ca toți străinii — trebuiau să-și vîndă mărfurile lor negustorilor localnici, care le exportau în alte părți sau le revindeau pe loc altor străini cu un anumit profit³⁷.

Dacă dreptul de depozit acordat Cracoviei și altor orașe limita libertatea de mișcare și tranzacțiile negustorilor clujeni veniți acolo cu mărfurile lor, și aprovizionarea lor cu mărfuri pe piața cracoviană pentru a le aduce în Transilvania era limitată. Ea nu se putea face oriunde, norme stricte reglementînd și această activitate. Negustorii clujeni se aprovizionau cu mărfuri din prăvăliile negustorilor cracovieni aflate în imensul palat din piața mare a orașului, așa-numitul Sukiennice (Tuchlauben, Halle aux draps). Tot aici în mai multe încăperi se vindeau și postavurile (sukna), de unde și numele clădirii³⁸. În anumite condiții, negustorii clujeni se puteau aproviziona cu mărfuri și direct de la casele sau din magazinele negustorilor cracoviени³⁹.

Se pune întrebarea: în ce perioade negustorii clujeni vizitau piața Cracoviei și cit stătea obișnuit un negustor clujean la Cracovia pentru încheierea tranzacțiilor sale. Din registrele vamale ale Cracoviei rezultă că negustorii ardeleni, și deci și cei clujeni, sînt atestați la Cracovia în jurul datei ținerii celor trei mari tirguri anuale: al Sf. Ladislau (3—14 mai), al Sf. Vitus (11—17 iunie) și al Sf. Mihail (29 sept. — 5 oct.), deci mai ales în lunile de primăvară și toamnă, cînd prezența lor acolo trebuie pusă în legătură și cu aprovizionarea negustorilor pentru sărbătorile Paștelui și Crăciunului. Răspunsul la cea de a doua întrebare este mai greu de dat, deoarece nu dispunem de date care să precizeze, în afară de momentul

³⁴ S. Goldenberg, *Orașul Cluj, important centru meșteșugăresc, în secolul al XVI-lea, în Studii*, 1953, 6, IV, p. 157.

³⁵ Cf. księgi cełne Krakowskie, *passim*.

³⁶ Pentru orientare dăm după Felc și Rybarski unele prețuri din diferiți ani: plumbul la Cracovia în 1557 costa 1 centnar (65 kgr) 60 gr. (I. Felc, *Ceny w Krakowie w latach 1369—1600*, Lwów, 1935, p. 64, Anexa); piei de veveriță, 1 buc. în 1566, 10, 11 zloti; oțel (în Wieliczka și Bochnia în 1579) 90 gr. 1 centnar (= 65 kgr); cositor, 1 centn. în 1577, 16 zloti (R. Rybarski, *op.cit.*, p. 287, 292—294).

³⁷ St. Kutrzeba — Jan Ptasnik, *Dzieje handlu i kupiectwa Krakowskiego, în Rocznik Krakowski*, XLV, Kraków, s.a., p. 13.

³⁸ W. Luszczykiewicz, *Sukiennice Krakowskie*, Kraków, 1899, p. 7.

³⁹ St. Kutrzeba — Jan Ptasnik, *op.cit.*, p. 38—39. Pentru amănunte vezi studiul nostru: *Le commerce de la Transylvanie avec la Pologne au XVIe siècle*, în *KevkHist*, VIII, 1969, nr.3, p. 624—625.

plecării, și data sosirii negustorilor clujeni la Cracovia. Doar într-un singur caz dispunem de astfel de date și anume: marele negustor clujean Mihail Luther a intrat prin vama Cracoviei la 16 martie 1597, aducând vin și mied din Transilvania; alte două transporturi de mied și miere l-au urmat în 26 și 28 martie. După ce și-a vindut vinul, miedul și mierea, Mihail Luther a trimis spre Cluj la 29 martie felurite postavuri, pe care le va fi însoțit spre casă negustorul clujean Hanus Lipay, care și-a pus marfa împreună cu Luther în cele două care ale căraușului Christof din Wierzala⁴⁰, iar Mihail Luther a trecut din nou pe la vamă în 3 aprilie cu diferite postavuri, pinzeturi, sirmă de fier, piper, cuișoare etc.⁴¹. Prin urmare, Mihail Luther a stat la Cracovia în primăvara anului 1597 aproape 3 săptămîni.

În chip firesc se pune acum întrebarea: ce cumpărau negustorii clujeni pe piața Cracoviei și ce vindeau acolo. În ce privește mărfurile importate de negustorii clujeni de pe piața Cracoviei, trebuie ținut seamă de faptul că acum, la sfîrșitul sec. XVI, Cracovia, în afară de mare centru al comerțului de tranzit, a evoluat spre mare centru al comerțului de import-export⁴². Ca atare, negustorii clujeni vor importa de aici atît mărfuri din alte țări tranzitate prin Cracovia, cît și produse indigene poloneze. Astfel, clujenii importau de pe piața Cracoviei postavuri, pinzeturi și mătăsuri central- și vest-europene⁴³, pălării slovace, piei diferite est-europene, îmbrăcăminte și încălțăminte, metale și obiecte de metal mai ales de proveniență polonă, mirodenii și fructe din Orient și Italia, pește de la Marea Baltică, chimicale și vopsele, ață, perdele, dantele, hirtie, sirmă, cuie, sticlă, oglinzi etc. provenite fie din Polonia, fie din numeroase alte țări⁴⁴. Din analiza registrelor vamale cracoviene se vede că orașul Cluj, la sfîrșitul sec. XVI, se aprovizionă prin intermediul Cracoviei de pe o arie comercială foarte întinsă, care, în afară de teritoriile de peste mări, cuprindea toate regiunile Europei. Negustorii clujeni au adus atunci pe piața Cracoviei piei de cerb, ceară, covoare (scoarțe), mied, miere, vin, seu topit. În raport cu importul Clujului pe piața Cracoviei, care consta mai ales din produse manufacturate, el a exportat îndeosebi materii prime, urmînd în acest caz regula generală a țărilor de la răsărit de Elba, care trimit spre apus materii prime și importă produse manufacturate⁴⁵.

În ce privește locul ocupat de orașul Cluj, în raport cu celelalte orașe și țirguri ardelen, în comerțul Cracoviei, totalizînd datele registrelor vămii din Cracovia, rezultă că negustorii din Cluj au plătit în 6 ani (1592—1595, 1597 și 1599) taxe vamale de 324 fl. 14 gr., cu circa 225 fl. mai mult decît Oradea, care în 5 ani (1593, 1595, 1597, 1599, 1600) a achitat 99 fl. 18 gr. 4 din, situîndu-se pe locul al II-lea, după Cluj⁴⁶. Prin urmare, în cuantumul taxelor vamale de import și export cu care negustorii clujeni au contribuit la totalul încasărilor vămii din Cracovia în ultimul deceniu al sec. XVI se reflectă importanța relațiilor comerciale dintre Cluj și Cracovia în acel timp.

Pentru a termina considerațiunile noastre privitoare la negustorii clujeni pe piața Cracoviei, trebuie să precizăm că toate cele de mai sus s-au referit la cei veniți la Cracovia și înapoi la Cluj cu mărfuri, după un interval mai lung sau mai scurt. Au fost însă și cazuri cînd unii clujeni s-au stabilit la Cracovia, devenind cetățeni ai orașului din Malopolska. Dar, dacă în sec. al XV-lea între emigranții din diverse părți ale Ungariei, veniți și stabiliți în Polonia, majoritatea o constituiau negustorii, în sec. XVI predomină meșteșugarii-negustori, mai ales aurarii ardeleni, care s-au bucurat de un mare renume în Polonia acelei vremi.

Cercetînd pentru perioada anilor 1555—1611 registrul orașului Cracovia, în care erau trecuți străinii care obțineau cetățenia (ius civile, ius civitatis) nu am aflat, din păcate, nume de negustori clujeni la sfîrșitul sec. XVI. Doar la începutul secolului următor, în 16 iulie 1603 este amintit în *Libri iuris civilis* aurarul clujean Andreas Karai, care va fi fost în același timp și

⁴⁰ WAP, Księgi cełne, Mss, 2120 (1597), fol. 93, 96, 102 v., 104, 105 v.

⁴¹ Idem, fol. 108—108 v.

⁴² Cf. Jan Małeck, *Studia nad rynkiem regionalnym Krakowa w XVI. wieku*, p. 20.

⁴³ Vezi pentru detalii lucrarea subsemnatului: *Dimensiunile comerciale ale Transilvaniei cu Polonia la sfîrșitul sec. al XVI-lea. Produse textile importate de clujeni de la Cracovia, în Omagiu lui P. Constantinescu-Iași cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, p. 289—294.

⁴⁴ Vezi Jan Małeck, *Handel zewnątrzny Krakowa w XVI wieku*, p. 92—142.

⁴⁵ Pentru detalii privind importul și exportul Clujului de la și la Cracovia vezi lucrarea noastră în manuscris: *Schimbul de mărfuri între Cluj și Cracovia la sfîrșitul sec. al XVI-lea*.

⁴⁶ M. P. Dan, *Le commerce de la Transylvanie avec la Pologne au XVIe siècle*, p. 622.

negustor al produselor muncii sale. El nu și-a putut dovedi în fața sfatului orașului originea, deoarece din pricina războiului pierduse tot și abia putuse scăpa cu viața și venise la Cracovia cu soția și copiii (ob bella civilia transilvanensia aliquoties spoliatus, vix cum uxore et liberis ... huc emigrasse). Pentru atestarea identității lui au dat garanție aurarii cracovieni Samuel Piaskowski, Ștefan Peste și Benedict Kecschemeti, care, sub o amendă de 100 zloti de aur, s-au angajat că în interval de un an el va depune actul său de naștere, în caz contrar va pierde cetățenia⁴⁷. Mai târziu, în 1625, aurarul clujean Ioan Tholmacyz a obținut și el dreptul de cetățean al Cracoviei⁴⁸.

În ce privește organizarea comerțului negustorilor clujeni cu Cracovia se poate afirma că el era în general o întreprindere individuală, fiind exercitat de un negustor, cu ajutorul familiei sale⁴⁹. Totuși, uneori registrele vamale consemnează unele întovărășiri de negustori clujeni care aduc împreună la Cluj mărfurile cumpărate la Cracovia. Din registrele vamale cracoviene rezultă că în 1595, de pildă, negustorii Ștefan Lang, Petru Bek, Ștefan Kuzma, Ianusz Szabó, Hanus Vaiss, Ștefan din Cluj și Mihail Globlicz s-au asociat și și-au transportat mărfurile împreună cu un singur căraș, Pavel Endzel⁵⁰. În același an e amintit la vama Cracoviei negustorul clujean Toma Diac cum socio⁵¹. O întovărășire cu ocazia înapoierii la Cluj trebuie să fi făcut și Ianos Pakos cu Mihail Zygeth și Mihail din Cluj cu Kadas Petru, toți din Cluj, cărora le-a transportat mărfurile la Cluj cărașul Ianusz⁵². Cu unul și același vector (forman) și-au adus mărfurile acasă și negustorii clujeni Schmelczzer Laurentiu și Hanus Smith⁵³. În 1597 opt negustori clujeni și-au adus mărfurile toți laolaltă cu cărașul polon Mihail Kyelbaska din Zloty⁵⁴. În registrele vamale cracoviene întâlnim și cazuri cînd și cărașul se întovărășese pentru a putea face față multelor și neprevăzutele greutăți ce-i așteptau în lungul drumului. Așa, de exemplu, în 1599, e amintit cărașul Martin Kovács s *iowarzysimi*⁵⁵ și tot atunci un altul, Martin Szyby cum sociis⁵⁶.

Toate aceste întovărășiri credem că aveau un caracter accidental și temporar, ținînd cît dura călătoria de la Cracovia la Cluj și la sosirea în orașul ardelean desfăcîndu-se, fiecare negustor își lua marfa sa. Că aceste întovărășiri aveau un caracter accidental o dovedește și expresia întîlnită uneori în registrele vamale cracoviene: „włóży do kogo się traffy”, adică: „încarcă (pune) la cine s-o nimeri” sau „la cine va întîlni”. Prin urmare, în afară de asocierea între ei a negustorilor clujeni, era posibilă și asocierea unui negustor clujean cu unul dintr-un alt oraș ardelean, cu un orădean, de pildă, cum, de altfel, se și întîlnesc cazuri în registrele vamale cracoviene. O astfel de întovărășire cu totul întîmplătoare vor fi încheiat în 1597 negustorii clujeni Hegedus Mihai Diak și Boczi Ștefan, fiecare din ei declarînd că-și va pune marfa „la cine s-o nimeri”⁵⁷. Astfel de întovărășiri accidentale și temporare se cunosc și în Polonia, Lituania și Rusia în sec. XVI, uneori înfrîcînd și ele, ca în cazul negustorilor clujeni, forma transportării în comun a mărfurilor sub conducerea unuia și aceluiași căraș⁵⁸.

Cauzele pentru care se înjghebau astfel de întovărășiri efemere trebuie căutate pe de o parte în penuria de bani lichizi în circulație — nu întîmplător se asociază negustorii mai mici —, iar pe de altă parte în nevoia de a mări personalul pentru a face față greutăților ivite în calea negustorilor clujeni pe pămînt străin sau dificultăților și primejdiilor ce-i pîneau în

⁴⁷ WAP, Mss. 1423, *Libri iuris civilis* (1555—1611), fol. 600 v. — 601 (p. 552—553) Andrei Karai era în Cracovia, de prin 1586 (Leonard Lepszy, *Przemysł złotniczy w Polsce*, Kraków 1929, p. 153).

⁴⁸ St. Kutrzeba — J. Ptaśnik, *op.cit.*, p. 93, nr. 3.

⁴⁹ Cf. pentru analogie comerțul ruso-lituan cu Polonia în sec. XVI (A. Wawrzyńczyk, *Studia z dziejów handlu Polski z Wielkim Księstwem Litewskim i Rosją w XVI. wieku*, Warszawa, 1956, p. 103).

⁵⁰ WAP, Ks. cełne, Mss. 2119 (1595), fol. 87 v. — 88.

⁵¹ Idem, fol. 98 (20.III.1595).

⁵² Idem, fol. 105—106. În registru apare expresia: u thowarzisze.

⁵³ Idem, fol. 220 v.

⁵⁴ WAP, Ks. cełne, Mss. 2120 (1597), fol. 69 v. — 70.

⁵⁵ Idem, Mss. 2121 (1599), fol. 49 v.

⁵⁶ Idem, fol. 101 v.

⁵⁷ Idem, Mss. 2120 (1597), fol. 208.

⁵⁸ A. Wawrzyńczyk, *op.cit.*, p. 103.

lungile și grelele lor drumuri din Cracovia la Cluj (deteriorarea mijloacelor de transport, atacurile feudalilor, ale tilharilor la drumul mare, accidente etc).

Tot în legătură cu organizarea comerțului se mai ridică o problemă. Alina Wawrzyńczyk în pomenita sa lucrare⁵⁹ afirmă că negustorii bogați angajau în activitatea lor comercială, mai ales cu ocazia călătoriilor de afaceri în țări străine, lucrători permanenți — slugi (slujitori), care acționau în interesul și în contul patronilor lor. Ei afirmă că acești „slujitori” se recrutau din tirgoveții mai puțin înstăriți, care de multe ori beneficiau de o mare autonomie, putând face comerț și pe cont propriu. În materialul nostru am întâlnit un singur caz, când este vorba de o slugă (slujitor) și anume în 1595 bogatul negustor clujean Gaspar Masswander a fost însoțit la Cracovia de un astfel de „slujitor”, care la înapoierea spre Cluj a declarat la vama Cracoviei următoarele mărfuri: 2 buc. pinză de Silezia, circa 40 coți postav de Moravia și 4 coți de postav Lunski⁶⁰. Întrucît nu avem alte dovezi și întrucît chiar în cazul de față respectivul declară că duce marfa amintită *in usum proprium*, presupunem că aici e vorba de un simplu servitor al marelui negustor clujean și nu avem de a face cu un tirgoveț mărunț care ar fi însoțit atunci la Cracovia pe bogatul negustor clujean și ar fi acționat în numele și la ordinele lui.

Legăturile negustorilor clujeni cu piața Cracoviei la sfîrșitul sec. XVI sînt importante și prin aceea că ridică și o serie de probleme de tehnică a comerțului și anume: problema capitalului comercial, a creditului, a prețurilor și a profitului comercial.

Comerțul exterior constituie un admirabil sector economic pentru formarea și dezvoltarea capitalului comercial. Fr. Engels, referindu-se tocmai la acest lucru, scria: „Capitalul comercial, cel puțin la început, putea să-și scoată profitul numai de la cumpărătorii străini ai produselor interne sau de la cumpărătorii interni ai produselor externe”⁶¹.

Pe calea tranzacțiilor în sfera comerțului exterior o serie de negustori clujeni au ajuns să realizeze mari capitaluri. Explicația fenomenului rezidă în aceea că — după cum ne arată K. Marx⁶² — „Capitalul comercial devine imposibil dacă se schimbă echivalente, el neputînd deci să fie dedus decît din înșelarea bilaterală a producătorilor de mărfuri, care cumpără și care vind, de către comerciantul parazitar, care se intercalează între ei”. Acest intermediar parazitar se conduce după legea schimbului neechivalent, care ar consta în a cumpăra ieftin pentru a vinde scump, cu scopul de a-și spori capitalul investit în mărfuri, de a realiza profitul comercial⁶³. El cumpără, în general, sub valoare produsele interne provenite mai ales din sectorul agrar (vite, piei, ceară, vin, miere, mied etc.) și el vinde peste valoarea lor în străinătate și, în același timp, vinde la prețuri ridicate mărfurile străine aduse în țară⁶⁴.

În cazul negustorilor clujeni angajați în traficul comercial Cluj — Cracovia, la sfîrșitul sec. al XVI-lea, noi putem stabili la o serie de mărfuri importate diferența între prețul de achiziționare a lor pe piața Cracoviei și acela de desfacere a lor pe piața Clujului. Pentru a da doar cîteva exemple, să încercăm a stabili, acolo unde dispunem de date comparative — unele raporturi de prețuri la cîteva articole de import. Carasia, de pildă, o cumpărau negustorii clujeni, în 1598, pe piața Cracoviei, la prețul mediu de 20 gr. 1 cot de Cracovia (egal 54, 94 cm), iar la Cluj în același an 1 cot ardelean (circa 60 cm) s-a vîndut cu 68 d⁶⁵. Calculînd un fl. polon la cursul de 66 d. ung. și operînd reducerea unităților de măsură polone și ardelene la centimetri, constatăm că în 1598 la Cluj un cot polon de carasie s-a vîndut cu 28, 29 gr. poloni, deci cu o diferență de 8,29 gr. în plus la cot, care intra în buzunarul negustorului clujean. Prin urmare carasia cumpărată pe piața Cracoviei era la Cluj cu 41% mai scumpă decît în Polonia.

⁵⁹ *Op.cit.*, p. 104.

⁶⁰ WAP. Ks. cełne, Mss. 2119 (1595), fol. 246—246 v.

⁶¹ Fr. Engels, *Adaos la Capitalul*, vol. III (*Capitalul*, III, Partea I-a, Ed. 1956, p. 41).

⁶² K. Marx, *Capitalul*, I, Ed. P.M.R., 1948, p. 173.

⁶³ B. F. Porșnev, *Studii de economie politică a feudalismului*, București, 1957, p. 109.

⁶⁴ Cf. S. Goldenberg, *Kolozsvár kereskedelme a XVI században*, în *Emlék*, Cluj-București, 1957, p. 306; idem, *Clujul în sec. XVI*, București, 1958, p. 338—339.

⁶⁵ Vezi I. Pelc, *op.cit.*, tabelele de prețuri; S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI*, p. 361 (tabelul nr. 3); M. Dan, *Din relațiile comerciale ale Transilvaniei cu Polonia la sfîrșitul sec. al XVI-lea. Produse textile importate de clujeni de la Cracovia*, p. 293.

Un alt articol de import, orezul, se vindea în 1599 la Cracovia cu 104 gr. 1 kamen (= 13 kgr), iar la Cluj în 1600 cu 16 d. 1 font (636 gr)⁶⁶. Calculele noastre arată că 1 font polon (576 gr) costa la Cracovia 4,60 gr., iar 1 font ardelean (636 gr.) costa la Cluj, 7,3 gr. pol., deci cu 1,16 gr. mai scump (=25%). Piperul s-a vândut la Cracovia în 1596 cu 24 gr. 1 font polonez (576 gr.), iar la Cluj în același an cu 65 d. 1 font ardelean (636 gr.)⁶⁷, deci la Cluj în 1596 un font polon costa 26,75 gr. pol., sau cu 2,75 gr. mai scump decât la Cracovia, aducând negustorului clujean un câștig de 11,45%.

Din exemplul citorva mărfuri rezultă clar posibilitățile de câștig ale negustorilor clujești. Evident că aceste câștiguri nu reprezintă profitul comercial propriu-zis, deoarece din ele ar trebui să scădem cheltuielile de transport, taxele vamale⁶⁸, alte diverse taxe și dări etc., care în cea mai mare parte ne sînt necunoscute, pentru a afla profitul real. Dar și în aceste condițiuni, chiar dacă nu putem urmări procesul acumulării capitalului comercial în mîinile negustorilor clujești, putem totuși presupune că ei au realizat din afacerile lor comerciale mari profituri, căci altfel nu ne-am putea explica marile averi realizate de negustorii clujești Petru Eppel, Razmani, Sebastian Mûnich (Barat), Mihail Bodony, Mihail Luther. unii din ei întreținînd relații comerciale și cu Cracovia și dispunînd cu toții de mari capitaluri lichide, putînd investi în operațiuni comerciale de import și export mii de florini. Tocmai acești mari negustori erau cei care — ca, de pildă, Mihail Luther — puteau investi bani și în produse (materii prime, alimente) indigene pe care le duceau pe piața Cracoviei, de unde aduceau la Cluj produsele atelierelor și manufacturilor apusene și central-europene. Prin aceste operațiuni de export-import, prin cumpărarea sub valoare a unor produse ardeleni și vinzarea lor cu mari câștiguri brute pe piața Cracoviei, apoi prin investirea în total sau în parte a profitului realizat în produse manufacturate și desfacerea acestora la prețuri ridicate pe piața clujeană, Mihail Luther a realizat în scurt timp — e drept cu oarecare încetinire în rotația capitalului — de două ori ciclul capitalului B—M—B⁶⁹, obținînd profitul comercial și la export și la import. Fără să cunoaștem profitul realizat de el din vinzarea produselor ardeleni pe piața Cracoviei, putem presupune că el a fost important, căci în caz contrar, decât să vîndă sub preț, el s-ar fi putut înapoia cu marfa și ar fi desfăcut-o în altă parte, de pildă în Slovacia. Or registrele vamale cracoviene nu amintesc de așa ceva cum pomenesc, de exemplu, de negustorul venețian Giovanni Andrea Recordati, care, în 4 iulie 1597 a trecut înapoi prin vama Cracoviei cu marfa (coloniale, medicinale) pe care n-a putut-o vinde acolo, de bună seamă nu pentru că n-ar fi găsit cumpărător, ci probabil pentru că nu i-a convenit prețul ce i s-a oferit⁷⁰.

Prin acest mecanism s-au născut marile capitaluri ale negustorilor bogați din Cluj la sfîrșitul sec. XVI, capitaluri ce reprezentau uneori prețul a circa 1200 boi, valoarea a 10—20 de case mai modeste, prețul a citorva moșii mai mici sau câștigul pe aproape 10 ani a 20 zilerilor plătiți cu 8 dinari pe zi⁷¹.

De problema capitalului comercial se leagă problema creditului. Într-adevăr, frecvența cu care întîlnim în actele vremii cazuri cînd negustori ardeleni din diferite orașe erau obligați să contracteze datorii cu prilejul achiziționării de mărfuri sau al achitării taxelor vamale în răinătate, dovedește că pentru mulți negustori din orașele și tirgurile ardeleni se poate

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ La vama Cracoviei taxa se încasa *ad valorem*, după o anumită scală, variabilă în funcție de cantitățile și sorturile mărfurilor. Postavurile și unele chimicale (alaun) se impuneau potrivit unui tarif special. Din registrele cracoviene nu putem afla cit se plătea pe fiecare articol și pe unitate, așa cum se poate calcula după registrul de tricesimă al Clujului. Pentru vămile polone vezi, între altele, R. Rybarski, *op.cit.*, I, p. 295—301 și Adolf Pawiński, *Skarbowość w Polsce a jej dzieje za Stefana Batorego*, Warszawa, 1881 (Zródła diejowe, XIII). Diversele reglementări vamale polone din a doua jumătate a sec. XVI în *Volumina legum*, t. II (1550—1609). *Prawa. Konstytucje y przywileje Królestwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego*, Warszawa, 1731.

⁶⁸ Cf. K. Marx, *Capitalul*, I, ed. cit., p. 161, 163; B. F. Porșnev, *op.cit.*, p. 112—113.

⁶⁹ WAP, Ks. cełne, Mss. 2120 (1597) fol. 189 v. G.A. Recordati a declarat: „towar swój nazad ktorego tu wnesprzedal”.

⁷⁰ S. Goldenberg, *Kolozsvár kereskedelme a XVI. században*, p. 307 și idem, *Clujul în sec. XVI*, p. 278—279.

vorbi de o relativă penurie de semne monetare în circulație. În acest caz negustorii străini sau autohtoni mai bogați erau obligați să acorde credit fie în bani, fie în mărfuri, celor cu care încheiau tranzacții comerciale și care, pe această cale, deveneau debitorii lor⁷¹.

Negustorii clujeni care vizitau piața Cracoviei trebuie să fi dus cu ei bani pentru a putea achiziționa mărfuri acolo, ca și în cazul negustorilor clujeni care mergeau la Viena⁷².

În cazul când negustorii clujeni vor fi avut la Cracovia nevoie de bani, ei se vor fi împrumutat fie de la marii cămătari evrei⁷³, fie de la negustorii sau bancherii locali, cum a făcut, de pildă, în 1551 intendentul cracovian al lui Petru Haller, Ioan Arelt⁷⁴. În ce privește diferitele forme de recunoaștere a obligației contractuale, nu întâlnim în materialul nostru decât *fideiussio* sau garanția. Un astfel de caz de garanție depusă de negustorii cracovieni pentru cei clujeni veniți pe piața Cracoviei este cel al negustorului clujean Mihail Luther care în 11 decembrie 1597 a trimis spre Cluj, prin vama Cracoviei, o serie de mărfuri, ca postav silezian de Görlitz, postav fainlundiș, piei de iuft, sulf etc. și neputînd achita taxele vamale de 6 fl. 22 gr. pol. a chezășuit pentru el negustorul cracovian cu care stătea în relații de comerț, Melchior Tyliš (cavit de solvendo Malcher Tyliš)⁷⁵. Peste două zile, în 13 decembrie 1597, Melchior Tyliš, garantul (*fideiussor*), a achitat datoria lui Mihail Luther (*debitum creditum*)⁷⁶, drept care s-a făcut cuvenita înregistrare atît la rubrica zilei de 13 decembrie, cit și, marginal, în dreptul zilei de 11 decembrie: sol[vit] 13 decembris fl. 6 gr. 22.

Astfel de cazuri de garanție depusă de negustorii cracovieni pentru cei clujeni dovedesc că relațiile comerciale dintre ei erau foarte strînse și bazate pe o încredere mutuală. Garantul răspundea cu toată averea sa mobilă și imobilă pentru achitarea datoriei, putînd fi arestat și el și debitorul și confiscate lucrurile lor în caz de neachitare a obligației contractate și garantate⁷⁷.

Aruncînd o privire asupra celor de mai sus, constatăm că la sfîrșitul sec. al XVI-lea între Cluj și Cracovia au existat relații comerciale relativ dezvoltate. Negustorii clujeni au fost atunci pe piața Cracoviei și au adus la Cluj mărfuri provenite din întreaga Europă și chiar din ținuturile de peste mări, ceea ce dovedește o extraordinar de întinsă arie de aprovizionare pentru Clujul de la sfîrșitul sec. al XVI-lea. Prezența negustorilor din Cluj la Cracovia dovedește caracterul direct, nemijlocit al relațiilor comerciale dintre cele două orașe. Acest comerț a fost în cea mai mare parte un comerț de tranzit, sorturile și cantitățile de mărfuri poloneze exportate din Cracovia la Cluj fiind în general reduse, ca și produsele ardelenene exportate din Cluj la Cracovia. Sub acest raport balanța comercială a Clujului, în comerțul său cu Cracovia, se dovedește a fi fost pasivă.

Din registrele vamale ale Cracoviei se vede că și acum au continuat să vină, ca și în trecut, produse scumpe, de calitate, din Europa apuseană ori sudică sau din alte părți (postavuri, pînzeturi, mătăsuri, tafta, dante-luri, mirodenii, blănuri etc.) — ceea ce reflectă pînă la un punct o anumită politică de clasă. Dar la sfîrșitul sec. al XVI-lea, revoluția prețurilor și

⁷¹ De o lipsă a semnelor bănești în circulația comercială vorbește și Alina Wawrzyńczyk, *op.cit.*, p. 112, în legătură cu afacerile comerciale dintre Polonia pe de o parte și Lituania și Rusia, pe de altă parte, în sec. XVI.

⁷² Cf. S. Goldenberg, *Kolozsvár kereskedelme a XVI. században*, p. 303.

⁷³ Cf. Ignacy Schiper, *Dozje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa, 1937, p. 113.

⁷⁴ Cf. S. Goldenberg, *Hallerii, un capitol din istoria comerțului și a capitalului comercial din Transilvania în sec. XVI*, în *Studii*, XI, 1958, nr. 5, p. 100.

⁷⁵ WAP, ks, celne, Mss. 2120 (1597), fol. 311 v.

⁷⁶ Idem, fol. 314 v.

⁷⁷ Vezi, pentru amănunte, M. P. Dan, *Le commerce de la Transylvanie avec la Pologne a XVIe siècle*, p. 631–632.

o serie de fenomene politice din Europa de apus (Țările de Jos) au dus la o transformare substanțială în conținutul importului clujean de pe piața Cracoviei, tot mai mult predominând produsele central-europene, în general mai ieftine, dar de multe ori și de mai slabă calitate.

În ce privește legăturile comerciale ale orașelor ardelene cu Cracovia, Clujul se situează pe primul loc, dar în ansamblul comerțului cracoviano-clujean este de ordinul II, după legăturile comerciale ale Clujului cu marele centru de tranzit al Austriei, Viena. Cu toate acestea el își va fi dat totuși o anumită contribuție la constituirea și acumularea capitalurilor comerciale în mâinile citorva din cele mai bogate familii de negustori clujeni atestate la sfârșitul sec. al XVI-lea și în registrele vamale cracoviene. În plus, cum o dovedesc aceleași registre, de legăturile comerciale ale Clujului cu Cracovia pare că au profitat și regiunile străbătute de negustorii clujeni pe drumul lor de întoarcere din Malopolska în Transilvania⁷⁸. Ba mai mult — cum rezultă din cercetările mai noi⁷⁹ — și în cazul Clujului, ca și în al altor orașe ardelene produsele apusene, ori central-europene au fost mijlocite de negustorii ardeleni și pieței din Moldova și Țara Românească și — poate — și celei balcanice. În această perspectivă relațiile comerciale dintre Cluj și Cracovia la sfârșitul sec. al XVI-lea depășesc limitele strimte ale legăturilor dintre două orașe și se încadrează într-o zonă comercială mult mai largă.

MIHAIL DAN

KAUFLEUTE AUS CLUJ IN KRAKAU IM LETZTEN JAHRZEHNT DES 17. JHS.

(Zusammenfassung)

Zwischen Cluj und Krakau bestanden direkte Handelsbeziehungen; zahlreiche Kaufleute aus Siebenbürgen besuchten am Ende des 16. Jhs. den Krakauer Markt, führten verschiedene, in Siebenbürgen erzeugte Waren hin und brachten von dort die Erzeugnisse der Wirtschaft Polens. Wie sich aus den Zollregistern (Księgi cełne) Krakaus ergibt, besuchten im Laufe von sechs Jahren, am Ende des 16. Jhs. (1592–1595, 1597 und 1599) 61 Clujer Kaufleute und Handwerker den Krakauer Platz.

Am Ende des 16. Jhs. wurde für die Kaufleute aus Cluj das Stapelrecht angewendet, dem zufolge die Clujer verpflichtet waren, ihre Waren einzulagern und sie binnen einer bestimmten Zeit an die Krakauer Kaufleute zu verhandeln.

Die Kaufleute aus Cluj sind in Krakau besonders zur Zeit der drei grossen Jahrmärkte beglaubigt: des hl. Ladislaus (3.–14. Mai), des hl. Vitus (11.–17. Juni) und des hl. Michael (29. September — 5. Oktober), Zeiten, zu denen sie ihre Waren verkauften und Waren aus Krakau erwarben; meist blieben sie 1–3 Wochen dort.

⁷⁸ Cf. în acest sens WAP, ks. cełne, Mss 2121 (1599), fol. 18 și fol. 67.

⁷⁹ Fr. Kavka, *op.cit.*, p. 148, 154; R. Manolescu, *Le rôle commercial de la ville de Braşov dans le sud-est de l'Europe au XVIe siècle*, în *Nouvelles études d'histoire*, vol. II, 1960, p. 208 și 212.

Die Clujer Kaufleute führten aus Krakau westeuropäische Stoffe, Leinen und Seidenzeug, Kleider und Schuhe, Metalle und Metallgegenstände, hauptsächlich polnischer Herkunft, Gewürze und Früchte aus Italien und dem Orient, Fisch vom Baltischen Meer, Chemikalien und Farben, Zwirn, Spitzen, Papier, Glass, Spiegel, u.a., teils aus Polen, teils aus vielen anderen Ländern, ein. Folglich versorgte sich am Ende des 16. Jhs. die Stadt Cluj durch die Vermittlung Krakaus aus einem sehr ausgedehnten Handelsraum, der ausser den überseeischen Gebieten auch alle Teile Europas umfasste. Ihrerseits brachten die Clujer Kaufleute nach Krakau Hirschhäute, Met, Honig, Wein, ausgelassenen Talg usw.

Aus den Akten des Krakauer Stadtarchivs geht hervor, dass in der zweiten Hälfte des 16. Jhs. einige Clujer Kaufleute und Handwerker sich in Krakau niederliessen und dort das Bürgerrecht erwarben.

Weiters gibt der Verfasser eine Reihe von Einzelheiten über die Organisation und Technik des Handels zwischen Cluj und Krakau: den Transport der Waren, die Vereinigung der Clujer Kaufleute, die Frage des Handelskapitals, des Kredites, der Preise und des von den Clujer Kaufleuten durch die Handelsbeziehungen zwischen Cluj und Krakau erzielter Gewinns.

Schliesslich macht der Verfasser die Feststellung, dass die von den Clujer Kaufleuten aus Krakau eingeführten Waren von diesen auch an die Märkte der Moldau und Walachei und vielleicht sogar des Balkans weiter verhandelt wurden.

FAIANȚA HABANĂ DIN TRANSILVANIA

Faianța habană este noțiunea colectivă folosită pentru denumirea produselor ceramice ale olarilor anabapțiști (denumiți și habani), colonizați în sec. XVII în Transilvania¹.

Habanii au fost meșteșugari ce s-au distins prin îndeletnicirile lor multilaterale în cursul veacurilor XVI—XVII. Ei au practicat la un înalt nivel tehnic aproape toate meșteșugurile din vremea lor. În țara noastră, ca pretutindeni în Europa Centrală, munca și produsele lor meșteșugărești s-au bucurat de multă apreciere. Conscripțiile din Transilvania din secolele XVII—XVIII specifică întotdeauna calitatea deosebită a produselor meșteșugărești habane pe care le menționează în cuprinsul lor. Dintre produsele meșteșugurilor practicate de habanii din Transilvania, în colecțiile particulare și publice s-au păstrat în număr relativ ridicat cele de olărie. Aceasta explică în parte de ce totuși azi ei sînt cunoscuți în primul rînd în calitatea lor de excelenți ceramiști. Pe de altă parte răspîndirea în țările Europei Centrale a vaselor albe cu smalt de cositor, care au deschis un nou capitol în istoria ceramicii europene, se leagă de numele olarilor anabapțiști. Cele din urmă explică și interesul deosebit al cercetătorilor pentru problemele ceramicii habane.

Cu tot acest interes deosebit, multe probleme ale ceramicii habane au rămas încă neclarificate atît la noi, cît și în străinătate. După părerea cercetătorilor cehoslovaci, habanii s-au ocupat de confecționarea faianței numai după anul 1593², ceea ce pare a fi confirmat de faptul că începînd de la această dată s-au păstrat produse ceramice habane³. Această ceramică se caracterizează prin înalte calități artistice, denotă virtuozitatea tehnică a făuritorilor. De aceea se crede că produsele atît de bine lucrate din punct de vedere artistic și tehnologic n-au apărut dintr-o dată, ci sînt rodul unei experiențe profesionale îndelungate. La întrebarea, cînd, unde și cum și-au însușit habanii această experiență profesională, literatura de specialitate nu a putut da însă un răspuns unanim acceptabil. Renumitul cercetător italian G. Ballardini a observat faptul că un grup specific al produselor

¹ Referitor la colonizarea anabapțiștilor în Transilvania, vezi M. Bunta, *Habanii în Transilvania*, în *ActaMN*, VII (1970), p. 201—226.

² Kudelkova-Königova Alena, *Moravská a slovenská habanská keramika*, Leiden, 1956, p. 12.

³ Catalogul Muzeului de Artă Decorativă din Brno, 1955—1956.

habane, anume tăvile ajurate denotă o înrudire cu tăvile similare confecționate de meșterii din Faenza. Ballardini ne informează și asupra faptului că printre meșterii olari din Faenza erau mulți eretici, adică de credință anabaptistă, care din cauza prigoanei îndreptate împotriva lor au fost nevoiți să se refugieze⁴. Unii cercetători maghiari, pe baza analogiei formelor (tăvi ajurate, recipient în formă de „albarello”), a elementelor ornamentale ce caracterizează ceramica habană din ultimul deceniu al secolului XVI și începutul secolului următor, de asemenea consideră ca difuzori ai ceramicii cu smalt de cositor pe „boccalari”, numiți și „nuovi-christiani” (olari anabaptiști de origine italiană) care s-au refugiat din Faenza⁵. Cercetătorul maghiar Krisztinkovich Béla comunică faptul că, la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul celui următor, conform mărturiei unor date documentare, în părțile de nord și nord-vest ale Ungariei, în Pannonia au lucrat deja meșteșugari anabaptiști proveniți din Italia, printre ei fiind și ceramiști. Acești olari au posedat un repertoriu tipologic format încă la Faenza. Continuu prigonii și siliți a se muta dintr-un loc în altul, e puțin verosimil — arată Krisztinkovich — ca ei să fi purtat asupra lor diferite modele. Mai probabilă pare păstrarea canoanelor ceramice tradiționale de la Faenza prin folosirea elementelor decorative secundare (aplicarea cercurilor concentrice albastre în jurul gâtului, a toartei și pe corpul vasului, medalioane în mijlocul farfuriilor, tăvilor, folosirea cununii de lauri etc.) O dată cu dispariția acestor olari se încheie prima fază de dezvoltare a ceramicii habane. A doua perioadă, numită perioada clasică, începe în primele decenii ale secolului XVII, o dată cu emigrarea în masă a anabaptiștilor din Moravia⁶. Autorul citat ajunge apoi la concluzia că teritoriile amintite au fost acelea unde sub impulsul influenței meșterilor italieni a luat naștere această artă a ceramicii⁷. Observația făcută de Ballardini desigur pare să fie justă. Este un fapt cunoscut că în a doua jumătate a secolului al XVI-lea anabaptiștii părăsesc în masă Italia. După cum a mai arătat și J. Loserth, începând din anii 30—40 ai secolului părțile sud-estice ale Austriei devin realmente locurile de întâlnire ale anabaptiștilor, veniți dinspre Italia, Franța, Elveția etc.⁸. Unele grupuri ale anabaptiștilor întruși aici, prin ținuturile austriece sau prin Ungaria emigrează mai departe spre Moravia, unde începând din 1535 trăiau în relativă liniște în cele aproximativ 43 de comunități ale lor. Grupuri răzlețe însă pot rămâne numai pe teritoriile Ungariei, deoarece anabaptiștii, în general ca în alte țări, erau prigonii și aici. De aceea ei nu puteau fi așezați în masă. Numai unii dintre cei mai puternici feudali maghiari își permiteau să ofere adăposturi vremelnice unor grupuri răzlețe,

⁴ Gaetano Ballardini, *Opere di maestri compendarii faentini e loro rapporti con le ceramiche Habane*, in *Rivista Mensuale*, X (1932), nr. 4.

⁵ Krisztinkovich Béla, *Habán „inkunábulomok” nyomában*, in *Művészettörténeti Értesítő*, 1—2, 1968, p. 73—74.

⁶ *Idem*, p. 74—75.

⁷ *Idem*, p. 79.

⁸ J. Loserth, *Der Anabaptismus in Tirol (1526—1636)*, Viena, 1892, p. 2—35.

constînd eventual din cîteva familii, printre ei fiind și unul sau doi olari⁹. Dacă ținem cont de cerințele (tehnologice de ex.) ce trebuiau asigurate pentru a crea exemplarele minunate ale acestui gen de artă, este greu de presupus că ele puteau fi realizate în asemenea condiții. Migrarea diferitelor grupuri ale anabapțiștilor spre ținuturile morave nu trebuie privită ca un eveniment ce are loc dintr-odată, în cîteva luni; ea putea dura ani de zile sau decenii, între timp grupurile stabilindu-se vremelnice în diferite ținuturi ale Europei Centrale. În cursul migrării dintr-un ținut în altul ceramiștii anabapțiști au realizat anumite contacte cu populația acestor ținuturi, practica lor meșteșugărească îmbogățindu-se continuu cu noi elemente. Această practică la baza căreia, incontestabil, stăteau influențe italiene — și care rămîne neschimbată numai în privința folosirii smalțului de bază din cositor — o aduc anabapțiștii în Moravia. Aici se încadrează în comunitățile organizate după regulile existente la venirea lor, își continuă activitatea, acceptînd influențe noi, dar transmițînd totodată practica lor. Cele anterior afirmate nu contravin datelor documentare conform cărora pe teritoriile vestice și de nord ale Ungariei de odinioară meșteșugarii anabapțiști lucrau începînd de pe la mijlocul secolului al XVI-lea, deoarece este dovedit și faptul că liniștea în care ei trăiau în Moravia era relativă, datorită căreia cu mulți ani înainte de lupta de la Muntele Alb se constată o fluctuație aproape permanentă a anabapțiștilor printre altele și spre părțile Ungariei Superioare¹⁰. După 1620, migrarea se intensifică, din care cauză pînă pe la mijlocul secolului al XVII-lea coloniile olarilor din Moravia sînt distruse. În a doua jumătate a secolului, puternice centre de confecționare a ceramicii habane au devenit cele din comitatele Bratislava, Nitra și Trenčín. Dar această perioadă nu e cea de formare, ci de plină înflorire a ceramicii habane.

În consecință — credem — condițiilor social-politice, în cadrul cărora în general are loc mișcarea anabaptistă după 1525 li se datorește extrema complexitate a artei lor ceramice. Siliți în permanență să se mute dintr-un loc în altul, dintr-o țară în alta, în decursul multor decenii, este aproape imposibil de a stabili rezultantele (formelor, elementelor ornamentale) ceramicii habane din această perioadă.

Existența diferitelor elemente în centrele de olărit ale comunităților morave, spre sfîrșitul secolului al XVI-lea, a dus la necesitatea alcătuirii și introducerii regulamentelor olarilor. Regulamentele ce conțineau prevederi în privința metodelor și procedeelor folosite în cursul procesului de producție trebuiau respectate cu strictețe¹¹. Asemenea regulamente cunoaștem începînd din anul 1584, apoi din 1588, din 1612 un regulament oarecum modificat față de cele anterioare, cuprinzînd dispoziții privitoare la pro-

⁹ În Ungaria anabapțiștii sînt adăpostiți în primul rînd de către feudații cunoscuți prin atitudinea lor antihabsburgică.

¹⁰ Katona Imre, *A habán kerámia néhány kérdése*, în *Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei*, VII (1964), p. 73—87.

¹¹ *Graner Chronik*, Handschrift in der Graner Primat-Bibliothek, Sig. G. J., VI, 26, în *Diplomataria*, p. 465.

ducția de „vase prețioase și scumpe”, precum și pentru „formarea stilului”¹². Examinînd cele cîteva exemplare cunoscute de noi, datate din primele două decenii ale secolului al XVII-lea, această ceramică se caracterizează prin următoarele: ca fond se folosea exclusiv smalțul alb de cositor, opac, tehnologic foarte bine executat, adică fără crăpături, avînd și un luciu. Elementele ornamentale de renaștere tîrzie, mult stilizate (vegetale, florale, geometrice etc.) sînt executate cu o anumită nuanță de bază a culorilor galben-verde, albastru, maron-mangan.

Aproape toți autorii, referindu-se la problemele legate de anabaptism în Transilvania, au menționat că colonizările în masă au fost făcute începînd din anul 1621, în timpul domniei lui Gabriel Bethlen. Din datele furnizate de cronicile anabaptiste se știe că din cauza „incursiunilor războinice” un grup de anabaptiști a fost nevoit să se refugieze din Neumühl, trecînd prin localitățile Wessel, Neudorff și Protzka, la Sobotist, apoi la Wädowitz, alte grupuri s-au refugiat la Gostolän, Schächitz, Eichtelnitz etc., pornind apoi spre Transilvania¹³. Conform acestor informații, cel dintîi grup de anabaptiști era originar din Neumühl. Nu reiese însă din relatările cronicilor dacă localitățile mai sus amintite au constituit pentru ei numai adăposturi vremelnice sau dacă grupului originar din Neumühl i s-au alăturat și alte grupuri din aceste localități. Între primăvara anului 1621—1623 sosesc în continuare grupuri mai mici sau mai numeroase în Transilvania. Despre proveniența grupurilor care sosesc în 1622—1623 cronicile ne informează că sînt originare din localitățile Maskovice și Oleksovice¹⁴. Cercetătorul amintit, Krisztinkovich, în cadrul teoriei sale legate de olarii de origine italiană arată că în cursul acestor emigrări în Transilvania ar fi ajuns și olari italieni. Tot autorul citat arată, în continuare, că în fruntea olarilor din cadrul coloniei de la Vințul de Jos s-ar fi aflat Giuseppe Nagello, un olar de origine italiană, care a lucrat după modele italiene¹⁵. După părerea sa, astfel se explică influențele stilistice italiene ale ceramicii habane din Transilvania în deceniile 4—5 ale secolului XVII. Într-o cronică păstrată la Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia se amintește de un Joseph Nagelle (sic!) ca fiind conducătorul unui grup sosit în Transilvania în anul 1623, care însă la doi ani după stabilire, adică la 17 octombrie 1625 a decedat la Vințul de Jos¹⁶. Într-o altă cronică, păstrată la biblioteca diecezană din Nitra, scrisă la Vințul de Jos de către Jacob Werner, se spune că în 1623, după moartea predicatorului Albrecht Seyl din Moravia a fost

¹² Robert Friedmann, *Die Schriften der huterischen Täufergemeinschaften*, Viena, 1965, p. 7, 171.

¹³ A. J. F. Ziegelschmid, *Die älteste Chronik der Hutterischen Brüder*, Philadelphia, 1947. Pentru datele din cronica lui Jacob Werner vezi 16th Mike, *Az anabaptisták Erdélyben és Delphini*, în *Katholikus Szemle*, VI (1852), p. 764—767; biblioteca Batthyaneum Alba Iulia, Cronica nr. 11—122; nr. 111—93.

¹⁴ Biblioteca Universitară Cluj, Mss. 3217, p. 2070—2071.

¹⁵ Krisztinkovich Béla, *op. cit.*, p. 74; *Az Iparművészeti Múzeum újkeresztény fajanszai*, în *Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei*, III—IV (1959), p. 143—144. În această lucrare (p. 144) autorul îl citează în favoarea argumentelor sale pe italianul G. Liverani, în lucrarea căruia se arată următoarele: „The masters of Faenza emigrate to produce ... in Transylvania”.

¹⁶ Biblioteca Batthyaneum Alba Iulia, Cronica 11—122, p. 696.

trimis un alt predicator, numit Joseph Nägels¹⁷. Din registrul de socoteli al orașului Cluj aflăm că la 28 martie (Seyl a decedat la 12 ianuarie) a sosit în oraș un mic grup de anabaptiști format din 13 persoane, printre ei și un predicator numit Joseph Negel¹⁸. Credem că Joseph Nägels, predicator menționat de Jacob Werner, Joseph Negel, predicator care trece prin Cluj spre Vinț în martie 1623, apoi Joseph Nagelle, menționat în cronica aflată la Biblioteca Batthyaneum sînt una și aceeași persoană. Numele în forma de Nagelle se datorează — credem — unei grafii eronate, iar Nagello unei lecturi greșite (în loc de e — o). Chiar dacă acceptăm că lectura corectă a numelui este Nagello, acesta în perioada amintită de Krisztinkovich nu putea nicidecum să se afle în fruntea olarilor de la Vinț, deoarece la doi ani după stabilirea sa în Transilvania, în octombrie 1625, el a decedat¹⁹. Așadar, cu tot caracterul său atrăgător, teoria că în Transilvania au venit olari anabaptiști refugiați din Italia deocamdată nu este susținută de datele izvoarelor referitoare la anabaptiștii din Transilvania.

Nedumeriri există nu numai în privința originii acestor grupuri, dar și în privința componenței lor. Din scrisorile lui Gabriel Bethlen adresate principesei Suzana Károlyi, datate din luna august 1621, reiese doar atîta că Bethlen avea intenția să aducă în Transilvania zidari, postăvari și „alți meșteșugari”. Cronicarul Szalárdi pomeneste de asemenea numai de zidari și „constructori” și de „tot felul de meșteșugari buni, pricepuți”, fără a spune concret îndeletnicirile practicate de acești „meșteșugari pricepuți”²⁰. Nici din relatările cronicilor anabaptiste nu se poate stabili dacă membrii grupurilor ce soseau unul după altul ani de-a rîndul practicau aceeași meserie sau erau formați din oameni cu îndeletniciri deosebite. Astfel nu se poate afirma cu certitudine dacă printre primele grupuri care vin în 1621, probabil din Neumühl, printre cei ce sosesc în 1622, sau în 1622—23 (ianuarie) din Maskovice și Oleksovice erau dintr-aceia care practicau olăritul.

Prima informație concretă despre meșteșugurile practicate de anabaptiștii așezați la Vințul de Jos ne-o oferă limitațiile din 1626 și 1627, care conțineau dispoziții și cu privire la prețurile produselor confecționate de meșteșugarii habani. Limitația din 1626 încă nu conține prevederi speciale pentru produsele habanilor. Dar printre produsele olarilor sînt specificate „sobe cu smalț alb” și sobe făcute după „felul nemțesc” ale căror plăci (cahle) sînt ornamentate „foarte frumos, motivele de pe o cahla întregindu-se cu motivele de pe cealaltă”²¹. Credem, că aceste referiri sînt primele informații despre produsele lor, respectiv despre sobele cu smalț de cositor alb și cu decoruri florale specifice. La numai cîțiva ani după stabilirea la

¹⁷ Tóth Mike, *op. cit.*, p. 764—797.

¹⁸ Arhivele Statului Cluj, Arhiva Orașului Cluj, 1622, p. 17, 78.

¹⁹ Biblioteca Batthyaneum Alba Iulia, Cronica II—122, p. 696.

²⁰ Gergely Sámuel, *Bethlen Gábor levelei feleségéhez Károlyi Zsuzsannához, in Történelmi Társ, 1882, p. 127—128*; Szalárdi János, *Síralmas magyar krónika, in Erdélyi Történelmi Adatok, II, Budapest, 1853, p. 62.*

²¹ Monumenta Comititalia Regni Transsylvaniae, vol. VIII, Budapest, 1882, p. 348.

Vințul de Jos, produsele lor de excelentă calitate erau cunoscute în toată Transilvania. Astfel se explică faptul că limitațiile din 1627 (aprilie și octombrie) emiteau deja dispoziții speciale pentru produsele lor, iar în cadrul dispozițiilor aceste produse aveau prețuri mult mai ridicate decât produsele similare ale meșteșugarilor transilvăneni. În cazul olarilor, în limitația din 1627 se spune că „cei care doresc produse împodobite, înzorzonate, să se târguiască personal cu meșterul”²². Iar „tîrguiala în voie” limitațiile o îngăduiau în general numai în cazul mărfurilor excepționale, rare sau foarte bune din punct de vedere calitativ. Din păcate pînă în momentul de față nu avem cunoștință de existența unor produse ceramice lucrate în această perioadă timpurie.

Cele arătate mai sus în legătură cu originea și componența grupurilor de anabapțiști stabiliți în Transilvania, necunoașterea produselor ceramice confecționate în acești ani, creează în aparență probleme pentru analiza elementelor componente ale ceramicii habane transilvănene. Dar, după cum am mai arătat, în primele două decenii ale secolului al XVII-lea ceramica habană, cu toate caracteristicile ei (tehnologice și ornamentale) se prezintă bine definită, atît în centrele olarilor din cadrul comunităților din Moravia, cît și în cele existente pe teritoriile Ungariei superioare (de exemplu în Sobotiste). Practica olarilor care se desprind din aceste comunități și se stabilesc la Vințul de Jos, deci și ceramica lucrată de ei, va fi purtat cu siguranță aceleași caracteristici²³.

Caracteristicile ceramicii habane transilvănene în cadrul ceramicii habane în general le putem separa începînd din deceniul IV al secolului al XVII-lea, cea mai veche piesă cunoscută de noi, lucrată în Transilvania, datînd din 1631²⁴ (pl. V, fig. 1).

Prima încercare de a separa ceramica habană transilvăneană în cadrul ceramicii habane în general se datorește lui Karl Layer²⁵. Într-un articol apărut în anul 1928 Layer, căutînd să descrie caracteristicile ceramicii habane din Transilvania, își îndreaptă atenția spre un anumit tip de vase (cancee) foarte răspîndite în secolul al XVIII-lea în Transilvania (pl. VI, fig. 6—9). Pentru acest tip de vase în secolul al XIX-lea s-a folosit denumirea de „cancee din Vinț” (în limba maghiară: vinczi kancsó, vinczi bokály kancsó, cuvîntul bokály derivînd din „boccale” în limba italiană). Denumirea, cuvîntul se folosea mult înaintea stabilirii habanilor în Transilvania, apărînd pentru prima oară în anul 1549²⁶. Conscripțiile și urbariile din secolele XVII—XVIII printre produsele olarilor anabapțiști adeseori înșiră și aceste produse („vinczi bokály”, „vinczi bokaly” = „bocal din

²² *Idem*, p. 417, 478.

²³ Karl Layer, *Oberungarische Habanen Keramik*, Berlin, 1927; Alzbeta Güntherová-Mayetrova, *Slovenska Keramika*, Martin, 1942; Catalogul Muzeului de Artă Decorativă Brno, 1955—1956.

²⁴ Krisztinkovich Béla, *Habán „inkunábulomok” nyomában*, p. 77, fig. 9.

²⁵ Karl Layer, *op. cit.*; *Az erdélyi habánok története*, în *A Műgyűjtő*, 1928, nr. 5, p. 146—148; Kudelkova-Königova Alena, *op. cit.*.

²⁶ *Magyar Oklevélszótár*, Budapesta, 1902—1906, 80.

Fig. 1

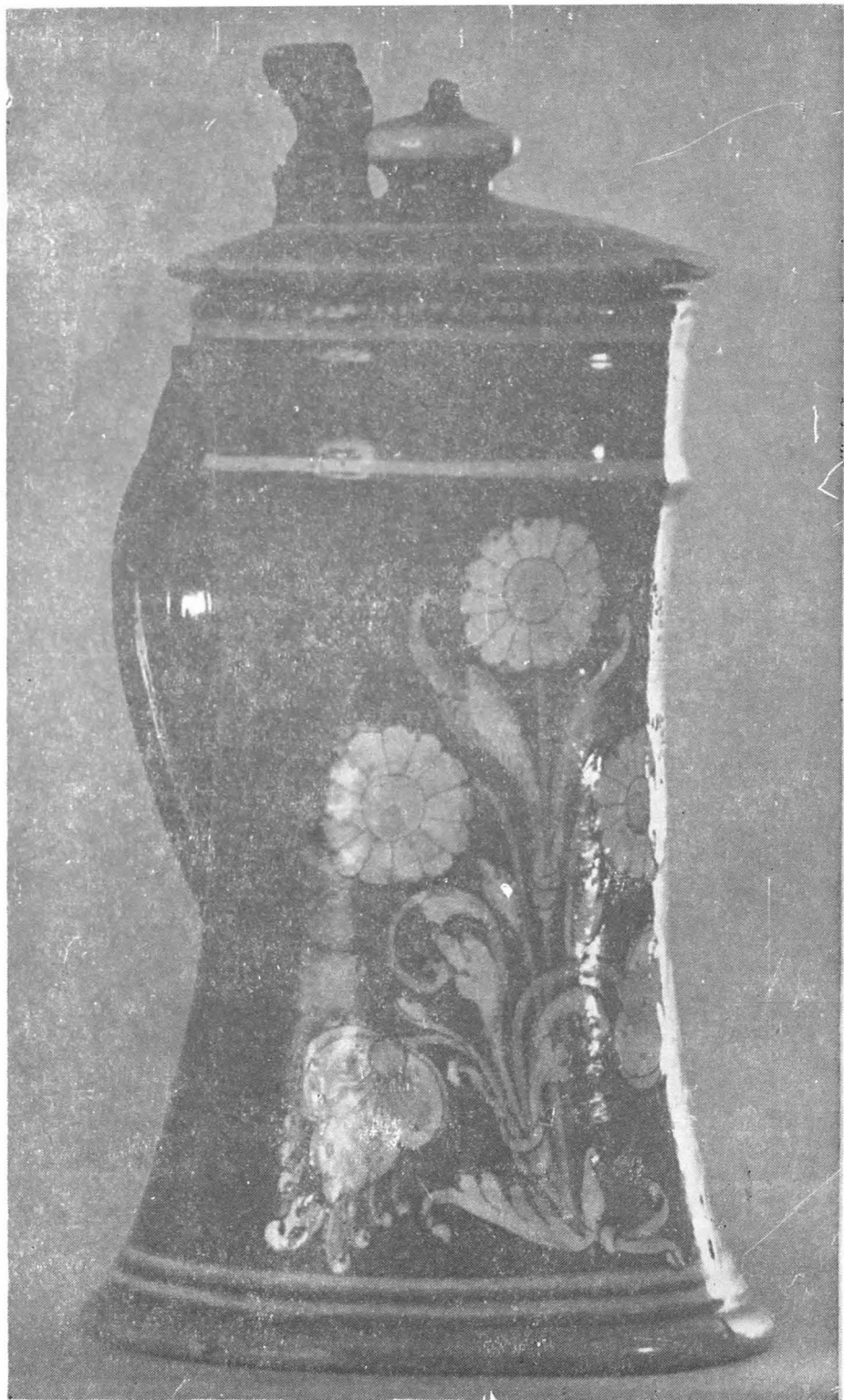

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Vinț"). Dar nu avem nici un indiciu care să ne arate că în privința formelor vasele amintite cu aceste denumiri corespundeau vaselor răspândite în secolul al XVIII-lea²⁷. Interesant este că, din câte cunoaștem, printre produsele ceramice habane lucrate în a doua jumătate a secolului al XVII-lea și primele decenii din secolul al XVIII-lea nu s-au păstrat asemenea forme, ci un alt tip (pl. III, fig. 8; pl.V, fig. 4—6). Ceramica pe baza căreia Layer descrie în 1928 caracteristicile ceramicii habane transilvănene este, în fond, marfă de import austriacă. Probabil că olarii rămași la Vinț și după 1767 au căutat să imite aceste produse, atât prin motivele ornamentale și colorit, cât și prin formele lor, cu timpul fiind uitate produsele lor ceramice specifice. Astfel se explică, de ce pentru aceste forme s-a păstrat denumirea veche, de „canceu din Vinț”.

Față de părerea, deși eronată, a lui Layer, există și altele, întrucâtva tot eronate. Cunoscutul cercetător maghiar al ceramicii habane Imre Katona emite părerea că nu există criterii pe baza cărora ceramica habană transilvănă să poată fi separată de cea produsă în Ungaria de vest. Printre argumentele sale înșiră și pe acela, că în rîndurile primelor grupuri care au venit în Transilvania nu se găseau olari. Acest fapt l-ar fi determinat pe Gabriel Bethlen să facă și cea de a doua colonizare, în anii 1622—1623 (ianuarie); iar grupurile stabilite în acest timp la Vinț au fost originare din Maskovice și Oleksovice ca și anabaptiștii stabiliți în aceeași perioadă în regiunile vestice ale Ungariei. Ca urmare, practica lor meșteșugărească nu se deosebea de cea a transilvănenilor²⁸. Din informațiile oferite de cronicile anabaptiste știm însă că în perioada sus-amintită s-au stabilit în Transilvania aproximativ 735 de persoane. A presupune — chiar dacă luăm în considerare că numărul include și membrii de familie — că toți aceștia erau de aceeași meserie, adică olari, ar fi mai mult decît exagerat. Este adevărat că olarii anabaptiști refugiați din comunitățile morave, indiferent că se stabilesc în Ungaria de vest sau își iau drumul spre Transilvania, posedau aceeași practică, formată pe locurile lor de origine. Toate acestea fac însă să nu putem surprinde deosebiri în momentul stabilirii lor, și încă cîtiva ani: un deceniu, eventual doi. După cum am mai arătat, olarii habani aveau un înalt nivel profesional în momentul stabilirii lor în Transilvania. Trebuie să admitem însă și faptul că în decurs de cîteva decenii practica lor a influențat pe cea a olarilor locali, dar, la rîndul ei, în acest răstimp s-a îmbogățit continuu și arta olarilor habani atât în ce privește elementele de formă, cât și ornamentația²⁹, chiar dacă ținem cont de carac-

²⁷ După cum reiese din urbariile și conscripțiile întocmite în secolele XVII—XVIII, sub denumirea de „boccale” (bokálly) nu se înțelegea un anumit tip de ulcior, ci în general ulcioarele de diferite dimensiuni și tipuri, folosite pentru consumul lichidelor.

²⁸ Katona Imre, *A kék habán kerámiáról*, în *Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei*, VIII (1965), p. 43. În favoarea acestei afirmații, după părerea autorului amintit, pledează un document emis în 1662 (?). Din conținutul actului reiese că anabaptiștii care trăiau pe moșiile familiei Batthyány îi vizitează în fiecare an pe coreligionarii lor din Transilvania, încercînd 2—3 căruțe „cu cine știe ce mărfuri”. Aceste rînduri confirmă faptul că între grupuri, deși îndepărtate între ele, au existat în permanență legături, fiind informate reciproc asupra mersului vieții și activității.

²⁹ Vezi pl. I—VII.

terul relativ conservator al ceramicii habane în folosirea elementelor ornamentale³⁰. Cositorul, material de bază al vaselor habane cu smalt alb, era o marfă ce se importa în Transilvania. Greutățile, în general cunoscute, în sec. XVII în ce privește procurarea acestui material au determinat pe olarii de la Vinț să-și îndrepte atenția spre găsirea unor noi procedee tehnologice în alcătuirea smaltului de bază. Ceramica orientală, turcească, care abundă în Transilvania și în această perioadă, formele și ornamentele acesteia, au influențat și ele ceramica habană. Toate aceste elemente au adus schimbări în practica ceramiștilor de la Vințul de Jos. În urma analizei ceramicii habane de proveniență transilvăneană ce s-a păstrat în număr relativ mare în muzeele din țară și în cele din străinătate³¹, pe baza materialului rezultat din săpăturile care au avut loc în cetatea Vurpărului și la Vințul de Jos³², putem surprinde — deocamdată — unele faze ale schimbărilor amintite. Însă, după cum aflăm din literatura de specialitate maghiară, există numai o singură piesă despre care se poate spune cu certitudine că a fost executată în părțile vestice ale Ungariei, de către habanii stabiliți în aceste regiuni³³. Deci, din moment ce nu se pot arăta cu siguranță caracteristicile ceramicii habane din Ungaria de vest, nici existența deosebirilor între ea și cea transilvăneană nu se poate pune la îndoială. Credem că nu greșim susținând părerea că schimbărilor care au loc în organizarea, dar și în practica olarilor stabiliți în diferite regiuni după 1620 li se datorește convocarea adunării tuturor conducătorilor branșei olarilor din cadrul diferitelor comunități. Adunarea, la care a luat parte și conducătorul olarilor de la Vințul de Jos, a avut loc la 7 mai 1641 în localitatea Dechtitz³⁴. Discuțiile purtate în această adunare lasă să se întrevadă că unele comunități se deziceau de regulamentele organizatorice, precum și de practicile vechi. Adunarea a avut ca scop, probabil, ca și regulamentele de la sfârșitul secolului al XVI-lea și cele din 1612, întărirea uniformizării practicilor meșteșugărești și organizatorice în rîndul olarilor.

Conform cronicilor și altor izvoare referitoare la viața lor, anabaptiștii stabiliți în Transilvania, la Vințul de Jos, erau huteriți, reprezentînd aripa mai moderată a anabaptismului³⁵. În organizarea și activitatea comuni-

³⁰ Ne referim la faptul că aceleași forme și elemente ornamentale care apar pe vasele lucrate la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea le regăsim uneori și spre sfârșitul secolului al XVII-lea. Figura 1, din pl. I, reprezintă un vas datat din 1616. Un alt vas din anul 1671 prezintă aceeași formă, dimensiuni, purtînd aceleași elemente ornamentale și colorit (cf. Katona Imre, *Magyarországi fajansz és keménycserép*, Budapesta, 1966, p. 24).

³¹ Piese la care ne vom referi în cadrul lucrării de față sînt păstrate de următoarele muzee: Muzeul de istorie Cluj, Muzeul Etnografic al Transilvaniei Cluj, Muzeul Brukenthal Sibiu, Muzeul Național al Ungariei, Muzeul de Artă Decorativă din Budapesta.

³² Săpătura la cetatea Vurpărului a fost efectuată în 1966—1967 de către Gh. Anghel, iar cea din Vințul de Jos în anul 1970 de către M. Bunta și P. Gyulai.

³³ Katona Imre, *A kék habán kerámiáról*, p. 35.

³⁴ Vezi nota nr. 11.

³⁵ Curent anabaptist format în Moravia, care și-a luat numele de la Jacob Hutter, conducător și reorganizator al mișcărilor anabaptiste din Moravia, între anii 1525—1535 (J. Loserth, *Der Communismus der Mährischen Wiedertäufer*, în *Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte*, 142[1927], p. 102).

tății s-au afirmat, de bună seamă, principiile pe care s-a bazat și funcționarea comunităților din Moravia. Olarii — ca alți meșteșugari — din cadrul comunității de la Vințul de Jos lucrau pe brânse, în ateliere comune, unde aveau la dispoziție mijloacele de muncă și materiile prime. Dintre ei unul sau mai mulți erau însărcinați cu aprovizionarea, se îngrijeau de procurarea materiilor prime; altul repartiza sarcinile de muncă etc. Peste toți olarii era un supraveghetor (conducător șef) numit „Vorgestelter Hafnermeister”, care se îngrijea de prelucrarea judicioasă a materiilor prime, de respectarea normelor (profesionale și organizatorice) existente. Ca și în cadrul altor brânse, și la olari diviziunea muncii era organizată pînă în cele mai mici faze ale producției. Un anumit număr de olari se ocupa cu prepararea pastei, alții cu prepararea smălțurilor de bază, cu modelarea, cu arderea, cu decorarea produselor. Diviziunea exista și în sensul că unii erau specializați în confecționarea vaselor, alții lucrau numai sobe. Astfel organizați, capacitatea de producție a atelierelor era relativ însemnată, ei ajungînd să concureze în unele brânse nu numai în privința calității mărfurilor, dar și în privința cantității, cu meșteșugarii breslași, provocînd îngrijorarea acestora, la numai 10 ani după stabilirea lor³⁶.

Despre procedeele folosite în prelucrarea materiilor prime, în obținerea smălțurilor de bază, a diferiților coloranți, despre tehnica arderii, nici în cronicile anabaptiste și nici în documentele care se referă la istoria comunității din Vinț nu ni s-au păstrat indicații. Aceste lucruri constituiau secrete păstrate cu strictețe. De aceea, pentru a putea deduce și reconstitui anumite procedee și faze tehnologice trebuie să recurgem la analiza chimico-mineralogică. Recuperarea unor materii prime și produse finite în cursul săpăturilor începute la Vințul de Jos în anul 1970, continuarea acestor lucrări în anii următori, vor avea un rol determinant în reconstituirea tehnologiei faianței habane. Chiar și pînă la efectuarea acestor lucrări este sigur că la prepararea pastei ei foloseau o argilă cu caracteristici superioare, pregătită pentru a fi prelucrată timp îndelungat, ani de zile, adăugîndu-i-se diferite materii; aceasta după ardere avea o culoare albă sau brună-roșiatică. Din pasta ce devenea albă după ardere, se realizau — conform observațiilor noastre — vasele care poartă smălțul alb de cositor. Materialul vaselor cu smălț albastru, în schimb, e de culoare brună-roșiatică. Calitățile superioare ale pastei folosite le deducem din faptul că ea putea fi prelucrată în niște vase cu pereți subțiri. Cunoaștem cîteva piese datate din deceniul al IV-lea al secolului al XVIII-lea, lucrate dintr-o pastă de culoare roșie, care nu se deosebea mult de lutul de oală obișnuit, deci nu mai pre-

³⁶ În jurnalele economice ale principesei Bornemissza Anna găsim deseori însemnări privind prestațiile anabaptiștilor pentru curtea princiară, date care totodată reflectă și capacitatea de producție a atelierului olarilor. De exemplu la 5 aprilie 1678 întîlnim următoarea însemnare: „... Sava Petru a trimis 117 bucăți de oale cu capac, confecționate de 12 olari anabaptiști”; „în 1682, 68 de bucăți de canceuri (Bokally no. 68)”; „1688, anabaptiștii au adus ca dar de anul nou: cuțite, canceuri (bokally edények), tăvi smălțuite, albe 9 bucăți, albastre 2 bucăți”; „în 1683 au dus la Iernut 490 de bucăți de tăvi albe, 40 de oale de culoare galbenă”; „altă dată 200 bucăți de tăvi”; vezi și nota 60.

zintă caracteristicile sus-arătate. După modelare vasul era ars slab la o temperatură mică, se introducea în smalțul de bază pe care se aplicau elementele ornamentale, urma apoi a doua ardere, la o temperatură mai ridicată.

Pînă la terminarea lucrărilor amintite (încheierea săpăturilor, efectuarea analizelor) o serie de probleme legate de tehnica de producție a olarilor din Vinț nu își pot găsi o explicație. De aceea în cele ce urmează vom insista asupra caracteristicilor exterioare (smalțurile de bază, formele, elementele ornamentale) ale ceramicii habane transilvănene.

Datorită trăsăturilor specifice ale mișcării anabaptiste ei trăiau și lucrau în ateliere comune. Produsele meșteșugărești erau considerate ca realizări ale comunității și nu ale individului, astfel nici produsele ceramice nu au fost marcate cu sigla olarului care le-a făurit. De aceea dorim să menționăm faptul că atribuirea pieselor păstrate în diferite muzee (chiar cunoscute fiindu-ne numele cîtorva olari) ne este imposibilă³⁷.

Analizînd cele aproximativ 200 de piese aflate în colecțiile diferitelor muzee din țară³⁸ și străinătate³⁹, precum și fragmentele ceramice rezultate din săpăturile de la cetatea Vurpărului (Zebernik) și din Vințul de Jos, în cadrul ceramicii habane transilvănene după culoare și procedee tehnologice distingem mai multe feluri de smalțuri de bază.

Smalțul alb de cositor. Cea mai veche piesă cunoscută din această categorie este o tavă (pl. V, fig. 1)⁴⁰, care poartă stema principatului autonom al Transilvaniei, precumși blazonul casei de Brandenburg. Ecaterina de Brandenburg, a doua soție a lui Gabriel Bethlen, la cîțiva ani după moartea acestuia se întoarce în patria sa. Din actele referitoare la procesul de moștenire pe care îl are cu noul principe, Gheorghe Rákóczi I, știm că printre lucrurile pe care Ecaterina de Brandenburg le pretindea lui Rákóczi figurau și o serie de vase lucrate de olarii anabaptiști de la Vinț⁴¹. Căsătoria lui Bethlen cu Ecaterina de Brandenburg are loc în anul 1625, iar în anul 1631 ea părăsește definitiv Transilvania. Astfel piesa respectivă va fi fost executată la Vinț între anii 1625–1631. O altă piesă (pl. I, fig. 3) relativ timpurie este o cană purtînd anul 1634⁴². Smalțul alb de cositor pe piesele analizate poate fi urmărit pînă în deceniul al patrulea al secolului al XVIII-lea, deci timp de mai bine de 100 de ani. Menționăm că în cadrul pieselor care au făcut obiectul analizei noastre le-am inclus numai pe acelea a căror proveniență transilvăneană este — pare-se — certă. Printre variantele smalțului alb distingem o variantă de culoare albă frumoasă, avînd și un luciu slab. Acest smalț formînd un strat relativ gros acoperă în mod excelent suprafața vasului. Pe vasele albe datate în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, apoi din primele decenii ale secolului XVIII apare o variantă care fie că nu mai are luciul alb strălucitor, fie că este atît de subțire încît pare aproape transparentă, putîndu-se observa culoarea teracotei. În Muzeul de istorie din Cluj

³⁷ Din a doua jumătate a secolului al XVII-lea ni s-a păstrat numele lui Jacob Weiss, conducătorul olarilor din cadrul comunității din Vinț, în jurul anului 1658, apoi al lui Friedrich Müller, deținînd aceeași funcție în anul 1694. Dintre olarii care activau în secolul al XVIII-lea, în 1744 este amintit Johannes Stahl, în 1767 Christian Tompek și Johann Stutz, iar în 1772 Heinrich Roth.

³⁸ Vezi nota 31 și 32.

³⁹ Idem.

⁴⁰ Krisztinkovich Béla, *Habán „inkunábulomok” nyomában*, p. 77, fig. 9.

⁴¹ Radvánszky Béla, *Bethlen Gábor fejedelem udvartartása*, vol. I, Budapesta, 1888, p. 259.

⁴² Muzeul Etnografic al Transilvaniei nr. inv. A. 2318. Piesa provine din colecțiile Muzeului Ardelean, nr. inv. I 2666.

se păstrează o piesă, un recipient⁴³, purtînd anul 1647, pe care apare o foarte interesantă variantă a smaltului alb, excelent executat tehnologic, avînd însă o culoare alb-albăstruie (spre gri), din cauza adăugirii unor coloranți la smaltul alb de cositor. Această variantă de smalt ne este cunoscută și de pe o serie de cable dateate în anul 1679, păstrate de asemenea în Muzeul de istorie din Cluj⁴⁴ (pl. IV, fig. 1; pl. VI, fig. 4, 6, 8, 10).

Smaltul galben de antimoniu. În componența acestuia oxidul de cositor rar și scump în Transilvania avea o pondere redusă față de oxidul de antimoniu care în fond servea drept colorant, asigurîndu-i vasului după a doua ardere o culoare caldă, galben-portocalie, de un luciu catifelat. Pe acest smalt de bază, ca și în cazul celui alb, se aplicau elementele ornamentale folosind culorile alb, albastru, verde și maron. Despre ceramica habană de culoare galbenă, în 1664 călătorul turc Evlia Celebi, în jurnalul său de călătorie, notează următoarele: „... Am atîrnat de șaua calului cîteva cești și pahare și le-am luat cu mine ... ele aveau o culoare incît cei ce le vedeau aveau impresia că sînt niște portocale...”⁴⁵. Cea mai veche piesă cunoscută de noi din această categorie a vaselor habane, o cană, datează din anul 1650⁴⁶ (pl. I, fig. 6).

În *smaltul albastru de cobalt*, cositorul era prezent în proporții mult reduse față de oxidul de cobalt. Nuanța smaltului depindea de cantitatea de cobalt adăugată. Astfel se realiza ceramica cu smalt de bază de la o culoare albastru închis pînă la albastru de lavandă. Prima știre despre folosirea smaltului de cobalt este o informație documentară din anul 1651. Într-un inventar întocmit în acest an la Cluj se vorbește despre „un canceu albastru, făcut la Vinț”⁴⁷. Cea mai veche piesă păstrată — după cunoștințele noastre —, o cană înaltă de 22,5 cm, a fost executată de asemenea în anul 1651. Motivele ornamentale stilizate, executate prin culorile alb, galben (și galben-portocaliu), maron, verde, pe fond albastru, execuția exigentă a acestor elemente, calitățile tehnologice excelente ale smaltului de cobalt ne fac să o considerăm drept unul din cele mai frumoase vase habane păstrate pînă în zilele noastre (fig. 1 și pl. III fig. 1). De o rară frumusețe este și recipientul patrulater înalt de 21,5 cm executat în 1653 (fig. 3—4 și pl. IV fig. 7—8). Cele patru laturi (de aprox. 12 cm) poartă diferite ornamente, execuția și coloritul lor denotă o asemănare cu motivele cîinii din anul 1651. Caracteristicile ornamentale, tehnologice ale acestor două piese le prezintă și o cană cu capac de faianță, înaltă de 13 cm (fig. 2 și pl. III, fig. 3), considerente care ne fac să presupunem că ea, deși nu este datată, a fost executată tot în primii ani ai deceniului al șaselea, pare-se chiar de a eiași decorator anonim⁴⁸.

Una din problemele poate cele mai viu discutate în literatura de specialitate, legate de ceramica habană din Transilvania, o constituie ceramica albastră. În ultimii ani mai ales specialiștii ceramicii habane maghiare au încercat să demonstreze că utilizarea cobaltului nu este caracteristică numai olarilor habani din Transilvania, deci ceramica cu smalt albastru nu trebuie considerată un produs specific habanilor din Vinț⁴⁹. Produsele similare în cadrul ceramicii habane din Ungaria de vest sînt tot atît de frecvente ca și în cele din Transilvania⁵⁰. După cum reiese din studiarea materialului păstrat din primele decenii ale secolului al XVII-lea în ceramica habană, într-adevăr, cobaltul chiar de la primele mărturii cunoscute și-a avut întotdeauna rolul, dar numai în execuția motivelor ornamentale. Esențialul problemei nu este faptul că exclusiv olarii transilvăneni ar fi lucrat ceramică cu smalt albastru. Pe cînd olarii anabapțiști așezați în unele regiuni din Europa Centrală după 1620 (de pildă cei din Ungaria de vest)⁵¹ nu dispuneau de minereurile necesare preparării oxidului de cobalt,

⁴³ Pl. IV, fig. 1, nr. inv. F 80.

⁴⁴ Nr. inv. I 3332, I 3352—3356.

⁴⁵ *Evlia Cselebi utazásai*, vol. II, Budapesta, 1908, p. 245.

⁴⁶ Katona Imre, *Habán emlékek Vas megyében*, în *Savaria*, 3 (1965), p. 243.

⁴⁷ Arhivele Statului Cluj, Arhiva Orașului Cluj, Divisionalia, 1651, p. 28.

⁴⁸ Muzeul Etnografic al Transilvaniei, nr. inv. 7033; Muzeul de Artă Decorativă din Budapesta, nr. inv. 2845, 2871.

⁴⁹ Katona Imre, *A kék habán kerámiáról*, p. 35—36.

⁵⁰ Pentru susținerea părerii d-sale I. Katona citează inventarul cetății Rohonc (posesiunea familiei Batthyány) întocmit la 15 iunie 1635. În acest inventar sînt înșirate 306 bucăți diferite produse ceramice ale anabapțiștilor, dar în cazul numai a 6 bucăți se menționează că au smalt albastru, fiind lucrate de olari anabapțiști.

⁵¹ Katona Imre, *A kék habán kerámiáról*, p. 45.

În schimb cei stabiliți în Transilvania aveau cobalt în cantități nelimitate. Mai mult, ei puteau să-și procure acest material mult mai ușor decât cele necesare smaltului alb de cositor. Întrucât acest material se găsea în cantități suficiente, este evident că îl procurau ușor, relativ ieftin. Cobaltul era deci o materie primă pentru prepararea smaltului, pe care transilvănenii o puteau procura mai ușor decât olarii habani din regiunile amintite. De aceea, începând de pe la mijlocul secolului al XVII-lea, raportat la totalitatea produselor ceramice ale habanilor transilvăneni, ceramica albastră constituie un procentaj mult mai ridicat decât în cazul totalității produselor habane din alte regiuni.

În ceramica habană albastră există un grup ce poate fi bine deosebit de restul ceramicii habane datorită caracteristicilor tehnologice ale smaltului, caracterului motifelor ornamentale. În cazul aproape fiecărei piese din această categorie proveniența transilvăneană poate fi dovedită, indiferent în ce țară din Europa Centrală se păstrează ele astăzi⁸².

După cum am mai arătat, olarii anabapțiști aveau un înalt nivel profesional în momentul stabilirii lor în Transilvania. În decurs de câteva decenii practica lor meșteșugărească a influențat pe cea a olarilor locali, dar la rîndul ei s-a îmbogățit continuu și arta olarilor habani. Iar influențele locale, printre care ne gândim și la influența ceramicii orientale, turcești, se reflectă mai cu seamă în ceramica albastră. În Transilvania elementele stilistice ale renașterii tirzii continuă încă în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea și chiar în primele decenii ale secolului al XVIII-lea mai ales în domeniul artei decorative. O caracteristică ce se vedește în mod pregnant îndeosebi în ceramica albastră este aceea — cum o dovedește ceramica păstrată — că după un veac de la așezarea habanilor în Transilvania tezaurul motifelor renașterii transilvănene mai domină practica lor ornamentală. În același timp, meșterii habani din alte regiuni ale Europei Centrale depășiseră de mult utilizarea acestor elemente, folosind ornamente caracteristice veacului al XVIII-lea. Combinarea motifelor ornamentale ale renașterii tirzii cu elemente ornamentale turcești, utilizarea, de pe la mijlocul secolului al XVII-lea din motive obiective, a smaltului de cobalt, mult mai intens decât la olarii habani din alte regiuni, sînt factori care împreună formează trăsătura caracteristică a ceramicii habane albastre din Transilvania.

Un grup interesant în cadrul ceramicii habane transilvănene îl constituie vasele (câni, ulcioare, tăvi) a căror smalt de bază se realiza printr-un procedeu tehnic foarte interesant, anume prin scurgerea la întimplare peste smaltul alb (alb-gri), fie a coloranților maron, fie a cobaltului, rezultatul fiind „smaltul marmorat” (pl. VI, fig. 1—5). Uneori chiar și peste acest smalt se aplica un decor floral conturat prin linii subțiri (pl. VI, fig. 3). Vase executate prin procedeul de smălțuire descris ne sînt cunoscute din colecțiile Muzeului etnografic al Transilvaniei (nr. inv. A. 1586, A. 2425, ele provin însă din colecțiile Muzeului Ardelean) și din colecțiile Muzeului Brukenthal, Sibiu (nr. inv. 1854, 1892, 1895, ultimul provenind din colecția Sigerus). Cu ocazia săpăturilor efectuate la Vințul de Jos au fost recuperate și fragmente ceramice ce poartă caracteristicile smaltului marmorat. Delimitarea perioadei de folosire a acestui procedeu tehnic, dat fiind faptul că nici unul din vasele cunoscute de noi nu sînt datate, se poate face numai cu aproximație. Ea se va fi petrecut în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea și în primele două decenii ale celui următor.

Smaltul mixt. Acest termen înseamnă folosirea a două feluri de smalturi pe una și aceeași piesă, de obicei pe cahlă. Anume: a smaltului de plumb care este transparent, incolor, adăugîndu-i-se diferiți coloranți devine verde, maron, galben sau negru, și a smaltului de cositor opac, alb, galben sau albastru. Acest procedeu de smălțuire a fost observat pe o cahlă purtînd anul 1618, care se păstrează în colecția Muzeului de istorie din Cluj⁸³. Cahlă prezintă două

⁸² Analizînd colecția Muzeului de Artă Decorativă din Budapesta, Katona își formulează părerea amintite făcînd abstracție de proveniența pieselor care se află în această colecție. Din verificarea fișelor științifice rezultă că o serie de piese considerate de Katona ca reprezentînd caracteristicile ceramicii habane clasice, sînt de proveniență transilvăneană, fiind achiziționate de la Iosif Bálinth, Eugen Lázár și Emil Sigerus, toți trei colecționari binecunoscuți în Transilvania. Colecțiile acestor persoane au fost descompletate de urmași încă la sfîrșitul secolului trecut (aprox. 1888—1889), sau în preajma primului război mondial (colecția Sigerus). Diferite piese au fost vindute fie unor muzee transilvănene, fie altora din Viena, sau Budapesta. Caracteristicile tehnologice și ornamentale prezentate de aceste piese le regăsim pe fragmentele ceramice rezultate din săpăturile de la Vurpăr și Vințul de Jos.

⁸³ Muz Ist Cluj, nr. inv. I 3304.

feluri de ornamente lucrate în relief, figurale și vegetale, florale (pl. VII, fig. 1). Ornamentele, figurale din centrul ei sînt acoperite cu smalț alb de cositor, decorate cu albastru de cobalt, iar restul cu smalț de plumb verde și maron (galben). Această piesă ridică o serie de probleme. În primul rînd este aceea dacă anul 1618 se poate accepta drept dată a confecționării, căci în acest caz înseamnă că în Transilvania au lucrat olari anabapțiști înainte de colonizările lui Bethlen, deoarece practica smalțului alb de cositor, oriunde apare ea, în mod sigur atestă prezența olarilor anabapțiști. Din acest tip de cabluri în colecția muzeului se mai păstrează încă două bucăți executate cu același tipar, una fiind acoperită însă cu smalț de plumb verde, purtînd de asemenea mențiunea anului 1618, iar alta a anului 1650 (pl. VII, fig. 2—3)⁵⁴. Analogia pieselor, identitatea inițialelor (G.M.) ne face să credem că sînt fragmentele uneia și aceleiași sobe, anul 1618 reprezentînd data unui eveniment petrecut în viața persoanei la comanda căreia s-a executat această sobă. Pe de altă parte primele sobe lucrate prin procedeul smalțului mixt apar pentru întia oară pe la mijlocul secolului al XVI-lea în Elveția, la Winterthur. Poate fi vorba despre o practică ce-și are rădăcinile pe aceste meleaguri, dar este transplantată de către olarii anabapțiști refugiați în Moravia, sau în Slovacia. Olarii stabiliți la Vințul de Jos făcuseră cunoștință cu această practică încă în locurile lor de origine, în comunitățile morave.

Smalțul de plumb. Primele mențiuni documentare despre produsele cu smalț de plumb verde ale olarilor din Vinț ne sînt cunoscute dintr-un urbariu întocmit în anul 1647, în care se vorbește despre „o sobă executată de un olar anabaptist, lucrată cu smalț de plumb verde”⁵⁵. Cu ocazia verificării colecției de cabluri a Muzeului de istorie din Cluj atenția ne-a fost atrasă de o serie de piese (pl. VII, fig. 7, 9, 11) purtînd aceleași motive ornamentale ca și cablurile lucrate cu smalț alb de cositor, fiind însă nesmălțuite sau cu smalț de plumb verde⁵⁶. Analogia motivelor ornamentale cu cea a cablurilor cu smalț alb de cositor (pl. VIII, fig. 7, 8, 10—12), precum și informațiile documentare citate ne-au făcut să presupunem că aceste piese sînt și ele produse ceramice ale olarilor anabapțiști din Vinț. Presupunerea ne-a fost confirmată de ceramica ce a ieșit la iveală cu ocazia săpăturilor efectuate în cetatea de la Vurpăr și din Vințul de Jos. Materialul rezultat din săpături conține și fragmente de cabluri cu smalț alb de cositor, dar foarte frecvente sînt și fragmentele de cabluri lucrate cu smalț de plumb verde, galben și cele nesmălțuite (pl. VIII, fig. 8—13). Tehnica smalțului de plumb ei o aplicau însă numai pe cabluri.

Literatura de specialitate pînă în prezent nu a menționat astfel de produse ale olarilor habani de la Vinț. După cum am mai arătat, cositorul era un material ce se importa în Transilvania, rar și scump. Întîmpinînd diferite greutăți în procurarea lui, olarii de la Vinț nu puteau respecta componența clasică a acestui smalț. De aceea au fost nevoiți a încerca anumite schimbări privind componența obișnuită a smalțului. În variantele smalțului alb descrise anterior surprindem diferite faze, momente ale încercărilor, în cadrul acestora înscriindu-se și realizarea smalțului galben de antimoniu, albastru de cobalt, practica smalțului mixt, a smalțului marmorat, a smalțului verde, sau prin nesmălțuire, procedeele din urmă fiind folosite exclusiv la confecționarea cablurilor.

Privind destinația lor, produsele olarilor habani din Vinț se împart în două categorii: ceramica decorativă și de uz. La prima vedere, în cadrul totalității produselor păstrate se pare că ponderea o are prima categorie. Este un lucru știut că faianța în general, deci și faianța habană, în ciuda calităților ei tehnologice descrise anterior, nu este termorezistentă. Din cauza încăl-

⁵⁴ Idem, nr. inv. I 3305, I 3307.

⁵⁵ Arhiva Istorică a Academiei Republicii Socialiste România, Filiala Cluj (în continuare Arhiva istorică), Arhiva familiei Lázár din Fintinele, Fasc. 48, No. 16. Urbariul bunurilor di Meşcreac ale generalului Kassai István.

⁵⁶ Nr. inv. I 3328—3335.

zirii, apoi a răcirii rapide se produc fisuri atît în smalțul de bază cît și în materialul teracotel. Ceramica habană însă putea fi utilizată foarte bine în viața de toate zilele fără să fi fost expusă la temperaturi ridicate. De exemplu recipientele se foloseau pentru păstrarea medicamentelor, condimentelor, mirodeniilor etc. Micile rezervoare de apă pentru spălarea miinilor, străchinile, farfuriile, tăvile, serveau ca veselă. Diferite tipuri de căni, cupe, ulcioare de variate dimensiuni erau destinate pentru consumul băuturilor. Desigur, produsele lor ceramice serveau și ca vase ornamentale, ca decor interior. Dintr-un inventar întocmit în 1631 aflăm că în palatul princiar din Alba Iulia se afla o servanță — după cum se descrie — cu minunate vase „neocreștine”⁶⁷. Sobele construite de ei serveau și ele desigur ca decor interior, dar îndeplineau totodată și scopuri utilitare, asigurînd încălzirea încăperilor.

Johann Tröster în cartea sa despre Transilvania⁶⁸ menționează „porțelanele artistice fabricate în orașul Vinț”. Desigur este vorba de o eroare a autorului; la Vinț nu se producea porțelan, ci faianță care avînd un smalț alb lucios, probabil că i se părea autorului citat asemănătoare porțelanului; de altminteri în Europa secretul de fabricație a porțelanului va deveni cunoscut abia peste o jumătate de veac.

Olarii, ca și ceilalți meșteșugari stabiliți la Vințul de Jos pe baza privilegiului acordat de Bethlen⁶⁹, aveau obligația să lucreze în primul rînd pentru necesitățile curții princiare de la Alba Iulia. Munca și produsele lor de olărit, ca și altele, erau foarte căutate în rîndul păturilor nobiliare. De altfel în țările apusene, precum și în Austria, Cehia, Ungaria, în secolul al XVII-lea ceramica habană era foarte populară, căutată la curțile principilor și magnatilor, așa încît s-ar putea spune că folosirea vaselor albe habane era la modă pe vremea aceea. Despre frecvența lor în Transilvania începînd de pe la mijlocul secolului al XVII-lea chiar pînă în a doua jumătate al secolului al XVIII-lea ne informează conșcripțiile, inventarele de moștenire, de împărțeață. Datele acestora din urmă dovedesc că aceste produse erau cunoscute, întrebuințate și de către păturile orașenești. Dieta Transilvaniei din 5 iunie—1 iulie 1631, la insistența reprezentanților orașelor sășești, a interzis prin articolul 29, sub amendă a 200 de guldeni, ca anabapțiștii să-și vîndă produsele la tirgurile ținute în aceste orașe⁷⁰. În ciuda interdicției — cum o dovedesc inventarele sibiene de împărțeață din anii 1670—1750 — ei găseau cumpărători printre locuitorii înstăriți ai orașelor⁷¹.

Evidența tuturor formelor sub care apare ceramica habană transilvăneană este greu de întocmit, deoarece piesele sînt răspindite astăzi în diferite muzee din țară și străinătate, fac parte din clenodiile multor biserici transilvănene sau din colecțiile unor particulari. În cele ce urmează, din varietatea formelor vom încerca să trecem în revistă tipurile de bază. Analiza noastră — după cum am procedat și în cazul smalțurilor de bază — include numai piesele a căror proveniență transilvăneană a fost dovedită⁷².

Dintre produsele de faianță ale olarilor din Vințul de Jos, în colecțiile pe care am avut ocazia să le studiem cele mai frecvente sînt cămile (ulcioarele), iar dintre acestea un tip de vas (pl. I—II, fig. 3—6; 1—6) corpul căruia este puternic bombat, îngustîndu-se atît spre talpă cît și spre git, care continuă printr-o margine de 2—3 cm lățime, dreaptă, perpendiculară sau înclinată spre exterior. Toarta vasului, pe alocuri destul de masivă, pornește din această margine spre corpul vasului. Înălțimea cănilor variază între 10—18 cm. Dimensiunile exacte ale acestui tip sînt greu de stabilit. Unele piese, deși respectă înălțimea maximă menționată mai sus, se îngustează mai mult spre git, altele spre talpă, în funcție de aceasta variînd și diametrul corpului (pl. I—II, fig. 3, 4, 6, 8, 9; 1—6)⁷³. În cadrul cănilor remarcăm o formă foarte interesantă

⁶⁷ Vezi nota nr. 41.

⁶⁸ *Das Alt und Neue Teutsche Dacia*, Nürnberg, 1666, p. 128.

⁶⁹ Magyar Országos Levéltár (în continuare : Arhivele de Stat ale Ungariei). Arhiva familiei Bethlen, 4 iulie 1622; vezi și Áldásy Antal, *Az anabaptisták kiváltságleveléle*, în *Történelmi Tár*, 1892, p. 367, 369.

⁷⁰ Monumenta Comititalia Regni Transsylvaniae, vol. IX, Budapesta, 1883, p. 271.

⁷¹ Julius Bielz, *Winzer Krüge*, în *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 1927, p. 27.

⁷² Vezi nota nr. 31, 50.

⁷³ Muzeul de istorie Cluj (pl. II, fig. 5—6) nr. inv. 6277, F 79; Muzeul Etnografic al Transilvaniei (pl. I, fig. 3; fig. 8) nr. inv. A 2316, A 2318; Muzeul de Artă Decorativă din Budapesta (pl. II, fig. 3—4) nr. inv. 56. 1152. 1840.

avînd corpul mai puțin bombat, alungit și canelat. Canelurile împart de obicei în 5–6 părți corpul vasului, în unele cazuri observăm chiar 12 caneluri, care uneori urmează linii spiralece, dînd impresia că tot corpul vasului ar fi răsurit (pl. II, fig. 2; pl. VI, fig. 1)⁶⁴. Varietatea formelor în cadrul acestui grup al ceramicii habane ne este demonstrată de figurile 3, 5, 7, 9, 1–9, 6–8 cuprinse în planșa I–II–III reprezentînd nouă tipuri diferite de căni-ulcioare, avînd înălțimea între 13–28 cm⁶⁵.

Figurile 4–6 din planșa V reprezintă formele specifice, denumite „boccale” (bokály kancsó) iar figurile 3–5 din planșa V alte trei variante ale acestui tip de bază⁶⁶. Din punct de vedere tipologic interesante sînt ulcioarele cu gît îngust avînd diametrul de aproximativ 3 cm și înalt de 11 respectiv 15–16 cm, ce se ridică dintr-un corp aproape sferic și se lățește într-un cioc (pl. I, fig. 2; pl. III, fig. 7). Prima variantă a acestui tip (fig. 2) este o formă pe care olarii habani o aduc încă din locurile lor de origine, din Moravia sau Ungaria Superioară (?) și prezența căreia poate fi urmărită timp de 60 de ani în materialul haban păstrat. A doua variantă — după părerea unor cercetători — este o formă probabil împrumutată din Orient, care imită formele unor vase de argint sau cupru, lucrate de meșterii transilvăneni⁶⁷. În cadrul colecțiilor amintite sînt prezente, dar în număr redus, formele care imită un anumit tip al cănilor de cositor avînd între 13–23 cm înălțime. Lucrate în deceniul al șaselea al secolului al XVII-lea, ele fac parte — după cum am mai arătat — din elita artei ceramicii habane (pl. III, fig. 1–5), atît în privința calităților tehnologice cit și a execuției artistice a elementelor ornamentale⁶⁸.

Farfuriile și tăvi ni s-au păstrat în număr foarte redus, deși ambasadorul suedez Konrad Jacob Hillebrandt, care în 1657 a vizitat Vințul de Jos, menționează în însemnările sale că „în atelierul olarilor se confecționează farfurii, tăvi de faianță pentru o masă întreagă”⁶⁹. Și probabil nici aceste vase nu erau produse în cantități mai mici decît celelalte tipuri, din care ni s-au păstrat piese relativ numeroase. Cele cîteva farfurii cunoscute sînt plate, unele avînd dimensiuni „uriașe”, cu diametrul de 25–30 cm. Elementele ornamentale sînt dispuse fie în centrul lor și pe margine, uneori lată de 4–5 cm, fie numai în centrul farfuriilor, tăvilor (pl. V, fig. 1–3). Din categoria tăvilor tipologic interesante sînt tăvile ajurate, canelate (pl. V, fig. 2)⁷⁰. Recipientele sînt în general patrulate, avînd un gît îngust, cu capac de cositor ce se înșurubează (pl. IV, fig. 7–9)⁷¹. Mai rare sînt cele hexagonale sau în formă de ulcior fără toartă (pl. IV, fig. 4; pl. I, fig. 5)⁷².

Rezervoarele de apă privitye din față arată ca niște șemineuri în miniatură, ele sînt patrulate, partea superioară fiind deschisă pentru introducerea lichidului, iar partea inferioară este prevăzută cu un orificiu în care se monta o țevă mică de robinet, prin care se scurgea apa

⁶⁴ Muzeul Etnografic al Transilvaniei, nr. inv. A 1586; Muzeul Brukenthal Sibiu, nr. inv. 1568.

⁶⁵ Muzeul de Artă Decorativă Budapesta (pl. I, fig. 5) nr. inv. 2886. 2842 (pl. III, fig. 8); Muzeul Etnografic al Transilvaniei (pl. III, fig. 1), nr. inv. A 2311; Biblioteca Batthyaneum, Alba Iulia (pl. II, fig. 7–8).

⁶⁶ Muzeul Etnografic al Transilvaniei nr. inv. A. 2306, A. 6298, N. 1735.

⁶⁷ Krisztinkovich Béla, *Az Iparművészeti Múzeum újkéresztény fajanszai*, p. 152; Horst Klusch, *Die Habaner in Siebenbürgen*, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, nr. 2, 1968, Band 11, p. 35.

⁶⁸ Muzeul Etnografic al Transilvaniei (pl. III, fig. 1) nr. inv. A 7033; Muzeul de Artă Decorativă din Budapesta (pl. III, fig. 2–3) nr. inv. 53, 2141, 2871; Parohia Unitariană din Rona (jud. Mureș) nr. inv. 75 (pl. III, fig. 4); Muzeul Brukenthal Sibiu (pl. III, fig. 5) nr. inv. 1659.

⁶⁹ *Conrad Jacob Hillebrandt's dreifache schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel* (1656–1659), Leiden, 1837 (în ediția lui Franz Babinger), p. 28–35.

⁷⁰ Krisztinkovich Béla, *Habán „inkundábulomok” nyomában*, p. 77, fig. 9; *Magyar Művelődéstörténet*, Budapesta, vol. III, p. 590–592; Katona Imre, *A két habán kerámiáról*, p. 39.

⁷¹ Dintre aceste tipuri de vase habane, pe lângă calitățile tehnologice și ornamentale caracteristice, din punct de vedere istoric interesant este un recipient avînd 23,5 cm înălțime (nr. inv. 6294). Recipientul a fost executat în anul 1670 de către olarii anabaptiști din Vinț pentru principele Mihail Apafy, ceea ce reiese din următoarea inscripție: Michael Apafy Prin(ceps) Transylvaniae) 1670.

⁷² Aceste forme sînt frecvente printre lucrările habanilor stabiliți în Ungaria Superioară și în Ungaria de vest.

Rezervorul propriu-zis are o capacitate de aproximativ 1 litru (pl. IV, fig. 1—3). Vasul (patru-later) reprezentat prin fig. 5 din planșa IV servea de asemenea pentru spălatul miinilor⁷⁵.

Sobe executate de olarii habani din Vinț sînt foarte des menționate în conscripțiile întocmite începînd de pe la mijlocul secolului al XVII-lea și în secolul al XVIII-lea⁷⁶. Aceste informații însă sînt lacunare în privința formelor și construcției, insistînd mai mult asupra culorii smaltului, asupra ornamentelor cahlilor, uneori și asupra modului de funcționare. După informațiile pe care le deținem, în Transilvania nu s-au păstrat în întregime sobe lucrate de habanii din Vinț. În Muzeul de Artă Decorativă din Budapesta se păstrează însă o sobă (șemineu), de proveniență transilvăneană. Colecțiile Muzeului de istorie din Cluj adăpostesc o serie de fragmente de sobe, cahle, fragmente de cahle (planșa VII, fig. 1—11)⁷⁵. Aceste piese, precum și materialul rezultat din săpăturile efectuate la Vurpăr și Vinț (pl. VIII, fig. 5, 7—13), apoi informațiile documentare ne permit să formulăm unele afirmații privind formele lor și sistemul de încălzire. Ele erau în general patruletate cu colțuri, dar se construiau și sobe cilindrice de ambele tipuri, avînd picioare de piatră sau de fier, partea superioară, bordura, cornișa fiind crenelată sau, după cum ne informează descrierile păstrate în diferite conscripții, „dantelată” (în limba maghiară = csipkézett)⁷⁶. În privința sistemului de încălzire, conscripțiile ne informează că unele sobe erau alimentate cu combustibilul necesar din exteriorul, altele din interiorul încăperilor⁷⁷. Dintre toate formele și categoriile sobelor executate de habanii din Vinț, cele mai prețuite, rare, erau considerate acelea care aveau smalt alb de cositor, decorate cu ornamente florale, vegetale, executate în cele patru culori folosite de ei sau cu ornamentele executate numai într-o singură culoare, albastru de cobalt. Aceste sobe sînt denumite de conscripțiile din secolul al XVII-lea *sobe „boccale”* (bokály-kályha), probabil pe baza analogiei smaltului alb de cositor și a ornamentelor cunoscute de pe diferite tipuri ale vaselor habane (pl. VII, fig. 4—6)⁷⁸.

Elementele ornamentale ale ceramicii habane, inclusiv ale cahlilor se executau prin întrebuițarea culorilor galben (galben portocaliu), alb, albastru, verde, maron—mangan. Uneori decorul este monocrom, toate elementele ornamentale se executau într-o singură culoare: alb, galben pe smalt albastru, sau albastru pe fond alb de cositor (pl. II, fig. 1—4, 6; pl. V, fig. 2). Probabil la aceste din urmă produse se referea Hildebrandt cînd remarcă: „olarii din Vinț execută farfurii și străchini de parcă ar fi făcute în Olanda”⁷⁹. Ele i se păreau asemănătoare vaselor confecționate în manufacturile din Delft, vestitul centru de faianță din Țările de Jos. Adeseori decorarea vasului se rezolva prin combinația culorilor galben și alb, dar în majoritatea lor ornamentele vaselor habane au un colorit policrom, la executarea aproape fiecarei motiv ornamentale fiind întrebuițate toate culorile sus-amintite, inclusiv culoarea verde pe fond albastru (pl. II, fig. 5). Pe vasele lucrate în secolul al XVII-lea culoarea verde are se pare un rol secundar față de celelalte trei. Culoarea maron-mangan servea la conturarea sau dublarea marginilor motivei ornamentale, cu ea se trasau niște linii subțiri de multe ori estompate (pl. I, fig. 3, 6, 9; pl. III, fig. 1, 3, 5, 7, 8; pl. IX, fig. 1—4).

În general, decorul se aplica așezat central pe corpul vasului, între două linii paralele în partea superioară și în cea inferioară a vasului. Alteori decorul era circular, diferite motive dispuse

⁷⁵ *Magyar Művelődéstörténet*, vol. III, p. 590—592.

⁷⁶ Arhiva istorică, Urbaria et conscriptiones. Fasc. XIII, No. 1 (Conscripția bunurilor din comitatele Dăbica, Turda, Cluj, Tirnava, Alba, precum și scaunele Mureș și Arieș ale lui Keresztes Marton Józsefné, Dániel Maria); idem, Fasc. 37, No. 29, Arhiva familiei Toldalagi (conscripțiile din Ercea, Corunca și Minăstirea); idem, Fasc. VIII, No. 5. Arhiva Colegiului Reformat din Tîrgu Mureș (Urbariile bunurilor din Vurpăr ale lui Alvinci Péter); idem, Arhiva din Bahnea a familiei Bethlen, Conscripția din 1765 a conacului din Sinmiclăuș; idem, Fasc. 75, No. 1, Arhiva familiei Kornis (Conscripția posesiunii din Sinbenedic, 1784); B. Nagy Margit, *A reneszánsz és a barokk Erdélyben*, Cluj, 1970, p. 99, 153—157, 277—278.

⁷⁷ Nr. inv. I. 3300—I. 3358, I. 4560.

⁷⁸ Vezi Conscripțiile și urbariile înșirate la nota nr. 74.

⁷⁹ Vezi nota nr. 74.

⁸⁰ Din descrierile urbariilor (citare la nota nr. 74) reiese clar că această denumire derivă din culoarea smaltului alb de cositor purtînd ornamentația specifică produselor habane executate cu cele patru culori amintite.

⁸¹ Vezi nota nr. 69.

la o anumită distanță alternau de jur-împrejur, sau erau înghesuite într-o dungă de aproximativ 6–7 cm de asemenea circulară fie la mijlocul, fie în partea de jos a corpului vasului (pl. I, fig. 3, 6; pl. II, fig. 4–5; pl. III, fig. 7–8). Rareori găsim decorul alcătuit dintr-un singur motiv, de obicei aceleași motive florale, vegetale, cel mult două — trei motive apar stilizate în nenumărate variante, și nu se găsesc măcar două vase purtând exact aceleași ornamente. Pe unele vase decorul e atât de abundent, încît acoperă toată suprafața corpului. Acest lucru se observă deosebit în cazul vaselor al căror smalt de bază era mai puțin reușit tehnologic, în caz contrar suprafața vasului era lăsată să fie dominată de luciul smaltului. În cele două laturi ale ornamentelor, sau în jurul gîtului, alteori pe bordura vasului se observă anul confectionării și niște inițiale, sau numele la comanda căruia a fost executat. Motivele ornamentale erau desenate cu mina liberă. Corpul vasului puternic bombat, sferic, canelat vertical sau oblic, cilindric, ușor concav făcea imposibilă aplicarea șabloanelor. Decoratorul, cînd trasa conturul motivelor, trebuia să țină seamă, pe lîngă cele arătate, și de suprafața smaltului, neted sau pe alocuri inegal ca grosime, iar acest lucru se putea realiza numai în caz că se lucra cu mina liberă. Toate aceste considerente explică pe lîngă multe altele și faptul de ce uneori părțile componente ale motivelor sînt asimetric așezate, unul și același motiv repetindu-se de mai multe ori pe o singură piesă, sau dispus într-o bandă circulară, se observă deosebiri între ele. Observarea cit de puțin atentă a decorurilor existente pe vasele habane ne convinge că în privința executării lor trebuie să excludem posibilitatea folosirii șabloanelor. Deoarece decorul se executa pe smalt, înainte de a doua ardere, mina decoratorului trebuia să lucreze rapid și sigur, ceea ce reclama o îndeminare deosebită, dar și o practică îndelungată. În cadrul olarilor habani, exista o categorie de meșteșugari decoratori, preocupările lor constînd exclusiv în ornamentarea produselor. Pe ceramica lucrată în a doua jumătate a secolului și spre sfîrșitul acestuia, elementele decorative sînt, s-ar putea spune, pictate cu linii groase (pl. II, fig. 1–6; pl. III, fig. 4; și fig. 5). Această tehnică de decorare, care este caracteristică deosebi vaselor cu smalt albastru, i-a făcut pe unii cercetători să vadă o asemănare cu tehnica decorării lucrărilor de argintărie, denumită email transilvănean⁸⁰.

Motivele ornamentale frecvente ale ceramicii habane transilvănene sînt cele florale, vegetale, alternînd pe una și aceeași piesă: lalele, garoafe, bănuței, lăcrămioare, mere-granat (floarea și fructele), ramuri cu frunze stilizate, lujeri, vrejuri (pl. I–VIII), mai rar frunze de acant, de viță de vie, ciorchini de struguri, arborele vieții (arbor vitae), rozete, ghirlande etc., toate aceste elemente mult stilizate (pl. I–VIII). Pe recipientele patrulate, pe cămile cilindrice și pe cahlă apare un anumit tip de vază cu flori avînd un gît înalt și corpul sferic, denumit „vază (amforă) italiană” (olasz korsó, pl. IV, fig. 7; pl. VII, fig. 5). Decor de asemenea general folosit era motivul solzilor, executat în alb, în centru cu puncte galbene sau invers (pl. II, fig. 4; pl. III, fig. 4/7, 8). Pe toate formele și tipurile de vase habane se foloseau ca decor cercurile și liniile paralele duble, executate în alb sau albastru, aplicate pe gîtul, pe marginile vaselor, apoi se foloseau și linii ondulate, linii frînte etc. În materialul haban executat în secolul al XVII-lea rareori întîlnim reprezentări figurale, reprezentările unor clădiri. Cu atât mai surprinzătoare ni se pare prezența acestor elemente pe unele cahlă și căni datate între 1650–1655 (pl. III, fig. 2; pl. VII, fig. 8). Conform interdicțiilor existente în cadrul comunităților anabaptiste, olarii habani se abțineau să folosească asemenea ornamente⁸¹. Pieseile amintite fiind probabil executate la comandă, cu toate interdicțiile trebuia ținut seamă de dorința cumpărătorului.

Remarca generală ce se desprinde din analiza elementelor ornamentale ale ceramicii habane este aceea că vasele confectionate în secolul al XVII-lea, cit și majoritatea celor datate în primele 2–3 decenii ale celui următor, sînt excelente în ce privește execuția, făcînd dovada înaltelor calități artistice ale decoratorilor anonimi.

În primele decenii ale secolului al XVIII-lea, apoi spre mijlocul acestuia, pe lîngă practicile de decorare descrise, în ornamentarea vaselor se observă anumite modificări, în decurs de cîteva decenii elementele ornamentale clasice se înlocuiesc din ce în ce mai mult cu cununii de frunze, reprezentări figurale, îngeri, animale (păsări, cerbi), cu semnele unor bresle reprezentate prin

⁸⁰ Krisztinkovich Béla, *Az Iparművészeti Múzeum útkeresztény fajanszai*, p. 152; Horst Klusch, *op. cit.*, p. 36–39.

⁸¹ Arhivele de Stat ale Ungariei. Arhiva familiei Nádasdy, Mss., Scrisoarea lui Literati János către Nádasdy Tamás (1632?).

unelte și produsele specifice ale breslei, semne de mineri etc. Scara de nuanțe a culorilor de bază se lărgeste, culoarea verde capătă un rol mult mai mare decît avuse înainte, execuția ornamentelor lasă de dorit (pl. II, fig. 7—9, pl. V, fig. 7—9).

*

Colecțiile și materialul rezultat din săpăturile amintite, pe baza cărora am încercat să sintetizăm caracteristicile ceramicii habane transilvănene, înglobează produsele meșterilor olari create în decurs de aproximativ 150 de ani. Între 1763—1767, conform ordinului dat de împărăteasa Maria Tereza, cu concursul iezuitului Ioan Teofil Delpini are loc convertirea la religia romano-catolică a anabaptiștilor din Vinț. Din această cauză grupuri de anabaptiști s-au refugiat în diferite localități din Transilvania, ori au emigrat în străinătate. Aproximativ 24 de familii au rămas însă pe loc, printre ele de bună seamă și olari⁸². În 1771 revărsarea Mureșului a distrus însă în mare parte colonia lor, astfel majoritatea familiilor s-au mutat la Vințul Nou⁸³. Prin destrămarea comunității, în cadrul căreia olarii aveau la dispoziție unelte de muncă, materiile prime, lucrau după anumite practici etc., condițiile de viață și de lucru s-au schimbat. Ca să-și poată întreține familia, olarii anabaptiști, fie rămași pe loc, fie plecați din Vinț, trebuiau să se acomodeze noilor condiții atît în ce privește materiile prime folosite, aplicarea tehnologiei, cît și în privința formelor și ornamentelor produselor. În colecțiile muzeelor din Transilvania se mai păstrează o serie de produse ceramice datate în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și chiar în primele decenii ale secolului al XIX-lea, pe care se observă unele reminiscențe ale tehnicii de decorare proprie meșterilor habani din Transilvania, totuși majoritatea ornamentelor și formelor poartă pe de o parte influența mărfurilor de import austriece. Pe de altă parte, adaptarea la noile condiții, la cerințele maselor largi de cumpărători a cauzat dispariția caracteristicilor specifice habane, produsele ceramice reflectînd tot mai mult influența ceramicii populare, pînă la asimilarea lor totală.

MAGDALENA BUNTA

DIE HABANER FAYENCE IN SIEBENBÜRGEN

(Zusammenfassung)

Habaner Fayence ist der Sammelbegriff zur Bezeichnung der von den anabaptistischen (auch Habaner genannten) Töpfern erzeugten Keramik, die im 17. Jh. — von 1621 an — in Siebenbürgen, auf der Fiskaldomäne von Vințul de Jos angesiedelt wurden.

⁸² În anul 1783 Johann Seivert încă remarca „excelentele lor lucrări de falanță” (*Vom Ursprunge der Wiedertäufer in Ungarn und Siebenbürgen*, în *Ungarisches Magazin*, 3 (1783), p. 214—221.

⁸³ Arhiva Comunității anabaptiste din Vințul de Jos (în păstrare la Ludovic Farkas, Vurpăr).

Die Habaner waren Handwerker, die sich im 16. — 17. Jh. durch ihre vielseitige Tätigkeit auszeichneten. Sie übten mit hoher technischer Vollendung fast alle Handwerke ihrer Zeit aus. In unserem Lande, sowie überall in Mitteleuropa, erfreuten sich ihre Arbeit und ihre handwerklichen Erzeugnisse grosser Wertschätzung. Die Bestandaufnahmen des 16—17. Jhs. in Siebenbürgen vermerken immer die besondere Qualität der habanischen, in ihnen erwähnten Handwerkserzeugnisse. Von diesen ist es besonders die Töpferware, die sich in verhältnismässig grosser Zahl in privaten oder öffentlichen Sammlungen erhalten hat. So erklärt es sich, dass die Habaner heute vor allem in ihrer Eigenschaft als hervorragende Keramiker bekannt sind.

Die habanischen Töpfer hatten bei ihrer Ansiedlung in Siebenbürgen ein hohes gewerbliches Niveau. Im Verlauf einiger Jahrzehnte beeinflusste ihr handwerkliches Verfahren dasjenige der örtlichen Töpfer; ihrerseits aber bereicherte sich auch die Kunst der habanischen Töpfer dauernd in dieser Zeit sowohl in Form als auch Verzierung, trotz des verhältnismässig konservativen Charakters der habanischen Keramik bei Verwendung von Ziermotiven. Zinn, das Grundmaterial der Habaner Gefässe mit weisser Glasur war in Siebenbürgen Importware. Die in 17. Jh. allgemein bekannten Schwierigkeiten bei Beschaffung dieses Materials veranlassten die Vințer Töpfer ihr Augenmerk auf das Finden und Anwenden neuer technologischer Verfahren zur Herstellung der Grundglasur zu lenken. Die orientalische, türkische Tonware, die auch damals in Siebenbürgen im Überfluss vorhanden war, ihre Formen und Ziermotive, beeinflussten gleichfalls die Fayence der siebenbürgischen Habaner. Alle diese Umstände hatten im Verlauf einiger Jahrzehnte nach ihrer Ansiedlung in Siebenbürgen Änderungen im Verfahren der Töpfer von Vințul de Jos zur Folge. Durch Untersuchung der habanischen Keramik siebenbürgischer Herkunft, die verhältnismässig zahlreich in in- und ausländischen Museen erhalten ist, sowie aufgrund des Materials, das durch Ausgrabungen in der Burg Vurpăr (Zebernik) und in Vințul de Jos (Alvinc) ans Licht kam, können wir einige Phasen der genannten Änderungen festhalten.

Die Merkmale der Habaner Fayence Siebenbürgens innerhalb der gesamten habanischen Keramik lassen sich seit dem vierten Jahrzehnt des 17. Jhs. unterscheiden. In vorliegender Arbeit betont die Verfasserin die äusseren Merkmale (die Grundglasuren, Formen, Zierelemente) der habanischen Keramik und vermerkt eine Reihe von neuen Elementen, die von den Forschern, welche sich mit der habanischen Keramik Siebenbürgens befassten, bis jetzt nicht aufgezeigt wurden.

Im Rahmen der siebenbürgischen habanischen Töpferware unterscheidet die Verfasserin nach Farbe und technologischen Verfahren mehrere Arten von Grundglasuren: *die weisse Zinnglasur* (Taf. I. Abb. 1—5, 7—9), *die gelbe Antimonglasur* (Taf. I. Abb. 6), *die blaue Kobaltglasur* (Taf. II Abb. 1—9; Taf. III. Abb. 1—4, 6—8), *die gemischte Glasur* (Taf. VII. Abb. 1), *die Bleiglasur* (Taf. VII. Abb. 2—3; Taf. VIII. Abb. 10), *die marmorierten Glasuren* (Taf. VI. Abb. 1—5). Innerhalb der Habaner Fayence Siebenbürgens bildet die blaue Tonware eine spezifische Gruppe. Die erwähnten lokalen Einflüsse auf Formen, wie auf Ziermotive zeigen sich besonders deutlich an der blauen Keramik.

Bezüglich ihrer Bestimmung, teilen sich die Erzeugnisse der Habaner Töpfer von Vinț in zwei Kategorien ein: die Zier- und die Gebrauchsware. Eine Übersicht aller Erscheinungsformen der habanischen Keramik Siebenbürgens ist schwer aufzustellen, da die Stücke heute in verschiedenen Museen des In- und Auslandes verstreut sind, oder vielen siebenbürgischen Kirchen und Privatsammlungen angehören. In vorliegender Arbeit versucht die Verfasserin, aus der Verschiedenheit der Formen die Grundtypen auszuwählen und nur die Stücke zu untersuchen, deren siebenbürgische Herkunft einwandfrei erwiesen ist.

Die Ziermotive der Habaner Fayence, einschliesslich der Kacheln wurden unter Verwendung der gelben (orangegelben), weissen, blauen, grünen und manganbraunen Farbe hergestellt. Manchmal ist die Verzierung einfarbig, alle Zierelemente wurden in einer einzigen Farbe ausgeführt: weiss, gelb auf blauer Glasur oder blau auf weissem Grund. Oft wurde zur Verzierung des Gefässes nur die gelbe und weisse Farbe verwendet, aber in ihrer Mehrzahl sind die Verzierungen der Habaner Gefässe mehrfarbig, wobei in fast jedem Ziermotiv alle obenerwähnten Farben gebraucht wurden.

Die häufigsten Verzierungen der siebenbürgischen Habaner Fayence sind Blumen- und Pflanzenmotive, abwechselnd auf demselben Stück: Tulpen, Nelken, Gänseblümchen, Mailöckchen, Granatäpfel (Blüte und Früchte), Zweige mit stilisierten Blättern, Ranken, Stengel, seltener Akanthusblätter, Reben und Weintrauben, der Lebensbaum (*arbor vitae*), Rosetten, Girlanden usw., alle diese Elemente oft stark stilisiert (Taf. I—VIII). Eine gleichfalls allgemein

verwendete Verzierung war das Schuppenmotiv, Kreise, parallele Doppellinien, Wellenlinien, gebrochene Linien. Auf einigen Kacheln und Kannen — von 1650—1655 — finden sich, wenn auch selten, figurale Darstellungen, Abbildungen von Gebäuden (Taf. III. Abb. 2; Taf. VII. Abb. 1—3, 8).

Eine allgemeine Beobachtung, die sich nach Ansicht der Verfasserin aus der Untersuchung der Habaner Fayence ergibt, ist die hervorragende Ausführung der aus dem 17. Jh., sowie der Mehrzahl der aus den ersten zwei bis drei Jahrzehnten des folgenden Jahrhunderts stammenden Gefäße, die somit Zeugnis für die hohen künstlerischen Fähigkeiten der Habaner Meister ablegen.

Auf Befehl der Kaiserin Maria Theresia findet zwischen 1763—1767, mit Beihilfe des Jesuitenpaters I. Theophil Delpini die Bekehrung der Anabaptisten von Vinț zur römisch-katholischen Religion statt; so kommt es zur Auflösung der Gemeinde.

In den Sammlungen der Museen Siebenbürgens gibt es noch eine Reihe von Tonwaren aus der zweiten Hälfte des 18. und selbst aus den ersten Jahrzehnten des 19. Jhs., an denen man einige Nachklänge der Verzierungstechnik der Habaner Meister Siebenbürgens bemerkt; dennoch zeigt die Mehrzahl der Verzierungen und Formen einerseits den Einfluss der österreichischen Importware und andererseits spiegelt sie immer mehr — bis zur völligen Angleichung — den Einfluss der Volkskeramik wieder.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

Planșa I

1

2

3

4

5

6

7

8

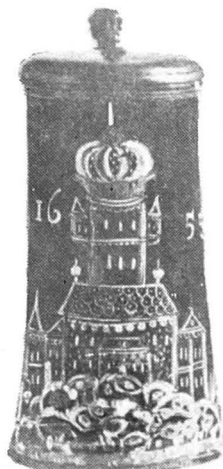

9

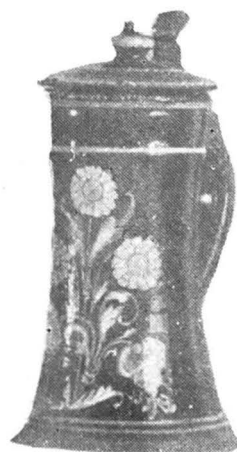
Planșa II

1

2

3

4

5

6

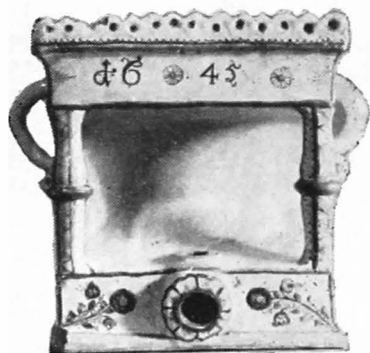

7

8

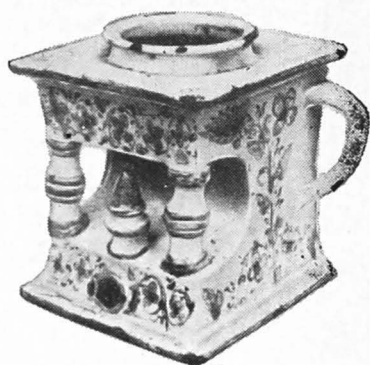
Planșa III

1

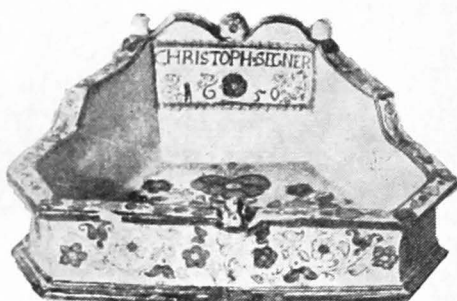
2

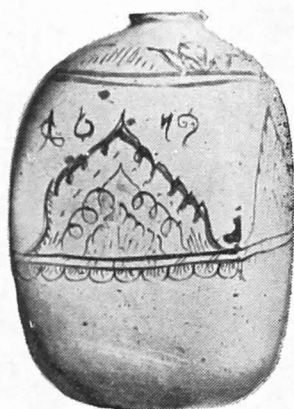
3

4

5

6

7

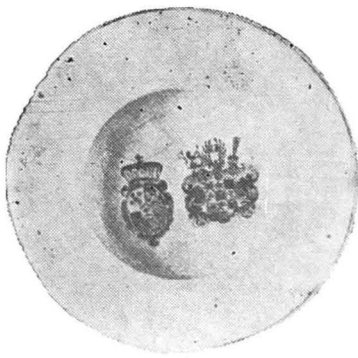

8

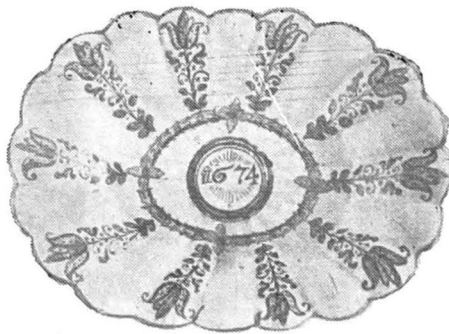

9

Planşa IV

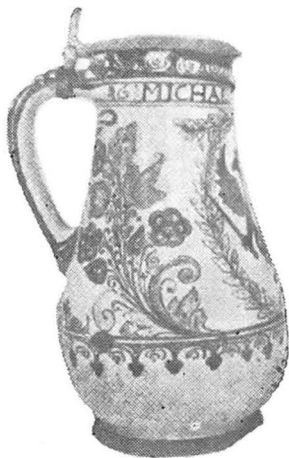
1

2

3

4

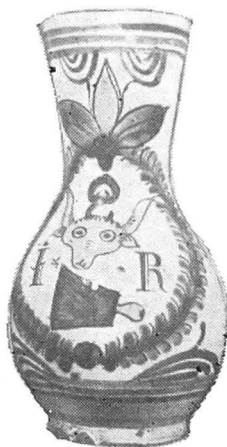
5

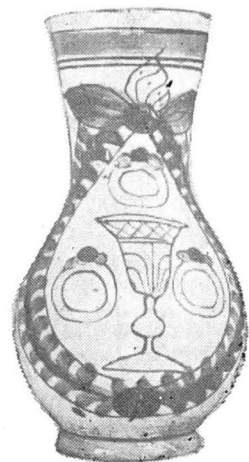
6

7

8

9

Planșa V

1

2

3

4

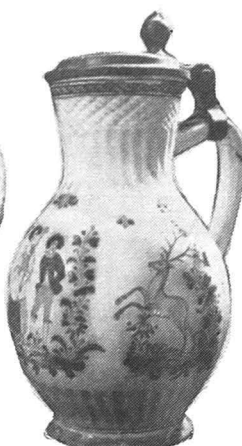
5

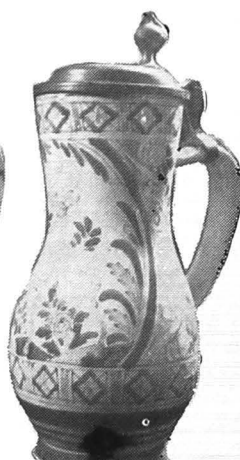
6

7

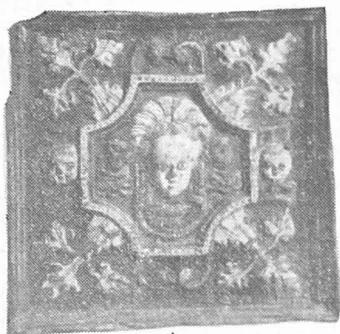

8

9

Planșa VI

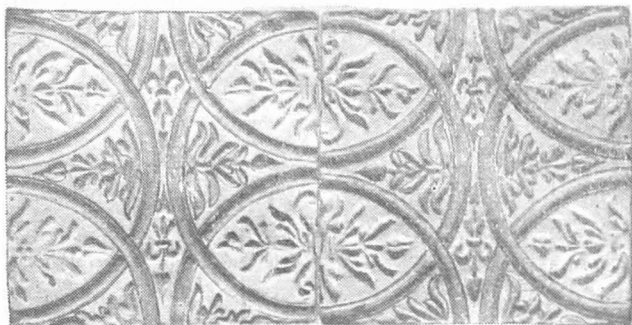
1

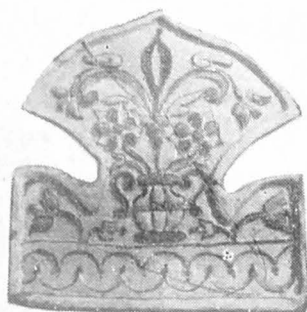
2

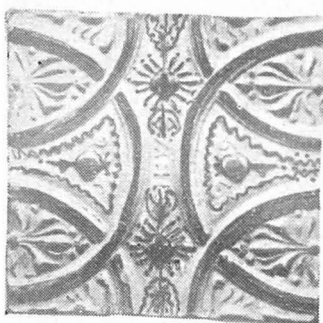
3

4

5

6

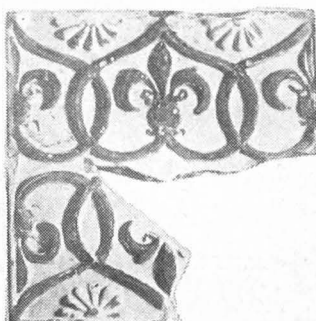
7

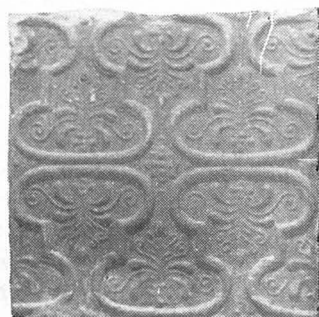
8

9

10

11

Planşa VII

1

2

3

4

5

6

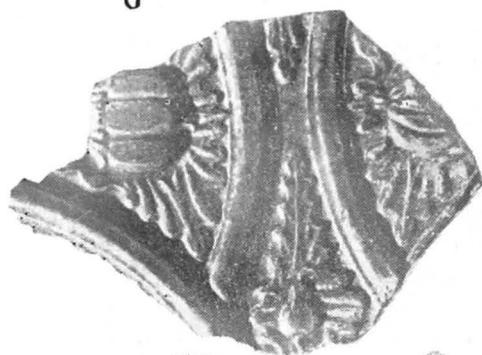
7

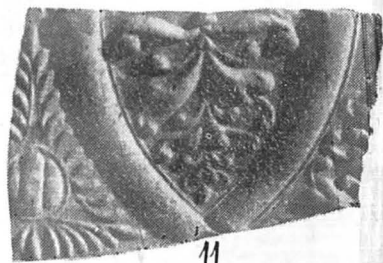
8

9

10

11

12

13

Fig. 1.

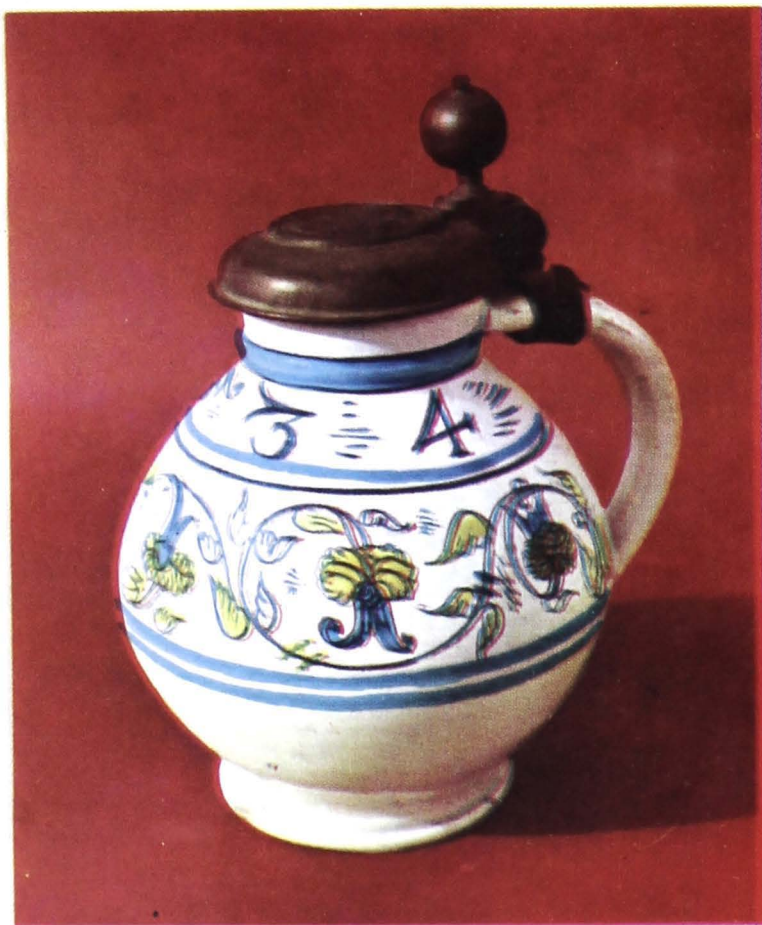

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 4.

FLUCTUAȚII DE VALOARE VAMALĂ LA OFICIUL TRICESIMAL CLUJEAN ÎN PRIMA JUMĂTATE A SEC. XVII

Astăzi nu mai constituie o curiozitate cercetările privitoare la istoria prețurilor pe piața europeană în sec. XVI—XVII. Istoriografia contemporană studiază sistematic, multilateral mai ales fenomenul cunoscut sub numele de „revoluția prețurilor”, căutînd să-i pătrundă cauzele și acordînd atenție diverselor sale aspecte. Pe baza lucrărilor clasice apărute (unele din ele chiar cu multe decenii în urmă) în acest domeniu — lucrări asupra cărora nu mai insistăm aici —, specialiștii au trecut la analiza fenomenelor regionale, atît în Europa apuseană¹, cît și în Europa centrală, îndeosebi prin investigațiile unor istorici polonezi² și maghiari³. Ca urmare, au putut fi stabilite trăsăturile caracteristice ale „revoluției prețurilor” în aria geografică cuprinsă de cercetările acestor din urmă specialiști, s-a efectuat o periodizare valabilă a evoluției fenomenului, au fost pătrunse atît cauzele sale generale, cît și cele specifice Europei centrale. Profesorul Stanislaw Hoszowski de la universitatea din Cracovia arată că cea dintîi dintre cauzele fenomenului pe plan european, definită de cercetători ca fiind aflulul metalelor prețioase venite din America, trebuie privită diferențiat în ceea ce privește Europa centrală. Astfel, creșterea prețurilor în Austria și Cehia se poate datora acumulării de metal prețios scos chiar din minele acestor țări, pe cînd în Polonia — lipsită de exploatare proprie de metal prețios — ea se datorește concursului a doi factori: creșterea cantității de cereale exportate și scăderea valorii metalelor prețioase din cauza importului masiv din America⁴. Același autor indică, drept alte cauze ale fenomenului în discuție, creșterea populației în cursul secolului al XVI-lea, intensitatea dezvoltării economice, dezvoltarea forțelor de producție și progresul tehnic.

Desigur că toate aceste considerente sînt de o mare însemnătate și merită toată atenția, mai ales că se bazează pe numeroase fapte și date documentare.

¹ O bibliografie amănunțită referitoare la problemele regionale vezi în Frédéric Mauro, *Le XVIe siècle européen. Aspects économiques*, Paris, 1966, p. 28—78.

² În special lucrări ale lui St. Hoszowski, mai recent *L'Europe Centrale devant la révolution des prix. XVIe et XVIIe siècles*, în *Annales ESC*, 1961, nr. 3, p. 441—456.

³ Wittman Tibor, *Az árforradalom és a világpiaaci kapcsolatok kezdeti mozzanatai (1566—1618)*, Budapest, 1957 (Értekezések a történettudomány köréből, 4.); N. Kiss István, *Az ár- és bértörténet kérdése Magyarországon 1550—1650 között*, în *Történelmi Szemle*, an. VI, 1963, nr. 2, p. 145—164.

⁴ St. Hoszowski, *op. cit.*, p. 450.

Dat fiind însă că în țara noastră fenomenul „revoluției prețurilor” nu a fost studiat în mod special, cu excepția Clujului în veacul al XVI-lea⁵, este nevoie de a se efectua o analiză amănunțită a prețurilor și la noi, în intervalul de cca un secol pe care îl cuprinde „revoluția prețurilor”, pentru ca să putem încadra și acest teritoriu în fenomenul european. Firește, aceasta este o muncă de amploare deosebită și cu numeroase aspecte, vizînd studiul evoluției prețurilor pe piață, al salariilor și veniturilor de altă natură, al schimbărilor valorii monedelor, al diverselor probleme privind relațiile de schimb între Transilvania, Țara Românească și Moldova, precum și comerțul cu restul Europei etc. În studierea unor astfel de probleme, de mare ajutor ne sînt cercetările pe plan local, utilizarea bogatului material existent în arhivele din țara noastră. Studiarea tricesimei din Cluj reprezintă o atare încercare.

Din multitudinea de aspecte istorico-economice pe care le dezvăluie registrele de tricesimă, ne propunem ca, pornind de la strîngerea integrală a însemnărilor cuprinse în registre, grupînd pe categorii de produse datele culese, să stabilim fluctuația valorii vamale la Cluj în prima jumătate a secolului al XVII-lea, dat fiind că valoarea vămii reflectă în ultimă instanță — desigur, cu un coeficient de aproximație — prețul produsului, deci și fluctuația ei este o oglindă a fluctuației prețurilor produselor ce au trecut prin piața Clujului în această perioadă, fie în direcția sud-estului Europei, fie spre centrul ei sau și mai departe spre vest.

Înainte de a trece la examinarea concretă a acestor date, se impun cîteva observații de ordin general și special.

În rîndul observațiilor de ordin general, trebuie menționat caracterul aproximativ, cel puțin deocamdată, al concluziilor posibile. Acest caracter aproximativ se datorește mai multor factori. Mai întîi: este adevărat că tricesima — care trebuia să fie o cotă fixă din prețul mărfii vămuite, sau, eventual, cifre medii ale valorii ei — dă puțința de a calcula prețul pe piață; dar cu o exactitate doar relativă, intrucît deocamdată nu sîntem în posesia a o serie de date arhivale ce vor putea întregi imaginea circulației de mărfuri. Asemenea date se referă atît la prezența mărfurilor și a negustorilor transilvăneni pe piețe străine (deci la condițiile în care mărfurile ce ating Clujul sînt cumpărate, respectiv vindute la punctul terminus), la natura operațiunilor comerciale efectuate, cît și la însăși producerea mărfurilor respective, la procesul de producție, la toți factorii care dau, la un moment dat, un anumit preț de cost al mărfii.

În ce privește observațiile de ordin special, trebuie să remarcăm că adeseori însemnările din registrele clujene sînt prea lapidare, sau indică încasări după criterii diferite (de exemplu: unele mîrodenii se taxează după greutate, altele după unitatea de capacitate a recipientului în care se află, iarăși altele după valoarea globală a cumpărăturii), ele fiind astfel foarte greu sau uneori chiar cu neputință de adus la numitor comun. Unele inconsecvențe în denumirile date chiar unora și acelorași mărfuri complică și ele situația. De aceea, în calculele făcute, am luat în considerare numai datele sigure, pe care le-am putut verifica și unde am putut stabili fie o unitate de măsură convenabilă, fie o valoare bănească unitară pentru mărfurile respective. În tabelele de prețuri vamale nu au fost incluse însă toate mărfurile reductibile la o bază de calcul relativ sigură, ci numai acelea mai importante sau care apar mai frecvent în registre, deci la care taxa tricesimală poate fi urmărită mai precis în decursul a aproape

⁵ S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, București, 1958, consacră un capitol raporturilor de prețuri existente pe piața clujeană în sec. XVI.

40 de ani, în cele 26 registre de tricesimă din Cluj, existente în prezent în patrimoniul Arhivelor Statului Cluj⁶.

■ Datele au fost grupate pe categorii de produse, stabilindu-se în cadrul fiecăreia sortimentele urmărite, împreună cu valoarea lor vamală. Nu am operat calcularea unor valori medii pe anumite perioade mai scurte, căci asemenea calcule ar duce la stabilirea numai a deosebirilor valorice mai importante și ar șterge diferențele mici, or, fiecare mică schimbare — creștere sau scădere de prețuri (respectiv tricesimă) — își poate avea explicația. De altfel, și pe plan mondial se recunoaște astăzi rostul unui atare procedeu de lucru — de a acorda importanță celor mai mici amănunte —, mai ales cînd este vorba de a se stabili raporturi de prețuri pe o piață locală⁷.

*

Cel dintîi grup de produse pe care îl examinăm este acela al unor mărfuri *agricole și alimentare*, precum și al unor *animale* (tabelul I). În cadrul acestui grup am putut stabili raporturi valorice pentru grîu, sare, ceară, rachiul și boi. Dintre aceste articole, grîul, sarea și rachiul prezintă o singură schimbare de valoare în decursul perioadei tratate, schimbare ce are loc aproape concomitent la grîu și rachiul, fiind însă de valori deosebite. În 1632 tricesima percepută pentru grîu înregistrează o creștere de 300% față de anul 1599; cu un an mai tîrziu, tricesima pentru rachiul crește și ea, dar cu 150%. Tricesima sării crește mai sensibil, cu 500%, dar mult mai devreme, în 1615. La ceară și boi creșterea taxei are loc în mai multe faze: la cea dintîi valoarea tricesimei se mărește în 1614 cu 200%, iar în 1633 cu 300% față de 1599; taxa vamală pentru boi este sporită și ea de mai multe ori: în 1622 cu 140% (de la 50 la 70 dinari), în 1623 cu 150% față de 1599, în 1630 ajunge la 1 florin, deci crește față de același an 1599 cu 200%, iar după 3 ani, în 1633, o găsim deja cu suma de 1 florin 50 dinari, ceea ce înseamnă 300% față de 1599. Așadar, vama acestor produse agricole, alimentare și a animalelor specificate crește în răstimpuri și proporții diferite, dar toate — cu excepția sării — înregistrează o creștere considerabilă în anii 1632—1633.

Oarecum alta este situația în domeniul produselor atît de constant prezente în comerț care au fost *postavurile* (tabelul II). Din 10 soiuri de postav a căror evoluție valorică vamală am urmărit-o (postavuri mai ieftine, cum sînt *Karasia* — postavul de Kersey —, *Postavul de Breslau* — *Barazlai* —, cel de Tișnov (?) — *Kisniczer*, de Jihlava — *Igler*, postavurile *Maixner* (de Meissen), *Kentula* (de Kendale), *abaua*, dar și postavuri fine, ca *Failondis*-ul, *Cimmazin*-ul, *Rassa*), tricesima a șase (*Karasia*, *Barazlai*, *Kisniczer*, *Igler*, *Kentula*⁸, *abaua*) crește considerabil în anii 1633—1635, cînd se mărește și tricesima celorlalte patru soiuri în al căror caz însă înregistrăm fluctuații și în anumiți ani anteriori⁹. Creșterea la această dată a tricesimei este, la 8 din cele 10 soiuri, de 150%, deci se remarcă o concomitență și

⁶ Arhivele Statului Cluj, fondul Arhiva Orașului Cluj, Socotelile Orașului Cluj (= SOC), 7 XIV; 9 XXXV; 12 b VII—VIII; 13 a VI, XVI, XXIII; 13 b IX; 14 a I, XXII, XXV; 15 a III; 15 b XII, XVIII; 16 XI, XXVII; 18 b IV; 19 I, VII—IX, XI; 20 I—II, V—VI.

⁷ În cursul cercetărilor de istorie a prețurilor au existat două metode principale de lucru: cea a istoriografiei franceze care tindea să urmărească, prin stabilirea unor indici de prețuri, fluctuația pe perioade mai mari, de 50 sau măcar de 25 ani, și cea, mai recentă, adoptată în primul rînd de cercetătorii austrieci în domeniul istoriei prețurilor, care caută să restrîngă cit mai mult în timp mediile datelor obținute, corelîndu-le și cu o serie de alte elemente. Vezi tratarea mai detaliată a acestor orientări și bibliografia de bază în studiul menționat al lui N. Kiss István, p. 145—151, care prezintă problema cu referire la unități geografice mai mari (provincii, țări), cu utilizarea unui material documentar amplu.

⁸ Saltul de 200% la acest postav în anul 1613 s-ar putea explica prin calitatea deosebită, nespecificată de tricesimator, a mărfii sau, poate, prin notarea greșită a cantității.

⁹ În cazul *Failondis*-ului în 1602 o creștere de 150%; în 1614 scade la valoarea veche, între 1615—1619 scade în continuare la 75%, în 1621 crește la 150% pentru ca în anul următor să scadă la 75%, iar în 1630 tricesima crește din nou la 150%. — În cazul *Maixner*-ului, între 1615—1619 taxa crește la 125%, apoi revine la vechea valoare. — Tricesima *Cimmazin*-ului fluctuează în anii 1602 (scăzînd cu o treime față de 1599), 1610 (revine la vechea valoare), 1614 (suma devine mai mică scăzînd la 33,33%), 1622 (din nou vechea valoare). — Pentru *Rassa* suma se schimbă în 1611 (50% din taxa anului 1599), 1612 (150%), 1614 (50%), 1618 (125%), 1622 (revine la 100%), 1630 (50%), 1632 (100%).

uniformitate a fenomenului semnalat. Excepție fac doar Failondis-ul și abaua, a căror tricesimă crește — tot în perioada amintită — cu peste 200, respectiv 300%.

În esență, același fenomen se observă și în cadrul celui de al treilea și al patrulea grup de produse examinat: cel al *țesăturilor și catifelei* (tabelul III) și al unor piese de *încălțăminte* (tabelul IV). După unele fluctuații valorice (scăderi sau creșteri și apoi revenire la vechea valoare vamală), tricesima acestor mărfuri înregistrează schimbări mai mari tot în anii 1632—1633, indiferent că este vorba despre un salt mai însemnat (în 1632 tricesima percepută pentru mătasea „nitra” crește cu 450%) sau unul mai mic.

Dacă în domeniul *mirodeniilor și chimicalelor* (vopsele, coloranți etc.), ce ocupă un loc de seamă în importul și exportul clujean, am putut stabili o situație mai clară doar pentru câteva articole (tabelul V), creșterea tricesimei reieșind aici în 1633—1634, în ce privește tricesima *hîrtiei*, a unor *metale* și *produse metalice* avem din nou o imagine mai amplă (tabelul VI). După valori în general constante, urmează o creștere a taxei vamale în aceiași ani 1633—1634 ce marchează o cotitură și în cadrul celorlalte grupuri de produse.

Prin urmare, din examinarea valorii taxei vamale percepute pentru diverse grupuri de produse putem constata o schimbare valorică, și anume în toate cazurile o creștere, în cursul anilor 1632—1634. Fenomenul nu ni se pare întâmplător și credem că se datorește atît unui proces de natură economică și unor factori politici interni, cît și unora externi.

Să observăm în primul rînd că relațiile de schimb, oglindite prin perceperea vămii la oficiul de tricesimă clujean, au și în sec. XVII — ca și în secolul anterior — două aspecte concomitente: exportul și importul de mărfuri. Dacă numărul total al cazurilor în care mărfurile trecute prin tricesimă sînt aduse din afară este de 1648, numărul cazurilor de export se ridică la 1167. Exportul de produse agricole, de animale și piei de animale rămîne intens și continuu în toată perioada luată în discuție. Adeseori aceste articole erau duse de negustori care se întorceau apoi cu produse cumpărate

TABELUL I

Taxe vamale (tricesima) la unele mărfuri

Articolul	1599	1602	1610	1611	1612	1613	1614	1615	1616	1617	1618
Grâu (1 ciblă)*	0,05	—	—	—	—	—	—	—	0,05	—	—
Sare (100 bolovanii)**	—	0,20	0,20	—	—	—	0,20	1,00	1,00	1,00	—
Ceară (1 chintal)	0,50	0,50	0,50	0,50	0,50	0,50	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Rachiu (1 vadră)	0,10	—	0,10	0,10	0,10	—	—	—	0,10	—	—
Boi (nr.)	0,50	—	0,50	—	0,50	0,50	0,50	—	0,50	0,50	0,50

* Cifrele anului 1599 = 100%

** Cifra anului 1602 = 100%

pe pieți străine. În afară de aceasta, sînt numeroase cazuri în care se acordă scutire de taxă vamală unor negustori care exportă produse naturale și în special animale sau piei¹⁰. Reamintim și exportul unor asemenea articole

¹⁰ De pildă SOC, 19 XI, fasc. I, p. 23: în ziua de 25 septembrie 1634, Varadi Miklos este scutit de plata tricesimei pentru 116 boi grași pe care îi exportă.

de către principi, ei exercitînd un monopol în acest domeniu. Este vizibilă prin urmare tendința de a realiza un echilibru financiar între export și import. Se cunosc măsurile luate de către Gabriel Bethlen în acest sens, prin repetatele limitări de prețuri, ca și prin reglementarea raporturilor bănești în principatul Transilvaniei. Cheltuielile impuse de participarea la războiul de 30 de ani, consecințele acestuia asupra producției agricole, prestațiile mărite, toate acestea impuneau o creștere a prețurilor interne care să țină pas cu creșterea prețurilor produselor importate. Credem că nici pe plan intern transilvănean, nici pe planul țărilor cu care clujenii erau angajați în relații comerciale, nu se poate însă afirma, în anii 1632—1634, că această creștere ar oglindi un progres tehnic¹¹ față de primele decenii ale sec. XVII. La originea fenomenului semnalat de noi în Transilvania vedem așadar două tendințe: una valabilă pentru întreaga zonă ce slujea drept piață de desfacere și totodată de cumpărare negustorilor transilvăneni, tendință ce urmează din efectele destructive ale războiului de 30 de ani asupra vieții comerciale și finanțelor (chiar cu ani întregi după participarea Transilvaniei la război)¹², și a doua, un factor ce rezidă în eforturile principilor Transilvaniei (cu deosebire ale lui Gabriel Bethlen și Gheorghe I Rákóczi) de a realiza, dacă nu o balanță comercială activă (e prea timpuriu a se vorbi despre așa ceva), măcar o relativă stabilitate a acesteia, răspunzînd prin ridicarea prețului unor produse autohtone creșterii de prețuri ale cărei consecințe nefaste se ridicau amenințătoare pentru întreaga viață economică a Transilvaniei.

FRANCISC PAP

(1599—1637) (în florini și dinari)

1619	1621	1622	1623	1630	1632	1633	1634	1635	1636	1637	Creșterea %
—	—	0,05	—	0,05	0,15	—	—	—	—	—	300 (1632)
1,00	—	1,00	—	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	500 (1615)
1,00	—	1,00	—	1,00	1,00	1,50	—	1,50	—	—	200 (1614) ; 300 (1633)
—	—	0,10	—	0,10	0,10	0,15	—	0,15	0,15	—	150 (1633)
—	—	0,70	0,75	1,00	1,00	1,50	1,50	1,50	1,50	—	140 (1622) ; 150 (1623) ; 200 (1630) 300 (1633)

¹¹ St. Hoszowski, în studiul citat, p. 452, amintește și acest factor al creșterii prețurilor în Europa centrală, în decursul întregii perioade a „revoluției prețurilor”.

¹² Printre alte efecte, invazia de monedă poloneză depreciată bătută în timpul lui Sigismund III Wasa, în cel de al treilea deceniu; vezi Fr. Pap — I. Winkler, *Monede poloneze din secolele XV—XVII în Transilvania*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 203 și nota 45.

TABELUL II

Taxe vamale (trice

Sortimentul	1599	1602	1610	1611	1612	1613	1614	1615	1616	1617
Failondis*	2,00	3,00	3,00	3,00	3,00	3,00	2,00	1,50	1,50	1,50
Karasia	0,20	0,20	0,20	0,20	0,20	0,20	0,20	0,20	0,20	0,20
Barazlai	0,12	0,12	0,12	0,12	0,12	0,10 3/4	0,12	0,12	0,12	0,12
Kisniczer	0,20	0,20	0,20	0,16	0,20	0,20	0,20	0,20	0,20	0,16
Igler	0,16	0,16	0,16	0,16	—	0,16	0,16	0,16	0,16	0,16
Maixner	0,20	—	0,20	0,20	0,20	0,20	0,20	0,25	0,25	0,25
Cimmazin	3,00	2,00	3,00	—	3,00	3,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Rassa	2,00	—	—	1,00	3,00	3,00	1,00	—	—	—
Kentula**	—	—	—	—	0,20	0,40	0,20	0,20	0,20	0,20
Aba***	—	0,05	0,05	—	—	—	0,05	0,05	0,05	0,05

* Unitatea de măsură = 1 vig. — Cifrele anului 1599 = 100%.

** Unitatea de măsură = 1 vig. — Cifra anului 1612 = 100%.

*** Unitatea de măsură = 1 vig. — Cifra anului 1602 = 100%.

la postavuri (1599—1637)

1619	1621	1622	1623	1630	1632	1633	1634	1635	1636	1637	Creșterea %
1,50	3,00	1,50	—	3,00	3,00	4,25	4,50	4,50	4,50	4,50	150 (1602); 100 (1614); 75 (1615); 150 (1621); 75 (1622); 150 (1630); 212,5 (1633); 225 (1634)
0,20	0,20	0,20	0,20	0,20	0,20	0,30	0,30	0,30	0,30	0,30	150 (1633)
0,12	—	0,12	—	0,12	0,12	0,18	—	0,18	0,18	—	89,57 (1613); 100 (1614); 150 (1633)
0,16	0,20	0,20	0,20	0,20	0,20	0,30	0,30	0,30	0,30	0,30	80 (1611); 100 (1612); 80 (1617); 100 (1621); 150 (1633)
0,16	—	0,16	0,16	0,16	0,16	0,24	0,24	0,24	0,24	0,24	150 (1633)
0,25	—	0,20	—	0,20	0,20	—	—	0,30	0,30	—	125 (1615); 100 (1622); 150 (1635)
1,00	—	3,00	—	3,00	3,00	—	—	4,50	4,50	—	66,66 (1602); 100 (1610); 33,33 (1614); 100 (1622); 150 (1635)
—	—	2,00	—	1,00	2,00	—	—	3,00	3,00	—	50 (1611); 150 (1612); 50 (1614); 125 (1618); 100 (1622); 50 (1630); 100 (1632); 150 (1635)
0,20	0,20	0,20	0,20	0,20	—	0,30	—	0,30	—	—	200 (1613); 100 (1614); 150 (1633)
—	—	0,05	0,05	0,05	0,05	0,16	—	—	0,16	—	320 (1633)

TABELUL III

Taxele vamale (tricesima) pentru

Sortimentul	1599	1602	1610	1611	1612	1613	1614	1615	1616	1617	1618
Mătase baka (1 funt)	0,10	0,10	0,10	0,10	0,10	0,10	0,05	0,06	0,06	0,10	0,10
Mătase nitra (1 funt)	0,05	0,10	0,05	0,05	0,05	0,05	0,05	0,05	0,05	0,05	0,05
Mătase satinată (1 funt)	0,20	0,20	0,20	0,20	—	—	0,25	—	—	0,50	—
Mătase germană (1 funt)	0,15	0,25	—	—	0,15	—	0,25	—	0,24	0,20	0,20
Tafta de Veneția (1 vig)	1,00	1,00	1,00	—	1,00	1,00	1,00	—	1,00	—	1,00
Catifea de rînd (1 vig)	2,00	—	—	2,00	2,00	2,00	3,00	2,00	2,00	2,00	2,00

* Cifrele anului 1599 = 100%.

TABELUL IV

Taxele vamale (tricesima)

Sortimentul	1599	1602	1610	1611	1612	1613	1614	1615	1616	1617	1618
Ghete karmasin*	—	0,01	0,01	—	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	—	0,01
Ghete kordovan**	—	—	0,01	0,01	—	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01
Cizme piele oaie	—	0,02	—	—	—	—	—	—	—	—	—

* Unitatea de măsură = 1 pereche. — Cifrele anului 1602 = 100%.

** Unitatea de măsură = 1 pereche. — Cifra anului 1610 = 100%.

sături și catifea (1599—1637)*

1619	1621	1622	1623	1630	1632	1633	1634	1635	1636	1637	Creșterea %
0,06 ¹ / ₄	—	0,10	—	0,10	—	0,15	0,15	0,15	0,16	0,15	50 (1614); 60 (1615); 100 (1617); 62,5 (1619); 100 (1622); 150 (1633); 160 (1636); 150 (1637)
0,05	—	0,05	0,05	0,15	0,22 ¹ / ₂	0,22 ¹ / ₂	—	0,22 ¹ / ₂	0,23	—	200 (1602); 100 (1610); 300 (1630); 450 (1632); 460 (1636)
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	125 (1614); 250 (1617)
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	166,66 (1602); 100 (1612); 166,66 (1614); 160 (1616); 133,33 (1617)
—	—	—	—	1,00	—	—	—	—	—	—	100 (1599)
2,00	2,00	2,00	6,00	2,00	3,00	3,00	3,00	3,00	3,00	3,00	150 (1614); 100 (1615); 300 (1623); 100 (1630); 150 (1632)

ale unor produse de încălțăminte (1602—1637)

1619	1621	1622	1623	1630	1632	1633	1634	1635	1636	1637	Creșterea %
—	—	0,01	0,01	0,01	—	—	—	—	0,01 ¹ / ₂	—	150 (1636)
0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01 ¹ / ₂	0,01 ¹ / ₂	0,01 ¹ / ₂	0,01 ¹ / ₂	0,01 ¹ / ₂	150 (1633)
—	—	0,02	—	0,02	0,02	0,03	0,03	0,03	—	—	150 (1633)

TABELUL V

Taxe vamale (tricesima) pentru

Sortimentul	1599	1602	1610	1611	1612	1613	1614	1615	1616	1617	1618
Cuișoare (1 funt)*	0,03	0,02 $\frac{1}{2}$	0,06	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03
Zahăr (1 funt)**	—	—	0,01 $\frac{1}{2}$	0,02	0,02	—	—	0,01 $\frac{1}{2}$	0,01	0,01 $\frac{1}{2}$	—
Piper (1 chintal)	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02

* Cifrele anului 1599 = 100%.

** Cifra anului 1610 = 100%.

TABELUL VI

Taxe vamale (tricesima) pentru

Articolul	1599	1602	1610	1611	1612	1613	1614	1615	1616	1617	1618
Hirtie (1 balot)*	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Oțel (1 chintal)**	—	—	—	0,12	—	0,12	—	0,12	—	—	0,12
Fier mărunț (apro vas) (100 buc.)	0,09	0,20	—	—	0,09	—	—	—	0,09	0,09	0,09
Fier pt. osii (ma- rok vas) (100 buc.)	0,05	—	—	—	0,09	—	—	—	0,09	—	—
Fier mijlociu (ko- zep vas) (100 buc.)	0,12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Cositor negru (1 chintal)***	—	—	0,28	0,28	—	—	1,00	—	—	0,28	0,28

* Cifrele anului 1599 = 100%.

** Cifra anului 1611 = 100%.

*** Cifra anului 1610 = 100%.

unele mirodenii (1599—1637)

1619	1621	1622	1623	1630	1632	1633	1634	1635	1636	1637	Creșterea %
0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	—	0,05	0,04 ¹ / ₂	0,04 ¹ / ₂	—	83,33 (1602); 200 (1610); 100 (1611); 166,66 (1634); 150 (1635)
—	0,0 ³ / ₄	0,02	0,01 ¹ / ₃	0,01 ¹ / ₄	0,02	—	0,03	0,03	0,03	—	133,33 (1611); 100; (1615); 66,66 (1616) 100 (1617); 16,66 (1621); 133,33 (1622); 88,66 (1623); 83,33 (1630); 133,33 (1632); 200 (1634)
0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,03	0,03	0,03	0,03	—	150 (1633)

hîrtie și metale (1599—1637)

1619	1621	1622	1623	1630	1632	1633	1634	1635	1636	1637	Creșterea %
1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,50	1,50	1,50	1,50	1,50	150 (1633)
0,12	—	0,12	—	0,12	0,12	—	0,18	0,18	0,18	0,18	150 (1634)
—	—	—	—	—	0,09	—	0,13 ¹ / ₂	—	0,13 ¹ / ₂	—	222 (1602); 100 (1612); 150 (1634)
—	—	—	—	0,10	—	0,04	0,13 ¹ / ₂	0,13 ¹ / ₂	0,13 ¹ / ₂	0,13 ¹ / ₂	180 (1612); 200 (1630); 80 (1633); 270 (1634)
—	—	0,18 ² / ₃	—	0,12	0,12	0,18	0,18	0,18	0,18	0,18	155,50 (1622); 100 (1630); 150 (1633)
—	—	0,28	0,28	0,28	—	0,42	0,42	0,42	0,42	—	357,14 (1614); 100 (1617); 150 (1633)

SCHWANKUNGEN DES ZOLLWERTES AM DREISSIGSTAMT VON CLUJ IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 17. JHS.

(Zusammenfassung)

Der Verfasser bespricht die Eintragungen der Zolltaxen der Dreissigst (Tricesima) in Cluj zwischen 1599 und 1630. In sechs Tabellen sind die Daten über die im Zollamt von Cluj eingenommene Dreissigst für die hauptsächlichsten Waren verzeichnet, die durch dieses Amt durchgingen: landwirtschaftliche Erzeugnisse und Haustiere; Stoffe; Gewebe und Samt; Schuhwerk; Gewürze und Chemikalien; Papier, Metalle und Metallprodukte. Aus den Rechnungen ergibt sich ein allgemeines Ansteigen des Zollwertes dieser Erzeugnisse im vierten Jahrzehnt des 17. Jhs. (besonders nach 1632–1634). Mit Bezug auf die Erklärungen für die Begleiterscheinungen zur „Preisrevolution“ in Mitteleuropa in der ersten Hälfte des 17. Jhs. (insbesondere mit Bezug auf die Arbeiten von Prof. St. Hoszowski aus Krakau), begründet der Verfasser das in Cluj festgestellte Phänomen mit der Wirtschaftspolitik der siebenbürgischen Fürsten (die Tendenz zur Erhaltung des Gleichgewichts zwischen dem Preis der Ein- und Ausfuhr Güter) mit dem Zweck, die Wirtschaft Siebenbürgens zu beleben, die durch die negativen Auswirkungen des 30-jährigen Krieges geschädigt war.

FORȚA DE MUNCĂ SALARIATĂ ÎN INDUSTRIA EXTRACTIVĂ DIN TRANSILVANIA ÎN SECOLUL XVIII

Într-un studiu recent¹ am încercat să demonstrăm că cea dintâi premisă pentru apariția capitalului — acumularea unor importante sume de bani în mâinile câtorva persoane particulare — devenise un fapt împlinit în industria extractivă din Transilvania în a doua jumătate a secolului XVIII. Se știe însă că pentru transformarea banilor în capital mai este necesar ca posesorul de bani să găsească pe piața de mărfuri o marfă nouă și anume forța de muncă liberă. Cu alte cuvinte, el trebuie să găsească un alt posesor și anume pe posesorul forței de muncă, care trebuie să fie liber în dublu sens: pe de o parte în sensul că dispune ca o persoană liberă de forța sa de muncă ca de o marfă a sa, pe de altă parte în sensul că nu are de vânzare alte mărfuri, că este slobod și liber de toate acele lucruri care sînt necesare pentru realizarea forței sale de muncă. Aceste două premise necesare producției capitaliste sînt — după cum se știe — rezultatul procesului istoric cunoscut sub numele de „așa-zisa acumulare primitivă”, proces în decursul căruia se creează la un pol proletarul „liber”, iar la celălalt pol posesorul de capital, capitalistul.

În ce privește procesul formării pieții forței de muncă liberă în vastul Imperiu habsburgic, informațiile documentare ni-l prezintă ca fiind destul de avansat în a doua jumătate a secolului XVIII. În acest sens se simțea tot mai mult nevoia de a se lua măsuri pentru întrebuințarea forței de muncă devenită liberă prin depozitarea de mijloacele de producție. Este suficient să amintim aici motivarea oficială în legătură cu necesitatea înființării, în anul 1754, a „fabricii” de lînă din Lincz („*Fabrica Lincensis lanaria*”), menită să servească pentru plasarea așa-zişilor „vagabonzi” și „cerșetori”. Această fabrică — se spune într-un act din 1784 — a fost construită spre folosul comun, al patriei și al regatului, pentru ca regatul să fie eliberat și curățat de oamenii care cerșesc, de vagabonzi, de mîncăcioși și de leneși precum și de alți (oameni) care caută mereu milă și împovărează regatul. Asemenea cerșetori, vagabonzi, leneși, precum și alte persoane care cerșesc să fie îndrumați și trimiși la această fabrică regească pentru ca să poată

¹ Cf. Al. Neamțu, *Societățile pe acțiuni și proveniența capitalului în industria extractivă din Transilvania în a doua jumătate a sec. XVIII*, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 227—247.

prin muncă să-și câștige hrana lor”². Chiar și numai aceste singure rînduri constituie o mărturie grăitoare despre gradul de pauperizare a maselor populare din Imperiul habsburgic în această perioadă. După cum se poate constata și din alte dovezi, procesul desprinderii producătorului direct de mijloacele sale de producție era în plină desfășurare.

Cu toate împrejurările speciale care frînau procesul acumulării primitive a capitalului în Transilvania, situația în ce privește pauperizarea țărănimii n-a rămas prea mult în urmă nici aici. În lumina datelor pe care ni le furnizează arhivele, putem conchide că în a doua jumătate a secolului XVIII și mai ales spre sfîrșitul acestuia, există și în Transilvania o pătură considerabilă de oameni săraci, lipsiți de mijloace de producție și siliți să trăiască din muncă salariată. Această pătură se va îngroșa mereu și va începe să se distingă tot mai mult ca un element activ atît în lupta împotriva exploatării feudale, pe cale de destrămare, cît și împotriva noii forme de exploatare, capitaliste.

•

Să încercăm acum, în cîteva cuvinte, să prezentăm unele aspecte ale procesului de formare a pieții forței de muncă în industria extractivă din Transilvania în secolul XVIII. În acest sens ne vom restringe la domeniile miniere, bazîndu-ne pe știrile pe care ni le furnizează arhivele care privesc aceste domenii. Desigur, căile și metodele acumulării primitive a capitalului și deci a desprinderii producătorului direct de mijloacele sale de producție și a aruncării lui pe piața forței de muncă diferă de la țară la țară, și de aceea ele trebuie urmărite pe baza unui material documentar concret. Dar indiferent de aceste căi și metode diferite, scopul și direcția fenomenului sint aceleași: *proletarizarea* micului producător, monopolizarea mijloacelor de producție în mîinile unui grup restrîns de capitaliști, trecerea de la folosirea izolată a muncitorilor salariați, la sistemul de exploatare a muncitorilor salariați de către capitaliști.

Să urmărim mai întîi cîteva din cauzele pauperizării țărănimii, care constituie în ultimă analiză rezervorul principal al forței de muncă salariate pentru industria extractivă din Transilvania în secolul XVIII. Pentru elucidarea temeinică a acestei probleme, să lăsăm să vorbească actele vremii. În acest sens este revelator, printre altele, un raport oficial din 15 decembrie 1742, care se ocupă de cauzele care au dus la scăderea schimbului de aur pe domeniul fiscal al Zlatnei³. Raportul este o mărturie elocventă despre procesul pauperizării țărănimii în această parte a Transilvaniei. Astfel raportul din 15 decembrie 1742 enumeră o serie de factori care au dus la scăderea producției de aur: sărăcia (*paupertas*), lipsurile (*inopia*), ciuma (*pestis*) și foametea (*fames*). Or, se știe că foametea, epidemiile și, în general, calamitățile care făceau ca țărani să plece la munci sezoniere au constituit pentru toate

² „Hanc fabricam in comunem Patriae et regnorum utilitatem erectam esse, ut regnum ab hominibus mendicantibus, vagabundis, helluonibus et otiosis, aliisque elemosinam rogitantibus ac regnum aggravantibus liberetur et expurgetur; similes mendici, vagabundi, ociosi aliaque personae elemosinam quaerentes, ad illam regiam fabricam inveniunt, mittanturque ut laboribus suis ibidem alimenta sua acquirere lucrarique possint”. Arh. St. Cluj, fond. Baia Sprie, an 1786, cutia 330. Cf. și actul din 30 nov. 1786, cutia nr. 325, în care se poate citi: „Ratio et finis ob quem fabricam hanc piae reminiscenae reges et imperatores erexerunt svadet prioritatem, ut nimirum regna hereditaria a mendacis, otiosis et elemosinam coligentibus evacuentur et ad fabricam inveniunt, panem lucraturi laboribus ...”.

³ „Humillima demonstratio super causis descrentiae Auri Cambsoratus Transilvaniae ex oralibus aurifodinas colentium, ad ordines Camerales auditis relationibus combinata et concinata.” Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 1/1742.

țările factori care au influențat formarea pieții forței de muncă⁴. Însuși raportul menționează că minerii din Abrud se plîng că, din cauza foametei, au fost siliți să-și vîndă și să-și zălogească întreg avutul lor⁵. Același raport subliniază că foarte mulți dintre cei care se ocupă cu mineritul nu au nici un fel de avere și că trăiesc cu familiile lor numai din această ocupație⁶.

Una din cauzele principale care au contribuit la pauperizarea țărănimii — și care este subliniată în raportul amintit — a fost fiscalitatea excesivă, la care a fost supusă țărănimea de pe domeniul minier al Zlatnei. Astfel, creșterea din an în an a impozitelor și imposibilitatea țăranilor de a le plăti i-a determinat pe aceștia să-și vîndă și să-și zălogească întreaga avere, și astfel ajunși la sapă de lemn au fost siliți — după cum precizează raportul — să emigreze și să-și caute alte posibilități de existență⁷. De altfel înseși forurile miniere sînt silit să recunoască faptul că această fiscalitate excesivă, ca și abuzurile legate de perceperea impozitelor, au produs multe neajunsuri mineritului prin groaza și emigrările la care au dat naștere⁸.

Un alt factor care a agravat situația țărănimii a fost *cămătăria*. Același raport din 15 decembrie 1742, care se referă la țărănimea de pe domeniul Zlatnei, ne permite să urîmărim consecințele dezastruoase pe care le-au avut împrumuturile cu camătă, și care se acumulas din an în an, devenind insolvabile. Iată ce spune pomenitul raport în legătură cu împrumuturile contractate de țăranii din Abrud: „S-a întîmplat că amintitele nevoi au silit obștea ca pe lingă vechile datorii contractate înainte cu cîțiva ani, să contracteze noi datorii, a căror sumă se ridică la nu mai puțin de șapte mii de florini renani și a căror camătă trebuie să o suporte obștea pe spinarea ei. Se pot aduce multe exemple — continuă raportul — cînd țăranii și-au părăsit casele și muncile, sau cele proprii sau cele pentru plată, și au plecat în altă parte, iar în prezent, dacă nu se va aduce fără întîrziere un ajutor și o ușurare, mulți vor pleca în alte regiuni”⁹. Nu incapse îndoială că în asemenea împrejurări s-a adîncit și mai mult procesul de pauperizare a țărănimii.

⁴ N. V. Voronov, *Despre piața forței de muncă în Rusia în sec. XIX*, în *Vaprost Istorii*, 1955, nr. 3, p. 130 (în trad. rom.).

⁵ „Sed nec ita fames pelli poterant, nisi multis sua quae haberent immobilia vendere et oppignorare et abalienare coatis...” Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 1/1742.

⁶ „Ipsi urbanarii aliquot forte exceptis melioris conditionis oppidanis et eorum nullam oeconomiam pro subsistentia, sed ex eo quod per labores lucri faciunt, ipsi et eorum domestici vivendum habeant”. *Ibidem*. Cf. în acest sens și pasajul privitor la Abrud și satele din jur, unde se spune: „Passim notum est montanicum oppidum Abrudbanya, uti et periferiales pagos fiscales praeter rem et professionem montanicam nulli prorsus alteri oeconomiae rurali, a rerum primordio pro sua suorumque alimentacione aut unius grossi conquisitione vacasse et vacare, neque ipsis terrenum ad hoc suppetere”. *Ibidem*.

⁷ „Ex eodem lucro seu fructu quottannis praestari debet, nihil remittens sed supra vires plebis tam oppido quam domino fiscali inflictum accrescens contributionale quantum. Et hoc ultimum causa est, quod jam nec ipsi cultores fodinarum subsistere nec fodinas colere defectu mediorum ita valeant uti deberent. Hinc factum recognoscit nomine pagi Abrudfalva iudex Tohacz Iuon, quod ex appartenentiis praedicti pagi Abrudfalva 102 foeneta oppignorata sint, extraneis ipsis subditis oppignorantibus ab egestatem in alias regiones alimoniae ibidemque facilius victitandi causa profectis, secuti sunt hos etiam ex oppidanis numerosi pariter relictis fodinis hodie dum per modum ruinarum sine cultura haerentibus.” *Ibidem*.

⁸ „Haec ipsa vero montanicum Transylvanicum aggravans citra altissima decreta incompetens contributionis impositio ... per quam penes operas metallicas terror, convulsio, transmigrationes, impedimenta et desertiones culturae fodinalis causantur.” Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. 30 mai 1770, nr. 747/1770.

⁹ „Accedit quod praedecaratatae necessitates praeter antea et prioribus annis contracta passiva debita, indispensabiliter coegerint communitatem nova contrahere, quorum capitalia exurgunt plus minus ad septem milia R. florenorum, quorum interusura currere deberet ex viribus communitatis. Et plurima adferuntur exempla ab illis qui hucusque desertis domiciliis et laboribus seu propriis seu pro stipendiis susceptis aliorum migrarunt, et actu nisi praesentissimum e propinquo et sine cunctatione experiantur remedium et levamen, numerosi in alias meditantur regiones”. Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 1/1742.

Semnificativ este faptul că raportul din 15 decembrie 1742 subliniază că țăranii săraci sînt siliți să lucreze pentru plată la țăranii înstăriți¹⁰. Acest fenomen este consecința adîncirii procesului de diferențiere a țăranimii în urma pătrunderii relațiilor marfă-bani în gospodăria țărănească. După cum rezultă din raportul amintit în cadrul populației rurale din Transilvania, și mai ales de pe domeniul fiscal al Zlatnei, unde exploatarea a fost mai crîncenă, se formează o pătură considerabilă de țăranii pauperizați, supuși exploatarei țăranilor înstăriți. Procesul acesta de diferențiere a țăranimii se accentuează în a doua jumătate a secolului XVIII, contribuind din ce în ce mai mult la descompunerea orînduirii feudale. Creșterea continuă a datoriilor contractate de țăranime și imposibilitatea acestora de a le plăti va duce la ruinarea unei părți a țăranimii și la transformarea ei în muncitori salariați. „Sîntem atît de sleiți, sărăciți și înglodați în datorii — declară țăranii din Abrud în anul 1773 — încît nepuțin să mai rezistăm, mulți dintre noi au fost siliți să părăsească minele și să plece în altă parte”¹¹. Este evident că procesul de descompunere a țăranimii începe, și problema țărănească capătă o ascuțime deosebită. Contradicțiile în lumea satelor, între săraci și bogați, se adîncesc din ce în ce mai mult, iar glasul unora împotriva altora se face tot mai mult auzit. De altfel, atitudinea de protest a țăranimii pauperizate împotriva bogățiilor satelor se poate sesiza destul de bine chiar din raportul amintit din 15 decembrie 1742. La un moment dat, raportul ne permite să observăm începutul luptei în lumea satelor, sub forma unor plîngerii a țăranimii sărace împotriva felului în care autoritățile fiscale protejează pe țăranii înstăriți în ce privește repartizarea și încasarea impozitelor. Astfel, se precizează faptul că țăranii se plîng că „cei săraci sînt impuși la o contribuție de 20, 30 pînă la 70 de florini, iar dimpotrivă, cei bogați și proprietarii de pămînt, șteampuri și mine bogate sînt impuși cu foarte puțin”¹². Însăși oficialitatea constată că „această disproporție și inegalitate este cauza principală a nemulțumirii plebei, a părăsirii minelor și a plecării acestora în alte regiuni”¹³. Nu este de mirare deci dacă o asemenea fiscalitate excesivă și abuzivă va arunca o bună parte a țăranimii în datorii, din care va ieși ruinată. Aproape pe fiecare pagină a raportului amintit revine problema datoriilor și a cămătăriei, care măcinau nucleul gospodăriei țărănești¹⁴. Avem sute de mărturii documentare din care rezultă că mulți din țăranii de pe domeniul fiscal al Zlatnei, ingenunchiați de lipsuri și măcinați de foame, au fost nevoiți să-și vîndă bunurile de moștenire și, după consun: arca sumelor de bani rezultate din vînzare, să ia drumul privilegiului¹⁵. Foarte mulți dintre acești privilegii, numiți în actele vremii „vagabonzi”, dar care în realitate erau țăranii ruinați cărora le rămăsese doar o singură proprietate, forța de muncă, vor găsi adăpost angajîndu-se în mină, unde vor îngroșa rîndurile muncitorilor salariați. Acest fapt ni-l confirmă un act din anul 1751 în legătură cu minele din Baia Sprie, în care se spune textual că la aceste mine „foarte mulți lucrători sînt dintre vagabonzi”¹⁶. Pentru acești oameni deposedați

¹⁰ „... respectu vilis plebeculae, quae manualibus duntaxat apud alios patres familias occupatur, pro diurno stipendio et laboribus et simul ex his vivit.” *Ibidem*.

¹¹ „... abstricti adeo sumus enervati ac depauperati, justaque aere alieno abruti, ut amplius subsistere nequeunt, plurimi nostrorum fodinas deserere solumque hinc vertere et aliorum migrare coacti fuerunt”. Arh. St. Cluj, fond. M.T., an. 1773, f.c.

¹² „Aliqui infimae conditionis per viginti, triginta et usque ad septuaginta florenos contribuant, et e contra potentiores valde parum aut vix aliquid magnarum facultatum plurimi stomparum et fertilium fodinarum possessores contribuant”... Arh. St., Cluj, fond. M.T., doc. nr. 1/1742.

¹³ „Hoc disproportionis seu inaequalitatis est principalis causa enervationis plebis, desertionis fodinarum et transmigratorum ad alias regiones”. *Ibidem*.

¹⁴ „... Ulterius lamentationis plebs se nomine oppidi ad multa millia esse indebitatem, ad huiusmodi debita diluenda frequentes fieri per Senatum impositiones, an vero creditoribus quidpiam salvatur dubium esse, ex quo interusura quocumque continuo imponderentur plebi ut creditoribus solvantur.” *Ibidem*.

¹⁵ Cf. raportul din 15 dec. 1742, în legătură cu plîngerea țăranilor din Cărpiniș, Abrud și Bucium, unde se spune: „Primum est magna illa trium annorum caristia et per hanc secuta inedia, quae non tantum vires ad fodinarum culturam necessaria fregit et prostravit, sed multos fodinarum cultores et respective subditos fiscales fame debilitatos, venditis suis hic haereditatibus et consumpto eorum pretio aliorum migrare coegit”. *Ibidem*.

¹⁶ „Plerique laboratorum ... erant de numero vagabundorum”. Arh. St. Cluj, Arh. Baia Sprie, *Gravamina ... de anno 1751*, p. 42.

de mijloacele de producție și deveniți „liberi” în ambele înțelesuri ale cuvîntului, angajarea la muncă salariată era singura cale pentru a obține mijloacele necesare întreținerii lor și a familiilor lor. În locul constrîngerii extraeconomice apare constrîngerea economică, care determină vînzarea pe piață a forței de muncă. În acest sens este elocventă afirmația forurilor oficiale din orașul minier Baia Sprie care în anul 1751 declarau: „dacă locuitorii acestui oraș, care trăiesc din muncile miniere, nu vor fi menținuți permanent la munca în mine, sau vor muri de foame, sau vor trebui să-și caute alt mijloc de trai”¹⁷. Același lucru se poate spune și despre lucrătorii de la ocnele de sare. Astfel tăietorii de sare (*salicidae*) din Ocna Sibiului mărturisesc deschis la 8 martie 1787: „mulți dintre tăietorii noștri de sare sînt atît de săraci (fiind cu totul lipsiți de avere), încît dacă nu ar lucra în ocne ar trebui să moară de foame”¹⁸. Aceste mărturii ca și altele de acest fel ne îndreptătesc să conchidem că în a doua jumătate a secolului XVIII existau în Transilvania premisele pentru formarea unei piețe a forței de muncă.

*

Să încercăm în cele ce urmează o prezentare sumară a forței de muncă în industria extractivă din Transilvania în a doua jumătate a secolului XVIII. De la început trebuie să spunem că o bună parte din forța de muncă folosită în mină consta din specialiști străini, aduși din regiunile mai avansate ale Imperiului habsburgic. Așa, de exemplu, pentru punerea în funcțiune a minelor din Banat au fost aduși 240 de mineri din Tirol cu familiile lor, precum și topitori și fierari din Boemia¹⁹. Asemenea specialiști au fost aduși și colonizați în toate centrele miniere din Transilvania. Se poate însă constata și preocuparea pentru pregătirea de cadre locale pentru nevoile mineritului. În acest sens trebuie înțeleasă înființarea în anul 1729 a unei școli montanistice la Oravița, precum și intensificarea învățămîntului montanistic pe domeniul minier al Zlatnei în a doua jumătate a secolului XVIII.

În ce privește personalul administrativ și de conducere al minelor, acesta era recrutat de asemenea din elemente aduse din Imperiu, dar și din rîndul localnicilor, cum erau șefii de mine sau „hutmanii”.

Cea mai mare parte însă din forța de muncă necesară exploatarea minelor era formată din locuitorii băștinași ai Transilvaniei. Un bun cunoscător al situației minelor bănățene din veacul XVIII, Grisellini, arată că la aceste mine lucrau, pe lingă lucrători germani, și mulți valahi cărora nu le lipsea „nici destoinicia și nici experiența”²⁰. Această destoinicie și experiență a băștinașilor avea o îndelungată tradiție mai ales pe domeniul fiscal al Zlatnei, unde cei mai mulți dintre „moși” au avut veacuri de-a rîndul ca ocupație principală mineritul. Așa se explică și faptul că din „Țara Moșilor” vor răsări în veacul XVIII elemente care vor aduce un aport prețios la perfecționarea tehnicii miniere²¹.

După aceste considerații de ordin general, să încercăm să concretizăm. În acest scop ne vom servi de cîteva state ale personalului minier de la cele mai importante mine de pe domeniul fiscal al Zlatnei. Să începem cu cea mai mare întreprindere minieră a vremii, cu minele de aur și argint de la *Săcărimb* (jud. Hunedoara). Într-un „stat personal” al acestei mine (*Status personalis fodinarum Nagyag*)²², din 29 noiembrie 1770, se află înregistrat un număr de 549 de persoane. Din această cifră un număr de 12 persoane formează personalul de conducere al minei, cuprins la rubrica „slujbași” (*officiales*), iar restul de 537 sînt trecuți ca muncitori sau personal ajutător, folosit la diferite operațiuni. Repartizați pe diversele ramuri ale procesului de producție, situația muncitorilor minieri (*laboratores* sau *Bergarbeiter*) se pre-

¹⁷ „Oppidi istius cives ex laboribus montanis victitare consveti, nisi continui in laboribus servantur, alias aut fame eos confici, aut alius vitae remedium sibi exquire oporteat”. Arh. St. Cluj, Baia Sprie, Cf. *Gravamina ... de anno 1751*, doc. nr. 16, p. 39—42.

¹⁸ „Ex salicidis nostris nonnulli tam pauperes sunt (nullas penitus habentes facultates), quod si hoc salicidio non uterentur fame perire deberent”. Arh. St. Cluj, fond. M.T., (O.B.A.), doc. nr. 276/1787.

¹⁹ St. Pascu, *Din luptele muncitorimii ardeleni în trecut. Lupta muncitorilor mineri din Banat la 1733*. Extras din SCIM, I, an. II (1951), p. 31—32.

²⁰ Grisellini, *Istoria Banatului Timișan*. Trad. de N. Bolocan, 1926, p. 171.

²¹ Al. Neamțu, *Inovatori români în tehnica minieră din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Studii*, an. X (1957), nr. 2, p. 97—126.

²² Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 24/1771.

zintă astfel: 190 de săpători de minereu (*fossore minerarum*), 49 de lemnari (*fabri lignarii*), 26 care scoteau minereul și alte pietre din puțuri și galerii (*tractores minerarum et caeterorum lapidum ex puteis vulgo Schachtis*), 12 care scoteau apa din puțuri și galerii (*tractores aquarum ex puteis vulgo Schachtis*), 8 paznici de lingă transportatorii de minereu (*invigilatores penes vehicularios*), 99 de transportatori de minereu sau „hontari” (*vehicularii vulgo hontarii*), 84 de lucrători tineri (*operarii minores vulgo Jungerii*), 35 de copii care separau minereurile (*separatores minerarum pueri vulgo Schachter-Jungen*), 17 care alegeau minereul la gura minei (*selectores ad orificia fodinarum vulgo Auskutter*) și 5 fierari (*fabri ferrarii*). Restul de 11 persoane cu care se încheie „statul personal” al minei aveau următoarele atribuții: 1 medic (*Chirurgus*), 1 preot (*capellanus*), 1 învățător (*ludi magister*), 1 probator de minereu (*probator quassator*), 1 paznic (*hajdo*), 1 purtător de luminări (*lumen gerens*), 2 supraveghetori (*vigiles*), 2 paznici de boi (*boarii dominales*), 1 supraveghetor al separatorilor de minereu (*invigilator separatorum*).

În ce privește situația personalului de conducere și administrativ (*officiales*), care număra 12 persoane la această mină, repartizarea, în ordinea din statul personal, este următoarea: 1 administrator al minelor (*montium curator*), 1 prim conducător de mină sau „hutman” (*primus hutmanus*), 1 secretar (*scriba*), 4 conducători de galerii (*hutmani fodinales*), 2 conducători la separarea minereului (*hutmani ad separandam mineram*), 2 conducători la exteriorul minei (*hutmani externi*), 1 conducător la șteampuri (*hutmanus ad molas tusorias*). Domiciliul acestor persoane era după cum urmează: din totalul de 549 persoane un număr de 471 locuiau în Săcărimb, iar restul de 78 în diferite sate din împrejurimi.

Din enumerarea categoriilor de muncitori, precum și a personalului administrativ și de conducere al minelor din Săcărimb în anul 1770, rezultă că procesul de diviziune a muncii era destul de avansat la minele mai mari, iar procesul de producție destul de complex. Cele 10 categorii de muncitori, înregistrate în „statul personal”, explică și numărul mare al personalului de conducere administrativ. Fenomenul în sine este strins legat de dezvoltarea forțelor de producție în minerit în a doua jumătate a secolului XVIII.

Dar importanța deosebită a acestor „state personale” (*Status personalis* sau *Personal-Stand*) ale minelor din Transilvania în a doua jumătate a secolului XVIII constă în faptul că în ele se specifică, pentru fiecare persoană în parte, naționalitatea căreia îi aparține (*natio*), țara de unde vine (*patria*), dacă minereul este stabil sau nu (*constans vel vagus*) și — ceea ce este și mai important — dacă este liber sau iobag (*liber vel subditus*). Toate aceste informații sînt extrem de prețioase pentru cercetătorul care urmărește să precizeze proveniența și componența forței de muncă, precum și natura relațiilor de producție în industria extractivă în această perioadă. Astfel, din datele pe care ni le furnizează primele trei rubrici ale „statului personal” al minei Săcărimb din anul 1770, aflăm că, la această dată, din totalul de 549 persoane, peste 200 erau români, iar restul germani, maghiari, slavi etc., proveniți în majoritatea lor din afara granițelor Transilvaniei. Dacă rubricile care indică naționalitatea și proveniența teritorială a muncitorilor minieri au o importanță relativă pentru problema pe care o urmărim, cea de-a patra rubrică, care indică starea socială a personalului minei, este hotărîtoare în ce privește aprecierea naturii relațiilor de producție care dominau la exploatarea minieră de la Săcărimb în anul 1770. Astfel, făcînd o statistică precisă, a provenienței sociale a forței de muncă la această întreprindere, aflăm că, din totalul de 549 de persoane, un număr de nu mai puțin de 498 erau de condiție liberă (*liberi*) și numai 51 se mai aflau încă încătușați în lanțurile iobăgiei (*subditi*). Compararea acestor două cifre vorbește de la sine și ea demonstrează caracterul net dominant al muncii salariate și deci și al relațiilor de producție capitaliste la această întreprindere minieră. De altfel acest lucru ni-l indică și statul de plată (*Lohnzettel*) al minei din anul următor, 1771, în care, din totalul cheltuielilor de exploatare pe luna august, în valoare de 5557 fl. 30 creișari, suma de 3.708 florini reprezintă salariile personalului și muncitorilor, iar restul sînt cheltuieli de întreținere și materiale²³. La sfîrșitul aceluiași an 1771, cei 7 acționari ai acestei mine — care investiseră un capital de 98 914 fl. 51 cr. în exploatare — împărțeau între ei un profit curat de 84 548 fl. 3 1/2 cr., reprezentînd munca neplătită pe timp de un an a muncitorilor minieri²⁴. Această cifră apare cu atît mai fabuloasă, cu cît ne gîndim la faptul că salariul celui mai calificat miner, pe întreg anul, era departe de a atinge cifra de 100 de florini.

²³ Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 11 din 30 aug. 1771.

²⁴ Ibidem, doc. nr. 2/1771.

Dar, intrucit „în problema dezvoltării capitalismului cea mai mare importanță o are gradul de răspindire a muncii salariate”²⁵, să urmărim situația și la alte mine, de proporții mai mici și în același an, 1770, din care ni se păstrează conșcripții destul de complete. Astfel, din „statul personal” al minei de aur „Sf. Treime” din Fizeș (jud. Hunedoara), aflăm că, din totalul de 54 de persoane care lucrau la această mină, numai 5 erau iobagi (*subditi*), iar restul de 49 erau oameni liberi²⁶. La fel se prezintă situația și la minele de aur, argint și plumb din Muncelul Mic (jud. Hunedoara), unde, din cele 47 persoane înregistrate de „statul personal”, numai 6 sînt trecute ca iobagi (*subditi*)²⁷. Aceeași situație o întîlnim la alte două mine: mina de argint din Băișoara²⁸, unde un singur iobag se află printre cele 9 persoane care figurează în „statul personal”²⁹, și mina de aur „Sf. Clement” din Fizeș, unde toate cele 9 persoane sînt oameni liberi (*liberi*)³⁰. Din bilanțul făcut pe baza celor cîteva „state personale” ale minelor se poate conchide că în a doua jumătate a sec. XVIII, munca salariată elimină treptat munca iobagă din industria extractivă. Tendința de generalizare a relațiilor capitaliste, în acest important sector economic, este evidentă.

Este interesant de urmărit și ritmul în care sporește forța de muncă salariată, mai ales în întreprinderile miniere mai productive. Astfel, dacă în anul 1770 „statul personal” al minei din Săcărimb înregistrează 549 de persoane³¹, în anul următor, 1771, numărul personalului la această mină se ridică la cifra de 809, din care numai numărul copiilor folosiți la operația de spălare a aurului atinge cifra de 317³². În același an la minele din Băița (jud. Hunedoara) — a doua întreprindere minieră ca mărime — lucrează nu mai puțin de 256 persoane³³. Este adevărat că se poate observa o continuă fluctuație în ce privește numărul personalului, nu numai de la an la an, dar și de la lună la lună. Astfel în anul următor, 1772, înregistrăm o reducere a personalului de la minele din Săcărimb la 750 persoane, numărul copiilor fiind însă în creștere față de anul precedent (337)³⁴. Peste zece ani, în 1782, asistăm din nou la o creștere simțitoare a personalului de la minele din Săcărimb și Băița. Astfel „statul personal” (*Personal-Stand*) al acestor mine pe luna iunie 1782 înregistrează 884 de persoane la Săcărimb și 275 la Băița³⁵. Același act, din iunie 1782, ne permite să constatăm că în această lună lucrau la 31 de mine de pe domeniul Zlatnei peste 2000 de muncitori³⁶.

Că majoritatea zdrobitoare a celor care lucrau în aceste mine erau complet lipsiți de mijloace de producție și siliți să-și vîndă forța de muncă pentru a putea trăi, se vede și dintr-un act din anul 1780 referitor la mina „Sf. Barbara” din Porcurea (jud. Hunedoara)³⁷. Potrivit datelor pe care ni le furnizează actul amintit, la această mină — care avea ca acționar principal pe generalul Simoni³⁸ care deținea 79 de acțiuni din totalul de 128 — din cei 55 de mineri care lucrau aici, un număr de 44 de mineri nu posedau nici un fel de avere, iar din restul de 11 mineri, 5 aveau între 1—3 capete de vite de tracțiune și abia 6 mineri aveau și puțin pămînt. O situație și mai evidentă în acest sens ne-o înfățișează un act din 26 august 1778, privitor la conșcripția minelor din Săcărimb, din care rezultă că din 253 de mineri numai 7 au o mică proprietate agricolă, restul în majoritate nu au nici măcar vite³⁹. În lumina acestor cifre, aplicarea și răspindirea pe o scară tot mai largă a muncii salariate în industria

²⁵ V. I. Lenin, *Opere*, Ed. P.M.R., 1951, vol. III, p. 551.

²⁶ Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 24/1771 (doc. din 29 noiembrie 1770) „Status Personalis fodinae ss.-mae Trinitatis”.

²⁷ Ibidem, „Status Personalis Fodinae Kis-Muntsheliensis”.

²⁸ Kis-Bánya (comit. Turda).

²⁹ Ibidem: „Status Personalis Fodinae Kis-Baniensis”.

³⁰ Ibidem: „Status Personalis Fodinae Sancti Clementis”.

³¹ Un document din anul 1764 înregistrează la minele din Săcărimb 485 persoane, iar la cele din Băița 167 persoane. Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 19/1764.

³² Cf. *Anexa I*.

³³ Cf. *Anexa II*.

³⁴ Ibidem, doc. nr. 772/1772.

³⁵ Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 707/1782.

³⁶ Ibidem. Cf. și doc. nr. 614 din 14 iunie 1782.

³⁷ Ibidem, doc. nr. 664/1780.

³⁸ Ibidem, doc. nr. 232/1779 (din 15 martie 1779).

³⁹ Ibidem, doc. nr. 737/1778.

extractivă în a doua jumătate a secolului XVIII devine o necesitate economică, care duce la consolidarea sectorului capitalist în această ramură de producție a economiei Transilvaniei.

Rămâne acum să încercăm să lămurim o ultimă problemă, și anume, în ce măsură se poate vorbi de o criză de forță de muncă salariată în industria extractivă din Transilvania în a doua jumătate a secolului XVIII. Se știe că în general, în perioada de începuturi ale capitalismului, cînd „elementul variabil al capitalului întrecea cu mult elementul său constant”, există această criză, deoarece, așa cum observă K. Marx, „cererea de forță de muncă salariată crește rapid cu fiecare acumulare a capitalului, în timp ce oferta de muncă salariată n-a urmat-o decît încet”⁴⁰. Fără îndoială că acest fenomen se poate sesiza în liniile lui mari și în Transilvania, lucru care rezultă de altfel și din solicitudinea forurilor miniere, pentru ca minerii să nu fie știrbiți în drepturile și imunitățile lor, și în felul acesta să li se dea prilej să părăsească minele⁴¹. Totuși, dat fiind faptul că munca în mină cerea o pregătire oarecare, și pe lingă aceasta, natura muncii mai ales în minele de aur reclama oameni de încredere, conducerea minelor refuza să angajeze ca muncitori persoane care nu corespundeau din acest punct de vedere. Acest fapt se poate constata și dintr-un memoriu al forurilor miniere, ca răspuns la dispoziția guvernului din Sibiu din 9 aprilie 1778 de a se căuta o modalitate pentru utilizarea la muncile miniere a deținuților din închisori⁴². Poziția forurilor miniere față de încercarea guvernului rezultă clar din punctul al treilea al memoriului din 27 iulie 1778, în care se spune: „Minele metalifere, potrivit cu mijloacele moderne ale mineritului, trebuie să fie lucrate și exploatate cu ajutorul oamenilor pricepuți în arta mineritului, care au o experiență și o indeletnicire îndelungată; muncile multiple și variate atît în mine cît și la suprafața acestora au fost făcute pînă acum de oameni cînștiți și cu nume bun, anume aleși pentru acest lucru și — după cum s-a spus — aduși uneori chiar din alte părți, care au venit în Transilvania liberi și cu anumite scutiri și imunități, și care ar refuza să stea de vorbă și să lucreze împreună cu deținuții și răufăcătorii; ei sau ar părăsi astfel de mine la care ar fi folosiți răufăcătorii, sau s-ar întoarce în regiunile dinafară de unde au venit”⁴³. Memoriul amintit arată în ce constau „metodele moderne ale mineritului”, specificînd că ele se bazează pe „arta geometriei, a hidraulice, a pirotehniei și a pneumatice” (*arte Geometrica, Hydraulica, Pyrotechnica et Pneumatica*) care sînt incompatibile cu forța de muncă recrutată dintre delincvenții⁴⁴. Demonstrînd complexitatea procesului de producție în mineritul metalifer și trecînd în revistă diferitele faze ale acestui proces, care reclamă forță de muncă calificată și cointeresată, forurile miniere refuză să accepte folosirea delincvenților chiar la muncile mai puțin pretențioase, pe care le prestează copii, cum ar fi de exemplu operația de spălare a aurului.

⁴⁰ K. Marx, *Capitalul*, ESPLP, 1957, vol. I, p. 734.

⁴¹ Într-un act din 30 mai 1770 se spune printre altele: „Si tamen monticula et laborator, quem utpote praeprimis tenuis legalis immunitas a contributione ad durissimum et periculosum laborem fodinalem allicit, sub onus contributionis trahatur, non modo animum a rei metallicae cultura abjiciet, sed aut Provinciam deserit aut, si nihilominus labori montano adhuc insistat, plus multo quam antea mercedis ab urburariis suis desiderat; urburarius vero qui aes suum sub spe incerti commodi alioquin in re fodinaria insummit, ex ratione accrescentis erogationis et defectus laboratorum, interea montana deserentium, qum alioquin in nulla Haereditaria Provincia pauciores quam in Transylvania inveniantur, a monticultura penitus deterretur”. Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 747/1770.

⁴² Arh. St. Cluj, fond. M.T. (O.B.A.), doc. nr. 334/1778, în care guvernul din Sibiu întreabă forurile miniere din Zlatna (*Oberbergamt-ul*) „dacă delincvenții nu ar putea fi întrebuințați la muncile miniere” („Ob nicht dergleichen Delinquenten zur Arbeit in die Bergwerke verwendet werden können”).

⁴³ „Fodinae minerales juxta modernum fodinandi modum debent opera hominum in arte metallica peritorum, qui praxim a tyrocinio diuturna experientia hauriunt coli ac perfici, labores autem multiplices et diversi jam in fodinis, jam extra illas perficiendi hactenus per honestos et bonae famae homines ad id delectos, et uti praemisum est, aliunde etiam vocatos ingenuos et liberos immunitate praerogativarum in Transylvania immigrantes peragebantur, qui conversationem et labores cum captivis et malversantibus refugerent, aut a talibus fodinis ad quas malefactores applicarentur, penitus discederent, vel in Provincias Exteras, unde venerunt, reverterentur”. Arh. St. Cluj, fond. M.T. (O.B.A.), doc. nr. 334/1778.

⁴⁴ Ibidem.

Iată cum motivează „inspectoratul minier” din Zlatna (*Oberbergamt*), acest refuz: „Cît privește operația de spălare — spune inspectoratul minier — chiar dacă asemenea delincvenți ar putea fi întrebuințați pentru aceasta, totuși folosirea lor nu ar fi rentabilă din cauza costului pe care-l reclamă, deoarece la asemenea munci se obișnuiește să fie întrebuințați copii cu o plată de 4,5 pînă la cel mult 6 creîțari pe zi, de unde rezultă că deținuții, care și acolo ar trebui să fie însoțiți de paznici, ar necesita, atît în ce privește cheltuielile cu ei cît și cu paza lor, o plată mult mai mare decît a copiilor; pe lîngă aceasta — continuă același for minier — ceea ce merită atenție este faptul că asemenea muncă de spălare a aurului se obișnuiește și trebuie să fie învățată din copilărie, și că această muncă nu pot să o învețe cei mai în vîrstă, cu atît mai puțin aceia care niciodată n-au lucrat la mină. În sfîrșit — se motivează în memoriu — deoarece această operație se face numai în timpul verii, iar în timpul iernii, cînd apele de obicei îngheață, aceste munci încetează și muncitorii sînt întrebuințați în mine, fie ca transportori (de minereu), fie chiar ca mineri, delincvenții ar rămîne fără lucru, trebuind totuși să fie întreținuți, fapt care ar aduce pagube proprietarului de spălătorii”⁴⁶. În cele din urmă forurile miniere recomandă totuși o soluție guvernului în problema delincvenților, și anume ca aceștia să fie întrebuințați la ocnele de sare „unde — se spune în același memoriu — munca se face în același timp, iar extragerea sării constă într-o operație mai simplă și nu este supusă la atîtea greutăți și primejdii”⁴⁶.

Din cele cîteva citate se pot desprinde unele considerații privind problema forței de muncă la minele metalifere din Transilvania în a doua jumătate a secolului XVIII. În primul rînd este evidentă preocuparea forurilor miniere pentru asigurarea întreprinderilor miniere, pe cît posibil, numai cu forță de muncă calificată, capabilă să folosească uneltele de producție în continuă perfecționare. Criza relativă de forță de muncă liberă permitea totuși conducerii minelor să facă o selecționare în recrutarea brațelor de muncă, pe baza criteriului rentabilității, impus de însăși legile care guvernează producția capitalistă, chiar de la începuturile ei. Însăși folosirea muncii ieftine a copiilor pe o scară atît de mare, așa cum rezultă din aminationul memoriu al forurilor miniere, precum și din „statele personale” ale minelor, constituie o dovadă concludentă în acest sens. Faptul acesta este în deplină concordanță cu legea plusvalorii, adică cu legea nașterii și creșterii profitului capitalist.

Tot pe linia acestor considerații se poate conchide că natura și complexitatea muncii în minele metalifere, în special în cele de aur și argint — im-

⁴⁶ „Ad rem lotoriam reflectando, etsi tales delinquentes eo applicabiles essent, opere tamen pretium eorundem applicatio non redderet, cum ad similes labores pueri cum 4, 5 vel ad summum 6 crucigerorum mercede applicari consueverint, ex quo patet, quod captivi, qui et ibi custodibus provideri debebunt, respectu sui et custodum expensas ultra ejusmodi mercedem requirunt; praeterea quod attentione dignum est, similis labor penes lotoria a pueritia condisci solet et debet, qualem laborem seniores eo minus penes fodinalia nunquam versantes nec possent condiscere, ac denuum cum ista manipulatio aestivali solum tempore perduret, in hyeme autem aquis congelari solitis tales labores cessent et laboratores ad fodinas seu pro vehiculariis seu etiam pro metallurgis translocari consueverint, delinquentes vero ejusmodi absque laboribus manerent, nihilominus tamen interteneri deberent, quod aggravio cederet lotorum possessori...”. Ibidem.

⁴⁶ „... delinquentes ... ad salis fodinas, ubi labor simultanee perficitur, et excisio salis in simplici manipulatione consistens tantis difficultatibus et periculis haud obnoxiat, ... mitterentur”. Ibidem.

portantă sursă de venit pentru fisc⁴⁷ —, au determinat autoritățile miniere de la început să cointerezeze în mai mare măsură pe muncitorii din aceste mine în procesul de producție, decît o făceau cu cei care lucrau la ocnele de sare. Așa se explică faptul că delincvenții sînt îndrumați spre ocnele de sare și că relațiile de producție capitaliste în această perioadă sînt mult mai avansate la minele de aur decît la saline, unde munca forțată se amestecă în proporție mai mare cu munca salariată. De altfel aceasta este și explicația că salariile sînt mult mai mari la minele metalifere, unde încă în această perioadă se introduce sistemul premial pentru stimularea muncitorilor⁴⁸.

Semnificativ și concludent în problema forței de muncă în industria extractivă din Transilvania în a doua jumătate a secolului XVIII este și faptul că nu numai în cazul delincvenților ne întîlnim cu refuzul autorităților de a face angajări de muncitori în mine.

Curtea de la Viena a pus cu destulă fermitate și problema întrebuintării la diferite munci a ostașilor lăsați la vatră, care nu aveau alte posibilități de existență. Astfel, într-o circulară din 30 iulie 1770, trimisă autorităților civile și militare ale comitatelor, se spune printre altele: „Majestatea sa, prin rescriptul consiliului aulic de război din 15 mai a.c. privitor la ostașii lăsați la vatră, a binevoit să dispună ca gradele militare și mai ales comandanții regimentelor să trăiască în înțelegere cu slujbașii civili și să se îngrijească să asigure ostașilor lăsați la vatră din comitate și cercuri — și care nu pot să trăiască din mijloace proprii — o slujbă sau muncă corespunzătoare și să fie întrebuintați la munci din care să poată trăi. Drept aceea — continuă circulara — înaltul comitat este rugat ca acele care nu au din ce să trăiască să le vină în ajutor pentru obținerea unei munci corespunzătoare, ca de exemplu în agricultură, în manufacturi, fabrici, negustorie, repararea drumurilor, sau să li se asigure vreo slujbă la particulari”⁴⁹.

⁴⁷ Vezi în acest sens însăși aprecierea guvernului, din 30 mai 1770, care spune: „Per rem montanicam Transilvanicam de anno in annum in recenti e terrae visceribus et auriluturis e duobus nobilibus solum auri et argenti metallis 600 et 700 millia R. florenorum generatur et penes Officium Monetarium Carolinense in monetas convertuntur”. Iar în altă parte: „Montanicum Transilvanicum quovis anno citra cuiusvis aggravium e terre visceribus producit in auri et argenti quantitate pro circulatione publico medium millionem, et potest, si in libertate sua conservatur, facile plus producere”. În legătură cu circulația monetară, guvernul spune: „si pecuniae circulantis copia et substantia Magni hujus Principatus Transilvaniae in considerationem summantur, facile comperietur, Montanicum Transilvanicum nervum praecipuum circulationis pecuniariae, ac proinde etiam Rei Tributariae esse”. Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 747/1770.

⁴⁸ Cf. decretul aulic din 1767, privind acordarea de premii pentru muncitorii care vor îmbunătăți operațiile la topitorii. Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 63/1767. Vezi în aceeași arhivă și actele nr. 498, 1419, 2144, 3572 și 3769 din anul 1803, prin care se acordă premii pentru minerii care vor extrage cel mai mult minereu.

⁴⁹ „Sua Majestas de dato 15 Mai anni currentis mediante Aulici Consilii Bellici rescripto, intuitu dimissorum militum mandare dignabimur, ut status militares, praesertim autem commendantes Regiminum cum magistratibus civilibus cointelligenter vivant, ac circuli et comitatus demissis militibus, qui ex proprio vivere nequeunt, de aliquo lucro per concedens servitium aut laboritium provideant et ad hujusmodi labores unde vivere queant, applicentur. Requi-

Ca urmare a acestui decret, la 4 noiembrie 1779 dispoziția de mai sus a fost adusă și la cunoștința autorităților montanistice, în sensul ca ostașii lăsați la vatră să fie angajați la muncile miniere (*circa milites ad labores montanisticos applicandos*)⁵⁰. În acest sens judele montanistic Gabriel Iabroczyk a dat dispoziție ca să fie întrebați toți administratorii de mine și acționarii în legătură cu numărul de ostași pe care voiesc să-i angajeze la muncă⁵¹. În urma răspunsurilor primite din partea conducerii diferitelor mine, judele montanistic raportează Tezaurariatului din Sibiu, la 10 ianuarie 1780, că în afară de minele din Băița⁵² nici o altă mină de pe domeniul Zlatnei nu dorește să angajeze soldați la muncile miniere, „deoarece — se spune în raport — au destui lucrători”⁵³.

Este interesant de văzut felul în care forurile miniere motivează refuzul lor de a angaja ostași la muncile în mine. Astfel, la 24 decembrie 1779, conducerea minelor din Abrud raportează următoarele: „În această localitate sînt așa de mulți lucrători la mine încît, mai ales în timpul iernii, nici aceștia nu pot să fie întrebuințați cu toții”⁵⁴. Un răspuns tot atît de categoric este dat tot la 24 decembrie 1779 de administratorul minei din Baia de Arieș, Felix Franzenau, care scria: „Din partea minelor cesaro-crăiești din Baia de Arieș nu poate fi angajat la muncile miniere nici un soldat lăsat la vatră; pe de o parte fiindcă Baia de Arieș are destui lucrători, pe de altă parte deoarece pentru muncile miniere nu pot fi folosiți decît cei pricepuți în meserie”⁵⁵. O formulare asemănătoare are și răspunsul dat de conducerea minelor din Trestia, prin Martin Preis, care la 16 decembrie 1779 raportează: „Mina Trestia are destui lucrători și prin urmare nu este nevoie, aici și acum, de persoane militare”⁵⁶.

Din răspunsul pe care-l dau forurile conducătoare ale unor mine, ca de exemplu cele din Săcărîmb, rezultă că acestea refuzau să angajeze pe ostași la muncile miniere și pentru motivul că nu aveau suficientă încredere

ritur proinde Inclytus Comitatus, ut illis qui ex proprio non habent unde vivant, adjutorio sit ad acquirendum congruens laboritium, uti sunt agricultura, penes manufacturas, fabricas, mercaturas, repartiones viarum aut apud particulares de aliquo servitio eisdem provideatur.” Arh. St. Cluj, fondul scaunului Odorhei, doc. nr. 136/1779.

⁵⁰ Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 51/1780.

⁵¹ „Sparsis circularibus montium curatoribus, officialibus, urburariis ac huttmannis, publicam ad notitiam reddere, ut eandem omnibus et singulis urburariis, et aliis montana tractantibus notam faciant; an et qui, quot numero milites et ad quales signanter montanos labores seu applicandos valent seu possent.” Ibidem.

⁵² Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 950/1770 și nr. 51/1780.

⁵³ „Praeter Boicensem, per neminem alium quempiam militem ad labores montanos necessarium desiderari, quod alii alioquin sufficientibus operariis provisi essent”. Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 51/1779.

⁵⁴ „Hic loci tot esse laboratores in re metallurgica, ut tempore praesertim hyemali nec hi omnes applicari possint.” Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 956/1779.

⁵⁵ „Ex parte fodinarum Caesareo-regiarum Offenbanya nullus ad certum tempus dimittendus miles pro laboribus fodinalibus applicari possit, ex eo, quia partim Offenbanya laboratoribus abundat, partim vero pro laboribus fodinalibus tantum artis periti applicari possunt”. Ibidem, doc. nr. 955/1779.

⁵⁶ „Fodinam Trestiensem sufficientibus laboratoribus provisam esse, consequenter facultatis personis militaribus pro hic et nunc non indigere.” Ibidem, doc. nr. 948/1779.

în aceste persoane care, prin pretențiile lor la o leafă mai mare și la mai multă libertate, ar putea produce nemulțumiri și tulburări printre muncitorii localnici⁵⁷. Pretenția ostașilor la salarii mai mari va constitui unul din motivele care vor determina și mai târziu autoritățile miniere să refuze angajarea acestora la muncile miniere. Astfel, la 18 decembrie 1804, administrația minelor din Săcărîmb, refuzînd cererea unor militari de a-i angaja la muncile miniere, însoțea acest refuz de următoarea motivare: „Deoarece un ostaș, pentru un șut de 7 ore, cere 24 de creițari, iar un subofițer 32 de creițari, administrația de aici socotește că nu poate să-i angajeze pe acești oameni; în primul rînd deoarece această plată ar spori cu încă o dată cheltuielile la transportul minereului, iar în al doilea rînd ar avea urmări rele pentru transportatorii de rînd, deoarece și aceștia ar pretinde aceeași plată, sau n-ar mai veni de loc la lucru”⁵⁸.

Dar indiferent de motivele pe care le invoca conducerea diferitelor mine în refuzul ei de a angaja pe ostași la muncile miniere, un lucru este clar, și anume că acest refuz nu este posibil decît atunci cînd există rezerve de forță de muncă pe piață. Acest lucru este reglementat de însăși legea cereerii și a ofertei. Date fiind aceste mărturii contemporane, socotim că nu se poate vorbi decît de o relativă criză de forță de muncă salariată în industria extractivă din Transilvania în a doua jumătate a secolului XVIII. Aceasta cu atît mai mult cu cît unele acte ale vremii vorbesc chiar de concedieri de muncitori. „Domnul administrator al minelor, Castellani — se plînge, la 18 iunie 1787, văduva de miner din Zlatna Eva Vesseli — primind poruncă, după cum se spune, de la forurile sale superioare, ca, din cauza stării decăzute a minei și din cauza vremii de foamete, să micșoreze numărul mare al lucrătorilor din Săcărîmb, i-a dat afară de la lucru și pe cei doi fii ai mei căsătoriți și stabiliți la Săcărîmb”⁵⁹. Fără îndoială că răscoala țaranilor din 1784, care nu a cruțat nici minele, ca și anii de foamete care au urmat, au produs perturbări și greutăți în exploatarea minelor, fapt care a avut ca urmare reducerea personalului acestor mine. Într-adevăr, în timp ce, după cum am văzut, „statul personal” al minei Săcărîmb din

⁵⁷ „In Nagyag bei 3 Schachten 12 Personen anzubringen Gelegenheit hätten, worbei nur dieses zu erwöhnen habe, dass dergleichen Personen nach beygelegter Erfährniss sich keiner anderen Subordination, als von welcher sie abhangen unterwerfen, folglich auch nach ihrer Gelegenheit zu arbeiten und unter den Berg Gesindel den Vorzug mit mehreren Freiheiten zu pretendiren pflegen, wodurch nicht mit Verhindernissen, sondern auch Excessen und Confusionen zu besorgen sind.” Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 5/1780.

⁵⁸ „Die Verwaltung glaubt, dahero dass, weilen das Militaire per 7 stündige Schicht 24 cr. verlangt, und für den Unterofficier 32 cr. fordert, diese Mannschaft nicht angenommen werden könnte; erstens schon darummen weilen dieser Lohn die Häsplkosten um alterum tantum erhöhet, und zweitens Üble folgen auf die gewöhnliche Haspler machet, weilen auch diese den nehmlichen Lohn verlangen, oder gar ausbleiben würden”. Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 61/1804.

⁵⁹ „Domino Montium curatore a Castellani, obtento ut refert a praepositis suis Altioribus Instantiis mandato, quatenus copiam laboratorum Szekeremiensium ob viliorum statum fodinae et tempus caristiae minueret, ego quoque duos filios in labore eodem habens Szekerembae uxoratos atque domiciliatos labore privavit”. Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 1360/1787.

anul 1782 înregistrează un număr de 884 de persoane, în anul 1787 numărul personalului scade la cifra de 636⁶⁰.

De altfel concedierile de muncitori minieri le întâlnim și mai de vreme. Astfel, într-un registru de plîngerii al minerilor din Baia Sprie din anul 1751, putem citi următoarele: „ Se întâmplă că cei care conduc minele (sau după cum li se spune în limba poporului, hutmanii), a căror sarcină este de a împărți și statornici în fiecare dimineață fiecărui muncitor munca sa, — din cauza mulțimii foarte mari a muncitorilor străini care vin din-afară — poruncesc la foarte mulți dintre muncitorii din oraș să părăsească galeriile minelor, pe motiv că din cauza numărului mare de muncitori nu poate să le dea și lor de lucru; în felul acesta — continuă raportul — în timpul unei luni sînt siliți să petreacă cîteva zile fără lucru și să cîștige abia doi sau trei florini, cu care abia își mai țin sufletul în ei”⁶¹. Este clar că avem de-a face și de data aceasta cu un caz în care oferta de forță de muncă depășește cererea și care duce la agravarea situației muncitorilor minerii.

În concluzie, rezumînd cele spuse, rezultă că în a doua jumătate a secolului XVIII și mai ales spre sfîrșitul acestui secol, asistăm la o consolidare a sectorului capitalist în industria extractivă din Transilvania, fapt care se reflectă și în contradicțiile tot mai ascutite care apar între muncitori și acționarii minelor⁶².

AL. NEAMȚU

⁶⁰ Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 296/1787.

⁶¹ „Accedit etiam quod praefectus fodinarum (vel ut vulgo vocitur Hutmanii), cui singulo mane cuique laboratorum laborem suum assignare ac demetiri de munere est, in tanta extra-neorum justiori nomine coluvie hominum affluentia per multos laboratorum, eosque oppidanos ab ipsis fodinae faucibus abscedere jubat, ex eo quod copia laboratorum causante, eis laborem assignare nequeat, talique tractu unius mensis dies aliquot sine labore transigere coacti, duorum trium florenorum stipendium lucratur, eoque modo afflictis vix aegre spiritum trahunt”. Arh. St. Cluj, fond. Baia Sprie, *Gravamina ... de anno 1751*, p. 40—41.

⁶² Cf. în acest sens: Al. Neamțu, *Condițiile de muncă și salarizare în industria extractivă din Transilvania în a doua jumătate a sec. XVIII*, în *Apulum*, III, p. 243—268; idem, *Frămîntări în vîndurile minerilor din Transilvania la începutul sec. XIX*, în *Studii și cercetări de istorie*, an. VIII, nr. 1—4, 1957, p. 119—142; idem, *Situația și lupta minerilor din Transilvania în prima jumătate a sec. XIX*, în *AIIC*, tom. IV, 1961, p. 111—198; idem, *Contribuții documentare noi privitoare la lupta minerilor din Transilvania în sec. XVIII*, în *Studia*, Cluj, Fasc. 1, 1965, p. 33—38.

ANEXE

1.

1771 august, Săcărimb. Statul personal al minelor din Săcărimb pe luna august 1771.

Personal — Stand

Des sich mit Ende Augusti 1771 bey dem Kayserl. Königl. Gewerkschaftliche Nagy-ayer Bergbau wırcklich in Arbeith befundenen Individuorum als

	fl.	cr.	Persohnen
Bergschaffer nebst Pferdt Portion monatlich	50	—	1
Oberhuttmann wochentlich 5 fl.	20	—	1
Bergschreiber monatlich	12	—	1
Gruben Huttleuthe wochentlich 3 fl.	48	—	4
Transport — Huttmann	12	—	1
Zeug-kammer Huttmann	12	—	1
Ertz-Messer	12	—	1
Ertz-Hauer a 10 fl.	20	—	2
Puch-Steiger monatlich	12	—	1
Leuchter-jung wochentlich a 1 fl.	4	—	1
Proben-Stampfer	8	—	1
Priester	6	—	1
Bergwerks-Chirurgus	8	—	1
Schulmeister	2	—	1
Bergwercks Hayduck	15	—	1
Schlosser	8	—	1
Ältere Bergschmidte a 11 fl.	22	—	2
Jüngere Bergschmidte a 8 fl.	16	—	2
Wachter a 8 fl.	16	—	2
Geding Hauer	—	—	56
Schichten Hauer	—	—	114
Gruben Zimmerleüthe	—	—	54
Haspel-Knecht	—	—	15
Pumpen Zieher	—	—	12
Hundstösser worunter 30 standhaft	—	—	76
Anschläger—und Säuber jungen	—	—	54
Auskutten	—	—	11
Schlemmer Siebsetzer nebst Gehülffen	—	—	70
Waschwerke Personale nebst Klauber Kindern	—	—	317
Aufseher	—	—	12
Ochsen Knecht	—	—	3
Summa	—	—	809

Arh. St. Cluj, fond. M. T., doc. nr. 669/1771.

2.

1771, *august*, Băița. Statul personal al minei Băița

E n t w u r f f

In was vor einer Zahl das bey dem K.K. Gewerksch. Boiczauer Bergbau angestellte Personale mit Ende Augusty 1771 bestanden seye

	Fl.	kr.	Personen
Bergschaffer nebst Pferd Portion	25	50	1
Erster Huttman per wochentliche 4 Fl.	16	—	1
Berg-Schreiber	5	—	1
Priester	6	—	1
Huttmann	13	—	1
Huttmann	12	—	1
Bergwerks-Uberreüter	10	30	1
Bergschmide	24	—	2
Klopfer	6	—	1
Gruben und Pocwerke-Hütter	2	—	1
Geding-Häuer	—	—	53
Schichten-Häuer	—	—	6
Gruben-und Tag-Zimmerleüthe	—	—	20
Häspier	—	—	21
Ausschläger	—	—	9
Sauber Jungen	—	—	20
Hund-Aufsteher	—	—	1
Erbstollner Hundstösser	—	—	44
Mittel Läufe Hundstösser	—	—	8
Schichten Hundstösser	—	—	10
Gäng-Pucher und Ertzscheyder	—	—	10
Alten Pochwerks-Personale	—	—	10
Neuen Pochwerks-Personale	—	—	33
S u m m a	—	—	256

Summarischer Lohnzettel

	Fl.	kr.	Fl.	kr.
Auf monatliche Besoldung	132	20		
Geding Häuern	414	22		
Schichten Häuern	22	15		
Gruben Zimmerleuth	81	27		
Tag Zimmermann	5	57		
Häspier	98	48		
Anschläger	28	21		
Sauber Jung	51	6		
Hundaufsteher	6	—		
Erbstollner Geding Hundstösser	232	14		
Mittl. Lauf Geding Hundstösser	43	12		
Schichten Hundstösser	32	24		

Anexa III continuare

	Fl.	kr.	Fl.	kr.
Gäng Pucher und Ertzscheider	35	40		
Erkaufte Requisiten	240	30		
Extra Kösten	370	53		
Alten Puchwerke Kösten	55	33		
Neuen Puchwerke Kösten	677	40	1/4	
S u m m a			2528	42 1/4

Arh. St. Cluj, fond. M.T., doc. nr. 11 și 17/1771.

LA MAIN-D' OEUVRE PAYÉE DANS L' INDUSTRIE EXTRACTIVE DE TRANSYLVANIE AU XVIIIe SIÈCLE

(Résumé)

Les informations documentaires nous présentent le processus de formation de la main-d'oeuvre libre en Transylvanie comme étant assez avancé dans la deuxième moitié du XVIIIe s. Malgré les conditions spécifiques qui frayaient le processus d'accumulation primitive du capital, les conséquences objectives de ce phénomène se produisent aussi dans la vie économique de cette province. Les données que les archives nous fournissent permettent de conclure que dans la deuxième moitié du XVIIIe s. et surtout vers la fin du siècle, il y avait en Transylvanie un nombre considérable de pauvres qui ne possédaient pas de moyens de production, obligés ainsi de vivre du travail salarié. Cette couche sociale devient de plus en plus considérable et commencera à s'affirmer en élément actif dans la lutte contre l'organisation féodale, en train de démembrement, ainsi que contre les nouvelles formes, capitalistes, d'exploitation. En considérant les principaux aspects du processus de paupérisation de la paysannerie, l'auteur essaye de présenter le problème de la formation de la main-d'oeuvre payée et son aire d'extension en Transylvanie au XVIIIe s. A cette fin l'auteur insiste sur quelques-unes des plus importantes exploitations minières de l'époque se trouvant sur les domaines de Hunedoara et de Zlatna (Săcărâmb, Băița etc.). C'est concluent que les mines de Săcărâmb seulement, avaient en 1782 800 ouvriers salariés. Sur le domaine de Zlatna l'on constat durant la même année plus de 2000 ouvriers salariés. L'analyse comparative des données fournies par les „Status Personalis” (*Personal-Stand*) des entreprises minières, nous mène à la conclusion que dans la seconde moitié du XVIIIe s. le travail salarié commence à dominer dans l'industrie extractive le travail des serfs. La tendance de généralisation des relations capitalistes devient toujours plus évidente dans cet important secteur économique.

HOREA, CLOȘCA ȘI CRIȘAN ÎN ICONOGRAFIA VREMII

Veștile despre răscoala și acțiunile iobagilor români din Transilvania împotriva stăpînilor lor feudali trecură cu repeziciune granițele Transilvaniei și Ungariei. Ele au ajuns mai întîi la Viena, de unde au fost răspîndite fără întîrziere, pe diferite căi, în întreaga Europă.

Masele largi, locuitorii de la orașe îndeosebi, au luat cunoștință de acest important eveniment istoric mai întîi din ziare și foile volante ilustrate cu chipul căpitanilor sau cu scene din răscoală, ieșite din fantezia desenatorilor de meserie, apoi din broșuri, care au circulat în diferite limbi, din periodice etc.

Marele lor număr este o mărturie că evenimentele din Transilvania au avut un adînc răsunset în opinia publică din Europa, cuprinsă de criza regimului feudal.

Nu ne vom ocupa aici de eco-ul răscoalei lui Horea în publicistica vremii. Ne vom mărgini numai a aduce unele lămuriri privind iconografia referitoare la căpeteniile răscoalei din 1784 — Horea, Cloșca și Crișan — în interpretarea gravurilor occidentale ai timpului, precum și asupra artiștilor plastici transilvăneni care au înfățișat pe capii răscoalei după natură.

Gravurile inspirate din răscoală

Octavian Beu a adunat într-un album Horea¹ „întreg materialul iconografic al răscoalei cunoscut pînă acum”. Nu e însă complet. Stampe cu chipul lui Horea, Cloșca și Crișan au mai fost descoperite și de alți cercetători. Astfel, Eugen I. Păunel descrie o gravură, reprezentînd pe Horea și Cloșca, și o siluetă cu figura lui Horea, care au figurat într-o expoziție din Cernăuți, în 1935.² M. Auner, într-un studiu asupra răscoalei, publicat în același an, amintește cîteva xilogravuri colorate, reproduse într-un calendar din Stolpen, pe anul 1786, împreună cu cunoscutele siluete ale căpitanilor răscoalei³. Menționează apoi o stampă primitivă din colecția Porthheim, reprezentînd execuția lui Horea și Cloșca în fața a doi spectatori, cu un

¹ Octavian Beu, *Răscoala lui Horia în arta epocii*, București, „Cartea Românească”, 1935, in-4°, 75 p. + 105 pl.

² Eugen Păunel, *Expoziția de cărți și stampe organizată de Biblioteca Universității, la aniversarea a 150 de ani de la revoluția lui Horia, Cloșca și Crișan. Junimea literară*, Cernăuți, 1935, 24, nr. 3—4, p. 2—77.

³ Michael Auner, *Zur Geschichte des rumänischen Bauernaufstandes in Siebenbürgen 1784*, Sibiu, Krafft & Drotleff, 1935, p. 32.

text explicativ de felul cum li s-a aplicat pedeapsa⁴. Ne dă și citeva amănunte asupra gravurilor lui Loeschekohl, după reclamele inserate în Supliment la *Wiener Zeitung* din 12 și 13 ianuarie 1785 și în *Wiener Zeitung* din 1785, p. 107. Vorbește și despre gravurile scoase de editura „Artaria” din Viena, executate de cunoscuții artiști Jakob Adam și J. E. Mansfeld, tot după informațiile apărute în *Wiener Zeitung* din 12, 22 și 26 ianuarie 1785. Ziarul sibiian *Siebenbürger Zeitung* anunța, în nr. 14 din 17 februarie 1785, că Viena e plină de gravuri, reprezentind pe Horea și Cloșca. Menționează apoi titlurile citorva gravuri ale lui Loeschekohl, numit de Auner „jurnalist al stampelor colorate”. În același mod se exprimă și ziarul italian *Notizie del Mondo* (1785, nr. 10, p. 77). După o informație din Viena, din 20 ianuarie 1785, spune că portretele lui Horea și Cloșca, făcute de Loeschekohl, au avut un mare succes și s-au vândut într-un număr respectabil⁵. Dar cele mai căutate au fost fără îndoială ale lui Adam, executate cu multă finețe și simț artistic. O. Beu și M. Auner presupun că gravurile lui Adam ar fi făcute după natură, anume în timpul cind Horea și Cloșca se aflau întemnițați la Alba Iulia. C. Stoicănescu, sprijinindu-se pe lucrarea lui Eugen Lennhoff, *Die Freimaureren* (Viena, 1932), afirmă că marele gravor vienez ar fi executat portretele căpitanilor răscoalei la indemnul nedespărțitului său prieten Ignaz von Born, originar din Alba Iulia, unul din apropiații sfetnici ai lui Iosif al II-lea⁶.

Simple presupuneri. Jakob Adam n-a desenat pe capii răscoalei după natură, cum n-a făcut-o nici Mansfeld și nici alți artiști vienezi. Aceștia s-au inspirat, foarte probabil, din *descrierea personală a lui Horea și Cloșca* publicată și în ziarele vieneze. (*Wiener Privatnachrichten* o publică în nr. din 15 ianuarie 1785). Din textul ce însoțește gravura lui Horea (pl. 11 din albumul lui Beu) se poate deduce că Adam a realizat-o după 1 ianuarie 1785.

Gravurile lui Adam și Mansfeld au servit ca modele pentru multe altele, imprimate la Augsburg, Regensburg, Nürnberg, Frankfurt, Praga etc. Poetul maghiar A. Barcsay, ofițer în armata imperială, aflându-se, la începutul lui februarie 1785, într-un castel din apropiere de Luxemburg, descrie o stampă ce se vindea în acea regiune. Reprezenta pe Horea, avind într-o parte inscripția: *Horia Urss Rex Daciae*, iar în cealaltă, o inimă străpunsă de un pumnal⁷. Astfel de stampe erau răspindite și în Transilvania. Johann von Hermann notează într-o scrisoare, datată la 11 decembrie 1785, că pe piața Sibiului circulau gravuri reprezentind pe Horea și Cloșca, alături de siluetele lor, probabil de proveniență vieneză.

Astfel de gravuri au fost văzute, în prima jumătate a veacului trecut, de A. De Gerando și Dora D'Istria în regiunea Munților Apuseni. Faptul e confirmat și de I. Selegeanu la 1868: „Horia și Cloșca stau cu mindrie pe mai mulți pereți români, în reminiscență de martiri ai libertății”⁸.

Vinzătorii repurtau mari succese cu stampele pe care răscoala și căpeteniile ei le inspirau zi de zi, cele mai multe ieșite din pură fantezie. E semnificativă în această privință știrea inserată în ziarul maghiar din Bratislava, *A' Magyar Hirmondó*, la începutul anului 1785 (p. 47—48): „Gravorii care au înfățișat pe Horea au deschis multora calea spre comercializare, zugrăvindu-l numai din ceea ce au auzit despre el; l-au vândut apoi pe bani scumpi atât la Viena cât și la Bratislava”. Într-o altă însemnare din ziarul amintit (1785, p. 134) se spune: „Un artist german, Paurenpfand, a venit cu mari speranțe în Transilvania pentru a grava în aramă și argint portretele lui Horea și Cloșca. Ele au fost reproduse pe hirtie, față în față, și cei care au văzut pe cei doi rebeli în persoană, afirmă că pe cele ale amintitului Paurenpfand le-au găsit mai bune” (p. 134). Simplă reclamă. Un gravor în graba de a pune cât mai repede în vânzare chipurile căpitanilor răscoalei — cunoaștem numai stampe repre-

⁴ *Ibidem*, p. 34, nota 78.

⁵ Ștefan Pascu, *Știri privitoare la revoluția lui Horia*, Sibiu, „Cartea Românească din Cluj”, 1943, p. 39.

⁶ C. Stoicănescu, *Revoluția lui Horia*, Timișoara, Edit. „Astra”, 1937, p. 104.

⁷ „Történelmi Tár”, Budapest, 1904, 5, p. 547.

⁸ A. De Gerando, *La Transylvanie et ses habitants*. Tom. I. Paris, Au Comtoir des Imprimeurs-Unis, 1845, p. 349; Dora D'Istria, *Les femmes en Orient*, I. Zürich, Meyer & Zeller, 1859. I. Selegeanu, *Estrasu matriculariu a lui Horia și Cloșca*. „Federațiunea”, Budapesta, 1868, 1, nr. 12, p. 43.

zentind pe Crișan — s-a inspirat din albumul „Recueil de differents habillements des troupes qui composent l'armée de la reine de Hongrie — Paris”⁹.

Siluețele, reprezentînd în negru profilul căpitanilor răscoalei, s-au bucurat și ele de o largă popularitate în Europa. Inspirare din diferite gravuri, au fost multiplicare în număr mare și comercializate. La Sibiu se vindeau alături de gravuri, relatează Johann von Hermann în scrisoarea citată. „La Viena femeile poartă silueta lui Horea nu numai pe evantalii, dar chiar pe coafură”, ne informează ziarul *A Magyar Hirmondó* din 8 iunie 1785 (p. 349). Avem informații că siluețele lui Horea și Cloșca au fost trimise la curțile diferiților suverani și prinți din Europa. Astfel, dintr-un raport al ambasadorului Austriei la Petrograd, din 21 februarie 1785, aflăm că el le-a prezentat țarinei Ecaterina a II-a¹⁰. Regele Sardiniei primește și el siluețele celor doi conducători ai răscoalei, de la ambasadorul său la Viena¹¹. Iosif al II-lea, într-o scrisoare către fratele său Leopold, mare duce de Toscana, îi amintește că i-a trimis și siluețele lui Horea și Cloșca¹².

Majoritatea siluetelor diferă mai mult după textul ce le însoțește. Din cele nouă reproduceri din albumul lui O. Beu (pl. 65—73), cinci au la bază același model. Una (pl. 71) a circulat probabil ca foaie volantă numită „Jahrmarchblätter”, care se vindea la tirguri, judecînd după textul mai lung ce însoțește siluețele celor doi conducători ai răscoalei. O alta (pl. 72) a fost reprodusă în cea mai răspîdită broșură despre răscoală, compilată de Adam Friedrich Geisler după știrile apărute în ziare, intitulată *Horja und Klotska, Oberhaupt und Ratgeber der Aufrührer in Siebenbürgen*, tradusă și în limba suedeză. Siluețele lui Horea și Cloșca sînt încadrate, sus și jos, de două desene, reprezentînd aversul și reversul presupuselor steme ale lui Horea.

Desenele cu „stema lui Horea” au avut o largă circulație. Ele au fost plătuite de nobilime, cu scopul de a sugera pericolul care amenința siguranța statului în legătură cu așa-zisul plan al lui Horea de a deveni „rege al Daciei”.

Că stema a fost o creație a nobilimii deducem și din versurile satirice ce înconjoară una din ele :

Horea bea și hodinește,
Țara plînge și plătește.

Chiar și poetul maghiar I. Gyöngyösi, care scria în vederile nobilimii, se îndoiește de autenticitatea acesteia, cum rezultă din titlul poeziei care o comentează : „Despre acea stemă a lui Horea, sau pe numele lui adevărat Cristea Nicula, căpetenia răscoalei românilor din anul 1784, pe care el însuși și-a ales-o sau era pusă cel puțin pe socoteala lui, pe atunci. Le-am scris în anul 1785, în ianuarie, pe cînd Horea era la închisoare în Alba Iulia”¹³.

După „stemele lui Horea” s-au turnat cîteva medalii în argint și plumb (O. Beu, pl. 100), foarte probabil din inițiativa unui nobil, ca să alarmeze pe împărat și să-i grăbească intervenția. Aceste medalii se cunosc într-un singur exemplar și fac parte din colecția Muzeului Național din Budapesta.

Mulți dintre artiștii care s-au inspirat din răscoală erau pătrunși de spiritul iluminist al vremii și au privit cu simpatie lupta țăranilor români din Transilvania împotriva opresorilor lor. Ei au văzut în mișcarea de la 1784 nu numai o luptă de emancipare socială, dar și una națională. O confirmă și unele texte ce însoțesc operele lor. Cuvintele gravorului Martin Will din Augsburg „Mor pentru națiune !”, puse în gura lui Horea în momentul execuției (pl. 87 din albumul Beu), sînt o dovadă în acest sens.

⁹ O. Beu, *op. cit.*, p. 51.

¹⁰ A. Beer, J. Fiedler, *Joseph II. und Graf Ludwig Cobenzl, Ihr Briefwechsel*, II. Wien, Carl Gerold's Sohn, 1901, p. 12.

¹¹ M. Sinzianu, *Revoluția lui Horia în rapoartele ambasadorilor regelui Sardiniei*, București, M. O. și Impr. Naț., 1944, p. 7.

¹² O. Beu, *op. cit.*, p. 26.

¹³ Gyöngyösi Jánosnak *magyar versei* (Versurile maghiare ale lui...) Viena, 1790, p. 75—78.

Portretele originale ale lui Horea, Cloșca și Crișan

Se poate afirma cu certitudine că artiștii transilvăneni: Franz Neuhauser, Anton Steinwald, ambii din Sibiu, Sigismund Koréh din Aiud și gravorul adjunct de monede din Alba Iulia, Rudolf Liebhard, au zugrăvit pe căpitanii răscoalei după natură, în timpul cînd erau întemnițați la Alba Iulia.

O. Beu are meritul de a fi descoperit la Muzeul Național din Budapesta gravurile extrem de prețioase ale lui Horea, Cloșca și Crișan, făcute de Franz Neuhauser, după natură, la Alba Iulia (pl. 13, 35 și 48; descrierea lor la p. 40, 47—48 și 51 din albumul citat). Ziarul sibian *Siebenbürger Zeitung* anunțase în nr. 3 din 9 ianuarie 1785 hotărîrea gravorului de a pleca la Alba Iulia. „Profesorul Neuhauser — ne informează ziarul — vrea să facă publicului bucuria de a zugrăvi personal portretele lui Horea și Cloșca.” Fără îndoială că tot la Neuhauser face aluzie și Johann von Hermann într-o scrisoare datată la 11 ianuarie 1785, în care spune: „Teri a plecat la Alba Iulia un desenator special, pentru a face portretele celor doi corifei și a le grava în aramă”.¹⁴ Crișan nu e amintit, fiindcă el fu prins abia la 30 ianuarie și întemnițat la Alba Iulia la 1 februarie 1785.

Cele mai cunoscute portrete originale reprezentînd pe Horea, Cloșca și Crișan se află în galeria de tablouri de la Muzeul Brukenthal din Sibiu și sînt opera pictorului sibian Anton Steinwald. Tablourile nefiînd semnate, au fost atribuite pictorului Johann Martin Stock și trecute ca atare în ghidul Pinacotecii din anul 1909¹⁵. Greșeala s-a perpetuat și continuă să se mai mențină și astăzi, deși Emil Sigerus a arătat, în 1936, pe baza unui raport redactat de Mihail Brukenthal, la 13 februarie 1785, că tablourile au fost făcute de Anton Steinwald¹⁶.

Mihail Brukenthal se afla la acea dată la Orăștie, în calitate de comisar al guvernului pe lângă cartierul general al comandamentului imperial, însărcinat cu operațiunile de repri-mare a răscoalei. De aici a trimis guvernatorului Samuel Brukenthal o serie de rapoarte. În cel din 13 februarie 1785 îi comunică: „Îndrăznesc să trimit, Excelenței voastre, portretul lui Crișan Giurgiu. Este de Steinwall [Steinwald] și e foarte bine executat”.

Se precizează deci că Anton Steinwald e autorul portretului lui Crișan. Întrucît cele trei portrete ale căpitanilor răscoalei sînt, fără îndoială, opera aceluiași artist, putem afirma cu certitudine că Anton Steinwald le-a pictat pe toate, în timpul cînd Horea, Cloșca și Crișan erau întemnițați la Alba Iulia.

Despre autenticitatea tabloului reprezentînd pe Horea avem o mărturie în lucrarea lui R. Patiția: „Dintre portretele ce ne înfățișează chipul lui Horia, acel portret e adevărat, care se află în muzeul din biblioteca bar. Brukenthal din Sibiu, a cărui originalitate s-a dovedit prin un nepot al lui Horia cu numele *Ioan Nicula Doșița*, care în revoluția lui Horia ajunsese etatea de 13 ani, așadară l-a cunoscut. Acestui martore i s-a arătat de către protop. *Ioan Patiția* toate portretele, cîte s-au publicat prin reviste, și Doșița dintre toate numai fotografia luată după chipul din numitul muzeu o au declarat-o cea adevărată, înfățișînd curat pe Horia.

Aceasta s-a întimplat în anii 1870 și s-a luat protocol formal despre spusele lui Doșița, care protocol a ajuns în mîinile pictorului Costandea și acum i s-a pierdut urma”¹⁷.

Steinwald a făcut mai multe copii după portretele lui Horea, Cloșca și Crișan. Avem informații că Anton Jankovich, comisarul imperial însărcinat cu conducerea procesului căpitanilor răscoalei, i-a comandat cele trei portrete, pe care le-a trimis apoi lui Iosif al II-lea¹⁸. Două din ele — al lui Horea și Cloșca — se află la Muzeul Național din Budapesta, unde au ajuns, probabil, o dată cu arhiva comisiei iancovicene, transpusă de la Viena la Budapesta

¹⁴ Julius Gross, *Aus dem Briefen des Gubernialsekretärs Johann Theodor v. Hermann, AVSL*, 1891, 23, p. 487—488.

¹⁵ M. Csaki, *Baron Brukenthalisches Museum in Hermannstadt*, Sibiu, 1909, p. 338, nr. 1137—1139.

¹⁶ Emil Sigerus, *Die Bildnisse der rumänischen Märtyrer Horia, Cloșca und Crișan in der Brukenthalischen Galerie. Siebenbürgische Vierteljahrschrift*, 1936, 59, nr. 1—2, p. 119.

¹⁷ Rubin Patiția Sen., *Munții Noștri. Țara Țopilor*, I. Orăștie, „Tipografia Nouă”, 1912, p. 169 și 171.

¹⁸ O. Beu, *op. cit.*, p. 25 și 39.

în anul 1867. Portretul lui Crișan lipsește. Johann Peter v. Heydendorff menționează, într-o scrisoare din 11 ianuarie 1785, că lui Horea i s-a făcut portretul și trimis la Viena. Această știre ar putea fi pusă, cred, în legătură cu comanda lui Jankovich. „Eu însumi — mai spune autorul scrisorii — i-am văzut chipul, dar numai în miniatură”¹⁰. Nu s-au descoperit până în prezent astfel de portrete.

Se mai știe de existența a două portrete originale în ulei ale lui Horea și Cloșca, făcute pe „cheltuiala” lt. colonelului Kray, de la care au trecut din generație în generație. La 1869 erau în proprietatea contelui Samuil Vas, care le-a oferit, prin intermediul lui G. Barițiu, lui Carol I. Nefiind cumpărate, li s-a pierdut urma²⁰.

Nu e exclus ca aceste portrete să fi fost tot opera lui Steinwald, intrucît e singurul dintre pictorii contemporani care a lucrat în ulei portretele căpeteniilor răscoalei din 1784.

După o informație a lui V. Cucuiu, există în Galeria de tablouri din Viena toate trei tablourile făcute de Steinwald. Ele figurează sub următoarele numere de ordine: la 1095, al lui Cloșca, la 1096, al lui Horea și la 1097, al lui Crișan. Ele au fost fotografiate în 1890. Fotografiile se află la Academia Română sub nr. 528, A. VIII, 61²¹. §

Un alt pictor contemporan de la care ni s-au păstrat portretele lui Horea și Cloșca, făcute în pastel, e Sigismund Koréh, „student cu togă” la Colegiul reformat din Aiud. El și-a făcut schițele pentru cele două tablouri în închisoarea unde erau deținuți cei doi conducători ai răscoalei. Pe Crișan nu l-a putut avea de model, deoarece acesta a fost prins și adus la Alba Iulia după reîntoarcerea artistului la Aiud. O deducem, bazați pe o scrisoare a lui I. Gyöngyösi către prietenul său G. Gulácsi, din 3 februarie 1785. La acea dată, se menționează în scrisoare, Koréh era la Aiud și lucra la realizarea celor două tablouri, pe care i le comandase. Gyöngyösi îl mai informează că, în timpul cînd Koréh lucra la portretele lui Horea și Cloșca, în închisoarea din Alba Iulia, „îi mai zugrăveau și alții”²². Nu-i amintește cu numele. Dar alții nu puteau fi decît ceilalți artiști transilvăneni menționați mai sus.

Se pare că Gyöngyösi s-a gîndit la multiplicarea tablourilor făcute de Koréh, judecînd după „Versuri scrise sub portretul lui Horea” și „Sub portretul lui Cloșca”.

Cele două portrete, reprezentînd pe Horea și Cloșca, sînt primele lucrări ale tînărului pictor aiudean. Valoarea lor artistică e diminuată de unele stingăcii de execuție, îndeosebi în redarea ochilor și a nasului, obișnuite de altfel la începători.

Portretele originale s-au păstrat la Colegiul reformat din Aiud. Ele au dispărut în timpul revoluției din 1848. Au fost găsite abia la 1900, dar din portretul lui Horea n-a mai rămas decît jumătate. A fost sfîșiat în lungime. Azi, ele se păstrează la Academia R.S.România.

Medaliile reprezentînd pe căpitani răscoalei

Se cunosc în număr de cinci și au fost reproduse în des citata lucrare a lui O. Beu (pl. 96—100). Dintre acestea două sînt extrem de prețioase, anume medaliile reprezentînd pe Horea (pl. 94) și Cloșca (pl. 96 și 97), opera lui Rudolf Liebhard, „gravor-adjunct cezaro-regal de monede din Alba Iulia”. Sînt datate 1784, iar sub brațele celor două busturi se observă gravată monograma R. L.

Gravorul a redat cu precizie modelele, care au o mare asemănare cu portretele lui Anton Steinwald. E cert că Liebhard le-a executat pe baza schițelor făcute după natură, la foarte scurt timp de la întemnițarea lui Horea și Cloșca la Alba Iulia.

După ce le-a modelat, le-a turnat în gips într-un mare număr de exemplare, pe unele le-a colorat, și le-a pus în vinzare. Gravorul a fost destul de expeditiv cu această manoperă de multiplicare. Medalioanele cu Horea și Cloșca se vindeau deja la sfîrșitul anului 1784. În *foaia de titlu* a primului număr pe anul 1785 a ziarului sibian *Siebenbürger Zeitung* li se face reclamă. În nr. 9, p. 72 găsim inserat în ziar următorul *aviz*: „Rudolf Liebhard, gravor-adjunct

¹⁰ AVSL 1894—1895, 25, p. 279.

²⁰ George Barițiu, *Portretele lui Horia și Cloșca*. „Transilvania”, 1869, p. 293.

²¹ Virgil Cucuiu, *Răscoala lui Horia, Cloșca și Crișan de la 1784—1785*. Alba Iulia, Tip. „Alba”, 1937, p. 49.

²² *Házánk*, Budapest, 1887, 7, p. 205.

de monede din Alba Iulia are, în medalion, pe ambii conducători ai răscoalei, în mărime de 4 țoli, modelați în gips. Costă 40 de creițari bucata, însă aurii, 1 florin, și se pot găsi la librăria Hochmeister din Sibiu".

După medaliile în gips aflate la Muzeul Brukenthal din Sibiu, sculptorul brașovean Ernst Richard Boege a modelat două medalii noi, pe care le-a turnat în bronz, în mai multe exemplare.

Celelalte trei medalii reproduse de O. Beu (pl. 95, 98, 99) sînt de proveniență tirzie și traduc sentimente neprietenoase față de conducătorii răscoalei.

Căpeteniile răscoalei în plastică

O foaie volantă italiană, tipărită la Alessandria, descrie în 53 versuri pe conducătorii răscoalei din 1784, ale căror figuri fuseseră reproduse în ceară și prezentate publicului — după potolirea mișcării — într-un „gabinetto”, asemănător probabil muzeului Grévin de astăzi²³. Deși nu se știe nimic de existența acestor busturi, bănuim — după descrierea făcută figurii lui Horea — că artistul le-a modelat după niște stampe:

„El poartă o medalie cu patru însemnări îndrăznețe,

Care exprimă — bine înțelese — Horea a fost regele Daciei". Se cunosc mai multe gravuri reprezentînd pe principalul conducător al răscoalei purtînd un medalion cu așa-zisa „stemă a lui Horea".

Alte trei busturi ale lui Horea, Cloșca și Crișan, făcute după potolirea răscoalei, sînt menționate într-un articol publicat de Anton Mailly în revista *Die Karpathen*²⁴.

Societatea francmasonă „Frăția de cruce" din Transilvania, formată mai ales din români, avea la Viena o *lojă* — spune autorul — care a ajutat cu bani pe Horea. După potolirea răscoalei, autoritățile au dizolvat loja, socotită subversivă, și au pus mina pe întreg inventarul ei. Printre altele, au dat și de „busturile celor trei martiri în execuție artistică, postate pe un fel de altar, sub un baldachin de catifea purpurie. Bustul lui Horea purta o coroană de spini cu inscripția *Horja rex Daciae*".

Articolul lui Mailly e bazat pe textul unei lucrări mai vechi, a lui Brabée²⁵, care, la rîndu-i, s-a inspirat dintr-un articol apărut în *Provinzialnachrichten* din 5 august 1786.

Nu se poate pune temei pe relatarea lui Brabée. E tendențioasă.

Din materialul prezentat putem conchide că răscoala iobagilor români din Transilvania de sub conducerea lui Horea, Cloșca și Crișan a avut un mare răsunet în Europa. O confirmă, mai ales, foarte multele stampe reprezentînd pe căpitani răscoalei sau scene din mișcarea de la 1784, care au circulat de-a lungul și de-a latul Europei.

Deși gravurile artiștilor vienezi și ale imitatorilor acestor creatori au redat numai înfățișarea închipuită a celor trei conducători, așa cum au redat-o de altfel și ziarele vremii, ele sînt documente importante. Demonstrează că lupta de dărîmarea feudalismului se deschisese în Europa.

Portretele reale ale lui Horea, Cloșca și Crișan au fost zugrăvite de artiștii transilvăneni: Anton Steinwald, Franz Neuhauser, Sigismund Koréh și Rudolf Liebhard. Nu rămîne îndoială că ei au redat figurile

²³ O. Podea, *Versuri italienești relative la revoluția lui Horia*. AIIN, V, p. 556—9.

²⁴ Anton Mailly, *Die Siebenbürgische Kreutzbruderschaft*, în *Die Karpathen*, Brașov, 1908, I, p. 667—8.

²⁵ Gustav Brabée, *Vertrauliche Mittheilungen aus dem maurerischen Leben unserer Grossväter*. Sub Rosa. Wien, 1879, p. 24—29.

celor trei căpetenii după schițele făcute de ei în vremea când Horea, Cloșca și Crișan se aflau înțemnițați în închisoarea cetății din Alba Iulia.

Valoarea operelor lor e cu atât mai mare, cu cât lipsesc descrierile fizionomice autentice ale celor trei căpetenii. Pe *descrierea personală a lui Horea și Cloșca*, trimisă încă la 25 noiembrie 1784 guvernului de către Mihail Brukenthal, nu se poate pune mare preț și, cu atât mai puțin, pe prezentările „fizionomice” ale lui Horea, Cloșca și Crișan din cunoscuta broșură a lui Geisler. Merită însă atenție cea făcută, succint, de un martor ocular, în vremea când Horea se afla înțemnițat la Alba Iulia: „svelt, de statură mijlocie, cu mustață scurtă, roșietică, nas mic și ascuțit, fața pistriuiată și ciupită de vărsat”.²⁸ Aspecte reliefate și în portretele artiștilor transilvăneni menționați.

GHEORGHE BARTOȘ

HORIA, CLOȘCA ET CRIȘAN DANS L'ICONOGRAPHIE DU TEMPS

(Résumé)

Le matériel présenté nous permet de conclure que le soulèvement des „iobagues” (corvéables) de Transylvanie, conduits par Horea, Cloșca et Crișan, a eu un grand retentissement dans toute l'Europe. Ce sont surtout les nombreuses estampes, représentant les capitaines de la révolution ou des scènes illustrant le grand mouvement de 1784, circulant de long en large dans l'Europe, qui en sont la preuve.

Quoique les gravures des artisans viennois et de leurs imitateurs n'aient rendu que l'aspect imaginaire des trois chefs, tels qu'ils étaient représentés d'ailleurs dans les journaux de l'époque, ce sont pourtant des documents importants. C'est qu'ils démontrent que la lutte pour la destruction du féodalisme avait déjà commencé en Europe.

Les portraits réels de Horea, Cloșca et Crișan ont été représentés par les artistes transylvains: Anton Steinwald, Franz Neuhauser, Sigismund Koréh et Rudolf Liebhard. Sans aucune doute, ils ont redonné les figures des trois chefs d'après les portraits esquissés pendant la détention de Horea, Cloșca et Crișan dans la prison de la Cité d'Alba Iulia.

²⁸ Komáromy András, *A Hora-világból* (Din vremurile lui Horea). *Magyar Hirlap*, Budapest, 1895, 5, p. 1—3.

STRUCTURA SOCIAL-ECONOMICĂ A BURGHEZIEI ROMÂNEȘTI DIN TRANSILVANIA ÎN ANII REGIMULUI LIBERAL

S-a scris mult despre acțiunea politică a ceea ce numim astăzi burghezie românească transilvăneană. Istoriografia veche și nouă înfățișează de pe o poziție sau alta, mai documentat sau mai general, mai amplu sau mai sumar, aproape toate momentele esențiale ale evoluției sale politice: momentul Inocențiu Micu, Supplexul, insistent 1848, puțin regimul absolutist și cel liberal, ceva mai mult începutul dualismului și iarăși mai stăruitor anii Memorandului și 1918. S-a scris însă puțin despre structura, puterea economică, numărul acestei clase, mai precis categorii sociale. Tot ceea ce s-a făcut în această privință: monumentalul volum al acad. D. Prodan: *Supplex Libellus Valachorum, Adunarea națională de la Blaj* a prof. V. Chereșteșiu, studiul lui S. Dragomir despre 1848 — se referă la perioada de dinainte de revoluție¹. Pentru perioada următoare, dacă lăsăm la o parte considerațiile cu totul generale care s-au făcut în *Istoria României* și *Din istoria Transilvaniei*, precum și unele monografii și studii privitoare mai ales la bănci², asemenea date lipsesc. S-ar impune în primul rând cercetări serioase în arhivele cu caracter fiscal și economic, centrale și locale. În măsura în care documentarea există ar deveni posibilă realizarea unor studii de sinteză asupra unor grupuri și păături sociale burgheze sau cu tendințe burgheze. Cît de utilă ar fi de exemplu o monografie temeinic documentată a marelui comerț brașovean, o monografie a intelectualității, alta asupra categoriilor înstărite țărănești, — români proprietari mijlocii sînt acum cu miile — un studiu asupra mineritului românesc, altul asupra meșteșugăritului, care tocmai în această perioadă prinde să se salte etc. În orice caz, fără o cercetare minuțioasă în acest domeniu nu se va putea ajunge nici la o cunoaștere exactă a acțiunii politice în toată complexitatea ei. Mai mult, noțiunea însăși de burghezie românească transilvăneană rămîne supusă controversei.

¹D. Prodan, *Supplex libellus Valachorum*, București, 1967; V. Chereșteșiu, *Adunarea Națională de la Blaj*, București, 1966; S. Dragomir, *Studii și documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în anii 1848—49*, V. Cluj, f.a.

²N. P. Petrescu, *Monografia Institutului de credit și economii Albina*, 1872—1879, Sibiu, 1897; Nicolae N. Petra, *Băncile românești din Ardeal și Banat*, Sibiu, 1936; Bujor Surdu, *Aspecte privind rolul băncilor în consolidarea burgheziei românești din Transilvania pînă la primul război mondial*, în *AIIC*, V (1962), p. 179—202.

Paginile ce urmează prezintă, sau mai degrabă schițează în linii mari, tabloul social-economic al păturii conducătoare românești din Transilvania istorică în perioada liberală. Este un preliminar necesar pentru o înțelegere mai multilaterală a mișcării naționale din acești ani, iar în cadrul ei a dietei din 1863–64, a așa-numitei diete românești de la Sibiu. Va contribui, credem, la o cunoaștere mai completă a nivelului social și economic atins în anii 60 de burghezia română în întregul său, la o evaluare mai exactă a puterii și numărului diferitelor sale straturi sociale, la o mai precisă încadrare a ei în ambianța socială a epocii.

Dacă examinăm oricare din acțiunile naționale românești de anvergură mai mare desfășurate după 1860, constatăm o participare de: funcționari, preoți, învățători, notari, liber-profioniști, proprietari mijlocii de pământ, negustori, proprietari de mine, meșteșugari. Aceștia sînt cei care alcătuiesc pătura conducătoare a românilor — aceeași de fapt ca și înainte de 1848, aceeași, în general, mult timp și după aceea. Să pornim de la un exemplu concret. Din multe care se pot da — sîntem în anii unei puternice efervescențe politice, cea mai puternică după 1848 — alegem petiția din 31 decembrie 1866.

Petiția, zisă cea mare, așternută împăratului în 31 decembrie 1866 de către Ioan Rațiu, poartă 1493 de semnături. Este un număr mic comparat la acela al populației românești sau și numai la acela al păturii sale conducătoare. Graba cu care s-a lucrat, intervenția potrivnică a autorităților, precum și aceea a mitropolitului Șaguna, reținerea unora, a funcționarilor de stat mai cu seamă, de a se înrola într-o mișcare contrară politicii oficiale și dezaprobată de ea, pot să justifice în parte acest decalaj. Dar nu numărul ca atare interesează atât aici (rămîne și acesta semnificativ chiar avînd în vedere circumstanțele arătate), ci în primul rînd componența sa. Cine sînt cei 1493 de semnatori? După Barișiu, alături de Rațiu unul dintre autorii actului, animatorul întregii acțiuni, ei se repartizează astfel: 1 mitropolit, 1 episcop, 12 canonici, 3 vicari, 6 profesori de teologie, 43 protoșopi, 486 preoți, 171 învățători, 100 proprietari mijlocii de pământ, 1 mare proprietar, 47 funcționari, 41 proprietari de mine, 21 negustori. Restul de 556 sînt notari, primari comunali, meșteșugari, proprietari mai mici³. Nu sînt incluși în acest număr semnatorii brașoveni. Aceștia, 69 la număr, își retrag, sub presiunea lui Șaguna, „plenipotența” pe care o semnasera inițial. Aproape toți sînt negustori; în șirul lor întîlnim însă 2 proprietari de fabrici, 5 „negustori și proprietari”, acționari printre alții la fabrica de hirtie din Zărnești, pe I. George Ioan, directorul filialei din Brașov a Băncii austriece⁴.

În pătura conducătoare intră așadar categorii sociale felurite — toate straturile mijlocii românești: o burghezie intelectuală laică și bisericească, relativ numeroasă dar cu precădere rurală, o burghezie mijlocie și mică negustorească și meșteșugărească în creștere, burghezia agrară, surprinzător de deasă la abia 10 ani după 1848, și, atîta cîtă era, o mare burghezie, antrenată în comerț și sporadic chiar în industrie. Fără a putea vorbi acum, în Transilvania istorică cel puțin, despre o categorie moșierească română, cîteva nume de mari proprietari români care simpatizează sau se alătură pe față mișcării naționale, întîlnim totuși. Între aceste categorii, aflate la nivele deosebite ale ierarhiei sociale, dar conștiente de interesele lor colective, există diferențe în ceea ce privește puterea economică, locul pe care-l ocupă în societate, număr. La rîndul său fiecare grupă cuprinde elementele distincte social unele de altele: o grupare subțire dar foarte influentă de funcționari superiori, liber profesioniști, ofițeri și masa învățătorilor satești, a funcționarilor mărunți în rîndurile intelectualității laice, un cler înalt: canonici, vicari, profesori și preoțimea de sat în interiorul clerului, gruparea proprietarilor cu peste 100 de hectare și pătura încă de pe acum largă a țăranilor instăriți, negustorimea mare orășenească din sudul Transilvaniei și micii comercianți rurali, proprietarii industriali cîți sînt, și meșteșugărima. Dar oricît de divers era conținutul social al acestei pături conducătoare, ea formează sub aspect politic un bloc unitar. Diferențele care există, chiar dacă pot pricinui fricțiuni, nu sînt în această epocă atît de mari încît să provoace

³ *Gazeta Transilvaniei*, an XXX, nr. 3 din 11 I 1867, p. 11; semnatorii petiției sînt publicați în *Federațiunea*, an I, nr. 57–70, din 1868.

⁴ *Federațiunea*, an I, nr. 70, 19 V 1868, p. 275.

contradicții, cu atât mai puțin antagonisme. Mai mult, prin toată conformația sa are încă tangențe largi cu marea masă țărănească din mijlocul căreia s-a desprins abia și se desprinde mereu.

Ceea ce o unește sînt interesele comune. În primul rînd, cele sociale. Înainte de revoluție în calea ridicării sale stăteau clasele conducătoare ale națiunilor politice: nobilimea maghiară, celelalte burghezii naționale. Iobăgia, monopolul funciar nobiliar, privilegiile orășenești, lipsa drepturilor politice îi închideau cu totul sau îi strîmtau foarte mult posibilitățile cele mai sigure de înălțare. Singurele mijloace de promovare socială mai larg deschise românilor rămîn școala și comerțul. Școala, în măsura în care există și în care e accesibilă grosului populației iobăgești române, comerțul atît cît poate exista și impune în fața privilegiilor altora: sași, greci, armeni. După 1848 posibilitățile sale de mișcare se largesc dintr-o dată. Progresele în toate sensurile sînt vădite chiar și numai în 10 ani. Dar și acum, la fel ca mai tirziu, ea rămîne slabă economic față de nobilime, slabă și față de burghezia săsească mai avansată pe drumul capitalismului. În calea sa apar piedici noi. Dacă înainte se lovea de privilegiile adversarilor săi, acum se izbește de puterea lor economică: marea proprietate moșierească, un capital industrial și comercial mai puternic decît al ei. La fel ca înainte se poate impune numai printr-o permanentă strădanie, printr-o permanentă luptă.

O unesc în al doilea rînd interesele politice: dorința îndreptățită de a ajunge la puterea politică sau măcar de a participa într-o măsură sau alta la ea. Nimic mai mult decît aceasta nu ar fi ajutat-o să reducă handicapul divers în care se găsea. Era revendicarea ei cea mai veche, principalul obiectiv al luptei sale. Dar la puterea politică nu o înalță nici chiar revoluția. Drept răsplată pentru sacrificiile sale primește, după expresia unui contemporan, ceea ce alții au primit în chip de pedeapsă. Revoluția nu a trecut totuși fără urmări importante pentru ea, nu însă cele de natură politică pe care le aștepta, sau nu cele de natură politică în primul rînd. Speranțele noi pe care i le trezește proclamarea guvernării liberale se spulberă și ele repede. „Restaurarea” din 1861 a fost, cu mici și neesențiale concesii, restaurarea puterii nobilimii în comitate și a burgheziei săsești pe pămîntul crăiesc. A trebuit să survină o conjunctură deosebită — ruptura dintre Viena și Pesta cu toate implicațiile sale — pentru ca burghezia românească să ajungă dacă nu deținătoare, pârtașa cel puțin, a puterii de stat. În mult mai mică măsură și acum de cum a pretins-o, de cum era în drept s-o pretindă, dar suficient pentru a-i simți avantajele. Cei abia 5 ani ai liberalismului austriac prilejuiesc într-adevăr realizări cu totul deosebite în ceea ce privește instituțiile proprii: Astra, școli diverse între care un gimnaziu, jurisdicția Năsăudului cu administrație în întregime românească, mitropolia ortodoxă din Sibiu, sînt numai cîteva din realizările acestui timp. Atunci însă cînd se aștepta mai puțin, pactul dualist o împinge iarăși pe planul al doilea. De acum înainte anii regimului liberal, cu autonomia Marelui Principat, dieta, legile sale, oricît au fost fiecare dintre ele de știrbite, devin pentru o perioadă lungă un exemplu și în același timp o țintă.

Ceea ce în al treilea rînd adună laolaltă acest amestec social este conștiința apartenenței aceleiași națiuni, conștiința națională. Trecutul, prezentul, viitorul bun sau rău pe care-l aștepta erau strîns impletite cu acelea ale națiunii române însăși, din care proaspăt se ridicase și pe care singură o reprezenta. Pe masa acesteia își bazase întotdeauna aspirațiile politice, și numai cu ajutorul ei putea să și le înlădătuiească. O forță politică de luat în seamă ea reprezenta numai în măsura în care putea antrena la acțiune poporul întreg. Revoluția, odată mai mult, o convinsese despre aceasta. Pînă la un anumit punct se poate vorbi în această epocă despre interese comune politice și sociale. Democratismul românesc din 1848 nu a fost nicidecum un fenomen izolat generat de o conjunctură de moment. În 1860—61 conducătorii români cer frecvent votul universal sau cel puțin lărgirea mare a dreptului de vot, preînd reforme de toate felurile pentru îmbunătățirea vieții țărănimii; în dieta de la Sibiu se fac proiecte de legi radicale în acest sens. Foarte adeseori gazetele din Cluj îi și învinuiesc de comunism. Revendicări asemănătoare se întîlnesc și în programele de mai tirziu. Faptul nu trebuie explicat, cum adeseori s-a făcut, prin dorința demagogică de a atrage masele. Era direct în interesul păturii de sus românești să și lărgască baza politică prin reforme democratice, tot astfel după cum prin reformele sociale pe care le preconiza tindea să și întărească baza de clasă. Invers, participarea românească la puterea politică, fie și sub forma foarte restrînsă cunoscută după 1861, nu putea să nu se răsfrîngă pozitiv asupra maselor populare în general, a celei românești în special. Întreaga viață publică a Transilvaniei liberale, cu afluxul inovator și democratic al contribuției românești, și cu deosebire întreaga activitate legis-

lativă a dietei de la Sibiu, stau măturii în această privință. Aceasta nu înseamnă, iarăși, că pătura burgheziei începătoare se confundă întru totul cu masa țărănească română, că între ele nu există diferențe, limite de clasă, bariere. Însă, chiar dacă acestea există, ele sînt acum superficiale, labile, mai degrabă latente decît active. Întrucît românii nu au acum o moșierime, care singură ar fi putut avea interese net opuse țărănimii, deosebirile de clasă se stabilesc la nivelul burgheziei și ea abia în curs de formare, prea puțin evoluată încă, cu multiple tangențe populare. Interesele politice comune fiind mai puternice decît disensiunile de ordin social, acestea pot fi ușor depășite: burghezie și țărănime pot fi astfel unite în lupta împotriva stăpînirii străine. Cu atît mai mult cu cît aceasta a întrucipat pentru amîndouă, deși în proporții diferite, oprirea națională dar și asuprirea socială. Pe măsură însă ce burghezia se întărește, pe măsură ce se formează o pătură de moșieri români, distanțele și diferențele față de popor se măresc. În același timp diferitele niveluri ale ierarhiei burgheze românești, care în faza de început a dezvoltării lor comunicau organic unele cu altele, formînd un bloc unitar, cu timpul tind să se separe sau chiar ajung să se separe.

Un moment crucial în evoluția burgheziei începătoare române îl constituie revoluția din 1848. În fața sa se deschid acum perspectivele unei epoci de progres mai intens, sub toate aspectele, dezvoltarea ei în întregime se ridică pe un plan calitativ superior aceluia cunoscut înainte: se multiplică, amplifică, diversifică, își accelerează simțitor ritmul. Care au fost repercusiunile revoluției asupra acestei categorii sociale?

Înainte de toate, formarea clasei largi a micilor proprietari de pămînt, chiar dacă improprietărea s-a făcut altcum decît au cerut-o conducătorii români, (mai limitată, în condiții mai grele și mai nesigure, a avut ca urmare directă întărirea burgheziei însăși. Ca pretutindeni aiurea, și în Transilvania, după spusele atît de des citate ale lui Lenin, mica proprietate este în chip normal generatoare de capitalism. Procesul este poate aici mai lent, mai anevoios, dată fiind rămînerea generală în urmă a Transilvaniei, dar are în timp aceleași efecte. Treptat, din masa țărănească se ridică deasupra o pătură cu stare, în timp ce dedesubt se înmulțește numărul proletarilor. Se formează astfel nu numai chiaburimea, dar și o nouă categorie românească pe de-a întregul burgheză, aceea a proprietarilor mijlocii de pămînt. Se înmulțesc marii proprietari. Proprietari mijlocii români posesori a cîtorva iobagi, cîțiva mari chiar, au fost și înainte de 1848 — nobili din comitate, din Chioar, boieri din Făgăraș — mult prea puțini însă pentru a se distinge clar din mulțimea celorlalți. Cercul lor se lărgeste simțitor abia după revoluție, mai ales spre sfîrșitul secolului. Dacă procesul a fost favorizat și de alți factori, libertatea circulației bunurilor funciare de pildă — achizitorii români de pămînt nu sînt numai din sfera foștilor deținători, ci și negustori, funcționari, liberi profesioniști, alții — desființarea iobăgiei e aceea care l-a impulsionat în măsura cea mai mare.

Dar lichidarea relațiilor iobăgești s-a răsfrînt asupra burgheziei și în alte sensuri. Oricît de precară a rămas și după 1848 situația țărănimii, ea este totuși în măsură să suporte sarcini de ordin cultural mult mai mari. Întreține singură nu numai aparatul politic sătesc, nu numai pe preot iar la ortodocși întregul cler superior (taxele sidoriale), dar pe timp ce trece și tot mai mulți dascăli, profesori, cărturari în general. Se înmulțește astfel „inteligența”, se înmulțesc școlile. Dacă în 1841 în toată Transilvania istorică funcționau abia 298 școli comunale românești⁶, în 1865 acestea sînt în număr de 1627: 879 unite și 746 ortodoxe, nici una dintre ele întreținută de stat⁶. În afară de aceasta și tot spre deosebire de ceea ce a fost înainte de 1848, ea poate să răspundă în mai mare măsură solicitărilor care-l sînt adresate în vederea întemeierii sau sprijinirii unor instituții de cultură de care românii duc atîta lipsă. Paginile ziarelor românești, în acești ani mai mult ca oricînd, sînt pline cu liste de subscripții pentru felurite școli, burse studențești, „academie de drepturi”, teatru național etc. Subscriitorii țărani, deși, ce e drept, contribuie cu sume modeste, de obicei creștari, rar florini, cereale uneori, sînt întotdeauna cei mai mulți.

În aceeași direcție a sporirii „inteligenței” acționează sporul material pe care-l realizează țărănimea prin lărgirea posibilităților de învățare a tineretului. Cu atît mai mult cu cît perspectivele valorificării studiilor în aparatul de stat, învățămînt, armată, sînt mai mari decît înainte. Asistăm după 1848 la o adevărată avalanșă asupra școlilor de toate felurile. Sînt asaltate cele românești, care și măresc capacitatea — gimnaziul din Blaj numără în

⁶ S. Dragomir, *op. cit.*, p. 24.

⁶ *Elemi tanügy állása Erdélyben, 1864/65, in Hivatalos statisztikai közlemények*, II, Pest, 1869, p. 87.

1863 521 de elevi⁷ — dar, din nevoie sau interes, sînt asaltate stăruitor și cele străine. La liceul piarist din Cluj, preferat întotdeauna altora, numărul elevilor români precum: pănăște mereu în acest timp față de al celorlalți: 224 din 442 în 1864⁸. Dintre școlile superioare cele mai căutate, ca indispensabile pentru ocuparea unor funcții publice, sînt facultățile juridice. Aceasta și altele explică marea însuflețire care a animat trei decenii de-a rîndul (1850—1880) cărturăria română pentru înființarea unei „academii de drepturi”.

Într-un fel sau altul, desființarea serviciului feudale influențează de asemenea comerțul și industria. Este, ca peste tot, un imbold spre un mod de viață mai ridicat, mai productiv și speculativ din care acestea nu pot să nu cîștige. Ca peste tot, țărănimea, ridicîndu-se oarecum din sărăcia dinainte, este mai intens angrenată în circuitul social, devine în mai mare măsură creatoare de bunuri materiale și spirituale, de resurse și energii naționale. Nu e apoi lipsit de importanță nici faptul că unii dintre foștii iobagi se pot deplasa mai ușor spre alte indeletniciri decît agricultura. Știrurile celor ce pleacă dinspre sat spre oraș sînt tot mai dese. Românii sînt aici într-o permanentă creștere. Cei mai mulți, e drept, sînt, potrivit stării modeste din care au fost dezrădăcinați, servitori, zileri, agricultori, așezați pe nesimțite în suburbii. Treptat însă crește și numărul meseriașilor, al micilor comercianți, al celor cu ocupații intelectuale: avocați, medici, funcționari, orașeni nu numai prin așezare ci și prin activitate, mai cu seamă acolo unde aveau tradiții mai vechi. Este semnificativ faptul că sporul cel mai remarcabil al populației urbane românești se înregistrează tocmai după 1848 pînă prin 1870. Se știe, Brașovul, cel mai mare oraș al Transilvaniei, Abrudul, Sebeșul au majorități relative românești încă în 1838⁹. Conform recensămîntului din 1870 majorități similare au, în afara celor trei, și Alba Iulia, Orăștie, Făgăraș, Hunedoara, Hațeg, Ocna Sibiului¹⁰. În celelalte orașe creșterea este mai mult decît vădită. În Cluj de pildă numai în 12 ani, de la recensămîntul din 1857 pînă la cel din 1869/70, numărul românilor se dublează, sporul lor fiind, cum remarcă L. Kővári, deosebit de bătător la ochi: cel mai rapid după al populației evreiești¹¹. Tot acum se ridică mai vizibil și opide ca Blaj, Năsăud, Zlatna, Rodna, Rășinari, Orlat. Corolarul acestui proces este înfiriparea în cadrul general național a unei mișcări specific orășenești cu revendicări proprii: justa reprezentare în magistrature, proporționalitate la alegerea funcționarilor, limbă etc. În 1861, cu prilejul reorganizării municipiilor, românii din Brașov, Cluj, Alba Iulia, Turda, Orăștie, Sebeș, Hațeg înaintează memorii, fac proteste, intervin cum pot „la locurile mai înalte”. În 8 mai 1861 „poporul alegător orășenesc” din opidul Hațeg declară „limba cea română de limbă oficioasă de jos pînă sus”¹².

În afara ștergerii iobăgiei, alți factori vin, după revoluție, să grăbească într-un fel sau altul dezvoltarea burgheziei începătoare: libertatea economică-comercială, treptat și industrială, spargerea monopolului politic al nobilimii maghiare și al patriciatului săsesc, progresul cultural.

Înlăturarea treptată a regimului economic corporatist — este vorba despre restringerea privilegiilor breslelor și a companiilor comerciale în 1852 și mai ales despre ștergerea lor în 1860 — în Transilvania vine prin chiar natura lucrurilor în primul rînd în interesul românilor. *Gazeta Transilvaniei* socoate legea industrială din 1860 adevărat „zîmbet al epocii” de care românii pot și trebuie să profite. Avîntul lent dar permanent al dezvoltării capitaliste pînă în 1867 include într-adevăr, o creștere tot mai simțitoare a ponderii românești în industrie, comerț, finanțe. Se înmulțesc întreprinderile capitaliste, apar chiar societăți pe acțiuni, peste cîțiva ani se înființează banca Albina, se dezvoltă meșteșugurile, scoase de sub ucigătorea apăsare a breslelor străine.

Revendicările politice ale păturii conducătoare românești, cele formulate la Blaj ca și cele mai radicale formulate în decursul revoluției, întii de toate unirea tuturor românilor din Împărăția habsburgică într-un corp național autonom, cum s-a cerut în februarie 1849, nu au fost

⁷ *Gazeta Transilvaniei*, an XXVIII, nr. 57 din 21 VII 1865, p. 227.

⁸ *Statistisches Jahrbuch der Oesterreichischen Monarchie für das Jahr 1864*, Wien, 1865, p. 345.

⁹ S. Sollnar, *Statistik des Grossfürstenthums Siebenbürgen*, Hermannstadt, 1856, p. 393—396.

¹⁰ *A magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*, Pest, 1871.

¹¹ Kővári László, *Kolozsvár, sz. kir. város lakosai és lakásai az 1869/70-ki népszámlálás szerint*, Kolozsvár, 1870, p. 24.

¹² *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, nr. 20 din 17 V 1861, p. 158.

satisfăcute. Dimpotrivă, în locul aşteptatei democratizări se instaurează absolutismul; în loc de a fi uniţi, sînt premeditat dispersaţi, despărţiţi, izolaţi unii de alţii. Căci pe cît de ademenitoare era pentru ei perspectiva teritoriului propriu care, privind în perspectivă, ar fi putut favoriza sau şi grăbi unirea cu statul naţional, pe atît de ameninţătoare, tocmai de aceea, era aceasta pentru Habsburgi. Şi totuşi, desfiinţarea în Transilvania a sistemului constituţional medieval al celor trei naţiuni politice este pentru burghezia românească un mare cîştig. Juridic cel puţin ea este adusă la egalitate cu păturile suprapuse înainte privilegiate, au teoretic aceleaşi drepturi şi îndatoriri, plătesc aceleaşi dări. Bariţiu şi alţi contemporani, dacă cu fiecă prilej condamnă absolutismul, izvorul tragediei atîtoră din generaţia lor, îi recunosc aceea că nu a făcut discriminări între naţiuni, bineînţeles în afara celei germane, supuse în bloc aceluiaşi regim: nici libertate pentru toţi, dar nici privilegii pentru unele în dauna altora. Li se deschid mai larg astfel şi românilor porţile oficiilor de stat, ale celor inferioare mai cu seamă, primesc în al doilea rînd — în măsura în care îi ajută puterile materiale — mai multă libertate de mişcare pe plan cultural.

Purtătoarea de cuvînt a burgheziei, a întregii naţiuni române este intelectualitatea. Dacă numărul său este încă şi în această perioadă relativ scăzut, influenţa sa socială este mult mai mare: cîrmuieşte nu numai viaţa spirituală a naţiunii, ci şi pe cea politică, o reprezintă peste tot şi în toate. În cadrul ei grupul acum cel mai influent îl formează funcţionăria.

Cu toate că funcţionari români au existat şi înainte de 1848 — Bariţiu apreciază odată numărul celor care rămîn credincioşi neamului lor la 20, altădată la 25, cei asimilaţi fiind însă mai mulţi — despre o funcţionărie românească nu se poate vorbi înainte de revoluţie. După 1850 în schimb austriei angajează în funcţii mărunte mulţi dintre tinerii români absolvenţi ai „drepturilor”, ai claselor filozofice, o parte dintre ofiţerii regimentelor desfiinţate. Se formează astfel un mic corp de „oficiali” români al căror număr creşte într-una. În decembrie 1860, acelaşi Bariţiu află în Transilvania istorică 186 de funcţionari români¹³. În acest timp tinerimea română asaltează cursurile de trei ani ale Academiei germane de drepturi din Sibiu, ale facultăţilor juridice din Viena şi Pesta spre a putea ocupa apoi funcţii publice. Abia în patru ani numărul angajaţilor români (al statului se dublează aproape: 300 conform şematismului oficial al ţării pe anul 1864¹⁴. Şi ceea ce este mai important, între ei se găsesc, chiar dacă puţini, funcţionari înalţi: consilieri aulici şi guberniali, asesori ai tribunalelor superioare, comiţi supremi. Pornind de aici unii istorici (L. Ūrmösy, M. Mester) afirmă că întreaga administraţie a Transilvaniei ar fi fost controlată în această perioadă de către români. În realitate din cei 2736 funcţionari publici ai Principatului în 1864, abia 300 sînt de naţiune română¹⁵, şi aceştia marea majoritate cu funcţii inferioare mai ales în domeniul justiţiei. Cu administraţie românească nu este decît districtul Năsăud (şi în parte Făgăraşul, care singure dau mai bine de o treime din totalul amploiaţilor români. În comitate, oricît formează românii grosul populaţiei, ei se pierd între funcţionarii neromâni: 22 din 112 în Alba de Jos, 19 din 57 în Alba de Sus, 16 din 92 în comitatul Cluj, 18 din 89 în comitatul Turda etc.¹⁶. Şi mai rea este situaţia în scaune şi oraşe, cu atît mai rea în oficiile politice centrale: cancelaria aulică şi guberniu, de-a dreptul critică în privinţa oficiilor economice: direcţia provincială financiară, oficiile fiscale, camerele de comerţ, oficiile cadastrale, oficiile miniere şi silvice etc. Spre deosebire de ceilalţi, deşi, după informaţiile timpului conştiincioşi şi operativi, pot urca cu o extremă încetineală treptele ierarhiei administrative. Puţini ajung astfel la posturi mai însemnate. În obştea română nu întîlnim în orice caz familii care prin tradiţie, în virtutea titlurilor şi relaţiilor, să fi ocupat posturi mai mult sau mai puţin însemnate.

Ceea ce caracterizează funcţionăria română din anii liberalismului, este, indiferent de rang, elanul neostit de a contribui la afirmarea naţiunii, acţiunea politică cea mai intensă, dinamismul. Concordanţa intimplătoare a politicii Vienei cu interesele românilor îi permiteau într-adevăr să se înroleze în mişcarea naţională, să se plaseze apoi în fruntea ei. Nicidecum nu este însă unealtă a camarilei, cum, repetîndu-se o formulă mai veche, i se făceau reproşuri. De atîtea ori la Sibiu şi cu alte prilejuri, românii, inclusiv dintre marii funcţionari, se opun

¹³ *Gazeta Transilvaniei*, an XXIII, nr. 58 din 10 XII 1860, p. 239.

¹⁴ *Erdélyi Nagyfejedelemség hivatali tisztí névtára az 1864-dik évre*, Kolozsvár. 1865.

¹⁵ *Idem*.

¹⁶ *Idem*.

vederilor Vienei, iar dacă, împreună cu ceilalți conducători, merg acum alături, ei o fac conștientându-se imperativului esențial al oricărei politici adevărate, acela de a fi în acord cu interesele din acel moment ale acelor pe care-i reprezintă. După 1867 în schimb, funcționarii români, lăsând la o parte faptul că cei mai influenți dintre ei sînt în foarte scurt timp dați la o parte, se retrag în general din mișcarea politică, iar dacă nu, înclină spre moderatism.

Un grup tot atît de influent în cadrul intelectualității îl formează liber-profesioniștii. Cei mai mulți sînt avocații. Efectivul lor crește mai ales după 1861 cînd se ușurează mult condițiile pentru depunerea „censurii”. Într-un singur an, 1862, 24 noi avocați români se adaugă celor formați înainte de 1848 și celor abia 16 promovați între 1850—1860¹⁷. Comparați la cei numai 185 aflați în 1860 în toată Transilvania, sînt deci relativ mulți. Independența materială și formația intelectuală îi ridică pe mulți dintre ei la posturi politice de seamă. Cu retragerea după 1867 a funcționarilor și discreditarea politică a clerului înalt, devin principalii conducători ai aripii radicale din mișcarea națională. Ascendența țărănească, ca și în cazul funcționarilor de altfel, odată mai mult îi mina în această direcție. Simbolul viu al întregului grup este Dr. I. Rațiu, viitorul președinte al partidului național, care-și începe cariera de avocat în 1860.

În rîndul profesiilor libere se mai numără profesorii și medicii. Primii sînt în 1862 ca la 30, împărțiți între gimnaziile din Blaj (11) și Brașov (6), seminariile din Blaj (4), Gherla (4) și Sibiu (5), preparandiile din Sibiu și Năsăud (3)¹⁸. Ceilalți, și mai puțini, se întîlnesc totuși unde și unde. Lipsește cu totul însă acum literatura de profesie — dacă nu socotim pe cei cîțiva gazetari ai foilor publice — artiștii de toate genurile.

Cei care formează grosul inteligenței sînt, alături de preoți, dascălii. În anul școlar 1864/65 funcționează în Transilvania istorică 1721 învățători români: 906 la școlile unite și 815 la cele ortodoxe¹⁹. Material, situația lor e dintre cele mai precare. Cei mai mulți își cîștigă pîinea nu atît din exercitarea meseriei, ci cu munca brațelor. Fiind întreținuți de comună — școli elementare române de stat apar numai după 1867 —, sînt retribuiți, după starea acestora, mai bine sau mai rău, în bani, produse, cu pămînt în folosință. Venitul mediu anual al unui învățător unit era în 1865 de numai 70 florini, la care se adăuga folosința unui sfert de hectar de pămînt. Ceva mai bună e situația ortodoxilor, a căror venit mediu anual e de 95 florini²⁰. Și totuși, asemenea preoției, dascălia era în ochii țăranilor un rang de mare vază, aproape tot ce poate fi mai bun pentru copiii lor. Acestea erau într-adevăr aproape singurele drumuri pentru cei talentați dintre ei de a se ridica din mizeria clasei părinților lor, oricît de amară era pîinea la care ajungeau și oricît de umilă și instabilă situația însăși. Cîți însă pot ajunge aici? Pe acest drum se îndreaptă mai cu seamă fiii talentați ai țăranilor cu mai puțină dare de mină, care, dacă nu pot la fel unora dintre cei avuți să-și poarte copiii în școlile mai înalte, biruie cumva cei trei — la Sibiu doi — ani preparandiali. Odată ajunși învățători, vor hrăni cu obida lor nemulțumirea maselor, de care originea, subzistența, conviețuirea, adesea împărțirea aceleiași mizerii îi leagă cu mii de fire. În mișcarea națională dascălii și preoții sînt aceia care tîlmăcesc poporului înțelesul diverselor acțiuni, îi stau în frunte cu vorba și cu fapta în toate treburile politice. Majoritatea lor iau parte activă la adunări, subscriu memorii, proteste, arătări, organizează subscripții, sînt abonații unuia sau altuia dintre ziarele românești.

Categoria cea mai veche și mai numeroasă a mediului intelectual românesc este aceea a preoților: 2736 uniți și neuniți potrivit recensămîntului din 1857²¹. Din multe puncte de vedere situația lor se aseamănă aceleia a învățătorilor. Ca și aceștia, nu primesc salariu de la stat, ci trăiesc din mult-puținul pe care-l primesc de la enoriașii lor, îndeplinesc aceleași rosturi în mișcarea națională, au același mod de viață, același nivel de cultură. Și ei de multe ori împărtășesc cu poporul ideile, năzuințele, spiritul revendicativ. Majoritatea sînt săraci. „De cîutăm la statul preoțesc, exclamă în 1862 prepositul capitular Basil Rațiu, acesta-l vedem lipsit și apăsător de mizerie”²². Adeseori în perioada liberală revin în centrul atenției generale. În dieta din Sibiu se discută insistent asupra stării lor materiale, proaste într-adevăr a celor mai mulți

¹⁷ *Foaie pentru inimă, minte și literatură*, nr. 39 din 17 X 1862, p. 302.

¹⁸ *Erdélyi Nagyfejedelemség hivatali tisztai névtára 1863-dik évre*, Kolozsvár, 1863, p. 158.

¹⁹ *Hivatalos statisztikai közlemények*, II, Pest, 1869, 87

²⁰ *Idem*, p. 97.

²¹ Fényes Elek, *Az ausztriai birodalom statisztikája és földrajzi leírása*, Pest, 1857, p. 223.

²² *Foaie pentru minte ...*, nr. 34 din 5 IX 1862.

dintre ei. Se propune ca ortodocșilor să li se taie din pămînturile comunale „porții canonice”, a căror folosință să le asigure, după pilda preoților celorlalte confesiuni, un trai mai demn, scoțindu-i într-un fel de pe spatele credincioșilor lor. Aceasta e și perioada cînd desfășoară cea mai vie activitate politică. Cu deosebire în timpul alegerilor pentru dieta sibiiană au fost foarte activi. Se erijează acum aproape fiecare, la fel învățătorilor, în conducător politic al satului său. Ziarele opoziționale maghiare îi și acuză permanent de a fi condus, în ornate, poporul la alegeri, de a-l fi ținut sub ascultare, de a-l fi „doctrinat”.

Clerul înalt românesc, a cărui situație este alta decît aceea a clerului sătesc, se reduce acum la cei trei capi bisericești: mitropolitul Șulufiu, episcopul, din 1864, mitropolitul Șaguna, episcopul Alexi al Gherlei, 10 canonici în Blaj, 8 în Gherla și cei 8 membri ai Consistorului din Sibiu. Influența sa politică scade vădit în favoarea laicilor. Dacă în primii ani al regimului liberal episcopii mai figurează între principalii conducători români, în 1866 cei care trebuie să prezinte împăratului memoriul „cel mare” nu mai sînt Șaguna și Șulufiu, cum după tradiție ar fi fost de așteptat, ci Barițiu și Rațiu.

Citeva cuvinte despre ofițerii români. În 1868 corpul ofițerilor români este socotit de contemporani la maximum 600 de persoane, din care însă mai mult decît jumătate erau pensionați²³. Aproape o treime — 174 — provin din fostul regiment năsăudean²⁴. Rol politic mai important în această perioadă are colonelul David Urs, baron de Marginea.

Care sînt perspectivele imediate de dezvoltare ale intelectualității române? În 1864, din 20 gimnazii existente în Transilvania istorică, cele trei cu limba de predare română au laolaltă doar 677 elevi (Blaj 500, Brașov 137, Năsăud 40)²⁵. Foarte mulți români frecventează însă liceele străine, mai ales pe cele catolice, dintre care la cel din Cluj și Sibiu numărul lor e an de an mai mare decît al tuturor celorlalți la un loc. Deși numărul absolut al elevilor români din Transilvania este cel mai mare: 1320 în 1864, față de 1170 maghiari, 886 germani și 106 alții, comparat la numărul total al populației este cel mai mic²⁶. În ceea ce privește studenții, românii, iarăși, dintre toate popoarele Imperiului au numărul cel mai scăzut. În 1863 la universitățile din Viena și Pesta studiază abia 93 români²⁷. Dacă adăugăm la aceștia pe cei de la teologiile din Blaj (114), Sibiu (128) și Gherla (39)²⁸ și pe cei de la Academia de drepturi din Sibiu — 51 în 1860²⁹ — numărul studenților români din Transilvania istorică se ridică în cazul cel mai bun la aproximativ 400. Cu un astfel de contingent școlar românii nu puteau avea decît o intelectualitate slabă, redusă numeric, cum va și rămîne o lungă perioadă de timp.

Burghezia românească propriu-zisă „purtaătoare de relații capitaliste, de capital și de muncă salariată”³⁰ se concentrează aproape toată în sudul Transilvaniei. Este și ea în primul rînd o burghezie negustorească.

Cel mai mare centru comercial al Transilvaniei este în tot secolul al XIX-lea Brașovul. Dar comerțul mare al Brașovului este încă de la începutul secolului în mîini românești. Proporția participării românilor brașoveni la comerțul cu străinătatea este, după chiar statisticile oficiale, de aproape 9 la 1. Conform datelor oficiului tricesimal Brașov, în cinci ani (1839—43) importul negustorilor sași e de 16.132 funți, acela al negustorilor greci de 2.649.656 funți, iar al celor români, aproape de 1200 ori mai mare decît al sașilor, atinge 19.278.353 funți. Așadar: 87,05% din importul Brașovului revine românilor, 12,07% grecilor și 0,08% sașilor. Și mai puternică este poziția negustorilor români în ceea ce privește exportul. În aceiași cinci ani din totalul de 14.024.199 funți al exportului brașovean partea românilor e de 13.504.911 funți — 94,7% — cea a sașilor de 513.144 funți — 3,5% —, iar restul de 228.144 funți —

²³ *Federațiunea*, an I, nr. 144 din 1/13 X 1868, p. 569.

²⁴ *Observatorul*, an. VIII, nr. 7—9, din 1884.

²⁵ *Statistisches Jahrbuch ... für das Jahr 1864*, Wien, 1864, p. 346.

²⁶ *Idem*.

²⁷ În cele 8 universități din Imperiu studiază în anul 1863/64: 2352 germani, 1108 cehi și slovaci, 835 poloni, 356 ruteni, 441 croați, sîrbi, sloveni, 1275 italieni, 93 români, 1323 maghiari și 138 alții; cf. *Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1863*, Wien, 1864, p. 330—331.

²⁸ *Statistisches Jahrbuch ... für das Jahr 1865*, Wien, 1867.

²⁹ *Gazeta Transilvaniei*, an XXIII, nr. 43, din 27 X 1860, p. 170.

³⁰ *IstRom*, III, p. 931.

— 1,8% — revine grecilor³¹. Ce e drept, după 1860 negustorii români brașoveni sînt tot mai puternic loviți în exercitarea comerțului de tranzit, atît de înfloritor înainte la Brașov, de intensificarea navigației pe Dunăre. Rămîn însă și acum și vor rămîne pînă la războiul vamal marii negustori ai Brașovului și chiar ai Transilvaniei întregi. Sînt și singurii care-și mai păstrează organizația gremială. În 1863 Societatea română de comerț oriental din Brașov are, potrivit șematismului oficial, 60 de membri³². Cită vreme sașii precumpănesc în comerțul intern de produse manufacturiere, români, majoritatea angrosiști, controlează exclusiv comerțul de vite, cereale, materii prime (lînă, bumbac, piei, mătase, ceară, seu etc.) aduse în cea mai mare parte din România. Firme ca aceea a lui Cepescu și Pantazi operează anual cu mărfuri în valoare de 2—4 milioane florini. Se agonisesc astfel aici averi însemnate. Dintre cei mai avuți cităm familiile: Orghidan, Iuga, Dima, Nica, Ioan, Nicolau etc. Cîțiva dintre marii negustori sînt și mari industriași. E suficient să amintim pe Radu Orghidan, care în 1850 avea 3 mori de hirtie, o mare rachierie în Comana de Jos, o fabrică de iască la Brașov, abatoare și spălătorii de lînă; pe Gh. Nica, primul senator român din Magistratul Brașovului, cel care începe exploatarea minelor de fier de la Poiana Sărată; pe Constantin Ioanovici. În 1861 chiar, C-tin Ioan întemeiază o fabrică de ulei, iar Dimitrie Nicolau, ceva mai înainte, prima fabrică de petrol și derivate din Transilvania. Povernăriile, zalhanalele, spălătoriile de lînă, tăbăcăriile din Brașov sînt toate ale negustorilor români, anexe ale comerțului lor. Creația lor e și fabrica de hirtie din Zărnești (1852), în acest timp cea mai importantă întreprindere industrială din sud-estul Transilvaniei³³. Alții se îndreaptă spre arendășie sau chiar cumpără pămînturi ale unor nobili scăpătați. Gheorghe Ioan, fiul celui mai mare acționar de la Zărnești, are moșie la Stupini, ține în arendă domeniul fiscal din Șercaia, iar familia Nicolau poartă un lung proces cu contele Béli de Uzon pentru moșia Arpatac³⁴. Cu tot dreptul vorbește deci Barițiu despre „clasa burgăriei românești brașovene”³⁵. Membrii ei sînt cei care de cele mai multe ori își pun numele în fruntea listelor de subscripții pentru acțiuni naționale, școală, biserică, fac donații, lasă legate, întemeiază burse. Liceul din Brașov, pe care cu mină largă îl ajută și acum, este pe de-a-ntregul rodul osîrdiei lor.

Datele asupra micii burghezii românești sînt mai puține. Meșteșugari și negustori români se întîlnesc în toată Transilvania, frecvent însă mai ales în sud, la Brașov, Sibiu, Făgăraș, Orăștie, Sebeș, Hațeg, unde unii — cojocarii, tăbăcarii, măcelarii, croitorii — își constituieseră încă din secolul trecut sau chiar mai de demult bresle aparte. În 1850 în Făgăraș erau 116 meșteșugari și negustori români, în Săcele tot atunci peste 60 negustori și numai în Turcheș 39 argăsitori³⁶. Șcheiul Brașovului întreg trăiește din comerț și meșteșuguri. În Sibiu și în satele atît de întreprinzătoare din jur, de asemenea pulsează o intensă activitate economică românească. Numărul maiștrilor și calfelor e aici atît de mare încît în 1868 se înființează Reuniunea sodalilor români³⁷. Pe întreaga Transilvanie efectivul acestei categorii îl putem evalua, fără nici o îndoială, la cel puțin 800 de persoane. Mulți dintre ei contribuie adesea cu sume mai mari sau mai mici, după starea și averea lor, la diverse subscripții. Așa, cînd în 1860 se inițiază la Cluj un fond al *Gazetei Transilvaniei*, din Hațeg contribuie mai mulți „proprietari”, negustorii: Bucur Popovici, Alex. și Nic. Petrovici, o „soțietate de comerț”, din Reghin: negustorii Ioan Olteanu, Petre Grecu, Nicolae și Gheorghe Marinovici, din Blaj, în afara profesorilor, canonicilor, tinerimii studioase, mai mulți „civi”, un proprietar de pămînt, din Roșia proprietari de mine, negustori etc³⁸.

Unii dintre proprietarii români de mine la fel pot fi încadrați în rîndurile elementului burghez. În Transilvania numărul lor este mare. În 1867 în districtul minier Abrud-Roșia se înregistrează 232 proprietari de mine, 101 în districtul Bucium—Zlatna, 80 în districtul Hune-

³¹ L. G. V. Gologan, *Cercetări privitoare la trecutul comerțului românesc din Brașov*, București 1928, p. 50.

³² *Erdélyi Nagyfejedelemség hivatali tisztai névtára 1863—dik évre*, p. 69.

³³ A. Bărbat, *Fabrica de hirtie de la Zărnești (1852—1878)*, în *Studii și articole de istorie*, IV, p. 197—223.

³⁴ L. G. V. Gologan, *op. cit.*, p. 60.

³⁵ *Transilvania*, an I, nr. 19 din 19 IX 1868, p. 463.

³⁶ *Foaie pentru minte* ... nr. 14 din 12 IV 1860, p. 106.

³⁷ *Federațiunea*, an I, nr. 66 din 30 IV 1868, p. 259.

³⁸ *Foaie pentru minte* ... nr. 3 din 18 I 1861, p. 20.

doarei, 27 în districtul Trascău³⁹. Cum se știe, imensa majoritate dețin mine mărunte, simple întreprinderi țărănești, născute din nevoile traiului în aceste regiuni sărace. Pe unii dintre ei însă norocul i-a ridicat la venituri mari. Întilnim astfel aici și români deținători de „băi” mai mari cu caracter capitalist sau acționari la societăți miniere. Familiile: Boieriu, Tobias, Șuluțiu, Cuman. Tioc, Bașotă, Macavei, Cocu din Abrud, familia Danciu din Bucium s-au îmbogățit din minerit. Ținutului întreg „băiușagul” îi conferă o anumită importanță socială. Roșia este înzestrată prin legea electorală din 1863 cu dreptul de a avea deputat propriu în dieta țării.

Cercul elementului burghez român se lărgeste după 1848 cu o categorie nouă, pasibilă de cel mai hotărât spor, categoria proprietarilor de pământ mijlocii, treptat mari. Nu s-au publicat până acum date statistice pe naționalități pentru această perioadă. Există însă suficiente pentru perioada precedentă și mai ales pentru cea ulterioară. Astfel lista lungă a celor peste 5000 foști domni de pământ, despăgubiți de stat, listă publicată de consilierul gubernial Grimm în 1863, cuprinde sute de nume românești. E adevărat, 99% sînt acei „nobles unius sessionis”, mici nobili români, uneori crengi îndepărtate ale unui trunchi familiar asimilat de mult nobilimii maghiare, proprietari a una-două, cel mult cinci sesii iobăgești, aflați aproape toți în Chioar (familia Buteanu, Dragoș, Faur, Florian etc.), Făgăraș, Hunedoara, Solnocul Interior. Proprietari români cu peste 100 de hectare, neasimilați până în 1848 nobilimii, sînt puțini. În afara episcopiei unite a seminarului din Blaj și a mai multor biserici unite, între cei despăgubiți de stat români sînt cel mult 20, între care 2 din familia Vaida, 2 din familia făgărașană Boier, „domnii Recii” cum îi inscrie procesul verbal al adunării din 3—15 mai 1848, consilierul financiar Iosif Brincean (904 ha), oierul săcelean Gh. Trandafir cu 15 sesii în Mărișel, un Lemeni în Dăbica, un V. Plăcintar cu 556 ha, tot aici⁴⁰. Numărul proprietarilor români de pământ crește însă repede chiar din primii ani după emiterea patentei urbariale, ca urmare a eroziunii tot mai accentuate a nobilimii. Deja în 1861, contele Mikó Imre, în lucrarea *Irányeszmék* (Idei directoare), atrage luarea aminte a națiunii maghiare asupra consecințelor cu totul nefaste pe care le-ar putea avea pentru ea pierderea controlului asupra proprietății funciare prin neconținutele vânzări. „Vînzarea proprietăților de pământ — scrie el — se petrece fără întrerupere în întreaga țară, iar 3/4 a tranzacțiilor înstrăinează pămîntul din mîinile maghiarilor”⁴¹. Între achizițiile despre care se vorbește mai mult acum e aceea a domeniului Spring, cumpărată în 1861 de Al. Sterca Șuluțiu cu 95 000 fl de la Hermina Bethlen⁴², cele făcute de Ioan Vaida din Olpret, cel mai mare proprietar din Solnocul Interior, a cărui avere era prețuită în 1867 la 700.000 de florini, cea pertractată în 1865 între comisarul de poliție din Bistrița Gavril Dirgău și familia Cserei⁴³. În 1867 tatăl lui Barițiu, asociat cu unul, dintre fiil, cumpără, la sfatul stăruitor primit din Brașov, moșia din Petrind a lui L. Ve ics, pe care, cum apare din corespondența purtată cu acest prilej, intenționa s-o ia și „baronița din Copand”⁴⁴. Acest e achiziții sporesc neîncetat numărul românilor proprietari, așaîncît în deceniul al 7-lea ei sînt destul de numeroși. Îi aflăm cu zecile și pe ei printre abonații din acești ani ai ziarelor românești, între participanții la conferințele naționale, pe diverse acte de subscripție, între donatorii primei expoziții a Astei din 1862, ca Nicolae Molnar din Cluj, Ion Pop Maior din Reghin „cu născutul om bogat”, descendent direct al lui P. Maior, Nicolau Sandor de Viștea, proprietar în Oarda de Jos, Grigore Viteazul din Teaca etc. Patru ani mai tîrziu, în 1871, între primii acționari ai Albinei figurează 120 proprietari mijlocii, care dețin 14,5% din acțiuni⁴⁵. Ca punct de reper e interesant de știut faptul că în 1900 numărul proprietăților românești de peste 100 ha din Transilvania istorică e de 804, iar al celor de peste 50 ha de 2975⁴⁶. Compa-

³⁹ *Magyarország bányászata a bányakapitányságok 1863—1867 évi jelentései alapján összehasonlítva*, în *Hivatalos statisztikai közlemények*, II, Pest, 1869, p. 136.

⁴⁰ J. A. v. Grimm, *Das Urbarialwesen in Siebenbürgen*, Wien, 1863.

⁴¹ Mikó Imre, *Irányeszmék*, la Tokaji László, *Eladó ország*, Kolozsvár, 1913, p. 7.

⁴² *Testamentul lui Șuluțiu*, în *Gazeta Transilvaniei*, an. XXX, 1867, p. 286.

⁴³ *Idem*, an. XXVIII, nr. 39 din 19 V 1865, p. 155.

⁴⁴ Arhiva Istorică Cluj, Arhiva Blaj, *fond general de corespondență*, dosar Antonelli—Barițiu, nr. 197.

⁴⁵ B. Surdu, *op. cit.*, p. 184.

⁴⁶ Petre Suciu, *Clasele sociale ale românilor din Ardeal*, în *Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul*, I, București, 1929, p. 622.

rate la situația generală, ele reprezintă abia 10%, respectiv 26% față de restul proprietăților din aceste categorii, dar reprezintă totuși suficient de mult, mai ales avînd în vedere creșterea lor — în 1910 sînt 1481 proprietari cu peste 100 ha⁴⁷ — pentru a provoca în preajma războiului strigătul „țară de vînzare”.

Interferența stratului burghez cu marea masă țărănească se face la nivelul țărănimii înstărite, al burgheziei rurale. Un contur sumar al acestui element se poate încerca pe baza cifrelor oficiale despre alegătorii dietei din Sibiu. Dacă acceptăm că în 1863 alegătorii censiști care, cum se știe, trebuiau să plătească un impozit de cel puțin 8 florini, deci să posede minimum 16 ha pămînt, acoperă mai mult sau mai puțin cadrele burgheziei rurale, urmează că numărul acestora se ridică, conform raportului din 23 iunie 1862 al guvernului Transilvaniei, în cele opt comitate, districtele Făgăraș și Năsăud și scaunele secuiești, la 53.041 de persoane. Din aceștia 32.967 sînt români, 16.279 maghiari, 3693 sași, 312 alții⁴⁸. Pe Pămîntul crăiesc țărănimea română înstărită e mult mai deasă. Aici sînt cunoscuții oieri, săcelenii, sibienii, brănenii, dintre care unii se pot măsura, după expresia lui Barițiu, cu mulți baroni și baronași din Ardeal; industria casnică, comerțul mic sînt aici mult mai răspindite decît în alte părți. Iar dacă oieritul este în această epocă în decădere, iar viitorul lui pecetluit — din 1856 pînă în 1870 numărul oilor trecute la pășunat în România s-a redus aproape la jumătate⁴⁹ — industria casnică, comerțul, spiritul întreprinzător în general dau națiunii aici un număr considerabil de oameni cu stare. Se cunoaște extinderea mare a industriei săcelene pentru prelucrarea lînii, ale cărei produse, stofe de tot felul, pături erau răspindite în toată monarhia, în România pînă departe în Egipt⁵⁰. Potrivit informațiilor lui Visarion Roman pieile lucrate în satul Porcești erau cunoscute chiar și în Anglia⁵¹. Luminările de seu și căruțele legate în fier fabricate în Rășinari pentru a se exporta în România concurează în toate provinciile pe cele făcute la Sibiu. Mulți se indeletnicesc apoi cu purtarea diverselor negustorii. Cei mai mari speculanți îi dau comunele Boița și Rășinari. Boiceni negustoresc cu vite din România, la Pesta, Viena, Praga. Ca la 300 zărneșteni sînt mari cărauși. Traficele și boltele din toate satele românești sînt pe Pămîntul crăiesc ale românilor. Apar chiar semne ale spiritului de asociere. La Boița în 1867, 18 inși se constituie într-o societate de comerț cu un capital de 60 000 florini⁵². În 1868 apare la Rășinari „Societatea de împrumut și de păstrare”. Nu e lipsit apoi iarăși de semnificație că prima bancă românească se înființează la Sibiu. Alături de 636 funcționari, avocați, medici, preoți etc., 4 proprietari mari, 120 proprietari mijlocii, 151 negustori și meseriași, 45 alții, între cei dinții 1089 acționari ai săi întîlnim și 140 țărani înstăriți⁵³.

Încercînd pe baza datelor expuse o evaluare numerică a contingentului burghez românesc pe întreaga Transilvanie, se constată că în perioada 1861—1867 el oscilează în jurul cifrei de 8000. Față de populația românească — 1.369.911 în 1857⁵⁴ — el reprezintă așadar nici 1%. Importanța sa socială este însă incomparabil mai mare decît numărul său. În ansamblul social românesc el este diriguitor politic, creator și purtător de instituții diverse, ferment viu al procesului mereu mai amplu și mereu mai profund al ridicării națiunii. Pe planul general al Marelui Principat este o forță de care tot mai mult trebuie să se țină seama. Ceea ce înseamnă și sub acest unghi, înseamnă însă nu atît datorită tăriei economice a cîmpului social propriu, ci mai ales datorită calității de reprezentant al

⁴⁷ *Idem*, p. 694.

⁴⁸ Arhivele Statului Budapesta, d. 228, 1863, nr. 62.

⁴⁹ În 1856 pășunau în Țara Românească 2 milioane de oi, venite din Ardeal; în 1870, trec la pășunat în România 1 milion de oi și 300.000 de porci (Hintz, *Das wandernde Siebenbürgen*, Brașov, 1876; în St. Meteș, *Păstorii ardeleni în Principatele române*, Arad, 1925, p. 146).

⁵⁰ L. G. V. Gologan, *op. cit.*, p. 54.

⁵¹ *Federațiunea*, I, nr. 66 din 30 IV 1868, p. 259.

⁵² *Idem*, nr. 53.

⁵³ B. Surdu, *op. cit.*, p. 184.

⁵⁴ Fényes Elek, *op. cit.*, p. 41.

națiunii majoritare. Prin însăși firea lucrurilor poartă și în acest cadru mai larg, în care legal pășește acum pentru întâia oară, ideile progresului social și național. Spre ilustrare trimitem, chiar în această vreme, la exemplul legislației dietei din Sibiu, incontestabil cea mai democratică din întreaga istorie a Transilvaniei.

Pe de altă parte slăbiciunea economică și numerică a alcătuirii burgheze românești, urmare a vitregiei condițiilor în care s-a înfiripat, s-a răsfrânt într-un fel sau altul asupra activității sale. Faptul este mai vizibil după 1867, când se află în situația de a folosi armele opoziției politice, dar se poate sesiza și în anii liberalismului. Oricum însă, străduințele pe diverse fronturi ale burgheziei începătoare românești din această vreme poartă un caracter nu numai progresist, dar și democratic.

S. RETEGAN

DIE SOZIAL-ÖKONOMISCHE STRUKTUR DES RUMÄNISCHEN BÜRGERTUMS AUS SIEBENBÜRGEN IN DEN JAHREN DES LIBERALEN REGIMES

(Zusammenfassung)

Der Wortführer der rumänischen Nation aus Siebenbürgen während des liberalen Regimes ist, so wie vorher wie auch nachher, das Bürgertum. Das Bürgertum ist aus verschiedenartigen sozialen Kategorien: Beamte, Pfarrer, Lehrer, einen freien Beruf Ausübende, mittlere Gutsbesitzer, Kaufleute, Handwerker zusammengesetzt, die durch gemeinsame soziale und politische Interessen vereint sind: einerseits durch den Kampf gegen die führenden Klassen der anderen Nationen, andererseits durch den Wunsch, an die politische Macht zu gelangen oder wenigstens in einem oder anderem Masse an ihr teilzunehmen. Die so langsame Entwicklung des rumänischen Bürgertums vor 1848 erreicht nach der Revolution ein qualitativ höheres Niveau: sie vervielfältigt sich, erweitert sich, gestaltet sich verschieden, und beschleunigt merklich ihren Rhythmus. Als eine Folge der Abschaffung der Leibeigenschaft bildet sich eine neue rumänische bürgerliche Kathedrie: die der mittleren Gutsbesitzer. Die Zahl der schon existierenden Kategorien vermehrt sich massiv. Gleichzeitig schafft die Aufhebung des feudalen Verfassungssystems der drei politischen Nationen, vor allem nach 1860, grössere Bewegungsmöglichkeiten für das rumänische Bürgertum auf politischem und kulturellem Gebiet. Das Bürgertum erlangt somit eine grössere Zahl eigener Beamten in der Lokal- und Zentralverwaltung, und im Landtag von 1863/64 bilden die rumänischen Abgeordneten die relative Mehrheit. Trotzdem es numerisch, in der Folge der ungünstigen Bedingungen in denen es sich entwickelt hat, beschränkt und aus ökonomischem Standpunkt schwach war, hat das rumänische Bürgertum eine besondere Bedeutung. In der Gesamtheit der rumänischen sozialen Phänomenen ist es das lebendige Ferment des immer grösser und immer tiefer werdenden Erhebungsprozesses der rumänischen Nation.

PRIMA CALE FERATĂ DIN TRANSILVANIA

Calea ferată Arad — Alba Iulia și derivația ei, linia secundară Simeria-Petroșani — numită de literatura de specialitate a vremii „Prima Cale Ferată din Transilvania” — a fost realizată în cadrul vastei acțiuni de construcții feroviare ce s-a desfășurat în deceniile 7 și 8 ale secolului trecut.

Începuturile construcțiilor de căi ferate în Transilvania sînt legate de pătrunderea capitalului austriac. Interesul burgheziei austriece de a-și lărgi domeniile de activitate, pentru intensificarea exploatării pînă la un grad corespunzător cerințelor producției capitaliste, a făcut-o să-și dea seama de posibilitățile Transilvaniei. Pe lîngă faptul că Transilvania, datorită industriei sale nedezvoltate din punct de vedere tehnic și aflate în multe privințe la nivelul micii producții de mărfuri, nedispunînd decît de capital redus, putea deveni o piață de mărfuri sigură pentru industria austriacă mult mai dezvoltată, ea a atras atenția burgheziei austriece și prin marile sale bogății minerale cu atît mai mult cu cît această burghezie avea nevoie de cărbuni, minereu de fier, deci de surse de materii prime indispensabile nevoilor marii industrii austriece în plină dezvoltare. Marea burghezie austriacă, pentru a putea pune mîna pe bogatele resurse de materii prime industriale ale Transilvaniei și a le putea utiliza în scopul dezvoltării fabricilor sale, trecea la exploatarea din ce în ce mai intensă a pieții transilvănene. Un rol de seamă în realizarea acestui obiectiv era hărăzit dezvoltării rețelei de comunicații. Primul pas în pătrunderea masivă a marii burghezii austriece în economia Transilvaniei, pe baza exportului de capital, lărgind prin aceasta dependența economică a Transilvaniei față de capitalul austriac, l-a constituit construirea de căi ferate sau achiziționarea celor existente.

„Prima Cale Ferată din Transilvania” este una din liniile ferate ce demonstrează cu cea mai mare evidență tendința marelui capital austriac de a moderniza transporturile, spre a putea exploata mai intens sursele de materie primă pe care le posedă.

Încă în 1848 s-a pus problema unei căi ferate transilvănene avînd ca stație de plecare orașul Arad. Propunerea, datorată lui Széchenyi István, ministrul comunicațiilor în guvernul revoluționar, și înaintată corpului legislativ, era motivată prin necesitatea ca unele orașe de provincie unde a început să se dezvolte industria să fie conexate între ele prin linii ferate,

„ferindu-se astfel de declin” industria acestora, precum și prin doleanța de a se înlesni circulația spre răsărit¹.

În programul de construcții feroviare elaborat de guvernul absolutist austriac instaurat după înfrângerea revoluției din 1848, program menit să contribuie la traducerea în viață a concepției „imperiale” și corespunzând astfel intereselor burgheziei austriece — elaborarea acestui program a început încă în anul 1850², — figura de asemenea proiectul unei căi ferate care să străbată Transilvania pornind din Timișoara, trecând prin Arad — Alba Iulia — Sibiu și încheindu-se la Brașov. În urma studiilor făcute la fața locului, această linie ferată a și fost trecută în programul rețelor feroviare ce a fost aprobat la 1 noiembrie 1854 și care — după spusele ministrului comerțului, Bruck — „ia în considerare în chip mulțumitor interesele economice, politico-comerciale și strategice ale imperiului”³.

Publicarea proiectului privitor la rețeaua de căi ferate austriece a stîrnit un larg ecou în presa vremii. O vehementă dispută s-a declanșat în presa transilvăneană, urmărindu-se să se precizeze cea mai potrivită linie pentru calea ferată transilvăneană și avînd drept rezultat numeroase proiecte concrete de căi ferate. Sub presiunea opiniei publice, ministerul vienez al comerțului l-a trimis pe inspectorul general Schnirch, însărcinat să studieze temeinic proiectele propuse. Pînă la urmă acesta a recomandat linia ferată Arad — Brașov ca fiind cea mai corespunzătoare, cu condiția ca prin întorsura Buzăului să se facă conexarea cu rețeaua de comunicații a României⁴.

În scurt timp s-au găsit și întreprinzători care să-și asume construirea căii ferate Arad — Sibiu — Brașov, și anume în persoana principalei acționare a casci bancare Rothschild, „Societatea imperială — regală privilegiată de stat austriacă de căi ferate”, care încă la începutul deceniului al șaselea pusese mina pe liniile ferate bănățene existente, precum și pe patentele de construcție a liniilor proiectate, pe domeniile fiscale bănățene cu bogatele lor comori ale subsolului și solului, cu întreprinderile miniere și siderurgice construite aici⁵. Din cauza situației financiare nefavorabile, casa Rothschild este însă nevoită să renunțe la concesiunea construcțiilor, obținută în 1856⁶.

În acest timp, consorțiul cu capital austriac și cel avînd în frunte pe prinții Maximilian și Egon Fürstenberg, pe contele Otto Chotek și pe baronii Louis și Moritz Haber, în spatele cărora se afla una din cele mai mari bănci ale Austriei, Creditanstalt-ul cu un capital de 141 000 000 florini⁷, a pus mina pe cea mai însemnată parte din terenurile carbonifere ale Văii Jiului, înființînd întreprinderea numită „Societatea anonimă de mine și furnale din Brașov”. Consorțiul a început, cu prețul unor sume mari investite, intense cercetări. Ca rezultat, în zona Petroșani, Livezeni și Petrila au fost descoperite zăcămintele carbonifere deosebit de bogate. Începerea producției la nivel industrial împingea însă obstacole în privința transporturilor. Valea Jiului, înconjurată de munți înalți, era greu accesibilă⁸; prima șosea județeană fu construită abia la începutul deceniului al șaptelea, iar în vale, unde pînă atunci nici

¹ *Jelentése a brassói kereskedelmi és iparkamarának a kamara területének (Erdély délkeleti) ipari, kereskedelmi és forgalmi viszonyairól az 1880—1884. években* [Raportul camerei de comerț și industrie din Brașov despre industria, comerțul și circulația de pe cuprinsul teritoriului camerei (sud-estul Transilvaniei) în anii 1880—1884], (în continuare: *Raportul camerei de comerț și industrie din Brașov, 1880—1884*), Brașov, 1886, Függelék [Anexă], p. 33; Újhely Géza, *A vasútügy története* [Istoria căii ferate], Budapesta, 1910, p. 364.

² Cf. *Geschichte der Eisenbahnen der Oesterr. — Ung. Monarchie*, vol. I. partea I-a, Viena, 1897, p. 216 și urm.

³ *A magyar közlekedésügy monográfiája* [Monografia comunicațiilor din Ungaria], Budapesta, 1903, p. 32.

⁴ *Raportul camerei de comerț și industrie din Brașov, 1880—1884*, p. 33.

⁵ Cf. Ludovic Vajda, *Cu privire la pătrunderea capitalului austriac în industria minieră și siderurgică a Transilvaniei între 1848 și 1867*, în *Studia*, seria Historia, fasc. 2, 1965, p. 65—68.

⁶ Újhely Géza, *op. cit.*, p. 162.

⁷ *Compass, Kalender und Jahrbuch für Handel, Industrie und Verkehr. Capital und Grundbesitz*, întocmit de Gustav von Leonhardt, Viena, 1869, p. 304.

⁸ Fapt caracteristic situației nesatisfăcătoare a comunicațiilor în această regiune, în deceniul al cincilea al secolului al XIX-lea locuitorii din Vulcan transportau cu caii cărbunele în atelierele de fierărie. (Lévai Lajos, *Petrozsényi települése* [Colonizarea Petroșenilor], Odorheiu Secuiesc, 1927, p. 14.

nu se pomenise de căruță ferecată, drumurile comunale fură durate doar mai tirziu⁹. Ca urmare, soluționarea transporturilor moderne constituia problema cea mai importantă și urgentă a întreprinderii carbonifere din Valea Jiului, aparținând acestei societăți.

Așadar, după retragerea din construcții a casei Rotschild, firul tratativelor a fost preluat de Societatea de mine și furnale din Brașov. Societatea a proiectat în continuarea „căii ferate din regiunea Tisei”, terminată în 1858¹⁰, o linie care să ducă de la Arad prin Porțile de Fier ale Transilvaniei spre Hațeg. Mai departe, de la Hațeg la Petroșani, exista proiectul unei „linii ferate a cărbunelui”, pe când linia principală urma să meargă prin Simeria până la Alba Iulia, de unde, pe valea Tîrnavei Mari, trebuia să ajungă până la cumpăna apelor Oltului, apoi, coborînd la Cohalm și străbătînd la Lupșa munții Perșani, să urmeze începînd cu Apața în general linia ferată de astăzi, pînă la Brașov, de unde să treacă prin întorsura Buzăului în România¹¹.

Acest proiect a stîrnit din nou vehemente discuții în coloanele presei din Transilvania, solicitînd în primul rînd opinia publică din Brașov și Sibiu. „Comisia căii ferate” din Sibiu și-a ridicat cuvîntul pentru linia Arad—Sibiu—Turnu-Roșu; după cum reiese din știrile publicate, „sibienii aflați mereu în rivalitate cu Brașovul luptau cu o atare forță, încît pînă la urmă și Societatea minieră din Brașov a considerat necesar să li se alăture lor”¹².

În anul 1862, cauza construcției căii ferate fu preluată, din încredințarea Societății de mine și furnale din Brașov, de „Societatea de căi ferate din regiunea Tisei”, cu capital de asemenea austriac. Ea modifică proiectul în sensul ca pe prim plan să ajungă direcția Vințul de Jos — Sibiu, eventual cu o linie secundară Alba Iulia — Cluj. După terminarea lucrărilor preliminare, desfășurate sub conducerea directă a lui Schimke, director la societate, la 21 mai 1862 „Societatea de căi ferate din regiunea Tisei” a primit autorizația de construire a căii ferate¹³. Angajînd un grup de ingineri englezi, ea a efectuat temeinice sondaje de teren, în special de-a lungul cumpenei apelor în zona Apoldul de Jos — Apoldul de Sus. Referatul favorabil al inginerilor a determinat Creditanstalt-ul să constituie o grupare pentru finanțarea cheltuielilor legate de construirea liniei ferate¹⁴.

În acest răstimp s-a ivit un nou antreprenor dispus să construiască linia principală Arad—Vințul de Jos—Sibiu și linia secundară Vințul de Jos—Cluj, anume baronul Thierry, care, împreună cu alți capitaliști, englezi, obține la 21 iunie 1862 autorizația necesară lucrărilor preliminare¹⁵.

Posibilitatea de a realiza un profit nemijlocit din construcțiile de căi ferate a trezit interesul pentru construirea liniei în cauză. La 12 decembrie 1863, guvernul înfățișa Reichsrath-ului oferta a 5 antreprenori, ai căror reprezentanți și oameni cointeresați au deschis un veritabil duel în presă. Ofertele au fost înaintate în primul rînd pentru obținerea concesiunii asupra liniei Arad—Sibiu—Turnu Roșu cu linia secundară Alba Iulia — Cluj sau Alba Iulia — Brașov — graniță. Nici un antreprenor însă nu putea asigura capitalul necesar construcțiilor, din cauza situației în continuare nefavorabile pe piața financiară, urmare a lipsei de credit a Austriei în străinătate și a războaielor austro-italo-prusiene. De aceea, nu s-a ajuns la discutarea efectivă a nici unei oferte¹⁶.

Totuși, cauza, ce lincezea de ani de zile, a construcției căii ferate transilvănene a rămas în continuare la ordinea zilei. Conform unei decizii adoptate în 5 iunie 1864, se proiecta construirea pe cheltuiala statului a liniei Arad—Vințul de Jos — Sibiu — Turnu Roșu, cu derivație spre Cluj. Prin această decizie, guvernul urmărea să soluționeze intrucitva foametea ce a urmat marii secete din anul 1863 și să canalizeze prin așa-numitele „munci ale foametei” nemulțumirile ce însoțeau această calamitate.

⁹ *Raportul camerei de comerț și industrie din Arad*, 1885, p. 119.

¹⁰ Este vorba de linia ferată terminată în octombrie 1858 între Arad — Curtici — Cegléd.

¹¹ Téglás Gábor, *A piskis-petrozsényi hegyi vasút* [Calea ferată de munte Simeria — Petroșani], în *Földrajzi Közlemények*, vol. VIII, fasc. III, p. 1—4.

¹² *Ibidem*; *Raportul camerei de comerț și industrie din Brașov*, 1880—1884, p. 34.

¹³ Képesy László, *A magyar vasútügy története* [Istoria căii ferate din Ungaria], Budapesta, 1908, p. 54; *Raportul camerei de comerț și industrie din Brașov*, 1880—1884, p. 34—35.

¹⁴ Téglás Gábor, *op. cit.*, p. 1—4.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Raportul camerei de comerț și industrie din Brașov*, 1880—1884, p. 36; Újhely Géza, *op. cit.*, p. 162.

La tratativele de ofertă, fixate pentru 15 iulie 1864, s-au prezentat doi concurenți pentru a obține concesiunea construcțiilor: de o parte Institutul de Credit Finciar Austriac, reprezentat de prințul Jablonowsky, W. Drake, S. M. Rate și T. Brassey, pe de altă antreprenorul londonez E. Pickering. Acesta din urmă avu câștig de cauză. Ca rezultat al târguieilor, la 29 noiembrie 1864 guvernul înaintă un proiect de lege pentru începerea lucrărilor de construcție. Proiectul a fost aprobat, dar legiferându-se doar porțiunea Arad — Alba Iulia și urmînd ca un nou proiect de lege să se refere la continuarea lucrărilor. Această clauză l-a indispus pe antreprenor¹⁷, construirea unei linii mai scurte nepromițîndu-i un profit pe măsura calculelor. Neprezentîndu-se alți antreprenori, guvernul a încredințat „Societății căilor ferate din regiunea Tisei” conducerea construcțiilor. Lucrările progresau însă foarte lent și Societatea de mine și furnale din Brașov, care avea cele mai mari interese dintre toți antreprenorii ca linia să fie cît mai repede construită și astfel să-și poată valorifica zăcămintele de cărbune din Valea Jiului, s-a folosit de ocazie pentru a interveni. Ea ceru guvernului să-i acorde conducerea în continuare a construcțiilor; totodată, ca proprietar al minelor din Valea Jiului, solicită autorizație pentru construirea liniei secundare Simeria — Petroșani¹⁸. La 19 februarie 1865, Societatea prini un termen de 6 luni pentru studierea liniei principale și a liniei secundare derivate. Tratativele decurgînd favorabil, prin autorizația eliberată la 18 august 1866 Societatea de mine și furnale din Brașov a obținut concesiunea construirii liniei ferate Arad — Vințul de Jos — Alba Iulia, aprobată prin legea din 10 august 1865. Societatea fu obligată să răs-cumpere cheltuielile de pînă atunci ale statului și să respecte ruta stabilită pentru linia principală. În privința derivației Simeria — Petroșani, societatea nu fu supusă nici unei restricții, în afară de a da în uz linia în termen de un an după darea în circulație a liniei principale¹⁹.

Societatea de mine și furnale din Brașov trecu la organizarea lucrărilor de construcție. Neavînd însă capital suficient, căută să-l suplinească dobîndind anumite înlesniri din partea guvernului. Ea obține rezultate, cuprinse în înțelegerile din 9 și 17 februarie 1867. Conform acordului de sconturi încheiat, guvernul se obligă să mărească la 4 milioane suma alocată pînă atunci pentru construirea Primei Căi Ferate din Transilvania; la această sumă nu se calcula nici o dobîndă pînă la deschiderea liniei complete, iar după aceea guvernul va accepta, ca plăți, acțiunile societății în valoarea lor nominală. Mai departe, se preciza în acord că avansul garanției dobînzii de stat va fi de 1 771 000 florini de argint²⁰; de asemenea societatea beneficia de scutire de impozite timp de 9 ani de la data deschiderii liniei²¹.

Prin aceste clauze deosebit de avantajoase a devenit cu puțință procurarea capitalului de bază necesar construcțiilor²², iar în ziua de 17 iulie 1867, sub președinția contelui Otto Chotek, a avut loc cea dintîi adunare generală a consiliului de administrație al Primei Căi Ferate din Transilvania²³.

¹⁷ Téglás Gábor, *op. cit.*, p. 1—4.

¹⁸ Újhely Géza, *op. cit.*, p. 162.

¹⁹ *Raportul camerei de comerț și industrie din Brașov, 1880—1884*, p. 33; Téglás Gábor, *op. cit.*, p. 1—4.

²⁰ Acționarii „Primei Căi Ferate din Transilvania” au reprimut din partea statului mai mult de jumătate din capitalul lor inițial, sub formă de garanție a dobînzilor. Aceasta însemna, în esență, acoperirea prin mijloacele statului a dobînzilor de 6—9%, garantate de stat, ale capitalului investit, în cazul în care se dovedea că rentabilitatea căii ferate nu atingea un asemenea grad. (Cf. *Compass, Kalender und Jahrbuch für Handel, Industrie und Verkehr, Capital und Grundbesitz*, întocmit de Gustav von Leonhardt, Viena, 1882).

²¹ *Raportul camerei de comerț și industrie din Brașov, 1880—1886*, p. 34; Újhely Géza, *op. cit.*, p. 162.

²² Capitalul acțiunilor însuma 14 000 000 florini, repartizați în 70 000 acțiuni de cîte 200 florini. Au fost emise în total 105 000 bucăți acțiuni de prioritate, în valoare de 200 florini fiecare, totalul lor ridicîndu-se la suma de 21 000 000 florini. Astfel, capitalul societății anonime înființate era de 35 000 000 florini. (Cf. Ignaz Kohn, *Eisenbahn-Jahrbuch der Österreichisch — Ungarischen Monarchie*, anul II, Viena, 1869, p. 287).

²³ În rîndul membrilor consiliului de administrație, alături de contele Otto Chotek, baronul Louis Haber, prințul Egon Fürstenberg, principali acționari ai Societății de mine și furnale din Brașov, se aflau mai mulți reprezentanți notorii ai finanțelor veneze, ca: Julius Ritter von Goldschmidt, Johann Gögl, Emanuel Grimm, Gustav von Grünzenstein, Louis Ritter von

Lucrările de construcție au fost încredințate firmei vieneze a baronilor frații Klein. Firma s-a obligat să dea în folosință linia principală Arad — Alba Iulia până la 8 mai 1868, iar derivația Simeria — Petroșani până la 18 august 1868. Direcțiunea societății anonime a acceptat oferta întreprinderii constructoare, consimțind la obligațiile luate de ea în acest sens.

Astfel, după tergiversări de ani de zile, la 24 aprilie 1867 a început, sub conducerea directorului Seppel, construirea liniei ferate Arad — Alba Iulia²⁴. Deși construcțiile se desfășurau pe porțiuni, utilizându-se forțe corespunzătoare — antreprenorii fiind stimulați și de faptul că, în virtutea contractului încheiat, în timpul lucrărilor ei trebuiau să plătească toate dobinzile acțiunilor și ale acțiunilor de prioritate —, datorită terenului pe alocuri dificil, faptului că șinele au trebuit să fie procurate din Anglia, întreprinderile autohtone neputându-le livra la timp, ca și din cauza altor obstacole neprevăzute, lucrările progresau destul de lent. De aceea, au apărut decalaje în respectarea diferitelor termene contractuale stabiliți pentru predarea porțiunilor liniei ferate, încetinindu-se astfel construcția altor porțiuni sau a unor obiective ulterioare, dat fiind că transportul materialelor de construcție trebuia efectuat în bună parte folosindu-se porțiunile deja terminate.

În mai 1868 — deci după expirarea termenului de predare — s-a ajuns să se așeze șinele numai pe porțiunea Arad — Ilia²⁵, pe porțiunea Vințul de Jos — Alba Iulia lucrările apropiindu-se numai de faza terminării operațiunilor de escavare, consolidare etc., iar la capătul dinspre Alba Iulia al liniei — unde era nevoie de un rambleiaj de cca 72 000 m³ — mai trebuia efectuată o muncă de aproximativ 7 500—9 500 m de construire a infrastructurii²⁶. Porțiunea Deva — Simeria fu terminată în parte la sfârșitul lunii iunie și s-a trecut și dinspre Alba Iulia la așezarea șinelor. Cu toate acestea termenul deschiderii liniei ferate nu putea fi încă stabilit.

Prelungirea termenului de predare a atins în mod sensibil Societatea de mine și furnale din Brașov. La adunarea generală din 15 mai s-a anunțat că, față de capitalul activ de 5 ½ milioane, suma pasivelor este de 6 ½ milioane (3 ¾ milioane capital din acțiuni, 2 ½ milioane datorii ipotecare și 1/4 datorii în suspensie), iar decăderea ar putea fi oprită numai prin intrarea în circulație a căii ferate²⁷.

În urma amânării continue a dării în circulație a căii ferate, opinia publică s-a îndreptat și ea tot mai mult împotriva întreprinderii constructoare. Ziarul „Magyar Polgár”, vrînd să contracareze atmosfera nefavorabilă, căuta să arate situația reală a construcțiilor scriind: „Cei care judecă cu accente nefavorabile mersul lent al construcției Primei Căi Ferate Transilvănene nu au idee despre marile greutăți și obstacole întimpinate de întreprindere”²⁸.

Construcția liniei Arad — Alba Iulia urma calea trasată de natură: Valea Mureșului. Totuși, fu nevoie de ample lucrări de excavații. Pentru construirea terasamentului de 176,2 km lungime și 4,43 m lățime trebuiau urniți din loc peste 3 000 000 m³ de pământ. Pentru digurile, prizele, consolidările necesare liniei, însumind în total 125 300 m² de teren, au fost folosiți 29 000 m³ material pietros de formă regulată și 23 500 m³ material pietros neregulat²⁹. Pentru aceste lucrări au trebuit efectuate aproape 35 000 m de creștături³⁰. Unul din cele mai neplăcute obstacole în cursul lucrărilor de pământ a fost întimpinat la Zam. „Aici Mureșul este și mai neastîmpărat ca aiurea — scrie o relatare contemporană — cutreieră încoace și încolo mica vale, abia lasă loc, între cele două coaste muntoase, șoselei și căii ferate de sub ea. În multe locuri, linia ferată putea fi continuată numai dacă șoseaua era tăiată și mai mult în adîncul stîncilor”³¹. Înaintarea lucrărilor era îngreunată și de necesitatea ivită de a se construi 67 canale de scurgere a apei. Marele număr de treceri peste șoseaua publică, în număr de 302,

Marx, Franz Frh. von Reichenstein, Eduard Stracke, August von Trefort, Gabriel von Váradi, Albert Freiherr von Wodianer, dr. Adolf Weiss, Frdr. von Kochmeister și în sfîrșit, Carl Weis, director al Creditanstaltului. (Ignaz Kohn, *op. cit.*, p. 279).

²⁴ Újhely Géza, *op. cit.*, p. 162—163; *Magyar Polgár*, din 6 noiembrie 1868.

²⁵ *Magyar Polgár*, din 24 mai 1868.

²⁶ *Idem*, din 7 iunie 1868.

²⁷ *Idem*, din 24 mai 1868.

²⁸ *Idem*, din 1 iulie 1868.

²⁹ Ignaz Kohn, *op. cit.*, p. 285.

³⁰ *Raportul camerei de comerț și industrie din Brașov, 1880—1884*, p. 35.

³¹ *Magyar Polgár*, din 23 august 1868.

transformările sau chiar strămutările diferitelor porțiuni de șosea necesitate de aceste trece³² au încetinit și ele ritmul construcțiilor.

Cel mai de seamă motiv de îngrijorare pentru întreprinderea constructoare îl constituiau însă podurile peste Mureș. Astfel, executarea podului de lângă Brănișca reținea cu săptămâni întregi mersul lucrărilor generale. Podul inițial proiectat, lung de 255,1 m, cu structură lemnoasă, nu putea fi construit din cauza solului stincos al albiei riului, astfel că trebuia transformat parțial în pod cu structură feroasă. Piesele ulterior comandate au zăcut vreme îndelungată în stația Zam, putând fi transportate la destinație numai o dată cu avansarea lucrărilor, pe linia ferată deja construită. Construirea celor 12 piloni de piatră, montarea podului erau împiedicate și de faptul că podul provizoriu, construit pentru înlesnirea lucrărilor, a fost dus cu sine de vasele transportoare de sare, trebuind să fie înlocuit cu un pod naval³³. Celălalt pod mai mare al liniei ferate, lung de 205,8 m și având 11 piloni, situat la Partoș, avea o structură lemnoasă, fiind terminat în iulie 1868. Un alt pod de lemn, lung de 106 m și având 6 piloni, fu construit la Simeria. Podurile de 62 m de lângă Orăștie, de 33,6 și 34,6 m între Șibot și Vințul de Jos, de 41,2 m din fața orașului Alba Iulia au fost construite din fier, după sistemul Schiffkorn³⁴.

În luna august 1868, linia ferată era construită³⁵ până la Deva, împreună cu rețeaua telegrafică. A mai rămas însă mult de construit. Deși terasamentul era terminat, mai lipseau unele construcții de protecție, poduri, cantoane³⁶. Nici vremea nu fu favorabilă construcțiilor. Intensele ploi căzute la sfârșitul lunii iulie și începutul lui august au provocat inundații care au rupt în mai multe părți terasamentul, au deteriorat construcțiile de protecție recent executate și au dus cu sine cca 6 poduri de cale ferată, printre care și podul construit pe pîrlul Cioarei lângă Șibot³⁶.

Ziua de 21 august 1868 a fost o dată memorabilă pentru Prima Cale Ferată din Transilvania. În această zi, cel dintîi tren personal, tractat de locomotiva „Partoș”, a parcurs distanța dintre orașele Arad și Deva. Pornind de la Arad la orele 9 dimineața, zăbovind mai multă vreme în stațiile Radna, Berezova, Săvișin, Zam și Ilia, trenul trece la orele 12 peste podul de la Brănișca și ajunge la orele 13 în gara Deva, împodobită cu jerbe de flori și cu drapcele. După cum relatează presa contemporană, „pretutindeni, poporul adunat saluta cu multă însuflețire locomotiva cu aburi”³⁷.

După această dată, deși ritmul construirii porțiunii Deva — Alba Iulia s-a accelerat, deoarece prin construirea podului de la Brăniștea — primul pod peste Mureș — s-a rezolvat problema transportului materialelor de construcție, totuși se manifestă tot mai mult nemulțumirile stîrnite de aminarea termenului de predare. „Termenul deschiderii liniei era fixat pentru 1 decembrie a.c. — scrie ziarul „Magyar Polgár”, aflat în permanență la curent cu construcțiile —. Este deja a treia sau a patra aminare a termenului, iar oricine, fie cit de nepărtinitor, este nevoit să creadă fără să vrea că antreprenorii constructori sînt lipsiți fie de energia trebuincioasă, fie de bunăvoință. Am auzit din mai multe locuri că antreprenorii vor fi obligați să plătească dobinzile capitalului investit, ne întrebăm însă, oare va putea plăti cineva incalculabilele daune cauzate țării prin aceste întîrzieri repetate?”³⁸. Putem aminti pe marginea acestor rînduri că în gara Alba Iulia peste 300 000 chintale de măruri așteptau să fie transportate³⁹.

Între timp au început transporturile de încercare, pe rute mai lungi sau mai scurte din cadrul liniei construite. În ziua de 18 octombrie, în prezența unei comisii ministeriale, a avut loc proba podului de la Brănișca, „la care acesta a rezistat cu tărie”; a fost terminată și porțiunea Deva — Orăștie⁴⁰. Nu au mai rămas decît de așezat șinele pe porțiunea Orăștie — Vințul de Jos, lungă de cca 40 000 m, precum și de terminat trei poduri mai înimici cu structură feroasă pe porțiunea Vințul de Jos — Alba Iulia. Aceste lucrări erau încheiate la începutul

³² Ignaz Kohn, *op. cit.*, p. 285.

³³ *Magyar Polgár*, din 24 mai 1868.

³⁴ *Idem*, din 7 iunie 1868; *Raportul camerei de comerț și industrie din Brașov, 1880 — 1884*, p. 35.

³⁵ *Magyar Polgár*, din 23 august 1868.

³⁶ *Idem*, din 26 iulie, 16 și 23 august 1868.

³⁷ *Idem*, din 30 august 1868.

³⁸ *Idem*, din 22 noiembrie 1868.

³⁹ *Idem*, din 13 decembrie 1868.

⁴⁰ *Idem*, din 23 octombrie 1868.

lunii decembrie. La 8 decembrie 1868 au sosit în gara Alba Iulia 25 vagoane-marfă, tracate de locomotivă cu aburi „Săvirșin”⁴¹. Zece zile mai târziu, veni la fața locului o comisie de examinare a liniei, condusă de consilierul ministerial Ribári. Comisia „nu a găsit defecțiuni în nici un loc pe toată linia”⁴².

„Prima Cale Ferată din Transilvania” a fost dată în folosință între Arad și Alba Iulia la data de 22 decembrie 1868. La ora 2 și un sfert a sosit la Alba Iulia cel dintâi tren personal, numit „Radna”⁴³. După cum relatează presa vremii, „asupra poporului adunat în șuvoaie în incinta gării, scena pe care mulți o trăiau pentru prima oară a avut un efect sensibil, încît nu era de mirare că uralele pline de însuflețire răsunau de pe buzele tuturor”⁴⁴.

„Prima Cale Ferată din Transilvania” se întindea pe o lungime de 211,42 km bucurindu-se de prielnice condiții în ce privește urcușurile-coborișurile, precum și unghiul de luare a direcțiilor. Trenurile trebuiau să învingă o altitudine de numai 146,65 m pe linia Arad — Alba Iulia, respectiv de 31,15 m în direcție inversă, pe linia Alba Iulia — Arad⁴⁵. Avînd în vedere că în cazul învingerii obstacolelor de altitudine contează nu numai înălțimea absolută, nu numai cantitatea acesteia, ci și calitatea urcușurilor, precum și unghiul sub care se succed direcțiile alternative, caracterul liniei era favorizat de faptul că pe o lungime de 153,7 km urcușul atingea numai 3,5%. Totodată, situația direcțiilor se dovedea și ea favorabilă. Pe linia Arad — Alba Iulia, fiecare arc de cotitură avea o rază mai mare de 375 m. Mai mult chiar: lungimea arcurilor cu raza de 375—500 m era de numai 5,1 km, iar lungimea arcurilor rectilinii și mai mari de 500 m însuma 206,2 km⁴⁶.

⁴¹ *Idem*, din 13 decembrie 1868.

⁴² *Idem*, din 20 decembrie 1868.

⁴³ După deschiderea liniei ferate trenul pleca zilnic la ora 5 dimineața din Alba Iulia, ajungînd la Arad după amiază la ora 1,45.

⁴⁴ *Magyar Polgár* din 30 decembrie 1868.

⁴⁵ Iată graficul urcușurilor și coborișurilor:

Denumirea liniei	Orizontal	Urcușul					Total	Coborișul					Total	Lungimea liniei	
		De la 0 pînă la 3,5 ‰	3,5 la 5 ‰	5 ‰ la 8 ‰	8 ‰ la 10 ‰	10 ‰ la 11 ‰		De la 0 pînă la 3,5 ‰	3 ‰ la 5 ‰	5 ‰ la 8 ‰	8 ‰ la 10 ‰	10 ‰ la 11 ‰			
		în kilometri													
Arad — Alba Iulia	35,20	153,74	—	—	—	—	153,74	22,47	—	—	—	—	22,47	211,42	

(*Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönye*) [Buletinul Asociației inginerilor și constructorilor din Ungaria], 1881, p. 189).

⁴⁶ Arcurile prezintă următorul grafic:

Denumirea liniei	Lungimea arcurilor				Linii drepte și lungimea arcurilor mai mari de 500 m.	Lungimea totală a liniei
	300 m mai puțin	între 300—375 m	între 375—500 m	În total mai puțin decît 500 m		
	în kilometri					
Arad — Alba Iulia	—	—	5,18	5,18	206,23	211,42

(*Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönye*, 1881, p. 190).

Calea ferată a fost construită avînd o singură linie. Șinele cu talpă lată din fier sau din oțel, avînd o greutate medie de 32 kg pe un metru, erau culcate pe un terasament de 4,43 m lățime, pe tălpi de lemn de cer pentru aplicarea cărora s-a folosit pietriș de rîu. Șase stații de cale ferată aveau triaje înzestrate cu un total de 133 macazuri. Folosirea optimă a locomotivelor era asigurată prin 5 discuri de răscruce, dintre care două la Simeria și cîte unul la Arad, Patoș și Alba Iulia⁴⁷.

173 clădiri deserveau buna funcționare a căii ferate, 119 din ele fiind cantoane care aveau în grijă securitatea liniei. La Arad, Alba Iulia și Simeria funcționau hale de cazane. La Simeria a fost construit chiar un atelier de instalații, primul de acest fel în Transilvania.

Aparatul telegrafic funcționa după sistemul Morse. Sistemele de semnalizare erau și ele de la început bazate pe electricitate⁴⁸.

Inițial au existat 16 stații și halte pe întreaga linie, remarcîndu-se prin circulația lor mai intensă stațiile Alba Iulia, Vințul de Jos, Simeria, Deva și Radna. Gara Arad era comună cu cea a „Căii Ferate din regiunea Tisei” și cu cea a căilor ferate de pe linia Arad — Timișoara. Ulterior numărul stațiilor s-a mărit, ridicîndu-se la 18.

Un fapt elocvent pentru interesul trezit de aceste construcții în rîndurile populației îl constituie acțiunea locuitorilor din Glogovăț. Aceștia au consimțit să suporte integral cheltuielile ridicării și utilizării complete a unei gări în localitatea lor, adunînd în acest scop suma de 8484 florini și 33 creițari.

Construcția derivației Simeria — Petroșani a fost începută în primăvara anului 1868. Linia derivată începea din gara Simeria, în locul unde valea Streiului întîlnește valea Mureșului aproximativ în unghi drept față de linia principală. Linia mergea de-a lungul Streiului pînă în satul Petros, de unde continua urmînd valea pîriului Merișor, apoi, urcînd cumpăna apelor de la Bănița, cobora în valea pîriului Bănița ajungînd în stația terminus Petroșani.

Trebuie menționat, în legătură cu istoricul liniei Simeria — Petroșani, că proiectanții au studiat de la început temeinic posibilitatea unei legături cu liniile din România. Societatea anonimă constructoare a efectuat în 1870, la Surduc, măsurători topografice, iar adunarea generală din 17 mai 1871 a imputernicit direcțiunea să destineze acestor construcții de unificare un capital de 2 000 000 florini⁴⁹. Întrucît însă concesiunea construcțiilor trebuia obținută prin tratative diplomatice, executarea liniei proiectate întîmpină greutăți, amplificate și de criza financiară ce nu a întîrziat să se manifeste la începutul deceniului al 8-lea. Continuarea căii ferate în România a rămas însă la ordinea zilei și în deceniile următoare. Economiștii vremii considerau că una din cele mai de seamă condiții ale dezvoltării mineritului carbonifer în Valea Jiului este lărgirea legăturilor economice cu România. „O mare influență asupra creșterii producției de cărbune ar avea construirea unei linii de cale ferată prin Valea Jiului ... și astfel lignitul ar putea fi transportat în România” — se arată în raportul Camerei de comerț și industrie din Arad pe anul 1879⁵⁰. Aceeași instituție se pronunță în 1888 din nou pentru realizarea unei legături feroviare, menționînd următoarele: „Un avînt mai mare, demn de valoarea bazinului, este de așteptat numai ... dacă va fi asigurată legătura cu rețeaua de căi ferate din România, prin trecătoarea Surduc”⁵¹. La sfîrșitul secolului se fac auzite propuneri concrete în această problemă. Se consideră că legătura se poate face de acum mai lesne, căci linia este terminată și între Petroșani — Livezeni, pînă la graniță ar mai fi de construit doar o linie de 4 km, iar dincolo de ea linia ar trebui continuată numai pe o distanță de 43 km pînă la Tirgu Jiu⁵².

Întorcîndu-ne la împrejurările în care a fost construită linia secundară Simeria — Petroșani, izvoarele vremii relatează că antreprenorii au fost puși în fața unor situații deosebit de grele pe de o parte din cauza terenului, pe de alta datorită timpului nefavorabil. Ca urmare, nici aici nu s-a respectat termenul contractual, fiind depășit cu peste un an.

De la Simeria la Barul Mare linia urma o vale. Aici, munca mergea cu pași repezi. Părăsind însă valea Streiului, a urmat un teren din ce în ce mai dificil, pentru ca de la Crivadia

⁴⁷ *Raportul camerei de comerț și industrie din Brașov, 1880—1884*, p. 35—36; Ignaz Kohn, *op. cit.*, p. 285.

⁴⁸ Ignaz Kohn, *op. cit.*, p. 285.

⁴⁹ Téglás Gábor, *op. cit.*, p. 5.

⁵⁰ *Raportul camerei de comerț și industrie din Arad, 1879*, p. 122.

⁵¹ *Idem*, 1885, p. 120.

⁵² *Idem*, 1897, p. 63—64.

constructorii să aibă de-a face cu o porțiune de munte ce ridica cele mai mari dificultăți. Greutățile constau nu numai în problemele ridicate de direcția și urcușul-coborișul nefavorabile, ci și de straturile terenului alunecos. Această problemă, care a provocat multe neajunsuri și cheltuieli, era însă urmarea directă a setei de profit a întreprinderii constructoare. În cursul construcțiilor s-a făcut o abatere de la direcția inițial aprobată a liniei. Inițial — conform proiectelor întocmite de inginerul Karda —, la Ohaba linia ar fi trecut în partea dreaptă, la Petros ar fi atins masivul calcaros, ieșind din el la Cetatea-Bolii. Întreprinzătorii s-au speriat însă de cheltuielile ce le-ar fi necesitat lucrările de teren în această porțiune (creștături, terasamente). Un nou concurs fu câștigat de proiectul inginerului Polenszky, care avea în vedere însemnate reduceri de cheltuieli în direcția Crivadia — Merișor, întrucât preconiza un drum de urmat în părți mai joase, tăind prin urmare la înălțimi mai mici văile laterale. După cum reieșea din calcule, construcția acestei din urmă linii ar fi angajat abia jumătate din lucrările de terasament ale liniei inițial proiectate. Deși chiar de la începutul construcțiilor au existat temeri în legătură cu noua direcție — temeri motivate prin faptul că solul argilos de dată mai recentă este pătruns de umiditate mai ales la poalele munților, fiind deci aici mai predispus alunecărilor —, nu s-a ridicat nici o obiecțiune împotriva construcțiilor, deoa-rece — argumentau antreprenorii — și linia Arad — Alba Iulia prezintă anumite porțiuni expuse alunecărilor de teren, care acolo nu au putut fi evitate⁶³.

Constructorii „Primei Căi Ferate din Transilvania” și-au ispășit însă cu virf și-ndesat setea de profit. Iarna anului 1868—1869 veni cu viscole neobișnuit de mari, iar intensele ploi din vara tirzie și toamna ce urmară au muiaț terenul argilos al liniei aflate în plină construcție. Nici măcar cu cele mai mari eforturi tehnice nu s-a reușit să se soluționeze la timp situația.

Toate aceste împrejurări au adus firmei de construcții a fraților Klein pierderi de câteva milioane⁶⁴, iar S.A. „Prima Cale Ferată din Transilvania” a preluat ca moștenire o linie ferată ce „a văzut lumina zilei împovărată de două boli mari și veșnice, cea a puternicelor alunecări și cea a muncii deficitare, boli de care suferă și acum, fără întrerupere”⁶⁵.

Datorită acestor factori, linia Simeria — Petroșani trebuia mereu reparată și supusă unor lucrări de mărire a securității, lucru necesar și datorită caracteristicilor liniei: din calea ferată lungă de 78,8 km, numai 5,7 km aveau o așezare orizontală, urcușurile însumind un total de 60,7 km, iar coborișurile 12,3 km. Diferența de nivel între Simeria și Bănița, punctul cel mai înalt al liniei ferate, era de 540 m, pe distanța de 67,6 km fiind nevoie de un urcuș de 16,6% (1:60). Pe distanța de 11,7 km dintre Bănița și Petroșani, exista o diferență de adâncime de 120,2 m, aici calculându-se coborișul maxim de 14,3% (1:70)⁶⁶. Lucrările au fost îngreunate și de faptul că, de pildă pe porțiunea de munte dintre Pui și Petroșani, lungă de 35 km, 66 cotituri alternau cu 68 porțiuni în linie dreaptă⁶⁷, cotiturile conștind mai cu seamă din arcuri cu raza de 189,6 m.

Porțiunea cea mai problematică a liniei ferate era aceea între Crivadia și Bănița. Aici, văile și prăpăstiile adânci și adeseori abrupte făcură necesare terasamente înalte mergînd pînă la 28 m, creștături ce variau între 8 și 22 m și numeroase lucrări și construcții tehnice costisitoare. S-a constatat nevoia de a practica 8 creștături boltite și tunele, depășindu-se astfel planul inițial cu un număr de trei asemenea construcții. Iată dimensiunile lor, în ordinea succesiunii: 98 m, 55,4 m, 23,7 m, 78,5 m, 45,2 m, 137,4 m, 143,3 m și ultimul, chiar înainte de stația Bănița, de 615 m. Cel de al nouălea tunel a fost construit în porțiunea Bănița — Petroșani, fiind de 89 m lungime⁶⁸. Nimic nu caracterizează mai bine exigența întreprinderii tehnice a liniei Crivadia — Bănița, decît faptul că pînă în 1877 s-au cheltuit un milion de florini pentru lucrările de consolidare și securitate a terenului⁶⁹.

⁶³ Cf. *Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönye*, 1870, p. 193; Téglás Gábor. *op. cit.*, p. 4.

⁶⁴ Pentru a recupera această pierdere, precum și altele cauzate de Societatea anonimă „Prima Cale Ferată din Transilvania” în valoare de 5 076 610 florini, întreprinderea de construcții a deschis în anul 1873 acțiune judiciară de obținere a unor răscumpărări, soldată în 1879 cu încheierea unei înțelegeri: în schimbul sumei de 800 000 florini și a 30 000 florini cheltuieli de judecată, frații Klein și-au retras reclamația.

⁶⁵ *Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönye*, 1881, p. 50.

⁶⁶ *Idem*, p. 49.

⁶⁷ Téglás Gábor, *op. cit.*, p. 9.

⁶⁸ *Raportul camerei de comerț și industrie din Brașov*, 1880—1884, p. 35.

⁶⁹ Téglás Gábor, *op. cit.*, p. 10.

Lățimea părții superioare a terasamentului era de 3,48 m. Terasamentul terminat era lung de 51,9 km, necesitând creștături în lungime de 26,9 km. 184 piese și instalații feroviare deserveau buna funcționare a liniei, securitatea și, printre ele, un viaduct de 61,5 m lungime în stația Crivadia, un pod de 74,4 m la Subcetate și un pod de 34,5 m la Petroșani⁶⁰.

Linia secundară Simeria — Petroșani a fost deschisă abia cu un an după data inițial fixată, la 28 august 1870 în loc de 18 august 1869. Astfel, construirea „Primei Căi Ferate din Transilvania” a durat două decenii, de la primele proiecte pînă la predare. Întreprinderea feroviară a plătit firmei constructoare a fraților Klein 23 000 000 florini pentru linia principală Arad — Alba Iulia și 12 000 000 florini pentru linia secundară. Valoarea lucrărilor ulterioare s-a ridicat la 3 973 000 florini. Adăugînd suma de 726 948 florini — valoarea pieselor din utilaj —, cheltuielile de construcție a căii ferate au costat 136 850 florini pe km⁶¹.

La deschiderea liniei, circulația era deservită de 21 locomotive. Parcul vagoanelor de persoane consta din 64 piese, cel de vagoane marfă din 513 piese. Dintre acestea, 21 vagoane erau pentru poștă și colete, 220 vagoane marfă acoperite, 20 vagoane marfă neacoperite, 76 vagoane pentru transportul cailor, vitelor și porcilor, 126 pentru transportul cărbunelui, 20 pentru transportul grinzilor, iar alte 30 vagoane cu diverse destinații⁶². Pînă în anul 1880, parcul vagoanelor de persoane a crescut la 95 piese, cel de vagoane marfă la 1070 piese.

În general, circulația și rezultatele comerciale s-au dovedit a fi favorabile. Mare parte din volumul circulației era dată de transportul mărfurilor. Astfel, în 1880 s-au transportat 255 828 tone de mărfuri, în 1881 250 853 tone, în 1882 264 326 tone marfă. Această cantitate înseamna cca 75-76% din încasări. În anii amintiți transportul de persoane a realizat între 217 740 și 231 532 persoane, dînd 15 — 16 % din încasările realizate⁶³. Această circulație asigura un însemnat profit direct acționarilor societății feroviare, mai ales dacă adăugăm sumele plătite de stat pe baza contractului referitor la asigurarea dobînzilor, sume ce se ridicau în 1880 la 1 625 519 florini de argint și 217 620 florini de aur, luînd apoi în considerație și salariile reduse ale angajaților.

Masa muncitorilor feroviari se recruta din rîndurile proletariatului agricol, din rîndurile celor care datorită relațiilor capitaliste agrare nedezvoltate obțineau cu greu un angajament definitiv în agricultură. Această categorie a fost bucuroasă să găsească de lucru în construcțiile feroviare, acceptînd să muncească chiar și în cele mai nefavorabile împrejurări, fapt pe care antreprenorii, respectiv acționarii căilor ferate căutau să-l exploateze la maximum. Același fenomen s-a constatat și în cursul construirii „Primei Căi Ferate din Transilvania”. Muncitorii de aici, parte din ei fiind muncitori italieni calificați pentru munca la terasamente, au cerut în martie 1868 plata salariilor lor fără rețineri, iar pe linia Simeria — Petroșani, „în scopul de a obține cu de-a sila ridicarea salariilor, s-au împotrivit” supraveghetorilor. Autoritățile au căutat să înfrîngă cu forța mișcarea muncitorilor pentru mărirea salariilor. A fost întărită jan-

⁶⁰ *Raportul camerei de comerț și industrie din Brașov, 1880—1884, p. 35.*

⁶¹ *Idem* p. 34—35.

⁶² Ignaz Kohn, *op. cit.*, p. 286.

⁶³ *Raportul camerei de comerț și industrie din Brașov, 1880—1884, p. 39.*

darmeria și trimise două companii militare împotriva muncitorilor⁶⁴. Totuși, mișcarea a continuat, în iulie și august 1868 ajungându-se în sînul muncitorilor constructori din împrejurimile Vințului de Jos la proteste împotriva salariilor mici⁶⁵.

Pe lângă profitul nemijlocit pe care îl asigura acționarilor, „Prima Cale Ferată din Transilvania” era menită ca, în condițiile date, să contribuie la infiltrarea burgheziei austriece în viața economică a Transilvaniei. Trebuie să arătăm însă că, deși motorul construirii căii ferate îl constituiau posibilitățile realizării unui profit nemijlocit și exploatarea bogățiilor de subsol ale Văii Jiului corespunzător intereselor capitalului austriac, construcțiile au contribuit substanțial la lărgirea posibilităților generale de valorificare pe piață. La rîndul ei, această lărgire a influențat dezvoltarea activității comerciale și, prin creșterea circulației mărfurilor, intensificarea producției industriale și agricole.

„Prima Cale Ferată din Transilvania” a atras în circuitul modern, prin Alba Iulia, bună parte din Munții Apuseni și regiunea agricolă a Văii Mureșului, iar prin linia secundară a inclus în circuit bazinul carbonifer al Văii Jiului, precum și minele de fier și uzinele siderurgice din împrejurimile Hunedoarei. Prin aceasta a devenit posibilă construirea liniei derivate Simeria — Hunedoara, de 16 km lungime, întregită prin Govăjdia pînă la Ghelar de calea ferată industrială, precum și construirea liniei carbonifere Petroșani-Lupeni, cu o lungime de 19 km.

„Prima Cale Ferată din Transilvania” a contribuit mult la avîntul exploatarei cărbunelui în Valea Jiului. Producția a înregistrat aici un salt de la 8529 chintale pe anul 1868 la 483 062 chintale în 1871, în 1880 ajunge la 1 365 463 chintale, în 1890 la 2 284 874 chintale, iar în 1900 la 8 804 964 chintale⁶⁶. Rapida dezvoltare a mineritului a dus la sporirea populației. În 1870, numărul locuitorilor din plasa Jiu era de 12 671, iar pînă în 1900 s-a ridicat la 28 750. Și mai bătătoare la ochi este dezvoltarea unor localități miniere. Astfel, printre altele, Petroșani avea în 1870 1728 locuitori, număr care a crescut în 1900 la 7765, creșterea fiind de 6037 persoane în 30 de ani. În decurs de un deceniu, simpla așezare păstorească Lupeni s-a transformat într-un orașel. În locul celor 562 locuitori păstori, în anul 1870, cu zece ani mai târziu locuiau aici 4767 persoane, deci cu 4100 mai mult ca înainte. Examinînd circulația bănească din cadrul uzinelor de cărbune, vedem că la începutul secolului nostru, aceasta se apropia în Valea Jiului de 40 000 000 coroane pe an⁶⁷.

Mai este de menționat în încheiere că în ultimul deceniu al secolului trecut s-a început, pe porțiuni, construirea completă a liniei Arad — Sibiu — Turnu Roșu, care figura în proiectele inițiale ale „Primei Căi

⁶⁴ *A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai* [Documente alese din istoria mișcării muncitorești din Ungaria], vol. I, Budapesta, 1951, p. 151.

⁶⁵ *Magyar Polgár* din 16 august 1868.

⁶⁶ *Industria și bogățiile naturale din Ardeal și Banat*, Cluj, 1927, p. 51.

⁶⁷ *Téglás Gábor, Hunyadmegye közgazdasági leirása* [Descrierea economică a județului Hunedoara], Budapesta, 1908, p. 22—23.

Ferate din Transilvania". Astfel, la 3 septembrie 1897 au fost date în circulație porțiunile Vințul de Jos — Miercurea de 30 km și Săliște — Sibiu de 23,3 km, la 17 noiembrie 1897 porțiunea de 29 km Podul Olt — Turnu Roșu și, în cele din urmă, la 25 noiembrie porțiunea de 15,7 km între Miercurea — Săliște⁶⁸.

Această extindere a căii ferate a sporit și mai mult eficiența sa economică.

LUDOVIC VAJDA

DIE ERSTE EISENBAHN IN SIEBENBÜRGEN

(Zusammenfassung)

Der Verfasser behandelt die Geschichte der „Ersten Eisenbahn in Siebenbürgen“, die ursprünglich die Städte Arad — Alba Iulia verband und durch eine Nebenlinie über Simeria auch das Bergwerksgebiet des Jiu-Tals, mit der Endstation Petroșani.

Im ersten Teil des Artikels werden kurz die ökonomisch-politischen Verhältnisse erörtert, die den Bau der Linie zur Folge hatten, weiters die Verhandlungen mit verschiedenen Unternehmern, die sich zur Durchführung der Arbeit verpflichteten, sowie die verschiedenen Projekte zur Bestimmung der Eisenbahnstrecke.

Die Konzession für den Bau der Bahnlinie Arad—Vințul de Jos—Alba Iulia, sowie der Seitenlinie Simeria—Petroșani bekam endlich — am 18 August 1866 — die Bergbau- und Hochofengesellschaft aus Brașov, die unter allen Unternehmern das meiste Interesse am raschen Bau der Linie hatte, da sie so ihre Kohlenvorkommen im Jiu-Tal besser verwerten konnte.

Der Hergang der Bauarbeiten wird ausführlicher geschildert. Der Verfasser verfolgt die Ereignisse von der Organisierung der Arbeiten bis zur Inbetriebsetzung der „Ersten Eisenbahn in Siebenbürgen“ am 22. Dezember 1868. Die Linie hatte eine Länge von 211,42 km. Die Baugeschichte wird durch einige technische Einzelheiten und durch Daten über den Bahnbetrieb ergänzt.

Im zweiten Teil des Artikels werden die Probleme geschildert, die sich während des Baues der Zweiglinie Simeria—Petroșani ergaben, die im Frühjahr 1868 begonnen und — erst ein Jahr nach dem ursprünglich festgesetzten Termin — am 28. August 1870 beendet wurde.

Im Zusammenhang mit der Geschichte der „Ersten Eisenbahn in Siebenbürgen“ wird erwähnt, dass die Projektanten von vornherein die Möglichkeiten einer Verbindung mit den Eisenbahnen Rumäniens gründlich untersuchten.

Der Verfasser gelangt zur Schlussfolgerung, dass die erste Eisenbahnlinie in Siebenbürgen — obzwar der Anstoss zu ihrem Bau die Möglichkeit eines unmittelbaren Gewinns und die Ausbeutung der Bodenschätze des Jiu-Tals im Interesse des österreichischen Kapitals war — in bedeutendem Masse zur Erweiterung der allgemeinen Verwertungsmöglichkeiten am Platz beitrug. Ihrerseits wieder förderte diese Erweiterung den Handel und hob, durch Vergrößerung des Warenverkehrs, auch die industrielle und landwirtschaftliche Produktion.

⁶⁸ Tominac József, *Magyar szent korona országainak vasútai 1845—1904* [Căile ferate ale țărilor aparținând sfintei coroane ungare], Budapest, 1905, p. 30.

IDEI FILOZOFICE ȘI SOCIAL-POLITICE ÎNAINȚATE ÎN GÎNDIREA LUI VASILE LUCACIU

Exponent tipic al intereselor fundamentale ale poporului român și al progresului social general uman, Vasile Lucaciu întrunește toate notele definitorii ale personalității istorice. El rămîne în conștiința posterității nu numai posesorul unor înalte însușiri proprii de luptător, om politic și cărturar, ci, cu deosebire, numele său semnifică capacitatea angajării, clarviziunea omului activ, simțul de discernămint, pasiunea pentru adevăr și dreptate, curajul și sentimentul dăruirii totale pentru cei asupriți și obidiți. De aceea poate fi socotit pe bună dreptate printre „Oamenii — drapel”, pe care îi are orice națiune, după cum îl numea Octavian Goga.

ATITUDINEA PATRIOTICĂ. Vasile Lucaciu este un produs al mediului social-politic din perioada regimului dualist transilvănean. În acest context istoric el se situează pe poziția și în fruntea maselor populare. Ca urmare, acțiunile sale individuale aveau să coincidă cu obiectivele generale ale luptei forțelor sociale ostile regimului exploatator. Rolul de conducător al poporului român și l-a luat recunoscut deschis, cu un sentiment de mîndrie, chiar și în fața autorităților oficiale. „Să se știe, că cine lovește în noi conducătorii poporului — preciza răspicat Vasile Lucaciu la 12 nov. 1892 —, cine pe noi ne insultă și ne vatămă, lovește și vatămă întreg poporul românesc”¹. Pentru poporul său oprimat avea să lupte cu dușmanii acestuia, cu toți aceia care nu voiau să înțeleagă că timpul dă dreptul națiunii să se afirme și să se așeze în rîndul națiunilor europene libere și independente.

Prezența sa în primul plan al marilor evenimente social-naționale ale vremii trebuie înțeleasă ca act de creație, în sensul că Vasile Lucaciu a reușit: a) să mînuiască o gamă largă a mijloacelor de luptă în condiții diferite, valorificînd la maximum avantajele acestora; b) să conceapă soluții specifice, pe care le-a integrat în ansamblul căilor de realizare a scopurilor propuse; și, în fine, c) ca puțini alții, a reușit să sesizeze mecanismul funcțional al aparatului de stat autocrat, destinele acestuia și, implicit, liniile de dezvoltare ale națiunii române. O atare poziție și perspectivă îl situează printre personalitățile progresiste care au dat direc-

¹ A. Iuga, *Cu privire la Vasile Lucaciu. Acte, documente, procese*, Baia Mare, 1940, p.217.

ții precise luptei, deschizând drumuri, aducând vederile lor înainte în fruntea curentelor politice.

Încă profesor fiind la Satu Mare, apoi preot în Șisești, conducător al Partidului Național Român etc., se impune cu autoritate. De la catedră atacă mentalități învechite, de esență feudală, privind ordinea de guvernământ în Transilvania; se declară în dezacord cu ideile superiorității de neam și rasă, a „hegemoniei” unei națiuni asupra alteia. Convingerea lui era că indivizii, popoarele și națiunile sînt îndreptățite a fi egale, în virtutea unor drepturi firești legitime. Aduce, în acest sens, argumente istorice care în mintea elevilor aveau să trezească interesul pentru slujirea poporului român desconsiderat în viața politică. Astfel, lecțiile sale de istorie națională și limbă română, adevărate mijloace „școală” de educație patriotică, pe lângă interesul și entuziasmul elevilor, provoacă și adversitatea autorităților care îl destituie, considerînd, ca și în cazul altor cărturari patrioți români ai vremii, că Vasile Lucaciu „ca profesor la liceul regeșc catolic din loc. se dedă la agitații naționaliste, propagînd ideea daco-românismului”². Așa ajunge, în urma actului nedrept al demiterii din învățămînt, preot în Șisești, acolo unde în prim plan Vasile Lucaciu simbolizează pe cărturarul luptător care a făurit din voința și conștiința socială și națională a poporului său cel mai puternic instrument de descătușare. Atunci a fost idealizat de țărani; iar posteritatea i-a țesut legende. Pentru că el nu a fost preotul resemnării, al împăcării cu ceva dat „vieții de toate zilele” — în accepție biblică; dimpotrivă, din biserică și școală, construite pentru săteni, face adevărate mijloace de formare patriotică, de organizare și manifestare politică, amintindu-ne pe predecesorii săi pașoptiști. Prima simboliza ideea unității naționale — „măreața, fericitoarea, sfînta Unire a tuturor Românilor”; a doua intruchipa acea instituție de instrucție și educație menită a „forma caractere, luptători vașnici, pentru cauza aspirațiilor drepte ale națiunii române”. În contextul acestor idei-principii Vasile Lucaciu și-a ridicat glasul revendicînd schimbări de esență și structură în sistemul politic aristocratic transilvănean. Dovadă, *Memorandumul* — expresie colectivă a reprezentanților celor mai de seamă ai națiunii române —, dar în care se simte radicalismul programatic, protestatar al lui Vasile Lucaciu, ceea ce explică și neliniștea și întăritarea autorităților. Încep uneltirile, inscenările, persecuțiile, toate culminînd cu o adevărată războare în timpul regimului lui Tisa, generatorul numeroaselor procese al căror erou principal trebuia să fie și Vasile Lucaciu.

În sălile de tribunal acuzatul s-a transformat în acuzatorul dirz, plin de demnitate, de profunde sentimente și convingeri patriotice. Țesute pe o nemărginită capacitate de analiză a fenomenelor sociale și naționale, intervențiile sale însemnau un adevărat rechizitoriu. În glasul lui, în ideile înfățișate răspicat, printr-o logică impecabilă și capacitate de demonstrație a adevărului, sensurile majore ale vieții poporului său nedreptățit căpătau ecou și rezonanță. Ele au impresionat masele de țărani, lucrătorii de la orașe, intelectualitatea și mai cu seamă studențimea. Din Ardeal, din România, din Ungaria și întreaga Europă se exprima prin scris, întruniri și mitinguri publice solidaritatea cu lupta dreaptă a „Leului din Șisești”, cu acela pentru care rosturile sale ca și ale oricărui patriot adevărat pot să fie definite numai de măsura în care acestea influențează evenimentele în direcția emancipării insului uman de sub orice servitute socială, națională și spirituală. Așa se explică optimismul lui, „în deplina reușită a cauzei românești, căci această cauză este dreaptă”³. Pe postamentul unei astfel de credințe Vasile Lucaciu a reușit să înfrunte atmosfera înjositoare din sălile de tribunal, regimul de închisoare, atacurile presei oficiale, neajunsurile materiale ale familiei.

A fost victoriosul moral și în încheștarea parlamentară. Aici și-a onorat mandatul poporului român din ținutul Beiușului, prin celebrele discursuri, rămase în actualitate datorită imaginii verosimile pe care acestea au reușit să o dea asupra tabloului politic al Transilvaniei. „Candidatul Românilor — sublinia ziarul *Neue Pester Journal* — e un om nu numai de cultură europeană, cu știință mare, cu creier împunător, cu inteligență modernă, dar mai ales este martirul României”⁴. Aceste însușiri explică apoi marea atenție de care s-a bucurat cu ocazia numeroaselor călătorii în străinătate și, prin el, națiunea noastră; în România unde Vasile Lucaciu devenise deja un simbol al ideii mărețe de unitate politică a tuturor românilor.

² *Idem*, p. 49.

³ *Idem*, p. 259.

⁴ Cf. Ovidiu Suciu, *Vasile Lucaciu, „Leul din Șisești”*, în *Tribuna*, XII (1968), nr. 5, p. 6

Pe aceste coordonate care marchează principalele mijloace de acțiune politică patriotică ale lui Vasile Lucaciu, au fost elaborate precepte, idei, soluții teoretice și practice pe măsura necesității dezvoltării obiective, istorice a poporului român, în condițiile istorice date.

ASUPRA CONCEPȚIEI FILOZOFICE. Reevaluarea multilaterală a personalității și operei incontestabilului teoretician al acțiunii este reclamată de însăși valoarea ideilor sale care, exprimate adesea chiar cu rezervă sau într-o manieră contradictorie, au depășit în bună parte, prin orizontul lor, granițele Transilvaniei și Ungariei, impunându-se ca un moment de seamă în gîndirea filozofică și social-politică românească. O valorificare critică, de pe poziții științifice, marxiste se impune și pentru că opiniile din trecut s-au oprit cu predilecție asupra vieții și activității politice a lui Vasile Lucaciu și mai puțin asupra concepției sale teoretico-filozofice, care, în ultimă analiză, i-au înlesnit contribuția la elaborarea normelor ideologice și politice pentru mișcarea românească în condițiile regimului monarhic dualist.

Mai mult, chiar acelea dintre judecățile de valoare care au încercat aprecierea gîndirii filozofice a lui Vasile Lucaciu, fie și numai sumar, nu ne pot satisface pe deplin. Din două motive: a) mare parte dintre comentatori⁶ s-au rezumat la a accentua de cele mai multe ori doar elementele teologice din concepția sa, punînd astfel în umbră idei, precepte și vederi generalizatoare de esență deterministă și uneori chiar materialistă; și b) unghiul de vedere, lipsit de spiritul critic, de probitate științifică al unora dintre acești comentatori, ne-a lăsat imaginea unei gîndiri anistorice, neangajate, fără luare de poziție, ruptă de epoca revoluției în știință, în cele din urmă o prelucrare cu note personale palide, ceea ce nu corespunde întru totul adevărului. Explicația acestor neajunsuri își are cauze bine definite. Unele de ordin extern, în speță, poziția de clasă și formația spirituală idealistă a biografilor, din care rezultă neputința acestora de a vedea în V. Lucaciu intelectualul burghez, gînditor idealist, care însă, în climatul social și cultural specific Transilvaniei vremii sale, se situează pe poziția forțelor sociale populare și, în consecință, devine promotor și al unor idei înaintate, al unei viziuni realiste, democratice și umanitare, puse în serviciul desăvîrșirii ființei umane, al progresului. În fine, celelalte neajunsuri, privind concluziile din trecut asupra filozofiei lui Vasile Lucaciu, țin de structura internă a sistemului acestuia, de însăși natura contradictorie a gîndirii lui.

Aceste dificultăți și contradicții specifice ideilor filozofice ale lui Vasile Lucaciu decurg, după părerea noastră, din faptul că: ele sînt reflexul spiritual al unei epoci de tranziție a lumii moderne, însoțită, pentru condițiile Transilvaniei, de un proces de cristalizare a orientărilor realist-materialiste în opoziție cu filozofia, cultura și ideologia oficială, formulată de cele mai multe ori în termeni idealisti, mistici. De aici explicația, în bună măsură, a interferenței, suprapunerii, a coexistenței principiilor filozofice idealiste cu note și tendințe evident raționaliste atît în sinul uneia și aceleiași scrieri, cît și, îndeosebi, între scrieri diferite, uneori elaborate în aceeași perioadă a vieții, ceea ce ne creează greutăți evidente în a încerca o sinteză asupra concepției teoretice generale a cărturarului Vasile Lucaciu. La aceasta se mai adaugă faptul că principală sa lucrare *Instituțiuni filozofice*, în mai multe volume, este fructul perioadei de tinerețe, cînd influența climatului teologic în care a studiat se simțea mai mult; iar, pentru perioada de maturitate, cînd contactul cu viața, cu progresele descoperirilor științifice, cu lupta social-națională orientează gîndirea sa treptat spre o imagine filozofică deterministă, cu note realist-științifice, nu avem o operă unitară în care să ne fie expusă sistematic adevărata și originala sa concepție filozofică despre lume și societate. Ca urmare, în afara paginilor cu caracter filozofic din *Revista Catolică*, sîntem nevoiți a descifra orientarea sa filozofică, de mai tîrziu, în articole, studii, discursuri, memorii și cuvîntări, cu implicații ideologice teoretice evidente.

Iată, așadar, numai unele din greutățile inerente pe care trebuie să le depășească reevaluarea critică a gîndirii filozofice a lui Vasile Lucaciu și pe care, în parte, le vom încerca cu acest prilej.

Baza noastră de plecare o constituie izvoarele și sursele amintite. Din ele se degajă preocuparea pentru o problemă ontologică, de istoria filozofiei, de logică, gnoseologie, etică și de sociologie. În acest cadru larg, problema centrală privește raportul dintre rațiune și credință, dintre știință și teologie. Preocuparea lui a fost de a stabili raportul dintre rațiune și cre-

⁶ Corneliu Mezea, *Dr. Vasile Lucaciu*, Satu Mare, 1935; Dr. Ilie Dăianu, *Bustul spiritual al lui Vasile Lucaciu*, în *Națiunea Română*, Cluj, 1936, nr. 287—288; Lucian Bretan, *Memoria lui Vasile Lucaciu*, în *Afirmarea*, Satu Mare, I (1936), nr. 4—5; A. Iuga, *op. cit.* ș.a.

dință, într-o viziune metafizică rațională asupra lumii. Acest aspect evidențiază, în cel mai înalt grad, contradicțiile gândirii lui V. Lucaciu, de care aminteam la început. Pentru că, dacă în timp ce în capitolele consacrate filozofiei medievale, sub influența postulatelor lui Toma de Aquino, accentuează asupra revelației și intuiției mistice, în alte capitole, de gnozeologie, etică și, în special, în cele de logică, elogiază rolul rațiunii, care își propune să scruteze adevărul, al inducției care reușește contactul minții noastre cu realitatea sensibilă. Dovadă că, după părerea lui V. Lucaciu, logica ca știință „stabilește și ne întinde principiile ei, regulile raționării sănătoase spre formarea conceptelor adevărate despre lucrări, și a convingerilor tari și profunde în adevăr”⁶. Noțiunea, conceptul, ideea sint privite de multe ori în afara idealului pur, ca „percepțiuni intelectuale... prin care mintea câștigă notița despre oricare obiect”⁷, cu alte cuvinte „viziunea intelectuală, o imagine inteligibilă, semnul ideal al lucrului cunoscut”⁸. Aceleași accepții raționaliste le vom întâlni în majoritatea celorlalte probleme de logică: judecată, raționament, demonstrație, regulile silogismului, ale legilor și normelor gândirii corecte. Prin urmare, preotul Vasile Lucaciu, în principiu, atent la a nu se îndepărta de preceptele scolastice, este contrazis de profesorul umanist Vasile Lucaciu, care introduce o serie de elemente raționaliste, opuse de fapt orientării neotomiste. Acest mod de a privi omul în dependență de o forță supranaturală, dar și independent de aceasta, încadrat în universul cosmic prin determinatii cauzale materiale, îl situează pe Vasile Lucaciu, în cele din urmă, în rîndul adeptilor teoriei „adevărului dublu”, poziție ilustrată totodată și de strădania sa, nedecarată deschis întotdeauna, de a separa domeniul teologiei de cel al științei, tendință care se afirmă la el progresiv, ajungând chiar la accepții deterministe în probleme principale ale filozofiei.

Unul dintre aceste domenii este cel al ontologiei. În sens larg, existența materială și spirituală este privită ca avîndu-și izvorul în forța creatoare a divinității. Însă V. Lucaciu își sprijină acest postulat, privind creatorul inițial, nu atît pe dovezi rezultate dintr-un efort personal, ci prin argumente luate din filozofia scolastică. Adevărata sa contribuție depășește și de data aceasta cadrul teologic, oprindu-se asupra accepției deterministe, în speță, asupra cauzalității ca fiind inerentă tuturor fenomenelor universului. În acest sens, în a sa istorie a filozofiei, ne rulează, continuîndu-l pe Aug. Tr. Laurian, întreaga evoluție a determinismului materialist, începînd cu trecutul orientului antic, materialismul grec, cel al Renașterii și apoi insistînd asupra celui modern. Se pare că aici își găsește motivația și interesul său pentru cele mai senzaționale cuceriri ale minții omenestii, în domeniul științelor tehnice și fizice, de la sfîrșitul veacului al XIX-lea, socotite de Vasile Lucaciu culmi ale culturii și civilizației chemate a da curs prosperității generale a ființei umane și societății acesteia.

Evident, aducerea omului în prim plan și, în consecință, opera etică și antropologică, marchează un moment semnificativ în gîndirea lui Vasile Lucaciu. Explicația trebuie căutată în faptul că în acest domeniu etica sa teoretică, cu inerente accepții teologice tradiționale, servește doar ca un corolar formal pentru morala aplicată, practică, subordonată, nu o dată, unei optici politice largi asupra realității sociale, asupra omului ca individ rațional și deci capabil de acțiuni conștiente, asupra omului înclinat spre raporturi firești cu semenii săi.

Iată cum imaginea filozofică a lui Vasile Lucaciu asupra societății pleacă, așa cum am mai precizat, de la problema omului. Este de altfel nota comună pentru toate curentele filozofice care și-au propus să justifice prin ideologii lor năzuințele și aspirațiile claselor sociale noi apărute pe scena istoriei. Se propagă ideea superiorității omului ca urmare a preceptului raționalității lui și deci a capacității acestuia de a înfăptui libertatea. Ca dovadă Rousseau, Voltaire și alți gînditori din epoca modernă vor închina omului un imn îmbrățișat și de Vasile Lucaciu. Cărturarul român își va exprima convingerea deplină că omul „ca ființă cugetătoare” este înzestrat cu atributul creativității. Deoarece el, omul, este o „mică fărmîtură în mulțimea imensă a semenilor — preciza Vasile Lucaciu — în omenire, în societate cu semenii săi”⁹. Aici aduce cu sine, printr-un efort personal de pricepere, voință și simțire, gînduri, idei, elemente de știință, sentimente de ură sau iubire, care „traduse în fapte” devin componente ale vieții sociale. Deci acțiunea umană este privită ca depășind situația omului de individ al speciei umane, el intrînd totodată calitatea de membru al unei societăți determinate istoric. Caracterul social al ființei noastre „pornită spre viață socială”, V. Lucaciu îi găsește o determinare

⁶ Vasile Lucaciu, *Instituțiuni filozofice*, Satu Mare, 1881, p. 25.

⁷ *Idem*, p. 29.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Conferințele părintelui Vasile Lucaciu*, București, 1916, p. 61.

obiectivă materială; anume, faptul, teoretizat de Montesquieu, că diferitele societăți „variază după deosebirile de pozițiuni geografice, climă, ape, mări și râuri, munți și șesuri”¹⁰.

Presupunerea interdependenței dintre etic, natural, social, ca o stare a determinismului, constituie un element pozitiv în gîndirea lui V. Lucaciu. Cu atît mai mult cu cît el face dovadă înțelegerii că direcția interdependenței și locul fiecărui domeniu față de celălalt depind nu numai de ierarhia scopurilor ordonate în raport cu necesitățile naturii umane, cît și de cele apărute în cursul dezvoltării relațiilor sociale. Gînditorul nostru, este adevărat, ca întregul curent dominant a încărcat aproape toate acțiunile umane și procesele sociale cu o dimensiune morală, ceea ce i se poate reproșa. Dar avînd obiect acțiunea umană, etica lui V. Lucaciu nu poate face abstracție de elementul social, de viața în societate, chiar dacă raportul individ-societate este, în principiu, explicat în funcție de relația om-scop. Societatea este comunitatea indivizilor cu scopurile lor, între care se stabilesc raporturi de natură morală, dar și sociale. Prioritatea lor este desigur, în concepția lui V. Lucaciu, relativă. Cînd operează doar pe planul speculațiilor teoretice se simt dominantele neotomiste și în consecință accentul se pune pe natura și legea morală, a cărei menire este de a asigura armonia dintre scopurile în sine ale indivizilor; iar atunci cînd întreprinde explicații asupra realităților sociale concrete el reușește o motivare a scopurilor și acțiunilor, în primul rînd, prin determinismul social. Strădania sa, rezultată din observarea și studiul atent al realității sociale, îl ajută să se sprijine tot mai mult pe realitate, pe faptul concret, pe fenomenul social. Desigur nu va ajunge să dizolve individul în societate, ci va căuta de numărate ori să stabilească un echilibru între factorul individual subiectiv și cel social obiectiv, ținînd seama și de cauzalitatea materială a moralității, cu reușite evidente. Dovadă, importanța vieții sociale prin care omul tinde spre perfecțiune, spre desăvîrșire, spre idealul de fericire care atunci cînd nu este evident „în noi și în lume” se impune a fi cucerit. Aceasta este o obligație morală și socială a omului, dacă se are în vedere și faptul că „*natura nu a sădit minciuni și chinuri în inimile noastre*”¹¹. Dimpotrivă, omul de la natură este drept și egal cu semenii săi. Este un precept care ni-l actualizează pe Rousseau, dar justificat pentru a lua atitudine față de teoriile rasiste despre supraom și legitimitatea dominației unor indivizi asupra altora. V. Lucaciu are în atenție, în primul rînd, „*teoria incalificabilă a lui Nietzsche*”¹², filozoful reprezentativ al iraționalismului german din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, propovăduitorul „*moralei slăpînilor*”, adversarul libertății și progresului social. Arbitrariului și netemeinicii acestor teorii V. Lucaciu le opune o concepție înaintată asupra categoriilor de libertate și implicațiile ei asupra progresului social.

Fără a reuși pe deplin înțelegerea științifică, profundă a acestor categorii, Vasile Lucaciu deslușește totuși multe din implicațiile lor asupra vieții și mișcării sociale.

Legătura filozofiei sale cu viața social-politică presupune considerarea libertății dincolo de limitele subiectivității individului. În ansamblul său societatea ocupă un loc important în concepția sa asupra libertății. Urmărind condițiile realizării libertății în societate, V. Lucaciu a sesizat multe din contradicțiile și viciile societății contemporane, manifestate pe plan social și moral, și cu deosebire din Transilvania perioadei dualiste. Deosebit de lucidă ni se înfățișează, din acest punct de vedere, considerarea caracterului de clasă al libertăților acordate de regimul dualist, dependența acestora de factorul național, ceea ce evidențiază contradicția dintre valoare și principiu, dintre declararea libertății și realizarea ei practică, în cazul națiunii române, reducerea libertății, în cele din urmă, la o ficțiune juridică. Concepția lui V. Lucaciu asupra libertății sociale se sprijină pe ideea de egalitate, considerînd că dreptul la libertate se bazează pe egalitate. Dar egalitate nu numai de la natură, ci și socială. Aici raționamentul său pornește de la dreptul natural, teorie de circulație în ideologia înaintată a națiunilor care luptă pentru afirmare și emancipare. Cărturarul român a înțeles prin egalitate respectarea eului unei anume națiuni, dar și a altelei, posibilitatea fiecăreia de a-și realiza în mod independent destinul, dreptul social la libertate. Se oprește de asemenea în mod frecvent asupra materializării în timp a idealului de libertate. Privit în sens larg, „*ideea libertății — scrie el — este isvorul bogat de virtuți care dă direcție popoarelor, este soarele la care ne încălzim cu toții*”, și „*numai aeele popoare s-au arătat virtuozose* — continuă Lucaciu — *care au înțeles cum trebuie de urmat*

¹⁰ *Idem*, p. 62.

¹¹ *Idem*, p. 63.

¹² *Idem*, p. 69.

„u toată sfințenia principiul sublim al libertății”¹³. Cei ce n-au înțeles-o, împiedicându-i realizarea, nu numai că au pierit, dar au adus prejudicii și dezvoltării altor popoare. Dar nonlibertatea înseamnă stagnare temporară numai, deoarece ca factor de conștiință și ideal de luptă, libertatea își creează drum în cele din urmă, ca oricare alt „adevăr care trebuie să triumfe”. Garanția rezidă în forțele sociale care animă acest ideal. Or, cum istoria înfățișează tabloul angajării maselor populare în acest sens, optimistul Lucaciu nu se îndoiește un moment că libertatea va descătușa pe cei obidiți „din jugul claselor privilegiate”, va dezrobi popoarele și toate națiunile.

Atunci apar și personalitățile; progresiste fiind acei „fii care sînt gata de a se jertfi pentru libertate”, iar retrograde acelea care „au jignit în dezvoltarea altor popoare”. Acestea din urmă, precizează Lucaciu, „chiar dacă s-au ridicat pe vre-un moment de împunătoare forță, în urmă au căzut, au dispărut, încît azi abia mai sînt cu amintire istorică”¹⁴. Așadar, criteriul de apreciere valorică a personalității rămîne acțiunea sau reacțiunea lor în raport cu „binele obștească”, cu emanciparea socială, în ultimă instanță, cu progresul social. Ele nu se pot opune evoluției firești a fenomenelor, ci pot doar să le influențeze într-o direcție sau alta. Evident, influența în mod diferit presupune, după V. Lucaciu, cunoașterea temeinică a „notelor caracteristice pentru epocile deosebite, pentru veacurile trecute”, o privire unitară asupra factorilor materiali și spirituali ai unei societăți, care împreună asigură apoi „dezvoltarea viitoare”. Personalitatea implică deci pe lingă posibilitatea de a deveni conștient de realitatea esențială a naturii sale și crearea acordului între aceasta și comportamentul său. Conștiința realizării sale la rangul de valoare este raportată la cadrul social de acțiune. Numai atunci persoana devine o personalitate. Tipul acesteia ca ansamblu de disponibilități și particularități psihologice și morale apare ca o rezultantă a interacțiunii dintre necesitățile și interesele individului și posibilitățile de a se realiza, pe care le oferă structura socială obiectivă în care acesta tinde să se realizeze. V. Lucaciu accentuează faptul că în orînduirii sociale diferite și chiar în cadrul aceleiași orînduirii apar diferențieri și deci și nuanțe diferite ale personalităților. Este revelatoare în această privință precizarea lui asupra apariției personalității în lupta social-națională, la care libertatea de alegere, inițiativa personală se interferează cu responsabilitatea socială, constituie un mijloc de integrare. Personalitatea se înglobează în mecanismul social-obiectiv, ca un element constitutiv și un instrument al acesteia. Ea capătă deci o valoare integratoare, practică, de acțiune, evident în măsura în care se raportează la sistemul de valori propriu clasei sociale respective. În ultimă instanță valoarea este dependentă de modul în care personalitatea acționează în direcția progresului. Cît privește progresul, acesta este considerat de V. Lucaciu un rezultat al evoluției tendințelor contrarii. Aduce în sprijinul intuiției sale dialectice exemple din natură, viața socială, cultură, civilizație. „Icoana întregii vieți — spunea el — este o luptă neîntreruptă, ce se numește istorie”¹⁵, tot așa cum se manifestă și „în ființa omenească fenomenele cele mai contrazicătoare: viața și moartea, binele și răul, virtutea și păcatul”. Din tensiunea și lupta inerentă contrariilor rezultă și conflictele sociale, concretizate în revoluții și războaie. Tipul de revoluție idealizat de Lucaciu a fost cea burgheză. Este de altfel singura, după el, democrația burgheză fiind în stare să „instaurare libertatea, egalitatea și fraternitatea” popoarelor și națiunilor. Cît privește războiul, ca fenomen social, Lucaciu încearcă să discearnă caracterul lor. Plecînd însă, mai mult, de la cauzele de ordin suprastructural și, mai puțin, de la determinarea materială, complexă a acestora, considerațiile sale generale sînt doar în parte juste. Dovadă, primul război mondial se justifică prin „felonia pseudo-civilizațiunii teutonice, în contra adevăratei civilizațiuni romano-latine”¹⁶, deci în afara analizei profunde a cauzelor care l-au generat. Ceea ce rămîne valoros este ideea după care prin acest război se vor destrăma imperii autocrate, state multinaționale, în care popoarele își vor cîștiga libertatea și independența, făurindu-și propria lor istorie. El avea în vedere, cu deosebire, imperiul habsburgic, măcinat de contradicții sociale și naționale „necorespunzătoare dreptului natural și celui colectiv și pozitiv”¹⁷. În locul lor promovarea „exclusivismului de rasă”, alimentarea anarhismului politic au pregătit deznodămîntul și destrămarea lui, creîndu-se astfel cadrul necesar formării statelor naționale sau desăvîrșirii acestora în această parte a Europei.

¹³ A. Iuga, *op. cit.*, p. 207.

¹⁴ *Idem.* p. 207—208.

¹⁵ *C. referințele...*, p. 63.

¹⁶ *Idem.* p. 66.

¹⁷ A. Iuga, *op. cit.*, p. 259.

Acestea sînt cîteva dintre accepțiunile teoretice din filozofia lui Vasile Lucaciu care au stat la baza poziției sale politice radicale.

IDEI POLITICE MAJORE. În sfera ideilor social-politice formulate de Vasile Lucaciu se reflectă, în esență, aspirațiile, țelurile și sarcinile generale care au călăuzit lupta poporului și a burgheziei române din Transilvania, la sfîrșitul sec. al XIX-lea și începutul sec. al XX-lea, pentru emancipare socială și națională. Atunci, prin intermediul presei, tribunei parlamentare, prin proteste, memorii, adunări, reprezentanții națiunii române își ridicau glasul revendicînd drepturile ce li se cuveneau în toate domeniile: social, național, cultural, politic. Cum aceste obiective se scontau a fi îndeplinite nu pe calea revoluției sociale, ca urmare a condițiilor social-politice concrete, elementele cele mai înaintate ale burgheziei române, printre care și Vasile Lucaciu, au întreprins acțiuni curajoase de organizare politică, soldate cu înființarea, în 1881, a Partidului Național Român. Evenimentul consemna cristalizarea programului politic al națiunii române, o etapă nouă spre prezențe dinamice și acțiuni mai hotărîte, viguroase și combative, așa cum avea să se confirme de către marea operă a *Memorandului*¹⁸, iar în al doilea deceniu al secolului al XX-lea, în condițiile primului război mondial, prin destrămarea imperiului monarhic dualist și desăvîrșirea unității noastre politice.

Vasile Lucaciu este o prezență activă în evoluția tuturor acestor pagini de istorie și gîndire. În actele și documentele lăsate ca și în procesele în care a fost implicat, secretarul general al Partidului Național Român revendică doleanțele națiunii române pe temeiurile dreptului istoric și natural, al mărturiilor etnografice și numărului populației românești din Transilvania și Ungaria. Ideile și sentimentele, concepțiile și voința acestora sînt, după opinia sa, în contradicție cu „*ideea statului național autocrat*”, pe care aristocrația își propunea să-l îndeplinească; sînt, în același timp, în dezacord cu principiile de organizare și funcționare a întregului sistem statal dualist, generator al tuturor nedreptăților și libertăților omenești. Acestui regim statal, alcătuit pe baze artificiale, caracterizat de V. I. Lenin „*închisoare a popoarelor*”, V. Lucaciu îi vedea sfîrșitul inevitabil. La deznoămîntul fatal era minat de „*o boală teribilă*”, generată de anarhia politică, sistemul juridic excesiv de asupritor și nedrept, de politica rasistă „*înălțată la rang de scop final în toată activitatea politică a factorilor conducători*”¹⁹.

Cît privește „*ideea de stat autocrat exclusiv*”, V. Lucaciu o consideră ca fiind „*tendința medie-vală*” a unei ideologii reacționare care nu vrea să țină seama că întregul imperiu este un sistem de națiuni, de „*individualități naționale, care pretind drepturi naționale, au aspirațiuni la libertatea și independența națională*”. Faptul pe deplin evident că statul dualist „*are mai multe naționalități... un caracter poliglot*” nu se poate nega „*nici cu privire la prezent și cu atît mai puțin pentru viitor*”, pentru că, arată V. Lucaciu, „*viața popoarelor se dezvoltă în mod firesc în spirit național*”²⁰. Acest adevăr l-au înțeles „*adevărații patrioți maghiari atît la 1848 cît și după instaurarea regimului austro-ungar, deoarece „inimă și conștiința acestora era neîncolțită de șovinismul periculos*”. Lucaciu a condamnat șovinismul politic pentru că „*atentează la viața noastră națională*” și, mai mult, la subminarea intereselor vitale ale patriei comune. În acest sens preciza: „*Șovinismul susținut în oarba sa pornire de presa simbrîșă, perfidă și demoralizată a plutocrației francmasonice, a creat un curent miasmatic care a produs îmbătăciune și nervozitate în creierii guvernanților, și-a împiedecat a se ocupa serios, pe baze reale, cu interesele vitale ale țării, care intenționat sînt legale în mod indisolubil cu viața și înflorirea patriei comune*”²¹. Or, patriotul Lucaciu dorea să se îndeplinească patria comună pe baze

¹⁸ Vezi Ștefan PASCU, *Memorandul, în Piestre de temelie din trecut pentru vremurile de azi*, Cluj, 1967, p. 215–220.

¹⁹ A. Iuga, *op. cit.*, p. 347.

²⁰ *Idem*, p. 210.

²¹ *Idem*, p. 212, 346.

reale, nefalsificat, în conformitate cu „*trebuințele ei adevărate*”. Prin „*muncă și lumină*”, în spiritul dreptății, libertății și egalității, locuitorii țării ar putea să se bucure de roadele acestora: „*cultura și bunăstarea*”. Exprimă astfel un sentiment general uman care i-a adus aprecierea tuturor celor asupriți. Principiile sale au fost îmbrățișate și de poporul maghiar, pe care l-a stimat apreciindu-i valoarea creatoare, sentimentele de frățietate cu celelalte națiuni cu care conviețuiește. Nu l-a identificat niciodată cu aristocrația maghiară. Dimpotrivă, întreaga responsabilitate a politicii factorilor de guvernământ cu privire la asimilarea celorlalte națiuni, V. Lucaci u situează în afara intereselor poporului maghiar, a națiunii maghiare, care nu este consultată, „*nu știe de fanfaronadele politice ce se petrec în numele ei... nu știe de maghiarizarea naționalităților*”²², în primul rând, a națiunii române, „*majeritatea hotărâtoare a populației din Transilvania*”, purtătoarea unor tradiții glorioase de luptă pentru dreptate socială, libertate și independență națională.

De aceea, continuând această tradiție, națiunea română din Transilvania și Ungaria nu se poate împăca cu locul pe care-l ocupă în societate, fără voința ei. Ca atare, ea pretinde „*libertatea indivizibilei noastre națiuni*” — menționează Lucaci u. Mai precis, „*respectul limbii noastre în administrație și justiție*”, libera dezvoltare economică și culturală în sistemul de învățământ și de cultură; cu alte cuvinte, „*libertatea națională cu toate atributele acestui gând măreț*”. Națiunea română „*voiește egalitatea*”, adică: aceleași îndreptățiri cu celelalte „*popoare surori*” care formează patria comună; aceeași poziție în viața socială, politică și culturală; regim similar pentru toate națiunile în a-și manifesta aptitudinile și capacitățile lor creatoare. Și, în fine, V. Lucaci u pretinde pentru români „*frățietatea*”²³, acel principiu care a innobilat lupta dreaptă a popoarelor de mai multe secole. „*Pusă în lucrare*”, frățietatea ar schimba raportul actual dintre națiuni, raport guvernat de ideea „*hegemonia de rasă*”, de exploatarea unora de către altele, de idealizarea normelor morale și juridice ale celor „*puternici în detrimentul celor slabi*”.

El avea să precizeze, cu mai multe ocazii, că „*aceste pretențiuni sau postulate*” revendicate de români nu sînt convingeri izolate, „*creații*” ale citorva cărturari români, ci, din contră, „*sunt exprimate în mod legal, leal și constituțional în programul nostru național, statorit și primit cu unanimitate în conferința noastră națională*”²⁴. La ele s-a ajuns printr-o luptă de opinii, printr-o sinteză între tradiție și consultarea largă a poporului, de aceea programul Partidului Național Român, spune Lucaci u, este „*o revindicare naturală și justă a timpului*”. A nu ține seama de el, factorii responsabili din statul autocrat ar da dovadă, pe lângă neputința și confuzii în „*arta guvernării*”, de cea mai condamnată incapacitate asupra adevărului verificat în istorie că orice curent de gândire „*nu poate fi înăbușit nici reprimat*”. Și, cum aceștia au dovedit o asemenea incapacitate, ca urmare a poziției lor de clasă, Lucaci u nu uită a le atrage atenția, plin de optimism, că revendicările românilor sînt dintre acele curente politice care s-au născut din „*necesități istorice și vitale ale unui popor împilat*” și că ele „*vor ieși biruitoare peste orice obstacole ce li se pun în cale*”²⁵; atunci se vor convinge că nu au stăpinit „*arta guvernării... învățînd din trecut pentru a pregăti viitorul*”; dimpotrivă, au creat condițiile și dreptul românilor de a „*protesta și de a aștepta vremea tragerii la darea de seamă*”²⁶.

Acest moment a sosit spre sfîrșitul primului război mondial cînd sistemul monarhic, măcinat de contradicțiile proprii, sociale și naționale, ca și de apariția unei situații revoluționare și apoi a desfășurării mișcărilor revoluționare, s-a prăbușit. Masele muncitoare din Transilvania, fără deosebire de naționalitate, au acționat hotărît pentru alungarea organelor locale ale sistemului dualist și pentru lichidarea marii proprietăți funciare. Ca urmare, la începutul lunii noiembrie 1918 aparatul de stat vechi s-a destrămat, astfel creîndu-se condițiile favorabile pentru desăvîrșirea unității de stat prin unirea Transilvaniei cu România, pentru Lucaci u, „*măreața fericitoare, Sfînta Unire a tuturor Românilor*”, la înfăptuirea căreia și-a adus o mare contribuție.

DESĂVÎRȘIREA UNITĂȚII POLITICE. Activitatea și gîndirea social — politică a lui Vasile Lucaci u rezervă problemei desăvîrșirii de stat a României — în care el a crezut și pentru care a luptat —, un loc central. Pentru

²² *Idem*, p. 277.

²³ *Idem*, p. 276.

²⁴ *Idem*, p. 277.

²⁵ *Idem*, p. 259.

²⁶ *Idem*, p. 378.

că V. Lucaciu continuă în această direcție o tradiție, aducînd determinații noi, prin vederile și notele personale, izvorîte din realitățile interne și internaționale ale vremii, în care avea să se înfăptuiască acest proces. Unirea Principatelor Române, cîștigarea independenței de stat a României, încheierea procesului de unificare a Italiei și Germaniei, în perioada studiilor sale la Roma erau dovezi că națiunile moderne se pot realiza nu numai pe planul conștiinței social-naționale, ci și pe cel politic, statal.

De aceea, ca membru al Partidului Național Român²⁷, folosește toate modalitățile de a-și exprima convingerea cu privire la reușita unirii într-un singur stat a tuturor teritoriilor românești, fapt pentru care în perioada de pînă la izbucnirea primului război mondial, Vasile Lucaciu se remarcă ca cel mai tenace susținător al acestei idei printre românii din monarhie. În România apoi, activitatea sa,²⁸ alături de cea a altor personalități politice și culturale, urmărea sprijinul națiunii în războiul just de eliberare a românilor transilvăneni de sub jugul dualismului. Și tot acestui obiectiv i-a consacrat, între anii 1917 — 1919, activitatea propagandistică din străinătate,²⁹ avînd în vedere scopul desăvîrșirii unirii generale.

În ce constă rațiunea necesității unirii tuturor teritoriilor românești într-un singur stat și care sînt modalitățile înfăptuirii sale practice, după Vasile Lucaciu?

Gînditorul transilvănean, pe fondul unei concepții general umanitare, îmbrățișată de burghezia română în ascensiune, pleacă de la ideea, pusă în circulație la noi în special de S. Bărnăuțiu, privind „*propășirea generală a tuturor națiunilor, prin respectarea reciprocă a drepturilor fiecăruia la viață liberă și independentă*”. Este un imperativ al vremii pe care popoarele, națiunile îl revendică ca un drept natural și firesc al lor. De traducerea lui în practică, de felul în care el va „*căpăta viața*”, Vasile Lucaciu leagă sensurile multiple, economice, sociale, naționale și culturale ale dezvoltării națiunii române în contextul mondial; cu alte cuvinte, de contribuția statului român „*chiar și mai mic fiind în raport cu alte state*”, la rezolvarea multor probleme care privesc emanciparea și lupta pentru progres social. „*Ca indivizi, ca familie ca un neam constituit în națiune — spunea el în acest sens —, ne pretindem locul cuvenit în marea familie a omenirii și voim a contribui la rezolvarea sau dezlegarea marilor probleme omenesti, punînd la nobilă concurență puterile noastre naționale cu puterile altor națiuni*”³⁰. Raționamentul său exprimă pretenția legitimă pentru națiunea noastră deja unită prin conștiința sa națională de a se uni și ca stat, „*ca națiune politică sintetică*”, peste voința unor puteri străine, a cercurilor guvernante din imperiul monarhic, în special.

²⁷ Vezi Ștefan Pascu, *Mișcarea memorandială și lupta pentru unitatea de stat*, în *Desăvîrșirea unificării statului național român. Unirea Transilvaniei cu vechea Românie*. București, 1968, p. 48—87.

²⁸ Vezi Ștefan Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia*, Cluj, 1968, p. 168—169.

²⁹ *Idem*, p. 203.

³⁰ *Conferințele...*, p. 65.

Ea, unitatea politică, este cerută, determinată de însuși procesul de evoluție și metamorfoză a poporului și apoi a națiunii române, care au știut „în mijlocul tuturor primejdiilor, în lupte neîncetate” cu dușmanii, să-și conserve conștiința etnică, națională, unitatea limbii, credința „în destinul unui popor vrednic de viață, cu menire glorioasă pentru viitor”³¹. V. Lucaciu se oprește asupra celor mai semnificative pagini de luptă pentru unitate națională. Elogiază eroismul românilor sub conducerea lui Mircea cel Bătrîn, Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul, Horia, Cloșca și Crișan, iar generației pașoptiste care a inspirat și mai mult „idealurile mari naționale” îi atribuie rolul de avangardă în înfăptuirea Unirii Principatelor Române. În afara acestora a rămas Transilvania, „fară tot românească”, îngenuchiată în „lanțurile sclaviei” monarhismului, „dușman înfocat” al tuturor națiunilor nemaghiare și negermane. Ba și mai mult, un regim orientat spre asimilarea și deznaționalizarea celorlalte popoare. De aceea, românii de dincoace de Carpați pentru a se uni cu confracții lor privesc spre România, „salvatoarea lor”. „Am observat de cu bună vreme — spune Lucaciu —, că lupta noastră națională nu poate fi purtată cu succes, decât în legături organice cu factorii politici ai Țării Românești. Asta-i interesul nostru vital — continuă el pe un ton categoric —, ori îi place cuiva ori nu-i place”³². Fiind în firea lucrurilor aceste „raporturi intime” românii de pretutindeni le-au cultivat și în bună parte, le-au și realizat. Printre ele atrage atenția asupra politicii unor personalități liberale din „viața de stat a României” care au promovat ideea necesității „de a veni în raporturi de conștiință mai de aproape cu frații de peste hotare”; Academia Română din București „devine cel dintâi centru de unitate culturală a Românilor de pretutindeni”³³, ea unind în sinul său personalitățile de cultură de pe ambele versante ale Carpaților; iar în presa vremii, printre care V. Lucaciu citează „marele rol unificator al «Tribunei»”, scriitorii și oamenii cu vederi democratice exprimau năzuințele comune de luptă, tradițiile și „tot ce puteau deștepta națiunea întreagă, la unitatea întreagă”. Aceeași aspirație o exprimă și alte două coordonate organizatorice: înființarea Partidului Național Român, al cărui secretar general a fost, și Liga pentru unitate culturală a tuturor Românilor”, care sub președinția lui Vasile Lucaciu a întreprins o activitate multilaterală, contribuind în acest fel la pregătirea atmosferei naționale propice unirii Transilvaniei cu România³⁴. Amîndouă aveau în programul lor țelul de a da curs „dezvoltării noastre naționale” care „este cel mai mare interes politic și al României”, amîndouă „lucrau mîna în mîna”.

Vasile Lucaciu, gînditor critic prin excelență, înfierează totodată forțele adverse, ostile desăvîrșirii unității de stat a tuturor românilor, anume, „clasele aristocratice” din Transilvania, străine de dorința poporului român

³¹ Idem, p. 42.

³² Idem, p. 13.

³³ Ibidem.

³⁴ Constantin Rusu, Emil Trifu, *Ideea unității de stat în gîndirea modernă înaintată românească. Contribuția lui Al. Papiu Ilarian*, în *Omagiu lui Alexandru Papiu Ilarian*, Zalău, 1969 p. 82.

de a prospera prin unirea sa, ca și pe aceia dintre „*fruntașii români*”, de la 1848, atunci „*susținători ai intereselor naționale*”, dar care în noile condiții fie că s-au pus în serviciul forțelor conservatoare din România, fie al celor străine din Transilvania. „*Aceștia — spunea Lucaciul la 13 decembrie 1915 — astăzi sînt simbriașii dușmanilor noștri, arătîndu-se și ei dușmanii ideii naționale*”. Dar, cum respectivii sînt pătrunși doar de „*interesele lor personale*”, națiunea nu-i urmează, se desolidarizează de tot ce contravine intereselor sale fundamentale. Ceea ce-i caracterizează pe „*trădători*”, opina cu aceeași ocazie V. Lucaciu, este „*frica și lașitatea... factori foarte periculoși în luptele naționale*”, ca atare, asemenea indivizi ostili trebuie îndepărtați „*mai ales cînd se știe că tot poporul român*”, lipsit „*de astfel de porniri periculoase*”, este alături de fruntașii săi animatori ai ideii unității politice. Ca dovadă, cu excepția minorității conservatoare, „*însuflețirea era generală și și-a aflat expresiunea în formula: Totul pentru națiune*”³⁵. Ea a dat imbold și congreselor studențești, apărării acuzațiilor în procesul Memorandului, ocazii care au adus „*în contact și în relațiuni intime patriotice toată tinerimea română din toate țările locuite de români*”³⁶. Sînt pagini de acțiuni solidare și unitate cultural-spirituală care trebuie să atragă în mod inevitabil și „*unitatea patriei tuturor Românilor*”. Spre acest obiectiv națiunea își grupează toți factorii de voință, de energie, convingerile și vederile sale.

Cît privește modalitatea prin care s-ar putea înlăptui desăvîrșirea statului național român, democratul Lucaciu se oprește asupra participării României la războiul mondial, prilej cu care românii ar putea reintegra Transilvania în „*corpul statului unitar*”. Acționînd astfel, România ar „*purta un război de eliberare*”, deci just, întrucît ea urmărește nu asuprirea altor națiuni, ci eliberarea propriei sale „*părți din unitatea care pe drept îi aparține*”. Condiția care se impune, după el, privește orientarea spre aliați. După ce întreprinde o incursiune asupra trecutului și prezentului politic al marilor puteri antrenate în război, propune soluția alianței cu puterile Antantei. Împreună cu aceste puteri armata română, întregul popor prin acțiuni unite va reuși obiectivul propus: unirea Transilvaniei cu România. Credea în această izbîndă deoarece, după el, „*Austro-Ungaria este un testament, din care noi românii trebuie să luăm partea ce ni se cuvine*”. Așa cere istoria, așa reclamă „*schimbările inevitabile*” ale vremurilor noi „ *direcțiunile politice ale popoarelor*”³⁷ care converg în final spre independența și suveranitatea prin „*înlăptuirea deplină a unității lor naționale*”.

Realizarea acestei aspirații seculare a poporului nostru la 1 decembrie 1918 a confirmat multe din preceptele lui Vasile Lucaciu privind desăvîrșirea unității statale a tuturor românilor, ca și valoarea ideilor izvorîte din activitatea socială practică, din aspirațiile și lupta poporului nostru pentru prosperitate și progres.

CONSTANTIN RUSU

³⁵ Conferințele..., p. 14—15.

³⁶ *Idem*, p. 16.

³⁷ *Idem*, p. 48.

IDÉES PHILOSOPHIQUES, SOCIALES ET POLITIQUES PROGRESSISTES DANS LA PENSÉE DE VASILE LUCACIU

(Résumé)

L'objectif de l'étude est de faire ressortir celles des idées philosophiques, sociales et politiques progressistes qui ont permis à Vasile Lucaciu une vision critique et réaliste, avec des prononcés accents humanistes, sur les réalités sociales, politiques et culturelles de la Transylvanie de la fin du XIX-e siècle et du début du XX-e siècle. On souligne le fait que la conception théorique de l'érudit transylvain, idéaliste en essence, reste intégrée dans les cadres des créations néotomistes de l'époque. Cependant, l'attitude ne correspond en soi à une tendance conservatrice, mais à une tendance novatrice, adaptée aux exigences du moment. Malgré toute l'attention qu'il met dans l'exposé systématique de la philosophie scolastique pendant sa jeunesse, quand on ressent de plus l'influence d'une formation dans un climat théologique, V. Lucaciu par ses contributions — qui attestent un effort personnel de généralisation, théorétisation et démonstration — prouve la conviction de l'intégration dans son temps, dans l'évolution des idées, en général dans la perspective historique. Sans accorder de la priorité aux problèmes métaphysiques traditionnelles, il va se fixer spécialement sur la question de l'homme, sur l'essence et sur le destin humain etc. Ses préoccupations correspondent à un besoin d'optimisme dans le processus de la lutte nationale pour la liberté sociale et politique. D'ailleurs, V. Lucaciu a réussi à pénétrer dans les points cardinaux de la problématique et des réalités sociales et politiques de son époque. C'est dans ce sens que le penseur devient un authentique combattant politique pour l'émancipation sociale et nationale de l'individu, pour l'accomplissement des principes d'égalité, d'indépendance et de souveraineté nationale du peuple roumain, pour l'accomplissement de son unité d'état — des aspects constamment présents dans ses pages et qui le désignent dans l'élite des penseurs roumains de l'époque.

DIN ACTIVITATEA EDITORIALĂ A ASTREI: „BIBLIOTECA POPORALĂ A ASOCIAȚIUNII”

Printre preocupările constante și variate ale Astrei, ca intensitate și domeniu, menite să contribuie la ridicarea culturală a celor mai largi pături ale populației românești, cu deosebire din mediul rural, susținute prin înființarea de biblioteci în despărțăminte și agenturi¹, conferințe, șezători etc. se înscrie și înființarea și organizarea unei edituri în care au apărut o serie de publicații de știință și literatură popularizată, precum și publicații pentru tineret și școlari. Cărțile de știință și literatură destinate unui cerc larg de cititori au apărut în colecția „Biblioteca populară a Asociațiunii” și ele erau menite, mai ales la începuturile colecției, să aprovizioneze fondurile bibliotecilor populare înființate de Astra².

Ideea unei colecții în cadrul căreia să apară o serie de cărți cu caracter popular a preocupat pe membrii Asociațiunii încă din primii ani de activitate. La adunarea generală a Asociațiunii de la Gherla (1868), se face propunerea (Vaida din Cluj) de a se crea o literatură populară susținută de Asociațiune, constând din studii economice, istorice, morale etc.³ Propunerea a fost reluată în adunarea generală de la Deva (1874), unde, în discuțiile purtate, s-a subliniat necesitatea ca Asociațiunea „să lucre și în popor” prin prelucrarea unor „dizertațiuni de tendință și cuprins mai practic într-un limbaj mai popular, în formă de predică sau alt-cum și așa tipărindu-se să se împartă între popor”⁴. Chiar dacă nu s-a precizat și modalitatea de realizare practică a unor asemenea tipărituri, ideea necesității editării de cărți cu cuprins popular a rămas să preocupe în continuare Asociațiunea. Ea se reia, cițiva ani mai târziu, de către Aurel Mureșianu, la adunarea generală a Asociațiunii de la Făgăraș (27–28 august 1889), unde s-a luat și o hotărâre importantă în acest domeniu: „Adunarea generală a Asociațiunii... convingându-se despre absoluta trebuință ce se impune Asociațiunii de a îmbrățișa în mod practic și învederat cauza literaturii populare și de a sprijini înaintarea ei printr-o stăruință înțeleaptă prin publicarea de scrieri populare, îndemnătoare, însuflețitoare, informative și instructive, decide ca în viitor să se destineze regulat pe fiecare an o parte cit de însemnată din fondurile disponibile ale Asociațiunii pentru realizarea acestei trebuințe...”⁵. Aceeași adunare a decis ca suma de 1000 florini să fie destinată „încurajării și dezvoltării literaturii menite pentru popor”⁶. S-au formulat chiar două teme pentru concurs: „Economia noastră după comasare” și „Higiena copilului de la naștere până la anul al 7-lea al etății”.

¹ Vezi E. Glodariu, *Biblioteci populare ale Astrei*, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 346 sqq; VII, 1970, p. 309 sqq.

² Idem, *ActaMN*, VII, 1970, p. 318–319.

³ *Transilvania*, nr. 20, 15 oct. 1874, p. 229.

⁴ Idem, p. 239.

⁵ *Familia*, nr. 35, 27 aug./8 sept. 1889, p. 416–417; *Transilvania*, nr. 2, 15 febr. 1890, p. 58.

⁶ *Familia*, nr. cit., p. 417; *Transilvania*, nr. 8, 15 aug. 1891, p. 242.

s-a creat un premiu pentru cea mai bună culegere de poezii, basme și datine populare și un altul pentru cele mai bune studii științifice⁷. Din toate acestea nu s-a realizat însă nimic. Ideea a mai fost reluată și dezbătută⁸, dar abia în 1899, conducerea Asociațiunii, în ședința din 4 mai, a decis să treacă la realizarea ei⁹. În acest scop, din bugetul anului 1900 o sumă însemnată a fost destinată „edării bibliotecii populare a Asociațiunii, care să cuprindă mici scrieri de cunoștințe practice, din sfera igieniei, economiei de cîmp și de vite, economia casnică, cunoștințe de drept, istorice etc., precum și povestiri morale...”¹⁰ și s-a organizat un concurs literar pentru cele mai bune scrieri din domeniile menționate, ai căror cîștigători erau premiați cu 30 coroane/coala de tipar¹¹.

Prima broșură din Bibliotecă a apărut în august 1900 cuprinzînd „Povești din viața țaranilor români” de I. P. Reteganu¹².

O contribuție importantă în apariția publicațiilor avute în vedere de Asociațiune au adus-o secțiile literară și științifică, a căror activitate propriu-zisă începe în anul 1900, între sarcinile lor fiind și asigurarea și supravegherea apariției acestor publicații; responsabilitatea colecției o avea secțiunea literară¹³. Încă din anul 1901 secția literară elaborează un proiect pentru publicarea Bibliotecii Populare. El a fost luat în discuție în 1906, iar din 1908 s-a pus problema publicării în fiecare lună a unei broșuri pentru Bibliotecă¹⁴. De asemenea, celelalte secții, economică, istorică, încep să se preocupe de elaborarea unor scrieri ce urmau a fi tipărite¹⁵.

În decurs de zece ani, pînă la sfîrșitul anului 1910, au apărut 37 broșuri¹⁶ și, după cum s-a preconizat, ele tratau subiecte variate, scrise pe înțelesul poporului de la țară¹⁷. Apariția lor nu se făcea periodic, la intervale regulate, ci în funcție de posibilitățile existente, anul 1904 constituind un an de vîrf (11 broșuri)¹⁸, dar media aparițiilor era de 2–3 pe an, tipărite într-un tiraj de 2–3 mii exemplare. O parte dintre broșurile apărute s-au pus în vinzare, iar alta a fost împărțită gratuit bibliotecilor populare sau membrilor din deservăminte.

Începînd din anul 1908 se discută tot mai mult problema apariției periodice a cărților din colecție¹⁹, ajungîndu-se, în 1910, într-una din ședințele

⁷ *Transilvania*, loc. cit.

⁸ De ex., în Adunarea generală de la Lugoj, 1896 („Astra”. Informațiuni asupra scopurilor și instituțiilor „Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român”, Sibiu, 1904, p. 57).

⁹ Arhivele Statului Sibiu, Fond Astra (în continuare ArhAstra), Acte referitoare la Adunările Generale 1912–1918, dos. 261, anexa XII, p. 1.

¹⁰ *Transilvania*, Partea Oficială, 1899, p. 113.

¹¹ ArhAstra, dos. 261, anexa XII, p. 2.

¹² Idem, p. 3; *Transilvania*, nr. VI–VII, iul.-aug. 1901, p. 181.

¹³ *Transilvania*, nr. VIII, aug.-sept. 1900, p. 105; nr. IV, oct.-dec. 1909, p. 312–316.

¹⁴ *Analele Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român*, nr. IV, iul.-aug. 1906, p. 82; *Transilvania*, nr. 4, jubiliar, iul.-aug. 1911, p. 362.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ ArhAstra, dos. 261, anexa XII, p. 3.

¹⁷ Catalogul publicațiilor colecției (consultate la Arhivele Statului Sibiu și Biblioteca Centrală Universitară Cluj) poate fi reconstituit pe baza listelor existente la sfîrșitul unora dintre numerele apărute (de ex.: nr. 22/1906, 25/1906, 29/1908) și din informațiile publicate în *Transilvania*, nr. 4, jubiliar, iul.-aug., 1911, p. 390–391.

¹⁸ Lista lor apare la sfîrșitul broșurii nr. 22 („Nuvele istorice” de Al. Lapedatu, Sibiu, 1906).

¹⁹ *Transilvania*, nr. II, apr.-iul. 1908, p. 131.

conducerii Asociațiunii, la problema reorganizării publicației, ridicată de Octavian Tăslăuanu²⁰. Conform propunerii lui, Biblioteca Populară urma să aibă o apariție periodică lunară, începînd cu 1 ianuarie 1911 și excepțînd lunile de vară; broșurile apărute în format mic trebuiau trimise lunar, prin poștă, tuturor membrilor susținători (adică celor care achitau taxa de 2 coroane anual). Trebuia, de asemenea, să se editeze un calendar, care înlocuia numărul din octombrie al Bibliotecii și se trimitea gratuit abonaților (membrilor susținători), iar celorlalți contra cost²¹.

Deși în urma anchetei efectuate în despărțăminte, cu scopul de a evalua posibilitățile disponibile de realizare a proiectului apariției lunare a colecției, s-a ajuns la concluzia existenței a numai 1600 membri susținători, deci nici jumătate din numărul necesar acoperirii cheltuielilor (3 500 membri)²², totuși conducerea asociațiunii, în ședința din 6 octombrie 1910, a hotărît acceptarea propunerii lui O. Tăslăuanu și tipărirea a 10 broșuri și a unui calendar, fiecare în 3 000 de exemplare²³.

Biroul Asociațiunii a lansat apoi un călduros apel, publicat și în presă, tuturor despărțămintelor, prin care, după ce reamintește scopul și realizările obținute de Asociațiune, se cere despărțămintelor începerea unei propagande cît mai susținute pentru sprijinirea acestei acțiuni²⁴. Despărțămintelor li s-au trimis liste de abonament tipărite (5 000 exemplare), pentru a se avea o evidență clară a tuturor abonaților, însoțite de circulare ce reînnoiau apelul menționat²⁵. Rezultatul acestor acțiuni a întrecut așteptările: la începutul lunii decembrie 1910, numărul membrilor susținători a trecut de 4 000, iar pînă la sfîrșitul anului 1911, el s-a urcat la 10.598²⁶.

Începîndu-și apariția în noua formă organizatorică, administrația revenea Asociațiunii, responsabilul apariției Bibliotecii Populare fiind O. Tăslăuanu, iar tipărirea și expedierea era asigurată de tipografia arhiepiscopiei arhiepiscopiei zana²⁷.

Pentru a face față cererilor mari, numerele 1—3 au fost retipărite și începînd cu numărul 4 s-a mărit tirajul pînă la 15 000 exemplare²⁸. Primul număr al Bibliotecii reorganizate urma să fie „Povestirea originii neamului românesc” de I. Lupăș²⁹, dar lucrarea a apărut în cele din urmă cu titlul „De demult”, iar celelalte nouă broșuri au constituit în parte reeditarea unora de mai înainte³⁰.

²⁰ ArhAstra, dos. 261, anexa XII, p. 4; *Transilvania*, nr. 4, jubiliar, iul.-aug. 1911, p. 391.

²¹ ArhAstra, dos. 261, anexa XII, p. 3—4; ArhAstra, Secțiunea Biblioteca Populară, dos. 347, nr. 1417/1909 și nr. 782/1910.

²² *Transilvania*, nr. 5, sept.-oct. 1912, p. 410. Din 57 despărțăminte au răspuns doar 33, care au garantat 1600 membri (ArhAstra, Bibl. Pop., dos. 347, nr. 782/1910).

²³ ArhAstra, Bibl. Pop., dos. 347, nr. 782/1910; dos. 261, anexa XII, p. 5.

²⁴ Apelul Biroului Asociațiunii din 15 oct. 1910, semnat de O. Tăslăuanu, în ArhAstra, Bibl. Pop., dos. 347, nr. 782/1910; *Transilvania*, nr. V, sept.-oct. 1910, p. 377—379.

²⁵ ArhAstra, Bibl. Pop., dos. 347, nr. 437 și 782/1910; nr. 126/1911.

²⁶ *Transilvania*, nr. 5, sept.-oct. 1912, p. 410.

²⁷ ArhAstra, Bibl. Pop., dos. 347, nr. 1706/1911.

²⁸ Idem, nr. 126, 691 și 1887/1911.

²⁹ Idem, nr. 782/1910.

³⁰ Lista publicațiilor apare în partea a doua „Prelegere despre Asociațiune” de R. Simu, p. 61—62, a broșurii nr. 38 („Sfaturi pentru popor cu învățături pentru lucrările economice” de N. Iosif, Sibiu, 1914).

Conducerea Asociațiunii s-a preocupat în continuare de asigurarea fondurilor necesare apariției regulate a numerelor colecției și de popularizarea ei, luând o serie de măsuri între care menționăm recomandările făcute despărțămintelor de a folosi prilejul ținerii prelegerilor populare și al adunărilor cercuale pentru a face cât mai multe abonamente³¹ și adresele trimise băncilor românești prin care li se solicita sprijinirea acestei acțiuni. Băncilor li se propunea achiziționarea numerelor colecției fie în vederea plasării lor ulterioare în rândurile clienților săteni, fie cu scopul unor distribuiri gratuite la bibliotecile populare din sate sau chiar la sătenii din zona de activitate a lor³². Printre băncile care au sprijinit acțiunea Asociațiunii au fost: Bihoareana din Oradea, Mercur din Năsăud³³, Economul din Cluj, Ardeleana — filiala Petroșeni, Albina — filiala Lugoj³⁴.

Popularizarea colecției urma a se face și prin intermediul conferențiarului agricol, care, prin desele lui peregrinări prin sate, cu ocazia prelegerilor economice, urma să vorbească sătenilor și despre publicațiile apărute³⁵. Dar cel mai important și sigur mijloc de popularizare a colecției erau bibliotecile populare din despărțăminte și agenturi unde, prin activitatea susținută a bibliotecarilor, fiecare număr nou putea fi anunțat și recomandat membrilor și nemembrilor Asociațiunii.

Odată stabilite măsurile organizatorice și asigurat numărul de abonați necesari apariției regulate a colecției, activitatea editorială s-a desfășurat în ritm susținut. În anul 1911 colecția a apărut într-un tiraj total de 165 000 exemplare din care 113 256 s-au distribuit abonaților, iar 3850 au fost destinate punerii bazelor unor biblioteci populare³⁶; în cursul anului următor au apărut 10 broșuri și un calendar, fiecare cu un tiraj de 15 000 exemplare. Paralel a crescut și numărul membrilor susținători, care a ajuns, la sfârșitul anului 1912, la 11 851, deci cu 1 253 mai mare decît în anul precedent³⁷. Asociațiunea a răspîndit în primul an 130 361 broșuri, iar în cei doi ani de existență ai publicației reorganizate, 246 840 broșuri³⁸. Statistica alcătuită în acest scop scoate în evidență și despărțămintele mai active. Cei mai mulți membri susținători îi avea despărțămîntul Făgăraș (597)³⁹ și peste 200 abonați au avut despărțămintele Aiud-Teiuș, Blaj, Caransebeș, Diciosinmartin, Lugoj, Mureș-Oșorhei, Năsăud, Oravița, Săliște, Sebeș, Șimleu, Turda, Virșet⁴⁰.

Cărțile apărute în cadrul colecției au fost trimise și peste hotare: în România s-au înregistrat 144 abonamente, în Austria trei abonamente, în America 24 și în Rusia un abonament⁴¹.

În anii următori se fac tot mai dese apeluri pentru a spori numărul abonaților⁴². Cu toate acestea raportul oficial al conducerii Asociațiunii pe anul 1913 consemnează o scădere a numărului membrilor susținători la 7664 (în acesta sînt incluse și cele 486 agenturi care au primit gratuit cărți)⁴³. Cea mai asiduă activitate au depus despărțămintele Brașov, Făgăraș, Oravița, Săliște, Vișeu-Iza⁴⁴. Cauzele scăderii numărului abonaților se consideră a fi fost „situația econo-

³¹ ArhAstra, Bibl. Pop., 347, nr. 691/1911; *Telegraful Român*, nr. 34, 29 mart./11 apr. 1911, p. 152.

³² Adresă către toate direcțiile băncilor românești (ArhAstra, Bibl. Pop., 347, nr. 628/1911. *Telegraful Român*, loc. cit.

³³ ArhAstra, Bibl. Pop., dos. 348/1911, fără număr.

³⁴ Idem, dos. 347, nr. 691/1911; *Telegraful Român*, loc. cit.

³⁵ ArhAstra, pach. 411, nr. 1441/1913, p. 7.

³⁶ *Transilvania*, nr. IV—V. iul.-oct. 1913, p. 205; *Telegraful Român*, nr. 88, 24 aug./6 sept. 1913, p. 357.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Telegraful Român*, loc. cit.

³⁹ *Transilvania*, nr. 5, sept.—oct. 1912, p. 308.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Solia Satelor*, nr. 11, 10/23 martie 1913, p. 4—5.

⁴² ArhAstra, pach. 411, nr. 1637/1914, p. 12; *Transilvania*, nr. 7—9, 1 sept. 1914, p. 246.

⁴³ ArhAstra, pach. 411, nr. 1637/1914, p. 13; *Transilvania*, loc. cit.

mică grea, anii răi agricoli și criza financiară care au adus pe capul țăranilor multă sărăcie”⁴⁵. Este vorba, desigur, despre efectele crizei economice de supraproducție din anul 1913, care a înrăutățit simțitor situația maselor, precum și de sarcinile sporite ale contribuabililor cerute de politica guvernului de cheltuieli pentru înarmare.

Izbucnirea războiului a dus la o stagnare a întregii activități a Asociațiunii. Absența redactorului O. Tăslăuanu, plecat pe front, s-a făcut resimțită. Totuși, în anul 1914 se reușește tipărirea celor 10 broșuri și a calendarului⁴⁶, dar cu un tiraj redus de numai 8000 exemplare⁴⁷. În anii următori, 1915—1917, se pare că a fost tipărit doar calendarul⁴⁸. Dar cu toate greutățile existente răspindirea cărții a continuat, conducerea Asociațiunii trimițând o serie de publicații în spitale și pe front. Tot ea s-a adresat Crucii Roșii din Budapesta cu rugămintea de a mijloci trimiterea de cărți prizonierilor români aflați în monarhie, precum și prizonierilor români transilvăneni capturați de statele cu care monarhia se afla în război. Crucea Roșie din Budapesta a răspuns însă că poate înlesni doar trimiterile de cărți destinate prizonierilor români aflați pe teritoriul monarhiei⁴⁹.

Pentru a asigura fondul de cărți destinat răniților, conducerea Asociațiunii hotărăște să se facă colecții de cărți populare ce urmau a fi dăruite spitalelor din localitățile în care se aflau soldați români⁵⁰. Din raportul secretarului administrativ din 12 IX 1914 reiese că s-au distribuit gratuit, la cerere, cărți din Biblioteca Populară, soldaților români de la spitalele militare din Sarajevo (156 exemplare), Banska-Bistrica (63 exemplare), Sibiu (308 exemplare)⁵¹. Soldații români din regimentul 31 infanterie, aflați în convalescență la Brünn, trimit conducerii Asociațiunii mulțumiri pentru cărțile primite în dar⁵². La cererea locotenentului Emil Savu din Sebeș s-au trimis 100 broșuri destinate tot soldaților⁵³; în despărțământul Făgăraș s-au donat soldaților 164 cărți⁵⁴, altele celor convalescenți din Alba Iulia (40), din Budapesta⁵⁵, și altora aflați în spitalul din Agnita⁵⁶ și în spitalele din Viena⁵⁷.

După terminarea războiului întreaga activitate a Astei s-a desfășurat în condiții și forme noi în cadrul statului român. Colecția Astei a continuat să apară îmbogățită apreciabil ca tematică și cu valoare instructiv-educativă sporită.

O problemă importantă, ce a preocupat permanent redacția colecției, a fost cea a tematicii și a stilului în care erau scrise cărțile destinate publicării. Avînd în vedere scopurile urmărite de conducerea Asociațiunii prin publicarea colecției, precum și posibilitățile financiare reduse de care se dispune, varietatea tematicii atrage atenția în mod deosebit. S-au publicat cărți din aproape toate domeniile: literatură, istorie, agricultură, educație, religie, material distractiv, povestiri și glume, poezii populare.

În redactarea volumelor ce urmau să apară în cadrul colecției, secretariatul literar s-a călăuzit încă de la început după anumite principii, formulate apoi cu claritate și sintetic în 1910, în raportul secretarului literar⁵⁸:

⁴⁵ ArhAstra, pach. 411, nr. 1637/1914, p. 12; *Transilvania*, nr. cit., p. 396.

⁴⁶ ArhAstra, Bibl. Pop., dos. 347, nr. 1853/1914.

⁴⁷ ArhAstra, pach. 411, nr. 1025/1915, p. 17.

⁴⁸ *Transilvania*, nr. 4, iul.—aug. 1936, p. 212—213.

⁴⁹ ArhAstra, Bibl. Pop., dos. 352, nr. 467/1916.

⁵⁰ Idem, nr. 1649/1914.

⁵¹ Idem, nr. 1651/1914.

⁵² Idem, nr. 968/1915.

⁵³ Idem, dos. 347, nr. 696/1914.

⁵⁴ Idem, pach. 411, nr. 473/1916.

⁵⁵ *Transilvania*, nr. 1—6, iulie 1915, p. 92.

⁵⁶ Idem, nr. 7—12, 1 dec. 1915, p. 112.

⁵⁷ ArhAstra, Bibl. Pop., dos. 352, nr. 1796/1914.

⁵⁸ *Transilvania*, nr. 5, sept.—oct. 1912, p. 413; nr. IV—V, iul.—oct. 1913, p. 139; nr. 7—9, 1 sept. 1914, p. 396.

publicarea de cărți scrise pe înțelesul tuturor categoriilor de cititori; retipărirea — cu unele corijări și îndreptări — a cărților mai vechi bine cunoscute (între ele „Alexandria”, Povestea prea frumosului Arghir și a Elenei”, „Pilduirile lui Esop”); publicarea de broșuri instructive cu îndrumări de ordin economic, financiar, medical; educarea spiritului patriotic-național prin intermediul monografiilor istorice, al biografiilor personalităților politice și prin descrierea evenimentelor importante din trecutul istoric; transformarea obișnuitului calendar într-o mică enciclopedie utilă, cu aspect grafic variat și atrăgător. Se urmărea, de asemenea, prin intermediul cărturarilor de la sate și al agenturilor, felul în care au fost primite cărțile de cititorii din mediul rural, și măsura în care ele răspundeau cerinței de a fi scrise la nivelul de înțelegere al celor cărora li se adresau⁵⁹. De altă parte exista o preocupare permanentă a Comitetului Asociațiunii pentru alegerea subiectelor broșurilor, pentru stilul adecvat în care urmau să fie scrise⁶⁰. Asupra alegerii subiectelor și asupra stilului publicațiilor din colecție insistau numeroasele circulare adresate scriitorilor de conducerea Asociațiunii și orientarea lor s-a încercat prin instituirea de concursuri cu premii pe teme date⁶¹. Dintre cele din urmă menționăm concursul organizat pentru cea mai bună lucrare scrisă împotriva emigrării masive în America, devenită acută în acea vreme. În acest scop s-au dat și unele indicații: broșura trebuia „să fie scrisă în stil popular, arătându-se în ea toate primejdiile la care sînt expuși emigranții și pagubele materiale și morale ale celor rămași acasă...”⁶². Cea mai reușită lucrare cu acest subiect urma să fie premiată cu 100 coroane și să apară în Biblioteca Populară pe anul 1913⁶³.

După cum s-a văzut, strădaniile conducerii Asociațiunii s-au îndreptat și spre publicarea de lucrări din domenii cît mai variate. Realizările pe această cale sînt marcate de apariția lucrărilor de literatură, începînd de la prelucrarea cărților populare și continuînd cu autorii clasici (I. Creangă — „Harap Alb”, „Stan Pășitul”; V. Alecsandri — „Cinzece bătrînești”, „Poezii alese”; I. Slavici — „Popa Tanda”; G. Coșbuc — „Povestea unei coroane de oțel”; Șt. O. Iosif — „Poezii”; Anton Pann — „Povestea Vorbei”; O. Goga — „O seamă de cuvinte”); culegeri de folclor (E. Hodoș — „Poezii populare din Banat”); cu prezentări de autori („Țichindeal, Asachi, Donici”, cu o prefață de Il. Chendi); gramatică („Regulile ortografice stabilite de Academia Română în 1904”), basme, legende și povestiri din viața țăranilor (I. Pop Reteganu — „Povestiri din viața țăranilor”; I. Agîrbiceanu — „De la sate”) și chiar cu traduceri din limbile germană, cehă⁶⁴. N-au lipsit, de asemenea, lucrările cu caracter istoric în care, într-un limbaj popular, se prezentau aspecte din istoria patriei. (De ex. I. Lupaș, în „De demult”, face o prezentare, însoțită de fotografii, a istoriei patriei pînă în secolul X, explicînd formarea poporului român. În altă broșură, apărută în 1914, tot I. Lupaș scrie despre trecutul românilor ardeleni, V. Lazăr scrie „Icoane din istoria grecilor vechi”,

⁵⁹ *Idem*, nr. IV—V, iul.—oct. 1913, p. 320; nr. 7—9, 1 sept. 1914, p. 396.

⁶⁰ *Idem*, nr. V—VI, nov.—dec. 1903, p. 218—219.

⁶¹ ArhAstra, Bibl. Pop., dos. 347, nr. 1562/1913; *Solia Satelor*, nr. 31—32, 5/18 august 1912, p. 9.

⁶² *Solia Satelor*, loc. cit.

⁶³ Broșura a apărut un an mai tîrziu; cele apărute în 1914, în ArhAstra, Bibl. Pop., dos. 347.

⁶⁴ *Supra*, notele 17 și 30. Restul broșurilor în ArhAstra, în dosarele referitoare la Biblioteca Populară.

iar Al. Lapedatu „Nuvele istorice”). Se adaugă scrierile cu caracter economic, conținând sfaturi și învățături pentru lucrările agricole (A. Coșciuc, „Lucrarea pământului”, „Îngrășarea sau gunoiera pământului”; N. Iosif, „Creșterea pomilor”, I. F. Negruțiu, „Grădina de legume”, „Cultura cucuruzului”, „Împărțirea, lucrarea și îngrijirea unei moșii”, „Nutrețul măiestrit”; R. Simu, „Comuna Viitorului”), lucrările de medicină popularizată (I. Beu, „Cărticica sănătății”; dr. A. Dobrescu, „Cum să trăim? Povește doctorești pentru trebuințele zilnice scrise pe înțelesul tuturor”) și de educație morală (Ion Popea, „Casa părintească crescătoare individuală și popoarelor”; I. Borgovan, „Ionel — Principii morale și creștinești de educație”; N. Iosif, „Sfaturi pentru popor”; „Din putere proprie. Exemple de gândire nobilă, de putere de muncă și ajutorare proprie. Pentru tinerime și popor” — traducere din limba germană de N. Petra-Petrescu; „Leonard și Gertruda” de H. Pestalozzi, traducere de I. Borgovan). S-au mai editat și lucrări despre noile invenții tehnice („Poșta, telegraful, telefonul. Noțiuni generale despre instituțiile poștale”), lucrări cu caracter juridic (V. Moldovanu, „Despre testament. Explicarea art. de lege XVI din 1876”, „Despre cărțile funduare”; N. Besan, „Învățătură despre legile privitoare la notarii publici regești”), citeva cu caracter religios și de informare în legătură cu activitatea Asociațiunii (prin două broșuri s-au făcut cunoscute modul de organizare și telurile Astrei)⁶⁵.

Evident, nu toate publicațiile Asociațiunii au avut același ecou în rândurile cititorilor, unele din ele nereușind, fie datorită problematicii, fie datorită stilului în care erau scrise, să se bucure de aprecierea dorită de redacție. Altele, în schimb, au satisfăcut așteptările celor cărora le erau destinate, de unde reeditările unor opere și aprecierile făcute de unele personalități ale vremii. Așa de pildă lucrarea, „Cum să trăim...” apărută în 1908 și din nou în 1912, care s-a bucurat de o mare popularitate în șezătorile de la sate, a fost primită cu cuvinte de laudă de Al. Moșonyi, Aug. Bunea, A. Mureșianu, N. Iorga, Andrei Bîrseanu⁶⁶.

Calendarul — broșura cea mai necesară și la îndemîna tuturor — s-a bucurat de o atenție deosebită din partea redacției, susținută permanent de conducerea Asociațiunii. Pentru a-i asigura Calendarului un conținut cât mai bogat și variat, Biroul Asociațiunii a adresat o circulară tuturor membrilor secțiilor științifică și literară cu rugămintea de a se trimite lunar câte o lucrare ce urma să fie inserată în paginile calendarului⁶⁷. Prin strădaniile redacției și ale colaboratorilor ei, Calendarul a reușit să devină în scurt timp o mică enciclopedie populară cu articole variate, începînd de la cele cu sfaturi practice și încheind cu probleme de știință și cultură.

Dar indiferent de conținutul publicațiilor din colecție, stilul acestora trebuia să fie ușor, agreabil, pe înțelesul celor mai de rînd cititori. În acest scop, Biroul Asociațiunii a luat hotărîrea ca organe competente să cenzureze manuscrisele date spre tipărire și din punctul de vedere al limbii și stilului și să nu se aprobe decît tipărirea acelor broșuri a căror limbă și stil erau pe înțelesul poporului⁶⁸, iar după epuizare să se retipărească numai acele publicații care au fost bine primite și apreciate de cititori⁶⁹.

⁶⁵ *Supra*, notele 17 și 30. Celelalte publicații apărute se află în ArhAstra, dosarele privitoare la Biblioteca Populară.

⁶⁶ A. Dobrescu, „Cum să trăim? Povește doctorești pentru trebuințele zilnice scrise pe înțelesul tuturor”, broșura nr. 13, cartea I—II, Sibiu, 1912, p. 1.

⁶⁷ ArhAstra, Bibl.Pop., dos. 347, nr. 1076/1913.

⁶⁸ Idem, nr. 1412/1909.

⁶⁹ Idem, dos. 347, f.n.

Strădaniile conducerii Asociațiunii și, cu deosebire, ale redacției colecției de a asigura publicațiilor o tematică interesantă și variată, prezentată în stilul adecvat cunoștințelor și cerințelor cititorilor de toate categoriile, nu au rămas fără rezultate. Principalele realizări în acest sens sînt legate de atragerea unui număr apreciabil de cititori, ce sporea an de an și de prezența în rîndurile cititorilor a celor mai diverse categorii sociale. Pentru a exemplifica cităm din statisticile existente pe anii 1911 și 1912. În anul 1911 s-au înregistrat 10.598 cititori, dintre care 8.136 țărani, 608 învățători, 669 meseriași, 555 preoți, iar restul de diferite profesii sau fără⁷⁰. În anul următor, numărul cititorilor a ajuns la 11.851 dintre care: 9.536 țărani, 687 învățători, 736 meseriași, 479 preoți, 8 militari, 39 avocați, 13 medici, iar restul de diferite alte profesii⁷¹. Numărul cititorilor țărani a crescut, deci, într-un singur an cu 1400. Repartizate pe despărțăminte, se constată că cifrele cele mai ridicate privitoare la numărul cititorilor țărani sînt înregistrate în despărțămintele în care s-a desfășurat o activitate susținută pentru răspîndirea cărții: Făgăraș — 562, Sibiu — 409, Năsăud — 402, Brașov — 368, Beclean — 324⁷².

Acestea ar fi principalele realizări ale colecției Biblioteca Populară a Asociațiunii prin activitatea desfășurată pînă la desăvîrșirea unității statului național român. Importanța preocupărilor legate de răspîndirea cărții în rîndurile tuturor categoriilor de cititori ai populației românești ardelenе și a acțiunilor conducerii Asociațiunii menite să ducă la înlăptuirea dezideratului de ridicare culturală a maselor apar cu totul deosebite.

Pentru punerea bazelor colecției, pentru asigurarea producției editoriale proprii destinate celor mai largi rînduri de cititori și în primul rînd celor din mediul rural, conducerea Asociațiunii a avut de trecut încă de la început peste greutățile financiare generate de lipsa de fonduri și peste cele create de inexistența specialiștilor în măsură să asigure apariția unor publicații cu un asemenea profil. Așa se explică numeroasele căutări și tatonări în acest domeniu, așa se explică și apariția unor publicații care, poate, nu au reușit peste tot să trezească în masa cititorilor interesul dorit. Dar tocmai avînd în vedere dificultățile existente, realizările Asociațiunii apar mai valoroase. Ea a reușit să realizeze editarea primelor cărți destinate maselor largi de la sate și prin ele să propage răspîndirea cunoștințelor cultural-științifice în mediul rural. Biblioteca populară a Asociațiunii a fost în Transilvania prima editură de acest profil, cu activitatea îndreptată spre punerea bazelor și susținerea ridicării culturale a populației satești. Urmările pătrunderii, la început timide, dar pe măsura trecerii vremii tot mai viguroase, a cărții la sate sînt concretizate în contribuția adusă la scăderea numărului neștiutorilor de carte în mediul rural, la înzestrarea locuitorilor din același mediu cu cunoștințe elementare indispensabile într-o serie de domenii, implicînd educarea patriotică a maselor largi

⁷⁰ *Transilvania*, nr. V, sept.—oct. 1912, p. 308.

⁷¹ *Idem*, nr. IV—V, iul.—oct. 1913, p. 320.

⁷² *Idem*, p. 320—321.

populare. Biblioteca Populară a fost unul din principalele instrumente cu ajutorul cărora Asociațiunea a urmărit și a reușit să-și împlinească scopurile în vederea cărora a fost înființată, ea deschizând și totodată asigurând începutul drumului lung și anevoios la capătul căruia se zărea cultura cu rădăcini puternice în creația maselor și păstrate de aceleași mase populare.

EUGENIA GLODARIU

ÜBER DIE VERLAGSTÄTIGKEIT DER ASTRA: „DIE VOLKSBÜCHEREI DER GESELLSCHAFT“

(Zusammenfassung)

Es wird die Schaffung der Reihe „Volksbücherei der Gesellschaft“ geschildert. Diese wurde von der Gesellschaft „Astra“ ins Leben gerufen, um sich eine eigene Bücherproduktion zu sichern, deren Aufgabe es war, Bücher für die verschiedensten Kategorien von Lesern, besonders auf dem Lande, zu verbreiten. Nach den ersten, gleich zu Beginn der Tätigkeit der Gesellschaft unternommenen Versuchen, nach Überwindung verschiedener Schwierigkeiten, teils finanzieller, teils anderer Natur, gelingt es 1900 die erste Broschüre herauszubringen; 1911 war das monatliche Erscheinen der Veröffentlichungen dieser Bücherreihe gesichert. In leicht verständlicher und anziehender Sprache wurden Themen aus verschiedenen Zweigen behandelt, begonnen mit praktischen Ratschlägen aus der Wirtschaftslehre, weiters Fragen der Rechts- und Sittenlehre, Geschichte, Volksdichtung und Literatur usw. Die Bedeutung der Reihe, der ersten dieser Art in Siebenbürgen, liegt in der Verminderung des Analphabetismus, in der Verbreitung kulturell-wissenschaftlicher Kenntnisse unter der Bauernschaft, in der patriotischen Erziehung der breiten Masse der Rumänen während der Vorbereitung zur Schaffung des rumänischen Nationalstaates.

TACTICA ȘI STRATEGIA M.C.G. ROMÂN ÎN BĂTĂLIA PENTRU APĂRAREA BUCUREȘTIULUI

I

Problema cardinală care, la izbucnirea primului război mondial, frământa profund poporul român era făurirea statului național unitar, aspirație seculară a poporului nostru, necesitate logică a dezvoltării societății românești.

Ținând cont de această năzuință legitimă a întregului nostru popor, guvernul României, obținând prin tratatul încheiat cu Antanta promisiunea satisfacerii unirii Transilvaniei cu România, intră în război de partea Antantei.

În urma încheierii la 4/17 august 1916 a convențiilor militare și politice dintre România și puterile Antantei — Rusia, Franța, Anglia, Italia —, România declară la 14/27 august 1916 război Austro-Ungariei¹. La 15/28 august 1916 Germania declară război României, declarație urmată de cea a Turciei la 17/30 august² și de a Bulgariei la 19 august/1 septembrie 1916 ora 1³.

Conducerea superioară politică și militară a României a pus în fața Armatei probleme dificil de rezolvat, cum au fost :

— Războiul pe două fronturi, ambele de o mare întindere față de volumul forțelor noastre și fără un sprijin eficace din partea aliaților⁴.

— Lupta cu un inamic mai numeros, cu o mai mare experiență de război (doi ani) și deosebit de bine dotat în artilerie, mitraliere etc⁵.

Datorită cauzelor prezentate mai sus, cărora li se adaugă și unele slăbiciuni ale conducerii superioare a armatei, în domeniul rezolvării problemelor strategice⁶, armata română, cu tot eroismul ostașilor și dibăcia tactică a comandanților de subunități, unități și chiar a unora de mari unități, a pierdut în lunile septembrie-decembrie campania din anul 1916.

¹ Gen. G. A. Dabija, *Armata Română în războiul mondial (1916—1918)*, vol. I, București, f.a., p. 34; v. și Marele Stat Major, *România în războiul mondial*, vol. I, p. 57—58 și col. I. Cupșa, *Armata română în campaniile din anii 1916—1917*, București, 1967, p. 49—51.

² *Ibidem*.

³ Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, p. 192.

⁴ Col. I. Cupșa, *op. cit.*, p. 179—180.

⁵ Col. I. Cupșa, *op. cit.*, p. 178 și Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, p. 105—112.

⁶ Gen. G. A. Dabija, *op. cit.*, vol. II, p. 329.

Cu toate că armata română a suferit pierderi mari⁷ în cursul acestei campanii, datorită vitejiei ostașilor și ofițerilor, ea nu a fost nimicită, ci s-a retras, și era hotărâtă să continue lupta pînă la victoria finală. „Noi am bătut armata română, dar n-am putut s-o nimicim”, confirmă în amintirile sale și generalul Ludendorff⁸.

De asemenea, prezentînd cauzele pierderii campaniei din 1916 și retragerii noastre în Moldova, subliniem faptul că nici ajutorul aliat prevăzut în convenția militară nu s-a făcut simțit. Astfel, ofensiva anglo-franceză proiectată pe frontul de la Salonic nu a mai avut loc; angajamentele aliaților în ce privește aprovizionarea Armatei române cu armament și tehnică de luptă nu au fost îndeplinite decît în mică măsură; ofensiva rusă prevăzută pe frontul de răsărit, care trebuia să atragă cît mai multe forțe ale Puterilor Centrale, a încetat în luna septembrie 1916, iar marile unități ruse care trebuiau să vină în Dobrogea au fost oprite în Moldova.

II

Pentru a ne situa în ambianța generală a operațiunilor care au generat bătălia pentru apărarea Bucureștiului, vom face o prezentare sintetică a situației frontului român după luptele crîncene duse de-a lungul cununei Carpaților meridionali la finele lunii octombrie și începutul lunii noiembrie 1916. La nord, trupele aliate ruse din Bucovina și-au extins aripa stîngă spre sud, înlocuind Divizia 14 română de la dreapta Armatei de nord, care a trecut în rezerva M.C.G. La sud, în Dobrogea, au afluît noi trupe ruse care au înlocuit Diviziile 2, 5, 9 și 19 infanterie române decimate și care au fost puse la dispoziția M.C.G. român. Aceste mari unități, datorită pierderilor suferite, au fost contopite, formînd Diviziile 2/5 și 9/19 infanterie. De asemenea, eroica Divizie 11 infanterie de sub comanda generalului Cocorăscu, care luptase cu atîta succes la Jiu, între 10—15 octombrie 1916, înfrîngînd celebra Divizie 11 bavareză a Armatei germane, a fost regrupată în raionul Pitești în rezerva M.C.G., formîndu-se în locul ei Grupul Jiu, cu trupe din Divizia 1 infanterie. Această mare unitate luptase pînă atunci în raionul văii Cerna, iar după ieșirea de pe front a Grupului Jiu a fost articulată în două grupări: Grupul Cerna și Grupul Jiu. Menționăm că M.C.G. mai avea la dispoziția sa și Diviziile 8, 10 și 17 infanterie⁹. Pe marginea acestor regrupări vrem să formulăm cîteva concluzii, valabile și pentru desfășurarea ulterioară a operațiunilor. Faptul că M.C.G. român își creează rezerve este un lucru bun, dictat atît de principiile generale ale ducerii războiului reieșite din experiența marilor bătălii ale istoriei, dar modul cum se dispun aceste rezerve — după părerea noastră — este defectuos, din următoarele puncte de vedere:

— Prea aproape de linia frontului (între 48—100 km) — zona Pitești, Găești, Titu, Ploiești, Drăgășani, Slatina, ceea ce răpește libertatea de acțiune comandamentului suprem în ce privește folosirea lor, condamnîndu-le la singura misiune: întărirea și înlocuirea trupelor de pe

⁷ Col. I. Cupșa, *Mărăști, 1917*, București, 1957, p. 9 (Pierderile au fost de 250.000 oameni — morți, răniți și dispăruți —, 290 000 puști, 250 mitraliere și 450 guri de foc, ceea ce reprezintă 45% din efectivele inițiale, 67% din puști, 55% din mitraliere și 24% din tunuri).

⁸ Ludendorff, *Souvenirs de guerre*, vol. I, Paris, 1934, p. 331.

⁹ Col. I. Cupșa, *op. cit.*, p. 136—145; v. și Falkenhayn, *Campania Armatei 9 germane împotriva românilor și rușilor*, București, 1937, p. 124—127; Marele Stat Major, *op. cit.*, vol. III, partea I, p. 799—805, 814—845, 851—867, 878—887; Kneussl, *Der Durchbruch durch Vulkangebirge, 1916*, München 1926, p. 7—8; N. Pătrășcoiu, *Bătălia de la Jiu*, București, 1937, p. 56—57, 62—63; gen. I. Anastasiu, *O pagină din războiul nostru*, București, 1936, p. 56, 68—69. Buletinul Școlii Superioare de război, nr. 1/1939, p. 56—59 și nr. 1/1940, p. 51—54; C. Kirîțescu, *Istoria războiului pentru întregirea României, 1916—1919*, vol. II, ed. II, București, f.a., p. 92—109.

front, sau prelungirea unor aripi, fără a se putea constitui o sursă de manevră puternică pentru riposte contraofensive;

— Unele din aceste rezerve (cazul Diviziilor 8 și 14 infanterie), cu aproape întregul potențial de luptă, sînt lăsate în Moldova înapoia frontului din Carpații orientali — acum front secundar — și nu vor participa la bătălia decisivă din vestul Munteniei. Problema trebuia abordată cu curaj și singe rece. De fapt, singele rece nu caracterizează M.C.G. Dacă, ar fi existat, s-ar fi privit lucid problema apărării Dobrogei și nu s-ar fi fărîmîțat masa ofensivă din Transilvania, trimițîndu-se aici foarte multe trupe și slăbindu-se, apoi oprindu-se acțiunea principală, fapt ce a încetinit ritmul ofensivei din Transilvania și a dat posibilitate inamicului să-și aducă numeroase forțe și să treacă la contraofensivă.

— La finele lunii octombrie și la începutul lunii noiembrie 1916, după ce inamicul rupsesse apărarea română de pe cununa Carpaților meridionali, se definise cu claritate acțiunea sa strategică pe direcții exterioare concentrice vizînd ocuparea Capitalei țării noastre ca un punct strategic de convergență. În această situație era de ales una din următoarele soluții:

— abandonarea capitalei și retragerea strategică pe linia Galați — Nămolosa — Focșani, deci scurtarea frontului și închegarea unei aripi puternice pe un aliniament favorabil, sau

— constituirea unei puternice mase de manevră cu care să se atace succesiv, în funcție de importanța lor, capetele coloanelor inamice, ce debușau din munți, treceau Oltul sau Dunărea. Soluția aceasta solicita spațiu de manevră pentru acțiunea masei, care trebuia să fie net superioară coloanei inamice atacate, ca foc și efective.

Prima soluție ni se pare mai logică. Pentru prestigiu, și la sugestia generalului Berthelot, șeful misiunii militare franceze, care sosise în România la cererea guvernului român, la începutul lunii octombrie 1916¹⁰, s-a ales cea de a doua soluție, deși în clipa alegerii lipseau două elemente de bază: forțe puternice pentru constituirea unei mase de manevră care să obțină deciziunea precum și spațiul necesar manevrei, inamicul fiind atunci prea aproape de locul bătăliei. Generalul Berthelot a impus atunci o soluție operativ-strategică necorespunzătoare. Inspirată, desigur, din campania anului 1814, cînd Napoleon I a aplicat această metodă dovedindu-și din plin măiestria sa militară, pînă la urmă nici atunci și nici în 1916 nu a dat rezultate, nu a dus la victorie. Napoleon I a abdicat, exilat în insula Elba, iar noi ne-am retras în Moldova, ultimul colț de țară neocupat de cotropitor, pentru refacere și pregătire în vederea campaniei anului 1917. Nu este mai puțin adevărat că generalul Berthelot și misiunea militară franceză a adus un aport substanțial în ce privește refacerea, pregătirea și bătăliile din 1917 ale armatei române, dar, în inspirarea concepției bătăliei de la București, a greșit¹¹.

În urma schimbărilor făcute, M.C.G. mai comite o greșală operativ-strategică, diluînd substanțial frontul de la Jiu și oferînd inamicului nu numai un sector deosebit de sensibil al apărării Carpaților meridionali, dar — pur și simplu — o direcție de pătrundere. Divizia I infanterie împărțită în două grupări — Cerna și Jiu — distanțate între ele la peste 100 km în teren muntos, greu accesibil și lipsit de comunicații, nu își putea coordona acțiunile și nici interveni oportun — cu foc sau rezerve — dintr-un sector într-altul.

III

Ca urmare a insucceselor de la Jiu, ținînd cont și de regrouparea română efectuată (noul grup Jiu avea numai valoarea a zece batalioane), inamicul aducînd noi forțe, trece la ofensivă în primele zile ale lunii noiembrie 1916, cu Gruparea generală Kühne compusă din cinci divizii de infanterie și două de cavalerie, sprijinite de peste 250 tunuri de toate calibrele, realizînd un puternic procent în ce privește superioritatea numerică, de cca 7 : 1.

¹⁰ Col. I. Cupșa, *op. cit.*, p. 147.

¹¹ În această problemă sînt întru totul de acord cu critica și precizările aduse de col. I. Cupșa, *op. cit.*, p. 147 (notă).

Totalmente surprins de noua ofensivă germană de la Jiu, comandamentul român care contase pe faptul că germanii nu vor mai ataca acolo unde fuseseră respinși — nu știm de ce? —, nu poate ajuta cu nimic slaba apărare românească, care, după ce a făcut minuni de vitejie, a fost străpunsă, iar resturile grupului Jiu obligate să se retragă spre sud-est. Craiova este ocupată la 8/21 noiembrie 1916 dimineața¹². Gruparea Kühne ajunge la 11/24 noiembrie 1916 pe linia Oltului.

În același timp, un alt grup inamic format din trupe germane, bulgare și turcești — Armata de Dunăre, trupe care se făcuseră disponibile din Dobrogea în urma ocupării de către inamic a liniei: Constanța (9 X/22 X 1916) — Cernavodă (12 X/25 X), ceea ce îi asigura stăpânirea completă în această zonă, a trecut Dunărea în zona Zimnicea la 11/24 noiembrie 1916. Neîntâlnind pe malul nordic al fluviului decât o slabă perdea de supraveghere compusă în majoritate din milițieni, acțiunea s-a desfășurat fără incidente deosebite. Gruparea inamică comandată de generalul Kosch, tare de 4 divizii de infanterie și o divizie de cavalerie, s-a îndreptat spre București¹³.

De asemenea, Gruparea Krafft von Delmensingen, care acționase la sud de Sibiu, pe valea Oltului, întărită cu noi forțe reia după 13/26 noiembrie 1916 ofensiva înspre București¹⁴.

Prin urmare la finele primei decade a lunii noiembrie 1916, trei puternice grupuri de forțe inamice își desfășurau ofensiva concentric înspre București (v. fig. 1)¹⁵.

În aceste condiții, la inspirația generalului Berthelot, șeful misiunii militare franceze, așa cum deja s-a arătat, s-a dat una din cele mai mari bătălii din timpul campaniei 1916 de pe frontul român, cunoscută sub denumirea de bătălia pentru apărarea Bucureștiului. Angajarea acestei bătălii, în condițiile existente atunci, după părerea noastră, era o problemă de prestigiu și în această accepțiune o considerăm ca pe o eroare operativ-strategică, care nu mult a lipsit să ducă la completa dezagregare a Armatei române. De altfel și reprezentantul M.C.G. rus pe lângă cel român, generalul Beleaev, exprimând părerile generalului Alekseev, șeful M.C.G. rus, s-a opus angajării acestei bătălii în partea vestică a Munteniei. El a arătat comandamentului român că singura soluție acceptabilă este retragerea trupelor noastre spre est, pe aliniamentul cursurilor inferioare ale Putnei și Siretului, în vederea trecerii la defensivă pe o linie de teren tare natural, care ar scurta frontul asigurând coeziune și condiții propice apărării, urmînd a se cîștiga timp — iarna 1916/1917 —, în vederea refacerii Armatei române și a trecerii la contraofensivă în 1917, lucru ce de altfel s-a și întimplat. Nu s-a ținut cont nici de această competentă și realistă părere.

IV

La 12/25 noiembrie 1916, seara, situația trupelor române și inamice din Muntenia era următoarea¹⁶:

1) Armata 2 română (6 divizii infanterie + 2 brigăzi cavalerie), în apărare pe Carpații

¹² C. Kirițescu, *op. cit.*, vol. II, ed. II-a, p. 138—153; v. și I. Cupșa, *op. cit.*, p. 147.

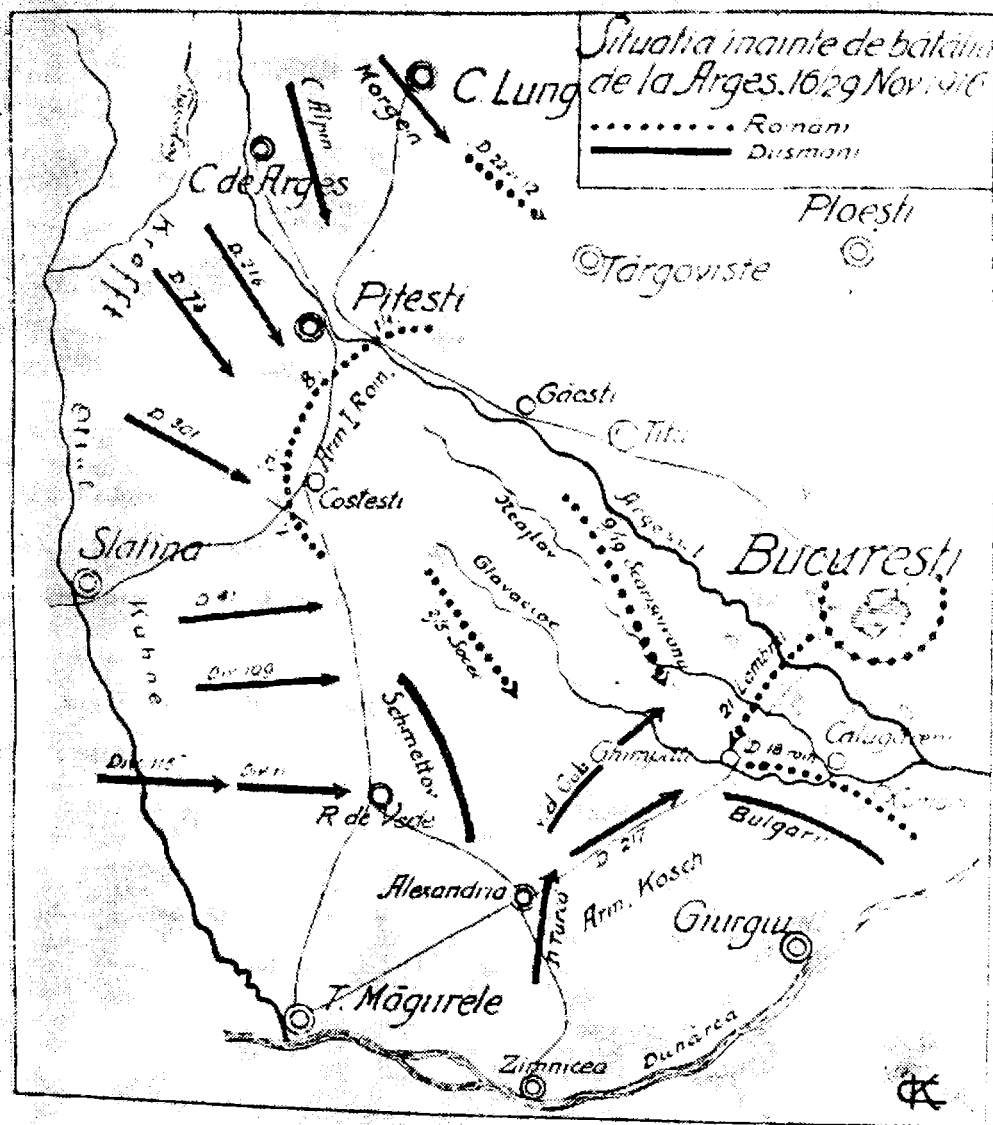
¹³ C. Kirițescu, *op. cit.*, vol. II, ed. II-a, p. 182—191; v. și I. Cupșa, *op. cit.*, p. 147.

¹⁴ C. Kirițescu, *op. cit.*, vol. II, ed. II-a, p. 127—138.

¹⁵ Falkenhayn, *Campania Armatei 9 împotriva românilor și rușilor, 1916/1917*, p. 156; v. și col. I. Cupșa, *op. cit.*, p. 150.

¹⁶ M.St.M., *România în războiul mondial*, vol. IV, partea I, p. 103—120; v. și C. Drăgănescu, *Privire generală asupra conducerii și execuției bătăliei de pe Argeș și Neajlov, în România militară*, aug.-sept. 1941, p. 61—66.

Schiza XII

BĂTĂLIA DE PE ARGHEȘ ȘI NEAJLOV

Fig. 1.

Meridionali, între valea Buzăului și bazinul Cimpulung-Muscel (lungimea sectorului de apărare peste 170 km), avea în față trupele centrului Armatei 9 germane (5 divizii infanterie, 1 brigadă de munte și 1 brigadă de cavalerie). În acest sector, se stabilise un echilibru de forțe în urma încercărilor, fără succes din luna octombrie 1916, ale germanilor de a rupe apărarea și înainta spre București.

2) Armata 1 română (5 divizii infanterie + 1 divizie cavalerie), în apărare, pe un front de cca 110 km, între Topolog și Olt, cu dreapta la nord de Curtea de Argeș iar stînga la Ipotești (sud Slatina).

Pentru a avea o imagine cit mai completă a dispozitivului și forțelor acestei armate, în sectorul căreia se petrec unele din cele mai importante „evenimente” ale bătăliei, vom detalia anumite aspecte.

Corpul 1 armată român (3 divizii infanterie — 14, 8 și 13) apăra un front de cca 48 km, avînd dreapta în valea Argeșului iar centrul și stînga pe malul estic al Topologului, front perpendicular pe comunicațiile care duc de la Rînnicul Vilcea și Curtea de Argeș spre Pitești. În fața sa era Grupul Krafft (Brigada 2 munte austro-ungară, Corpul alpin german, Divizia 216 infanterie germană și Divizia 73 infanterie austro-ungară). Deci, inamicul era superior cantitativ (4 mari unități față de 3 române), dar și calitativ (2 mari unități special organizate și instruite pentru lupta în munți).

Diviziile 2/5 și 1/17 (formată cîteva zile înainte, prin contopirea resturilor Diviziei 1 care luptase la Cerna și Jiu cu Divizia 17, care luptase la Jiu) pe Olt, barînd în special comunicațiile Drăgășani-Pitești, respectiv Slatina-București.

În fața celor două divizii române se afla Grupul Kühne (5 divizii de infanterie + 2 divizii de cavalerie germane), care ajunsese cu diviziile de infanterie pe malul vestic al Oltului, iar diviziile de cavalerie după ce pusese stăpînire pe podul de la Stoenesti în ziua de 10 noiembrie, datorită unei greșeli a comandantului Diviziei 1 cavalerie române, trecuseră Oltul și ocupaseră Roșiorii de Vede (Divizia 6 cavalerie) și Stoicănesti (Divizia 7 cavalerie).

Divizia 1 cavalerie română, regrupată în zona Buzești (est Slatina) după luptele duse în zilele precedente împotriva Diviziilor 6 și 7 cavalerie germane.

Acest sector întins era punctul nevralgic al apărării românești. Slab apărat de resturile unor divizii românești, cu foarte puțină artilerie, el a cedat ușor presiunii în forță a inamicului.

Pe Oltul mijlociu inamicul era net superior, în forțe și mijloace, 5/2 în M.U. de infanterie și 2/1 în cavalerie. Românii nu puteau folosi nici avantajul apărării inapoia Oltului, umflat de ploi, deoarece inamicul îl trecuse spre flancul lor sudic, amenințînd acest flanc cu învăluirea.

3) Grupul Apărării Dunării (1 divizie infanterie + 1 divizie cavalerie), care fusese în acoperirea malului de nord al Dunării între gura Oltului și Oltenița, se afla cu o brigadă de infanterie întărită în zona Smîrdioasa (sud Alexandria), cu 1 brigadă de cavalerie în zona Plosca (vest Alexandria), cu restul Diviziei 18 infanterie între Giurgiu și Oltenița, iar restul Diviziei 2 cavalerie (2 brigăzi) fusese regrupat în zona Călugăreni.

În fața acestui grup român se găsea Grupul Kosch (4 divizii infanterie + 1 Divizie cavalerie — Divizia 217 infanterie germană, Diviziile 1 și 2 infanterie bulgare, Divizia 26 infanterie turcă și Divizia de cavalerie germană von der Goltz). Reiese cu claritate faptul că și în acest sector de importanță strategică inamicul era net superior; 4/1 în mari unități de infanterie și 1/1 în cavalerie. Prin urmare, se definește cu claritate al doilea punct nevralgic românesc al frontului.

4) M.C.G. român avea în rezerva sa 5 divizii de infanterie, în curs de concentrare, în zona: Titu — Găești — Mihăilești (pe Argeș la sud-vest de București) — în marș de la Pitești înspre Ploiești — zona Ploiești, iar în plus, Divizia 7 infanterie de la Armata de nord gata a începe transporturile cu CF din Moldova spre București. Dintre acestea erau gata a intra în luptă numai 2 divizii (2/5 și 9/19). Subliniem această situație intrucît ea ilustrează perfect aspectul iluzoriu al soluțiilor strategice și al manevrelor încercate în bătălia pentru București, deoarece ele porneau de la o situație neverosimilă, fără o analiză temeinică a posibilităților inamicului și a trupelor proprii.

5) De asemenea, considerăm necesar să facem cîteva precizări, pentru a ilustra situația trupelor române din Oltenia. Astfel, în spatele Grupului Kühne se găseau Detașamentele Cerna (comandant, col. Demetriad) și colonel Tăutu (trupe din Divizia 1 infanterie), care se retrăgeau în lungul Dunării, fiind urmărite de Grupul colonel Szivo (valoare cca 1 Divizie) din armata austro-ungară. Mai era, de asemenea, Detașamentul Dunărea (valoare 1 brigadă) comandant

colonel Alex. Văitoianu, care apăraseră fluviul între Calafat și Gura Oltului, avînd în față pe malul sudic al Dunării 2 regimente bulgare.

Toate aceste detașamente, cu comunicațiile de retragere tăiate, rămăseseră izolate de forțele principale ale armatei române, în spatele inamicului. Datorită inferiorității numerice, lipsei de armament — în special artilerie — și muniții, chiar în cazul extrem de fericit al unei regrupări, ceea ce s-a reușit pînă la urmă, aceste forțe nu mai aveau nici o valoare de acțiune operativ-strategică. Ele s-au pulverizat după disperate încercări de a trece Oltul spre est în zona Izbiceni, Islaz, spre gura Oltului, în lupte crîncene cu un inamic copleșitor ca număr și armament, care stăpînea deja toate trecerile peste Olt¹⁷.

V

Față de situația existentă, M.C.G. român dă trupelor noastre, încă în seara zilei de 11/24 noiembrie 1916, următorul ordin: „Față de situația creată prin trecerea Dunării, ordon retragerea generală pe aliniamentul riul Argeș, locul Greaca. Rezervele generale se vor deplasa spre Argeș: Divizia 21 între Argeș și Neajlov călare pe șoseaua București, Alexandria; Divizia 9/19 în regiunea Titu, Găiești. Armata 1 va executa retragerea pivotînd pe aripa sa dreaptă”¹⁸.

Sîntem întru totul de acord cu istoricii militari care demonstrează justetea acestui ordin, pentru că:

- Se reconstituia și se închea un front strategic, dislocat;
- Închegarea se făcea pe un aliniament de teren tare, natural;
- Noul aliniament era mult mai scurt, datorită cărui fapt putea fi acoperit eficace de marile noastre unități, care suferiseră pierderi numeroase; și
- Pe noul front se puteau ușor regrupa, fără a fi împiedicate de inamic, toate forțele române din Muntenia, inclusiv Divizia 7, care venea din Moldova.

Din nenorocire, M.C.G. român, ținînd cont de sugestiile franceze primite, revine asupra hotărîrii juste luate și chiar a doua zi — la 12/25 noiembrie 1916 —, el ia o nouă hotărîre de rezolvare a situației strategice create printr-o bătălie generală în estul Munteniei, cu caracter de contraofensivă, dînd următorul ordin de operații (linii esențiale): „Armata 1, Grupul Apărării Dunării și Diviziile 2/5, 9/19 și 21 vor forma un grup de forțe sub comanda domnului general de divizie Prezan. Misiunea acestui grup de forțe este să oprească inamicul de la vest și sud-vest ... cel puțin pe linia Neajlovului”¹⁹.

Diviziile din rezervă urmau a fi concentrate, pînă în seara zilei de 14 noiembrie 1916, astfel: 21 în regiunea Mihăilești (cca 15 km sud-vest București), 9/19 între Titu și Găiești (cca 70 km nord-vest București), și 2/5 urma a se deplasa în zona Cornătel (sud-vest Găiești, cca 100 km vest București). S-a intervenit, fără succes, pe lîngă comandamentul rus ca să trimită întăriri în zona Capitalei.

Este interesant de subliniat faptul, remarcat de orice ochi strategic, că M.C.G. român și generalul Prezan încă nu s-au hotărît definitiv a acționa printr-o lovitură contraofensivă pentru „a bate forțele inamice oriunde ele vor fi întîlnite”²⁰, sau se vor limita la o apărare de poziție pe aliniamentul stabilit inițial?

¹⁷ C. Kirîțescu, *op. cit.*, vol. II, ed. II, p. 164—177.

¹⁸ Ordinul nr. 18 al M.C.G., M.St.M., *România în războiul mondial*, vol. IV, partea I, Documente, documentul 34; v. și Pétin, *Le drame roumain*, Paris, 1929, p. 68.

¹⁹ M.St.M., *op. cit.*, vol. IV, partea I, Documente, ordinul M.C.G., nr. 19, documentul 57.

²⁰ M.St.M., *op. cit.*, documentul 62.

Pe cîmpul de luptă o hotărîre luată, chiar slabă din punct de vedere operativ-strategic, trebuie imediat aplicată. Poate elementul tactic o corectează, prin succesele obținute și, după desfășurarea de pînă atunci a operațiunilor se putea conta pe acest element. Rapiditatea unor lovituri date prin surprindere, chiar dacă nu exista o masă de manevră conformă principiilor strategice, și, de fapt, nici n-a existat în această bătălie, putea aduce unele succese tactice, care exploatare cu înțelepciune, puteau fi transformate în operativ-strategice. Inactivitatea operațională este regretabilă, mai ales în această bătălie, în care fiecare oră conta, coloanele inamice fiind într-o continuă înaintare spre București, apropiindu-se cu fiecare oră în sensul formării unei centuri de fier și foc, care urma a încinge aripa sudică a frontului român, implicit Capitala.

S-a pierdut astfel noaptea de 11/12, ziua de 12 și noaptea de 12/13 noiembrie 1916. De altfel, nici inamicul nu se orientează mai bine, cu toate scuzele pe care Falkenhayn le prezintă în lucrarea sa. În sfîrșit, ziua de 13/26 noiembrie marchează reluarea ofensivei inamice, fără mari succese de altfel. Grupul Krafft a fost oprit după lupte violente, nereușind decît o neînsemnată pătrundere la centru. Grupul Kühne n-a putut, cu centrul și stînga, să forțeze Oltul, numai Diviziile 7 cavalerie și 109 infanterie, din dreapta, trecuseră riul pe podul surprins de la Stoenеști, îndreptîndu-se spre nord-est pentru a întoarce apărarea Diviziei 1/17 infanterie română²¹. Judecînd situația, după părerea noastră, prea mult, sub imperiul tensiunii generale, generalul Prezan dă ordin Armatei 1 să se retragă în noaptea de 13/14 noiembrie în zona de nord-vest și sud-vest Pitești, pe aliniamentul Dărmănești—Popești—Maldăru, cu Corpul 1 armată între primele două localități și cu Divizia 1/17 pe restul frontului²². Retragerea s-a efectuat în perfectă ordine, inamicul pierzînd contactul cu trupele noastre și neputînd să îl reia nici în ziua de 14/27 noiembrie. În urma acestei mișcări, stînga Armatei 2 rămînea descoperită și, în același timp, golul dintre stînga Armatei 1 și dreapta Grupului Apărării Dunării spre care se îndreptau forțele principale ale Grupului Kühne se mărea simțitor. Grupul Apărării Dunării a efectuat și el o serie de mișcări, grupîndu-se cu forțele principale pe axul Alexandria — București (8½ batalioane și 12 baterii de la Divizia 18 inf.) cu Detașamentul colonel Zotu (5 batalioane și 13 baterii) pe axul Giurgiu — București, iar Divizia 2 cavalerie în curs de grupare, pe dreapta, în zona Roșiori de Vede. În cursul zilelor de 13/26 și 14/27 noiembrie, în urma puternicelor atacuri ale Grupului Kosch, gruparea principală a Diviziei 18 române se retrage pe direcția Grosu-Prunaru (aici se dau lupte crîncene, germanii pătrunzînd în spatele trupelor române)²³, în timp ce detașamentul Zotu se repliază la 10—12 km nord de Giurgiu, iar Divizia 2 cavalerie română, în marș, ajunge în raionul Talpa-Ionești, în seara zilei de 14/27 noiembrie. Tot în aceste două zile, Diviziile: 2/5 s-a deplasat în zona Cornăeștelui (sud-vest Găești), 9/19 în zona Adunații Serbeni (sud Titu), iar 21, în spatele Diviziei 18 în zona Naipul-Ghimpați. M.C.G. rus, la promisiunea personală a țarului, se hotărîște să intervină cu Divizia 40 infanterie și o brigadă de cavalerie²⁴.

În sfîrșit, în seara de 14/27 noiembrie, comandamentul român ajunge la definitivarea concepției (a se nota: trecuseră trei zile și trei nopți, de cînd se puteau lua alte măsuri, mai judicioase — după părerea noastră). Se precizează constituirea „grupului de manevră” (compus din Diviziile 2/5, 9/19 și 21) cu care să se acționeze ofensiv, pe direcția generală Alexandria, Zimnicea și se dă următorul ordin care a stat la baza acțiunilor ulterioare: „Misiunea noastră este de a opri cu orice preț înaintarea inamicului către București. Pentru îndeplinirea acestei misiuni, în ziua de 16/29 noiembrie voi ataca în direcția Alexandria-Zimnicea”²⁵.

Concepția acestei operațiuni pleacă de la o informare incompletă asupra inamicului, atît în ce privește tăria forțelor sale, cît și în ce privește acțiunile actuale precum și posibilitățile de acțiune pe viitor (v. fig. 2).

Inspiratorul — adică autorul moral al concepției —, generalul Berthelot, raportînd generalului Joffre — generalissimul francez — hotărîrea comandamentului român, aprecia cu multă subestimație valoarea inamicului, precizînd de exemplu, că pe axul Caracal—Alexandria acesta dispune de două divizii de cavalerie urmate de 1½ Divizie de infanterie, iar în lungul Dunării

²¹ M.St.M., *op. cit.*, vol. IV, partea I, p. 147.

²² M.St.M., *op. cit.*, documentul 74.

²³ Al. Ioanițiu, *Războiul României (1916—1917)*, vol. I, București, 1928, p. 226—228.

²⁴ M.St.M., *op. cit.*, vol. IV, partea I, Documente, documentele 35, 58 și 93.

²⁵ M.St.M., *op. cit.*, Documente, documentul 91.

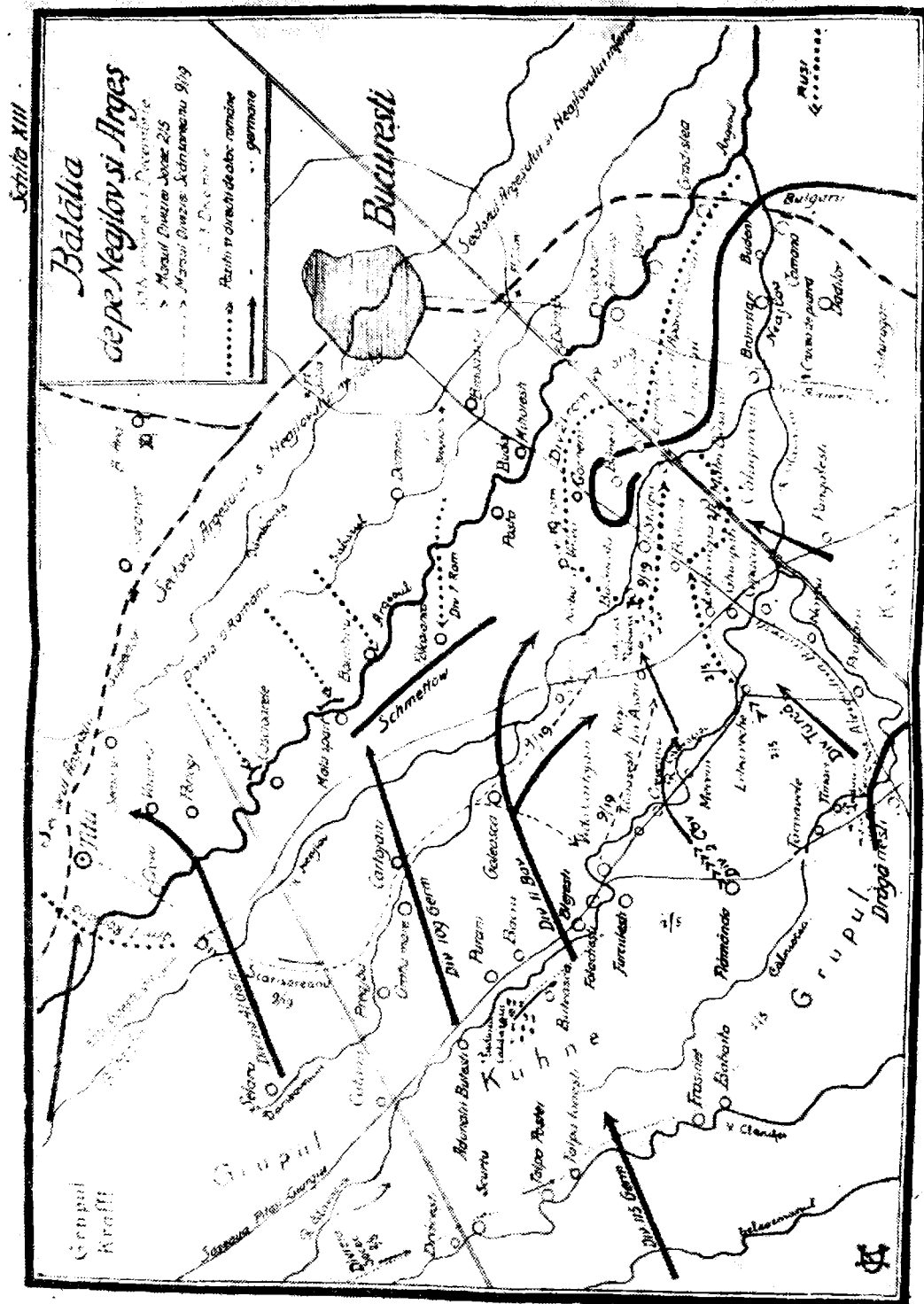

Fig. 2.

de o divizie germană cu elemente bulgare puțin numeroase, demonstrând că în bătălia de la Tg. Jiu inamicul avea numai trei divizii germane și două brigăzi austriace dintre care o mare parte au fost absorbite de luptele de la est de Slatina, iar altele au rămas în urmă pentru a face față detașamentelor române care se retrăgeau de la Cerna. În concepția generalului francez, acțiunea hotărâtă putea să dea peste cap, cel puțin la început, virfurile coloanelor inamice, să măture cavaleria și să cîștige spațiu pînă la meridianul Alexandriei, fapt care ar fi dat aer Bucureștiului²⁶. În acest caz, germanii trebuiau să se regrupeze, să-și aducă artileria grea, să monteze acțiuni ofensive de amploare, fapt care necesită timp. Or, și românii aveau nevoie de timp, pentru a-și aduce noi forțe și pentru ca aliații ruși să intervină. Faptele atestate de raportul mai sus citat demonstrează că M.C.G. român aprecia grupul Kosch ca fiind cu mult mai slab decît era în realitate (dispunea de patru divizii de infanterie și una de cavalerie). Grupul Kühne, deși era aproape just apreciat ca forță, se presupunea că majoritatea forțelor sale au fost atrase de Armata 1 și de detașamentele române din Oltenia. Adevărul era că acest grup angajase pe frontul Armatei 1 numai Divizia 301, iar împotriva detașamentelor din Oltenia, acționau alte forțe. Concluzia apare evidentă și anume că grosul forțelor grupului Kühne (patru divizii infanterie și două de cavalerie) acționa în golul dintre Armata 1 și Grupul Apărării Dunării. Ca urmare, orice manevră română în acest gol, oricît ar fi fost de temerară, efectuată cu forțele reduse de care se dispunea, nu avea șanse de succes și nici nu a avut. Informarea completă și oportună asupra inamicului este o acțiune de bază a conducerii războiului, de la cel mai înalt la cel mai mic eșalon. Necunoașterea precisă și la timp a inamicului duce la erori, și în război erorile se plătesc greu — cu înfrîngerea. Hotărîrea luată de gen. Prezan este splendidă ca concepție și îndrăzneală. Pornind de la baze nereale — necunoașterea precisă a inamicului — „așa cum era și normal, s-a soldat cu un eșec.

Prin ordinul dat, comandamentul român precizează marilor sale unități următoarele misiuni: Armata 1 (Corpul 1 armată, Diviziile 1/17, 2/5 și 1 cavalerie) va continua retragerea spre est, atingînd în seara de 15/28 noiembrie aliniamentul Domnești — Golești — Bradul — Costești — Cornățelul (zona est și sud Pitești), pe care îl va menține cu orice preț. Își va grupa către flancul stîng maximum de rezerve, acoperindu-l cu Divizia 1 cavalerie. Va păstra legătura cu Armata 2 (din dreapta) și cu Grupul Apărării Dunării.

Grupul Apărării Dunării — general Iancovescu — (Diviziile 18, 21, 9/19 infanterie și 2 cavalerie) a primit misiunea să atace inamicul în dimineața zilei de 16/29 noiembrie și să-l arunce în Dunăre. Pentru îndeplinirea misiunii, grupul trebuia să concentreze pînă în seara de 15/28 noiembrie *maximum de forțe* în zona Cartoianca — Tămășești — Ghimpați (la vest de riul Neajlov) sub acoperirea Diviziei 2 cavalerie. Se mai preciza că, începînd de la 15/28 noiembrie, debarcă în jur de București Divizia 7 infanterie și Brigada 9/19 ce vor fi destinate apoi tot timpul apărării Dunării. Nu am vrea să speculăm erorile, dar autorul prezentului material a fost în cel de al doilea război mondial, timp de patru ani, comandant în linia întii, și știe ce înseamnă pentru trupe dispoziții ca: „Să atace inamicul și să-l arunce în Dunăre”! — cum, unde, cu ce sprijin?! etc., etc., sau „maximum de forțe”! — cine, de unde vin, cum, pe ce drumuri?! Părerea noastră este că se încerca totul „la noroc”, urmărindu-se o idee fixă — că trebuie apărată Capitala!

Armata 1 se retrage la 15/28 noiembrie, fără incidente, inamicul pierde contactul. Generalul Prezan dă în după amiaza de 15/28 noiembrie un nou ordin: „Față de completa inacțiune a inamicului la stînga Armatei 1, am hotărît să dirijez pe cîmpul de luptă și Divizia 2/5... Misiunea diviziei este de a ataca în flanc și spate trupele inamice care vor fi angajate cu Diviziile 9/19 și 21”.

Divizia 2/5 (a patra M.U. de infanterie a grupului de manevră) trebuia să pornească rapid, să ajungă pe cîmpul de bătălie la timp și să se lege cu Divizia 9/19. Mișcarea ei spre sud urma a fi acoperită de o brigadă de cavalerie de la Armata 1²⁷. Cu alte cuvinte, acum se arunca asupra Grupului Kosch (tăria 4 divizii infanterie și 1 de cavalerie) considerat ca cel mai periculos deoarece acționa în imediata apropiere a Capitalei (50–60 km), dar și ca cel mai vulnerabil, avînd flancurile insuficient protejate, un grup de manevră român egal în forțe (patru divizii infanterie și una de cavalerie), dar inferior în dotarea materială (mitraliere, artilerie — în special grea). Deci, raportul de forțe — luat fără superioritatea materială a

²⁶ Pétin, *op. cit.*, p. 86.

²⁷ M.St.M., *op. cit.*, vol. IV, partea I, Documente, documentele 111 și 112.

inamicului —, era 1 : 1, prin urmare șansele contraofensivei românești erau condamnate de la început, și aceasta datorită faptului că comandamentul român nu era bine informat asupra tăriei inamicului. Totuși, pentru un cercetător atent problema informării comandamentului român mai prezintă și alt aspect. Aviatori englezi veniți din insula Lemnos, peste teritoriul Bulgariei au încunoștințat comandamentul român că au observat o coloană de peste 20 km lungime, mergând de la est spre vest, pe șoseaua de la Osman-Pazar la Tîrnova. Aviatorii francezi au informat, de asemenea, despre mari concentrări de trupe în jurul Plevnei. Reieșea deci cu claritate că inamicul, profitând de retragerea ruso-română în extremul nord dobrogean precum și de inacțiunea grupării de forțe aliate de la Salonic, își descongestionase aceste fronturi și se concentra la nord de Munții Balcani între Iantra și r. Vid în vederea unei ofensive la nordul Dunării, mai ales că în această zonă avea la dispoziție puncte posibile de trecere, ca Nicopole — Tr. Măgurele, Șistov — Zimnicea și Rusciuc — Giurgiu. De asemenea, chiar ofițerii trupelor române ce supravegheau Dunărea au informat despre zgomotele suspecte ce se aud noaptea pe teritoriul bulgar, indicând o neobișnuită activitate²⁸. Cu toate acestea Grupul Kosch a trecut nestingherit Dunărea, perdeaua românească de protecție fiind deosebit de rară, iar comandamentul român neluând nici o măsură. Insistăm asupra formulării „a trecut Dunărea”, deoarece formularea de „forțare a Dunării”, inclusă în unele documente și lucrări germane, nu corespunde adevărului istoric, inamicul neîntîlnind realmente nici un obstacol în cale-i, la debarcare.

Deci, nu mai poate fi vorba de neinformare, sintem convinși că nici de trădare. Opiniem pentru pierderea calmului într-o situație critică, ceea ce la război este egal cu înfringere. Miniatura demonstrativă prezentată în legătură cu trecerea Grupului Kosch la nordul Dunării a avut drept scop să evidențieze faptul că nu era permis comandamentului român să nu cunoască tăria inamicului — și avea chiar dinainte de trecere, toate elementele la îndemînă pentru o apreciere realistă.

Dar dispozițiile date de comandamentul român în seara de 15/28 noiembrie mai au darul, prin luarea Diviziei 2/5 de la stînga Armatei 1, să mărească golul strategic dintre aripa stîngă a acestei Armate și Grupul Apărării Dunării, gol înspre care se îndrepta grosul forțelor Grupului Kühne

În acest context, apare clar ideea operativă a generalului Prezan, în ce privește acțiunea grupului de manevră. O lovitură frontală dată cu trei divizii, completată cu o acțiune de învăluire a flancului stîng cu 1 Divizie de infanterie și una de cavalerie și cu o proiectată lovitură și în flancul drept, ce urma să se dea cu rezervele române care afluiau din Moldova și cu forțele ruse, care, s-a cerut comandamentului rus, să fie grupate în zona sud-est București, pentru îndeplinirea acestei misiuni. Deci, o manevră dublă, învăluitoare. Concepția generalului Prezan apare totuși ca frumoașă și temerară²⁹. În condițiile cunoscute ea era totuși realizabilă dacă: a) se acționa rapid, b) se acționa prin surprindere, hotărît și cu multă îndrăzneală, c) rezervele române și ruse veneau la timp, și treceau la acțiune energetică, imediat, asupra flancului drept inamic și d) trupele române dispuneau de artilerie, mitraliere și aviație suficientă. Un „ghinion” în plus, de altfel destul de rar întîlnit în istoria războaielor, a fost capturarea întîmplătoare de către inamic la 18 noiembrie/ 1 dec. la Rătești (pe Argeș), a doi ofițeri de stat major români — căpitani Epure și Barcan — de la Divizia 8 infanterie, care duceau ordinele de operații edificatoare asupra acțiunilor românilor, la unitățile diviziei³⁰. Studiarea acestor documente de către germani a produs asupra lor efectul trăznetului. Dar

²⁸ C. Kirițescu, *op. cit.*, vol. II, ed. II, p. 180.

²⁹ Istoricii militari au stabilit o analogie între planul bătăliei de pe Argeș-Neajlov și manevra executată de trupele franco-engleze, în momentul culminant al bătăliei de la Marna. Între armatele germane von Kluck și von Bülow, se produsese un mare gol — golul de la Rébais, acoperit pe o lățime de cca. 30 km numai de o perdea de cavalerie. Prin acest gol, au pătruns cu hotărîre Corpul englez (mareșal French) și aripa stîngă a armatei Franchet d'Esperey, respingînd trupele germane; ele au trecut Marna, au întors flancurile interne ale armatelor Kluck și Bülow, cîzînd pe liniile de comunicații din spatele celor două armate germane. A fost lovitura hotărîtoare, dată la 9 sept. 1914, care a provocat ordinul de retragere generală a germanilor, așa-numitul „miracol de la Marna” (v.C. Kirițescu, *op. cit.*, vol. II, ed. II, p. 197).

³⁰ C. Kirițescu, *op. cit.*, vol. II, ed. II, p. 216; v. col. I. Cupșa, *op. cit.*, p. 166.

știau de acum ce trebuie să facă, pentru a paraliza acțiunea ofensivă a românilor de la sud, în care Falkenhayn nu mai crezuse³¹ și de care nici nu era informat.

Cu toate scăpările comandamentului român în domeniul concepției bătăliei, al realității condițiilor acesteia și al desfășurării strategice, domeniul tactic a ajutat desfășurarea favorabilă a bătăliei pentru români pînă în ultimele clipe, cînd erorile strategice și-au spus cuvîntul. Legătura strategică — tactică, tratarea lor într-o strînsă interdependență este întotdeauna cheia succesului. Socotim că în cazul unei mai mari rapidități în acțiune — în special ținem cont de zilele pierdute pînă în definitivarea hotărîrii —, generalul Prezan ar fi reușit să arunce Grupul Kosch în Dunăre, datorită minunatelor acțiuni tactice ale Diviziilor românești 9/19 (generalul Scărișoreanu), 21 (generalul Lambru), 2/5 (generalul Socec) și eroismului în luptă al trupelor noastre.

VI

Pentru a elucida, în linii principale, și problema tacticii, vom folosi numai cîteva exemple — care ni s-au părut concludente —, din această bătălie.

O dată hotărîrea luată, marile unități din grupul de manevră român încep mișcările ordonate, pentru a se grupa în vederea îndeplinirii misiunilor primite.

Divizia 18 care acoperea stînga Diviziei 21, avînd comunicația de retragere interceptată încă de la 14 noiembrie, și-a deschis drumul prin luptele crîncene date în noaptea de 14/15 XI mai ales în satul Prunaru, iar în dimineața de 15/28 noiembrie, pe la orele 9, Regimentul 2 roșiori, în frunte cu comandantul său — colonelul Naumescu —, execută eroica dar singeroasa șarjă de la Prunaru, pierzînd aici peste 200 de oameni, inclusiv toți ofițerii regimentului, morți sau răniți, între care și comandantul său, care grav rănit a fost făcut prizonier, murînd cîteva luni mai tîrziu, într-un spital din Sofia³².

La ce a folosit această șarjă dată împotriva mitralierelor? Desigur la înscrierea unei noi și minunate pagini de dăruire și sacrificiu a eroismului românesc. Tradiție glorioasă a armatei noastre, minunat tezaur de calități românești în luptă, episod pe cît de dramatic, pe atît de înălțător, moment educativ de înalt simbol, pentru generațiile ce vor urma eroilor de la Prunaru. Șarja de la Prunaru a demonstrat însă — dacă mai era nevoie —, că epoca marilor și determinantelor acțiuni ale cavaleriei a trecut. Celebra cavalerie numidă a lui Hanibal sau escadroanele de cuirasieri ale lui Murat au devenit mituri în fața mitralierelor, aruncătoarelor de mine și tunurilor moderne. În acest sens, cercetătorul se miră grozav, că după Marna și Verdun, generalul Referendaru — comandantul detașamentului Zimnicea (Brigada 43 infanterie, 4 divizioane artilerie și regimentul 2 roșiori) — dă ordin călăreților români să șarjeze la Prunaru, deci într-o localitate organizată pentru apărare. Cu ce scop face acest lucru? Nu putem ști. Știm un singur lucru real, că în baza ordinului dat s-a scris o pagină minunată din istoria atît de bogată în fapte mari a eroismului românesc. Mai mult nu vedem!

În sfîrșit, după luptele crîncene din zilele de 15/28 și 16/29 noiembrie precum și din nopțile de 15/16 și 16/17 noiembrie, duse pentru a-și croi drum spre zona de concentrare, trupele române sînt grupate în vederă contraofensivei proiectate. De notat că grupul de manevră nu reușise să-și termine concentrarea în seara de 15/28 noiembrie, datorită atacurilor inamice în forță, așa că operațiunile s-au aminorat cu 24 de ore, adică pentru dimineața de 17/30 noiembrie³³. Deci, o nouă aminare, cînd elementele timp și rapiditate erau cheia succesului. În după amiaza de 16/29 noiembrie, generalul Prezan a dat următorul ordin: „Grupul Armatei 1 și Grupul Apărării Dunării are misiunea de a opri înaintarea inamicului și de a-l arunca peste graniță. Pentru îndeplinirea acestei misiuni m-am hotărît: a) să mă mențin în defensivă pe dreapta; și b) să atac pe frontul Cartoianca— Călugăreni”³⁴. Există în acest ordin cîteva tendințe noi. În primul rînd, Armata 1 trebuie să mențină „cu orice preț” frontul actual, gru-

³¹ Falkenhayn, *op. cit.*, p. 170—171.

³² C. Kirițescu, *op. cit.*, vol. II, ed. II-a, p. 190, v. și col. I. Cupșa, *op. cit.*, p. 157.

³³ M.St.M., *op. cit.*, vol. IV, partea I, p. 178—182, 197—208.

³⁴ M.St.M., *op. cit.*, vol. IV, partea I, Documente, documentul 122; v. și C. Drăgănescu, *op. cit.*, p. 81—82.

pîndu-și rezervele spre stînga și mai mult, „să aibă o atitudine agresivă”. În al doilea rînd, grupului de manevră i se limitează atacul la dreapta, pivotîndu-se spre stînga. De asemenea, se iau serioase măsuri de acoperire a dreptei grupului de manevră cu cavalerie. Prin urmare, comandantul român „simte” că dreapta și spatele grupului de manevră sînt periclitare, și își dă seama de necesitatea unui „umăr” operativ la stînga, sprijinit pe r. Neajlov, considerîndu-l ca pe un aliniament defensiv ulterior. De data aceasta, gen. Prezan ajunge — după părerea noastră — la concepția clară, bazată pe realitate. Aceasta ne interesează mai mult și ne asociază la părerea unor istorici militari că M.C.G. român influențat de generalul Berthelot este autorul ideii bătăliei de la București, iar generalul Prezan s-a străduit s-o amendeze și s-o pună în viață, căutînd a rezolva cît mai favorabil diferitele ecuații ale acestei hotărîri.

În ziua de 17/30 noiembrie, o dată cu trecerea la ofensivă a grupului de manevră, și inamicul continuă ofensiva pe întreg frontul. Deci, în zona grupului de manevră se vor ciocni două mase, ambele în ofensivă. Numai la nord, inamicul va ataca poziția de apărare a Armatei 1.

Prin urmare, în acțiunea principală de la sud, se calcă principiile tactice imuabile ca: oprirea cu foc a inamicului în ofensivă, acesta are pierderi, nu mai este suficient sprijinit de artilerie, ocupă poziții neconvenabile — acolo unde a fost oprit — nu este regrupat etc. În aceste momente de criză pentru inamic, se trece la contraofensivă, exploataîndu-se toate greutățile prin care acesta trece. În cazul nostru însă, ambele grupări erau în ofensivă, numai „simțul tactic” al generalului Prezan determină stabilirea pivotului defensiv român pe un aliniament „tare” de teren, acesta va avea un mare rol pozitiv în desfășurarea bătăliei, mai ales cînd în final, se va da ordinul de retragere generală.

În ziua de 17/30 noiembrie, atacurile Grupului Krafft și ale stîngii Grupului Kühne asupra Armatei 2 și 1 române nu au reușit să obțină deciziuni, cele mai importante rezultate fiind pătrunderea Corpului alpin în golul dintre Armatele 2 și 1, replierea stîngii Armatei 2 puternic atacată, de asemenea, replierea stîngii Armatei 1³⁶.

La grupul de manevră, Divizia 2/5, după un marș de 70 km, în timpul căruia coloana ei din dreapta și flancgarda dreaptă — Brigada 2 roșiori — a dus lupte cu elemente din Divizia 6 cavalerie și cu avangarda Diviziei 11 infanterie germane, a ajuns în seara zilei de 17/30 noiembrie, pe aliniamentul Frăsinet-Flămînda (cca 20 km nord-vest Drăgănești-Vlașca) fără a lua contactul cu inamicul din sud (Divizia 26 turcă, rezerva Grupului Kosch era de abia la Drăgănești). Brigada 2 cavalerie după îndeplinirea misiunii (acoperirea flancului drept și spatelui Diviziei 2/5) s-a retras la Blejești reintrînd sub ordinele Diviziei 2 cavalerie.

Divizia 9/19 a ajuns în seara zilei pe aliniamentul Furculești-Vida-Cartojanca-Tămășești, după ce luptase toată ziua cu Divizia de cavalerie germană von der Goltz (din Grupul Kosch).

Divizia 21 după lupte grele duse cu Divizia 217 germană în zona Bălăria, fiind amenințată cu învăluirea datorită intervenției Diviziei 12 bulgare, se retrage la nord de riul Neajlov, pe aliniamentul Cotenii-Gorneni-Chirculești.

Grupul Apărării Dunării (general Iancovescu), Divizia 18 și Brigada 9/19, neavînd terminată concentrarea, rămîne în apărare pentru ziua de 17/30 noiembrie, respingînd atacurile Diviziei 1 bulgare, care cu mari pierderi reușește să ocupe satele Singureni și Brăniștori (pe riul Neajlov).

Spre est, o brigadă din Divizia 40 rusă și un regiment de cavalerie ajung în raionul Ciocoveni-Greaca (îngă lacul Greaca), în fața dreptei Diviziei 1 bulgare.

Prima zi a bătăliei se terminase. Menționăm ca rezultate importante: apropierea în spațiu a Diviziilor Grupului de manevră și începerea luptelor cu Grupul Kosch, precum și deosebit de important pentru planul român, respingerea spre sud a Diviziei de cavalerie von der Goltz, descoperindu-se astfel complet flancul stîng al Grupării Kosch.

Primele unități ruse sosesc pe cîmpul de bătălie. Generalul Prezan, cum de altfel era și logic, întrevade condiții favorabile pentru încercuirea și nimicirea Grupului Kosch.

Bătălia de la sud-vest de București începuse a se desfășura deci, favorabil pentru români și prin măsurile luate de generalul Prezan pentru zilele de 18 noiembrie/1 dec. și 19 noiembrie/2 dec., se întrevadea nimicirea rapidă a Grupului Kosch. Din nenorocire, comandamentul român „nu descoperise” Grupul Kühne, care, adăpostit de perdeaua de cavalerie a Corpului Schmetow, se îndrepta în golul operativ român, deci în spatele grupului nostru de manevră, ce era slab

³⁶ M.St.M., *op. cit.*, vol. IV, partea I, p. 218—226.

acoperit numai de Divizia 2 cavalerie. Nenorocirea a fost completată și de capturarea de către Armata 9 germană a celor doi ofițeri de stat major români, care aveau asupra lor ordinul de operații al generalului Prezan, cu toată concepția manevrei române. Dintre aceste două elemente, generalul Prezan cunoștea numai pe al doilea, și, în acest caz socotim că logica comandantului român a fost perfectă, pînă ce inamicul ia contramăsuri care să se facă simțite în cimpul tactic, îi trebuie cel puțin 2—3 zile. Desfășurarea bătăliei fiindu-ne favorabilă, mergînd probabil, după părerea noastră, sigur și la riscul necesar rezolvării unor situații pe cimpul de luptă, el continuă cu dirigență ofensivă la sud — conducînd-o strîns — pentru nimicirea Grupului Kosch, tactic și strategic, cel mai periculos grup inamic (problema judecată pe baza informațiilor incomplete ce le avea). Se remarcă însă continua grijă pentru siguranța flancului drept și a spatelui grupului de manevră, pornită de la un principiu de bază al războiului „cine întoarce, riscă să fie întors!” În acest sens, subliniem dirijarea în acest gol operativ, pe lîngă Divizia 2 cavalerie, și a Diviziei 10 infanterie, pusă la dispoziție în ziua de 17/30 noiembrie și care se afla în curs de concentrare în zona Titu, în sensul de a se deplasa pe Argeș, în zona Bolintinu³⁶.

Ziua de 18 noiembrie/1 dec. este marcată la nord de continuarea ofensivei germane asupra Armatei 2 și 1 române, iar la sud, de continuarea contraofensivei grupului de manevră român asupra Grupului Kosch. Să prezentăm pe scurt și principalele rezultate ale acestor lupte. La Armatele 2 și 1 române, cu toată forța ofensivei inamicului, acesta nu reușește să obțină decît o adîncire a pătrunderii Corpului alpin în spațiul dintre cele două Armate române.

Important este ce se petrece în golul operativ, dintre Armata 1 română și Grupul de manevră. Aici, Grupul Kühne ajunge cu Divizia 41 pe Argeș, în zona Fundul Părului, deci, la 20 km în spatele flancului stîng al Armatei 1 române, cu Divizia 109 la Căscioarele, cu Corpul de cavalerie aproape de Malul Spart iar cu Divizia 11 bavareză, înapoia Corpului de cavalerie la Goleasca, deci la 20 km de spatele Diviziei 2/5 române, Divizia 115 se găsea la o zi de marș înapoia Diviziei 11 bavareze.

Prin urmare, marile unități inamice pătrund în golul operativ. Sfîrșitul și deci insuccesul operativ românesc este aproape. El a fost aminat cu 24 ore, datorită neînțelegerii dintre comandanții germani. În ziua de 17/30 noiembrie, Armata 9 germană, comandată de generalul Falkenhayn, fost șef al M.C.G. german, a fost pusă sub ordinele Grupului de armate feldmaresal Mackensen. Faptul a fost considerat de Falkenhayn ca o lovitură personală. Pornind de la această premiză și de la convingerea intimă mărturisită apoi că: „nu credeam posibil că fără ajutor rus important, românii vor fi capabili să reziste la vest de București sau în regiunea București. Credeam deci că inamicul intenționa să-și continue retragerea”³⁷, Falkenhayn nu a executat ordinul lui Mackensen din noaptea de 17/18 noiembrie. Acesta proiectase o lovitură asupra Bucureștiului, cu Diviziile 11 bavareză, 115 și 109 infanterie (toate din Grupul Kühne) și 217 infanterie (din grupul Kosch). De asemenea, Mackensen îl avertiza pe Falkenhayn că, în cazul unei puternice rezistențe românești la sud de București, va trebui să întărească Grupul Kosch pentru a înainta pe la sudul Capitalei, în timp ce Armata 9 va înainta pe la nord, dirijînd Divizia 109 spre frontul vest și nord-vest București³⁸. Falkenhayn a motivat că Divizia 11 bavareză era angajată în lupte — de fapt, numai avangarda ei se ciocnise cu Divizia 2/5 română —, Divizia 115 este departe, iar Divizia 109 se află aproximativ pe direcția ordonată. În acest fel, Falkenhayn lasă pentru ziua de 18 noiembrie/1 dec. Divizia 11 bavareză să continue înaintarea spre est, dînd astfel sfîrșitului bătăliei de la București, o aminare de 24 de ore.

Cele mai grele lupte din ziua de 18 noiembrie/1 dec. s-au dat la sud-vest de București între Divizia 217 germană, care a atacat cu deosebită tărie și Divizia 21 Infanterie română, încercînd o manevră dublu învâluitoare asupra marii unități românești. Divizia română s-a fixat puternic pe Argeș, între Buda și Cornetul, respingînd toate atacurile inamicului. Manevrînd curajos, Divizia 2/5 a respins Divizia 26 turcă și trupe din Divizia de cavalerie von der Goltz și pentru a veni în sprijinul Diviziei 21 puternic presată, a lăsat un detașament în fața diviziei turce, grupîndu-se cu toate forțele la Letca Veche, în noaptea de 18/19 noiembrie. Cu alte cuvinte, Divizia 2/5 s-a interpus între Divizia 217 germană și Divizia 26 turcă, despiciînd în două stînga Grupului Kosch. Divizia 9/19 primește ordinul de atac tirziu, reușește să se

³⁶ M.St.M., *op. cit.*, Documente, documentele 138, 139, 140.

³⁷ Falkenhayn, *op. cit.*, p. 170—171.

³⁸ Falkenhayn, *op. cit.*, p. 171—172.

regrupeze și atacă în după amiaza zilei de 18 noiembrie/1 dec. Ea respinge elemente din Divizia de cavalerie von der Goltz și din Divizia 26 turcă, și continuând atacul în noaptea de 18/19 noiembrie, pătrunde și ea în spatele Diviziei 217 germane.

Subliniez în special eroismul Regimentului 40 Călugăreni, care în impetuosul atac de noapte dat la orele 22 a nimicit gruparea inamică din zona satului Bălăria, provocând inamicului mari pierderi în morți și răniți, capturând 200 prizonieri, o baterie de artilerie grea și numeroase alte mijloace tehnice de luptă. Batalionul, din acest regiment, care a curățat de inamic satul Bălăria, a ocupat punctul de comandă al Diviziei 217 germane, comandantul acesteia general von Gallwitz și statul său major scapă ca prin minune, fugind înspre Ghimpați³⁹.

Divizia 2 cavalerie și-a luat dispozitivul de acoperire a spatelui Diviziilor 2/5 și 9/19, având grosul la Flămînda, înapoia Diviziei 2/5 și un regiment la Videle, înapoia Diviziei 9/19. În noaptea de 18/19 noiembrie, s-a deplasat și ea la nord de Mereni.

Grupul generalului Iancovescu a respins toate atacurile furibunde ale Diviziei 12 bulgare, intervenind în sprijinul Diviziei 21 cu un detașament. Menționăm splendida comportare a ostașilor Regimentului 4 vînători, care au respins toate atacurile inamice în zona Călugăreni. Pe teatrul strălucitelor operațiuni antiotomane din 1595 ale lui Mihai, bravii vînători au înscris pagini de mare eroism, cîstîind încă o dată numele de Călugăreni, care sta atunci de peste trei veacuri scris cu litere de aur în măreața istorie a faptelor românilor. Pentru a se suda cu Divizia 21, Grupul Iancovescu a ocupat, pe malul sudic al Argeșului, aliniamentul Dărăști—Adunații Copăceni—Varlam.

Ziua de 18 noiembrie /1 dec. conturase victoria românească asupra Grupului Kosch. Divizia 217 germană avusese pierderi deosebit de grele, și era aproape încercuită, fiind atacată frontal de Divizia 21 română, învăluită pe stînga de Divizia 9/19 și întoarsă de Divizia 2/5, care îi tăiase comunicațiile. Panica inamicului era completă. Comportarea eroică a românilor în cîmpul de acțiune tactică era pe punctul de a le aduce victoria. Pentru ziua de 19 noiembrie /2 dec., generalul Prezan, neinformată complet asupra situației operative generale, plecînd de la aprecierea favorabilă a situației forțelor române la sud, considera că are victoria în mînă; de fapt, intra în penultima zi a tragediei. Lipsa informațiilor complete l-a dus la necorrelarea elementelor operativ-strategice cu cele tactice. De asemenea, întîrzierea de care am vorbit la început, ne-a redus cele două zile din acțiune, care ne-ar fi dat victoria. O dată Grupul Kosch nimicit, cele 7—8 mari unități românești plus trupele ruse care operaseră la sud ar fi putut forma o grupare puternică, ce ar fi atacat spre nord dreapta Armatei 9 germane. În acest caz, nu se știe dacă rezultatul campaniei 1916 nu ar fi fost altul.

Dar situația era alta. Generalul Prezan hotărâște pentru 19 noiembrie/2 dec., continuarea ofensivei pe direcții convergente, asupra Grupului Kosch, urmînd a-l lovi frontal cu Diviziile 7 și 21, în flancul stîng cu Divizia 9/19 și în spate cu Divizia 2/5, Divizia 2 cavalerie acoperind spre vest și nord Diviziile 9/19 și 2/5. Armata 1 rămînea în apărare, Grupul Apărării Dunării va acționa ofensiv, asupra trupelor bulgare din față pe direcția Călugăreni, cooperînd cu trupele ruse ce trebuiau a lovi dreapta inamică, iar Divizia 7 infanterie va continua regruparea în zona Bragadiru⁴⁰.

Readus la realitate de „norocul” de a captura ordinul de operații al generalului Prezan și de repetatele ordine ale lui Mackensen, Falkenhayn prin dispozițiile date pentru ziua de 19 noiembrie/2 dec., deși își dispersa forțele pe direcții divergente — nefiind tare nicăieri —, totuși, dirija o parte din trupele sale spre spatele grupului de manevră român. Ca urmare, ziua de 19 noiembrie/2 dec. se caracterizează prin lupte înverșunate de la Carpați la Dunăre.

Interesant de subliniat dintre „evenimentele” zilei ni se pare faptul că Divizia 217 germană, deși rezistă cu disperare, încercuită fiind din trei părți și suferise pierderi foarte mari în morți și răniți, în plus capturîndu-i se peste 2500 prizonieri, 18 tunuri și alte mijloace tehnice, era pe punctul de a fi nimicită. În acest sector, cele mai grele lupte s-au dat în raionul Stîlpu. Localitatea a fost cucerită, cu mari pierderi, de inamic. Printr-un splendid și eroic atac la baionetă, declanșat prin surprindere, ostașii Regimentului 9 vînători în frunte cu vajnicul lor comandant — maiorul Rasoviceanu — eliberează localitatea, aruncă inamicul peste riul Neajlov și îi capturează o companie de mitraliere⁴¹. Este același regiment de eroi care la 6 august 1917 vor păstra gara Mărășești cu toate atacurile disperate ale bavarezilor lui Mackensen,

³⁹ C. Kirițescu, *op. cit.*, vol. II, ed. II, p. 213—214.

⁴⁰ M.St.M., *op. cit.*, vol. IV, partea I, p. 294—295; v. și C. Drăgănescu, *op. cit.*, p. 3.

⁴¹ C. Kirițescu, *op. cit.*, vol. II, ed. II, p. 218.

aruncându-le, hotărît și ironic, o dată cu biciul ucigător al gloanțelor, aforismul intrat în istorie : „nici pe-aici nu se trece!”.

Intențiile inamicului pătruns în golul operativ, de a lovi în ziua de 19 noiembrie/2 dec. Diviziile 9/19 și 2/5 în spate, nu s-au putut realiza datorită eroismului ostașilor români. Divizia 11 bavareză, care înainta între Neajlov și Glavacioc, a fost oprită la Clejani, de un detașament al Diviziei 9/19 — trei batalioane, un escadron și o baterie, care a luptat eroic, repliindu-se apoi spre grosul Diviziei 9/19, iar Divizia 26 turcă, deși s-a apropiat de Glavacioc, n-a putut acționa asupra spatelui Diviziei 2/5 decât cu artileria. Grupul Apărării Dunării și-a aminorat ofensiva pentru 20 noiembrie, întrucît Divizia 40 rusă i-a comunicat că nu va putea acționa spre Vlad Țepeș, decât în 20 noiembrie/3 dec. cînd va termina concentrarea.

Perseverînd cu deosebită hotărîre în ideea de a nimici Grupul Kosch și nefiînd informat suficient asupra situației reale, comandamentul Grupului de Armate Prezan apreciază situația ca deosebit de favorabilă și ordonă în noaptea de 19/20 noiembrie următoarele : „Pentru a nu da timp inamicului să se reculeagă ... Diviziile 21 și 9/19 vor continua mai departe și fără întrerupere urmărirea, înaintînd : Divizia 21 către Crînguri, Divizia 9/19 către Călugăreni. Această Divizie își va acoperi continuu flancul său drept”⁴². De asemenea, Divizia 7 infanterie primește misiunea să acopere spatele Diviziilor 21 și 9/19 dinspre nord și să oprească ofensiva inamicului spre București și Bragadiru. Diviziile 2/5 și 2 cavalerie vor acoperi înaintarea Diviziilor 21 și 9/19 dinspre vest și sud-vest, Divizia 2/5 ocupînd în noaptea de 19/20 noiembrie o poziție de apărare spre Ghimpați. Pentru ușurarea manevrei trupelor româno-ruse, Grupul Apărării Dunării va imobiliza forțele inamice pe care le are în față. Iar Armata 1 va acoperi spatele grupului de manevră, în caz că va fi atacată de forțe superioare se va retrage luptînd pe poziții succesive, asigurîndu-și întotdeauna stînga față de eventuale încercări de întoarcere inamice.

Remarcăm unele dispoziții nerealiste ale ordinelor Grupului de Armate Prezan. Astfel, Divizia 7 infanterie era departe și nu putea ajunge în timp util la misiune. Nu se luau nici măsuri pentru a fi adusă la bătaie cu mijloace mai rapide (cărute, eventual mașini etc.). Divizia 2/5 era angajată cu fața spre nord, și avea nevoie de timp pentru a face o întoarcere de aproape 90° (mai ales cu flancul sting), pentru a ocupa o poziție de apărare la Ghimpați. Divizia 2 cavalerie era, la rîndu-i, departe de rîul Argeș.

Aceste măsuri nerealiste, izvorite din lipsa de informare asupra inamicului, duc la înfrîngere.

În linii generale, germanii continuă acțiunile începute la 19 noiembrie/2 dec⁴³.

Reiese pregnant în evidență faptul că operația grupului de manevră român era compromisă, Diviziile sale avînd spatele și flancul drept serios amenințate⁴⁴.

La 20 noiembrie/3 dec. în zori, luptele se reiau pe întreg frontul. Armata 2 română avînd stînga puternic lovită de front și învăluită de Corpul alpin, se repliază la est de Tirgoviște⁴⁵, datorită cărui fapt lovitura inamică se dă în gol.

Armata 1, asupra căreia Falkenhayn încearcă o lovitură dublu învăluitoare, se repliază pe malul estic al rîului Dimbovița (între Nucet — Tărtășești).

Diviziile 7 infanterie și 2 cavalerie opresc Corpul de cavalerie Schmetow, împiedecîndu-l a manevra în spațiul dintre Armata 1 și Grupul de manevră⁴⁶.

Divizia 2/5 este atacată concentric de dreapta Diviziei 11 bavareze, de Divizia 26 turcă, de Divizia cavalerie von der Goltz și de Regimentul 115 infanterie german (din Divizia 217 a Grupului Kosch). Cu tot eroismul luptătorilor acestei Divizii, precum și al Diviziei 9/19, copleșită de marele număr și de focul inamicului, pe la orele 13, ea începe a se retrage în debandadă spre Neajlov, avînd pierderi deosebit de mari. Se pare că defectiunea acestei Divizii se datorește nervilor prea puțin tari ai generalului Socec. Acuzat de părăsire de post în fața inamicului, generalul Socec a fost judecat și condamnat de Consiliul de Război la Iași, la degradare și cinci ani de închisoare, fiind degradat la 8 februarie 1917 pe platoul de la Copou. Sub guvernul Marghiloman, în 1918, el a fost rejudecat și achitat⁴⁷. Părerea noastră este că generalul Al. Socec, fiind într-adevăr într-o

⁴² M.St.M., *op. cit.*, vol. IV, partea I, Documente, documentul 185.

⁴³ Falkenhayn, *op. cit.*, p. 74.

⁴⁴ Col. I. Cupșa, *op. cit.*, p. 169.

⁴⁵ M.St.M., *op. cit.*, vol. IV, partea I, p. 332—335, 354—356.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 335—340; v. și col. I. Cupșa, *op. cit.*, p. 169.

⁴⁷ C. Kirîțescu, *op. cit.*, vol. II, ed. II, p. 231.

situație foarte grea, și-a pierdut capul și a dat ordinul de retragere, care s-a transformat în debandadă. Retragera Diviziei 2/5 a antrenat, cum era de altfel și normal în astfel de situații, și retragera Diviziei 9/19, puternic atacată în spate de Divizia 11 bavareză. În stînga Diviziilor 2/5 și 9/19, Grupul Apărării Dunării și Divizia 21, care atacaseră și respinseseră inamicul pînă la Neajlov, rup lupta și se retrag și ele pe malul de nord-est al râului Argeș⁴⁸.

În fața acestei situații, în seara de 20 noiembrie/3 dec. generalul Prezan dă ordinul de retragere generală a Grupului de armate spre est⁴⁹.

Cu aceasta, bătălia pentru apărarea Bucureștiului se încheie prin înfrîngerea românilor și retragera lor precipitată spre estul Munteniei. La 23 noiembrie/6 dec. 1916, germanii intrară, fără lupte, în Capitală, declarată „oraș deschis”. Ludendorff, care se temea de o rezistență puternică a românilor în Capitală, a fost ușurat și mulțumit⁵⁰.

VII

Apreciem că se impun unele concluzii cu caracter mai general asupra acestei bătălii.

În primul rînd, cu toate sublinierile critice făcute la unele momente importante, ținem să precizăm temeritatea, dîrzenia, hotărîrea cu care s-a prevăzut, urmărit și impulsionat pînă în ultima clipă frumoasa manevră strategică pe direcții de operații interioare, aplicată de comandamentul român. Ea are și un caracter profund național și tradițional, fiind inspirată din luptele antiotomane ale unor vestiți comandanți de oști români, ca Ion Vodă (în 1574) sau Mihai Viteazul (în iarna 1595). Ridicată la cel mai înalt potențial de geniu militar napoleonian (în special în campaniile din Italia ale anilor 1796—1797), această manevră minunată era una dintre preocupările principale ale pregătirii viitoarelor cadre de comandament în Școala noastră superioară de război, în cea franceză, ca de altfel și în cea germană. Manevra cerea însă îndeplinirea unor condiții „sine-qua-non” ca: a) alegerea justă a direcției loviturii principale; b) asigurarea libertății de acțiune a grupării de izbire, și c) asigurarea condițiilor nimicirii rapide a grupării inamice asupra căreia se dirija lovitura principală⁵¹.

În lumina acestor principii, să privim critic manevra română în bătălia pentru apărarea Capitalei. S-a ales just grupul cel mai periculos — Grupul Kosch —, deoarece era cel mai aproape de Capitală, iar înaintarea sa periclita toate forțele române din vestul Munteniei și din Carpați, amenințîndu-le cu întoarcerea.

S-a greșit grav, în aplicarea celui de-al doilea principiu — libertatea de acțiune a grupului de manevră —, deoarece Armata 1 putea reține și întîrzia Grupul Krafft, pînă la terminarea bătăliei din sud, dar nu s-a prevăzut nimic pentru întîrzierea Grupului Kühne (cel mai puternic dintre grupurile inamice) care înainta tocmai în golul operativ dintre stînga Armatei 1 și flancul drept și spatele grupului de manevră. Aceasta a

⁴⁸ M.St.M., *op. cit.*, vol. IV, partea I, p. 341—364.

⁴⁹ Col. I. Cupșa, *op. cit.*, p. 170.

⁵⁰ Ludendorff, *op. cit.*, vol. I, p. 283.

⁵¹ Col. I. Cupșa, *op. cit.*, p. 172—177.

dus la încercări inamice, nereușite, de a învălui stînga Armatei 1. În schimb, s-a reușit pătrunderea, cu o parte din forțe, în spatele coloanei vertebrale a grupului de manevră, Diviziile 2/5 și 9/19.

De asemenea, datorită raportului general de forțe (1 : 1) și în special de mijloace de foc (artilerie, mitraliere) defavorabil românilor, nu s-a putut asigura nici realizarea celui de al treilea principiu — nimicirea rapidă a Grupului Kosch. Nerealizarea a două din cele trei principii, fără de care nu se poate sconta reușita unei manevre pe direcții de operații interioare, ne-a adus în final înfrîngerea.

În domeniul organizării bătăliei, subliniem faptul că marile unități ale grupului de manevră (Diviziile 2/5, 9/19 și 21) au intrat în bătălie succesiv, ulterior fiind introduse, tot succesiv, și Diviziile 7 și 10 infanterie. Dacă grupul de manevră s-ar fi constituit din capul locului într-un bloc monolit, trecînd cu toate forțele o dată la atacul flancului și spatelui Grupului Kosch, situația ar fi fost alta.

În domeniul conducerii bătăliei, socotim că constituirea Grupului de armate general Prezan era necesară pentru conducerea unitară a bătăliei în care erau implicate atît Armata 1 cît și grupul de manevră de la sud. Nu sîntem de acord cu acei autori care au preconizat necesitatea constituirii Armatei 3 cu toate forțele angajate împotriva Grupului Kosch și, mai ales, cu scindarea ei în două comandamente — unul care să conducă trupele ce acționau frontal asupra Grupului Kosch, altul, trupele ce îi învăluiau stînga. Ceea ce a greșit comandamentul român — după părerea noastră —, a fost organizarea culegerii informațiilor. A plecat de la o idee inițială și neținînd cont de evoluția evenimentelor, a mizat pe ea pînă în ultima clipă. Se poate afirma că numai lipsa oportunității de informații l-a determinat la aceasta.

În legătură cu această bătălie, au existat și există încă multe controverse între teoreticienii care se ocupă cu problemele artei militare. Unii au afirmat și afirmă că numai „întîmplarea” a determinat insuccesul nostru. Alții au criticat soluția adoptată fără a da alta. Așa după cum am mai subliniat în context, ne asociem acelor păreri care precizează că angajarea unei bătălii în vestul Munteniei la jumătatea lui noiembrie 1916 nu era posibilă, iar datorită superiorității tehnice a inamicului și faptului că el trecuse Oltul și Dunărea, aflîndu-se în plin avînt ofensiv, devenea chiar periculoasă, manevra pe direcții interioare neavînd șanse de succes. Regruparea forțelor românești, disperate prin ofensiva inamică, pe un aliniament natural tare — în cazul nostru rîul Argeș umflat de ploi —, care scurta și frontul de apărare, în vederea opririi avîntului ofensiv inamic, ni se pare cea mai logică și justă hotărîre. Amestecul, neindicat, al șefului misiunii militare franceze — generalul H. Berthelot —, determină „bătălia ofensivă de prestigiu” pentru apărarea Capitalei⁵².

Pe Argeș, între Armata 1 și Grupul Apărării Dunării, s-ar fi putut constitui o grupare defensivă de 3 Divizii (2/5, 9/19 și 21) și o rezervă generală de

⁵² Gen. D. Iliescu, *Documente privitoare la războiul pentru întregirea României*, București, 1924, p. 112.

2 Divizii infanterie (7 și 10) și 2 Divizii cavalerie (1 și 2). Cu aceste forțe și cu cele ruse, ce ar fi venit între timp și fără de care o bătălie la vest de București nu avea șanse de succes⁵³, se putea opri inamicul pe Argeș și angaja operațiuni ofensive pentru eliberarea, măcar parțială, a teritoriului național ocupat de inamic.

În acest sens, opinăm pentru constituirea unui grup de manevră puternic (cel puțin 8—10 divizii, incluzînd pe cele rusești) în zona Vlad Țepeș — Greaca (sud-est București) care să treacă la contraofensivă spre vest, de-a lungul Dunării, asupra Grupului Kosch, să-l taie de bazele sale de la fluviu, ocupîndu-i trecerile, să-l nimicească, apoi să acționeze în vestul Munteniei asupra aripei stîngi germane pentru a o învâluși și tăia de trecerile sale de peste Olt. Concomitent, să se dea cu restul forțelor un atac frontal de direcția generală Roșiorii de Vede. Manevra aceasta propusă ar fi dus la „închiderea” forțelor germane într-un perimetru: Argeș—Roșiorii de Vede—Olt—Carpați, ceea ce ar fi facilitat acțiunea ulterioară de „despicare” a forțelor inamice și de nimicire pe grupuri. Campania germană a anului 1916 în România ar fi fost pusă sub semnul dezastrului. Și nu trebuie uitat faptul că datorită rivalității Falkenhayn—Mackensen, germanii au făcut unele mari greșeli. Astfel, Grupul Kühne a intervenit tîrziu în bătălie, pentru a sprijini Grupul Kosch și atunci cu forțe slabe—o singură Divizie. Dacă, M.C.G. rus nu avea părerea că „România se apără pe Siret”⁵⁴, și trimitea la timp 1—2 corpuri de armată, Grupul Kosch ar fi fost nimicît și trupele puterilor Triplei Alianțe ar fi fost oprite și învinse în vestul Munteniei. S-ar fi păstrat atunci zona agricolă din cîmpia munteană și zona petroliferă, surse economice deosebit de importante pentru continuarea războiului. M.C.G. rus avea aceste trupe pe malul nordic al Dunării, între Călărași și vărsarea Ialomiței. Pe plan strategic, forțele ruse și române din Dobrogea ar fi avut atunci libertatea de acțiune de a lua ofensiva spre sud, concomitent cu cele aliate de la Salonic, și ar fi putut scoate Bulgaria din război, silind-o să capituleze. M.C.G. rus n-a înțeles acest lucru, fiind apoi silit să angajeze cu mult mai multe trupe—2 Armate—, pentru a opri ofensiva inamică pe Siret.

Cu toate greșelile făcute de comandamente, ostașii români, mai slab echipați și înarmați decît inamicul lor, au făcut minuni de vitejie, dînd dovadă de o mare iubire de patrie. Ei, prin tenacitatea, eroismul și forța lor de rezistență, erau cît pe aici să zdrobească Grupul Kosch, condus direct de vestitul general german Mackensen. Acțiunile lor erau preludiul marilor victorii de la Mărăști, Mărășești și Oituz din 1917. Atunci, celebrul „spărgător de fronturi”, Mackensen, va primi răspunsul hotărît care nu i s-a putut da în noiembrie 1916—„Pe-aici nu se trece!”

GEORGE PROTOPOPESCU

⁵³ Ludendorff, *op. cit.*, vol. I, p. 349.

⁵⁴ Pétin, *op. cit.*, p. 23.

DIE TAKTIK UND STRATEGIE DES RUMÄNISCHEN OBERKOMMANDOS IM KAMPF ZUR VERTEIDIGUNG VON BUKAREST

(Zusammenfassung)

Der Artikel beschäftigt sich mit einer wichtigen, in der Fachliteratur weitgehend erörterten Frage unserer Militärgeschichte.

Der Leser wird mit den Haupttrichtlinien des rumänischen Oberkommandos bekannt gemacht, das von der Absicht, den Vormarsch des Feindes aufzuhalten und die Hauptstadt vor der Besetzung zu bewahren, geleitet wurde.

In diesem Sinne eröffnete das rumänische Oberkommando, indem es sich auf Anraten des Generals Berthelot — Führer der französischen Militärmission — die Lücke zwischen der feindlichen Gruppe Kühne (5 Infanterie- und 2 Kavalleriedivisionen), die von Westen nach Osten gegen Bukarest vorstieß und als die schwächere angesehen wurde und der Gruppe Kosch (4 Infanteriedivisionen und eine Kavalleriedivision), die über die Donau gekommen war und ebenfalls gegen die Hauptstadt vordrang, zunutze machte, eine allgemeine Schlacht im Osten Munteniens zwischen dem 25. November und dem 3. Dezember 1916. Diese war als Gegenoffensive gedacht, um den Feind in seinem Vordringen gegen Bukarest zurückzuwerfen.

Zur Durchführung dieses Planes wurde die ursprünglich beabsichtigte Verteidigung auf der Linie Argeş, Neajlov, also auf einer kürzeren Front mit grösseren Möglichkeiten von offensiven Gegenschlägen aufgegeben. Der Gedanke der ursprünglichen militärischen Operation wird vom Verfasser als richtig angesehen.

Es wurde eine Manövrierguppe von ungefähr 4 Divisionen aufgestellt, mit der Aufgabe, den gefährlichsten Feind — die Gruppe Kosch — anzugreifen und zu vernichten.

Wenn man auch die Bedeutung des starken Zentralkommandos Kühne ausserachtliess oder wahrscheinlich nicht erkannte, das im Rücken unserer Manövrierguppe auftauchte und sie zwang, sich eilig zurückzuziehen, gerade als sie — dank dem Heldentum der rumänischen Soldaten — im Begriffe war, zu siegen, behält das strategische Manöver des rumänischen Oberkommandos doch seine Schönheit bei. Es kann dem von der Westfront an der Marne gleichgesetzt werden, wo am 9. September 1914 das englische Korps (Marschall French) und der linke Flügel der Armee Franchet d'Esperey in die Lücke zwischen den deutschen Armeen von Kluck und von Bülow — die Lücke von Rébais — eindrang. Es war dies ein entscheidender Schlag, der den Rückzug der Deutschen zur Folge hatte, das sogenannte „Wunder von der Marne“.

Die Unkenntnis der genauen Stärke des Feindes, die geringe Schlagkraft der grossen rumänischen Einheiten der Manövrierguppe, die verspäteten Anordnungen vonseiten des Oberkommandos, die Gefangenahme von zwei rumänischen Generalstabsoffizieren, wobei die Kampf-befehle mit dem gesamten Schlachtplan in die Hand des Feindes gerieten usw., waren die ausschlaggebenden Gründe für den Misserfolg des Manövers und die Besetzung der Hauptstadt durch den Feind am 6. Dezember 1916.

MIȘCĂRI ȚĂRĂNEȘTI DIN JUDEȚUL CLUJ ÎN ANII PRIMULUI RĂZBOI MONDIAL

Intensificarea exploatarei exercitate de moșieri, în covârșitoarea lor majoritate maghiari; greutățile din ce în ce mai mari aduse de războiul imperialist și accentuarea oprimării naționale au determinat, între 1914—1918, pe teritoriul județului Cluj — ca de altfel în toată Transilvania — frământări și mișcări țărănești, care au crescut an de an, îmbrăcînd diferite forme, de la rezistența pasivă pînă la răscoala armată.

Una din aceste forme, semnalată frecvent de documentele vremii, a fost refuzul țărănimii de a mai accepta exploatarea pe pămînturile moșierești, în condițiile vechiului sistem al lucrului „în parte”. Astfel au procedat, de pildă, sătenii din Bonțida, în primăvara anului 1918, pe moșia Bánffy¹.

O altă formă de luptă, care a căpătat o largă răspîndire, a fost rezistența țărănimii față de nenumăratele rechiziții, devenite an de an mai severe și mai abuzive. Ea s-a manifestat prin dosirea cerealelor și prin ascunderea vitelor în păduri. Dovadă în acest sens este informarea prezentată de subprefectul din Cluj, în ședința consiliului județean, din 20 decembrie 1916, din care rezultă că, în lunile precedente, au fost trimise în judecată 827 persoane pentru tăinuire de cereale. Pînă în decembrie 1916 se pronunțaseră sentințe de condamnare în 676 de cazuri. Cantitatea de cereale confiscată de la țărani condamnați se ridica la 1525 chintale². Prin urmare și în județul Cluj țărani căutau să grăbească sfîrșitul războiului, reducîndu-i posibilitățile de aprovizionare. Ministerul de interne, prin ordinul nr. 139.272, din 21 noiembrie 1917, a căutat să contracareze acțiunea țăranilor, trasînd organelor în subordine sarcina „urgentă de a cerceta stocurile de cereale și porumb ale acelor producători la care comisiile au efectuat deja rechiziționarea, pentru a descoperi stocurile ce eventual au fost ascunse”³.

Sarcina rechiziționării cerealelor a fost încredințată mai întîi gărzilor financiare⁴. Dar cu toată severitatea rechizițiilor, rezistența țăranilor era din ce în ce mai dîrză, iar acestea se desfășurau tot mai anevoios. Primpretorii din plasele Sărmaș, Huedin, Teaca, Gilău, Ormeniș, precum și notarii comunali și cercuali din județul Cluj raportau că rechizițiile de la sfîrșitul anului 1917 nu au dat decît rezultate minime⁵.

Rezistența crescîndă a țărănimii față de rechizițiile forțate a silit guvernul maghiar să emită, în 1918, un alt ordin, prin care sarcina efectuării lor revenea organelor militare. Gărzilor financiare li s-a trasat îndatorirea de a porni o vastă acțiune de descoperire a stocurilor de grâu, secară, orz, ovăs, porumb, tătarcă, mei, fasole, mazăre, lînte, borceag, precum și derivatele acestora (făină, cașă de mei, arpacaș etc.), „pe care proprietarii le-au ascuns din fața comisiilor de rechiziție”. Dispoziția guvernului atrăgea atenția gărzilor financiare asupra metodelor de

¹ Arhiva istorică a Bibliotecii Filialei din Cluj a Academiei Republicii Socialiste România (în continuare: Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj), fondul Bánffy, nearanjat.

² *Újság* (Gazeta) nr. 305 din 20 decembrie 1916.

³ Arhivele Statului Cluj, fondul prefectura județului Cluj, pachetul 17, dosarul nr. 8036/1917.

⁴ Idem.

⁵ Idem.

tănuire practicate de țărani și anume: ascunderea cerealelor în gropi, crame, clăi și adăpos-turi situate pe cîmp⁶.

Concomitent cu rezistența împotriva rechizițiilor, țăranii desfășurau o vie agitație, atît împotriva războiului, cit și a stăpînirii austro-ungare. Astfel, muncitorul ziler Galiș Ioan din comuna Bercea a fost dat în judecată și condamnat, în septembrie 1915, la 8 luni temniță, pentru că a criticat și insultat comandamentul armatei, pe primpretorul plasei Huedin, stă-pînirea și pe împărat⁷. Soția soldatului Moldovan Ioan din Viștea a primit, tot atunci, o lună închisoare pentru injurii la adresa împăratului⁸. Cu prilejul semnării împrumutului de război din 1916, la care erau siliți toți țăranii, soția lui Sian Grigore din comuna Gilgău a făcut agitație antirăzboinică, a insultat orînduirea de stat și a îndemnat pe cei prezenți la pîrmărie să nu subscrie pentru realizarea lui. Tribunalul din Cluj a condamnat-o la o lună închisoare⁹. La 3 septembrie 1916, țăranul Agrișan Ștefan din Nireș, plasa Hida, în fața unei mari mulțimi de oameni, a adus injurii împăratului și a amenințat pe notarul cercual. Drept urmare, Tribunalul din Cluj l-a condamnat la 4 luni detențiune și la 50 coroane amendă. Curtea de apel i-a majorat însă pedeapsa la 6 luni închisoare și i-a suspendat drepturile poli-tice pe timp de un an¹⁰.

În numărul său din 16 august 1917, ziarul „Újság” din Cluj relatează că soția soldatului Simion Vasile din Bichiș a fost trimisă în judecată, deoarece a afirmat că războiul era făcut de domni, că soldații s-au luptat destul, că tot ei trebuiau să facă pacea. În același timp a folo-sit cuvinte injurioase la adresa împăratului¹¹.

Țăranii transilvăneni au întreprins și acțiuni directe de sabotare a războ-iului, dezertînd, tăind firele și stîlpii de telegraf și chiar răscolîndu-se. Forma cea mai răspîdită, în primii ani de război, a fost dezertarea, fie din unită-țile armatei combatante, fie din cele ale părților sedentare, fie din detașa-mentele de muncă. Pentru a împiedica extinderea dezertărilor și a intimida pe soldați, încă în decembrie 1914, Comandamentul Corpului 12 de armată din Sibiu a decretat starea excepțională pe întreg teritoriul Transilvaniei¹². La rîndul său, comisarul guvernamental al Transilvaniei a cerut subprefec-ților, în iunie 1915, să afișeze public, în toate comunele, ordinele de urmărire a dezertorilor și numele celor prinși. De asemenea, să sisteze ajutoarele acordate familiilor acelor care au dezertat¹³. Drept urmare, presa vremii informează că în lunile mai și iunie 1917 au fost prinși numai în orașul Cluj, 250 de soldați dezertori¹⁴.

Spre sfîrșitul anului 1917, soldații dezertori, sprijiniți de populația locală, au alcătuit, în diferite părți ale Austro-Ungariei, așa-numitele detașamente de „cadre verzi”, care au început să atace autoritățile administrative locale și pe moșieri¹⁵.

⁶ Idem, pachet 66, dosar nr. 106/1918.

⁷ Újság nr. 260 din 21 septembrie 1915.

⁸ Ellenzék (Opoziția), nr. 330 din 22 septembrie 1915.

⁹ Újság nr. 227 din 22 septembrie 1916 și *Kolozsvári Hírlap* (Gazeta clujeană) nr. 233 din 22 septembrie 1916.

¹⁰ Arh. Stat Cluj, fond. pref. jud. Cluj, pachet 42, dosar nr. 9207/1916.

¹¹ Újság nr. 190 din 16 august 1917.

¹² V. Liveanu, M. Rusenescu, Tr. Lungu, M. Iosa, I. Kovács, V. Bozga, *Relații agrare și mișcări țărănești în România*, București, 1967, p. 246.

¹³ *Kolozsvári Hírlap*, nr. 166 din 16 iunie 1915.

¹⁴ Idem, nr. 171 din 18 iulie 1917.

¹⁵ C. Daicoviciu, L. Bányai, V. Chereșteșiu, V. Liveanu, *Lupta revoluționară a maselor, factor hotărîtor în unirea Transilvaniei cu România*, în *Studii*, 1958, nr. 6, p. 34; V. Liveanu, M. Rusenescu, Tr. Lungu, M. Iosa, I. Kovács, V. Bozga, *op. cit.*, p. 250; Șt. Pascu, C. C. Giurescu, I. Kovács, L. Vajda, *Unele aspecte ale problemei agrare în monarhia austro-ungară la începutul secolului al XX-lea (1900—1918)*, în *Destrămarea monarhiei austro-ungare, 1900—1918*, București, 1964, p. 86.

Detașamente de „cadre verzi” au apărut și în zona muntoasă și deluroasă a județului Cluj, spre sfârșitul anului 1917. Ele au acționat împotriva reprezentanților locali ai puterii de stat, puși să administreze ajutoarele alimentare date celor lipsiți de cereale. O astfel de mișcare, de fapt o adevărată revoltă, a fost pusă la cale, în 5 noiembrie 1917, la Gilău. Ea a izbucnit în momentul cînd notarul a amînat, fără motiv, pentru ziua următoare, distribuirea făinei destinate populației înfometate. Femeile, care așteptau de ceasuri în șir, au refuzat să se întoarcă la casele lor. Circa 30–35 dintre ele s-au îndreptat spre locuința notarului, unde au fost îndemnate de soția soldatului Coman Ioan, ascuns în munții din apropiere, să-i spargă ușile și ferestrele pentru a-l sili să le distribuie imediat făina. Datorită acestei acțiuni, soția lui Coman Ioan a fost deferită justiției și condamnată¹⁶.

În condițiile intensificării nemulțumirilor populare împotriva greutăților aduse de prelungirea războiului imperialist, triumful Marii Revoluții Socialiste din Octombrie a produs un puternic ecou în rîndurile oamenilor muncii din Transilvania. Adoptarea decretelor asupra pămîntului și asupra dreptului națiunilor la autodeterminare, de către guvernul sovietic, a stimulat lupta maselor populare din Transilvania pentru eliberarea socială și națională.

Avîntul mișcărilor țărănești rezultă din informațiile trimise de notari pretorilor și de către pretori subprefectului. O astfel de informație a trimis subprefectului pretorul plasei Gilău, la 7 ianuarie 1918. El solicita înființarea la Florești a unei secții a poliției militare din Cluj¹⁷.

Bazat pe informațiile subalternilor, într-un raport înaintat superiorilor, la 12 martie 1918, subprefectul județului Cluj arăta că, datorită rechizițiilor de tot felul, administrația comunală și de plasă a devenit nepopulară, împotriva ei existînd plîngere generală. El atrăgea atenția că populația satelor a devenit tot mai „pretențioasă și mai greu de stăpînit”¹⁸.

În primăvara anului 1918, mișcărilor țărănești s-au înmulțit, tinzînd să se generalizeze. Rapoartele din ce în ce mai numeroase ale autorităților locale demonstrează acest lucru. Astfel, la 22 martie 1918, același primpretor din Gilău raporta subprefectului că în comuna Dumbrava a apărut un sergent cu numele Pap, care a avertizat sătenii despre venirea, în zilele următoare, a unui sublocotenent pentru a rechiziționa vite. Pentru a scăpa de rechiziții, el a sfătuit pe țărani să ascundă vitele în pădure¹⁹. La 24 aprilie, primpretorul plasei Hida informa prefectura că din pricina greutăților existente în domeniul alimentației și a nemulțumirilor cauzate de rechiziții, „dezordinele în rîndurile populației erau la ordinea zilei”. Pentru a le atenua, subprefectul a cerut comisarului guvernamental cu problemele alimentației din Tg. Mureș să aprobe încă un vagon de cereale peste cota repartizată acestei plase²⁰. Primpretorul plasei Teaca raporta că, în 21 mai 1918, în Dedrad, soldatul Gottfert Matthias, din regimentul 62 infanterie, a spus populației, adunată în centrul comunei, că la reîntoarcerea acasă va aduce cu sine bombe și va arunca în aer casele primarului și notarului²¹.

Foștii prizonieri și soldații veniți de pe front stimulau masele țărănești la luptă împotriva războiului, a reprezentanților puterii de stat și a moșierilor. Din rapoartele primpretorilor județului Cluj, înaintate, în iunie 1918, subprefectului, rezultă că soldații întorși din prizonieratul rus desfășurau o vie agităție revoluționară printre sătenii din plasele Hida și Teaca²². În aceeași comună Dedrad, de exemplu, cu toată supravegherea jandarmilor, prizonierii întorși din Rusia și soldații veniți în concediu, nemulțumiți din cauza rechizițiilor, agitău împotriva funcționarilor comunali, din care motiv mulți se pregăteau să-și dea demisia. „Cazurile întîmplate pînă acum — informează primpretorul plasei Teaca — sînt încă rare, dar există temeri

¹⁶ *Újság* nr. 90 din 14 aprilie 1918.

¹⁷ Arh. Stat Cluj, fond pref. jud. Cluj, pachet 18, dosar nr. 722/1918.

¹⁸ Idem, pachet 23, raportul subprefectului județului Cluj, din 12 martie 1918.

¹⁹ Idem, pachet 33, dosar nr. 5171/1918.

²⁰ Idem, pachet 45, dosar nr. 10663/1918.

²¹ Idem, pachet 24, dosar 9122/1918.

²² Idem, pachet 45, dosar nr. 10795/1918.

că în luna viitoare, când se vor rechiziționa cerealele de la arie, atitudinea populației va deveni amenințătoare”. Pripetitorul cerea să se înființeze un post de jandarmi în Dedrad, cel din Dateș fiind ocupat cu „prinderea și predarea soldaților dezertori”²³.

Vara anului 1918 n-a adus nici o ameliorare a situației materiale a țărănimii. De aceea, își intensifică acțiunile menite să o salveze din ghiarele foametei. De pildă, la 7 iulie, țăranii din Chintău au pătruns pe tarlalele învățătorului, notarului și casierului comunal, cosindu-le și împărțindu-și griul. Primarului i-au luat de pe cimp porumbul, cartofii, fasolea și cinepa. Cei păgubiți au pretins prefecturii să oblige comuna să-i despăgubească și au avertizat-o că dacă nu le va pune la dispoziție un detașament de jandarmi, poporul „neînfrinat va face pagube grozave în bucate și finate”²⁴. Dintr-o adresă a comisariatului guvernamental cu problemele alimentației din Transilvania, trimisă subprefectului județului Cluj, la 3 august, reiese că sătenii din Chintău au atacat și locuința preotului reformist, Kenderesi Lajos. Acesta, făcând parte din comisia de aprovizionare comunală, i-a neîndreptățit pe țăranii săraci²⁵.

Tot în vara anului 1918, locuitorii din Felurd, Mera și Juc, ajutați de câțiva prizonieri ruși evadați, au atacat și devastat castelul de vânătoare al contelui Teleki Arthur, din ultimul sat, însușindu-și o parte din bunurile găsite acolo. Drept urmare, în Feiurd și Mera s-au introdus măsuri excepționale, care nu au fost ridicate decât după o lună²⁶.

Sub titlul „Bolșevism în Așchileu Mare”, ziarul „Ellenzék” din Cluj relatează, în 15 august 1918, următoarele: „Ieri noapte, trei soldați din Așchileu Mare, reînțorși din captivitatea rusească, au ucis pe învățător. Cei trei foști prizonieri au amenințat că vor ucide și pe notar. Fapta lor a fost săvârșită sub influența ideilor bolșevice, pe care și le-au însușit în Rusia”²⁷. Din ancheta întreprinsă a reieșit că foștii prizonieri au ucis pe învățător din cauza abuzurilor săvârșite cu prilejul treieriișului și a denunțării lor că făceau agitație în rândurile populației. Populația, care a asistat la maltratarea învățătorului, s-a solidarizat cu foștii prizonieri, astfel că autoritățile locale și jandarmii au trebuit să manifeste prudență în acțiunile lor²⁸.

Sub influența acțiunilor muncitorești din centrele industriale și a agitației desfășurate de soldații întorși de pe front și din Rusia, în septembrie-octombrie 1918, lupta oamenilor muncii de la sat împotriva exploatarei și a războiului imperialist a devenit tot mai hotărâtă, prevestind izbucnirea revoluției. De fapt, din rapoartele jandarmeriei județului Cluj se pot desprinde atît diferitele forme pe care le-a îmbrăcat lupta țărănimii împotriva războiului, a asupririi sociale și naționale, cît și dezvoltarea gradată, de la lună la lună, a avîntului ei revoluționar, pe măsură ce se apropia toamna anului 1918. De pildă, cazuri de violență împotriva autorităților locale s-au înregistrat: în ianuarie 1, în aprilie 5, în august 4; delict de agitație împotriva legilor, în ianuarie 1, în aprilie 3, în august 1; incendieri, în ianuarie 1, în aprilie 23, în august 2 și în octombrie 12; infracțiuni contra forțelor armate, în care se includeau mai ales dezertările, în ianuarie 125, în aprilie 170, în august 284 și în octombrie 221. În octombrie s-au mai adăugat 221 cazuri de distrugeri de căi ferate, de fire de telefoane și telegraf²⁹.

Exemplele înșirate mai sus demonstrează că la începutul toamnei anului 1918, situația revoluționară era coaptă pentru a se transforma în revoluție și pe teritoriul județului Cluj. Ea s-a declanșat, sub forma unei revoluții burghezo-democratice în toată Transilvania, ca de altfel în întreaga monarhie austro-ungară, în ultimele zile ale lunii octombrie și la începutul lui noiembrie.

În județul Cluj, țărănimea s-a răsculat chiar din primele zile ale lunii noiembrie, acțiunile ei constituind o parte integrantă a luptei generale duse de masele populare din Transilvania pentru eliberarea socială și națională.

Răscoalele țărănești au fost îndreptate atît împotriva notarilor, primarilor, jandarmilor, cît și a moșierilor și arendașilor. Atacurile contra reprezentanților locali ai puterii de stat se explică prin faptul că ei au fost aceia care în anii lungi ai războiului au aruncat poverile

²³ Idem, pachet 48, dosar nr. 11949/1918.

²⁴ Idem, pachet 48, dosar nr. 11949/1918.

²⁵ Idem, pachet 52, dosar nr. 13321/1918.

²⁶ Idem, dosar nr. 10938/1918.

²⁷ *Ellenzék* nr. 182 din 15 august 1918.

²⁸ Arh. Stat Cluj, fond. pref. jud. Cluj, pachet 56, dosar nr. 14870/1918.

²⁹ Idem, pachet 25, dosar nr. 2366/1918; pachet 38, dosar nr. 7605/1918; pachet 56, dosar nr. 15201/1918 și pachet 62, dosar nr. 18602/1918.

pe umerii țărănimii. În calitatea lor de reprezentanți direcți, în mediul rural, ai puterii centrale a regimului burghez-moșieresc austro-ungar, executînd ordinele venite de sus și dedîndu-se la nenumărate abuzuri, ei au fost aceia pe care țărani i-au văzut și i-au simțit lovind în familiile și gospodăriile lor.

Trebuie menționat că atacurile țărănimii au fost îndreptate împotriva tuturor reprezentanților locali ai puterii de stat oprimate, indiferent de naționalitate. La 2 noiembrie 1918, notarul Kiss Zoltán din Mărișel, plasa Huedin, de exemplu, a fost nevoit să se refugieze din comună, intrucît „dezertorii înarmați care se revărsau din munți” au alungat jandarmii și i-au devastat complet locuința, provocîndu-i o pagubă de 70000 coroane, în îmbrăcăminte, mobilă și alte bunuri gospodărești³⁰. După două zile, țărani români și maghiari din Almașul Mare, plasa Hida, conduși de soldați înarmați, întorși de pe front, au atacat sediul notarial și au devastat în întregime averea mobilă a notarului Kósa Károly. Pentru a scăpa de furia maselor răscolite, notarul, împreună cu soția și cei doi copii, a fost nevoit să fugă din comună³¹. În comuna Borșa, plasa Cojocna, în zilele de 4 și 5 noiembrie 1918, populația română și maghiară înfometată, în frunte cu soldați înarmați lăsați la vatră, au „jefuit” biroul notariatului și caseria comunală³². Notarului Pojar Pompei din Pata, alungat din comună, masele țărănești răscolite i-au distrus gospodăria, provocîndu-i daune de 10.520 coroane, după cum rezultă din plîngerea înaintată subprefecturii județului Cluj, la începutul lui noiembrie 1919³³.

În unele comune, unde notarii și ceilalți funcționari administrativi au devenit deosebit de odioși prin nedreptățile săvîrșite și nu au reușit să se refugieze la timp, masele de țărani răscolți i-au ucis fără milă. Așa s-a întîmplat cu notarul și casierul comunal din Miceștii de Cîmpie, plasa Ormeniș, la 5 noiembrie 1918³⁴. Din decizia nr. 1468/1919 a prefecturii județului Cluj, prin care postul de notar din Miceștii de Cîmpie a fost desființat, reiese că pe lîngă uciderea notarului și casierului comunal, poporul răscolit a devastat complet sediul notarial. Actele, listele și celelalte scripte au fost împrăștiate și distruse³⁵.

Aflînd de întîmplările din Miceștii de Cîmpie, notarul și primarul din Sînmihaiul de Cîmpie, la 5 noiembrie 1918, au fugit din comună, simțîndu-se în nesiguranță³⁶. La 8 noiembrie 1918, notarul Rázmán Samu din Ciurila s-a adresat subprefectului județului Cluj cu o cerere de ajutor, în care arăta că a fost nevoit să plece din comună, împreună cu soția și cei doi copii, din cauză că țărani răzvrătiți i-au alungat, i-au luat bunurile mobile și le-au împărțit între ei³⁷. La fel a fost obligat să părăsească comuna, din cauza revoltei populației, și notarul Kende Gusztáv din Fîlea de Jos³⁸. În aceeași zi, notarul din Vaida-Cămarăș întreba alarmat Consiliul Național Român din Cluj, dacă i-a trimis forță armată pe care a solicitat-o în ziua de 7 noiembrie, pentru a-l salva de furia maselor maghiare și române răscolite³⁹. Tot în 8 noiembrie 1918, primpretorul plasei Mociu raporta subprefectului județului Cluj că dintre notarii plasei sale nici unul nu mai era la post, deoarece au fost expuși „celor mai primejdioase insulte și amenințări”⁴⁰. Informații asemănătoare cuprindeau și rapoartele preturilor din plasele Nadeș și Ormeniș înaintate ulterior prefecturii. Din plasa Ormeniș a fost alungat și primpretorul I. Straub⁴¹.

La 10 noiembrie, ziarul „Újság” relatează că din regiunea Clujului aproape toți notarii s-au refugiat la oraș și au declarat că nici într-un caz nu se vor mai reîntoarce la posturile lor⁴².

³⁰ Idem, pachet 63, dosar nr. 19354/1918 și pachet 30—100, dosar nr. 91/1919.

³¹ Idem, pachet 1400—1600, actul nr. 151/1919 și pachet 63, dosar 19309/1918.

³² L. Vajda, *Documente despre mișcările țărănești din Transilvania din noiembrie 1918*, în *AIIP*, 1957, nr. 5, p. 156.

³³ Arh. Stat Cluj, fond. pref. jud. Cluj, pachet 30—100, dosar 91/1919.

³⁴ Idem, pachet 1—30, act. nr. 4/1919; act. nr. 18/551/1918 și pachet 63, dosar nr. 19320/1918.

³⁵ Idem, pachet 1—30, act nr. 4/1919.

³⁶ Idem, pachet 1401—1600, act nr. 1468/1919, și dosar nr. 350/1918.

³⁷ Idem, pachet 61, dosar 18109/1918.

³⁸ Idem, fondul Senatului Național Român din Cluj, carnetul cu note telefonice.

³⁹ Idem, fond pref. jud. Cluj, pachet 61, dosar nr. 18252/1918.

⁴⁰ Idem, dosar nr. 18241/1918.

⁴¹ Idem, fond. Senat. Național Român, dosar nr. 137/1918; pachet 62, dosar nr. 18661/1918 și pachet 30—100, dosar 91/1919.

⁴² *Újság* nr. 262 din 10 noiembrie 1918.

În raportul său, pe luna noiembrie 1918, subprefectul județului Cluj sintetiza astfel situația reprezentanților vechii puteri de stat: „Evenimentele au creat, în conștiința poporului, credința că puterea legilor a încetat. Organele administrative, care erau în contact direct cu populația, au trebuit să se refugieze, în cele mai multe cazuri, din fața poporului răsculat, astfel că în comune numai ofițerii delegați și patrurile pot să stăpânească anarhia temporară”. Pentru a liniști masele, subprefectul propunea să se trimită la sate comisari ai poporului, pricepuți în treburile administrative și în înțelegere cu poporul să organizeze consilii naționale și gărzii⁴³.

Potrivit documentelor, în primele zile ale lunii noiembrie 1918, au fost alungați de masele țărănești răsculate un număr de 32 de notari din județul Cluj. Dintr-o notă înaintată de prefectură Ministerului de interne de la Budapesta, la sfârșitul lui noiembrie 1918, reiese că numărul notarilor din județ, refugiați la Cluj, care beneficiau de ajutor, se ridica la 49⁴⁴.

Conform unui tabel aflat în Arhivele Statului din Cluj, totalul notarilor care și-au părăsit posturile și cereau ajutor de la subprefectură a crescut de la 49 la 62, în perioada ce s-a scurs de la sfârșitul lunii noiembrie 1918 până la începutul anului 1919⁴⁵.

Prefectul din Cluj, văzând amplexarea acțiunilor țărănești împotriva notarilor, a încercat să rezolve problema lor mutându-i în sate unde nu erau cunoscuți. Măsura n-a reușit însă, înșiși notarii opunându-se aplicării ei. La propunerea prefecturii de a accepta alt post, cei refugiați la Cluj au semnat un memoriu, în care se pot citi următoarele: „Declarăm în unanimitate, că ne este peste putință să revenim în comunele noastre și nici în alte sate nu putem merge, deoarece situația este de așa natură, încât întoarcerea noastră este imposibilă... în alte sate nu putem merge intrucit poporul nu este răsculat împotriva persoanelor, ci a corpului notarilor și siguranța vieții noastre nu poate fi garantată nici acolo...”⁴⁶.

Prin urmare, soldații și țăranii și-au îndreptat atacurile, în primul rînd, contra reprezentanților locali ai regimului burghezo-moșieresc austro-ungar, adică împotriva notarilor, primpretorilor și a primarilor, reușind să-i alunge pe cei mai mulți din comunele lor. Acolo unde notarii au rămas la posturile lor, țăranii au refuzat să li se mai supună. Din aceste motive, întreaga administrație publică din județul Cluj a fost paralizată încă din prima jumătate a lunii noiembrie. Oponându-se revenirii corpului notarilor, țăranii voiau să se scape definitiv de reprezentanții acestei instituții, care în anii războiului a devenit deosebit de respingătoare.

În cursul luptei contra notarilor, primpretorilor și primarilor, masele țărănești s-au ciocnit cu jandarmii, alți reprezentanți ai regimului burghezo-moșieresc austro-ungar, la fel de odioși. În avîntul lor revoluționar, țăranii răsculați i-au dezarmat, i-au alungat și i-au silit să se refugieze. Astfel au procedat, în primele zile ale lunii noiembrie, sătenii din Mărișel, cu ajutorul soldaților dezertori, care au coborît din munți și au atacat jandarmii, alungîndu-i din comună⁴⁷. La fel s-au petrecut lucrurile și în Florești, unde sătenii i-au dezarmat pe jandarmi, la 2 noiembrie, în momentul cînd au împușcat un soldat dezertor pe care-l urmăreau⁴⁸.

Alungarea jandarmilor și deci neutralizarea aparatului represiv pe care-l reprezentau rezultă și din următoarea proclamație adresată populației de către Ministerul de interne, la 3 noiembrie 1918: „...Mai nou, mi-au ajuns la cunoștință cazuri cînd față de jandarmerie, anumite elemente au dovedit o atitudine ostilă. Ca urmare, activitatea jandarmeriei a fost paralizată, ba s-au întimplat chiar cazuri cînd jandarmii au fost dezarmați cu forța...”⁴⁹.

Țăranii răsculați n-au ținut însă cont de proclamație, ci au continuat să-i izgonească pretutindeni pe jandarmi. În acțiunea lor de dezarmare și alungare a jandarmilor, țăranii au fost sprijiniți, în multe locuri, de gărzile naționale. De pildă, sătenii din Ormenișul de Cîmpie au reușit să-i determine pe jandarmi să capituleze, cu concursul gărzii naționale române⁵⁰.

Așadar, lupta revoluționară a țăranimii împotriva reprezentanților locali ai aparatului de stat burghezo-moșieresc austro-ungar a fost generală, pe întreg cuprinsul județului Cluj. Prin

⁴³ Arh. Stat Cluj, fond. pref. jud. Cluj, pachet 61, dosar nr. 18332/1918.

⁴⁴ Idem, pachet 64, dosar nr. 19965/1918 și pachet 30—100, dosar nr. 52/1919.

⁴⁵ Idem, pachet 31—100, dosar nr. 52/1919.

⁴⁶ Idem, pachet 1201—1400, dosar nr. 1239/1919.

⁴⁷ Idem, pachet 63, dosar nr. 19354/1918.

⁴⁸ *Ellenzék* nr. 247 din 2 noiembrie 1918.

⁴⁹ Arh. Stat. Cluj, fond. pref. jud. Cluj, pachet 66, dosar nr. 98/1918.

⁵⁰ *Kolozsvári Hírlap* nr. 278 din 26 noiembrie 1918.

lupta hotărâtă a țăranimii a fost distrus, în mare parte, vechiul aparat de stat, impilator, la nivelul comunelor și deci nimicit principalul său stîlp de susținere întrucipat de jandarmi.

Distrugerea pe plan local a organelor vechiului regim politic austro-ungar, prin alungarea notarilor, primarilor, jandarmilor și parțial a pretorilor, a creat condiții favorabile pentru desfășurarea concomitentă a unor acțiuni revoluționare de mare amploare împotriva moșierilor și arendașilor exploatare. Tocmai pentru că reprezentanții vechiului aparat de stat austro-ungar constituiseră principalul sprijin și instrument al moșierilor și arendașilor, atacarea și îndepărtarea lor a avut în ochii țăranimii un caracter de emancipare socială, iar în cazul celei române și unul de eliberare națională. Lupta dusă de majoritatea populației sătești din județul Cluj va avea atît un caracter de eliberare socială, cit și unul de emancipare națională, întrucît cei mai mulți dintre marii proprietari erau maghiari sau germani.

Dorința țăranilor români de a înlătura o dată cu oprirea națională și asuprirea socială explică amploarea acțiunilor revoluționare din satele românești, îndreptate, concomitent, atît împotriva organelor administrative locale ale vechii puteri de stat, cit și contra moșierilor și arendașilor. Moșierii dominau doar peste tot, în județul Cluj, aparatul de stat local, notarii, primarii și jandarmii executînd slugarnic ordinele și dispozițiile lor.

Moșierii și arendașii din acest județ, ca și cei din celelalte părți ale Transilvaniei, i-au exploatat însă deopotrivă pe toți țăranii săraci și mijlocași, indiferent de naționalitate. De aceea, în lupta împotriva exploatarelor lor, solidaritatea țăranilor români, maghiari și germani a ieșit clar în evidență.

Documentele și ziarele contemporane cu evenimentele dau o imagine clară despre solidaritatea țăranilor de diferite naționalități și despre amploarea pe care au luat-o, în noiembrie 1918, revoltele lor, contra moșierilor, arendașilor și administratorilor acestora, în toate plasele județului Cluj.

Țăranii români și maghiari din Sinmihaiul Almașului, de pildă, au atacat în comun castelul contelui Dessewffy, la începutul lunii noiembrie, devastînd totul. În plîngerea adresată Consiliului Național Român din Cluj, moșierul arăta că sătenii i-au provocat o pagubă de mai multe milioane, luîndu-i, între altele, 160 chintale griu, 10 chintale turte de ulei, 535 porci și mai multe sute de vite⁶¹.

La fel au procedat, în primele zile ale lui noiembrie, țăranii români și maghiari din Florești cu bunurile lui Rosenberg Sándor, împărțindu-și frățește bucatele, vitele și porcii moșierului. În urma plîngerii moșierului, garda națională din Cluj, condusă de un căpitan, a adunat vitele și cerealele de la țăranii răsculați și le-a restituit proprietarului. Dar, îndată ce garda națională a părăsit Florești, sătenii s-au aruncat din nou asupra moșiei lui Rosenberg, devastînd-o cu și mai mare violență. După acest atac, o delegație de țăranii s-a prezentat la moșier, declarînd că sînt gata să-i restituie „pentru a nu muri de foame” 6 boi, 4 porci și cerealele necesare. Moșierul a respins oferta țăranilor și a chemat din nou în ajutor forța publică, cu sprijinul căreia a reușit să „adune ceva” de la răsculați. În urma noii intervenții se părea că țăranii din Florești s-au liniștit. Însă, în seara zilei de 22 noiembrie, au atacat pentru a treia oară castelul lui Rosenberg, împărțind între ei toate bunurile pe care le-au mai găsit acolo, inclusiv cele 300 de vite⁶².

La 21 ianuarie 1919, moșierul Bornemissza József a înaintat subprefectului județului Cluj o cerere de despăgubire, din care reiese că, la 4 noiembrie 1918, „țăranii români și maghiari din Cristurel și Berindu, plasa Nadeș, i-au atacat domeniul, silindu-l să se refugieze împreună cu toată familia”. Țăranii răsculați i-au devastat pivnița și pădurea, provocîndu-i o pagubă de 53.745 coroane⁶³. În zilele de 4 și 5 noiembrie — după cum rezultă dintr-o telegramă a postului de jandarmi din Borșa — soldații înarmați și populația au atacat moșia baronului Bánffy Ferencz din această comună⁶⁴. La 5 noiembrie, Consiliul Național Maghiar din Cluj a comunicat telefonic celui român că în plasa Hida a izbucnit revoluția și i-a solicitat patru ofițeri, care să-i apere pe marii proprietari de acolo⁶⁵.

În aceeași zi, dr. Vincze Sándor, unul din conducătorii social-democrați, membru al consiliului muncitoresc din Cluj, a telefonat comandantului suprem al gărzilor naționale române

⁶¹ *Újság* nr. 258 din 6 noiembrie 1918 și *Ellenzék* nr. 267 din 24 noiembrie 1918.

⁶² *Ellenzék* nr. 267 din 24 noiembrie 1918.

⁶³ Arh. Stat. Cluj, fond. pref. jud. Cluj, pachet 31—100, dosar nr. 91/1919.

⁶⁴ L. Vajda, *op. cit.*, p. 156.

⁶⁵ Arh. Stat. Cluj, fond. Senat Național Român Cluj, carnetul cu note telefonice.

(apărute aproape concomitent cu consiliile naționale, la începutul lunii noiembrie), că revoluția a izbucnit și în comuna Beliş, plasa Huedin⁶⁰. Aici, sătenii au atacat domeniul I. Urnânczy (care avea 28.000 iugăre pădure), întreprinderea forestieră și castelul moșierului. O dată cu locuitorii din Beliş au acționat și cei din Văleni, Tufenl, Mănăstireni, Mărișel, Morlaca și Arada⁶¹.

În zilele de 6 și 7 noiembrie 1918, locuitorii din Iuriul de Cîmpie, de lângă Moci, conduși de soldați înarmați, întorși de pe cîmpul de luptă „contaminați de idei bolșevice”, au luat din curtea moșiei, ținută în arendă de Bárány Lajos: 160 chintale grîu și secară, 5 chintale sămință de ceapă, un vagon de cartofi, 8—10 vagoane de sfeclă, o mare cantitate de material lemnos, caii și căruțele⁶². În comuna Chiochiș, plasa Ormeniș, țăranii răsculați s-au năpustit asupra moșiei contelui Károlyi László, în 8—9 noiembrie, luîndu-i vitele⁶³.

La 8 noiembrie, sergentul Aurel Dumitraș raporta Consiliului Național Român din Cluj că în Sînmihaiul de Cîmpie poporul a „jefuit tot domeniul contelui Vigyázó Sándor, vitele cornute, porcii, oile și bucatele din grînar, împărțindu-le între ei ... poporul are și arme. În Hida, boltele sînt toate jefuite, poporul este înarmat și atît intelegența maghiară, cit și cea română, este periclitată ... Pretențiile țăranilor sînt ca pămîntul și avuția să fie toate împărțite lor”⁶⁴. În satul Bădești, plasa Cojocna, locuitorii răsculați au atacat proprietatea moșierei Békésy⁶⁵.

În a doua săptămînă a lunii noiembrie, atacurile sătenilor contra conacelor moșierești au continuat cu aceeași intensitate, ca și în primele zile ale revoluției. În această săptămînă a fost devastat, de pildă, domeniul Bánffy de la Bonțida, familia moșierului fiind nevoită să fugă la Cluj⁶⁶. În comuna Jula, țăranii români și maghiari au confiscat mobila și diferite produse alimentare pe care le-au găsit la conacul familiei Máriási. În fruntea lor se afla învățătorul Ioan Bot⁶⁷. Revolta a izbucnit și în comuna Lumperd, plasa Ormeniș, unde „s-au făcut mari devastări”. Proprietarii de acolo au cerut ajutor comandantului gărzilor Consiliului Național Român⁶⁸. La Răscruți, moșia contelui Bánffy a fost declarată confiscată, iar pădurea de la Sintelec a fost complet devastată de popor⁶⁹. În Cătina, masele de țăranii răsculați au atacat mai întîi castelul moșierului Logothetti, apoi s-au îndreptat spre proprietatea lui Fillpszky Ludgard „jefuind-o” într-un mod asemănător⁷⁰. La Măcișu, locuitorii au ocupat conacul moșierului, împărțind între ei cerealele, animalele și mobila găsite acolo. Totodată au devastat și sediul băncii din comună⁷¹.

Intensitatea răscoalelor țărănești îndreptate contra autorităților locale și a moșierilor nu a slăbit nici în a doua jumătate a lunii noiembrie. „Din toate părțile Transilvaniei — se scria la 22 noiembrie 1918 în ziarul „Ujság” — sosesc încă știri despre atrocitățile care periclitează în cea mai mare măsură siguranța personală și materială a populației. Comisia din Transilvania a Consiliului Național Maghiar a făcut totul pentru a restabili ordinea, dar ca să-și atingă scopul este necesară și colaborarea deosebit de activă a Consiliului Național Român...”⁷². La rîndul său, ziarul „Kolozsvári Hírlap” relatează, la 24 noiembrie: „Din cele mai multe comitate ale Transilvaniei ne sosesc încă vești triste. În orașele mai mici și în sate ordinea este complet răsturnată, iar siguranța publică a slăbit. Plebea... ia vitele oamenilor bogați și este fără milă față de cei ce i se opun ... În localitățile izolate și lipsite de cultură, populația proclamă împărțirea pămîntului, comunitatea de avere și susține că puterea legii a încetat... Restabilirea ordinii merge foarte greu. Autoritățile nu dispun de forță publică suficientă și dacă în unele locuri s-a reușit oprirea tulburărilor, peste cîteva zile ele au răbufnit din nou,

⁶⁰ Idem, fond Comanda Militară Ardeleană, carnetul cu note telefonice.

⁶¹ T. Albani, *Douăzeci de ani de la unire*, I, Oradea, 1938, p. 299—300.

⁶² Arh. Stat. Cluj, fond. pref. jud. Cluj, pachet 101—250, dosar nr. 158/1919.

⁶³ Idem, pachet 61, dosar nr. 18297/1918.

⁶⁴ Idem, fond Comanda Militară Ardeleană, carnetul cu note telefonice, nota 21.

⁶⁵ Idem, fond Senat Național Român Cluj, dosar nr. 146/1918.

⁶⁶ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, fond Bánffy, nearanjat.

⁶⁷ Arh. Stat. Cluj, fond Comanda Militară Ardeleană, carnetul cu note telefonice, nota 22.

⁶⁸ Idem, nota 24.

⁶⁹ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, fond Bánffy, nearanjat.

⁷⁰ Arh. Stat. Cluj, fond. pref. jud. Cluj, pachet 61, dosar nr. 18105/1918.

⁷¹ V. Liveanu, 1918, *Din istoria luptelor revoluționare din România*, București, 1960, p. 498.

⁷² *Ujság* nr. 272 din 22 noiembrie 1918.

dezlănțuindu-se cu și mai multă furie⁶⁹. Două zile mai târziu, același ziar informa că sătenii din Gilău, inclusiv cei ce au intrat în gărzile naționale, au atacat conacul Barcsay, confiscând buțile de vin și rachiu. Jandarmii pătrunși în comună au fost primiți cu focuri de arme, ceea ce i-a determinat să raporteze telefonic comandantului lor din Cluj că erau obligați să facă uz de mitralieră⁷⁰. După devastarea proprietății Barcsay a venit rindul celei a lui Bánffy. Spre sfârșitul lui noiembrie au coborât din munții Gilăului țărani înarmați, care și-au unit forțele cu locuitorii din comună și au pătruns în castelul Bánffy, ridicând toate lucrurile de valoare. La atacul împotriva castelului au participat și o parte din sătenii din Mănăștur⁷¹.

Tot la sfârșitul lui noiembrie sau în primele zile ale lunii decembrie, sătenii din Juc, plasa Cojocna, conduși de soldați, s-au prezentat la moșia contelui Teleky Géza, ridicându-i 100 de oi. Când oamenii contelui au încercat să se opună, soldații i-au amenințat cu împușcarea⁷². După câteva zile, răsculații din Remetea, plasa Huedin, au acționat împotriva castelului Bánffy, luind mobilă, covoare, vase și alte obiecte de valoare. Lucrurile care au rămas neridicate de țărani au fost transportate a doua zi la Huedin, sub paza gărzii naționale din Remetea⁷³.

Lupta țăranimii din județul Cluj împotriva moșierilor și arendașilor a luat, deci, o amploare tot așa de mare, ca și cea dusă contra reprezentanților locali ai vechiului aparat de stat austro-ungar. În timpul revoluției burghezo-democratice din noiembrie 1918, țăranii răsculați au atacat conacele moșierilor și arendașilor, confiscând și împărțind între ei vitele, uneltele agricole, furajele, cerealele, diferite produse alimentare, bunuri găsite acolo. Împărțirea de către săteni a averii mobile acumulate de moșieri și arendași era considerată de ei, pe bună dreptate, un act just, deoarece toate bunurile confiscate proveneau din exploatarea muncii lor. Totodată, împărțirea constituia un act necesar, pentru a înfringe temporar foamea la care îi aduseseră rechizițiile, recoltele slabe și celelalte poveri suportate în anii îndelungați ai războiului.

Distrugerea conacelor și confiscarea bunurilor moșierești exprimau, în același timp, voința nestrămutată a maselor țăranesti din județul Cluj de a alunga grofii și baronii, de a-i sili să nu se mai reîntoarcă niciodată la moșiile lor, pentru ca în felul acesta să poată pune mîna fără împotrivire pe pămînturile exploatarelor de veacuri.

Moșierii dețineau și aici, ca și în celelalte județe transilvănene, atît proprietăți întinse, cît și importante poziții politice, cu ajutorul cărora exercitau asupra socială și națională. Interesele moșierilor erau, de aceea, legate de menținerea monarhiei austro-ungare, ei fiind cei mai aprigi promotori ai regimului politic de oprimare și deznaționalizare a popoarelor asuprite. Prin atacurile îndreptate contra moșierilor, țăranii răsculați din județul Cluj au căutat să dea o lovitură serioasă puterii economice a acestora, să distrugă și să le fărîmițeze proprietățile întinse, care stăteau la baza puterii lor politice, să submineze astfel cel mai puternic factor social al oprîmării naționale. Participarea solidară a țăranilor maghiari și germani, alături de cei români, la acțiunile revoluționare din noiembrie a lărgit considerabil baza socială a luptei antimोșierești, dusă pentru înlăturarea rămășițelor acelor forme de exploatare care se păstrau din orînduirea feudală. În județul Cluj, ca și în alte părți ale Transilvaniei, acțiunile revoluționare ale țăranimii, din noiembrie 1918, îndreptate contra moșierilor și arendașilor, s-au împletit cu cele duse contra negustorilor, chiaburilor și a unor întreprinderi industriale de stat sau particulare. Însă, pe cînd lupta împotriva moșierilor urmărea în ultimă instanță împrîpietărirea răsculaților prin împărțirea între ei a pămîntului acestora, cea dusă contra negustorilor, întreprinderilor industriale și chiaburilor nu vizava desființarea exploatării capitaliste. Acțiunile duse contra unor elemente capitaliste nu depășeau stadiul mic-burghiez egalizator.

Țăranii răsculați din județul Cluj au atacat chiar de la începutul revoluției o serie de prăvălii negustorești și de gospodării chiaburești, fără să facă deosebire între exploatare. Astfel în primele zile ale lunii noiembrie, sătenii din Popești, plasa Nadeș, au atacat pe comerciantul Legman Lazar, devastîndu-i prăvălia și locuința. Pentru a putea intra din nou în posesiunea bunurilor luate de țărani, el a cerut Consiliului Național Român din Cluj să-i trimită în ajutor un ofițer și 4 soldați⁷⁴. În același timp, locuitorii din Borșa au devastat prăvălia

⁶⁹ *Kolozsvári Hírlap* nr. 277 din 24 noiembrie 1918.

⁷⁰ *Idem*, nr. 278 din 26 noiembrie 1918.

⁷¹ *Ellenzék* nr. 280 din 10 decembrie 1918.

⁷² *Kolozsvári Hírlap* nr. 294 din 14 decembrie 1918.

⁷³ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, fond. Bánffy, nearanjan.

⁷⁴ Arh. Stat. Cluj, fond Comanda Militară Ardeleană, Carnetul cu note telefonice, nota 10 și fond Senat Național Român, Cluj, pachet 2, dosar nr. 8/1918.

a trei comercianți, inclusiv cea a lui Laza Iosif, căruia i-au provocat o daună de circa 29.000 coroane⁷⁶.

În comuna Panticu, cu ocazia tirgului săptăminal din 5 noiembrie, țărani români și maghiari înarmați, din satele vecine și din localitate, au atacat prăvăliile negustorilor speculanți și casa văduvei chiaburului Kiss Lajos. Garda națională maghiară, condusă de locotenentii Iovian și Czenk, a silit însă sătenii să restituie lucrurile luate⁷⁶. Locuitorii din Feiurd au provocat comerciantului Israel Adolf o pagubă de 23150 coroane în mărfuri de prăvălie, păsări și atelaje. Cei din Vechea au pricinuit negustorului Israel Beniamin daune evaluate la 36780 coroane. Negustorul Deutsch Ghidali din Satul Lung a suferit pierderi estimate la 12.000 coroane. Comercianților „Frații Leb” din Iuriul de Cimpie le-au fost ridicate cereale, mobilă și îmbrăcăminte în valoare de 24.255 coroane. În Gilău, răsculații au confiscat chiaburului Maior Mihai, primar al comunei, cereale, furaje, vite, alimente, îmbrăcăminte, și mobilier, evaluate la 55.149 coroane; proprietarei Csernátorny Blanka, bunuri estimate la 13.000 coroane; iar văduvei lui Csernátorny Ignác, alimente prețuite la 3646 coroane⁷⁷.

Țărani răsculați, inclusiv cei în uniforme de soldați, au atacat și au devastat, cu aceeași violență, întreprinderile forestiere, depozitele și magazinele statului, trenurile și chiar poșta. Dintr-o notă telefonică a Circumscripției militare de honvezi, trimisă Comandei supreme a gărzilor naționale române din Cluj, aflăm că, la Călățele, 100 de soldați înarmați au aprins și au devastat întreprinderea forestieră. Jandarmii ce au încercat să li se opună au fost omorâți. După devastare, soldații s-au îndreptat spre Beliș⁷⁸. Soldaților înarmați li s-a alăturat populația răsculată, împreună cu care au „jefuit pe funcționarii societății forestiere din Călățele”. Întreg mobilierul, hainele și lenjeria acestora au fost împărțite între răsculați. Chemind în ajutor garda națională maghiară, funcționarul Havas Rezső a reușit să adune partea cea mai însemnată a mobilierului și hainelor. Dar, după ce detașamentul de gardiști a părăsit comuna, țărani răsculați, sprijiniți de soldați, au constrins pe Havas să dea lucrurile înapoi⁷⁹.

În Beliș, sătenii înarmați au atacat întreprinderea forestieră și l-au împușcat pe Rosenberger Ignác, reprezentantul societății forestiere din Călata, care a căutat să li se împotrivească⁸⁰.

La Ciucea, soldații dezertori și țărani înarmați cu topoare și furci au atacat magazinele întreprinderilor forestiere și au ridicat alimentele cumpărate pentru iarnă. Directorul întreprinderilor, Fischer, a chemat în ajutor o gardă de 30 de soldați, dar răsculații i-au primit cu focuri de armă. Ciocnirea dintre țărani și detașamentul militar s-a soldat cu 6 morți și 14 răniți⁸¹.

Locuitorii din Apahida au pretins primpretorului, pe un ton amenințător, să se restituie cerealele rechiziționate, depozitate în comună, pentru a fi împărțite la cei lipsiți. În raportul înaintat subprefectului, primpretorul arăta că dacă nu cedează, cerealele depozitate „vor fi duse cu forța...”⁸². Spre sfârșitul lunii noiembrie, un grup de săteni au atacat magazinele militare de alimente din Baciul, luind o mare cantitate de făină și mai multe lăzi de conserve⁸³. Țărani înarmați din Someșeni s-au aruncat asupra unui tren de marfă ce staționa în gara triaj de la Apahida, au spart vagoanele, încărcând în căruțe tot ce au găsit în ele. Răsculații s-au împrăștiat numai în urma intervenției gărzii căilor ferate. În stația Someșeni, aceiași răsculați au atacat, cu grenade de mină și arme, un alt tren. Detașamentul condus de sublocotenentul Stötter, care a pătruns în Someșeni pentru a opri devastarea trenului, a fost împințat de țărani cu focuri de armă. De aceea, comandamentul militar din Cluj i-a trimis un ajutor de două subunități, în frunte cu doi locotenenți. Garda națională din Someșeni și țărani răsculați au primit subunitățile, ca și detașamentul, cu focuri de arme și grenade de mină. Ciocnirea s-a terminat însă fără nici o victimă. După împrăștierea răsculaților, de la

⁷⁶ Idem, fond. pref. jud. Cluj, pachet 31—100, dosar nr. 91/1919; L. Vajda, *op. cit.*, p. 156.

⁷⁷ Arh. Stat. Cluj, fond. Senat. Național Român Cluj, dosar nr. 435/1919.

⁷⁸ Idem, fond. pref. jud. Cluj, pachet 31—100, dosar nr. 91/1919.

⁷⁹ Idem, fond. Comanda Militară Ardeleană, carnetul cu note telefonice, nota 1.

⁸⁰ *Ellenzék* nr. 263 din 20 noiembrie 1918.

⁸¹ Idem, nr. 278 din 7 decembrie 1918.

⁸² Idem, nr. 255 din 10 noiembrie 1918.

⁸³ Arh. Stat. Cluj, fond. pref. jud. Cluj, pachet 60, dosar nr. 17949/1918.

⁸⁴ *Ellenzék* nr. 273 din 1 decembrie 1918.

populația din Someșeni au fost ridicate 400 de puști, 400 grenade de mină, două mitraliere, 10 lăzi de muniție și o mare cantitate de lână, alimente și nutreț⁸⁴.

În avîntul lor revoluționar, țărani nu au cruțat nici edificiile publice. Astfel, la 18 noiembrie 1918, serviciul edilitar de stat a raportat subprefectului că un grup de țărani răsculați au devastat cantonul de la kilometrul 27, de pe șoseaua Huedin-Beliș, ridicînd de acolo cerealele și hainele celor doi cantonieri județeni⁸⁵. În acțiunile lor, răsculații au tăiat stîlpii și firele de telegraf încă din primele zile ale revoluției, pentru a întrerupe legătura dintre organele locale și forurile superioare comitatense sau centrale. Din această cauză, legăturile telefonice ale Clujului cu exteriorul au putut fi restabilite abia în 6 noiembrie. A doua zi, legăturile telefonice au fost însă din nou întrerupte. În urma controlului s-a constatat că „liniile au fost tăiate de către soldați”. Direcțiunea poștelor raporta că deși se îngrijea de repararea lor, „munca se dovedea zădarnică”⁸⁶.

Nu au scăpat de furia maselor țărănești răscolate nici pădurile. Pretutindeni răsculații s-au aruncat asupra pădurilor cu aceeași înverșunare ca și asupra castelelor și moșiilor, fie că aparțineau marilor proprietari, fie că erau ale statului. Dintr-o adresă a societății anonime „Silva”, trimisă Consiliului Național Român din Cluj, la începutul lunii noiembrie 1918, se desprinde că țărani români și maghiari din județele Cluj, Solnoc-Dăbica și Turda-Arieș au început să-i devasteze pădurile din satele Stolna, Șardu, Vilcele, Deleni, Filea de Jos, Ciurila, Iclodul Mare, Ciocotîș, Sartăș, Rus, Gilgău, Drăghia, Ileanda Mare, Reteag, Ceanu Mare și Poiana Blenchii. Răsculații au cărat lemnele tăiate din pădurile aflate în hotarele satelor lor, în valoare de 3.000.000 coroane. În unele locuri au dat foc pădurilor netăiate⁸⁷.

La 17 noiembrie, administratorul domeniului Bánffy Venzel din Remetea comunica intențentului general Kardos din Cluj că în jurul Huedinului ... „Comunele au declarat că pădurile sînt ale lor și considerîndu-le astfel, le pradă public... Acum nu există aici nici o putere omenească care să oprească jaful maselor... Lumea stă aici sub semnul bolșevismului și vor fi pagube de multe milioane”⁸⁸. Țărani români și maghiari din Morlaca, Brăișor, Muerău și Sîncrai au continuat să devasteze pădurea baronului Bánffy György din hotarul satului Brăișor și în săptămînile următoare, aprovizionîndu-se cu lemne de foc și de construcții⁸⁹. O dată cu devastarea pădurilor, poporul a distrus casele paznicilor din Răchițele și Șorecani. Satisfăcîndu-și nevoile de lemne de foc, țărani din Răchițele, Călățele, Șorecani, Ciucea, Sebeș, Sebeșel, Morlaca, Brăișor, Nearșova și Dretea continuau să ia lemne pentru construcții. Pagubele se ridicau la aproximativ 250.000 coroane. După cum rezultă dintr-o plîngere a baronului, inițiatorii acțiunilor de atacare și distrugere a pădurilor au fost soldații reînarmați la vetrele lor⁹⁰.

Țărani români și maghiari din comuna Gilău au pătruns în pădurea orașului Cluj, de unde au cărat lemnele tăiate. Ei au luat, de asemenea, lemnele depozitate în comună, care urmau să fie transportate la Cluj⁹¹. În Sînmihaiu de Cîmpie și Voivodeni, sătenii au devastat pădurile conților Vigyázó și Teleki. Pentru a opri continuarea devastării pădurilor, primpretorul plasei Hida a concentrat jandarmii de la două posturi, ordonîndu-le să patruleze prin comune și să confişte lemnele găsite la țărani⁹². Locuitorii din Ugruș se aprovizionau cu lemne din pădurea contelui Bethlen Ödön, fără nici un permis⁹³, iar răsculații din satele Răscruți, Badon și Chidea au pătruns cu forța în pădurea contelui Bánffy Albert, tăind-o fără milă. Contele cerea alarmat autorităților să intervină pentru a opri distrugerea pădurii⁹⁴.

Vechile autorități administrative ale județului Cluj au încercat diferite metode pentru a zăgăzui extinderea răscoalelor și a restabili ordinea. Astfel, încă din primele zile ale lunii noiembrie au sfătuit notarii să cheme la ei, în mod confidențial, pe primarii satelor și să le ceară

⁸⁴ *Idem*, nr. 284 din 14 decembrie 1918.

⁸⁵ Arh. Stat. Cluj, fond. pref. jud. Cluj, pachet 61, dosar nr. 18606/1918.

⁸⁶ *Ellenzék* nr. 252 din 7 noiembrie 1918.

⁸⁷ Arh. Stat. Cluj, fond Senat Național Român Cluj, pachet 2, dosar nr. 31/1918.

⁸⁸ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, fond. Bánffy, nearanjat.

⁸⁹ Arh. Stat. Cluj, fond Senat Național Român Cluj, pachet 2, dosar nr. 716/1918.

⁹⁰ *Ibidem*.

⁹¹ *Idem*, dosar 507/1918.

⁹² *Idem*, fond. pref. jud. Cluj, pachet 121—140, act. nr. 130/1919.

⁹³ *Idem*, fond Senat Național Român Cluj, dosar nr. 840/1918.

⁹⁴ *Idem*, dosar 164/1919.

anunțarea imediată a soldaților ce se întorceau cu arme în comune, pentru a putea fi dezarmați de către jandarmi. Armele confiscate pe această cale trebuiau trimise la Cluj în timp de 48 de ore⁹⁶. Pe de altă parte, începând cu 1 noiembrie, la prefectură și la poșta din Cluj s-a introdus serviciul permanent de zi și noapte, pentru a fi asigurate legăturile dintre centru și plase⁹⁶.

La 3 noiembrie 1918, Ministerul agriculturii a încercat să vină în ajutorul autorităților administrative județene, dînd dispoziții comisiilor agricole să organizeze, în timpul cel mai scurt, gărzi civile pentru a apăra bunurile publice și ale moșierilor particulari. În aceste gărzi trebuiau să intre atît țărani instăriți, cît și funcționari angajați, iar armele necesare să și le procure de la cel mai apropiat comandament militar⁹⁷. Totodată, pentru a-i potoli pe răsculați, Ministrul agriculturii a adresat soldaților un apel prin care promitea împrumutarea celor fără pămînt sau cu pămînt puțin, dacă își vedeau liniștiți de lucru⁹⁸.

Văzînd însă că apelurile și măsurile inițiate pe cale pașnică nu pot stăvili valul de răscoale ce cuprinsese județul, la 5 noiembrie 1918 prefectul din Cluj a telegrafiat Ministerului de război de la Budapesta următoarele: „În toate satele din jurul orașului Cluj au loc zilnic jafuri și devastări. Forța militară și parcul de automobile fiind insuficiente pentru împiedicarea lor, rog trimiterea imediată a cel puțin 3 avioane de luptă înzestrate cu mitraliere, cu ajutorul cărora sper să pot împiedica jafurile. La Cluj armamentul unităților militare fiind epuizat, rog a se trimite urgent arme din Oradea sau din altă parte pentru înzestrarea gărzilor naționale și a gărzilor civile”⁹⁹.

Autoritățile județene urmărind restabilirea ordinii, au trecut la organizarea unor forțe militare și paramilitare, cum au fost, de exemplu, gărzile civile, alcătuite din ofițeri și jandarmi rămași credincioși guvernului Károlyi, care au acționat direct împotriva țăranilor răsculați. De altfel și guvernul Károlyi a încurajat constituirea unor detașamente de ofițeri și subofițeri reacționari, cum a fost cel organizat de moșierul Urmánczy Nándor, pentru a merge în Transilvania și a înăbuși lupta de emancipare socială și națională a țăranilor de aici. Detașamentul lui Urmánczy număra 300 de soldați și ofițeri și avea, aparent, misiunea de a merge la Huedin, pentru a organiza acolo și în satele din jur gărzi naționale. Ajuns la Huedin, din inițiativa căpitanului Dietrich Anton, o parte a detașamentului, numărînd 60—65 soldați și 14 ofițeri, prevăzuți cu 6 mitraliere, s-a deplasat la Beliș, unde se găsea uriașul domeniu al lui Urmánczy János, fratele lui Urmánczy Nándor. Pe drum i s-au alăturat jandarmii de sub comanda locotenentului Cseresznyés. Deși starea excepțională nu era proclamată, detașamentul a executat în mod bestial aproximativ 45 de țărani din Beliș, Văleni, Tufeni, Mănăstireni, Mărișel, Morlaca și Arada, adică din localitățile care au pricinuit pagube domeniului Urmánczy¹⁰⁰.

În comuna Sfăraș, moșierul Szentiványi a organizat un detașament de represalii și l-a ascuns în curtea conacului. Apoi a lansat zvonul că împarte țăranilor răsculați din satele înconjurătoare cerealele și că își vinde tot avutul. Cînd țăranii români și maghiari s-au adunat și au intrat în curte, detașamentul a deschis foc, împușcînd doi dintre ei. Ceilalți s-au împrăștiat. La Ciucea, un detașament de soldați și jandarmi, ciocnindu-se cu răsculații, a ucis 6 țărani și a rănit alți 14. Ciocniri asemănătoare au mai avut loc în satele Florești, Gilău, Apahida, Someșeni și alte localități¹⁰¹.

Jertfele date de țărănimea din județul Cluj în lupta ei dreaptă pentru pămînt, pentru scuturarea jugului moșierilor și a aparatului de stat impilator austro-ungar, au fost, deci, numeroase. Cu toate acestea, ea nu s-a

⁹⁶ M. Kertész, *Caracterul și activitatea sfaturilor din perioada revoluției burghezo-democratice în Ardeal, octombrie 1918 — martie 1919*, în *Studii*, 1957, nr. 5, p. 132.

⁹⁷ Arh. Stat Cluj, fond. Comanda Militară Ardeleană, carnetul cu note telefonice, nota 7.

⁹⁸ Idem, fond. pref. jud. Cluj, pachet 61, dosar nr. 18032 și 18033/1918.

⁹⁹ Idem, pachet 64, dosar nr. 19930/1918 și Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, anexa II, fond. Al. Lupeanu-Melin, mapa 9, dosar nr. 4456.

¹⁰⁰ L. Vajda, *op. cit.*, p. 154.

¹⁰¹ *Pesti Hírlap* (Gazeta Pestei) nr. 261 din 7 noiembrie 1918 și nr. 268 din 15 noiembrie 1918; *Románul* nr. 6 din 15 noiembrie 1918 și nr. 44 din 3 ianuarie 1919; T. Albani, *op. cit.*, p. 310—311.

¹⁰² Arh. Stat Cluj, fond. Senat Național Român Cluj, dosar 135/1918.

lăsat intimidată, ci a continuat cu vigoare lupta pentru eliberarea socială și națională. Distrugînd vechea jandarmerie și alungînd în cele mai multe părți notarii, primarii și uneori pretorii, care slujiseră vechiul regim oprimator austro-ungar, țărani din județul Cluj au cucerit o largă libertate de întrunire și de organizare, chiar dacă, la nivelul prefecturii și parțial la cel al preturilor, burghezo-moșierimea maghiară mai deținea poziții relativ însemnate. Lupta țărănimii, desfășurată concomitent cu cea a proletariatului din Cluj, a creat, prin urmare, condiții favorabile, pentru ca în locul vechiului aparat de stat, pe cale de destrămare, să se creeze noi organe locale ale puterii, care vor reprezenta interesele și voința covârșitoarei majorități a populației. Noile organe au fost consiliile naționale, apărute mai întîi la scara întregului județ și apoi la cea a plaselor și comunelor.

Consiliul sau Senatul Național Român din județul Cluj s-a constituit la 2 noiembrie 1918, conform directivelor Consiliului Național Român Central din Arad. El se arată dispus să colaboreze, în problemele de interes local, cu Consiliul Național Maghiar județean. Sarcina lui principală era de a organiza consilii naționale române de plasă și comunale ¹⁰². Printre primele consilii naționale de plasă înființate a fost cel de la Teaca, apărut în 8 noiembrie. Tot în 8 noiembrie sau în zilele imediat următoare, au fost constituite și consiliile naționale române din plasele Sărmaș, Mociu, Ormeniș, Hida etc. Cele comunale s-au format îndeosebi în ultimile două decade ale lunii noiembrie ¹⁰³.

Pentru a apăra și menține cuceririle revoluționare, consiliile naționale au organizat gărzii, apelînd la soldații întorși din garnizoane și de pe front. Gărzile naționale române comunale și de plase din județul Cluj se supuneau direct Comandei Militare Ardelene a gărzilor, care funcționa pe lângă Consiliul sau Senatul Național Român din Cluj.

Consiliile și gărzile naționale române erau produse ale revoluției burghezo-democratice, expresie a voinței covârșitoarei majorități a populației județului Cluj. Împreună cu cele din celelalte județe transilvănene, consiliile și gărzile naționale române din județul Cluj au acționat în direcția transformării premizelor unirii Transilvaniei cu România într-o realitate. Totodată ele au jucat și rolul de pacificatoare ale satelor. Apelînd la sprijinul preoților și învățătorilor, membrii lor s-au străduit să lămurească sătenii că era necesară restabilirea ordinii, pentru a da posibilitate C.N.R.C. să transpună în practică inițiativa unirii Transilvaniei cu România. Îndeosebi după lansarea, la 20 noiembrie 1918, a manifestului prin care Consiliul Național Român Central din Arad chema populația românească din Transilvania să-și trimită reprezentanții ca deputați și delegați la o Mare Adunare Națională, pentru ziua de 1 decembrie 1918, la Alba Iulia, consiliile și gărzile naționale române din județul Cluj s-au transformat în principalele instrumente de mobilizare a maselor în vederea desemnării împuterniciților, care urmau să primească mandatul de a vota unirea cu România. Cu concursul

¹⁰² Idem, dosar nr. 1/1918.

¹⁰³ Idem, pachet 2, dosar nr. 128/1918 și Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, anexa III, manuscris nr. 313, fila 23, verso.

consiliilor și gărzilor naționale, populația românească a județului Cluj a ales 40 de deputați cu drept de vot deliberativ, și anume: 10 din orașul Cluj, printre care E. Hațieganu, V. Poruțiu, A. Frîncu, I. Giurgiu; 5 din circumscripția Huedin în frunte cu A. Pop și S. Pop; 5 din circumscripția Teaca printre care E. Bran și T. Cristea și 20 din circumscripția electorală Cojocna, în frunte cu S. Dan, S. Budușan, I. Pop, T. Moga și alții¹⁰⁴. Aceștia li s-au alăturat cel puțin câteva sute de țărani muncitori, meseriași și intelectuali, ca delegați la Marea Adunare populară, avînd în vedere că județul Cluj era relativ apropiat de Alba-Iulia și că, deci, din satele de aici au plecat mai mult de 10—12 persoane, cît era prevăzut de fiecare localitate¹⁰⁵.

În toamna anului 1918, unirea Transilvaniei cu România „devenise un obiectiv imediat, o necesitate stringentă, impusă de însuși mersul înainte al societății românești”¹⁰⁶. Ea devenise o necesitate stringentă, obiectivă și pentru țărani din județul Cluj, deoarece numai prin înfăptuirea acestei uniri se putea realiza efectiv dezrobirea națională și socială. De aceea, între cei 1228 de deputați din Adunarea Națională a tuturor românilor din Transilvania, Banat și comitatele nord-vestice, prezenți la Alba Iulia, care, în ziua de 1 decembrie 1918, au decretat „unirea acelor români și a tuturor teritoriilor locuite de dinșii cu România”, au fost și cei 40 mandatar ai voinței populației românești din județul Cluj. Iar printre cei peste 100.000 de oameni ai muncii din Marea Adunare populară, ce reprezentau într-o măsură și mai cuprinzătoare întreaga populație românească din Transilvania, care au aclamat minute în șir, într-un entuziasm de nedescris, votarea unirii cu România de către cei 1228 deputați ai Marii Adunări Naționale, se găseau și sutele de delegați ai țărănimii din județul Cluj¹⁰⁷.

C. ENEA și L. BOTEZAN

BAUERNBEWEGUNGEN IM BEZIRK CLUJ ZUR ZEIT DES ERSTEN WELTKRIEGES (Zusammenfassung)

Die Bauern des Bezirkes Cluj und von ganz Siebenbürgen mussten während der Jahre 1914—1918 eine niedagewesene Verschlechterung ihrer materiellen Lage und eine besondere Verschärfung der sozialen Unterdrückung — die Rumänen aber auch der nationalen Unter-

¹⁰⁴ Șt. Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, încununarea ideii, a tendințelor și a luptelor de unitate ale poporului român*, Cluj, 1968, p. 373; *Marea unire de la 1 decembrie 1919. Acte și documente*, București, 1 decembrie 1943, p. 53—67.

¹⁰⁵ T. Albani, *op. cit.*, p. 209—266.

¹⁰⁶ N. Ceaușescu, *Cuvîntare rostită cu prilejul unei jumătăți de secol de la marea epopee națională a Mărașeștilor*, în *Scînteia* nr. 7431 din 13 august 1967.

¹⁰⁷ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 377—386; M. Constantinescu, Șt. Pascu, L. Bányai, V. Curticăpeanu, I. Gheorghiu, C. Göllner, I. Kovács, C. Nuțu, I. Oprea, V. Popeangă și Al. Porțeanu, *Desăvîrșirea unificării statului național român. Unirea Transilvaniei cu România*, București, 1968, p. 265—266; V. Liveanu, M. Rusenescu, Tr. Lungu, M. Iosa, I. Kovács, V. Bozga, *op. cit.*, p. 282—284; I. Popescu-Puțuri, A. Deac, M. Badea, G. Bodea, I. Iacoș, I. Ilincioiu, Al. Tănăsescu, G. Unc, N. Vilcu, *Unirea Transilvaniei cu România. 1 decembrie 1918*, București, 1970, p. 653—704.

jochung — ertragen. Ihre sozial-wirtschaftliche Lage, erschwert durch die Lasten des Krieges, veranlasste sie zum Kampf, der sich von Jahr zu Jahr verschärfte und verschiedene Formen annahm, vom passiven Widerstand gegen die Requisitionen bis zum offenen Aufruhr. Im Herbst 1918, da die österreichisch-ungarische Monarchie unter den Schlägen der Volksmassen im Inneren und durch die Niederlagen an der Front zusammenbrach, schloss sich die Bauernschaft des Bezirkes Cluj den grossen revolutionären Kämpfen an, die ganz Siebenbürgen erfassten, vertrieb die Ortsbehörden der alten österreichisch-ungarischen Staatsgewalt, griff die Schlösser und Gutshöfe der Grossgrundbesitzer an und schuf an Stelle der alten Verwaltung neue Organe, die Nationalräte und Nationalgarden. Diese veranlassten die Massen, ihre Vertreter zur grossen Nationalversammlung von Alba Iulia zu entsenden, die am 1. Dezember 1918 mit grosser Begeisterung die Vereinigung Siebenbürgens mit Rumänien ausrief und so neue Entwicklungsmöglichkeiten im Leben des rumänischen Volkes eröffnete.

FIGURA LUI LENIN ÎN PRESA DIN TRANSILVANIA ÎNTRE 1917—1924

Figura lui Lenin nu a fost cunoscută în adevărata sa lumină de opinia publică a țării noastre înainte de eliberare. Doar câteva lucrări mai însemnate s-au scris despre Lenin, unele cu mai multă obiectivitate¹⁻², altele mai puțin obiective. Desigur, au apărut o serie de studii și articole scrise de publiciști progresiști care, fără să fie de acord cu principiile marxism-leninismului, au recunoscut totuși măreția omului, valorile gândirii și personalitatea genială a lui Lenin³. Presa legală și ilegală a mișcării comuniste din România ne furnizează o serie de date interesante, acestea însă în majoritatea lor au un caracter mai mult de aniversare decât de analiză adâncă a concepției leniniste⁴.

De data aceasta însă intenția noastră este să aruncăm o privire asupra periodicelor apărute în Transilvania pe vremea lui Lenin. Cum s-a reflectat rolul lui Lenin și ce s-a scris despre el în presa din Transilvania între anii 1917—1924, deci între anii care s-au scurs de la revoluția burghezo-democratică din martie 1917, mai bine zis de la reîntoarcerea sa în Rusia, pînă la moartea survenită în 1924. Oglinda presei ne arată într-o oarecare măsură și interesul intelectualității față de desfășurarea revoluției.

În coloanele presei din Cluj, primele știri despre revoluția din Rusia apar încă în luna martie 1917. Ziarul *Ellenzék*, în zilele de 14 și 15 martie, publică știri despre evenimentele din Rusia, arătînd că „revoluția de la Petersburg era îngrozitoare”. Un articol de fond, intitulat „Stările din Rusia”, nu crede în izbucnirea unei revoluții adevărate, presupune că e vorba numai despre demonstrații de stradă, dar dacă „totuși ar fi o revoluție, trebuie s-o salutăm, deoarece ne-ar aduce pacea”⁵. În ziua următoare același ziar scrie deja despre revoluție și anunță demisia țarului⁶, iar în ziua de 17 martie publică apelul muncitorilor ruși către militari: „Nu trageți asupra noastră! Noi vrem ca soarta Rusiei să nu fie dirijată de miniștri trădători și tilhari, ci de miniștri care să pună capăt războiului, acestui război care

¹⁻² Sterie Diamandi, *Eroii revoluției ruse. Lenin, Troțki, Stalin*. București, Ed. „Cugetarea”, 1936, 290 p.

³ B. Brănișteanu, *Lenin*, în *Adevărul* din 31 ian. 1925; N. N. Matheescu, *Viața lui Lenin*, în *Societatea de mîine*, 1927, IV, nr. 25—32; Virgil Stănescu, *Lenin și revoluția rusă*, în *Acțiunea* (Călărași), 25 dec. 1929.

⁴ Ne referim la articole apărute între 1925—1933 în periodicele *Cultura proletară*, *Facla*, *Gînduri noi*, *Lupta de clasă*, *Știința*, *Deșteptarea*, *Apărătorul proletar*, *Tînărul leninist*, *Brazda*, *Alarma*, *Frontul roșu*, *Clopotul*, *Steagul roșu*, *Lenin kôvetői*, *Ifjú bolsevik*, *Vörös segély* etc.

⁵ *Ellenzék*, 14, 15 mart. 1917, nr. 60, 61.

⁶ *Idem*, 16 mart. 1917, nr. 62.

din soțiile voastre face văduve și din copiii noștri orfani. Soldați! Să vă alăturați nouă, să ne ajutați în distrugerea țarismului. Ieșiți din cazărmile voastre pe străzi și strigați cu noi: Jos războiul!”⁷.

Gazetele din Transilvania — printre altele *Drapelul* din Lugoj, *Gazeta Transilvaniei* din Brașov, *Ellenzék* și *Újság* din Cluj — în ultimele zile ale lunii martie 1917 descriu cu amănunte desfășurarea revoluției, zilele singeroase din Moscova, dorința de pace a maselor, creșterea puterii partidelor muncitorești și revendicarea tot mai hotărâtă a puterii de către proletariat. Încă în martie 1917, referindu-se la revoluția din februarie, *Drapelul* scrie despre „dorul de piine și pace” al populației din Petrograd și despre transformarea Rusiei în republică, și constată că „de cind cu revoluția rusească nu se mai poate lua cuvântul pace de la ordinea zilei”⁸. La începutul lunii aprilie 1917, apare prima știre despre rolul lui Lenin, datată din Zürich. Sub titlul „Declarația unui socialist rus”, ziarul *Ellenzék* scrie: „Conducătorul socialist rus Lenin, care trăiește în Elveția, a declarat că socialiștii ruși vor propune încheierea imediată a armistițiului. Lenin crede că Rusia este în preajma unei noi și adevărate revoluții”⁹.

În același ziar apare, la mijlocul lunii aprilie 1917, o altă știre despre Lenin, de data aceasta primită din Stockholm: „Conducătorul socialist rus a declarat următoarele colaboratorului ziarului *Dagens Nyheter*: „Stau în fruntea acțiunii celei mai energice, în favoarea păcii, în cea mai perfectă concordanță cu socialiștii francezi, elvețieni și germani, și sint sigur că peste patrușprezece zile mă voi reîntoarce la Stockholm cu delegația de pace rusă, în vederea pregătirilor concrete ale conferinței internaționale de pace”¹⁰. Tot atunci, *Gazeta Transilvaniei* semnalează „propaganda revoluționară în armata rusă”¹¹.

Ziarul *Ellenzék*, în ziua de 25 aprilie 1917, publică în prima pagină știrea din Petersburg că „Lenin este împotriva războiului”. În această știre citim că „în Rusia Lenin duce o agitație eroică împotriva războiului”. Vestea ne anunță următoarele: „Acest fost profesor al universității din Moscova, care a petrecut mulți ani în străinătate, în exil, începe acum lupta împotriva lui Ceidze și Kerenski, cerind foarte energic ca acești oameni să ia o atitudine hotărâtă împotriva lui Miliukov. De altfel, revoluționarii ruși au în programul lor de pace revendicările cu privire la independența Belgiei, Serbiei, Muntenegrului și României”¹². Peste câteva zile, tot acest ziar publică știrea că „Lenin, conducătorul socialiștilor revoluționari, care vrea încheierea imediată a păcii, a declarat că dacă nu rămâne altă soluție, guvernul provizoriu trebuie răsturnat printr-un război civil”¹³. *Drapelul* constată că „întreaga lume doritoare de pace privește astăzi cu mare încordare frământările uriașe din Rusia, de a căror cristalizare depinde soarta acestui război”. Într-un alt articol se subliniază importanța politicii sovietelor: „Negreșit, în întreaga lume face o impresie excelentă controlul exercitat de comitetul executiv al muncitorilor și militarilor ruși asupra declarațiilor guvernului provizoriu”¹⁴.

La începutul lunii mai 1917, apar însă știri contradictorii despre Lenin. Sub titlul „Împotriva lui Lenin”, ziarul *Ellenzék* anunță că comitetul executiv al muncitorilor și militarilor a condamnat agitația lui Lenin și a adepților lui. Comitetul executiv a hotărât că pentru contrabalansarea agitațiilor lui Lenin și ale adepților lui, va începe o contraagitație în presă și în rîndurile armatei¹⁵. Lenin „l-a demască pe Miliukov” — citim în alt număr; Lenin „a dispărut” — anunță un ziar din Stockholm; Lenin „a părăsit Petersburgul, deoarece siguranța sa personală este în pericol”¹⁶.

Împ de câteva săptămîni, prea puține știri sint publicate despre Lenin și despre mișcările revoluționare. Totuși, *Drapelul* publică „declarația comună a guvernului provizoriu și a comi-

⁷ *Idem*, 17 mart. 1917, nr. 63.

⁸ *Drapelul*, 11 (24), 16 (29) mart., 29 mart. (5 apr.) 1917, nr. 29, 31, 34.

⁹ *Ellenzék*, 5 apr. 1917, nr. 75.

¹⁰ *Idem*, 16 apr. 1917, nr. 87.

¹¹ *Gazeta Transilvaniei*, 15 (28) apr. 1917, nr. 41.

¹² *Ellenzék*, 23 apr. 1917, nr. 93.

¹³ *Idem*, 27 apr. 1917, nr. 97.

¹⁴ *Drapelul*, 25 apr. (8 mai), 27 apr. (10 mai) 1917, nr. 46, 47.

¹⁵ *Ellenzék*, 2 mai 1917, nr. 100.

¹⁶ *Idem*, 9, 11 mai 1917, nr. 106, 108.

tetului executiv al muncitorilor și militarilor ruși”¹⁷. Abia în ziua de 19 iunie 1917 se publică în ziarul *Ellenzék* vestea că „socialiștii ruși s-au scindat în patru fracțiuni” și „cele două extreme sînt reprezentate de Lenin și Plehanov”¹⁸.

Luna iunie 1917 este însă plină cu știri despre mișcări și agitații. „Lenin este păzit” e titlul unui articol în care se vorbește de influența crescîndă a englezilor asupra guvernului. „Ziarul lui Lenin, *Pravda*, nu se mai poate trimite pe fronturi. Mulți dintre adepții lui Lenin au fost arestați și chiar Lenin este pus sub pază polițienească”¹⁹.

Sub titlul „Mari tulburări în Rusia”, ziarul *Drapelul* publică un lung articol din care reținem următoarele: „Fracțiunea socialistă bolșevikiană, în frunte cu Lenin, care nu face parte din guvern și propagă revoluția proletarilor contra burghezimii, a înscenat din prilejul ofensivei rusești mari demonstrații armate la Petrograd și a deschis prin agenții săi o mare propagandă în armată, să nu dea ascultare ordinelor de atac, pentru că dușmanul nu este pe front ci în interiorul țării, fiind datorită proletarilor să lupte contra dușmanului intern și nu a celui extern...”. „Tulburările de stradă au fost la Petrograd foarte sîngeroase. Se susține că guvernul a pus mîna pe documente, că Lenin stă în serviciul plătit al Germaniei, și sub acest pretext a început guvernul cea mai violentă acțiune de extirpare contra aderenților lui Lenin, instigînd și mulțimea să atace pe acești trădători de patrie...”. „Cazacii au reușit să înăbușe la Petrograd tulburările și acum curge acțiunea de extirpare contra aderenților lui Lenin... Mai gravă e situația pe front pentru ruși, unde o serie de regimente, aderente lui Lenin, au denegat supunerea la ordinele de atac”²⁰.

Iată că a apărut din partea presei burgheze acuzația împotriva lui Lenin că e „trădător de patrie” și este „în slujba Germaniei”. În realitate, atacurile au dovedit intenția guvernului rus de a-l aresta pe Lenin și pe colaboratorii săi, și a nimici mișcarea bolșevicilor. Știrile contradictorii se mențin și în această perioadă. „Vor să-l aresteze pe Lenin” — scrie *Ellenzék*²¹. Din Stockholm se anunță — apare în *Drapelul* — că „Lenin și Trotzky s-au prezentat de bunăvoie judecătoriei, spre a scăpa de insultele mulțimii care voia să-i omoare”²².

Aproape nu este zi să nu apară ceva cu privire la Lenin și la mișcarea condusă de el. „Lenin se află la Kronstadt”, „Lenin în fruntea gărzilor roșii”, oferindu-i-se conducerea trupelor de gardă roșii la Petersburg²³. „Goana după Lenin și prietenii săi” — citim într-un alt număr. „Lenin s-a refugiat” împreună cu Kamenev, Zinoviev și Kozlovski, probabil în Finlanda²⁴. Într-un articol intitulat „Kerenski și Lenin”, autorul — după informații primite prin Stockholm — constată: „Soarta Rusiei este azi în mîinile lui Kerenski și Lenin. Lupta între cei doi conducători este așa de ascutită că unul dintre ei trebuie să cadă. Biruitorul va fi probabil Lenin”²⁵. Într-un alt articol se descrie cum a fost atacat Lenin și că în urma atentatului „în partidul lui Lenin, indignarea este foarte mare și se presupune că cel care l-a atacat a fost angajat”²⁶.

Atacul lui Kerenski împotriva lui Lenin este larg interpretat în ziarul burgheziei liberale, *Ellenzék* din Cluj. În articolul „Kerenski la lucru”, se arată că Kerenski duce o politică de tiran, „arestează pe adepții lui Lenin, îi aruncă în închisori și îi pune în fața consiliilor de război”. În același timp, campania de presă îl numește pe Lenin „agent german”. La Stockholm, Vorovsky, Radek și Fürstenberg au declarat presei că „acuzațiile că Lenin și tovarășii săi ar fi agenți germani sînt totalmente absurde”²⁷. „Apărătorul lui Lenin” este titlul unui articol în care este citat Maxim Gorki care declară că „de la început și pînă la sfîrșit, acuzația adusă împotriva lui Lenin că este agent german, că vrea să pregătească pogromuri antisemite și că a colaborat în secret cu reacționarii — este o calomnie josnică”²⁸.

¹⁷ *Drapelul*, 9 (22) mai 1917, nr. 52.

¹⁸ *Ellenzék*, 19 iun. 1917, nr. 138.

¹⁹ *Idem*, 11 iul. 1917, nr. 157.

²⁰ *Drapelul*, 11 (24) iul. 1917, nr. 46.

²¹ *Ellenzék*, 11 iul. 1917, nr. 157.

²² *Drapelul*, 11 (24) iul. 1917, nr. 78.

²³ *Ellenzék*, 21 iul. 1917, nr. 166.

²⁴ *Idem*, 24 iul. 1917, nr. 168.

²⁵ *Idem*, 25 iul. 1917, nr. 169.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Idem*, 26 iul. 1917, nr. 170.

²⁸ *Idem*, 28 iul. 1917, nr. 172.

Dispariția lui Lenin este semnalată zilnic. „Lenin a dispărut din Petersburg” — citim în 27 iulie. „Lenin în Kronstadt” — se anunță peste o zi. „Lenin nu e nicăieri” — vine vestea în 30 iulie. „Unde este Lenin?” — se scrie în 3 august. „Lenin s-a refugiat în străinătate” — anunță un ziar din Stockholm într-o zi, iar în ziua următoare din aceeași sursă: „Lenin s-a refugiat la Kronstadt, și de acolo la Stockholm”²⁹.

Incontestabil că în lunile iulie și august 1917 guvernul Kerenski, dar mai ales contrarevoluția condusă de generalul Kornilov, a avut anumite succese locale. În acest răstimp, singurul ziar social-democrat, *Die Volkswille* din Timișoara, ia o atitudine hotărâtă împotriva contrarevoluției izbucnite în iulie 1917³⁰. În același timp, chiar unele organe burgheze condamnă contrarevoluția din Rusia. Ziarul *Újság* din Cluj îl caracterizează pe Kerenski ca pe „un fals apostol”³¹, iar *Drapelul*, într-un articol de fond în care se ocupă cu evenimentele interne din Rusia, constată că revoluția este în plină desfășurare și nu se știe unde se va opri, mai ales după „politizarea” armatei și a activității muncitorilor bolșevici. „Frământările acestea au scos la suprafață mai întâi contrastele între maximalistul Lenin și socialistul național Kerenski, terminându-se lupta cu victoria lui Kerenski asupra lui Lenin”³².

În cursul lunilor august și septembrie, în centrul preocupărilor este lupta pentru putere între Kornilov și Kerenski. Apare totuși întrebarea: „Unde este Lenin?” Dintr-o informație sosită din Berlin, un ziar clujean anunță că „Lenin este în Rusia și scrie o serie de articole în *Pravda*, sub pseudonim”³³. Ziarul constată totodată că la Kronstadt leniniștii au o majoritate constantă. Peste zece zile, într-un articol de fond, ziarul îl condamnă pe Kerenski și ia atitudine alături de Lenin. Kerenski „a început un război necruțător împotriva lui Lenin și a partizanilor săi, care prin învăpăierea revoluției n-au vrut numai eliberarea Rusiei de sub despotismul și tirania țaristă, dar au vrut să-i dăruiască pacea. Din păcate, banii englezi și americani au fost mai tari decât Lenin și apostolii păcii au trebuit să dispară de pe orizont”³⁴.

Apar însă și citeva știri răzlețe despre Lenin. *Drapelul* scrie că „guvernul rusesc susține ordinul de arestare contra lui Lenin care voia să ia parte la congresul democratic”³⁵. În luna septembrie, s-a mai pomenit încă o dată de Lenin, când ziarul *Ellenzék* afirmă din nou că și partizanii săi pretind pacea imediată³⁶.

În Rusia, octombrie 1917 este o lună agitată, aducând totodată biruința revoluției socialiste. Toată presa scrie despre frământările din Rusia, despre demonstrații și pregătiri revoluționare, despre revolte în armată și activitatea revoluționară a consiliilor muncitorești din Petrograd și Kronstadt. Numele lui Lenin însă nu apare deseori în această perioadă. Doar *Drapelul* îl amintește pe Troțki ca „aderentul lui Lenin”³⁷ și *Ellenzék* anunță în ziua revoluției biruitoare că „vor să-l aresteze din nou pe Lenin”³⁸, dar în același număr, la pagina ultimelor știri, se anunță izbucnirea revoluției din Petersburg.

După cum vedem, numele lui Lenin a fost deja binecunoscut de cititorii de ziare din Transilvania, încă de la începutul anului 1917. Astfel, numele și activitatea lui nu au constituit o surpriză în zilele revoluției din octombrie 1917. Ziarul *Ellenzék*, în ziua de 9 noiembrie, publică paralel știrile necontrolate că „Kerenski s-a refugiat” și că „Lenin a fost arestat”. Totodată ne informează că „Lenin și sovietele pretind ca în interesul păcii Rusia să intre imediat în acțiune”³⁹. A doua zi același ziar anunță că „guvernarea lui Lenin ar însemna dictatura proletarilor”, că Lenin a hotărât începerea tratativelor de pace, și că prima măsură luată de el e sechestrarea băncilor și a caserilor peste tot, deoarece „vrea să exproprieze toate capitalurile în favoarea națiunii”⁴⁰.

²⁹ *Idem*, 27, 28, 30 iul., 2, 3, 7, 8 aug. 1917, nr. 171, 172, 173, 177, 180, 181.

³⁰ *Die Volkswille*, 28 iul. 1917, nr. 30.

³¹ *Újság*, 30 aug. 1917, nr. 90.

³² *Drapelul*, 31 aug. (13 sept.) 1917, nr. 90.

³³ *Ellenzék*, 11 sept. 1917, nr. 207.

³⁴ *Idem*, 22 sept. 1917, nr. 217.

³⁵ *Drapelul*, 19 sept. (2 oct.) 1917, nr. 102.

³⁶ *Ellenzék*, 24 sept. 1917, nr. 218.

³⁷ *Drapelul*, 12 (25) oct. 1917, nr. 112.

³⁸ *Ellenzék*, 8 nov. 1917, nr. 256.

³⁹ *Idem*, 9 nov. 1917, nr. 257.

⁴⁰ *Idem*, 10 nov. 1917, nr. 258.

În ziua de 10 noiembrie, *Drapelul* are în frunte articolul editorial intitulat „Nouă revoluție în Rusia”. În articolul amintit, ziarul relatează că „în fruntea situației au ajuns leniniștii, care au proclamat imediată încheiere a păcii, pe bază democratică, împărțirea moșiilor etc.”⁴¹. În ziua de 13 noiembrie se scria deja despre „pacea fără anxietăți a lui Lenin”, și se citează din *Pester Lloyd* constatarea că „Lenin nu înțelege sub condiția aceasta ceea ce au înțeles Puterile Centrale până acum ...”⁴². În articolul de fond al aceluiași ziar, citim următoarele:

„Cine poate spune ce se petrece astăzi în Rusia și ce influență vor avea aceste evenimente asupra mersului războiului și felului cum se va termina?!”

„... Dar cele ce se petrec în Rusia sînt frământările uriașe ale unui mare popor pentru a ajunge la lumină și libertate, la pace și bunăstare”.

Articolul constată în continuare că radicalismul extrem e reprezentat prin Lenin și Troțki și pune problema dacă cu Lenin în frunte revoluția va putea oare oferi „cea mai potrivită bază de pace mondială”. Cum va reuși Lenin să silească lumea la pace? — este pusă întrebarea. „Lenin vrea pace, vrea să silească lumea la pace. Dar nu orice pace, ci — cum zice el — pacea democratică, invitînd proletarii lumii întregi să încheie pace, transformînd întreaga lume după chipul și asemănarea Rusiei cum o văd astăzi”⁴³.

În presă apar o serie de știri despre întărirea pozițiilor lui Lenin. „Crește tabăra lui Lenin” — citim într-un articol; se constată că armata este alături de Lenin și „i s-a alăturat și flota baltică”⁴⁴. Se dă o luptă crîncenă între Lenin și Kerenski, Lenin „are greutate cu formarea guvernului”, dar a avut cincizeci de mii de ostași⁴⁵. În lupta dintre Kerenski și Lenin, „armata s-a alăturat lui Lenin” și biruința înclină spre bolșevici⁴⁶. Revoluția „încă nu este terminată”, lupta se dă între Kornilov, Kerenski și Lenin. Antanta în nici un caz nu va sprijini propunerile lui Lenin, dar mulți socialiști din lumea întreagă, în primul rînd „socialiștii germani din minoritate, văd în ieșirea lui Lenin la suprafață victoria adevărată a revoluției rusești”⁴⁷.

În sfîrșit, la mijlocul lunii noiembrie 1917, apare un articol cu o scurtă biografie despre Lenin. „Lenin Ilici Vladimir, care de cîteva zile este stăpînul capitalei Rusiei, aparține unei familii de nobili din guberniul Simbirsk. Tatăl său era director de liceu. Încă din tinerețe a luat parte la mișcările revoluționare împreună cu fratele său, care în 1889 a fost condamnat la moarte. A fost exilat în Siberia, de acolo a scăpat, și începînd cu anul 1907 a trăit în Elveția. În ținuta sa exterioară este modest, un om de statură mijlocie. Singurele caracteristici îi sînt energia și îndărătnicia. Este un om cu o voință hotărîtă și cu convingere statornică. Nu lucrează cu patos, se folosește mai mult de o ironie zdrobitoare, are încredere în sine și nici nu se frînge, nici nu se înclină. Astfel apare figura lui în conducerea maselor de maximaliști”⁴⁸.

În a doua parte a lunii noiembrie 1917, apar tot mai multe articole despre biruința lui Lenin. În noul guvern rus condus de Lenin sînt 14 comisari și popularitatea lui Lenin este în creștere, îndeosebi în urma propunerilor de pace⁴⁹. Se arată însă și rolul contrarevoluționar al lui Kerenski, Duhonin și al altora⁵⁰. În ziua de 27 noiembrie, atît *Drapelul* din Lugoj cît și *Ellenzék* din Cluj se ocupă în articolele de fond cu pacea rusă a lui Lenin.

Știrile din Rusia sînt pline de contradicții — scrie *Drapelul*. „Doar nici atît nu este încă lămurit că e de fapt Lenin numai un fanatic visător care crede că a sosit momentul de a transforma — nu numai Rusia — ci Europa întreagă după doctrinele sale extremiste, considerate astăzi încă ca utopii, ori e de fapt — cum zic unii — un speculant al instinctelor mulțimii în serviciul plătit al dușmanilor Rusiei” ... „Sînt însă anumite fapte. Dacă se presupune că politica lui Lenin e sinceră, atunci o pace leninistă înseamnă izbucnirea unui nou

⁴¹ *Drapelul*, 28 oct. (10 nov.) 1917, nr. 118.

⁴² *Idem*, 31 oct. (13 nov.) 1917, nr. 119.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Ellenzék*, 12 nov. 1917, nr. 259.

⁴⁵ *Idem*, 13 nov. 1917, nr. 260.

⁴⁶ *Idem*, 15, 16 nov. 1917, nr. 262, 263.

⁴⁷ *Drapelul*, 2 (15) nov. 1917, nr. 120.

⁴⁸ *Ellenzék*, 13 nov. 1917, nr. 260.

⁴⁹ *Idem*, 17 nov. 1917, nr. 264.

⁵⁰ *Drapelul*, 7 (29) nov. 1917, nr. 122; *Ellenzék*, 18—26 nov. 1917, nr. 265—271.

război, și mai înverșunat decât cel de până acum — izbucnirea războiului social — care răstoarnă din temelie toate instituțiile pe care s-a bazat de veacuri viața de stat” ... „Pacea lui Lenin numai cu asemenea Europă dizolvată după rețetele celui mai extremist socialism s-ar putea încheia” ... „Nu credem — scria în concluzie articolul — să se găsească stat, fie amic sau inamic al Rusiei, care să promoveze programul leninist”⁶¹.

În aceeași zi publicistul ziarului *Ellenzék* ajunge la alte concluzii. „Faptul că bolșevicii conduși de Lenin se gîndesc în primul rînd la interesele Rusiei ce singurează din sute de răni și nu la ceea ce latră copoii englezi, italieni și francezi care ațîță războiul — este un merit. Azi încă nu se știe cu siguranță dacă partidul lui Lenin va fi destul de tare pentru a birui asupra forțelor care stau în slujba englezilor — plătite și corupte —, dacă va reuși oare să termine războiul Rusiei și să-și îndrepte toate forțele pentru reconstruirea situației interne; este însă cert că în Rusia dorința de pace este atît de mare încît Antanta nu o mai poate înăbuși nici cu amenințări, nici cu bani”⁶².

În zilele următoare ziarul anunță că Lenin a ordonat dezarmarea parțială și anunță știrea că Rusia a trimis guvernului monarhiei austro-ungare propunerea pentru armistițiu și pace. Publică textul integral al propunerii, semnat de Lenin și Troțki, menționînd că „revoluția biruitoare a muncitorilor și țăranilor din Rusia a pus accentul pe problema păcii”⁶³.

*

Am mai arătat că presa socialistă era reprezentată numai prin organul social-democraților din Banat, ziarul *Volksuille* din Timișoara. În orașele din Transilvania, desigur, era larg răspîndit și ziarul *Népszava*, organul central al Partidului social-democrat din Ungaria. Ambele ziare au salutat cu entuziasm revoluția din octombrie. Trebuie să subliniem însă reapariția, la data de 8 octombrie 1917, a ziarului *Adevărul*, organul secției române a P.S.D.U. În numărul din 18 noiembrie 1917 apare un lung articol despre „Revoluția pentru pace în Rusia”. În acest articol citim între altele: „Lenin și Troțki și ceilalți conducători ai revoluției ruse de acum, vor rămîne pentru totdeauna adevărații apostoli ai păcii, iar muncitorimea rusă, care prin eroismul și hotărîrea sa puternică a sculat din amorțeală toate popoarele din lume — să o slăvim cu toții și s-o urmăm!” După ce descrie foarte detaliat izbucnirea și desfășurarea revoluției, precum și apelul de pace, articolul se încheie astfel: „Lenin și Troțki sînt conducătorii revoluției rusești de acum. Lenin e aproape de 50 de ani și are un trecut bogat de muncă și luptă pentru binele și dezrobirea clasei muncitoare. El a fost silit de guvernul țarului să trăiască multă vreme în străinătate ...”⁶⁴.

Prima fotografie a lui Lenin a apărut tot în ziarul *Adevărul*⁶⁵. De altfel, la începutul lunii decembrie 1917, și *Drapelul* publică un articol de fond foarte favorabil despre pacea lui Lenin. „Lenin nu caută pace cu guvernele și cu diplomația profesională, ci cu însăși popoarele, cu toate clasele sociale, cu toate partidele, numai că nu zice: cu toți oamenii separat” ... „Iar dacă ar încheia pace Lenin numai cu guvernele, ar trăda — după conceptele sale proprii — toate revendicațiunile revoluției sociale din Rusia, care, în urma firei lucrului, nu se poate restrînge în Rusia ci trebuie să fie universală”⁶⁶. În același număr se publică în extenso „textul autentic al propunerilor bolșevice de pace, semnat de Troțki și Ulianov (Lenin).

Știrile cu privire la Lenin continuă să apară în tot cursul lunii decembrie 1917. Lenin dă dispoziții telegrafice delegaților ruși trimiși la tratativele de armistițiu, „să nu fie în nici un caz îngăduitori”⁶⁷. Se reproduce articolul din *Le Temps*, în care ziarul scrie foarte cumpătat despre maximaliști și crede că a sosit timpul cînd Antanta ar trebui să recunoască guvernul lui Lenin, a cărui „existență probabil va fi trainică”⁶⁸. Sînt publicate declarațiile deputatului socialist Sneder Högland, în care acesta, după convorbirile ce le-a avut cu Lenin și alți con-

⁶¹ *Drapelul*, 14 (27) nov. 1917, nr. 124.

⁶² *Ellenzék*, 27 nov. 1917, nr. 272.

⁶³ *Idem*, 29, 30 nov. 1917, nr. 274, 275.

⁶⁴ *Adevărul*, 5 (18) nov. 1917, nr. 5.

⁶⁵ *Idem*, 26 nov. (9 dec.) 1917, nr. 8.

⁶⁶ *Drapelul*, 23 nov. (6 dec.) 1917, nr. 127.

⁶⁷ *Ellenzék*, 17 dec. 1917, nr. 287.

⁶⁸ *Idem*, 19 dec. 1917, nr. 290.

ducători comuniști, declară că situația guvernului bolșevic este puternică și speră într-o pace apropiată⁵⁹. Apar însă și știri false, ca de exemplu despre tratativele dintre Lenin și Kaledin⁶⁰.

Este cu totul firesc că tonul presei burgheze se schimbă la începutul anului 1918. Nu se mai menține o atitudine obiectivă față de Lenin și bolșevici. Discursurile și declarațiile lui Lenin ocupă totuși un spațiu considerabil și au un răsunet larg în presa burgheză. Declarațiile lui, mai ales cele referitoare la necesitatea păcii și a condițiilor de pace, sînt reproduse și comentate.

Ziarul *Gazeta Poporului* din Sibiu publică, la începutul lunii ianuarie 1918, sub titlul „Dorințele rușești de pace”, cele șase puncte ale propunerilor de pace. „De cînd au ajuns bolșevicii (oamenii lui Lenin) la putere, s-au înădît înțelegerile cu puterile de mijloc pentru a pune sub coperiș pacea”⁶¹.

Organul de limbă germană din Sibiu *Siebenbürgisch-Deutsche Tagepost* publică părțile esențiale din discursul lui Lenin privind necesitatea încheierii „păcii”⁶². În cursul anului 1918, ziarele nu publică articole mai importante despre Lenin, se mulțumesc cu relatarea evenimentelor revoluției și ale contrarevoluției. De la începutul anului 1919 însă chiar și organul Partidului Național din Cluj, ziarul *Patria*, publică știri despre Lenin, scoțînd în evidență părțile negative. Declarațiile lui Lenin despre slăbirea mișcării revoluționare mondiale apar cu titlul „Zădărniciia revoluției universale”⁶³. Astfel, toate știrile cu privire la Lenin au o tendință dușmănoasă⁶⁴. În luna martie 1918, *Patria* scrie despre un conflict dintre Lenin și Troțki⁶⁵.

În presa burgheză din Cluj, ziarul *Ellenzék* publică și în acest timp declarațiile lui Lenin. Astfel apare Apelul lui Lenin la luptă împotriva foametei, precum și cîteva informații mai scurte despre activitatea sa⁶⁶.

În anii 1918 și 1919 are însă o importanță crescîndă presa socialistă. Pe lângă *Adevărul* și *Volkswille*, la începutul anului 1919 apar noi ziare socialiste, ca *Erdélyi Munkás la Cluj*, *Munkás Újság la Oradea*, *Szalmári Népszava la Satu Mare*, *Népakarat la Carei*, *Die Volkswacht la Bistrița*, *Die Wahrheit și Igazság la Sibiu*, *Világosság la Timișoara* și altele. De asemenea au fost larg răspîndite primele organe comuniste *Glasul Poporului* și *Revoluția Socială*, care în prima jumătate a anului au apărut la Budapesta, precum și *Foaia Țăranului* și *Bihari Vörös Újság*, publicate la Oradea.

Ziarul *Volkswille* scrie foarte obiectiv, dar în același timp își arată și rezervele față de Lenin și politica lui⁶⁷. De la începutul anului 1919 însă cele mai multe articole au un ton elogios. Este adevărat că sîntem după sfîrșitul războiului. Înfrîngerea militară a Puterilor Centrale și prăbușirea monarhiei austro-ungare au contribuit la ascuțirea luptei de clasă și la crearea situației revoluționare. Mișcarea muncitorească a luat avînt și zeci de mii de muncitori au intrat în sindicatele și partidele socialiste.

Organul socialiștilor din Satu Mare, în articolul intitulat „Tovarășul Lenin”, îl arată pe acesta ca pe un exemplu ce trebuie urmat peste tot. „În Rusia, Lenin a încercat să-și cucerească, cu ocazia alegerilor parlamentare, o majoritate a adepților săi și numai atunci a aplicat tactica specială a socialiștilor din Rusia cînd tovarășii noștri n-au obținut majoritatea în parlament”⁶⁸.

După instaurarea dictaturii proletarietului și declararea Republicii Sfaturilor din Ungaria, mai multe ziare socialiste publică textul integral al mesajului lui Lenin către sovietele maghiare⁶⁹.

Ziarul *Glasul Poporului*, la sfîrșitul lunii martie, publică sub titlul „Figuri revoluționare” o amplă biografie a lui Lenin⁷⁰. Paralel cu *Glasul Poporului*, și *Munkás Újság* din Oradea

⁵⁹ *Idem*, 20 dec. 1917, nr. 291.

⁶⁰ *Idem*, 24 dec. 1917, nr. 294.

⁶¹ *Gazeta poporului*, 6 ian. 1918, nr. 1.

⁶² *Siebenbürgisch-Deutsche Tagepost*, 25 febr. 1918.

⁶³ *Patria*, 1919, I, nr. 88.

⁶⁴ *Idem*, 1919, I, nr. 19, 40, 141, 234.

⁶⁵ *Idem*, 8 mart. 1919, nr. 19.

⁶⁶ *Ellenzék*, 31 ian., 7, 8, febr., 1919, nr. 22, 30, 31.

⁶⁷ *Volkswille*, Leninstag, 1918, nr. 1.

⁶⁸ *Szalmári Népszava*, 19 martie 1919, nr. 64.

⁶⁹ *Munkás Újság*, 23 martie 1919, nr. 38; *Szalmári Népszava*, 25 martie 1919, nr. 69.

⁷⁰ *Glasul poporului*, 27 martie 1919, nr. 9.

publică o biografie amănunțită a lui Lenin⁷¹. Organul socialiștilor din Carei, ziarul *Népakarat* a publicat articolul scris de Béla Kun despre Lenin⁷².

Pe lângă aceste biografii, presa socialistă continua să publice părți din discursurile, cuvântările și declarațiile lui Lenin. În *Adevărul* apar știri despre propunerile lui Lenin către guvernul Statelor Unite ale Americii, pentru încetarea ostilităților⁷³. *Munkás Újság* scrie elogios despre „diplomația socialismului”, inaugurată și formulată de Lenin⁷⁴. *Revoluția Socială* se ocupă aproape în fiecare număr de Lenin. Într-un număr, comentându-se o telegramă a lui Lenin trimisă lui Béla Kun pe la mijlocul lunii mai 1919, se scria că Lenin „prevede întărirea dictaturii proletare în Ungaria”⁷⁵. Peste câteva zile apar, sub titlul „Lenin și Troțki despre pacea impusă Germaniei”, declarațiile lor despre tratatul de la Versailles. Lenin a spus despre acest tratat că este „un instrument de omor politic al capitalismului Antantei”⁷⁶. Tot în acest organ apare, sub titlul „Solia lui Lenin”, discursul său intitulat „Salut muncitorilor ungari”, în care face o analiză a revoluției maghiare și a trecerii revoluției la dictatura proletară⁷⁷.

Un ultim document privindu-l pe Lenin și publicat în *Revoluția Socială* este declarația dată agenției de presă americane „United Press” despre „politica republicii sfaturilor”⁷⁸.

Declarațiile lui Lenin au fost reproduse și de ziarul socialist *Népakarat* din Timișoara⁷⁹.

În 1919, ziarele burgheze nu mai țin la obiectivitate și adoptă un ton tot mai dușmănos. Ziarul *Drapelul*, în care în anii precedenți au apărut articole favorabile revoluției, în 1919 scrie despre „răscoala țărănilor ucrainieni contra bolșevicilor” și, după ziarul *Petit Parisien*, constată că din cauza foamei generale și a anarhiei, Lenin cu greu va putea salva Rusia din „greaua sa criză”⁸⁰. Ziarul *Patria*, care nu prea reproduce discursurile lui Lenin, în iunie 1919 publică pasaje întregi din declarația lui despre „zădărnicierea” revoluției universale⁸¹.

Declarațiile lui Lenin au apărut fără comentarii. A doua zi însă *Patria* scrie cu sarcasm despre declarațiile de mai sus și îl atacă dur pe Lenin⁸².

În *Patria*, după prăbușirea Republicii Sfatului din Ungaria, apare știrea că Lenin a ținut o întrunire populară la Moscova, „spre a convinge opinia publică că ar fi în propriu interes să nu desopereze în urma înfringerii bolșevicilor maghiari, și să continue lupta”⁸³.

În toamna anului 1919, ziarele se ocupă în primul rând cu declarațiile de pace ale lui Lenin. Astfel, ziarul socialist *Népakarat* publică „condițiile de pace ale lui Lenin”. Printre cele 11 puncte figurează dreptul fiecărui popor de a-și alege liber forma de guvernământ, guvernele alese vor fi respectate, să se înceteze blocada împotriva Rusiei și să fie refăcută libertatea comerțului, acordarea unei amnistii și eliberarea prizonierilor de război⁸⁴. Peste 6 săptămâni, tot în acest organ social-democrat citim că Lenin a propus în Consiliul comisarilor poporului să se organizeze votul soldaților de pe front în privința păcii sau a continuării luptelor⁸⁵.

Despre propunerea de pace a lui Lenin a apărut un articol și în organul laburiștilor englezi, în ziarul *Daily Herald*. Păcirea colonelului Melane este că condițiile de pace ale lui Lenin sint acceptabile. Acest articol este reprodus tot de ziarul *Népakarat*⁸⁶. Articolul amintit este urmat de un alt articol, reprodus de data aceasta după *l'Humanité*. În acest articol este

⁷¹ *Munkás Újság*, 27 martie 1919, nr. 40.

⁷² *Népakarat* (Carei), 30 martie 1919, nr. 8.

⁷³ *Adevărul*, 31 martie (13 apr.) 1919, nr. 13.

⁷⁴ *Munkás Újság*, 11 apr. 1919, nr. 55.

⁷⁵ *Revoluția Socialistă*, 18 mai 1919, nr. 22.

⁷⁶ *Idem*, 22 mai 1919, nr. 23.

⁷⁷ *Idem*, 8, 19 iun. 1919, nr. 28, 31.

⁷⁸ *Idem*, 31 iul. 1919, nr. 43.

⁷⁹ *Népakarat*, 19 aug. 1919, nr. 27.

⁸⁰ *Drapelul*, 16 (29) apr. 1919, nr. 39.

⁸¹ *Patria*, 5 iun. 1919, nr. 88.

⁸² *Idem*, 6 iun. 1919, nr. 89.

⁸³ *Idem*, 10 aug. 1919, nr. 141.

⁸⁴ *Népakarat*, 4 oct. 1919, nr. 64.

⁸⁵ *Idem*, 12 nov. 1919, nr. 96.

⁸⁶ *Idem*, 19 nov. 1919, nr. 102.

prezentată personalitatea lui Lenin și iubirea țăranilor față de el, care e stimat de „țărani religioși ca un profet”⁸⁷.

În luna decembrie 1919 mai apar câteva articole despre Lenin. *Patria* anunță că Lenin a publicat un manifest la Leningrad, în care declară că „guvernul sovietelor este dispus să ofere pacea în condițiuni acceptabile pentru toată lumea”⁸⁸. Un nou ziar socialist din Timișoara, ziarul *Munkáslap*, publică după *Daily Herald* o scrisoare a lui Lenin adresată unei gazete americane. În această scrisoare Lenin declară că menține și pe mai departe țelul politicii: vrea încheierea păcii pe baza condițiilor comunicate mai de mult guvernelor Antantei. Rusia sovietică nu va face propagandă în străinătate și se vor restabili legăturile economice care au fost întrerupte⁸⁹.

După cum am văzut, la sfârșitul anului 1919, presa burgheză manifestă în general o atitudine dușmănoasă față de politica lui Lenin. Presa social-democrată are rezerve accentuate și acestea se întilnesc atît în articolele ziarului *Adevărul*, cit și în cele apărute în *Wahrheit*, *Volkswille*, *Munkáslap* și *Erdélyi Munkás*. Presa cu tendințe comuniste a dispărut temporar, în același timp cînd Republica Sfaturilor din Ungaria s-a prăbușit. La începutul anului 1920 începe însă o nouă cristalizare în mișcarea muncitorească și apar noi ziare socialiste la Cluj, Brașov, Tirgu Mureș, Arad, care vor avea o linie leninistă.

Poziția puterii sovietice s-a întărit în 1920, cu toate că noi forțe contrarevoluționare au pornit la atac. Abia în primăvara anului 1921 începe contrarevoluția lui Wrangel, războiul ruso-polonez cu intervențiile militare în Orient, Siberia și Caucaz. Paralel cu intensificarea contrarevoluției, presa burgheză începe un atac furibund împotriva lui Lenin. În *Patria* un publicist de seamă, Gheorghe Stoica, publică un articol în care susține că trebuiesc mobilizate toate forțele externe și interne împotriva bolșevismului și împotriva ideilor lui Lenin, trebuie creată ideologia unui socialism naționalist⁹⁰.

Ziarul *Patria*, în articolul „Lenin despre tratatul cu Estonia”, scria că „Lenin a declarat că Rusia se arată împăciuitoare, fiindcă este absolut inutil să verse singele proletariului pentru acest mic teritoriu care de altfel nu e părăsit pentru totdeauna”. După ziar, Lenin a spus textual următoarele: „Estonia trece printr-o perioadă asemănătoare cu aceea a Rusiei sub Kerenski. Dar, în curînd, sovietele vor triumfa și în Estonia inevitabil, și atuncea Rusia va încheia o nouă pace”⁹¹. Nu trece nici o lună și *Patria*, sub titlul „Ce crede Lenin despre pace”, publică știrea despre declarația lui Lenin, dată unui ziarist american. Guvernul sovietic — declară Lenin — „nu e în pericol de a fi răsturnat prin mijloace de forțe militare”⁹². La începutul lunii aprilie, despre mesajul lui Lenin către muncitorimea engleză citim tot în *Patria*: „Trimisul muncitorimii engleze la Moscova, Georges Landsbury, s-a întors de la Moscova și la o întrunire publică a citit un mesaj al lui Lenin în care îndemna muncitorimea să se organizeze, să nu-și fărâmițeze energia prin greve inutile, să nu-și știrbească unirea prin răcoale premature și să pregătească transformarea societății prin revoluția pașnică; să nu recurgă prea curînd la violențe”⁹³.

Mesajul lui Lenin către muncitorimea engleză este larg reprodus și în organul socialiștilor din Banat, ziarul *Arbeiter Zeitung*⁹⁴. Astfel, în primăvara anului 1920 apar în presă diferite fragmente din discursurile lui Lenin. Ziarul *Ellenzék*, ocupîndu-se cu ofensiva de pace a Rusiei, dă amănunte din expunerea sa despre programul său de pace⁹⁵. Discursul lui Lenin la ședința Comitetului Central executiv al sovietelor despre situație externă și economică a Rusiei, este reprodus în *Ellenzék* și în organul socialist *Munkáslap*⁹⁶. În acest discurs, Lenin a cerut încetarea blocadei, pacea cu Estonia și rezolvarea problemei Caucazului și a popoarelor orientale.

⁸⁷ *Idem*, 20 nov. 1919, nr. 103.

⁸⁸ *Patria*, 14 dec. 1919, nr. 234.

⁸⁹ *Munkáslap*, 5 dec. 1919, nr. 115.

⁹⁰ *Patria*, 10 febr. 1920, nr. 29.

⁹¹ *Patria*, 28 febr. 1920, nr. 43.

⁹² *Idem*, 24 martie 1920, nr. 65.

⁹³ *Idem*, 2 apr. 1920, nr. 73.

⁹⁴ *Arbeiter Zeitung*, 7 apr. 1920, nr. 79.

⁹⁵ *Ellenzék*, 3 martie 1920, nr. 43.

⁹⁶ *Idem*, 23 martie 1920, nr. 62; *Munkáslap*, 20 mart. 1920, nr. 70.

Presa socialistă reproduce pe larg discursul lui Lenin ținut la congresul sindicatelor ruse despre colaborarea muncitorilor și țăranilor în perioada de tranziție de la capitalism la socialism. „Fără colaborarea muncitorilor și țăranilor — spunea Lenin — nu se poate realiza socialismul”⁹⁷. Apar fragmente importante și din discursul lui Lenin ținut la Congresul al IX-lea al Partidului Comunist din Rusia. Vorbind despre situația politică, Lenin a spus [printre altele: „Să nu credem că dintr-o zi în alta putem scăpa țara de foamete. Această luptă va fi mai dură decât cea mai crâncenă luptă de pe cîmpul de bătaie; dar este și mai importantă, deoarece ne apropiem de realizarea țărilor noastre esențiale ... Energiile noastre și conștiința noastră să fie concentrate în viața economiei de stat ... Știm că sovietele corespund în întregime intereselor muncitorimii. Muncitorimea din toate țările își îndreaptă privirile spre noi și așteaptă biruința noastră”⁹⁸.

Publicistul englez Arthur Ransome a avut în mai multe rânduri ocazia de a vorbi cu Lenin. Ultima lor convorbire a fost cea din 1919, și ziarul *Munkáslap* reproduce relatările lui Ransome în mai 1920. Lenin a vorbit la început despre situația politicii mondiale. „Mă tem — spunea Lenin — că capitaliștii Angliei și Franței vor folosi evenimentele de ieri ale Internaționalei ca pretext pentru acțiuni împotriva noastră. Ei vor spune: cum să-i lăsăm în pace pe comuniști cînd aceștia sînt gata să aprindă făclia revoluției peste tot. Ia aceasta eu ăș răspunde: Noi sîntem în război — Messieurs — și, tot așa cum dvs. ați încercat să faceți revoluție în Germania cînd ați fost în război cu ei, iar din partea ei Germania a făcut totul de a crea situații neplăcute în Irlanda și India, tot așa, în timp ce sîntem în război cu dvs. noi vom folosi toate mijloacele de care dispunem. Dar v-am spus dvs. că sîntem dispuși la pace” ... „Sînt convins că ne-am putea înțelege, bineînțeles în cazul dacă am dori această înțelegere. Poate că Anglia și America ar fi dispuse pentru aceasta, dacă mințile lor nu ar fi legate de Franța. Dar o intervenție serioasă cu greu se mai poate închipui. Trebuie să învețe toată lumea că Rusia niciodată nu va putea guverna în așa fel ca India, iar trimiteria trupelor la noi ar însemna ca acestea să fie trimise ca la o universitate comunistă”. În privința revoluției Lenin a declarat: „Revoluția nu depinde de propagandă. Dacă nu sînt date condițiile necesare ale revoluției, nici o propagandă nu poate urgenta sau împiedeca aceasta” ... În sfîrșit, cu privire la Internaționala a II-a și la persoana lui Macdonald, Lenin a spus următoarele: „Mă bucur că în locul lui Henderson vine Macdonald; e firesc că pe Macdonald nu-l putem privi ca pe un marxist, dar este foarte important că pe dlui îl interesează teoria; în această privință avem încredere în el și sperăm că va pune toată străduința în a înțelege ce este la noi. Mai mult nici nu cerem”⁹⁹.

Presa socialistă se ocupa pe larg și cu problema națională în articolul „Lenin și dreptul la autodeterminare”¹⁰⁰, apărut în *Munkáslap*. Ziarul reproduce, de fapt, materialul apărut în *l'Humanité* și conține disputa între Lenin, Buharin și Piatakov despre problema dreptului la autodeterminare al popoarelor¹⁰¹.

Ziarele burgheze publică și în vara anului 1920 știri despre Lenin. Sînt relatate luptele politice între partide, arătîndu-se că „sufletul bolșevismului” este Lenin¹⁰². Un alt ziar, ocupîndu-se de răsunetul scrisorii adresate muncitorilor englezi, constată că Churchill l-a acuzat pe Lenin cu „trădarea” cauzei Antantei și că, după informațiile presei burgheze, și muncitorii „au luat în nume de rău scrisoarea lui Lenin”¹⁰³.

Presa socialistă — îndeosebi cea din Oradea, Timișoara și Brașov — are o atitudine tot mai pozitivă față de politica lui Lenin. Lupta Rusiei sovietice este condusă de Lenin — scrie *Erdélyi Népszava*¹⁰⁴. Condițiile lui Lenin pentru „o împăcare cu socialiștii” sînt reproduse în *Arbeiter Zeitung*¹⁰⁵. Discursul lui Lenin la Congresul Internaționala a III-a este pe larg reprodus și aprobat de unele organe socialiste¹⁰⁶, dar în același timp este comentat cu rea-credință

⁹⁷ *Munkáslap*, 23 apr. 1920, nr. 97; *Arbeiter Zeitung*, 13 mai 1920, nr. 108.

⁹⁸ *Munkáslap*, 18 mai 1920, nr. 114.

⁹⁹ *Idem*, 20 mai 1920, nr. 116.

¹⁰⁰ *Idem*, 28 mai 1920, nr. 121.

¹⁰¹ *Ibidem*.

¹⁰² *Ellenzék*, 16 iun. 1920, nr. 125.

¹⁰³ *Patria*, 19 iun. 1920, nr. 130.

¹⁰⁴ *Erdélyi Népszava*, 4 iul. 1920, nr. 1.

¹⁰⁵ *Arbeiter Zeitung*, 23 iul. 1920, nr. 165.

¹⁰⁶ *Erdélyi Népszava*, 1 sept. 1920, nr. 54.

de presa burgheză, deși ziarul *Patria* citează părți importante din discurs. „Revoluția noastră nu a făcut nici un pas înapoi, numai tot înainte ... E adevărat că zilnic trebuie să facem compromisuri cu Apusul; aceste compromisuri însă ne și dau ajutor. Când am luat puterea în mină nu am avut armată, azi nu există armată în lume unde să nu avem partidul nostru”¹⁰⁷.

Organul socialiștilor din Oradea, în septembrie 1920, citează pe larg din discursul lui Lenin despre războiul ruso-polonez¹⁰⁸. În același număr al organului socialist din Oradea apare și declarația elogioasă a lui Bernard Shaw despre Lenin. Peste citeva săptămâni este publicat apelul lui Lenin către socialiștii germani și francezi. În acest manifest Lenin face apel la socialiștii germani și francezi, somându-i să se debaraseze de elementele oportuniste de dreapta și să rupă relațiile lor cu socialpatrioții¹⁰⁹.

În sfârșit, apare și un articol teoretic. Este vorba de recenzia cărții lui Lenin „Stingismul, boala copilăriei comunismului”¹¹⁰.

Mai apar și alte articole despre Lenin în presa socialistă, spre sfârșitul anului 1920. *Arbeiter Zeitung* reproduce părțile mai importante din discursul lui Lenin despre politica Rusiei viitoare¹¹¹. Noul ziar socialist din Tîrgu Mureș, în articolul de fond, se ocupă cu personalitatea lui Lenin¹¹². *Népszava* din Oradea publică articolul unei sculptorițe engleze (Mrs. Sheridan), care povestește că Lenin, „deși foarte ocupat, a fost un model extraordinar pentru ea” în timpul cît ea a lucrat la statuia lui Lenin¹¹³. Spre sfârșitul anului mai apar fragmente din discursul ținut la Moscova, despre „concesiile făcute străinilor”. În acest discurs — după cum relatează *Népszava* — Lenin a spus, printre altele: „Prin faptul că am făcut concesii economice Americii în Siberia, vrem să ascuțim contradicțiile între ei și Japonia ... Prin concesiile făcute capitaliștilor străini vom cîștiga o biruință morală asupra statelor burgheze, pe care le obligăm să ne ajute în loc de a împiedeca dezvoltarea noastră. Sîntem nevoiți să recurgem la acest mijloc, deoarece un singur stat nu este în stare de a nimici capitalismul mondial”¹¹⁴.

*

După înfringerea contrarevoluției și consolidarea puterii sovietelor, tonul presei se schimbă și mai mult. Presa burgheză, în anii de după 1920, este unanimă în atacurile împotriva sovietelor și împotriva lui Lenin. Presa social-democrată de asemenea are o atitudine tot mai dușmănoasă, iar presa comunistă folosește un ton elogios.

Ziarul social-democrat din Cluj *Közdelem* publică scrisoarea lui Seratti către Lenin, în care Seratti motivează de ce nu pot accepta socialiștii italieni concepția lui Lenin despre organizarea partidului și a Internaționalei¹¹⁵. Organul socialiștilor din Timișoara, *Munkáslap*, recenzînd cartea lui Lenin „Stingismul, boala copilăriei comunismului”, acceptă întru totul concepția lui Lenin. Jumătatea articolului era cenzurată, dar cu toate acestea ne putem da seama de opinia recenzentului. „În tratarea acestei probleme iese la iveală mult mai mult genialitatea lui Lenin decît în celelalte lucrări ale lui: capacitatea sa de a recunoaște cauzele, adevărate chiar în manifestările de viață în aparență neînsemnate ale proletariatului” — citim în recenzie. Iar concluziile autorului recenziei sînt expuse astfel: „Această carte este rezultatul iubirii lui Lenin ce o simte față de proletariat și care se manifestă în demascarea tuturor greșelilor și rătăcirilor. Cartea este însă în același timp și rezultatul simțului de răspundere al unui mare conducător, care nu ‘dictează’ maselor, dar nu face concesii nici instincțelor neproletare, nu e lingșitorul proletariatului, dar are încredere în acesta; conduce masele cînd le învață și dă educație cînd conduce luptele. Lenin simte cu masele, este înrădăcinat în mase. Din fiecare pagină a cărții putem simți aceasta. Teoreticianul Lenin apare în această

¹⁰⁷ *Patria*, 26 aug. 1920, nr. 163.

¹⁰⁸ *Erdélyi Népszava*, 12 sept. 1920, nr. 61.

¹⁰⁹ *Idem*, 2 oct. 1920, nr. 78.

¹¹⁰ Kóbor Kelemen, *Lenin a radikalizmusról*, în *Erdélyi Népszava*, 9 oct. 1920, nr. 84.

¹¹¹ *Arbeiter Zeitung*, 17 oct. 1920, nr. 235.

¹¹² *Marosvölgyi Munkás*, 28 nov. 1920, nr. 13.

¹¹³ *Népszava*, 8 dec. 1920, nr. 97.

¹¹⁴ *Idem*, 14 dec. 1920, nr. 101.

¹¹⁵ *Közdelem*, 1921, nr. 39, 41.

carte în fața noastră ca conducătorul maselor, ca teoreticianul și strategul revoluției sociale, așa cum este de altfel și cunoscut de trei ani de proletariatul mondial”¹¹⁶.

În primăvara anului 1921, contradicțiile și luptele între comuniști și social-democrați se ascut. Aceasta va avea un ecou în privința aprecierii lui Lenin. La Cluj, de exemplu, în prima jumătate a anului 1921 apar trei ziare socialiste: *Tribuna socialistă*, reprezentând linia reformistă, *Küzdelem*, organul centristilor, și *Fáklya*, cu o orientare hotărât comunistă. Când *Fáklya* publică articolul despre „politica reală a lui Lenin și Kautsky”, arătând linia justă a lui Lenin și poziția oportunistă și de trădare a lui Kautsky¹¹⁷, atunci *Küzdelem*, în articolul „Leniniștii se dau înapoi” critică aspru politica inaugurată de Lenin¹¹⁸.

Organul socialistilor din Sibiu, *Der Kampf*, în aprilie 1921 publică discursul lui Lenin despre problema țărănească, discurs ținut la Congresul al X-lea al Partidului Comunist din Rusia¹¹⁹. În iulie, tot în acest organ apar ample fragmente din discursul lui Lenin ținut la cea de-a treia conferință unională rusă despre situația din Rusia sovietică¹²⁰. Scrisoarea lui Lenin privitoare la foametea din Rusia apare în organele comuniștilor din Tirgu Mureș și Arad, în luna august 1921¹²¹. La aceasta se adaugă: „Guvernul sovietic așteaptă ajutorul muncitorilor din industrie și ateliere precum și de la mica țărănime ... Cei care au petrecut o viață lungă în lupta dusă împotriva capitalismului pot aprecia starea gravă a proletariatului rus. Aceștia își vor da seama că Rusia trebuie ajutată. Sarcina cea mai grea în lupta dusă împotriva capitalismului o are în primul rând Rusia, și de aceea se îndreaptă furia capitaliștilor împotriva ei. Noi însă sintem convinși că muncitorimea, cu cea mai mare energie și abnegație, va porni repede în ajutorul proletariatului rus”¹²².

Arbeiter Zeitung, organ social-democrat, în octombrie 1921 publică fragmente din discursul lui Lenin care a avut ca subiect: lupta pentru menținerea puterii sovietelor¹²³. Organul comuniștilor din Tirgu Mureș, la a patra aniversare a revoluției proletare ruse, consacră un articol elogios personalității lui Lenin¹²⁴.

În mod firesc, și presa burgheză publică din cînd în cînd, pe lângă știri, și articole despre Lenin. Dar, după cum am mai arătat, toate articolele au un ton dușmănos, de multe ori injurios la adresa lui Lenin. Astfel de articole apar în *Patria*, *Ellenzék*, *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt* și în alte organe ale burgheziei în anul 1921. În anii 1922—1923 ziarele se ocupă mai mult de știrile „senzationale” privitoare la atentatele împotriva lui Lenin și la boala sa.

Despre boala lui Lenin presa socialistă începe să scrie în aprilie 1922¹²⁵. Starea „tovarășului” Lenin este urmărită cu atenție de organul sindicatelor comuniste, ziarul *Munkás*¹²⁶. În acești ani citim însă mult mai puțin despre Lenin. Lipsa este justificată. Activitatea sa este redusă la minimum. Este deci normal ca în câteva articole scrise despre Lenin locul primordial să-l ocupe munca sa teoretică. Ziarul *Előre* publică o știre scurtă despre expunerea lui Lenin în Consiliul comisarilor poporului, discurs în care Lenin declară că Rusia nu se alătură la pretențiile de despăgubiri de război ale Franței¹²⁷. Tot în acest ziar este reprodușă și declarația lui Lenin despre conferința internațională muncitorească¹²⁸. Ziarul *Munkás* anunță că Lenin a fost ales președinte de onoare al Internaționalei Comuniste¹²⁹.

În cursul anului 1925 apar și două recenzii despre un studiu al lui Lenin. Ziarul *Munkás* recenzează studiul lui Lenin despre Karl Marx, apărut la Berlin în colecția „Biblioteca Muncă și Știință”¹³⁰. Despre studiul lui Lenin, recenzentul periodicului *Új Harcos* constată

¹¹⁶ *Munkáslap*, 27 febr. 1921, nr. 21.

¹¹⁷ *Fáklya*, 17 apr. 1921, nr. 21.

¹¹⁸ *Küzdelem*, 1921, nr. 93.

¹¹⁹ *Der Kampf*, 10 apr. 1921, nr. 3.

¹²⁰ *Idem*, 17 iul. 1921, nr. 23.

¹²¹ *Marosvölgyi Munkás*, 14 aug. 1921, nr. 33; *Munkás*, 21 aug. 1921, nr. 23.

¹²² *Munkás*, 21 aug. 1921, nr. 23.

¹²³ *Arbeiter Zeitung*, 26 oct. 1921, nr. 244.

¹²⁴ *Marosvölgyi Munkás*, 4 dec. 1921, nr. 1.

¹²⁵ *Előre*, 2 apr. 1922, nr. 14.

¹²⁶ *Munkás*, 27 mai, 3 iun., 1 iul., 15 iul., 1923, nr. 1, 2, 6, 8.

¹²⁷ *Előre*, 26 febr. 1923, nr. 9.

¹²⁸ *Idem*, 9 apr. 1923, nr. 11.

¹²⁹ *Munkás*, 27 mai 1923, nr. 1.

¹³⁰ *Idem*, 19 aug. 1923, nr. 13.

următoarele : „Lucrarea lui Lenin are două virtuți principale. În primul rînd ea este scurtă și într-un spațiu de două coli de tipar cuprinde toate domeniile marxismului. Cea de-a doua însemnătate a lucrării constă în faptul că autorul este interpretatorul cel mai autentic al lui Marx. În acest studiu, teoria lui Marx este expusă de acela care a făcut cel mai mult și și-a sacrificat întreaga viață pentru înfăptuirea acestor teorii”¹³¹.

*

În ziua de 22 ianuarie 1924 a murit Lenin. Toată presa nu numai că publică vestea morții sale, dar se ocupă în articole lungi de viața și activitatea lui. Moartea sa este primită cu durere nu numai de comuniști, care în acest timp își duc lupta deja în condițiile ilegalității, dar și de partidele socialiste și sindicatele amsterdamiste. Presa comunistă, în urma teroarei, era aproape nimicită în Transilvania. Nici social-democrații n-au mai avut ziare decît la Cluj și Timișoara. Au apărut însă într-un număr considerabil organele sindicatelor unitare-comuniste și libere-amsterdamiste. Toată presa muncitorească și-a depus omagiul în fața memoriei lui Lenin.

Ziarul *Munkás* anunță vestea morții lui Lenin în articolul „Lenin a murit — trăiască revoluția”¹³². În zilele următoare scrie detaliat despre „ultimul drum al tovarășului Lenin” și comunică că „întreaga Rusie era de față la înmormîntarea sa”¹³³. Pe lângă acestea, ziarul mai publică și o serie de articole despre Lenin, semnate de scriitori cu renume în mișcarea comunistă de atunci. Astfel scriitorul Mózes Kahána — sub pseudonimul Pál Tértitő — scrie articolul „La moartea lui Lenin”, Sándor Szatmári despre „Tovarășul Lenin ca om” și Béla Illés „La catafalcul tovarășului Lenin”¹³⁴.

Organele Partidului social-democrat din Cluj : *Tribuna Socialistă* și *Romániai Népszava*, precum și *Arbeiter Zeitung* din Timișoara, apreciază de asemenea rolul lui Lenin în mișcarea muncitorească și în viața statului sovietic. Ziarele sindicale, atît cele cu tendințe unitare-comuniste : *Lemnarul*, *Famunkás*, *Holzarbeiter*, *Muncitorul pielar*, *Bőripari Munkás*, *Muncitorul îmbrăcămîntei*, *Bekleidungs-Arbeiter*, *Ruházati Munkás*, cît și cei cu concepții amsterdamiste social-democrate : *Metalurgistul*, *Eisenarbeiter*, *Vas- és fém munkás*, *Typograph*, *Constructorul*, *Bauarbeiter*, *Építőmunkás* și altele l-au omagiat pe Lenin.

Iată de exemplu cum scrie ziarul *Constructorul*, organ al sindicatelor muncitorilor constructori, una dintre uniunile cu influență exclusiv social-democrată : „Cu moartea lui Lenin dispare de pe teatrul istoriei universale cea mai legendară figură a timpurilor din urmă” „... Cu toate că noi nu am putut adopta niciodată orbește toate punctele revoluționare formulate pentru mîntuirea proletariatului, totuși, la vestea morții sale, ni se umple inima de durerea frățească, căci oricare au fost rezultatele încercărilor sale : este de netăgăduit că prin munca sa supraomenească, după ce a înlăturat rămășițele despotismului țarist, a dat lovitură cea mai puternică pentru a dărîma din temelii orînduirea socială putredă de azi”¹³⁵.

La moartea lui Lenin articolul cel mai de seamă a fost publicat în organul Uniunii Muncitorilor Grafici din România, în săptămînalul *Typograph*, care apărea la Cluj. În limbile română, maghiară și germană au apărut, în chenar de doliu și cu fotografie, trei articole de 900 de rînduri despre Lenin¹³⁶. „O jalnică veste au răspîndit săptămîna aceasta firele telegrafice : *Wladimir Ulianoff Lenin*, întemeietorul republicii sovietice ruse, și-a dat sfîrșitul luni, la 21 ianuarie”. Autorul arată în continuare că în privința scopului, adică a dezrobirii proletariatului, „noi mergem pe același drum cu Lenin”, în consecință „moartea lui atinge la fel de dureros toate păturile proletariatului; tocmai din acest motiv doliul comuniștilor ruși este și doliul nostru.”

În încheiere, autorul scrie următoarele : „Am fi prea mărginiți și am tăgădui că sîntem proletari dacă în aceste momente de doliu nu am recunoaște și meritele acestui mare și genial luptător al proletariatului, — și dacă nu ne-am închina drapelul în semn de doliu deasupra proaspătului mormînt de lângă Kremlin, cu onorul și respectul ce i se cuvine bra-vului luptător”.

*

¹³¹ *Új Harcos*, 28 iun. 1923, nr. 2.

¹³² *Munkás*, 27 ian., 3 febr. 1924, nr. 7, 9.

¹³³ *Idem*, 31 ian., 3 febr. 1924, nr. 6, 7.

¹³⁴ *Munkás*, 3, 10 febr. 1924, nr. 7, 9.

¹³⁵ *Constructorul*, febr. 1924, nr. 2.

¹³⁶ *Typograph*, 26 ian. 1924, nr. 4.

Acest material abundant constituie numai o parte a materialului existent. Nu conține însă decît presa socialistă — lipsind cîteva organe importante din aceasta, mai ales din Brașov (*Desrobirea*, *Előre*, *Világosság*), Sibiu (*Igazság*) și Timișoara (*Înainte*). Din presa burgheză au fost depistate numai organele principale din Cluj și numai cîțiva ani din unele ziare de importanță mai mare din Brașov, Sibiu, Lugoj. Chiar în forma actuală însă, cele de față constituie o dovadă privind popularitatea personalității lui Lenin în Transilvania.

LUDOVIC JORDÁKY

THE FIGURE OF LENIN IN THE NEWSPAPERS IN TRANSYLVANIA IN THE PERIOD OF 1917—1924

(Abstract)

In his paper the author occupies with the figure of the great revolutionist Lenin, and tries to present how had appeared at the beginning in the transylvanian periodicals during the years of his life (1917—1924). Follows with attention the bourgeois and workerclass newspapers, published in this time in rumanian, hungarian and german languages.

In the first period of the revolution, in the years 1917—1918, also several democratical bourgeois periodicals had followed with sympathy the activity of Lenin, inspecially his activity concerning the peace and the fight against the russian absolutism and despotism. In this sphere of thought the jurnal *Drapelul* (Lugoj) and *Ellenzék* (Cluj) had a radical accent. After the victory of the October Revolution and the beginning of the revolutionary socialists policy initiated and led by Lenin, the bourgeois periodicals had changing his tone and had taken a hostile attitude against Lenin.

The socialist press follows with a great sympathy the role of Lenin. The newspapers *Adevărul*, *Volkswille*, *Erdélyi Munkás* and the others occupies with every manifestations of Lenin. The death of the great revolutionist and thinker plunge into mourning the hole working movement. Not only the communist press, but also the socialdemocratic and trade-union newspapers had remembered in large articles about the great leader of the russian and world proletariat.

INTERNAȚIONALISMUL PROLETAR — O CONSTANTĂ A ISTORIEI P.C.R. (1921—1944)

Partidul Comunist Român, făurit în 1921 ca purtător autentic al idealurilor sociale și naționale ale poporului român, a înscris încă de la creare în programul său politic sprijinirea luptei drepte a altor popoare, a altor partide comuniste și muncitorești pentru progres social, libertate, pace și independență națională. Prin deschiderea largă către înțelegerea și sprijinirea cauzei clasei muncitoare din alte țări în lupta de emancipare socială și națională, P. C. R. s-a definit încă de la înființare ca un partid internaționalist. Aceasta nu a însemnat adumbrirea caracterului său profund patriotic, fuga de îndeplinirea obligațiilor față de poporul român al cărui exponent fidel era. Dimpotrivă, P.C.R. era continuatorul pe o treaptă superioară al celor mai înaintate tradiții de luptă—revoluționare și democratice — ale poporului nostru, ale mișcării muncitorești și socialiste. Înscriind la loc de frunte sarcini patriotice și internaționaliste partidul comuniștilor români a vădit însă o bună pregătire teoretică și politică. Inspirându-se din ideologia marxist-leninistă, P. C. R. considera cu deplină temei că lupta patriotică a clasei muncitoare, a poporului dintr-o anumită țară pentru propria sa eliberare nu se poate desfășura cu sorți de izbândă fără să fie racordată la mișcarea generală a popoarelor pentru progres social și național. De altfel, întreaga istorie a poporului român împingea spre o asemenea interpretare a relației dintre patriotism și internaționalism. După cum sublinia tovarășul Nicolae Ceaușescu, președintele Consiliului de Stat al țării noastre, în expunerea la Asociația de politică externă din New-York, cu ocazia vizitei sale în S.U.A., prilejuită de sesiunea jubiliară a O.N.U. din octombrie 1970, „De-a lungul istoriei sale, poporul român a cunoscut vreme îndelungată asupra și dominația străină, fapt care a întârziat, într-o măsură, dezvoltarea economică și socială a țării”¹. Aceasta a făcut ca poporul român să cunoască din proprie experiență consecințele negative ale impilării străine și să știe ce înseamnă sprijinirea la nevoie a luptei drepte a altor popoare. Aceasta semnifică, totodată, o mare noblețe sufletească a poporului nostru dovedită față de cauza altor popoare.

P.C.R. a moștenit de la vechea mișcare muncitorească și socialistă din țara noastră un bogat tezaur de tradiții internaționaliste care atestă senti-

¹ Nicolae Ceaușescu, *Expunere la Asociația de politică externă din New-York, 22 octombrie 1970*, București, 1970, p. 6.

mentele de puternică solidaritate ale poporului român, ale clasei muncitoare cu cauza luptelor progresiste din alte țări. Astfel, simpatia manifestată față de Comuna din Paris și participarea directă a unor români la apărarea ei², solidarizarea cu revoluția burghezo-democratică din 1905 din Rusia și ajutorul acordat marinarilor ruși de pe vasul Potemkin, lupta cu arma în mână pînă la sacrificiul suprem a multor revoluționari români pentru apărarea victoriei Marii Revoluții Socialiste din Octombrie³ și a Republicii Sovietice Ungare⁴ — reprezintă numai cîteva pilde de internaționalism manifestat cu atîta generozitate de către poporul român față de lupta altor popoare.

Un puternic suflu internaționalist a dominat în mișcarea muncitorească și socialistă românească și pe linia întreținerii unor legături strînse cu mișcarea socialistă internațională. Pot fi reliefate în acest sens activitatea rodnică a socialiștilor români la Internaționala I-a și a II-a, la Conferința internaționalistilor de la Zimmerwald, la Conferințele balcanice etc.; sprijinirea emigranților revoluționari ruși, bulgari etc. veniți în țara noastră; ajutorul acordat transportării prin România a presei ilegale pentru mișcarea muncitorească din alte țări etc.

Trebuie subliniat de asemenea că și mișcarea muncitorească din țara noastră s-a bucurat, la rîndul ei, de simpatia și ajutorul internaționalist al clasei muncitoare din alte țări cu prilejul grevei generale din 1920, a luptelor din 1933 etc.

Crearea P.C.R. a însemnat ridicarea pe o treaptă superioară a solidarității internaționaliste românești. La baza programului și întregii activități politice a partidului comunist au fost puse principiile marxism-leninismului, ale internaționalismului proletar. Acest fapt era jalonat și în documentele constitutive. Astfel, în proiectul de statut pregătit în vederea Congresului de creare a partidului din 1921 se preciza în articolul 1 că „Partidul Socialist-Comunist din România urmărește organizarea proletariatului pe terenul luptei de clasă și *al solidarității internaționale a muncitorilor* (subl. ns.) pentru cucerirea puterii politice și aplicarea dictaturii proletariatului ...”⁵.

Atitudinea internaționalistă a partidului comuniștilor români a reieșit și din unele moțiuni adoptate la congres. Astfel, într-o moțiune erau exprimate sentimente de solidaritate internaționalistă față de cauza proletariatului rus, „... care, prin opera măreață ce a înfăptuit cît și prin sacrificiile nenumărate aduse cauzei comuniste, formează astăzi avangarda proletariatului mondial în războiul său de dezrobire de sub jugul capitalist”⁶. De asemenea, a fost adoptată o moțiune de solidaritate cu Internaționala Comunistă care întrunea în sînul ei pe proletarii conștienți de menirea lor

² Vezi Nicolae Copoiu, *Comuna din Paris — eveniment epocal în istoria mișcării muncitorești internaționale*, AISISP, XVII, din 1971, nr. 1, p. 155—156.

³ Vezi *Marea Revoluție Socialistă din Octombrie și România*, București, 1967; *Marea Revoluție Socialistă din Octombrie și mișcarea revoluționară și democratică din România*, București, 1967 etc.

⁴ Vezi *În sprijinul Republicii Ungare a Sfaturilor, 1919*, București, 1969.

⁵ *Documente din istoria mișcării muncitorești din România. 1916—1921*, București, 1966, p. 627.

⁶ *Idem*, p. 685.

de clasă în lupta pentru doborîrea capitalismului din lumea întreagă și făurirea regimului socialist ⁷.

Configurația P. C. R. de partid profund internaționalist a fost confirmată de către întreaga sa istorie ulterioară cînd a împletit organic sarcinile patriotice de organizare și conducere a luptei clasei noastre muncitoare împotriva regimului burghezo-moșieresc, pentru apărarea independenței și suveranității naționale a țării, cu sarcinile internaționaliste de sprijinire a luptei clasei muncitoare și a tuturor forțelor progresive din alte țări.

•

În primul său deceniu de activitate — care a coincis aproximativ cu lupta clasei muncitoare din țările capitaliste împotriva exploatării din perioada stabilizării capitaliste, din anii grei ai crizei economice din 1929—1933, cu lupta împotriva terorii instituite asupra mișcării muncitorești în anii care au urmat avîntului revoluționar de după primul război mondial — P.C.R. a oferit numeroase dovezi ale atitudinii sale internaționaliste. De pildă, în vederea dezvoltării conștiinței internaționaliste a maselor muncitoare din țara noastră, a stringerii legăturilor cu proletariatul internațional, P.C.R. a folosit o gamă largă de metode, forme, procedee. Astfel a fost organizată anual aniversarea unor date și evenimente memorabile din istoria mișcării comuniste și muncitorești internaționale, cum au fost zilele de 1 Mai⁸, 8 Martie⁹, 1 August¹⁰, 7 Noiembrie¹¹, aniversarea zilei internaționale a tineretului¹², a șomerilor¹³, aniversarea revoluției socialiste din Ungaria¹⁴, a Comunei din Paris¹⁵ etc.

În vederea acestor aniversări se organizau importante campanii politice, cu care prilej partidul, U.T.C., sindicatele, B.M.Ț. etc. editau și răspindeau în mase presă revoluționară, manifeste, apeluri, moțiuni și alte materiale propagandistice prin care erau înfățișate situația și lupta proletariatului internațional, succesele și înfringerile sale, contribuind astfel la dezvoltarea solidarității internaționale. Într-un material propagandistic răspîdit de P.C.R. cu ocazia zilei de 1 Mai 1922 se arăta de pildă: „Sînt peste treizeci de ani de cînd proletariatul lumii întregi a făcut din ziua de 1 Mai o zi de sărbătoare internațională muncitorească.

Muncitorimea luptă pentru aspirațiile ei cu credința că izbînda ei împotriva asupritorilor capitaliști va însemna mîntuirea întregii omeniri prin deschiderea largă a porților unei noi epoci istorice, epocă în care nu vor mai exista în societate clase și războaie. Conștiința aceasta că muncitorimea, luptînd pentru sine, luptă pentru liberarea întregii lumi face din lupta ei o luptă sfîntă”¹⁶.

Continuînd atitudinea sa profund internaționalistă față de Marea Revoluție Socialistă din Octombrie, P.C.R. a organizat an de an la 7 Noiembrie cinstirea acestui măreț eveniment al istoriei mișcării muncitorești internaționale, ca o zi prevestitoare de noi izbînzii și pentru proletariatul din România. În articolul *Cinci ani de revoluție rusă 1917—7 Noiembrie 1922*, publicat în *Socialismul*, se scria: „Revoluția proletară rusă trece astăzi victorioasă pragul

⁷ *Documente din istoria Partidului Comunist din România*, ed. II, București, 1953, p. 29—30.

⁸ *Documente din istoria Partidului Comunist și a mișcării muncitorești revoluționare din România. 1921—1924*, București, 1970, p. 183, 457; *Scînteia*, anul II, nr. 5—6, aprilie 1932; *Scînteia*, anul III, nr. 6, 1 aprilie 1933 etc.

⁹ *Documente din istoria Partidului Comunist și a mișcării muncitorești revoluționare din România, 1921—1924*, p. 419; *Scînteia*, anul II, nr. 3, 15 martie 1932 etc.

¹⁰ Arhiva Institutului de studii istorice și social-politice (I.S.I.S.P.) de pe lângă C.C. al P.C.R., Cota A XIII—1, nr. inv. 268; A XV—6, nr. inv. 320; A XVI—2, nr. inv. 409; A XVII—47, nr. inv. 590.

¹¹ *Socialismul*, anul XVI, nr. 200, 5 noiembrie 1922.

¹² *Scînteia*, anul II, nr. 8, septembrie 1932.

¹³ Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XV—2, nr. inv. 326.

¹⁴ *Documente din istoria Partidului Comunist și a mișcării revoluționare și democratice din România. 1921—1924*, p. 433.

¹⁵ *Idem*, p. 185.

¹⁶ *Idem*, p. 83.

anului al șaselea. După cinci ani de luptă cu imperialismul mondial, cu contrarevoluția internațională și cu trădătorii și renegații din rindurile proletariatului însuși, Republica Sovietică Rusă stă astăzi mai mindră și mai viguroasă decît oricînd și privește cu încredere spre zarea revoluției mondiale¹⁷. În manifestele de 7 Noiembrie erau popularizate succesele și înfățișate greutățile din primii ani ai construcției socialiste.

Atitudinea de solidaritate internaționalistă față de Puterea Sovietică, hotărîrea de a o ajuta să depășească greutățile din primii ani rezultate din intervenția imperialistă, s-au concretizat și în publicarea de către P.C.R. a unor chemări adresate maselor muncitoare din România, cum au fost: *Apelul Comisiei Regionale a Sindicatelor din Banat pentru sprijinirea înfometaiilor din Rusia*¹⁸, *Manifestul C.E. al P.S.C.R. din 31 martie 1922 pentru ajutorarea sinistraiilor din Rusia*¹⁹, Comunicatul din 27 aprilie 1922 prin care se anunță constituirea Comitetului „Maxim Gorki” de ajutorare a Rusiei înfometate²⁰ etc.

P.C.R. a dat o interpretare largă, autentică internaționalismului proletar, chemînd masele muncitoare din România să se solidarizeze cu lupta clasei muncitoare din toate țările împotriva asupririi capitaliste, a terorii, a măsurilor de represiune la care era supusă mișcarea comunistă, să sprijine mișcările progresiste de eliberare național-colonială etc. Într-un apel al P.C.R. din 1923, intitulat sugestiv *Susțineți proletariatul german*, se scria: „Tovarăși, proletari din toată lumea! Întindeți o mînă protectoare asupra proletariatului german. Atrageți prin mitinguri de masă atențiunea proletariatului internațional asupra situației din Germania, strîngeți fonduri pentru a veni în ajutorul greviștilor și șomerilor germani, presei, proletariatului german, organizațiilor revoluționare din Germania”²¹.

Pentru sprijinirea luptătorilor revoluționari din Bulgaria, pentru ajutorarea victimelor terorii albe din această țară, P.C.R. a răspîndit o serie de apeluri²² în rîndurile muncitorilor, a organizat stringerea de fonduri în bani, obiecte și alte ajutoare pentru a fi trimise luptătorilor bulgari. În hotărîrea Secretariatului P.C.R. adresată Ministerului de Interne pentru aprobarea organizării campaniei de sprijinire a victimelor terorii din Bulgaria se arăta printre altele: „Comitetul Central al partidului Comunist a hotărît stringerea de ajutoare în bani și obiecte pentru muncitorii, intelectualii și țărani victime ale teroarei din Bulgaria. În vederea aceasta s-a pornit acțiunea de stringere a acestor ajutoare în rîndurile organizațiilor politice și sindicale muncitorești”²³.

Cu ocazia morții în 1924 a genialului învățător și conducător al proletariatului internațional V. I. Lenin, P.C.R. a publicat o serie de materiale prin care chema muncitorii din țara noastră să lupte pentru cauza lui Lenin, pentru înfăptuirea și în România a idealului socialist. În articolul *Lenin, expresia epocii revoluției sociale* publicat în ziarul *Socialismul* se scria: „În Lenin, proletariatul mondial pierde pe conducătorul cel mai genial după Marx și după Engels al revoluției mondiale”²⁴.

De altfel, în mișcarea muncitorească și democratică din țara noastră s-a statornicit tradiția traică a comemorării unor date importante din viața marilor personalități ale clasei muncitoare internaționale, Marx — Engels — Lenin. Astfel, cu prilejul împlinirii a 40 de ani de la moartea lui K. Marx a fost publicat în ziarul *Socialismul* un articol comemorativ intitulat *Karl Marx*, în care se arăta importanța activității teoretice și practice a lui Marx — unul din fondatorii marxismului²⁵.

Printr-o gamă largă de acțiuni întreprinse pentru dezvoltarea spiritului internaționalist în rîndul maselor muncitoare din țara noastră, prin legăturile directe cu mișcarea comunistă, P.C.R. s-a afirmat deci încă de la începutul activității sale ca un detașament activ al mișcării muncitorești mondiale, care și-a onorat pe deplin obligațiile sale internaționaliste.

*

¹⁷ *Socialismul*, anul XVI, nr. 200, 5 noiembrie 1922.

¹⁸ *Documente din istoria Partidului Comunist și a mișcării revoluționare și democratice din România. 1921—1924*, p. 182.

¹⁹ *Idem*, p. 186.

²⁰ *Idem*, p. 205.

²¹ *Idem*, p. 521.

²² *Idem*, p. 564.

²³ *Idem*, p. 600—601.

²⁴ *Socialismul*, anul XIX, nr. 9, 27 ianuarie 1924.

²⁵ *Idem*, anul XVII, nr. 21, 15 martie 1923.

Perioada istorică următoare — cea a zburciunatului deceniu al patrulea — s-a caracterizat prin lupta disperată a popoarelor lumii împotriva forțelor reacționare și agresive ale militarismului japonez, hitlerismului german și ale aliaților lor. Prin atacarea Chinei revoluționare de către imperialismul japonez în 1931, prin expansiunea iar apoi prin declanșarea în 1939 a celui de-al doilea război mondial în Europa de către Germania hitleristă libertatea și ființa națională a zeci de popoare a fost grav periclitată. Iată de ce, lupta popoarelor, a mișcărilor antifasciste, antirăzboinice și democratice a luat în această perioadă o deosebită amploare în toate țările. Peste tot însă rolul hotărîtor în cadrul acestor mișcări l-au avut partidele comuniste și muncitorești. Comuniștii au fost principalii animatori ai luptei poporului pentru salvarea libertății naționale. Ei au fost de asemenea în fruntea acțiunilor pentru lărgirea eforturilor comune ale popoarelor în vederea apărării lor colective în fața invadatorilor fasciști.

În această perioadă, deosebit de critică și pentru poporul român — amenințat din interior de „Garda de fier” cu dictatura fascistă, iar din afară de expansiunea hitleristă — P.C.R., concentrîndu-și în primul rînd eforturile spre organizarea rezistenței naționale antifasciste și antihitleriste a poporului român, nu a uitat nici de obligațiile sale internaționaliste. Dimpotrivă, considerînd absolut necesare acțiunile colective ale clasei muncitoare, ale popoarelor din diferite țări, sincronizarea luptei lor antifasciste și antirăzboinice, P.C.R. a militat consecvent pentru extinderea legăturilor internaționaliste ale poporului român cu alte popoare, partide, organizații pacifiste, pentru participarea delegaților români la congresele mondiale antifasciste și antirăzboinice, pentru coordonarea eforturilor tuturor popoarelor amenințate de pericolul fascismului și războiului imperialist. Totodată, P.C.R. va fi în fruntea acțiunilor de mobilizare a poporului român, de sprijinire directă — uneori cu arma în mînă — a cauzei drepte a libertății altor popoare. În această perioadă, deosebit de grea în viața popoarelor lumii, patrimoniul internaționalist al P.C.R. s-a îmbogățit cu noi dovezi care ilustreau înalta generozitate sufletească a poporului român, hotărîrea sa de a ajuta lupta de eliberare a altor popoare.

Corespunzător sarcinilor acestei perioade istorice gama acțiunilor internaționaliste ale P.C.R., ale poporului român se va îmbogăți și diversifica extrem de mult. Această gamă a cuprins, în primul rînd, promovarea unei politici de pace și prietenie cu primul stat socialist; solidaritatea cu revoluția chineză și apărarea ei în fața imperialismului japonez; apărarea poporului etiopian în fața agresiunii fasciste italiene din 1935; solidarizarea cu cauza sfîntă a libertății Spaniei republicane și lupta cu arma în mînă a celor 500 de voluntari români pe fronturile războiului civil din această țară; sprijinul moral, politic și material acordat popoarelor austriac, cehoslovac și polonez căzute primele victime ale agresiunii hitleriste; lupta unor voluntari români în rezistența antifascistă din Spania, Franța, Uniunea Sovietică etc. în perioada celui de-al doilea război mondial; lupta armatei române după 23 August 1944 pentru zdrobirea hitlerismului german și aliaților lui și eliberarea popoarelor ungar, cehoslovac, austriac etc.

De asemenea, în această perioadă au continuat să fie organizate de către partid o serie de campanii politice menite să cultive spiritul internaționalist în mișcarea muncitorească din România. Astfel, P.C.R. a organizat an de an între 15—25 ianuarie *campania celor trei „L.L.L.”* în care se comemorau Lenin, Karl Liebknecht, Roza Luxemburg — conducători proeminenți ai mișcării comuniste internaționale. Cu acest prilej se răspîndeau manifeste, se publicau articole comemorative etc. care făceau cunoscute muncitorilor din țara noastră tradițiile revoluționare de luptă ale proletariatului internațional²⁶.

Comemorarea lui Marx a devenit de asemenea o tradiție în mișcarea muncitorească din țara noastră²⁷.

În România a fost aniversată în fiecare an la 18 martie *Comuna din Paris*²⁸ — prilej de evocare a glorioaselor tradiții revoluționare de luptă ale proletariatului francez, de reliefare a succeselor sale împotriva fascismului, pentru închegarea frontului popular antifascist.

²⁶ Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XIV—7, nr. inv. 899; A XV—24, nr. inv. 348; A XVI—93; A XVI—104, nr. inv. 2001; A XVI—93, nr. inv. 1908; A XVII—120; A XVII—120, nr. inv. 1944; *Scînteia*, anul IV, nr. 1, ianuarie 1934; *Lupta de clasă*, nr. 1, ianuarie 1934; Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XVIII—1, nr. inv. 684 etc.

²⁷ *Idem*, A XVIII—52, nr. inv. 595.

²⁸ *Idem*, A XV—40, nr. inv. 364; A XVI—102; A XVI—102, nr. inv. 1995 etc.

În rîndul mișcării muncitorești din România au fost popularizate documente despre *activitatea altor partide comuniste și muncitorești și despre activitatea Internaționalei Comuniste*. Astfel, ținînd seama de importanța documentelor Congresului al VII-lea al Internaționalei Comuniste pentru generalizarea tacticii frontului unic muncitoresc și a frontului popular antifascist, P.C.R. a popularizat prin presă și prin manifeste aceste documente²⁹.

O puternică atitudine internaționalistă a vădit P.C.R. și prin organizarea, și în această perioadă, a unor *acțiuni de solidaritate cu victimele terorii fasciste din Germania, Bulgaria etc.* Pe această linie se înscriu acțiunile de solidarizare cu Ernst Thälmann — conducătorul Partidului Comunist German, Dimitrov, Popov, Torgler — implicați în procesul incendierii Reichstagului și care au căzut victime ale justiției și terorii fasciste³⁰. În instrucțiunile C.C. al P.C.R. din iulie 1934 pentru *organizarea campaniei de 1 August — ziua internațională de luptă împotriva războiului imperialist* — se arată că „Se vor formula proteste contra deținerii fruntașului comunist Ernst Thälmann din închisorile Germaniei, care se vor trimite consulatelor și Ministerului Germaniei la București, comuniștii avînd instrucțiuni să organizeze și manifestațiuni ostile în fața acestor instituțiuni ... ca o reacție contra regimului hitlerist”³¹.

Credincios *atitudinii sale profund internaționaliste față de primul stat socialist din lume*, P.C.R. a continuat să popularizeze și în această perioadă în rîndul maselor muncitoare și al opiniei publice din țara noastră succesele construcției socialiste obținute în diferite domenii de către Uniunea Sovietică, politica sa externă de pace, superioritatea orînduirii care se edifica în statul vecin. P.C.R. a militat cu consecvență pentru o politică de pace, prietenie și bună vecinătate cu Uniunea Sovietică. Pentru o asemenea politică au militat și unii oameni politici burghezi clarvăzători, cum a fost Nicolae Titulescu. În climatul favorabil creat în țară de stabilirea în 1934 a relațiilor diplomatice cu statul sovietic, P.C.R. a reușit să creeze o organizație legală de masă — *Amicii U.R.S.S.*³² — transformată ulterior, după dizolvarea ei de către autorități, în *Societatea pentru întreținerea raporturilor culturale dintre România și Uniunea Sovietică*³³. Prin intermediul acestor asociații de prietenie³⁴, ca și a altor organizații de masă — *sindicate, U.T.C., Comitetul Național Antirăzboinic, Comitetul Național Antifascist, Liga Muncii* etc. —, folosind o bogată presă ilegală și legală, manifeste, apeluri, moțiuni, organizînd intruniri și conferințe publice etc., partidul comunist a reușit să facă cunoscute poporului român realizările construcției pașnice din Uniunea Sovietică, contracarînd în bună parte efectele propagandei oficiale burgheze antisovietice. În țara noastră s-a statornicit tradiția traică a sărbătoririi an de an a zilei de 7 Noiembrie, cu care prilej se răspîndea în mase un număr impresionant de manifeste³⁵. Aceasta a fost tema poate cea mai dezbătută în activitatea propagandistică din anii ilegalității — ca o dovadă peremptorie a atitudinii profund internaționaliste a P.C.R. față de primul stat socialist din lume.

Masele muncitoare, întreaga opinie publică progresistă din țara noastră, au manifestat sub conducerea P.C.R., o *atitudine de profundă solidaritate cu China revoluționară*, de condamnare a agresiunii imperialiste japoneze din 1931. În numeroase manifeste, articole de presă și alte materiale propagandistice, P.C.R. s-a arătat solidar cu cauza dreaptă a libertății naționale a eroicului popor chinez. Într-un manifest publicat încă în 1931, cînd se pregătea agresiunea, se arată că „reacțiunea gomindanistă internă și imperialismul japonez, speriate de succesele

²⁹ *Scînteia*, anul V, nr. 23—24 (65) din august 1935; anul V, nr. 25—26 (67), 10 octombrie 1935; anul VI, nr. 14—15 (83—84), 15 septembrie 1936 etc.

³⁰ Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XVIII—125.

³¹ *Idem*, A XVIII—44, nr. inv. 727.

³² Arhiva C.C. al P.C.R., fondul Nr. 24, dosarul Nr. 4150, fila 9.

³³ *Idem*, fondul Nr. 24, dosarul 4151, fila 124/3.

³⁴ Vezi P. Constantinescu-Iași, *Organizații de masă legale conduse de Partidul Comunist din România între anii 1932—1938*, București, 1952; Titu Georgescu, Gh. Ioniță, *Organizații legale de masă promotoare ale relațiilor de prietenie dintre România și U.R.S.S. create și îndrumate de Partidul Comunist Român în anii ilegalității sale, în Marea Revoluție Socialistă din Octombrie și România*, București, 1970; Ioan Chișu, *Asociația Amicii U.R.S.S. — organizație de masă legală condusă de P.C.R. (1934)*, autoreferat asupra lucrării de doctorat, Cluj, 1965 etc.

³⁵ Vezi Ioan Chișu, *Unele aspecte privind rolul manifestelor răspîndite de P.C.R. cu prilejul aniversării zilelor de 15—16 februarie, 1 Mai, 1 August, 7 Noiembrie etc. (1934—1938)*, *Studia*, Seria Istorie, 2, 1966; Ioan Chișu, *Octombrie leninist în tradiția mișcării muncitorești și democratice din România. 1917—1936*, *Studia*, Seria Istorie, 1, 1970.

armatei roșii chineze formate din muncitori, țărani—pun la cale planuri de atacare a Chinei, de înăbușire a mișcării revoluționare”³⁶. Un alt manifest al P.C.R. din 1931 avea de asemenea drept temă solidaritatea românească cu poporul chinez care lupta împotriva reacțiunii burgheze interne și a militaristilor japonezi care ocupaseră Manciuria: „Împotriva acestei exploatari singeroase s-au organizat muncitorii și țăranii mici în Partidul Comunist Chinez, au format Armata Chineză Roșie. Mișcarea revoluționară crește zilnic și astăzi Armata Roșie Chineză a ocupat o regiune de 80 de milioane de locuitori, a împărțit pământul țăranilor mici, toate fabricile au trecut în minile muncitorilor. Astfel, 80 de milioane de chinezi au alungat pe domnii singeroși și au introdus domnia muncitorilor și țăranilor”³⁷. În încheierea manifestului erau chemate masele muncitoare din România să-și ridice glasul împotriva agresiunii imperialismului japonez asupra poporului chinez.

În manifestul intitulat sugestiv *Jos războiul împotriva muncitorilor și țăranilor revoluționari din China*, editat și răspândit de către P.C.R., în 1932, sint demascate uneltirile agresive ale imperialismului internațional împotriva Chinei revoluționare: „Burghezia imperialistă din întreaga lume a pornit măcelul împotriva maselor nevoiașe revoluționare din China. Revoluția chineză înaintază cu pași repezi ... În fața formidabilului avânt revoluționar burghezia a încheiat frontul unic contrarevoluționar”³⁸. În încheiere, P.C.R. cheamă muncitorii, țăranii, soldații, marinari și recruții — cărora le este adresat manifestul — la solidaritate internațională cu cauza dreaptă a revoluției chineze, a poporului chinez.

Drama poporului chinez, necesitatea solidarizării tuturor partidelor comuniste cu cauza lui dreaptă este exprimată foarte plastic într-un manifest al P.C.R. din 1931: „Războiul imperialist de împărțire a Chinei înaintază cu tot convoiul său de grozăvii. Mii de muncitori și țărani au căzut pînă acum victime acestui nou atac al imperialismului japonez. Orașe întregi au fost incendiate”. Se arată apoi că partidele comuniste din toată lumea, sub conducerea Internaționalei Comuniste, sint singurele forțe reale de împotrivire contra războiului imperialist și de mobilizare a maselor contra noului război imperialist. Adresindu-se maselor muncitoare din țara noastră, manifestul P.C.R. arată: „Datoria voastră este de a vă ridica la luptă contra imperialismului japonez și contra aliaților și susținătorilor săi. cerind retragerea armatelor imperialiste din China”³⁹.

Solidaritatea românească cu cauza dreaptă a poporului chinez o găsim exprimată și în multe alte manifeste și materiale propagandistice⁴⁰.

După instaurarea în 1933 a hitlerismului în Germania a început să crească pericolul fascist, hitlerist și pentru alte popoare ale Europei. Într-o serie de țări începe lupta deschisă dintre forțele fascizante și forțele patriotice progresiste, antifasciste. O asemenea confruntare deschisă a fost și cea din *Austria, din februarie 1934*. Cu acest prilej P.C.R. a chemat masele muncitoare din țara noastră să se solidarizeze cu lupta eroică a clasei muncitoare austriece împotriva pericolului fascist, hitlerist, înfierind atacul brutal organizat la Viena asupra forțelor populare. Într-un manifest din februarie 1934 se arată că „Muncitorimea din Austria s-a răsculat împotriva dictaturii fasciste a regimului Dolfuss.

Ea n-a mai putut răbda jugul, exploatarea și sugrumarea mereu crescînde ale dictaturii fasciste a bancherilor, fabricanților și moșierilor. Și burghezia și moșierii n-au mai fost în stare să dea decît reducerea lefurilor de mizerie, flămînzirea celor fără de lucru și răpirea libertăților de întrunire, de presă și de grevă”⁴¹. După ce condamnă represiunea singeroasă a trupelor guvernului și a batalioanelor fasciste asupra muncitorilor din Viena, manifestul arată că P.C.R., clasa muncitoare din România, la fel ca întreaga mișcare revoluționară din toată lumea, sint alături de eroica muncitorime din Austria „... Prin întruniri, demonstrații și greve demonstrative, greve politice de masă, muncitorii, țăranii și funcționarii din România trebuie să-și manifeste solidaritatea de luptă cu frații lor din Austria”⁴².

³⁶ Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XIV—34, nr. inv. 1466.

³⁷ *Idem*, Cota A XV—72, nr. inv. 1204.

³⁸ *Idem*, Cota A XVI—99, nr. inv. 1991.

³⁹ *Idem*, Cota A XVII—2, nr. inv. 545.

⁴⁰ *Idem*, Cota A XVI—102 etc.

⁴¹ *Idem*, Cota A XVIII—8, nr. inv. 691.

⁴² *Ibidem*.

Un alt manifest din februarie 1934, adresat tuturor celor ce muncesc din țară, arată că „Tunurile grele au bubuit la Viena și în toată Austria. Mitraliere și aruncătoare de mine și tancuri au scuipat foc zi și noapte timp de o săptămână. Armata mercenară și gărzile „creștine” ale Heimwehr-ului au scâldat în sînge întreaga țară austriacă”⁴³. Este înfățișată apoi solidaritatea în luptă a muncitorilor comuniști și social-democrați care au înfăptuit pe baricade frontul unic muncitoresc în ciuda greutăților și trădărilor de pină atunci.

Pagini luminoase în cartea de aur a internaționalismului, a solidarității sfinte a popoarelor la vremuri de restriște a înscris poporul român condus de P.C.R. și prin *sprijinirea luptei pentru apărarea ființei naționale a poporului abisinian copleșit în 1935 de către Italia fascistă a lui Mussolini*. Încă în perioada premergătoare agresiunii, P.C.R. a demască în fața lumii întregi pericolul care se crea pentru Abisinia, pentru pacea lumii. Într-un manifest din august 1935 se arată că: „Italia terorii și mizeriei fasciste e gata să aprindă făclia războiului contra Abisiniei”⁴⁴. P.C.R. chema popoarele să-și ridice glasul în apărarea dreptului la viață al poporului abisinian.

După declanșarea agresiunii, opinia publică progresistă românească și-a intensificat eforturile de sprijinire a luptei drepte a Abisiniei. În țara noastră a fost răspîndit de către mișcarea antifascistă *Apelul lansat de Comitetul internațional pentru apărarea poporului etiopian*. În ziarul *Torța*, profesorul universitar P. Constantinescu-Iași, președintele C.N.A., publică un articol plin de căldură și intitulat sugestiv *Pentru Abisinia, pentru pace*, în care este exprimată solidaritatea efectivă a poporului român față de poporul abisinian, cere să se formeze și la noi în țară un *Comitet pentru apărarea Etiopiei*⁴⁵. Sînt răspîndite o serie întreagă de materiale propagandistice cu o puternică amprentă internaționalistă.

Sentimente de profundă simpatie și solidaritate românească cu lupta dreaptă a poporului etiopian au fost exprimate și de către Nicolae Titulescu de la înalta tribună a Ligii Națiunilor de unde a demască cu curaj pe agresorii fasciști, cerînd tuturor țărilor să boicoteze Italia fascistă, să-i aplice sancțiuni economice pentru a o sili în felul acesta să redea libertatea Abisiniei.

Atitudinea profund umană a poporului român — exprimată de N. Titulescu la Liga Națiunilor — a fost astfel apreciată de împăratul Etiopiei, Haile Selassie: „Ceea ce a făcut Titulescu pentru poporul etiopian este înscris în inimile tuturor etiopienilor și amintirea faptelor sale va trăi veșnic”⁴⁶.

P.C.R. a popularizat în rîndurile mișcării muncitorești și democratice din țara noastră *luptele antifasciste și antivăzboinice ale proletariatului internațional*⁴⁷ în scopul dezvoltării solidarității cu cauza dreaptă a libertății și păcii popoarelor, al preluării experienței pozitive pentru lupta antifascistă din țara noastră.

Într-un manifest de 1 August 1934 — ziua internațională de luptă împotriva războiului imperialist — P.C.R. sublinia succesele luptelor muncitorești din România, Austria, Franța etc. bazate pe frontul unic muncitoresc: „Arma puternică contra acestuia (războiului — n.n.) este frontul unic al tuturor muncitorilor, cum am arătat și luptele din februarie din 1933 în România, ridicarea armată din Viena în februarie 1934, luptele de stradă din Franța tot din februarie”⁴⁸.

Într-o broșură editată cu prilejul zilei de 1 Mai 1935 sînt reliefate de asemenea eroicele lupte antifasciste ale popoarelor austriac, francez, etiopian: „Luptele eroice pe baricade ale proletariatului austriac, luptele de stradă ale proletariatului parizian care, sub conducerea Partidului Comunist a realizat în cursul luptelor adevăratul front unic de acțiune și a răsturnat pentru un moment, odată cu guvernul fascist Doumergue, planul dictaturii fasciste în Franța — ne arată cum împotriva fascismului se ridică cu putere și cu succes cînd are conducere comunistă frontul revoluționar proletar”⁴⁹.

⁴³ *Idem*, Cota A XVIII—9, nr. inv. 692.

⁴⁴ *Idem*, Cota A XIX—49, nr. inv. 838.

⁴⁵ *Torța*, nr. 1, 1 noiembrie 1935.

⁴⁶ *Scînteia*, nr. 3692, 27 septembrie 1964.

⁴⁷ *Lupta de clasă*, anul XV, nr. 2, februarie 1934; *Lupta de clasă*, anul XVII, nr. 1, august-septembrie 1936 etc.

⁴⁸ Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XVIII—52, nr. inv. 1424.

⁴⁹ *Idem*, Cota A.b. XIX—1, nr. inv. 840.

P.C.R. a popularizat pe larg succesele tacticii frontului unic muncitoresc și a frontului popular antifascist din Franța. „În Franța — se arată într-un manifest din aprilie 1935 — frontul unic în urma agitației formidabile a Partidului Comunist Francez s-a impus șefilor social-democrați francezi. În Franța frontul unic prin puterea lui formidabilă a răsturnat guvernul Doumergue, a înfruntat atacul fascismului francez”⁵⁰.

Evenimentele dramatice petrecute în Spania anilor 1935–1936 au prilejuit însă cele mai înalte dovezi de internaționalism — dus în multe cazuri până la sacrificiul suprem — din partea poporului român. Față de lupta eroică a forțelor antifasciste republicane spaniole împotriva reacțiunii fasciste interne și internaționale, poporul român în frunte cu comuniștii a manifestat de la început o caldă simpatie, o profundă solidaritate. Prin numeroase manifeste, articole de presă, conferințe, întruniri etc., P.C.R. a făcut cunoscute maselor populare și opiniei publice din țara noastră evenimentele din Spania, chemându-le să sprijine lupta forțelor patriotice. Astfel, într-un manifest se relatează despre cauzele războiului civil, în Spania, „Sînt trei ani de la răsturnarea fascismului din Spania și întărit din nou sub masca ‘democrației’ republicane spaniole, el a pornit din nou la ofensiva fățișă contra clasei muncitoare.

Dar împotriva acestei amenințări formidabile voința unită a proletariatului a ridicat punnii întregii țări muncitoare.

Greva generală a zguduit Spania de la un capăt la altul. În locurile unde țărănimia a susținut mai energic proletariatul și unde acesta era încheat mai cu putere în jurul avangardei sale, greva s-a transformat în luptă armată contra fascismului.

Zeci de mii de cadavre acoperă văile Asturiei. Alături au luptat și alături și-au vărsat singele muncitorii comuniști și socialiști. Frontul unic pecetluit în lupta comună, s-a arătat ca o forță peste care nici un fascism nu va putea trece”⁵¹.

P.C.R. atrăgea atenția asupra semnificației înfruntării de forțe din Spania, a faptului că triumful fascismului ar putea însemna o lovitură grea dată forțelor muncitorești, democratice, antifasciste și antirăzboinice din întreaga lume. De aceea, adresându-se maselor populare din România, le cheamă la luptă solidară cu eroicul și curajosul popor spaniol. „Nu e timp de pierdut. Partidul Comunist vă cheamă pe toți la luptă solidară. Organizați mitinguri și demonstrații de protest în toate orașele și satele, în toate fabricile din țară. Alegeți și trimiteți delegați de protest la legațiunea și consulatele spaniole.

Strîngeți fonduri de ajutor pentru victimele războiului civil din Spania”⁵².

Numeroase materiale propagandistice evidențiau legătura care există între lupta antifascistă a poporului spaniol și lupta antifascistă a poporului român, subliniind și din acest punct de vedere importanța solidarității românești cu Spania republicană. Într-un manifest din august 1936 se preciza în acest sens că, ajutînd și sprijinînd eroicul popor spaniol, poporul român apără libertatea și independența sa, lovește în fascismul internațional și în susținătorii lui din România. „Convocați adunări, mitinguri și demonstrații de stradă contra ajutorului dat de fascismul german, italian și portughez contrarevoluției spaniole. Strîngeți bani pentru ajutorarea poporului spaniol! Votați moțiuni de simpatie, trimiteți telegrame de solidaritate eroicului popor spaniol! Faceți zid de fier în jurul bravului popor spaniol care apărîndu-și viața și libertatea sa, apără pacea lumii”⁵³.

Rezultatele acestei puternice munci propagandistice desfășurate de partid în favoarea Spaniei republicane s-au concretizat în colectarea unor importante ajutoare în bani, haine, alimente, medicamente etc. care au fost trimise luptătorilor din Spania. Manifestarea supremă a internaționalismului a fost însă înrolarea a 500 de voluntari români în brigăzile internaționale care au luptat pe singeroasele fronturi ale războiului civil, mulți din ei căzînd eroic pentru libertatea poporului spaniol.

Referindu-se la această strălucită pagină de internaționalism, Dolores Ibarruri scria: „Din România, care gemea sub sceptrul unei monarhii străine și unde își făceau de cap teroriștii din ‘Garda de fier’, organizație încurajată de cele mai reacționare cercuri de moșieri și capi-

⁵⁰ *Idem*, Cota A XIX—1, nr. inv. 790; *Scînteia*, anul VI, nr. 1—2 (70—71), ianuarie 1936 etc.

⁵¹ Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XIX—25, nr. inv. 814.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ *Idem*, Cota A XX—6, nr. inv. 931.

taști, au plecat spre Spania, cuprinsă de flăcări, sute de combatanți români care s-au distins prin eroismul lor”⁵⁴.

P.C.R. a continuat să explice opiniei publice progresiste românești mersul evenimentelor din Spania, iar apoi cauzele înfringerii forțelor republicane. „După veacuri de asuprire — aprecia P.C.R. —, poporul spaniol a zdrobit o parte a lanțurilor ce-l încătușau și a ales un guvern al său, guvernul Frontului Popular. El trebuia să asigure o viață mai bună tuturor celor obidiți: muncitorilor, țăranilor, meseriașilor, micilor negustori și intelectualilor. 90 la sută din popor a votat pentru acest guvern”. Teama de acest guvern popular a făcut ca reacțiunea fascistă internă și internațională să se coaleză. Numai intervenția militară directă a Germaniei și Italiei fasciste și ajutorul acordat trupelor franchiste au putut înfringe forțele populare spaniole și forțele internaționaliste care au luptat aici”⁵⁵.

Expansiunea Germaniei hitleriste din anii 1938—1939 asupra *Austriei, Cehoslovaciei și Poloniei* a dus nu numai la suprimarea libertății unor popoare libere, dar și la declanșarea celui de-al doilea război mondial care a pus în joc independența, pacea și viața tuturor popoarelor Europei. Aceste evenimente au creat un pericol iminent și pentru ființa națională a poporului român. „După cucerirea Austriei de către armatele lui Hitler — avertiza un manifest al P.C.R. — independența țării noastre este grav amenințată împreună cu existența țărilor mici vecine”⁵⁶. După ocuparea Cehoslovaciei, un alt manifest al partidului trăgea semnalul de alarmă: „Trupele de asalt ale lui Hitler au invadat Cehoslovacia și se găsesc la granița țării noastre. Întreg poporul să se pună în stare de alarmă!”⁵⁷.

Exprimând îngrijorarea față de pericolul ce se crea pentru țară care devenea și mai „pindită” o dată cu apropierea agresiunii de granița românească, chemind poporul la rezistență națională și lupta cu arma în mână împotriva invadatorilor hitleriști și revizionisti horthyști, P.C.R. a chemat totodată masele să se solidarizeze cu lupta popoarelor căzute primele victime ale agresiunii fasciste. În numeroase materiale era înfățișată situația grea la care erau supuse popoarele aflate sub regimul fascist. „În Germania, în Austria și în ținutul cehoslovac ocupat de Hitler domnește un regim de jaf și asuprire sălbatică. Foamete și mizerie, un regim de pușcărie în fabrici și pe ogoare — iată ce a dat Hitler poporului german”⁵⁸.

În hotărîrea Comitetului Teritorial al P.C.R. din Ardeal și Banat din septembrie 1938 a fost exprimat un salut frățesc, de îmbărbătare popoarelor Cehoslovaciei căzute victime expansiunii fasciste. „Tovarăși! Frați cehoslovaci! Toate popoarele iubitoare de pace ale republicii democratice! Muncitori, țărani, burghezi! Mențineți-vă în strînsă unitate și disciplină. Numai astfel puteți apăra independența patriei voastre, pacea și democrația. Opinia publică democratică din întreaga lume este alături de voi.

Tovarăși! Popoare din Cehoslovacia! Toți oamenii cinstiți din Ardeal și Banat nu vă părăsim.

Jos miinile de pe Cehoslovacia!

Trăiască integritatea teritorială a Republicii Cehoslovace democratice și independente! Libertatea, pacea, bunăstarea popoarelor sale!

Trăiască alianța antifascistă cehoslovaco-română”⁵⁹.

După atacarea de către hitleriștii germani a Poloniei în septembrie 1939, P.C.R. a adresat un vibrant manifest de solidaritate cu poporul polonez. „Poporul polonez este victima celei mai sălbatice agresiuni fasciste. Bestiile fasciste bombardează Varșovia. Orizontul este din nou întunecat de un nou război mondial datorită politicii trădătoare și nefaste a clicii reacționare mondiale în frunte cu Chamberlain și Daladier”⁶⁰.

Manifestul chema poporul român să-și ridice glasul împotriva agresiunii fasciste, să acorde ajutor poporului polonez în lupta sa dreaptă.

Trebuie amintit că atitudinea plină de compasiune, de solidaritate fierbinte cu popoarele austriac, cehoslovac și polonez căzute victime ale agresiunii hitleriste s-a manifestat ca o

⁵⁴ Dolores Ibarruri, *Singura cale*, București, 1963, p. 388.

⁵⁵ Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XXIII—32, Nr. inv. 1954.

⁵⁶ *Idem*, Cota A XXII—5, nr. inv. 990.

⁵⁷ *Idem*, Cota A XXIII—9, nr. inv. 1030.

⁵⁸ *Idem*, Cota A XXII—8, nr. inv. 993.

⁵⁹ *Idem*, Cota A XXII—11, nr. inv. 996.

⁶⁰ *Idem*, Cota A XXIII—12, nr. inv. 1033.

continuare firească a politicii externe românești pentru care militase consecvent P.C.R. „Politica consecventă democratică, antifascistă a Partidului Comunist — se arată într-un manifest din 1937 — cere o politică de apărare a păcii și progresului în lumea întreagă, alături de marile state democratice, în frunte cu Uniunea Sovietică, Franța, Statele Unite și Anglia, care luptă pentru pace; politica de susținere a Ligii Națiunilor și luptă pentru prefacerea ei în organ de înfăptuire a politicii consecvente de securitate colectivă și de înfrângere a oricărui agresor; politica de întărire a Micii Antante și a 'Înțelegerii Balcanice'; politica de ajutorare a poporului spaniol, care apără democrația, libertatea și pacea contra generalilor sperjuri și intervenționiștilor fasciști; politica de sprijinire a poporului chinez — este singura politică care corespunde nevoilor maselor, dezvoltării lor pașnice”⁶¹.

Astfel, România a luat atitudine hotărâtă împotriva dezmembrării Cehoslovaciei de către Germania hitleristă, a refuzat să accepte propunerea Poloniei de a participa la mutilarea Cehoslovaciei, arătând, totodată, că este gata să permită aviației sovietice să treacă peste teritoriul său pentru a veni în ajutorul statului cehoslovac⁶². România a acordat ajutor direct miilor de refugiați cehi și polonezi fugiți din țară din fața trupelor naziste, a ajutat la trecerea prin țara noastră a guvernului și tezaurului statului polonez etc.⁶³.

Acțiunile internaționaliste ale poporului român au continuat într-o serie de forme noi cerute de evenimente și în anii celui de-al doilea război mondial. Cu toate că el însuși a căzut victima expansiunii hitlerismului german și horthysmului maghiar, poporul român a sprijinit în continuare, prin sute și mii de fii ai săi, lupta sfântă a eliberării popoarelor de sub tirania fascistă. Astfel mulți voluntari români, cărora după terminarea războiului civil din Spania statul român nu le-a permis să se reîntoarcă în țară⁶⁴, s-au înrolat alături de alți antifasciști români în mișcarea de rezistență din Franța, unii din ei căzind eroic în luptele pentru eliberarea Parisului. Sute de voluntari și partizani români au luptat în Uniunea Sovietică și în alte țări pe întinsele fronturi de luptă împotriva fascismului. Manifestarea supremă însă a contribuției internaționaliste a poporului român la cauza libertății popoarelor a fost contribuția sa armată la dezrobirea Ungariei, Cehoslovaciei și Austriei de sub jugul fascist, în care au căzut victime 170 000 de români.

Cu un asemenea tezaur de tradiții internaționaliste se prezintă P.C.R. la gloriosul său jubileu de 50 de ani. Aceste tradiții au fost ridicate pe o treaptă superioară în anii revoluției populare și construcției socialiste. Astăzi, P.C.R. își îndeplinește cu aceeași consecvență obligațiile sale internaționaliste—construind cu succes socialismul în țara sa și contribuind astfel la întărirea sistemului socialist mondial, înzecindu-și eforturile pentru întărirea unității țărilor socialiste și a mișcării comuniste internaționale, sprijinind luptele de eliberare a clasei muncitoare și a tuturor forțelor progresiste din țările capitaliste, susținând mișcările de eliberare național-coloniale și eforturile țărilor eliberate de a se dezvolta pe linia progresului social și național, promovînd ca partid de guvernămînt o politică externă activă de pace, independență și libertate națională a tuturor popoarelor.

IOAN CHIȘU

⁶¹ *Idem*, Cota A XXI—7, nr. inv. 982.

⁶² Miron Constantinescu, Constantin Daicoviciu, Ștefan Pascu, *Istoria României — compendiu*, București, 1969, p. 520.

⁶³ Vezi Aurel Loghin, Dumitru Tuțu, *Sprijinul acordat refugiaților polonezi în anii celui de-al doilea război mondial*, A.I.S.I.S.P., 4, 1968.

⁶⁴ Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XXIII—7, nr. inv. 1028.

DER PROLETARISCHE INTERNATIONALISMUS — EINE KON- STANTE IN DER GESCHICHTE DER KOMMUNISTISCHEN PARTEI RUMÄNIENS (1921—1944)

(Zusammenfassung)

Gestützt auf eine reichhaltige, noch unveröffentlichte geschichtliche Dokumentation von Akten, Manifesten, Presse usw., erläutert vorliegender Artikel die konsequent internationalistische Politik der K.P. Rumäniens im Zeitraum 1921—1944. Ausdruck dieser Politik waren: die Bekanntmachung der Erfolge im sozialistischen Aufbau und der Friedenspolitik des ersten sozialistischen Staates; die Solidarität mit dem Kampf der Arbeiterklasse und aller fortschrittlichen Kräfte in den anderen Ländern gegen die kapitalistische Ausbeutung und Unterdrückung; die Unternehmungen zur Befreiung der Führer der Arbeiterklasse anderer Länder, Opfer des faschistischen Terrors — Ernst Thälmann, Georgij Dimitrov u.a.; die Solidarität mit dem chinesischen Volk in seinem Abwehrkampfe gegen den japanischen Imperialismus; die Unterstützung des äthiopischen Volkes gegen die italienische faschistische Aggression im J. 1935; die aktive Solidarität und der Kampf mit bewaffneter Hand der 500 rumänischen Freiwilligen für die Freiheit des republikanischen Spanien; die Unterstützung des österreichischen, tschechoslowakischen und polnischen Volkes, die der hitleristischen Aggression 1938—1939 zum Opfer fielen; der Kampf rumänischer Freiwilliger im antifaschistischen Widerstand in Frankreich, der Sowjetunion usw.; der Kampf der rumänischen Armee im Krieg gegen das Hitlerregime zur Befreiung anderer Völker vom faschistischen Joch.

DIN LUPTA ANTIFASCISTĂ ȘI ANTIREVIZIONISTĂ DUSĂ DE FORȚELE PATRIOTICE PROGRESISTE DIN ROMÂNIA ÎN ANII 1936 – 1937

Încurajate de succesele imperialismului fascist pe plan european (ocuparea zonei demilitarizată a Rinului, declanșarea rebeliunii franchiste, desăvârșirea ocupării Abisiniei de către trupele Italiei fasciste), organizațiile prohitleriste din România, la ordinul și cu sprijinul Berlinului, au declanșat în vara anului 1936 o puternică mișcare împotriva frontului democratic aflat în marș victorios.

Bandele fasciste înarmate au organizat în cursul lunii iulie 1936 numeroase atacuri asupra sediilor unor ziare democratice (*Adevărul*, *Facla*, *Dimineața*) arzând în public presa progresistă, terorizând populația pașnică, devastând și incendiind magazine. Aceste acțiuni barbare s-au soldat cu morți, numeroși răniți și uriașe pagube materiale. Sub pretextul pericolului comunist, fasciștii au desfășurat o violentă campanie împotriva lui Nicolae Titulescu și a relațiilor de amiciție româno-franceze.¹

Referindu-se la cauzele manifestațiilor fasciste din capitală, într-un articol intitulat „Dr-ul Goebbels a pus în acțiune oamenii săi din București”, ziarul francez „L'Agence économique et financière” nota :

„Este vorba de o tentativă care are drept scop să suprimă prin violență un obstacol jenant pe drumul unei alianțe cu al treilea Reich”.²

Iritate de faptul că debarcarea lui Nicolae Titulescu din conducerea ministerului de externe, în august 1936, nu a fost însoțită de o schimbare în cursul politicii externe a României, așa cum sperau că se va întâmpla, cercurile fasciste interne și externe și-au intensificat provocările. Declarațiile brutale făcute de Mussolini, cerând „dreptate” pentru Ungaria pe care a apreciat-o ca fiind „marea mutilată”, au fost urmate de manifestațiile cuzisto-legionare³ din noiembrie 1936, asociate cu scandaluri provocate în parlament de deputații fasciști.⁴

Riposta forțelor democratice în frunte cu clasa muncitoare a fost însă deosebit de puternică, întreaga opinie publică democratică protestând prin mari manifestații de simpatie și solidaritate cu victimele bandelor criminale. Pe linia activității consecvente desfășurate împotriva hitlerismului și a

¹ *Adevărul*, anul 50, nr. 16082 din 30 iunie 1936.

² *Adevărul*, anul 50, nr. 16077 din 24 iunie 1936.

³ *Universul*, anul 53, nr. 311 din 10 noiembrie 1936 și nr. 325 din 24 noiembrie 1936.

⁴ *Zorile*, anul II, nr. 588 din 18 decembrie 1936.

agenturilor sale din România s-a situat în fruntea luptei antirevizioniste pentru apărarea independenței, integrității și suveranității naționale.

Relevînd necesitatea organizării rezistenței armate a întregului popor în fața pericolului invaziei hitleriste, Plenara a V-a a P.C.R. din august 1936 preciza în rezoluția referitoare la atitudinea comuniștilor față de problemele războiului și păcii:

„În caz că Germania hitleristă, dezlănțuind războiul în Europa și contra U.R.S.S., va ataca România cu ajutorul Ungariei horthyste, comuniștii vor considera necesară apărarea fiecărei palme de pămînt a țării noastre pentru a feri poporul român și naționalitățile conlocuitoare din România de subjugarea de către fascismul german. Continuînd lupta pentru asigurarea pozițiilor economice și politice ale muncitorimii, țărănimii și naționalităților asuprite, noi, comuniștii vom intra în primele rînduri ale luptătorilor pentru respingerea agresiunii fasciste și vom duce războiul pînă la capăt, neîngăduînd burghezimii române să facă compromisuri cu țările fasciste atacante”.⁵

Cu prilejul Congresului ceferist, care a avut loc în iulie 1936 la Brașov, a fost adoptată o rezoluție împotriva fascismului și a războiului. Evidențiînd gravitatea pericolului fascisto-revizionist ce amenința independența națională a țării, Congresul sindicatelor ceferiste a hotărît mobilizarea întregii mase ceferiste în lupta contra războiului, pentru pace. S-a subliniat și cu acest prilej că numai încheierea unei largi coaliții antifasciste care să cuprindă totalitatea forțelor democratice, avînd ca bază frontul unic muncitoresc, poate bara drumul fascismului și al războiului⁶. Luptînd în front unic, muncitorii au respins atacul reacțiunii, declanșat împotriva sediilor P.S.D. și ale C.G.M. Echipele proletare de apărare au dat o puternică ripostă atacurilor huliganice ale fasciștilor⁷. Luînd cuvîntul în cadrul unei impunătoare manifestații democratice, Marin Florea Ionescu, secretar al Confederației Generale a Muncii, a propus ca fiecare sindicat să-și organizeze o gardă compusă din cei mai devotați membri ai mișcării muncitorești, gardă care avea misiunea de a apăra membrii sindicatului respectiv⁸.

Totodată, importante personalități politice ca dr. Petru Groza, dr. N. Lupu, Virgil Madgearu, Armand Călinescu au demască și condamnat acțiunile criminale organizate de grupările fasciste din România, ca fiind de inspirație hitleristă⁹.

„La prima vedere — arată Virgil Madgearu într-un interviu acordat ziarului „Le Petit Parisien” — s-ar părea că ei [legionarii și cuziștii — n.a.] sînt răspunzători de excesele antisemite și de manifestațiile anticomuniste care s-au produs în România în ultimul timp. Dar ei nu sînt decît o mască. În realitate, acțiunea lor este pe de-a întregul poruncită de Berlin, care în toate chipurile îi inspiră și îi susține”¹⁰.

Subliniînd faptul că poporul român este în marea lui majoritate refractar fascismului și ostil oricărei politici de violență, întreaga presă franceză, infierînd acțiunile hitleriste, releva suportul moral și financiar berlinez al grupărilor fasciste din România, fără de care ele n-ar fi ajuns niciodată să joace un rol cît de mic în viața politică națională¹¹.

Toamna anului 1936 și prima lună a anului 1937 a cunoscut o amplă mișcare națională antifascistă și antirevizionistă care în fapt a risipit iluziile celor ce considerau că prin înălțarea lui Nicolae Titulescu se va schimba și orientarea politică a României pe plan extern. P.C.R., P.S.D., Liga antirevizionistă, Partidul Național Liberal, Partidul Național Țărănesc, Partidul Țărănesc Radical, alte partide și asociații de diferite orientări și compoziții sociale

⁵ Arhiva I.S.I.S.P., cota Ab XX—3 (*Rezoluțiile și hotărârile Plenarei a V-a lărgite a C.C. al P.C.R., din august 1936*).

⁶ *Dimineața*, anul 32, nr. 10632 din 31 iulie 1936.

⁷ Ștefan Voitec, *Din istoria luptei pentru unitatea clasei muncitoare*, în *Momente din istoria Partidului Comunist Român*, București, 1966, p. 64.

⁸ *Adevărul*, anul 50, nr. 16075 din 21 iunie 1936.

⁹ *Adevărul*, anul 50, nr. 16082 din 30 iunie 1936 (*Interview cu dr. Petru Groza*) și nr. 16083 din 1 iulie 1936 (*Manifestul organizației de Argeș a PNT condusă de Armand Călinescu*).

¹⁰ *Adevărul*, anul 50, nr. 16088 din 7 iulie 1936.

¹¹ *Adevărul*, anul 50, nr. 16078 din 25 iunie 1936 (articolul „Întreaga presă franceză infieră acțiunea hitleristă a Universului”).

au organizat în întreaga țară manifestații de protest împotriva declarațiilor provocatoare ale lui Mussolini, condamnând șovinismul și revizionismul internațional¹³. Mobilizată, democrația română a cerut solidarizarea întregului popor român împotriva acelor politicieni și partide care puneau în primejdie națiunea. Pretutindeni, la Oradea, Satu Mare, Arad, Carei, Cernăuți, Brașov, Reșița etc., fără a ține seama de numele partidului care organiza demonstrația, masele largi populare, indiferent de apartenența socială, le-au transformat în demonstrații patriotice, manifestându-și hotărârea de a se jertfi pentru apărarea țării¹⁴.

Întruniți la 21 noiembrie 1936 într-o adunare de protest, reprezentanții P.C.R. și P.S.D. (Popescu-Doreanu, Trandafirescu, Titel Petrescu, I. Clopoțel, I. Mirescu, I. Flueraș) au condamnat cu energie discursul căpeteniei fasciste de la Roma, chemând întregul popor să dea o ripostă puternică revizionismului. Vorbitorii au relevat cu mândrie reacția negativă a întregii națiuni față de fascism¹⁵.

Cu ocazia demonstrației antirevizioniste de la Satu Mare, organizată la 5 octombrie 1936 din inițiativa P.N.Ț. și la care a participat și o delegație a Partidului agrarian cehoslovac, condusă de deputatul Ribarek, masele populare au condamnat fascismul și revizionismul; s-a manifestat pentru Nicolae Titulescu, strigându-se: „Jos fascismul!”, „Jos nemții!”. Adunarea populară a adoptat o moțiune care pune la loc de frunte sarcina apărării granițelor cu orice sacrificiu¹⁶.

„Neamul românesc — se sublinia într-o moțiune a Ligii Antirevizioniste din 6 noiembrie 1936 — intră de acum în faza cind el va trebui să arate lumii întregi că știe să-și apere dreptul său pînă la moarte, și că sprijinul dat dușmanilor noștri ori din ce parte ar fi nu ne intimidază”¹⁷.

Cu ocazia întrunirilor și manifestațiilor antirevizioniste s-a luat poziție împotriva uneltirilor cercurilor hitleriste de a stimula în România curente de adversitate față de Uniunea Sovietică. Luînd cuvîntul la manifestația antirevizionistă organizată de P.N.Ț. la Chișinău, care a întrunit peste 50 000 de participanți, Virgil Madgearu releva:

„Locul României este alături de state antirevizioniste. România nu se poate angaja în cruciada antibolșevică”¹⁸.

În același timp, la întrunirea național — liberală din Turnu Severin, Ion Incuț evidenția politica de bună vecinătate promovată de Uniunea Sovietică și România, bazată pe neamsetecul în treburile interne și pe respectul reciproc. Totodată, Ion Incuț a subliniat faptul că deși aveau un regim politic diferit, faptul nu împiedeca cele două țări să întrețină raporturi de prietenie, ca de la stat la stat.

„Această lămurire — arăta „Adevărul” în numărul său din 27 octombrie 1936 — este bine venită. Mai ales pentru țara noastră care, ca vecină a Rusiei, are tot interesul să trăiască în relații de bună vecinătate cu ea”¹⁹.

Cu prilejul aniversării desăvîrșirii unității statului român, la 1 decembrie 1936, au avut loc în întreaga țară mari demonstrații și întruniri antirevizioniste, pentru unitatea națională, la care au participat partidele politice, organizațiile politice și obștești, masele largi populare, precum și reprezentanți ai guvernelor și parlamentelor din Cehoslovacia și Iugoslavia. Cu acest prilej, parlamentul a organizat o ședință solemnă.

La București, Cluj, Oradea, Chișinău, Lugoj și în alte orașe ale țării, mitingurile patriotice s-au încheiat cu manifestații de stradă²⁰.

Trebuie subliniat că în aceste momente grele pentru țară, un aport deosebit în lupta de apărare a suveranității statului și-a adus și partea cea mai importantă și conștientă a minorităților naționale: maghiari, germani etc.

¹³ Biblioteca Centrală de Stat, fond St. Georges P XC/D. 4 (*Roumanie — La politique de M. Victor Antonescu*, în *Affaires étrangères*, Paris, an. 7, 4 aprilie 1936, p. 245).

¹⁴ *Universul*, anul 53, nr. 318 din 17 noiembrie 1936; vezi și numerele 319 din 18 noiembrie 1936, 324 din 23 noiembrie 1936 și 325 din 24 noiembrie 1936.

¹⁵ Arhiva C.C. al P.C.R., fond nr. 28, dosar nr. 4435, f. 170.

¹⁶ *Adevărul*, anul 50, nr. 16166 din 6 octombrie 1936.

¹⁷ *Universul*, anul 53, nr. 308 din 7 noiembrie 1936.

¹⁸ *Adevărul*, anul 50, nr. 16184 din 27 octombrie 1936.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Universul*, anul 53, nr. 334 din 3 decembrie 1936; nr. 335 din 4 decembrie 1936, nr. 336 din 5 decembrie 1936, nr. 337 din 6 decembrie 1936.

Condamnând agitația șovină care ținea la dezbinarea și slăbirea rezistenței naționale anti-revizioniste, numeroși fruntași politici, ca dr. N. Lupu, V. Madgearu, Gr. Iunian, au chemat întregul popor la solidaritate în fața primejdiei²⁰.

La 10 noiembrie 1936, Comitetul Central al Uniunii muncitorilor și țăranilor maghiari din România (MADOSz), organizație democratică, a protestat cu indignare prin președintele Szepesi Sándor și secretarul general Ladislau Bányaî împotriva declarației lui Mussolini, arătând că „dreptatea” cerută de căpetenia fascistă pentru poporul maghiar este respinsă de acesta, minoritatea maghiară din România fiind solidară cu poporul român în apărarea libertății și unității statului²¹. MADOSz-ul a lansat un apel în care, chemând minoritățile naționale la apărarea țării, sublinia că naționalitatea maghiară din România „vrea să păstreze pacea comună și împreună cu frații români să lupte ca politica externă a României să fie alături de statele mari democratice care respectă independența națiunilor mici, să lupte pentru Societatea Națiunilor, pentru securitatea colectivă, pentru o pace indivizibilă”²².

La întrunirile și manifestațiile de 1 decembrie 1936 alături de români au participat cu entuziasm populația maghiară, germană etc. Populația germană din granițele de vest s-a folosit de prilejul aniversării desăvârșirii unirii pentru a-și manifesta loialitatea față de poporul și statul român. În acest scop peste 3 000 de țărani germani cu steaguri și fanfare au luat parte la marea adunare antirevizionistă de la Carei, făcând o declarație de fidelitate față de actul unirii²³.

„Vrem să se știe de toată lumea — a spus cu acest prilej profesorul Ștefan Wisser — și mai ales ținem să se audă la Berlin și Roma că nobilul popor român nu urmărește extirparea populației șvăbești din Ardeal ... Poporul șvăbesc din nordul Ardealului nu numai că cere respectarea granițelor de astăzi ale pământului românesc, dar declară solemn că va ști să-și facă datoria sfântă de a le apăra alături de poporul român, atunci când va fi amenințat de primejdia revizuirii”²⁴.

Spontaneitatea și amploarea grandioaselor manifestații de 1 decembrie 1936 au avut un mare răsunet peste hotare. Presa de pretutindeni s-a grăbit să sublinieze valoarea morală și semnificația politică a acestor demonstrații. Ceea ce este demn de relevat îl reprezintă faptul că în fața realității, presa nazistă a fost nevoită să sublinieze importanța politică a serbărilor unirii ca răspuns la acțiunile revizioniste.

„Bucureștii — scrie „Koelnische Zeitung” — au dat un răspuns cu răsunet discursului de la Milano al d-lui Mussolini și întregii acțiuni italo-ungare din ultimul timp”²⁵.

O viguroasă manifestare națională antihitleristă a avut loc față de provocările fasciste, din februarie-martie 1937. Profitind de desfășurarea alegerilor comunale în februarie 1937 grupările fasciste au provocat în unele localități din țară atacuri huliganice maltratând și schingiunind pe alegători, au provocat dezordini și devastări soldate cu zeci de răniți²⁶. Folosindu-se de înmormintarea unor căpetenii legionare ucise în războiul civil din Spania, Garda de Fier a organizat în întreaga țară manifestații însoțite de atacuri huliganice și asasinate*.

²⁰ *Adevărul*, anul 40, nr. 16189 din 2 noiembrie 1936.

²¹ *Universul*, anul 53 nr. 318 din 17 noiembrie 1936.

²² *Adevărul*, anul 50, nr. 16218 din 5 decembrie 1936.

²³ *Universul*, anul al 53-lea, nr. 341 din 10 decembrie 1936.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Universul*, anul al 53-lea, nr. 338 din 7 decembrie 1936.

²⁶ Arhivele Statului. Arhiva istorică centrală, fond Ministerul Justiției. Direcția Afacerilor juridice, cutia 339, dosar 495/1937, f. 118; 145—146; 147—148; 182; 206; vezi și *Dimineața*, anul 33, nr. 10844 din 1 martie 1937.

* La 2 martie 1937, Traian Bratu, rectorul universității din Iași, a căzut victimă unui atentat organizat de bandele gardiste. Evenimentul a stîrnit un val de indignare în întreaga țară. A. Călinescu, Virgil Madgearu, Grigore Iunian, V. Iamandi și alte personalități politice s-au solidarizat de la tribuna parlamentului cu victima barbariei fasciste, cerind arestarea și condamnarea exemplară a vinovaților. Numeroase delegații de studenți, profesori și muncitori au trimis memorii și telegrame de simpatie pe adresa profesorului ieșean, au organizat manifestații împotriva bestialităților gardiste cerind arestarea căpeteniilor legionare. (Vezi *Dimineața*, anul 33, nr. 10846 din 3 martie 1937; nr. 10847 din 4 martie 1947; nr. 10838 din 5 martie 1937).

Agravarea situației s-a datorat în mare măsură faptului că, în mod provocator, la funera- liile organizate de legionari au participat și reprezentanții diplomați ai Germaniei hitleriste și Italiei fasciste la București, precum și membri ai legației Japoniei, Portugaliei și Poloniei. Prin aceasta se evidențiază o dată mai mult sprijinul și încurajarea de care se bucura Garda de Fier din partea fascismului internațional²⁷.

Dar actul de imixtiune brutală în viața politică internă a României a provocat un val de indignare. În întreaga opinie publică, în parlament și în coloanele presei de diverse orientări s-a luat poziție hotărâtă de protest împotriva amestecului străin²⁸.

Luind cuvîntul în ședința Adunării deputaților din 16 februarie 1937, A. Călinescu, după ce a subliniat incompatibilitatea atitudinii reprezentanților puterilor fasciste cu normele diplo- matice, preciza: „Noi știm că, spre mîndria acestei țări, epoca în care consulii străini se ames- tecau în luptele interne de partide a dispărut încă din timpul divanurilor ad-hoc și credem că sentimentul de demnitate națională impune unui patriot să împiedece reîntoarcerea, sub orice formă, a unei asemenea epoci de tristă aducere aminte”²⁹.

În cuvîntul lor, deputații partidelor politice reprezentate în Parlament au condamnat în unanimitate imixtiunea străină în viața politică a țării; în numele apărării demnității naționale s-a cerut respingerea oricăror provocări care ar leza suveranitatea și independența națională.

Nicolae Iorga, Grigore Gafencu, Grigore Iunian, Grigore Filipescu și alți numeroși deputați au afirmat imperativul reprimării mișcării gardiste — mișcare antinațională, subliniind dreptul României de a-și hotărî singură politica, fără nici un amestec din afară³⁰. În numele guver- nului, Gh. Tătărăscu a respins orice amestec străin care ar fi avut drept consecință știr- birea sentimentelor de demnitate națională, declarînd actul diplomaților fasciști în afara prin- cipilor și uzanțelor internaționale³¹.

Concomitent cu manifestația de solidaritate națională antihitleristă din parlament, în țară s-au desfășurat puternice manifestații de protest cerîndu-se măsuri energice împotriva Gărzii de Fier și sancționarea diplomaților fasciști.

În contextul luptei generale duse de întregul popor împotriva hitlerismului și agenturii sale din țară, Partidul Comunist Român, precum și celelalte partide muncitorești au desfășurat o susținută activitate, în special pe linia determinării unor acțiuni guvernamentale eficace împotri- riva Gărzii de Fier. Condamnînd acțiunile fasciste teroriste, asasinatelor și amenințările cu moartea, jurămintele publice și procesiunile care îndemneau tineretul la asasinat, P.C.R. cerea dizolvarea partidelor fasciste, suprimarea presei fasciste, izvor al urii și dezbinării naționale, se declara pentru instaurarea unui guvern de front popular care să lichideze din rădăcină buruiana fascistă³². Partidul Comunist Român a dat dispoziție organizațiilor democratice de masă (Blocul democratic, MADOSz etc.) să intervină prin memorii adresate parlamentarilor și tuturor oamenilor politici de orientare progresistă, solicitîndu-le să susțină cu fermitate nece- sitatea aplicării de către guvern a unor măsuri eficace împotriva mișcării legionare³³. Luînd

²⁷ A. Călinescu, *Memorii*. (Arhiva I.S.I.S.P., fond 3, dosar nr. 65, f. 421).

²⁸ Arhiva M.A.E., vol. 1376/1, Probleme 71, anul 1937, România R 7 dosar referitor la incidentul diplomatic, f. 67. Telegrama cifrată telefonată nr. 9625, din 18 februarie 1937, adresată de Gh. Tătărăscu lui V. Antonescu la Atena; vezi și *Adevărul*, anul 51, nr. 16277 din 18 februarie 1937.

²⁹ Arhiva M.A.E., vol. 376/ Probleme 71, anul 1937, România R 7 dosar referitor la inci- dentul diplomatic provocat de participarea reprezentanților diplomați german, italian și portughez la înmormîntarea lui Moța și Marin, f. 30; vezi și Monitorul Oficial partea a III-a Dezbaterele parlamentare, nr. 28 din 3 martie 1937, p. 1036—1037 (cuvîntarea lui A. Călinescu în ședința din 16 februarie 1937).

³⁰ Monitorul Oficial partea a III-a, Dezbaterele parlamentare, nr. 28 din 3 martie 1937, p. 1066—1067 (cuvîntarea lui Grigore Iunian în ședința din 17 februarie 1937); vezi și *Dimi- neața*, anul 33, nr. 10834 din 19 februarie 1937 (cuvîntările senatorilor N. Iorga, Grigore Gafencu și Grigore Filipescu în ședința Senatului din 17 februarie 1937).

³¹ Monitorul Oficial partea a III-a, Dezbaterele parlamentare, nr. 28 din 3 martie 1937, p. 1037 (cuvîntarea lui Gh. Tătărăscu în ședința din 16 februarie 1937); vezi și *Viitorul*, anul XXIV, nr. 8732 din 18 februarie (artic. *Politica demnității naționale*).

³² Arhiva I.S.I.S.P., cota A XXI—2. inv. nr. 977 („Manifest al C.C. al P.C.R.”, din 3 martie 1937).

³³ Arhiva C.C. al P.C.R., fond nr. 1, dosar nr. 205, f. 56.

notă de angajamentul guvernului tătarăscian că va adopta măsuri eficiente împotriva mișcărilor extremiste de dreapta, P.C.R. a dat indicație membrilor săi, precum și organizațiilor democratice aflate sub influența sa să se abțină de la demonstrații antiguvernamentale, precum și de la acțiuni greviste care ar fi putut împiedeca concentrarea întregului foc al democrației și al tuturor forțelor naționale antihitleriste împotriva Gărzii de Fier³⁴.

La rindul lor, Partidul Socialist (C. Popovici), cit și P.S.D. au desfășurat o intensă luptă pentru demascarea caracterului antinațional al fascismului român, cerind solidarizarea întregii clase muncitoare ca nucleu al frontului național antihitlerist³⁵.

„Trăim momente — arăta un document al P.S.D. — ce apar arareori în istoria omenirii. Să ne pătrundem cu toții de măreția acestor momente istorice. Să lăsăm la o parte tot ceea ce noi credem că ne desparte. Să ne unim forțele de luptă și scuturându-ne de moleșala inerției să pășim la acțiune. Diviziunea și inacțiunea clasei muncitoare au dus pretutindeni la subjugarea claselor muncitorești și la succesul fascismului. Strângerea rindurilor și dinamismul clasei muncitoare a asigurat însă salvarea regimurilor democratice și îndrumarea spre socialism³⁶.

În inițiativa P.C.R. și a P.S.D. campania electorală pentru alegerile comunale desfășurate în perioada februarie-aprilie 1937 s-a desfășurat sub semnul unității proletare³⁷, realizându-se totodată importante alianțe electorale cu personalități de orientare antihitleristă cum erau dr. N. Lupu și Gr. Filipescu³⁸. În aceste condiții frontul comun democratic alcătuit pe baza unui program antifascist a reușit să obțină importante succese la Hunedoara, București, Iași și în alte localități³⁹. În manifestele unor organizații democratice studențești, ale intelectualilor etc. s-a cerut guvernului să procedeze de urgență la luarea unor măsuri energice împotriva organizațiilor prohibitiviste⁴⁰. Numeroși fruntași ai P.N.L., fie izolați, fie în cadrul unor consfătuiri ale delegației permanente, au cerut guvernului măsuri energice în apărarea regimului constituțional⁴¹. Congresul Partidului țărănist radical s-a transformat în fapt într-o adunare în care s-a cerut cu hotărâre promovarea și pe mai departe a unei politici naționale, pentru apărarea granițelor statului întregit, o politică de apărarea demnității naționale, pentru păstrarea dreptului sacru al poporului român de a-și hotărî singur soarta⁴².

Luind cuvântul în fața a peste 5 000 de manifestanți întruniți la 20 februarie 1937 într-un miting de protest în comuna Găneasa, județul Romanați, Octav Livezeanu a condamnat politica de concesiis dusă de anumite elemente din guvern față de Gardă, subliniind:

„Orice concesiune făcută uliței pe care ai datoria s-o elimini nu s-o urmezi, orice favoare făcută adversarului în nădejdea de a-l capta sau a-l adormi nu folosește decât potrivnicilor”⁴³.

S-a putut observa clar cu acest prilej, atât pe băncile parlamentului cit și în stradă, că peste deosebirile de partid, doctrină și credință politică, națiunea română în unanimitatea ei demonstra o deplină solidaritate în apărarea marilor ei deziderate între care suveranitatea și demnitatea națională se situau pe un teren unde nu se accepta nici un fel de compromis⁴⁴.

³⁴ Idem, fond nr. 29.

³⁵ Idem, fond nr. 29, dosar nr. 4520, f. 162—164.

³⁶ *Lumea Nouă*, anul XXXI, nr. 12 C din 21 martie 1937.

³⁷ Arhiva C.C. al P.C.R., fond nr. 28, dosar nr. 4435, f. 283—284; vezi și Gh. I. Ioniță, *Lupta maselor muncitoare conduse de P.C.R. împotriva pregătirilor de război în anii ce au urmat luptelor din 1933*, în *Studii*, 1/1963.

³⁸ *Lumea nouă*, anul XXXI, nr. 15 C din 11 aprilie 1937.

³⁹ Gh. I. Ioniță, *op. cit.*, p. 189.

⁴⁰ *Dimineața*, anul 33, nr. 10834 din 19 martie 1937 și nr. 10836 din 21 martie 1937.

⁴¹ *Adevărul*, anul 51, nr. 16279 din 20 februarie 1937; *Dimineața*, anul 33, nr. 10835 din 20 februarie 1937 (articolul *O importantă acțiune a partidului liberal*); *Viitorul*, anul XXIX, nr. 8744 din 4 martie 1937, (articolul *Partidul Național Liberal sprijină necondiționat acțiunea guvernamentală*) și nr. 8747 din 7 martie 1937 (*Consfătuirea majorității parlamentare*).

⁴² *Dimineața*, anul 33, nr. 10845 din 2 martie 1937 (*Congresul Partidului țărănist radical*).

⁴³ *Dimineața*, anul 33, nr. 10838 din 23 februarie 1938 (articolul *O mare manifestație pentru democrație și țărănism*).

⁴⁴ *Dimineața*, anul 33, nr. 10834 din 19 februarie 1938 (articolul *O demonstrație de solidaritate națională. România nu tolerează amestecul forțelor străine în treburile interne ale țării*). Vezi și *Adevărul*, anul 51, nr. 16277, din 18 februarie 1937, articolul „*Consens unanim*”.

Justificînd poziția de solidaritate a opoziției național-țărăniște cu guvernul tătărăscian în măsurile antihitleriste pe care acesta se angajase să le ia, Armand Călinescu arăta: „nu este vorba aci numai de interesele și răspunderile unui singur guvern — la urma urmelor guvernele sînt trecătoare — aci este vorba de interesele țării, pe care toți și dintr-o parte și din alta trebuie să ne silim să le salvărdăm”⁴⁶.

În fața puternicei ofensive a opiniei publice și a memoriilor de protest ale guvernului român, Berlinul și Roma s-au văzut nevoite să se desolidarizeze public de acțiunea reprezentanților lor, și-au cerut scuze pentru incident, angajîndu-se în notele diplomatice de răspuns că vor respecta în viitor suveranitatea și independența României prin abținerea de la orice imixtiune în treburile interne ale țării.

Poziția curajoasă și demnă a României, hotărîrea națiunii de a-și apăra cu hotărîre libertatea au avut un puternic ecou în lume. Cercurile de presă britanice și opinia publică engleză⁴⁶, ca și oficialitățile, parlamentarii și ziariștii francezi⁴⁷ au primit cu deosebită satisfacție riposta antihitleristă a României. Atitudinea fermă a întregului popor român a produs o excelentă impresie la Washington, bucurîndu-se de o deplină aprobare din partea personalităților politice americane⁴⁸.

Informînd asupra reacției pozitive a presei americane, o notă a legației române din capitala S.U.A. sublinia: „Un ziar relevă faptul de neînțeles că D-nii Mussolini și Hitler — s-au inclinat în fața gestului hotărît al României, au încasat palme și au tăcut. Este cunoscut faptul că guvernele celor două țări fasciste se amestecă în treburile interne ale altor țări. Pînă astăzi însă, nici o țară nu a îndrăznit să facă caz de aceasta. România a făcut-o. România a făcut un început bun”⁴⁹.

La rîndul ei, presa sovietică a reprodus pe larg declarațiile ministerului de externe al României făcute la Istanbul, unde avusese loc o consfătuire a Înțelegerii Balcanice. Remarcînd cu acest prilej cu satisfacție bunele raporturi de vecinătate existente între România și U.R.S.S., Victor Antonescu precizase: „Relațiunile și tendințele Germaniei nu întîlnesc la noi simpatie. România nu suferă tutela nici economică, nici politică. România consideră tendințele economice germane incompatibile cu interesele românești”⁵⁰.

Lipsită de personalitatea ilustră a lui Nicolae Titulescu, victimă a uneltirilor hitleriste și a mașinațiunilor din culisele camariliste, politica externă a României rămînea sub comandamentul idealului suprem al națiunii: apărarea independenței, suveranității și integrității României, aflată în mare primejdie. „Astăzi — arată „Universul” din 22 noiembrie 1936 — toate partidele politice din toate unghiurile țării disprețuiesc uneltirile învrăjbitorilor, s-au strîns în jurul întregii națiuni”⁵¹. Aceasta este expli-

⁴⁶ Arhiva M.A.E., vol. 376, Problema 71, anul 1937 România, f. 7, dosar referitor la incidentul diplomatic provocat de reprezentanții diplomați german, italian și portughez la înmormîntarea lui Moța și Marin, f. 31; vezi și *Monitorul Oficial* partea a III-a. Dezbaterile parlamentare, nr. 28 din 3 martie 1937, p. 1037. Semnificativă ni se pare însemnarea lui C. Argetoianu din 17 februarie 1937 pe care o cităm: „A. Călinescu a ridicat problema în Cameră în numele P.N.Ț. Tătărescu i-a răspuns. Amîndoi erau înțeleși”. (C. Argetoianu, *Însemnări zilnice*. Arhiva C.C. al P.C.R., fond nr. 104, dosar nr. 8617, f. 1712.)

⁴⁷ Arhiva M.A.E., vol. 376/1, Probleme 71, anul 1937, România R. 7, dosar referitor la incidentul diplomatic provocat de participarea reprezentanților diplomați german, italian și portughez la înmormîntarea lui Moța și Marin, 7 90 (Telegramă din 19 februarie 1937. Londra).

⁴⁸ Loc. cit., f. 73 (Telegramă nr. 4180, din 18 februarie 1937 — Paris).

⁴⁹ Loc. cit. f. 121 (Telegramă nr. 1687, din 1 martie 1937 — Washington, Semnat Davilla.)

⁵⁰ Loc. cit. f. 91 (Notă informativă a Legației Române la Washington, nr. 778, din 19 februarie 1937.)

⁵¹ Loc. cit. fondul 71 (România anul 1937 ianuarie-iunie, vol. 4. General. F. 157. Telegrama nr. 17579 din 24 martie 1937 de la Legațiunea din Moscova, adresată Ministerului de externe București.)

⁵² *Universul*, anul 53, nr. 323 din 22 noiembrie 1936.

cația faptului că după debarcarea lui Nicolae Titulescu, politica externă a României a rămas neschimbată în esența ei, în cursul ei logic și firesc. Politica externă a țării nu putea constitui apanajul nici unei personalități, oricât de ilustră și suspusă ar fi fost aceasta. Ea era dictată de națiune. Și atîta timp cît națiunea română a avut posibilitatea să reziste uriașelor forțe revizioniste, firul politicii externe a rămas neschimbat, indiferent de numele miniștrilor care au deținut portofoliul afacerilor străine.

Eroica luptă dusă în acei ani de Partidul Comunist Român în fruntea clasei muncitoare și a unor largi forțe progresiste sub steagul democrației și independenței, atitudinea lucidă a unor grupări politice ale claselor conducătoare au stăvilit pentru un timp ascensiunea spre putere a organizațiilor fasciste și înrobirea țării Germaniei hitleriste.

Abia în anul 1940, moment greu pentru țară, aflată singură, fără nici un sprijin din afară, părăsită de toate puterile Europei, poporul român a fost nevoit să accepte temporar greul jug al asupririi naționale străine.

FL. NEDELCU și GH. I. BODEA

AUS DEM VON DEN FORTSCHRITTLICHEN PATRIOTISCHEN KRÄFTEN RUMÄNIENS IN DEN JAHREN 1936—1937 GEFÜHRTEN KAMPF GEGEN FASCHISMUS UND REVISIONISMUS

(Zusammenfassung)

Die Verfasser behandeln einige weniger genau untersuchte Aspekte des grossangelegten Kampfes gegen Faschismus und Revisionismus, den unser Volk, alle seine fortschrittlichen patriotischen Kräfte in den Jahren vor dem zweiten Weltkrieg, unter Leitung der Rumänischen Kommunistischen Partei, führten.

Gestützt auf eine gründliche Untersuchung von Archivmaterial, Presse und anderen Quellen studieren die Verfasser eben die Jahre 1936—37, da die hitlerfreundlichen, durch die Erfolge des faschistischen Imperialismus auf europäischer Ebene ermutigten Organisationen in Rumänien auf Befehl und mit Unterstützung von Berlin eine heftige Offensive gegen die siegreich voranschreitende Demokratische Front auslösten.

Der Gegenschlag der demokratischen Kräfte, mit der Arbeiterklasse an der Spitze, war aber aussergewöhnlich heftig; die gesamte öffentliche Meinung protestierte durch grosse Kundgebungen gegen die Tätigkeit der Faschisten und Revisionisten. Die Kommunistische Partei Rumäniens stellte sich an die Spitze des Kampfes gegen den Revisionismus, zur Verteidigung der nationalen Unabhängigkeit, Integrität und Souveränität.

Als Schlussfolgerung wird gezeigt, dass in diesen Jahren durch den Kampf der fortschrittlichen Kräfte, unter der Fahne der Demokratie und Unabhängigkeit, durch die besonnene Haltung der politischen Gruppierungen von verschiedener politischer Einstellung der Aufstieg der faschistischen Organisationen zur Macht und die Versklavung des Landes durch Hitlerdeutschland eine Zeitlang aufgehalten wurde.

ÎNTĂRIREA ORGANIZATORICĂ A PARTIDULUI COMUNIST ROMÂN ȘI CREȘTEREA INFLUENȚEI SALE POLITICE (1944—1945)

Făurit pe baza principiilor ideologice, politice și organizatorice marxist-leniniste, în perioada de avînt revoluționar ce a urmat primului război mondial, ca expresie a intereselor fundamentale ale clasei muncitoare din România și sub influența Marii Revoluții Socialiste din Octombrie, Partidul Comunist Român, detașament de avangardă al clasei muncitoare, a fost silit de către clasele exploatare să activeze în ilegalitate, timp de două decenii. Insurecția armată antifascistă din august 1944, care a marcat începutul revoluției populare, a deschis o nouă etapă și în evoluția P.C.R., în activitatea sa pusă în slujba poporului.

Extinderea fără precedent a mișcării populare, atmosfera de entuziasm revoluționar în care masele foloseau drepturile și libertățile statornicite prin lege pentru a smulge noi poziții din mâinile claselor exploatare, impuneau ca întreaga muncă de partid să capete o amploare mai mare, ca centrul ei de greutate să se mute în fabrică sau în stradă, acolo unde se hotăra soarta luptei pentru democrație.

Subliniind raportul direct dintre extinderea mișcării populare și sarcina partidului revoluționar de a fi conducătorul ei, de a nu se tîrî în coada evenimentelor, V.I.Lenin arăta că acum „trebuie să lărgim în măsură considerabilă rîndurile diverselor organizații de partid și ale organizațiilor de tot felul care se alătură partidului”.¹ În același timp cu activitatea de recrutare „cu mai mult curaj”, și „spre o scară mai largă și mai repede” a noilor membri de partid și crearea de organizații noi, condiție obligatorie pentru ca partidul comunist să țină pasul cu „torentul de energie revoluționară”, V.I.Lenin, totodată, atrăgea atenția asupra îmbinării acestei acțiuni cu pregătirea temeinică a membrilor de partid, bună parte a ei urmînd a se efectua în focul luptei prin însușirea și aplicarea liniei politice a partidului.²

I. Creșterea organizatorică și structura P.C.R.

La ieșirea din ilegalitate, Partidul Comunist Român dispunea de un număr însemnat de activiști cu experiență în lupta revoluționară, de o rețea de organizații regionale, județene și locale care își păstrasera ființa. Deși

¹ V. I. Lenin, *Opere*, vol. 9, Ed. politică, 1962, p. 307.

² *Idem*, p. 308.

fusese grav atins de teroarea fascistă³, P.C.R. se prezenta ca o forță dinamică în plină dezvoltare. Bogata experiență câștigată în lupte grele, desfășurate de-a lungul întregii existențe, împotriva claselor exploatare, în lupta antifascistă și de eliberare națională, prestigiul, autoritatea și influența sa politică în plină creștere i-au permis ca după eliberare, în ciuda tuturor piedicilor și greutăților, să cuprindă în scurt timp în rîndurile sale sute de mii de oameni ai muncii, români și din rîndurile naționalităților conlocuitoare, hotărîți să lupte pentru aplicarea politicii partidului comunist.

Apreciind acest proces de mare importanță în viața partidului, a întregului popor, tovarășul Nicolae Ceaușescu arată: „Ieșind din ilegalitate partidul nostru și-a reorganizat întreaga activitate, reușind să-și constituie în scurt timp organizații puternice în întreprinderi și instituții, la orașe și sate, în toate județele”⁴.

Reorganizarea P.C.R. în condiții legale, consolidarea organizațiilor existente și extinderea rețelei organizațiilor de bază, constituirea aparatului de partid s-au desfășurat în mod gradat, pe o perioadă mai îndelungată, în strînsă legătură cu asigurarea rolului conducător al partidului comunist în revoluția populară.

După 23 august 1944 conducerea centrală de partid constituită în aprilie 1944 s-a lărgit prin cuprinderea în rîndurile sale a unui însemnat număr de cadre eliberate din închisori și lagăre, sau reveniți din emigrație. Au fost constituite Biroul Politic, Secretariatul și alte

³ Pentru lupta lor dirză, în fruntea poporului român, în apărarea libertăților democratice, a intereselor naționale ale țării, comuniștii și alți luptători pentru democrație și pace au fost ferecați în temnițe. În dosul zidurilor închisorilor de la Doftana, Jilava, Văcărești, Aiud, Suceava, Tîrgu-Ocna, Galați, Craiova, Iași, Caransebeș, Tîrgu-Jiu, Rîbnița, Tiraspol, ale închisorilor pentru femei de la Mîslea, Dumbrăveni și în lagărele de concentrare, regimul burghezo-moșieresc organizase exterminarea morală și fizică a deținuților și în primul rînd a comuniștilor. Prigoana îndreptată împotriva comuniștilor și luptătorilor patrioți s-a intensificat o dată cu instaurarea dictaturii militar-fasciste în România. Pe lîngă bandele legionare și organele represive ale dictaturii (siguranța, poliția, jandarmeria, curțile marțiale), în exercitarea terorii împotriva poporului un rol însemnat l-a avut armata fascistă germană și organele sale de spionaj și de represiune. (În anii 1940—1944 au activat în România 11 servicii germane de spionaj și reprimare!) Din documentele găsite rezultă că numai în perioada ianuarie 1942 — mai 1944 au fost aduși în fața Curții marțiale și condamnați la pedepse mergînd pînă la pedeapsa cu moartea, un număr de peste 270 de comuniști și alți luptători antifasciști numai din orașele București, Ploiești, Constanța și Brașov. Regimul de teroare militar-fascistă și represiunea nazistă a adus mari suferințe maselor populare din țara noastră. Numărul celor exterminați din rîndul populației civile se ridică, după calcule aproximative, la peste 150 000 de oameni (asasinați pentru activitatea lor politică, uciși în închisori și lagăre, în lagăre de muncă forțată, deportări, alții uciși de trupele hitleriste în retragere sau în timpul bombardamentelor, victime ale războiului hitlerist.) În partea de nord a Transilvaniei, autoritățile horthyste au arestat, în anii 1941—1943, mii de antifasciști de diferite naționalități, internîndu-i în lagărele de concentrare de la Someșeni (Cluj) și Acățari (Mureș), unde au fost supuși la torturi groaznice; mulți dintre ei au fost deportați în toamna anului 1944 în lagărele de la Buchenwald, Dachau și Bergen-Belsen. (Vezi Gh. Zaharia, *Unele date cu privire la teroarea fascistă din România (1940—1944)*, în A.I.I.P., nr. 6 din 1963).

În lupta împotriva fascismului și-au dat viața: Ocskó Tereza, Constantin David, Filimon Sirbu, Petre Gheorghe, Francisc și Lili Panet, Ada Marinescu, dr. Kornhauser, Ștefan Playăț, Józsa Béla, Lazăr Grünberg, Bernát Andrei, Suzana Pîrvulescu, Ion Suciu, Iustin Georgescu, Pompiliu Ștefu, Nicolae Mohănescu și mulți alții.

⁴ *Scînteia*, nr. 8165 din 23 august 1969.

organe executive. Au fost reorganizate cele 12 comitete regionale ale P.C.R.⁵, s-au constituit 58 de comitete județene de partid, comitetele de sector și de plasă. Primul Comitet Central, ales după actul istoric de la 23 August, cu respectarea regulilor democrației interne de partid, a fost realizat la Conferința Națională a P.C.R. din octombrie 1945. Noul Comitet Central în prima sa plenară a constituit, pe baza prevederilor statutare adoptate la Conferință, Biroul Politic, Secretariatul și Comisia Centrală de Control. Ca secretar general al Comitetului Central a fost ales Gh. Gheorghiu-Dej.

Reorganizarea partidului comunist s-a desfășurat după principiul teritorial și al locului de producție, principii organizatorice caracteristice partidelor marxist-leniniste. Unitatea de bază a partidului era celula de partid, care reunea cel puțin 3 membri de partid. Celule de partid se creau în fabrici, uzine, instituții de stat sau particulare, în armată, la sate etc. Nu se creau celule de partid în organizațiile de masă, rolul conducător al partidului comunist exprimându-se aici prin linia politică generală și activitatea membrilor săi.

Creșterea luptelor revoluționare pentru eliberarea întregului teritoriu al țării de sub jugul fascist și recăstigare independentă națională, pentru îndeplinirea obiectivelor fundamentale ale desăvârșirii transformărilor cu caracter burghezo-democratic, crearea și dezvoltarea organizațiilor de masă ca și activitatea politică în rindurile clasei muncitoare, ale țărănimii și intelectualității, ale păturilor mijlocii orășenești, impuneau cu stringență trecerea la o susținută activitate de lărgire a rindurilor partidului, de întărire organizatorică.

La început, multitudinea de sarcini impuse de conducerea luptei revoluționare a fost îndeplinită de un număr relativ redus de cadre provenind din vechea gardă, ce au constituit nucleul în jurul căruia s-au polarizat toate forțele partidului. Din octombrie 1944, pe baza indicațiilor conducerii P.C.R. s-a trecut la primirea de noi membri. Această acțiune vitală pentru partid, desigur, nu s-a desfășurat de la sine. Partidul comunist a fost preocupat de la început de aplicarea indicațiilor leniniste privitoare la asigurarea unei juste compoziții sociale a rindurilor sale. Aprecind primirea de noi membri în partid ca o condiție a dezvoltării P.C.R. și a îndeplinirii grelelor sarcini care îi reveneau, încă din perioada premergătoare eliberării conducerea de partid a indicat cu precizie criteriile de primire a noilor membri. Trebuiau primite în primul rind elementele cele mai ridicate, mai conștiente și mai active din rindurile muncitorilor angajați în marea industrie, cei mai înaintați muncitori agricoli și țărani săraci. Se prevedea, de asemenea, posibilitatea și necesitatea primirii în partid a celor proveniți din rindul intelectualității, micilor meseriași, funcționarilor etc., care se alătură necondiționat luptei, programului și ideologiei partidului⁶. Conducerea de partid a luat atitudine atît împotriva manifestărilor de sectarism ale acelor care nu înțelegeau necesitatea creșterii numerice a P.C.R., cît și a lipsei de vigilență, de renunțare la criteriile de bază ale primirii în partid. Simultan, prin rețeaua de propagandă, prin conferințe, în presă etc. s-a arătat cu claritate cine sînt comunistii și ce calități moral-politice trebuie să aibă membrii de partid. Organul de presă central al P.C.R., „Scînteia”, în articolul intitulat „Comunist, luptător pentru patrie”, scria: „A fi comunist, adică a fi membru al Partidului Comunist nu este un lucru simplu. A fi comunist este o mare cinste. Un comunist trebuie să fie un luptător neînfriecat pentru cauza clasei muncitoare și a poporului, pentru interesele lor imediate și fundamentale. Un comunist este un organizator și un conducător de masă. El pune întotdeauna interesele generale ale clasei muncitoare, ale poporului deasupra intereselor personale. El se înarmează cu știința avansată marxist-leninistă, cu cunoașterea legilor care determină dezvoltarea progresului istoric și a schimbărilor fundamentale ale diferitelor orînduiri sociale”⁷.

Ulterior, în procesul ascuțirii luptelor revoluționare, conducerea de partid, analizînd diferitele aspecte ale politicii de primire a noilor membri, a luat măsuri organizatorice și a corectat unele abateri și greșeli manifestate în practica creșterii numerice a partidului. În acest context se remarcă analiza problemelor legate de creșterea P.C.R. în plenarele comitetelor regionale și ale unor comitete județene încă în toamna anului 1944; dezbaterile în cadrul ședințelor

⁵ Regionalele de partid erau următoarele: *București* cu 4 sectoare de oraș și 4 județene; *Oltenia* cu 6 județe; *Banat* cu 4 județe; *Dimbovița* cu 3; *Prahova* cu 2; *Dobrogea* cu 2; *Dunărea de Jos* cu 6; *Moldova* cu 12 județe, dintre care 9 cuprinse în raioanele Bacău și Botoșani; *Valea Jiului* cu 2; *Cluj* cu 6; *Oradea* cu 3; *Brașov* cu 7 județe.

⁶ *Scînteia*, anul I, nr. 4 din 24 septembrie 1944.

⁷ *Ibidem*.

cu activul, organizate de C.C. al P.C.R. în lunile martie și aprilie 1945; crearea resortului de cadre pe întreaga rețea organizatorică, în mai 1945 etc. Totodată, s-a urmărit ca noi membri de partid să fie verificați în focul luptei revoluționare și formați ca militanți și conducători de mase. Cu prilejul ședințelor de instrucție, la conferințele regionale și județene, numeroase cadre din conducerea P.C.R. au subliniat importanța deosebită pe care o are în formarea calităților morale-politice ale comuniștilor munca de zi cu zi, însușirea temeinică a liniei și sarcinilor partidului, și lupta consecventă pentru aplicarea lor în viață.

Conferința Națională a P.C.R. din octombrie 1945 a adus noi precizări privind cerințele și normele de încadrare în partid, stabilind că primirea în partid se face în mod individual, cererile fiind discutate și rezolvate de adunarea generală, confirmate de organul imediat superior. Statutul P.C.R. din 1945, la capitolul „Despre membrii de partid”, precizează că „poate fi membru al Partidului Comunist Român oricine, de la vîrsta de 18 ani fără deosebire de naționalitate, rasă, sex, dacă recunoaște programul și scopul final al partidului, activează într-una din organizațiile lui, se supune hotărîrilor partidului și plătește cotizațiile de membru”⁸.

Creșterea continuă a influenței partidului comunist în mase, a rolului său conducător în procesul revoluției populare se exprima direct prin intrarea în rândurile P.C.R. a unui număr crescînd de muncitori, țărani, intelectuali și alți oameni ai muncii, români, maghiari și de alte naționalități, prin rolul jucat de organizațiile de partid. Dacă în primele luni după eliberare numărul comuniștilor era mic — mulți activiști și alți militanți revoluționari aflați în emigrație au revenit în țară abia în anul 1945 — în lunile următoare numărul membrilor de partid a cunoscut o creștere impresionantă. Pe baza datelor statistice existente, dezvoltarea numerică a partidului comunist în perioada la care ne referim a fost următoarea: 5 000 — 6 000 în octombrie 1944, 32 000 în februarie 1945, 42 653 în 23 aprilie și 287 900 în noiembrie 1945⁹. Pînă în octombrie 1945, adică în aproape un an de la eliberare, organizațiile regionale ale P.C.R. cuprindeau un important număr de membri de partid: București 64 616, dintre care 50 398 în Capitală, Moldova 29 080, Banat 23 229, Cluj 26 087, Valea Jiului 16 277, Brașovul 17 807, Valea Prahovei 14 899 etc.

O mare însemnătate pentru întărirea partidului o avea faptul că în rândurile sale au intrat masiv muncitori din marile întreprinderi și centre industriale ale țării, formînd 54,5% din totalul membrilor P.C.R. în octombrie 1945. În tabelul de la pag. 395 sînt cuprinse date statistice privind organizarea clasei muncitoare în industria mijlocie și marea industrie (în întreprinderile cu peste 100 muncitori) în iulie 1945¹⁰.

După cum rezultă din tabel, ponderea muncitorilor în partid era deosebit de accentuată în regiunile industriale. Organizația de partid a Capitalei, principalul centru industrial al țării, cuprindea în octombrie 50 398 de membri de partid, dintre care 38 733 muncitori. Aici își desfășurau activitatea organizații puternice, ca CFR-ul cu aproape 4 000 de comuniști, S.T.B.-ul cu aproape 2 000, Malaxa cu circa 1 800, Gaz și Electricitate cu aproape 1 000 etc. Pînă la finele anului 1945 în București erau organizate 997 celule de întreprinderi, 417 de instituții și 271 de circumscripții, cu 75 098 membri de partid, dintre care 53 662 muncitori. Și în alte centre industriale, numărul muncitorilor în partid era ridicat: 78,61% în Valea Prahovei, 56,44% în Valea Jiului, 55,48% la Brașov, 54,77% în Banat, 51,75% la Cluj etc.

În același timp partidul a reușit să lichideze una din principalele sale slăbiciuni, pătrunzînd adînc în viața satelor, din rândurile locuitorilor cărora au intrat în P.C.R. importante detașamente de țărani muncitori: 32% din efectivul partidului în noiembrie 1945. Regiuni cu pronunțat caracter agrar ca: Moldova, Oltenia, Dobrogea, Dunărea de Jos, cuprindeau împreună la sfîrșitul anului 1945 peste 70 000 de membri P.C.R., din care un număr foarte mare erau țărani. În iunie 1945 din totalul membrilor de partid 55,2% erau muncitori și 32,8% țărani.

O creștere rapidă cunoștea numărul membrilor P.C.R. și în Transilvania, unde pe lîngă oamenii muncii români, în număr mare intrau și elementele cele mai înaintate ale naționalită-

⁸ Statutul Partidului Comunist Român, 1945, p. 13—14.

⁹ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 2, dosarul nr. 3, filele 102—103, și fondul 1, dosarul nr. 3, filele 80, 103.

¹⁰ *Idem*, fondul 1, dosarul nr. 79, fila 120.

Tabel centralizator privind organizarea salariaților în întreprinderile cu peste 100 muncitori (iulie 1945)

Nr. crt.	Regiunea	Numărul muncitorilor	Numărul funcționarilor	Numărul membrilor de sindicat	Numărul membrilor P.C.R.
1. Moldova			Nu avem date		
2. Oltenia		21.564	2.023	18.429	1.484
3. Dobrogea			Nu avem date		
4. Banat		48 409	4.640	48 017	3 655
5. Cluj		20 338	2 098	21 137	3 611
6. Dunărea de Jos		5 185	750	5 198	1 004
7. Prahova		52 642	5 775	46 007	6 572
8. Tîrgoviște		13 030	757	13 323	2 050
9. Brașov		35 900	5 442	38 112	2 464
10. Alba-Hunedoara		13 789	1 201	12 997	2 201
11. Muntenia			Nu avem date		
12. Satu Mare		12 121	942	12 448	1 741
Total:		222 978	23 627	215 668	24 782

ților conlocuitoare. În regionala Cluj, care în acea perioadă cuprindea județele: Cluj, Someș, Turda, Bistrița și Sălaj, situația membrilor de partid în aprilie 1945 se prezenta astfel:

Județul	Total membri P.C.R.	Muncitori	Țărani	Intelectuali
Cluj	2 981	2 503	109	369
Someș	1 151		Nu avem date	
Turda	1 477	590	821	66
Bistrița	223	116	93	14
Sălaj	642	498	109	35
Total:	6 474			

Numai în orașul Cluj, P.C.R. număra 2 796 membri, din care 2 413 erau muncitori, 21 țărani și 362 funcționari-intelectuali¹¹. Cu șase luni mai târziu, la data de 1 octombrie 1945 numărul total al membrilor P.C.R. din regionala Cluj (județele: Cluj, Turda, Sălaj, Someș, Năsăud, Mureș) se ridica la 21 087, din care 12 083 (57%) erau muncitori, 7 394 (35%) țărani, 1 601 (8%) funcționari-intelectuali și 9 (0,04%) militari¹².

Influența politică și ideologică exercitată de Partidul Comunist Român asupra tuturor domeniilor de activitate, faptul că numai în 5 luni de la începerea primirii în partid numărul membrilor săi a crescut la peste 30 000, rolul covârșitor jucat de aceștia în organizarea și mobilizarea maselor ilustrează în mod convingător falsitatea aprecierilor unor politicieni și istorici burghezi care iau în considerare numai aspectul cantitativ, și pe acesta privindu-l static¹³.

¹¹ *Idem*, dosarul nr. 21, fila 28.

¹² *Idem*, dosarul nr. 61, fila 20.

¹³ În categoria celor de mai sus sînt cuprinși, printre alții: Branko Lazitch cu lucrarea sa *Les partis communistes d'Europe 1919—1955*; François Fejtő, *Histoire des démocraties populaires* și Ionescu Ghiță, *Communism in Romania, 1944—1962*.

Remarcind compoziția socială constant bună, în care elementul muncitoresc a precumpănit, în problema primirii de noi membri în rândurile P.C.R. se impun câteva precizări. Astfel, pentru perioada de pină la Conferința Națională, se constată că numărul celor ce s-au încadrat în P.C.R. a sporit tocmai în momentele de intensă luptă revoluționară pentru instaurarea puterii populare și înfăptuirea reformei agrare. Referindu-se la acest aspect al activității partidului, în cadrul ședinței organizate la Comitetul Central al P.C.R. cu cadrele regionale, la 12—15 aprilie 1945, Alexandru Moghioroș arăta că în județele Alba și Hunedoara „în timpul campaniei agrare P.C.R. s-a întărit cu 3—400 de membri din rândurile țăranilor”¹⁴, iar Iosif Rangheț în ședința cu activul central din 25—27 aprilie 1945 sublinia că din februarie, cind a început campania de înfăptuire a reformei agrare, pină în a doua jumătate a lunii martie în partid au intrat cca. 20 000 de noi membri¹⁵. Condițiile istorice complexe de atunci impuneau acordarea unei atenții deosebite calității de membru P.C.R., verificarea temeinică a celor care solicitau intrarea în partid. După instaurarea guvernului revoluționar-democratic la 6 martie 1945, spre P.C.R. se îndreptau nu numai oameni cinstiți, devotați cauzei socialismului, dar și elemente oportuniste, carieriste, care aduceau cu ele influențe dăunătoare spiritului proletar. Pe de altă parte, reacțiunea depunea toate eforturile pentru a trimite agenții săi în partidul comunist, cu scopul de a-l submina și dezorganiza din interior. În aceste împrejurări daune serioase a adus partidului orientarea de a organiza „întreceri” pentru primirea în masă a noi membri, fără verificarea temeinică a calităților moral-politice și profesionale ale celor ce solicitau intrarea în P.C.R. Slăbirea exigenței față de cei ce intrau în partid, încălcarea prevederilor statutare au creat confuzii și dezorientare la unele organizații de partid, au dus la scăderea vigilenței politice, ceea ce a înlesnit pătrunderea în P.C.R. a unor elemente străine de clasa muncitoare, carieriste, oportuniste și chiar a unor membri ai gărzii de fier și ai altor organizații fasciste. Aceasta a avut ca urmare apariția în rândurile partidului a o serie de fenomene negative, care s-au răsfrînt asupra relațiilor dintre P.C.R. și celelalte grupări politice, au provocat denaturări ale însăși liniei sale politice. Atare situație a determinat ca ulterior, în cursul anului 1947, paralel cu reorganizarea aparatului de partid și eliberarea carnelor de membru, să se treacă la îndepărtarea din P.C.R. a unui număr de cca. 8 000 de persoane; iar spre sfîrșitul anului au fost sistate primirile de noi membri¹⁶.

Procesul de reorganizare a activității P.C.R., desfășurat în plină luptă revoluționară, a cuprins și trecerea de la metodele de muncă ilegale, caracterizate prin centralism excesiv, la aplicarea treptată a centralismului democratic. Organizațiile de partid au convocat consfătuiri cu activul, în care au analizat munca desfășurată pină la acea dată și sarcinile de viitor; au avut loc conferințe de constituire a Comitetelor județene de partid, ca și numeroase discuții organizate cu cadrele centrale, regionale și județene, cu miniștri comuniști etc.

În condițiile creșterii rapide a partidului comunist și a organizațiilor de masă, a orientării muncii politice potrivit noilor cerințe izvorite din situația creată în urma instaurării puterii populare, C.C. al P.C.R., pe baza analizei muncii organizatorice și a vieții de partid desfășurate în perioada anterioară, în aprilie 1945 a elaborat instrucțiuni amănunțite privind organizarea activității organizațiilor de bază, atribuțiile și formele lor de activitate. Aplicarea în munca de partid, începînd din mai 1945, a indicațiilor amintite a contribuit la clarificarea problemelor privind principiile de organizare ale partidului, criteriile și cerințele ce trebuiau aplicate la primirea în partid, felul în care urmau să-și desfășoare activitatea organele de partid și să îndrume organizațiile de masă. Instrucțiunile C.C. al P.C.R. se ocupau pe larg cu problemele privind educarea și reeducarea cadrelor, vigilența de partid, controlul și îndrumarea în muncă, critica și autocritica etc.¹⁷.

Pași însemnați în procesul de organizare a activității partidului comunist pe bazele centralismului democratic și democrației interne au fost făcuți de lucrările conferințelor regionale ale P.C.R. din august 1945¹⁸, la care s-au ales noile organe de conducere și delegații pentru

¹⁴ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 1, dosarul nr. 4, filele 11, 12, 17.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Idem*, dosarul nr. 9, fila 129 și *Scînteia*, nr. 5371 din 7 decembrie 1961.

¹⁷ Arhiva Comitetului Județean P.C.R. Argeș, fondul 3, dosarul nr. 425, filele 255—262. Instrucțiuni cu privire la *Munca organizatorică și viața organizatorică a partidului nostru*.

¹⁸ La Conferința regională Cluj din august 1945 au participat 84 delegați. La Conferința Națională din octombrie 1945, din partea regională Cluj au participat 52 delegați, iar secretarul Comitetului Regional a fost ales membru al C.C. al P.C.R.

Conferința Națională, și mai ales de Conferința Națională a P.C.R. din octombrie 1945. În dezbaterile Conferinței Naționale, care a avut loc la București între 16—21 octombrie 1945, un loc important l-au ocupat problemele activității organizatorice și ideologice a Partidului Comunist Român. Conferința a dat o cuprinzătoare apreciere evoluției partidului până la această dată, arătând că „În întreg intervalul de la 23 August încoace — Partidul nostru trebuia nu numai să stea în primele rinduri pentru realizarea diferitelor obiective, dar să ducă această luptă în condițiuni de plină reorganizare a cadrelor sale grav atinse numeric de teroarea perioadei de ilegalitate, să crească repede cadre noi și să se transforme într-un partid puternic. Sarcina aceasta, ca și sarcinile politice generale ale partidului au fost rezolvate cu toate lipsurile inevitabile trecerii de la ilegalitate la legalitate”. În același timp s-a constatat o rămânere în urmă a activității organizatorice a partidului față de influența sa politică și de prestigiul pe care îl avea în mase. Apreciind rezultatele obținute în domeniul construcției de partid, Conferința Națională a stabilit măsuri importante privind întărirea organizatorică a partidului. Astfel: creșterea rindurilor organizațiilor de partid prin primirea celor mai buni muncitori, țărani și intelectuali verificați în focul luptei de clasă; consolidarea organizațiilor de partid existente și crearea de noi organizații de partid; îmbunătățirea metodelor de activitate și întărirea muncii colective în cadrul organelor de partid; întărirea disciplinei de partid, aplicarea consecventă a principiului centralismului democratic și lupta fără cruțare împotriva abaterilor de la linia partidului; intensificarea activității ideologice și politice în mase. Conferința Națională, totodată, a dezbătut și adoptat statutul partidului, document de o deosebită importanță pentru întărirea politico-organizatorică a P.C.R.

Dind o caracterizare de ansamblu activității partidului în perioada de după eliberarea țării, rezoluția Conferinței Naționale constata „că partidul nostru a crescut considerabil și că membrii Partidului Comunist Român au contribuit intens și stăruitor la formarea Sindicatelor unite, la întărirea Frontului Național-Democrat și a colaborării cu Partidul Național Liberal-Tătărescu, la realizarea reformei agrare, la mărirea producției, la democratizarea țării și instaurarea unei orinduirii democratice”¹⁹.

După Conferința Națională a Partidului Comunist Român activitatea partidului s-a îmbunătățit sub toate aspectele, competența și autoritatea comitetelor de partid și a organizațiilor de bază din principalele întreprinderi au crescut, procentul de participare la adunările de partid și la alte manifestări fiind tot mai ridicat.

În creșterea prestigiului P.C.R. și întărirea influenței sale politice un rol important l-a jucat statornicirea relațiilor de colaborare cu Partidul Social-Democrat, consolidarea și dezvoltarea Frontului Unic Muncitoresc. După insurecția armată antifascistă din august 1944, s-au petrecut schimbări și în activitatea Partidului Social-Democrat. În rindurile sale au intrat muncitori, funcționari, cadre didactice și numeroase elemente din categoriile mijlocii ale populației. Partidul Social-Democrat a acționat împreună cu P.C.R. și celelalte organizații democratice în direcția democratizării țării, sprijinirii războiului antihitlerist și pentru lichidarea imediată a tuturor rămășițelor regimului fascist. Frontul Unic Muncitoresc a constituit coloana vertebrală a coaliției forțelor democratice în jurul clasei muncitoare, hegemonul revoluției populare.

Hotărârile Conferinței Naționale a P.C.R. din octombrie 1945 privitoare la frontul unic și prevederile statutului adoptat cu acest prilej cereau comuniștilor să militeze pentru a întări și desăvârși unitatea de acțiune și realizarea partidului unic, fapt care va da muncitorimii o forță și capacitate de mobilizare mai mari, va spori influența ei politică, va întări unitatea tuturor forțelor democratice. Unitatea deplină a muncitorimii — preciza statutul — „va deveni și mai mult un factor esențial și o cheazășie a unității noastre naționale”²⁰.

Acționind în front comun, partidele muncitorești au realizat unitatea sindicală, care a contribuit la creșterea forței și capacității de luptă a clasei muncitoare. Organizațiile de sindicat s-au dezvoltat repede, devenind o forță importantă în viața publică a țării. La data ținerii Congresului General al Sindicatelor din România (26—30 ianuarie 1945) existau în întreaga țară 12 uniuni sindicale, grupind 513 sindicate care cuprindeau circa 519 000 salariați. În luna iunie 1945 Sindicatele aveau aproape un milion de membri.

¹⁹ *Scnteia*, nr. 367 din 1 noiembrie 1945.

²⁰ *Scnteia*, nr. 364 din 28 octombrie 1945.

Sub îndrumarea P.C.R. au fost reorganizate și rindurile Uniunii Tineretului Comunist, rezerva de aur a partidului. Această organizație, continuind tradițiile luptei revoluționare din anii grei ai ilegalității, avea menirea să acționeze cu hotărâre pentru aplicarea programului și liniei politice a partidului comunist în rindurile tineretului. Curînd după reorganizarea sa corespunzător condițiilor legalității, U.T.C. a devenit o puternică organizație revoluționară a tineretului, cîștigîndu-și încrederea și simpatia maselor de tineri din întreprinderi și uzine, de pe ogoare, din școli și facultăți. Sub îndrumarea P.C.R., în toată țara își desfășurau activitatea organizațiile locale ale U.T.C., munca lor fiind coordonată de către C.C. al U.T.C.. În vara anului 1945 erau organizate 11 regionale U.T.C., și anume: Ilfov, Prahova, Dunărea de Jos, Moldova, Muntenia, Dobrogea, Oltenia, Brașov, Ardealul de nord, Banat și Valea Mureșului. Numărul membrilor U.T.C. creștea continuu. La data de 23 aprilie 1945, U.T.C. număra 62 925 membri, iar în luna mai numărul uteciștilor a ajuns la 77 784, ceea ce dovedea prestigiul de care se bucura organizația comunistă a tineretului²¹. Din Uniunea Tineretului Comunist făceau parte și activau în cadrul ei mai ales muncitori tineri din fabrici și de pe ogoarele țării. Pentru ilustrarea compoziției sociale a U.T.C.-ului introducem următoarele date statistice parțiale²².

Situația U.T.C.-ului la 6 aprilie 1945 în regionala Moldova

Județul	Total membri	Din numărul total :			
		Muncitori	Funcționari-intelectuali	Țărani	Elevi și studenți
Iași	1 170	300	370	400	100
Botoșani	662		Nu avem date		
Dorohoi	699		Nu avem date		
Rădăuți	313		Nu avem date		
Suceava	119	40	39	19	21
Cîmpulung	116	25	—	80	11
Baia	334	118	134	60	22
Roman	238		Nu avem date		
Bacău	1 243	930	313	—	—
Neamț	775		Nu avem date		
Vaslui	259	130	109	—	20
Huși	113		Nu avem date		
Total :	6 041				

După cum reiese din datele tabelului de mai sus, la începutul lunii aprilie 1945, în regionala Moldova din totalul membrilor U.T.C. aproximativ 65% erau muncitori și țărani tineri. În județul Cluj, la 1 aprilie 1945 compoziția socială a U.T.C.-ului era și mai favorabilă²³, din totalul de 876 membri 570 erau muncitori, 122 țărani, 40 funcționari, 90 elevi și 54 studenți²⁴. Dacă comparăm în această privință situația U.T.C.-ului la începutul lunii aprilie 1945 cu cea din anul 1933, cînd elementul muncitoresc din această organizație reprezenta numai 19%, evoluția favorabilă a compoziției sociale este și mai evidentă²⁴.

La începutul lunii septembrie 1944, între Uniunea Tineretului Comunist și Uniunea Tineretului Socialist s-a încheiat frontul unic, care ulterior și-a lărgit colaborarea cu alte organizații

²¹ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 1, dosarul nr. 31, fila 7.

²² Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 1, dosarul nr. 77, fila 26.

²³ *Idem*, dosarul nr. 21, fila 31.

²⁴ G. Alihanov, *Ob organizacionnom sostojanii Kompartii na Balkanah*, în *Kommunističeskij Internacjonal*, nr. 11—12 din 1934, p. 73—74.

democratice de tineret. La sfârșitul lunii martie 1945 a avut loc ședința C.C. al U.T.C. care, analizând situația mișcării de tineret din țară, a ajuns la concluzia că este necesară lichidarea fărâmițării organizatorice existente și crearea unei singure organizații antifasciste a tineretului din România. Ulterior, plenara lărgită a C.C. al U.T.C. din 9—10 aprilie 1945 a adoptat o hotărâre în vederea creării Organizației Tineretului Progresist, care urma să cuprindă toate organizațiile democratice de tineret. În urma acestei hotărâri, în cursul lunii mai, U.T.C.-ul a fost dizolvat în Organizația Tineretului Progresist.

Concomitent cu consolidarea unității de acțiune a clasei muncitoare, P.C.R. a acordat o atenție deosebită organizării maselor de bază ale țărănimii, făuririi alianței dintre clasa muncitoare și țărănimia muncitoare. Sub îndrumarea comitetelor regionale și județene de partid, mii de muncitori au mers la sate pentru a sprijini activitatea politică și organizatorică în rindurile țărănimii. La sate au fost create comitete țărănești, care cuprindeau elementele cele mai înaintate din rindurile țărănimii. În creșterea influenței politice a P.C.R. în rindurile țărănilor muncitori un rol important a jucat organizația democratică a țărănimii: Frontul Plugarilor, condus de dr. Petru Groza, patriot de seamă, eminent om politic. Frontul Plugarilor declara pe față că înțelege să meargă mină în mină cu partidul comunist. Despre relațiile dintre Frontul Plugarilor și P.C.R., în ședința cu activul central al partidului comunist din 25—27 aprilie 1945, dr. Petru Groza, în calitate de invitat, declara următoarele: „Am toată încrederea în organizația voastră și în partid. Partidul pe noi ne-a ajutat, ne-a îndrumat pe toți, pe cei care sîntem formal în afară de cadrul partidului... linia Frontului Plugarilor merge convergent cu linia partidului comunist cînd trebuie să se întâlnească, să devină o apă și un pămînt muncitorii de la sate și muncitorii de la orașe. Dar ca tactică este foarte bună tactica pe care am stabilit-o cu partidul comunist, de-a merge separat și convergent spre același ideal. Deci, dar fiind acest lucru, stabilită fiind linia politică a Frontului Plugarilor nu poate fi conflict între aceste organizații azi separate”²⁵.

În procesul revoluției populare Frontul Plugarilor a devenit o organizație puternică, care și-a extins activitatea în întreaga țară. Numărul membrilor săi a crescut imens de la o lună la alta. La 30 noiembrie 1944, Partidul Socialist Țărănesc condus de Mihail Ralea s-a contopit cu Frontul Plugarilor, ambele avînd programe asemănătoare și pronunțîndu-se pentru alianța țărănimii cu clasa muncitoare. În primăvara anului 1945, Frontul Plugarilor număra peste un milion de membri²⁶. În regiunea Moldova, la mijlocul lunii martie 1945, din cei cca. două milioane de țărani 94 200 erau înscrși în Frontul Plugarilor, iar dintre ei peste 4 000 erau și membri ai P.C.R.²⁷. În fostul județ Cluj, la 1 aprilie 1945 numărul membrilor Frontului Plugarilor era de 10 867, iar în luna iunie a aceluiași an, din cele 251 de comune ale județului, în 179 existau organizații ale Frontului Plugarilor numărînd peste 14 000 de membri²⁸. În județul Baia, unde Frontul Plugarilor a luat ființă în luna ianuarie 1945, numărul membrilor se ridica în iunie la 26. 874²⁹. Pînă în iunie 1945 numărul membrilor Frontului Plugarilor a crescut în județul Constanța la 15 317, iar în județul Buzău la 26 466³⁰.

O expresie concludentă a tăriei Frontului Plugarilor, organizație largă a întregii țărănime, o constituie faptul că președintele său a devenit prim-ministru în primul guvern cu preponderență muncitorească, iar trei dintre fruntași săi miniștri și subsecretari de stat. În octombrie 1945 Frontul Plugarilor avea 4 666 de primari în mediul rural și alte numeroase posturi de conducere în administrație, cooperative și cămine culturale.

Organizațiile P.C.R. la sate, Frontul Plugarilor și comitetele țărănești au determinat o participare din ce în ce mai activă a țărănimii la rezolvarea unor probleme obștești, au ajutat-o să se convingă, prin propria sa experiență, că numai alături de clasa muncitoare și sub conducerea ei, va putea cuceri o viață mai luminoasă.

Partidul Comunist Român, în timp ce lupta pentru cucerirea maselor muncitoare de la orașe și sate, a căutat să atragă de partea forțelor revoluționare și păturile mic-burgheze orășenești

²⁵ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 2, dosarul nr. 3, filele 158—159.

²⁶ *Idem*, fila 302.

²⁷ *Idem*, fondul 1, dosarul nr. 41, filele 264 și 274.

²⁸ *Idem*, dosarul nr. 21, fila 33 și dosarul nr. 19/19, fila 34.

²⁹ *Idem*, fila 31.

³⁰ *Idem*, filele 24 și 28.

și intelectualitatea progresistă. Sub îndrumarea P.C.R., Uniunea Patrioților, organizație democratică înființată în anul 1942, a desfășurat după 23 August o muncă susținută pentru organizarea păturilor mic-burghize și a intelectualilor. În scurt timp în Capitală și în celelalte orașe ale țării au luat ființă comitete ale Uniunii Patrioților. Scopul consolidării și dezvoltării Uniunii Patrioților era atragerea tuturor elementelor democratice și patriotice din diferite categorii sociale, care nu se încadrau într-unul din partidele politice sau în sindicatele unite. Comitetele Uniunii Patrioților au jucat un rol important în democratizarea aparatului de stat și în lichidarea rămășițelor fascismului din țară. În ședințele organizate de Uniunea Patrioților au fost ridicate și dezbătute și anumite probleme cu caracter economic, ca: aprovizionarea cu alimente și lemne, situația locuințelor etc., și s-au adoptat hotărâri împotriva sabotajilor și speculanților.

După insurecția armată antifascistă, sub îndrumarea P.C.R., mai ales în orașele țării a început să activeze și o altă organizație democratică: Apărarea Patriotică. Această organizație a continuat tradițiile M.O.P.R. (Ajutorul Roșu), care în timpul ilegalității a desfășurat o muncă susținută pentru ajutorarea aceluia care au căzut jertfă terorii regimului burghez-moșieresc, precum și a luptătorilor progresiști și antifasciști eliberați din închisori și lagărele de concentrare. Apărarea Patriotică a înființat cantine și spitale fără plată, a strâns bani, îmbrăcăminte și alimente celor loviți de teroarea orînduirii burghez-moșierești. În perioada celui de al doilea război mondial această organizație a desfășurat o activitate intensă pentru ajutorarea răniților români și sovietici, precum și a populației din regiunile Moldovei și Transilvaniei, greu lovite de război. Prin organizațiile Uniunea Patrioților și Apărarea Patriotică, partidul comunist tindea să cuprindă masele cele mai largi ale țării.

Dintre organizațiile democratice ale naționalităților conlocuitoare, îndrumate de P.C.R.³¹, cea mai însemnată organizație era MADOSZ-ul (din octombrie 1944 Uniunea Populară Maghiară)³². După eliberarea țării de sub jugul fascist, această organizație a devenit în scurt timp o organizație de masă puternică. În timpul Congresului din 6—12 mai 1945, Uniunea Populară Maghiară număra 387 753 de membri³³. Organizații puternice avea U.P.M. mai ales pe teritoriul Transilvaniei. În regionala Cluj, de exemplu, numărul membrilor U.P.M. la sfîrșitul lunii mai era de 121 653, în Banat de 41 556, în Brașov de 102 958, în Satu Mare 40 310 etc.³⁴

Sub îndrumarea P.C.R., Uniunea Populară Maghiară a desfășurat o largă activitate politică în rîndurile populației maghiare din țară, mobilizînd-o la luptă revoluționară, alături de poporul român. În hotărîrea MADOSZ-ului cu privire la aderarea acestei organizații democratice la Platforma F.N.D. din septembrie 1944, se preciza foarte explicit poziția naționalității maghiare față de problemele fundamentale ale țării. „Noi, ungurii din România — se sublinia în hotărîre — nu putem despărți pentru nici un moment soarta noastră de soarta fraților noștri români. Uniunea pe țară a muncitorilor unguri din România a fost și în trecut adeptă neclintită a conlucrării pașnice între cele două popoare. A trăit strîns legat de urmașii lui Horea, Cloșca și Crișan. Ea cere acum să strîngă și mai mult această legătură în spiritul lui Budai Nagy Antal și al lui Gheorghe Doja”³⁵.

În afară de aceste organizații democratice, sub îndrumarea și cu ajutorul P.C.R. în prima etapă a revoluției populare mai activau și alte organizații democratice, ca: Organizația micilor meseriași, Organizația comercianților, Asociația pentru stringerea legăturilor cu Uniunea Sovietică (ARLUS) etc., care aveau și ele importanță în organizarea și mobilizarea maselor largi populare în procesul desăvîrșirii transformărilor cu caracter bughezo-democratic.

Desfășurarea activității organizațiilor de masă, sub conducerea P.C.R., în care recunoșteau forța politică de avangardă a luptelor revoluționare, a asigurat orientarea lor pe linia revoluției populare.

³¹ Astfel, Comitetul Iugoslav din România, Comitetul Democrat Evreiesc etc.

³² Consfătuirea pe țară a MADOSZ-ului din 16 octombrie 1944, ținută la Brașov, a hotărît extinderea activității acestei organizații, denumind-o în continuare Uniunea Populară Maghiară.

³³ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 1, dosarul nr. 31, fila 2; vezi și *Nemzetiségi anyaszervezetünk*, Ed. Comitetului Executiv al U.P.M., Cluj, 1946, p. 14.

³⁴ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 1, dosarul nr. 31, fila 2.

³⁵ *Scînteia* din 8 octombrie 1944.

Situația organizatorică a regionalei P.C.R. Cluj în luna aprilie 1945³⁶

Județul	M e m b r i				
	P.C.R.	U.T.C.	Sind.	Fr. Plug.	U.P.M.
Cluj	2 981	867	23 500	14 668	22 800
Someș	1 151	170	4 651	13 466	6 000
Turda	1 477	182	5 723	28 931	17 317
Bistrița	223	522	2 375	9 438	2 003
Sălaj	642	692	5 448	16 633	27 344
Total :	6 474	2 233	41 677	83 126	75 464

În vederea coalizării tuturor forțelor sociale încadrate în aceste organizații democratice, precum și a altora interesate în nimicirea completă a fascismului în interior și exterior, în democratizarea țării și în progresul social, P.C.R. a inițiat și, în strînsă colaborare cu P.S.D., a realizat în septembrie 1944 Frontul Național-Democratic. Această organizație de largă concentrare a forțelor democratice reprezenta instrumentul organizării și mobilizării maselor largi în procesul revoluției populare.

Din succinta prezentare a evoluției P.C.R. în anii 1944—1945, a structurii sale organizatorice, precum și a situației organizațiilor de masă aflate sub conducerea partidului comunist, se poate aprecia că în ciuda multor greutăți determinate în primul rînd de faptul că partidul și-a reorganizat activitatea „din mers”, în plină luptă cu diferitele grupări ale claselor exploatatoare, această acțiune a fost încununată de succes. Partidul Comunist Român a reușit să treacă de la munca ilegală la participarea în guvern și să devină principalul partid de guvernămînt, să cuprindă în rîndurile sale la sfîrșitul anului 1945 peste 287 000 de membri dintre care 147 313 muncitori, 89 408 țărani, încadrați în circa 9 000 organizații de bază.

Creșterea numărului de membri ai P.C.R., măsurile de perfecționare a metodelor și stilului de muncă, îmbunătățirea structurii organelor și aparatului de partid au contribuit în mare măsură la asigurarea rolului conducător al partidului în toate domeniile de activitate. În această direcție o importanță deosebită a avut îmbinarea experienței revoluționare a membrilor de partid din vechea gardă, crescută la scoala aspră a muncii ilegale, cu elanul și dinamismul revoluționar al noilor membri, în general oameni tineri, hotărîți să meargă pînă la capăt în îndeplinirea politicii partidului.

II. Dezvoltarea activității politice și ideologice a P.C.R.

Reorganizarea activității Partidului Comunist Român în condiții legale, necesitatea de a asigura conducerea luptei maselor pentru instaurarea puterii populare și transformarea revoluționară a societății românești, a cuprins în mod necesar desfășurarea unei ample și multilaterale activități politico-ideologice. Partidul și-a precizat cu claritate poziția față de evenimentele din România și a elaborat programul concret de soluționare a problemelor majore care se ridicau în fața poporului, de mobilizare într-un singur front a tuturor forțelor sociale interesate în dezvoltarea progresistă a țării.

³⁶ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 1, dosarul nr. 61, fila 1.

Pornind de la importanța lămuririi maselor și a propagării liniei partidului comunist, P.C.R. a acordat o mare atenție tipăririi și difuzării în masă a operelor clasicii marxism-leninismului, a istoriei P.C.U.S. și a altor lucrări privind revoluția și construcția socialistă în U.R.S.S., a unor cărți despre lupta de rezistență a popoarelor din Europa etc. Numai în editura P.C.R., în anii 1944—1945 au fost tipărite în tiraje de masă — 5 000—200 000 de exemplare — un număr mare de titluri, din care amintim: *Salar-pref-profit, Muncă salariată și capital, Scrieri alese* vol. I și altele de Karl Marx; *Decăderea feudalismului și ridicarea burgheziei, Dezvoltarea socialismului de la utopie la știință, Rolul muncii în procesul transformării maimușei în om, Originea familiei, a proprietății private și a statului* etc. de Friedrich Engels; *Despre impozitul în natură, Imperialismul, stadiul cel mai înalt al capitalismului, Sarcinile proletariatului în revoluția noastră, Scrieri din depărtare* și alte lucrări ale lui V. I. Lenin.

În același timp P.C.R. aducea la cunoștința maselor o serie de date din activitatea celor trei titani ai teoriei și practicii revoluționare: Marx, Engels, Lenin, pentru a sublinia caracterul universal valabil al învățăturii marxist-leniniste, viabilitatea acesteia, dar și necesitatea de a fi privită nu ca o dogmă, ci ca o călăuză în acțiune. Dintre multiplele aspecte ale acestei activități menționăm că începând din 14 ianuarie până în 16 iulie 1945 „Scinteia” a publicat 83 de fragmente biografice din viața și activitatea lui V. I. Lenin. În ianuarie 1945, cu prilejul comemorării a 21 de ani de la moartea lui Lenin, „Scinteia” a publicat un număr închinat activității lui V. I. Lenin și un articol redacțional în care se sublinia hotărârea poporului român de a da viață ideilor leniniste, conchizând: „Lenin și leninismul trăiesc ca forță mobilizatoare în lupta pentru libertate, democrație și progresul omenirii”³⁷. Ample articole publicate în presa de partid și democrație, conferințe și simpozioane, organizate cu prilejul împlinirii a 62 de ani de la moartea lui Karl Marx³⁸ și 50 de ani de la cea a lui Friedrich Engels³⁹ au reprezentat evenimente de seamă ale științei și culturii românești.

Acțiunea de răspindire și însușire a marxism-leninismului organizată de P.C.R. în acești ani a cuprins, de asemenea, traducerea și tipărirea cursului scurt de Istorie a Partidului Comunist (bolșevic) al U.R.S.S., Marxismul și chestiunea națională, Despre bazele leninismului și Problemele leninismului de I. V. Stalin și altele⁴⁰. Numeroase opere ale clasicii marxism-leninismului și alte cărți politice au fost tipărite în editurile comitetelor regionale ale P.C.R., în editura „Scinteia”, „Eminescu”, U.T.C., P.S.D. etc. Un număr important din lucrările la care ne-am referit au fost publicate și în limbile naționalităților conlocuitoare.

Un capitol deosebit de important al activității editoriale îl constituie publicarea în tiraje de masă a unor lucrări de istoria patriei și a mișcării muncitorești, biografii de eroi ai poporului, articole și studii de analiză a realităților social-politice din țară și a soluțiilor elaborate de P.C.R. etc. În acest cadru amintim culegerile de articole ale conducătorilor P.C.R. grupate sub titlurile „Pentru o Românie democratică” și „O politică românească de realizări democratice”, cele trei lucrări ale lui Lucrețiu Pătrășcanu: „Problemele de bază ale României”, „Sub trei dictaturi” și „Un veac de frământări sociale”, discursurile politice, conferințele și interviurile dr. Petru Groza — grupate în culegerea „Reconstrucția României” —, studiile privind „Problema agrară în revoluția din 1848”, „Cucerirea și redobândirea independenței naționale”, „Răscoala țăranilor din 1907”, „Luptele din februarie 1933”, „În legătură cu mișcarea muncitorească din România”, „Alianța muncitorimii cu țăranimea” și altele.

Colecția „Luptători pentru libertatea poporului român”, a publicat reușite portrete biografice ale lui Tudor Vladimirescu, Nicolae Bălcescu, Ana Ipătescu, Nicolae Zubcu-Petrovici, Gh. M. Vasilescu-Vasia, Pavel Tcacenco și alții, iar editura P.S.D. s-a ocupat de figurile luptătorilor socialiști: C. Dobrogeanu-Gherea, I. C. Frimu, Ilie Moscovici, Costa-Foru, Ștefan Petică etc. La această enumerare trebuie adăugate documentele Conferinței Naționale a P.C.R., rapoartele și cuvântările conducătorilor de partid și de stat, platformele și programele care au stat la temelia coalițiilor politice realizate în acest timp — a Frontului Patriotic Antihitlerist, a Frontului Național-Democrat.

Asigurarea tipăririi, difuzării și studierii operelor clasicii marxim-leninismului, a lucrărilor prin care se generalizează experiența altor partide comuniste ca și propria noastră experiență,

³⁷ *Scinteia*, nr. 116 din 23 ianuarie 1945.

³⁸ *Idem*, nr. 168 din 17 martie 1945.

³⁹ *Idem*, nr. 295 din 8 august 1945.

⁴⁰ Raportul editurii P.C.R. pe anii 1944—1947, în Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 1, dosarul nr. 542, filele 6—15.

munca politică de masă și lupta permanentă împotriva ideologiei reacționare sub toate varianțele ei au permis Partidului Comunist Român ca încă în primii ani ai revoluției populare să asigure preponderența ideologiei marxist-leniniste asupra celei burgheze, factor principal al trecerii la revoluția și construcția socialistă.

În activitatea politică și ideologică desfășurată de P.C.R., un loc important revenea învățămîntului politic. Prima școală de partid a fost deschisă la 23 decembrie 1944, fiind frecventată de 20 de cursanți cărora li s-au predat patru teme: Fascismul; Clasele și conștiința de clasă; Partidul; Cum lucrează comuniștii în sindicate⁴¹. Ulterior numărul școlilor de cadre și al cursanților a crescut rapid, ajungînd ca în noiembrie 1945 numai regiunea București să aibă 63 de școli cu 1 650 cursanți. În același timp s-a dezvoltat învățămîntul politic și în alte centre regionale și județene; în octombrie 1944 Clujul avea 50 de școli, Oradea 50, Oltenia 24, Brașovul 15, Prahova 7 etc. Corespunzător cerințelor muncii de partid tematica școlilor de cadre a cunoscut o apreciabilă evoluție atît sub aspectul măririi numărului de probleme cu caracter teoretic, cit mai ales prin introducerea de cursuri legate nemijlocit de practica revoluționară. Un exemplu în această direcție îl constituie cursul de 14 zile cu scoatere din producție, organizat la Brașov în iunie 1945, la care au fost expuse 10 lecții: Partidul, Principiile organizatorice ale P.C.R. și metodele de muncă, Frontul Unic Muncitoresc, Problema țărănească, Problema națională, Problema organizațiilor de masă, Guvernul de concentrare democratică și sarcinile organizațiilor de partid pentru sprijinirea lui, Despre victorie și sarcinile actuale, Situația României și a partidelor în timpul războiului lui Hitler și cîntarea poporului român alături de U.R.S.S., Despre U.R.S.S. și constituția stalinistă⁴².

Caracteristic pentru concepția pe care P.C.R. a pus-o la temelia învățămîntului de partid și a orientării acestuia este programul și evoluția școlii superioare de partid „Universitatea muncitorească a Partidului Comunist din România”, care și-a deschis porțile la 11 martie 1945, în prezența unor conducători de partid și a numeroase cadre ale frontului ideologic. Pe baza indicațiilor conducerii P.C.R. această școală nu trebuia să devină un corp cărturăresc izolat, rupt de marea bătaie politică, ci un detașament aflat în primele linii. Cursanții, care la început nu au fost scoși din producție, erau chemați să-și însușească teoria revoluționară ca pe o călăuză în activitatea lor practică, să studieze aprofundat istoria patriei, ca o cerință a luptei pline de abnegație pusă în slujba intereselor poporului⁴³.

Avînd la început un program ce cuprindea trei cursuri de bază: Istoria P.C.U.S., Filozofia marxistă, Istoria României și mai multe cicluri de lecții asupra unor probleme pe care partidul era chemat să le soluționeze, astfel: problema agrară, problema națională și alte chestiuni curente ale politicii P.C.R., Școala superioară de partid, care ulterior, din februarie 1946, poartă denumirea de „Ștefan Gheorghiu”, și-a mărit durata cursurilor la 6 luni, iar apoi la 1 an, a crescut la 100 numărul studenților care acum erau scoși din producție.

Preocupîndu-se de editarea, difuzarea și studierea operelor marxism-leninismului, de organizarea unei largi rețele de școli și cursuri de partid, Partidul Comunist Român a desfășurat, totodată, o amplă muncă politică în masă, a clarificat permanent problemele ce se ridicau, a demască perseverent ideologia reacționară. Munca neprecupețită a organelor și organizațiilor de partid, de lămurire a maselor, expunerile și cuvîntările conducătorilor de partid și de stat, organizarea de conferințe și simpozioane, cercurile de citit presa și alte numeroase forme de activitate au contribuit la răspîndirea în mase a liniei politice și ideologice a partidului.

Un instrument deosebit de eficient în activitatea politico-ideologică a P.C.R. a fost presa. Alături de „România Liberă”, imediat după 23 August a început apariția ziarelor de partid editate de comitetele regionale: „Cuget liber” la Constanța, „Luptătorul” la București, „Dezrobirea” la Galați, „Luptătorul Bănățean” la Timișoara, „Înainte!” la Craiova, „Drum Nou” la Brașov, „Adevărul Ardealului” și „Igazság” la Cluj, „Moldova liberă” la Iași, „Ūj Élet” la Oradea, „Prahova Nouă” la Ploiești, „Chemarea” la Tîrgoviște și „Zori noi” în Valea Jiului.

Presa de partid și în primul rînd organul central al C.C. al P.C.R., „Scînteia”, a popularizat larg programul de luptă și lozincile partidului, mobilizînd masele pentru traducerea lor în viață. Apărînd pentru prima dată în condiții legale, „Scînteia”, al cărui prim număr este

⁴¹ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 1, dosarul nr. 946, fila 15.

⁴² *Idem*, fila 34.

⁴³ *Scînteia*, nr. 167 din 12 martie 1945.

datat din 21 septembrie 1944, a continuat și a dezvoltat tradițiile glorioase ale presei comuniste din timpul ilegalității, fiind un adevărat propagandist, agitator și organizator colectiv. În presa centrală și locală de partid și a organizațiilor democratice, pe lângă materiale propagandistice și documente de partid, apăreau cu regularitate scrisori ale oamenilor muncii și ale personalităților politice marcante, precum și răspunsul partidului la întrebările puse în legătură cu problemele fundamentale ce frământau diferitele categorii sociale. Organul central al partidului comunist, „Scinteia”, a consacrat o pagină anume, intitulată „Țigăre, fabrici și mine”, problemelor clasei muncitoare și o pagină intitulată „Țăranii și pământul” situației și cerințelor vitale ale țăranimii. Presa de partid și presa organizațiilor democratice au fost o adevărată călăuză, un sfătuitor și învățător, reazim și mobilizator al maselor populare.

În anii 1944—45 presa centrală și locală de partid a cunoscut o continuă dezvoltare, reprezentând un puternic instrument de educație politică și ideologică. Pentru a ilustra acest lucru este suficient, credem, să ne referim la faptul că în regionala P.C.R. Brașov, în octombrie 1945 se difuzau 19 ziare democratice: Scinteia, România Liberă, Sportul Popular, România Viitoare, Veac Nou, Drum Nou, Poporul, Szabad Szó, Népi Egység, Szabadság, Igazság, Világosság, Erdély, A Hét, Képes Újság, Dreptatea Nouă, Vestea etc.⁴⁴ Precizăm ca un element ilustrativ, pentru a ne face o imagine asupra raportului cititor-presă, că în mediul urban al județului Brașov în octombrie 1945 la o populație de peste 200.000 de locuitori se difuzau 42 300 de numere de reviste și ziare⁴⁵.

Larga răspindire a presei de partid și democratice⁴⁶ în limba română și a naționalităților conlocuitoare, expresie a democrației militante care se instaurase în România, a reprezentat în același timp o forță puternică în lupta pentru triumful politicii P.C.R., al ideologiei marxist-leniniste.

Date fiind caracteristicile etapei istorice, presa centrală și locală a avut un rol de prim ordin în demascarea politicii partidelor reacționare, a șovinismului și naționalismului, în ridicarea nivelului de conștiință patriotică și democratică a maselor. O contribuție valoroasă au adus la acestea acțiune și publicațiile de literatură și artă, îndeosebi „Tribuna Poporului”, „Viața Românească”. Definind poziția majorității intelectualilor față de procesul ce începuse a se desfășura în România, G. Călinescu scria în primul număr al ziarului „Tribuna Poporului”, apărut la 15 septembrie 1944: „Ar fi o lipsă de spirit civic, acum la începutul noii ere democratice, să stăm la o parte”, iar M. Ralea, în cuvântul intitulat „La reapariția Vieții Românești”, arăta în noiembrie 1944 că: „Tot ce triumfă acum face parte din crezurile noastre... Ca și altădată ne alăturăm luptei dusă de toți acei care voiesc omenie, dreptate și libertate”.

O latură esențială a activității desfășurate de Partidul Comunist Român în primii ani ai revoluției populare o constituie preocuparea sa de afirmare pe arena internațională, de dezvoltare a relațiilor de colaborare cu celelalte partide comuniste și muncitorești, cu mișcările de eliberare națională, educarea maselor largi în spiritul patriotismului și al internaționalismului proletar. Detașament activ al mișcării comuniste și muncitorești internaționale, P.C.R. a considerat în permanență că activitatea sa pentru a asigura victoria democrației și socialis-

⁴⁴ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 1, dosarul nr. 497, fila 109.

⁴⁵ Diametral opus cu procesul de creștere a presei de partid și democratice, s-a îngustat cu fiecare zi sfera de acțiune a presei burgheze. Pe „drept cuvânt” se plîngea Ghiță Pop, unul dintre conducătorii P.N.Ț., în ședința Consiliului de Miniștri din 6 februarie 1945, arătînd următoarele: la Arad P.N.Ț. are un cotidian și un săptămînal. Pe teritoriul Ardealului, din 10 cotidiene și săptămînale au dispărut 8. Comuniștii au în Ardeal 7 cotidiene și 17 săptămînale. În vechiul regat, P.N.Ț. are un cotidian și 3 săptămînale. Comuniștii au aici 9 cotidiene și 22 săptămînale. În București P.N.Ț. a avut 2 cotidiene și 2 săptămînale, care au dispărut. În Capitală, comuniștii au 4 cotidiene și 7 săptămînale, iar social-democrații 6 cotidiene și 2 săptămînale. În total partidele muncitorești numai în București au 10 cotidiene și 9 săptămînale, pe cînd P.N.Ț. n-are nici unul. „Aceasta este libertatea presei!” — își încheia cu amărăciune cuvîntarea domnul Gh. Pop. Ce-i drept, poporul muncitor, condus de P.C.R., înțelegea altfel „libertatea presei” decît conducătorii partidelor „istorice”. (Arhiva Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R., dosarul nr. 302 [Buletinul presei, nr. 5/1945], fila 55.)

⁴⁶ În acest timp P.S.D. tipărea 23 de publicații în limbile română, maghiară și germană.

mului în propria țară este o parte a luptei generale dintre forțele înaintate și reacțiune, o contribuție pe care poporul român o aduce progresului social. Partidul Comunist Român, în întreaga perioadă la care ne referim, a studiat atent experiența de stat, economică și socială a altor partide, îndeosebi a P.C.U.S. și a partidelor comuniste care se aflau antrenate cu toate forțele în lupta pentru făurirea noii orînduiri, a urmărit permanent activitatea desfășurată de partidele comuniste din țările capitaliste și a făcut cunoscute maselor rezultatele obținute pe calea democrației și progresului social. Pe această linie se înscriu vizitele delegațiilor de partid și de stat române în U.R.S.S., începînd din septembrie 1944, schimburile de experiență organizate între Partidul Comunist Român și partidele comuniste din Bulgaria, Iugoslavia, Ungaria, studiarea experienței obținute în organizarea alegerilor generale, a politicii de alianță, a poziției față de regimul monarhic, publicarea în presă a unui important număr de materiale privind activitatea altor partide comuniste etc.

Toate acestea ne arată că și în această perioadă revoluționară, cînd Partidul Comunist Român a devenit un partid de masă, iar ideologia sa, marxism-leninismul, ideologie dominantă, internaționalismul proletar a fost una din trăsăturile esențiale ale activității sale și ale fizionomiei moral-politice a membrilor și cadrelor de partid care s-au format și au activat în etapa istorică la care ne referim.

Întărirea organizatorică a P.C.R., creșterea rapidă a influenței sale politice, procesul de organizare a maselor muncitoare, desfășurat în strînsă legătură cu antrenarea lor în luptă revoluționară, și lupta nestăvilită a maselelor largi populare a determinat schimbarea raportului de forță pe arena politică în favoarea poporului muncitor, asigurînd dezvoltarea democratică și progresistă a societății românești.

Datorită uriașei activități organizatorice și politice desfășurate în primii ani ai revoluției populare, Partidul Comunist Român a reușit să cîștige de fapt majoritatea poporului, antrenînd-o în lupta pentru zdrobirea forțelor reacționare. „Sub conducerea partidului comunist — arată tovarășul Nicolae Ceaușescu — mase uriașe ale populației s-au angajat într-o luptă ascutită împotriva reacțiunii, au alungat prefectii și primarii reacționari, au trecut la organizarea controlului muncitoresc în fabrici, la exproprierea moșierilor și împărțirea pămîntului la țărani, realizînd astfel în fapt reforma agrară, au participat la lupta pentru democratizarea vieții politice”⁴⁷.

În focul acestor bătălii politice, economice și sociale, partidele „istorice” reprezentanții claselor exploatare, au suferit o înfrîngere importantă, izolîndu-se de masele largi populare. Instaurarea la 6 martie 1945 a guvernului revoluționar-democratic, prezidat de dr. Petru Groza, a constituit o victorie de însemnătate istorică pe calea cuceririi întregii puteri politice de către clasa muncitoare aliată cu țărănimea muncitoare. Cu aceasta revoluția populară a intrat într-o nouă fază, în care clasa muncitoare a folosit puterea de stat pentru a lărgi drepturile și libertățile cucerite de popor, a desăvîrșit transformările burghezo-democratice și a pregătit trecerea la etapa socialistă a revoluției populare.

P. BUNTA și GH. ȚUȚUI

⁴⁷ Nicolae Ceaușescu, *Partidul Comunist Român — continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste din România*, București, 1966, p. 57.

DIE ORGANISATORISCHE ERSTARKUNG DER RUMÄNISCHEN KOMMUNISTISCHEN PARTEI UND DAS ANWACHSEN IHRES POLITISCHEN EINFLUSSES (1944—1945)

(Zusammenfassung)

Der bewaffnete antifaschistische Aufstand vom August 1944 eröffnete auch für die Entwicklung der RKP eine neue Etappe. Am Ende der Illegalität verfügte die KP über eine bedeutende Zahl von Aktivisten und über ein Netz von Regional-, Bezirks- und Ortsorganisationen. Nach dem 23. August wurde die im April 1944 gebildete zentrale Parteileitung erweitert und das Politbureau, das Sekretariat sowie andere ausführende Organe gebildet. Die zwölf Regionalkomitees der RKP wurden reorganisiert und 58 Bezirkskomitees der Partei, Sektor- und Kreiskomitees gebildet. Die Landeskonferenz vom Oktober 1945 wählte das Zentralkomitee und dieses letztere schuf das Politbureau, das Sekretariat und die Zentrale Kontrollkommission. Die Reorganisation der Partei erfolgte nach dem Prinzip des Territoriums und des Produktionsortes aufgrund des demokratischen Zentralismus.

Der wachsende Einfluss der KP auf die Masse und ihre Führungsrolle ergibt sich unmittelbar aus dem Eintritt einer immer grösseren Zahl von Arbeitern, Bauern, Intellektuellen und anderen arbeitenden Menschen, Rumänen, Ungarn und anderen Nationalitäten, in die Reihen der RKP, sowie aus der Stellung, welche die Parteiorganisationen einnahmen. Aufgrund statistischer Angaben entwickelte sich die RKP im Zeitraum 1944/45 wie folgt: 5000—6000 im Oktober 1944 und 32 000 im Februar 1945, 42 653 im April und 287 900 im November 1945. Eine grosse Bedeutung für die Erstarkung der Partei hatte der Umstand, dass in ihre Reihen kompakte Arbeitermassen der grossen Unternehmen und Industriezentren des Landes eintraten, die im Oktober 1945 einen Prozentsatz von 54,5 der Gesamtzahl der RKP Mitglieder stellten.

Beim Wachsen des Ansehens der RKP und ihres politischen Einflusses spielte eine wichtige Rolle die Festigung des Verhältnisses der Mitarbeit mit der Sozialdemokratischen Partei, die Konsolidierung und Entwicklung der Einheitsfront der Arbeiter. Unter Anleitung der KP wurden die Reihen der Union Kommunistischer Jugend reorganisiert. Am 23. April 1945 zählte diese Jugendorganisation (UTC) 62 925 Mitglieder, während im Mai ihre Zahl auf 77 784 anstieg. Für den wachsenden politischen Einfluss der RKP in der Bauernschaft spielte eine wichtige Rolle die Bauernfront, eine demokratische Organisation, die im Frühjahr 1945 über eine Million Mitglieder zählte. Unter Anleitung der RKP wirkten auch andere demokratische Organisationen: die Union der Patrioten, die Patriotische Verteidigung, die Magyarische Volksunion (im Mai zählte sie 387 753 Mitglieder), die Organisation der kleinen Handwerker, die der Kaufleute, die Vereinigung zur Festigung der Beziehungen zur Sowjetunion.

Gleichzeitig mit der Reorganisation ihrer Tätigkeit entfaltete die RKP eine umfassende und vielseitige politisch-ideologische Aktion: die Werke der Klassiker des Marxismus-Leninismus, sowie andere ideologische und politische Werke wurden gedruckt und unter der Masse verbreitet, der politische Unterricht wurde organisiert, eine Reihe von Partei- und demokratischen Zeitungen herausgegeben usw.

Eine wichtige Seite in der Tätigkeit der RKP bildete ihr Bestreben, in der internationalen Welt zur Geltung zu gelangen, die Beziehungen der Mitarbeit mit den anderen kommunistischen und Arbeiterparteien, mit den Bewegungen für nationale Befreiung zu entwickeln.

Die organisatorische Erstarkung der RKP, das rapide Anwachsen ihres politischen Einflusses die Organisierung und Mobilisierung der Massen im revolutionären Kampf bedingte die Änderung des politischen Kräfteverhältnisses zugunsten der Arbeiterpartei und sicherte die demokratische und fortschrittliche Entwicklung der rumänischen Gesellschaft.

NOTE ȘI DISCUȚII

FAZA A IV-A A CULTURII STARČEVO-CRIȘ ÎN BANAT

Sosirea primelor elemente ale chalcoliticului balcano-anatolian în regiunea Dunării de mijloc a influențat profund civilizațiile neoliticului vechi. Aceste prime elemente, cunoscute în Banat (luat ca unitate geografică) sub denumirea de Vinča A¹, au intrat în contact cu purtătorii culturii Starčevo-Criș a cărei evoluție a fost oprită, influențată sau transformată, după cum elementele care au sosit au fost în număr mai restrâns sau mai mare. Cele două civilizații conviețuiesc în mod pașnic influențându-se reciproc². Urmările acestei simbioze nu sînt egale în întreaga arie a culturii Starčevo-Criș, deoarece difuziunea culturii Vinča nu se petrece în același moment și nu are aceeași intensitate. Aceste fapte au avut urmări diferite asupra evoluției ultimei etape a culturii Starčevo-Criș.

În sudul Banatului, în așezarea Vinča A de la Gornea — locul *Căunița de Sus* — au fost semnalate două bordeie (nr. 7—8) de același tip cu cele Vinča A. În acestea a fost găsită o ceramică care necesită atenție deosebită³. Amestecul pastei cu nisip și pietricele, arderea bună ce străbate grosimea vasului sînt elemente frecvente în orizontul cronologic Starčevo IV — Vinča A⁴. Ornamentele constau din : barbotină organizată, ceramică grosolană ornamentată cu incizii și mai rar cu unghia ; toate acestea pe o pastă de culoare brun-cărmăzie. Ceea ce este specific și diferă de restul materialului Vinča A sînt ornamentele din linii incizate ce se întretaie. Acest ornament este propriu culturii Starčevo-Criș. Ceea ce trebuie subliniat sînt motivele și tehnica. Motivele : *triunghiurile hașurate* (fig. 1/11, 20) au analogii la Smilčić (fig. 2/1—3) ; *liniile incizate*, pe pereți sau funduri de vase (fig. 1/6, 8, 13, 17, 21—22, 37—38) au analogii la Smilčić⁵, Grabovac (fig. 2/4—6, 8, 11), Dumača (fig. 2/9) și Idjoš (fig. 2/10). Exemplele de mai sus pot fi înmulțite, dacă în discuție aducem și materialul de la Gura Văii — Ostrovu Golu. Ne referim doar la materialele semnalate deja de către P. Roman și V. Boroneanț⁶ și de către noi⁷. Publicarea în întregime a materialului de aci va lărgi baza de discuții⁸. La Ostrovu Golu este o așezare care aparține culturii Starčevo-Criș. În nivelurile de aici se poate urmări evoluția petrecută în ceramica culturii Starčevo-Criș sub influența puternică a culturii Vinča. Regăsim aci ornamentele din *triunghiuri hașurate* (fig. 2/7), incizii și hașuri din incizii fine și adinci⁹, toate pe o pastă nisipoasă.

¹ În *ActaMN*, VII, 1970, p. 473 și urm. am arătat că primele elemente de origine balcano-anatoliană sînt o cultură încheagată, cu trăsături caracteristice, ce au fost precizate cu ani în urmă de Milojević și care au fost confirmate de cercetările recente, ceea ce justifică opinia noastră de a susține sistemul cronologic al lui Milojević față de încercările ulterioare de revizuire, accentuate recent pentru Banat de E. Comșa, cf. Gh. Lazarovici, *Unele probleme ale neoliticului în Banat*, în *Banatica*, I (rev. Muzeului din Reșița, sub tipar).

² La *Botoș și Sarvaș*, cf. Vl. Milojević, în *Reinecke Festschrift*, Mainz, 1950, p. 112 ; la *Vršnik*, cf. M. Garašanin, în *Germania*, 39, 1969, p. 114 ; la *Žarkovo*, cf. M. și D. Garašanin, în *Starinar*, III—IV, 1954, p. 126 ; la *Novi Bečej* — *Matejski Brod*, cf. B. Jovanović, în *RadVojMuz*, 14, 1965, p. 41 ; la *Balimir*, cf. N. Vlassa, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 406.

³ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 477 și urm., punct. 1, fig. 5 ; *Banatica*, I, notele 25—28.

⁴ Cu ani în urmă N. Vlassa, cu ocazia publicării materialului de la Iernut, a atras atenția asupra acestui fenomen. Materialul de aci aparține unui Criș tîrziu, cf. Materiale IX, p. 167 și urm. Același fenomen îl semnală, pentru Muntenia, V. Teodorescu, în *SCIV*, 14, 2, 1963, p. 354. Asupra acelui fenomen am atras atenția într-o comunicare la sesiunea muzeului din Constanța, din 1970.

⁵ Š. Batović, *Stariji neolit u Dalmaciji*, Zadar, 1966, p. I.XXXV—I.XXXVI.

⁶ Un studiu mai general, în revista Muzeului din Turnu Severin. Mulțumesc lui P. Roman care mi-a permis să consult lucrarea în manuscris.

⁷ Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 5 și urm.

⁸ Un studiu mai amplu despre această așezare este în lucru împreună cu colegul M. Nica de la Craiova.

⁹ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 10, fig. 4/28—30.

Plastica de la Ostrovu Golu are incizat sexul feminin (fig. 2/12–13), asemănător la un exemplar Vinča A de la Gornea (fig. 2/14) și de la Crnokalačka Bara (fig. 2/15), iar mai spre sud la Sesklo (fig. 2/21–22), Tsangli (fig. 2/17), Cheroneia (fig. 2/16) și Eutresis (fig. 2/18). Redarea sexului se face și la unele aplicații plastice pe vase, ce reprezintă figuri feminine, de la Sarvaš (fig. 2/19) și Nea Nicomedia (fig. 2/20). Organul sexual al femeii se pare că este redat și pe un fragment de vas de la Gornea, descoperit într-un bordei Vinča A (fig. 8).

Legături cronologice cu sudul egeic indică și o altă categorie de obiecte din piatră, de formă ovală, avind la mijloc niște creștături, obiecte pe care le-am considerat topoare-măciucă¹⁰ (fig. 2/23). La rostul și denumirea aceasta cred că trebuie să renunțăm, deoarece din aceeași așezare se cunoaște un idol făcut din perete de vas, de aceeași formă (fig. 2/27). Mai mult, sint și analogii cu idoli de piatră de formă asemănătoare, la Vinča (fig. 2/24), Troia (fig. 2/26), Khirokitia (fig. 2/28), Kozluk (fig. 2/29) și Sesklo (fig. 2/25). Exemplare asemănătoare se vor păstra și mai târziu în cultura Vinča¹¹.

Pentru formele de vase de la Gornea, ce aparțin bordeielor cu ceramică Starčevo IV, sint analogii în bordeiele cu ceramică Vinča A din aceeași așezare, dar și în alte așezări ce aparțin aceluiași orizont cronologic. *Vasul bitronconic* cu partea superioară dreaptă (fig. 3/A 1) are analogii în bordeiele nr. 15 și 12 de la Gornea (fig. 3/B 1–2), dar și în nivele Starčevo, Körös sau Criș tirzii de la: Vinkovci (fig. 3/C 1), Maroslele Pana (fig. 3/C 2), Hlincea-Iași (fig. 3/C 12) sau în sud, în Servia II (fig. 3/C 8–9). Alte forme cu partea superioară ușor arcuită (fig. 3/A 2–5) au analogii în bordeiele Vinča A de la Gornea (fig. 3/B 4–5) și în Slavonia (fig. 3/C 3–4) în același orizont cronologic, în timp ce formele mai ascuțite, *castroane* sau *străchini* largi, (fig. 3/A 6–10) au analogii la Gornea în bordeiele Vinča A (fig. 3/B 6–9), precum și la Vinča (fig. 3/C 10–11, 14), în așezări Starčevo-Criș tirzii (fig. 3/C 5–6, 13) sau în culturi din același orizont cronologic — Sopot — Lengyel I A (fig. 3/C 15). *Cupele* cu piciorul înalt, suplu și elegant (fig. 3/A 11) au analogii identice în bordeiele Vinča A de la Gornea (fig. 3/B 10) sau în același orizont cronologic în Iugoslavia (fig. 3/C 7, 16). *Allarul de cult*, de formă triunghiulară (fig. 4/1) are în pastă, ca degresant, pietricele. Culoarea este brună. Suprafața netezită, dar aspră din cauza pietrelor din pastă. Forma și ornamentele se reîntînesc pe fragmente de altare triunghiulare de la Ostrovu Golu (fig. 4/2–5). Acestea se deosebesc de cele ale grupei Starčevo-Körös-Criș prin formă și ornamente. Doar exemplarul de la Gura Baciului (fig. 4/13) s-ar părea că face excepție. Avind în vedere pasta și ornamentele de pe corpul său pare că aparține ultimului nivel de acl. Analogii de altare de aceeași formă și ornamente înrudite se întînesc în faza A a culturii Vinča, la Gornea (fig. 4/6), Vinča (fig. 4/7), Žarkovo IV (fig. 4/16). Forma aceasta — cu unele modificări — va rămîne în cultura Vinča și mai târziu, la Turdaș unde are capete animaliere (fig. 4/8) sau simple ridicături (fig. 4/9). Originea altarului cu soclu în formă de cutie triunghiulară sau patrată și cu picioare trebuie căutată în sud, în măsuțele sau altarele de cult de la Karanovo I (fig. 4/10–12), Tsangli (fig. 4/17–18), Porodin (fig. 4/20) sau Nea Makri (fig. 4/19). Exemplarul de la Sarvaš aparține etapei Starčevo IV (fig. 4/21). În aria de răsărit a culturii Starčevo-Criș se întîlnește o formă în care se combină elemente ale tipului de mai sus cu altarele cu cupă ce se ridică deasupra soclului (fig. 4/14–15). Deși aparțin diferitelor grupe culturale, formele de altare descrise mai sus aparțin aceluiași orizont cronologic, cu excepția celor de la Karanovo, care sint datate mai timpuriu¹² și a celor de la Turdaș, care sint mai tirzii.

Din analiza celor cîteva categorii de obiecte descrise mai sus, s-a verificat în situații noi teoria susținută cu ani în urmă de Vl. Milojević, privind formarea fazei Starčevo IV după sosirea purtătorilor culturii Vinča, etapă în care se descompun unele elemente și se formează altele noi¹³. Opinia lui Makkay, că Starčevo IV ar fi o cultură ipotetică¹⁴, cade de la sine.

II. În nordul Banatului, în tot acest răstimp în care în sud se așează purtătorii culturii Vinča și se formează etapa Starčevo IV, cultura Starčevo-Criș își continuă evoluția. Mai mult, în acest moment se definesc o serie de caracteristici pe care ne-am obișnuit să le considerăm ca fiind proprii întregii perioade a evoluției culturii Starčevo-Criș. Problemele evoluției acestei

¹⁰ Ibidem, p. 6, punct A, nota 28.

¹¹ Ibidem, p. 6, nota 29.

¹² M. Garašanin, în *NCB*, p. 36 stabilește relația Starčevo IIb = Vršnjak II–III = Karanovo III (Veselinovo), iar pentru pictura albă din Karanovo I = Starčevo Ila = Vršnjak I; G. I. Georgiev, *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, Praga, 1961, p. 92, Karanovo II = Starčevo IV; Š. Batović, *op. cit.*, p. 113.

¹³ Vl. Milojević, în *BSA*, XLIV, 1949, p. 264; în *Reinecke Festschrift*, p. 110.

¹⁴ J. Makkay, în *Acta AntArch*, VIII, 1965, p. 15.

etape, în nordul Banatului, sînt îngreunate de lipsa unor săpături noi cu observații stratigrafice atente. Luînd în considerare, ca bază de discuție, cercetările din zonele învecinate: Vojvodina, Alföld și Transilvania și aruncînd o privire mai largă asupra zonei de nord a culturii Starčevo-Criș-Körös, observăm aci un alt fenomen decît în sud. Dacă în sud, în acest moment, în unele așezări cultura Starčevo-Criș își încetează evoluția¹⁵, în nord se constată un fenomen de „înfiorire”, de definire a unor trăsături caracteristice. VI. Milojević a atras atenția asupra unor categorii de obiecte: străchinile cu gura larg deschisă, cești sau străchini cu mai multe picioare, străchini sau cupe cu piciorul lobat, fusaiole sau greutăți de plasă lobate, o anumită categorie de ceramică pictată; toate sînt tirzii și caracteristice pentru faza tirzie a culturii Starčevo-Criș¹⁶. În cele ce urmează facem analiza unora dintre acestea, în măsura în care le întîlnim în nordul Banatului.

Vasele cu picioare, de obicei au patru picioare, uneori mai multe. Majoritatea cercetătorilor sînt de acord că sînt o formă tirzie în cultura Starčevo-Criș¹⁷. Exemplarul cel mai tirziu este cel de la Azmaška Mogila (fig. 5/4) care diferă și tipologic de celelalte exemplare. În Bulgaria au fost găsite și alte exemplare care aparțin unui orizont cronologic mai tirziu (Karanovo III, fig. 5/1; Jaša Tepe, 5/2; Veselinovo, 5/3, 7) — grupului Veselinovo¹⁸. Exemplarul de la Verbița (fig. 5/6) pare derivat din forma timpurie de la Azmaška Mogila, iar nu din cele Veselinovo. Forma sa este asemănătoare exemplarului de la Kotacpart — Vata tanya (fig. 5/5). După forma corpului, acest tip de vas din aria de nord se poate grupa în următoarele variante: a) străchină cu corpul emisferic (Tiszaúgh-Tópart fig. 5/18; Kotacpart — Vata tanya, fig. 5/21; Kopács — Zsoldos tanya, fig. 5/22); b) străchini cu corp globular și cu buza răsfrîntă în afară (Eendröd, fig. 5/8, 12; Kopács — Kovács tanya, fig. 5/9; Kopács — Zsoldos tanya, fig. 5/16; Kotacpart — Vata tanya, fig. 5/10, 13; Beșenova Veche, fig. 5/17, 19); c) vase cu corp sferic și gît cilindric (Tiszaúgh — Tópart, fig. 5/11; Kopács — Kovács tanya, fig. 5/15; Szegvár, fig. 5/20; Beșenova Veche, fig. 5/23; Kotacpart — Vata tanya, fig. 5/24); d) vas borcan cu patru toarte, cite două așezate vertical (Beșenova Veche, fig. 5/14). Toate cele patru variante se deosebesc de cele din grupul Veselinovo atît prin forma corpului, cît și prin înălțimea picioarelor.

Cupele cu picior lobat sau cruciform sînt cunoscute prin două exemplare de la Beșenova (fig. 6/5 și un alt exemplar, cf. *ActaMN*, VI, 1969, p. 15, fig. 7/9). Exemplarul (fig. 6/5) este trilobat. După forma piciorului se pot grupa în mai multe variante: a) cu piciorul gol și cu trei sau patru lobi (fig. 6/1—9, 18); b) cu piciorul și cu adîncitura din interior restrînsă la planul unei cruci (fig. 6/16—17); c) cu interiorul ca la varianta b, iar la exterior lobi sînt abia schițați (fig. 6/12—15); d) cu interiorul ca la variantele b și c, iar exteriorul circular (fig. 5/10—11). În varianta a sînt exemplare pentru care sînt observații stratigrafice și ceramică pictată ce permit o datare în etapa Starčevo III (IIb), ceea ce oferă analogii pentru exemplarul de la Beșenova (fig. 6/5). Celălalt exemplar de la Beșenova are analogii în etapa Starčevo IV de la Perlez¹⁹ și aparține variantei b.

Pintaderile. De la Beșenova provine un exemplar ce are ornamentul din sigiliu din mai multe linii în zig-zag. Același motiv, apropiat sau înrudit, îl întîlnim în fazele tirzii ale culturii Starčevo-Criș de la Tečić (fig. 7/5), Grabovac (fig. 7/2) și Vinča (fig. 7/1). La nord de Dunăre, în grupul Körös, la Künszentmárton (fig. 7/8) și Kotacpart — Vata tanya (fig. 7/9) sau Criș, la Perieni (fig. 7/7). În afară de acestea, din sud se cunosc încă patru exemplare: unul de la Nesonis — aparține probabil grupului Sesklo (fig. 7/10); două de la Nea Nicomedla (fig. 7/3, 6) și unul de lângă Sofia (fig. 7/11). Exemplarele de la Vinča²⁰, Tečić²¹ și Grabovac²², prin ceramica pictată ce apare în acele așezări, se pot data în faza Starčevo III (IIb). Prezența lor în nordul Dunării marchează un orizont cronologic contemporan sau ceva mai tirziu.

¹⁵ VI. Milojević, *op. cit.*, p. 110.

¹⁶ *Ibidem*, p. 100; în *BSA*, XLIV, 1949, p. 265, 255.

¹⁷ VI. Milojević, în *Reinecke Festschrift*, p. 110; D. Garašanin, *Starčevačka kultura*, Ljubljana, 1954, p. 12, pl. III/3; D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România*, București, 1961, p. 33; J. Makkay, *op. cit.*, p. 5—7; Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 14, punct f, fig. 7/1—7.

¹⁸ Grupă de origine balcano-anatoliană. Marchează sosirea primelor elemente ale chalcoliticului anatolian. Sînt încă nelămuriri privind evoluția lui interioară. Apare în nivelurile Karanovo II—III. Are legături cu niv. *Vršnik* II—IV și *Starčevo* III—IV, cf. Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 473, notele 4—8.

¹⁹ B. Brukner, *Neolit u Vojvodini*, Beograd — Novi Sad, 1968, pl. II/7, p. 52.

²⁰ VI. Milojević, *Chronologie der Jüngerer Steinzeit...*, Berlin, 1949, p. 72.

²¹ E. Galović, în *Zbornik*, 3, 1960—61, p. 41.

²² J. Todorović, în *ArchPregled*, 9, 1967, p. 7—9; 10, 1968, p. 11—13.

În discuție pot fi aduse și alte categorii de obiecte din aceeași vreme. Amintim *aplicațiile plastice* zoo- și antropomorfe²³. Momentul cronologic și analogii bune pentru această categorie de obiecte au fost precizate de N. Vlăsa²⁴. În *plastica antropomorfă* se pot sesiza două grupe: una mai timpurie, cum sînt *idolii* în formă de *coloană*²⁵ și o alta mai tîrzie, prin *idoli* cu *steatopigie*²⁶, *idoli* ce aparțin variantei A a lui Báder²⁷ întîlniți în foarte multe așezări Körös din Ungaria²⁸, în nordul Banatului iugoslav²⁹ sau spre sud, la Vinča³⁰ și lîngă Sofia³¹. *Ornamentele*, în special cele în relief, din nordul Banatului³² au analogii în complexe similare din Ungaria³³ sau în nordul Banatului iugoslav³⁴, unde sînt atribuite grupului Körös. Acestea cred că trebuie înțelese în sens cronologic, iar nu evolutiv.

*

Din analiza celor două grupe, schițate mai sus: una în sudul Banatului de tip Starčevo IV și o alta în nordul Banatului în care sînt la paritate elemente Körös și Starčevo-Criș tîrzii, constatăm:

1. În *sudul Banatului*: 1. Așezările cu ceramică pictată de tip Starčevo IIb (III), cum sînt cele de la Liubcova³⁵ și Gornea³⁶, își încetează evoluția la sosirea purtătorilor culturii Vinča³⁷. 2. Populația veche — de acum băstinașă — purtătoare a culturii materiale de tip Starčevo-Criș va fi influențată puternic de cultura Vinča în faza A. Nivelurile superioare de la Ostrovu Golu și în special cele cu complexe de piatră de aci³⁸ au suferit asemenea schimbări încît vor da naștere unui alt grup cultural — Starčevo IV —, grup real, nu ipotetic cum zicea Makkay, care își va continua existența, cu caracteristicile nou formate, în așezări avînd niveluri proprii³⁹ sau stabilindu-se în așezările Vinča A⁴⁰, conviețuind în mod pașnic⁴¹.

3. Acum se constată prezența unor elemente sudice proprii culturii Vinča sau vehiculate de aceasta. Așa sînt altarele triumphiulare, plastica de lut ce redă sexul feminin, *idoli* de piatră etc. 4. Considerăm necesar a atrage atenția asupra ornamentelor incizate, cu analogii

²³ Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 25, fig. 12/1, 3, 4; fig. 12/2 nu provine de la Beșenova cum reieșea din inventarul nou al muzeului din Timișoara, ci de la Čoka, cf. H. Müller — Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte*, II (Tafeln), pl. 184/2 și V. G. Childe, *The Danube in Prehistory*, Oxford, 1929, p. 28—29, fig. 12.

²⁴ N. Vlăsa, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 412, nota 37.

²⁵ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 18, punct. 5 varianta a, fig. 10/1-2.

²⁶ *Ibidem*, fig. 10/9.

²⁷ T. Báder, în *ActaMN*, V, 1968, p. 382.

²⁸ I. Kutzián, *A Körös kultúra*, în *DissPann*, 23, 1944, pl. VIII/1—2; IX/2; XLIII/1—6.

²⁹ *Ibidem*, pl. XIII/7—8; B. Brukner, *op. cit.*, pl. III/3.

³⁰ I. Kutzián, *op. cit.*, pl. LXII/1a.

³¹ N. Petkov, în *Arheologija*, III, 3, 1961, p. 72, fig. 8/2.

³² Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 11.

³³ La *Maroslele Pana*, cf. O. Trogmayer, *ArchÉrt*, 91, 1, 1964, gr. 4, niv. sup., fig. 10/1, 2, 4—5, 7—8.

³⁴ B. Brukner, *op. cit.*, p. 61—64.

³⁵ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 5, nota 13 cu bibliografia; cf. la ultima lucrare a lui E. Comșa, în *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1969/2, p. 31 și urm.

³⁶ O așezare cu ceramică pictată de tip Starčevo III (IIb) a fost săpată în punctul numit *Locurile lungi*. Aici am săpat trei locuințe de suprafață și un bordei, în colaborare cu Muzeul Reșița.

³⁷ Atît așezarea de aci, cît și cea de la Liubcova își încetează evoluția în acest moment. Fenomenul este mai larg în Banatul de sud și Serbia, cf. bibliografia la Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 473, nota 8.

³⁸ Diferențele între niv. I și II sînt evidente, dar se accentuează în nivelul cu locuințe de suprafață format din marile complexe de piatră, unde apare o ceramică identică cu cea din bordeiele 7—8 de la Gornea.

³⁹ La *Sarvaš*, cf. D. Garašanin, *op. cit.*, p. 157; la *Idjoš*, cf. Vl. Milojević, *op. cit.*, p. 78; în *BSA*, XLIV, 1949, vezi tabelul cronologic; la *Starčevo* loc. 5 B, cf. D. Garašanin, *op. cit.*, p. 165; La *Vršnik* IV, cf. M. Garašanin, în *Germania*, 39, 1961, p. 144; în *NCB*, 1968, p. 36; la *Baštine*, cf. B. Brukner, în *RadVojuMuz*, 9, 1960, p. 104. Elemente Starčevo IV sînt și la: *Gornja Tuzla*, cf. A. Benac, în *BerRGK*, 42, 1961, p. 30; *Zsoldos tanya*, cf. Vl. Milojević, *Die wichtigsten Fragen der Körös-Starčevo-Periode*, Heidelberg, 1967, p. 10.

⁴⁰ La *Vinča*, cf. Vl. Milojević, *Chronologie...*, p. 72; în *BSA*, XLIV, 1949, tabel cronologic; *Reinecke Festschrift*, p. 108, la *Vinča* la adîncimea de 8 m; la *Aradac*, D. Garašanin, *op. cit.*, p. 156.

⁴¹ Exemplul de la Gornea mi se pare semnificativ, unde în aceeași așezare sînt alături de bordeie Vinča A și bordeie Starčevo IV.

în cultura Smilčić și în alte părți⁴⁵. Indiferent care este originea lor, ele sînt dovada unui orizont cronologic coborît — în special pentru cultura Smilčić — în nivelurile în care apar. De altfel unele forme bitronconice⁴⁶ de la Zelena Pecina III, ca și dispunerea motivelor cu ciupituri duble⁴⁷, sînt elemente tirzii în aria culturii Starčevo-Criș. Îmbinarea elementelor pictate cu cele incizate și cele imprimate cu *cardium* din grupa A₁ de la Larisa⁴⁸ este de asemenea un exemplu pentru o datare tirzie a unor elemente cardiale.

II. În nordul Banatului. 1. Comunitățile Starčevo-Criș își continuă existența în așezări de durată. Curentul vinčian nu este atît de puternic încît să schimbe conținutul culturii Starčevo-Criș sau să-i întrerupă existența. În schimb, îi va transmite unele elemente sudice.

2. Acestui orizont cronologic îi aparțin figurinele antropo- și zoomorfe de pe vase și vasele antropomorfe. Acestea sînt rezultatul influenței culturii Vinča sau a unui grup care le acceptase deja.

3. Ceramica pictată lipsește deocamdată, fiind poate și rezultatul unei lacune a cercetărilor, deoarece la periferia ariei purtătorilor culturii Vinča comunitățile Starčevo-Criș dezvoltă o frumoasă ceramică pictată de tip spiraloid B, cum este la Vinkovci — *Tržništa* oriz. A, Gornja Tuzla și Zelenikovo⁴⁹.

4. La periferia răsăriteană a culturii Starčevo-Criș — cazul așezărilor de la Leț, Perieni și Trestiana — se păstrează încă o ceramică pictată. La Perieni și Leț apar cupele cu picior lobat, un fenomen tirziu, deși ornamentele pictate ar pleda tocmai pentru contrariu. Ceea ce este încă nelămurit sînt: evoluția tipologică-cronologică și legăturile cu grupul Starčevo sau Kremikovci. Nici relația Leț I — Starčevo I a E. Zaharia nu rezistă⁵⁰.

5. Presiunea exercitată de purtătorii culturii Vinča se întetește la sfîrșitul fazei A și începutul fazei B₁. Acum este momentul cînd comunitățile Vinča propriu-zise, iar nu elemente Vinča, pătrund în Transilvania. Aceasta nu exclude ca aci să întâlnească comunități care au deja în conținut elemente Vinča, însă pe fondul tirziu al culturii Criș.

O concluzie generală ce reiese din compararea celor două zone amintite mai sus este lipsa unor cercetări noi în nordul Banatului — zonă cheie pentru cronologia neoliticului vechi din Transilvania.

GH. LAZAROVICI

DIE IV. PHASE DER STARČEVO-CRIȘ KULTUR IM BANAT

(Zusammenfassung)

Die Ankunft der Träger der Vinčakultur in der Donaugegend hatte verschiedenartige Folgen für die Entwicklung der Starčevo-Crișkultur. Einige Stämme aus dem Süden des Banats, von Gornea-Locurile Lungi und Liubkova, die dem Horizont mit bemalter Keramik vom Typ Starčevo II b (III nach Miložčić) angehören, entwickeln sich nicht weiter. In diesem Gebiet entfaltet sich jetzt eine mächtige Vinča A Siedlung. Die Sachkultur des Starčevo-Criș verändert sich; dies geht aus dem Fundmaterial der Wohnhöhlen 7—8 aus dem Bereich der Vinča A Siedlung hervor. Das gleiche Phänomen kann in den oberen Schichten von Ostrovu Golu festgestellt werden. Aus der Untersuchung der Keramik, ihrer Ziermotive und Formen, der Altäre und Idole (diese stellen weibliche Figuren mit eingeritztem Geschlechtsteil dar) machen sich für diese Zeit starke Einflüsse aus dem Süden geltend, die entweder von der Vinčakultur mitgebracht wurden oder ihr angehören. Typologische Untersuchungen einiger Arten von Fundgegenständen führen zu Entsprechungen mit den Kulturen Smilčić, Sesklo, Karanovo I—II, Nea

⁴⁵ Un gen de ciupituri cu unghia și altele cu spatula apar și în orizontul cardinal.

⁴⁶ A. Benac, *op. cit.*, pl. 15/5—6.

⁴⁷ *Ibidem*, pl. 15/3—4.

⁴⁸ K. Grundmann, in *AthenMitt.*, 57, 1932, p. 112—113, pl. XX.

⁴⁹ S. Dimitrievic, *Sopotsko-Lengyelko-Kultura*, Zagreb, 1968, p. 55.

⁵⁰ E. Zaharia, in *Dacia*, VI, 1962, p. 47.

Nicomedia, Servia II und mit der Keramik vom Typ A₂ in Larissa. Die meisten Analogien finden sich im gleichzeitigen Horizont. Doch gibt es einige — Smilčić und Nea Nicomedia — die für eine spätere Datierung dieser letzteren sprechen. Die Funde aus Bulgarien führen zum gleichen Ergebnis.

Verfolgt man die Entwicklung einiger Kategorien von Fundgegenständen aus dem nördlichen Banat — Fussgefäße, Becher mit kleeblattförmigem Fuss und Siegel (Pintaderen) — zeigt es sich, dass in dieser Zeit, da im Süden die Vinča A Kultur besteht und sich unter ihrem Einfluss die Phase Starčevo IV entwickelt hatte, die Starčevo-Crișkultur in ihrer Evolution weiterging, wobei sie südliche Elemente aufnahm: die Reliefs auf Gefäßen, anthropomorphe und Fussgefäße, solche mit kleeblattförmigem Fuss u.a. Es wird hervorgehoben, dass man eine Reihe später, der letzten Starčevo-Criș Phase eigenen Elemente aus dem Norden des Banats und dem Süden Ungarns Körös-Gruppe nennt. Doch wird die Benennung Körös auch für manche ältere Phasen gebraucht, was zu Diskussionen Anlass gibt. Typologische Beziehungen wurden auch für den östlichen Bereich der Starčevo-Crișkultur — hier trägt sie den Namen Criș — zu den Siedlungen von Leț und Perieni festgestellt. Für diese gibt es zwei Orientierungen: eine westliche zur Gruppe Starčevo und Körös und eine südliche zur Gruppe Karanovo — Kremkovo. Abgesehen davon kann aber für die Siedlung von Leț ein hohes Alter nicht angenommen werden. Die Beziehung von Leț I — Starčevo I ist fraglich. Da neuere, auf modernen Grabungen beruhende Forschungen im nördlichen Banat nicht unternommen wurden, ist die Klärung chronologischer Fragen für das Frühneolithikum schwierig.

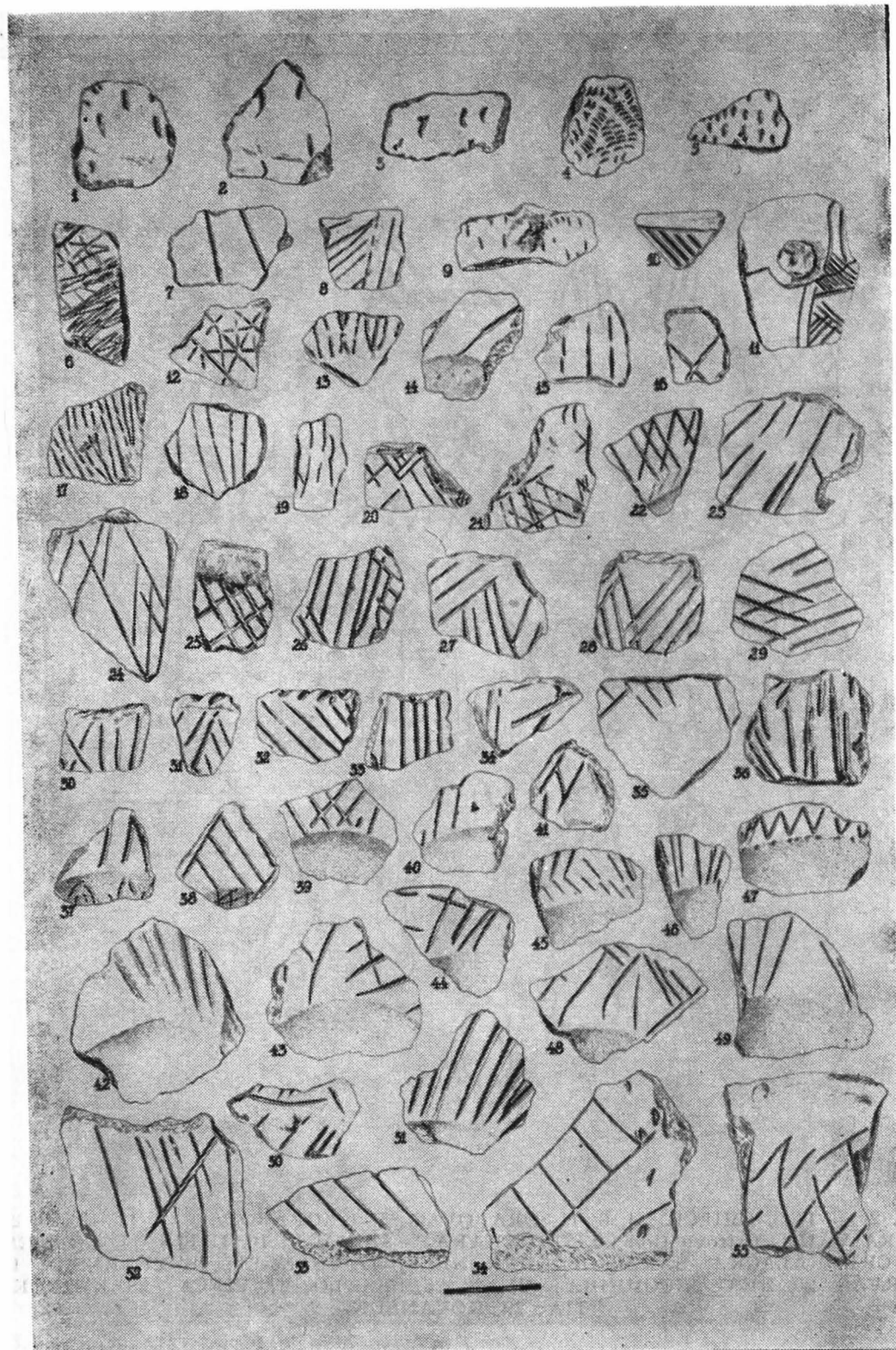

Fig. 1. — GORNEA, bordeiele 7—8, ceramică aparținând fazei Starčevo IV.

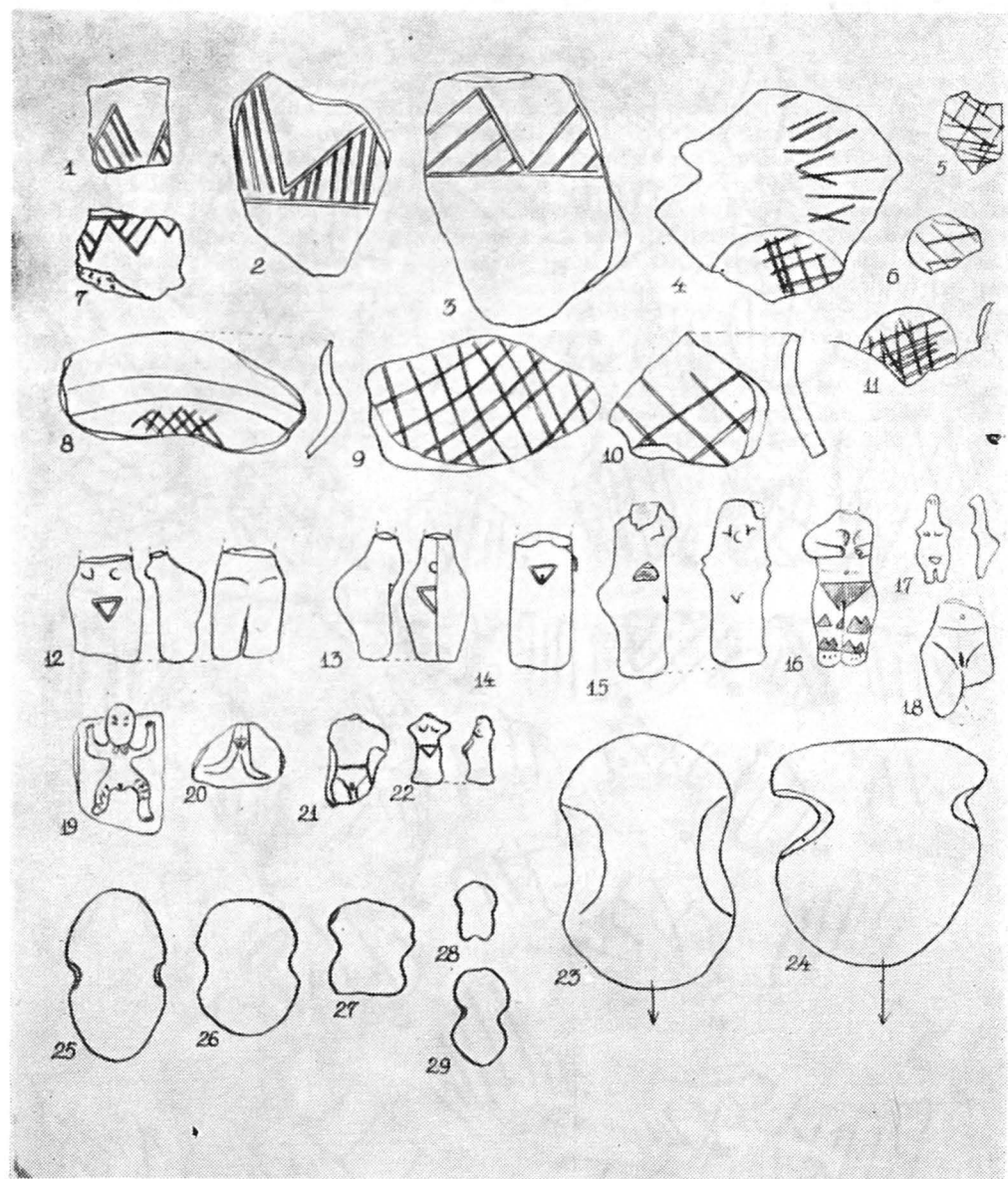

Fig. 2. — 1–3, SMILČIĆ; 4, 8, 11, GRABOVAC; 5–6, GRABOVAC; 7, 12, 13, 23, 27, GURA VĂII — Ostrovu Golu; 9, ŠLIUNKARA — DUMAČA; 10, IDJOŠ; 14, GORNEA; 15, CRNOKALAČKA BARA; 16, CHERONEIA; 17, TSANGLI; 18, EUTRESIS; 19, SARVAŠ; 20, NEA NICOMEDIA; 21–22, 25, SESKLO; 24, VINČA; 28, KHIROKITIA; 29, KOYANLUK.

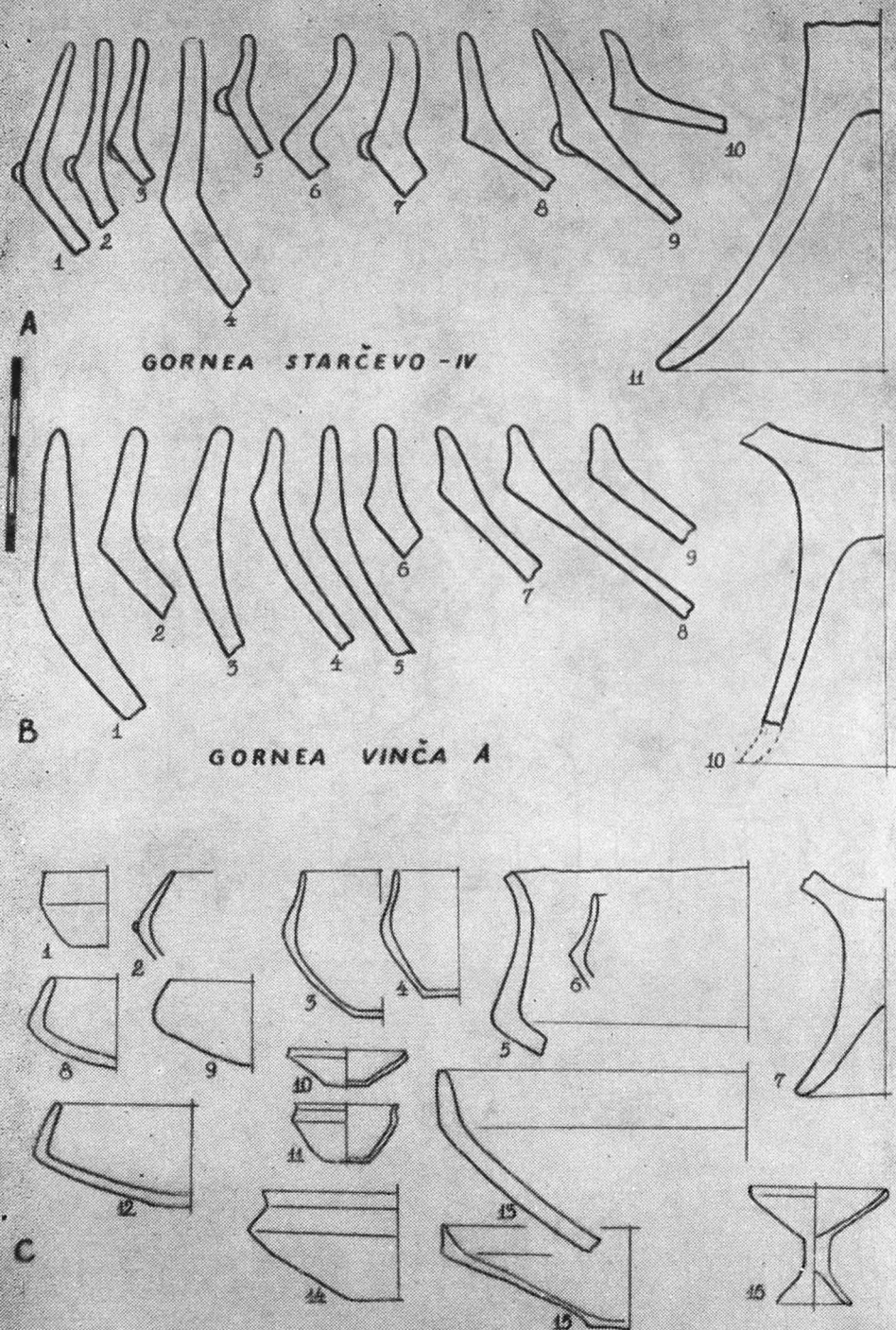

Fig. 3. — A 1–10, GORNEA; B, GORNEA, *Vinča A*; C 1, 4, VINKOVCI; C 2, MA-ROSLELE PANA; C 3, 7, KLOKOČEVİK; C 5, 13, IERNUT; C 6, BAŠTINE; C 8–9, 14, SERBIA; C 10–11, 16, VINČA; C 12, HLINCEA-IAȘI; C 15, OTOK.

Fig. 4. — 1, GORNEA; 7, VINČA; 8, TURDAȘ; 9, TURDAȘ; 10–11, KARANOVO;
12, KARANOVO; 13, GURA BACIULUI; 14–15, VALEA LUPULUI; 16, ŽARKOVO;
17–18, TSANGLI; 19, NEA MAKRI; 20, PORODIN; 21, SARVAŠ.

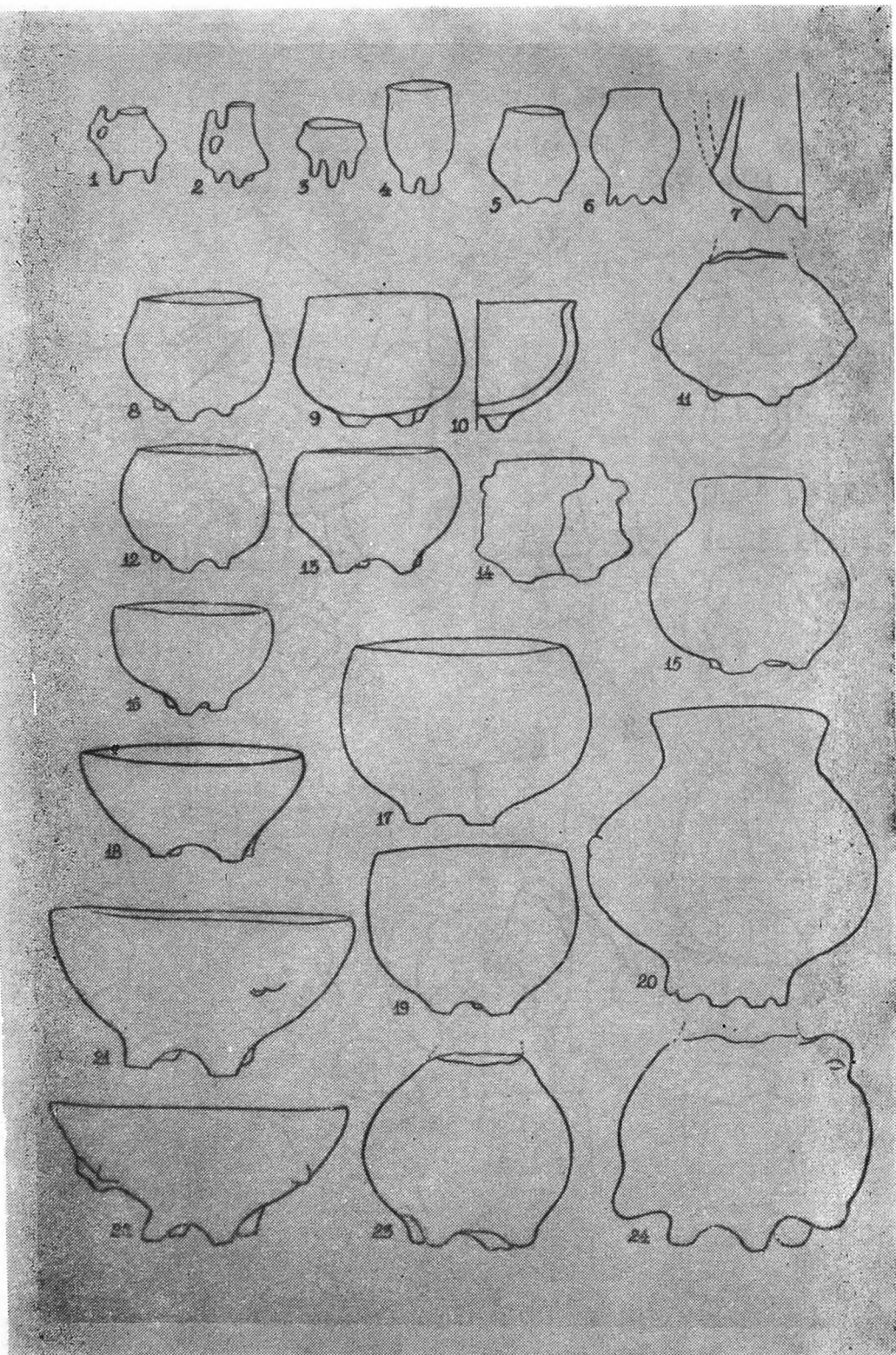

Fig. 5. — 1, KARANOVO; 2, JAŠA TEPE; 3, 7, VESELINOVO; 4, AZMAŠKA MOGILA; 5, 10, 13, 21, 24, KOTACPART — Vata tanya; 6, VERBIŢA; 8, 12, ENDRÖD; 9, 15, KOPÁNCS-KOVÁCS TANYA; 11, 18, TISZAÚGH-TÓPART; 14, 17, 19, 23, BEŞE-NOVA VECHE; 16, 22, KOPÁNCS-ZSOLDOS TANYA; 20, SZEGVÁR.

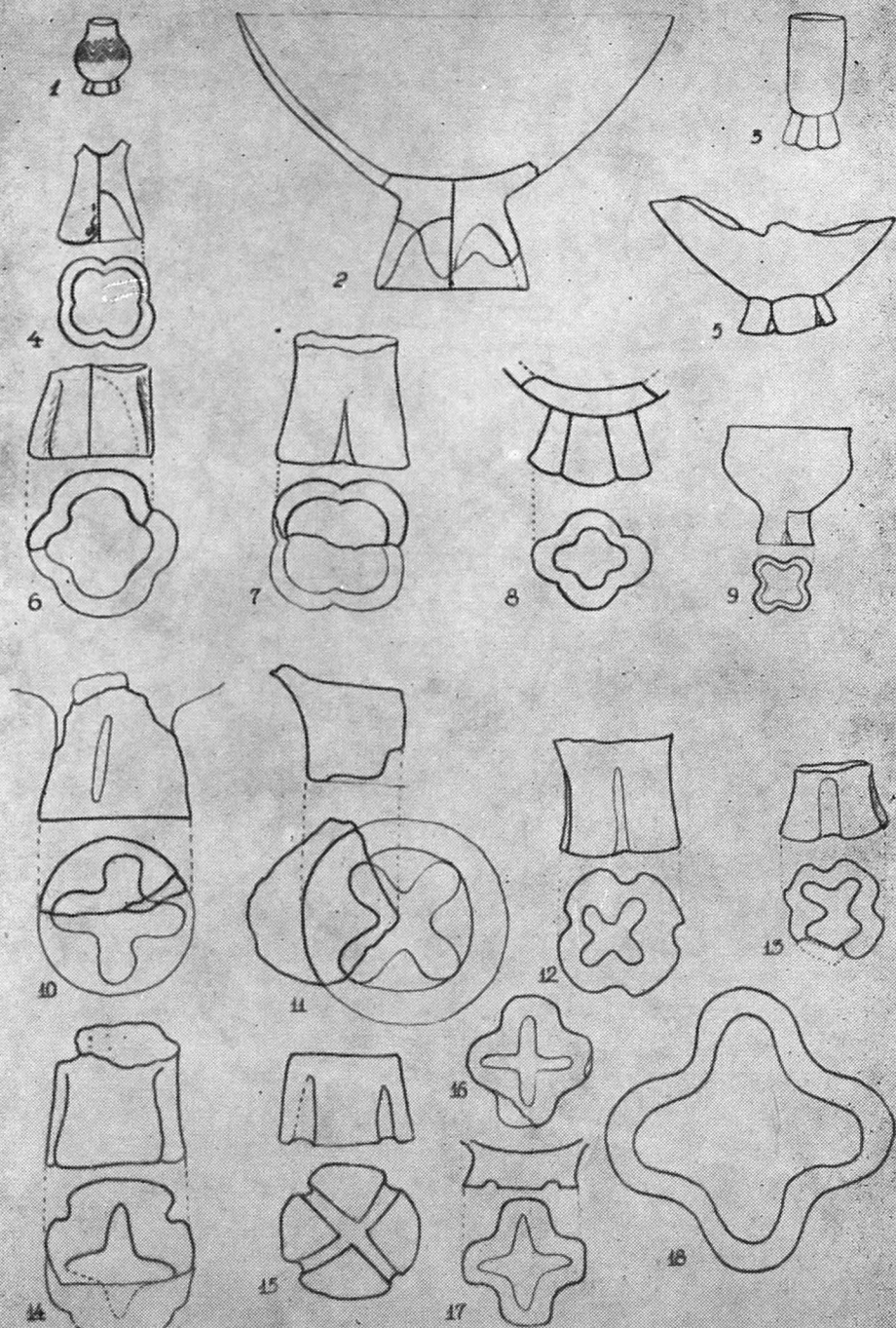

Fig. 6. — 1, 3, AZMAȘKA MOGILA; 2, 4, LEȚ; 5, BEȘENOVA; 8, 16, PERIENI; 12, 13, PERIENI; 9, VALEA LUPULUI; 17, PERLEZ; 18, SOFIA.

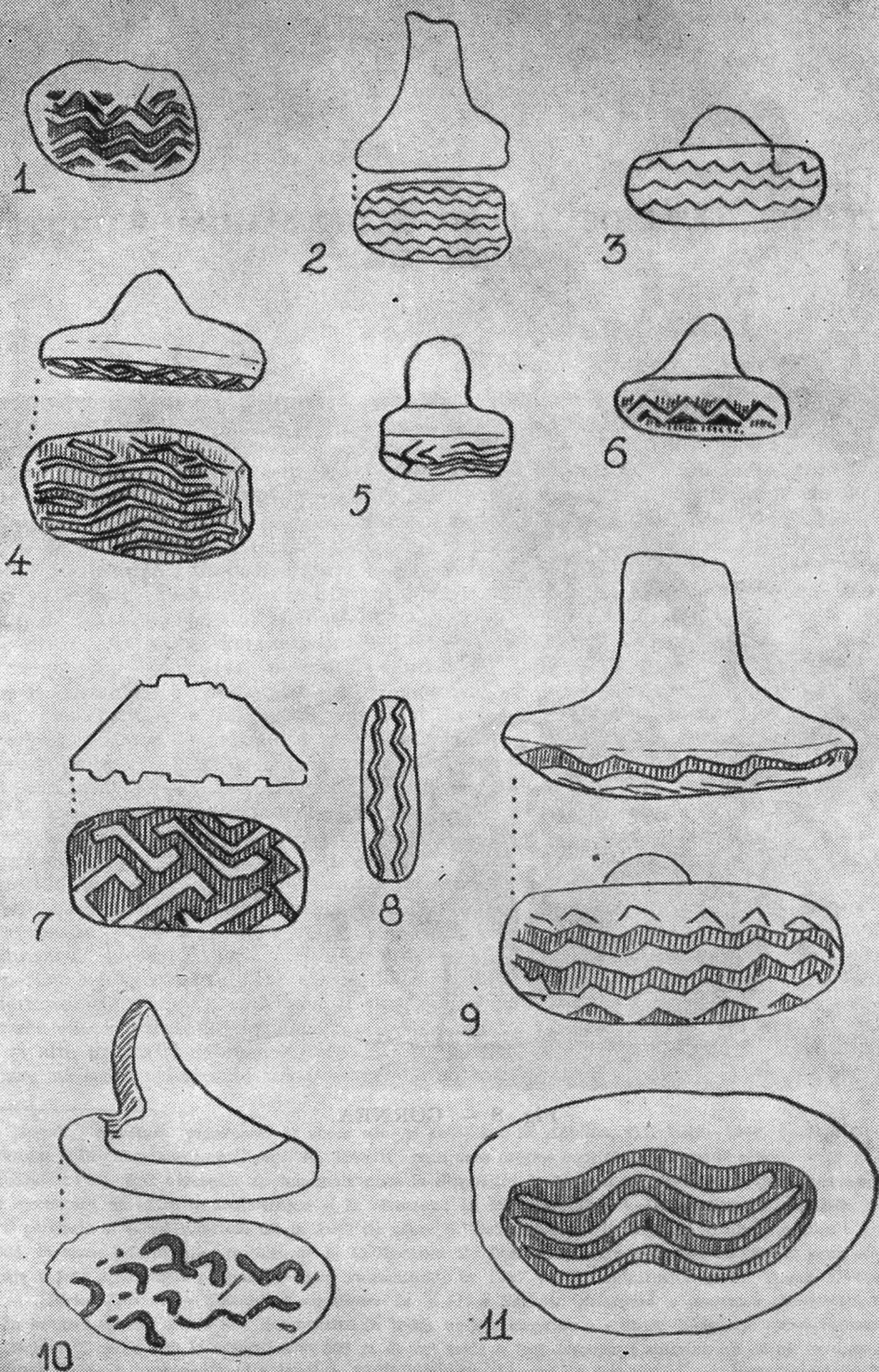

Fig. 7. — 1, VINČA; 2, GRABOVAC; 3, 6, NEA NICOMEDIA; 4, BEŠENOVA VEČHE; 5, TEČIĆ; 7, PERIENI; 8, KÚNSZENTMÁRTON — NAGYÉRPART; 9, KOTACPART — VATA TANYA; 10, NESONIS; 11, SOFIA.

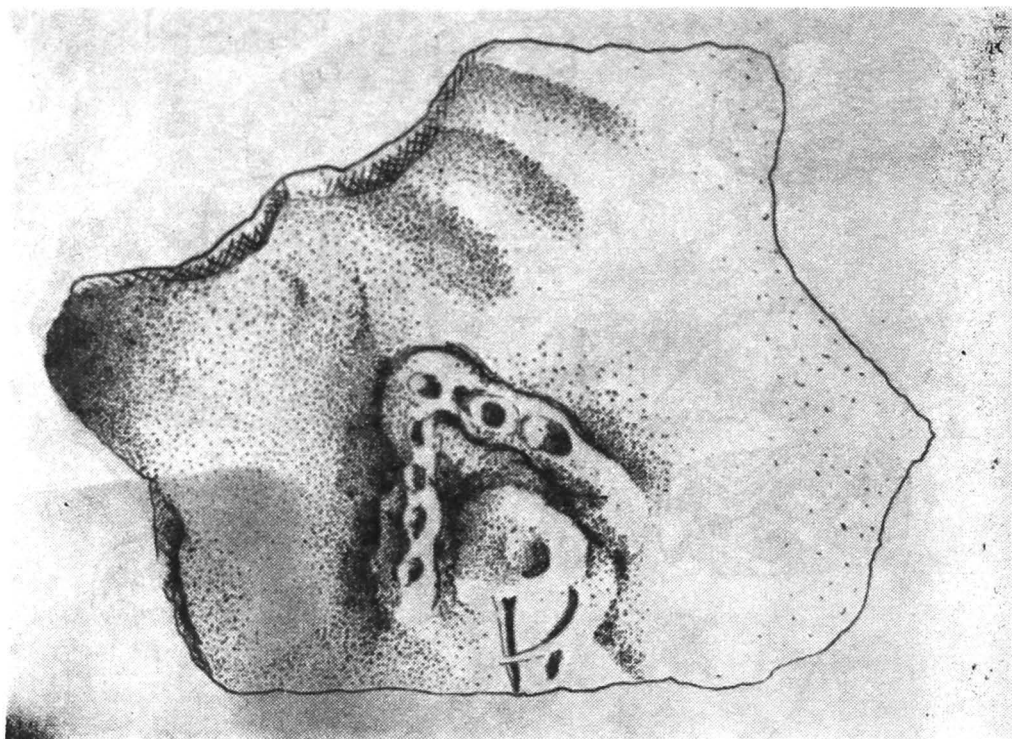

Fig. 8 — GORNEA.

SĂPĂTURILE ARHEOLOGICE DE LA BOARTA—„CETĂȚUIE” (JUD. SIBIU)

În stînga șoselei și a căii ferate Copșa Mică-Sibiu, unde acestea întîlnesc comuna Șelca Mare, pe valea Calbei, în sus, se află satul Boarta. Hotarul Boartei, înspre satul Vesăud, este dominat de silueta impozantă a dealului „Cetățuie”, a cărui formă, oarecum nenaturală, reține atenția din peisajul înconjurător. Spinarea dealului, teșită, aplatizată, înconjurată de pante terasate, a fost locuită și, probabil, amenajată de membrii unei comunități aparținînd culturii Coțofeni, faza cu ceramică ornamentată prin împunsături succesive. Așezarea este situată pe platoul central al dealului, care are o formă quasi-triunghiulară. Așezarea Coțofeni de la Boarta este cunoscută în literatura de specialitate încă de la începutul secolului nostru; săpături sistematice au fost făcute abia mai tirziu de către K. Horedt¹; apoi reluate² (în ultimii ani) de către Muzeul din Mediaș³.

În cadrul cercetărilor efectuate între 1965—1967 s-au trasat mai multe secțiuni (fig. 1) avînd drept scop cercetarea platoului central al „Cetățuiei”. Secțiunea A₁ și apoi B₁, B₂, E, E₁ și F₁ au arătat că purtătorii culturii Coțofeni au locuit aproape întreaga suprafață (de altfel nu prea întinsă) a platoului central și cu precădere colțul de nord-vest. Au fost descoperite trei locuințe de suprafață și cîteva locuințe semi-adîncite, mai multe gropi cu resturi menajere și cioburi, o groapă cu fragmente ceramice Petrești, peste care se afla depus stratul de cultură Coțofeni (secțiunea A₁, fig. 2). Cioburi Petrești au mai fost găsite și în locuințele semiadîncite și gropile din secțiunea B₁, F₁ și în capătul de est al secțiunii B₂.

Forma locuințelor de suprafață este rectangulară (fig. 3), ea neputînd fi determinată precis din cauza adîncimii mici, imediat sub stratul vegetal, la care s-au aflat resturile de locuințe, în parte deranjate de plug. Forma este conturată de răspîndirile de chirpic cu amprente de lode de lemn, pari, nuiiele și pe alocuri de resturi de vatră și concentrări de cioburi (fig. 4). Din aceste locuințe provin majoritatea fragmentelor de cești sau cioburile ornamentate cu împunsături succesive și tot de aici un fragment de vatră (o margine) ornamentată în partea superioară în același fel. Între cele două locuințe dezvelite în secțiunile E₁ și F₁ și casele aferente (fig. 1) spre sud, în secțiunea B₁, a fost prinsă o groapă din care au rezultat numeroase vase păstrate întregi sau fragmentar, topoare de piatră și os, săpăligi de os, linguri de lut și alte unelte și ustensile. Este de fapt majoritatea ceramicii care a putut fi întregită și la care ne vom referi mai jos pe larg. Groapa cu resturi ceramice Coțofeni a tăiat stratul

¹ K. Horedt, *Săpături privilegiate la epoca neo- și eneolitică*, în *Apulum*, III, 1947—1949, p. 61—66.

² Aducem din nou mulțumiri prof. K. Horedt care ne-a propus continuarea acestor săpături.

³ Săpăturile l-au fost efectuate cu fondurile puse la dispoziție de Muzeul din Mediaș; în prima campanie (1965) au fost executate de către S. Dumitrașcu și I. Meseșan; în 1966 de către S. Dumitrașcu și G. Togan, participînd pentru o perioadă și G. Hammrich, iar în 1967 de către S. Dumitrașcu și G. Togan. Alături de aceste săpături, în anul 1965, în urma informațiilor primite de la I. Ciocănea din Boarta, a fost identificat un cimitir prefeudal din sec. VIII, care a fost apol săpat parțial de către subsemnații în 1967 (v. S. Dumitrașcu și G. Togan, *Cimitirul de la Boarta — „Pîrlul Zăporii — Șoivan”*, *Comunicare la a III-a Sesiune științifică a muzeelor*, București, decembrie 1966). În hotarul satului a mai fost descoperită în urma unor periegeze o așezare dacică de epocă romană la locul numit „Ochiuri”, ce se află la aproximativ 500 m de cel unde a fost descoperit anterior un chiup care se află astăzi în expoziția de bază a Muzeului din Mediaș. De la suprafața locului au fost culesse fragmente ceramice lucrate la roată din sec. III—IV e.n. și lucrate cu mîna, printre care amintim un fragment de ceașcă cu toarta ornamentată pe margini cu bîrluri alveolare.

Schița săpăturilor efectuate între 1965-1967

BOARTĂ-CETAȚUIE (com Seica Mare, jud Sibiu)

10 0 10 20 30 40 50m

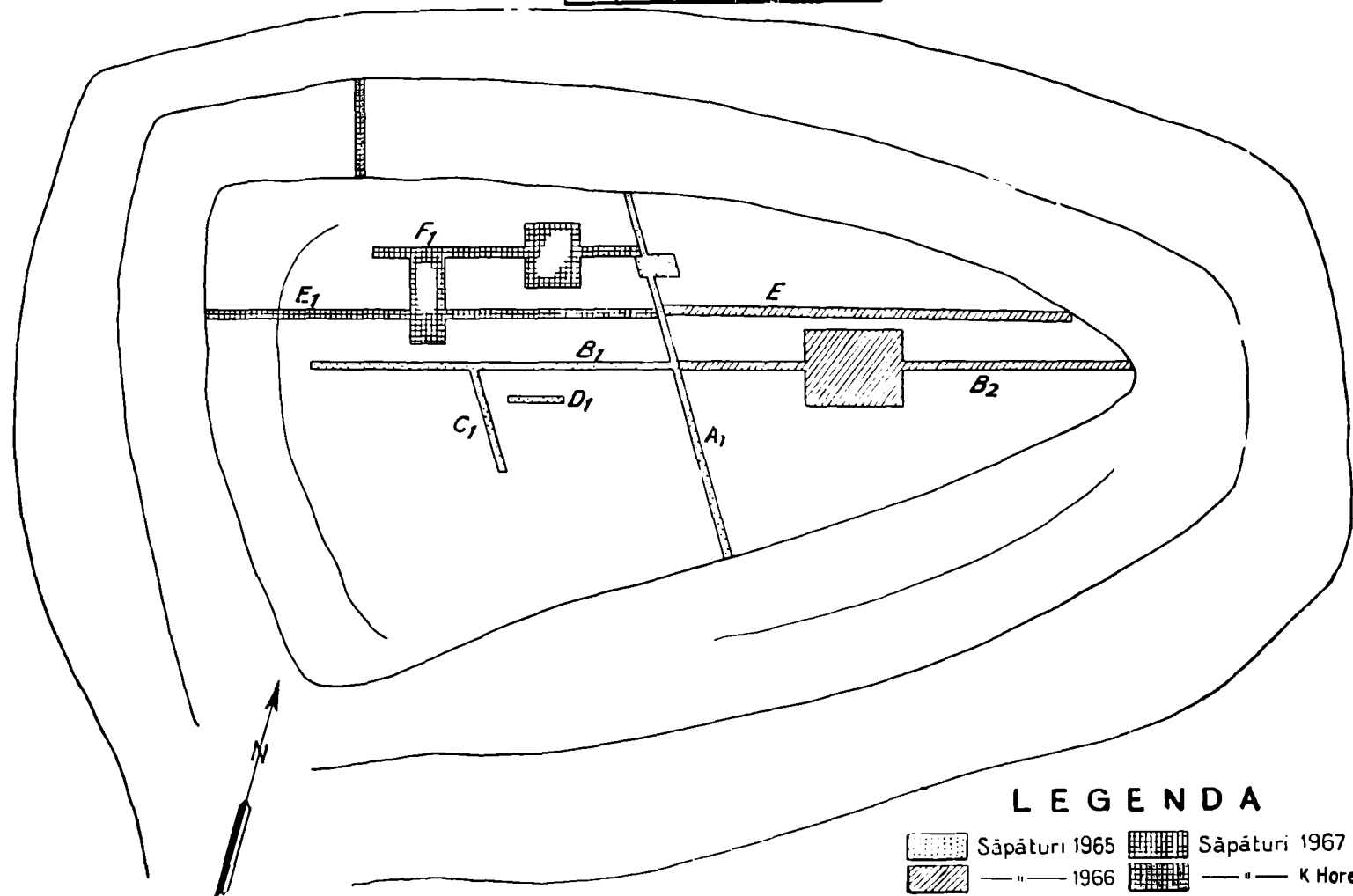

Fig. 1

Profilul peretelui nord-estic al Secțiunii A₁

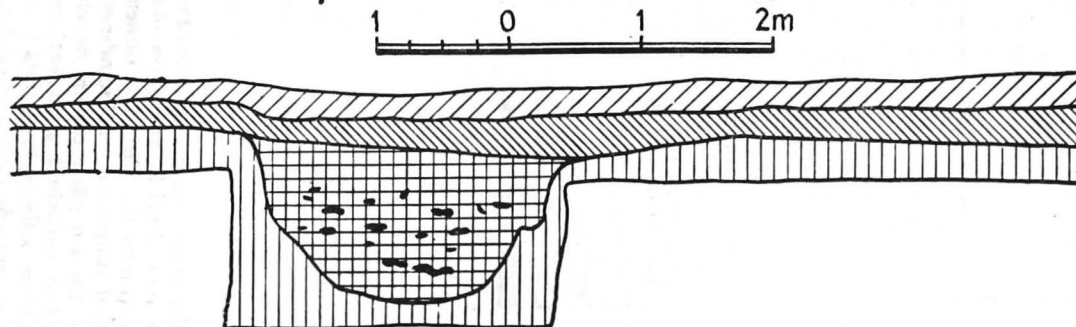

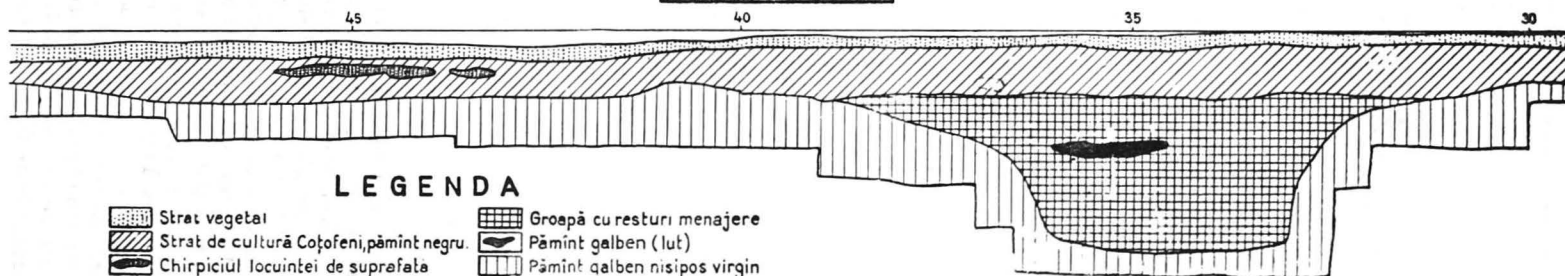
Fig. 2.

LEGENDA

- Humus actual.
- Pământ negru, strat de cultură Coțofeni.
- Pământ gălbui cu resturi de cultură Petrești
- Pământ galben-cărămiziu, nederanjat.

Profilul peretelui sudic al Secțiunii E₁

BOARTA-CETĂȚUIE - 1967

LEGENDA

- Strat vegetal
- Strat de cultură Coțofeni, pământ negru.
- Chirpiciul locuinței de suprafață
- Groapă cu resturi menajere
- Pământ galben (lut)
- Pământ galben nisipos virgin

Fig. 3.

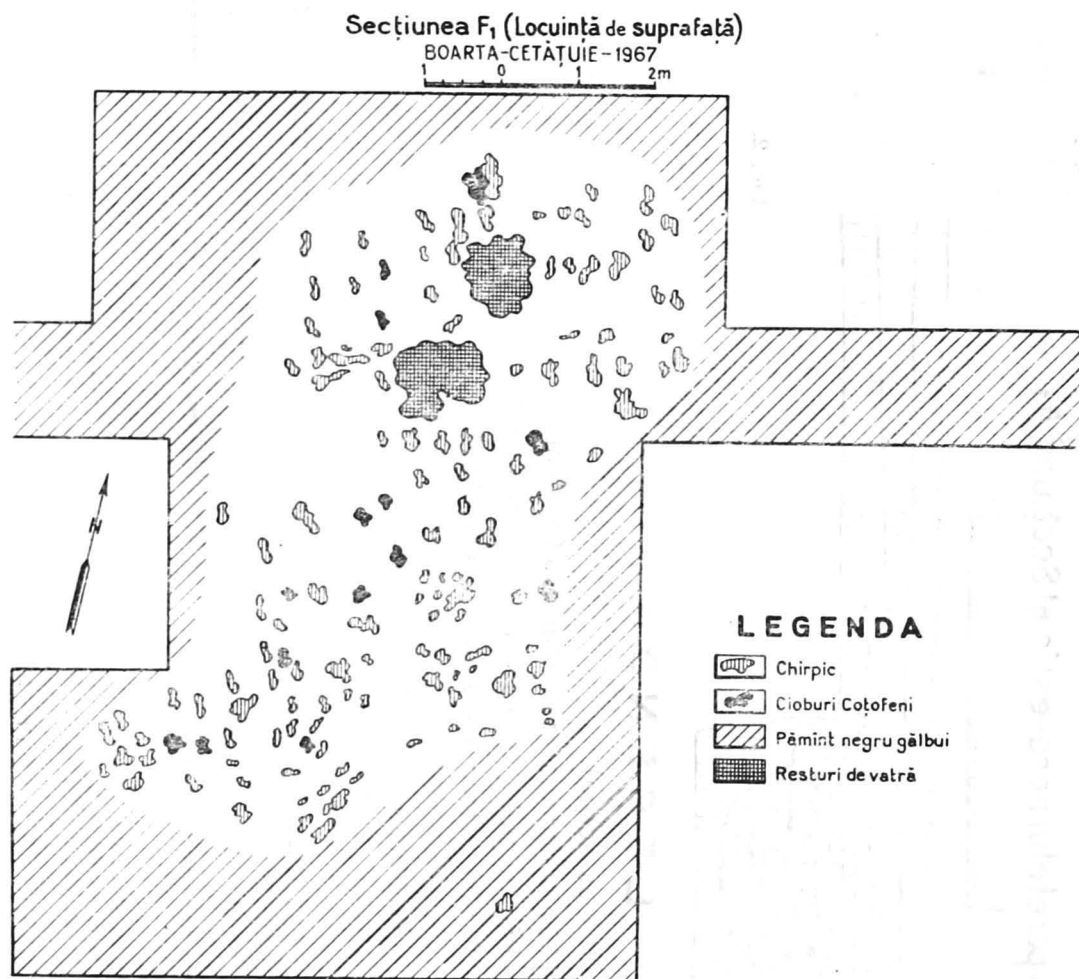

Fig. 4.

(foarte subțire de altfel) de cultură Petrești, antrenând, mai ales înspre margini, cioburi Petrești, aflate în lutul galben nisipos. Aceeași situație, antrenarea de cioburi Petrești, s-a observat și în cadrul unei locuințe semiadincite (semibordei?) din secțiunea C₁, ale cărei dimensiuni, prinse în profilul șanțului sînt de aproape 4 m lățime (eventual lungimea), adîncindu-se pînă la 1,30–1,40 m de la suprafața actuală a solului, în care nu am găsit resturi de chirpic, ci doar cenușă și cărbuni arși. O situație asemănătoare a fost surprinsă și în secțiunea B₁, unde locuința semiadincită avea lățimea (sau lungimea) de 3,50 m, adîncindu-se pînă la 1,40 m de la suprafața actuală a solului, lîngă ea se aflau mai multe gropi de formă neregulată, late de 1–1,50 m și adîncindu-se pînă la 1,70–2 m de la suprafața actuală a solului. În ce privește groapa Petrești din secțiunea A₁ (fig. 2), trebuie să menționăm că aici stratul de cultură Coțofeni o acoperă, cioburile Petrești fiind rîspindite spre fundul gropii, în pămîntul de umplutură galben nisipos ce se deosebește net de pămîntul de umplutură al locuințelor semiadincite sau al gropilor. Stratul de cultură Coțofeni (pe alocuri împreună cu fragmente ceramice Petrești) se află imediat sub stratul vegetal actual, chiar confundîndu-se uneori, avînd grosimi ce variază între 0,15–0,40 m; în general acolo unde nu sînt gropi sau foste construcții antice, la 0,50–0,70 m se pătrunde în lutul galben nisipos, nederanjat.

Ceramica de pe „Cetățuie” aparținând culturii Petrești este aproape în exclusivitate de factură fină, bicromă, ornamentată cu benzi de linii brune (pl. I/3–5) aplicate peste angoba portocalie sau cărămizie. S-a găsit un singur fragment ceramic deosebit, în groapa cu ceramică Petrești din secțiunea A₁, de culoare neagră cenușie, neornamentat, cu umăr carenat (pl. I/2). Un alt fragment de strachină, din pastă fină era pictat cu romburi brune peste angoba de culoare cărămiziu-roșcată. În general numărul fragmentelor găsite este foarte redus, în total mai puțin de 20 de bucăți, vădind astfel o locuire de scurtă durată sau de mică întindere.

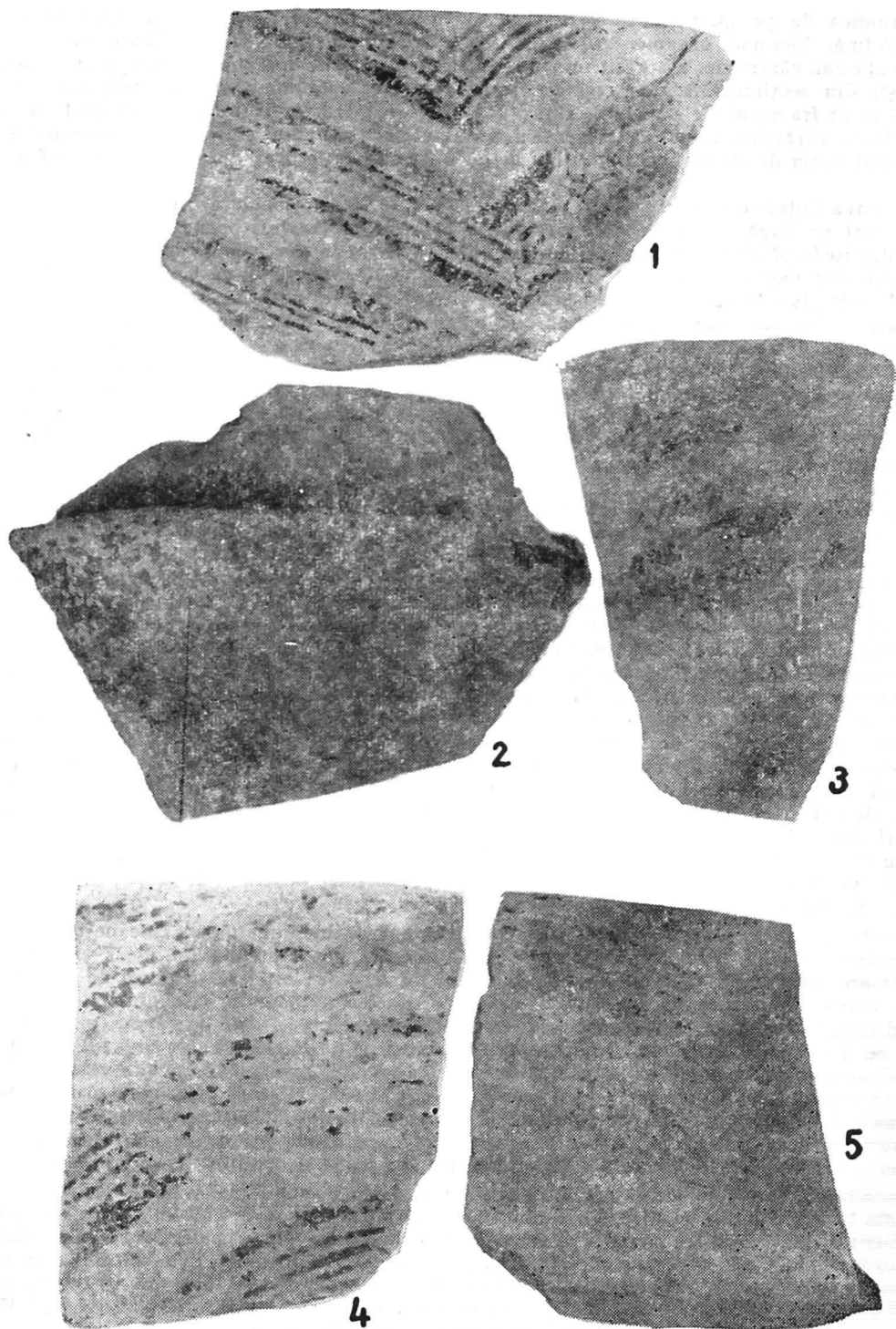
Așezarea Coțofeni este în schimb mai întinsă și mai intens populată, fiind descoperite pînă în prezent pe lângă locuințele de suprafață și gropile cu resturi menajere, patru locuințe semiadîncite în pămînt (semibordeie, bordeie). Ca peste tot în așezările de acest tip, fragmentele ceramice sînt foarte numeroase, mai ales în stratul de cultură ce se confundă cu humusul actual unde plugul le-a scormonit ani de-a rîndul. Ca număr, statistic, domină ceramica ornamentată cu incizii, benzi de linii incizate, benzi hașurate, incizii dezordonate (Besenstrich), ciupituri, buze crestate (pl. II/1–3,5; pl. III/1–2, 5–6), reprezentînd din punct de vedere statistic majoritatea absolută (peste 65%). Destul de numeroase sînt și ceștile sau fragmentele ceramice ornamentate cu împunsături succesive (pl. II/4; pl. III/3–4) sau aplicîndu-se peste ornamentarea incizată (linii, benzi, crestături) boabe de lînte (pl. VII/1–3). Stilistic avem astfel documentate în așezare toate cele trei tipuri ale ceramicii Coțofeni: cu incizii (linii și crestături), împunsături succesive și cu boabe de lînte, de multe ori aceste motive fiind combinate între ele.

Tipologic, putem face cîteva precizări, mai ales pe baza vaselor întregi sau întregibile găsite în locuințele de suprafață și în groapa din secțiunea E₁; în rest distrugerea lor de către lucrările agricole ale solului este ireparabilă. Cele mai des întîlnite sînt ceștile cu toarta mai mult sau mai puțin suprainălțată, ornamentate cu împunsături succesive, care adeseori formează pe fundul vasului rozete sau alte figuri geometrice (în sensul cruțării regulate a unei porțiuni din fundul vasului). Buza acestor cești are tăietura oblică și este adeseori crestată (pl. IV/1–6). Cîteva străchini (pl. IV/8,12) și oale (pl. IV/7) de dimensiuni mijlocii au gura modelată în formă de pilnie, amintind vasele de același tip aflate în alte părți ale Europei (Trichterbecher), caracteristici asupra cărora vom reveni. Sînt apoi amfore cu două torți (pl. IV/10, 11, 13, 14) ornamentate pe pîntec și vase în formă de bol (?) cu gura neregulată (pl. IV/9,16). Nu lipsesc din acest context nici vasele miniaturi, în special cești; sau vase mari de provizii ai căror pereți sînt modelați neglijent. Pasta este cea cunoscută, uneori împură, folosînd ca degresanți nisip sau chiar pietriș mărunt, arsă destul de neglijent, însă rezistentă, de culoare negricioasă, uneori cărămizie din cauza arderilor secundare sau a diferitelor oxidări din sol.

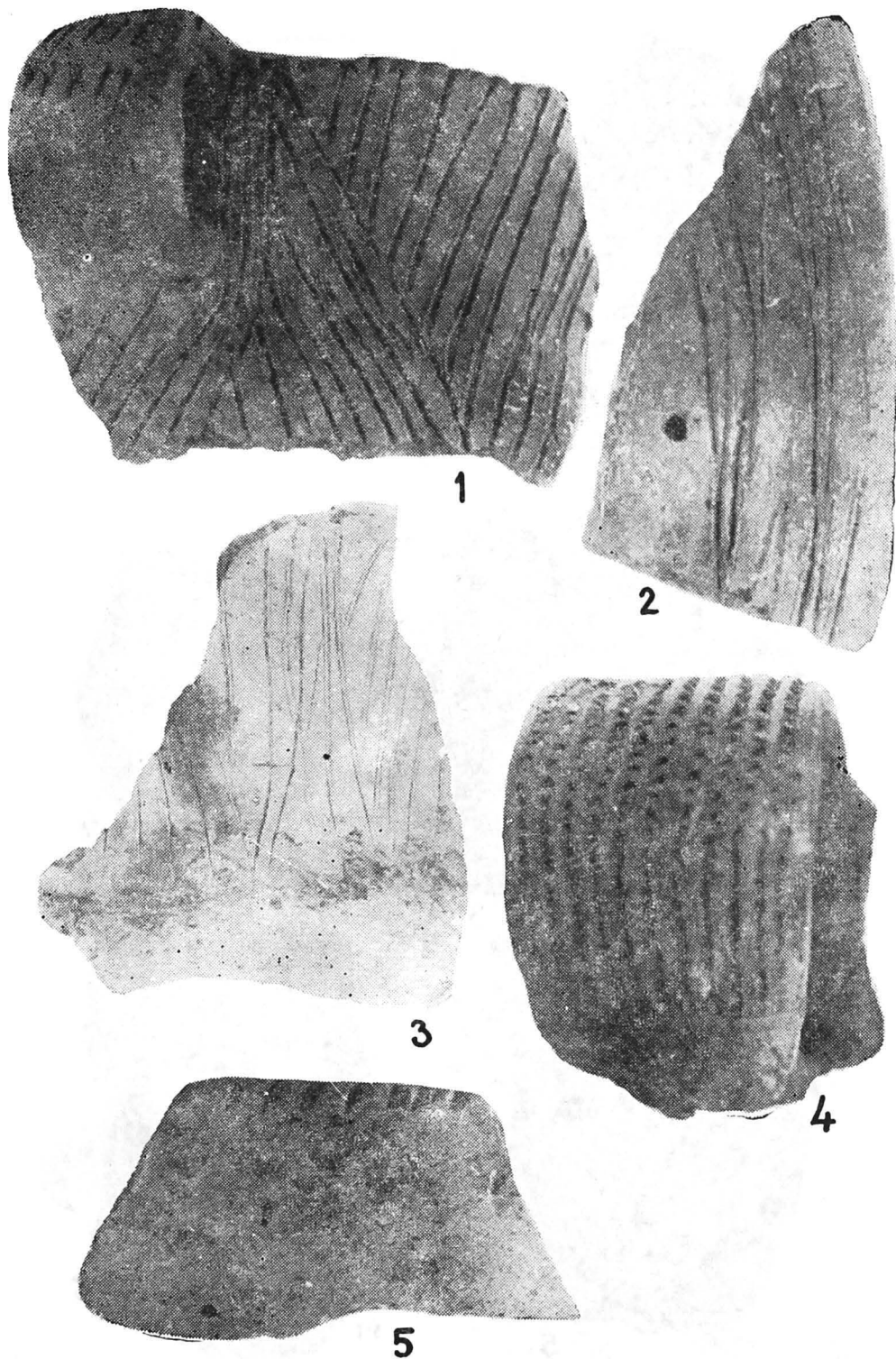
Din lut, care a fost apoi ars, s-au mai confecționat prisnele de diferite mărimi (pl. V/1–8), linguri (pl. V/42,43) și greutatea mari avînd lăsațe șanțuiri pentru a fi legate cu sfoară (pl. V/37, 38, 41) și lustruitoare pentru ceramică (pl. V/39).

Uneltele, armele și ustensilele de piatră sînt mai puțin numeroase: ciocane-tîrnăcop de dimensiuni mari (pl. V/25, 26), topoare de luptă uneori frumos șlefuite (pl. V/27–29), rișnițe, percutoare, mici lame. Cele de os sînt mult mai numeroase: topoare tîrnăcop de dimensiuni mari, foarte numeroase, o adevărată „industrie” (asemănătoare cu cele din așezările aparținînd epocii bronzului), cu gaura pentru coadă tăiată pe aceeași linie cu tăișul (pl. V/9–13), ceea ce ne face să credem că erau improprii pentru a fi folosite ca săpăligi, dar fără să excludem această posibilitate; săpăligi din os mai zvelte, mai ușoare și adecvate cultivării primitive a plantelor (pl. V/14–19); sule (pl. V/21, 22) și piepteni pentru ornamentarea ceramicii, care mai păstrează urme de prelucrare (pl. V/31–33), încă neterminați sau eventuale rebuturi, ce completează gama acestor unelte din os. Materia primă era oferită de coarnele de cerb, multe dintre ele găsindu-se intacte sau cu urme de prelucrare (pl. V/34–36, 30).

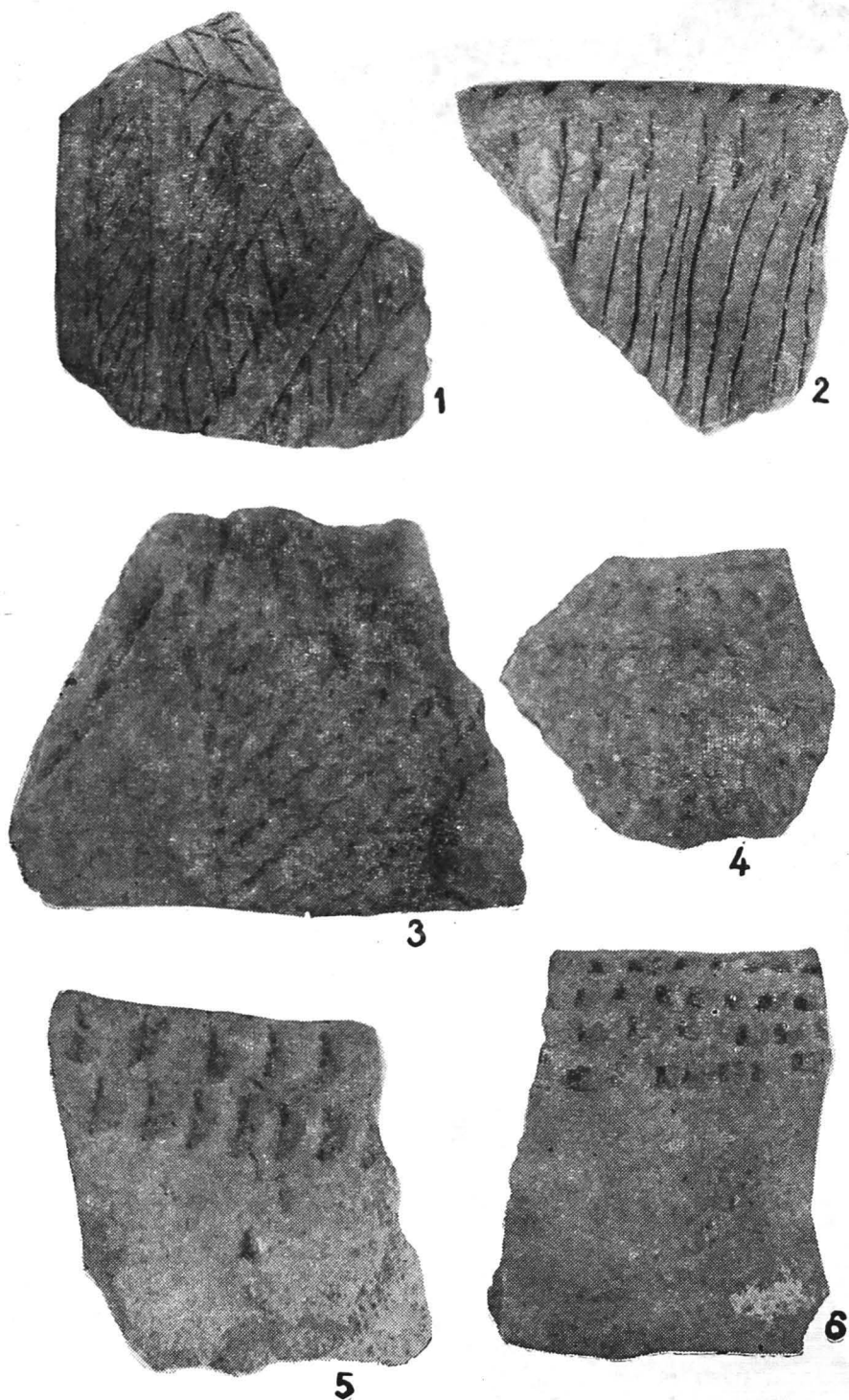
Deosebite de aceste obiecte de uzanță cotidiană sînt mai multe piese, poate de cult, modelate din lut și apoi arse, printre care amintim o roată de la un car de cult miniatural, păstrată fragmentar (pl. VII/5), ce se deosebește radical de prisnele plate confecționate prin tăierea lor din pereți de vase (pl. VI/3 și pl. VII/6) sau cele confecționate din lut, de formă tronconică sau bitronconică (pl. VII/4), care sînt mult mai mici și au un aspect cu totul diferit. Un fragment de la o vatră (?) este ornamentat în partea sa superioară cu împunsături succesive (pl. VI/4) și apoi încrustate cu alb (nu exclus de la un perete?); o placă ornamentată în aceeași manieră, foarte probabil o figurină (?) sau amuletă (pl. VI/2a, 2b) sînt printre piesele destul de rare,

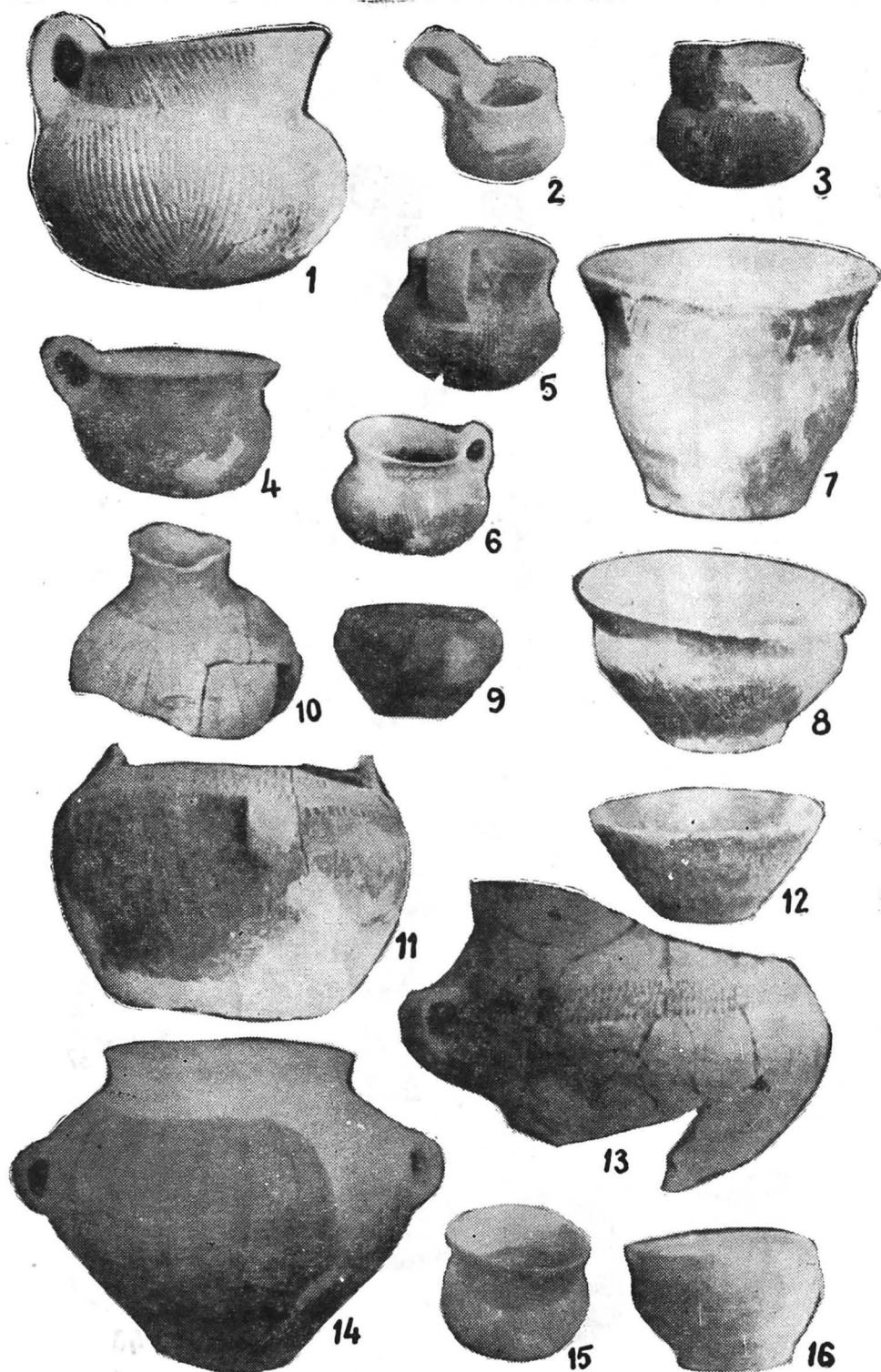
Pl. I. — Boarta-„Cetățuie”: ceramică Petrești

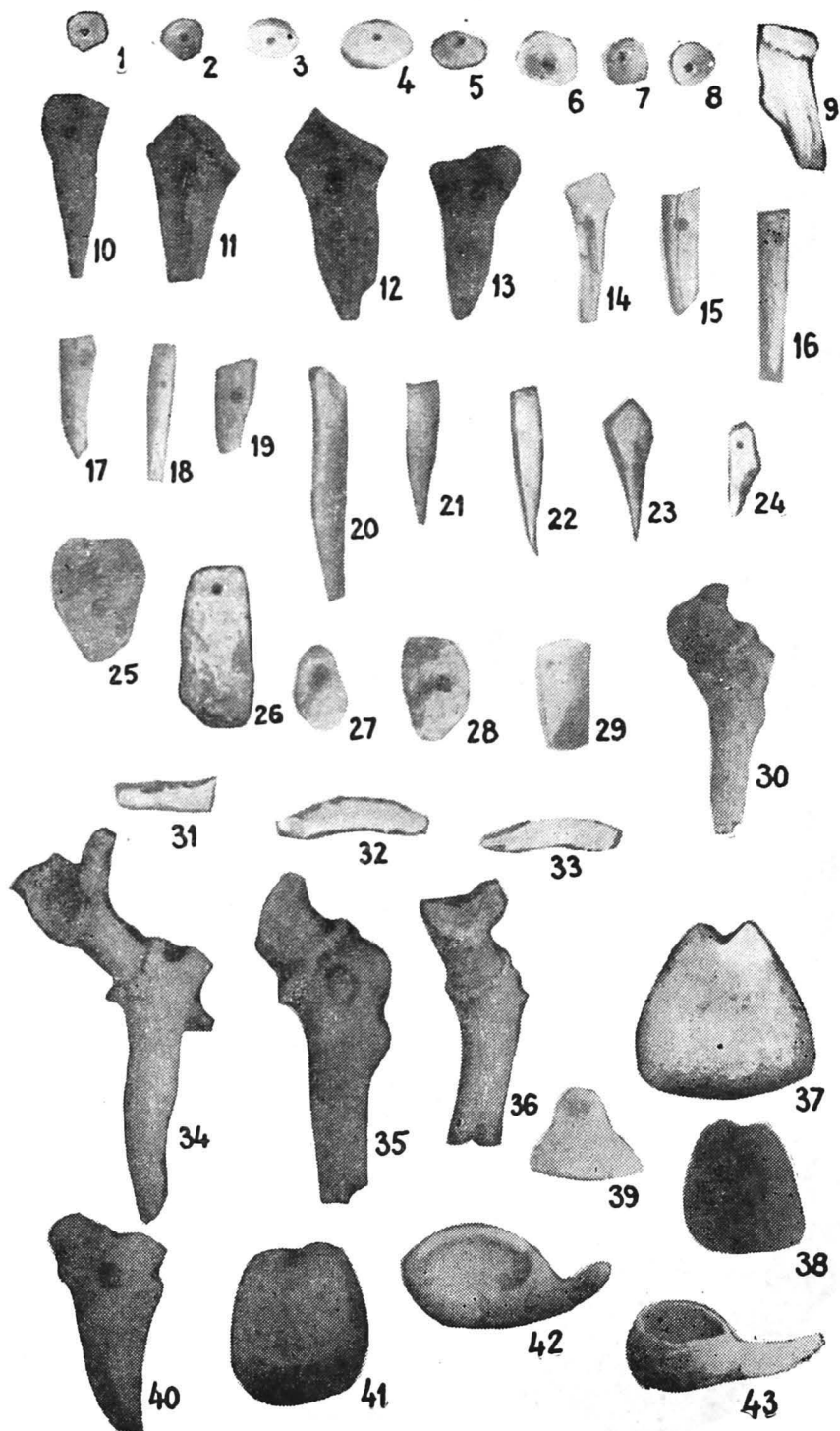
Pl. II. — Boarta-„Cetățuie”: ceramică Coțofeni

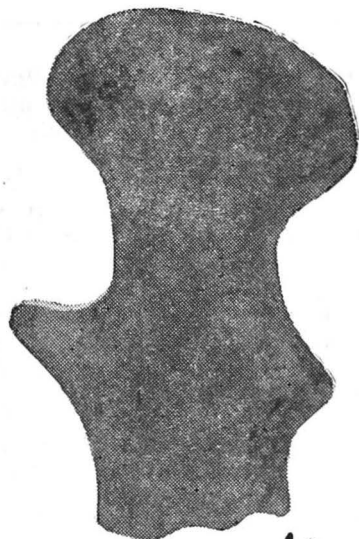
Pl. III. — Boarta-„Cetățuie”: ceramică Coțofeni

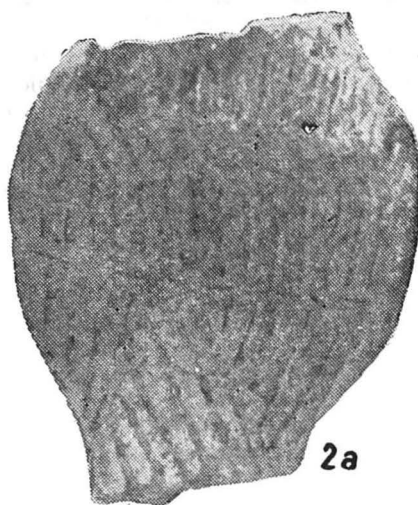
Pl. IV. — Boarta-„Cetățuie” : ceramică Coțofeni

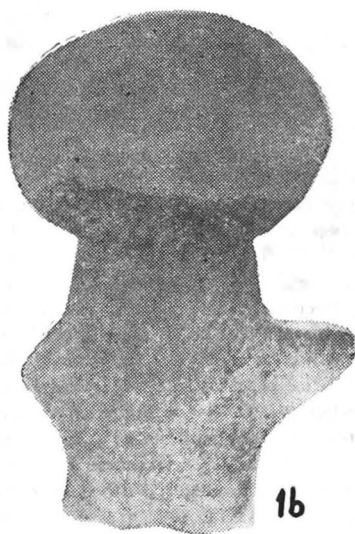
Pl. V. — Boarta-„Cetățuie”: unelte, arme, ustensile din os, lut și piatră

1a

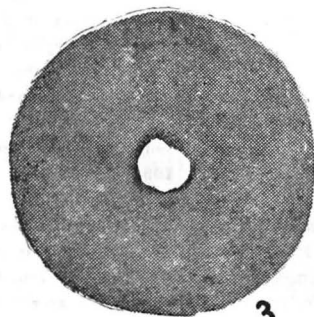
2a

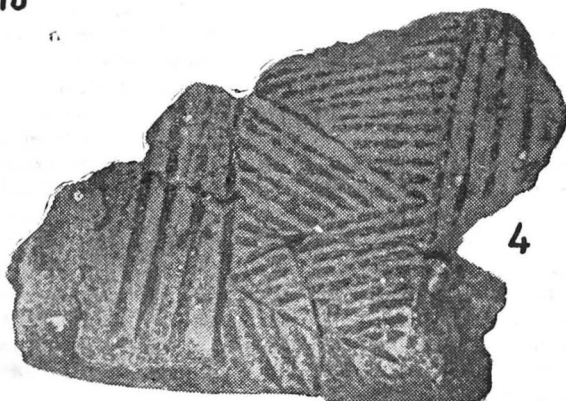
1b

2b

3

4

Pl. VI. — Boarta-„Cetățuie”: 1a — 1b, figurină din lut ars; 2a — 2b, figurină (?) din lut ars ornamentată cu împunsături succesive; 3, prisnel confecționat din pereți de vas; 4, fragment de vatră (?) ornamentat cu împunsături succesive

de acest gen, găsite în așezări Coțofeni. Ele au fost găsite în preajma sau între chirpiciul locuinței de suprafață aflată între secțiunile E₁ și F₁ sau din groapa ce se afla între cele două locuințe. Aceștia li se mai adaugă un torso de figurină cu retezătura capului oblică și cu mâinile schițând ridicarea lor în sus (pl. VI/1a, 1b).

Din punct de vedere stratigrafic situația este cea constatată și anterior, atât în așezarea⁴ de la Boarta-„Cetățuie”, cit și în alte așezări din Transilvania⁵, și desigur și consecințele cronologice, cel puțin în ceea ce privește această așezare, cu privire la cele trei tipuri stilistice: incizii, împunsături succesive și linte, cu atât mai mult cu cât ele apar combinate organic, adeseori pe același vas (pl. VII/1—3).

În ce privește analogiile materialelor descoperite la Boarta-„Cetățuie” trebuie să spunem că ele se găsesc în așezările Coțofeni — faza și cu împunsături succesive, din Transilvania. Nu ne vom ocupa în acest sens cu unelte, armele, ustensilele găsite în așezare, ele sînt elemente de circulație generală în epocă, apartenența lor la cultura Coțofeni este peremptorie și nu implică observații deosebite.

Ceramica, în schimb, prin analogiile pe care le oferă poate servi mai bine la discutarea originii și periodizării interne, la stabilirea cronologiei acestei culturi. Ceștile (pl. IV/2—6) cu toarta supraînălțată și ornamentate cu Furchenstich se găsesc în majoritatea așezărilor Coțofeni din Transilvania⁶, apoi în Slovacia⁷ (în grupul Furchenstichkeramik de acolo) și Austria⁸ (tipul Retz). Nu chiar atât de numeroase, dar prezente în așezările Coțofeni — faza cu împunsături succesive din Transilvania, sînt străchinile sau oalele cu gura în formă de pilnie, existența lor în aceste așezări fiind pusă în legătură cu contactele avute cu grupul Schneckenberg (B) din sud-estul Transilvaniei⁹, dar acest tip de vas îl găsim în tipul Retz, din Austria¹⁰ (al

⁴ K. Horedt, *op. cit.*, p. 65.

⁵ D. Berciu, I. Berciu, *Cercetări și săpături în județele Turda și Alba*, în *Apulum*, II, 1943—45, 1946, p. 63; III, 1947—1949, p. 31—36; nota lui Vlad Zirra, în *RIR*, XVI, IV, 1946, p. 303 asupra lucrării din *Apulum*, II, p. 1—77, unde se spune: „se constată din nou, că nu se poate vorbi de produsele Linsen și Furchenstich, caracteristice civilizației Coțofeni, ca variante ceramice independente”; apoi se distinge din nou, relativ trei faze: D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, București, 1961, p. 132—133 astfel: Coțofeni I (ceramică cu benzi incizate), Coțofeni II (cu linte) și „În Banat și parte în Transilvania, adică în acele regiuni unde lipsește cultura Glină III—Schneckenberg sau ceva corespunzător acesteia, pare că a existat și o fază Coțofeni III”; *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București, 1966, p. 134 unde este analizată cultura Coțofeni, împreună cu aspectul zis a ceramicii cecate cu împunsături succesive (Furchenstich) și Vučedol etc; *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 387—396 unde distinge o fază mai recentă a culturii Coțofeni, la Govora găsindu-se împreună incizii și creștături și împunsături succesive ca ornamente stilistice pe ceramică; împărțirea în Linsenkeramik și Furchenstichkeramik operată de Reinert și Schroller (v. H. Schroller, *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens*, Berlin, 1933, p. 30—36 și 74—78) este pomenită încă înainte de I. Nestor, care însă vorbește de „Die Coțofeni Kultur” (v. în 22 *BerRGK*, Frankfurt am Main, 1932, p. 61—66), care sub o altă formă se menține și astăzi (v. *IstRom*, I, 1960, p. 79—82 și 99—100) și fiind acreditată recent în altă manieră (v. Gh. Bichir, *Beitrag zur Kenntnis der frühen Bronzezeit in südöstlichen Transsilvanien und in der Moldau*, în *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 108); M. Roska vorbea de trei valuri ale culturii Corpadea (cum a încercat să reboțeze această cultură după săpăturile efectuate la Corpadea, încă înainte de primul război mondial de I. Kovács) venite în Transilvania pe diferite căi (v. M. Roska, *Az aeneolitihum holoszoropádi I. jellegű emlékei Erdélyben*, în *Közl*, I, 1941, p. 85—86) și recenzia lui D. Popescu în *RIR*, XVI, IV, 1946, p. 305 unde se vorbește de Coțofeni, Linsen-, Furchenstichkeramik. În ce ne privește credem că trebuie distinse mai multe orizonturi în timp, cât și mai multe variante în spațiu. Astfel, atragem atenția asupra unui prim orizont care ne se pare cel legat, genetic, de culturile Sălcuța (v. D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București, 1966, p. 134. „Elemente ale culturii Coțofeni apăruseră încă înainte, în interiorul ultimei perioade a culturii Sălcuța și Petrești, ambele stînd la baza noli sinteze...” și Petrești (v. N. Vlassa, *Chronology of the Neolithic in Transylvania, in the Light of the Tărlăria Settlement's Stratigraphy*, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 488.

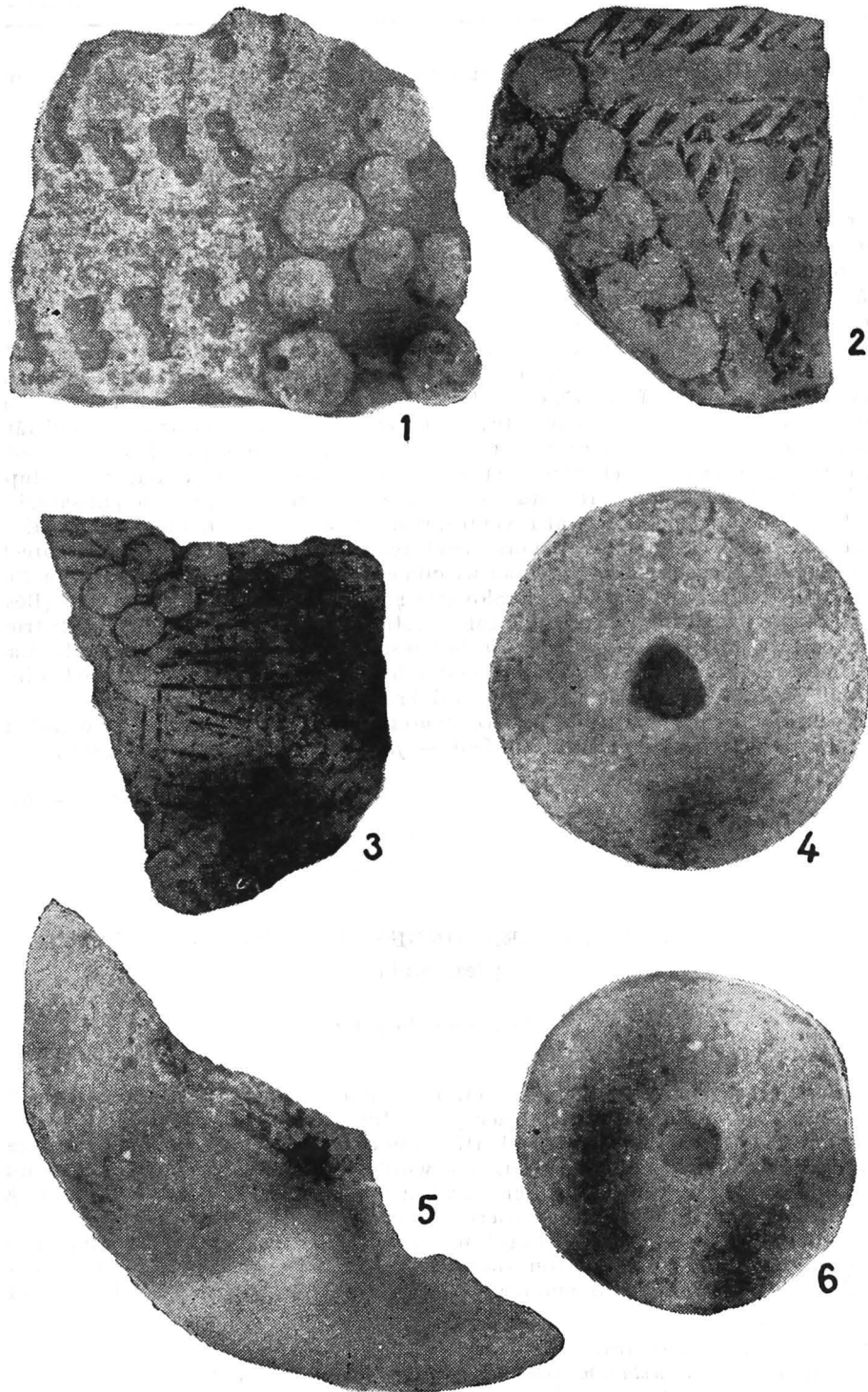
⁶ M. Roska, *op. cit.*, *passim*; Fr. Roth, în *DFS*, 2, 1942, Sibiu, pl. VIII/15, 16; D. Berciu, *Zorile istoriei...*, pl. XI/6 ceașcă găsită la Oradea, aparținînd culturii Coțofeni, ornamentată cu împunsături succesive și avînd buza oblică.

⁷ A. Točík, *Die Furchenstichkeramik in der Südwestslowakei*, în *PA*, LII, 1961, 2, Praga, p. 324, fig. 3, p. 325, fig. 4.

⁸ R. Pittioni, *Urgeschichte des Österreichischen Raumes*, Wien, 1954, p. 181, fig. 119/1, 2, 3; p. 186, fig. 123.

⁹ Cf. K. Horedt, *op. cit.*, p. 64, fig. 14/6; pentru Clinc: Fr. Roth, *op. cit.*, fig. 18; pentru alte așezări din Transilvania: Roska, *op. cit.*, p. 93, fig. 44 etc.

¹⁰ R. Pittioni, *op. cit.*, p. 179, fig. 117; pentru Slovacia la A. Točík, *op. cit.*, fig. 11/3; în general despre Trichterbecherkultur, la C. J. Becker, *Aktuelle Probleme der Trichterbecherkultur*, în *Bericht...* (lucrările celui de al V-lea Congres Internațional de pre- și protolistorie de la Hamburg, 1958), Berlin, 1961, p. 68 sqq.

Pl. VII. — Boarta-„Cetățuie”: 1—3, ceramică ornamentată cu incizii și boabe de linte; 4, 6, prisnele de lut; 5, fragment de roată de la un car de cult (?) din lut ars

culturii Baden). Dacă este posibilă pătrunderea sa din grupul Schneckenberg, prezența în tipul Retz ne face să ne întrebăm dacă este exclusă pătrunderea lui aici, odată cu celelalte elemente ale culturii Coțofeni cu împunsături succesive, venite dinspre vest.

În ce privește vasele în formă de amforă (pl. IV/10,14) ele au analogii, pe lângă cele din Transilvania¹¹, mai ales în aria culturii Baden-Pécel — kanelierter Keramik, din Ungaria¹², Cehoslovacia¹³ și Iugoslavia¹⁴, ca tipologie desigur, și mai puține, dar nu excluse în grupul amforelor sferice din Moldova¹⁵.

Materialele aduse în discuție, pe baza săpăturilor de la Boarta-„Cetățuie”, definesc astfel și mai pregnant așezările Coțofeni de acest tip, în sensul unei faze a culturii Coțofeni cu ceramică ornamentată cu incizii, linte și cu împunsături succesive (căci nu lipsesc nici celelalte specii ceramice — incizii, linte etc.), ca de altfel nici la Cilnic sau Măgura Căpuului. Pe de altă parte, întregul material găsit în așezare pledează în sensul existenței unor legături între Transilvania și tipul Retz din Austria. La venirea lor pe „Cetățuie” purtătorii culturii Coțofeni aduceau o cultură pe deplin formată, cu toate atributele sale, ea apărând după cite se pare pe teritoriul Transilvaniei la un orizont mai tirziu în timp decît faza culturii Coțofeni fără împunsături succesive, *prin sinteza elementelor Coțofeni din Transilvania cu cele vestice, badeniene* — Retz și, desigur, cu celelalte elemente estice sau sud-estice grefate anterior sau după venirea acestor elemente vestice. Căci prezența lor (ceramică cu incizii, linte și împunsături succesive) nu se poate explica în cazul în care ar fi venit din altă parte a Transilvaniei, înainte de contactul cu acest curent vestic, căci nu ar fi avut ornamentarea Furchenstich, iar venirea lor directă dinspre vest, fără luare de contact cu cei din Transilvania este imposibilă, căci în culturile Baden-Retz și Baden-Pécel (inclusiv variantele din Slovacia și Iugoslavia) nu există incizii (Besenstrich), ci *caneluri*, aceste incizii fiind elemente locale și estice. Tot aceste elemente (Besenstrich, incizii) deosebesc cultura Coțofeni — *faza și cu împunsături succesive* — de culturile Baden-Pécel din vest, Kostolac sau Vučedol din sud-vest (chiar și de grupul Furchenstich din Slovacia și de grupul Vučedol din Slovacia și nord-estul Transilvaniei).

Aceste considerații pot contribui, pe baza materialului faptic prezentat, la o individualizare și cunoaștere mai adecvată a culturii Coțofeni — *faza și cu împunsături succesive*.

S. DUMITRAȘCU — G. TOGAN

ARCHÄOLOGISCHE AUSGRABUNGEN IN BOARTA-„CETĂȚUIE”

(Bez. Sibiu)

(Zusammenfassung)

Die Verfasser bringen die Ergebnisse ihrer Ausgrabungen in der Coțofeni-Siedlung von Boarta — „Cetățuie”, die sie während der Jahre 1965—1967 durchführten. Bei drei Ausgrabungskampagnen stiessen sie auf drei Oberflächenbauten auf mehrere halbvertiefte Wohngruben und auf zahlreiche Abfallgruben. Es wurde festgestellt, dass die Coțofeni-Siedlung ein Petreștiniveau überlagerte; in diesem fand man ein- und zweifarbig bemalte Keramik, sowie das Bruchstück einer unornamentierten Schüssel mit Kielwölbung.

Die mit Einschnitten, Linsen und Furchenstichen verzierte Coțofeni-Keramik, die in dieser Siedlung gefunden wurde, zeugt davon, dass die Träger der Coțofeni-Kultur bei ihrer Ansiedlung auf der „Cetățuie” eine vollkommen ausgebildete Kultur mit sich brachten. Durch diese

¹¹ M. Roska, *op. cit.*, p. 92, fig. 41/1.

¹² J. Banner, *Die Pécel Kultur*, in *ArchHung*, XXXV, Budapest, 1956, pl. 1/7.

¹³ E. F. Neustupny, *Zur Entstehung der Kultur mit kannelierter Keramik*, in *SlovArch*, VII, 2, 1959, p. 276, fig. 11.

¹⁴ A. Benac, *Studien zur Stein- und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan*, in *42. BerRGK*, 1961, Berlin, 1962, pl. 29/5; pl. 28/4.

¹⁵ D. Marin, *Contribuții la problema culturii amforelor sferice pe teritoriul Moldovei*, in *ArchMold*, I, 1961, p. 43 sqq.

Keramik können wir die Coșofeni-Kultur genauer kennenlernen, und zwar *auch ihre Furchenstichphase* (folglich auch mit Einschnitten und Linsen).

Die Schalen mit Furchenstichverzierungen haben Ähnlichkeit mit der Furchenstichkeramik aus der Slowakei und dem Retz-Typ aus Österreich. Einige Gefässe mit trichterförmiger Öffnung weisen Einflüsse der Trichterbecherkultur auf.

Die Verfasser sind der Ansicht, dass man vorläufig nicht von einer Furchenstichkeramik, Cilnic-Kultur u.a. im reinen Sinne sprechen kann, sondern nur von einer späteren Phase der Coșofeni-Kultur mit *Einschnitten, Linsen und Furchenstich* und nicht von einer Phase, in der die Keramik *ausschliesslich* mit Furchenstich verziert wurde, wenigstens was die Siedlung Boarta — „Cetățuie“ anbelangt.

DATE PRIVITOARE LA CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DE LA GRĂDIȘTEA MUNCELULUI ÎN ANII 1803—1804

II*.

6.

1803 august 26, Hunedoara

Raportul lui Paul Török, procurator domenal, despre sistemul de fortificație din jurul Grădiștei Muncelului, asupra anchetei în legătură cu tezaurul găsit și a măsurilor necesare în vederea cercetărilor în continuare.

Original, Arh. Cam. Thes., Acta gen., 4887/1803. Copie autografă din 1806, Biblioteca Centrală Universitară, Cluj, Mss., nr. 753 (p. 1b—8).

Excelse in Cameralibus Thesaurarius Regie!

In momento inventi in alpibus ad VHunyadiense Montano-Cameralia Dominium spectantibus thesauri altefatus Thesaurarius Regius mihi qua ad eiusdem thesauri ulteriorem exquisitionem denominato commissario camerali, inter alia, sequentem in modum gratiosissime committere dignabatur, et quidem:

a) Medio gratiosi sui die 3-a labentis mensis sub nro 3900 exarati decreti, ut super ordinatae investigationis progressu et operationis effectu informationem submittam, dehinc praefixos pro informatione quindenales terminos accurate observaturus.

b) Gratoso decreto 11-a pariter praesentis mensis sub nro 4269 edito mediante, ut per hutmanos susceptae fossionis de tentamine informationem praestem, quemadmodum

c) Iam antea die 14-a Julii a.c. sub nro 3673 mihi intimato gratioso praecedente decreto, ut fossionis actui intersim et de resultato adaequatam suo tempore relationem substernam.

Ad quae taliter praerecensita praelaudatorum decretorum obiecta humillime referre sustineo, signanter autem quoad primo loco attackum, quod juxta de super praevigentem gratiosum jussum ad investigationem exmissis dominis fiscalibus cancellistis necessariam inviationem suppeditare omnem conatum adhibeam, verum demandatas quindenales informationes praestare me impediunt ordinarii servitii continuae occupationes, per quas mihi investigationi adesse non licet, sed nec videatur informatio a me quoque submittenda in omissibiliter necessaria, cum pro tenore gratiosi decreti ad inclytum Directoratum Fiscalem editi domini exmissi fiscales cancellistae de 8-vo in 8-vum suis relationibus inclytae regiae hujati Administrationi exhiberi solitis eam suppleant.

Quod subsequa alia bina praelibata decreta ac horum memorata contenta attinet: non absimiliter et eorum intuitu reverenter declarando, quod ego quidem die 18-a praexpositi mensis Julii alpistem locum fossoribus praeposito domino Sebeshelyiensi contrarotulario Bodoki praesens assignaverim, quod item praesentis quoque mensis diebus 18-a, 19-a et 20-a eundem locum adeundo fossionis operationem visitaverim, interim velut ob subversantes meas multifarias alias occupationes crebrius me illuc conferre non possum; ita impossibile mihi sit de eiusdem fossionis progressu demandatas informationes suscipere et continuare eo a fortiori, quia decreto excelsi in Monetariis et Montanisticis Thesaurarius Regie de dato 7-a Julii exarato nroque 2387 signato mihi haec occupatio haud imponitur, sed mentionato domino Bodoki et ibidem operanti hutmano committitur, qui talem ipsis demandatam obligationem praestant ac consequenter particulares informationes meas hoc etiam respectu minus necessarias reddunt.

* Partea I vezi în *Acta MN*, V, 1968, p. 437 — 447.

Utriusque itaque momenti intuitu gratiose intimatarum informationum a submissione me deinceps gratiosissime absolvi praevis ex rationibus humillime oro, antequam autem de totius operationis resultato suo tempore ac instituta per me fossionis moderna visitatione de praesenti adaequatam adornarem informationem, praevis sequentia breviter perstringere ac permittere reverenter praesumo.

Haecce ex inveterata oblivione hominum cognitioni restituta antiqua colonia per fiscales dominales alpes Muntset et Csáta, nec non per amplum silvestrem sed successive impopulari caeptum locum Lunkány, ex hoc dominio antea excisum atque illustrissimae baronum Bornemisza de Kászony familiae concessum, longe lateque ad duo circiter quadrata milliaria sua vestigia reliquit, taliaque vestigia ab hocce oppido VHunyad atque ab alio oppido Déva, ut et a ruderibus veteris Sarmizaethusa facile aequaliter quinque milliariis, ab oppido saxonicali Szászváros vero tribus circiter milliariis distantia et singulorum horum locorum respectu ortum inter et meridiem reperibilia, praeter repertos notos aureos, terra sepultis in muris lapideis, in politis lapidibus, antiquis lateribus et imbricibus horumque fragmentis atque aliis ferreis diversisque similibus minutiis se exhibent, ordine recensita autem et a remotissimo loco, alpibus scilicet Muntset ordiendo hunc in modum visuntur:

I-o. Memoratis in alpibus Muntset alpestris pars Gregyistya nuncupata in longitudine spatium trium circiter horarum, in latitudine vero superius, ubi maximam habet extensionem, unius horae spatium in se complexa, inferius in angulum desinit, latus eius utrumque a meridie et septentrione per profundissima praecipitia in rivos descendit, quorum rivorum meridionalis Riu Alb, septentrionalis item Valya Albe nominantur Valachico idiomate, illud significante, quod hi rivi albi sint, et revera in montis cacumine habitis ex suis scaturiginibus per tot saxa tantaque praecipitia devolvuntur, ut eorundem aquae illos intuenti albae lactique simillimae plurimis in locis appareant.

Ulterius locus isthic Gregyistya superiori quidem fine altissimas contiguas alpes aemulatur, sed rudera gestans, reliqua in parte vicinis alpibus multo humilior est, adeo ut memoratae vicinae alpes, quae sunt in meridiem Rugyele, Styáva et Gogyánu, ad septentrionem alia alpium Muntset pars Fétzélé Albe dicta hunc locum Gregyistya longe superent ac quasi coronent contraque ventorum saevitiem defendant ac muniant, id quod eidem opinioni suppeditat argumentum, quod antiqua colonia ea quoque de causa suae habitationis potiorum locum hic fixerit, ut pacatiori fruatur aura.

Interna huius loci Gregyistye constitutio ac situatio illud prodit, quod subversantis coloniae fundatores et propagatores ipsam arcem aedificaverint in eadem loci parte, quae quasi collem repraesentat, circa circum politorum lapidum muris atque interne ad tres circiter orgias se extendentibus, sed jam vix apparentibus fossis circumdantes.

Quia porro alpestris haec pars Gregyistya diversas habet situationes et se per latera etiam in plures montis pedes diffundit, isti pedes ex radicibus ubique cum vix superandis praecipitiis exsurgunt, in superiori parte autem ubi situatio laborem passa est, improba industria in planitiem sunt redacti, quod ipsum per totius Gregyistya longitudinem observabile occurrit, ea quidem cum raritate, ut similis planities repetita quasi alicuius pensilis horti figuram exhibeat.

Huiusmodi in planitie creberrima effodiuntur laterum et imbricum fragmenta eo certissimo indicio, quod ibi extra arcem situatae civitatis aedificia fuerint habita, qua autem in planitie talium aedificiorum signa deficiunt, ibidem hortos extitisse haud vane conici potest.

Lapides de deciduis arcis moenibus partim in arcis fossas, partim autem per collis declivitatem prostrati plurimumque musco obducti jacent; signanter autem posteriores ad centum etiam orgias per praecipitium devoluti suntque diversarum figurarum, qui enim arcis portarum columnae fuisse creduntur, cylindrum repraesentant et sunt omnes aequales in longitudine trium circiter pedum, in diametro vix non duorum pedum, per dimidiam longitudinem ad contrarias directiones quattuor foramina habentes, per quae id illud suggerentes, quod plures sibi invicem impositi per foramina ferreis perticis conjuncti exstiterint.

Reliqui inveniuntur a potiori rectangulares, longi duorum pedum et vix non tantae latitudinis quoque, in altero fine circa mediam marginem quattuor aut quinque digitorum aequalem figuram prae se ferentes, rariores deteguntur quattuor, quinque aut etiam octo pedes longi, solidi item trium aut quattuor digitorum. Duo reperiuntur etiam molarem figuram repraesentantes, e quibus maioris diameter facile unius orgiae longitudinem habebit. Fuit unus etiam instar cadi excavatus 5 cubulorum capacis, sed hic per rusticos destructus est.

In terra quaerendo inveniuntur etiam exstantium politorum lapidum murorum partes, hic intactae, ibi vero exagitatae, quasi sive occasione interitus coloniae, seu postea successive hanc murorum exagitationem aliquis terrae motus causasset.

Hi lapides plerumque fossiles existunt, sed unde procurati, ignorantur, quia in alpestri hac regione talium lapidum species non reperitur. Inter similes lapides prodeunt lateres imbricesque saltem per fragmenta, sed praesertim lateres sunt integri quoque unius pedis quadrati vel in longitudine 16 digitos quoque, in latitudine 10 digitos, in soliditate item tres digitos habentes.

Viarum et platearum etiam indubitata conspiciuntur vestigia, sursum ad arcem per amfractus ducentia; porro conspiciuntur et aquae ductuum exstantes fossae, quae haec omnia hodie atrae tegunt in pinacei vicinitate faginae silvae.

2-do. Earundem harum alpium Muntsel superius memorata vicina pars a Gregyistya versus septentrionem sita et solum per rivum Vallya Albe distincta Fetzle Albe vocitata, quae altiori situatione superbit, infra mediam loci Gregyistya longitudinem alterius minoris praehabiti fortalitii rudera per similes minores lapides laterumque fragmenta ostentat; ad quod fortalitium qua fuerit accessus habitus, propter praecipitium haud cognoscitur; hoc tamen certissimum est, quod circa montis culmen, loci Gregyistya e regione, triplex pensilis saltem per decem orgias a se invicem distans planities se videndam proponat, deciduis lapidibus onusta atque quae superior est, etiam muri reliquias hucdum retinens.

3-o. Iterum in alpiis Muntsel deorsum adeoque occasum versus abhinc ad unius horae spatium, in Vallya Anyinyesuluj, ad amaenum rivum inter silvas sita et amplo faenili gaudente in valle repetita laterum imbricumque fragmenta per dictum faenile de terra erui possunt.

4-o. Rivum modo attactum versus occidentem excipiunt alpes aliae Csáta vocatae, et plane juxta huius decursum praetenditur mons Kulmja Ariesului dictus, cuius in latere occidentali Kisoklosiensis incola Arimije Popa proximo autumnno Lysimachi aureos numos se invenisse affirmat. Hic praeter ingens praecipitium nihil aliud memorandum occurrit; verum ulterius per hic decurrentem rivulum in occasum transeundo, atque similis praecipitii montem Mutya et Seszu Plopilor ascendendo, perque locum Virtopy procedendo, hincque per aliud montis meridiem spectans et La Kununy dictum latus ad Kulmya Ariesuluj revertendo nonnullis in locis atque eximiis in silvis hinc inde dispersi rariores politi lapides, laterum fragmenta se videnda proponunt.

5-o. A loco Gregyistya usque modo memorati alterius loci Kununy radices per vallem et confluentes rivos Vallya Albe et Riu Alb ultra semialteram horam fit deorsum versus iter, quod per hos confluentes continuari potest in occasum usque ad silvis vicinos pagos et oppidum Szászváros, qui confluentes rivi jam hic inter montes Városvize, adeoque civitatis fluvius, appellantur indubitatum in documentum, quod his in alpiis modo desolata civitas aliquando floruerit, quam arguit porro id quoque dum penes hos confluentes in rippa pluribus in locis antiquae in planum redactae viae superstes pars observatur.

6-o. E regione loci Kununy memorata via derivatur etiam versus meridiem, ascenditque ad illustrium liberorum baronum Bornemisza superius recensitum terrenum Lunkány, hoc quoque terrenum per loca effossum lateres imbricesque et antiqua ferramenta, in quantum rubigine salva manere potuerunt, exponit, sed singulariter in illo annotari debet, eius in loco La Piátá Rosije nomenclato et in circuitu alibi ingens praecipitium silvarum, versus meridiem autem pariter praecipitem et rubescentem saxorum seriem habente, vicinisque montibus ipso longe latissimis circumdato, exstare tertiae arcis seu fortalitii sub ingentium fagarum silvarum radicibus et umbris latentia rudera, ad quod tale fortalitium unicus solum per jugum montis ab ortu protractus aditus ostendit veterem eius viam et aquae ductus aliquantum apparentes fossas.

Apparet in hoc fortalitio, ubi ascendens via ingreditur, pars muri libera ex ordinariis lapidibus caemento coagulata, sed adhuc adeo solida, ut caementum adhibita maxima etiam vi lapidum ab invicem evulsionem vix patiat; apparet ulterius ab ortu et septentrione quinque repetita, industria pensiliter facta planities, quarum infima in longitudine viginti, in latitudine saltem decem, suprema autem pariter in longitudine circiter 60, in latitudine autem plus minus 30 orgias habere iudicatur, extremitatibus his intercepta qualibet media planitie suis vicinitatibus commensurata proportionem efformata et in altum per 5, 6 aut 7 orgias elevata existente. Hic quoque omnis planities similibus politis lapidibus, quales in Muntseliensi Gregyistya enumerati sunt, similibus lateribus et similibus imbricibus, soloque immersorum

murorum rudibus documenta dat, isthoc fortalitium Gregyistyaiensi arci coevum fuisse, ubi muri sepulta rudera effodire caeperunt thesauro inhiantes rustici, postquam audivissent similibus in alpium cameralium locis aureas monetas inventas haberi.

7-o. Hoc ipso Lunkányiensi terreno ac isthuic fortalitio et fluvio Szászvárosve interiacente in monte quattuor jugera circiter complectens faenilis locus exstat, qui trapaezel figuram repraesentans aggeribus et terra efformatis circumdatur vocaturque iterum Gregyistya et de quo est inter vicinos rusticos traditio, quod ibidem antiquitus ante immemorabile tempus nundinae fuerint celebratae.

8-o. Ipse oculatum testem non egi, verum communiter a vicinis rusticis relatum mihi exstitit, quod inferius quoque in pagorum silvestri vicinitate pluribus in locis possint antiqui lateres integri et etiam frustatim inveniri; hoc autem ego vidi, quod in aliis huius cameralis domini Puru vocatis alpibus, a Muntseliensi Gregyistya quattuor ad minimum milliaribus distantibus, atque edito et Zsiliensi territorio Transalpinisque alpibus proximo in loco situatis vastum terrenum reperiatur terrenis aggeribus ab antiquo munitum, pariter eam ab immemorabili tempore descendentem penes traditionem, juxta quam olim illuc ex advicinantibus cunctis provinciis homines instituendarum nundinarum causa confluiscent.

9-o. Probabiliter ad antiquitatis tacticam scientiam et exercitium pertinuisse sequentem meam observationem declarare debeo, quae in eo consistit, quod memorata fortalitia designataquo loca ita instituta fuisse videantur, ut ex fortalitio in Fetzle Albe situato tam arx Gregyistyaiensis, quam primus ad locum Gregyistya in montis pede aditus et viae de Gregyistya versus remotiores pagos penes fluvium Városve ducentis magna pars facile observari potuerit et etiam in Lunkányiense terrenum prospectus dirigi valuerit, ut item in fortalitii La Piátra Rosie constituti certa positione per vallem, rivum Bosorodiensem demittentem, ipsa Devensis arx oculis obliclatur, pariter et Sargetii laevam rippam adiacentia plurima loca conspiciantur, quemadmodum etiam Lunkaniensis praedecelatus locus Gregyistya, ut tandem ex quodam edito et huic Lunkaniensi Gregyistya vicino loco in districtum Hátzeg prospiciatur, ipsiusque Sarmizaegethusae ambitus contemplationi subici queat, ut adeo perpendi possit haec loca ita assumpta extitisse, ut unus alteri contra hostiles incursiones observationis punctum haberi possit.

10-o. Per recensitas has alpes et montes diversis in locis apparent scoriae et praesertim ferri lapides minerales: signum scilicet, quod aliquando haec colonia si non et aliorum nobiliorum metallorum, saltem ferri manipulationem exercuerit.

11-o. Sarmizaegethusae sive Ulpiae Traianae in hocce Inclyto comitatu, districtuque Hátzeg desolata vestigia a Valachis communiter Gregyistya audiunt, velut et alia loca, ubi olim aliquod municipium constitutum fuit, postmodum vero interire debuit; itaque non absimile argumentum potest formari hic quoque a duplicis loci Gregyistya nomenclatione, quod scilicet et his in alpestribus locis municipia quaedam memorabilia aliquando exstiterint, successivorum temporum saevientibus fati desolata.

12-o. In demissa mea die 4-a proxime praeterlapsi mensis Julii facta repraesentatione annotata et lateritio frusto latinis inversis litteris inserta hac ex inscriptione PER SCORILO, ut et ex inventis antiquis Graecis aureis monetis cum attacta inscriptione combinatis ea exsurgere videtur spontanea conclusio, quod Romanus populus, Graiorum quoque thesauro potitus hanc nostram coloniam fundaverit et ab eo una cum auro postea derelinqui debuerit. Valachi viciniore hujates incolae quidem incerta eius intuitu utuntur traditione asserentes Muntseliensem locum Gregyistya et ejatem arcem ad Album Regem (Kráju Álb), quasi ad regem Albaniae pertinuisse.

Sed valeant hae reflexiones, quantum per se valere possunt, ego eo intentus, ut huius coloniae originem ac nomen, eiusdem deos, templa et cultus, eandem constituentes status ordinesque, publicos magistratus, mores atque consuetudines, observatosque ab eadem quolibet ritus experiri valeam, omnia respectu mei possibilitia media tentavi, nec tamen ad id pervenire potui, ut sive in aliquo lapide seu in latere, aut quocunque alio in objecto praerecensitis plures eo facientes observationes detegere quivissem.

Hoc equidem in designato loco Fetzle Albe reperibiles demoliti fortalitii inter lapides advertere mihi licuit, quod in altera unius lapidis facie duplici in loco non magnae binae hoc modo () contrarie invicem concurrentes latinae litterae C lapidi subtiliter incisae reperiantur; non secus reperiantur alio in polito lapide binis in locis caprini pedis insculpta vestigia ac praeterea sculptura in simili lapide repraesentans incisum nodulum, cuius diameter saltem ad

pollicem extenderetur; ast hae etiam sculpturae et incisiones utrum aliquas et quales significationes habeant, affirmare nequeo.

13-o. Cuncta haec antiquae coloniae indicia in vastissimis alpestribus silvis hucusque solum rustici Valachi ibidem rem pecuariam exercentes habuerunt nota, cum a habitatis locis multum recedant, praeter illos alii magis curiosi homines hucdum minime observarunt. Ego quoque dum de invento thesauro accepti nuncii realitatem cognoscere studerem ac ideo hanc plagam lustrarem, ex improvise praerecensita experiri potui.

14-o. Detecti in huius coloniae ambitu thesauri traditio sequens inter alpestribus vicinos Valachos narrari caepit, quod scilicet e pagi Kitid incolis, alpes Muntsel in arenda a dominio tenere solitis certo Valacho, ante viginti circiter annos iisdem in alpestribus de die quietem capienti in somnio homo in senis forma se praesentem steterit, dormientem aloquendo et invlando, ut surgat, atque ad locum Gregyistya se conferrat, ibidemque ab arbore aceris, quae arbor communiter nota erat, versus rivum Riu Alb tendendo, inde quasi per gradus lapideos ascendat ad saxum, cuius in cavitate quod videbit minime exhorrescat, ipse inde quantum voluerit in suos usus convertat, sed nemini alteri arcanum isthoc revelet, quia secus illico morietur. Hic vero Valachus expergefactus et inviationem in somnio acceptam secutus saxum exquisiverit, ubi interne imaginum homines animaliaque repraesentantium tanto splendore fuerit percussus, ut ille ne intrare quidem in saxi cavitatem ausus sit, sed varias inter animi anxietates vacuus redire debuerit, nec postea unquam illum locum visitare praesumens et revelationem etiam mortis metu differens per aliquot annos, donec nimirum et senectute et morbo oppressus localem suum parochum, nunc quoque in vivis agentem Kitidiensem Valachicum senem popam advisset et huic confitenti similis somnium ac propriam experientiam manifestasset, postmodum eodem adhuc die e vivis ereptus.

Hucusque inter rusticos vlgens traditio aut fictio locum obtinet; verum, quae sequuntur, viventium testium assertis fulciuntur. Dicunt enim ante 14 annos Kitidiensem memoratum Valachicum popam pariter in Kitid tunc superstiti nobili Balika, ac moderno domino Ladislao Nalátzi revelationem defuncti Valachi apperuisse, atque eodem adhuc anno hos tres, cum Jovaltseliensi provido Janes Andreony, qui inter thesauri currenti anno ex Muntsel ablati inventores primus exstitit, ac altero demortuo Valacho, adeoque quinque personas ipso popa ex manifestata revelatione inviante, iter ad indigitatum saxum suscepisse. Cum autem saxum ascendendum fuerit, mentionato Joanni Andreony commissum esse, ut saxum ascendat; hunc vero in ascensu prius inter gratiarum actiones dixisse, quod sine fructu fatigia non posuerint, postea vero ad reliquorum sciscitationes: quid ibidem videat? reposuisse, se deliquo obrui, nec posse ulterius in saxi praecipitio perseverare, ideoque etiam descendisse, atque sic re infecta domum rediisse absque eo, quin aut ex ipsis alter etiam saxum ascendisset, vel Joannes Andreony alicui significasset, quid ipsi in saxo videre licuerit?, seu postea iidem illum locum hucusque repetissent.

Hoc quoque recognoscitur, quod quinque ab hinc annis in antelatis alpestribus Muntsel, locoque Gregyistya certa Valacha puella, nunc in Kitid nuptui tradita, suas vaccas insequens de ea aureorum specie, quae hoc anno in eodem loco Gregyistya per Jovaltselienses inventa est, seu qui aurei Graecam inscriptionem Kozon circumferunt, ipsa praecedentium vaccarum in vestigiis duos aureos repererit, ab ipsa abinde ablatis; imo spargitur et illud, quod ante annum Zalathnae Lysimachii, ante duos aut plures annos autem Abrudbanyae ex specie Kozon habebantur aurei permutati.

15-o. Quod vero meas in detegendo hoc thesauro factas observationes attinet, illae ita se habent: Anno praesenti mense Februario Kisoklosiensis alpium vicegornico, Avram Csimporézzk, ad me qua alterum alpium domonialium inspectorem veniens, bene potus confusam aliquam caepit facere mentionem de suo coincola Arimije Popa, quod hic in alpestribus Csáta aliquam pecuniam invenerit. Cum autem ego tunc nihil certi ex potu vicegornicone intelligere quiverim, ipsi commisi, ut in talem novum rumorem ulterius investiget, ac ubi certi aliquid animadvertet, mihi referat; hanc ille relationem distulit et neque ex alio quidquam intellegere potui, donec alter vicegornico, Ádám Tál, pariter incertam renovasset de hac re mentionem.

Quo taliter in mandatis dedi, ut ipsum suspectum Arimije Popa coram me sistant; hic comparans unum aureum Lysimachii numum mihi ostendit, apud me eam penes declarationem relictum, quod ille plures similes in alpestribus Csáta, signanter in loco Kulmya Ariesuluj sub frondibus silvarum partim supra terram, partim aliquantulum terra obrutos, omnes sparsos ac dissipatos superiori proximo autumno invenerit, sed illos inclyto regio ACarolinensi Monetario Officio administraverit (haec tamen administratio per ipsum in aliqua tantum parte

et non prius facta est, quam mihi ex potō vicegornicone Avram Csimporeszk rem aliquantum observare licuit, et probabiliter hic vicegornico eidem Arimije Popa meam cognitionem notam reddidit), de eo aureo numo, qui mihi transpositus est, Arimije Popa id affirmans quod illum post factam ACarolinae administrationem successive praesentis anni vere repererit pariter in dicto loco, ubi etiam alii ipsius coincolae eiusmodi aureos quaesiverunt et invenerunt.

Ab hoc porro interrogavi, quot numero tales aureos administraverit et quid inde perceperit? Qui reposuit, 280 administravisse et solum recepissee super illis in scripto accepisse cum ea assecuratione, quod adventiente altissima applicatione competens rata ipsi extradetur. Unde iussi ipsum illud prae laudati Monetarii Officii tunc domi relictum recepissee pro legitimatione assertorum adferre, qui 28-a mensis Maii desideratum recepissee mihi praesentavit, ex quo cum intellexissem Ludesdiensi Valachico popa certum aureorum numerum inscriptum haberi, eiusque rationem scire voluissem, tunc Popa Arimije eam assignavit, quod quaestionatus popa solum eatenus recepissee ingressus sit, quatenus eundem ACarolinam qua fidum amicum sibi socium adsciverit; sed secus nullam habeat de thesauro partem.

Ad instituendam uberiorem investigationem praemissarum circumstantiarum, et eius etiam momenti, qui adhuc aureos invenerint, 30-a memorati mensis Maii me contuli ad ipsam possessionem Kisoklos, ubi experiri debui, plures aureos per particulares successivos inventores rusticos uni alterive privatae personae permutatos existere, quos octo aureos penes hunc aut illum incolam inveni, id exigentibus inventoribus, ex proprio singillatim a 7 Rfnis exsolvi ea intentione, ut similiter rustici alliciantur persvadeanturque, quod si plures aureos habuerint, horsumque administraverint, eidem illis bonificabuntur, ut hac modalitate ad latentis ne fors maioris thesauri detectionem perveniatur.

Quia vero hacce occasione intentione adhuc imperfecta ad urgentia alia officiosa redeundum mihi fuit, denuo 15-o, 16-o et 17-o subsequentis mensis Junii huic operationi manus admovi, ad ipsas alpes et locum Kulmya Ariesuluj cum primo inventore Arimije Popa et compluribus aliis Kisoklosiensibus penetraui, imo me nihil adhuc certi eruere valente, locali vicejudici nobilium, domino Joanni Makra, quoque rem notam reddidi, quo et ipse necessarias suas observationes in substrato facere queat.

16-o. Interim dum in Lysimachi aureis per Kisoklosienses incolas tractatis exquirendis taliter procederem, inhibitionesque praemissem ne amplius thesaurum quaerendi causa dominiales alpes adire audeant, novus ad me allatus est nuntius de eo, quod Jovaltseliensis Valachicus popa et supra repetitus Joanes Andreony, cum quattuor adhuc suis coincolis, alias vicinas alpes Muntzel, harumque locum Gregyistya invaserint, atque novum hinc quoque thesaurum adeoque sub Graeca inscriptione Kozon visos aureos asportaverint. Hos catervatim praevis fine pluribus insequentibus, ideo alpestribus vicegorniconibus demandavi, quatenus tales alpium invasores quacumque modalitate inde arceant et Jovaltseliensibus inventoribus simul intiment, ut qualemcumque inventum thesaurum horsum adferant, una fidelia autem mecum adsumptis tunc in dominio praesente altero fiscali cancellista domino Stephano Vajda, nobilibusque Ladislao Nalátzi, Samuele Kenderesi, Josepho Pap, cum vicejudice nobilium Joanne Makra ac Georgio Berivoi, ego quoque eam alpestem peripheriam ascendi et diebus 29-a et 30-a Junii, nec non 1-a et 2-a Julii quae potui hoc in momento perlustravi, numerosos thesauri quaesitores judiciali quoque inhibitione mediante inde exturbavi, novasque feci dispositiones, juxta quas tales abinde impediuntur et etiam Jovaltselienses inventores cum invento thesauro quaesivi, hi tamen interea cum aureis monetis in 400 frustis ad ACarolinense praelibatum Regium Monetarium Officium moverunt et ibidem etiam administrarunt, multos per suos coinventores alibi quoque distrahentes et permutantes. Qua quidem occasione de similibus aureis monetis nos etiam praerecensiti parato aere octo frusta ab inventoribus percepimus; scilicet a Pujjensibus incolis duo, a Mátsoiensibus et Bretyeiensibus tria, ab uno Kitidiensi Valacho unum, alterum a certo Bosorodiensi ablicentato milite, insuper Kitidiensis alpium vicegornico quoque transposuit alterum certo Lunkanyiensi inventori ademptum, e quibus mihi unum et totidem reliquis quoque obtigerunt, solum Georgio Berivoi duo manserunt et dominus Josephus Pap praeterea expropriavit sibi et fragmentum fibulae argenteae, in demissa mea relatione die 4-a Julii praestita mentionatum, quos tales aureorum inventores cum Kisoklosiensibus, qui 31-o Maii Lysimachi octo aureos mihi transposuerunt ac alio Kisoklosiensi incola, successive unum huiusmodi aureum adhuc mihi permutante, atque etiam monticolam Juon Bogya in alpiis domonialibus Csáta habitantem, postremo 13 iterum Lysimachi aureos numos ad me administrantem, compluresque alios aureorum ex utraque specie inventores, aliisque privatis per-

mutatores, quos detegere potui, exmissis investigationibus dominis fiscalibus cancellistis fine adaequata ducendae investigationis nominatenus assignavi.

Praeviis his momentis humillime taliter recensitis de facta moderna mea currentis in alpibus Muntsel fossionis visitatione subsequam substernere mearum partium esse duxi demissam informationem.

17-o. Posteaquam itaque ego die 18-a 1.m. ad locum fossionis perveni, illud observavi, quod Szekeremiensis hutmanus, cum sibi adjunctis pariter Szekeremiensibus duobus fodinatoribus et uno Sebeshelyiensi adolescente fossionis operationem continent et pluribus in locis eodem tamen in latere penes dirutae arcis muros cum insigni progressu fossiones faciant, ita ut desolatorum et terra sepulcorum murorum fundamenta eisdem incumbente terra liberent, ulterius in hac plaga etiam extra muros arcis fossas instituerint, ubique solidorum murorum seriem detegentes, verum adhuc nihil aliud memorabile invenientes; ostenderunt quidem praeter imbrices, lateresque unum lateritium tubum integrum duos circiter pedes longum, de specie incognitorum, mineralium lapidum exinde eruta frusta et etiam scorias, ferreos clavos et alia ex ferro fragmenta, rubigine jam jam consumata, frustum vitri subviridis, aliud frustum orioalci, aliud cupri, plura item argilaceorum vasorum frustilla, unum item vas lapideum de basi angustiori cylindrice ad medium circiter pedem exurgens et in diametro etiam medium pedem habens, sed in parte destructum. Ex his ego unum ferreum instrumentum, ex una parte securim repraesentans, parte autem ab alia in directa linea perforatum et manubrii locum exhibens, vitri, orioalci et cupri frustum, scoriarum tria et tria etiam mineralium lapidum frusta inclytae regiae hujati Administrationi deportavi, caeterorum inventorum intuitu autem hutmano, eiusque sociis commisi, ut eam illorum curam habeant, ac si quid in posterum etiam detegerent, ita procurent, ut suo tempore juxta altiores dispositiones administrare possint. Interim hi quoque se declararunt, quod ad praesens opus plura individua sint applicadata, sed diurna 17 cruciatorum mercede nemo ibidem laborem in se suscipere vellit, ipsi autem tunc in opere constituti ducendae maiori operationi minus sufficienti in eodem alpestri loco, ubi prius exstirpandarum procerarum arborum et vastarum silvarum negotium esset capessendum, ac postea etiam durus existit fossionis labor; imo nec ad victum necessaria in tam remoto a hominum consortio loco vel parata etiam solutione sibi procurare valeant, praevidentes, quod mox subsequenteris frigidioris aeris saevities quoque illos inde impeditura sit.

18-o. Hinc praedecaratis ex rationibus cum ejates operarios et insufficientes vires et modus vivendi et ingruentis frigoris saevities inefficaces reddat ad operationem suam hoc anno scopo commensurati ducendam ab una, parte vero ab altera non vane sperandum sit, quod in desolatis illis rudibus, ubi debite labor procuraretur, saltem ad certas antiquitatis raritates perveniri posset, pro nunc eiusmodi media essent adhibenda, juxta quae per hyemem ille locus contra occultos invasores securus maneat, cum primo vere autem taliter operatio ibidem renovetur, ut conceptae spes ad certum finem dirigi queant; quia etsi ab origine repetita latentis thesauri traditio fictioni innitatur, sed hoc quoque novum thesauri inventorum adinventum est, quod Popa Arimiye in alpibus Csáta ad thesaurum exquirendum taliter permotus sit, quia ipsius oves pascens filius in terrae facie aureum observasset quod item Javaltseliensis data opera et ipso Janes Andreony eos invitante in alpibus Muntsel thesaurum saxo illocatum quaerentes pariter supra terram aliquot aureorum frusta ex improvise reperissent et sic tam hi, quam ille in facie terrae, vel in illam parum immersos, omnes autem sparsos et dissipatos aureos detexerint in locis quibus nulla indicia inhaerent, quare aliquando thesaurus reconditus habeatur, et ubi multi alii quoque aberrasse se narrant, nec tamen exstantes aureos viderunt; quae omnia et innumera alia motiva eo collimant, quod praenotati inventores thesauri realem locum manifestare nequeant et illud sibi quibuscunque ex rationibus occultum reservare velint.

Sed quod moderna fossionis operatione ad aliquod memorabilius monumentum necdum sit perventum, desperandum non est, dum moderni fossores lucusque solum arcis murorum ductum et hunc etiam in parte sunt secuti, nam arcis aedificia intra hos muros et moenia contenta esse debuerunt, adeoque fossationes plures per medium arcem et quidem varie transversae instituendae forent, quibus ipsorum quoque aedificiorum rudera eruantur.

His conformiter tenui mea opinione desolata haec arx et eius rationes promereretur:

a) Ut quod excelsus in Monetariis et Montanisticis Thesaurariatus Regius die 7-a mensis Julii sub nro 2381 disponere dignatus exstiterat effectui mancipetur et in alpibus Muntsel Gregyis-tyaiensis hic locus in universa sua extensione delineatione mediante in chartam transferatur.

b) Ut juxta hanc delineationem et in ipsa loci facie per ordinandam debito suo respectu pollentem commissionem hoc adhuc anno oculatio suscipiatur, quae pro comperto dijudicet qualiter circa ulteriorem hic instituendam operationem disponendum sit, proximius autem

c) Ut si huiusmodi commissioni etiam videtur, de silvarum ex hoc loco exstirpatione, sine qua in fossationis continuatione profectus fieri difficulter potest, ita provideatur, quod eadem exstirpatio cum summi Aerarii emolumento adhuc imminente proxima hyeme perficiatur, ac tandem

d) Ut usque futurum ver ita illi plagae invigiletur, ne extranei illuc penetrent; nam modo quidem post meas inhibitiones et dum fossores ibidem operantur, thesauro inhiantes cessarunt illum locum frequentare, sed facile eveniet, ut recedentibus abinde fossoribus, de hyeme dum omnia ibidem alte silent, habita sua praecedanea vestigia denuo sequenda suscipiant.

Militia, praesertim hyemali tempore, propter habitationis defectum aequae ac victus in tam longinquo et aditui difficillimo loco dispendiosam procuracionem applicari huc nequit; ast Lunkanyiensis ac in alpihus Rugyele et Csáta habitantes alpestres vicegornicones, nec non reliqui ejates monticolae erga aliquam, hi paenalitatis comminationem, illi autem mercedis appromissionem essent eo disponendi, ut subversans locus intactus servetur, et quidem ita ut recensiti alpestres vicegornicones septimanatim illius curam habeant ac de septimana in septimanam unus alteri succedat, siquid hi observarent, prae primis de hyeme in continuis ibidem nivibus, quibus impressa vestigia ambulantes statim produnt pro rerum circumstantiis inventos intercipient, vel secus etiam de compertis horsum illico referant.

Quae omnia in maius summi Aerarii emolumentum procuranda esse censerem et respective saltem ea intentione, quod per operationis continuationem quoquomodo tante antiquitatis veritas applicative quoad originem erueretur, sicque provincia isthaec, quae multis nationibus successive patriam praebuit, de hac quoque ad lucem perducenda colonia non dubie celebraretur, quae talis colonia cum in antecessum etiam Romana fuisse haud immerito existimetur. Augustissimi Principis, qua Romani Imperatoris splendenti diademati ad seros posteros perlucens splendorem adiceret per hoc, quod Sua Sacratissima Maiestas sibi divinitus subiectae ditionis per tot saecula sepultum decus quibuscunque expensis ipsi ditioni ac erudito orbi restituere clementissime dignata sit.

Jam post cuncta haec summa cum demissione proposita mihi unice dominorum fiscalium cancellistarum investigationem procurantium necessaria inviatio reliqua esse videtur, et dum fossionis operatum porro quoque certa aliqua modalitate continuaretur, de eiusdem finali resultado, si Excelsis Instantiis ita videretur, adaequata suo tempore substernenda restaret informatio. Ceterum velut superius nunc etiam humillime oro, ut per multifarias meas ordinarias occupationes ab aliis hoc in momento informationibus, quae secus quoque ad altatum Thesaurariatum Regium alia via pervenire consueverunt, gratiosissime absolutus reddar.

Quas aureas monetas ad me permutare putui, ego illas penes distinctam relationem medio hujatis inclytæ Administrationis regiae excelso Thesaurariatui Regio indilate substernam illa firmissima spe fultus, quod quemadmodum ego detegendo et curando huic objecto consecratam meam fidelitatem comprobare omnibus viribus sum conatus, non secus Excelsae Instantiae quoque in disponenda factarum ac remonstrandarum mearum expensarum resarcitione et fidelium servitiorum recompensatione, cum magnis conjunctam magnanimitatem ac virtutem sequi solitam remunerationem testatam reddere gratiosissime dignabuntur erga me, qui profundissimo venerationis cultu emorior.

Excelsi Thesaurariatus Regii humillimus servus

Paulus Török de Ponor m.p.

regius fiscalis et hoc in negotio denominatus commissarius

VHunyadini, die 26-a Augusti 1803.

Tezaurariatul a transmis la Viena raportul de mai sus al lui Paul Török, la 21 septembrie (Arh. Cam. Thes., Acta gen., 4887/1803), după ce a luat hotărâri cu privire la propunerile cuprinse în acest raport (Arh. Mont. Thes., 3675/1803). Cât timp darea de seamă a lui Török a fost convingătoare în privința importanței științifice a cercetărilor, în același timp raportul din 10 septembrie al lui Bodoki (Arh. Mont. Thes., 3330/1803) din care a rezultat că locul tezaurului găsit de țărani trebuie să fie într-adevăr la Grădiște, a liniștit cercurile vieneze care con-

siderau că cercetările sint prea costisitoare. Rescriptul Camerei aulice din 20 octombrie exprimă interesul crescînd al cercurilor aulice față de cercetările de la Grădiște: „sind all dort einige Goldstücke mit dem von der Inschrift der bisher eingeschickten alten Goldmünzen verschiedenen griechischen Monogram *König in Lisimachien* gefunden worden. Da diese Goldstücke für das kaiserliche königliche Münz-Kabinet brauchbar seyn dürften: so hat das königliche Thesaurariat solche ehebaldest anher einzusenden, und da nach weiterem Inhalt des obangezogenen Bodokischen Berichts unter den Ruinen einige prächtig gearbeitet seyn sollende Steinstücke und Trümmer von alten Gefässen vorgefunden worden sind, wovon der königliche Herr Thesaurarius besser conservirte kleinere Stücke an das königliche Thesaurariat zur Einsicht und Beurtheilung, ob solche dem allerhöchsten Hofe unterlegt zu werden verdienen, einzuschicken, bei der Vajda-Hunyader Herrschafts-Administration veranlasst hat, so ist vielmehr die Einleitung dahin zu treffen, dass von allen bey Untersuchung der Ruinen bisher gefundenen und noch weiters entdecket werdenden dergleichen rücksichtswürdigen Alterthümer eine Sammlung gemacht und an den nächst gelegenen sicheren Ort gehörig aufbewahret werde, worüber eine genaue umständliche Beschreibung zu verfassen und anher einzusenden ist, um sodann nach Anhandlassung derselben die gesammelten Alterthümer allenfalls durch ein abzuordnendes, sachkundiges Individuum an Ort und Stelle in Augenschein nehmen und die Instructionen zur Aufbewahrung geeignet befundenen Stücke hieraufbringen lassen zu können“ (Arh. Cam. Thes., Acta gen., 6012/1803).

Tezaurariatul a dispus intreruperea cercetărilor din anul 1803 și punerea în siguranță a vestigiilor la data de 30 septembrie: „Die weitere Untersuchung wegen den herannahenden Winter ist einzustellen, inzwischen aber aufmerken zu lassen, dass nicht etwa andere-private Personen daselbst fortgraben, das nicht zugestatten ist, die gefundenen und zu Sebhely abgegebenen Merkwürdigkeiten auf das baldigste anhero zusenden“ (Arh. Mont. Thes., 3523/1803).

Între timp însă, președintele Camerei aulice, contele Carol Zichy, l-a informat în 15 septembrie pe însuși împăratul Francisc I despre descoperirile de la Grădiște și, spre a aplană neînțelegerile cu autoritățile transilvănene, a obținut din partea monarhului următoarea decizie personală în problema reținerii la Viena a tuturor monetelor vechi ce s-au descoperit și se vor descoperi: „Nachdem der Direktor des Münzkabinet die Nothwendigkeit der Beibehaltung zweier Drittheile der zu erst gefundenen Münzen Mir angezeigt hat, so wird die Kammer trachten wegen deren Beibehaltung eine Abfindung mit dem Grundherrn, oder dem Finder zu treffen; falls diese aber nicht gelingen, oder deren Forderungen hierwegen zu hoch gespannt werden sollten, ist Mir die Anzeige hievon zu erstatten. — In Hinkunft wird die Hofkammer, wenn derlei Schätze und Alterthümer vorgefunden werden, jederzeit anzeigen, ob sie auf einen fiskal oder privat Grunde vorgefunden werden, und sich sogleich mit meinem Direktor des Münzkabinet von Fall zu Fall ins Einvernehmen setzen, um zu wissen, was er von dem gefundenen eigentlich bedürfe und um hiernach wegen dessen Beibehaltung die nötige Behandlung ebenfalls treffen zu können. — Die Vergütung derlei von der Hofkammer an das Münzkabinet abgeben werdenden Schätze und Alterthümer ist zur Erhaltung der Ordnung von dem Kabinete zu leisten, welches von der Hofkammer mit den erforderlichen Summen zur Bestreitung seiner Bedürfnisse von Zeit zu Zeit unterstützen werden muss“. (HKA. Acta Cameralia Transsilvanica, fasc. 15, Subdiv. 2, Nr. 13. II. 1804).

Întrucît directorul colecțiilor imperiale de antichități, abatele Neumann a considerat că descoperirile prezintă interes și s-a declarat în favoarea continuării săpăturilor, mareșalul cabinetului imperial, contele Colloredo, în scrisoarea din 28 noiembrie adresată lui Zichy a dat glas de asemenea interesului pe care îl manifestau cercurile aulice vieneze, satisfacției lor pentru mersul cercetărilor: „...die bisher entdeckten Monumente und so zahlreichen Goldmünzen geben beinahe die Gewissheit, dass fernere Nachgrabungen zu wichtigen Resultaten führen würden. Eurer Exzellenz hoher Einsicht unterlege ich sonach die von dem k.k. Rath und Direktor Herr Abbé Neumann mir gemachte Mutmassung und ob nicht wieder bei eintretender besserer Jahreszeit und thätig betrieben werden könnte? Bis dahin wäre nach dem unmassgeblichen Rathe des k. Fiskals Herrn Török de Ponor wohl sehr zu wünschen, dass indessen die nöthige Vorsicht getroffen würde, dass nicht, wie bisher geschehen, die Walachen und andere Private dahin schleichen, herumgraben und die gefundenen Kostbarkeiten heimlicherweise mit sich fortschleppen. Auch wäre zu wünschen, dass diese Gegend aufgenommen und eine richtige Karte davon gezeichnet wurde. Wegen der weitem Massregeln glaube ich nach bloss auf die beiliegenden Berichte des erwähnten einsichtsvollen k. Fiskal, als des

Nagyager Oberhuttmanns Aigler, der ein ebenso thätiger, als geschickter Mann zu seyn scheint, einschränken zu können." (HKA Acta Cameralia Transsilvanica, Fasc. 15, Subdiv. 2, 12 XII. 1803).

Ca urmare a tuturor acestor antecedente, s-a ajuns la rescriptul din 7 decembrie al președintelui Camerei aulice care a prevăzut continuarea cercetărilor în anul viitor: „Es hat daher das k. Thesaurariat die Nachgrabung an diesem Orte mit dem eingehenden Frühjahr gehöörig fortsetzen, auch die dortige Gegend aufnehmen... indessen aber sorgfältig darob wachen zu lassen, dass Privatpartheyen von der fernerer Herumgrabung in dortiger Gegend und Fortschleppung der vorgefundenen Kostbarkeiten sind angehalten werden" (Arh. Cam. Thes., Acta gen., 2/1804).

7.

1804 aprilie 28, Hunedoara

Raportul inspectorului de metalurgie, Anton Bögözy, despre în prejurările descoperirii unui nou tezaur monetar la Grăciștea Muncelului.

Original autograf, Arh. Mon. Thes. [1597/1804. Copie oficială contemporană, Arh. Cam. Thes., Acta gen., 2360/1804.

Löbliche königliche Berg- und Herrschafts-Administration!

Bey Gelegenheit der zu Sebeshely in denen nächst abgewichenen Tăgen geschehenen Werks-Visitation und 2-te quartalligen Inventar haben die Gebrüder und mitunter einem königlichen Sebeshelyer Kohlbrenner: Nyikula, János und Sztán Remosán nach einigen vorausgegangenen, durch dieselben vermutlich Versichts wegen an mich Inspector gestellten Vorsch-Fragen und beiderseits geführten Wortwechselungen und gegen einen eben durch mich unterfertigten unter denen vorgeschriebenen diesfälligen Maaszregeln ausgefolgten Rewers-Schein, zusammen 966 so betiteltten Kozonischen Goldstücke; dann die eben aus königlichen Sebeshelyer Werks-genossen weiter unterhalb individuel specificirten 7 Mann starken Kammeradschaft bestandenen Schatzgräber 21 Stück, folglich in allen die allhier sub sigillo mitfolgenden 987 Stück dergleichen durchgehends Kozonischen Goldmünze, welche dieselben gegen Ende des nächst abgewichenen Monats März laufenden Jahres und zwar die ersteren an einen ungefähr 4 Quadrat Klafter messenden Raume, die letzteren hingegen an zween von einander mehreren klafter entfernten Orte durch einen kurzen Tag und respective während 6 bis längstens 8 Stunden, doch nicht auf einem Hauffen, sondern zerstreut, 8 bis 12 Zolle tief unter der Dennerde auf dem schon bekannten Gebürge Gredistye gesucht und gefunden haben sollen, mir königlichen Inspector gegen solche Pödinggrüsse überreicht, dass ich gedachte Goldstücke auf Ort und Stelle abgeben und nemem aus Diersteifer geschwornen Versprechen gemessen die denen obbenannten Findern hiefür gebührende Vergütung höheren Orts des chestens erwürken und a Conto dessen also gleich einhundert Gulden bey der Sebeshelyer Werks-Cassa gegen Verrechnung zahlbar anweisen möchte.

Es ist leicht einzusehen, dass diese eingegangene, durch mich ungesäumt in gehörige Verwahrung gebrachte beträchtliche, mehr als zehntausend Gulden im Werthe betragende und beinahe 30 volle Merke schwere Quantität an obgedachten alten Goldmünzen mir Inspector nichts weniger, als gleichgültig seyn konnte und willen sämtliche diese Goldmünzen in einer so kurzen Zeit, mit unbedeutender Mühe und nicht auf einem Hauffen, sondern zerstreut und ohne allem Waschen lediglich durch das Ausreihen der leimigt seyn sollenden Dennerde in einer so unbedeutenden Strecke hat gefunden werden können, so wie überhaupts, willen es auch der guten Ordnung gemessen ware, hohen Stellen eines so wichtigen und einträgliches Gegenstandes wegen einem umständlichen Bericht ungesäumt erstatten und noch bey Zeiten die denen dormaligen Umständen gemessenen weiteren hohen Befehle und Weisungen erfliehen und andurch deren heimlich tückischen Unterschleifen und denen sozusagen gewaltig geschehen sollenden Schatzgrabungen, folglich auch denen anmit verbundenen Schatzes-Praevariationen einen so viel möglichen Einhalt verschaffen zu können, so ist untern 25-ten April diesen Jahres und zwar: am nämlichen Tage, als obgedachte alte Goldmünzen schon eingegangen und in Verwahrung gebracht waren, mit sämtlichen obbenannten Schatzfindern und respective

königlichen Sebeshelyer Kohlbrennern und Werks-Manipulanten, dann Kohl-Wectoranten, unter denen der erfrischenden Vorsicht wegen höheren Orts vorgeschriebenen diesfälligen Maaszregeln, das in nachgeschriebenen Vorstellungen eingekeilte Benignum durch mich königlichen Eisenwesens Inspector Bögözi in Beyseyn des königlichen Flossofen Verwalters Lengyel, des königlichen Hammervverwalters Kristl, des königlichen Controllors Bodoky, des königlichen Praktikantens Kleeblatt geführt und vor allem andern proponiret worden.

1-mo. Welche sind diejenigen, so 966 Stück an alter Goldmünzen gefunden und hieher eingeliefert haben; wie heissen sie; wie alt seyn sie; wo arbeiten, und wo wohnen sie?

Wir drey Brüder sind es, welche die in Frage stehenden 966 Goldstücke gefunden und gegen Bedingnüsse und gegen einen Revers überreicht haben und heissen

Nyikulae Romosán, gebürtig aus Romosell, bin ein diesortiger königlicher Kohlbrenner, werde ungefähr 44 Jahre alt seyn und wohne itzo allhier in Sebeshely;

János Romosán, gebürtig eben auch von Romosell, dermalen allhier königlicher Kohlbrenner und mitunter einen auch Kohlportator, alt beiläufig 34 Jahre und wohne auch zu Sebeshely;

Sztán Romosán, gebürtig eben auch aus Romosell, war vorherrig eine Zeit lang auf denen Gebürge als Margineuer, dermalen aber bin ich ein diesortiger Kohlbrenner, alt werde ich 36 Jahre seyn und wohne allhier in Sebeshely.

2-do. Wo habt ihr diese beträchtliche Quantität an Goldmünzen gefunden und zu was für einer Zeit?

In dem Gebürge Gredisztye ungefähr eine starke 1/4 Stunde von jenem Orte, wo im abgewichenen Jahre der königliche Huttman Aigler hat graben lassen, entfernt auf dem oberen Theile des erwähnten Gebürgs-Gehänges gegen Sonnen-Aufgang oder vielmehr auf der Sonnen-Seite, allwo beinahe nichts an Schnee mehr ware, haben wir einiges Erdreich von beiläufig 30 bis 40 Schritte im Umfange aufgehauet und von diesem einzigen Orte alle diese Goldmünzen aus dem Letten ausgeklaubet. Übrigens sind wir drey Brüder an einem Samstage, nämlich untern 24-ten März dies Jahrs, an welchem Tage wir Walachen ohnehin einen Festtag feierten, von hieraus tacite weggereiset und haben mit anderen mehreren, eben wegen Schatzgraben sich dahin eingefundenen Bauern von Sztreller Thale am Fusse des Gebürges, weillen es uns oberhalb auf der Gredistye zu kalt gewesen wäre, übernachtet und am anderten gleich hierauf folgenden Tage, nachdem die Sonne schon ziemlich hoch ware, sind wir 3 Brüder in das Gebürge hinauf und haben hier und da Versuche gemacht und an einem Platze, wo es uns besser gieng, bis ungefähr 3 Uhr nach Mittag gegraben und nachdem wir das eingelieferte Gold schon hatten und auch eine gute Zeit lang nichts mehr finden konnten, sind wir mir der Beute nach Hause zurückkehret, folglich mit dem Schatzgraben, dann mit dem hin und herreisen zusammen 2 Tage verwendet.

3-tio. Von welchem Dorfe waren diejenigen, welche mit euch im Gebürge übernachtet haben, wieviel ihrer waren sie; wie haben sie geheissen und was haben sie gefunden?

Wir haben niemanden von denen selben, welche an der Zahl 6 Mann waren, gekannt und wissen auch nicht weder von wo dieselben her waren, noch wie solche heissen. Das einzige bemerkten wir, dass alle solche von dem Sztreller Thale her seyn müssen. Übrigens sind dieselben um etwas frühzeitiger in das Gebürge hinauf, als wir und werden zweifelsohne eben auch einige Goldmünzen gefunden haben, doch bey weitem nicht so viel, als wir 3 Brüder, welches wir andurch erkennen haben, weillen dieselben ihre Grabplätze mehrmallen verlassen einen frischen suchen mussten.

4-to. Pflegen mehrmallen dergleichen Schatzgräber sich in der Gredistye einzufinden?

Das wissen wir eben nicht allerdings gut zu beantworten weillen wir dies Jahr nur ein einzigemallen im bemeldten Gebürge waren, soviel aber haben wir von anderen Leuthen gehört, dass es auch dem Winter hindurch oftmallen Schatzgräber all dort gegeben hat und dass es manchmallen oben, nämlich auf der Gredistye, so aussehet wenn es Jahrmart wäre.

5-to. Sagt ihr mir aufrichtig, wie und auf was für eine Art habt ihr an einem so einträglichen Gebürgs Orte kommen können; und ob die Goldstücke, welche ihr gefunden habt, wirklich zerstreut oder aber auf einen Hauffen gelegen, oder auch in einem Gefässe verstecket waren?

Wir wissen wirklich selber nicht, wie nämlich wir so geschwind haben einen so guten Platz aufstossen können, und wir glauben immer, das dies besondere Glück von Gott uns vorbehalten ware, weillen wir im abgewichenen Jahre, wo unser zwey eben in dem nämlichen Gebürge waren, nicht ein einziges Stück finden konnten, unerachtet wir dazumallen nicht nur mehr

Zeit, sondern auch eine grössere Mühe angewandt haben; übriges können wir versichern, dass die Goldstücke, welche durch uns eingeliefert worden sind, weder auf einen Hauffen gelegen, noch in einem Gefässe verstecket, sondern zerstreuet mitunter der Dammerde ein bis andert-halb Spann tief waren.

6-to. Antwortet ihr mir nocheinmahlen, aber aufrichtig: was ist eigentlich die Ursache, dass ihr so zeitlich in das Gebürge, wo sehr viel Schnee und kalt ware, gereiset seyd; und habt ihr eine sichere Hoffnung gehabt, dass ihr diesen schon eingelieferten Schatz werde ausfindig machen können?

Wir haben würrklich nichts gewusst, ob wir bey dieser unserer Gebürgs-Reise einen Schatz entdecken werden, oder nicht. Wir machten uns aber Hoffnung etwas zu finden, weilten es geheissen hat, dass ein jeder, der nur im Gebürge Gredistye grabet, findet etwas. Es ist wahr, dass zu jener Zeit auf denen Gebürgen, durch welche wir passieren mussten, noch sehr viel Schnee ware und wir, um auf Gredistye zu gelangen, viel zu thun und eine recht beschwerliche Reise hatten; allein was man gerne und unverdrossen thut, kann einem nie beschwerlich fallen und itzo reuet es uns schon gar nicht. Dass aber so zeitlich in das Gebürge eilten, kann keine andere angebliche Ursache seyn, sondern weilten es geheissen hat, dass baldigst wieder der königliche Huttman mit einer Menge Arbeitern und mit einer starken Militair – Mannschaft werden dahin gelangen und kein fremder alsnach werde aldort graben dürfen.

7-o. Getrauet ist euch mit mir auf das schon mehrmahlen erwähnte Gebürge zu gehen, mir den Platz, wo ihr dies Geld erst unlängst gefunden haben sollt, zu zeigen und mich von allen dem, so mir erzählt worden, mit Richtigkeit zu überzeugen?

Ja, wir sind bereit dahin zu gehen und alles haarklein zu zeigen und zu erzählen und wir zweifeln nicht, dass auf dem nämlichen Platze, wo wir gegraben und den Schatz gefunden haben, noch einige Goldstücke anzutreffen seyn werden, woraus deutlich erhellen wird, dass sich alles eben so verhält, als es wir schon erzählt haben.

8-o. Was glaubet ihr, wer doch so viel Gold in dem Erdreiche des Gebürges hat verstecken können und warum dieses so zerstreut und nicht auf einem Hauffen erscheint?

Hievon wird unter uns Bauern sehr viel erzählt, wir aber glauben nichts anders, als dass alles dieses nur einzig und allein durch die Macht der Geister hat geschehen können, widrigens würde ja in dem Erdreiche durch eine so beträchtliche Zeit alles verfaulen haben müssen.

9-o. Habt ihr alles Gold eingebracht, was gefunden worden ist, oder seyn noch einige in eurer Behausung oder anderwärtig wo zurückverblieben.

Wir haben von dem ganzen Funde nur ein einziges Stück dem Gyorgye a Popi Danille vom Dorfe Kaszto, welcher untern 10-ten April dieses Jahres allhier in Sebeshely einige Schienen-Eisen gekauft hat, darummen übergeben, dass derselbe anmit nach Karlsburg reisen und sich erkundigen solle, ob nämlich alda solche Münzen angenommen und wie theuer solche bezahlt werden. Dieses nämliche Stück aber sollen die Herren beyrn Münzante weggenommen und dafür nichts gegeben haben, welches uns also von dem ganzen Quanto, so wie gefunden und auch schon eingeliefert haben, mangelt. Mehrere haben wir weder zu Hause, noch anderwärtig.

10-o. In was für einem Preise pflegt man dergleichen Goldstücke zu Szászváros denen Handelsleuthen oder auch denen Walachauer Bojern und Juden zu verkaufen?

Das wissen wir nicht, weilten wir bis anhero keine dergleichen Goldstücke gehabt haben, mithin auch keine verkaufen konnten.

11-a. Wenn allenfalls ein jedes Stück an dergleichen Goldmünzen aus der Sebeshelyer Werks Cassa per 6 Frt. bezahlt werden solle, was glaubt ihr, wird man etwas an dergleichen Münzen in die Einlösung erhalten, oder können solche anderwärtig noch theurer angebracht werden?

Wenn ein jedes dergleichen Goldstück alsogleich, wie es geliefert wird per 6 Frt. werde bezahlt und die weitere Grabung in dem Gebürge Gredistye aus Sebeshelyer königlichen Werks-genossen bewilliget werden, so versichern wir, dass in einer kurzen Zeit eine ungehäuere Menge an dergleichen Goldstücken werden einlaufen müssen, massen in gedachten Gebürge an solchen nicht mangeln kann und man würde bey dieser vorausgesetzten Hoffnung zum Gewinn dass ganze Gebürg aufzuwallen und die untermengten Goldstücke aus der Dammerde aufzuklaubern gerne nicht ermangeln.

12-o. Da von der Zeit an, wo ihr das Gold gefunden habt, nämlich von 25-ten März, bis heute gerade ein Monath vorbeigestrichen ist, so entstehet noch eine Frage: warum nämlich ihr so etwas wichtiges nicht alsogleich euren diesortigen Beamten, welche doch alltäglich vor

euren Augen waren, gemeldet und das gefundene Gold durch eine so beträchtliche Zeit bey euch gehalten habt?

Wir wissen selber nicht, wie es uns um das Herz ware, als wir das Gold schon hatten. Alltäglic war uns ängstlich entdecket oder ausgeraubet zu werden und doch wollten wir so etwas unseren Herrn Beamten unentgeltlich und gerade umsonst auch nicht hergeben, massen bisanhero für kein Stück, so an die königliche Sebeshelyer Verwaltung eingeliefert worden, etwas bezahlet worden ist. Nachdem aber wir die Ankunft des Inspectors vernommen hätten, haben wir einstimmig festgestellt, das ganze Gold, was wir nur bey uns hatten, an ihn zu überbringen und um die alsogleich geschehen sollende Bezahlung unserer Gebühr zu bitten.

Da die Fassionen der anderten Kameradschaft, welche die 21 Goldstücke mir Inspector eingeliefert haben, nur in dem unterschieden warn, dass solche das Schatzgraben nicht im Monath März, sondern mit Anfang dieses laufenden Monats unternommen, und nebstbey ihre Goldstücke nicht auf der oberen, wie es bey denen ersteren geschehen ist, sondern auf dem unteren Theile des Gredistyaer Gebürs-Gehänges gesucht und auch gefunden haben, so erachtet man diesfalls nichts anders melden zu müssen, als dass:

der Petru Matyánka, Werks-Fleischhaker und Kohl-Wectorant, dann 26 Jahre alt;
 der Adam Kriznár, Kohlbrenner, gegen 50 Jahre alt;
 der Petrutz und Zaharie Pászok, Werks-Manipulanten, ersterer 28, und letzterer 24 Jahre alt;
 der Adam a Popi, Hammergehilf, alt 15 Jahre;
 der Apostolu Lázár, Kohl-Wectorant, 30 Jahre alt;
 der Miháj Pakurar, detto Kohl-Wectorant, 30 Jahre alt gewesen zu seyn angegeben worden.
 Aus diesem allen angeführten werden hohen Stellen einzusehen geruhen, dass:

a) Im Gebürge Gredistye annoch eine ungehäuere Menge an dergleichen alten Goldmünzen mitunter der Dammerde vermengt verborgen seyn müsse, welche meines gehorsamsten Erachtens nur einzig und allein durch eine kraftvolle Rewolution der Natur, oder vielmehr durch einen sobenannten Erdbeben haben dahin gebracht und so zerstreut werden können. Ich will mich diesfalls noch deutlicher erklären. Es kann seiner Zeit geschehen seyn, dass nämlich durch das Zusammenstürzen oder vielmehr durch das Umwerfen deren bey dem auf der Anhöhe des schon mehrmallen gedachten Gebürs Gredistye erbauet gewesen, annoch gut kennbahnen alten Schlosse, oder Citadelle mit dergleichen alten Goldmünzen geschöpft gewesen Schatzthürme oder hohen Bastey-Gebäude auch die darin aufbewahret gewesen Goldstücke eben nicht anders, als dieselben Bausteine, wovon an allen Seiten Spuren zu sehen sind, über das sehr stelle, von 50 bis 70 Grade verflächende Gebürs-Gehänge auf eine beträchtliche Strecke und in alle Theile dieses Gebürs-Gehänges Oberfläche hingeschleidert und zerstreut wurden, welche alsnach durch die Länge der Zeit und zwar: schon von das 286. Jahre vor Christi Geburt, noch unter dem grossen Alexandro Feldherrnsdienste geleisteten Lisimachi Zeit her, folglich durch volle 2089 Jahre allda gelegen sind, und von der oberhalbigen mit nach und nach herabgeschwemten Dammerde mehr oder weniger hoch überdeckt wurde. Übrigens scheint es, dass bey dieser gedachten, seiner Zeit vor sich gegangenen Rewolution der Natur und Erd-Erschütterung alles, was nur lebendiges in dieser Gegend warn und von diesem verborgenen Schatze Kenntnüss hatte, auf einmal und zu gleicher Zeit hat aufgerieben werden müssen. Widrigens würde ja diese itzo in Vorschein kommenden, dazumallen noch auf der Oberfläche der Erde gelegenen Goldstücke durch die damalige Menschheit sicher aufgesammelt und zu ihren Besten verwendet wurden seyn. Eben aus dieser wahrscheinlichen Vermuthung durfte auch gefolgert werden, dass, da die Oberfläche des schon mehrmallen erwähnten Gebürs-Gehänges bisanhero nur an einigen wenigen Orten hat untersucht werden können und die gedachten Goldstücke an dem einem Orte eben so leicht, als auf einem anderen in Verbindung stehenden haben hingeschleidert oder auch für sich selbst hinrollen können, so erachtet gehorsamst Unterzeichneter, dass dieses gedachte Gebürs-Gehänge eine genaue und im gantzen zu geschehende Untersuchung verdienen und zweifelsohne die darauf verwendeten Unkosten, ohne die bisanhero eingegangenen Goldstücke als einen Fundum anzusehen, lediglic aus der hiekünftigen Entdeckung reichlich bezahlen durfte.

b) Weiters erhellet auch, dass unerachtet des schärfesten Verbothes nicht nur königliche Werksgenossen, sondern auch Margineurs und andere priwatherrschaftliche Bauern vom Hatzeger und Sztreller Thale, deren ihr unverdrossener Fleiss weder Tag, noch Nacht feiert, und denen man nicht auf beständiger Huth seyn kann, sich auf diesem vom VHunyad eine starke Tagreise und vom Sebeshely 10 bis 12 Stunde entfernten Gredistyaer Gebürge einfinden und durch Entwendung des auf Fiscal-Terrain gefundenen Schatzes, nicht nur das allerhöchste Einkommen

bekürzen und merklich zurücksetzen, sondern sogar das diesfällige Gold, wie es allgemein erzählt wird, in die Walachey und andern benachbarten fremden Länder hinaushandeln, folglich andurch die Bilanz des Landes gegen andere Länder unverdient einschränken, Dahero wäre meine gehorsamste Meinung, dass zur so viel möglichen Beyseitigung dieses wirklich empfindlichen Übels des ehestens eine gemessene, wenigstens aus einem Corporallen und 12 Gemeinen bestehende Militär — Mannschaft im so lange, bis die angeordnete Untersuchung dauern wird, auf Ort und Stelle disponiret, und damit alles gefundene Gold um so sicherer eingehen solle, für ein jedes Stück 6 Frt. überhaupts oder auch die Halbscheid vom inneren Werthe denen Findern hinausbezahlet und mitunter einem zu derselben Einlösung VHunyad und Sebeshely huldreichst bestimmt werden möchten; massen man denen geheimen Schatz-Grabungen und Goldes-Praevaricationen in dem von denen Dorfschaften 4 bis 5 Stunde entlegenen wilden Gredistyaer Gebürge nur hiedurch würde einen vielleicht vollen Einfall verschaffen können.

Endlich hat gehorsamst Unterzeichneter bis zur Herablangung der allhier angesuchten hohen Weisungen den Sebeshelyer Controllor Bodoky und einem mit sich gehabtten Amts-Hajduken mit 4 Mann Sebeshelyer Arbeitern sogleich von Sebeshely aus in das Gebürg Gredistye disponiret und des Controllors baldigste Befreyung und respective Ablösung in Anbetracht seiner aufhabenden, schmerzhaften beeden Füssen sub sperati zugesichert.

Ein Sackel mit 987 Stück Kozonischen alten Goldmünzen.

VHunyad, den 28-ten April 1804.

A(nton) Bögözy m.p., königlicher Inspector

Tezaurarul Iosif Bethlen a primit în 30 aprilie raportul de mai sus al lui Bögözy, luînd încă a doua zi măsurile necesare (Arh. Cam. Thes., Acta gen., 2360/1804). La şedinţa de consiliu ținută în ziua de 3 mai Tezaurariatul montanistic — pe lângă alte măsuri — a dispus următoarele:

„Ist der k. Administration aufzutragen, dass zur Bewachung des Ortes Gredistye disponierende Militär bei ihren Anmelden an den bestimmten Ort anzuweisen und deren Unterbringung zu besorgen. Zur weiteren Fortgrabung an dem Orte, wo die von den Gebrüder nomosan Nicula, János et Sztán die in 966 Stücken bestehenden alten Goldmünzen gefunden worden, sind 12 Mann, so viel möglich ledige und vertraute Bergarbeiter von Boitza zu disponieren und an die Administration zur weitem Verwendung anzuweisen, denen täglich, da sie in unbewohnbaren Gegenden gebraucht worden, wohin sie ihre Lebens-Mittel von Ferne werden beibringen müssen, 36 Kreuzer abzureichen sind. Zur Leitung und Aufsicht der 12 Mann Bergarbeiter ist der zu Abrudbánya wohnhafte pensionirte Bergschaffer Molitor durch die Abrudbányer Rewiers-Verwaltung anzuweisen gleich nach Empfang der gegenwärtigen Verordnung sich nach V.Hunyad zu begeben ... und bei der Administration sich zu melden, die demselben zu seiner Bestimmung nach Gredistye anzuweisen hat, da der Kontrolor Bodoki wegen seinen beschädigten Füssen der fatiganten Exmission nicht geeignet befunden wird und selbst auch um Ablösung der einstweilen nach Gredistye disponiret worden ist, angesuchet, und da das k. Thesaurariat in Cameralibus zwey Beamte dahin zu senden gebeten hat, so ist der Praktikant Johann Kleeblath dem pensionierten Bergschaffer Molitor ... beizugeben ... Beide Individua sind zur pflichtmässigen Aufmerksamkeit anzuweisen, damit kein Unterschleif mit gefundenen alten Münzen, Entfremdungen und Prävarikationen getrieben, oder jemanden Privaten zu graben gegen ihre Verantwortung gestattet werde ... Damit von dem Fortgang der Grabung das k. Kameral Thesaurariat die nöthige Wissenschaft erhalten kann, so sind Molitor und Kleeblath anzuweisen, alle 14 Tage Bericht zu erstatten, welchen die Administration anhero zu senden hat.“ (Arh. Cam. Thes., Acta gen., 2468/1804).

La 15 mai, Tezaurariatul cameral a aprobat măsurile luate de Tezaurariatul montanistic cu excepția persoanei comisarului delegat, pentru care în locul lui Kleeblath a fost propus Paul Török. Propunerea nefiind bine primită, în locul lui Kleeblath fu numit în cele din urmă, pe lângă Molitor, scribul oficiului tricesimal de la Deva, Ludovic Barta. Descoperirea încă a unui mare tezaur monetar și scoaterea lui Paul Török din munca de conducere a săpăturilor, au dus treptat la situația că, pe mina celor doi conducători diletanți în materie, interesul științific—istoric a fost subordonat căutării de comori și sondajelor miniere, care promiteau avantaje materiale.

8.

(1804, mai 12, Grădiștea Muncelului)

Extras din raportul lui Iosif Molitor despre organizarea șantierului la Grădiștea Muncelului.
Copie oficială contemporană, Arh. Mont. Thes., 2798/1804.

Auszug des k. Gredistyaer Schatz- und Alterthümer-Grabungs-Geschäfts-Protocoll vom 5-ten bis incl. 14-ten May 1804.

Vermög hoher Thesaurariats-Verordnung de dato 5-ten April, Zahl 1088 laufenden Jahres, mittels k. VHunyader Herrschafts-Administration-Intimat de dato 27-ten April laufenden Jahres, wird der k. jubilirte Bergschaffer Molitor zur Gredistyaer Schatz und Alterthümers-Grabungs-Geschäfts-Aufsicht angestellt und zugleich aufgetragen, alle 14 Tage einen Geschäfts-Bericht zu erstatten.

Es wurde durch den unterschriebenen jubilirten Bergschaffer Molitor, samt dem von der löblichen VHunyader Administration mitgegebenen Amts-Hajduken Zaub das Mauerwerk und die Festung Gredistye in Muntselischen Gebürge untern 5-ten, 6-ten und 7-ten May laufenden Jahres bestiegen und fand die Ruinen von einer mit bester Art gebaueten Stadt und Festung. Betrachtete diese mit unendlichen Walde bewachsene Stadt sowohl in- als auswendig, von welcher die Vorstadt sich gegen Morgen und Süden weit ausstreckte. Machte in vielen Örtern kleine Versuche und befand es für gut an etlichen Örtern Schrämmen durchreissen zu lassen. Folglich unterlegte er seinen Plan und beehrte 20 Bergleute, 6 Keil-hauer, 20 Kratzen, 1 Rengstange, 2 Holzhacken, und zum Herumpatroliren einen Amts-Hajduken, oder dessen Abwesenheit einen Gebürge-Gornyiken mit einem ausgeworfenen diurnio für beständig beizubehalten.

Vermög hoher Thesaurariats-Verordnung von 3-ten May, Zahl 1518, mittels k. Administrations-Intimat de dato 10-ten May laufenden Jahres, wird der Bergwesen-Praktikant Johan Kleeblath dem schon angestellten Grabungs-Geschäfts-Aufseher Molitor als Mit-Commissair beibeordnet und zugleich 14 Bergleute von Boitza, mit zum Graben und Hacken nöthigen Werkzeugen versehen, mit nach Gredistye expedirt und von Sebeshely 3 Zimmerleute angewiesen.

9.

1804 mai 13, Hunedoara

Ioan Iacob Zörnlaib, administratorul domenal de la Hunedoara, raportează tezaurarului Iosif Bethlen descoperirea unui magazin de grâu la Grădiștea Muncelului și măsurile luate în interesul organizării săpăturilor.

Original, Arh. Cam. Thes., Presidialia, 395/1804. Prezenta ediție nu conține formulele de curtoazie de la începutul și sfârșitul raportului.

„...Dass die alten Bewohner des Gebürge Gredistie für ihren Unterhalt damals auch gesorget und Früchten-Magazine wirklich unterhalten haben, hievon liefere ich den Beweis mittels in ein Schächterl mitfolgenden Früchten-Körnern, die in einen Theil des eingestürzten Magazins daselbst vorgefunden worden sind, da diese Entdeckung eine besondere Seltenheit von so vielen Jahren her zur Bewunderung eröffnet hat, so ermangle ich nicht, Euer Excellenz, mit einen Theil hievon gehorsamst zu versehen.

Zur weiteren Entdeckung auf erwähnten Gebürg Gredistie sind bereits 14 Bergheue unter der Aufsicht des jubilirten Bergschaffer Molitor und Praktikanten Kleeblatt den 12-ten dieses (Monats) abgeschicket worden, unter einem wurden auch 4 Zimmerleute zu dem Ende dahin befehliget, damit sie die Wohnhütten für das dahin beordnete Militair errichten sollen.

Unter heutigen hat das Splenische Comando in Szászváros auch hieher die Anzeige gemacht, dass man von Seite dieser k. Administration für das Unterkommen der nachher Gredistie abzugehen habenden Mannschaft, die Unterhaltung mit Fleisch etc., dann Zulieferung an Brot von

Szászváros besorget seyn wolle, und demselben anzeigen möchte : wenn diese Anstalten getroffen und in Stand gebracht seyn würden, wonach sie zur Bewachnung des Gebürges aufbrechen würden.

In Betreff des Unterkommens ist bereits die Vorsorge getroffen worden, für Zulieferung der Viktualien aber hat man bei dem Devaer Officiolat das Ansuchen gemacht, womit zur Beibringung überwählter Erfordernissen wochentlich 8 Tragpferde von den nächst gelegenen Dorfschaften angewiesen und bestimmt werden möchte, was man allenfalls täglich für 1 Tragpferd und dem Begleiter zubezahlen haben würde..."

Tezaurarul Bethlen a primit cu un deosebit interes comunicările de mai sus și, în răspunsul său din 18 mai, a cerut informații mai precise și mai detaliate din partea lui Zörnlaib despre împrejurările descoperirii, deoarece — după părerea sa — „ist wirklich eine solche Seltenheit des Alterthums, welche mit aller Aufmerksamkeit behandelt zu werden verdient". Totodată a atras atenția funcționarilor tezaurariali diletanți puși în fruntea lucrărilor, asupra interesului științifico-istoric pe care îl prezintă săpăturile. În scopul urmăririi mai cu atenție a săpăturilor, a dispus să i se înainteze și mai frecvent rapoarte și „dass bei denen zur Aufsicht des zu Gredistye eingeleiteten Grabungsgeschäften angestellten Individuen ein Protocoll geführt werde, woein nicht nur die tägliche Verrichtungen und Arbeiten genau eingetragen, sondern auch alles, auch das mindeste, was dabei gefunden und entdeckt wird, pünktlich verzeichnet und überhaupt die genaueste Aufmerksamkeit und Achtsamkeit angewendet, wird, damit nicht das mindeste davon verderbet, vernachlässiget, oder gar verschleppt werde, indem oft auch in den unbedeutend und geringfügig scheunenden Dinge ein besonderer Werth verborgen liegt, oder sonst wegen des hohen Alters eine vorzügliche Schätzbarkeit dabei obwalten könne. Und von diesem dergestalt zu führenden Protocolle ist wochentlich ein Auszug zu verfertigen und mittelst der k. Administration an das k. Thesaurariat zu senden. Die vorgefunden werdenden Sachen aber sind in Gemässheit der bereits erlassenen Thesaurariatsverordnungen zu behandeln". (Arh. Cam. Thes., Presid., 395/1804).

Deși răspunsul din 22 mai al lui Zörnlaib (Arh. Cam. Thes., Presid., 432/1804) nu dădea noi amănunte, Bethlen a trimis boabele găsite cu primul poștalion, în 25 mai, președintelui Camerei aulice, Carol Zichy, rugându-l să-l înainteze, însoțit cu raportul său, monarhului (HKA., Acta Cam. Transilv., Fasc. 23. rote Nr. 363, Zahl 2.VIII.1804). Împăratul Francisc I a aflat din adresa înaintată de Zichy în 14 iunie de noile descoperiri interesante de la Grădiște, arătându-i-se străvechile boabe de griu aduse în colecția imperială de antichități (Ibidem).

Raportul separat din 24 mai al lui Molitor și Kleeblath, înaintat lui Zörnlaib, relatează în felul următor împrejurările descoperirii :

„Auf den beschienenen Auftrag, welchen untern 22-ten dieses Monats erhalten, sollen wir einen umständlichen Bericht von den befundenen alten Frucht-Quantum erstatten. Beynebst bey selber Grabung was für vorgekommene Bemerkungen beobachtet worden, einen schleinigen Bericht mittels Expressen erstatten.

Geführt hiemit die gehorsamste Anzeuge, dass wir die Länge dessen auf 11, die Breite aber nur auf 1 Klafter fanden und die Tiefe bei einen halben Klafter, in welcher alte Kohlen klein vermischt und zeitweis kleine eiserne, verrostete Nägeln und zwey Stück von Bändern gefunden wurde, mit welchen die allda sich vorgefundenen Fruchtkasten natürlich versehen war. An Mauerwerk bemerkten kaum etwas in dem untern Theil und nur muthmassen können, dass dieser Fruchtkasten Mauerfüsse gehabt haben mag, welcher in Brand gesteckt, vermisst worden ; und zu beliebsamst zu entnehmen, dass die Dammerde wie oben angeführt, ein halb Klafter und 2 bis 3 Zoll darüber in so langen Jahren angewachsen ist" (Arh. Mont. Thes., 1878/1804).

S. JAKO

Correspondentele oficiale sau uzuale ale denumirilor care figurează în textele publicate
(Vezi și schița topografică publicată în *ActaMN*, III, 1966, p. 117).

Abrudbánya = Abrud (jud. Alba).
Alba-Carolina (ACarolina) = Alba Iulia
Bosorod = Boșorod (jud. Hunedoara)

Bretye = Bretea (jud. Hunedoara)
Csátá = Ceata
Déva = Deva

Fetzéle Álbe = Fețele Albe
 Gogyanu = Godianu
 Gregyistya (Gregistya) = Grădiște
 Hátzeg = Hațeg (jud. Hunedoara)
 Hunyad = Hunedoara
 Jovaltse = Vilcelele Bune (jud. Hunedoara)
 Kászony = Casinu (jud. Harghita)
 Kisoklos = Ocolișu-Mic (jud. Hunedoara)
 Kitid = Chitid (jud. Hunedoara)
 Kulmya Ariesuluj = Culmea Arieșului
 La Kununy = Sub Cununi
 Lunkány (Lunkani) = Luncani-Tirsa (jud. Hunedoara)
 Mátsó = Măceu (jud. Hunedoara)
 Muntse = Muncel
 Mutya = Muchea
 Piáttra Rosije = Piatra Roșie
 Pujj = Pui (jud. Hunedoara)
 Puru = Porea
 Romosell = Romoșel (jud. Hunedoara)

Rugyele = Rudele
 Riu Alb = Riu Alb, azi Valea Godianului
 Sargetium = Strei
 Sarmizaegethusa = Sarmizegetusa (jud. Hunedoara)
 Sebeshely = Sibîșel (jud. Hunedoara)
 Seszu Plopilor = Șesul plopilor
 Styáva = Steaua
 Szászváros = Orăștie (jud. Hunedoara)
 Szászvárosvize = Apa Orașului
 Szekeremb = Săcărimb (jud. Hunedoara)
 Sztreller Thal = Valea Strei
 Ulpia Traiana = Sarmizegetusa
 Valya Alba = Valea Albă
 Vallya Anyinyesuluj = Valea Anineșului
 Városvize = Apa Orașului
 VHunyad = Hunedoara
 Virtopy = Virtoape
 Zalathna = Zlatna (jud. Alba)
 Zsil = Jiu

UN DEPOZIT DE UNELTE DACICE PENTRU EXPLOATAREA SĂRII

Între Cluj și Cimpia Turzii, la stația Valea Florilor, calea ferată trece peste un masiv de sare. Masivul depășește numai cu puțin, în sus și în jos sau pe laturi, teritoriul stației.

Dublarea căii ferate Teiuș-Apahida, efectuată în anul 1938, a impus lărgirea peronului stației Valea Florilor. Cu această ocazie, prin săpăturile pe linia creștetului masivului, săpături ce au pătruns nu numai până la stinca de sare, ci au tăiat și o parte din grosimea ei, s-a dat de urmele mai multor puțuri.

În fundul unui puț ce se oprea în sare, cam la 8—10 m adâncime de la suprafață, s-au descoperit prinse într-un material argilos sărat, o serie de unelte. După relatările celor care au lucrat aici, puțul era reprezentat printr-o adâncitură ce conținea material amestecat și frământat, deosebindu-se evident de roca mai uniformă din jur. Pe anumite porțiuni pereții lui circulari fuseseră căpuși inițial cu o împletitură de nuiele, din care s-au păstrat câteva frânturi. Porțiunea superioară a puțului, adică aceea mai dinspre suprafață, nu era clar distinctă.

Cu excepția unei rîșnițe de piatră, uneltele descoperite erau de lemn. Nu s-a găsit nici un instrument de metal, de bronz sau de fier¹. Toate uneltele au fost găsite îngrămădite în molozul de material sărat și în contact direct cu sarea solidă. Toate erau în stare bună. Cea mai mare parte din ele erau făcute din lemn de carpen. Cioplirea, mai ales a sculelor manuale, era îngrijită, ele erau bine fasonate, netezite.

Unelte de lemn.

1. *Cazma* (hîrleț). Partea activă e aproape dreptunghiulară, cu virful ușor rotunjit și cu una din laturi ușor convexă. Coada cioplită în continuarea laturii drepte era aproximativ ovală în secțiune. Lățimea părții active era de 25—30 cm, iar lungimea ei de 50—55 cm. Întreaga piesă era bine lucrată, virful său era ușor tocit, ceea ce denota o uzură. Cazmaua nu prezenta fisuri mari (fig. 1/1, 2/1).

2. *Lopată*. Partea activă avea virful rotunjit și ușor curbat. Deși cioplită împreună cu minierul, ea forma totuși cu acesta un mic unghi ce îi dădea o poziție apropiată de aceea a lopeților actuale. Coada, mai rotunjită în secțiune decît aceea a cazmalei, avea lungimea de 1,20—1,30 m. Piesa era cioplită cu multă grijă și atenție. Uzura ei nu era prea pronunțată (fig. 1/2, 2/2).

3. *Lopată mare de tip vîslă*. Spre deosebire de precedenta, are partea activă exact în planul prelungirii cozii. Partea activă e de formă aproape dreptunghiulară, cu o subțiere aproape imperceptibilă spre virf. Ușoara rotunjire a virfului și slaba lui denticulare sînt semnele unei întrebuințări mai frecvente; totuși, piesa s-a păstrat bine, fără crăpături. Lungimea părții active era de 60—65 cm, iar lățimea ei de 32—35 cm. Lungimea cozii depășea un metru. Întreaga piesă era cu grijă cioplită și fețele bine netezite (fig. 1/3, 2/3).

¹ Unde se află azi instrumentele acestea nu putem ști. În timpul cînd le-am examinat și fotografiat (septembrie 1938), erau pe peronul stației Valea Florilor. La cererea noastră ca ele să fie depuse la Muzeul Arheologic din Cluj, conducerea șantierului de atunci (ing. Klatsch și ing. S. Ștefănescu) ne-a comunicat că se va face un Muzeu al Căilor Ferate, unde vor fi păstrate alături de alte obiecte istorice, găsite pe șantierele Căilor Ferate. Tot în acest timp, ceva mai la nord de halta Cînepiști, cam în zona cătunului Ploscoș, prin lucrările de terasare s-au descoperit o sabie și un mormînt uman, în care scheletul era în poziție ghemuită și orientat spre est. În aceeași zonă a lucrărilor, tot atunci, s-au găsit și resturile unei defense de mamut.

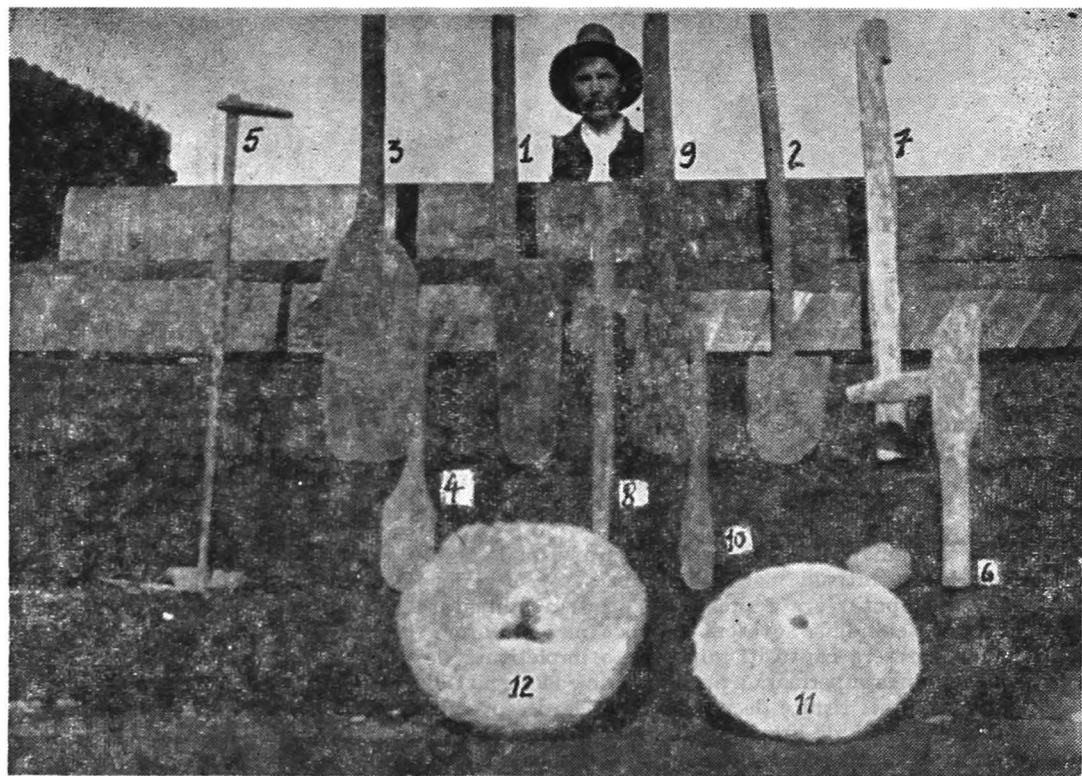

Fig. 1. — Unelte pentru exploatarea sării din Valea Florilor (fotografiate la fața locului în anul 1938).

4. *Lopată mică de tip vîslă*. Similară precedentei, dar cu arcuirea vîrfului mai pronunțată. Lungimea cozii: circa 50 cm; lungimea părții active: circa 25 cm; lățimea ei: circa 14 cm. Piesa nu prezenta crăpături și era bine fasonată (fig. 1/4, 2/4).

5. *Cociorbă* (săpăligă). Partea activă avea aspectul unui ciocănel cu vîrf ascuțit. În orificiul transversal era bine și strîns fixată coada: un simplu băț necioplît, de sînger sau corn, care din loc în loc avea și petece de scoarță pe suprafață. Corpul cociorbei măsura circa 25 cm lungime; coada avea o lungime de circa 1,50 m și diametrul de 2—3 cm. Scula aceasta slabă era puternic uzată (fig. 1/5, 2/5).

6. *Țiu, ghionoi* (de sare). Dăm numirea aceasta unui instrument aparte, căruia nu i-am găsit corespondența exactă între instrumentele actuale sau mai vechi. El se compunea din două piese: mîner și un braț-ciocan. Minerul, oval în secțiune, avea un cap foarte gros, de secțiune piramidală trunchiată. Brațul-ciocan are o formă piramidală, cu o parte mai groasă ce se fixa în orificiul minerului și cu partea opusă mai ascuțită. Brațul-ciocan are o ușoară înclinare spre mîner. Vîrfurile ciocanului erau puternic uzate. Atît minerul cît și brațul-ciocan erau corect și atent lucrate, din același lemn de carpen ca și cazmaua și lopețile; ele nu prezentau rupturi sau fisuri, deși semnele unei folosiri continue erau vizibile.

Credem că instrumentul acesta se folosea la tăiatul sării, că era deci un *ciocan de sare*. Și dacă am admite, ceea ce nu este deloc exclus, că el avea și un vîrf metalic (bronz, fier), demontabil, atunci se apropie și mai mult de tipul țielui actual folosit la tăiatul minereului. Dimensiuni: lungimea minerului 55—60 cm; lungimea brațului-ciocan: circa 20 cm; lățimea minerului: 10—12 cm (fig. 1/6, 2/6).

7. *Pîrghie-cîrlig*. Piesa aceasta este o sculă simplă, cioplită mai puțin îngrijit, folosită, probabil, la trasul blocurilor de sare, eventual și la alte lucrări, unde putea fi utilizată și ca

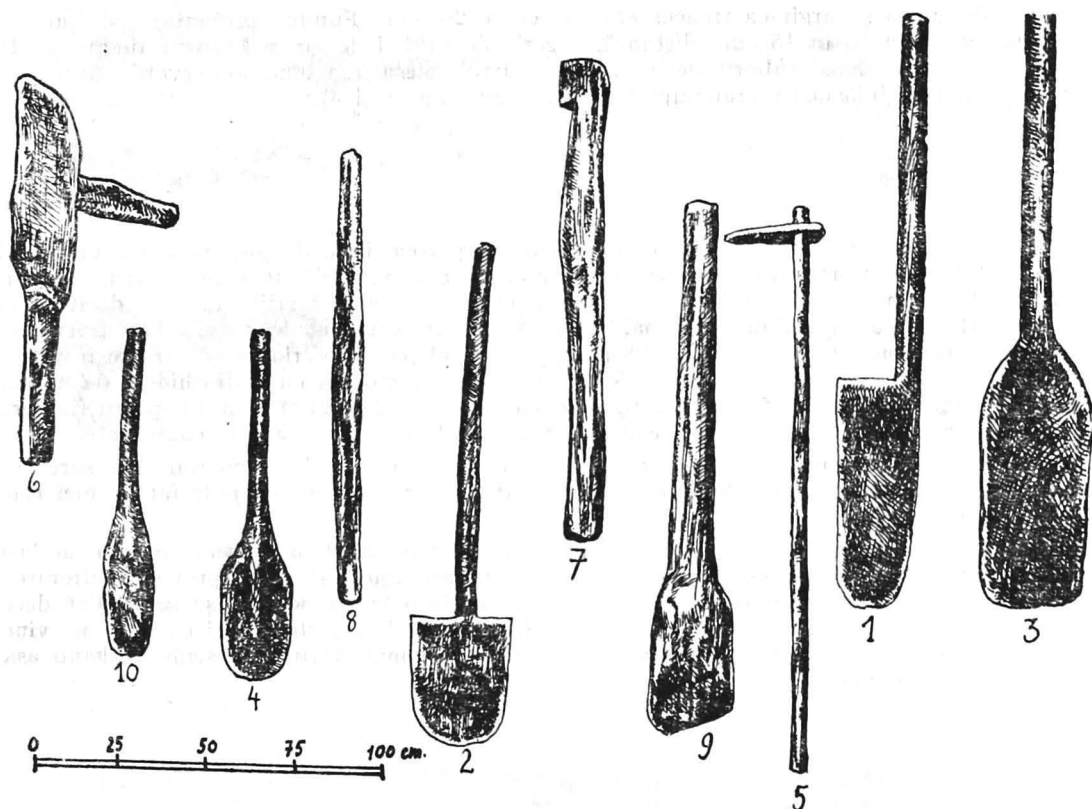

Fig. 2. — Unelte pentru exploatarea sării din Valea Florilor.

simplică pirghie. Diametrul piesei: circa 15 cm; lungimea: circa 1,50 m. Pirghia era bine păstrată, fără rupturi sau crăpături (fig. 1/7, 2/7).

8. *Pirghie simplă*. Este o bucată de lemn rezistent, ovală în secțiune, ușor ascuțită la un capăt. Are o lungime de circa 1 m și diametrul de 6–7 cm. Nu avea crăpături, dar prezenta în lungul corpului o serie de scrijelituri (fig. 1/8, 2/8).

9. *Mai mare*. Partea grea, capul maiului a fost numai puțin cioplit, păstrând înfățișarea unei tulpini de carpen mature și sănătoase; capătul ei avea forma tăieturii copacului, cu loviri oblice din ambele părți. Coada maiului e cioplită și netezită. Lungimea totală atingea aproape 1,80 m, diametrul capului maiului era de circa 30 cm, iar diametrul cozii de circa 15 cm (fig. 1/9, 2/9).

10. *Mai mic*. Are înfățișarea celui mare, dar capul prezintă un aspect de butoiuș. Piesa era relativ uzată. Lungimea totală: circa 70 cm; grosimea maximă a capului: circa 15 cm (fig. 1/10, 2/10).

11. *Troacă*. În grămada instrumentelor de pe peronul gării Valea Florilor era numai o singură piesă de acest fel; lucrătorii spuneau însă că s-au găsit mai multe bucăți în puțurile dezgropate. Nu am putut afla ce s-a întâmplat cu celelalte piese.

Troaca era scobită într-un trunchi de copac nedescosor², de circa 40 cm în diametru. Întregul buștean avea peste 2 m lungime. Interiorul era lucrat ca și troacele țărănești actuale de adăpat vitele. Laturile și fundul troacei erau bine cioplite și netezite; unul din capete era

² Judecând după scoarță, troaca pare să fi fost de tei (comunicarea tov. E. Țopa).

crăpat. Adîncimea și lărgimea troacei era de circa 20 cm. Fundul prezenta, pe linia sa mediană, cam din 15 în 15 cm distanță, o serie de orificii de circa 3 cm în diametru. În orificii erau introduse tuburi de soc. În general, piesa era bine conservată; numai în zona mijlocie marginile de sus erau împinse una spre alta (fig. 3 și 4).

Unelte de piatră.

12. *Rîșniță*. Era constituită din două piese: a) partea fixă, de jos, *meta*, cu un profil conic. Virful conului prezenta o perforație nu prea adîncă, rotundă, în care se fixa, desigur, un ax de lemn sau de fier. Fața superioară a piesei era mai îngrijit lucrată decît baza (fig. 1/11, 5/1); b) partea mobilă, superioară, *catillus*, era de formă conică; avea fața inferioară concavă și dimensionată în așa fel încît să acopere conul piesei inferioare pe care se învîrtea. Interiorul său era de asemenea bine cioplit. Piesa era perforată cu o deschidere de aspect trilobat, prin care trecea axul ce era fixat în *meta* (fig. 1/12, 5/2). Diametrul părții fixe era de 45–50 cm; piesa superioară era ceva mai mare. Ambele piese erau bine conservate.

Instrumentele prezentate mai sus au fost îngropate într-o veche exploatare de sare; în acest mediu antiseptic, asupra lor nu au putut acționa nici bacteriile de putrefacție, nici cele ale turbefierii.

Dacă materia organică, în special lemnul, are în sare un bun conservator, nu același lucru se întîmplă cu metalele. Sarea este un agent care ajută și chiar provoacă alterarea profundă a metalelor, determinînd distrugerea lor în timp foarte scurt. Așa se explică de ce din seria uneltelor de extras sarea lipsesc total instrumentele metalice, deși cu greu ne vine a crede că ele nu au fost cunoscute și chiar utilizate de minuitorii unor scule de lemn așa de bine și frumos lucrate.

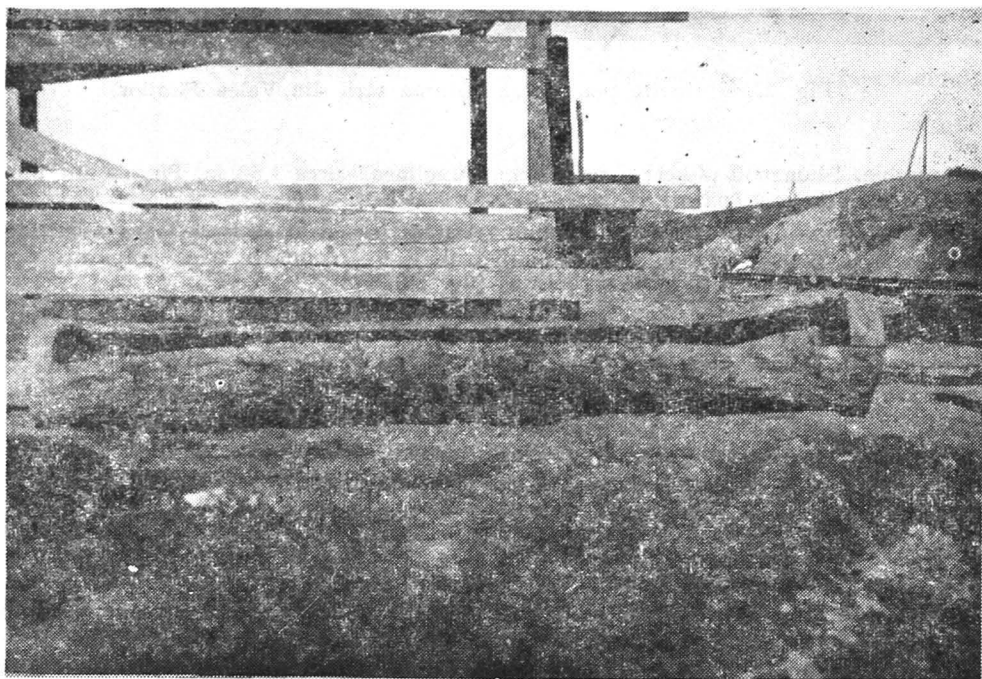

Fig. 3. — Troacă din depozitul de unelte din Valea Florilor (fotografiată la fața locului în anul 1938).

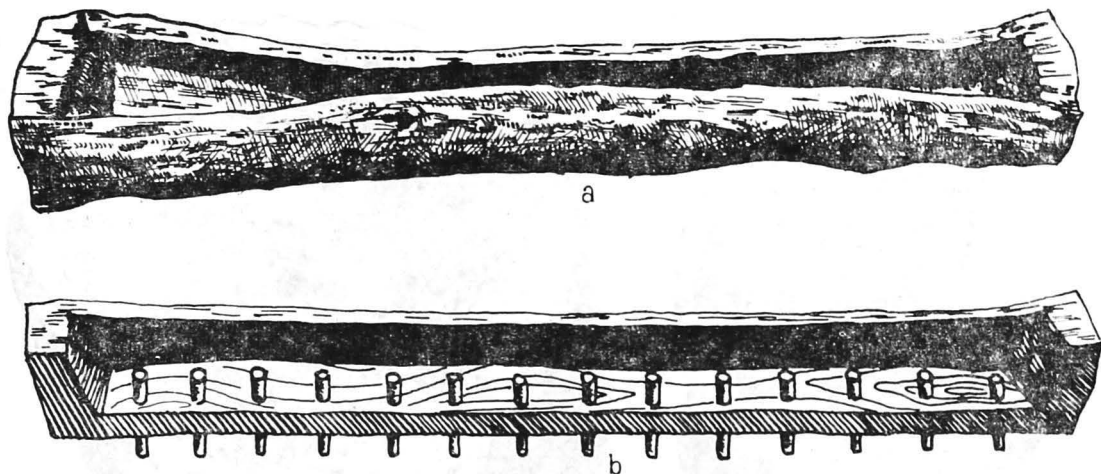

Fig. 4. — Troacă⁸ din Valea Florilor: a) desen după fotografie; b) secțiune longitudinală prin troacă.

Datarea și atribuirea etnică a uneltelor

O mare parte a instrumentelor scoase din groapa de sare de la Valea Florilor sînt unelte de tip comun, obișnuite și în gospodăriile țărănești de astăzi, ca de exemplu: lopețile, maiurile, pîrghiile, doar că unele mai au și azi părți metalice, pe cînd primele sînt exclusiv de lemn.

O parte din ele sînt însă unelte aparte. Acestea nu le mai găsim analogii satisfăcătoare nici în inventarul țărănesc actual pentru lucrat pămîntul și nici în acela al exploatărilor miniere, al ocnelor de sare, nici în trecutul apropiat și nici în timpurile medievale⁹. Așa sînt: piesa pe care am numit-o țiu, troaca găurită cu tuburi de soc și rîșnița. Țiului nu-i cunoaștem corespondența în trecut.

Troaca găurită (cu tuburi de soc) e semnalată în exploatările vechi din Maramureș, susținîndu-se, fapt puțin probabil, că ar data încă din epoca bronzului⁴. În lipsa unor desene și date despre împrejurările de descoperire e greu să fixăm ceva mai precis timpul utilizării ei; rezultă însă din această descoperire că troaca a fost întrebuințată în extragerea sării și în alte locuri în regiunile noastre.

Rîșnițe se amintesc în exploatările de sare din epoca hallstattiană⁵, iar de la noi se cunoaște un fragment găsit la Ocna Mureșului alături de unele obiecte de bronz⁶.

Prin forma și amănuntele ei tipologice rîșnița de la Valea Florilor se identifică cu acelea cunoscute din timpul dacilor⁷. Formatul de con larg al piesei fixe de jos, *meta*, a rîșniței de la Valea Florilor, cît și perforația trilobată a piesei de sus, mobile, *catillus*, sînt elemente foarte apropiate, dacă nu identice cu ale rîșnițelor utilizate atît de frecvent în gospodăriile dacice. În această privință există un material bogat comparativ din multe așezări dacice⁸.

⁸ Vezi J. v. Fichtel, *Geschichte des Steinsalzes und der Steinsalzgruben im Grossfürstenthum Siebenbürgen*, Nürnberg, 1780; A. Mosel, *Erdély földrajzi sótelepeinek földismei és sóbányászata művelése viszonyainak rövid vázlatja*, Budapest, 1865; J. Csengeri, *Vázlat a parajdi sóképlet viszonyainak és az ottan divó sóbánya művelt módorának*, în *Magy. Orv. és Természettud. Pozsonyban tart. XI. Nagy gyűlésének munkálatai*, Bratislava, 1866; G. Wenzel, *Magyarországi sóbányászatalnak kritikai története*, Budapest, 1880; M. Stamatiu, *Istoricul metodelor de exploatare a zăcămintelor de sare din România*, în *Analele Acad. Rom. Sect. Științifică*, Ser. III, Tom. XVIII, Mem. 16, București, 1943.

⁴ J. v. Buschman, *Das Salz, dessen Vorkommen und Verwertung in sämtlichen Staaten der Erde*, I, Leipzig, 1906—1909, p. 350.

⁵ Fr. v. Morton, *Vorgeschichtliche Salzbergleute*, în *Kosmos*, 7, 1928, Stuttgart, p. 223—224.

⁶ Fr. Posepny, *Alter der karpatischen Salinen*, în *Verhandlungen geolog. Reichsanstalt*, Wien, 1867, nr. 1—18, p. 183—184.

⁷ Mulțumim și pe această cale prof. K. Horedt (Cluj) pentru ajutorul dat la încadrarea arheologică a materialelor noastre.

⁸ Vezi pentru rîșnițele din perioada Latène tîrzie dacică, V. Pârvan, *Getică*, București, 1926, p. 499—500 și p. 50, fig. 345.

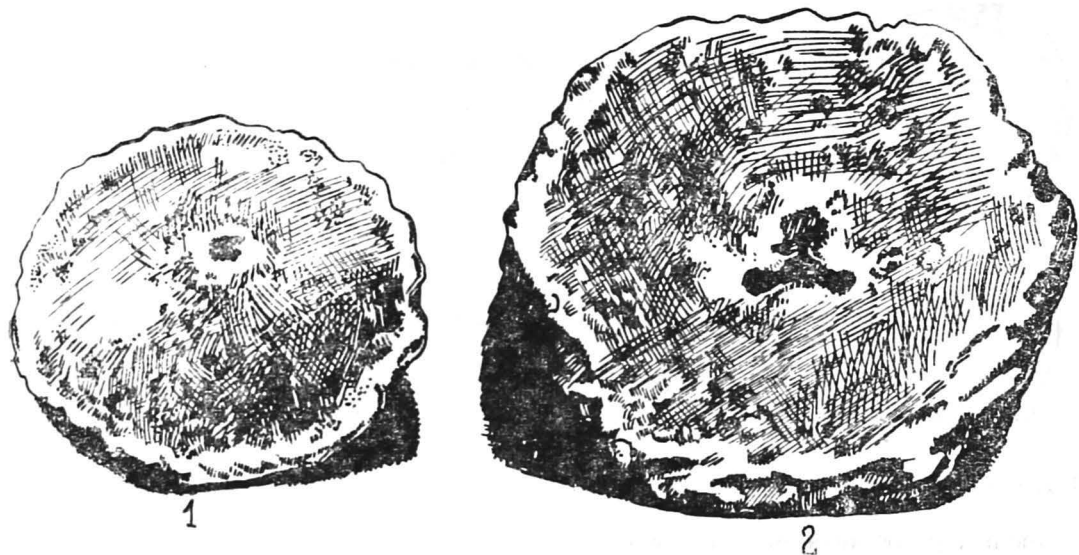

Fig. 5. — Rîșniță găsită în Valea Florilor.

Fără a avea pretenția de a fi complet, cităm din Transilvania exemplarele din cetățile dacice din Munții Orăștiei⁹, de pe dealul Wietenberg de lângă Sighișoara¹⁰, precum și din alte locuri¹¹. Din zona extracarpatică se pot aminti printre altele piesele de la Poiana¹² și Popești¹³.

În epoca romană rîșnițele devin mai plate și îndeosebi partea lor superioară are un aspect mai mult cilindric, lățit, cum arată exemplarele de la Cristești¹⁴ și Lechința de Mureș¹⁵. Aceste trăsături specifice, forma lor cilindrică și aplatizarea lor continuă, pare-se, și în secolele următoare ale mileniului I¹⁶. În lumina acestor date, analogiile cele mai apropiate în țara noastră pentru rîșnița din Valea Florilor datează din perioada Latène târzie.

Depozitul de la Valea Florilor constituie, chiar independent de datarea lui, o contribuție prețioasă la cunoașterea uneltelor dintr-o ramură de producție practică în toate timpurile istorice. Condițiile de conservare și împrejurările descoperirii acestor piese într-un puț abandonat asigură caracterul încheiat și unitar al depozitului, iar în lipsa altor criterii singurul obiect care poate să dea anumite indicii pentru datarea lui, este rîșnița. Aceasta a fost folosită la noi din antichitate pînă în epoca modernă, fără ca să sufere în structura ei tipologică transformări esențiale. De aceea depozitul ar putea fi datat și într-o epocă mai târzie, eventual în cea feudală; cum însă rîșnițele din epoca feudală nu sînt prea bine cunoscute și nu oferă un termen sigur de comparație¹⁷, credem că putem să datăm depozitul din Valea Florilor în perioada Latène târzie și să-l atribuim din punct de vedere etnic dacilor.

În sprijinul datării s-ar putea invoca și prezența troacei găurite de lemn, cu tuburi de soc, folosită pentru detașarea blocurilor de sare prin dizolvare în exploatarea subterană. Pentru

⁹ C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, București, 1954, p. 70, pl. 13/12–13. Alte piese în Muzeul de istorie din Cluj.

¹⁰ În Muzeul din Sighișoara.

¹¹ J. Kádár, *Szolnok-Doboka vármegye monografiája*, Dej, 1901, I, p. 107.

¹² R. Vulpe, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 147 fig. 4, p. 149.

¹³ Idem, în *SCIV*, IV, 1955, p. 248.

¹⁴ D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 157, fig. 94.

¹⁵ I. H. Crișan, în *SCIV*, XI, 1960, p. 288–289, fig. 3; un exemplar identic a fost descoperit la Lechința de Mureș și în cursul săpăturilor din anul 1960 (comunicare prof. K. Horedt).

¹⁶ Cf. rîșnița de la Dinogetia (sec. V), în *IstRom*, I, p. 585, fig. 140 și cea de la Morești (sec. VI), în *SCIV*, V, 1954, p. 203, fig. 2/10. Alte exemplare în muzeul de istorie din Cluj.

¹⁷ O rîșniță feudală a fost publicată de P. Albu, în *ProblMuz*, 1960, p. 20, fig. 6, dar și ea are o formă aplatizată, deosebită de piesa din Valea Florilor.

această metodă bine cunoscută în exploatările primitive¹⁶ nu avem dovezi că ar fi fost folosită în epoca feudală.

Deși datele istorice nu ne dau denumiri de locuri, totuși e sigur că dacii au avut în Transilvania numeroase exploatări saline. Că sarea a avut la daci o largă întrebuințare și circulație o dovedesc și locurile cu exploatări de sare cunoscute de romani¹⁷, care într-un timp așa de scurt nu ar fi putut exploata și cunoaște atâtea locuri de sare, dacă ele nu ar fi fost preluate de la daci.

ION AL. MAXIM

EIN VERWAHRFUND DAKISCHER WERKZEUGE ZUR SALZGEWINNUNG

(Zusammenfassung)

Der Bahnhof Valea Florilor auf der Strecke Cîmpia Turzii — Cluj liegt auf einem Salzstock. Bei Arbeiten zur Verbreiterung des Bahnsteiges wurde 1938 ein Schacht aufgedeckt, dessen Wände mit Weidenruten gefüttert waren. Am Boden des Schachtes fand man mehrere, meist hölzerne Werkzeuge, die infolge des Salzgehaltes sehr gut erhalten waren. Es wurden geborgen: eine Spitzhacke, eine Schaufel, eine grosse und eine kleine ruderförmige Schaufel, ein Karst, eine Gesteinshacke, ein hakenförmiger Hebel, ein gewöhnlicher Hebel, ein grosser und ein kleiner Schlegel und ein Trog; weiters eine aus *meta* und *catillus* bestehende Handmühle von Stein (Abb. 1—5). Mit Ausnahme der Steinmühle waren die Geräte alle aus Holz: der Trog aus Linden-, die übrigen aus Weissbuchenholz.

Aufgrund der Typologie der Handmühle und des durchlochten Troges, der in mittelalterlichen Bergwerken nicht begegnet, wurden die Werkzeuge ins Spätlatène angesetzt. Demnach wurden sie von Dakern benutzt und Valea Florilor war ein dakisches Salzbergwerk.

¹⁶ M. Stamatiu, *op. cit.*, p. 6.

¹⁷ V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, p. 50.

DESCOPERIRI ARHEOLOGICE DIN EPOCA DACICĂ LA PESCARI (jud. Caraș—Severin)

În cursul lunii mai 1970, un colectiv de cercetători de la Muzeul de istorie din Cluj, Institutul de istorie și arheologie din Cluj și Muzeul județean din Reșița au început cercetări arheologice în comuna Pescari (Coronini, Koronini, Lászlóvára), jud. Caraș-Severin, la punctul numit de localnici „Culă”, unde se află o cetate feudală¹. În cursul săpăturilor efectuate pentru cercetarea acesteia, a apărut și material de factură dacică dintr-o așezare distrusă cu ocazia construirii valului cetății feudale. E locul să menționăm că acest material a fost găsit în cantitate mult mai mare decât ceea ce publicăm, în articolul de față limitându-ne, din motive lesne de înțeles, la fragmentele ceramice tipice. Adăugăm că tot materialul este fragmentar.

Ruinele cetății feudale se găsesc pe capătul unui promontoriu orientat N—S, despărțit de dealul de care aparținuse printr-un șanț, foarte probabil, artificial, a cărui săpare ar fi putut avea loc în epoca dacică.

Punctul de care este vorba se află așezat într-un loc de o deosebită importanță militar-strategică, dominând intrarea în „Cazanele” propriu-zise și avînd o bună perspectivă asupra regiunii înconjurătoare. Partea de promontoriu pe care e așezată cetatea feudală are două terase: una mai înaltă, stîncosă, dinspre Dunăre, iar cealaltă, mai joasă. Pentru cercetarea cetății feudale au fost trasate: o secțiune pe toată lungimea promontoriului (S I) și două secțiuni (S II și S III), aproximativ perpendiculare pe S I, pentru verificarea traseului incintei². În toate secțiunile (excepție face porțiunea din S I care se găsește pe terasa înaltă), în partea de jos a stratului de locuire feudală a apărut material dacic deranjat de construirea valului feudal, în nici o porțiune nemaigăsindu-se stratul antic neatins. Pînă acum, materialul dacic apare exclusiv pe terasa de nord.

În cele ce urmează vom prezenta materialul ceramic dacic împreună cu un succint comentariu.

După factură, ceramica dacică e lucrată fie cu mîna, fie la roată. Cea mai mare parte este lucrată cu mîna. Această categorie e de culoare brun-roșcată, cărămiziu-gălbui sau brun-cenușie, destul de grosolană, cu nisip și pietricele (în proporții diferite) ca degresant. Există și ceramică din pastă fină lucrată cu mîna. Caracteristicile ei ne permit să o datăm în epoca dinaintea cuceririi romane.

Formele. În cadrul ceramicii lucrate cu mîna de la Pescari, cea mai răspîndită formă este oala, reprezentată prin fragmente de buze (pl. I și V) sau fragmente de pereți (pl. II, III, IV și VII)³. Acest tip de vas poate fi ornamentat (briuri alveolare, butoni etc.) sau neornamentat. Strachina de diferite profile⁴ (pl. VI, 5, 6, 9, 10, 12, 16—18 și pl. VIII, 6—8, 10, 11 14, 17) este și ea prezentă în inventarul ceramic de care ne ocupăm.

Ceașca dacică poate fi exemplificată sigur în trei cazuri (pl. II, 19; pl. III, 17; pl. VI, 15)⁵.

¹ Ștefan Matei, Ilie Uzum, *Cetatea feudală de la Pescari*, sub tipar, unde este dat și un profil care cuprinde poziția materialului dacic.

² *Ibid.* Jumătatea de nord a S I precum și S II și S III, sînt pe terasa inferioară.

³ I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică*, București, 1969, pl. I, XII, I, XXII, sqq.

⁴ *Ibid.*

⁵ *Idem*, *op. cit.*, pl. XI, VI, XI, VII.

Cupa este reprezentată de un singur fragment, un picior cenușiu-închis cu lustru negru, lucrat cu mina (pl. VII, 15). De asemenea avem și fragmente de fructiere (pl. VI, 2, 8, 11, 13, 14; pl. VIII, 2—4, 9)⁸.

Torțile sînt în număr mic (pl. VII, 1—3).

Elementele de decor. Cel mai des întîlnit este *briul alveolar în relief*⁹ (pl. II, 1, 3—5, 8, 12, 14, 16, 18, 20—25; pl. I, 26). Există cazuri (pl. II, 13), cînd alveolele unui asemenea briu în relief au în interior o creștătură¹⁰. De asemenea, există ornamente din alveole practicate direct în peretele vasului (pl. I, 19—21, 25—35; pl. II, 7, 17) sau chiar pe buză (pl. I, 18)¹¹.

Butonul¹² (pl. III, 1, 5, 6, 10—12; pl. VII, 5) se găsește și simplu, și ornamentat cu caneluri verticale (pl. III, 14)¹³, alveolat¹⁴ (pl. III, 3, 7, 16, pl. VII, 13) sau în asociere cu briurile alveolare¹⁵ (pl. III, 13, 15, 18, 19; pl. VII, 13); nu trebuie uitate nici proeminențele — apucători (pl. III, 4, 8, 9; pl. VII, 10)¹⁶.

Întîlnim de asemenea ceramică ornamentată prin incizare. În cadrul acestei categorii intră inciziile cu „pieptenele” (pl. IV, 1—7, 26), inciziile dispuse neregulat (pl. IV, 8, 16)¹⁷, canelurile pe toartă (pl. III, 2)¹⁸, sau pe buton (pl. III, 14)¹⁷, împunsăturile sau creștăturile (pl. IV, 9—10, 21)¹⁹ și inciziile simple (pl. V, 6; pl. VII, 18)¹⁹.

Așa cum am amintit mai sus, există și ceramică din pastă fină lucrată cu mina. Culoarea ei este, de obicei, cenușie. Din această categorie menționăm o toartă canelată (pl. III, 2) sau torțile lustruite (pl. VII, 1—3). Pare a fi lustruită și suprafața fragmentelor 9, 13, 14, 17, 20 din pl. V.

Vasele lucrate cu roata sînt, proporțional, mult mai puține, pasta lor fiind, în general, de bună calitate. În majoritate sînt fragmente de buze sau pereți care par a proveni de la oale sau străchini²⁰. Menționăm dintre fragmentele lucrate la roată, de culoare cenușie: buze (pl. IV, 15, 17, 19, 25, 27), perete (pl. IV, 14), funduri (pl. IV, 18, 22—23). Notăm și un capac²¹ (pl. IV, 13) lucrat la roată, de culoare roșcat-gălbui, precum și un fragment cărămiziu (pl. VI, 7), probabil buza unui bol de mici dimensiuni.

Ceramica — stratul de cultură total răvășit nu ne poate ajuta la precizări — se datează cu precădere în secolul I î.e.n.; ea aparține unei așezări dacice care și-a încheiat existența cel mai târziu la cucerirea romană.

Descoperiri arheologice mai vechi²² sau mai noi²³ de monete ne permit și ele să presupunem că la Pescari a existat o mare așezare dacică, fiind una dintre cele care punctează malul stîng al Dunării în Banat.

F. MEDELEȚ — T. SOROCEANU — N. GUDEA

⁸ Idem, *op. cit.*, pl. I, III, 4 (pentru piciorul de cupă); pentru rest, pl. I, I, I, LII și VIII, 2—4, 9.

⁹ Idem, *op. cit.*, pl. CLV, CLVI.

¹⁰ Nu am găsit analogii.

I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 209.

¹¹ Idem, *op. cit.*, pl. LXXII—LXXX, dar și pl. XLIII.

¹² Nu am găsit analogii foarte apropiate.

¹³ I. H. Crișan, *op. cit.*, pl. CV.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ *Ibid.*; butonul din faza a III-a (clasică); pl. XLII (butonul din sec. III—II).

¹⁶ Idem, *op. cit.*, pl. CVIII—CX.

¹⁷ Idem, *op. cit.*, p. 211.

¹⁸ Idem, *op. cit.*, pl. CXI, 10.

¹⁹ Idem, *op. cit.*, pl. CVIII—CX.

²⁰ *Ibid.*

²¹ Idem, *op. cit.*, p. 180, 181 și fig. 96.

²² Idem, *op. cit.*, pl. LXXXII, 2.

²³ La sfîrșitul secolului trecut a fost descoperit la Pescari (Coronini) un vas de bronz cu circa 178 de monete din Dyrhachium. Vasul se află în posesia Muzeului Banatului din Timișoara, nr. inv. 1231 (nr. inv. vechi 425). Pentru descoperire și considerații istorice asupra ei vezi: *Tört. Rég. Ért.*, XI, 1895, 131; B. Milleker, *Délm.*, I, 27; I. Berkeszi în *Tört. Rég. Ért.*, XXIII (1907), 12—13; B. Mitrea, în *EDR*, X, 1945, p. 44, 88. Vasul de bronz ar putea să dateze, după părerea colegului I. Glodariu — căruia îi mulțumim pentru ajutorul dat — în secolul I î.e.n., dar precizarea datării o fac monetele.

²⁴ În timpul cercetărilor din 1970 de la Pescari, Muzeul din Reșița a achiziționat circa 7 monete de tipul Dyrhachium cu indicația că au fost descoperite pe „Culă” și în apropierea ei, pe locul unde pare să fi fost descoperit și tezaurul menționat în nota precedentă.

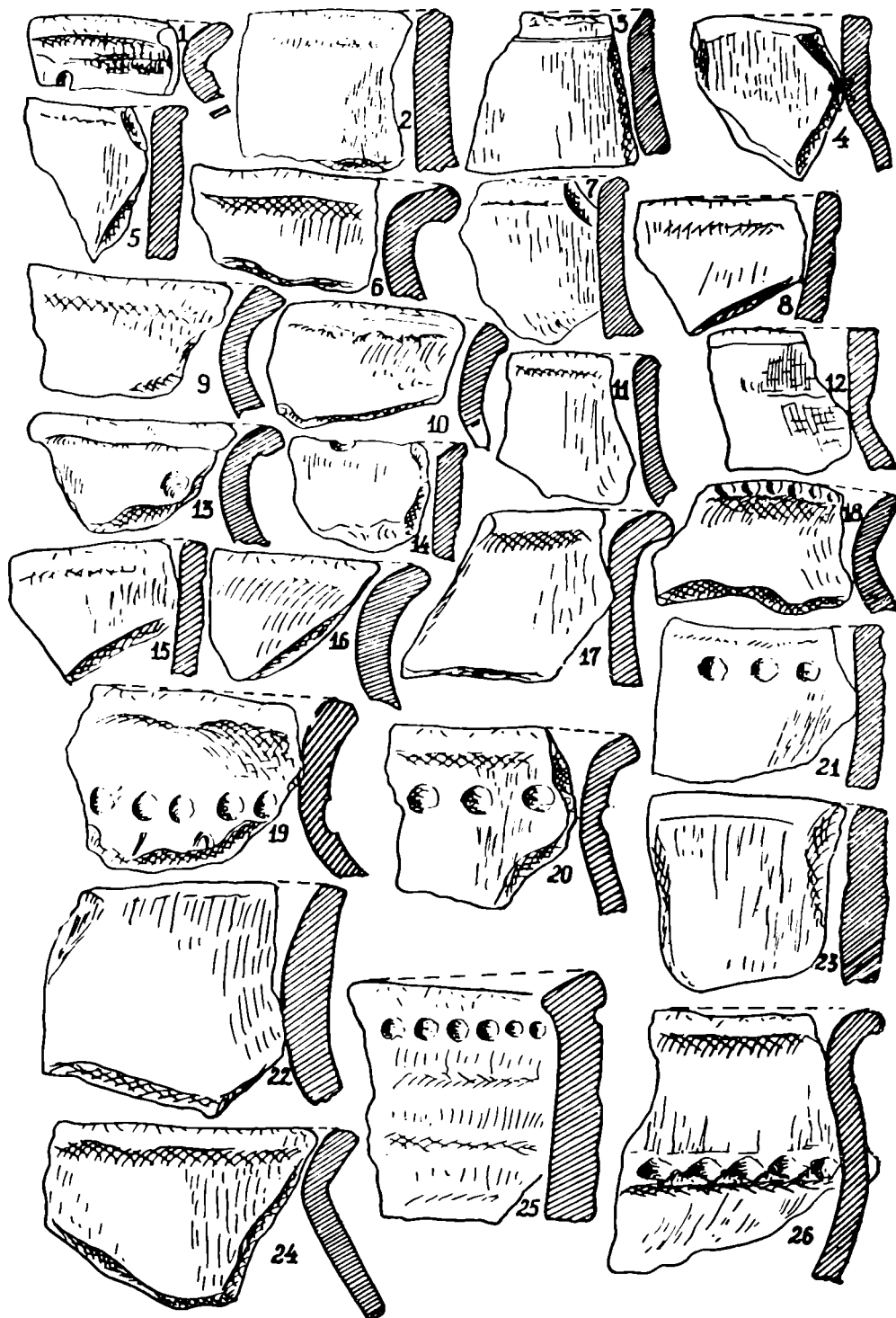
DÉCOUVERTES ARCHÉOLOGIQUES D'ÉPOQUE DACE À PESCARI

(DÉP. CARAȘ-SEVERIN)

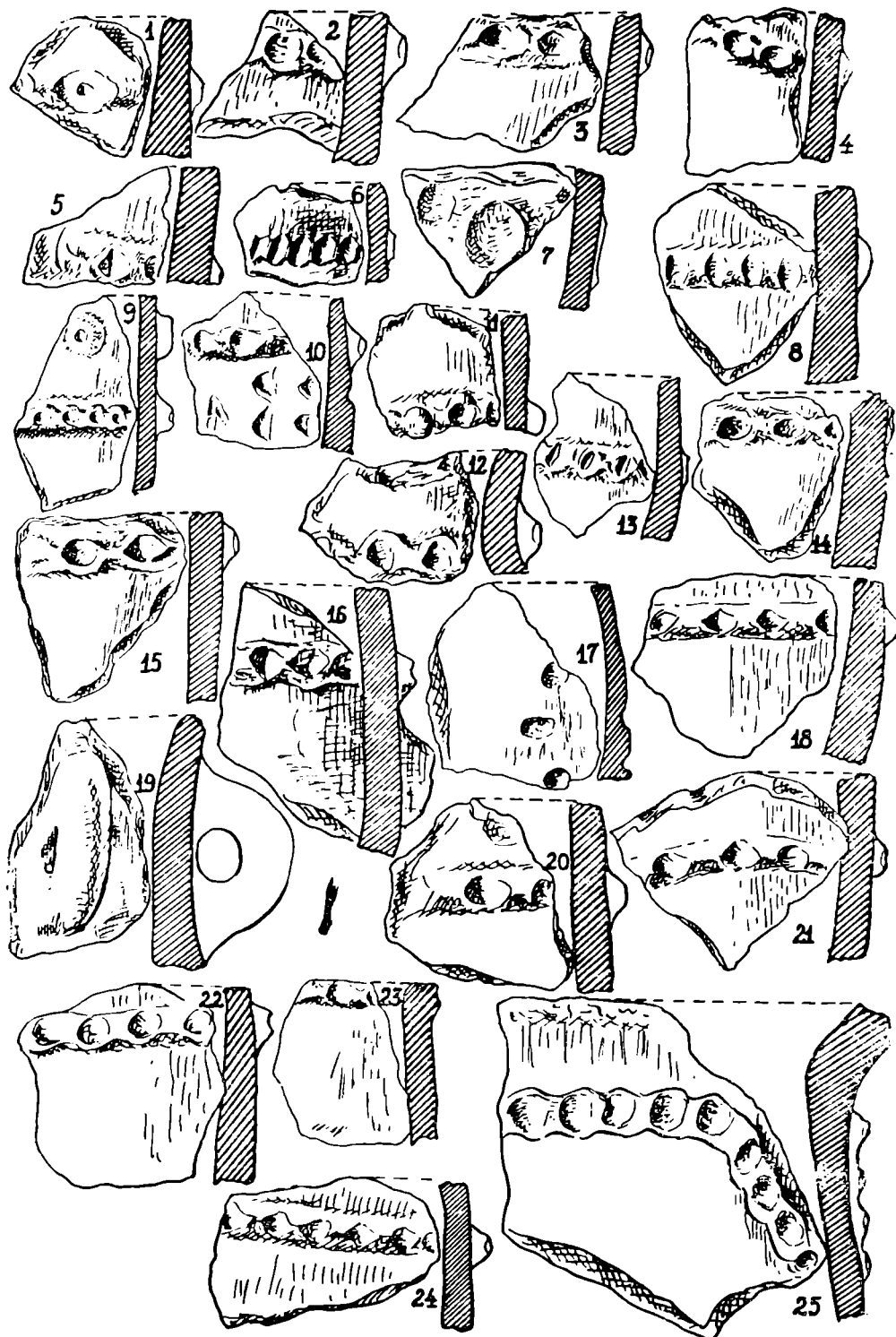
(Résumé)

Au mois de mai 1970 le Musée de Reșița et l'Institut d'Archéologie de Cluj ont commencé des fouilles archéologiques à la forteresse féodale située sur un promontoire à deux plateaux, nommé „Culă”. Sous le couche féodal seulement sur le plateau en bas — de nord — ont été trouvées — le niveau antique étant dérangé par la construction du vallum et de murs féodaux — beaucoup de fragments céramiques daces. Les analogies trouvées chez I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică*, București, 1969 qui contient aussi un catalogue des formes et des types de la céramique dace, nous permettent de dater les découvertes de Pescari au I-er siècle av. J.C. Il paraît que la vie de cette habitation cesse à la veille de la conquête romaine.

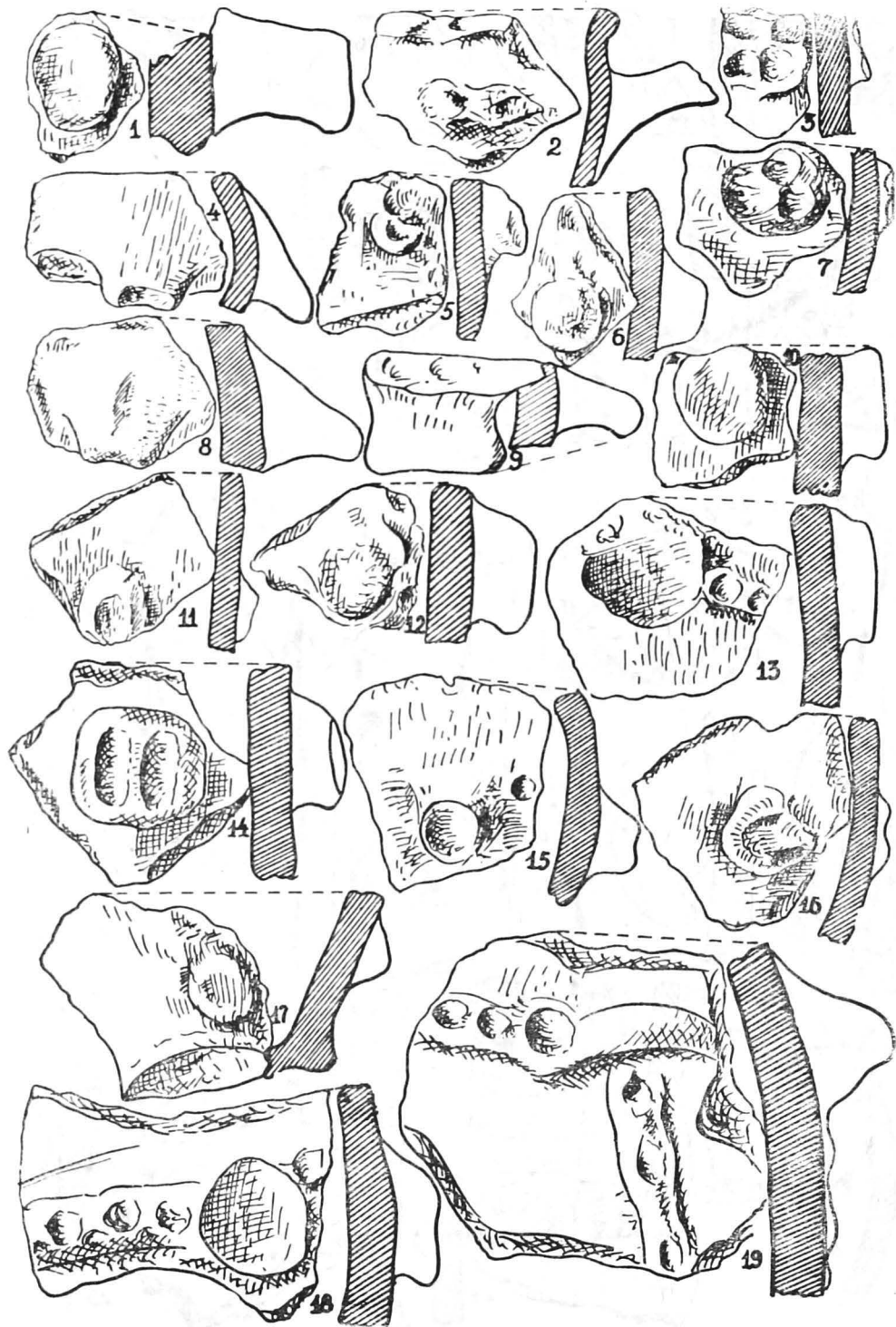
Les découvertes numismatiques (monnaies de type Dyrrhachium) et un vaisseau de brouze — trouvées au voisinage de „Culă” — sont en concordance avec la date proposée par nous pour l'habitation.

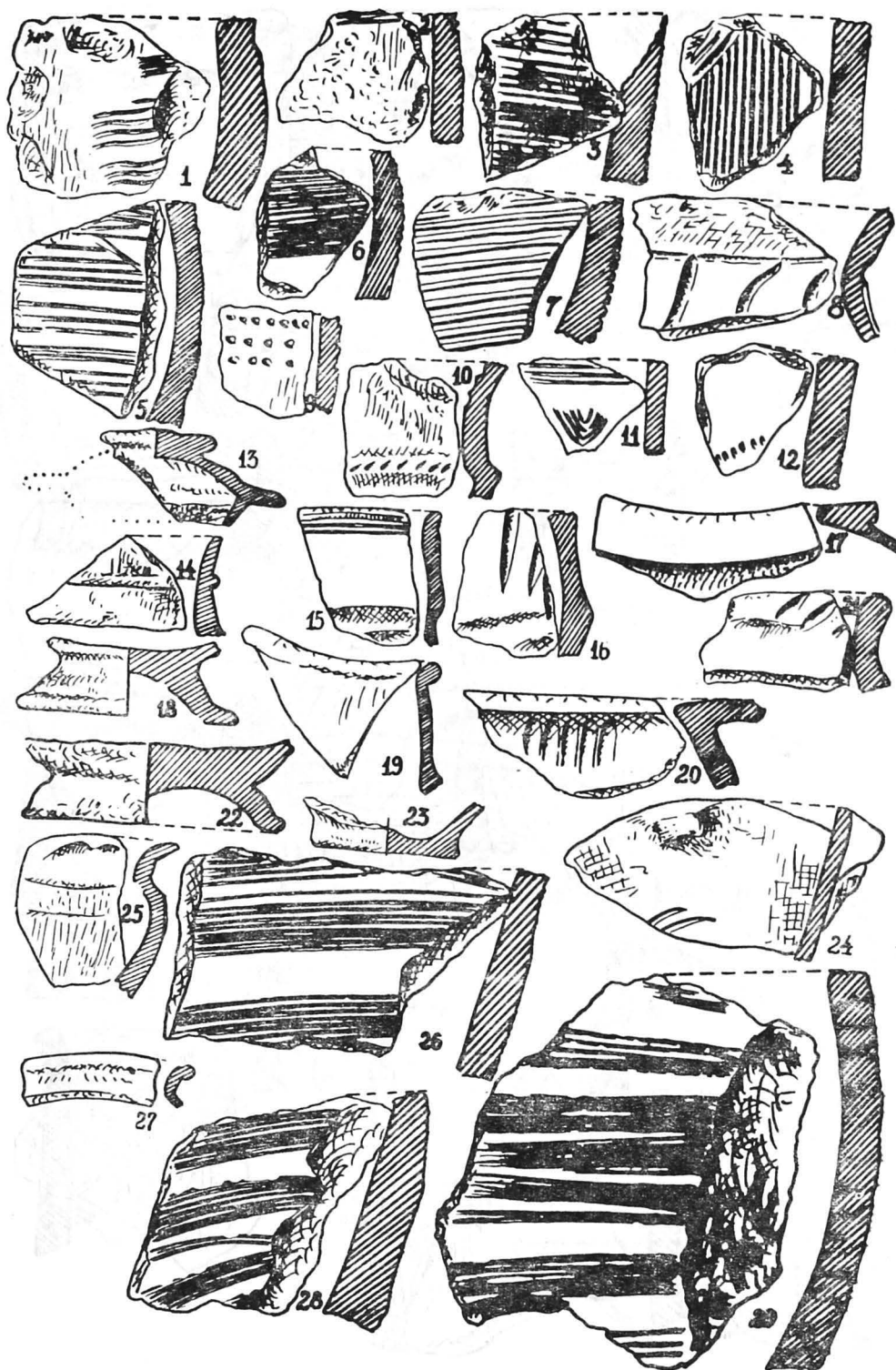
Planșa I. — Fragmente de buze de oale dacice.

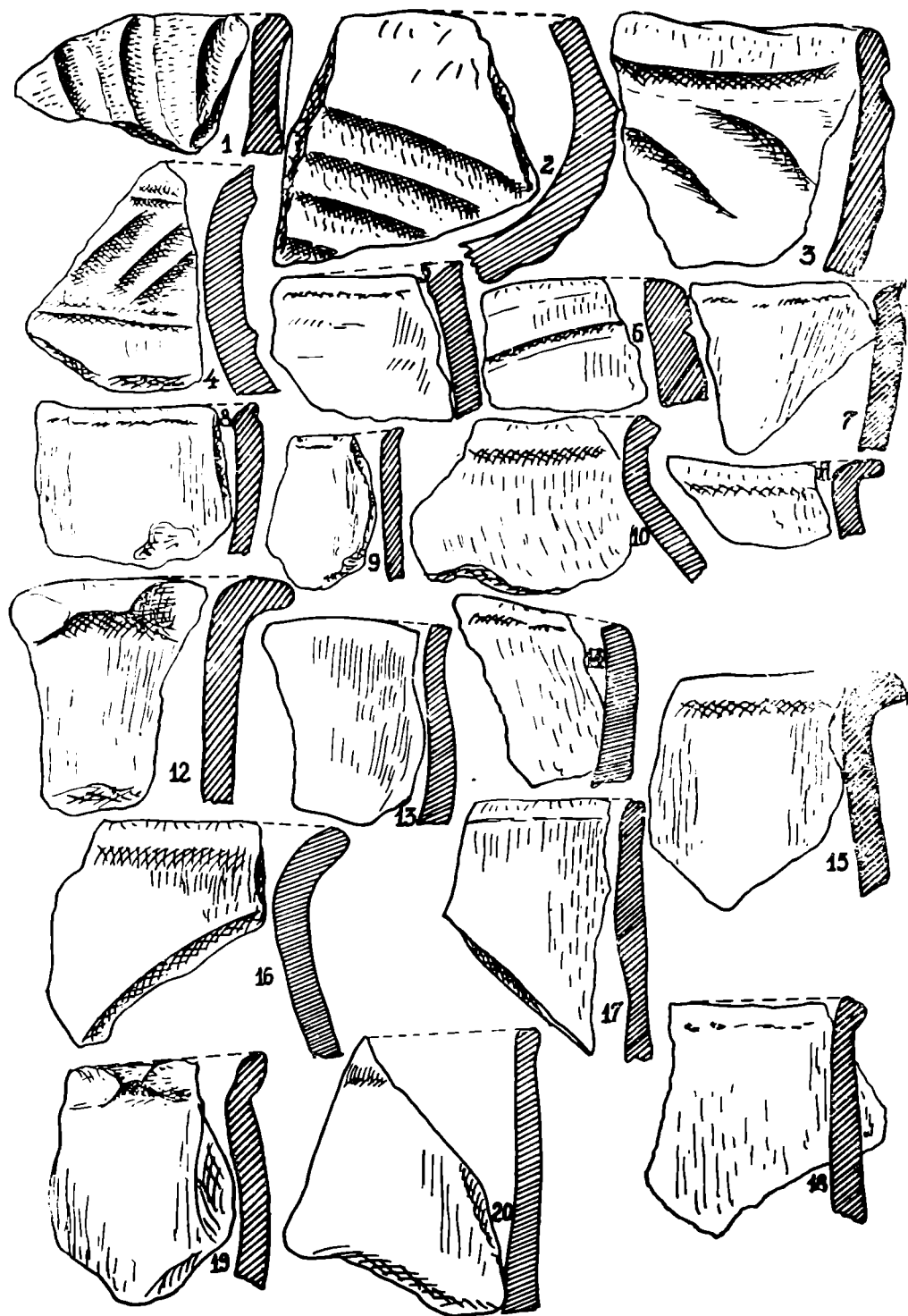
Planșa II. — Fragmente din pereți de oale dacice.

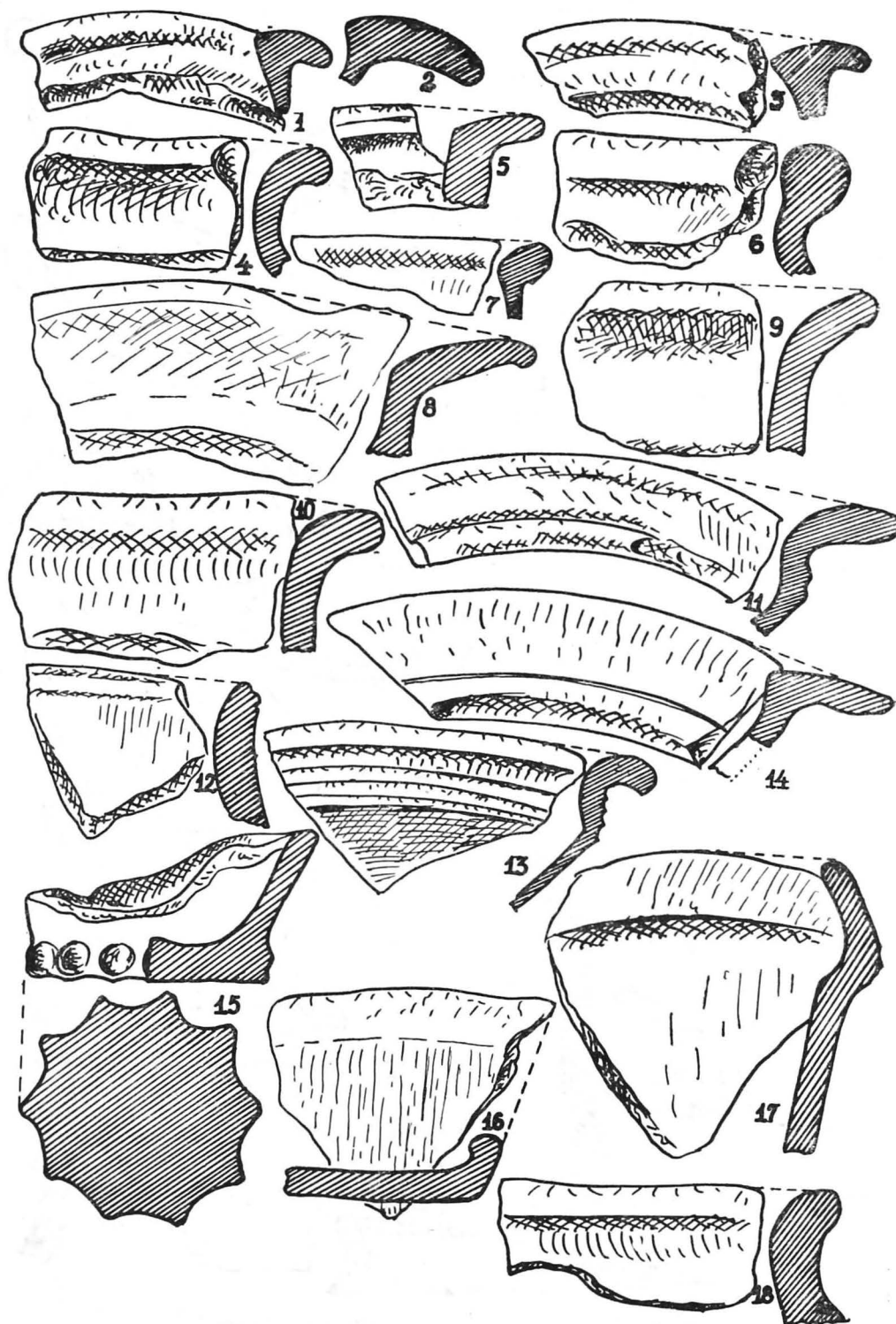
Planșa III. — Fragmente din pereți de oale dacice.

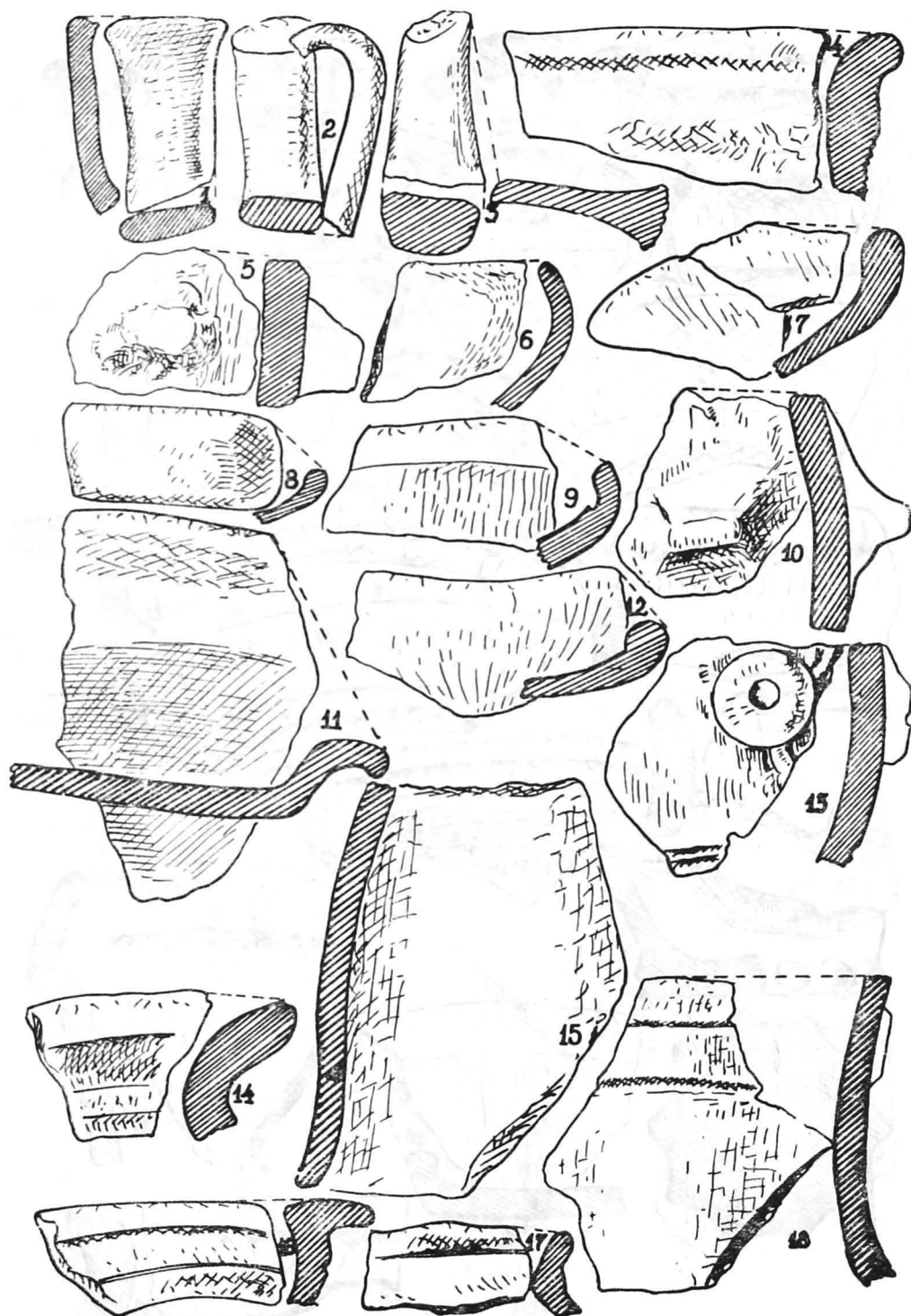
Planșa IV. — Elemente de decor ale ceramicii dacice.

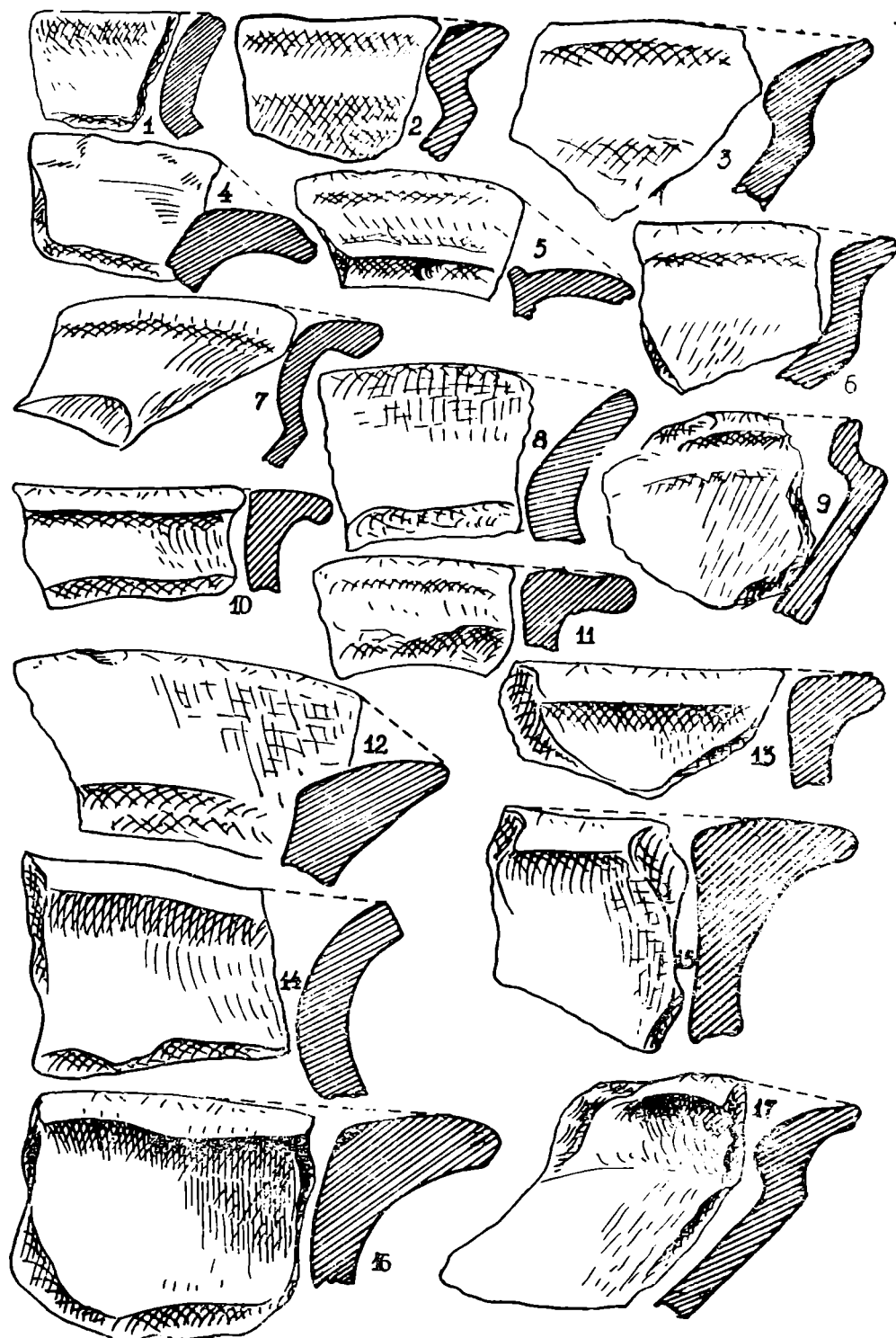
Planșa V. — Fragmente de oale dacice.

Planșa VI. — Fragmente de alte vase dacice.

Planșa VII. — Fragmente de alte vase dacice.

Planșa VIII. — Fragmente de alte vase dacice.

ÜBER DIE STANZEN VON PECICA UND VON LUDEȘTI

Die Stanze von *Pecica*¹ ist aus zwei verschiedenen, übereinandergelegten Metallen gefertigt (Abb. 1 a, 1 b). Das eine ist Bronze sehr guter Qualität, das andere Kupfer. Das letztere bekleidet und ergänzt einen Teil des Körpers der Stanze, um ihr die früheren Ausmasse wiederzugeben, eine bessere Befestigung in der Ständermuffe zu ermöglichen und wahrscheinlich um sie widerstandsfähiger zu machen, da sie durch langen Gebrauch stellenweise dünner geworden war. Schliesslich wurde die Stanze ausser Gebrauch gesetzt und ihr Gepräge durch Hämmern zerstört.

Die metallographische Analyse der beiden Metalle ergibt einige Angaben über Zusammensetzung und Struktur, die im Folgenden verzeichnet sind.

Die Bronze ist von sehr guter Qualität mit viel Zinn (um 12%), was man an der gelbgoldenen Farbe der metallisch-körnigen Grundmasse erkennt, in der ein zweiter Bestandteil mit viel Zinn, von grauweisser Farbe bemerkt werden kann, mit ungleichmässiger netzartiger Struktur, der intergranular zwischen den gelbgoldenen, körnigen Aggregaten des Hauptbestandteils verstreut ist. Die metallische Hülle der Stanze besteht aus Kupferblech von spezifisch roter Farbe mit gleichmässiger körniger Struktur, die stellenweise und besonders an der Oberfläche graue Inseln von Kupferoxyden (Cu O und $\text{Cu}^2 \text{O}$) aufweist.

Sowohl die Zusammensetzung als auch die Struktur-Textur der Bronze und des Kupfers wurden durch Ätzung mit einer ammoniakalischen Kupfersulfatlösung festgestellt.

Die metallographische Untersuchung der Stanze von Pecica enthüllt zwei bis jetzt unbekannte Methoden, die in den Münzwerkstätten der Antike angewendet wurden: die Reparatur der Stanzen und die absichtliche Zerstörung des Gepräges. Die Reparatur zeigt an, dass die Stanze einen grossen Wert hatte, während die absichtliche Zerstörung des Gepräges, durch die man die Stanze unbrauchbar machte, ihre Entwendung aus der Werkstatt und ihre Verwendung zu betrügerischer Münzprägung verhindern sollte². Daraus lässt sich schliessen, dass bei den Geto-Dakern die Münzen von einem Stammeshäuptling geprägt wurden, der eine Fälschung seiner Prägungen nicht duldete.

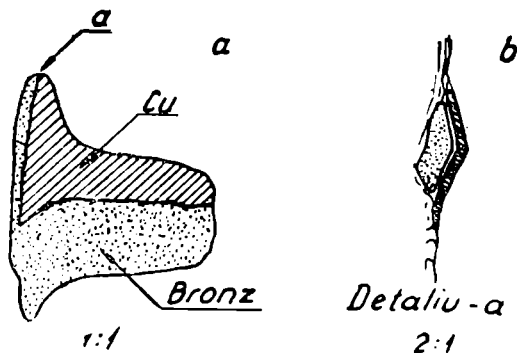

Abb. 1. — Die Stanze von Pecica.

¹ Sie wurde in den Ausgrabungen der Jahre 1960–1961 gefunden, wo die Spuren einer grossen Goldschmiedewerkstatt aufgedeckt wurden. I. H. Crișan, *Contribuții la problema prelucrării podoabelor dacice*, in *ActaMN*, VI, 1969, S. 96, Nr. 5 beschreibt sie folgendermassen: „aus Bronze, ziemlich schlecht erhalten. Die Scheibe ist leicht gewölbt. Von dem auf die Scheibe gravierten Münznegativ sind nur noch einige erhabene Linien zu erkennen“ (Taf. III, 1–2; VI, 12).

² *SCȘClu*, VI, 1–2, 1955, S.29; *Numismatický Sborník*, V, 1958, S.9.

Da die Stanze innerhalb einer befestigten dakischen Siedlung gefunden wurde³, kann gefolgert werden, dass die an diesem Ort geschlagenen Münzen Prägungen des Stammes darstellten, der hier sein politisch-religiöses Zentrum hatte.

Der Zeitraum, in dem diese Stanze verwendet wurde, wird durch ihre Masse (28 x 33 mm) und die leicht gewölbte Form der Scheibe bestimmt (Abb. 1). Eine gewölbte Stanze konnte nur zur Prägung skyphater Münzen verwendet werden und diese sind durch die in Siebenbürgen entdeckten Horte bestätigt. Der Dm der Scheibe stimmt mit dem Dm der in Pecica⁴, Chereluş⁵ und an anderen Orten⁶ entdeckten Münzen überein, die zwischen ± 150 v.u.Z. — ± 80 v.u.Z. angesetzt wurden. Wenn der Münztyp der Stanze von Pecica auch nicht bestimmt werden kann, muss die Annahme, dass sie zur Prägung von Nachahmungen der römischen Denare⁷ verwendet wurde, ausgeschlossen werden, da die gewölbte Scheibe sie zur Prägung von Denaren ungeeignet machte, deren flache Oberfläche eine ebenfalls flache Stanze erforderte, wie die von Tilişca⁸ und Ludeşti⁹. Übrigens hat bei zwölf von den vierzehn Stanzen aus Tilişca die Prägescheibe einen Dm zwischen 17,9 und 24 mm, während der Dm der Stanze von Ludeşti 21 mm beträgt, was mit den Ausmassen des Denars im Einklang steht. Selbst die Stanzen von Tilişca mit dem grössten Dm (24,2 x 26,8 mm) und 23,5 x 25,7 mm¹⁰ bleiben merklich hinter der von Pecica zurück. Dass die Stanze von Pecica in ihrer äusseren Form sich von der Stanze von Szalacska¹¹ unterscheidet, ist ganz zufällig, ebenso wie ihre Ähnlichkeit mit den Stanzen von Tilişca zufällig ist, denn wenn man den äusserlichen Verschiedenheiten oder Gleichartigkeiten den Wert eines Argumentes beimessen wollte, dürfte man die augenscheinliche Ähnlichkeit mit einer in Gallia¹² entdeckten Stanze nicht ausseracht lassen.

Neben den hier hervorgehobenen Merkmalen hat die Stanze von Pecica ihre Bedeutung dadurch, dass sie die erste Stanze zur Prägung dakischer Münzen ist, die bis jetzt nördlich der Karpaten entdeckt wurde.¹³

*

Die Stanze von Ludeşti (s. Anm. 9) zeigt folgende metallographische und die Struktur-Textur betreffende Eigentümlichkeiten: für die Prägescheibe wurde Bronze verwendet, für den Griff ein Karbon-Stahl.

Die Bronze besteht aus zwei verschiedengefärbten Metallen: gelbgolden und weissgrauosa, als Folge des verschieden hohen Zinngehaltes in der Zusammensetzung der Stanze. Als Unreinheiten im Metall sind kleine, ungleichmässig am Rand der Stanze verteilte Mengen von Kupferoxyd (Cu_2O) zu erwähnen.

Die Struktur der Bronze ist körnig, eutektisch, mit Neigung zu paralleler Anordnung auch im Netz, während die Textur rissig erscheint. Entlang der Risse bemerkt man eine deutlichere Zersetzung mit Bildung von Kupfer- und Zinnoxyden, die in Form von Äderchen

³ I. H. Crişan, *Ziridava*, in *Apulum*, V, 1965, S. 130—133; ders., in *ActaMN*, III, 1966, S. 98.

⁴ O. Iliescu, in *SCN*, II, 1957, S. 459—461; *SCN*, IV, 1968, S. 82.

⁵ *SCN*, IV, 1968, S. 70—79.

⁶ M. Deesowly *Barbár pénzei*, Budapest, 1910—1913, Nr. 407—409, 809.

⁷ I. H. Crişan, in *ActaMN*, VI, 1969, S. 100.

⁸ N. Lupu, *Die Münze in der dakischen Burg von Tilişca*, in *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, VII 1964, S. 9—14.

⁹ Die Stanze wurde dem Historischen Museum in Cluj (Inv. Nr. 4970) geschenkt. Die Fundumstände sind nicht bekannt, doch wurde im Inventar und in der Literatur Ludeşti als Fundort angegeben. H. Finály, *Érmészeti közlemények*, II, in *Erdélyi Múzeumi Értéktár*, III, 1866, S. 97 schreibt, dass der Fundort zwar unbekannt ist, doch sicher im Bezirk Hunedoara liegt. Die Stanze wurde zur Archäologischen Ausstellung nach Wien geschickt (*Wiener Ausstellungscatalog*, S. 44, bei C. Gooss in *AVSL*, XIII, 1876, S. 90); seither wird sie häufig in der Literatur erwähnt; die vollständigste Beschreibung bei C. Pop, in *Civiltă română în România*, Roma, [1970], S. 120—121, A 45.

¹⁰ N. Lupu, *a.a.O.*, S. 9, Nr. 1; S. 12, Nr. 9.

¹¹ I. H. Crişan, *a.a.O.*, S. 100.

¹² R. Forrer, *Keltische Numismatik der Rhein- und Donaulande*, Bd. 2, *Bibliographische Nachträge und Ergänzungen*, Graz, 1969, Taf. 20/1.

¹³ Man kennt, im allgemeinen, sehr wenige Stenzen: Ö. Gchl, *A szalacska helyi pénzverő és lemezöntő műhelye*, in *NumK*, VI, 1907, S. 47—64; A. Blanchet, *Traité des monnaies gauloises*, I, Paris, 1905, S. 51—53; E. Babelon, *Traité des monnaies grecques et romaines*, I, 1, 905—914; R. Forrer, *RLV*, VI, S. 308—309; *SCŞCluj*, VI, 1—2, 1965, S. 29, Anm. 7; *Numismatický Sborník*, V, 1958, S. 9, Anm. 33; siehe den Artikel von Anm. 8.

Abb. 2. — Die Stanze von Ludești.

verlaufen und also die Richtungen geringerer Widerstandsfähigkeit der Stanze anzeigen. Durch langen Gebrauch entstanden erkennbare Umschichtungen der beiden metallischen Bestandteile der Bronze.

Die Prägescheibe der Stanze ist unmittelbar an dem konischen Stahlgriff angebracht, was höchstwahrscheinlich durch Anhängern unter Hitzeeinwirkung erzielt wurde. Der Stahlgriff war vor der Restaurierung stark oxydiert. Das Eisenoxyd formte eine dicke Schichte und entsprach in Struktur und Zusammensetzung einem Magnetit (Fe_3O_4).

Das Anhängern des Randes der Bronzescheibe rund um den Stahlgriff (Abb. 2/1) ist ein Verfahren, das bis jetzt bei keiner uns aus der Antike überkommenen Stanze belegt ist¹⁴.

Die Umschrift C. MARI. C. erlaubt die Feststellung, dass die Stanze von Ludești nach einem von C. Marius C. f. Capito¹⁵ geprägten Denartyp graviert wurde, der die Legende C. MARI. C. F. zeigt und darunter die Buchstaben S. C. Wenn das Fehlen des F vom Rande der Scheibe auf die Verwendung eines abgegriffenen Exemplars zurückgeführt werden könnte, gilt dies nicht auch für die Buchstaben S. C., denn diese sind der Abnutzung viel weniger unterworfen und erhalten sich gut. Das gewollte Auslassen der Buchstaben S. C. ist ein Beweis, dass die Prägescheibe der Stanze von Ludești nicht einfach genau nachgeahmt wurde — wie dies bei den Stanzen von Tilișca¹⁶ der Fall ist — sondern von einem geschickten Meister frei graviert wurde, der neben dem Auslassen der Buchstaben S. C. noch andere Änderungen vornahm: der Kolone im Profil ist viel kräftiger als auf den Denaren des C. Marius C. f. Capito¹⁷. Der Graveur behandelt ihn mit weniger Sorgfalt und die Hörner der Ochsen sind etwas vom Kopf entfernt (Abb. 2/2).

Der Umstand, dass die Stanze von Ludești sich von ihrem Vorbild unterscheidet, bestätigt die These, dass die Nachahmungen römischer Denare in Dazien von Falschmünzern¹⁸ geprägt wurden und widerlegt demnach die Meinung, der zufolge die Nachahmung des Denars im 1. Jh. v.u.Z. auf gesetzlichem Wege erfolgt wäre, um das nötige Bargeld in Umlauf zu bringen¹⁹.

EUGEN STOICOVICI und IUDITA WINKLER

¹⁴ Vgl. Anm. 13.

¹⁵ E. Babelon, *Description historique et chronologique des monnaies de la République Romaine*, II, Paris, 1886, S. 203, Nr. 9. Was den Zeitpunkt der Tätigkeit des C. Marius C. f. Capito betrifft, so gehen die Meinungen — wenn auch verschieden — doch über das erste Viertel des 1. Jhs. (87–75 v.u.Z.) nicht hinaus, siehe T. Robert — S. Broughton, *The Magistrates of the Roman Republic*, II, 1952, S. 454.

¹⁶ N. Lupu, a.a.O., 16–17.

¹⁷ O. Floca, *Contribuții la cunoașterea tezaurilor de argint dacice, Tezaurul de la Sărdășu și Șeica Mică*, București 1956, Taf. XV/207–9.

¹⁸ C. Daicoviciu, *IstRom*, I, S. 276; I. Winkler, in *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, 17, 1967, S. 130–131; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea română*, Zusammenfassung der Doktorarbeit, Cluj, 1970, S. 13.

¹⁹ N. Lupu, a.a.O. S. 16–17; ders. in *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, 17, 1967, S. 118–120; B. Mitrea, in *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, 1968, S. 59–61; ders. in *AUB*, XVIII, 1969, S. 16.

CERAMICA DACO-GETICĂ. CU SPECIALĂ PRIVIRE LA TRANSILVANIA*

Apărută sub auspiciile Comitetului de Stat pentru Cultură și Artă, în colecția Biblioteca Muzeelor, însoțită de o prefață care poartă prestigioasa semnătură a acad. C. Daicoviciu, sinteza elaborată de cercetătorul clujean I. H. Crișan ne pune la îndemână o primă prezentare sistematică și completă a ceramicii daco-getice din vasta arie intracarpatică.

Primele patru capitole ale cărții corespund tot atitor faze ale ceramicii daco-getice propuse de I. H. Crișan. Ce ni se pare deosebit de important, este modalitatea concretă prin care autorul ajunge să grupeze din punct de vedere tipologic și cronologic ceramica daco-getică. Folosindu-se de puncte de reper descoperite în săpături sistematice mai vechi sau mai noi de pe teritoriul transilvănean (dintre care amintim săpăturile efectuate în necropolele scitice transilvănene, în așezarea Cluj-Mănăstur, în cea de la Pecica sau în cetățile dacice din Munții Orăștiei), coroborându-le în repetate rânduri cu datele obținute de cercetările efectuate în marile stațiuni și necropole getice din Moldova, Muntenia și Dobrogea (Poiana, Popești, Zimnicea, Alexandria, Murighiol ș.a.), aducând analogii numeroase din zonele de sud-vest ale Uniunii Sovietice precum și de pe teritoriile Ungariei și Slovaciei de azi, locuite în antichitate de către daco-geti, adăugând, în sfârșit, la toate acestea, un important număr de descoperiri izolate sau inedite aflate în cele peste 30 de muzee transilvănene cercetate, autorul izbuteste să schițeze caracteristicile fazei protodacice a ceramicii daco-getice, ale fazei vechi, mijlocii și clasice a acesteia.

Nu mai puțin importante sînt interpretările istorice cuprinse în concluziile fiecărui capitol și în concluziile generale din capitolul final al cărții, rezultate nu numai din analizarea strictă a materialului ceramic, ci și din îmbinarea rezultatelor acestei analize cu ansamblul datelor de ordin arheologic și istoric despre daco-geti, pe care le avem la îndemână.

Prezentarea, în problema controversată privind începuturile epocii Latene pe teritoriul țării noastre, atît a punctelor de vedere proprii, însoțite de o argumentare temeinică, cit și a părerilor opuse, constituie, fără îndoială, unul din meritele lucrării. Ne referim atît la problema sciților transilvăneni, cit și la problemele generate de prezența celtică, precum și la influența grecească directă sau prin filieră tracică, resimțită mai cu seamă în zonele extracarpătice.

Monografia lui I. H. Crișan ne prilejuiește o primă viziune de ansamblu asupra ceramicii daco-getice în evoluția sa; ea poate părea diferită de unele din părerile avansate pînă la această dată, ce se întemeiau pe rezultatele obținute de săpăturile arheologice din una sau, eventual, cîteva stațiuni daco-getice. Cum și aceste păreri, avansate anterior, încercau o aplicare generalizată a concluziilor pe întreaga arie daco-getică, cu atît mai justificată ni se pare, date fiind și numeroasele referiri, analogii și sincronizări cu descoperirile din afara arcului carpat, generalizarea pe întreg teritoriul geto-dac a concluziilor cronologice și a tipologiei cuprinse în monografia în discuție.

Caracterul pregnant hallstattian al ceramicii din faza protodacică și din faza veche a ceramicii daco-getice, modificările — lente la început, apoi din ce în ce mai accelerate, presupunind dispariția unor forme și apariția altora noi ce pot fi sesizate în faza mijlocie (secolele III — II î.e.n.) și care vor determina aspectul unitar și specific al ceramicii din faza clasică (100 î.e.n. — 106 e.n.), sînt ilustrate și argumentate pe larg de către autor, toate tinzînd și, după părerea noastră, izbutind a demonstra unitatea culturii materiale daco-getice de pe întreg spațiul carpato-danubian.

Am adăuga, la toate acestea, încadrarea în tipuri bine diferențiate, din punct de vedere al formei, a ceramicii daco-getice și reușita autorului în schițarea evoluției acestor tipuri, cele mai

* I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică. Cu specială privire la Transilvania* (Editura Științifică, București, 1969 363 p. + 190 p'anșe).

multe avându-și rădăcinile implintite adinc în epocile premergătoare. Acestor tipuri autohtone li se adaugă, așa după cum constată I.H.Crișan, tipuri asimilate și integrate în cultura materială autohtonă precum și imitații ale unor produse sudice care, indiferent de frecvența sau raritatea lor, nu sînt asimilate în repertoriul de forme daco-getice. Această nuanțare era deosebit de necesară și se dovedește a fi pe deplin întemeiată, aruncînd o lumină nouă asupra importurilor din lumea grecească sau romană și a rolului lor în începuturile sau în cristalizarea unei culturi de tip Latène la daco-geți. Mai amintim și elasticitatea încadrărilor cronologice în ce privește durata de viață a tipurilor sau a variantelor de vase, inevitabilă și imperios cerută de însăși structura economică și socială a epocii în discuție, care se reflectă în cercetările arheologice, precum și rezervele binevenite ale autorului în ce privește schemele evolutive ale tipurilor de vase și posibilitatea diferențierii acestora în variante bine determinate. Pe bună dreptate, autorul atrage atenția asupra greutăților întîmpinate în stabilirea unei tipologii, greutăți generate de lipsa cercetărilor sistematice ample sau de nepublicarea integrală a celor făcute pînă în prezent. Esențială ni se pare însăși stabilirea fazelor mai sus amintite și a tipologiei, care, fără îndoială, pot fi modificate într-o măsură mai mare sau mai mică de cercetările ce vor fi efectuate, dar de care nu se poate face abstracție. Unele din problemele ridicate de autor vor suscita discuții sau vor determina continuarea unor discuții mai vechi; așa este cazul cu datele propuse de autor pentru necropolele de la Balta Verde și Gogoșu, cu prezența scitică în bazinul Mureșului, cu începuturile Latène-ului la sud de Carpați ș.a. ⁴⁰

O nuanțare poate fi întrezărită încă de pe acum în problema prezenței celtice în Transilvania, grație unor studii recente ale aceluiași autor. Tot în legătură cu prezența celtică și, implicit, cu datarea fazelor ceramicii daco-getice, menționăm datarea tirzie a cimitirului celtic de la Ciumești datorită lui V. Zirra, care se opune încadrărilor cronologice propuse de I.H.Crișan pentru ceramica daco-getică din așezarea alăturată și din necropolă, sugerînd un caracter pregnant hallstattian al ceramicii daco-getice pînă tirziu, în veacul al II-lea î.e.n., fapt ce ni se pare greu de admis. De fapt această datare coborîță a necropolei celtice ciumeștene este combătută recent în citeva studii de către M.Rusu, O.Bandula și I.H.Crișan.

Lucrarea ne face să resimțim și mai acut lipsa din literatura arheologică românească a unor monografii complexe privind îndelungatele cercetări efectuate în mari stațiuni daco-getice, monografii care ar putea, pe de o parte, să determine o confruntare și o analiză cu adevărat temeinică a realităților existente în afara și în interiorul arcului carpatic, iar pe de alta, să constituie, alături de lucrarea de față, nucleul unui viitor corpus monumental al tuturor descoperirilor daco-getice, atît de pe teritoriul țării noastre cit și din afara lui. De asemenea lucrarea lui I. H. Crișan, "Ceramica daco-getică", atrage o dată mai mult atenția asupra necesității cercetării arheologice și în afara marilor așezări ce tind sau au ajuns în stadiul oppidan, pentru ca astfel, din asamblarea tuturor acestor rezultate, să poată fi stabilite serii tipologice în funcție de criterii multiple cum ar fi cel statistic, cel geografic sau cel al caracterului așezărilor cercetate.

În sfîrșit, prin această monografie, avem concretizată o bază de plecare suficient de largă, în analiza materialului ceramic provincial roman din Dacia, precum și în delimitarea din cadrul acestuia a elementelor ce ar putea trăda o continuitate sau o descendență din civilizația daco-getică autohtonă.

Un aparat critic cuprinzător, care nu se rezumă numai la consemnarea studiilor publicate referitoare la această problemă, un repertoriu al descoperirilor dacice de pe teritoriul Transilvaniei, deosebit de util și de ample în lumina actualelor cunoștințe, o ilustrație bogată, însumînd 115 figuri în text și 190 de planșe, anexate la sfîrșitul lucrării și însoțite de explicații detaliate și de referiri precise care ușurează mult lectura, rezumatul în limba germană și indicele de la sfîrșit constituie însemnări pentru cercetătorul român sau străin. Nu putem decît să regretăm greșelile de tipar, în special în ce privește trimiterile la planșe, care pot fi însă remediate, grație explicației figurilor și planșelor aflată la sfîrșitul textului.

„Ceramica daco-getică” reprezintă o contribuție deosebit de valoroasă la cunoașterea aprofundată a culturii materiale daco-getice, a dezvoltării sale unitare pe un spațiu vast, fiind indispensabilă oricărui cercetător al problemei, indiferent de unghiul din care o abordează sau de punctele de vedere diferite pe care le-ar formula. Ea constituie un instrument de lucru deosebit de prețios și de necesar cercetătorilor români sau străini ai ultimului mileniu î.e.n.

FLORIN MEDELEȚ

DESCOPERIRI ARHEOLOGICE PE TERITORIUL SATULUI CURCIU (JUD. SIBIU)

Literatura arheologică mai veche semnaleză pe teritoriul satului Curciu, com. Dîrlos (la circa 12 km spre N de municipiul Mediaş), cîteva descoperiri de obiecte datate începînd cu epoca bronzului pînă în perioada prefeudală sau feudală.

Astfel, pe locul numit „Brennende Mern” („Locul ars”) — denumire topografică necunoscută de actualii locuitori ai satului — s-a găsit un cuţit de piatră, fragmentar, de la începutul epocii bronzului¹. De la sfîrşitul acestei epoci, pe locul numit „Drumul spre Johannisdorf” („Drumul spre Sintioana”) este semnalat un celt de bronz². Din locuri neprecizate provin: un tub de bronz, două mărgelae de os şi lut, probabil din Latène; un fragment din buza unui vas de provizii dacic³; un chiup şi o mărgea de pastă, din epoca romană⁴ şi doi pînteni de fier, probabil din perioada prefeudală sau feudală⁵.

La aceste descoperiri mai vechi se adaugă alte două, făcute în cursul anilor 1968—1970, care prin conţinutul lor confirmă încă o dată existenţa culturilor arheologice şi a perioadelor istorice de locuire a acestui teritoriu începînd cu epoca bronzului.

1. În locul numit „La Fintini”, pe un teren arabil, situat la confluenţa a două pîrîiaşe (fig. 1/1), în stînga drumului de ţară ce duce din Curciu spre satul Idiciu, ţăranii cooperatori Radu Ioan şi Albu Andronic ne-au sesizat că ies la iveală, cu ocazia arăturilor sau a altor lucrări agricole, numeroase cioburi de culoare roşie şi fragmente de pămînt ars.

Recunoaşterile noastre la faţa locului, efectuate în vara anilor 1969 şi 1970, au confirmat cele relatate şi au pus în evidenţă, încă de la început, urmele unei întinse aşezări omeneşti. De pe o suprafaţă arabilă de circa 1 ha (fig. 2) s-a cules un bogat material arheologic constînd din fragmente ceramice, bucăţi mari de lipitură arsă, fragmente de cărămizi, oase de animale şi o rîşniţă. Menţionăm că aceste urme s-au găsit în cantităţi mai mari în partea de nord a terenului cercetat, în apropiere de cele două izvoare care alimentează pîrîiaşele. În acest loc, pentru a verifica grosimea stratului de cultură arheologică, am efectuat un sondaj lung de 1,80 m, lat de 0,90 m şi adînc de 1 m (fig. 3).

Materialul ceramic, elementul predominant al descoperirii, aflat în secţiune sau strîns de pe suprafaţa terenului arabil, scos la iveală cu ocazia arăturilor cu tractorul de la o adîncime de circa 30 cm, aparţine mai multor culturi sau epoci, începînd cu sfîrşitul neoliticului şi terminînd cu secolele III—VI e.n.

De la începutul epocii metalelor datează cîteva fragmente ceramice de culoare cenuşie închisă reprezentînd porţiuni din buza a două vase: unul cu pîntecul bombat — probabil cu toartă supra înălţată — cu ornamente în formă de bob de lînte (Linsenkeramik) specific culturii Coţofen

¹ H. Schroller, *Die Stein- und Kupferzeit in Siebenbürgen*, Berlin, 1933, p. 75; K. Horedt, informaţie dată la *Repertoriul arheologic al României* (ms).

² G. D. Teutsch, în *KVSL*, III (1880), p. 110; K. Horedt, informaţie dată la *Repertoriul arheologic al României* (ms).

³ G. D. Teutsch, *op. cit.*, p. 110.

⁴ K. Horedt, informaţie la *Repertoriul arheologic al României* (ms).

⁵ G. D. Teutsch, *op. cit.*, p. 101.

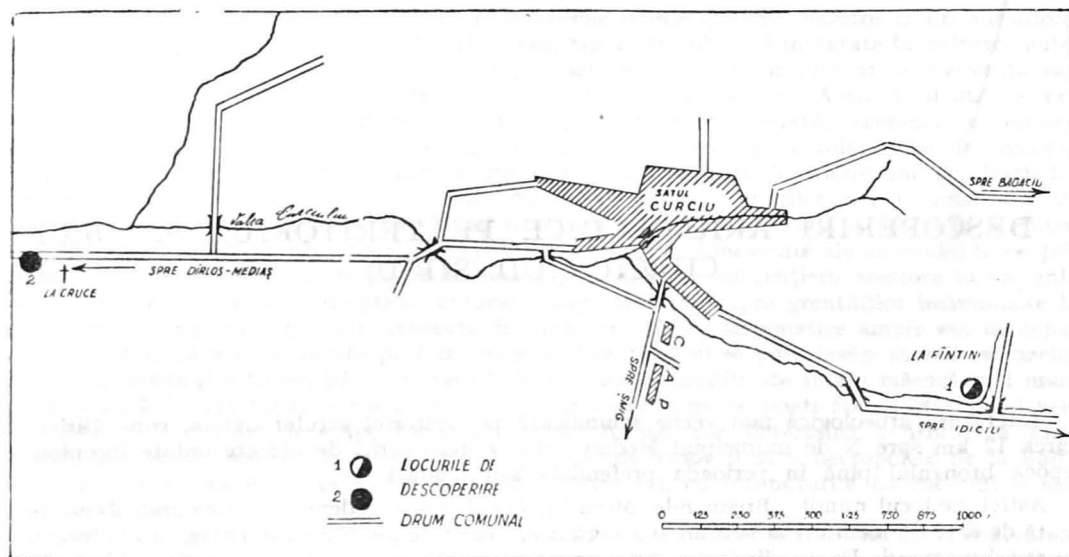

Fig. 1

Fig. 1. — Schiță topografică a descoperirilor arheologice de pe teritoriul satului Curciu.

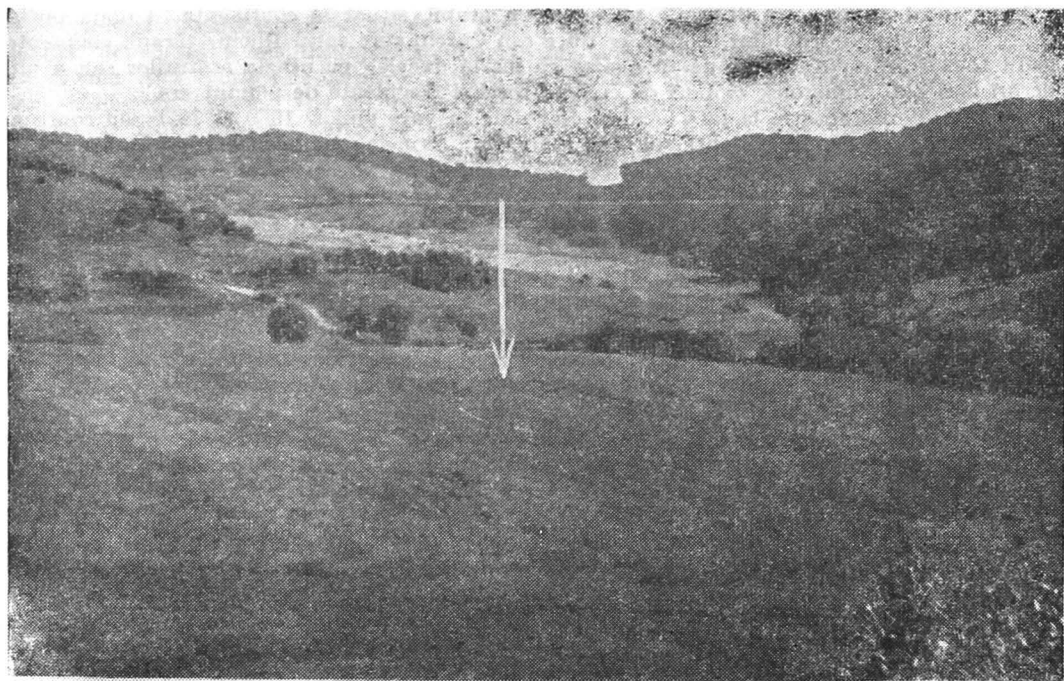

Fig. 2. — Așezarea omenească de „La Fintini” cu locul descoperirii.

Fig. 3. — Secțiune pe locul așezării de „La Fintini”.

(fig. 4/1)⁶, iar al doilea dintr-un vas cu buza dreaptă (fig. 4/2), aparținând probabil culturii Glina — Schneckenberg⁷. De la mijlocul epocii bronzului semnalăm un fragment dintr-un vas cu pereții subțiri de culoare cărămizie, din pastă fină, aparținând culturii Sighișoara — Wietenberg (fig. 4/3)⁸; două fragmente de buze de vase din pastă poroasă cu pietriș, bine arsă, ornamentate cu briuri în relief alveolare⁹ (fig. 4/4,6); un fragment din gîtul unui vas pe care se află două linii adîncite (fig. 4/5) întîlnite și în cultura Otomani¹⁰; fragmentul unui vas cu buza subțiată, ornamentat cu un briu în relief (fig. 5/1)¹¹; un buton lățit (fig. 5/5), o toartă (fig. 5/2)

⁶ H. Schroller, *op.cit.*, pl. 30/1; A. Prox, *Schneckenbergkultur*, Brașov, 1941 pl. IX/7; D. Berciu, I. Berciu, în *Apulum*, II, p. 60, fig. 49/1. Fragmente ceramice aparținând culturii Coțofeni au fost găsite cu ani în urmă, în vatra satului, de către autorul acestor rînduri.

⁷ H. Schroller, *op.cit.*, pl. 52/1; A. Prox, *op.cit.*, pl. VIII/5; D. Berciu, I. Berciu, *op. cit.*, p. 59, fig. 50/8, 9, 10, 11, 14.

⁸ H. Schroller, *op. cit.*, p. 13/8, 19; D. Berciu, I. Berciu, *op.cit.*, p. 33—35, fig. 27.

⁹ A. Prox, *op.cit.*, pl. XX/11; XIV/4, 7, 9; IX/6; K. Horedt, în *Materiale*, II, p. 18—19, fig. 10/3—4; Dorin Popescu, în *Materiale*, II 1956, fig. 11/5—6; fig. 13/3, 4, 5, 8, 9; fig. 24/1; fig. 27/9—10; fig. 31/1, 3, 4, 5, 7.

¹⁰ Dorin Popescu, *op. cit.*, p. 57, fig. 15/3, 13; fig. 16/6, 16; p. 75, fig. 35/10.

¹¹ Dorin Popescu, *op.cit.*, p. 55, fig. 14/4.

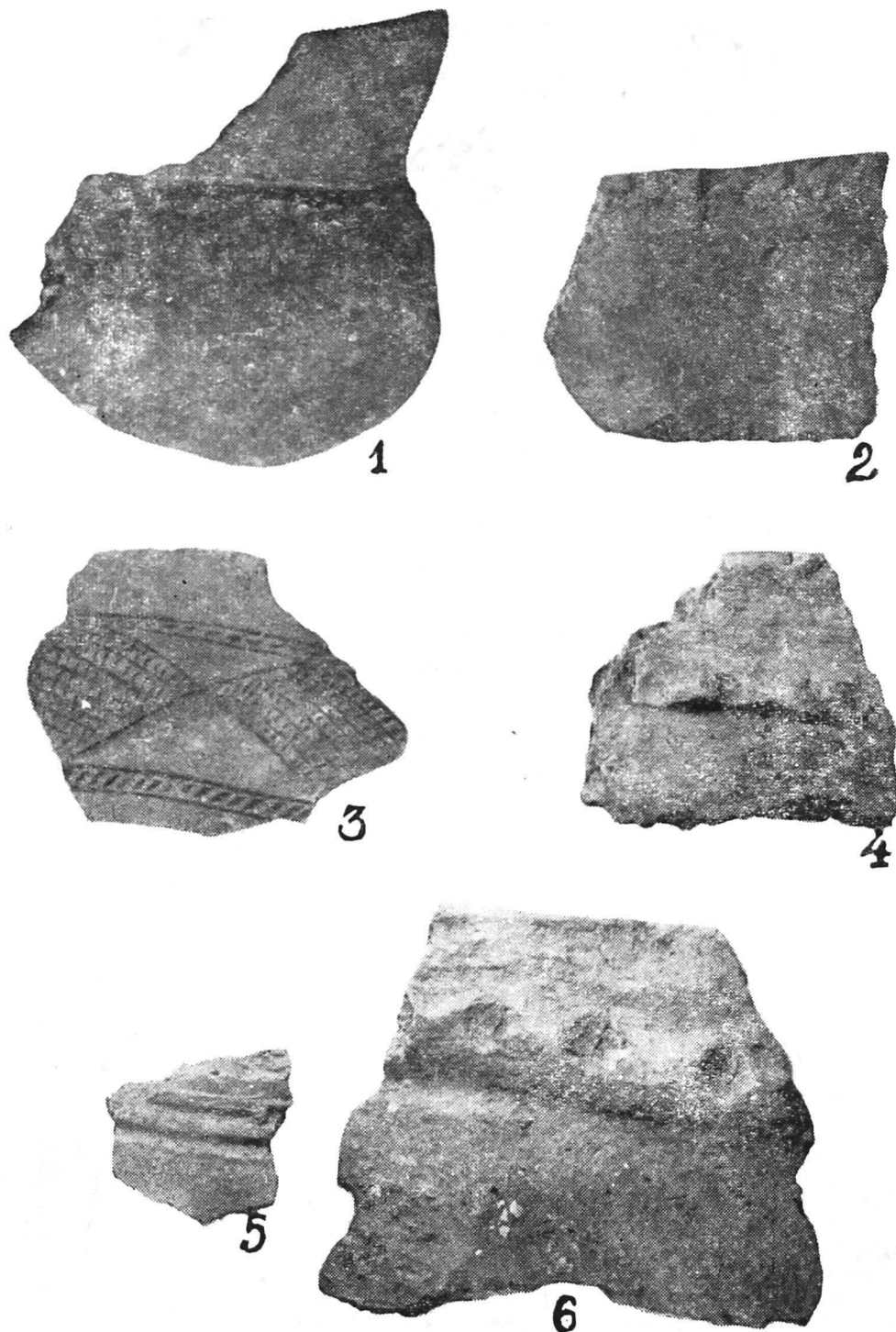

Fig. 4. — Curciu — Ceramică Coțofeni (1), Glina (2) și Sighișcara (Wietenberg) (3—6)

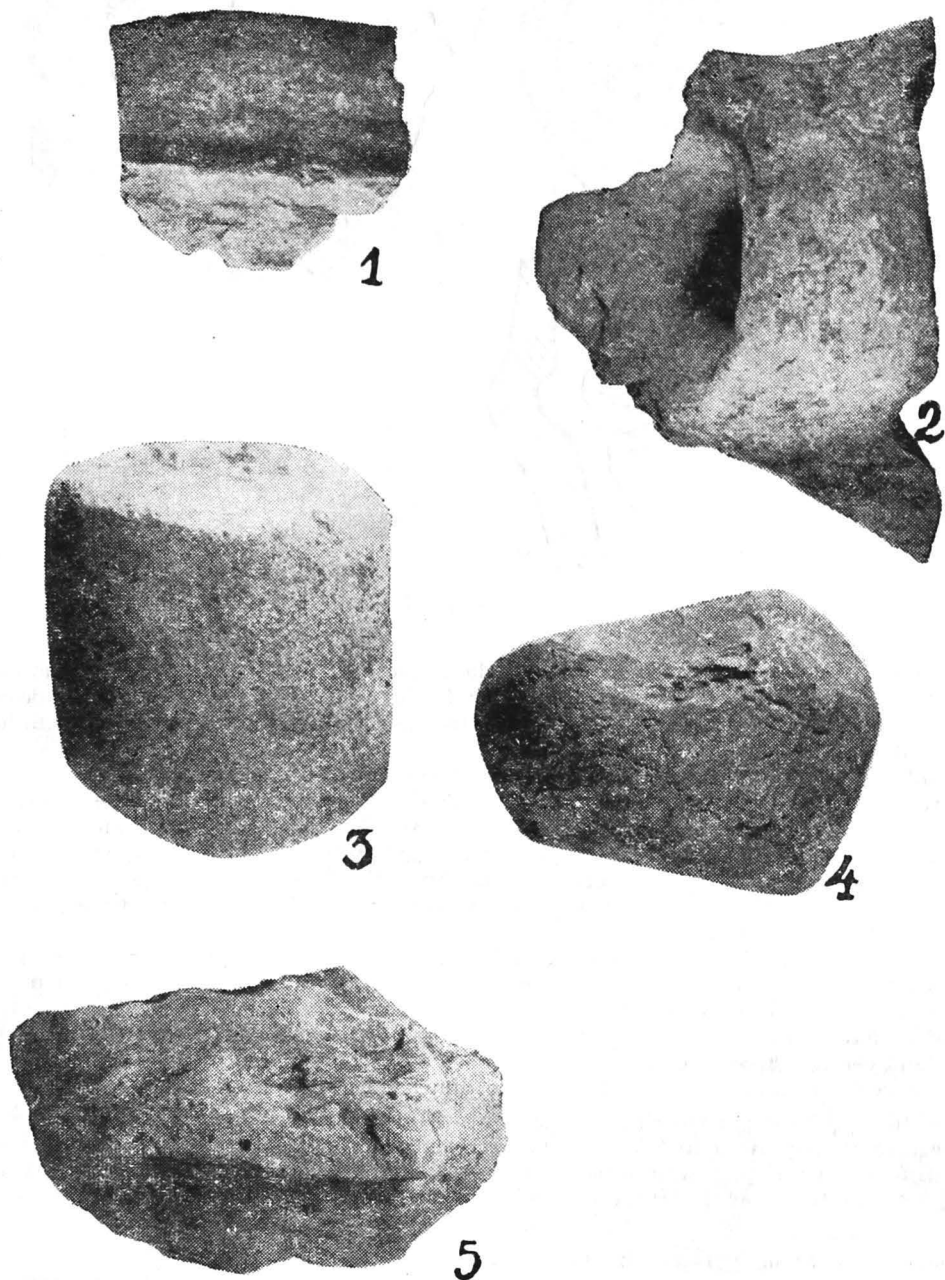

Fig. 5. — Curciu — Ceramică din epoca bronzului (1, 2, 5), fragment de topor de piatră șlefuit 3), lustruitor de piatră (4.)

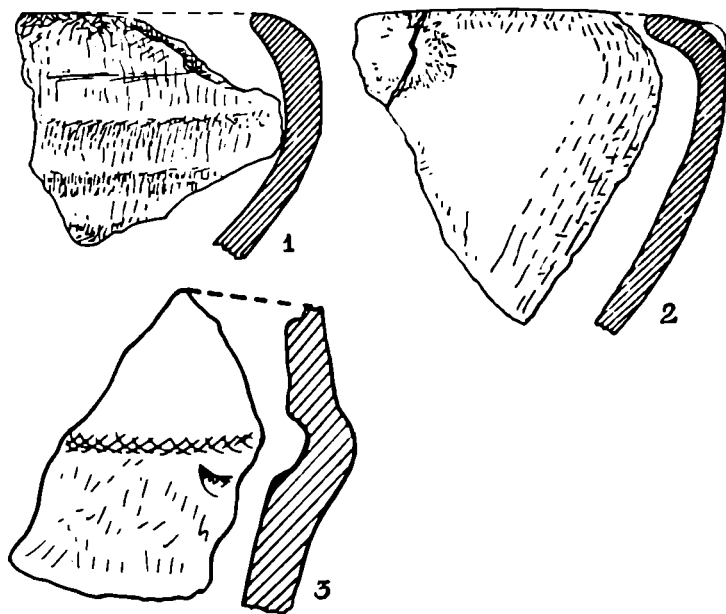

Fig. 6. — Curciu — Ceramică hallstattiană.

de culoare cenușie deschisă, frecvent intilnită la vasele epocii bronzului¹². Menționăm ca posibilă datarea în această epocă a unui fragment din brațul unui topor șlefuit de granit, de culoare cenușiu-verzuie (fig. 5/3), care a fost găsit în partea sudică a terenului cercetat și a unui lustruitor din piatră de andezit de culoare neagră, folosit pentru lustruirea vaselor (fig. 5/4).

Perioada hallstattiană este documentată prin câteva fragmente ceramice, dintre care trei sînt mai reprezentative. Unul este de culoare negricioasă, din pastă fină, nisipoasă, bine arsă (fig. 6/2), iar al doilea are culoare castanie, cu lustru pe ambele părți (fig. 6/2); ambele fac parte din două strachini. Al treilea aparține unui vas mare, bitronconic, lustruit, cu pereții groși de culoare negricioasă, din pastă poroasă, bine arsă (fig. 6/3). Tipurile acestea de strachină și de vas bitronconic sînt caracteristice pentru prima vîrstă a fierului și se întîlnesc și în așezarea de la Drimbar-Teleac¹³.

Ceramica dacică din Latène ocupă un loc important în cadrul așezării de „La Fintini” și ea poate fi grupată în ceramică lucrată cu mina de culoare cărămizie-castanie, din pastă poroasă, cu impurități, incomplet arsă, cu miezul de culoare cenușie (fig. 7/1—5,7 și fig. 8/1—6), și ceramică lucrată la roată, din pastă fină, bine frămîntată și bine arsă (fig. 7/6).

Materialul ceramic aparținînd sec. III î.e.n. — I e.n., confecționat în manieră tradițională¹⁴, provine în cea mai mare parte de la vase de dimensiuni mijlocii și mici.

În cadrul acestei categorii distingem fragmentul unui vas neornamentat — posibil o ceașcă — care prezintă pe suprafața interioară urme puternice de arsură (fig. 8/1)¹⁵; două fragmente dintr-o fructieră cu slip pe suprafața exterioară de culoare gălbuie-cărămizie (fig. 7/1, 2)¹⁶ și un fragment dintr-o oală lustruită (fig. 8/2)¹⁷. Cinci fragmente ceramice, dintre care unul

¹² Idem, *op.cit.*, p. 52, fig. 11/1—2; p. 70, fig. 30/1, 13.

¹³ I. Berciu, Al. Popa, în *Apulum*, V, p. 86, fig. 7/2; fig. 8/2; I. Mitrofan, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 443.

¹⁴ Cît privește ceramica dacică, vezi I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică*, București, 1969; D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticei*, București, 1966, p. 67.

¹⁵ I. H. Crișan, *op.cit.*, p. 84, fig. 29; p. 154, fig. 65/3. N. Gudea, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 505, fig. 2/3; fig. 3/18; Dorin Popescu, *op.cit.*, p. 164, fig. 100/13.

¹⁶ I. H. Crișan, *op.cit.*, p. 82—83, pl. LI/12; LII/3, 18.

¹⁷ Informație K. Horedt; I. H. Crișan, *op. cit.*, pl. XXV/2, 8.

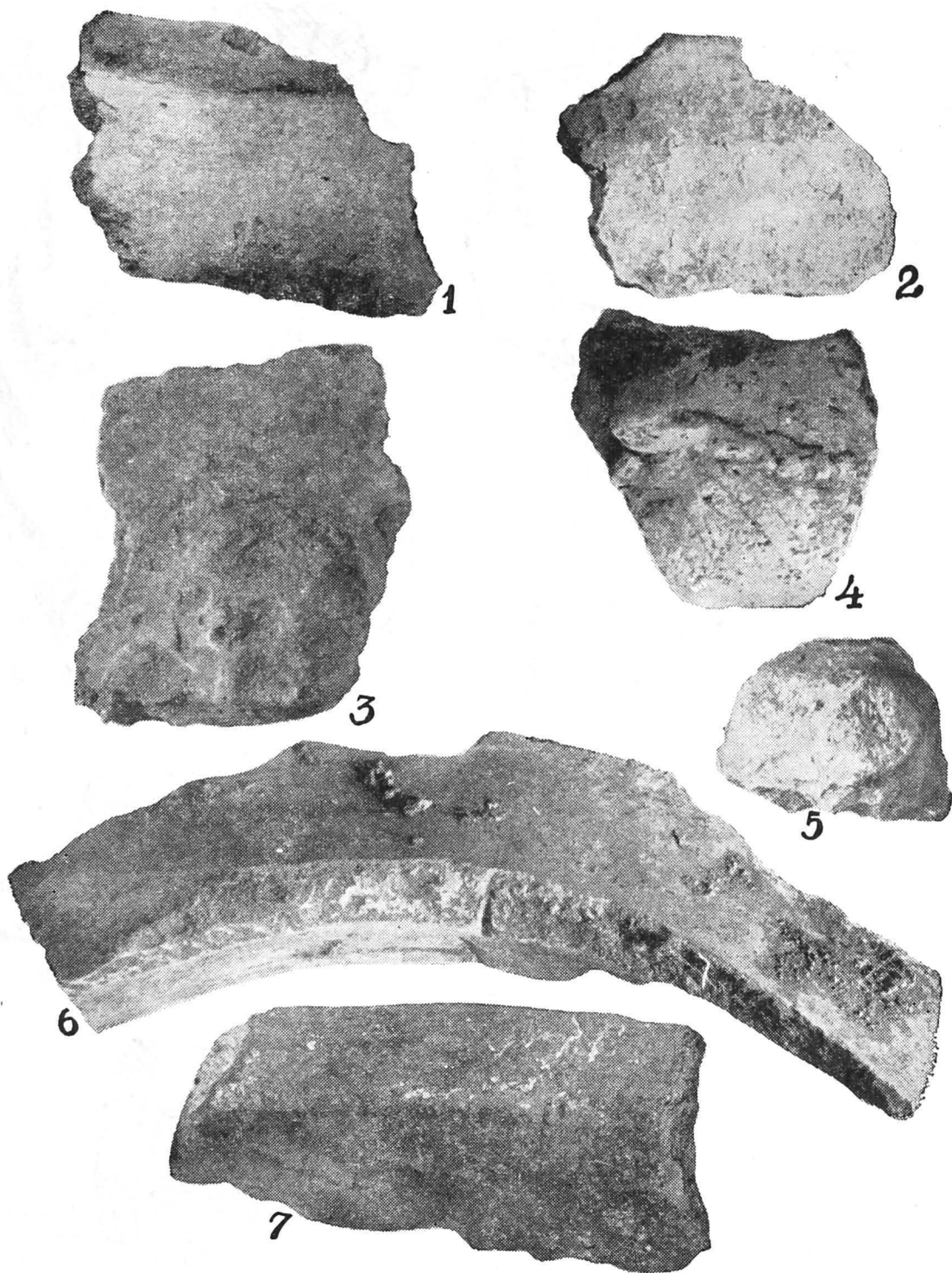

Fig. 7. — Curciu — Ceramică dacică lucrată cu mîna (1—5,7) și la roată (6).

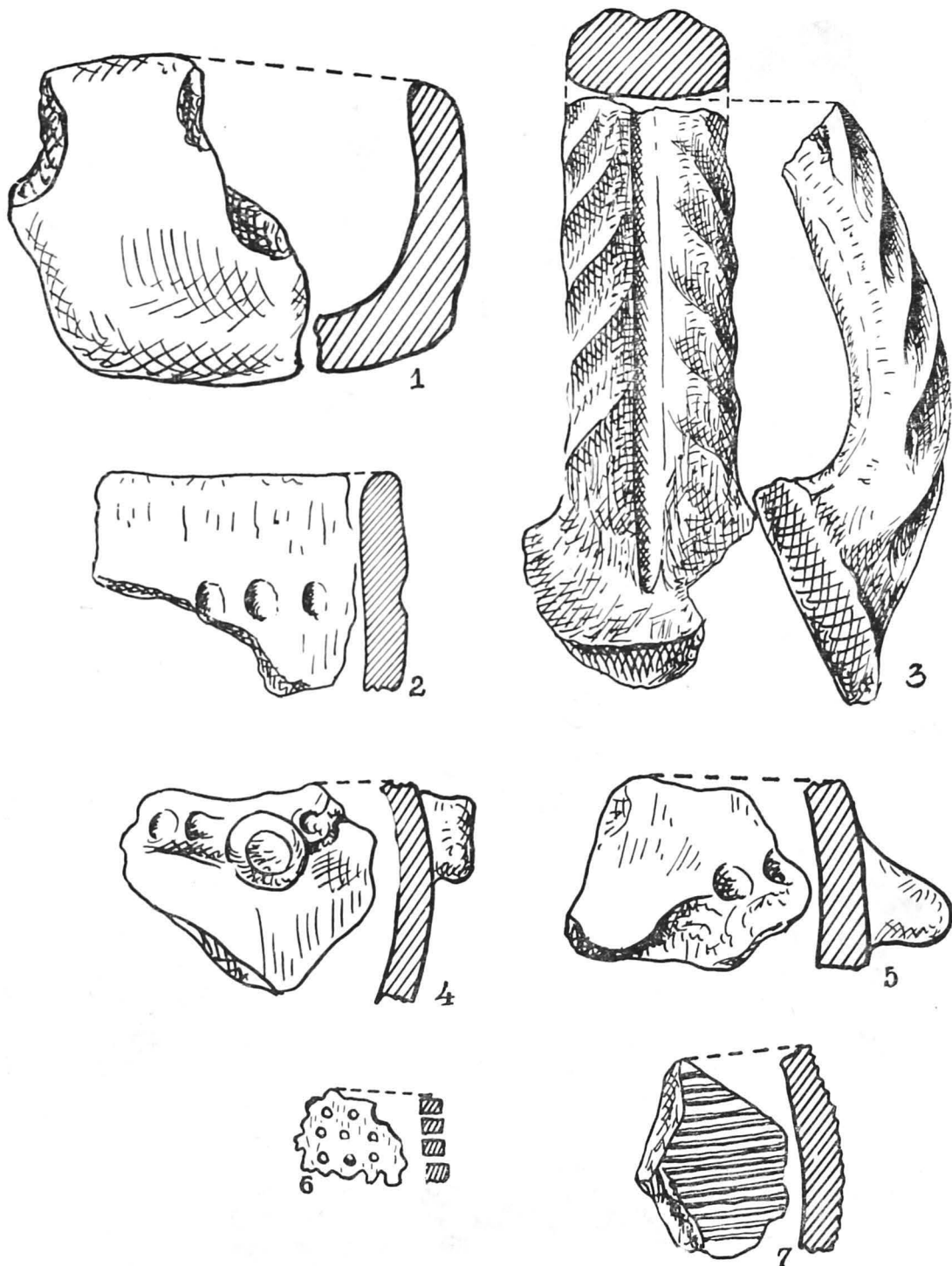

Fig. 8. — Curciu — Ceramică dacică lucrată cu mîna (1—6) și de factură celtică (7).

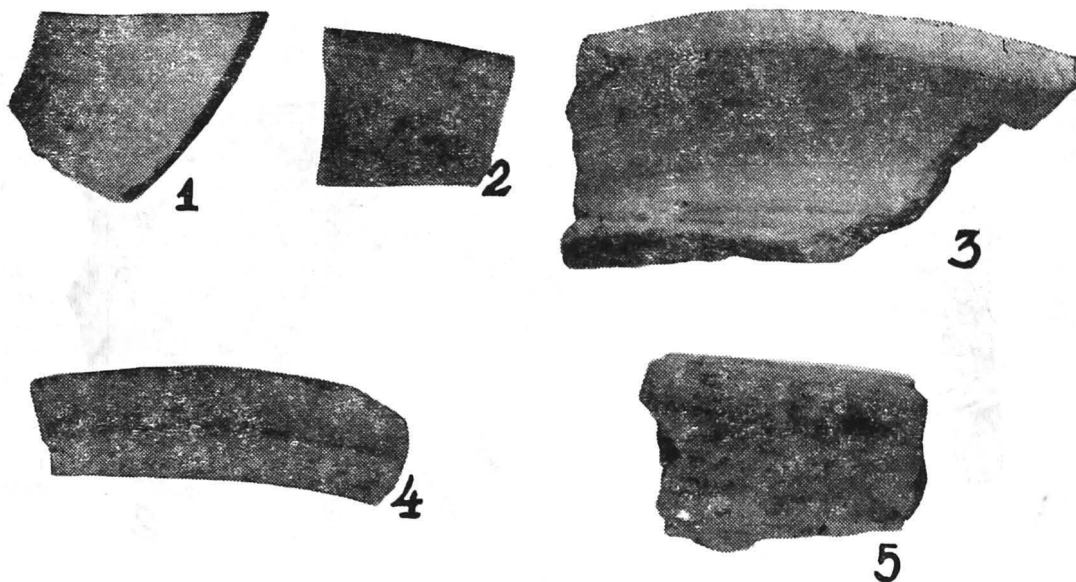

Fig. 9. — Curciu — Ceramică romană provincială, lucrată la roată (1—4) și cu mâna (5).

dintr-un vas-borcan sau clopot (fig. 7/4)¹⁸ și alte patru din vase care nu se pot defini (fig. 7/3, 5; fig. 8/4, 5) poartă ornamente specifice vaselor dacice din Latène cum sint butoni și briuri alveolare asociate cu butoni¹⁹. De la o cană de proporții mijlocii, din faza mijlocie a ceramicii dacice (sec. III-II), provine o toartă fragmentară lucrată în torsadă (fig. 8/3)²⁰. Mai remarcăm: un fragment ceramic din pastă de grafit de factură celtică (fig. 8/7)²¹; un fragment de strecurătoare (fig. 8/6)²²; fragmentul de buză, îngroșată și răsfirintă în exterior, de la un vas de culoare negricioasă lucrat cu mâna și o porțiune din buza unei fructiere dacice lucrate la roată, de culoare cenușie, probabil de la sfârșitul perioadei daco-getice — sec. I î.e.n. — I e.n. (fig. 7/6)²³.

Perioadei stăpînirii romane în Dacia îi aparține o meta de rîșniță de tip roman, de dimensiuni mici (fig. 11/2)²⁴, și cîteva fragmente ceramice lucrate la roată, din care menționăm buze de vase din pastă fină și foarte fină, de culoare portocalie (fig. 9/1), cenușie (fig. 9/2), castanie-cenușie (fig. 9/3); o altă buză de culoare cenușie închisă (fig. 9/4) și una dreaptă și îngroșată de la un vas cu pereții verticali și groși, lucrat cu mâna (fig. 9/5)²⁵. Cîteva fragmente de cărămizi de factură romană, găsite în porțiunea centrală a terenului, constituie un indiciu sigur pentru datarea materialului în această perioadă.

¹⁸ I. H. Crișan, *op.cit.*, p. 70, fig. 22, 23, 26; p. 162, fig. 75/5; p. 208—210; K. Horedt, în *Materiale*, II, 1956, p. 18—19, fig. 11/4, 9; idem, în *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 215, fig. 8/6.

¹⁹ I. H. Crișan, *op.cit.*, p. 141; pl. XXIV—XXVI; LXXV/1, 3, 5; LXXVII/10; p. 76, fig. 23, 25, 26; K. Horedt, în *SCIV*, V, 1—2, 1954, fig. 11/2, 38; D. Protase, *Problema continuității...*, p. 67; idem, în *Apulum*, VII/1 p. 233, fig. 4/1, 3, 7, 8.

²⁰ I. H. Crișan, *op.cit.*, p. 211—212; pl. LXVI/3; K. Horedt, în *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 215, fig. 8/7.

²¹ K. Horedt, I. Berciu, Al. Popa, I. Anghel, I. Raica, în *Apulum*, VI, p. 23, fig. 10/2, 3, 6, 8, 9; I. H. Crișan, în *Apulum*, VII/1, p. 26; V. Boroneanț, M. Davidescu, în *Apulum*, VII/1, p. 225, fig. 4; K. Horedt, în *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 215, fig. 8.

²² K. Horedt, *op.cit.*, p. 215, fig. 8/1; D. Protase, în *Apulum*, VII/1, p. 233, fig. 4/2.

²³ I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică*, pl. CXLVIII—CI; pl. CXVIII.

²⁴ Dorin Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 157, fig. 94. O rîșniță asemănătoare se găsește în MuzIstCluj, provenită din săpăturile de la Lechința (jud. Mureș) și datată în epoca romană.

²⁵ Dorin Popescu, *op.cit.*, p. 152—196; fig. 108/36, 41; fig. 113/23; fig. 104/6; fig. 107/4, 5, 29.

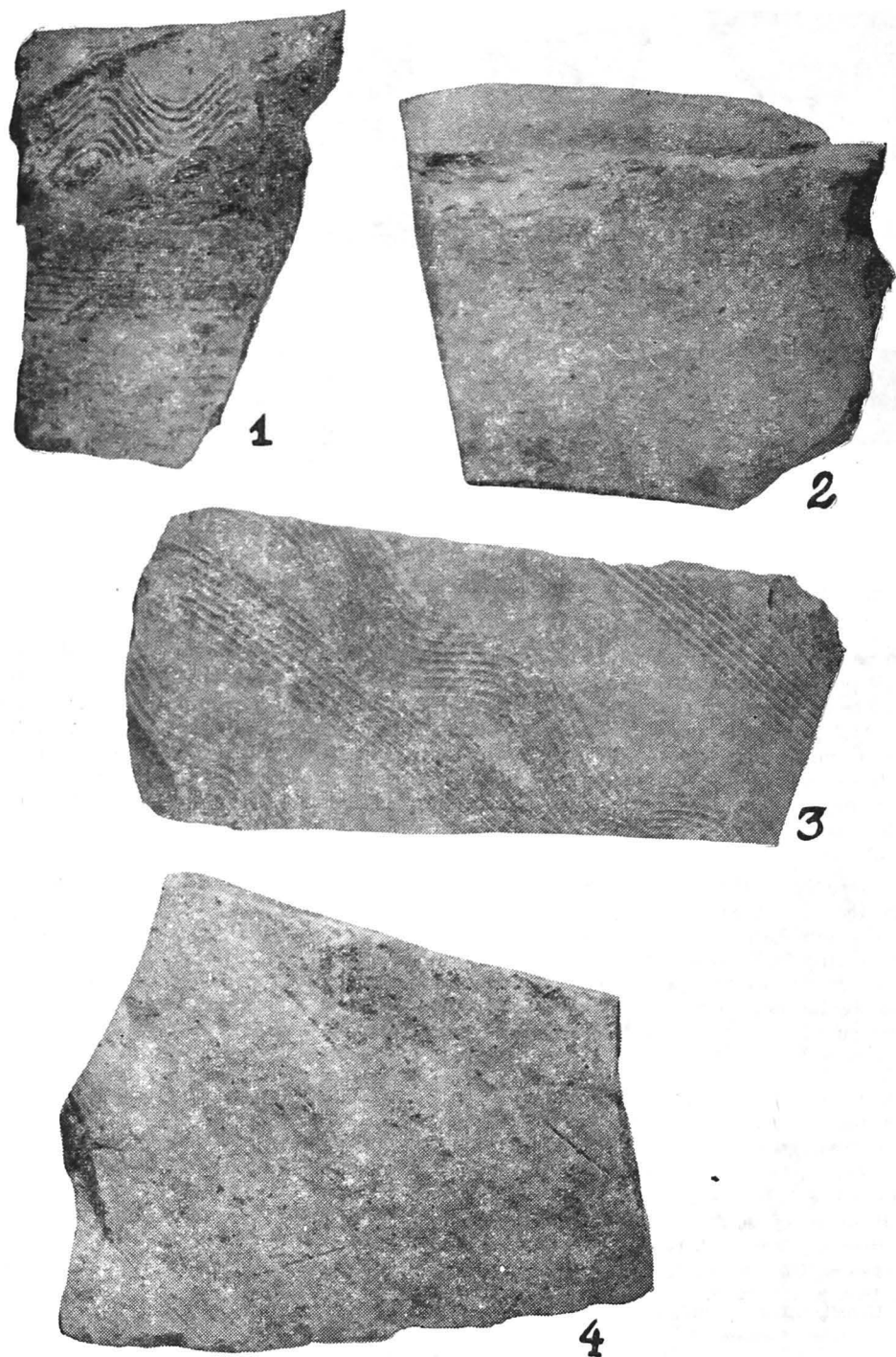

Fig. 10. — Curciu — Ceramică romană provincială de culoare cenușie : fragmente de buze (1—2) și pereți de chiup (3—4).

Un loc aparte, prin bogăție, culoare și formă, îl ocupă ceramica cenușie lucrată la roată, confecționată în mare parte de meșterii romani, în manieră romană, dar respectind vechile forme tradiționale geto-dacice²⁶. Fragmentele ceramice din această categorie fac parte din *chiupuri* (*dolia*) de mărime mijlocie, având ca ornamente benzi din linii ondulate încadrate de altele orizontale (fig. 10; fig. 11/1), ornamentație specifică vaselor dacice aflate în cetățile din Munții Orăștiei²⁷, în așezarea de la Sf. Gheorghe — Bedehaza²⁸, Bratei²⁹ și pe chiupurile cenușii sau roșii din sec. IV e. n.³⁰

Pentru cunoașterea stratigrafiei acestei varietăți de culturi, indicate de materialul ceramic provenit din stratul superior gros de 30 cm, am efectuat un sondaj în partea de nord a terenului în porțiunea cu cele mai multe urme arheologice. Secțiunea a arătat că grosimea stratului cu urme de locuire, în această parte a așezării, este de 1 m. La adâncimea de 30 cm s-au găsit oase de animale, un fragment de strecurătoare (fig. 8/6), bucăți mari de lipitură arsă cu ampren-te de nuiele, cenușă, un fragment de ceașcă (?) (fig. 8/1), iar la adâncimea de 50 cm s-a dat peste un strat de pietre calcaroase (fig. 3) formind probabil o vatră sau cuptor de foc, fapt ce se poate deduce din culoarea roșie a pietrelor și din mulțimea cărbunilor aflați în jurul lor.

Rezultatele sondajului n-au fost edificatoare în privința stratigrafiei și a legăturilor dintre cul-turi din cauză că stratul superior a fost complet răvășit de lucrările agricole și din cauză că dimen-siunile secțiunii au fost foarte reduse. O cercetare de proporții mai mari sperăm să aducă pre-cizări concludente în această privință.

2. Tot pe teritoriul satului Curciu, pe locul numit „La Cruce”, la jumătatea distanței dintre acest sat și comuna vecină Dîrlos (fig. 1/2), cu ocazia devierii drumului intercomunal și a pie-truirii lui, în toamna anului 1968, muncitorii au descoperit fragmentele unui chiup de culoare cenușie deschisă, la adâncimea de 30—40 cm. Din declarația săteanului Cornel Nonu din satul Curciu, care a participat la lucrările rutiere, a rezultat că vasul era întregibil³¹ și că în apropierea locului descoperirii s-au mai găsit două schelete umane, precum și câteva fragmente ceramice, diferite ca mărime și culoare de cele ale chiupului. Prin grija elevului Hodirnaș Dio-nisie de la Liceul economic din Mediaș, au fost salvate o parte din fragmentele chiupului pe care-l semnalăm (fig. 13/1,2).

Cercetările noastre la fața locului (fig. 12) s-au soldat numai cu găsirea unei fusaiole din lut ars de culoare cărămizie (fig. 13/3). Analogiile cu alte descoperiri similare ne permit să stabilim că chiupul avea înălțimea de 60—70 cm. El a fost confecționat din pastă fină, ameste-cată cu nisip, lucrată la roată și bine arsă; e ornamentat cu benzi din linii ondulate și drepte (fig. 13/1—2).

Culoarea, forma, ornamentația, înălțimea, analogiile cu alte vase mari de provizii desco-perite pe teritoriul patriei noastre³² ne îndreptătesc să conchidem că e vorba de un chiup dacic (*dolium*), Krausengefäss care-și are originile în epoca Latène³³, continuându-și exis-tența și întrebuințarea în epoca stăpînirii romane și apoi pînă în secolele IV—V³⁴. Ornamentele formate din benzi de linii ondulate pe buză, umeri sau pereți, aflate pe diferite fragmente de chiupuri sau vase provenite din așezările de la Morești, Cipău, Lechința, Sf. Gheorghe, Olteni, Spanțov, Alexandria, Poienesti, Trușești, Independența, Bălteni etc., datate în sec. IV—V ne îndreptătesc să atribuim cu probabilitate acest vas de provizii populației autohtone (sec. I Ve.n.)

*

²⁶ I. Berciu, în *Apulum*, V, p. 598—611; I. H. Crișan, *op.cit.*, p. 232.

²⁷ C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, București, 1954, p. 101—102; pl. XVIII/18.

²⁸ K. Horedt, în *Materiale*, II, 1956, fig. 14/7, 11, 12.

²⁹ D. Protase, *Problema continuității...*, p. 109—110.

³⁰ D. Berciu, *op.cit.*, p. 598—611; K. Horedt, în *Materiale*, I, 1953, p. 796, fig. 7/3—5, 7, 8, 11.

³¹ Muncitorii necunoscînd importanța descoperirii, au fragmentat și mai mult cioburile de chiup și le-au împrăș-tiat în marginea pîrîului.

³² Un repertoriu privind chiupurile descoperite pe teritoriul Transilvaniei a fost întocmit de I. Berciu, *op.cit.*; vezi și D. Protase, *op.cit.*, p. 65—67.

³³ Asupra originii vaselor mari de provizii, vezi D. Protase, *op.cit.*, p. 66 (cu bibliografia problemei); I. Berciu, *op.cit.*, p. 597—611.

³⁴ K. Horedt, *op.cit.*, p. 796; I. Berciu, *op.cit.*, p. 610.

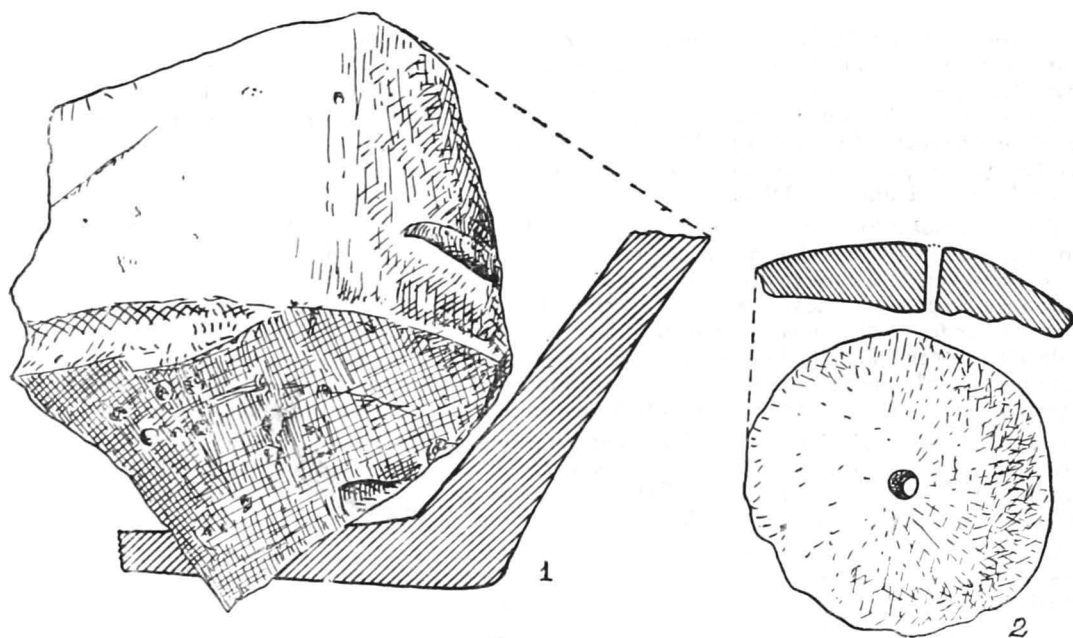

Fig. 11

Fig. 11. — Curciu — Fund de chiup (1) și rișniță (2).

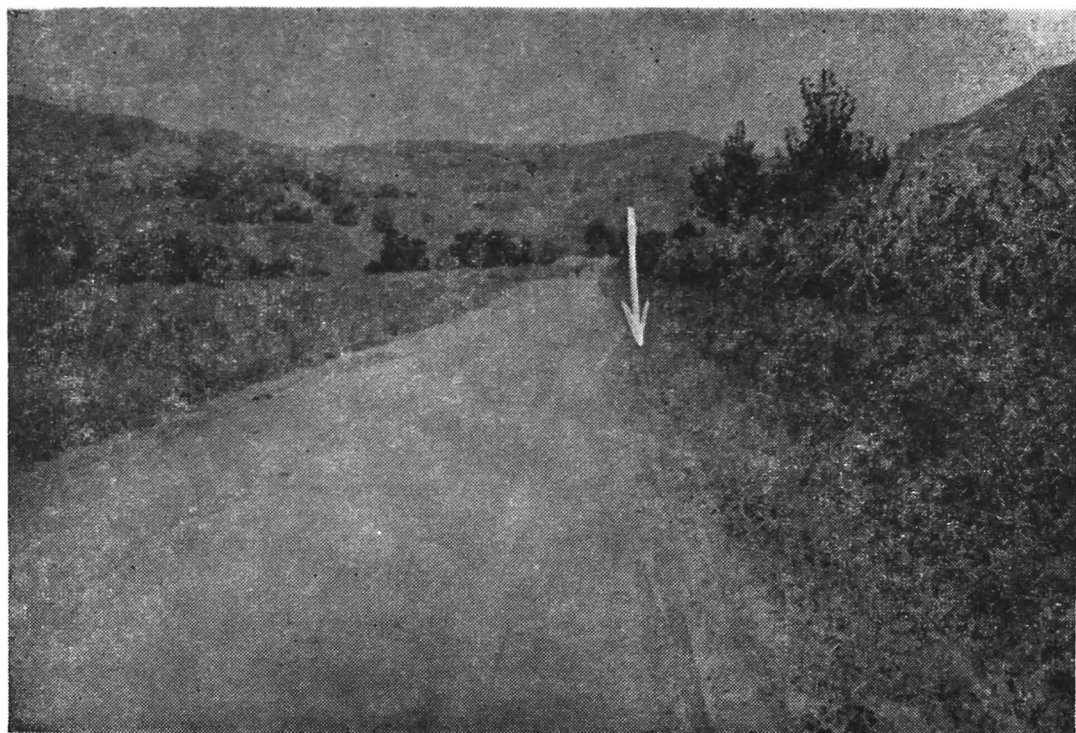
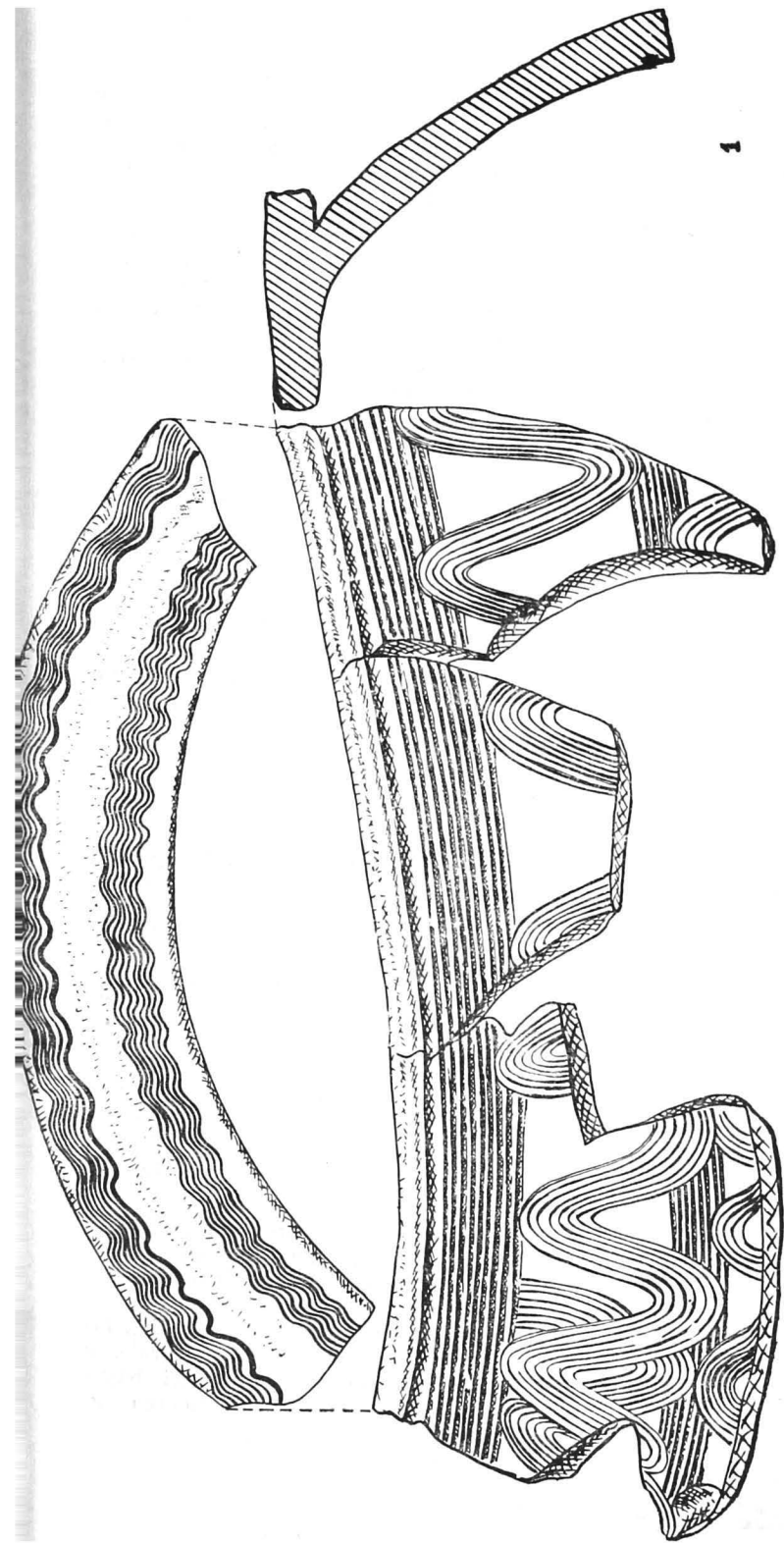
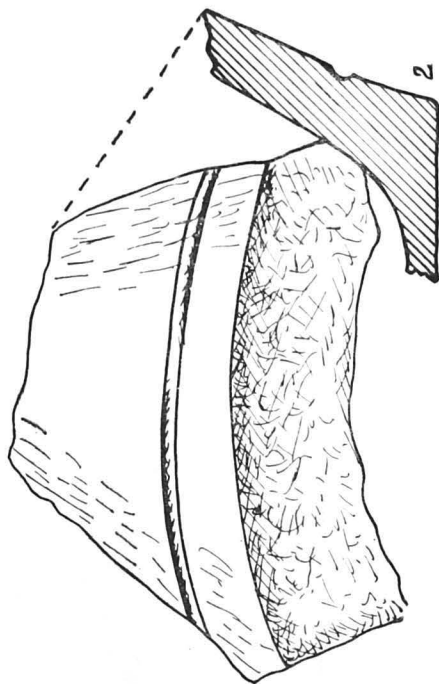

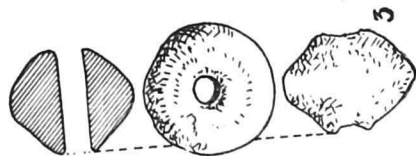
Fig. 12. — Curciu — „La Cruce”. Locul descoperirii chiupului.

1

2

3

13. — Curciu — „La Cruce”, Fragmente de chiup (1, 2) și fusaiolă (3).

Fig. 14 — Privire panoramică a regiunii din jurul așezării.

Pe marginea descoperirilor arheologice efectuate în anii 1968—1970 „La Fintini” și „La Cruce” și ținând seama de cele semnalate de H. Schroller, G. D. Teutsch și K. Horedt³⁵ se desprind câteva concluzii.

În primul rînd, cercetările preliminare, de suprafață, efectuate „La Fintini” au dovedit existența unei așezări omenești care, așa cum se desprinde din analiza materialului ceramic, își are începuturile la sfîrșitul epocii neolitice (1900—1700).

Atestarea culturilor materiale Coțofeni, Sighișoara (Wietenberg), Hallstatt, Latène, a ceramicii dacice și provinciale din perioada stăpînirii romane în Dacia pînă în sec. IV e. n. pledează pentru continuitatea unei vieți omenești în această așezare în tot acest răstimp. Faptul este confirmat de chiupul descoperit „La Cruce” și de descoperirile mai vechi de pe teritoriul satului Curciu. Viitoare cercetări vor putea confirma sau infirma existența culturilor materiale și legăturile dintre acestea.

Chiupul descoperit „La Cruce” nu apare ca o descoperire izolată, ci se încadrează în mod organic în aria arheologică și în seria de obiecte aflate pe teritoriul satului. Descoperirea lui are importanță și prin faptul că contribuie la îmbogățirea repertoriului de vase mari de provizii (*dolia*) aparținînd eventual populației autohtone.

Ceramica dacică specifică perioadei Latène, rișnița, ceramica romană de tip provincial, ornamentația cu benzi ondulate și orizontale constituie dovezi grăitoare în ceea ce privește atribuirea așezării de la „Fintini” populației autohtone, dacice, începînd cu sec. III î. e. n. și apoi daco-romanilor pînă în sec. IV e. n.

Așezarea dacică amplasată în fundul acestei văi, lîngă două izvoare, într-o depresiune înconjurată cu dealuri împădurite, cu ieșirea spre sud închisă transversal de un mamelon prelungit, (fig. 14) ca o poartă a unei cetăți naturale, a fost foarte favorabilă populației băștinașe în ceea ce privește practicarea agriculturii și păstoritului, precum și pentru apărare.

³⁵ Vezi mai sus, notele 1—5.

Descoperirea de „La Fintini” se încadrează în zona așezărilor dacice din regiunea Tîrnavei Mari și Mici ca cele de la Gogan, Bratei, Mediaș, Bernadea, Sighișoara etc.

Ambele descoperiri prezintă o importanță istorică deosebită prin faptul că ele reprezintă documente care pot fi invocate în favoarea continuității populației daco-romane în Dacia după 271.

DIONISIE RADU

BODENFUND E AUF DEM GEBIET DES DORFES CURCIU (BEZ. SIBIU)

(Zusammenfassung)

Der Verfasser berichtet über zwei, 1968 und 1969 auf dem Gebiet des in der Nähe der Stadt Mediaș gelegenen Dorfes Curciu gemachte archäologische Funde. Der erste ist eine Ansiedlung, deren Anfänge aufgrund der Keramik zu Ende des Neolithikums angesetzt wurden. Die anlässlich von Feldarbeiten aus einer Tiefe von 30 cm ans Licht gebrachte Tonware gehört einer Reihe von Kulturen an: Coțofeni (Abb. 4/1), Wietenberg (Abb. 4/3—6), Latène (Abb. 7/8), Hallstatt (Abb. 6), klassisch dakisch (Abb. 7/6), römerzeitlich und nach-römerzeitlich (3. — 4. Jh.) (Abb. 9, 10, 11).

Aufgrund der letzteren stellt der Verfasser die Kontinuität der einheimischen dakisch-getischen und dakisch-römischen Bevölkerung für diesen Zeitraum, bis ins 4. und 5. Jh. fest.

In der Ansiedlung wurde eine Handmühle und die Scherben eines grossen Krausengefässes gefunden, wie sie häufig in den dakischen Burgen und Siedlungen Rumäniens vorkommen.

Der zweite Fund ist ein Krausengefäss (Abb. 13/1—2), das gleichfalls auf der Flur des Dorfes zum Vorschein kam und von dem der Verfasser nur einen Teil retten konnte. Es sind nur wenige Bruchstücke, doch konnte mit ihrer Hilfe, nach Grösse, Form, Beschaffenheit des Tons, Farbe und Verzierung die Zugehörigkeit und Zeitstellung des Gefässes bestimmt werden. Es wurde ins 4.—5. Jh. datiert und den, nach 271 in Dazien verbliebenen Dako-Römern zugeschrieben.

Beide Funde können als dokumentarische Beweise für die Kontinuität der dakisch-römischen Bevölkerung in dem 271 von Kaiser Aurelianus aufgegebenen Dazien angeführt werden.

UN MORMÎNT DE INCINERAȚIE DE LA CRISTURUL SECUIESC

În depozitul Muzeului de istorie din Cluj¹ se găsește inventarul unui mormînt de incinerație care face parte din lăsamîntul profesorului de desen Borbély Sámuel. Complexul (nu avem nici un fel de amănunte asupra condițiilor descoperirii) provine de la Cristurul Secuiesc, din partea de hotar numită „Zata”, și conține, alături de oasele de om incinerate, două fibule de bronz, o cataramă de bronz, un vîrf de lance din fier, o lamă de cuțit din fier, un obiect din tablă de fier de forma unui con turtit lateral și o plăcuță de fier.

Cele mai importante piese din cadrul inventarului sînt cele două fibule cu care, de altfel, am încercat și datarea mormîntului.

Fibulă (nr. inv. IV 2709; planșa I/6 și II/6; dimensiuni: lungimea totală 5,4 cm; lungimea resortului 2,3 cm; lungimea acului 3,8 cm). Exemplarul este bine păstrat, lipsindu-i doar port-agrafa; totuși, se distinge ușor porțiunea pe care ea a făcut corp comun cu piciorul fibulei.

Fibulă (nr. inv. IV 2710; planșa I/1 și II/1; dimensiuni: lungimea totală 4,1 cm; lungimea resortului 1,8 cm). Acul și jumătate din spirale lipsesc, resortul păstrîndu-se totuși pe întreaga lungime. Port-agrafa este perforată în două locuri² orificiile avînd formă rotundă. Cele două fibule sînt de proveniență romană și aproape identice; deosebirea dintre ele constă în faptul că la al doilea exemplar port-agrafa pornește direct din nodozitate, iar cercul de sub nodozitate lipsește. Ambele piese fac parte din categoria celor „kräftig profilierte”, cu o singură nodozitate și cu arcul liber neacoperit de plăcuță⁴. Ele se termină, fiecare, cu un „bouton à pointe”. Numeroase în Imperiul Roman și în teritoriile învecinate, aceste fibule aparțin variantei tîrzii a tipului puternic profilat, adică se pot data în secolul I e. n.⁵, foarte probabil (mai ales în Dacia) și în primii ani ai celui următor.

Cataramă (nr. inv. IV 2708; planșa I/5 și II/5; dimensiuni: lungime maximă 6,1 cm; lățime maximă 3,25 cm; dimensiunile plăcuței: lungimea 3,9 cm; lățimea 2,1 cm). Obiectul este făcut dintr-o plăcuță de bronz pliată în două, care la îndoitură cuprinde axul ce face corp comun cu catarama propriu-zisă și de care este prins (odinioară fiind mobil) acul. Catarama propriu-zisă este în formă de *pella* și se termină spre interior cu două volute. Plăcuța de bronz pliată este prinsă cu patru nituri care, pe partea vizibilă la purtat, sînt înconjurate fiecare cu un cerc incizat. Pe aceeași parte, cele trei laturi libere ale dreptunghiului sînt ornamentate, foarte aproape de margine, cu o incizie dreaptă, puțin adîncă. Partea care nu se vede

¹ Țin să mulțumesc, și pe această cale, lui H. Daicoviciu și N. Vlăsa pentru faptul de a-mi fi semnalat și dat spre publicare acest mormînt, precum și pentru observațiile și sugestiile făcute.

² Faptul că e perforată pledează pentru forme tîrzii ale acestui tip; v. I. Kovrig, în *DissPann*, Ser. II, nr. 4, Budapesta, 1937, p. 116.

³ I. H. Crișan, *Fibule romane din colecțiile Muzeului de istorie Cluj*, în manuscris, pentru consultarea căruia țin să mulțumesc în mod deosebit autorului.

⁴ O. Almgren, în *Mannus-Bibliothek*, nr. 32, Leipzig, 1923, p. 34.

⁵ E. Reinbacher, în *Varia archaeologica Wilhelm Unversagt zum 70 Geburtstag dargebracht*, Berlin 1964; pentru datare p. 149; pentru ilustrație pl. 27 b, nr. 1.

la purtat este neornamentată și mult mai puțin îngrijit lucrată. Piesa este un produs roman⁶.

Vîrf de lance (nr. inv. IV 2 705; planșa I/4 și II/4; dimensiuni: lungime 13,4 cm; lățime 2,95 cm; diam. exterior al tubului de înmănușare 1,9 cm). Pe ambele fețe ale părții aplatizate există o nervură mediană destul de bine păstrată. Aproximativ de la jumătate în spre vîrf porțiunea aplatizată este îndoită. Factura este romană.

Lamă de cuțit (nr. inv. IV 2 706; planșa I/3 și II/3; dimensiuni: lungimea maximă 11,2 cm; lățimea maximă 1,3 cm; grosimea maximă 0,3 cm; lungimea lamei propriu-zise 7,3 cm). Lama este simplă, cu un singur tăiș. Lipsește orice fel de ornament, nervură sau canal de singe.

Obiect de fier de forma unui con turtit lateral (nr. inv. IV 2707; IV 2707 a-c; planșa I/7 și II/7 a-b; dimensiuni: înălțimea 10,9 cm; lățimea 14,25 cm). Obiectul este confecționat din tablă de fier și este de forma unui con, gol pe dinăuntru, turtit lateral și cu baza lipsă. De asemenea lipsește o porțiune (vezi planșa II/7a) chiar din conul propriu-zis.

Utilizarea piesei nu se poate stabili cu precizie. În orice caz, ea a fost învelitoare de metal, fie a unui obiect plin (lemnul unei lănci, al unei unelte etc.) fie a unui gol (o teacă de piele etc.).

Plăcuță de fier (nr. inv. IV 2707 d; planșa I/2 și II/2; dimensiuni: lungimea 4,7 cm; lățimea maximă 1,4 cm; grosimea 0,2 cm). Piesa este ruptă la ambele capete. La unul din ele tabla e îndoită, iar la celălalt dreaptă, cu un orificiu al cărui diametru este de 0,2 cm. Nu cunoaștem utilizarea.

Oase de om incinerate (nr. inv IV 2711). Fragmentele păstrate ne indică un copil, cel mult un adolescent. Este vorba de câteva fragmente de calotă craniană, două fragmente de coastă, un fragment de os lung⁷.

Scurte concluzii. Mormintul pe care l-am prezentat se găsește în interiorul provinciei, într-un punct situat în estul ei. Piese din inventar nu prezintă urme de trecere prin foc, ceea ce ne duce la concluzia că ele nu l-au însoțit pe mort pe rugul funerar. După fibule, putem data mormintul cel mai târziu în primii ani ai sec. al II-lea. Afirmațiile asupra etnicului celui incinerat, o datare mai precisă ca, de altfel, orice considerații mai ample nu sînt permise din lipsa oricăror informații asupra condițiilor descoperirii. Nu știm, de exemplu, dacă inventarul este complet și nici dacă unele piese nu provin din alte morminte.

Publicarea acestui mormint își propune introducerea în circuitul științific a unor piese de inventar funerare interesante. N-ar fi exclus ca o viitoare cercetare a punctului „Zata” din hotarul Cristurului Secuiesc să ducă la descoperirea unei necropole din care va fi făcut parte și mormintul publicat aici⁸.

T. SOROCEANU

UNE TOMBE À INCINÉRATION DE CRISTURUL SECUIESC

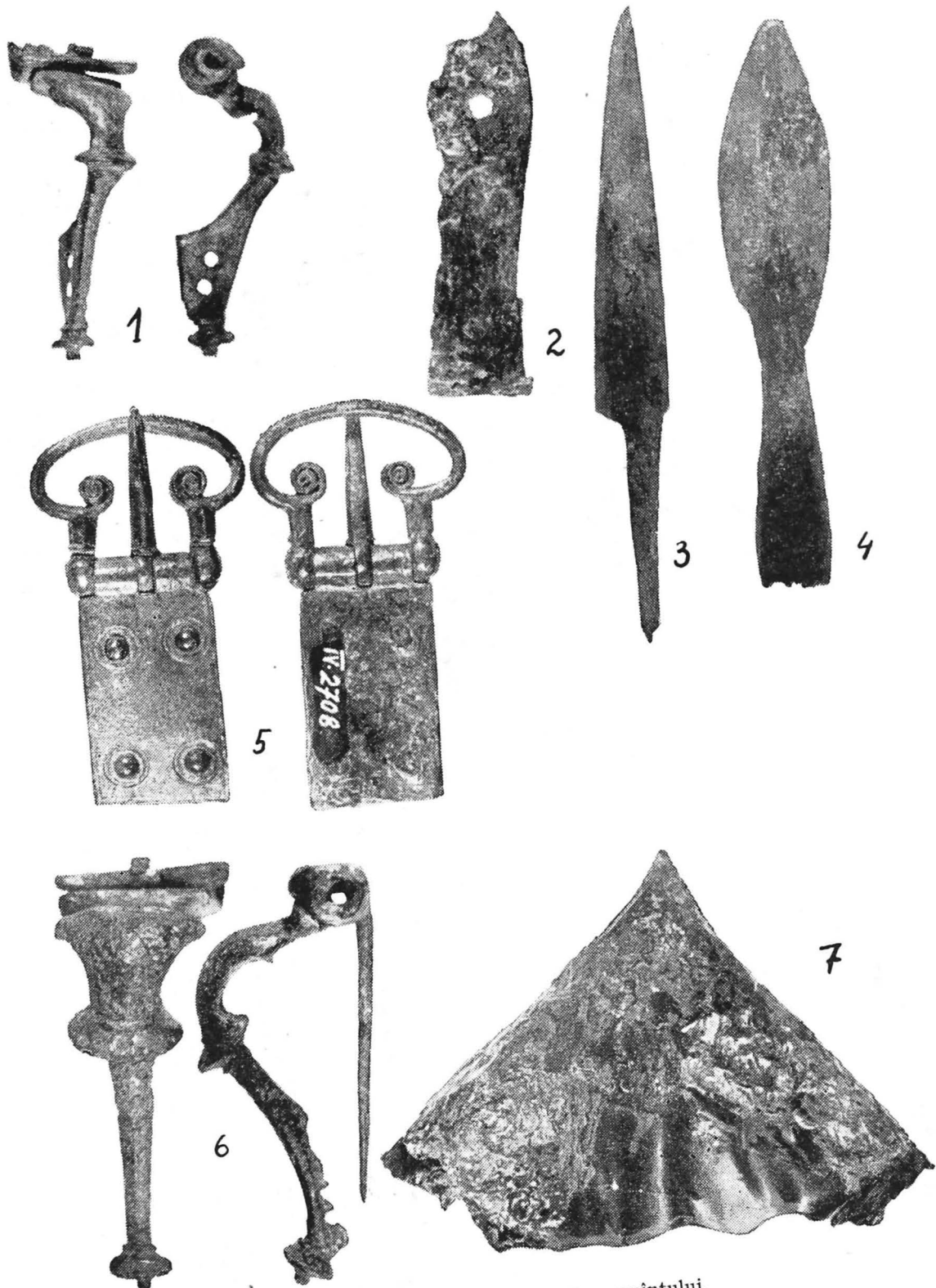
(Résumé)

On publie l'inventaire d'une tombe à incinération trouvée au lieu-dit „Zata”, près de Cristurul Secuiesc (Székelykeresztúr). Les circonstances de la découverte étant inconnues, le commentaire qui accompagne la description des objets (dans la plupart des cas de provenance romaine) est bref, contenant, en principal, la datation du complexe (les fibules en bronze nous y aident): au plus tard, les premières années du II-ème siècle de n. è., sans pouvoir établir avec certitude l'appartenance ethnique.

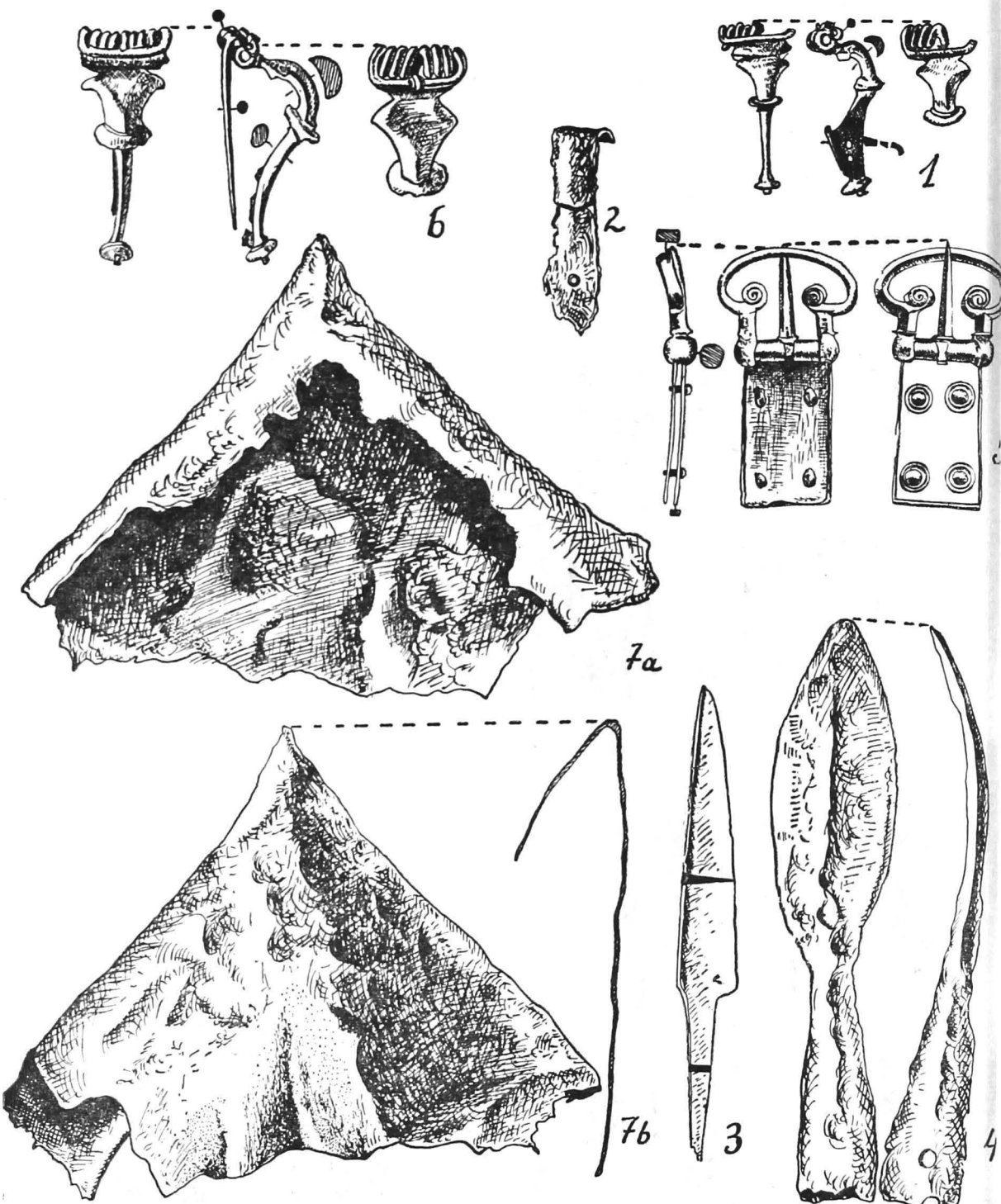
⁶ Cataramele în formă de *pella* sînt destul de dese, însă și din cauză că nu am putut consulta o lucrare de specialitate consacrată cataramelor, dau o analogie destul de îndepărtată: *Godišnik*, Plovdiv, 1925, p. 165, nr. 4 și p. 167, fig. 53 (la stînga). Plăcuța pliată a piesei noastre e înlocuită cu un cadru cu ornamente ajurate. Piesa este tot din bronz și se datează în sec. al II-lea. Vezi și Robert Forrer, *Strasbourg-Argenterae*, Strasbourg, 1927, Band II, p. 535, fig. 395, B-D.

⁷ Oasele sînt bine și uniform arse și aparțin, foarte probabil, unui singur individ. Din păcate, fragmentele de schelet păstrate nu prezintă elemente sigure pentru stabilirea altor amănunte. Țin să mulțumesc, încă o dată, dr. H. K. Roth, de la Institutul de anatomie umană (Cluj) pentru datele pe care a avut amabilitatea să mi le furnizeze.

⁸ Vezi *TIR*, L 35, București, 1969, articolul *Cristurul Secuiesc*, asupra resturilor romane din jurul localității în cauză.

Planşa I. — Inventarul mormintului.

Planșa II. — Inventarul mormintului.

URME ALE LEGIUNII A V-A MACEDONICA LA ARADUL NOU?

În literatura arheologică privind perioada stăpînirii romane în Dacia e consemnat faptul că de-a lungul cursului Mureşului inferior, romanii au creat pe porţiunea dintre castrul de la Micla şi postul vamal de la Seghedin (probabil Partiscum) un cordon militar defensiv. Acesta avea menirea să asigure paza Banatului roman şi să vegheze asupra navigaţiei pe riul numit¹. Dintre aceste puncte de pază şi control, toate situate pe malul sudic al Mureşului, în cele de la Bulci², Sinnicolaul Mare³ şi Cenad⁴ se ştie că se aflau cantonate unităţi militare ale legiunii a XIII-a Gemina, pe cînd la Aradul Nou⁵ se susţine că ar fi staţionat un detaşament al legiunii a V-a Macedonica.

O lectură atentă a unor pasaje privind Banatul roman, din recenta lucrare a lui D. Tudor⁶, ne-a trezit bănuiala în privinţa autenticităţii documentare despre o staţionare a unei unităţi a legiunii a V-a Macedonica la Aradul Nou. Comparînd, anume, textele din lucrarea amintită, privind urmele romane descoperite la Aradul Nou şi Cărani (fosta Mertişoara, Merczidorf) se constată că în ambele locuri au apărut materiale identice: cărămizi cu ştampila legiunii a V-a Macedonica, ceramică provincială romană, *terra sigillata* şi monede romane de la Augustus, Domiţian şi Vespasian.

Cum sursa principală pentru dovedirea staţionării unor anumite unităţi militare romane o constituie ştampilele pe cărămizi sau alte mărturii epigrafice, am consultat izvorul de bază indicat pentru ambele localităţi, adică *CIL*, III, p. 1019. În locul menţionat, textul este următorul: „La construcţia căii ferate Timişoara-Arad s-au găsit vase romane de diferite forme şi mărimi, din lut nears ca şi din *terra sigillata*, monede de aramă şi argint de la Vespasian, Augustus, Domiţian etc. şi resturi de cărămizi excepţional arse cu ştampila legiunii a V-a”⁷. Reiese, aşadar, din textul citat că materialele, date ca fiind găsite la Aradul Nou, respectiv la Cărani, au fost descoperite undeva, de-a lungul căii ferate, pe traseul dintre Timişoara şi Arad.

¹ Carl Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, în *Beiträge*, V/2, Wien-Leipzig, 1937, p. 137; C. Daicoviciu, *Siebenbürgen im Altertum*, Bucureşti, 1943, p. 99; J. Szilágyi, în *KözlCluj*, III/1, 1943, p. 89; C. Daicoviciu, în *AISC*, IV, 1944, p. 318; Şt. Ferenczi, în *A kolossudri V. Babes és Bolyai Egyetemek Közleményei*, 1—2, Cluj, 1956, p. 161—162; M. Macrea, în *IstRom*, I, 1960, p. 376.

² Fl. Romer, *Műregészeti kalauz*, Budapesta, 1866, p. 125; *CIL*, III, 8064, 21; B. Milleker, *Delmagyarország régiséglelei*, II, Timişoara, 1899, p. 16; C. Patsch, *op.cit.*, p. 137; V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti, 1937, p. 120; C. Daicoviciu, *Bănatul şi iazygi*, în *Apulum*, I, 1942, p. 104; D. Tudor, *Oraşe, Itiguri şi sate în Dacia română*, Bucureşti, 1968, p. 59.

³ T. Ortway, *Temes vármegye története*, Budapesta, 1914, p. 113 şi J. Szilágyi, *op.cit.*, p. 89; cf. C. Daicoviciu, în *AISC*, IV, 1944, p. 318.

⁴ *ArchKözl*, Budapesta, VIII, 1871, p. 3—16; *CIL*, III, 8064, 22; B. Milleker, *op.cit.*, II, p. 18; C. Patsch, *op.cit.*, p. 137; V. Christescu, *op.cit.*, p. 120; C. Daicoviciu, în *Apulum*, I, 1942, p. 104; Al. Borza, în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 551; D. Tudor, *op.cit.*, p. 57—58; L. Mărghită, în *RevMuz*, nr. 5, 1968, p. 446.

⁵ B. Milleker, *op.cit.*, p. 13—14; C. Daicoviciu, *op.cit.*, p. 104; J. Szilágyi, *op.cit.*, p. 89.

⁶ D. Tudor, *op.cit.*, p. 55 şi 58.

⁷ „Beim Bau der Temesvar-Arader Eisenbahn sind römische Gefässe aller Art und Grösse, von rohem Ton wie von *terra sigillata*, Münzen von Kupfer und Silber von Vespasian, von Augustus, Domitian u.s.w. und Reste vorzüglich gebrannter Ziegel mit dem Stempel der V. Legion gefunden worden”.

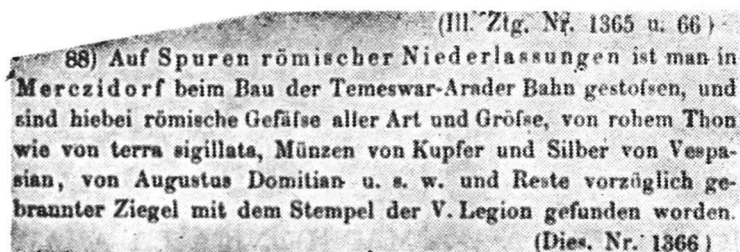

Fig. 1. — Știrea din *Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit*, 1869, col. 287 (nr. 88) despre descoperirea de urme romane la Merțisoara (Cărați).

Cum *CIL*, III, p. 1019 este citat în literatura arheologică pentru a dovedi prezența unui detașament din *legio V Macedonica*, atît la Cărați⁸, cit și la Aradul Nou⁹, o lămurire se putea obține numai cercetîndu-se indicația bibliografică dată în *CIL*, adică *Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit* XVI (1869), col. 287 ex *Illustr. Zeitung* nr. 1365, 1366. Periodicele amintite — apărute la Nürnberg, respectiv Leipzig — neputînd fi găsite în bibliotecile din România, ne-am adresat Bibliotecii Universității din Leipzig, care ne-a pus la dispoziția cite o fotocopy a paginilor indicate din ambele publicații¹⁰. Atît „*Illustrierte Zeitung*”, nr. 1366¹¹, cit și „*Anzeiger für Kunde...*”¹² (vezi fig. 1), publică exact același text, revista muzeului din Nürnberg preluînd fără adaosuri sau comentarii știrea apărută în ziarul din Leipzig. Partea de început a textului — în traducere — este concepută astfel: „S-a dat de urme de așezări romane la Merțisoara, cu ocazia construcției căii ferate Timișoara—Arad, și cu această ocazie s-au găsit vase romane de diferite forme și mărimi...” (în continuare textul este identic cu cel din *CIL*, III, p. 1019)¹³.

Reiese, așadar, că dintr-o neatenție, redacția *CIL* a lăsat să se suprimă din textul original al știrii publicate în ziarul din Leipzig tocmai locul exact al descoperirii, anume Merțisoara (actuala localitate Cărați). Localizarea corectă, la Cărați (vezi fig. 2), a descoperirii, pe baza datelor din revista muzeului de la Nürnberg și a știrii din *CIL*, III, p. 1019, a dat-o învățatul vienez Carl Patsch în studiile sale privind Banatul roman¹⁴. Datorită lui, localitatea Cărați a intrat în literatura arheologică românească în rîndul așezărilor cu urme ale legiunii a V-a Macedonica¹⁵.

Odată lămurită localizarea la Cărați a descoperirilor menționate în discutatul pasaj din *CIL*, III, p. 1019, rămîne să clarificăm întrebarea: cum s-a putut ajunge la fixarea aceleiași descoperiri la Aradul Nou? Credem că primul cercetător care a folosit știrea din *CIL*, răs-tălmăcind-o, poate cu buna intenție de a restringe posibilitatea de localizare a descoperirii,

⁸ C. Patsch, *op.cit.*, p. 138; Idem, *Banater Sarmaten*, în *Beiträge*, II, 1925, p. 203; C. Daicoviciu, *op.cit.*, p. 104.

⁹ Vezi nota 5, precum și Carl Gooss, *Studien zur Geographie und Geschichte des Trajanischen Daciens*, Sibiu, 1874, p. 74, nota 222.

¹⁰ Sintem îndatorați pentru promptul ajutor dr. Fritz Schaaf, director și lui G. Bernhardt, șeful serviciului informații de la Biblioteca Universității „Karl Marx” din Leipzig.

¹¹ *Illustrierte Zeitung*, (Leipzig), Nr. 1366 din 4.IX.1869, p. 190. Conform informației primite din partea lui G. Bernhardt, numărul 1365 al ziarului amintit în *CIL*, III, p. 1019 nu conține nici o referire la descoperirea făcută pe linia Timișoara-Arad.

¹² *Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit*, Neue Folge, Organ des germanischen Museums, vol. XVI, 1869, Nürnberg, coloana 287.

¹³ „Auf Spuren römischer Niederlassungen ist man in Merzdorf beim Bau der Temeswar-Arader Bahn gestossen, und sind hiebei römische Gefässe aller Art und Grösse [etc...] gefunden worden”. — Cuvintele subliniate din textul român și german sînt cele omise din *CIL*, III, p. 1019.

¹⁴ Vezi nota 8.

¹⁵ C. Daicoviciu, în *Apulum*, I, p. 109 și *Repertoriul arheologic al Republicii Socialiste România*, lucrare colectivă în manuscris. Exemplarul consultat se află în Biblioteca Institutului de istorie și arheologie din Cluj.

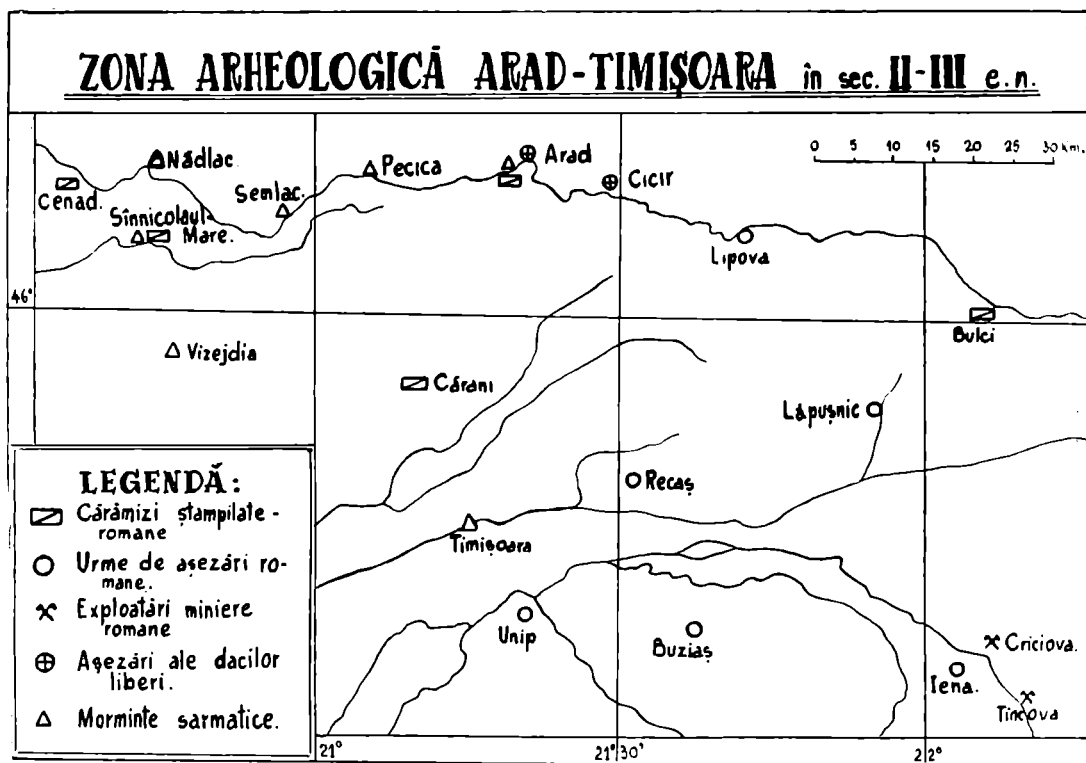

Fig. 2. — Zona arheologică Arad-Timișoara în secolele II—III e.n.

a fost Carl Gooss. Acesta, în 1874, adică la numai un an după apariția volumului III din *CIL*, vorbind, în lucrarea sa „Studii asupra geografiei și istoriei Daciei Traiane”, despre staționarea concomitentă a legiunilor a XIII-a Gemina și a V-a Macedonica în Banat, într-o anumită perioadă de timp, afirmă într-o notă textual: „Cărămidă a (legiunii) V. Mac. găsită pe Mureș (sublinierea noastră) la construcția căii ferate arădene, cf. Leipziger Illustr. Ztg. din acest an”¹⁶. Localizarea, cu de la sine putere, pe Mureș, de către C. Gooss, a descoperirii, arată că el n-a consultat textul original al ziarului din Leipzig, ci l-a preluat tot din *CIL*, III, p. 1019. El a fost urmat de B. Milleker, cunoscutul autor al repertoriului despre descoperirile arheologice din Banat, care, sprijinindu-se pe informația lui C. Gooss, o reproduce textual, integrând această știre în catalogul descoperirilor pe localități la Aradul Nou (nu fără a pune un semn de întrebare după numele localității)¹⁷. Odată înregistrată de Milleker drept descoperire „pe malul Mureșului”, deci, probabil, după el, la Aradul Nou, într-un repertoriu ce s-a bucurat de mare circulație în rândurile cercetătorilor, această știre a fost preluată drept bună, intrând astfel ca un adevăr necontestat în studii de specialitate și lucrări de sinteză¹⁸.

După expunerea de mai sus, credem că o concluzie se impune de la sine: la Aradul Nou nu s-au descoperit cărămizi cu stampila legiunii a V-a Macedonica, după cum în mod greșit presupuneau C. Gooss și B. Milleker, și cu atât mai puțin alte categorii de materiale romane

¹⁶ C. Gooss, *op.cit.*, p. 74, nota 222.

¹⁷ B. Milleker, *op.cit.*, II, p. 13—14.

¹⁸ Cf. lucrările din notele 1 și 5. Având ca trimitere bibliografică la *CIL*, III, p. 1019 și Milleker, *op.cit.*, p. 13—14, Aradul Nou figurează și în *T.I.R.*, Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium, I, 34, Budapesta, 1968, p. 30 cu „römlische Mauerfundamente” (1) și „Stempel Leg. V. Mac.” (informație D. Protase — Cluj).

aparținătoare unei așezări, cum spune prof. D. Tudor¹⁰. Textul incomplet, publicat în *CIL*, III, p. 1019, care a indus în eroare, provocând confuzie printre cercetători, se referă la localitatea Cărați (Mertișoara). Astfel o descoperire, făcută acum un secol, dar fals localizată, va trebui corectată în literatura noastră arheologică.

EGON DÖRNER

GIBT ES SPUREN DER LEGIO V MACEDONICA BEI ARADUL NOU?

(Zusammenfassung)

In verschiedenen Fachschriften (siehe Fussnote 5 und 18) wird behauptet, bei Aradul Nou (Neuarad, Újarad) seien römische Ziegel mit dem Stempel der *Legio V Macedonica* gefunden worden. Die hierfür angeführte Stelle aus *CIL*, III, S. 1019 spricht jedoch nur von römischen Funden zwischen Temeswar und Arad. Fotokopien der im *CIL* angeführten Quellen, nämlich: *Illustrierte Zeitung* (Leipzig), 1869 Nr. 1366 und *Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit* (Nürnberg), 1869 Spalte 287 — die wir den Herren Dr. Fritz Schaaf, Direktor und G. Bernhardt, Abteilungsleiter an der Bibliothek der „Karl Marx“-Universität Leipzig verdanken — beweisen, dass der angeblich als in Aradul Nou gemachte Fund, eigentlich in Merczydorf (heute Cărați) zum Vorschein kam (Abb. 1). Zu dieser falschen Ortsbestimmung hat der verstümmelte Text aus *CIL*, III, S. 1019 beigetragen, der von Carl Gooss (Fussnote 9) und B. Milleker (Fussnote 5) als „an der Marosch“, bzw. „am Maroschufer“ und „Neuarad (Új-Arad?)“ ausgelegt wurde.

¹⁰ *Op.cit.*, 58. În schimb, în 1962, la Aradul Nou s-a descoperit o cărămidă cu stampila legiunii a IV-a Flavia Felix. Vezi I. Glodariu, *Legio IV Flavia Felix în Dacia*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 431; D. Protase, *Legiunea IIII Flavia la nordul Dunării și apartenența Banatului și Olteniei de vest la Provincia Dacia*, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 48 și fig. 2.

LIMESUL ROMAN ÎN ZONA CASTRULUI DE LA BOLOGA

Cucerirea Daciei în anul 106 e.n., după o campanie îndelungată și dificilă, reprezintă etapa finală a unui deosebit de lung proces de penetrație a Romei la nordul Dunării¹. Ocuparea acestui teritoriu și în scurtă vreme romanizarea lui a asigurat imperiului o bază de operații de prim rang, care permitea atacarea dușmanului din flanc. Daciei, bastion înaintat în lumea barbară, i s-a încredințat un rol complex în strategia imperială². Cucerită printr-un uriaș efort militar, Dacia a putut fi menținută numai printr-o continuă grijă pentru organizarea unei apărări puternice și printr-o acțiune sistematică de romanizare rapidă și profundă. De aceea apărarea Daciei a fost o preocupare permanentă pentru împărați, iar interesele multiple ale imperiului au determinat eforturi deosebite pentru păstrarea ei. Măsurile defensive s-au încadrat în frontul mai larg al apărării părții europene de nord a imperiului și au atins maxima eficiență la începutul secolului al III-lea³.

Sistemul defensiv al Daciei romane prezintă trăsături specifice cu particularități determinate în primul rând de configurația terenului⁴. Ansamblului de mijloace defensive de la frontierele Daciei i s-a dat, după denumirea generală a frontierelor imperiale, numele de limes⁵. Cum izvoarele și datele de amănunt asupra limesului Daciei lipsesc⁶, precizarea traseului lui s-a putut face numai prin urmărirea așezării pe teren a castrului și a fortificațiilor înaintate, „care cu oarecare aproximație, dat fiind că granița se află aproape întotdeauna în fața lor la o anumită distanță, delimitează teritoriul provinciei”⁷. Studiile efectuate asupra altor frontiere ale imperiului roman au dovedit că elementele componente caracteristice limesului variază nu numai după provincii, ci, chiar în cadrul uneia singură, și după terenul pe care îl traversează. Indiferent de specificul fiecărei provincii, elementele limesului alcătuiesc un tot coerent, completându-se reciproc. În forma sa ultimă limesul devine o barieră vizibilă, iar în unele locuri impozantă; dar nu forma este ceea ce îl definește. Aceasta presupune că pe lângă formele sale generale limesul poate conține elemente specifice condițiilor unei anumite regiuni.

¹ Despre cauzele cuceririi Daciei și desfășurarea războaielor dacice cităm următoarele lucrări mai importante: C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan* (Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa, V, 2), Wien-Leipzig, 1937; E. Kornemann, *Gestalten und Reiche*, Leipzig, 1943; R. Paribeni, *Optimus Princeps*, Messina, 1926; idem, *L'ordinamento della conquista di Traiano*, în *Dacia*, II, 1925, p. 1–21; V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 10 sqq.; C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucarest, 1945; idem, în *IstRom*, I, p. 255–338; R.P. Longden, *The Wars of Trajan*, în *CAH*, XI, 1945, p. 223–251.

² L. Homo, *Le Haut-Empire*, în *Histoire générale* dirigée par G. Glotz, *Histoire romaine*, tome III, p. 448 sqq.; W. Weber, în *CAH*, XI, p. 351–353; C. Daicoviciu, *op.cit.*, p. 79.

³ M. Macrea, *Apărarea graniței de vest și de nord-vest a Daciei pe timpul împăratului Caracalla*, în *SCIV*, 1957, p. 217, 244.

⁴ E. Fabricius, în *RE*, XIII, (1926), col. 642, s.v. *limes*, prezintă teoria lui A.v. Domaszewski, denumită „Talsperre” în legătură cu sistemul de apărare al Daciei.

⁵ G. Forni, *Ruggiero*, IV, s.v. *limes*, p. 1074–1083.

⁶ M. Macrea, în *IstRom*, I, p. 350 sqq.

⁷ C. Daicoviciu, *op.cit.*, p. 107; M. Macrea, *loc.*

În cele ce urmează este prezentată o porțiune din sectorul nord-vestic al limesului Daciei romane⁸, porțiune situată între Valea Poicului și Măgura Bologii, despre care (porțiune) credem că revenea spre apărare și control castrului roman de la Bologa. Acest subsector al limesului de nord-vest al Daciei este orientat NE-SV, distanța între punctele cele mai îndepărtate în care au fost descoperite posturi înaintate de observație și semnalizare este de 6–7 km (vezi harta). Observațiile prezentate de noi se vor referi mai puțin la castru, care este în general cunoscut⁹, și mai mult la linia înaintată de posturi de observație și semnalizare, inclusiv la sistemul propriu-zis de legătură între această linie înaintată și castru. Toate aceste observații sînt rezultatul unor cercetări arheologice efectuate începînd din anul 1965 în cadrul șantiierelor arheologice de la Bologa (jud. Cluj) și Buciumi (jud. Sălaj)¹⁰. Pornind de la caracterul nefinalizat al cercetărilor anterioare, care sînt rezultatul unor observații de suprafață, investigațiile noastre au avut drept scop: precizarea caracterului fortificațiilor înaintate cu ajutorul materialului arheologic, stabilirea tipului de fortificație căruia îi aparțin și, mai ales, obținerea unor detalii de construcție (plan, dimensiuni, sistem de construcție). Acest scop destul de restrîns s-a datorat faptului că ipotezele privitoare la existența liniei avansate sînt rezultatul unor cercetări de suprafață¹¹, fiind necesare, pentru precizare, săpături arheologice. Am exclus de la început posibilitatea urmăririi acestei linii înaintate pe toată lungimea și adîncimea ei, pornind de la considerentul că o cercetare simplă, lipsită de aportul fotografiei aeriene, nu poate duce (în cazul acesta) la rezultatul dorit. Dat fiind acest lucru, unele observații au un caracter provizoriu.

Cercetările efectuate în mai multe puncte situate în regiunea mai sus amintită au dovedit că ruinele fortificațiilor cercetate aparțin unor turnuri romane de observație și semnalizare, funcționalitatea fiecăruia depinzînd strict de poziția în teren.

Măgura Bologii. Pe panta nord-estică a acestui deal, pe un mic platou împădurit situat cam la 800 m de vîrf, se află ruinele unui turn¹². Ele se prezintă sub forma unui con cu

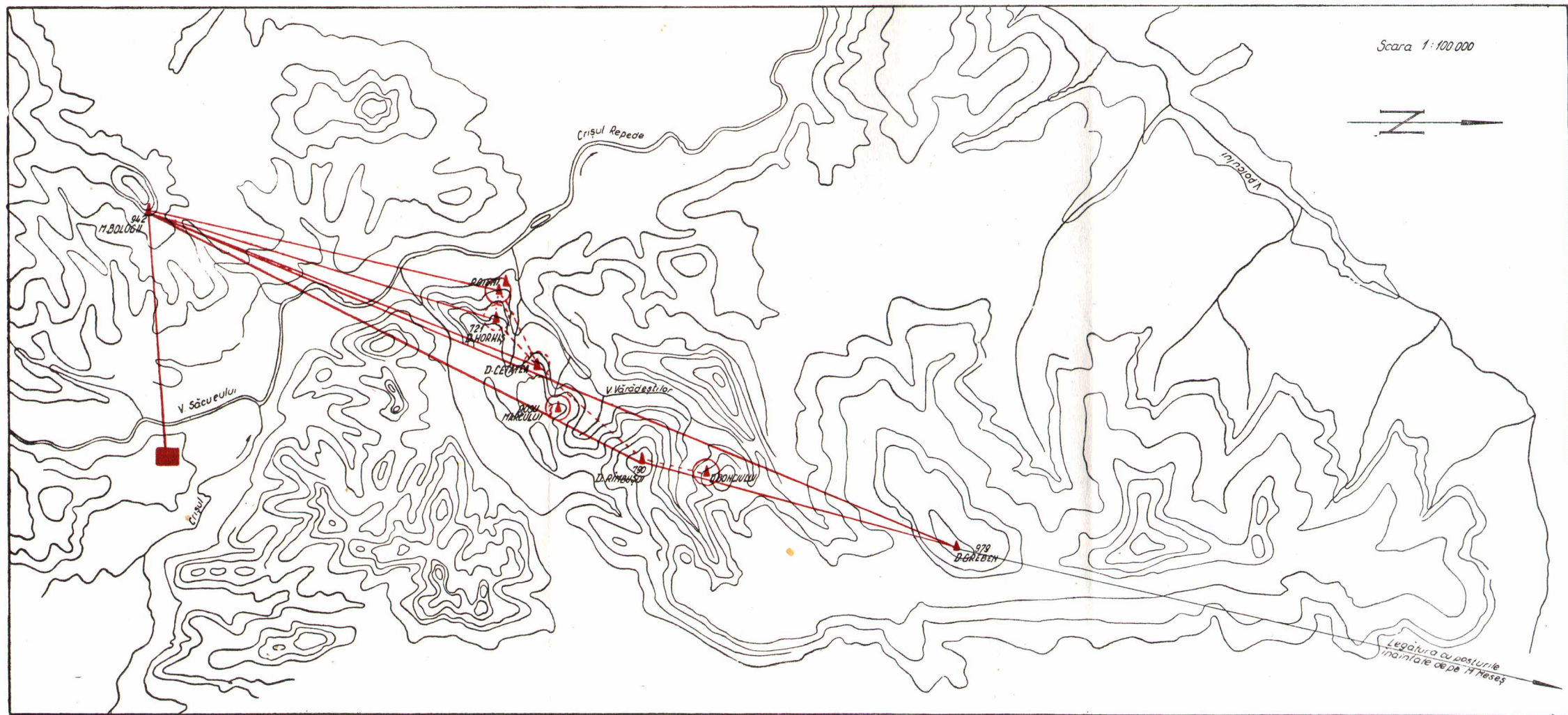
⁸ Limesul Daciei romane, considerat ca o subdiviziune a limesului danubian (sau mai degrabă transdanubian): I. Homo, *Nouvelle histoire romaine*, Paris, 1941, p. 398 sqq.; idem, *L'Empire romain. Le gouvernement du monde. La défense du monde. L'exploitation du monde*, Paris, 1925, p. 209 sqq., poate fi împărțit la rîndul lui în mai multe secțiunile ale căror elemente depind de forma de relief predominantă. Formula asupra căreia au căzut de acord toți specialiștii care se ocupă cu limesul este că limesul este o fișie de apărare organizată în rețea, care cuprinde într-un tot coerent întreaga organizare militară și administrativă și în general ansamblul vieții de la frontierele imperiului (G. Forni, s.v. *limes*, în *Ruggiero*, IV, p. 1080–1083). Schema lui poate conține mai multe elemente în funcție de loc, inamic și posibilități materiale, dar începînd cu cea mai simplă schemă pînă la forma cea mai complexă există un element fix, prezent permanent și în mod necesar și față de care se plasează toate celelalte elemente și acesta este drumul, care dă, de altfel, și numele de limes. Prezența drumului nu implică întotdeauna și alte mijloace de apărare (G. Forni, s.v. *limes*, în *Ruggiero*, IV, p. 1080, 1084). O prezentare de detaliu a limesului Daciei romane lipsește încă. În ansamblu e relativ bine cunoscut: C. Daicoviciu, *op.cit.*, p. 107 sqq.; M. Macrea, *op.cit.*, p. 351, 375–377. Sectorul de nord-vest al limesului Daciei romane a primit denumirea de *limes Dacicus* (C. Torma, *Adalék észak-nyugati Dacia föld- és helyirátához*, în *A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyve*, Pest, 1863, XI, p. 37). Cercetările de suprafață începute de mult timp au făcut posibilă cunoașterea elementelor limesului roman în acest sector: Șt. Ferenczi, *Die Erforschung des römischen Limes auf den Höhen des Meseşgebirges*, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 143–162; idem, *Observații cu privire la sistemul și caracterul așa-zisului „Limes Dacicus”*, în *ActaMN*, V, 1968, p. 75–99 cu întreaga bibliografie (extrem de amănunțit prezentată) referitoare la această problemă. A studia sau a prezenta izolat elementele constitutive ale unui ansamblu atît de coerent ca limesul (G. Forni, *op.cit.*, p. 1083–1094, elementele constitutive ale limesului) nu poate duce decît la erori dacă felul în care se încadrează în el nu este subliniat în mod constant. De aceea prezentarea oarecum separată a liniei înaintate de posturi de pîndă și semnalizare se face mai mult pentru a clarifica structura ei.

⁹ M. Macrea, *Castrul roman de la Bologa. Săpăturile din vara anului 1936*, în *ACMIT*, IV, 1932–1938, p. 195–233; E. Chirilă — N. Gudea, în *Materiale*, X (sub tipar).

¹⁰ Rezultatele parțiale ale acestor cercetări, extinse și în porțiunea posturilor înaintate de pe Munții Meseș, au fost cuprinse în lucrarea noastră de diplomă *Contribuții la cunoașterea limesului roman în zona Munților Meseș* (conducător științific: lector Hadrian Daicoviciu).

¹¹ În întregimea lor rezultatele acestor cercetări de suprafață sînt adunate și folosite foarte bine la Șt. Ferenczi, *loc.cit.*

¹² Turnul a fost descoperit și semnalat pentru prima dată de Șt. Ferenczi, în *SCIV*, X, 2, 1959, p. 339.

CASTRUL ROMAN DELA BOLOGA
 2. TURNURI CU RAZĂ MARE DE OBSERVAȚIE
 3. TURNURI CU CÂMP VIZUAL FOARTE REDUS
 4. TURNURI CU RAZĂ MEDIE DE OBSERVAȚIE
 5. LEGĂTURĂ VIZUALĂ DE TARE DISTANȚĂ
 6. LEGĂTURĂ VIZUALĂ REDUSĂ

Fig. 1. — Harta cu așezarea turnurilor în zona castrului de la Bologa.
<https://biblioteca-digitala.ro>

virful prăbușit în interior; înălțimea ruinelor este cam de 2 m. A fost executată o secțiune lungă de circa 10 m cu direcția SE-NV și au fost urmărite zidurile pe anumite porțiuni pentru stabilirea dimensiunilor și a formei. Turnul este de formă patrată, dimensiunile lui în interior fiind de $5,10 \times 5,10$ m (fig. 2). Zidul, construit în tehnica *opus incertum*, are grosimea de 0,95 m. Temelia zidului, cu pietrele prinse cu mortar, este mai groasă, ieșind spre exterior cu 0,20 m; înălțimea ei este de 0,40 m. În interiorul turnului, sub stratul de dărîmătură (bolovani, țigle, mortar), apare un strat de cenușă cu grosimea de 0,30–0,40 m, așezat deasupra pămîntului neumblat, aici o rocă nisipoasă de culoare roșie deschisă (fig. 3/1). În stratul de cenușă, care constituie nivelul de locuire, și mai ales în partea superioară a lui, au apărut numeroase fragmente ceramice, dintre care unele aparținînd unor oale (fig. 17/13, 18; fig. 18/1, 2, 4, 6), oase, țigle și olane.

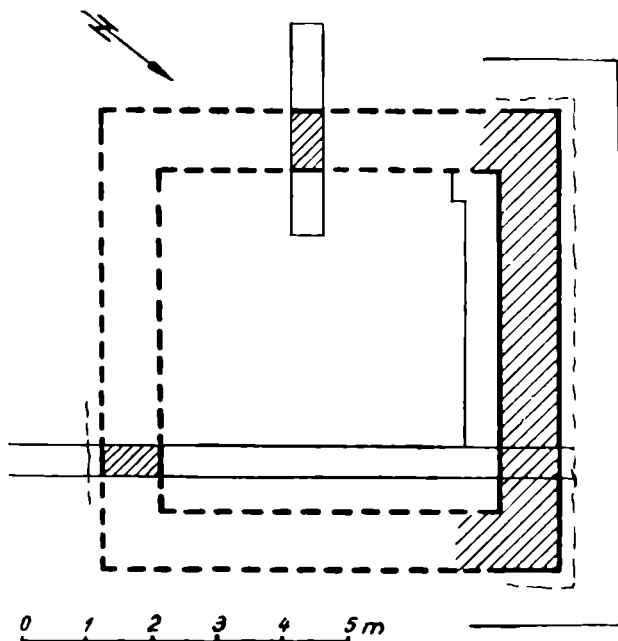

Fig. 2. — Planul turnului de pe Măgura Bologii.

Măgura Sebeșului (Țiclă); Secțiunea efectuată a arătat că nu există aici fortificație romană¹³.

Poeni. Dîmbul Vărădeștilor (Dealul Țiganilor; Într-a satului). A fost executată o secțiune lungă de 30 m transversal peste ceea ce se presupunea că este un *vallum* roman. Cercetarea a arătat că este o formațiune naturală a terenului, lucru care de altfel se mai poate observa și în profilul tăiat de drumul actual pentru căruțe¹⁴.

Pe același deal, cam la 250–300 m de capătul său terminat abrupt spre valea Crișului Repede, se află ruinele a două turnuri așezate succesiv în pantă. Aspectul lor exterior a dat naștere la păreri diferite în legătură cu dimensiunile și raportul cronologic dintre ele¹⁵. Turnul de jos (pe care l-am denumit convențional nr. 1), așezat pe panta estică a coamei dealului, este foarte rău conservat. Pentru cercetarea lui au fost trasate două secțiuni perpendiculare de cîte 6 m lungime și a fost urmărită partea exterioară a zidului pe laturile de vest și sud. Orientarea zidurilor corespunde cu aproximație punctelor cardinale. Turnul este de formă patrată¹⁶, laturile lui măsurînd în interior $3,60 \times 3,60$ m (fig. 4). Grosimea zidului, construit în tehnica *opus incertum*, este de 0,85 m. Temelia zidului, cu ceva mai groasă, este înfiptă în roca nisipoasă, înălțimea ei fiind de 0,70 m. Pietrele temeliei nu sînt prinse cu mortar pe toată înălțimea ei, ci numai în partea superioară. Din zidul propriu-zis se păstrează foarte puțin. Lipsesc în interiorul turnului urmele unui strat de locuire (fig. 5/1). Materialul arheologic provenit din interior constă din fragmente ceramice foarte mărunte; mai numeroase sînt în afara zidurilor. De aici provin fragmentele unei străchini (fig. 19/20, 21), parte din gura unui opaiț „cu canal” (fig. 19/19), un fragment dintr-o gresie pentru ascuțit (fig. 19/18), o plăcuță de

¹³ Șt. Ferenczi, *ibid.*, presupunea existența unui turn de observație roman.

¹⁴ C. Daicoviciu, în *AI SC*, II, 1933–1935, p. 254–256 a stabilit că la Poeni nu poate fi vorba de un *vallum*; săpăturile au confirmat acest lucru. Șt. Ferenczi, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 152, crede că este vorba de un *vallum* roman.

¹⁵ Cele două turnuri de la Poeni sînt descoperite de A. Buday, vezi *Dolg*, III, p. 107; Șt. Ferenczi, în *SCIV*, X, 2, 1959, p. 343.

¹⁶ În discuțiile despre forma turnurilor unii dintre autorii-au oprit asupra celei patrate (A. Buday, Șt. Ferenczi), în timp ce alții au presupus că pot avea plan circular (K. Torma, A. Radnóti). Bineînțeles că în ce privește dimensiunile turnurilor, datele lor sînt ceva mai îndepărtate de realitate.

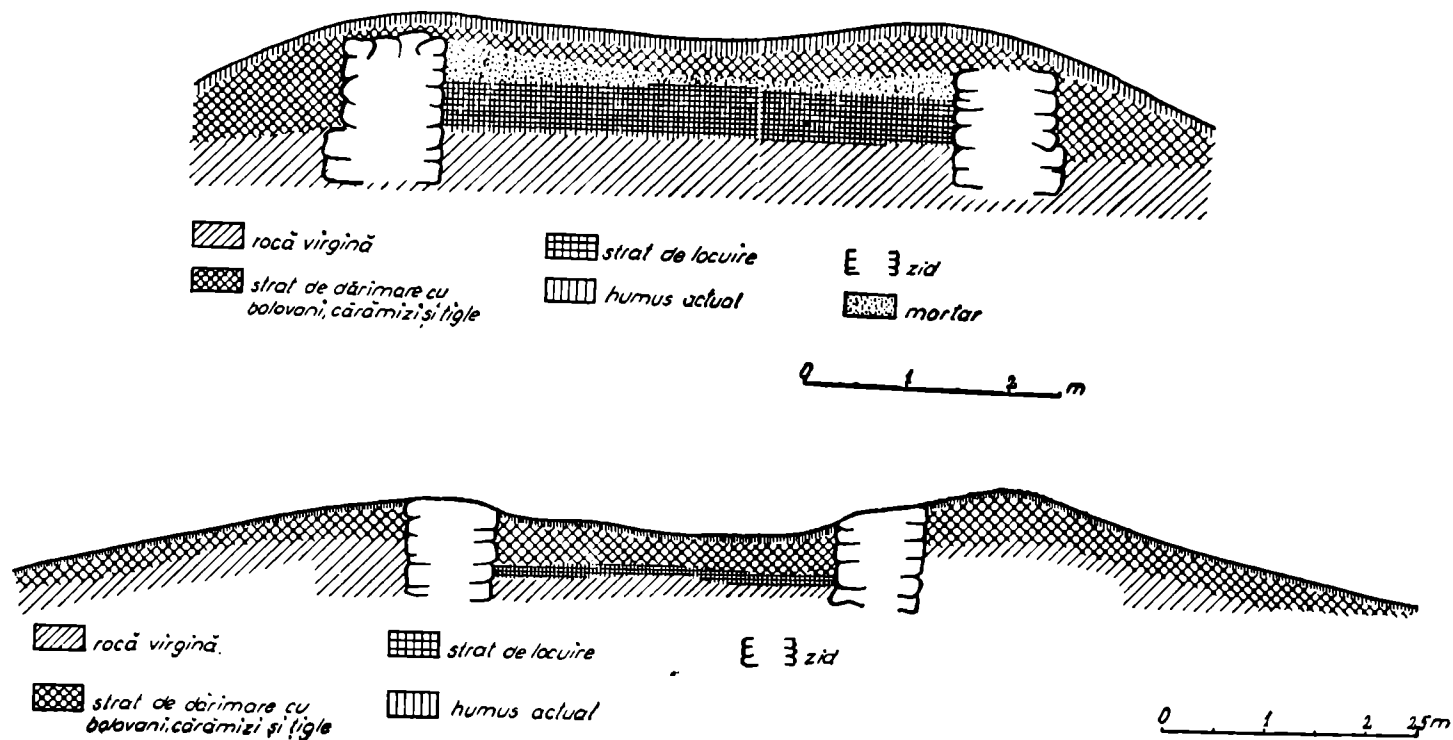

Fig. 3. — 1. Profil prin turnul de pe Măgura Bologii; 2. Profil prin turnul de pe dealul Cetățea,

bronz, o scoabă de fier (fig. 19/25) și numeroase fragmente de oale (fig. 17/11, 12, 15, 26). Au apărut de asemenea țigle și olane fragmentare. Lipsa indiciilor unui nivel de locuire, asociată cu cantitatea mică de dărămătură de piatră, presupun o folosire mai puțin intensă și o diferență de construcție (suprastructură de lemn?) față de turnul următor.

Turnul nr. 2, situat la 10–15 m mai sus în pantă, pe culmea dealului, are aspectul unui con cu vârful prăbușit în interior. Pentru cercetarea lui s-a trasat o secțiune cu direcția N–S peste ziduri, s-a golit în întregime interiorul lui, iar latura de nord a fost urmărită pe partea exterioară până la ambele colțuri. Turnul este orientat cu zidurile pe direcția punctelor cardinale (fig. 6). Este de formă patrată, dimensiunile în interior fiind de 3,80 × 3,80 m. Zidul, gros de 0,85 m, este construit în tehnica *opus incertum*. Temelia lui, din bolovani neprinși cu mortar, avînd aceeași grosime cu zidul, se adîncește la 0,40 m în roca virgină. Interiorul turnului nu prezintă urme de deranjare; sub stratul de dărămătură constituit mai ales din pietrele căzute din zid se află un strat de cenușă gros de 15–20 cm, așezat deasupra pămîntului neumblat. Acest strat este pigmentat cu resturi de cărbune, fragmente ceramice, oase, etc. (fig. 5/2). Lîngă perețele de sud, cam la mijlocul distanței dintre pereții de est și vest, a fost descoperită o vatră de foc, de formă aproximativ rotundă, susținută de pietre laterale. Înălțimea vetrei față de nivelul inițial de călcare este de circa 10 cm, ea fiind așezată pe o bază alcătuită dintr-un strat de mortar gros de 3–5 cm. Suprafața vetrei atinge 0,80 mp (fig. 7). Se pare că focul nu se făcea numai pe această vatră, ci, judecînd după urmele intense de cenușă și fragmentele ceramice, foarte dense mai ales pe la colțuri și de-a lungul pereților, se făcea și în alte puncte ale turnului. În raport cu vatra, durata de funcționare a acestor puncte pare să fi fost mai scurtă sau poate ulterioară. În colțul de NE al turnului a fost dezvelită o groapă de formă conică cu diametrul gurii de 0,90 m, adîncă de 0,60 m, care prin conținut — cenușă, oase calcinate, fragmente ceramice — ar fi putut servi inițial ca groapă de provizii, ulterior fiind aruncate în ea resturile din turn (gunoaie). Materialul arheologic este relativ bogat (dacă ne gîndim la dimensiunile turnului, în raport cu alte turnuri, ținînd cont și de caracterul exhaustiv al cercetării aici). Fragmentele ceramice aparțin mai multor categorii de vase de uz comun: oale de diferite mărimi (fig. 17/2, 7, 9, 13, 14, 16, 21–25; fig. 19/27), capace (fig. 18/8), străchini (fig. 18/7, 9, 10), vase mai mari pentru provizii (fig. 17/27). A mai apărut un vîrf de sulită (fig. 19/26), un fragment dintr-o aplică de bronz și o jucărie de lut făcută din peretele unui vas, folosită probabil la jocurile de noroc. Din os sînt cîteva piese prelucrate, destinația lor putînd fi cu greu precizată (fig. 19/1–7, 9–11, 17). Au mai apărut țigle și olane.

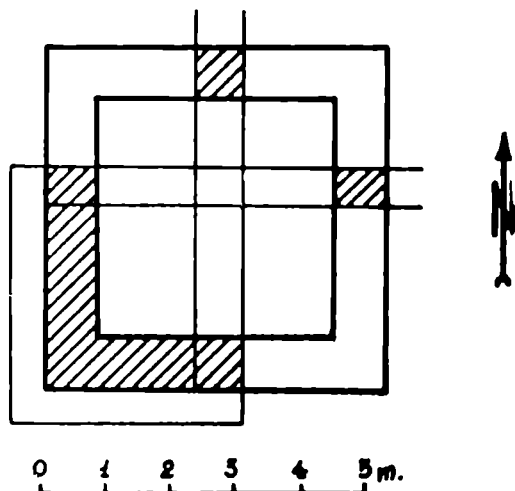
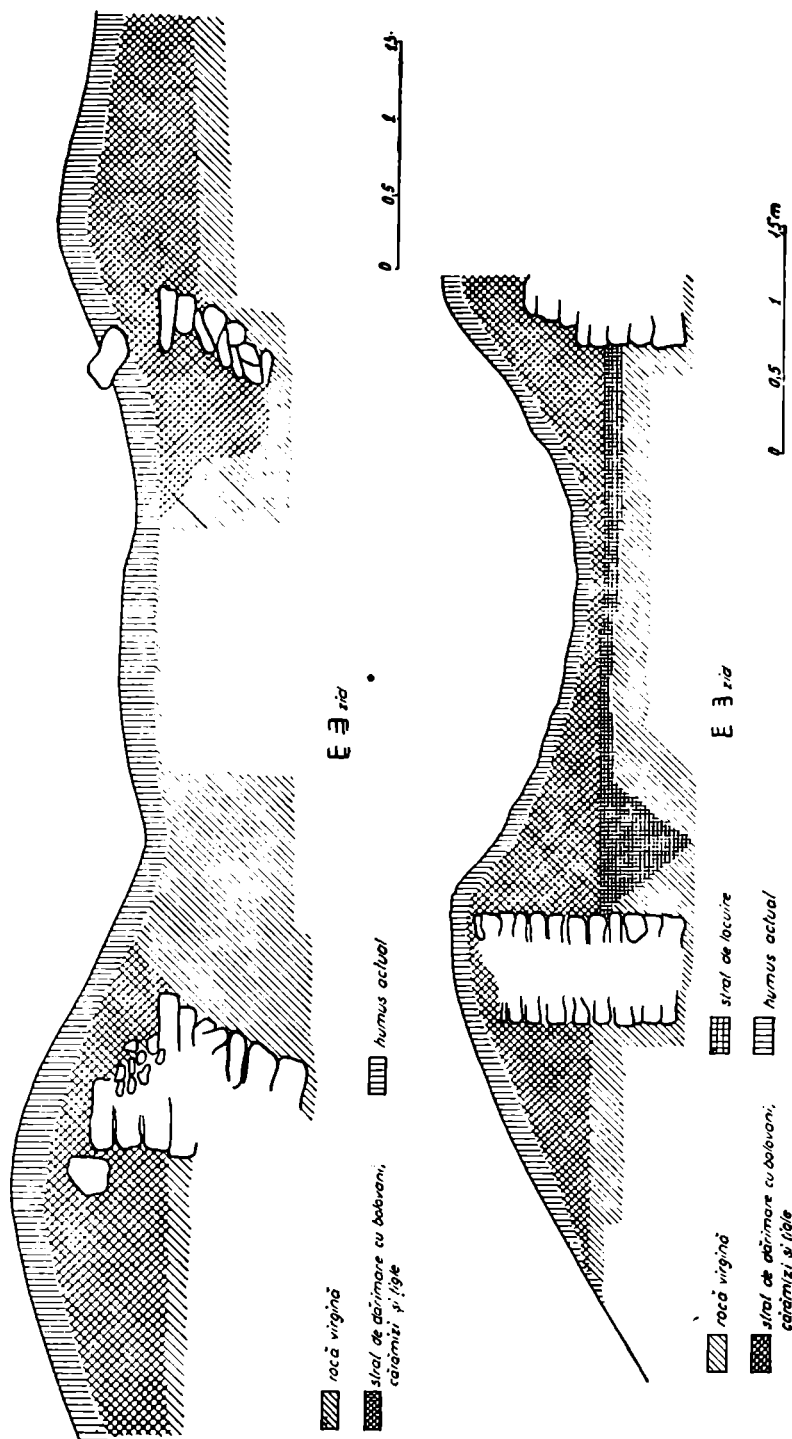

Fig. 4.— Planul turnului nr. 1 de la Poeni.

Dealul Horhiș (Carpân). La 500–600 m de turnul descris mai sus, pe capătul dinspre valea Crișului a dealului numit Horhiș, cu o perspectivă mai largă asupra văii Crișului, a fost cercetat alt turn¹⁷. Urmele lui sînt vizibile și se pot stabili forma și dimensiunile (în interior) ale turnului chiar și fără cercetări arheologice¹⁸. Turnul a fost cercetat cu o secțiune peste laturi, avînd direcția E–V, interiorul lui a fost golit, iar laturile de est și sud au fost urmărite pe partea exterioară. Turnul este orientat cu laturile pe direcția punctelor cardinale. Este de formă aproximativ patrată (fig. 8). Două din laturile sale, cea de nord și cea de sud, nu sînt riguros egale, deși în intenția constructorilor el trebuia să aibă forma unui patrat. Dimen-

¹⁷ La C. Torma, *A limes dacicus felső része*, în *ÉTTK*, IX, Budapest, 1880, p. 57 și A. Buday, *op.cit.* p. 106, punctul în care e plasat acest turn e numit „Carpén”. E vorba de același loc, dar pe care astăzi lumea îl numește Horhiș.

¹⁸ Șt. Ferenczi, *op.cit.*, p. 345

Lug. 5. — 1, Profil prin turnul nr. 1 de la Poeni; 2, Profil prin turnul nr. 2 de la Poeni.

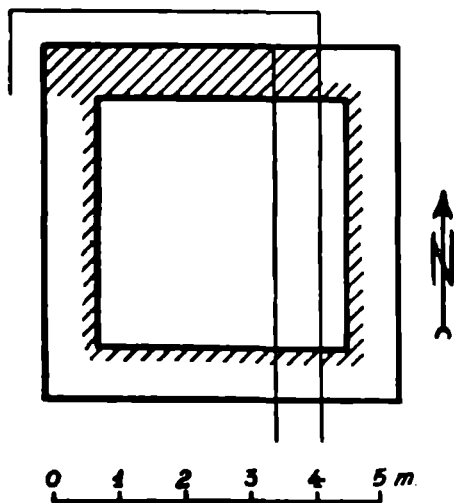

Fig. 6. — Planul turnului nr. de la Poeni.

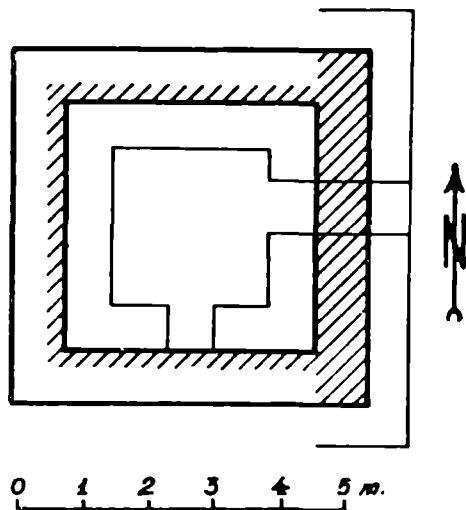

Fig. 8. — Planul turnului de pe Horhiș.

siunile laturilor în interior sînt: 3,80 m (laturile de vest și est) $\times$ 3,75 m și respectiv 3,90 m (laturile de nord și sud). Grosimea zidului este de 0,80 m. Zidul este construit în tehnica *opus incertum*, folosindu-se aici deosebit de mult mortar. El este așezat direct pe roca virgină, aici o stîncă sfîrîmicioasă. Înălțimea lui, măsurată de la stîncă, ajunge în interior pînă la 0,80 m (fig. 9/1, 2). Pe latura de est, la baza zidului în exterior, apare în secțiune, un strat de pămînt galben. Nu putem preciza dacă prezența acestui strat de pămînt este rezultatul muncii constructorilor (pentru a întări zidul) sau este rezultatul unei alunecări de teren, ținînd cont de poziția turnului. Lipsesc în interior indiciile unui nivel de locuire. Ceramica este foarte rară și foarte fragmentară. Nu am găsit țigle sau olane. Faptul că acest turn a fost deosebit de mult răscolit ne lipsește de posibilitatea de a aprecia dacă lipsa sau prezența materialului arheologic este legată de intensitatea locuirii ori a folosirii turnului.

Pe dealul *Cetățea*, despărțit de dealul Horhiș printr-o vale abruptă, distanța în linie aeriană fiind de circa 1 km, a fost cercetat alt turn¹⁹. Aspectul său exterior era acela al unui mameion uriaș (fig. 10/1). Au fost trasate două secțiuni perpendiculare și au fost urmărite zidurile pe partea exterioară și interioară (fig. 3/2, 10/2). Dimensiunile turnului în interior sînt 3,50 $\times$ 3,50 m. Orientarea laturilor corespunde cu direcția punctelor cardinale (fig. 11). Zidul turnului gros, de 0,85 — 0,90 m, este construit în tehnica *opus incertum*; temelia lui, avînd aceeași grosime cu zidul, se înfige în roca virgină pînă la 0,45 m. Pietrele temeliei par a fi prinse cu mortar. Lipsesc în interior urmele unui strat de locuire, poate ca urmare a deranjării lui ulterioare. Au apărut cîteva fragmente ceramice aparținînd unor oale (fig. 17/1), străchini (fig. 17/6) și o parte dintr-o gresie de ascuțit (fig. 19/18).

Pe locul numit *Dosul Marcului* a fost cercetat punctul unde se presupunea că se află un turn roman²⁰. Cercetările au arătat că acesta fie că n-a existat deloc, fie că a fost demolat și scos, astfel încît nu s-a mai păstrat nici cea mai mică urmă de construcție. Noi înclinăm să credem mai degrabă (juducînd și după aspectul locului și al „ruinelor”) că aici n-a fost un turn roman.

Turnul următor se află pe virful *Rimbușoi* (Coasta Rimbușoaiiei), fiind situat la 1,5—2 km în linie dreaptă de la turnul de pe Horhiș²¹. Turnul nu este așezat chiar pe virf, ci la ince-

¹⁹ C. Torma, *op.cit.*, p. 57; A. Buday, *op.cit.*, p. 107; Șt. Ferenczi, *loc.cit.*

²⁰ C. Torma *op.cit.*, p. 57. Spre deosebire de celelalte turnuri, ale căror ruine se prezintă sub forma unei movile mai mari sau mai mici, „urmele” acestui turn sînt plasate într-o adîncitură mai mare a terenului de pe coama dealului. În această adîncitură, în perioada cînd pămînturile de pe acest loc erau lucrate au fost aruncați bolovanii pe care plugul îi scotea din pămînt. Grămada de bolovani a luat, cam la mijlocul adînciturii, aspectul unei movile.

²¹ C. Torma, *op.cit.*, p. 57; A. Buday, *op.cit.*, p. 106; A. Radnóti, în *ArchÉrt*, V—VI, 1944—1945, p. 143.

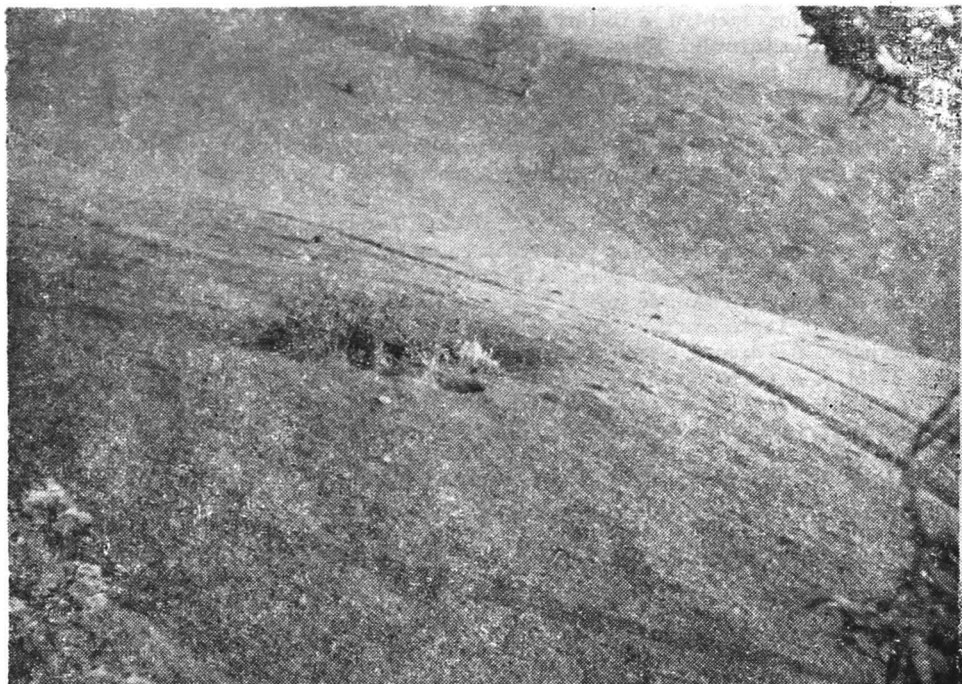
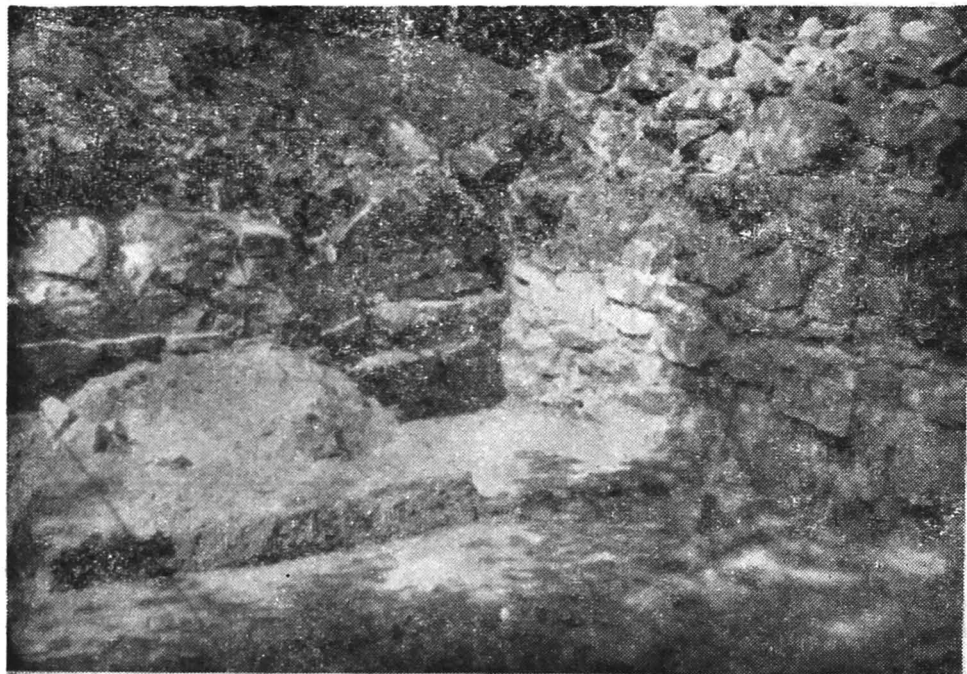

Fig. 7. — 1. Vedere a interiorului turnului nr. 2 de la Poeni cu vatră de foc ;
2. Aspectul exterior al „turnului” de la Dosul Marcului.

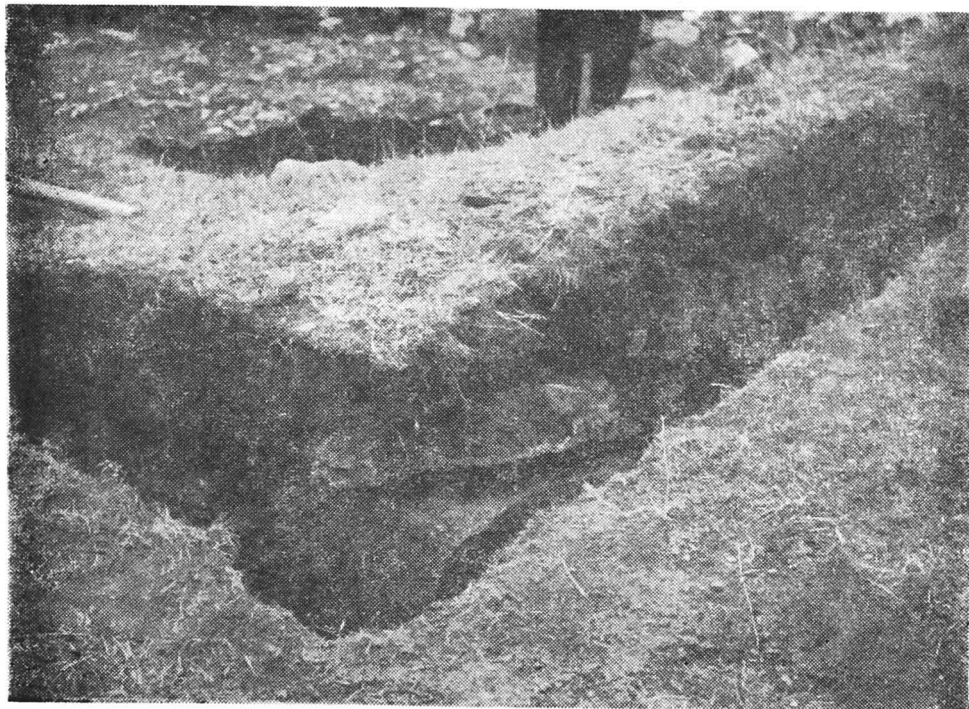
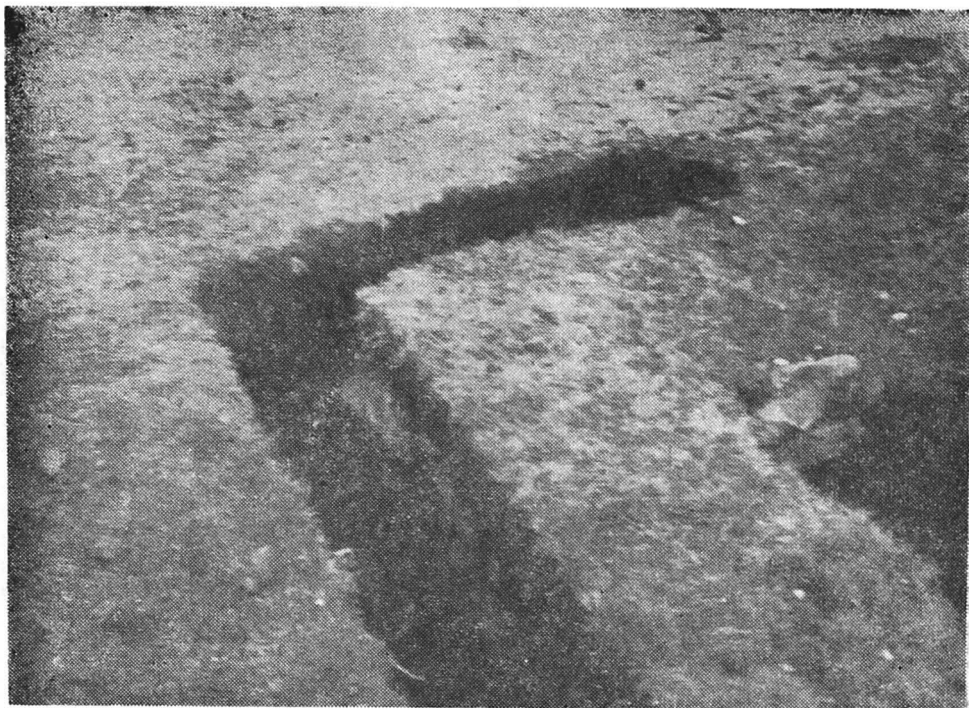

Fig. 9. — 1. Turnul de pe Horhiș (latura de est) : aspect din timpul săpăturii ;
2. Colțul de SE al turnului de pe Horhiș.

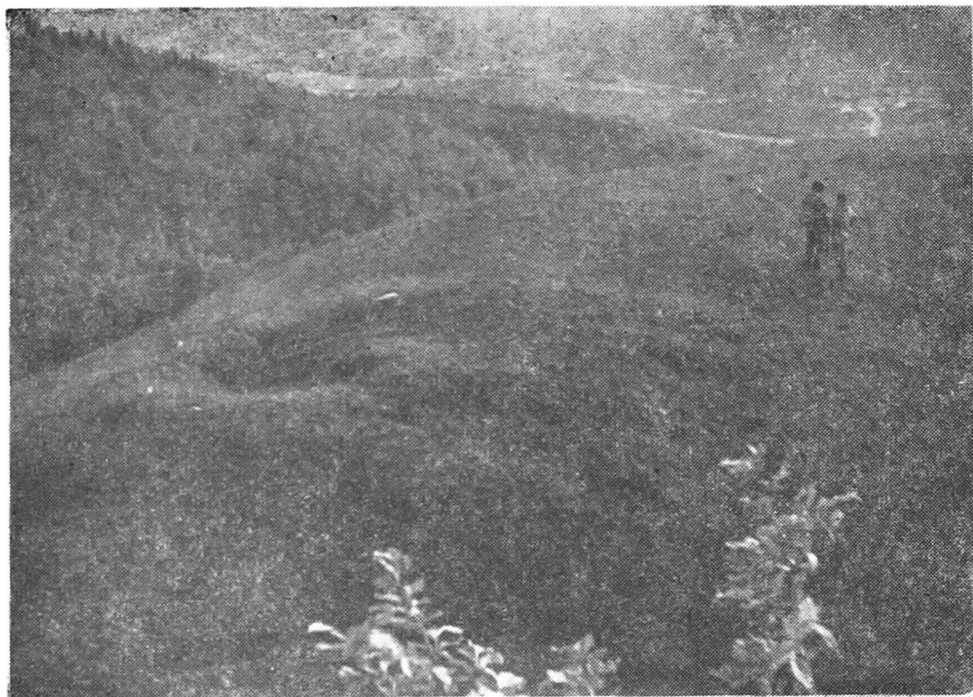
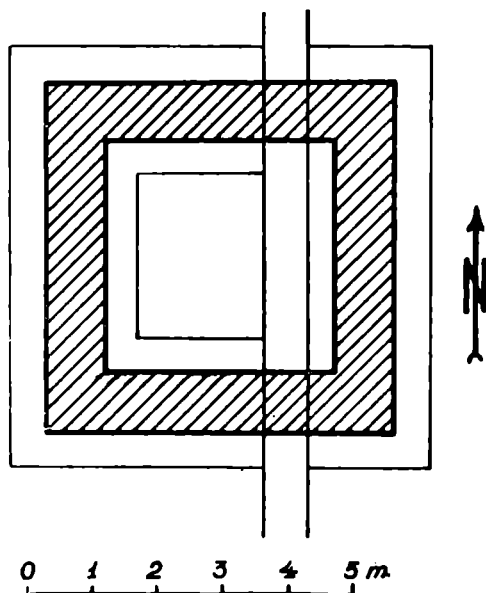

Fig. 10. — 1. Vedere a turnului de pe Cetățea înaintea săpăturii ;
2. Turnul de pe Cetățea : aspect din timpul săpăturii.

Fig. 11. — Planul turnului de pe dealul Cetățea.

putul pantei în partea de sud-vest. A fost trasată o secțiune peste zidul de nord al turnului pentru determinarea grosimii lui și, începând din acest punct, au fost urmărite laturile pe partea interioară și exterioară pe aproape întreg conturul turnului (fig. 14/1, 2). Turnul are plan patrat cu dimensiunile în interior de $4,25 \times 4,25$ m. Laturile lui sînt orientate corespunzător direcției punctelor cardinale (fig. 13). Zidul este construit în tehnica *opus incertum* cu mortar bogat; grosimea lui este de 0,85–0,90 m. Temelia, avînd aceeași grosime cu zidul, se adîncește în roca virgină pînă la 0,45 m. Înălțimea la care se păstrează zidul față de nivelul de călcare din interior trece pe alocuri de 1 m. Deși interiorul turnului nu a fost cercetat în întregime, materialul arheologic scos la lumină este relativ bogat. Alături de fragmentele ceramice care provin de la numeroase tipuri de vase, mai ales oale (fig. 17/4, 10, 23), unele cu elemente de decor (fig. 17/22, 23), au mai apărut un piron de fier (fig. 19/16) și fragmente din niște gresii pentru ascuțit (fig. 19/8, 13, 14). Țiglele și olanele sînt în cantitate foarte redusă. Deasupra nivelului de locuire din interior a putut fi observată în unele locuri (mai ales de-a-lungul zidurilor de nord și vest) prezența unui strat de arsură care ar putea fi în legătură cu felul în care s-a încheiat existența acestui turn.

La nord de dealul Rimbușoi se află dealul *Bonciului*, despărțite fiind de o ripă foarte adîncă și abruptă prin care curge valea Vărădeștilor. Cam la 200 m de coama acestui deal, pe panta sudică, a fost descoperit și cercetat un turn (fig. 15/1). Săpăturile au constatat dintr-o secțiune peste ruine și urmărirea conturului exterior și parțial în interior (fig. 15/2). Turnul este de formă circulară, diametrul lui în interior fiind de 5,80 m (fig. 16). Zidul turnului, cu grosimea de 0,90 m, este construit în tehnica *opus incertum*. Temelia lui, puțin mai groasă, este înfiptă în pămîntul neumblat pînă la 0,45 m. Zidul se păstrează mai bine în partea de sud; în rest a fost scos. Materialul arheologic provenit din turn sau din afara lui este foarte fragmentar. Menționăm o jucărie de lut (fig. 17/8).

Pe vîrfurile *Greben* (fig. 15/1) a fost de asemenea cercetat un turn²² cu ruinele sub forma a trei (sau chiar patru) gropi mari, alăturate, foarte răscolite, la suprafață aflîndu-se fragmente ceramice, țigle și olane. Uneori cei care au răscolit au pătruns în pămîntul virgin distrugînd orice urmă de construcție. Din slabele urme de ziduri care se păstrează mai ales în partea de sud și vest, am putut deduce că este vorba de un turn mai mare de formă patrată (rectangulară în orice caz), dimensiunile lui în interior fiind de circa 10 m. Grosimea zidului pe

²² C. Torma, *op.cit.*, p. 61; A. Buday, *op.cit.*, p. 108. Nu excludem posibilitatea ca în acest punct să fie vorba chiar de o construcție mai mare, eventual compartimentată.

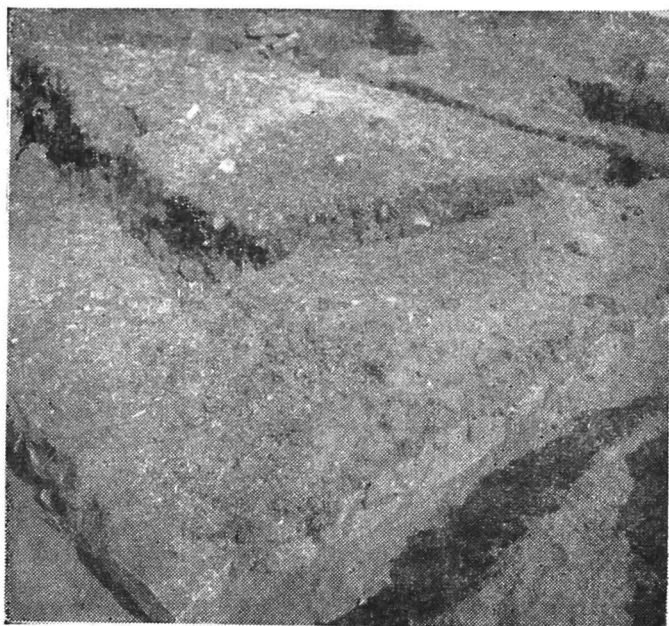
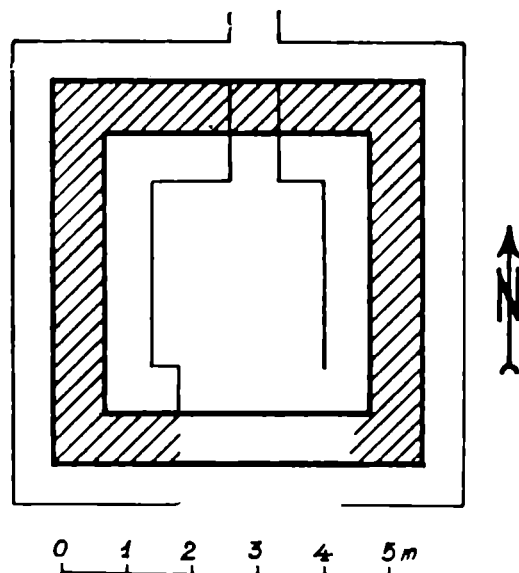

Fig. 12. — 1. Latura de nord a turnului de pe Cetățea (detaliu); 2. Colțul de NV al turnului de pe Cetățea (detaliu).

Fig. 13. Planul turnului de pe dealul Rimbușoi.

laturile de sud și vest este de 0,90 m. Turnul este orientat cu laturile pe direcția punctelor cardinale. Materialul arheologic, cu excepția țiglelor și a olanelor, este sărac și foarte fragmentar. Menționăm numai un fragment dintr-o oală (fig. 18/5) și altul de la o strachină din pastă cenușie fină, cu firnis (fig. 18/3).

Pentru a încheia prezentarea acestui sector, amintim că din șirul de puncte pe care cercetările de suprafață le menționează ca ruine de turnuri romane²³ (dealul Sonului, dealul Cocuiului, dealul Vlasinului) nici unul nu prezintă după părerea noastră urme convingătoare pentru a intra în studiul limesului înaintat. Cercetările sînt în curs și vor da un răspuns la problemă. În orice caz, legătura sectorului prezentat cu cel care revenea spre control castrului de la Buciumi se putea face și dacă linia înaintată se oprea la turnul de pe Greben, din acest punct existînd o bună legătură vizuală cu turnul de pe dealul Cozii (Măgura Priei)²⁴, sau chiar cu „burgul” de pe Poic (La Puiu)²⁵, puncte care constituie capătul de sud al sectorului înaintat din fața castrului de la Buciumi.

Desigur, datorită numărului mic de turnuri identificate și cercetate și spațiului destul de limitat pe care au fost studiate, este prematură o concluzie generală asupra liniei avansate de posturi de observație și semnalizare. Totuși, stadiul actual al cunoștințelor noastre ne oferă o bază de discuție și justifică, dacă nu chiar concluzii, măcar cîteva ipoteze temeinice de lucru.

S-a confirmat arheologic ipoteza că pe hotarul nord-vestic al Daciei romane există o linie înaintată de posturi de observație și semnalizare, element al limesului roman²⁶. Materialul arheologic confirmă faptul, ceea ce justifică ipoteza că cea mai mare parte, dacă nu chiar toate ruinele de mici construcții din această parte a graniței de nord-vest a Daciei, sînt și ele turnuri romane (fapt care urmează a fi verificat prin săpături), cu atît mai mult cu cît pe lingă multe din aceste ruine pot fi adunate de la suprafață resturi ceramice romane.

²³ Șt. Ferenczi, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 147, 150.

²⁴ În punctul Dealul Cozii, un vîrf izolat situat în partea de N-E a Măgurii Priei, a fost cercetat parțial de noi un turn; cf. Șt. Ferenczi, *op.cit.*, p. 147.

²⁵ Șt. Ferenczi, *op.cit.*, p. 150.

²⁶ C. Torma, *op.cit.*, p. 4; G. Teglás, în *AkÉrt*, XVIII, 1907, p. 573–574; C. Daicoviciu, *op.cit.*, p. 302–304 stabilește în chip neîndoiebnic elementele liniei înaintate în această parte a graniței Daciei romane; A. Radnóti, *op.cit.*, p. 136, 151–152; Șt. Ferenczi, *op.cit.*, p. 142–162; idem, în *ActaMN*, V, 1968, p. 79–82, 91–95.

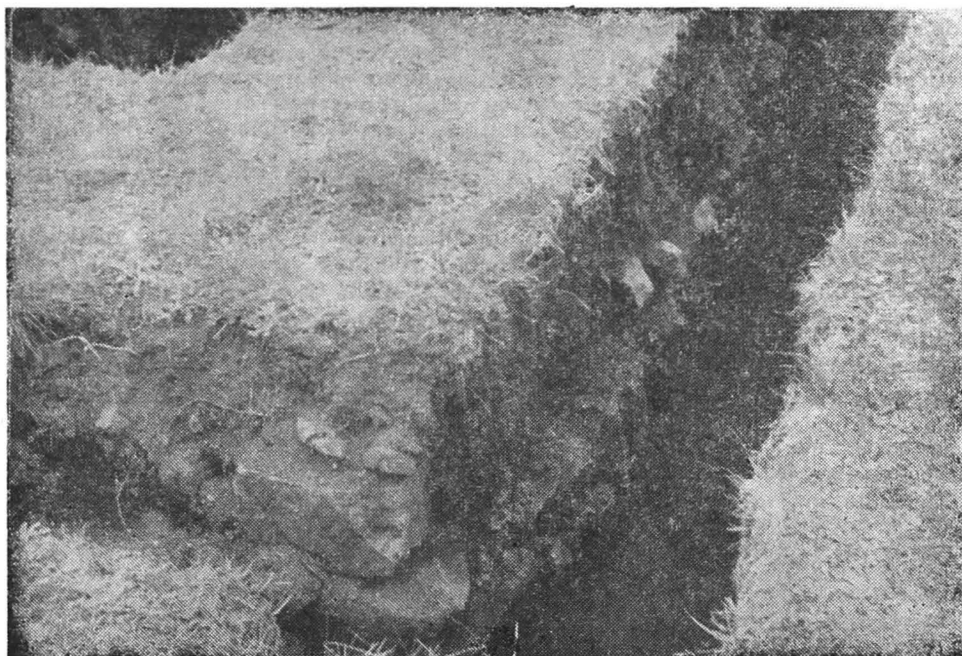
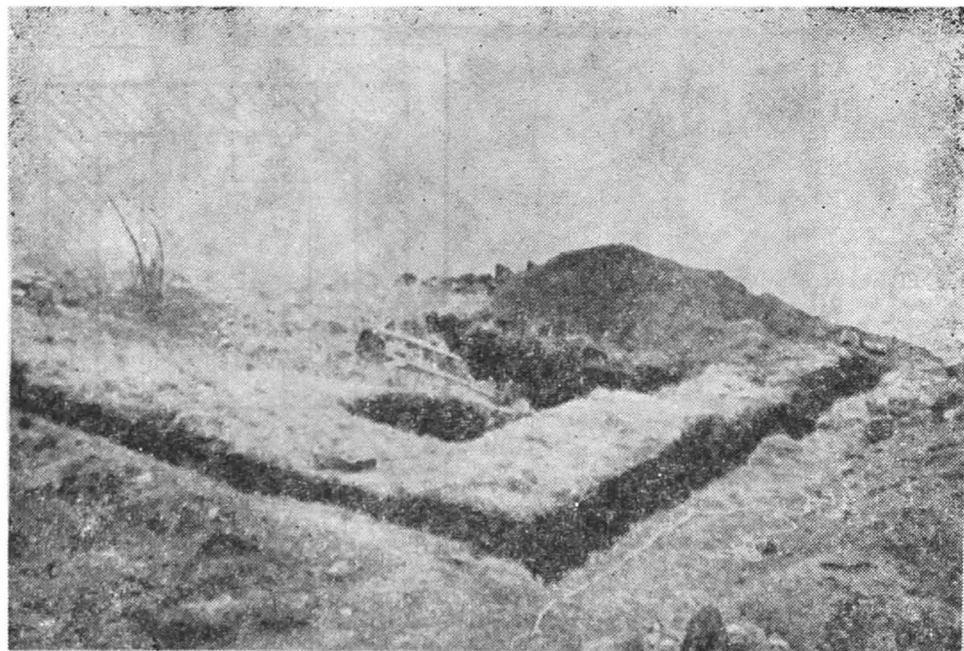

Fig. 14. — 1. Turnul de pe dealul Rimbușoi; aspect din timpul săpăturilor;
2. Colțul de NE al turnului de pe Rimbușoi (detaliu).

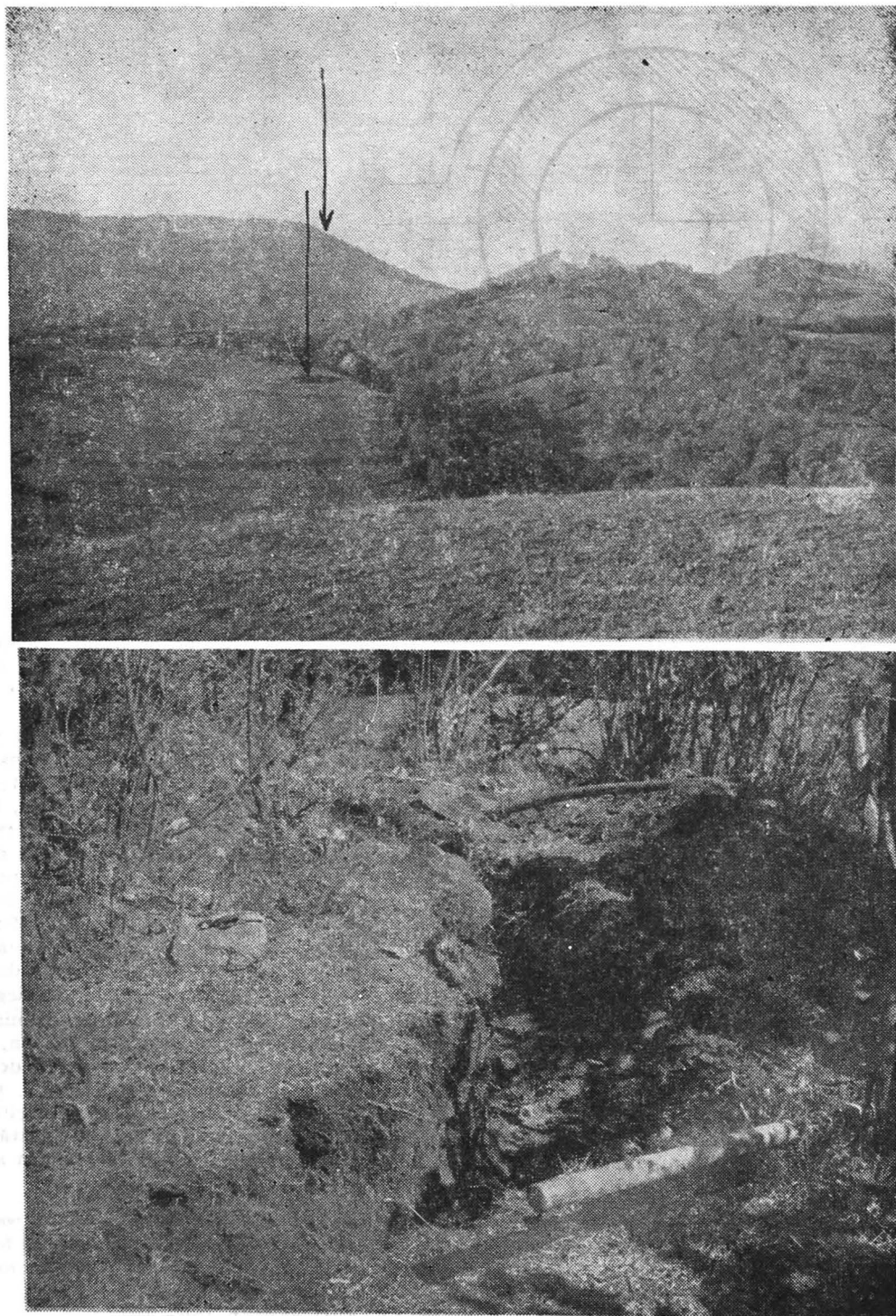

Fig. 15. — 1. Vedere de pe dealul Rimbușoi a turnurilor de pe dealul Bonciului și de pe dealul Greben; 2. Turnul de pe dealul Bonciului: aspect din săpătură.

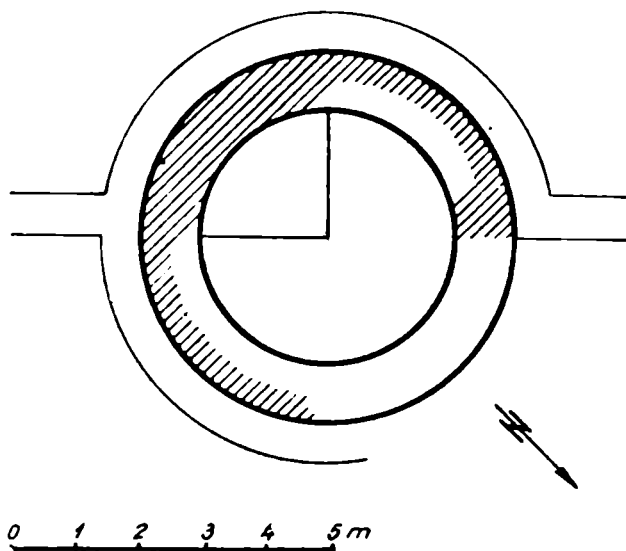

Fig. 16. — Planul turnului de pe dealul Bonciului.

Cele câteva sondaje și săpături²⁷ efectuate de noi par a dovedi că fortificațiile din acest sector se încadrează în categoria construcțiilor militare cunoscute sub numele de „turris” sau „burgus”²⁸. Turnurile nu îndeplinesc rolul clasic al celor încadrate într-un sistem de fortificații ca procedeu extraordinar de flancare, ci intră în categoria turnurilor izolate cu destinația precisă de a supraveghea accesul la punctele strategice, de a observa și transmite semnale. Rolul lor principal era în slujba apărării, de aceea nu este de mirare că la punctele mai importante dimensiunile lor creșteau²⁹.

Rolul turnurilor este determinat de două necesități de bază: a observa și a comunica prin semnale cele observate spre castră. Așezarea pe teren a turnurilor este deci de așa natură, încât asigură o legătură vizuală între ele pe de o parte, iar pe de altă parte între sistemul de observație pe care ele îl reprezintă și castră. În cadrul acestor necesități de bază, fără a căuta să ajungem la diferențieri excesiv de subtile în legătură cu rostul fiecărui turn în parte, este evident că un turn va fi în același timp post de observație și semnalizare dacă este așezat în așa fel încât să supravegheze o cale de acces ori dacă este plasat pe un punct dominant sau va fi numai o verigă de legătură pentru semnalizare atunci când poziția lui este de așa natură încât nu i se poate atribui un rol eficace de observație. Această diferențiere în ce privește ponderea rolului de observație sau semnalizare pare să corespundă cu așezarea însăși a turnurilor. Există turnuri așezate pe culmea unor dealuri, în poziție dominantă, cu un larg cimp de observație (nelimitat ca spațiu) atât spre *praetentura* (înțelegând prin aceasta zona „liberă” din fața graniței), cât și spre provincie și asupra întregii linii de posturi înaintate. Astfel sînt turnurile de pe Măgura Bologii, Rimbușoi și dealul Greben, ele avînd un rol preponderent de observație. Un loc deosebit ocupă între acestea turnul de pe Măgura Bologii, singurul (deocamdată) dintre toate turnurile care are legătură cu castrul, prin el realizîndu-se legătura întregii linii înaintate cu castrul. Tot un rol oarecum deosebit îi revine turnului de pe dealul Greben, care face legătura acestui sector cu linia înaintată de posturi de observație și semnalizare de pe Munții Meseș, care intră în sectorul ce revine spre

²⁷ În discuțiile despre turnuri vom ține cont și de rezultatele cercetărilor arheologice din sectorul de posturi înaintate din fața castrului de la Buciumi, unde au fost de asemenea cercetate câteva turnuri, unele de formă pătrată, altele însă avînd plan circular. Cf. lucrarea noastră de diplomă „Contribuții la cunoașterea limesului roman în zona M-ților Meseș”, Cluj 1968, Manuscris

²⁸ H. Graillot — H. Frere, *turris*, în *DA*, V, 1, p. 549 sqq.; G. Forni, *op.cit.*, p. 1089—1090.

²⁹ H. Graillot — H. Frere, *loc.cit.* Despre turnuri, poziție, funcții și tipuri vezi și: J. Baradez, *Fossatum Africae*, Paris, 1949, p. 36, 161, 357, K. Schuchardt, *Die Burg im Wandel der Weltgeschichte*, Leipzig, 1931.

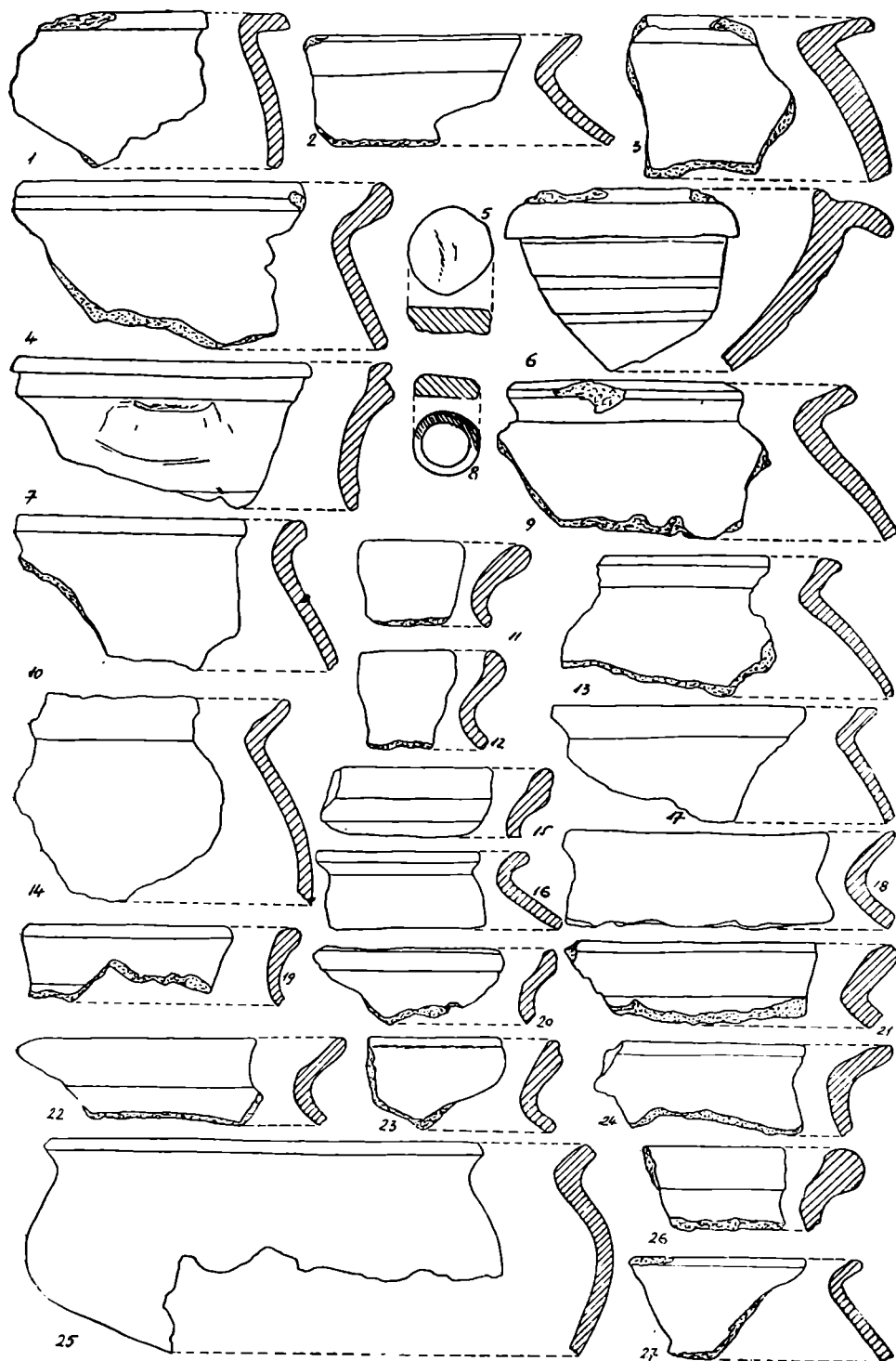

Fig. 17. — Ceramică romană din turnuri.

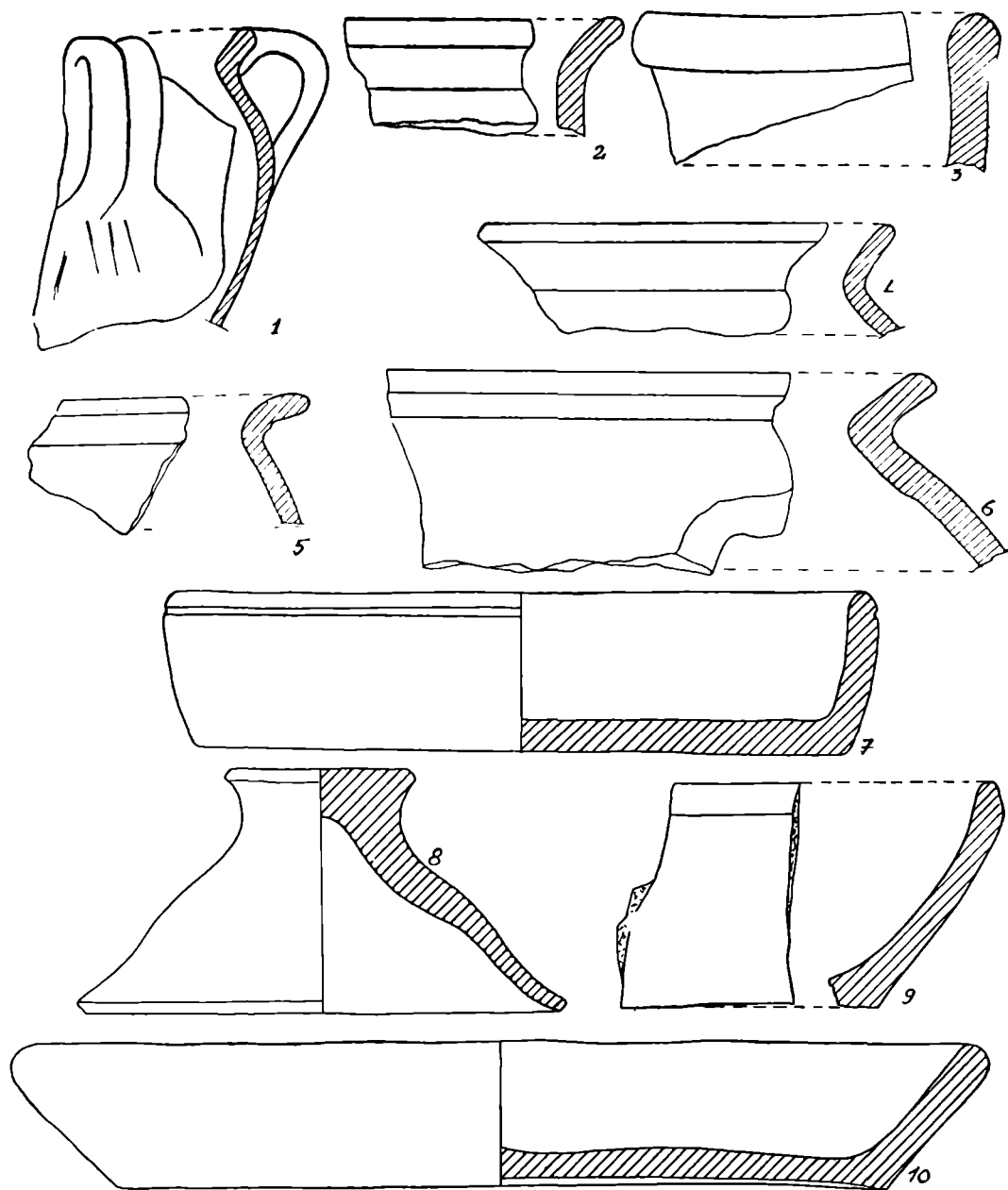

Fig. 18. — Ceramică romană din turnuri.

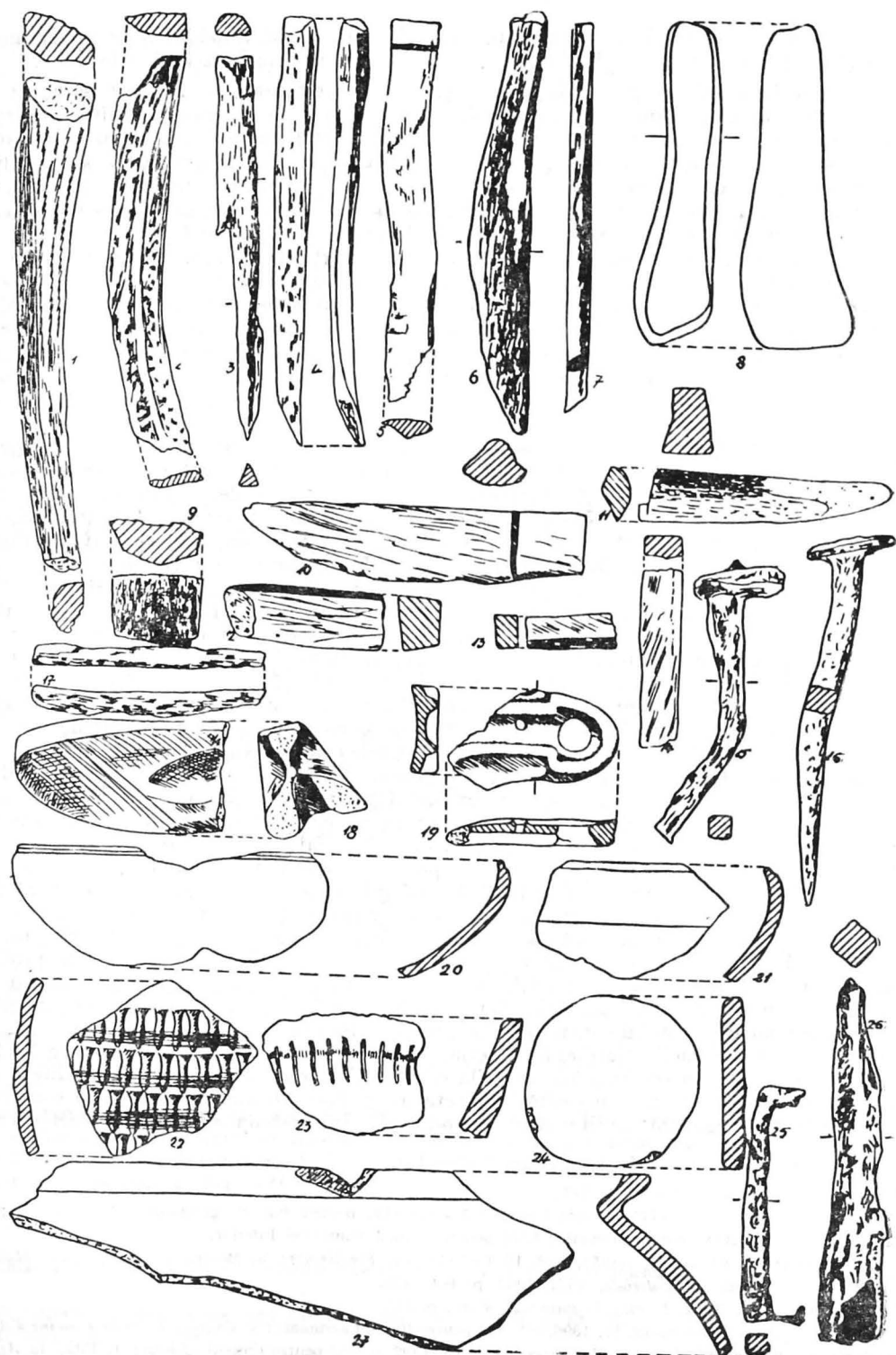

Fig. 19. — Ceramică și alte materiale arheologice din turnuri.

apărare și control castrului de la Buciumi. Un virf de deal (azi împădurit) se interpune între castru și dealurile Rimbușoi și Greben, scoțindu-l din unghiul razei vizuale.

Alte turnuri, ca cele de pe Horhiș și Cetățea, deși sînt așezate pe locuri dominante (mult mai joase însă decît cele amintite mai sus), au raza cîmpului de observație limitată ca spațiu; primul are perspectivă asupra văii Crișului pînă la vadul Sasului, cel de al doilea observă aceeași zonă, plus valea Vărădeștilor. Rolul lor în ceea ce privește observarea a scăzut, limitat la controlul și semnalizarea unor evenimente care se petrec în zona imediată de apărare. Turnurile de la Poeni (nr. 1 și nr. 2) și dealul Bonciului au cîmpul de observație extrem de limitat: primele două supravegheau valea Crișului pe o porțiune foarte redusă, cel de al treilea observa valea Vărădeștilor de asemenea pe o porțiune redusă. Turnurile de la Poeni au legătură vizuală numai cu turnul de pe Măgura Bologii, cu cel de pe Horhiș și Cetățea, iar cel de pe dealul Bonciului numai cu turnul de pe Rimbușoi. Rolul lor era mai mult de semnalizare a unor pătrunderi sau eventuale mișcări inamice chiar în cadrul sistemului de apărare (de fapt accesul în sistemul de turnuri) și mai ales de control. Cercetările repetate care au îmbogățit permanent cunoștințele în ce privește numărul turnurilor au stabilit că linia înaintată care trece și la sud de Crișul Repede se oprește la turnul de pe Măgura Bologii³⁰.

Întrucît nu se cunoaște încă numărul și poziția exactă a tuturor turnurilor de pe linia înaintată de posturi de observație și semnalizare, chiar și în acest sector, nu credem că este oportun să tragem o concluzie în legătură cu distanța dintre ele. Starea de lucruri nu ne permite nici măcar să putem folosi analogiile de pe alte sectoare ale limesului imperial³¹. Singura concluzie care se poate stabili în stadiul actual al cercetărilor în ce privește distanța dintre turnuri în porțiunea studiată este că ea depinde de configurația terenului, care condiționează vizibilitatea. În raport cu această condiționare, distanța dintre turnuri poate fi mai mare sau mai mică, turnurile fiind mai dense în anumite porțiuni (vezi Poeni — Horhiș — Cetățea — Rimbușoi — dealul Bonciului) distanța dintre ele fiind de 300—800 m, în timp ce altele pot fi situate la intervale mai mari (Măgura Bologii și dealul Greben sînt la peste 2 km de cel mai apropiat turn cunoscut pînă în prezent). Modestele noastre cercetări n-au rezolvat în întregime chestiunile legate de numărul turnurilor și distanța dintre ele, în schimb aduc cîteva elemente noi în legătură cu detaliile de construcție ale turnurilor: detalii legate de plan, dimensiuni și sistem de construcție. Dacă datele despre aceste elemente lipseau pentru turnurile izolate din cadrul liniei înaintate de posturi, date mai precise se cunoșteau despre turnurile construite pe valul din fața puternicului castru de la Porolissum, val care forma apărarea imediată a centrului fortificat și a așezării civile de aici, în spatele liniei înaintate de posturi de observație³². Turnurile cercetate de noi în fața castrului de la Bologa au plan patrat sau circular. Încă nu se poate explica prezența simultană pe linia înaintată a turnurilor cu plan patrat sau circular. Există însă analogii pentru coexistența acestor două tipuri de turnuri și pe alte sectoare ale limesului roman, dar nu se discută problema raportului cronologic între ele³³. Noi credem că le putem considera contemporane, cu atît mai mult cu cît perioada de existență a limesului roman în Dacia este limitată față de alte provincii. La această ipoteză a contemporaneității turnurilor circulare cu cele patrate sau măcar cu o parte dintre turnurile patrate contribuie dimensiunile apropiate în care se încadrează. În general pe limesul roman dimensiunile turnurilor se prezintă diferite chiar și în cadrul aceluiași sector și în celelalte provincii: Germania, Raetia, Pannonia, Africa³⁴. Ele variază între 3—20 m atît la turnurile cu plan rectangular, cît și la cele cu plan circular. Dimensiunile diferă după locul unde este plasat turnul, necesitățile strategice și posibilitățile materiale ale constructorilor, probabil în legătură cu numărul de oameni care trebuia adăpostit. Astfel turnurile

³⁰ Șt. Ferenczi, în *SCIV*, X p. 340—342.

³¹ G. Forni, *op.cit.*, p. 1109—1110 pentru limesul britanic; 1191 pentru limesul germanic; 1212—1213 pentru limesul raetic; 1239 pentru limesul panonic; 1249 pentru limesul Pannoniei Inferior.

³² C. Daicoviciu, în *RE XXII*, I (1953), col. 1014—1020, s.v. *Porolissum*; M. Macrea și colab., în *Materiale*, VII, 1961, p. 371; idem, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 494—495.

³³ H. Graillet — H. Frere, *loc.cit.*, J. Baradez, *op.cit.*, p. 340.

³⁴ Soldan — Anthes, în *Limesblatt*, 17, 1896, col. 473 pentru limesul germanic; R. Cagnat, *L'armée romaine d'Afrique et l'occupation militaire de l'Afrique sous les empereurs*, Paris, 1892, p. 637 pentru limesul african; J. Fitz, în *ArchErt*, LXXXII, 1955, p. 75 pentru limesul panonic.

de pe Măgura Bologii, dealul Rimbușoi și dealul Greben sint mai mari (v. *supra* p. 508, 513, 517) dimensiunile celor din grupa dealul Horhiș și dealul Cetățea scad, iar turnurile de la Poeni și dealul Bonciului sint relativ mici. Și grosimea zidurilor, încadrată la exemplele noastre între 0,80—1 m, poate fi întilnită constant pe alte sectoare ale limesului cu aceleași diferențe relativ reduse.

Exemplele noastre confirmă parțial că pe locurile cercetate de noi s-a folosit la construcția turnurilor tehnica în *opus incertum*. Cazurile noastre relativ puține³⁶ nu îndreptătesc să generalizăm acest lucru pentru întreaga linie avansată de posturi, dar în același timp nu vedem motivele care i-ar fi putut determina pe romani să folosească un alt sistem de construcție, ținând cont și de calitatea rocilor care există aici³⁶. Apartenența la același sistem a tuturor turnurilor de pe linia înaintată a hotarului vestic al Daciei romane urmează să fie stabilită de săpături mai ample. Mai pot fi precizate câteva date de detaliu despre temelia zidului turnurilor. Uneori pietrele ei sint prinse cu mortar (Măgura Bologii, Horhiș, Cetățea), alteori nu (Poeni, nr. 1 și 2); în câteva cazuri temelia depășește în grosime zidul propriu-zis, avînd spre exterior un ieșind (Măgura Bologii, Poeni nr. 1, Cetățea); în alte cazuri temelia are aceeași grosime cu zidul (Poeni nr. 2, Horhiș, Rimbușoi). Înălțimea temeliei diferă de la caz la caz, variînd între 0,20—0,80 m.

Dacă pe celelalte sectoare ale limesului imperial s-a putut identifica un șanț de apărare la unele turnuri³⁷, în cazul nostru cu greu se poate afirma acest lucru. Foarte probabil ca cele așezate pe culmea muntelui sau în pantă să nu fi avut șanț de apărare. Această ipoteză este sprijinită și de poziția specifică, și de dimensiunile reduse ale turnurilor, care nu impuneau un șanț de apărare. Nu este însă exclusă prezența unui șanț de scurgere a apei cu rol de protecție a zidului, aceasta cu atît mai mult cu cît la unele dintre turnurile cercetate apare material arheologic și din imediata apropiere a zidurilor pe partea exterioară. Din datele sondajelor se mai pot extrage cîteva date privind construcția turnurilor. S-a observat că ruinele turnurilor se prezintă diferit din punct de vedere cantitativ și ca destinație în funcție de poziția turnului, de distanța față de bază (castrul de unde se asigura garnizoana) și implicit de posibilitatea de transport a materialului de construcție. La cele mai joase și mai apropiate de bază se constată prezența în cantitate mare a țiglelor și olanelor, în timp ce la cele mai îndepărtate lipsesc sau sint în cantitate redusă. Dacă cercetările ulterioare vor confirma prezența acestor diferențieri în cele două categorii, atunci s-ar adevări ipoteza ca la acoperirea turnurilor mai accesibile să se fi folosit țiglele și olanele în timp ce la cele mai îndepărtate sau greu accesibile să fi fost folosit material lemnos (șindrila). În legătură cu materialul de construcție folosit la ridicarea turnurilor presupunem că în timp ce unele turnuri par să fi fost construite din piatră pînă la platformă, altele au putut avea o temelie de piatră peste care se așeza o instalație de lemn. Între cele din prima categorie se înscriu turnurile de pe Măgura Bologii, Poeni nr. 2, Rimbușoi, Greben, ale căror ruine cuprind o mare cantitate de piatră, cantitate care ne face să presupunem că înălțimea unui turn putea fi de 3—4 m. În cea de a doua categorie se înscriu turnurile de la Poeni nr. 1, Horhiș, Cetățea, care nu au ruine mari de piatră. În cazul ultimelor două turnuri este destul de greu de apreciat dacă lipsa pietrei se datorează sistemului de construcție sau intervențiilor ulterioare ale celor care cultivau (și deci curățeau) terenul. Nu se poate deocamdată preciza nimic în legătură cu accesul în turn. Stadiul actual al cercetărilor ne determină să acceptăm ipotezele privind accesul în turnuri, ipoteze prilejuite de cercetarea unor turnuri pe alte sectoare ale limesului imperial³⁸.

Problema cea mai dificilă care se ridică în legătură cu limesul Daciei romane în general și cu sectorul lui nord-vestic în special este datarea exactă a elementelor lui. Fără îndoială, limesul în ansamblu datează de la începutul stăpînirii romane în Dacia și a atins maxima dezvoltare în secolul al III-lea³⁹.

³⁶ Chiar dacă adăugăm și cele cîteva turnuri cercetate în fața castrului de la Buciumi și în apropiere de Porolisum.

³⁷ O. Clichici, în *Studia*, series Geologia-Geographia, fasc. 1, 1968, p. 53—70.

³⁸ G. Forni, *op.cit.*, p. 1090.

³⁹ R. Cagnat, *op.cit.*, p. 236.

⁴⁰ M. Macrea, în *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 244.

Cercetările de pe alte sectoare au stabilit o evoluție în timp a elementelor limesului, evoluție care se extinde și asupra liniei înaintate de posturi⁴⁰. Această evoluție se încadrează în spațiul de timp care ne interesează, adică durata de folosire a limesului roman în Dacia. Mai sus amintitele cercetări au arătat că linia înaintată de posturi trece prin două faze mari: o fază cu turnuri de lemn și o fază cu turnuri de piatră. Trecerea de la o fază la alta se datează la mijlocul secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea. Tipic în această privință este limesul renan⁴¹. În cazul nostru, la Poeni se poate face o delimitare în timp între cele două turnuri (nr. 1 și nr. 2) situate foarte aproape unul de altul (vezi mai sus), turnul nr. 1 fiind în mod precis anterior turnului nr. 2. Lipsa unor indicii care să arate o locuire sau o folosire mai îndelungată, lipsa unei mari cantități de piatră în dărâmtură și prezența numai a temeliei zidului la primul turn conduc la două ipoteze, ambele implicând o succesiune în timp: 1. sau sintem în fața a două faze deosebite ca tip de construcție; 2. ori primul turn a fost distrus intenționat (ținând cont că lipsește partea superioară a zidului se poate presupune că piatra a fost folosită pentru construcția celui de al doilea turn). Faptul pare să arate mai mult că acest turn (nr. 1) a fost construit din lemn pe o temelie de piatră și că a fost mai puțin folosit. Ni se pare extrem de puțin probabil ca romanii să fi construit și folosit simultan două turnuri atât de apropiate unul de altul. Din cele arătate mai sus rezultă că dacă acceptăm aceste ipoteze avem și în Dacia, cel puțin în acest caz, două faze ale liniei înaintate de posturi: o primă fază cu turnuri din lemn pe fundament de piatră și faza a doua cu turnuri în întregime de piatră până la platformă. Acest lucru nu are nimic excepțional în sine, pentru că limesul imperiului cunoaște peste tot cele două faze, iar în Dacia trecerea de la o fază la alta ar corespunde oarecum și cu schimbările petrecute în structura castrelor, care trec și ele începând de la mijlocul secolului al II-lea de la faza de pământ la cea de piatră⁴². Nu putem ști în ce măsură avem de a face cu o corespondență de construcție, dar credem că o putem accepta.

Documentele epigrafice atestă că spre sfârșitul secolului al II-lea începe o intensă activitate de refacere și construcție pe linia de posturi de observație avansate, pe întreaga lungime a limesului imperial⁴³. Această activitate manifestată printr-o remarcabilă înmulțire a numărului de turnuri este legată și de necesitatea de a observa foarte bine zona din fața frontierei. În sectorul danubian al limesului imperial, pentru care existența Daciei era vitală, înmulțirea turnurilor este explicabilă dacă ținem cont de urmările războiului marcomanic. Aici stricta supraveghere a graniței care începe pe timpul împăratului Commodus explică creșterea numărului de turnuri⁴⁴. Întărirea frontierelor Daciei se poate presupune pentru că războiul cu marcomanii i-a făcut pe împărați să-și dea mai bine seama de rolul bastionului dacic în complexul de apărare al imperiului.

Existența a două faze, una cu turnuri de lemn pe fundament de piatră și alta cu turnuri în întregime din piatră până la platforma superioară, redusă în sectorul cercetat de noi la un singur caz, pare să fie generală pe porțiunea așa-zisului „limes Dacicus” sau cel puțin pe o bună parte a lui. Lucrul însă este necesar să fie confirmat de cercetarea amănunțită prin săpături a liniei de turnuri. Săpăturile sînt cu atât mai necesare cu cit existența unor turnuri foarte apropiate unul de altul este semnalată în câteva locuri și pare a implica în chip logic existența a două faze⁴⁵. În această ordine de idei o analiză a poziției și a legăturilor dintre turnuri (într-o etapă cînd numărul și poziția lor vor fi considerate definitive) va putea arunca o lumină și asupra timpului lor de funcționare.

Materialul arheologic din turnuri este relativ redus în ce privește cantitatea; totuși, el este îndestulător pentru a dovedi în mod sigur o existență organizată pe linia înaintată de posturi. Ceramica descoperită în turnuri se împarte în două categorii mari: ceramică din pastă de culoare roșie și de culoare cenușie. Cum nu s-a putut face nici o deosebire între așezarea stratigrafică pe cele două categorii, ceramica nu poate fi folosită la datarea fazelor. Materialul ceramic se prezintă diferit ca forme și destinație (vezi mai sus), încadrîndu-se mai ales în

⁴⁰ Limes, in *RE*, XIII (1926) col. 599–60; G. Forni, *loc.cit.*, pentru turnuri în general; p. 1192 pentru limesul germanic; p. 1211 pentru limesul raetic.

⁴¹ G. Forni, *op.cit.*, p. 1170–1200.

⁴² C. Daicoviciu, *TransAnt.*, p. 109–110; M. Macrea, *op.cit.*, p. 216, 244.

⁴³ P. Altheim, *Le déclin du monde antique*, Paris, 1953, p. 226; L. Homo, *Le Haut-Empire*, p. 597.

⁴⁴ *CIL*, III 3385, 10 312, 10 313; *CIL*, VIII 2494, 2495.

⁴⁵ Șt. Ferenczi, in *Dacia*, N.S. XI, 1967, p. 149.

grupa ceramicii de uz comun. Alături de materialul ceramic, obiectele și fragmentele de obiecte din fier și bronz sînt dovada sigură a caracterului roman al fortificațiilor, iar creșterea numărului lor poate contribui la rezolvarea problemei datării fazelor de construcție a liniei înaintate de turnuri.

Devine deci de netăgăduit prezența unei linii avansate de posturi de observație și semnalizare a limesului roman din Dacia în sectorul lui nord-vestic. Prezența liniei avansate dovedește că principiul general a fost aplicat peste tot fără nici o excepție. În Dacia în general, iar pe această porțiune de limes în special, s-au compensat unul sau mai multe elemente ale limesului, în speță șanțul și valul, cu elementul natural asigurat de prezența masivului muntos. De aceea, absența acestor elemente din structura limesului de aici nu poate constitui un factor decisiv pentru a-i susține sau nu existența. Concluzia de ordin general care se desprinde din lucrare este că limesul roman din Dacia (generalizînd existența liniei avansate pe toată lungimea lui) nu se deosebește ca principiu de sistemul general de construcție a limesului roman din zone asemănătoare în ce privește condițiile de relief, pentru că romanii au adaptat aici ca și peste tot, cu suplețea lor caracteristică de realizare, dispozitivul militar la condițiile de relief specifice. În privința structurii liniei avansate de posturi de pe porțiunea cercetată, lucrarea a încercat să rezolve problemele legate de poziția, forma și dimensiunile turnurilor, de faze și, implicit, de traseul acestei linii. Încercarea de a diferenția turnurile după rolul de bază (de observare sau de semnalizare) ar putea reprezenta o contribuție la cunoașterea limesului în general.

În funcție de capacitatea de adaptare a dispozitivului militar la condițiile pe care le oferă formele de relief și la posibilitățile epocii se poate determina la un moment dat slăbiciunea sau tăria unui limes. Realitatea pe teren, precum și rezultatele cercetărilor arheologice și a sondajelor par a dovedi că zona de apărare, desul de largă, care constituie limesul în zona castrului de la Bologa, prin caracterul său bidimensional, a fost întotdeauna gata să respingă un atac, ba chiar mai mult, să exercite un control efectiv asupra barbarilor de dincolo de frontieră, cu atît mai mult cu cît limesul nu avea un rol exclusiv militar⁴⁶. În ce privește trupele care alcătuiau micile garnizoane ale turnurilor, rezolvarea pare firească prin staționarea la Bologa, în castru, a două unități: cohors II Hispanorum scutata Cyrenaica și cohors I Aelia Gaesatorum⁴⁷.

Experiența de pe această porțiune a limesului roman din Dacia întărește posibilitatea existenței lui pe întregul traseu. Lucrarea de față este un început în cercetare sistematică a limesului înaintat al Daciei romane; rămîne o sarcină identificarea cu precizie și verificarea prin sondaje a întregului traseu al liniei avansate de posturi de observație și semnalizare, nu numai pe acest sector, ci pe întreaga frontieră a Daciei romane.

NICOLAE GUDEA

DER RÖMISCHE LIMES IM BEREICH DES MILITÄRLAGERS VON BOLOGA

(Zusammenfassung)

Es werden die Ergebnisse der Bodenforschungen und Suchgrabungen vorgelegt, die auf der vorgeschobenen Linie der Wacht- und Signaltürme in dem Abschnitt des Limes unternommen wurden, der dem Römerlager Bologa zur Überwachung und Verteidigung zugewiesen war. An den Punkten Măgura Bologii (Abb. 2,3/1), Poeni, Dîmbul Vărădeștilor (Abb. 4, 5, 6, 7/1), Dealul Horhiș (Horhiș-Berg, Abb. 8,9), Dealul Cetățea (Abb. 3/2, 10 12), Dealul Rimbușoi (Abb. 13, 14), Dealul Greben wurden römische Vierecktürme festgestellt und auf dem Dealul Bonciu-lui (Abb. 15/2, 16) ein römischer Rundturm. Auf der Măgura Sebeșului, an dem „Dosu Marcului“ genannten Punkt brachte die Suche — im Gegensatz zu den Angaben der älteren und neueren Fachliteratur — ber den Limes — keine Römertürme ans Licht. Auch die Vermutung, es habe

⁴⁶ I. Homo, *Nouveau le histoire romaine*, Paris, 1926, p. 196; V. Chapot, *Le monde romain*, Paris, 1927, p. 96—97.

⁴⁷ M. Macrea, in *A MIT*, IV, 1932—1938, p. 195—223; E. Chirilă — N. Gudea, in *Materiale*, X (sub tipar.)

bei Poeni ein *vallum* bestanden, bewahrheitete sich nicht. Die Untersuchung der Türme brachte archäologisches Material zum Vorschein: Tonware, Gegenstände aus Eisen und Bein, Dachziegel und Ziegel (Abb. 17, 18, 19), die alle Beweis erbringen, dass diese Befestigungen römisch sind.

Somit bestätigt sich archäologisch die von C. Daicoviciu kurz und klar gefasste Annahme, dass an der Nordwestgrenze des römischen Dazien eine vorgeschobene Linie von Wacht- und Signaltürmen als Teil des römischen Limes bestehe. Die Rolle dieser Türme beruhte auf zwei Grundforderungen: zu beobachten und durch Signale die Beobachtungen an die Lager zu melden, um im Notfall die ganze Verteidigungslinie in Alarmbereitschaft zu setzen. Im Hinblick auf diese beiden Grundforderungen und in Erwägung ihrer Lage können die Türme folgendermassen unterschieden werden: Türme, die hauptsächlich der Beobachtung dienten (Măgura Bologii, Rimbușoi, Dealul Greben), solche, deren Hauptaufgabe nicht so sehr die Beobachtung wie vielmehr die Nachrichtenübermittlung war (Dealul Horbiș, Dealul Cetățea) und endlich solche, die hauptsächlich Meldungen zu übermitteln hatten, da sie nur ein beschränktes Beobachtungsfeld hatten (Poeni, Nr. 1 und 2, Dealul Bonciului). Zwei haben eine besondere Rolle: der Turm von Măgura Bologii ist der einzige in der ganzen Linie, der direkte Sicht zum Lager hatte; der vom Greben-Berg hingegen stellte die Verbindung dieses Limesabschnittes mit der vorgeschobenen Linie her, die zum Römerlager Buciumi gehörte (siehe die Landkarte).

Da vermutlich Zahl und Lage aller Türme der vorgeschobenen Linie noch nicht bekannt sind, nimmt der Verfasser an, dass die Entfernung der Türme untereinander vom Gelände, das die Sicht bedingt, abhängt. Unter dieser Bedingung konnte die Entfernung der Türme grösser oder kleiner sein; an manchen Stellen liegen sie dichter (300–800 m), an anderen sind sie 1,5–2 km voneinander entfernt. Neben den viereckigen Türmen wurde auch ein Turm mit kreisförmigem Grundriss festgestellt. Solche Rundtürme wurden vom Verfasser in dem Limesabschnitt vor dem Römerlager Buciumi untersucht. Man nimmt an, dass Rund- und Vierecktürme gleichzeitig sind. Die Untersuchungen brachten viele Einzelheiten über den Bau der Türme ans Licht. Entweder waren sie wohl bis zur oberen Plattform ganz aus Stein erbaut und mit First- und Dachziegeln gedeckt, oder sie hatten ein Steinfundament, auf dem der eigentliche Turm aus Holz errichtet war. Was das Baumaterial der Türme betrifft, glaubt man, dass die näher der „Basis“ gelegenen oder leichter erreichbaren Türme ziegelgedeckt waren, während die entfernteren oder schwerer zugänglichen Schindeldächer haben möchten. Die Turmmauern sind in *opus incertum* von einer Stärke zwischen 0,80 bis 1 m aufgeführt. Für das manchmal breitere Fundament fügte man die Steine meist mit Mörtel zusammen, doch fehlt dieser manchmal. Die Höhe der Grundmauern schwankt zwischen 0,40–0,75 m. Die Masse sind für die einzelnen Türme, je nach ihrer Lage und Bestimmung, verschieden (zwischen 5–10 m an der Aussenseite). Verteidigungsgräben um die Türme gab es nicht, da ihre Lage dies nicht erforderte. Doch schliesst der Verfasser nicht aus, dass es einen natürlich kleineren Graben zum Wasserabfluss für den Schutz der Mauern gab. In Poeni wurden archäologisch zwei Bauphasen festgestellt (die A. Buday aufgrund der Anlage der Türme logisch voraussetzte), Turm Nr. 1 könnte der Phase der Holztürme auf Steinfundament angehören, der andere (Nr. 2) hingegen der Phase, da die Türme zur Gänze aus Stein errichtet wurden. Auf jeden Fall gibt es einen Zeitunterschied für die Erbauung dieser beiden Türme.

Aus der Arbeit geht als allgemeine Schlussfolgerung hervor, dass sich der römische Limes in diesem Teile Daziens grundsätzlich nicht von der Bauart des Limes unter ähnlichen Geländebedingungen unterscheidet. Die Römer passten hier, wie auch überall, ihre militärischen Anlagen den besonderen Bedingungen des Geländes an. Dazien, dieser vorgeschobene Posten Roms in der Barberei musste mit allen Kräften verteidigt werden, da diese Provinz in der kaiserlichen Strategie eine besondere Rolle spielte. Hinter diesen mächtigen Schutz konnte sich der rasche und tiefgehende Prozess der Romanisierung in Ruhe vollziehen. Die Truppen für die kleinen Garnisonen der Türme wurden, nach Meinung des Verfassers, aus den zwei Einheiten gestellt, die im Lager Bologa standen: aus der *cohors II Hispanorum scutata Cyrenaica* und der *cohors I Aelia Gaesatorum*.

SEXTUS VIBIUS GALLUS

Unul din cei mai bari ofiteri superiori ai armatei de ocupație și apărare a Daciei romane : centurion, primipilus (un fel de „maior rangul I”), apoi praefectus castrorum („comandant al cetății”, părții sedentare și rezervelor tactice) al legiunii XIII Gemina la Apulum (Alba Iulia) pe la mijlocul secolului al II-lea, Sextus Vibius Gallus este cunoscut în afara provinciei carpatice prin niște documente epigrafice și arheologice (sculpturale) de interes deosebit care au format obiect de discuții, ipoteze și controverse începînd de la sfîrșitul secolului al XIX-lea. Dacă în privința vremii și împăraților (Marcus Aurelius — Lucius Verus) sub care și-a desfășurat activitatea ostășească Gallus în cadrul legiunii XIII nu mai poate subsista nicio îndoială sau discuție, în schimb semnificația scenei de luptă și rostul decorațiilor primite pentru faptele de arme (honoris virtutisque causa) rămîneau neelucidate, controversate; în consecință, nici identitatea dușmanilor cu care a luptat și nici locul unde s-au desfășurat acțiunile militare la care el a avut o contribuție importantă (poate chiar decisivă, potrivit cu rangul său înalt în ierarhia militară) nu sînt încă destul de clare. De aceea, apare oportun și necesar a readuce în discuție prezentînd din nou materialul documentar al celor două inscripții și figurația de pe unul din monumentele lui Vibius Gallus, a cărui activitate militară prezintă un interes major pentru istoria provinciei Dacia la mijlocul secolului al II-lea.

Cariera de arme și distincțiile obținute de Vibius Gallus se cunosc sumar din două epigrafe descoperite în aceeași zonă de nord-vest a „Anatoliei”, la Amastris : a) un altar (ara) onorific cu inscripție și reliefuri ridicat de către devotatul libert Sextus Vibius Cocceianus patronului său vrednic de toată cinstirea (patrono benemerenti), b) dedicația personală a lui Vibius Gallus făcută unei zeităi locale (Iupiter Sarsus). Prima inscripție, CIL, III 13648 (= 6984 = 454, văzută încă în sec. XV-lea de Cyriacus din Ancona), altar de marmoră cu dimensiunile impozante 180 × 78 × 58 cm¹; „Sex(to) Vibio Gallo tre/cenario primipila/ri praef(ecto) kastro(rum) leg(ionis) / XIII Gem(inae) donis dona/to ab imperatoribus / honoris virtutisq(ue) / causa torquib(us) armil/lis phaleris coronis / muralibus III vallar[i]/bus II aurea I hastis / puris V vexillis II, Sex. Vibius Cocce/ianus patrono / bene merenti” (urmează textul grecesc, în versiune mai scurtă; fig. 1) ; pe laturile din dreapta și stînga inscripției reprezentarea plastică a decorațiilor (fig. 2, 3)², cu „legenda” în latină și greacă ; iar pe latura posterioară (opusă celei scrise) scena de luptă : titularul monumentului, eroul Vibius Gallus călare la galop, în mîna dreaptă ridicată lancea gata de lovire, doboară doi dușmani barbari, unul mai mare gol dela briu în sus, îmbrăcat în ițari, grav rănit, avînd în față și în dreapta sa o sabie lungă încovoiată la vîrf, iar înapoi un scut în formă de pelta ; al doilea inamic (de proporții mai reduse) e dat și el peste cap, dedesubt scutul oval și o sabie de același tip dar de dimensiuni mai mici

¹ Textul reproduș în ILS, 2633 ; G. Mendel, *Catalogue Musées Ottom.*, Constantinopol, III, p. 388, nr 1 155 (Muz. Constantinopol).

² H. G. Pflaum, *Les procureurs équestres sous le Haut Empire romain*, Paris, 1950, p. 143 „on voit cet ancien primipil, préfet du camp de la XIII Gemina recevoir de plusieurs empereurs outre des torques armillae phalerae, décorations propres aux hommes de troupes et aux sous-officiers, trois couronnes murales, deux couronnes val-laires, une couronne dorée, distinctions qui comportaient en même temps l'octroi de cinq hastes pures et de deux fanions”.

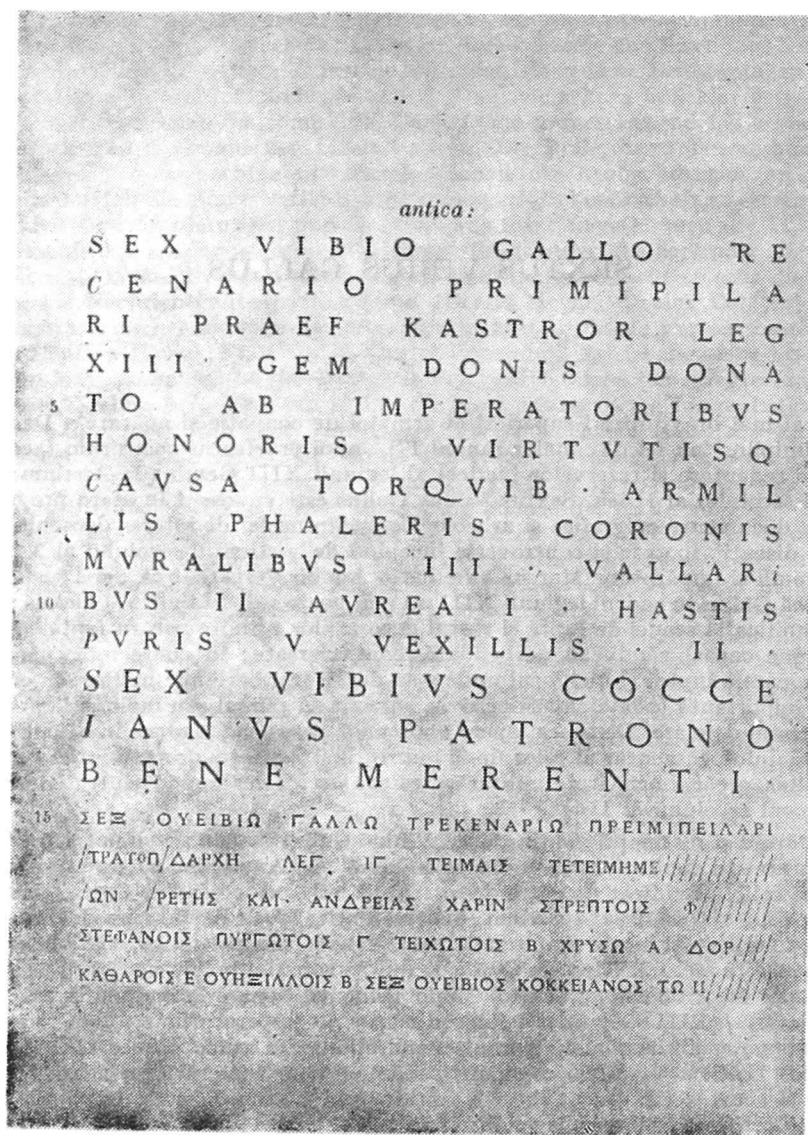

Fig. 1. — Textul inscripției bilingve CIL, III 13648 (după facsimilul din CIL, III, p. 2230).

(fig. 4); există o descriere amănunțită și limpede cu un comentariu erudit³, ce nu este necesar să fie reproduse aici.

A doua inscripție tot bilingvă este dedicația lui Vibius Gallus însuși, descoperită în localitatea Dschidde în Paflagonia la malul Mării Negre (est de Amastris), CIL, III 14187,4 (= ILs, 4081) „Iovi Sarso, Sex. Vibi/us Gallus trecenari/us primipilaris praef(ectus) kas/tror(um) leg(ionis) XIII G(eminae) G(...?), donis do/natus ab imperatoribus ho/noris virtutisq(ue) causa / torquib(us) armillis phale/ris coronis muralib(us) III / vallarib(us) II aurea I has/tis puris V vexillis II / d(e) s(ua) p(ecunia) f(ecit)” (urmează textul echivalent grecesc, păstrat fragmentar, CIL, III 14187,5).

³ E. Kalinka, *Weihgeschenk und Ehrenbasis des Sex. Vibius Gallus*, în *Festschrift O. Benndorf*, Wien, 1898, p. 215 — 223 (textul integr al acestui studiu ne-a fost comunicat cu amabilitate de prof. D. Adameșteanu, Roma).

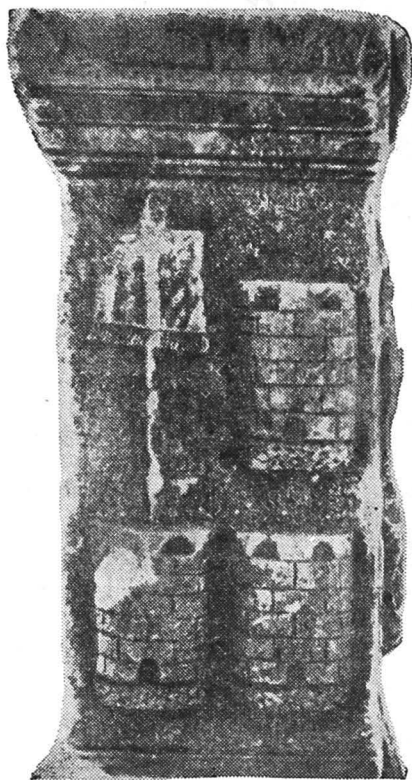

Fig. 2. — Relieful cu decorațiile lui Vibius Gallus, CIL, III 13648 (după CIL, III, p. 2230).

Fig. 3. — Relieful cu decorațiile lui Vibius Gallus, CIL, III 13648 (după CIL, III, p. 2230).

Datarea altarului onorific (CIL, III 13648) este de multă vreme controversată, soluțiile adoptate în cadrul unui veac nu corespundeau realității: fie la începutul secolului al II-lea în vremea lui Traianus, fie la sfârșit sub Septimius Severus. Pentru prima alternativă, deci campaniile contra Daciei s-au pronunțat majoritatea erudiților, vrînd să înțeleagă prin „imperator” nu vreo doi *principes* coregenți, ci doi suverani succesivi, adică Flavius Domitianus (81–96) și Ulpus Traianus (98–117), organizatorii binecunoscutelor campanii contra dacilor; iar cele două figuri de barbari pe relieful altarului onorific al lui Vibius Gallus erau considerați ca daci (încă de către Kalinka, în 1898)⁴; încît soluția se impunea oarecum „de la sine”. Pentru

⁴ G. Mendel, BCH, XXVI 1902, p. 286–288; *Catalogue Mus. Ottom.*, III nr 1155; C. Cichorius, *Die römischen Denkmäler in der Dobrudscha*, Berlin, 1904, p. 11 „allein die Zeit jenes römischen Offiziers lässt sich jetzt durch eine auf ihn bezügliche Inschrift aus dem nahe bei Amastris gelegenen Kytros (BCH, 1902, 287) genau bestimmen. Diese ist nämlich im J. 115 n. Chr. also gerade unter Traian gesetzt, und somit irrt sich Furtwängler bei seiner Ansetzung des Reliefs fast um ein volles Jahrhundert; ... da Vibius von mehreren Kaisern, d.h. von Domitian und Trajan dekoriert worden ist, für die auf seinem Denkmale dargestellten Barbaren ausser Traians dakischen Kriegen auch sämtliche Donaukriege Domitians gegen Daker, Sarmaten, Sueven usw. in Betracht kommen können”; R. Cagnat, *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, II nr 1434; T. Antonescu, *Le trophée d'Adamclissi*, Iași, 1905, p. 165, 174, 215; A. Domaszewski, *Rangordnung des römischen Heeres*, 1908, p. 138 (menținut de B. Dobson, în ed. II, 1967) „der Mann ist einmal als centurio mit torques armillae phalerae corona, 3 mal als primipilus mit corona und hasta pura und vexillum ausgezeichnet worden. Im Relief ist er als Sieger über die Daker dargestellt, es ist sehr wahrschein-

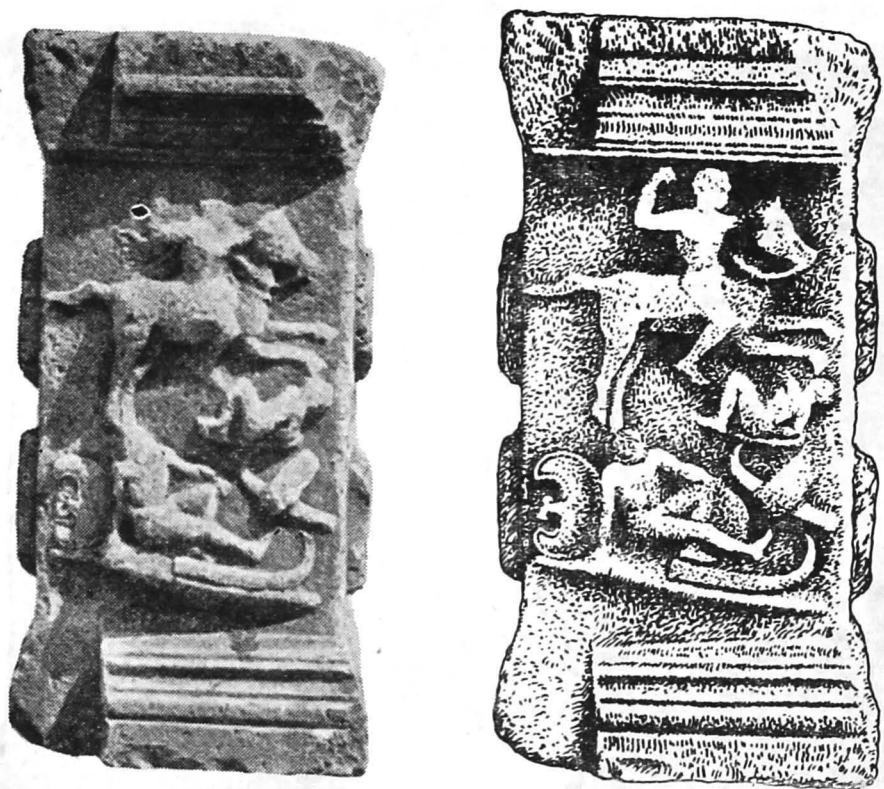

Fig. 4. — Relieful cu scena de luptă a lui Vibius Gallus, CIL, III 13648 (după E. Kalinka și CIL, III, p. 2230).

vremea lui Septimius Severus s-au pronunțat autorități de și mai puternic prestigiu internațional⁶. Alții mai prudenți ori sceptici recunoșteau că deocamdată nu se putea stabili o datare numai după criteriul vag al celor „doi (?) imperatores”⁶.

lich, dass es das Lager in Sarmizegetusa beim Ausbruch des zweiten Dakerkrieges gegen Decebals Ansturm gehalten hat; vgl. Cagnat, *AnnÉp*, 1903, 258”; RE, XII (1925), 1716, 1725, 1726 (Ritterling) „Datierung in Traians Zeit gibt Cagnat, IGR, III 1434”; VIII A (1958), 1971, nr 33 (R. Hanslik) „Sex. Vibius Gallus, praef. castror. der legio XII [sic!] Gemina nach CIL, III 454 = 6984 = 13648 = Cagnat, IGR, 1432 (etc.), Kalinka ...; seine dona militaria die er in den Dakerkriegen des Domitian und Traian errungen haben wird...”; M. Macrea, *Viața în Dacia română*, București, 1969, p. 187 „S.V.G. a participat la războaiele dacice și a fost distins cu decorații” ș.a.

⁶ Th. Mommsen, apud E. Kalinka, *op.cit.*, p. 221; A. Furtwängler, in *Abhandlungen der Bayer. Akad. Wiss.* I Cl., XXII (citat și combătut cu succes de Cichorius (supra, nota 4). Ipoteza lui Mommsen era bazată pe un raționament ingenios și complicat, dar șubred: în inscripția votivă CIL, III 14187, 4 apare „leg. XIII G.G.” al doilea G fiind interpretat ca „Getica” după Septimius Geta fiul lui Septimius Severus asasinat de fratele său M. Aurelius Antoninus-Caracalla, în a. 212; numele lui a fost martelat în inscripții; același epitet apare în inscripția onorară CIL, III 1464 = ILS, 1370 (dela Ulpia Traiana; azi în satul Ostrov, jud. Hunedoara), fiind martelat, pusă lui Ulpius [Victor] procurator în Dacia Apulensis și Porolissensis (A. Stein, *Dacien nach dem Bruderkrieg im Hause des Severus*, extras, Sibiu, 1942, p. 6).

⁷ J. Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, Innsbruck, 1894, p. 88; dar și H. G. Pflaum, *op.cit.*, ș.a. — Ia 1906, B. Filow, *Die Legionen der Provinz Moesia (Klio*, Beiheft VI, 1906), p. 51 observa prudent „die imperatores können vor allen M. Aurel und I. Verus, oder Septimius Severus und seine Söhne sein ...”.

În realitate însă activitatea militară a lui Vibius Gallus s-a desfășurat nu la începutul, nici la sfârșitul secolului al II-lea, ci chiar la mijlocul lui, cum a dovedit în a. 1937 revizuirea dedicației grecești a lui Vibius Gallus primipilaris „Norocului Bun și Zeului Monlos” prin omul de încredere Euelpistos, *pragmateutēs* (actor, un fel de „administrator de moșie”)?, inscripție plasată mai demult în a. 113 (Mendel), sau 115 (Cichorius,) de fapt însă (după era paflagoniană) din a. 172 (resp. 174) e.n.; noul criteriu sigur (nu ca „donis donatus ab imperatoribus” dela sfârșitul veacului I ori începutul celui următor, ori dela sfârșitul acestuia; a. 113, 115) datează în consecință altarul onorar cu decorațiile și relieful de luptă, din aceeași vreme, adică prin anii 170 e.n., la mijlocul intervalului larg de un veac în care era mișcată (înainte de a. 1938) încadrarea cronologică a lui Vibius Gallus: cei doi „imperatores” erau deci evident Marcus Aurelius Antoninus și Lucius Aelius Aurelius Verus, care au domnit împreună aproape nouă ani (161–169). În vremea lor s-au desfășurat acțiunile militare cu faptele de arme ale lui Vibius Gallus contra unor barbari pe care romanii i-au combătut la granițele imperiului. Recunoscând în dușmanii terasați de Gallus pe geto-daci, unii admiseseră că acțiunea lui a avut loc în Dacia și contra dacilor (supra, nota 4); dar redescoperitorul italian al epigrafei datate corect de el în a. 172(174) a încercat să dovedească ori măcar să facă verosimilă ipoteza că Vibius Gallus ar fi făcut parte din vreun detașament (vexillatio) din legiunea XIII staționat prin Asia Mică și în Egipt, unde și-a însușit cultul zeităților egiptene (cum este considerat Iupiter Sarsus, ca și Monlos), iar prin rectificarea datării (în timpul lui Marcus Aurelius) este modificată și interpretarea cu identificarea barbarilor figurați pe relieful monumentului onorar dela Amastris (CIL, III 13648), în sensul că ar fi „mai mult decît îndoielnic de acum că este vorba de daci, care nu vor mai putea fi luați în considerare ca mijloc comparativ pentru interpretarea monumentului dela Adamclissi. Activitatea lui Vibius Gallus (cu toate că unitatea sa militară era staționată în Dacia) poate să fie explicată în războaiele armeniace sau partice ale celor doi împărați (Marcus Aurelius — Lucius Verus); nu este de exclus că teatrul principal al faptelor de arme ale lui Vibius Gallus era tocmai Anatolia ...”⁸. Oricît de ingenioase și firești ar părea la prima vedere, atare teze și ipoteze nu sînt totuși destul de convingătoare în sensul dorit de autorul lor (: că activitatea militară și faptele de arme la care se referă textele epigrafice CIL, III 13648 și 14187,4–5, decorațiile și scena de luptă din relief, fig. 4, ar fi avut loc „în Anatolia”). Ade vărat că Gallus nu era, la data cînd punea și i se puneau monumentele epigrafice-sculpturale, un pensionar, ofițer „în retragere” stabilit pentru binemeritata odihnă a bătrîneții „la moșia” sa din zona pontică, unde să pună monumente epigrafice-sculpturale evocînd fapte și amintiri din cariera sa încheiată în cadrul armatei romane, cum sînt cazuri numeroase și interesante⁹; el era în plină activitate ostășească prin anii 170, prezent la Amastris pentru interese oficiale (militare), avînd aici (potrivit cu poziția sa de om bogat și cu prestigiu în societate) relații personale sociale-economice cu localnicii; aici el organizează ceremonii religioase impozante și pune dedicații zeilor (Iupiter Sarsus ș.a.), iar unul dintre libertii săi (care-i poartă numele Sextus Vibius Cocceianus și față de care el avea desigur merite excepționale ca *patronus* și binefăcător) îi ridică grandiosul altar onorific, simbol al gratitudinii, dar și al marelui prestigiu

⁷ G. Iacopi, *Esplorazioni e Studi in Paflagonia e Cappadocia*, în *Bollettino dell'Istituto di Archeologia e Storia dell'Arte*, Roma, VIII, 1938, p. 12–13 (textul după informarea primită de la prof. G. Forni, Roma; articolul lui Iacopi este citat în *AnnEp*, 1941, 159 ca „Esplorazioni e Studi in Paflagonia e Cappadocia”, Roma, 1937, extras din aceeași revistă); *Epigraphica*, Milano, I 1939, p. 115 și p. 35.

⁸ Iacopi, *op.cit.*, p. 13 „la nostra rettifica influisce anche sulla identificazione dei barbari raffigurati nel rilievo sul monumento onorario. È più che dubbio ora trattarsi di Daci, e non potranno essi venire addotti a confronto per la valutazione del monumento di Adamclissi. L'attività di Vibio Gallo, pur essendo la sua legione stanziata in Dacia, può essere explicata nelle guerre armeniace e partiche dei due imperatori. Delle iscrizioni che commemorano Vibio tre sono state trovate in Anatolia, una a Mitilene. Non è da escludere quindi che l'Anatolia fosse il teatro principale delle sue gesta. Quanto alla legione XIII, sappiamo che essa aveva dei distaccamenti anche in Tracia e in Egitto: e così l'iscrizione che pubblichiamo qui sotto, ora a Bor, proveniente da Iyana, ricorda essa pure un centurione di tale legione, in un sito ove egli probabilmente si era soffermato per ragioni del suo servizio...”

⁹ De ex. cel mai recent cunoscut: superbul epitaful relief ce și-a organizat încă în viață Tiberius Claudius Maximus care a capturat și decapitat pe regele Decebalus, piesă (descoperită la Philippi, în Macedonia răsăriteană) devenită pe bună dreptate celebră în scurtă vreme (*ActaMN*, VII, p. 512–513; *JRS*, LX 1970, p. 142–143; *Cronica*, Iași, V, nr 51 (254), 19 XII 1970, p. 4; *Tribuna*, Cluj, XIV, nr 52 (726), 24 XII 1970, p. 1,4; *Magasin Istoric*, V, nr 6 (51), iunie 1971, p. 2-8 ș.a.).

de care se bucura generalul roman. Textul epigrafic greco-roman înșiră scurt, lapidar decorațiile primite de la împărații Marcus Aurelius și Lucius Verus, redade plastic pe cele două fețe laterale, iar scena de pe latura din dos înfățișează schematic o „secvență” din faptele de arme, în calitate sa de ofițer superior și apoi comandant al cetății „*praefectus castrorum legionis XIII Geminae*”¹⁰, la Apulum în Dacia. Aici este de presupus și chiar de postulat că s-au desfășurat evenimentele militare unde Vibius Gallus a avut o participare de primul rang (s-ar putea spune chiar „partea leului”) nu numai la „postul de comandă” (partea sedentară), ci chiar în prima linie de luptă (*acies*) împotriva unor atacatori, care au pătruns adânc în dispozitivul defensiv roman; a părea să fi fost o situație grea (poate chiar disperată): a trebuit să intervină chiar comandatul rezervelor și al părții sedentare, spre a respinge pe barbarii invadatori ajunși poate până în preajma comandamentului suprem al armatei din Dacia, în zona Apulum. Altă eventualitate ar fi că, înainte de a fi fost avansat „*praefectus castrorum*”, deci ca centurion, primipilus al legiunii XIII, Gallus a participat la o campanie de mare anvergură în zona graniței de nord a Daciei.

Cine să fie și ce simbolizau cei doi barbari (a căror etnicitate era desigur bine cunoscută publicului din imperiu, contemporanilor, ca și tuturor admiratorilor lui Vibius Gallus și ai monumentului său onorant la Amastris), doborâți și biruiți de bravul general roman? S-a afirmat (Kalinka, Domaszewski ș.a., supra, nota 4) că este vorba de daci, iar unii au pus relieful (scena de luptă a lui Gallus) în legătură cu Monumentul triumfal de la Adamclissi, considerând că „sărbătoritul călăreț reprezentat doboară în galop doi barbari, daci judecând după armelor sabie-secere”¹¹. Atare teză a fost contestată (cum s-a văzut) în 1938 de italianul Iacopi îndreptându-și privirea spre Anatolia. În realitate însă, față de necesitatea arheologică și logică de a readuce pe Vibius Gallus și faptele sale de arme în teritoriul Daciei, este de reținut amănunțutul că figurația celor doi barbari doborâți simbolizează nu unul singur, ci două popoare dușmane, cum s-a relevat mai demult: barbarul mai mare de jos (fig. 4), cu trupul nud delabriu în sus, cu scut în formă de pelta, este un sarmat cu sabia curbă lungă și grea cum apare și pe scenele metopelor la Adamclissi; al doilea dușman mai mic cu sabie curbă și scut oval este un geto-dac a cărui armă de atac era tocmai sabia-seceră ce putea să fie uneori mult mai lungă decât o secere¹². Lupta la care se face aluzie (și în care s-a distins fiind apoi decorat Vibius Gallus) nu s-a desfășurat în Moesia (cum preconiză eminentul arheolog ieșean citat), ci în sfera de activitate a legiunii XIII Gemina, adică în Dacia, posibil în zona ei centrală (ori nordică?) unde — cum s-a spus — în cursul războaielor marcomanice prin anii 166—169 este probabil ca unele cete de barbari năvălitori și prădători, o „confederație sarmato-dacică”, să fi pătruns până lângă „capitala” militară a provinciei; prezența activă a dacilor liberi la granițele de vest, nord și est ale provinciei romane este binecunoscută în sec. II—III, iar arma lor tipică sabia curbă (în formă de secere) era în uz în armata romană la unitățile de getodaci, ca și la dacii liberi, ori în figurațiile pe monete etc.

Acțiunea armată a legiunii XIII Gemina contra sarmaților și dacilor liberi atacatori este un episod din paginile obscure ale istoriei interne și situației militare a provinciei la mijlocul secolului al II-lea, la a cărei elucidare poate să contribuie și interpretarea în sensul adoptat mai sus a monumentului „asianic” al lui Vibius Gallus.

I. I. RUSSU

¹⁰ Despre acest important grad militar: *praefectus castrorum*, în RE, VI 1642—3, XXII 1285—1290.

¹¹ Fr. Drexel, în *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum*, 1922, p. 341 „dagegen gehört ganz und gar in die Zeit des Tropäums das Ehrendenkmal für Sex. Vibius Gallus in Amastris (CIL, III 13648), auf dessen Rückseite der Gefeierte zu Pferde über erlegte Feinde, Daker nach dem Sichelschwert, dahinsprengend dargestellt ist; man hat das Bild schon längst mit den Reliefs des Tropäums, namentlich Metope 6, verglichen, der es sehr nahesteht, es ist eben beidemal ein geläufiges Kampfschema, viell. geradezu ein Musterbuch, verwendet worden”.

¹² T. Antonescu, *op.cit.*, p. 174 „Sex. Vibius Gallus à cheval et écrasant sous les pieds du cheval deux barbares. L'un d'eux, qui est étendu sur le sol, a derrière lui un bouclier avec la forme des pelta des Amazones (CIL, III 13648). Ce monument nous donne des indices très sûrs pour préciser le type du barbare: c'est l'image d'un Sarmate, qui probablement a pris part avec ses compatriotes et les Daces à l'invasion de la Moesie, dont nous parlent les notices des anciens écrivains. Parmi les barbares figurés, l'un doit être un Dace et l'autre évidemment un Sarmate Roxolane ...”.

SEXTUS VIBIUS GALLUS

(Résumé)

On examine à nouveau les inscriptions bilingues de Amastris : CIL, III 13648 (honoraire, avec reliefs, fig. 1—4) et 14187, 4—5 (votive) de Sex. Vibius Gallus, primipile et praefectus castrorum legionis XIII Geminae de Apulum (Alba Iulia en Dacie) qui a reçu de plusieurs empereurs des décorations (fig. 2,3). Les monuments ne datent pas (comme on le présumait auparavant) du temps de Trajan ou de Septime Sévère, mais bien du règne de Marc Aurèle comme l'a prouvé en 1937 G. Iacopi à l'aide d'une autre inscription grecque du même officier romain, datée de l'an 172(174). C'est donc de Marc Aurèle et L. Verus (161—169) que Vibius Gallus a reçu les distinctions pour ses exploits d'armes et les succès militaires en lutte avec des barbares : le relief (fig. 4) représente deux ennemis terrassés par le préfet-chevalier ; ceux-là symbolisent (comme l'a remarqué en 1905 T. Antonescu) deux groupes de peuplades (tribus) barbares vaincues par les armées romaines et notamment par le praefectus castrorum de Apulum. Il s'agit très probablement de luttes contre les envahisseurs Sarmates et Daces libres en Dacie pendant les guerres marcomaniques de Marc Aurèle et L. Verus, dans les années 166 et suiv.

INSCRIPTII ȘI SCULPTURI ROMANE DIN SUD-ESTUL BANATULUI

În bibliografia arheologică¹ se cunosc o serie de castre și așezări romane din regiunea deluroasă și muntoasă a Banatului care se întinde între Dunăre, Cerna și Timiș; majoritatea n-au fost încă explorate și studiate sistematic. O mare parte din obiectivele arheologice din epoca romană (vezi harta, fig.1) au fost semnalate cu ocazia unei expediții (arheologice) organizate în septembrie 1930 de prof. C. Daicoviciu și I. Miloia (pe atunci director al Muzeului Banatului din Timișoara)². Nu s-au întreprins cercetări de amploare în Banatul de sud-est, până în anul 1942, când s-au deschis săpăturile la castrul roman de la Plugoara - Mehadia, continuate în 1943, 1946 și 1948³. În ultimii ani, cu deosebire începând din 1964, s-a trecut la cercetarea sistematică a castrului roman de la Tibiscum (Jupa)⁴; s-au întreprins săpături arheologice la castrele de la Berzovia⁵ și Surduc, iar în anul 1969 s-au efectuat săpături parțiale la castrul roman de la Teregoava⁶ și în așezarea de lângă Dalboșeț⁷. Toate acestea au sporit interesul arheologilor noștri pentru județul Caraș-Severin, aducându-se în același timp o contribuție valoroasă la cunoașterea istoriei organizării militare și administrative a părții sud-vestice din cadrul provinciei Dacia.

Un rol însemnat în elucidarea unor aspecte legate de istoria provincială și post-aureliană (perioada care a urmat imediat după părăsirea Daciei), în Banatul de sud-est îl au cercetările

¹ Bibliografia generală referitoare la descoperirile arheologice din Banat pentru epoca romană: F. Pesty, *Krassó vármegye története*, Budapest, 1884; B. Milleker, *Délmagyarország régiséglelei*, vol. II, 1899; III, 1906, p.207-294; Al. Borza, *Banatul în timpul romanilor*, Timișoara, 1943 (vezi recenziia critică a lui C. Daicoviciu în *AISC*, IV, 1941-1943, p. 302-312). Studii și articole: E. Hoffinger, în *Neues ungrisches Magazin*, Pressburg, 1792, II, p. 97-100, 101-107; Zs. Ormos, în *ArchÉrt*, III, 1870, p. 262, 319-320; *ArchKözl*, VIII, 1871, p. 145-153; L. Böhm, în *AEM*, IV, 1880, p. 178-184; S. Mihalik, în *MKE*, II, 1908, p. 8-20; G. Finály, în *ArchAns*, 1909, p. 290-300; G. Téglás, în *Klio*, XI, 1911, p. 499-510; C. Daicoviciu, I. Miloia, în *AnB*, III, 1930, p. 10-22; Gr. Florescu, în *Istros*, I, 1934, p. 60-72; D. Protase, în *ActaMN*, IV 1967, p. 47-71.

² C. Daicoviciu, I. Miloia, în *AnB*, III, 1930, p. 10-22.

³ Vezi N. Gostar, M. Macrea și I. I. Russu, în *Studii*, II/1, 1949, p. 139-141.

⁴ Cronica săpăturilor arheologice pentru 1964 (partea I), în *RevMuz*, I, 1964, p. 89; N. Gostar, în *ActaMN*, V, 1968, p. 471-477; I. I. Russu, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 173-174; M. Moga, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 135-48.

⁵ Rezultatele săpăturilor efectuate între anii 1962-3 de Muzeul Banatului în colaborare cu Muzeul Reșița, apoi între anii 1965-7 de Muzeul Reșița în colaborare cu Institutul de istorie și arheologie din Cluj urmează să fie publicate. În prezent găsim date referitoare la construcția castrului și la trupa care a staționat aici, la D. Protase, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 47-71. În campaniile amintite s-a cercetat și castrul roman de pământ de la Surduc.

⁶ Cu ocazia unei periegeze arheologice întreprinse în septembrie 1969 de un grup de cercetători de la Institutul de istorie și arheologie, Universitatea și Muzeul de istorie din Cluj, în frunte cu acad. C. Daicoviciu, s-au efectuat săpături parțiale la această fortificație romană, lămurindu-se caracterul ei și fazele de construcție; SCIV, XXI 1970, p. 507; *Dacia*, XIV 1970, p. 447.

⁷ Primele cercetări sistematice s-au întreprins în toamna anului 1969 și vara 1970 în locul numit „Dragomireana”, unde se bănuia existența unui castru, dar s-a dat peste o construcție civilă. Inițiativa a revenit Muzeului județean Reșița care a colaborat cu Institutul de istorie și arheologie din Cluj (D. Protase).

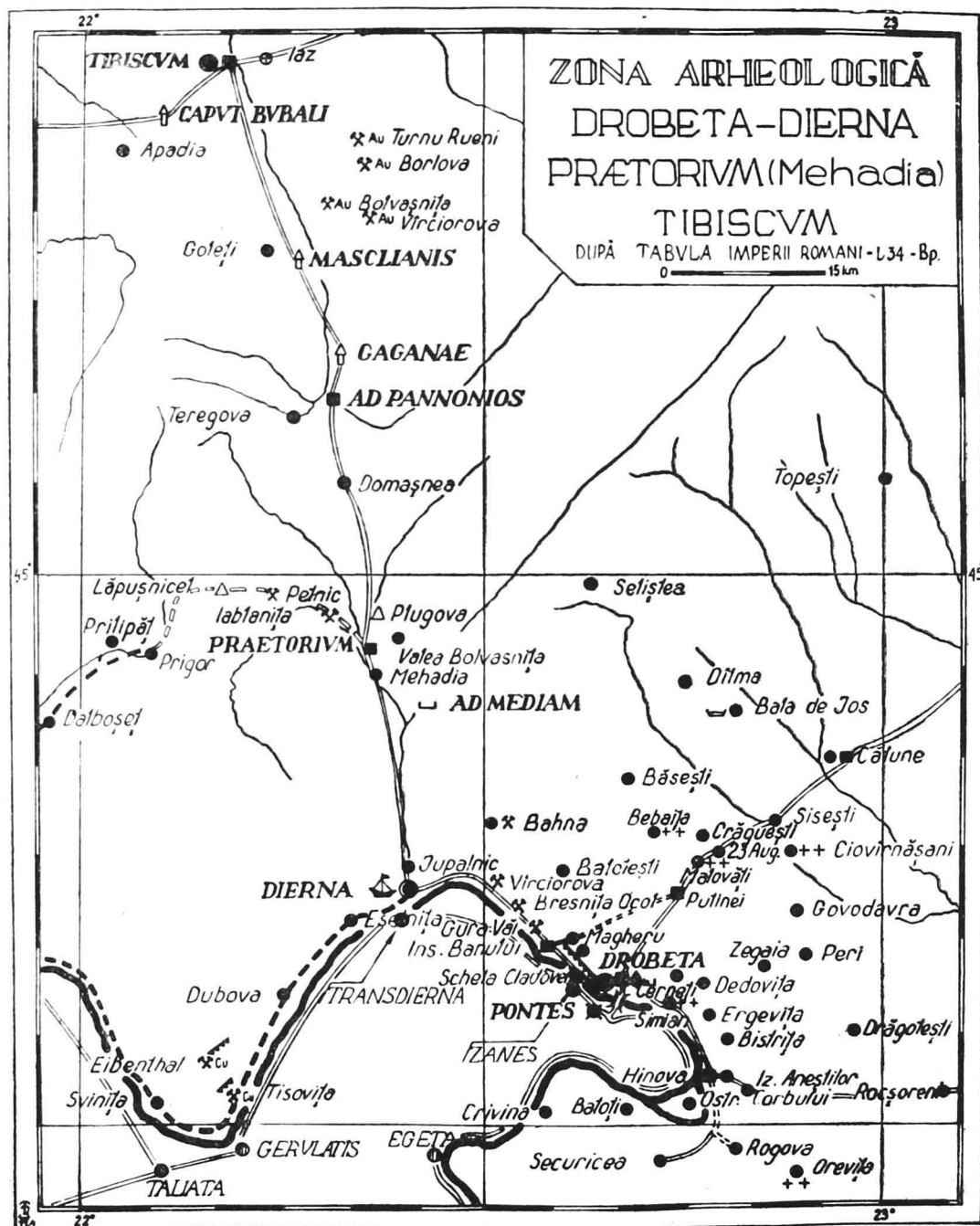

Fig. 1. — Harta zonei arheologice Drobeta-Dierna-Mehadia-Tibiscum.

întreprinse de colectivul arheologic al Grupului de Cercetări Complexe „Porțile de Fier”⁸, care s-au efectuat în ultimii ani în bazinul Dunării între Orșova și Moldova Veche. Cu acest prilej au putut fi identificate castre, burguri și ville rustice romane, a căror existență n-a încetat după evacuarea Daciei în anul 271/2. Din sec. IV se cunosc pe malul stîng al Dunării alte cetăți și așezări, cum sînt cele de la Dierna (Orșova) și de la Gornea⁹, avînd un material arheologic abundent și caracteristic.

În ansamblu, atît în cursul ultimelor cercetări, cît și în cele anterioare, întreprinse acum două sau mai multe decenii, s-a descoperit relativ puțin material epigrafic; unele piese s-au pierdut mai demult¹⁰, altele s-au degradat; puține au ajuns să fie adăpostite în colecțiile muzeale.

Pînă în prezent se cunosc și s-au publicat inscripțiile care provin din castrul roman de la Plugova-Mehadia¹¹, din zona Moldova-Pojejena¹² și una presupusă a fi fost găsită la Dalboșeț¹³. Alte piese descoperite tot la Mehadia sau în apropiere se păstrează (vizibile pentru trecători și vizitatori) la Băile Herculane¹⁴. Un număr impresionant de inscripții romane, de o importanță deosebită pentru cunoașterea organizării administrative, militare și a compoziției etnice a coloniștilor și militarilor romani din Dacia, s-au descoperit la Tibiscum (Jupa), de unde

⁸ Obiectivul acestor cercetări l-au constituit cîteva puncte arheologice care prin construirea sistemului hidroenergetic de la Porțile de Fier urmează să fie inundate. Menționăm aici săpăturile efectuate în raza orașului Orșova (jud. Mehedinți) cu scopul de a se cerceta orașul și castrul roman Dierna și cetatea din perioada Diocetian — Constantin, suprapusă peste nivelul roman de locuire. La aceste săpături a participat un colectiv numeros condus de E. Burjor de la Institutul de arheologie din București și format din A. Bodor, I. Winkler, N. Gudea, Gh. Lazarovici, D. Benea și V. Wollmann. Din epoca romană au putut fi identificate urmele unor puternice ziduri, unele cu material litic reintrebuințat (sec. III), ateliere meșteșugărești (locuințe?), precum și ville suburbane. Cf. *Cronica săpăturilor arheologice pe anul 1968*, în *SCIV*, XX, 3, 1969, p. 499 și pe anul 1969, în *SCIV*, XXI, 3, 1970, p. 519.

⁹ Investigațiile arheologice de la Gornea (com. Sichevița, jud. Caraș-Severin), concepute în cadrul planului general al cercetărilor arheologice de la Porțile de Fier, au fost finanțate integral de Muzeul județean Reșița. Pentru descoperirile făcute în acest complex arheologic și care constau din așezări neolitice, o fermă romană și un important „castellum” din sec. IV: Gh. Lazarovici, în *ActaMN* VI, 1969, p. 5, 18; VII, 1970, p. 473 și urm.; N. Gudea, *Un castellum roman tirziu la Gornea*, comunicare ținută la Institutul de istorie și arheologie din Cluj în februarie 1970; *Cronica săpăturilor pe anul 1968*, în *SCIV*, XX, 3, 1969, p. 487 și pentru anul 1969, în *SCIV* XXI, 3, 1970, p. 520.

¹⁰ Menționăm aici pierderile care s-au înregistrat încă în cursul sec. al XVIII-lea, cînd în drumul lor spre Viena (1755) au pierit în Dunăre multe materiale epigrafice și, în special, sculpturale, descoperite în parte de comandantul Hamilton în anul 1737. Alte piese importante s-au pierdut după publicarea *Corpus*-ului, ca de exemplu: CIL, III 8000; 8002, provenind de la Jupa și păstrate multă vreme la Caransebeș; 1547 (p. 1017), descoperită la Marga, 1548 etc.; piese fragmentare, din care unele nepublicate: fragment de inscripție de la Zăgujeni (provenind probabil tot de la Jupa; v. *AEM*, VI, 1882, p. 119, nr. 70); o bancă din calcar CIL, III 1544 (com. Măguri, în parcul fostului ministru Béla Szende), pe care se vedeau literele ADALAP/HFN; o inscripție clădită într-un zid de un sătean din comuna Armeniș; o inscripție dusă din comuna Grigor la Bozovici, unde a dispărut, precum și multe altele.

¹¹ Inscripții cu caracter oficial: N. Cena, în *AnzWien*, XII, 1911, p. 3–5 (= *AnnÉp*), 1912, 5); CIL, III 8010 (=1577, Muz. Timișoara); C. Buracu, *Muzeul General Nicolae Cena în Băile Herculane și Cronica Mehadiiei*, Turnu Severin, 1924, p. 15, nr. 10, 11, 12; inscripții referitoare la *cohors III Delmatarum*: CIL, III 1579=8013; Ion I. Russu, în *AISC*, IV, 1941–43, p. 196; cărămizi referitoare la această unitate: CIL, III 8074, 15; *ErdM*, 1902, p. 405; C. Buracu, *op.cit.*, p. 15, nr. 15–18; *Studii*, II/1, 1949, p. 139, D. Tudor, *Orașe, țirguri și sate din Dacia romand*, București, 1968, p. 28, 32; *ActaMN*, VI, 1969, p. 179; VII, 1970, p. 146; inscripții fragmentare care au existat la Mehadia: CIL, III 12597, 12599.

¹² *ArchKözl*, VI, 1866, p. 179; CIL, III 8007=6275, 8008, 8070=1631, 8071 d; *ArchÉrt*, XXIV, 1904, p. 414 și urm. (relief mithriac); *Klio*, XI, 1911, p. 506; *AISC*, V, 1944–1948, p. 285; *SCIV*, XIII, 1962, p. 115–116 (Muz. Reșița). O descoperire mai recent făcută la Moldova Nouă: *Latomus*, XVIII, 1958, p. 355 și urm. (= *AnnÉp*, 1959, 307).

¹³ De la Dalboșeț se presupunea că provine o stelă funerară foarte importantă pentru studiul onomasticii romane din Dacia, care prin 1924–28 a fost adusă la Caransebeș. C. Daicoviciu, care publică monumentul în *ACMIT*, II, 1929, p. 314–135, consideră că el provine de la Tibiscum (Jupa); cf. *ActaMN*, VI, 1969, p. 177. Analiza petrografică recent efectuată confirmă proveniența din împrejurimile Caransebeșului.

¹⁴ Din acestea cele mai multe provin din celebra localitate termală Băile Herculane: CIL, III 1560–1567, 1569, 1571–73, 1575, 12598.

se cunoșteau unele monumente epigrafice încă pe la mijlocul secolului trecut¹⁶, în parte dispărute sau distruse, dar cea mai mare parte a inscripțiilor provine din cercetările efectuate în ultimii ani de către Muzeul Banatului din Timișoara sub conducerea directorului M. Moga, care a pus recent aceste valoroase izvoare documentare în circuitul bibliografic¹⁸.

S-au mai descoperit piese izolate și în alte localități, fără să se cunoască însă locul lor exact de proveniență. Astfel se pare că epitaful roman de la *P e t n i c* (jud. Caraș-Severin) a fost transportat în acest loc de la Plugova-Mehadia. Unele piese fragmentare provin din săpăturile de la Orșova, unde în ciuda importanței orașului antic *D i e r n a* și a ponderii sale arheologico-istorice, s-au descoperit relativ puține inscripții¹⁷. În schimb, cu ocazia cercetărilor efectuate în cuprinsul orașului, au apărut cărămizi stampilate, atestând o importantă concentrare de armată romană în acest loc, atît în cursul secolelor II—III, cit mai ales în perioada constantiniană. Materialul tegular abundent și interesant poate constitui subiectul unor cercetări mai ample și chiar al unui studiu tipologic¹⁸.

În paginile de față este prezentat pe scurt, cu bibliografia și comentariile necesare, materialul epigrafic descoperit răzleț, păstrat în majoritate fragmentar.

D I E R N A (ORȘOVA)

1. *P l a c ă votivă* de marmură albă, fragmentară, redînd o scenă legată de cultul lui Mithras; descoperită în cursul săpăturilor de la Orșova din vara anului 1969, în stratul roman de sub turnul de sud-est al cetății din perioada Dioclețian-Constantin, la —2,4m¹⁹. Dimensiuni: 15 × 17 × 4,5 cm. În partea inferioară a reliefului, din care s-a păstrat numai colțul din dreapta jos (fig. 2 a—b), se află, pe un chenar mai lat, două rînduri de litere. Literele au înălțimea de 10 — 12 mm. Scena mithriacă²⁰ poate fi recunoscută cu ușurință după figura personajului din dreapta care stă în picioare. Pieptul animalului răpus, căzut în genunchi se poate vedea clar și se disting chiar și resturi din cap și labelle anterioare ale ciinelui, nelipsit în astfel de reprezentări (vezi schița reconstituirii grafice, fig. 3).

Din punctul de vedere al execuției este un modest produs de valoare redusă, un simplu atorelief executat cu stingăcie, la nivelul artei provinciale din Dacia.

Textul fragmentar, incizat superficial cu litere neregulate, chiar neglijent datorită durtății marmurei, deși este foarte scurt și incomplet, merită să fie examinat :

..... I L E G X I I P R I M
..... [? D O N A] T O F I L I O

Dacă lectura acestui text este sigură, în sensul ca bara orizontală deasupra cifrei X să sugereze eventual dublarea cifrei (?), se pare că dedicantul acestei tăblițe votive, al cărui nume nu s-a păstrat, făcea parte din legiunea a XXII-a Primigenia. Nu cunoaștem o altă legiune cu epitetul *Primigenia* în epigrafia Daciei, dar nici una cu numărul de ordine XII, care să ne permită o asemenea interpretare a cifrelor. În schimb, legiunea a XXII-a Primigenia este

¹⁶ CIL, III 7996—8003; descoperiri mai recente: C. Daicoviciu, în *ACMIT*, II, 1929, p. 315; Ion I. Russu, în *SCIV*, XVIII, 1, 1967, p. 168—169.

¹⁷ M. Moga, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 135—148.

¹⁸ CIL, III 6276; 6277; 1703 a (un inel cu inscripție); 8074, 10, 8075, 42 (cărămizi); 6286 = 8076, 20, 21 (lucerne) *MKE*, II, 1908, p. 17; B. Milleker, *op.cit.*, vol. II, 1899 p. 240; *ArchAnz*, 1909, p. 295; D. Lăitin, *Anuarul XXIV al Gimnasiului mixt din Orșova*, 1942—1943, p. 8—9; *SCIV*, IV, 1953, p. 784—795.

¹⁹ În prezent E. Bujor (responsabilul colectivului arheologic de la Porțile de Fier) lucrează la un repertoriu al cărămizilor stampilate din această zonă.

²⁰ Turnul este construit pe un zid roman din sec. III, care merge paralel cu latura de sud a fortificației pînă la turnul de sud-vest.

²¹ Bibliografia asupra mithraismului pentru provincia Dacia: O. Floca, în *EDR*, VI, 1935, p. 216—217; D. Tudor, în *SCIV*, XVI, 2, 1965, p. 358; fig. 9, și p. 359—360 (= *AnnEp*, 1966, 314); Em. Popescu, în *SICI*, IX, 1967, p. 197; L. Mărghitău, în *SCIV*, XVIII, 4, 1967, p. 693—700; A. Z'nyl, în *RevMus*, 1965, p. 431; Ion I. Russu, în *Sargatia*, V, 1968, p. 89—92.

Fig. 2 a—b. — Relief mithriac, fragmentar (Orșova).

Fig. 3. — Reconstituirea grafică a scenei mithriace (fig. 2)

Fig. 4, a – b. Inscricție votivă (Liceul din Orșova).

dimensiuni: 36 × 44 × 14 cm și litere înalte de 0,06 m; se află de multă vreme în colecția liceului „Ștefan Plavăț” din Orșova Nouă. Controlind bibliografia referitoare la descoperirile arheologice din zona Dierna (Orșova), se observă un deosebit „interes” pentru această

cunoscută și în alte epigrafe din Dacia²¹. Inițial această unitate militară avea garnizoana în Germania, la Mogontiacum-Mainz pe Rin²²; este atestată la începutul secolului al II-lea în expedițiile lui Traian, iar vexillații aparținând acestei legiuni se cunosc în Dacia Malvensis în timpul lui Filip Arabul (244–249), participând probabil la acțiuni contra carpiilor din zona Oltului. Aceleași vexillații au executat lucrări de construcție la Romula (Reșca); cf. D. Tudor, *Oltr*²³, p. 195, 495–6, 561.

2. *Inscricție votivă* din calcar organogen, descoperită prin 1896 la Orșova, str. Caransebeșului (azi Decebal) nr. 26, cu prilejul săpării temeliei pentru construcția unei case. Piesa se află astăzi în păstrarea muzeului școlar al Liceului „Ștefan Plavăț” din Orșova Nouă. A fost publicată împreună cu inscripția funerară nr. 3 de S. Mihalik²³ cu o lectură care lasă impresia că este o inscripție funerară. Apoi a mai fost publicată de G. Finály²⁴, B. Milleker²⁵ și în 1943 de D. Laitin²⁶ în formă completă și cu lectură diferită față de autorii amintiți. Inscricția referitoare la vămile Daciei fiind deosebit de valoroasă, a fost reluată de Ion I. Russu în *SCIV*, IV, 3–4, 1954, p. 784–793 (*Un sclav în serviciul vamal din Dacia*) cu corecturi de lectură și comentarii interesante. Din lipsa unei ilustrații fotografice în acest studiu, considerăm utilă și necesară prezentarea inscripției (fig. 4).

3. *Inscricție funerară* din o gresie conglomeratică cu mari grăunțe de cuarț, fragmentară;

²¹ CIL, III 8031; *ActaMN*, III, 1966, p. 454–455.

²² *RE*, XII, 2 (1925), col. 1797–1819 [Ritterling].

²³ *MKE*, 1908, II, col. 17.

²⁴ *ArchAnz*, 1909, col. 295.

²⁵ *Op.cit.*, p. 240.

²⁶ *Op.cit.*, p. 8.

inscripție, interes concretizat în publicarea ei de câteva ori; dar valoarea istorico-documentară a epitafului este destul de modestă, iar apariția lui repetată în bibliografie a fost cauzată de ignorarea acesteia, deci și a materialului arheologic al zonei. Astfel, prof. D. Tudor de la Universitatea din București, în „Comunicări epigrafice II”, SCIV, XVI, 1, 1965, p. 179, afirmă despre inscripție: „fragment dintr-o lespede de calcar descoperită acum 10–15 ani”. Lăsând la o parte lectura greșită a textului, care va fi redat în continuare, era necesară o indicație a sursei pentru asemenea informație. În primul rând, fragmentul se afla în colecția școlii încă din anul 1906, când a fost descoperit pe strada principală care ducea spre Baziaș (până la mutarea orașului vechi, str. Traian), cu ocazia săpării unei fântini, la 4 m adâncime. De atunci până la apariția articolului amintit, fragmentul a fost publicat de patru ori: în 1906 de B. Milleker²⁷, în 1908 de S. Mihalik²⁸, în anul 1911 piesa a fost din nou descoperită ca „inedită” de G. Téglás²⁹, care la fel ca și D. Laitin³⁰ (în a. 1943) nu știe de premergătorii cu publicațiile anterioare.

În starea actuală de conservare fragmentul cuprinde 5 rînduri de text, dar din primul și ultimul rînd lipsesc marginile literelor (fig. 5 a–b). Dacă lectura lui G. Téglás poate fi acceptată cu mici rectificări, se pare că întregirea propusă de prof. D. Tudor pentru r. 3 și 5 nu este justificată. Cognomenul „Matro” trebuie înlocuit cu numele Iuliae Provincialis, dovadă că acesta

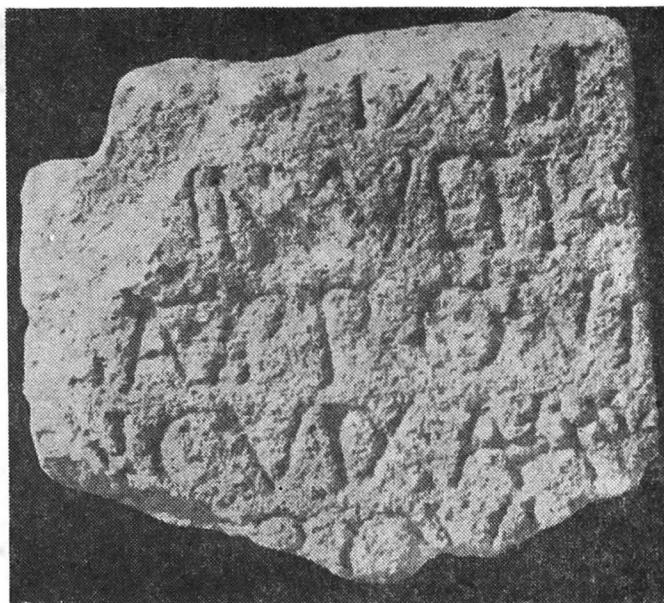

Fig. 5, a–b. Inscripție funerară fragmentară (Liceul din Orșova).

²⁷ *Délm*, III, p. 239–240: „1906 tavaszán találtak a báziaási úton kútásás alkalmával egy durva konglomerátszerű anyagból készült feliratos követ, mely 0,44 m széles volt. Meglévő töredéke 0,37 magas. Az áll. polg. iskoláé”.

²⁸ *MKE*, II, 1908, p. 17: „Ezt 1906 tavaszán találták a báziaási uton kútásás közben 4 méter mélységben ...”. Mihalik încă nu aflase de B. Milleker.

²⁹ *Neue Beiträge zur Inschriftenkunde Dakiens*, in *Klio*, XI, 1911, p. 508.

³⁰ *Op. cit.*, p. 8: „În muzeul nostru se păstrează o singură piatră funerară (fragment), găsită la săparea unei fântini din strada Trăiană”. În continuare se dă lectura textului, dar fără reproducerea lui sau vreo referire bibliografică.

Fig. 6. — Căramidă stampilată (Orșova).

Fig. 7. — Căramidă stampilată (Orșova).

se repetă și în ultimul rînd: Chiar autorul erorii afirmă: „acest epitaf de mari dimensiuni conține numele a cel puțin 5 membri din aceeași familie”. Reproducem în continuare textul cu întregirea lui :

V I X I T

[A] N N X V E T I V

[L] I A E P R O V I

N C V I X A N X X V

[P] R O V I [N C]

v i x i t

ann(is) X V et I u-

[I] iae Provi-

nc(ialis) vix(it) an(nis) X X V

[P] rovi[nc]

Ligaturi : rîndul 3 A și E ; rîndul 4 A și N ; X X V.

Pe teritoriul județului Caraș-Severin s-au descoperit în mai multe castre romane c ă r ă m i z i sau țigle stampilate, indicînd de obicei efectivele militare care au participat la construirea fortificației ori au stat acolo. Alte cărămizi informează prin textul lor despre numele proprietarului în atelierul căruia au fost fabricate, ori dau indicații despre numele localității respective. Dacă în linii mari se cunosc trupele romane care au staționat în Banat, fie din izvoarele epigrafice pe care le posedăm din sec. II—III, fie din însemnările de pe cărămizile stampilate, cum este cazul la Berzovia (cf. nota 5) sau Tibiscum (nota 4), problema prezenței unor trupe în nordul Dunării după părăsirea oficială a Daciei încă nu este lămurită și poate fi studiată în prezent doar pe baza unor asemenea cărămizi. S-au descoperit de-a lungul Dunării, pe o fișie îngustă care se întinde între Pojejena și Turnu Severin, multe cărămizi care atestă după 271 prezența unor detașamente militare în nordul fluviului la Pojejena, Gornea, Svinița, Peștera Veterani, Orșova etc. Aceste detașamente poartă de obicei numele unor legiuni care au existat ori au fost duse după părăsirea Daciei în noua provincie Dacia Ripensis. Dar ca urmare a fracționării legiunilor în mai multe detașamente, purtînd toate numele legiunii, se constată la sfîrșitul sec. III, dar mai ales sec. IV adăugarea la numele unității și a toponimicului care indică locul de garnizoană. Un asemenea caz întîlnim la o descoperire făcută la Svinița (jud. Mehedinți), unde se presupune prezența unui detașament din legiunea a VII-a Claudia³¹ și la Orșova, de unde prezentăm și alte cărămizi stampilate de interes deosebit :

4. *LEG XIII R* (Leg. XIII Gem. R.). Este legiunea care între 106—271 a fost principala unitate militară a provinciei Dacia, staționată tot timpul ocupației romane la Apulum (Alba Iulia). După părăsirea Daciei este mutată la Ratiaria³², unde apare sub semnul *L XIII RAT* = *CIL* III 14597,4. În timpul cînd a fost redactată „*Notitia dignitatum*” legiunea s-a scindat în cinci subunități cu sediul (afară de Ratiaria) la Egeta, Transdrobeta, Burgo Novo și Zernis (Tsierna).

În cursul săpăturilor (1966—1969) care s-au făcut la cetatea din sec. III—IV de la Orșova, s-au descoperit numeroase cărămizi cu stampila *L E G XIII R*. Literele sînt de obicei inversate datorită gravării greșite pe negativ (fig. 6). Formatul cărămizilor este de obicei 33 × 24 × 5,5 cm. Evident, avem de-a face cu un detașament al legiunii a XIII-a Gemina de la Ratiaria, care asigură paza acestui „castellum”, așa cum subunități ale legiunii a VII-a Claudia, staționată în localitățile Viminacium, Taliata și Boljetin, făceau paza în nordul Dunării la posturile de la Pojejena sau Svinița (v. nota 31).

5. *D R P DIERNA*. Lotul cel mai numeros al cărămizilor stampilate descoperite în preajma cetății din perioada Dioclețian — Constantin, sau în dărîmăturile celor trei turnuri săpate și dezvelite integral, îl constituie cele care poartă siglele *D R P DIERNA* sau numai *DIERNA*. Ele au de obicei dimensiunile 48 × 26 (25) × 7 (8) cm. În fotografie (fig. 7) se prezintă numai o piesă fragmentară (32 × 25 × 7 cm), selecționată pentru claritatea literelor. asemenea cărămizi s-au descoperit la Orșova și în cursul secolului trecut, fiind publicate în *MKE*, II, 1908, p. 18, fig. 40; *Klio*, XI, 1911, p. 508. Semnificația primelor trei litere nu s-a putut explica cu toată certitudinea, dar în lipsa unor noi dovezi documentare ne asociem întregirii făcute în *CIL* III 8277,2a (Muzeul Belgrad) ; 8277, 2b din Mala Golubinja: *D(e) r(e) p(ublica) Dierna*.

6. *D A R D I A N A*. Cărămida de format îngust (29 × 14 × 7 cm) cu tabula ansată de 10,5 × 2,5 cm (fig. 8), descoperită în dărîmăturile turnului de sud-vest al cetății (a.1967). Cără-

³¹ N. Gudea, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 555—559.

³² *RE*, XII (1925), col. 1780 (Kubitschek).

Fig. 8. — Cărămidă stampilată (Orșova).

mizi identice ca format și stampilă s-au mai descoperit la Orșova (MKÉ, II, 1908, p. 508), altele se păstrează în Muzeul Porților de Fier de la Turnu-Severin. Pentru această stampilă s-a propus întregirea: *D(e) A(quensis) R(e)publica Diana* = CIL III 14215, 12. În *AEM*, XIX, 1896, p. 220, nr. 83 și 84 și în CIL III p. 2316, 55, nr. 14215, 11 mai întâlnim variantele: *A R P QVIS* sau *D R P AQVIS*; *Aquae* se afla după T.P. pe drumul între Viminacium și Ratiaria, fiind cunoscută ca stațiune termală. După părerea lui Ritterling (*AEM*, XIX, 1896, p. 220) Diana ar veni de la Zanes (Dianes) de lângă Cladova, unde s-au descoperit cărămizi cu „*Aquae*”.

MEHADIA-PLUGOVA-HERCULANE

7. *Stelă funerară* din gresie locală, fragmentară, păstrându-se numai partea superioară a monumentului funerar, ornamentată cu un relief în formă de rozetă, și o mică parte (circa 1/3) din cîmpul inscripției. Dimensiuni: 100 × 87 × 10 cm. Stela se găsește în cimitirul ortodox al comunei *P e t n i c* (la circa 11 km. vest de Mehadia), așezată ca „ușă-capac” la o criptă. Piesa fiind considerată de proveniență locală, împreună cu alte două monumente sculpturale romane, tratate mai jos, e de presupus în preajma acestui sat vreo așezare rurală romană. Dar printr-un sondaj efectuat în octombrie 1969 la punctul denumit „La morminți” (imediat deasupra cimitirului), unde s-ar fi descoperit încă de mult stela funerară, n-am reușit să identificăm în acest loc vreo urmă de locuire din perioada romană.

Ornamentul din registrul superior al monumentului funerar este încadrat de un chenar marcat prin două profilaturi și reprezintă o coroană stilizată de frunze, avînd un diametru de 62 cm; în mijloc o rozetă în formă de floare cu cinci petale (fig. 9 a-b). Cîmpul inscripției, mai adîncit decît restul suprafeței, încadrat de un chenar îngrijit, păstrează trei rînduri din text: acesta cu litere înalte de 5 și 4 cm poate fi citit și întregit:

D(is) M(anibus)
A N T E S T I V S . V A L E
N T I N V S . M . C I I I D(?)
.....

Numele personajului din epitaf, defunctul, apare destul de rar în onomastica din provincia Dacia: *nomen gentilicium* ANTESTIVS se cunoaște numai din CIL III 1574: „*Antestius Gaius*”

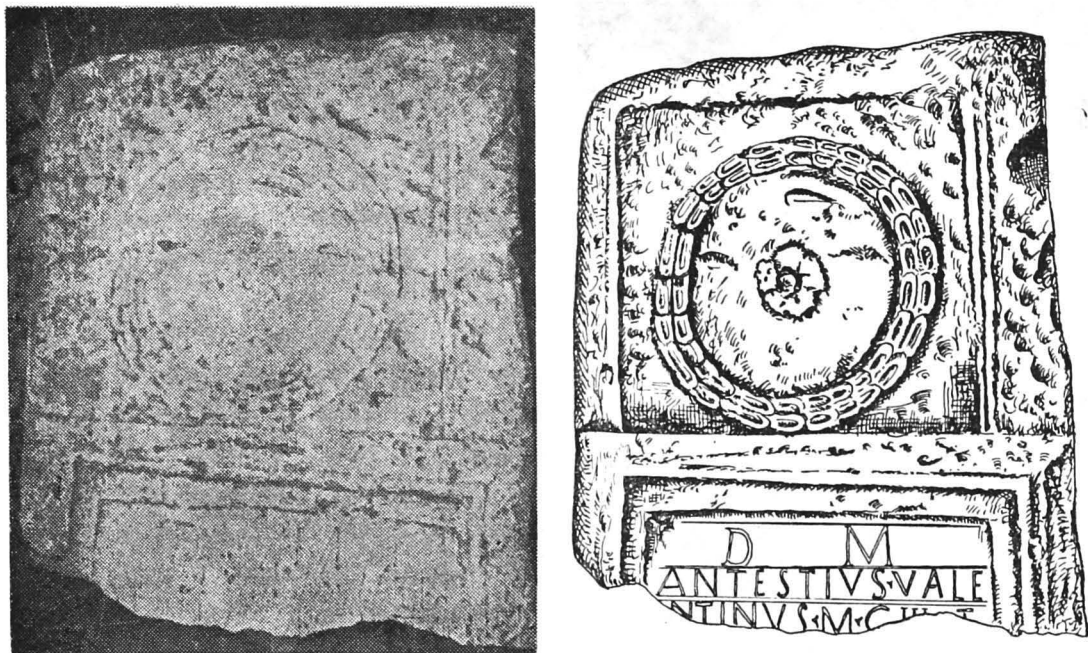

Fig. 9. a—b. Stelă funerară fragmentară (Petnic).

(vezi A. Kerényi, *A dáciai személynévek (Die Personennamen von Dazien)*. Budapest, 1941, p. 23, nr. 233). Cognomenul *Valentinus* e mai frecvent. Nu mai puțin interes prezintă indicația despre funcția lui ca *miles* în cohorta a III-a . . . , care nu poate fi alta decât *cohors III Delmatarum*, cu garnizoana la castrul aflat între localitățile Plugova și Mehadia³³. Această unitate, al cărei nume complet este *cohors III Delmatarum milliaria equitata* (diferită de *coh. III Delmatarum* din Germania Inferior), staționa în Pannonia în sec. I e. n. (*AnnÉp.* 1941, 100); în sec. II lipsește din informațiile documentare și reapare în sec. III în epigrafe de la *M e h a d i a*, unde a staționat până la evacuarea provinciei³⁴.

8. *Relief funerar* din gresie locală, redând cinci busturi în două registre. Dimensiuni: 110 × 68 cm. Monumentul este zidit într-un parapet de susținere pe partea dinspre deal a aleii care duce din centrul stațiunii *H e r c u l a n e* înspre așa-numitele „Băi romane”, la circa 300 m spre sud.

Relieful, expus intemperiilor, este puternic degradat, ceea ce îngreunează recunoașterea fizionomiei personajelor înfățișate. Forma reliefului este dreptunghiulară, terminându-se înspre vîrf într-un fronton triunghiular, ornat la mijloc cu o mică rozetă. Aici este înfățișată, evident, o familie romană formată din părinți și trei copii. Trăsăturile individuale ale personajelor redată sînt greu de distins (fig. 10 a-b).

9. *Relief funerar* fragmentar din aceeași gresie, înfățișînd o singură persoană. Dimensiuni: 85 × 78 cm. Basorelieful este puternic degradat (mai mult chiar decât cel anterior); din bustul redat într-o arcadă sprijinită pe două coloane (fig. 11 a—b) se pot distinge numai capul și pieptul, parțial brațul stîng. Piesa descrisă este prinsă în același zid, la mică depărtare de relieful nr. 8. După unele informații, cele două monumente se află în această stațiune încă de la mijlocul secolului trecut, fiind aduse de la Petnic³⁵.

³³ În 1923—24, Al. Bărcăcilă a descifrat numai rd. 1—2 ale inscripției din Petnic (inf. Prof. Pavel Ciobanu).

³⁴ W. Wagner, *Dislokation*, p. 132—133.

³⁵ J. Schwarzott, *Die Herkules-Bader bei Mehadia*, Wien, 1831, p. 42. „Zu beiden Seiten dieser Steintafel sind noch zwei andere, deren eine 5 undeutliche Brustbilder in 2 Reihen, die zweite eines, und alle in bas-relief darstellt. — Sie sind aus Pettnik gebracht und aus dort häufigsten Gestein gearbeitet”; B. Milleker, *op.cit.*, vol. II, p. 95; Al. Bărcăcilă, în *Revista Științelor Medicale*, nr. 10, 1932, p. 17; C. Buracu, *op.cit.*, p. 15, nr. 13 amintește numai „... bustul rupt al unei femei”.

Fig. 10, a—b. Relief funerar (Băile Herculane).

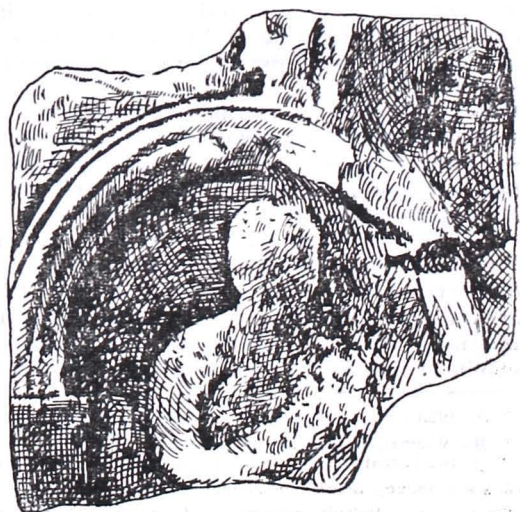

Fig. 11, a—b. Relief funerar fragmentar (Băile Herculane).

TEREGOVA

10. *Lei funerari* din calcar fin fosilifer; lungimea : 96 cm, înălțimea maximă: 50 cm. Piesa a fost descoperită de proprietarul I. Berzescu pe locul său propriu de arătură din preajma castrului roman de la T e r e g o v a (jud. Caraș-Severin). După descoperire, piesa a servit drept bancă de șezut (întoarsă cu capul în jos), până cînd a fost transportată la Muzeul din Caransebeș.

Monumentul sculptural s-a păstrat destul de bine, cu excepția capului unui leu, a cărui față este mutilată. El este format dintr-o pereche de lei funerari adosați (fig. 12 a—b). Corpul leilor, deși

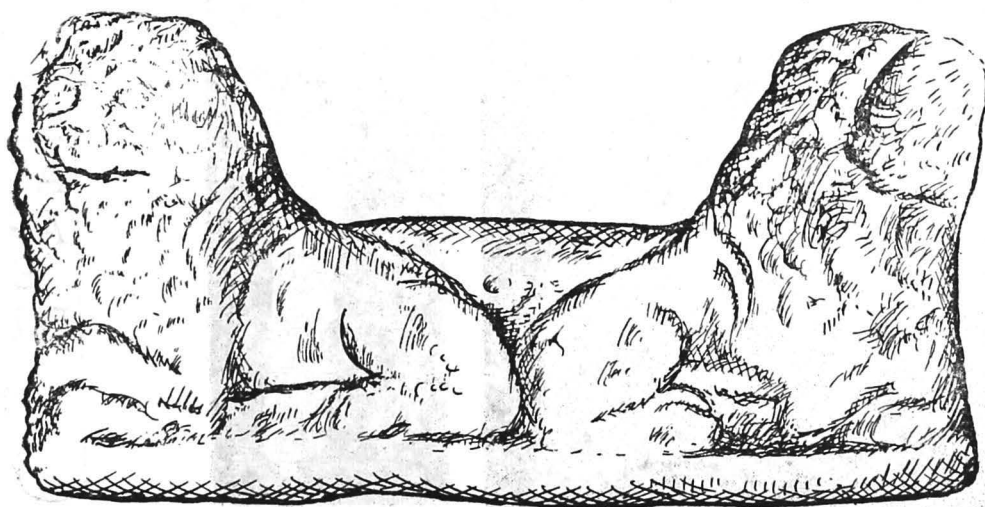
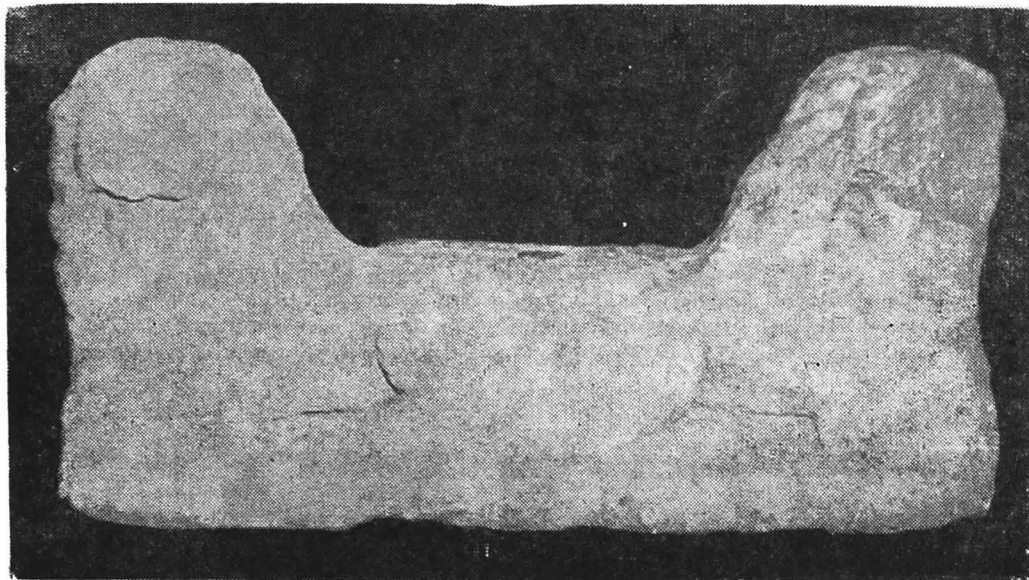

Fig. 12, a—b. Lei funerari din Teregova, (Muzeul din Caransebeș).

se conturează în relief prin redarea picioarelor din spate, formează un monolit, care pe partea sa superioară este prevăzut cu un orificiu pentru fixarea unui con de pin sau a unei Meduze (?). În acest orificiu se observă urmele unui „știft” de plumb cu ajutorul căruia se fixa conul de pin, sculptat probabil separat din motive tehnice.

Din punctul de vedere al execuției artistice, această piesă nu are o valoare deosebită, fiind redată în obișnuita tehnică sculpturală provincial-romană, întâlnită la numeroase monumente cu lei funerari. În muzeele noastre se găsesc mai multe sculpturi asemănătoare ca grupare a leilor: una provine de la Vințul de Jos sau Mintia, A. Buday, în *Dolj*, VII, 1916, p. 49 și urm.; G. Florescu, în *EDR*, IV, 1926–1927, p. 104 și urm.; *RömRum*, p. 267, G 185; *Civiltà Romana in Romania*, p. 253, G 127 (MuzIstCluj); altele se găsesc în muzeele de la Sibiu și Deva, iar în Oltenia avem o analogie aproape perfectă la Măgherești (*OltR*³, p. 408, fig. 1).

T I B I S C V M (JUPA)

11. *Altar votiv* din calcar alburui, dur, fragmentar, cu dimensiunile: $52 \times 37 \times 14$ cm. Partea superioară, păstrată aproape integral, este ornamentată cu două volute dispuse simetric față de mijlocul capitelului, al cărui motiv spiraloid se poate vedea mai bine pe laturi. Întrucât fața lată a fragmentului este nescrisă, iar începutul celor 4 rânduri se află pe una din laturile înguste, se poate presupune că altarul a fost tăiat, probabil încă în antichitate, în două părți inegale (fig. 13 a–c).

Altarul a fost scos din pământ lângă castrul de la *Tibiscum* (Jupa), pe latura de sud, cu ocazia săpării unui șanț, pentru o conductă de gaz metan, dar a rămas neobservat mai multă vreme. Salvarea piesei se datorește directorului școlii din aceeași localitate, Gr. Urechiatu: cu ocazia unei vizite organizate de școală, a observat acest fragment și l-a trimis în a. 1964 la Muzeul din Caransebeș.

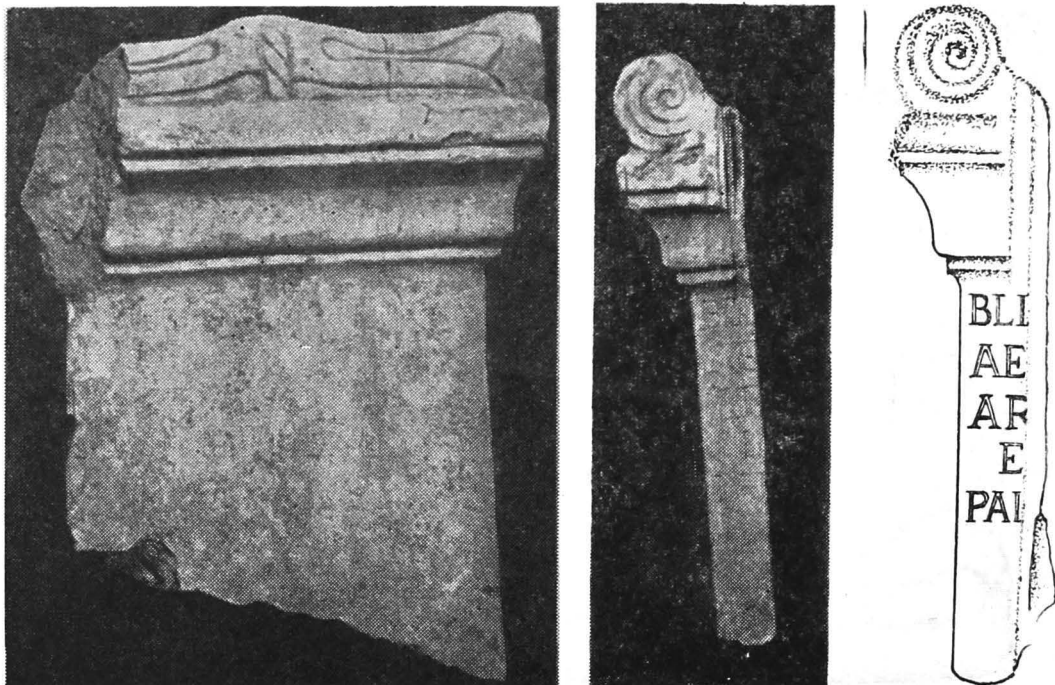

Fig. 13, a–c. Altar votiv fragmentar (Muzeul din Caransebeș).

Textul constă din cîteva litere de 2,5 cm înălțime, incizate cu mare grijă și cu oarecare eleganță. Cele cîteva litere nu permit întregiri sigure, ceea ce scade considerabil valoarea documentară a monumentului. Nici numele divinității ce apare de obicei în primul rînd, deci ca primul element la altarele votive, nu poate fi întregit. În r. 2 și 3 se găsește foarte probabil numele dedican-tului.

B L I [...?] sau B E L [...?]
 A E [L I V S ?]
 A R [. . . ?]
 E [. . . ?]
 P A T [R O N ?]

V. WOLLMANN

RÖMISCHE INSCRIFTEN UND STEINDENKMÄLER AUS DEM SÜDÖSTLICHEN BANAT

(Zusammenfassung)

In der vorliegenden kurzen Mitteilung beschreibt der Verfasser einige in Bruchstücken erhalten gebliebene Inschriften aus dem Banat und gibt den entsprechenden Quellenbeleg. Es handelt sich meist um einzelne Zufallsfunde aus der Nähe römischer Siedlung und Militärlager. Einige dieser Inschriften und Steindenkmäler sind unveröffentlicht, bei andern wurde die Lesung verbessert.

Die Beschreibung der Denkmäler ist nach Fundstellen angeordnet:

1. Mithras-Relief, Bruchstück mit zwei Schriftzeilen (Abb. 2 a—b und 3).
2. Weihinschrift, *SCIV*, 3—4, 1954, S. 784—93, eines Sklaven im römischen Zolldienst Daziens (Abb. 4 a—b).
3. Grabinschrift, *SCIV*, XVI, 1965, S. 179, der eine Textkorrektur gemacht wird (Abb. 5 a—b).
- 4—6. Römische Ziegelstempel: LEG XIII R, D R P DIERNA und DARDIANA (Abb. 6—8).
7. Grabstele aus Petnic oder Plugova (Abb. 9 a—b).
- 8—9. Reliefs von Grabstelen aus Petnic, jetzt in Herkulesbad (Abb. 10 a—b 11 a—b).
10. Grablöwenpaar aus Teregova, Museum Caransebeș (Abb. 12a—b).
11. Weihaltar, Bruchstück, aus dem römischen Militärlager Tibiscum, Museum Caransebeș (Abb. 13 a—b).

LOCATIO OPERARUM ÎN TRIPTICELE DIN TRANSILVANIA

I. — Locatio operarum se deosebește de contractul de muncă modern deoarece în dreptul roman contractul de prestare de servicii era un contract consensual, care se încheia între două persoane, deci rezulta din acordul lor de voință și durata lui era limitată, statul neintervenind cel puțin în mod direct, în această reglementare a raporturilor de muncă. Trebuie însă să precizăm că în dreptul roman profesiunile liberale formau obiectul unui mandat și numai muncile inferioare formau obiectul unei locatio operarum¹.

Prin contractul de locatio operarum muncitorul își închiriaza munca sa — operae suae — în schimbul plății unui salariu care poartă numele de „merces”. Muncitorul în acest contract se numește *locator*, iar patronul se numește *conductor*². Muncitorul datorează munca sa în bune condițiuni, pe timpul convenit. În ceea ce privește riscurile, acestea erau în sarcina muncitorului dacă el întrerupe munca în urma unui caz fortuit care este în legătură cu persoana sa, dar ele erau în sarcina patronului dacă cazul fortuit era străin de persoana muncitorului³. Totuși prin inserarea unor clauze speciale și derogatorii de la aceste reguli generale responsabilitatea riscurilor putea să fie stabilită conform voinței părților, fapt de care, după cum vom vedea din exemplele practice, profitau mai ales patronii.

Dintre tripticele transilvane descoperite în cursul secolelor XVIII și XIX la Roșia-Montană⁴, care ne redau acte juridice referitoare la diferite forme ale vieții curente din provincia romană a Daciei dintre anii 131—167 ai e.n.,⁵ ne vom ocupa în studiul de față numai de trei triptice care conțin contracte de închiriere a muncii pentru lucrul în minele de aur⁶.

II. — Tripticele al căror text urmează să-l analizăm sint cuprinse în CIL, volumul III, și au următorul conținut:

a). CIL, III, p. 948, nr. IX, editat de Zangemeister. Tripticul este din anul 163 și are numai tabla a doua a cărei transcriere cu completările propuse o redăm⁷: „Laelia[no] et [Pa]store cos. X.K[a]l Novembr. Adiutor Macari scripsi rogatus [co]ram ipso pra[e]senti L.Ulpio Valerio, quia [se] litteras scire negavit, id q[uod] dixit se loca[sse] et locavit Socraton[i] S[o]cratis [op]eras suas ex [ha]c [d]ie in [i]dus sequentes anno uno [sept]aginta. Mer[c]edis suis tem[p]oribus solv[en]tu[r]. Quas operas sanas valentes [ede]re debebit ... [con]ductor... impedierit ... [d]ebe[bit] ... dis[c]edere vel cessare cessatis ... A[ct.A]l[b] Ma[iori?]”.

¹ Vezi Max Kaser, *Das römische Privatrecht*, 1955, tom. I, p. 474; Bernard, *La rémunération des professions libérales en droit romain classique*, 1935, precum și V. Arangio-Ruiz, *Il mandato*, 1949, p. 102 și urm.

² Vezi în acest sens Jörs-Kunkel-Wenger, *Römisches Recht*, 1935, p. 239.

³ În acest sens avem regula stabilită în D, 19.2.38.1.

⁴ Despre istoricul descoperirii acestor monumente, vezi G. Popa-Lisseanu, *Romanica*, 1926, p. 169 și urm., precum și Ion Baltariu, *Tripticele din Transilvania*, 1930, p. 23 și urm.

⁵ Aceste triptice conțin închirieri de servicii, depozite, acte de credit, acte de vânzare de sclavi, de imobile, etc.

⁶ În ceea ce privește analiza muncii în minele din Dacia în lumina tripticelor din Transilvania, dintre lucrările mai recente cităm: Pólay Elemér, *Három munkabérszerződés a római Dáciából*, în *Acta Universitatis Szegediensis*. (Acta juridica et politica), Tom. IV, Fasc. 5, D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, 1957, p. 130 și urm., și Gh. Ștefan, *Cu privire la forța de muncă în exploatarea minelor de aur din Dacia*, în *AUB*, 1960, p. 19—28.

⁷ În privința textului tripticelor și a completărilor lui noi urmărim textul redat de profesorul J. Macqueron în cursul său de doctorat intitulat *Le travail des hommes libres dans l'antiquité romaine*, p. 187 și urm.

În traducere acest text are următorul cuprins: „Sub consulatul lui Lelianus și al lui Pastor în ziua a zecea înaintea calendelor lui noiembrie. Eu Adiutor fiul lui Macarius am scris rugat de și în prezența lui L. Ulpius Valerius care a afirmat că nu știe să scrie, aceea ce el a spus, că se închiriază pe el și munca sa lui Socratio fiul lui Socrate din această zi până la idele următoare pe un an pentru 70 denari. Salariul va fi plătit la termenele sale. Care munci trebuie să le presteze sănătos și cu putere... Făcut la Alburnus Maior.”

b). Cea de a doua locatio operarum este cuprinsă în CIL, vol. III, p. 949, nr. XI. Lectura a fost făcută de Mommsen și Zangemeister. Data acestui act nu este cunoscută, dar el pare să fie din aceeași perioadă ca și celelalte două. Ceea ce s-a mai păstrat din acest triptic este partea interioară a primei tablete, care are următorul text:

...cus scripsi rogatus per... m Restitutum agnom(ine) Senioris quia se litter[a]s scire negavit: fatetu[r] se locasse et [l]oca[v]it oper[as] s[u]as opere aur(ar)io, ius... quidquid opus fuerit ex hac die in id[u]s Novemb. proximas venturas Tito Beusantis qui et Bradua centum quinque. Ex qua mercede a[d]huc in cesso accepit viginti quinqu[e]. Reliqua(m) mercedem per tempora acci[pe]re debebit: quas operas sanas valentes edere debebit conductori s. s. quod si in[vit]o conductore a re cessa[b]it in dies...”

Text care se traduce astfel:

„Eu (Dor?)cus am scris fiind rugat de Restitutus fiul lui Senior, fiindcă a afirmat că nu știe să scrie. A recunoscut că s-a închiriat și a închiriat munca sa pentru extragerea aurului... orice fel de lucru ar fi, începând din această zi până la idele proxime ale lui noiembrie care vor veni, lui Titus fiul lui Beusa din Bradua, pentru 105 denari. Din care salar a primit până acum numărați 25 denari. Restul salariului trebuie să-l primească la timpul convenit. Serviciile sale trebuie să le presteze sănătos și cu putere. Dacă fără voia patronului va abandona lucrul pentru fiecare zi...”

c). Cel de al treilea act se află transcris în CIL, III, p. 948 sub nr. X și este copia unui contract original din anul 164 al e. n. El are următorul conținut:

„[Macri]no et Celso cos. kal. XIII. Iunias Flavius Secundinus scripsi rogatus a Memmio Asclepi, quia se lit[er]as scire negavit, it quod dixit se locas[se] et locavit operas s[u]as opere aurario Aurelio Adiutori ex ha[c] die in idus Novembres proximas [Xse]ptaginta cibarisque. [Mercede] m per [te]mpora accipere debebit. S[u]as operas sanas va[le]ntes [ede]re debebit conductori s.s. Quod si invito condu[c]tore recedere aut cessare voluer[it, da] re debebit in dies singulos HS V numeratos... [Quodsi] fluor impedierit, pro rata computare debebit[t]. Conductor si tem[po]re peracto mercedem sol[v]endi moram fecerit ead[em] p[oen]a tenebitur exceptis cessatis tribus. Actum Immenoso maiori. Titus Beusantis, qui et Bradua. Socratio Socratonis [M]emmius Asclepi”.

Traducerea acestui act este următoarea:

„Sub consulatul lui Macrinus și Celsus în ziua 13 dinaintea calendelor lui iunie. Eu Flavius Secundinus am scris rugat de Memmius fiul lui Asclepius deoarece a negat că știe să scrie, aceea ce a spus că s-a închiriat pe el și munca sa pentru extragerea aurului, lui Aurelius Adiutor din această zi până la idele lui noiembrie următor pentru 70 denari și hrană. Salariul trebuie să-l primească la timpul convenit. Serviciile sale trebuie să le presteze patronului mai sus scris sănătos și cu putere. În cazul în care fără voia patronului ar vrea să întrerupă sau să abandoneze munca va trebui să plătească pentru fiecare zi 5 sesterți numărați... În cazul în care inundarea minei ar împiedeca [munca] i se va reține proporțional din salar. Dacă patronul întârzie să plătească salariul pentru timpul trecut va fi ținut la aceeași pedeapsă, exceptându-se trei zile întârziate”.

III. — După cucerirea Daciei de către Romani este cert că exploatarea minelor de aur a fost intensificată, prin aducerea unor specialiști din alte părți⁸, precum și prin numărul mai mare de muncitori folosiți la extragerea aurului. Alături de un aparat administrativ o inscripție interesantă ne mai menționează pe leguli aurariarum,⁹ expresie care credem că se referă la muncitorii liberi din minele de aur¹⁰. Tot despre muncitori liberi care-și angajează munca lor

⁸ La Alburnus maior există chiar un vicus Pirustarum în care au fost probabil colonizați Piruștii din Dalmația, care erau cunoscuți ca specialiști minieri. Vezi CIL, III, tab. VIII, p. 945.

⁹ Vezi, CIL, III, 1307.

¹⁰ D. Tudor, *op.cit.*, p. 130, consideră că leguli erau mici întreprinzători care au luat în arendă unele galerii din mine, pe cînd Gh. Ștefan în studiul citat consideră că aceștia erau stringătorii de aur, resp. muncitorii, părere care ni se pare justă.

unor patroni — conductores — ne vorbesc și tripticele transilvane. Aceste date pun în mod normal două probleme: a) Aceea de a ști dacă conductores din tripticele transilvane erau proprietari de mină sau erau simpli arendași; b) aceea de a ști de ce documentele păstrate vorbesc numai despre munca salariată din minele de aur ale Daciei și nu amintesc și despre sclavii care ar fi putut lucra în aceste mine.

În ceea ce privește prima problemă, cu toate că ipoteza unei proprietăți private asupra unor mine de mici dimensiuni nu este exclusă, în situația actuală a documentației pare mai verosimilă ipoteza că alături de exploatarea directă a minelor, administrația imperială mai arenda și unele mine sau galerii¹¹. Deci conductores sau patronii din tripticele transilvane după părerea noastră ar fi acești arendași¹².

Este într-adevăr curios însă că documentele nu amintesc despre munca sclavilor în aceste mine. Din această situație credem însă că se poate trage concluzia că în secolul al doilea al erei noastre în minele de aur din Dacia munca salariată era predominantă.¹³ Situația aceasta este atit rezultatul faptului că în provinciile dunărene sclavajul era puțin dezvoltat, cit și al crizei generale a sistemului sclavagist din exploatarea minelor, criză care se manifestă în imperiul roman deja din timpul principatului.

Înainte de a trece la analiza juridică a tripticelor menționate trebuie să mai arătăm că pe lângă salariul muncitorii mai primeau și alimente, ceea ce a rezultat din citirea justă a cuvântului „cibariusque” de către Carcopino¹⁴. Această împrejurare a contribuit la stabilirea unor relații de subordonare a angajatului față de patron.

În privința salariului, după cum se poate vedea din conținutul tripticelor, acesta era fixat pentru întreaga durată a muncii stabilite în contract, deci nu era fixat pe zile. Din calculele făcute de profesorul Macqueron¹⁵ rezultă că el era stabilit între 3/4 sesterți pe zi și până la 2 1/3 sesterți pe zi, ceea ce era bineînțeles o sumă derizorie¹⁶ și care cu greu ar fi putut satisface nevoile de întreținere ale muncitorului din mine, dacă acesta nu ar fi primit și alimente de la patron. Pentru a ne putea da seama de valoarea reală a salariului va trebui să-l comparăm cu valoarea alimentelor din acea vreme. Or, în această privință noi avem un triptic¹⁷ care ne transmite lista cheltuielilor făcute cu ocazia unui ospăț și din care rezultă că 5 miei costau 18 denari, un purcel costa 5 denari, iar trei măsuri de vin costau 97 denari. Deci un muncitor din minele de aur ale Daciei primea pentru 6 luni de muncă aproximativ prețul a 20 miei, sau a 14 purcel, sau a 37 litri de vin¹⁸. Acest salariu, chiar dacă muncitorul primea și alimente, era modic.

IV. — Înainte de a analiza obligațiile părților contractante credem că este necesar să discutăm unele probleme generale în legătură cu contractele conținute în aceste triptice.

În primul rând trebuie să menționăm că aceste contracte de închirieri de servicii sînt contracte consensuale și deci pentru validarea clauzelor penale nu este nevoie de o stipulație. Actele, după cum reiese din conținutul lor, au fost întocmite de muncitori care nu știu să scrie, cu ajutorul unei alte persoane, probabil un tabularius. De ce se făceau aceste acte în scris în favoarea patronului? Pentru ca acesta să aibă o probă constituită cu privire la obligațiile angajatului și deci să nu fie discuție cu privire la aceste obligații, iar dacă muncitorul voia să aibă și el un astfel de act doveditor el trebuia să-și facă o copie după actul respectiv. O astfel de copie avem în cel de al treilea triptic.

În ceea ce privește durata contractelor, după cum rezultă din tripticele analizate, acestea intrau în vigoare la data încheierii lor și expirau la o dată în mod precis indicată. Este demn de remarcat că data expirării la cele trei contracte este aceeași — idele lui noiembrie — ceea ce

¹¹ Cf. E. Cuq, *Un règlement administratif sur l'exploitation de mines au temps d'Hadrien*, în *Mélanges Gérardin*, p. 98 și urm.; M. Rostowzew, *Geschichte der Staatspacht in der röm. Kaiserzeit bis Diokletian*, Leipzig, 1903, p. 130.

¹² În acest sens și Gh. Ștefan, *op.cit.*, p. 23.

¹³ Gh. Ștefan, *op.cit.*, p. 26, deduce aceasta și din faptul că formularul precis al contractelor de locatio conductio presupune că aceste contracte erau lucru curent în regiunea minelor de aur.

¹⁴ Vezi J. Carcopino, *Notes sur la tablette de Cluj*, în *Revue de Philologie*, XI, 1937, p. 102; vezi însă R. Röhle, *AclAMN*, VI, 1969, p. 515—516 (S.D.H. I 1967; p. 390—391).

¹⁵ J. Macqueron, *op.cit.*, p. 204.

¹⁶ A se compara cu Marțial, *Epigr.* VI, 88 și cu textul CIL VIII, 6948.

¹⁷ Vezi CIL III, p. 953 care ne transmite lista încasărilor unei asociații și a cheltuielilor făcute cu prilejul unui ospăț comun.

¹⁸ Vezi aceste calcule în Gh. Ștefan, *op.cit.*, p. 26.

după profesorul Macqueron ¹⁹ nu este o coincidență fortuită ci presupune, fie că concesiunea minelor a fost obținută până la acea dată, fie că obiceiul făcea ca aceste contractări să se facă la date fixe ca aceea a îdelor lui noiembrie.

Privitor la obligațiile părților contractante trebuie să evidențiem ideea că părțile, ținând seamă de condițiile lor economico-sociale, nu se situau pe poziții de egalitate la încheierea contractelor ci aceste contracte marchează situația de subordonare a locatorului față de conductor ²⁰.

V. — În tripticele transilvane sînt prevăzute în mod destul de amănunțit și sînt bine precizate obligațiile muncitorului. În primul rînd tripticele ne spun că locator „dixit se locasse et locavit operas suas”. Noi am tradus aceasta prin ideea că muncitorul s-a închiriat pe sine și serviciile sale, deci această repetare a închirierii nu este inutilă, ci marchează ideea că muncitorul și-a închiriat serviciile punînd totodată persoana sa sub dependența conductorului. Ideea aceasta scoasă în evidență de De Robertis ²¹ a fost acceptată și de Pólay²². Cercetînd textele, vedem că în Collatio ²³ raporturile unei persoane care își închiriază serviciile sale pentru lupta cu animalele în circ erau reproduse prin expresia juridică „se locavit locaverit”, dar aceleași raporturi le întîlnim în Digeste sub forma „operas suas locare”²⁴. Deci în privința aceasta se poate constata o evoluție în felul de a exprima obiectul contractului. Interesant însă că în Digeste mai întîlnim expresia „se locasse” cu privire la sclavi, care dacă își închiriau serviciile, se închiriau și pe sine cu anumite consecințe juridice, care decurgeau din această situație ²⁵. Dat fiind această terminologie care era generatoare de anumite situații juridice, trebuie să ne punem întrebarea dacă terminologia respectivă din tripticele transilvane era o simplă repetare fără sens, care reproducea vreun formular tip, sau dacă ea corespundea unei situații de subordonare a lui locator față de conductor, situație pe care terminologia respectivă a vrut s-o marcheze ²⁶. Din cele ce urmează se va vedea că analiza acestor triptice confirmă ideea unei subordonări juridice și sociale a muncitorului față de patron.

Muncitorul își închiria serviciile sale pentru munca în mine sau pentru orice lucrare în legătură cu aceasta ²⁷. Această muncă trebuie să fie prestată de locator în condiții de sănătate și cu putere — „operas sanas et valentes”. În mod foarte ingenios și just profesorul Macqueron ²⁸ interpretează această clauză, care desigur nu dădea patronului posibilitatea să aprecieze forța cu care a fost depusă munca, în sensul că ea făcea să treacă riscurile bolii asupra muncitorului care, dacă nu era înscrisă această clauză în contract, ar fi trebuit să-și primească salariul și în caz de boală. Într-adevăr regulile clasice ale lui „locatio operarum” ne spun că muncitorul nu răspunde dacă el nu-și exercită munca dintr-un caz fortuit care nu depinde de el „Qui operas suas locavit, totius temporis mercedem accipere debet, si per eum non stetit, quominus operas praestat.”²⁹.

Însă în Digeste avem un text ³⁰ conform căruia este echitabil ca infirmitatea să fie considerată ca o culpă din partea celui care „operas debebat”. Acest text confirmă și întărește punctul de vedere expus de profesorul Macqueron, însă se poate pune întrebarea dacă „operas sanas valentes” nu ar vrea să zică mai mult decît neexecutarea muncii din cauză de boală și dacă nu s-ar referi și la o neîndeplinire suficientă a muncii prestate? În Digeste avem texte care ne vorbesc

¹⁹ J. Macqueron, *op.cit.*, p. 198.

²⁰ Spre deosebire, de exemplu, de concepția lui Mayer-Maly, care, în *Locatio-conductio. Eine Untersuchung zum klassischen römischen Recht*, 1956, p. 110, referindu-se la tripticul cuprins în CIL, III, p. 949, spune: „Nicht Machtpolitische Fakten, sondern die Eigenart der Rechtsvorstellung „lex” bestimmten also das Wesen der lex locationis”.

²¹ Vezi De Robertis, *I rapporti di lavoro nel diritto romano*, 1946.

²² Vezi E. Pólay, *op.cit.*

²³ Vezi *Mosaicarum et romanarum legum Collatio* 9.2.2. „... quive ad bestias depugnare se locavit locaverit”.

²⁴ Vezi și D, 38.1.37. pr. „... quive operas suas, ut cum bestiis pugnaret, locaverit”.

²⁵ Vezi în acest sens D, 19.2.60.7.

²⁶ În sensul unei subordonări exprimate prin terminologia întrebuintată, vezi interesantul studiu al lui A. Deschamps, *Sur l'expression „Locare operas” et le travail comme objet de contrat à Rome*, în *Mélanges Gérardin*, p. 157—179 și Indocsebi p. 175.

²⁷ Vezi, textul tripticului în CIL, III, p. 949 „... quidquid opus fuerit”.

²⁸ Vezi J. Macqueron, *op.cit.*, p. 201 și urm.

²⁹ Vezi, D, 19. 2. 38.

³⁰ Vezi D, 9. 2. 8. 1.

despre munca ce trebuie îndeplinită în condiții de sănătate³¹, după cum avem și texte care ne vorbesc despre aceeași muncă ce trebuie îndeplinită cu forță³². Aceasta putea fi aceeași condiție exprimată sub o altă formă, dar este dificil să ne pronunțăm în această privință, în lipsa unor date mai precise.

Tot pe linia unei derogări de la regulile clasice ale contractului de *locatio operarum* avem și clauza din contractul încheiat în anul 164 e. n., care prevede că dacă prestarea muncii este împiedecată din cauza inundațiilor minei, salariul va fi proporțional redus,³³ deși în mod normal în această situație muncitorul ar fi trebuit să-și primească salariul în întregime.

Atît clauza anterioară cit și această clauză sînt derogări convenționale—care sînt posibile în acest contract — de la regulile clasice ale lui „*locatio operarum*”. După cum se poate observa aceste derogări sînt făcute în avantajul conductorului, față de care lucrătorul se afla în dependență. Muncitorul nu putea, pe de altă parte, să înceteze munca fără voia conductorului sau să lipsească de la muncă, căci în acest caz contractele prevăd că el este obligat să plătească patronului o poenă de 5 sesterți pe zi. Dat fiind că el datorează această muncă din ziua încheierii contractului, el este pus în întîrziere pentru îndeplinirea muncii fără să mai fie nevoie de vre-o înterpelare.

VI. — Obligațiile patronului sînt și ele prevăzute în aceste contracte, dar, după cum se va vedea, sînt unele diferențe între felul de a privi și executa obligațiile muncitorului și acelea ale patronului.

Conductorul trebuia în primul rînd să plătească salariul. În privința plății salariului tripticele ne spun că „*mercedem per tempora accipere debebit*”, ceea ce noi am tradus în sensul că salariul trebuia primit la anumite intervale greu de determinat, căci ele nu sînt numai perioade fixate pentru curgerea dobînzilor³⁴, ci în primul rînd constituie o asigurare a existenței muncitorului care-și primea astfel plata muncii depuse înainte de sfîrșitul contractului. De altfel, din cel de al treilea contract rezultă în mod clar că locatorul a primit la încheierea contractului un avans din salariu, restul urmînd să-l primească la termenele stabilite.

În strînsă legătură cu salariul pe care conductorul trebuia să-l plătească era și obligația sa de a da alimente lui „*locator*”. Această citire justă a textului, făcută de Carcopino, se explică în afara obiceiului de a hrăni persoana care prestează opera³⁵, mai ales prin salariile mici care se plăteau minierilor din minele de aur ale Daciei și care pînă la primirea primei tranșe a salariului nu ar fi avut din ce trăi³⁶.

În afară de obligația pentru conductor de a plăti salariul, tripticele nu indică nici o altă obligație, deci putem presupune că muncitorul minier lucra cu unelte sale. Însă dacă conductorul nu-și îndeplinea obligația de a plăti salariul la timpul prevăzut el era ținut de aceeași poenă ca și muncitorul care încetează munca, adică el trebuia să plătească pentru fiecare zi de întîrziere 5 sesterți. Dar în această privință patronul era favorizat de contract, prin care el și-a rezervat un termen de grație de 3 zile — *exceptis cessatis tribus* —. Oare acest termen de grație este o excepție specială prevăzută în contractele miniere din Dacia, sau este o excepție impusă în favoarea lui conductor în contractele miniere de *locatio operarum* de către organele administrative? În sensul unei reglementări administrative care să fi servit de bază acestei clauze scrise în favoarea lui conductor avem „*Lex Metallii Vipascensis*”³⁷.

VII. — Din analiza juridică a contractelor s-a putut observa că derogările de la regulile clasice ale contractului de „*locatio operarum*” se făceau în favoarea lui conductor și în defavoarea lui locator.

Pentru juriștii romeni starea de dependență a lui locator față de conductor era evidentă și ea nu era considerată numai ca o simplă situație socială, ci ca o stare care producea efecte juridice asupra condiției lui locator. În acest sens putem menționa în primul rînd un text

³¹ Vezi D, 38. 1. 9. 1.

³² Vezi D, 12. 6. 26. 12.

³³ În tripticul din CIL, III, p. 948 se spune clar „*Quodsi fluor impedierit, pro rata computare debebit*”.

³⁴ Vezi în această privință Mayer-Maly, *op.cit.*, p. 140.

³⁵ Vezi în această privință și CIL, VIII 22.660.

³⁶ Despre un avans primit vorbește și tripticul cuprins în CIL, III, p. 949. *Ex qua mercede adhuc in cesso accepit viginti quinque.*

³⁷ Vezi și Mayer-Maly, *op.cit.*, p. 149.

din Sentințele lui Paul³⁸; „Homo liber qui statum suum in potestate habet et pejorem eum et meliorem facere potest: atque ideo operas suas diurnas nocturnasque locat”. Pentru semnificația acestui text ne mărginim să ne referim la admirabila expunere a profesorului Macqueron³⁹ care demonstrează dependența lucrătorului față de patron.

Această stare de subordonare rezultă și din faptul că dacă locator a comis un furt față de conductor, actio furti nu ia naștere⁴⁰ și deci acest furt nu dă loc la o urmărire publică, dar în acest caz patronul avea față de mercenarius posibilitatea sancționării ca și față de sclav, furtul fiind considerat un furt domestic.

Această veche concepție juridică a unui raport de putere a lui conductor asupra persoanei lui locator în contractele de locatio operarum ne dovedește că raporturile contractuale nu prezentau acea egalitate între părți pe care unii romaniști s-au străduit să o evidențieze⁴¹.

Încheind, trebuie să scoatem în evidență ideea că situația juridică a părților din contractele de locatio operarum conținute de tripticele transilvane corespunde condițiilor social-economice existente în acea epocă în provincia romană a Daciei și în alte provincii ale Imperiului.

G. CIULEI

LOCATIO OPERARUM DANS LES TRIPTYQUES DE TRANSYLVANIE

(Résumé)

Étant donné que l'existence du travail salarié dans les mines d'or de la Dacie est prouvée par trois triptyques (CIL, III, p. 948—949, IX—XI), l'auteur a essayé d'analyser, à la lumière de ces triptyques et des données historiques qu'on possède sur ce sujet, les conditions dans lesquelles le locator était engagé par le conductor et les rapports établis entre eux. L'auteur croit qu'on peut trouver dans les conditions des locationes des éléments suffisants pour prouver les rapports de soumission de l'ouvrier au patron.

Ces conditions sont exprimées par la formule par laquelle l'ouvrier loue son travail „se locasse et locaverit opera suas”, par l'obligation des ouvriers de remplir leurs obligations de travail dans de bonnes conditions de santé „operas suas sanas valentes edere dedebit”, par l'amende journalière infligée à l'ouvrier en cas de retard d'accomplissement de son travail, par la réduction proportionnelle du salaire de l'ouvrier en cas d'empêchement de travail indépendant de sa volonté, ce qui est une exception au droit classique, par le fait qu'à côté du salaire en argent l'ouvrier était payé aussi avec des denrées dont le quantum n'était pas fixé. En dehors de ces conditions, qui marquent une certaine soumission de l'ouvrier au patron, cette soumission peut être trouvée aussi dans certaines sanctions pénales que le conductor pouvait appliquer dans le régime minier à l'homme libre qui louait ses services pour le travail dans les mines.

³⁸ Vezi „Iulii Pauli sententiarum ad filium” II, 18 1.

³⁹ Vezi J. Macqueron, *op.cit.*, p. 208.

⁴⁰ Vezi D. 47. 2. 89.

⁴¹ De exemplum Mayer-Maly, *op.cit.*, p. 110.

DESCOPERIRI MONETARE ROMANE ÎN BANATUL SECOLULUI AL XIX-LEA

La începutul lunii februarie 1899, Adrian Periū, învățător în comuna Bara (azi jud. Timiș), îi scria lui Vincențiu Babeș, aflat pe atunci la Budapesta, o scrisoare¹ prin care îi semnala descoperirea unor monede romane (vezi fig. 1—3); împreună cu scrisoarea, îi trimitea și monedele. Scrisoarea glăsuia :

Clarissime Domnule !

După cum Vă este cunoscut în părțile Făgetului și ale Balințului s-a făcut drum de fier. Cu ocasiunea lucrărilor s-au găsit în pământ multe anticități între care și ceva monete romane.

Subscrisul m-am interesat și am adunat vreo cîteva de la lucrători, pe care-mi permit a Vi le trimite pentru academie sau altă instituțiune națională, binevoiți a dispune cu ele după plac.

Prețul celor de argint 1 fl. bucata, 14 buc. = 14 fl. — iară cele de aramă bucata 30 cr. 4 buc. = 1 fl. 20 cr.

Luăți toți, suma totală face 15 fl.

Sperînd că V-am făcut o bucurie mare cu trimiterea monetelor acestora, îmi permit a Vă face cunoscut cum că aflînd și altele, dacă nu Vă voiî incomoda Vă voiî mai tremite.

Intru așteptarea prețuitului Dvoastre respuns, rămîn

Al Domniei Voastre

Barra 3 Faur 1899

p.u.² Bálincz

comit. Caraș-Severin

prea plecat serv
Adrian Periū
învățător

Pe pagina a treia a scrisorii, învățătorul A. Periū adaugă :
Consemnarea banilor romani de argint.

1. Aurelius Cai
2. Vespasianus
3. IMP Maximinus
4. Augustus Hadrianus
5. Caesar divi Domitianus
6. IMP Caesar Traian Hadrianus aug.
7. Severus Pius
8. Caesar aug. Domitianus
9. IMP Antoninus Pius
10. Gordianus
11. IMP Sev. Alexand. aug.
12. Hadrianus
13. IMP M AVR SEV Alexand. aug.
14. IMP CAES. Nerva Traian aug. germ.

¹ Scrisoarea ne-a fost pusă la dispoziție de colegul Liviu Maior de la Facultatea de istorie-filozofie a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj, căruia îi aducem și pe această cale cele mai vii mulțumiri.

² Poșta ultimă.

Pe scrisoarea primită, Vincențiu Babeș a făcut citeva însemnări. Astfel, în fruntea primei pagini el notează pe scurt, probabil pentru fișierul corespondenței sale, conținutul scrisorii: Adrian Periș învățător în Barra, u[ltima] p[ostă] Balincz, Krasso Szörény [= Caraș-Severin], de 3/15? faur 899, Pr[imită] 4/16 trimite 18 piese monete antice rom[ane] cu 15 fl.

Vincențiu Babeș adnotează minuțios pagina a treia a scrisorii, care cuprinde lista monedelor de argint. În dreptul monedei nr. 2, el scria: „Flavius Vespasianus, al X. Imp. + 79” și „Titus Vespasianus, al XI. Imp. + la 81, abia de 42 ani!”. Moneda nr. 3 e comentată astfel: „Caius Iul. Maximinus Trax a fost pecurariu în Tracia, resp. Rațiară, l-au ridicat legionarii din prefect la Împărăție; a fost ucis cu fiul său Caius Iulius Maximus la 237, în al III^{lea} an a domniei”.

Însemnările lui Vincențiu Babeș pe marginea listei monedelor continuă astfel:

La moneda nr. 4: „al XV. Imp.” și „urmașul lui Traian”.

La moneda nr. 6: „al XV. Imp. după Traian”.

La moneda nr. 8: „Flavius, frate lui Titus, al XII. Imp.”

La moneda nr. 9: „al XVII. imperator, a domnit 24 ani, + 161 de 72 de ani, urmînd după Hadrian”.

La moneda nr. 10: „Marcus Antonius Gordianus Africanus — al XXXIV. Imp. + 237 după [o] domnie de abia ceva peste 5 luni”.

La moneda nr. 12: „al XV^{lea} Imp.”

La moneda nr. 14: „al XIV Imp.”

După cum se vede, scrisoarea învățătorului A. Periș vorbește despre descoperirea fortuită a 18 monede romane undeva între Balinț și Făget, adică în Banatul nord-estic. 14 monede sînt de argint: din ele 12 sînt denari, iar 2 pot fi sau denari, sau antoninieni. Cele patru monede de bronz, menționate dar nedescrise (din cauza proastei stări de conservare?) de învățătorul din Bara, ar putea fi sesterți.

Utilitatea știrii constă tocmai în lista monedelor de argint, întocmită de A. Periș. Cea mai veche e moneda nr. 2, emisă de Vespasianus (69–79) sau de fiul său Titus (79–81). Sub domnia lui Titus a fost, probabil, emisă și moneda nr. 5, pe care se citește numele lui Domitianus precedat de titlul de *Caesar* (nu însă și de cel de *Augustus*) și de precizarea *Divi (filius)*, dar nu e exclus ca denarul să fi fost bătut de Domitianus însuși în timpul cît era împărat și să avem de-a face cu o lectură incompletă a dascălului bănățean. Sigur e a lui Domitianus moneda nr. 8, pe care numele ultimului dintre Flavii e însoțit de ambele titluri (*Caesar* și *Augustus*).

În ordine cronologică, moneda următoare e cea cu nr. 14 din lista întocmită de A. Periș; ea a fost bătută de Traianus între 97–102, căci împăratul poartă titlul de *Germanicus*, dar nu și pe cel de *Dacicus* (iarăși sub rezerva că lectura lui A. Periș e completă). Hadrianus (117–138) e reprezentat prin trei monede (nr. 4, 6 și 12), iar Antoninus Pius (138–161) prin una (nr. 9), dar tot din vremea lui e și denarul (nr. 1) pe aversul căruia A. Periș citea, greșit, *Aurelius Cai*, dar care purta, în realitate, legenda *Aurelius Caes(ar)*. O monedă (nr. 7) e emisă de Septimius Severus (193–211) după anul 195 (căci împăratul poartă titlul de *Pius*), iar două (nr. 11 și 13) de Severus Alexander (222–235). Ultimele două monede (nr. 3 și nr. 10) aparțin împăraților Maximinus Thrax (235–238) și Gordianus al III^{lea} (238–244); ele pot fi atît denari, cît și antoninieni.

Cele mai multe din adnotările pe care Vincențiu Babeș le-a făcut pe marginea listei lui A. Periș sînt corecte. Observăm însă că destinatarul scrisorii n-a știut cui aparține moneda nr. 1 (cu legenda citită eronat *Aurelius Cai*) și că a omis să adnoteze monedele nr. 5, 7, 11 și 13. Vincențiu Babeș greșește atunci cînd plasează moartea lui Maximinus Thrax în anul 237 (în realitate, împăratul a fost ucis la 17 iunie 238); greșită e și indicarea locului de baștină (Rațiară) al acestui împărat³. Tot ca o greșală trebuie considerată și însemnarea din dreptul monedei nr. 10: în adevăr, e puțin probabil să avem de-a face cu o monedă a lui Gordianus I, căci piesele acestui împărat sînt extrem de rare în Dacia⁴; e mult mai plauzibilă ideea că moneda îi aparține lui Gordianus al III^{lea}, așa cum am considerat mai sus. De altminteri, însemnarea lui Vincențiu Babeș rămîne eronată chiar dacă ar fi vorba de

³ Pentru originea lui Maximinus Thrax vezi R. Vulpe, în *Din istoria Dobrogei*, vol. II, București, 1968, p. 220–223; I. I. Russu, *Obșteșia și sfîrșitul lui Maximinus Thrax*, în *SCIV*, XX, 2, 1969, p. 237–243.

⁴ Mulțumim numismatei Iudita Winkler pentru această precizare.

Gordianus I: acest împărat e ucis în anul 238 (nu 237), după o domnie nu de peste cinci luni, ci numai de vreo douăzeci de zile.

Valoarea documentară a monedelor semnalate și trimise de învățătorul din Bara lui Vinčențiu Babeș nu e prea ridicată, căci nu avem de-a face cu un tezaur monetar, ci cu câteva descoperiri izolate și întâmplătoare. Mai mult, autorul scrisorii nu precizează (fie că nu știe, fie că nu i se pare important) locul de descoperire al fiecărei monede în parte, mărginindu-se să afirme despre toate că au apărut între Făget și Balinț (sau, eventual, în împrejurimile Făgetului și ale Balințului).

Cu toate acestea, informația nu e lipsită de orice însemnătate. Prezintă interes pentru istoria descoperirilor arheologice de la noi chiar preocuparea pe care învățătorul Adrian Periș o manifestă față de antichitățile ieșite la iveală cu prilejul construirii căii ferate dintre Făget și Balinț; el apare ca un precursor al unei rodnice activități a intelectualilor din satele noastre de astăzi, care nu o dată au semnalat specialiștilor descoperiri de prim rang. Dar scrisoarea dascălului din Bara mai are darul să pună în circuitul științific câteva descoperiri numismatice dintr-o zonă prea puțin cercetată arheologic până acum; în adevăr, Repertoriul arheologic al României, consultat de noi la Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj, nu înregistrează descoperiri antice nici la Făget și Balinț, nici în satele aflate între aceste două puncte. Numai după întocmirea Repertoriului, în anul 1957, s-a descoperit la Făget (jud. Timiș) un mic tezaur de monede romane de bronz din secolul al IV-lea e.n., cuprinzând 11 piese de la Constantinus I, 5 de la Constans și 13 de la Constantius al II-lea (în total 29 de monede)⁵.

În sfârșit, precizarea lui Adrian Periș că, în timpul lucrărilor pentru construirea căii ferate, au fost descoperite, pe lângă monedele trimise lui Vinčențiu Babeș, multe alte antichități e de natură să stimuleze cercetarea arheologică perseverentă a zonei bănățene Făget-Balinț.

HADRIAN DAICOVICIU

DÉCOUVERTES MONÉTAIRES ROMAINES DANS LE BANAT DU XIXe SIÈCLE

(Résumé)

On publie une lettre envoyée le 3/15 février 1899 par Adrian Periș, instituteur à Bara (ancien comté de Caraș-Severin, aujourd'hui dans le dép. de Timiș), à Vinčențiu Babeș. Le document mentionne la découverte des antiquités romaines à l'occasion de la construction d'une voie ferrée entre Făget et Balinț; parmi les découvertes se trouvent 18 monnaies romaines (14 d'argent et 4 de bronze) que l'auteur de la lettre envoie à V. Babeș. Une liste rédigée par A. Periș pour les monnaies d'argent montre que celles-ci s'échelonnent chronologiquement de Vespasien (ou Titus) à Gordien III.

⁵ B. Mitrea, în *SCIV*, XVIII, 1, 1967, p. 198; idem, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 386. Descoperirea ne-a semnalată de colegul Dumitru Protase, căruia îi mulțumim și aici.

Sperând că Vam făcut o bucurie
mare cu trimiterea monastelor aser-
tora, 'mă permitt a Vă face cunoscut
cunecă aflând și altele, decă nu
Vă voi încomoda Vă voi mai tre-
mite.

Întra as leptarea poeziei
Vă voi respecta, rămân

Al Domniei Vostre

Bana 3 Iul 1899

p. u. Bălinar

comit. Paray - Severin

poza plecat, serv

Adrian Periu

invetator

Fig. 2. — Pagina 2 a scrisorii lui A. Periu.

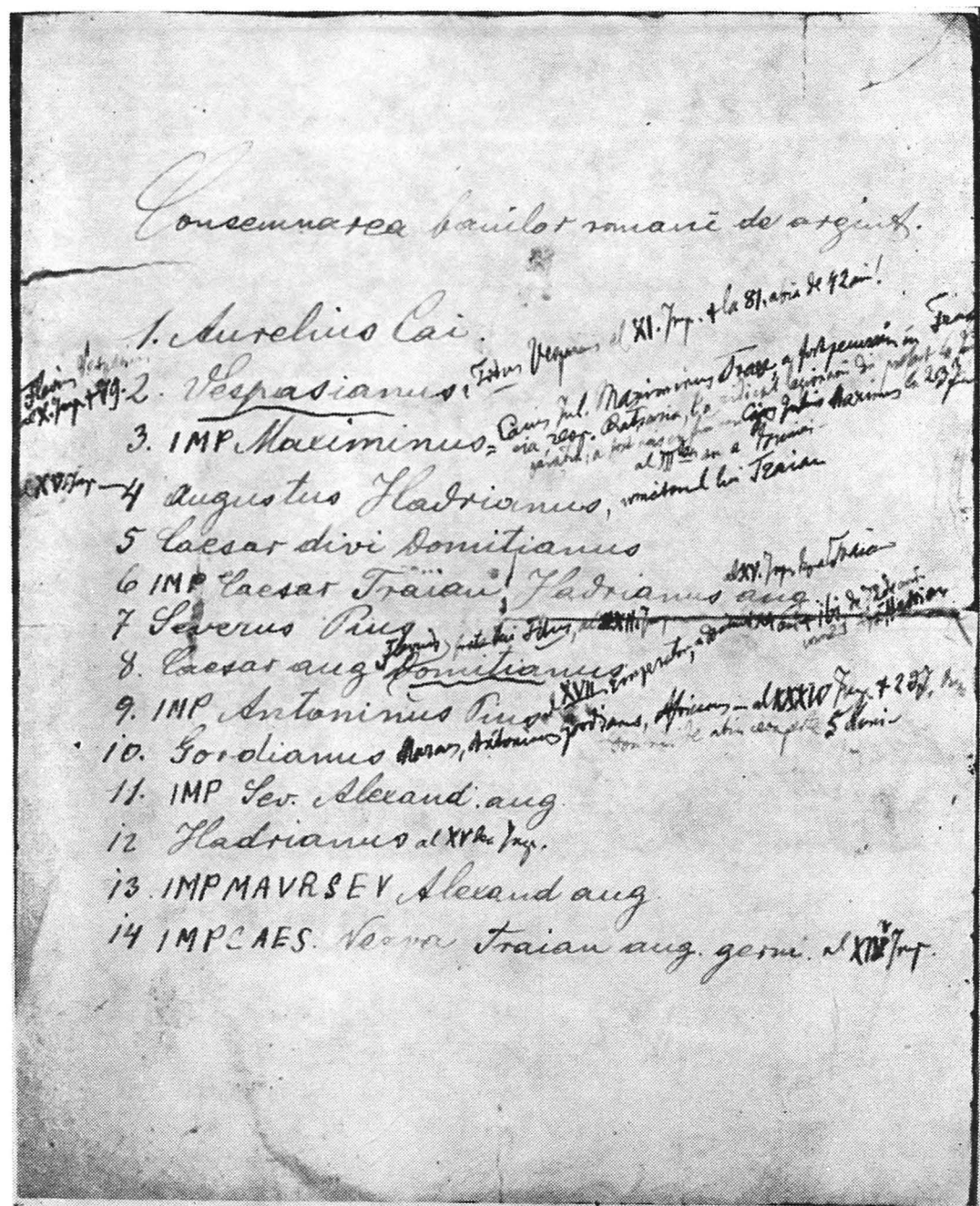

Fig. 3. — Pagina 3 a scrisorii lui A. Periș.

DESCOPERIRI MONETARE ANTICE ÎN TRANSILVANIA (VIII)¹

A. Tezaure

*Peștera Igrița*², com. Aștileu, jud. Bihor. Într-o firidă din peștera amintită s-a descoperit un tezaur compus din 28 denari romani imperiali. Tezaurul se păstrează într-o colecție particulară. Compoziția lui este următoarea:

Antoninus Pius (138—161).

1. Strack, III, nr. 165, p. 135; 147 e.n.
2. Id., nr. 195, p. 138; 148 e.n.
3. Id., nr. 312, p. 154; 157 e.n.
4. Id., nr. 321, p. 154; 158 e.n.
5. Id., nr. 362, p. 160; 160 e.n.
6. Id., nr. 363, p. 160; 160 e.n.
7. Id., nr. 366, p. 63; 160 e.n.
8. Id., nr. 154, p. 287; 161 e.n.

Faustina Senior († 140)

9. Strack, III, nr. 475; 141—161 e.n.

Marcus Aurelius (161—180)

10. Coh, III, nr. 484; 166 e.n.
11. Id., nr. 901; 168 e.n.
- 12—13. Id., nr. 905; 169 e.n.
14. Id., nr. 543; 169 e.n.
15. Id., nr. 305; 173 e.n.
16. Id., nr. 588; 176 e.n.
17. Id., nr. 916; 175—176 e.n.
18. Id., nr. 938; 176 e.n.

Lucius Verus (161—169)

19. Coh, III, nr. 155; 162 e.n.

¹ În lucrarea de față folosim următoarele abreviațiuni necuprinse în „Lista prescurtărilor” din volum:
Pick = B. Pick, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, I/1, Berlin, 1898, în seria *Die antiken Münzen Nordgriechenlands*.

LRBC = Carson — Hill — Kent, *Late roman bronze coinage*, vol. I—II, Londra 1960.

Belloni = G. G. Belloni, *Le monete romane dell'età repubblicana*, Milano, 1960.

GR = H. A. Grueber, *Coins of the roman republic in the British Museum*, Londra, 1910.

S = E. A. Sydenham, *The coinage of the roman republic*, Londra, 1952.

M = Modulul

G = Greutatea în grame

D = Diametrul în milimetri

² O scurtă notă asupra tezaurului la B. Mitrea, în *SCIV*, 21/2, 1970, p. 343, nr. 72.

20. Id., nr. 318; 168 e.n.
21. Id., nr. 177; 169 e.n.

Lucilla (+ 183)

22. Coh, III, nr. 6; 164–169 e.n.

Commodus (176–192)

23. Coh, III, nr. 775; 180 e.n.
24. Id., nr. 812; 181 e.n.
25–26. Id., nr. 282; 190 e.n.
27. Id., nr. 45; 191 e.n.

Crispina (177–182)

28. Coh, III, nr. 18; 177–182 e.n.

Pieseile tezaurului se înşiruie deci între 147–191. Deşi ultima piesă a tezaurului se datează în 191, uzura accentuată a tuturor pieselor, inclusiv a celor din ultimii ani, arată că ele au circulat mult înainte de a fi fost depozitate în peşteră. Acest fapt sugerează o datare mai tirzie a ascunderii tezaurului, probabil la sfîrşitul sec. II e.n., în împrejurări greu de precizat, legate poate de un război sau incursiune. Faptul că într-un tezaur ascuns spre sfîrşitul sec. II, ultima piesă se datează în 191 s-ar putea explica prin perturbaţiile provocate în legăturile comerciale dintre Imperiu şi lumea barbară de luptele pentru succesiunea la tron care izbucnesc după moartea lui Commodus. E de asemenea remarcabil hiatus-ul în distribuirea pieselor tezaurului emise în jurul anului 180, hiatus care ar putea să nu fie întâmplător, ci datorat evenimentelor bine cunoscute care au loc în această zonă către sfîrşitul domniei lui Marcus Aurelius. După cum se ştie locul descoperirii tezaurului se află în afara Daciei romane. Din acest punct de vedere modestul tezaur de la Igrîţa aduce o contribuţie interesantă la un studiu, care se cere făcut, asupra circulaţiei monedei romane în Dacia liberă.

B. Depozite şi descoperiri izolate*

1–3. *Cheşereu*, jud. Bihor. Trei denari republicani, provenind, pare-se, dintr-un mormînt: primul este emis de M. Tullius. *Belloni*, nr. 640. GR = 102–100 i.e.n.; S = 109 i.e.n. G = 3,80. Emis într-un atelier din Italia de nord. Al doilea este emis de Q. Fabius Labeo. *Belloni*, nr. 644. GR = 90 i.e.n.; S = 96–95 i.e.n. G = 3,95. Emis într-un atelier din Italia de nord. Al treilea pare a fi un fals după o piesă emisă de T. Mallius şi Appius Claudius. Pentru original *Belloni*, nr. 769. GR = 91 i.e.n.; S = cca 106 i.e.n. G = 3,80.

4. *Săcueni*, jud. Bihor. Denar de la Vitellius, 69 e.n. Coh, I, nr. 20.
5. Ibid. As de la Nerva, 97 e.n. G = 10,75 D = 28. Coh, II, nr. 115.
6–7. Ibid. Denari de la Hadrian, 120–121 e.n. Strack, II, nr. 207, p. 118.
8. Ibid. Denar de la Antoninus Pius, 140–142 e.n. Strack, III, nr. 85, p. 126.
9. Ibid. Denar de la Marcus Aurelius, 164 e.n. Coh, III, nr. 469.
10. Ibid. Denar de la Marcus Aurelius, 176 e.n. Coh, III, nr. 161.
11. Ibid. Dupondius de la Lucius Verus, 163 e.n. G = 10,35 D = 26. Coh, III, nr. 70.
12. *Sînicolau*, jud. Bihor. Denar suberat de la Geta, 201–211 e.n. Reversul foarte rău păstrat. Datarea este făcută în raport de titlurile de CAESAR şi PONTIFEX lizibile pe monedă.

13. *Săcueni*. Sestertius de la Filip Arabul cu legenda reversului P M S COL VIM, iar în exergă AN VI; 244 e.n. G = 19,45 D = 27. Pick, I/1, p. 40, nr. 102.
14. Ibid. Antoninian de la Valerian. Coh, V, nr. 38.
15. *Sîniob*, jud. Bihor. Antoninian de la Valerian. Coh, V, nr. 230.
16. Ibid. Antoninian de la Valerian. Coh, V, nr. 231.

* Nu există indicaţii că piesele izolate, provenind din aceeaşi localitate şi avînd datare apropiată, ar proveni din tezaure.

1

2

3

5

13

17

18

19

20

24

Planșa. — Numărul de ordine al pieselor de pe planșă corespunde cu cel din lista pieselor izolate.

17. *Șnicolau*. Piesă de bronz sau antoninian suberat de la Gallienus. Pe revers, în cîmp în dreapta, litera N. Coh. V, nr. 246.
18. *Săcueni*. Follis de la Constantius Chlorus, circa 298 e.n. Emis la Lugdunum. G = 9,95 D = 25. RIC, VI, p. 245, nr. 38 a.
19. *Cadea*, jud. Bihor, Follis de la Constantin I, 317 e.n. Emis la Siscia. G = 3,05 D = 20. RIC, VII, p. 428, nr. 31.
20. Ibid. Piesă de bronz de la Constantius II, 335–337 e.n. Emisă la Aquileia. M = 3. LRBC, I, 671.
21. *Săcueni*. Piesă de bronz rău păstrată de la Constans sau Constantius II, 341–346 e.n. Emisă la Siscia. M = 3. LRBC, I, 790–791.
22. Ibid. Piesă de bronz de la Constantius II, 355–361. Emisă la Siscia. M = 3. LRBC II, 1228.
23. Ibid. Piesă de bronz de la Constantius Gallus, 351–354 e.n. Emisă la Siscia. M = 3. LRBC II, 1219.
24. Ibid. Piesă de bronz de la Valens, 367–375 e.n. Emisă la Siscia. M = 3. LRBC, II, 1300.
- Toate cele 24 de piese izolate se păstrează în colecția Muzeului școlar din Săcueni, jud. Bihor.

E. CHIRILĂ — I. EMÖDI — Z. NÁNÁSI

ANTIKE MÜNZFUNDE IN SIEBENBÜRGEN (VIII)

(Zusammenfassung)

Es werden ein Hort, ein kleines Münzdepot und 21 Einzelfunde vorgelegt, alle aus Siebenbürgen. Der Hort wurde in der *Igrița*-Höhle, in einem ausserhalb des römischen Dazien gelegenen Gebiet gefunden. Er umfasst 28 Denare zwischen 147–191, von Antoninus Pius bis Commodus. Die starke Abnützung der letzten Hortmünzen lässt darauf schliessen, dass er nach 191, um 200 verborgen wurde. In diesem Falle könnte das Fehlen von Münzen, die dem Zeitpunkt des Verbergens näher sind, durch die Störungen im Zustrom der Münzen aus dem Reich nach Westsiebenbürgen infolge der Thronwirren nach dem Tode des Commodus erklärt werden. Bemerkenswert ist auch der Hiatus in den Prägungen um 180, der als Grund die Ereignisse in diesem Gebiet in den letzten Regierungsjahren des Marcus Aurelius haben könnte.

Das Depot von republikanischen Denaren umfasst drei Stück (Nr. 1–2 Originalprägungen, Nr. 3 wahrscheinlich falsch). Die Einzelfunde sind: ein Denar von Vitellius, ein As von Nerva, zwei Denare von Hadrian, einer von Antoninus Pius, zwei von Marcus Aurelius, ein Dupondius von Lucius Verus, ein Denar von Geta, ein Sesterz von Philippus Arabs, drei Antoniniane von Valerianus, eine Bronzemünze von Gallienus, ein Follis von Constantius Chlorus, einer von Constantin I., drei Bronzemünzen von Constantius II., eine von Constantius Gallus und eine von Valens. Die Ordnungsnummer der Stücke auf der Tafel entspricht der Ordnungsnummer der Münzen unter Punkt B.

O REPREZENTARE A LUI IUPPITER DOLICHENUS DE LA ILIȘUA

(Cîteva considerații iconografice)

Colecțiile Muzeului de Istorie din Cluj adăpostesc de multă vreme o statueta de bronz reprezentîndu-l pe Iuppiter Dolichenus, aflată în cursul săpăturilor efectuate între 1858—1863 în castrul roman de la Ilișua (jud. Bistrița-Năsăud) de către C. Torma¹. Piesa a fost descoperită împreună cu o altă statueta din bronz, ce reprezintă o bacantă², în apropierea porții de est a castrului. Monumentul de care ne ocupăm în lucrarea de față a fost greșit interpretat de descoperitorul lui, ca Marte³, și nu a constituit pînă în prezent obiectul unui studiu mai aprofundat⁴. Acest lucru se impune, dat fiind interesul stîrnit de cîteva detalii iconografice și necesitatea completării tabloului privind cultul din Dolichenus în Dacia⁵.

Statueta⁶, confecționată în tehnica „à cire perdue”, cu miezul gol, este fragmentară, lipsind palma mîinii stîngi și toată partea de jos a corpului zeului, parte pierdută prin topire, probabil încă din antichitate⁷. Zeul este înveșmîntat cu o *tunica* cu mincile scurte, ce ajungea probabil pînă la genunchi, iar deasupra cu o *lorica de imperator* („Muskelpanzer”), compusă dintr-un *thorax* mulat perfect pe piept și abdomen după forma mușchilor și o fustanelă cu lambrechinuri. Pe umeri și bicepși are obișnuitele apărătoare, cele de pe brațe fiind compuse din plăcuțe asemănătoare celor ce compun fustanela (v. fig. 1 a). Partea inferioară a cuirasei este delimitată de fustanelă printr-un briu îngroșat, ornamentat în formă de șnur. Pe cap poartă obișnuita bonetă frigiană caracteristică, mult alungită și cu virful întors înainte, iar sub ea o coroană alcătuită din șapte proeminențe ascuțite de forma unor frunze. Deasupra frunții, între două asemenea proeminențe, există un mic glob cu o semnificație pe care vom încerca s-o deslușim mai jos. În mina dreaptă ridicată, zeul ținea securea dublă, *bipennis* (se păstrează orificiul din pumn unde era fixată), iar în cea stîngă se afla celălalt atribut caracteristic, *fulmen*-ul, dispărut și el. Fața zeului, cu nasul drept și ascuțit, avînd ochii cu pupila marcată, este încadrată de barbă și mustăți, tratate sub forma unor șuvițe puternic reliefate, iar ceafa este acoperită de părul coafat sub forma a patru ondule lungi, în formă de „pipă”, interpretate mai schematic și puțin stilizate (v. fig. 1 b). În ciuda unor stîngăcii, mai ales în privința părului și a gîtului prea scurt și gros, piesa este o realizare bună a artei romane

¹ C. Torma, *Az alsó-ílosvai római állótábor s műemlékei. I-ső közlemény*, în *Az Erdélyi Múzeum-egylet évkönyvei*, III, 1864—1865, Kolozsvár, 1866, p. 10—76; cu XIV planșe.

² Idem, *op.cit.*, p. 57 sq. pl. IX.

³ Idem, *op.cit.*, p. 58, p. X.

⁴ Litografia piesei (scara 1:1) din lucrarea lui Torma este transpusă fotografic, fără nici un comentariu sau alte indicații, în lucrarea de popularizare a lui George Mănzat, *Monografia orașului Dej*, Bistrița, 1926, p. 12. Piesa mai figurează fără reproducere fotografică, cu un comentariu foarte sumar, în *Civiltà F* 108, cu o datare prea generală (sec. II—III e.n.).

⁵ Un studiu complet, de sinteză, referitor la adorarea acestui zeu în provincia Dacia nu există în prezent. Problema a fost tratată într-un context mai larg de către I.I. Russu, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 181—183. Pentru Oltenia, v. D. Tudor, în *Apulum*, IV, p. 145—149. O situație incompletă, referitoare la Dacia, în cele două valoroase și indispensabile lucrări ale lui P. Merlat, *Répertoire des inscriptions et monuments figurés de Jupiter Dolichenus*, Rennes, 1951 și *Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse*, Paris, 1960.

⁶ Muzeul de Istorie Cluj; nr. inv. 4236; înălțimea păstrată: 15 cm; stare de conservare bună, patină verde.

⁷ C. Torma, *loc. cit.*

provinciale și credem că nu greșim avansînd ideea că statueta de la Ilișua se numără printre cele mai reușite reprezentări ale lui Dolichenus.

Cea mai apropiată și, am adăuga, izbitoare analogie, o constituie un grup statuar din bronz, reprezentînd pe Iuppiter Dolichenus pe spatele taurului și pe Iuno dolicheniana pe căprior, descoperit la Mauer an der Url (Noricum) și păstrat la Kunsthistorisches Museum din Viena⁸. Dolichenus de la Mauer an der Url este prezentat în picioare, pe spinarea taurului în mers spre dreapta, ținuta vestimentară compunîndu-se dintr-o cuirasă cu decolteu dreptunghiular și fustanelă cu lambrechinuri, cu plăcile pe două șiruri, ornamentate asemenea piesei de la Ilișua cu nervură mediană dublă și nervuri secundare paralele și oblice, în felul frunzelor de brad. În plus, Dolichenus de la Mauer are pe umărul drept o mantie scurtă. Demnă de reținut este tratarea aproape identică a capului acestei statuete, cu părul căzut pe ceafă sub forma unor undule schematizate și mai ales coroana, alcătuită numai din șase proeminente, care în cazul piesei de la Mauer sînt ornamentate cu nervuri de frunză. Această piesă ne oferă, credem, posibilitatea încadrării statuetei de la Ilișua într-o serie tipologică comună, realizată pe baza albumelor de modele ce au circulat din Noricum pînă în Dacia, alături de tipare, deși probabilitatea unui import ni se pare mai plauzibilă. Echilibrul dinamic al statuetei precum și orientarea feței impune, și pe baza analogiei de la Mauer, apartenența piesei de la Ilișua unui grup statuar, un Dolichenus pe spinarea taurului, animalul distrugîndu-se odată cu topirea întregii părți de jos a statuetei. În legătură cu datarea ei trebuie avut în vedere că adorarea zeului din Doliche atinge apogeul, în întreg imperiul, la sfîrșitul secolului al II-lea și la începutul celui de al III-lea, în timpul Severilor⁹, perioadă din care datează majoritatea atestărilor epigrafice și iconografice. Avem posibilitatea de a găsi un reper cronologic mai precis cu ajutorul descoperirilor de la Mauer an der Url. Aici, pe lângă piesa menționată mai sus, a fost găsită o a doua statueta a lui Dolichenus pe taur, împreună cu două plăci triunghiulare și o serie întreagă de alte ofrande, ca unelte din bronz și fier, ceramică, toate într-o cantitate impresionantă, probînd în acest fel existența unei comunități religioase și a unui sanctuar. Pe baza citorva fragmente de *terra sigillata* și de pahare retice, complexul este datat după 180–200 e. n., sub Severi¹⁰. Asemănările stilistice, unele de amănunt, existente între statueta de la Mauer și cea din nordul Daciei, precum și cunoștințele noastre în legătură cu perioada în care se practică cultul lui Dolichenus în Dacia romană¹¹ ne determină să atribuim piesa de la Ilișua sfîrșitului secolului al II-lea și începutului celui de al III-lea secol al e. n., în timpul lui Septimius Severus sau al urmașului său Caracalla.

Cealaltă statueta de la Mauer¹² se încadrează în aceeași serie tipologică, cu unele deosebiri de amănunt, precum un *paludamentum* mai lung, un *cingulum* și o *tunica* cu mîneci lungi. Tratarea feței este și ea diferită, lipsind și coroana de sub bonetă. Cu mici deosebiri, neesențiale, se prezintă o statueta de la Desa (jud. Dolj)¹³. În cazul ei se păstrează *fulmen*-ul, ținut în mîna stîngă cu pumnul strîns, ca un baston, la fel ca și Dolichenus de la Mauer¹⁴.

⁸ Robert Fleischer, *Die römischen Bronzen aus Österreich*, Mainz, [1967], p. 36 sq., nr. 19, pl. 13–14; Merlat, *Répertoire*, nr. 150.

⁹ P. Merlat, *Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse*, Paris, 1960, p. 18.

¹⁰ Idem, *op.cit.*, p. 143. Descoperirile de la Mauer an der Url în *Répertoire*, nr. 149–165.

¹¹ Am putut stabili, pe baza inscripțiilor databile, că majoritatea lor se încadrează în timpul Severilor (193–235 e.n.): CIL, III 7659, 7997, 7645 (= *AISC*, I, p. 107 sq. 4), *ArchÉrt*, XXVIII, 1908, p. 361, *StCl*, XII, 1970 p. 165, 2 (= *Apulum*, IV, p. 105), *Dolj*, II, 1911, p. 269, fig. 7, *ActMuz*, 1956, p. 123 sq. 2 și Gordianus III.: *ActMuz*, 1956, p. 131, 9, *Apulum*, VII, 1, p. 401 sqq., fig. 1, *ActaMN*, V, 1968, p. 457 sqq. 5, fig. 5. Cele mai timpurii atestări sînt din timpul domniei lui Antoninus Pius: *AnB*, 1930, fasc. 7, p. 21 (= *SCIV*, XXI, 1, 1970, p. 157, fig. 1 a–b); CIL, III 1128 și Marcus Aurelius: *JÖAI* VII, 1904, Bbl., col. 149–152 (= *ArchÉrt*, 1946–48 p. 183, nr. 3). Cf. și M. Macrea, *Dacii liberi în epoca romană*, în *Apulum*, VII, 1, p. 189.

¹² R. Fleischer, *op.cit.*, p. 34 sq., nr. 18, pl. 10–12; Merlat, *Répertoire*, nr. 149.

¹³ V. Părvan, *Știri nouă din Dacia Malvensis*, în *Analele Academiei Române. Mem. Secț. istorice*, XXXVI, Buc., 1913, p. 26 sq., 30, pl. IX, nr. la – b (= *ArchAnz*, 1913, col. 391, nr. 30, fig. 20; Merlat, *op.cit.*, nr. 40); piesa e considerată a fi opera unui meșter local. Atestările epigrafice și iconografice în legătură cu Dolichenus în Dacia sînt grupate la Merlat, *Répertoire*, la nr. 17–41. Regretatul savant francez avea cunoștință de numai patru reprezentări (nr. 23, 34, 35, 40) și de o mînă votivă (nr. 41). Numărul inscripțiilor și al reprezentărilor, la ora actuală, este mult mai mare, fapt ce impune o completare a acestui Repertoriu (pentru capitoul iconografic, v. *infra*, notele 22–24).

¹⁴ R. Fleischer, *op. cit.*, nr. 18, pl. 10–12.

Fig. 1. — a. Dolichenus de la Ilișua — fața.

Fig. 1. — b. Dolichenus de la Ilișua — spatele.

Modul de susținere a acestui atribut poate însă diferi, ca în cazul celeilalte piese de la Mauer an der Url¹⁶ și, prin analogie, al statuetei de la Ilișua, ambele relevind priza atributului în felul denumit de noi „pe antebraț”¹⁶. Statueta de la Desa este inferioară artistic, plastica ei manifestând multă stingăcie în redarea feței și a părului, precum și a veșmintelor, schițate oarecum prin incizarea puțin adincă a detaliilor. Piesa de la Desa, aparținând primei jumătăți a sec. IIIe. n., este singura reprezentare în Dacia Inferioară, din categoria statuetelor din bronz. O transpunere în piatră a acestui tip o constituie o piesă de marmoră ce provine tot din Dacia Inferioară, din satul Prapor (jud. Dolj)¹⁷. Zeul are pe șoldul drept un *gladius*, atârnat de un *balteus*, și un *paludamentum* pe umărul stâng, prins cu o fibulă rotundă. O statueta asemănătoare, tot de piatră, este cunoscută de la Carnuntum¹⁸. Piese de bronz s-au mai găsit în Germania, la Wickelshof¹⁹, Britannia (Cirencester-Corinium; cap al lui Dolichenus)²⁰ și în alte provincii²¹.

Iconografia lui Dolichenus prezintă o serie de aspecte interpretative din punctul de vedere al cultului, de care nu ne vom ocupa în amănunțime. Vrem numai să menționăm în treacăt că reprezentările acestui zeu mai cuprind în afara statuetelor de bronz și piatră, reliefuri²² din calcar sau marmoră și plăci triumphiare²³. Tot în legătură cu acest cult, dar în general fără a-l reprezenta pe zeu, sînt și mîinile votive, așa numitele *dextrae elatae*²⁴, piese de ofrandă ale credincioșilor.

În general, în toate reprezentările zeul este redat cu boneta frigiană și îmbrăcat cu o cîrșă cu lambrechinuri de tip roman, de felul costumului militar împărătesc atestat de așa-zisele statui *loricatae*²⁵. Ca atribute are în mîna dreaptă ridicată securea cu tăiș dublu, iar în cea stîngă mîncușul de fulgere stilizat. De cele mai multe ori este reprezentat pe spîrnea taurului, în picioare, adesea alături de perechea sa, Iuno dolicheniana, pe căprior²⁶. Prototipurile originare ale lui Dolichenus sînt găsite în reprezentările unor zeități ale furtunilor și cerului din Anatolia, Mesopotamia și Siria, zei-tauri, redați cu securea dublă și fulgerul, pe spatele taurului, pe monumente ce datează încă din mileniile III—II î.e.n.²⁷ Devenit un zeu suprem uranian, cu atribute ce vizează universalitatea, el pătrunde în imperiul roman, după ce patria de origine, Comagene, este cucerită în 71 e.n. Primind numele de Zeus și Iuppiter, această divinitate sincretistică, de origine orientală, este pe de-a-ntregul o creație a epocii romane, *interpretatio Romana* manifestîndu-se prin îmbrăcarea zeului, cu atribute de origine orientală, în *lorica* împărăților romani și prin adăugarea numelui de Iuppiter. Aproape inexistent în epoca elenistică și rar întîlnit în cea romană, chiar în patria lui, Siria, cultul lui Dolichenus se extinde vertiginos, cu începere din timpul lui Hadrianus, în tot imperiul, fiind curînd adoptat ca zeu militar prin excelență și periclitînd poziția lui Iuppiter ca șef al pantheonului roman.

¹⁶ Idem, *op.cit.*, nr. 19, pl. 14.

¹⁷ Pentru acest fel de priză, v. spre exemplu, Heinz Menzel, *Die römischen Bronzen aus Deutschland. II, Trier*, Mainz, [1966], pl. I, 1, 2; II, 3; S. Reinach, *RépStat*, II, p. 7, nr. 1; 8, nr. 4, 9, nr. 6 etc.; *ActaMN*, III, 1966, p. 465 sq., fig. 1.

¹⁸ D. Tudor, *OUR*³, p. 217, fig. 58, 1.

¹⁹ S. Reinach, *op.cit.*, p. 16, nr. 7.

²⁰ Idem, *op.cit.*, p. 16, nr. 8; Merlat, *Répertoire*, nr. 343.

²¹ J.M.C. Toynbee, *Art in Roman Britain*, [London, 1963], nr. 34, fig. 38.

²² Merlat, *Répertoire*, nr. 124 (Ungaria?), nr. 297 (Belgia?) etc.

²³ Din Dacia avem cunoștință despre două reliefuri: C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 254 sq., nr. 11, fig. 18, 2 (= *Répertoire*, nr. 35); A. Bodor, în *EmKel*, p. 105, fig. 3. Al treilea relief, posibil dolichenian, îl cunoaștem numai din indicațiile bibliografice: P. Merlat, *Jupiter Dolichenus*, p. 133, nota nr. 5; *Répertoire*, nr. 34.

²⁴ În Dacia s-au descoperit două plăci triumphiare, ambele fragmentare: una la Potaissa (Csallány Gábor, în *ArchÉrt*, XXX, p. 181 sq.; *Répertoire*, nr. 23) și cealaltă la Răcari (D. Tudor, în *Apulum*, IV, p. 145 sq.).

²⁵ Două mîini votive cunoaștem din Dacia: una provine, se pare, de la Orheiul Bistriței, fiind descoperită în Galiția, la Myszkow (azi în Muzeul Ossolinski Lvov; v.W. Demetrykiewicz, în *JÖAI*, VII, 1904, Bbl., p. 150 sq., fig. 28; cf. și M. Macrea, *op.cit.*, p. 189), iar cealaltă s-a descoperit la Cătunele de Jos (jud. Mehedinți); v. D. Tudor, în *AISC*, II, p. 185, fig. 5.

²⁶ Vezi A. Alföldi, *Insignien und Tracht der römischen Kaiser*, în *MitDArchInst* (Röm. Abt.), 50, 1935, p. 117 sqq.

²⁷ Despre iconografie, v. P. Merlat, *Jupiter Dolichenus*, p. 31 sqq și Halil Demircioglu, *Der Gott auf dem Stier. Geschichte eines religiösen Bildtypus*, Berlin, 1939, p. 86—88.

²⁸ Merlat, *op. cit.*, p. 52 sq și Demircioglu, *op. cit.*, cap. I—IV.

Revenind la statueta de la Ilișua, am remarcat acel glob plasat deasupra frunții zeului, între două proeminențe din cununa de frunze de stejar (?) de sub bonetă. Este destul de curios faptul că această bilă sau glob de pe fruntea lui Dolichenus de la Ilișua pare a fi un caz singular, pe care nu l-am întâlnit în alte reprezentări ale zeului, fapt cu atât mai interesant, cu cât este știută invariabilitatea și rigiditatea în aplicarea canoanelor, atunci când este reprezentat acest zeu. Acest lucru se datorează, după unii specialiști, interesului scăzut al artiștilor pentru variație și preocupării în special pentru respectarea tradiției²⁸. O explicație a acestei excepții s-ar putea totuși da, dacă avem în vedere caracterul universal al zeului care, sub influența doctrinelor caldeene, tinde să devină un *rector orbis*²⁹. În unele inscripții Dolichenus este numit și *aeternus* și *conservator*, în legătură cu caracterul imuabil al infinitului cosmic. Globul, în concepția anticilor, este simbolul lumii, al universului, al cerului³⁰. Ca semn al dominației acestei divinități asupra lumii, al victoriei sale, adoratorii au asociat cultului său reprezentarea globului, uneori cu simbolul stelelor (cruci, svastici etc.), glob pe care îl întâlnim la unele miini votive, susținut de degetele acestor *manus dei*³¹. Globul, începând cu epoca lui Caesar și Augustus, devine un motiv principal al simbolismului imperial, Cezarii fiind adesea reprezentați pe monede cu globul în mână sau stînd pe un glob, ca semn al stăpînirii lor atotputernice³². Deși caracterul solar al cultului lui Dolichenus este negat de unii cercetători, printre care și Merlat³³, există fără îndoială unele tangențe între Dolichenus, Heliopolitanus și Sol. În cazul plăcilor triumphiulare și al altor monumente dolicheniene, reprezentările zeului sînt însoțite de cele ale lui Sol și Luna, care împreună cu acvila întregesc caracterul cosmic al acestei religii. După oficializarea lui Sol ca protector al imperiului, de către Heliogabalus și apoi Aurelianus, se observă tangențe între teologia solară și cea cosmică, ambele manifestînd veleități panteiste și concurînd, alături de cultele lui Sarapis și Isis, și de mitraism, pentru supremația în panteonul roman. Există cîteva inscripții ce dovedesc o sincretizare între Dolichenus și Heliopolitanus, respectiv Sol, sau cel puțin o strînsă legătură între acești zei uranieni³⁴. Unul din atributele lui Sol este globul, ce figurează alături de bici pe mai multe monumente, printre care un relief din sec. IV e.n. din sanctuarul de pe Esquilin³⁵. Sol este reprezentat cu o cunună de raze și cu nimfă, avînd mina dreaptă ridicată aidoma miinilor votive dolicheniene, gest întâlnit și pe monede din timpul lui Probus, Maximinus Daza și Constantinus. S-a demonstrat însă că în acest caz, gestul ridicării miinii drepte nu este în legătură cu cultul lui Dolichenus³⁶. Și o ultimă constatare impusă de un detaliu iconografic: coroana cu cele șapte proeminențe. În cazul uneia dintre statuetele de la Mauer an der Url³⁷, coroana era alcătuită din șase proeminențe decorate cu nervuri de frunză, ceea ce ar indica, se pare, o cunună din frunze de stejar, așa cum poartă Iuppiter greco-roman³⁸. Majoritatea reprezentărilor lui Sol îl prezintă pe acesta cu coroana alcătuită din șapte raze, simbolizînd cele șapte planete. Este însă destul de problematic dacă, în cazul statueții de la Ilișua, cununa de pe cap poate fi astfel interpretată, ca un semn al contaminării cu Sol, deși globului nu-i putem atribui alt sens decît în legătură cu caracterul cosmic al cultului dolichenian.

²⁸ Merlat, *op. cit.*, p. 33 și nota 1.

²⁹ Idem, *op. cit.*, p. 115.

³⁰ Otto Brendel, *Symbolik der Kugel*, în *MittArchInst* (Röm. Abt.), 51, 1936, p. 53 sqq.

³¹ Ca, de exemplu, în cazul miinilor votive de la Myszkow și Cătunele de Jos (v. *supra*, nota 24). Despre această problemă v. F. Lang, *Die Dolichenus Votivhand des Budapest Nationalmuseums*, în *ArchÉrt*, 1946–48, p. 183–188 și Merlat, *op. cit.*, p. 177–183.

³² Vezi A. Alföldi, *op. cit.*, p. 117 și pl. nr. 8.

³³ Merlat, *op. cit.*, p. 181.

³⁴ CIL, III 3462 = 13366 (Aquincum): IOM Dulceno Heliopolitan(o); cf. și Z. Kádár, *Die kleinasiatisch syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn*, Leiden, E. J. Brill, 1962, p. 15, pl. II, 2; CIL, VI 412 (dolichenus de pe Aventin): IOM a(eterno) D(olicheno) et Soli digno praes (tanti) ... și mai ales 413 (Aventin): IOS(oli) p(raestantissimo) D(olicheno) et Iunoni sanctae Herae ... (cf. Z. Kádár, *op. cit.*, p. 35 sq., și nota 1 de la p. 36).

³⁵ F. Cumont, *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*, II, Paris, 1896, p. 202, fig. 29.

³⁶ Merlat, *op. cit.*, p. 180 sq.

³⁷ V. *supra*, nota nr. 8.

³⁸ O statueta de la Turda, în Muz. Ist. Cluj; C. Pop, în *ActaMN*, III, 1966, p. 465, fig. 1.

În legătură cu boneta frigiană pe care o poartă Dolichenus de la Ilișua, mult alungită și tuguiață, aducând ușor a coif, ea apare mai rar sub această formă, însă este întâlnită și în cazul unor monumente mitriace³⁹.

Adoptînd criteriul de stabilire a unor serii tipologice pentru reprezentările dolicheniene, bazat pe relația dintre zeu și taur⁴⁰, sistem ce oferă posibilități mai reduse de nuanțare, statueta de la Ilișua se încadrează în principala categorie, care grupează majoritatea acestor reprezentări.

Rîndurile de mai sus au fost o încercare de abordare a unui aspect, cel iconografic, al cultului acestui zeu sirian, fără pretenția de a epuiza toate problemele legate de iconografia acestuia în Dacia romană. Piesa de la Ilișua este încă o dovadă a caracterului militar al acestui cult, care se practica în marile orașe ale Daciei romane și în centre militare. Din nordul Daciei Porolissensis se cunosc citeva inscripții dedicate acestui zeu, provenite din castre sau din zona lor, la Cășei⁴¹, Romita⁴², Buciumi⁴³ și probabil Orheiul Bistriței⁴⁴. Statueta de la Ilișua, asemănătoare stilistic cu piesa de la Mauer an der Url din Noricum, trebuie să fi ajuns în acest castru pe calea importului de tipare sau de piese finite, pe cale nordică, via Aquincum-Porolissum. Majoritatea produselor toreuticii descoperite în Dacia romană trebuie considerate ca importuri dinspre vest⁴⁵, piesa de care ne-am ocupat putînd proveni chiar dintr-un atelier noric. Statueta din castrul de la Ilișua vine să întregască, din punct de vedere iconografic, tabloul unuia din cele mai răspîndite culte orientale, în imperiu și în provincia traiană, la sfîrșitul secolului al II-lea și începutul celui de al III-lea.

DAN ISAC

A REPRESENTATION OF IUPPITER DOLICHENUS FROM ILIȘUA (SOME ICONOGRAPHIC CONSIDERATIONS)

(Abstract)

An interesting bronze statuette representing Iuppiter Dolichenus was discovered in the course of the diggings in the Roman camp at Ilișua (Bistrița-Năsăud district). It has been for a long time considered as being Mars, which need a reconsideration. The god represents a high Phrygian cap on his head, wears a *tunica* with shortsleeves, and over it, a military imperial *lorica* with lambrequins. The lower part of the statuette melted away during a fire in the ancient times. The figure held a *bipennis* in its right hand and had a *fulmen* in the left, both of them are lost now. Under the Phrygian cap there is a crown with seven proeminences and a little sphere placed between the two of these proeminences.

A similar crown with six proeminences, but without this sphere, adorns the head of a similar statuette found at Mauer an der Url (Noricum). According to this analogy, the crown can be interpreted as a garland of oak leaves, similar to that worn by Greek-Roman Iuppiter.

³⁹ M. J. Vermaseren, *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae*, I, Haga, 1956, nr. 357, fig. 102 (relief Roma); II, Haga, 1960, nr. 1794, fig. 464 (Cautopates de la Aquincum), nr. 1987, fig. 519 (Attis? de la Apulum; cf. și *Civiltà* F 127, pl. XXXVI).

⁴⁰ Halil Demircioglu, *op.cit.*, p. 87, stabilește cinci serii tipologice după un criteriu nu îndeajuns de maleabil. Astfel, statueta de la Desa face parte din seria E, ce cuprinde reprezentări ale lui Dolichenus în picioare, pe pămînt, fără taur. Ideea nu este cu nimic susținută, dată fiind lipsa părții inferioare a statuetei. Din contra, analogiile pledează pentru apartenența acestei piese la un grup sculptural Dolichenus pe taur, fapt valabil și în cazul statuetei de la Ilișua.

⁴¹ CIL, III, 7630; *ActMuz*, 1956, p. 123–125, nr. 2 și 131, nr. 9.

⁴² *ActaMN*, V, 1968, p. 451 sqq., nr. 5, fig. 5.

⁴³ CIL, III 7645 (= *AISC*, I, p. 107 sq, nr. 4).

⁴⁴ *ArchÉrt*, 1946–48, p. 183, nr. 3.

⁴⁵ Vezi C. Daicoviciu, *TransAnt*, p. 146, nota 1; pentru circulația bronzurilor în nordul Daciei, v. și D. Isac, în *Studia*, series Hist., fasc. 2, 1967, p. 7–11.

The author thinks that this crown cannot be taken for a garland made of sun rays, and to indicate an influence of sun god (Sol). The sphere is the symbol of the world and universe belonging to the cult of Dolichenus, referring to the votive hands (*dextra elata*). It is also a main motive of the imperial symbolistics and at the same time an attribute of Sol.

The statuette from Ilișua dates from the end of the IInd or the beginning of the IIIrd century A.D. As so many bronze pieces in Dacia this too seems to be an imported statuette, possibly from Noricum and arrived in Dacia Porolissensis on North on the way Aquincum-Porolissum.

MARS DE LA POTAISSA

Zona arheologică a Turzii (*Potaissa*, *Patavissa* dacică și romană) este cunoscută de secole ca un bogat teren în descoperiri arheologice dintre cele mai variate. Printre materialele arheologice descoperite pe teritoriul actualului oraș Turda și în împrejurimile sale, prevalează cele din epoca romană, lucru firesc, datorită existenței marelui centru militar și civil *Potaissa*, al treilea oraș ca importanță și întindere din Dacia romană (după *Apulum* — Alba Iulia și *Ulpia Traiana* Sarmizegetusa). Alături de numeroasele obiecte din ceramică, materiale de construcții, monede, sarcofage, inscripții, sculpturi și statuete din teracotă, s-au descoperit și figurine din bronz cum este cea a zeului Bacchus¹ și cea a lui Iuppiter², al cărui loc de descoperire este indicat greșit³.

În primăvara anului 1969, cu ocazia efectuării săpăturilor la fundația unei case din str. Romană⁴ s-au descoperit mai multe materiale arheologice din epoca romană: cărămizi cu și fără stampile, figle, olane, fragmente de vase, de pardoseală etc., printre care și o statueta de bronz, înaltă de 23 cm, reprezentând pe zeul *Mars* (fig. 1).

Starea de conservare este foarte bună. Zeul tânăr, nud, stă pe vârful picioarelor, cu cel stâng înainte, cu greutatea corpului pe piciorul drept. Corpul cu șoldul drept înafară este excelent redat. Mușchii pectorali și abdominali sînt foarte bine scoși în relief, sfîrcurile sînilor sînt marcate prin două puncte, iar ombilicul printr-un mic orificiu. Capul este ușor întors spre stînga, cu privirea înainte. Fața tină, încadrată de o cunună de bucle mărunte, este marcată de nasul îngust și drept, de gura mică cu buzele ușor întredeschise și de ochii redați în cele mai mici amănunte. Pe cap poartă un coif corintic, al cărui cozoroc trece peste buclele de pe frunte; panașul mare, mult încovoiat deasupra coifului, ajunge în spate numai pînă la cununa de bucle (fig. 2) și este ornamentat pe amîndouă fețele cu motive în forma acelor de brad. Panașul (fig. 3) este susținut pe creștet de un sfînx în poziție ghemuită sprijinit pe coate și genunchi, cu palmele întinse pe partea din față a coifului; aripile îl ajung pînă la marginea superioară a panașului, iar capul e aplecat înainte și privirea îndreptată în jos. Mars are brațul drept întins la nivelul umărului, iar antebrațul ridicat pînă la nivelul superior al coifului; în pumnul strîns ținea o suliță, care acum lipsește. Brațul stîng este întins înainte, aproape la nivelul umărului, cu pumnul în jos.

Toate elementele corpului (poziția picioarelor, corpul lăsat puțin pe spate și ușor înclinat spre stînga, cu greutatea pe piciorul drept, mîna dreaptă cu pumnul strîns ridicată la nivelul coifului, iar cea stîngă întinsă înainte pentru menținerea echilibrului corpului) îl înfățișează pe zeu într-o poziție athletică, gata să arunce sulița.

¹ Orbán Balázs, *Torda város és környéke*, Budapesta, 1889, p. 58.

² C. Pop, în *ActaMN*, III, 1966, p. 465—466, fig. 1.

³ Statueta lui Iuppiter din bronz a fost descoperită la Potaissa la 1400 m vest de Arieș, în Valea Sfîndului împreună cu mai multe materiale arheologice și nu în curtea Fabricii de ciment, cum greșit au fost date indicațiile de către donator.

⁴ Strada romană din orașul Turda se află situată în lungul pantel de est a dealului „Cetate”, unde a fost castrul legiunii a V-a Macedonica.

O altă statueta de bronz a zeului Mars s-a descoperit la Gherla⁶ cu ocazia săpăturilor din anii 1960—1961. Păstrată în Muzeul din Gherla, ea diferă mult de piesa de la Potaissa, fiind o reprezentare de tipul cel mai obișnuit a zeului.

Cele mai apropiate analogii ale statuei de bronz a lui Mars de la *Potaissa* sint cea de la Reims⁶ și, în special, cea de la Nijmegen⁷.

Elementele comune ale statuei lui Mars de la Potaissa cu a celei de la Nijmegen sint puține: corpul nud, panașul ornamentat cu ace de brad și susținut de un sfinx⁸ și cununa de bucle în jurul feței.

Mars de la Potaissa se deosebește de cel de la Nijmegen prin linia perfectă a corpului, prin proporționalitate și poziție athletică, prin corpul ușor înclinat spre spate și prin poziția miinilor și a picioarelor. Cununa de bucle mărunte la temple și ceafă trece peste coif, panașul este scurt la spate și mai curbat deasupra coifului. Sfinxul are poziția ghemuită probabil din cauza curbării mari a panașului susținut atit cu spatele cit și cu capul (panașul surmontat de un sfinx este o particularitate rar intilnită la statuetele care reprezintă pe zeul Mars).

Excepționala figurină a zeului Mars credem că a fost adusă la Potaissa dintr-unul din marile centre ale lumii romane de către vreun ofițer italic odată cu sau după venirea legiunii a V-a Macedonica la Potaissa (167 e.n.), deci în a doua jumătate a sec. II sau la începutul sec. III, cînd așezarea de aici capătă o mare importanță și înflorire. Mars de la Potaissa, prin excepționala execuție artistică, poate sta alături de cele mai reușite statuete de acest gen ale antichității romane.

ZAHARIA MILEA

DER MARS VON POTAISSA

(Zusammenfassung)

1969 wurde in Turda (dem antiken *Potaissa*), am Osthang des Hügels „Cetate“, wo sich das Lager der *Legio V Macedonica* befand, eine schöne Bronzestatue des Mars (Abb. 1—3) gefunden. Der junge nackte Gott, mit einem korinthischen Helm, ist in athletischer Haltung beim Speerwurf dargestellt.

Diese interessante Skulptur hat eine recht nahe Entsprechung zu einem Mars aus Nijmegen. Auf Grund der hervorragend künstlerischen Ausführung der in Potaissa gefundenen Statue nimmt der Verfasser an, dass sie in einer grossen Werkstatt im Zentrum der römischen Welt hergestellt worden war, von wo sie nach Dazien gebracht wurde. Sie kann den bedeutendsten römischen Arbeiten dieser Art gleichgestellt werden.

⁶ D. Protase, *Descoperiri arheologice la Gherla*, în *ProblMuz*, [1964], p. 178.

⁶ Reinach, *RépStat*, II, 1, p. 182, nr. 1.

⁷ H. Menzel, *Die römischen Bronzen aus Deutschland*, II, Trier, Mainz, 1966, p. 7, nr. 12, pl. 6—8.

⁸ S. Reinach, *op. cit.*, II, 2, p. 793, nr. 4; J. Keim — H. Klumbach, *Der römische Schatzfund aus Straubing*, pl. 38.

Fig. 1. — Statueta zeului *Mars* de la *Potaissa*, privită din față.

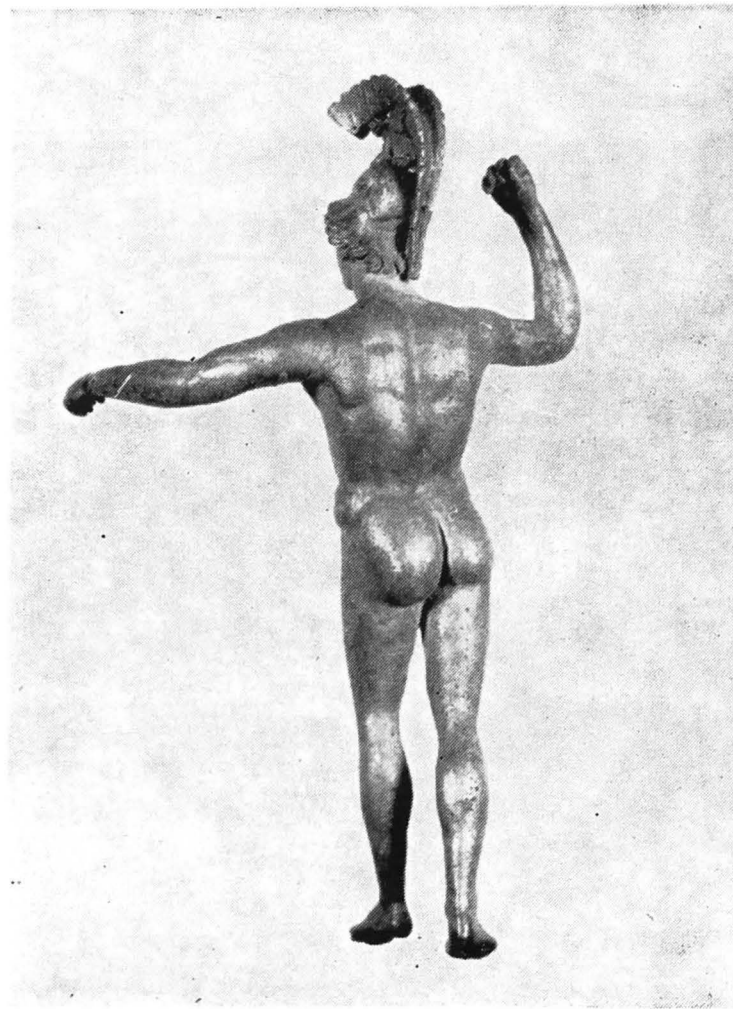

Fig. 2. — Spatele aceleiași statuete.

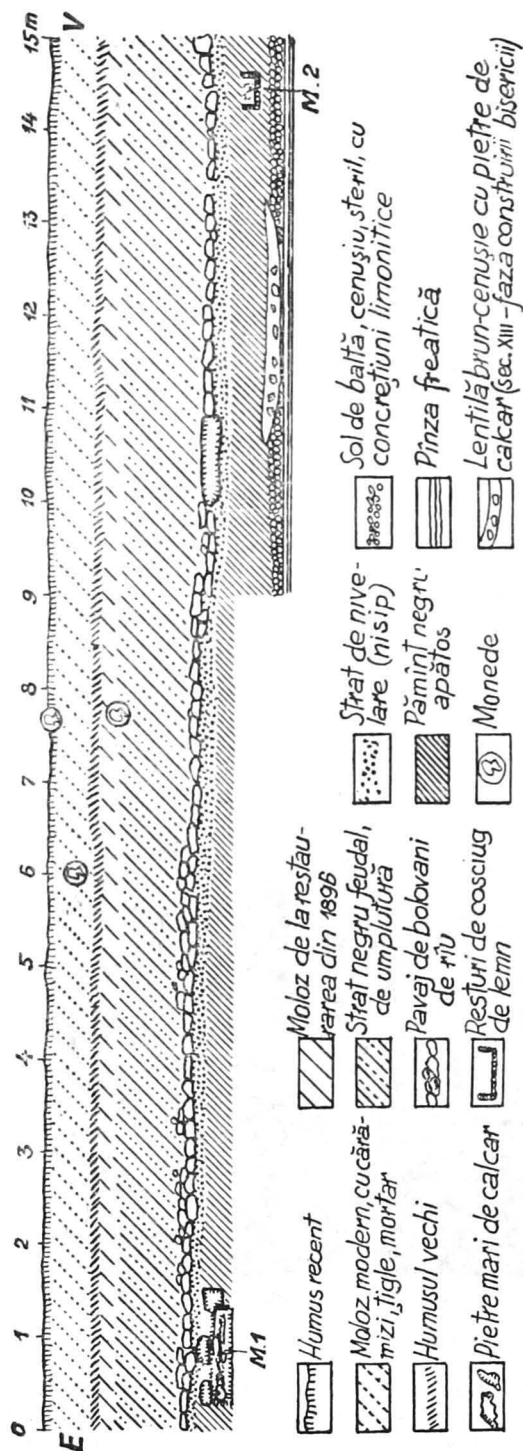

Fig. 2. Profilul secțiunii I, taluzul sudic.

el e complet deosebit de zidul orașului, fiind mult mai îngust, clădit exclusiv din piatră de calcar legată cu mortar de bună calitate.

În ceea ce privește sondajul stratigrafic, el a fost plasat lângă fosta biserică a minorităților, deoarece aceasta reprezintă astăzi cea mai veche clădire a Bistriței, imbinând elemente romanice tîrzii cu altele gotice timpurii și avînd datată faza inițială de construire în jurul anilor 1270—1280.³

Secțiunea I, de 15 × 1,20 m, orientată V—E (fig. 2), a fost trasată paralel cu zidul nordic al bisericii, la 15 m distanță de acesta. Capătul estic al secțiunii se oprea în apropierea feței interioare a zidului medieval al orașului (fig. 3), zid ce trece în spatele bisericii.

Pe o adîncime maximă de 2,60 m, de la suprafața actuală a curții bisericii pînă la pinza de apă freatică, s-au putut distinge nouă straturi de depuneri succesive, a căror descriere o vom da de sus în jos:

Stratul 1. Humus recent, strat de humificare aflat imediat sub covorul de iarbă. Spre baza lui s-a găsit o monedă maghiară de 2 fileri, din 1940.

Stratul 2. Moloz modern, așternut ca umplutură în curtea bisericii. Conține cărămizi și țigle fragmentare, mortar degradat, lut gălbui, ceramică recentă, cuie moderne, cioburi de sticlă, oase de animale. S-a aflat și o monedă românească de 1 leu, din 1924.

Stratul 3. Humusul vechi, anterior molozului modern.

Stratul 4. Strat de moloz stînd în legătură, foarte probabil, cu lucrările de restaurare din 1896, data cumpărării bisericii de la minorități. Conține mortar, nisip, cărămizi, țigle, lut gălbui, pietre de râu, sfărîmături de pietre de calcar, oase de animale, cuie, ceramică din sec. XIX. În strat s-a aflat o monedă de 6 creițari, austriacă, din 1869.

Stratul 5. Strat masiv de umplutură medievală, depusă probabil succesiv, conținînd materiale ceramice din secolele XVIII, XVII și XVI. În partea superioară a stratului predomină fragmen-

³ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, vol. I, București, 1959, p. 114—116, 118—119, fig. 104—106, p. 408—409, 412, fig. 370.

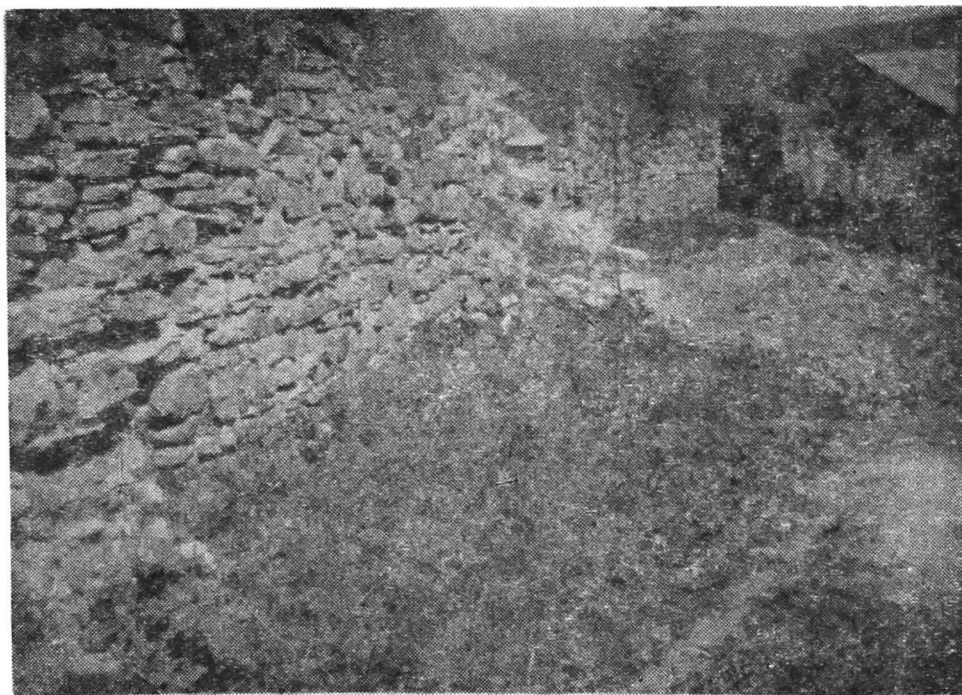

Fig. 3. Bistrița. Porțiune din zidul medieval al orașului.

tele ceramice cu smalt irizat sau multicolor, mai jos cele cu smalt brun, gălbui și albicios, iar în partea inferioară ceramica smălțuită cu diferite nuanțe de verde. S-au aflat și multe fragmente de ceramică nesmălțuită, cioburi de farfurii „orientale” cu motive florale albastre, precum și multe fragmente de cratițe smălțuite, cu miner și trei sau patru picioare. În rest, cărămizi subțiri medievale, cuie de fier lucrate de fierar, potcoave și enorm de multe oase de animale (vite, porci, miei, oi, păsări, ciine, pisică, colți de mistreț).

Stratul 6 este, de fapt, un pavaj compact, *neîntrerupt pe toată lungimea sa*, alcătuit din bolovani mari de riu. Ici-colo între bolovani sînt prinse și bucăți mari de piatră de calcar. Pavajul pare să indice nivelul de călcare de odinioară al curții bisericii.

Stratul 7. Strat subțire de nisip steril, umed, alcătuint probabil patul pavajului din bolovani.

Stratul 8. Strat de pămînt negru, gras, aproape mustind de apă. În acest strat s-au aflat doar cîteva cuie de fier lucrate grosolan, un pinten de fier ce poate fi datat în sec. XV și puține oase de animale. Tot în stratul acesta zăceau și cele două morminte interceptate de secțiunea noastră.

M. 1, orientat E—V (fig. 4), a fost prins exact în axul longitudinal al șanțului. Peste cosciugul de lemn (relativ bine conservat din cauza solului umed) fuseseră așezați trei bolovani mari și grei de calcar, care au și spart capacul cosciugului, prăbușindu-se peste oasele scheletului. Scheletul zăcea culcat pe spate, cu minile întinse de-a lungul corpului. Craniul era răsturnat, iar maxilarul inferior deplasat. Judecînd după oase și dentiție, pare să fie un individ de sex masculin, de vîrstă matură. Singura piesă de inventar găsită în interiorul cosciugului o constituie o cărămidă de dimensiuni reduse, pe care fusese scrijelat înainte de ardere semnul II, găsită lingă craniu. Probabil că pe ea fusese sprijinit capul mortului, — pare-se un călugăr. Remarcăm că peste cosciug a fost presărat un strat subțire de var. Pavajul din bolovani de riu trece *neîntrerupt* pe deasupra mormintului, datîndu-se astfel într-o epocă *ultimă* înmormintării.

M. 2 a fost orientat perpendicular pe axul șanțului. În taluzul sudic al secțiunii se vedea numai capătul cosciugului, care n-a mai fost desfăcut.

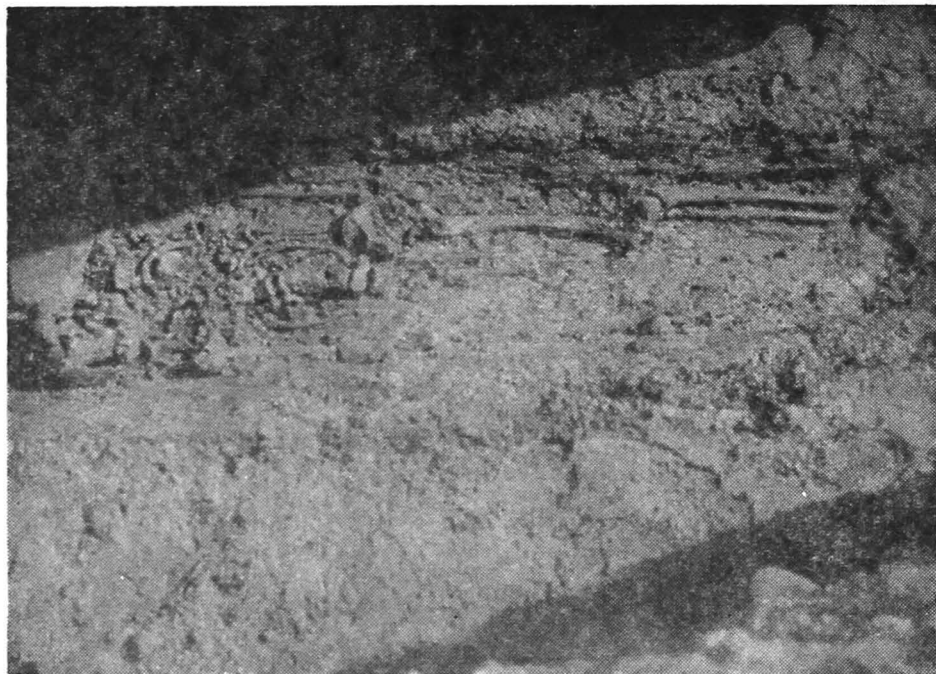

Fig. 4. Secțiunea I, mormintul 1.

Spre baza stratului 8 s-a detașat în profil o lentilă de pământ brun-cenușiu, în care s-au aflat sfărâmatări de piatră de calcar ecarisată. N-ar fi exclus ca ea să stea în legătură cu prima fază de construcție a bisericii, din ultimele decenii ale sec. XIII.

Stratul 9. Strat subțire, absolut steril, de sol cenușiu de baltă, cu concrețiuni mărunte limonitice, brune, care se pierde sub nivelul pinzei freatice.

În concluzie, se poate spune că în punctul sondajului de control nu s-au constatat urme mai vechi decît, cel mult, sec. XIII, înainte locul fiind foarte probabil mlăștinos, ceea ce ar explica și ivirea apei la numai 2,60 m adîncime.

N. VLASSA

DIE PROBEGRABUNG VON BISTRİȚA

(Zusammenfassung)

Aufgrund einer Probegrabung in Bistrița konnten neue Daten über der Verlauf eines fraglichen Abschnitts der mittelalterlichen Stadtmauer gewonnen werden. Gleichzeitig erwies es sich, dass an der Stelle, wo eine stratigraphische Probegrabung durchgeführt wurde, die ältesten mittelalterlichen Schichten aus den letzten Jahrzehnten des 13. Jhs. stammen.

ZUR DEUTUNG DES GRABFELDES VON SOPORUL DE CÎMPIE

Die Entdeckung des Friedhofes ist dem früheren Direktor des Museums in Turda, I. Țigăra, zu verdanken, der 1955 die beiden ersten, zufällig bei Erdarbeiten entdeckten Gräber veröffentlicht¹. Bereits diese Grabinventare ließen die Bedeutung des Grabfeldes erkennen und boten die Veranlassung seine systematische Untersuchung zu beginnen, die auf Anregung des Verfassers in Angriff genommen wurde. Die Arbeiten führte D. Protase durch, der auch die Veröffentlichung der Grabungsergebnisse übernahm. Die wiederholten Besichtigungen der Grabung und die Beschäftigung mit dem Fundmaterial erklären die Anteilnahme des Verfassers an den Problemen dieses Friedhofes, ebenso auch seine Eigenschaft als verantwortlicher Grabungsleiter in den Jahren 1957 – 1959. Während zu Beginn der Untersuchungen übereinstimmend der Friedhof der in der Provinz lebenden bodenständigen dakischen Bevölkerung zugewiesen wurde, eine Ansicht, die D. Protase auch gegenwärtig vertritt², veranlaßten andererseits den Verfasser die auffälligen Beziehungen des Friedhofes von Soporul de Cîmpie zu den Grabfeldern der Poieneștikultur ihn mit den in der Moldau lebenden dakischen Karpen in Zusammenhang zu bringen³. An sich wäre es zweckmäßig gewesen die eingehende Erörterung dieser Fragen zurückzustellen, bis die abschließende Grabungspublikation vorlag, die im Manuskript von D. Protase bereits abgeschlossen wurde und deren baldige Veröffentlichung zu wünschen und zu begrüßen wäre. Nun erfordert aber eine kürzliche, unnötig scharfe Stellungnahme von D. Protase⁴ bereits jetzt nochmals zur Deutung des Grabfeldes von Soporul de Cîmpie Stellung zu nehmen.

Um einem möglichen Mißverständnis vorzubeugen, muß von vorneherein darauf hingewiesen werden, daß gleichgültig, ob das Grabfeld den bodenständigen Dakern oder den dakischen Karpen zugewiesen wird, es sich in beiden Fällen ohne Zweifel um Daker handelt. Eine Zuwanderung von dakischen Karpen aus der Moldau nach Siebenbürgen würde den Zusammenhang und die Einheit der innerhalb und außerhalb der Provinz lebenden bodenständigen Bevölkerung unterstreichen, wogegen die Annahme autochthoner Daker auf eine schwächere Romanisierung Daziens hinweisen könnte, da nach 150 Jahren römischer Herrschaft in einer Entfernung von etwa 30 km vom Legionslager von Potaissa noch nicht assimilierte Daker gelebt hätten.

Die Erklärung der rituellen und typologischen Beziehungen des Grabfeldes zu den karpischen Friedhöfen der Moldau, seine Datierung und seine ethnische Zuweisung hängen eng miteinander zusammen und bedingen sich gegenseitig. Bevor auf diese Fragen eingegangen wird, sollen einige mehr allgemein gehaltene Betrachtungen über den Grabbrauch der Daker in Siebenbürgen angestellt werden. Die Erörterung beschränkt sich dabei auf die siebenbürgische Hochebene, da eine gleichzeitige Behandlung sämtlicher von den Dakern bewohnten Gebiete eine methodisch nicht vertretbare Verallgemeinerung darstellen würde, die eher verwirren, als klären könnte. Nach einer fleißigen und nützlichen Zusammenstellung von D. Protase⁵ sind aus Siebenbürgen aus dem 1. Jh. vor und dem 1. Jh. u.Z. gegenwärtig im ganzen nur 18 dakische

¹ I. Țigăra, in *ActMuz*, I, 1955, S. 107–115.

² Zuletzt zusammenfassend D. Protase, in *Dacia*, N.S., XIII, 1969, S. 291–317.

³ K. Horedt, in *Acta antiqua Philippopolitana. Studia historica et philologica*, Sofia, 1963, S. 161–162; ders., in *ScIV*, XVIII, 1967, S. 583–586.

⁴ D. Protase, *a.a.O.*, S. 315.

⁵ D. Protase, in *Dacia*, N.S., VI, 1962, S. 178–179.

Gräber bekannt, abgesehen von den kennzeichnenden dakischen Rundgruben, deren Zahl 211 beträgt. Diese enthalten außer 6 Urnen und 7 Skeletten keine Leichenbrand oder Skelettreste, dafür aber ein verwirrend mannigfaltiges Fundinventar, dessen Zusammensetzung immer wieder an Siedlungsreste denken läßt. Trotzdem setzt sich immer mehr die Auffassung durch, daß es sich um Kultgruben handeln muß, die auch mit dem Totenbrauch zusammenhängen. Ihre eingehende Erörterung würde den Rahmen dieses Diskussionsbeitrages überschreiten und soll vielleicht bei anderer Gelegenheit nachgetragen werden.

Obwohl Siebenbürgen ein enges Netz von dakischen Siedlungen überzieht, die eine beachtliche Bevölkerungsdichte erkennen lassen, ist die Zahl der ermittelten Gräber verschwindend gering. Von einem Volk, gegen das Trajan in zwei Kriegen die zusammengeballte Kraft des römischen Imperiums auf dem Höhepunkt seiner Machtentfaltung einsetzen mußte, um es zu überwinden, sind aus den beiden vorhergehenden Jahrhunderten so gut wie keine Bestattungen bekannt. In dem dakischen Burgengebiet, dessen Bewohner zu Zeiten Dezebals an die Zehntausende zählen mußten, wurde bisher kein einziges Grab gefunden und es geht doch wohl kaum an dafür nur die zersetzende Wirkung des Waldbodens verantwortlich zu machen. Während die machtvollen Burgenbauten und die eindrucksvollen kulturellen Schöpfungen der lebenden Daker durch Ausgrabungen enthüllt wurden, gelang es auf archäologischem Wege bisher nicht, die Gräber der toten Daker zu finden.

Diese Erwägungen scheinen den Schluß nahezu legen, daß der eigentliche Bestattungsbrauch der Daker in Siebenbürgen grablos gewesen sein muß. Es erscheint zweckmäßig diese Überlegungen zu äußern, da diese Feststellung nicht etwa einen peinlichen Mackel der dakischen Kultur bedeutet, sondern ein Problem aufwirft, das in der gleichen Zeit sich auch für eine „gräberlose“ Zone in Süddeutschland, Böhmen und Mähren stellt⁶. Dabei beginnt eigentlich das Fehlen von Gräbern bei der bodenständigen Bevölkerung Siebenbürgens bereits viel früher. Die letzten klar nachweisbaren Friedhöfe mit einheitlichem Bestattungsbrauch sind die der Wietenbergkultur⁷. Später treten in Siebenbürgen immer nur Grabfelder der Wandervölker auf, der östlichen Träger der Nouakultur mit Hockerbestattungen, der Skythen mit Skelettgräbern in Rückenlage und der Kelten mit einem klar erkennbaren Grabinventar. Bei diesen treten zuerst in Latène B—C in Siebenbürgen auch die tiefen runden Grabgruben auf. Es ist nicht ausgeschlossen, daß die Daker die Form ihrer tiefen Rundgruben von den Kelten übernahmen und sie mit ihrem grablosen Bestattungsbrauch verbanden. In der Spätbronzezeit (Ha. A—B) dürften sich bereits die Grundlagen des späteren dakischen Volkstums ausgebildet haben und etwa gleichzeitig damit setzen auch die Grabfelder der bodenständigen Bevölkerung aus. Aus dieser Periode, die in Mitteleuropa *Urnenfelderzeit* genannt wird, wurden bisher in Siebenbürgen vereinzelte Belege für Urnenbestattung, aber kein einziges größeres Grabfeld entdeckt. Wie in dakischer Zeit wissen wir nicht, was die Bronzegießer der tonnenschweren Verwahrunde und die Erbauer der riesigen befestigten Siedlungen mit ihren Toten gemacht haben.

Bei dieser Sachlage ist es umso erstaunlicher, daß etwa vier Jahrzehnte nach der Errichtung der Provinz Dazien, als die autochthone Bevölkerung bereits in der zweiten Generation einem tiefgreifenden Romanisierungsprozeß unterworfen war, unvermittelt ein Grabfeld mit Urnenbestattung auftritt. Es soll den bodenständigen Dakern zuzuweisen sein, obwohl bei ihnen vorher solche Grabfelder nicht nachzuweisen sind und besitzt gleichzeitig nahe Beziehungen zu den dakischen Karpen in der Moldau⁸. Hier wie dort ist der Grabbrauch Brandbestattung in gedeckten Urnen, während Kinder begraben werden und von ihnen nur der Kopf erhalten blieb. Es fehlen ausnahmslos Waffenbeigaben und die Frauen verwenden rosa Schminkpuder. Beiden gemeinsam ist die primitive dakische Tonware, die Henkelasse und der Topf mit Tupfenleisten, sowie als seltene Ausnahme schmale hohe Glasbecher. Den augenfälligsten Beleg bietet aber der granuliert Silberschmuck. Anstatt Schmuckstücke wie in den früheren dakischen Silberschätzen zu verwenden oder solche römischer Machart im nahegelegenen Potaissa (Turda) zu erwerben, werden die Toten von Soporul de Cîmpie mit dem gleichen Silber-

⁶ Vgl. W. Krämer, in *Germania*, XXX, 1952, S. 330—337; J. Werner, in *Jahrb. RGZM*, II, 1955, S. 172, 176.

⁷ Zusammenfassend für diese K. Horedt, in *Dacia*, N. S. IV, 1960, S. 127—128 und neuerdings I. H. Crişan, in *Materiale*, IX, 1970, S. 137—160.

⁸ Zur Kultur der Karpen vgl. u.a. R. Vulpe, in *Materiale*, I, 1953, S. 433 ff.; Gh. Bichir, in *Dacia*, N.S. XI, 1967, S. 177—224.

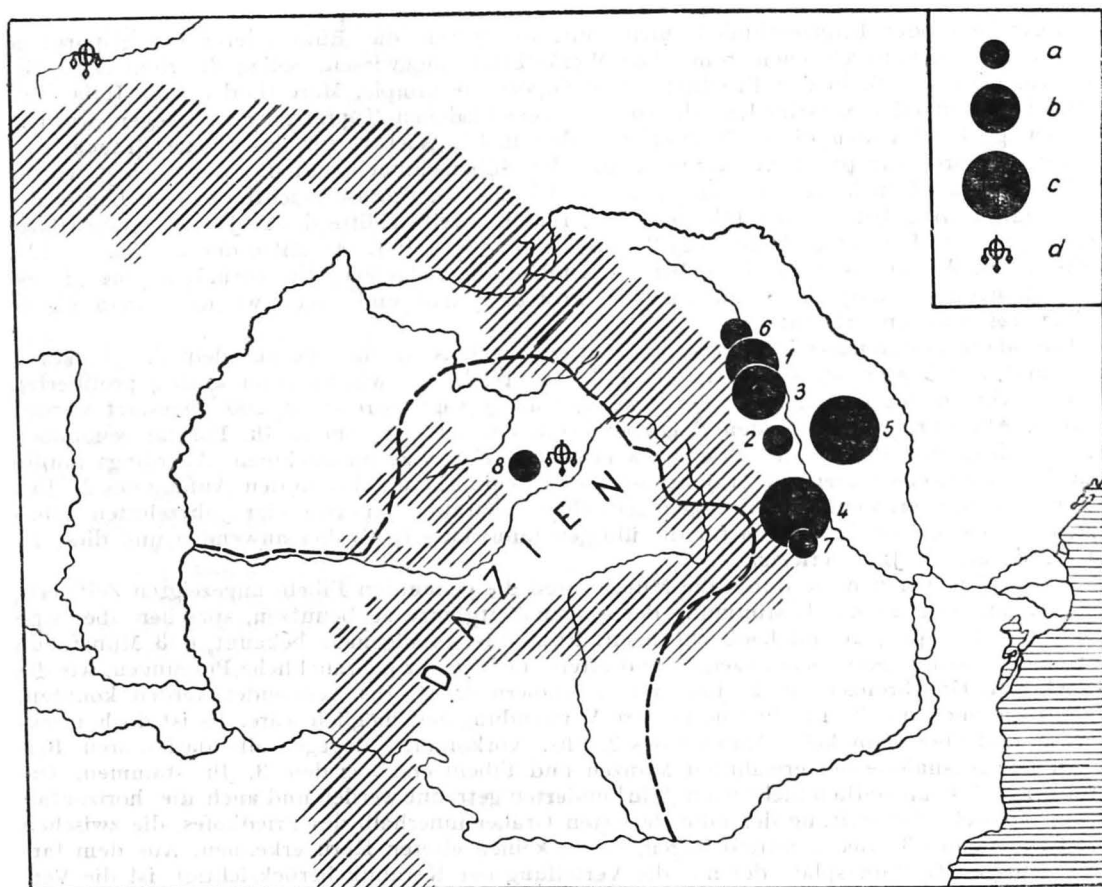

Abb. 1. — Verbreitung des karpischen Silberschmuckes (nach Angaben von Gh. Bichir)
a. 1–5 Exemplare. b. 6–10 Exemplare. c. Über 10 Exemplare. d. Sphärischer Anhänger mit rautenförmigen Plättchen.

schmuck in derselben typologischen Zusammensetzung beigesetzt, wie die Karpen in der Moldau, mit Ohrringen mit Filigranzapfen, mit doppelkonischen Perlen oder mit körbchenförmigen Anhängern. Wie sehr dieser Schmuck räumlich, zeitlich und demnach auch ethnisch in seiner Verbreitung begrenzt ist, zeigt die beiliegende Verbreitungskarte (Abb. 1), deren Unterlagen freundlicherweise von Gh. Bichir — Bukarest zur Verfügung gestellt wurden⁹. Die aus dem geschilderten archäologischen Tatbestand abzuleitende Folgerung legt den Schluß nahe, daß in Soporul de Cîmpie aus der Moldau eingewanderte karpische Daker begraben wurden.

Als gewichtiger Einwand wird dagegen geltend gemacht, daß, abgesehen von der gemeinsamen primitiven dakischen Tonware, die übrige Keramik in Soporul de Cîmpie völlig und die Fibeln weitgehend sich von denen in der Moldau unterscheiden. Diese Feststellung ist zutreffend, aber nicht entscheidend. Beide Fundkategorien wurden auch in der Moldau bereits in Werkstätten erzeugt, die für einen größeren Abnehmerkreis arbeiteten. Zog der betreffende

⁹ Es handelt sich um folgende Fundorte (die Kennziffern entsprechen jenen der Verbreitungskarte): 1. Butnărești, Jud. Neamț. 2. Cioara Oncești, Jud. Bacău. 3. Moldoveni Gabăra, Jud. Neamț. 4. Pădureni, Jud. Vrancea. 5. Poieniști, Jud. Vaslui. 6. Văleni-Botești, Jud. Neamț. 7. Virteșcoiu, Jud. Vrancea. 8. Soporul de Cîmpie, Jud. Cluj. Es läßt sich nicht in jedem einzelnen Fall die genaue Zahl der Schmuckstücke feststellen, da sie häufig nur als Bruchstücke erhalten sind. Es wurden bei der Stückzahl Mindestwerte angenommen, da beispielsweise in Poieniști 22 und in Pădureni 38 Fragmente und Exemplare entdeckt wurden. Das von D. Protase, *a.a.O.*, S. 307 aus Romula erwähnte Exemplar wurde nicht eingetragen, da es bei M. Babeș, in *Dacia*, N.S. XIV, 1970, S. 167 ff. noch nicht abgebildet ist.

Töpfermeister oder Bronzeschmied nicht mit, so waren die Einwanderer von Soporul de Cimpie auf die nahegelegenen römischen Werkstätten angewiesen. Selbst die römischen Gefäßformen sind z. B. in den Friedhöfen von Soporul de Cimpie, Morești oder Alba Iulia weitgehend voneinander verschieden, da sie aus verschiedenen Töpferzentren bezogen wurden. Ausschlaggebend waren diese Unterschiede aber nicht. Wichtig für das eigene Brauch- und Volkstum waren die primitive Keramik und der Silberschmuck, auf die Wert gelegt wurde.

Umstritten ist auch die Zeitstellung des Grabfeldes. D. Protase machte dazu im Laufe der Zeit folgende Angaben, in den Jahren 1959¹⁰, 1960¹¹: zweite Hälfte des 2. Jhs. — erste Hälfte des 3. Jhs., 1961¹²: erste Hälfte des 2. Jhs. — 3. Jhs., 1962¹³: Mitte des 2. Jhs. — 271, 1969¹⁴: von Antoninus Pius (136—161) — Diokletian (284—305). Sie enthalten jene „incessants changements d'opinion“ von denen D. Protase spricht und zeigen, wie leicht man eigene Fehler bei anderen erkennt.

Die obere Zeitgrenze wird aus sechs Münzen erschlossen, die alle aus dem 2. Jh. stammen und von Trajan bis Crispina, von 112—182 reichen, sowie aus drei kräftig profilierten Fibeln, von denen eine in ihrer Form weniger ausgeprägt, bereits um 200 angesetzt werden könnte. Alle übrigen datierenden Beigaben beginnen erst mit dem 3. Jh. Formal genommen ist es richtig den Beginn des Friedhofes etwa um 150 u.Z. anzunehmen. Allerdings müßte man korrekterweise wegen der Trajansmünze den Beginn bereits bis an den Anfang des 2. Jhs. heraufrücken, oder, wenn man ihr einen zeitlichen Spielraum von etwa vier Jahrzehnten zubilligt, das gleiche Verfahren auch für die übrigen münzdatierte Gräber anwenden und diese an das Ende des 2. Jhs. verlegen.

Gegen den Versuch die durch die Münzen und die genannten Fibeln angezeigten Zeitwerte rein schematisch für die Bestimmung der oberen Zeitgrenze zu benutzen, sprechen aber eine Reihe von Erwägungen und Beobachtungen. Einmal ist es allgemein bekannt, daß Münzfunde nur einen *terminus post quem* anzeigen und ältere, nicht mehr gebräuchliche Prägungen, wie die Mittel- und Großbronzen des 2. Jhs. erst in Gräbern des 3. Jhs. verwendet werden konnten, ebenso wie auch für die Fibeln eine längere Verwendungszeit möglich wäre. Es ist doch merkwürdig, daß überhaupt keine Münzen des 3. Jhs. vorkommen, dagegen alle datierbaren Beigaben mit Ausnahme der erwähnten Münzen und Fibeln erst aus dem 3. Jh. stammen. Die Grabkeramik kann zeitlich nicht nach Jahrhunderten getrennt werden und auch die horizontalstratigraphische Verbreitung der münzdatierten Gräber innerhalb des Friedhofes, die zwischen den Gräbern des 3. Jhs. verstreut liegen, lassen keinen älteren Kern erkennen. Aus dem farbenprächtigen Grabungsplan, der nur die Verteilung der Keramik berücksichtigt, ist die Verbreitung der dem 2. Jh. zugewiesenen Gräber nicht ersichtlich. Wegen der zeitlich nicht differenzierbaren Keramik und des Fehlens eines horizontalstratigraphischen älteren Kerns erscheint es eher berechtigt, trotz der formal berechtigten Datierung einiger Gräber in das 2. Jh. auch diese erst in das 3. Jh. zu verlegen. Selbst wenn man aber den Beginn des Friedhofs um 150 u.Z. ansetzen wollte, würde ein solcher Zeitansatz die rituellen und typologischen Übereinstimmungen der Gräber aus dem 3. Jh. mit der Moldau nicht berühren.

Es bestehen keine Schwierigkeiten, diese Zusammenhänge historisch zu erklären und zu belegen. Etwa mit dem fünften Jahrzehnt des 3. Jhs. verstärkt sich der Druck der Karpen auf das Reichsgebiet und äußert sich in wiederholten Einfällen¹⁵, bei denen gewisse Gruppen von dakischen Karpen auch nach Siebenbürgen eindringen und die Bewilligung erhalten konnten sich hier niederzulassen. Damit in Verbindung wurde der Beginn des Friedhofs etwa um 240 u.Z. angesetzt. Es handelt sich dabei um eine historische Datierung auf Grund archäologischer Voraussetzungen und um einen Mittelwert, der gegebenenfalls auch etwas hinauf-, oder bis in die Zeit von Gallienus heruntergerückt werden könnte.

Für die Bestimmung der unteren Zeitgrenze scheinen noch immer am ehesten die rautenförmigen Plättchen vom Anhänger aus Grab I verwertet werden zu können. Sie erscheinen dreimal in späten Friedhöfen der Sintana de Mureș — Tschernijachowkultur, in denen auch Silberblechfibeln vorkommen, dreimal in Pannonien und Noricum in Gräbern des 4. Jhs. (Fel-

¹⁰ D. Protase — I. Tîgăra, in *Materiale*, V, 1959, S. 432.

¹¹ D. Protase, in *OmD*, S. 460.

¹² Ders., in *Materiale*, VII, 1961, S. 426.

¹³ Ders., in *Materiale*, VIII, 1962, S. 533.

¹⁴ Ders., in *Dacia*, N.S. XIII, 1969, S. 313—314.

¹⁵ B. Mitrea, in *IstRom*, I, S. 640—646.

csút, Fenékpusztá, Lauriacum), weiteres um 300 in dem Fund von Cejkow, sowie an dem identischen, nicht genauer datierbaren Anhänger von Zofipole neben Krakow¹⁶. Auf Grund der Zeitstellung dieser Plättchen erschien ein Ansatz für das Ende des Grabfeldes etwa um 325 u.Z. durchaus berechtigt, an dem wir auch jetzt festhalten möchten. 1962 setzte D. Protase das Ende des Grabfeldes in die Zeit der Preisgabe der Provinz. In diesem Falle hätte es einen Hinweis gebotend, daß bei dieser Gelegenheit nicht nur der Staatsapparat und Teile der Stadtbevölkerung, sondern auch die bäuerliche Bevölkerung abgezogen wäre. 1969 verlängerte Protase dann die Dauer des Friedhofes um etwa zwei Jahrzehnte. Für das Ende des Grabfeldes haben sich demnach gegenwärtig die Standpunkte soweit einander genähert, daß der Zeitunterschied kaum mehr wesentlich ins Gewicht fällt. Die methodischen Voraussetzungen für die Enddatierung sind aber in beiden Fällen verschieden.

Die eingangs erwähnte Stellungnahme von D. Protase läßt nicht immer das Bestreben einer sachlichen Stellungnahme erkennen. Er erwähnt, daß auch M. Macrea sich für eine Zuweisung von Soporul de Cimpie an die bodenständigen Daker ausgesprochen hätte, obwohl dieser später eindeutig den Friedhof für die Karpen in Anspruch nahm.¹⁷ Ebenso bezieht sich I. Ioniță nur auf eine Arbeit von D. Protase, ohne sich zur Frage der ethnischen Zuweisung selbst zu äußern¹⁸. Schließlich stammt das Zitat „Din activitatea muzeelor“, 1, 1955, 115 von I. Tigăra und nicht von K. Horedt. D. Protase zitiert hier also einige Male unvollständig oder irreführend¹⁹.

Abschließend lassen sich die Unterschiede in der Beurteilung des Grabfeldes von Soporul de Cimpie dahingehend zusammenfassen, daß es entweder von etwa 240–325 u.Z. anzusehen und aus der Moldau eingewanderten dakischen Karpen zuzuweisen ist (K. Horedt), oder aber von Antoninus Pius (136–161) bis Diokletian (284–305), also etwa von 150–290 u.Z. dauert und bodenständigen Dakern angehört (D. Protase). Außer diesen beiden Alternativen sind auch Zwischenlösungen möglich. Die Deutung des Friedhofes von Soporul de Cimpie ist eine methodisch und historisch interessante Frage, die ruhig und sachlich erörtert werden könnte²⁰.

K. HORED T

CU PRIVIRE LA INTERPRETAREA CIMITIRULUI DE LA SOPORUL DE CÎMPIE

(Rezumat)

În revista *Dacia*, XIII, 1969, 291–317, D. Protase a publicat o dare de seamă despre rezultatele săpăturilor executate în cimitirul de la Soporul de Cîmpie pe care îl datează circa între 150–290 e.n. și îl atribuie dacilor autohtoni din Transilvania. El se îndreaptă cu această ocazie și împotriva interpretării necropolei susținută de către K. Horedt. Autorul răspunde și își menține și argumentează părerea că cimitirul datează aproximativ între 240–325 și aparține carpilor daci imigrați din Moldova.

¹⁶ Für die rautenförmigen Zierbleche siehe die Hinweise bei K. Horedt, in *SCIV*, XVIII, 1967, S. 584. Ein dritter Fundort aus der Sîntana de Mureș – Tschernijachowkultur ist der Friedhof von Lețcani, Jud. Iași, Grab 39, Mitteilung von C. Bloșiu auf der archäologischen Tagung in Iași, vgl. dieselbe, in *Memoria antiquitatis*, I, 1969, S. 167–180. Für den Anhänger aus Grab 33 von Lauriacum, J. Schicker, in *RLÖ*, XVII, 1933, S. 134–135 und, S. 113 Abb. 59. Auf den Anhänger von Zofipole macht I. Gajewski, in *Wiadomości Archeologiczne*, XXXI, 1966, S. 434 aufmerksam. Die Literaturhinweise dazu bei D. Protase, *a.a.O.*, S. 307 Anm. 30 sind nicht zutreffend.

¹⁷ M. Macrea, *Viața în Dacia Română*, București, 1969, S. 264; ders., in *Apulum*, VII, 1968, S. 197.

¹⁸ I. Ioniță – V. Ursache, in *SCIV*, XIX, 1968, S. 212–213.

¹⁹ Kürzlich beschäftigte sich auch M. Babeș, in *Dacia*, N.S., XIV, 1970, S. 204 kritisch mit meiner Zusammenstellung der provinzialrömischen Grabbräuche in Siebenbürgen. Dabei sind ihm einige Irrtümer unterlaufen, auf die vielleicht bei anderer Gelegenheit eingegangen werden soll. Die *a.a.O.*, S. 197 Anm. 104 beanstandete Zahl für die Gräber des Friedhofes von Morești beträgt 15 und nicht 14 oder 11, vgl. *SCIV*, VI, 1955, S. 662 Taf. V. und K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bukarest, 1958, S. 28.

²⁰ Die ausführliche Arbeit von D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971 erschien gleichzeitig mit der Niederschrift dieser Erwiderung und konnte nicht mehr berücksichtigt werden. Grundsätzlich neue Gesichtspunkte scheinen sich aber nicht zu ergeben.

UN RELIEF MEDIEVAL LA DĂBÎCA

În cursul campaniei de săpături întreprinse pe șantierul arheologic de la Dăbica în vara anului 1966, unul dintre obiectivele propuse a fost dezvelirea navei bisericii-sală de la punctul numit „Boldigă”.

Complexul bisericesc din „Boldigă”, situat la 1,5 km de cetate, constituie încă obiect de cercetare arheologică, până în prezent descoperindu-se trei biserici suprapuse¹.

Degajarea umpluturii ce acoperea pardoseala navei celei mai recente dintre biserici (A), efectuată în septembrie 1966, a scos la iveală câteva reliefuri aparținând bisericii. Dintre ele, cel mai prețios este fără îndoială cel pe care îl prezentăm în nota de față.

Relieful în discuție a fost înregistrat între blocurile de piatră aflătoare în dărămături, deasupra pavajului din lespezi de piatră, ce reprezintă nivelul interior de călcare al bisericii mai tirzii (A), la adâncimea de 0,55 m față de nivelul actual. El se afla probabil încastrat în zid undeva în colțul de nord-est al navei bisericii, fiind găsit la o distanță de 3 m față de peretele nordic al navei și 2,50 m spre vest de aliniamentul care desparte nava de altar. Blocul de piatră se afla în momentul descoperirii cu fața lucrată în contact cu pardoseala de lespezi a bisericii.

Relieful în cauză se reduce de fapt la un fragment, iar personajul reprezentat făcea parte, foarte probabil, dintr-o scenă mai amplă (fig. 1). Este evident că lespedea de piatră printr-o întâmplare nefericită a fost ruptă, din care cauză nici măcar figura masculină reprezentată nu s-a păstrat în întregime. Lucrarea a fost executată dintr-un bloc de gresie cu o structură des întilnită în carierele de piatră situate în hotarul comunei Dăbica.

Dimensiunile fragmentului păstrat (46 cm × 38 cm) ne indică o lucrare de proporții modeste, personajul fiind înfățișat mult sub mărimea naturală. Având o poziție ușor aplecată înainte, personajul reliefat are capul redat din profil iar trunchiul trei părți din față. Barba este realizată printr-o prelungire rotunjită a bărbiei, naiv executată, cum de altfel stângaci sînt executate nasul și arcada. Părul care acoperă creștetul capului face o buclă deasupra frunții, de unde este adunat într-o chică împletită ce cade pînă la mijlocul spinării. În jurul gîtului foarte subțire este prinsă o mantie lungă, ce cade în falduri pe spate, înfășurîndu-se ușor în jurul picioarelor. Cutele mantiei naiv executate și ele se involburează nefiresc în regiunea coapselor și a genunchilor ușor îndoiți. Sub mantie personajul poartă o tunică cu mâneci lungi foarte strîmte. Mîna dreaptă, îndoită din cot mult mai bine conturată are pumnul închis dînd impresia că ar ține un obiect care lipsește, fiind după toate aparențele distrus în momentul deteriorării reliefului. Făcînd abstracție de expresia întipărită pe figură care ar sugera că personajul tocmai vorbește, meșterul nu a avut o preocupare deosebită pentru modelarea mai îngrijită a capului, trădînd dimpotrivă o manieră — am putea spune — grosolană. Aceeași neînțelegere o are meșterul în redarea proporțiilor dintre părțile componente ale corpului (capul mare, gîtul și brațele foarte subțiri), dar caută totuși și reușește să realizeze o adăncire a planurilor împingînd umărul și mîna stîngă pe un al doilea plan. De asemenea, cutele mantiei realizate prin incizii curbe, sugerînd falduri care se involburează pe alocuri, poziția mîinilor și arcuirea spinării dau întregii figuri o pregnantă notă de mișcare. Lucrarea în ansamblu este executată fără multă îngrijire, meșterul nu și-a dat osteneală să coboare nivelul cîmpului din jurul figurii, astfel că acesta se găsește pe același plan cu nivelul plinurilor din cîmpul central.

¹ Vezi Ștefan Pascu, Mircea Rusu și colaboratorii, *Cetatea Dăbica*, în *Acta MN*, V 1968, p. 170—171. Aducem mulțumiri și pe această cale d-lui Mircea Rusu pentru prețioasele informații puse la dispoziție.

Fig. 1. Relieful medieval de la Dăbîca.

Condițiile în care a fost descoperit fragmentul în discuție și anume în mijlocul dărîmăturilor provenite de la peretele de nord al bisericii celei mai recente (A), ne duce spre concluzia că acesta fusese incastrat în zid în momentul unei refaceri a bisericii². Admițînd că fragmentul de relief făcea parte dintr-o reprezentare mai amplă este foarte probabil să fi constituit luneta de deasupra intrării. Cum însă în dreptul locului de descoperire a reliefului nu a fost constatată în perețele de nord nici o urmă a unei intrări, presupunem că locul original al lunetei fusese deasupra portalului de vest. În timpul unor stricăciuni suferite de biserică, luneta a fost sfărîmată, ca apoi în momentul refacerii, fragmentul de față să fi fost refolosit în peretele de nord al navei bisericii. Pentru maniera în care este tratat relieful, înbrăcămintea și îndeosebi pentru chica împletită pe care o poartă personajul, nu ni se oferă analogii apropiate cu lucrări cunoscute pînă în prezent. Din aceste motive în stadiul actual al documentării noastre, încadrarea cronologică după criterii stilistice sau tipologice este dificilă. De aceea, considerăm necesară o scurtă privire asupra informațiilor documentare, informații ce furnizează unele date privind domnia regelui Ladislau al IV-lea Cumanul (1273–1290).

Este cunoscută existența unei scrisori a papei Nicolae al III-lea datînd din 12 martie 1287, adresată regelui Ladislau al IV-lea, în care acesta primește mustrarea pontificală pentru vina că trăiește cu „tătarii, saracinii și cumanii” însușindu-și felul lor de viață³.

Cu o altă scrisoare din partea papei Nicolae al IV-lea a fost trimis la regele Ladislau Cumanul, Bennevento episcop de Gubbio. Din nou regele este învinuit de a se fi unit cu păgînii și de a fi

² Șt. Pascu, M. Rusu și colaboratorii, *op.cit.*, p. 171. Construcția bisericii celei mai recente (A) de la „Bol-digă” a fost datată la finele secolului al XIII-lea suferind ulterior mai multe refaceri, ca în a doua jumătate a secolului al XVI-lea să fie distrusă.

³ *Documente privind istoria României C. Transilvania*, nr. 323, p. 283.

„îmbrățișat riturile nelegiuite” ale acestora. Scrisoarea pontificală ne mai dezvăluie și faptul că regele Ladislau IV și-a întemnițat soția legitimă, trăind cu o cumană care papa cere să fie alungată neîntârziat⁸.

Documentele mai sus menționate aruncă însă lumină doar asupra vieții și moravurilor regelui, fără a face nici o aluzie referitoare la nobilimea de la curte. Considerăm deci edificator din acest punct de vedere textul din *Cronica* pictată de la Viena, care ne informează cum că: „... împotriva regelui care trăia mai mult ca un cuman decât ca un catolic sosi delegatul scaunului apostolic Filip Firmanus care cerea ca oamenii să se lepede de a-și rade barba, de a-și tăia părul în contra datinilor ungurești, și să părăsească pletele cumenice a căror purtare se făcuse acum obiceiul în Ungaria... dar neizbutind întru nimica față de rege s-a înapoiat în patria sa”⁹.

Într-un alt capitol al aceleiași cronici autorul ne informează că după moda cumană, capul se rădea, păstrându-se doar trei plete de păr⁶. Asemenea plete sînt vizibile în scena care ilustrează lupta dintre ducele Ladislau și cumantul, pe care, după bătălia de la Chiraleș⁷, ducele îl urmărește pentru a elibera din captivitate pe fata răpită de către cuman. De sub coiful personajului cu care ducele Ladislau se înfruntă se revarsă plete⁸ asemănătoare cu chica personajului din relief în discuție, chică obișnuită prin urmare la cumani și care dovedește că reprezentarea în această manieră a personajului din relief nu este o curiozitate a meșterului, ci constituie o stare de fapt indeobște cunoscută în acea vreme și confirmată de documentele mai sus citate.

Revenind asupra citatului din *cronica* aminită și ținînd seama de obiceiul binecunoscut al vechilor cronicari, de a se ocupa în operele lor aproape în exclusivitate de viața claselor dominante am putea afirma că acei „oameni” care trăiau conform datinilor cumane la care se referă autorul cronicii nu puteau fi alții decît nobilii de la curte și deci foarte apropiați de persoana regelui. Ori, printre marii feudali maghiari ce se bucurau de bunăvoința puterii regale se număra și banul Micud care a beneficiat de numeroase favoruri din partea regelui Ștefan al V-lea și Ladislau al IV-lea Cumanul. Astfel actul din 1279 dat de Ladislau al IV-lea întărește dania mai veche făcută de către Ștefan al V-lea lui Micud în 1270⁹(?) prin care acesta devine stăpîn al domeniului Dăbica. Totodată regele îl dăruiește pe Micud și cu alte moșii.¹⁰ Că acest mare nobil se găsea în grațiile regalității, o dovedesc în plus titlul de ban de Severin și mai ales legăturile de rudenie prin alianță stabilite între rege și banul Micud¹¹.

Pornind de la aceste puncte de reper furnizate de izvoarele scrise și avînd în vedere poziția personajului din relief specifică scenelor ctitoricești, pare foarte plauzibilă identificarea acestui personaj cu banul Micud, în calitate de ctitor al bisericii (A), mai cu seamă că acesta beneficia de posibilități economice de prim ordin fiind stăpîn al cetății și domeniului Dăbica precum și al altor moșii.

Dorim să subliniem în final că încadrarea cronologică a reliefului de la Dăbica la sfîrșitul secolului al XIII-lea o propunem sub formă de ipoteză pînă cînd cercetări viitoare întreprinse la complexul bisericesc din punctul „Boldigă” vor arunca o lumină mai limpede asupra acestui enigmatic relief.

ȘTEFAN MATEI și NICOLAE EDROIU

⁸ *Ibidem*, II, nr. 360.

⁹ G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele Istoriei Românilor*, vol. XI, *Chronicon Pictum Vindobonense*, cap. LXXXVI, p. 222.

¹⁰ *Ibidem*, cap. XLVIII.

¹¹ *Ibidem*, cap. LV.

¹² *Képes Krónika*, vol. I, Budapesta 1964, p. 72.

¹³ *Documente*, C. II nr. 232; Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. I, Editura Academiei, 1967, p. 191.

¹⁴ *Documente*, C. II nr. 232.

¹⁵ Vezi Jakubovich Emil, *Kún Erzsébet nőtestvére*, în *Turul*, 1922–23, XXXVII, p. 15.

EIN MITTELALTERLICHES RELIEF IN DĂBÎCA

(Zusammenfassung)

In der Ausgrabungskampagne vom Sommer 1966 wurde auf der Steinpflasterung der jüngsten, an der „Boldiga“ genannten Stelle gelegenen Kirche (A) ein Relief aufgedeckt, das eine Person mit Haarschopf in einer für Stifterdarstellungen charakteristischen Haltung zeigt und also wahrscheinlich Teil der Votivszene war.

Im Hinblick auf die Haartracht der Gestalt und unter Berücksichtigung der dokumentarischen Belege aus der Zeit Königs Ladislaus IV., des Kumanen, wonach die kumanische Haartracht damals in Ungarn Mode war, erscheint es nicht ausgeschlossen, diese Persönlichkeit mit dem Ban Mikud zu identifizieren, der 1279 Herr der Burg und Domäne Dăbica wird und als Stifter der Kirche A in „Boldiga“ vom Ende des 13. Jhs. dargestellt sein könnte.

BISERICA DE LEMN DIN PĂUȘA—SĂLAJ (sec. XVII)

Aproape de poarta Sălajului, *Păușa*, a aparținut mai mult de vechiul Sălaj decît de „țara” Almașului. Sat mic, cu greutatea de tot felul și cu oameni muncitori. Biserica este adînc în sat, pe o coastă de deal, printre pomi, mai ales pruni, puși la căpățîiul mormintelor.

Biserica din depărtare nu atrage atenția decît prin turnul ca o săgeată, mai ascuțit decît în alte părți și relativ înalt față de corpul bisericii. Dar în măsura ce te apropii de ea, vezi că aici nu este bisericuța mică, modestă, ci este unul dintre cele mai frumoase și bogate monumente de artă țărănească din Transilvania.

În cioplitul, încrestatul și dăltuitul lemnului se apropie de *biserica din Cizer la care a lucrat și Horia*¹. Ceea ce este nou și deosebit, este, pe lingă podoaba aripilor: *pictura exterioară*, păstrată pe partea de miază-zi și răsărit, multă, bogată și destul de bine păstrată. Dar nu-i destul atît; colonetele sînt cioplite cu măiestrie, nu numai la uși, arcade și stilpi, console sau aripi, ci și grinda-cunună care susține streșina, cum numai la Rogoz-Lăpuș² mai găsim așa ceva. Este un lux de podoabă. În 1730, cînd s-a rezidit această biserică, a vrut să fie o afirmare a comorilor artistice ale poporului și un reflex al valorilor de despărțire a neamului provocat de „unire”. Valul unirii a pătruns și aici ca și în alte sate din apropiere, pe aici, Zălaul, Șimleul, fiind cîte o cetate puternică a uniților. Vlădica Inochentie Micu Clain în 1733, fiind în Sibiu, probabil la rugămintea unui preot din Păușa, care avea Cazania la dînsul, a făcut o însemnare pe o filă albă din această Cazană (București, 1732), azi în strana bisericii, prin care autorizează pe proprietarul cărții s-o vînză, iar cumpărătorul să fie liniștit că, după ce a cercetat-o, ce a găsit nepotrivit a îndreptat și s-a aflat că nu conține nimic rău ce ar fi împotriva legii vechi sau noi (fig. 8).

În conscripția din 1733 Clain trece Păușa ca parohie unită cu preoții Gavrilă și Gligorie, cu 60 familii. Se știe ce s-a urmărit prin această conscripție: să dovedească Curții din Viena că întreg Ardealul a primit unirea.

Păușa a aparținut protopopiatului Miluanului, sat aproape de Hida. În conscripția lui Bucow din 1760—62³, Păușa nu are nici un unit; sînt 73 familii ortodoxe cu o biserică în sat. Petri (IV, p. 258), dă anul 1750 de zidire, ceea ce este un an de renovare a ei. Dealtcum, satul este vechi, atestat în 1558 (Suciu, II, p. 32). În acest sat cetățeni de alt neam n-au fost și nici nu sînt.

Conscripția din 1805⁴ află în sat 160 familii și parohie veche, cu doi preoți, frații Dumitru și Teodor Halmagyi (Hălmaj) hirotoniți în Arad în 1776, deci ortodocși.

Azi, biserica este restaurată, prin grija conducerii statului, fiind monument istoric și încă unul dintre cele mai valoroase din toate punctele de vedere.

După elementele arhitectonice, biserica este din secolul al XVII-lea.

Să ne cunoaștem mai deaproape cu această frumoasă bisericuță.

Planul dreptunghiular, altarul mai strîmt, cu cinci fețe, cu prispă pe sud, fără balustradă. Lungimea totală 14 m, lățimea 6,80 m, iar înălțimea totală de 20 m, coiful avînd 10 m. Prispă

¹ At. Popa, *Biserica de lemn din Cizer*, în *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 1—2, București, 1963, p. 131—39.

² At. Popa, *Bisericile de lemn din Rogoz*, în manuscris; Direcția Monumentelor Istorice, *Monumentele de la Plopiș, Șurdești și Rogoz*. Ed. Meridiane, București, 1964.

³ V. Ciobanu, *Statistica Românilor din Ardeal*, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, Cluj, 1926, p. 36.

⁴ M. Voileanu, *Contribuțiune la istoria bisericească din Ardeal*, Sibiu, 1928, p. 50.

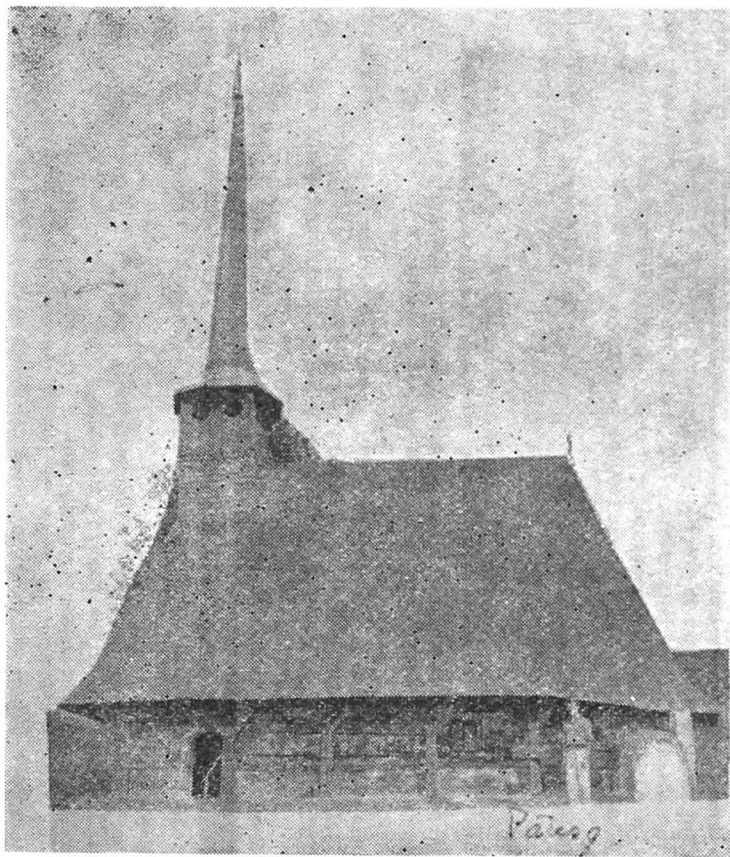

Fig. 1. — Biserica de lemn din Păușă. Vedere dinspre sud.

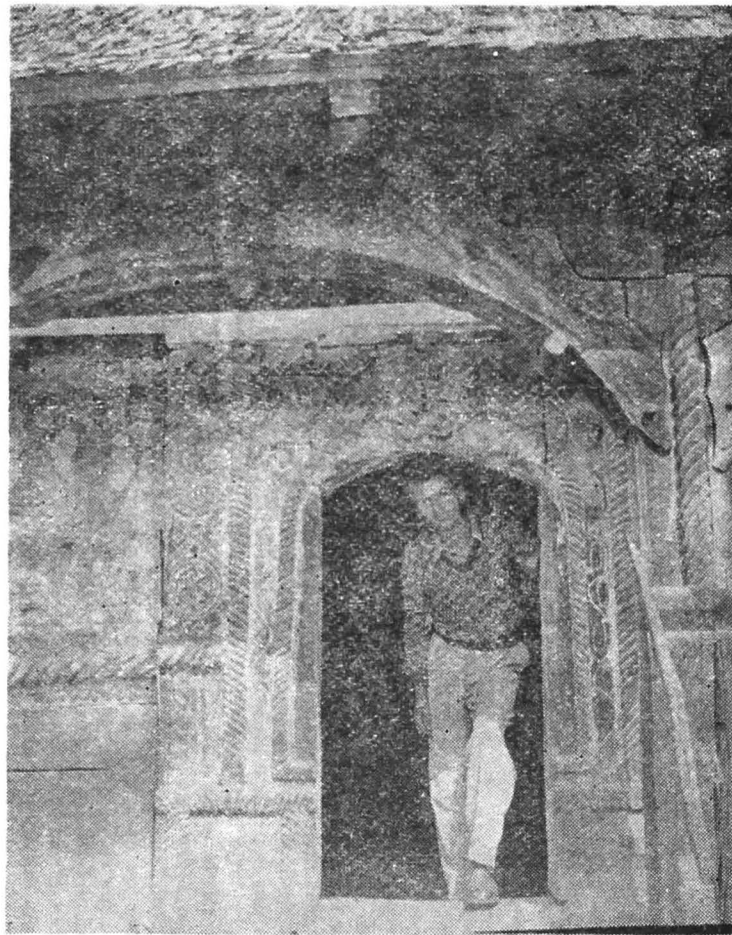

Fig. 2. — Biserica de lemn din Păușă. Intrarea.

are 95 cm lărgime. Birnele late de 58 cm. Tălpile masive. A fost adusă de pe un delușor numit *Cetățeaua*, *cred că prin 1730 după cum arată inscripția deasupra ușii de intrare:*

„Cînd s-a zidit această biserică a fost anul 1730, în zilele părintelui Pop Grigore Hălmaj, chitor Curea Gavrilă, Cuibuș Luca, Marta, Toader, Pop Niculae, Cucuian ?, Tireac ?... Cuibuș Ioan 20 aprilie”.

Acest preot Grigore Hălmaj este un înaintaș al fraților Halmágyi menționați în conscripția din 1805.

În pronaos — tinda bisericii — este următoarea inscripție: „Nașterea Precistii s-au numit hrumul, ca să păzească tot neamul și s-au zugrăvit prin cheltuiala și strădania bunilor pravoslavnici dintru acest sat Păușe. În zilele înălțatului și pururea podomnicului Împărat Francisc supt pravoslavnică arhipăstorie neunită și cinstitul protopop Petruvici al Miluanului și cinstiți preoți Hălmaj Todor și Hălmaj Dimitrie. Prin mine umilitul zugrav *Ioan Pop* din Unguraș anul 1800,4 iulie”.

Acest *Unguraș*, azi poartă numirea de *Românași*, sat curat românesc. Este atestat în 1310. (Suciu, II, p. 82).

În altar este următoarea inscripție: „Acest altar s-au zugrăvit prin strădania ... de l-au plătit părintele Popa Todor Hălmaj împreună cu diacul Vasile și au cheltuit pentru zugrăvit 24 florinți. Anul 1800,10 iulie.

Pe ușa împărătească, *poșa Teodor*.

ALTARUL

Mic, strimt, tavanul plan; din pictură se mai distinge ceva, dar slab. Pe tavan decor simplu din cercuri, flori, în cele patru colțuri, capete de îngeri.

Lateral, pe cele cinci fețe de la N spre E și S: *Nașterea lui Isus*, apoi ierarhii autori liturgici, *Ioan Gură de Aur*, *Vasile cel Mare*, și *Grigorie Dialogul*; *sf. Nicolae și Atanasie*; pe S, *Viziunea lui Petru din Alexandria*. Pe dosul timplii spre N, *s. Laurențiu*, spre S, un episcop.

Dintre aceste tablouri se remarcă în mod special *Nașterea*, pus în dreptul proscomidierului, structura după iconografia bizantină, execuție bună. Isus în iesle, mai la spate îngerii, animalele, în față două persoane, Iosif și Moș Crăciun?, în planul al doilea ciobanii, în stînga, călare, cei trei crai cu caii în pas, iar în colțul din dreapta se face baia pruncului Isus. Această compoziție, care este după Erminia bizantină, este foarte rară mai ales în bisericile de lemn din Transilvania. Culoarele sînt mai închise, datorită tehnicii precum și funinginei de la luminări și vechimii.

Stăruim și asupra temei cu *Viziunea patriarhului Petru* din Alexandria, frecventă mai ales în bisericile vechi de lemn. Locul ei era pe N, lângă proscomidier pentru a atrage atenția preotului la dreapta credință și la jertfa care se aduce. Isus, ca de 12 ani, pe o masă-prestol de piatră, sub un baldachin, cu cămașa ruptă, patriarhul în ornate, cu gest de întrebare. Execuție bună, proporțiile respectate, expresiunea vie. În același stil și tehnică sînt zugrăviți și ceilalți ierarhi. Tema este cuprinsă în Cazania de la Dumnică a șaptea după Paști, a sfinților părinți care au fost la soborul-conciliul întii de la Niceea în 325, în număr de 318 episcopi.

Redau după Varlaam (1643) temeiul acestei viziuni, f. 189r.

„În zilele lui Constantin împărat acel bunul și creștinul, era un diacon întru Alixandrie la patrierșie, învățat foarte filosof, anume Arie. Acesta începu a grăi cuvente de hulă asupra lui Dumnezeu și a zice că Hristos nu este Dumnezeu adevărat ... Iară în Alexandria era atunci patriarh Petru și dacă văzu pe Arie că iaste eretic și hulește pre Dumnezeu, lepădă-l din diaconie, căci că văzu în vis pre Hristos stînd pre prestol ca un prunc mitiutel și îmbrăcat cu un veșmînt rupt și-l întrebă patriarhul Petru și zise: *Doamne cine ți-a rupt veșmîntul? răspunse de zise: Arie cela ce zice că nu sînt Dumnezeu adevărat, acela mi l-a rupt*”.

Altarul fiind mic, are numai două uși, semu de vechime, cea dinspre sud este socotită ușă împărătească. De aici se citește evanghelia.

NAOSUL

Tîmpla umple spațiul pînă la boltă. Sus, în timpan *Răstignirea*, în medalioane *prorocii*, în registrul de jos *apostolii*. Fumul a stricat mult; mai acoperă pictura icoane din comerț, cununi de la morți, așa că nu se disting nici figurile centrale. Sărbătorile lipsesc. Ușa împărătească cu aripi, cealaltă acoperită cu perdea. Între ele decor vegetal. În față o masă mare pentru pomeni,

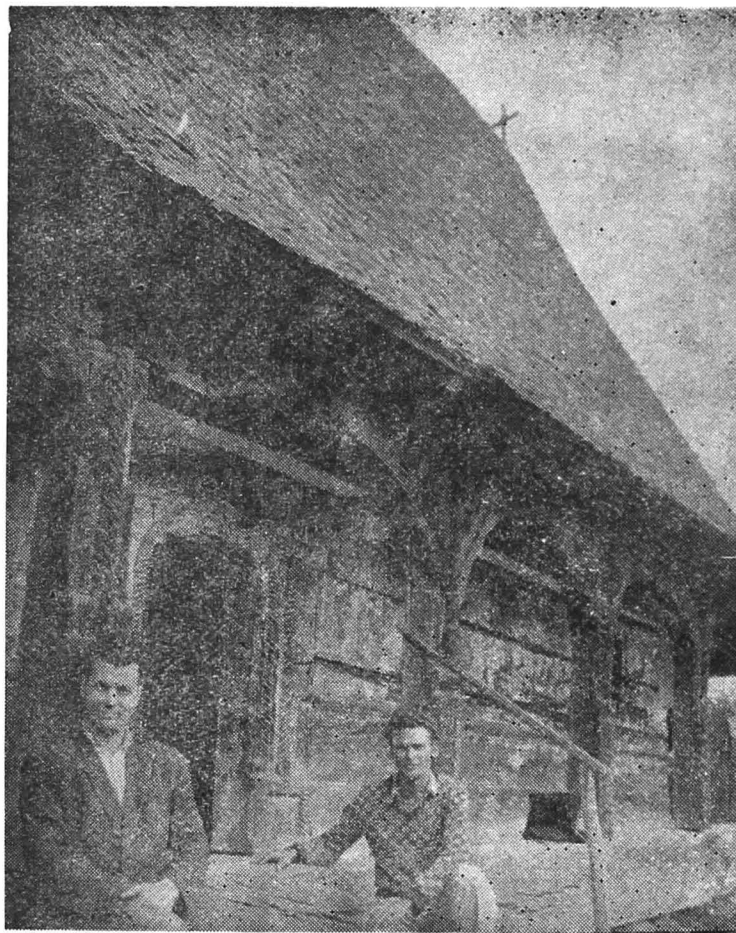

Fig. 3. — Biserica de lemn din Păușa. Prispa, pe sud.

Fig. 4. — Biserica de lemn din Păușa. Pictură exterioară pe sud, la altar.

prescuri, luminări etc. Pe ușă este anul 1807, cu *Arhanghelul Mihai și M. Dlui*: este *Bunavestirea*. Tot aici mucenicii *Dimitrie și Teodor* patronii celor doi proeți, ctitori. Pe sud s. *Ioan Botezătorul*, iar pe nord *Tăierea capului lui Ioan Botezătorul*.

Bolta a fost zugrăvită peste tot. O parte este ocupată cu corul construit ulterior, din pricina căruia o bună parte din pictura de pe boltă și de pe peretele de vest este distrusă.

Bolta are cite trei registre. În mijloc, în axă, nu mai sînt medalioane cu persoanele Treinei, ci o bandă lată decorativă cu motive vegetale. Deoparte și de alta în medalioane, sînt proroci și sfinți. În registrele următoare, despărțite cu benzi late, motive florale; pe nord: *Coborîrea de pe cruce și Învierea*; iar mai jos, *Cina și Spălarea picioarelor*. Pe sud, *Botezul și Răstignirea cu Dezbrăcarea lui Isus*, iar mai jos, *Pironirea și Nașterea lui Isus*. Subiectele nu sînt aranjate pe teme, ci mai mult după spațiul pe care-l are la îndemînă. Pe mijlocul bolții cununa transversală, meștergrinda, frumos cioplită și colorată, susține bolta (fig. 6).

Lateral, pe N, V și pe S, sînt cei 40 de mucenici de la Sevastia. Dintre numele scrise-multe greșit, descifrăm pe al lui: Candid-Candid, Severian, Filoction-Filoctinon, Onubrie ?, Nicolae, Sadredon-Sacherdon, Chiril, Atanasie, Eutichie, Gaie, Domețian, Teofil, Gogone-Gorgonie, Ilie, Alexandru. În total 40. Pe N și pe S cite 17, iar pe V cite 3. Pe peretele de vest este *Isus înaintea lui Pilat*. Pilat îmbrăcat în manta cu guler de blană probabil după moda timpului. Toți mucenicii au aceeași ținută, îmbrăcăminte, vinătă, doar culoarea tunicelor e mai variată, în roșcat, gri, brun, verziu. Toți sînt tineri fără mustați și barbă.

Peretele de vest a fost plin. Cînd s-a rezidit au fost scoase birne, ca și femeile să poată urmări slujba. S-a făcut un fel de grilaj decorativ. În partea de jos sînt desenate vrejuri mari, care țin locul draperiilor.

Din tavanul bolții atîrnă un policandru de lemn, vechi, și el, lucrat din „briceag” cu capete de inger.

Grilajul de la peretele despărțitor este numai spre nord, colonetele mici și subțiri sînt sculptate în genul sculpturii exterioare.

PRONAOSUL

Tinda, mică, neîncăpătoare, tavanul plan. Pe ușa din afară este zugrăvit *Arhanghelul Mihail*, solitorul cerului și care a condus pe Maica Domnului la Iad.

După ușă, mucenica *Marina* lovește pe diavol cu ciocanul. Pe vest sînt cele *Cinci fecioare nebune*, cu părul despletit, candelere răsturnate; apoi cele *cinci fecioare înțelepte* (fig. 7.) Unele au motive locale în costume, mai ales la rochii.

În colț, *Isus cu crucea*. Pe nord, femei mironosițe, ca: *Susana, Maria lui Iacov, Maria lui Cleopa, Maria sora lui Lazăr* și altele. Jos, draperie bogată.

Cu acestea ne-am cunoscut cu zugravul nostru Ion Pop din Unguraș, prin ceea ce a lucrat în interior. Dar valoarea cea mai mare a acestei biserici stă în *pictura exterioară* deoparte, și în *sculptura lemnului*, de altă parte. Pictura este unică în felul ei, iar sculptura, săpatul în lemn o apropie de biserica lui Horia din Cizer, azi în parcul Muzeului Etnografic de la Hoia din Cluj.

Decorul pictural a căutat să ridice la o valoare estetică și mai mare decorul sculptural al lemnului. Zugravul nostru a văzut biserici zugrăvite în exterior, prin apropiere, la *Bălan, Chendrea, Baica, Brîgler*⁵, iar mai sus, la *Colțirea*⁶. Poate vor fi fost și altele, dar au dispărut. De altcum drept model a putut servi biserica din Bălan. Nu este exclus ca zugravul nostru să fi cunoscut și minunatele fresce exterioare ale bisericilor și mănăstirilor din Moldova.

Pe sud, lîngă ușă spre vest este *Soborul sfinților îngeri*. Tablou bogat în persoane și decorativ. Ocupă o porțiune destul de mare, coboară pînă la brîul cioplit în birnă, încadrat cu o cioplitură în dinți de fereastră, care înconjoară întreaga biserică. Dincolo de ușa de intrare, este *Adormirea Precistii*, apoi *Rusaliile, Schimbarea la față și Pescuitul minunat*. Toate reprezintă momente mari și tablourile sînt bogate atît în elemente figurale, cît și în peisaj. Pe fețele altarului, între aripi și pe aripi sînt zugrăvite diferite subiecte, în primul loc prorocul *Ilie*, căruia îi zice domnul: „și vei be din izvor apă și corbilor am poruncit să te hrănească acolo și au mers și au făcut după cuvintele Dnului”; Din viața lui *Ilie* și alt episod: *Ilie și ingerul*; „Și s-au întors ingerul Domnului a doua oară”.

Pe aripi, îngeri, heruvimi, care ridică frumusețea aripilor extrem de bogate, cioplite din grinzi mai înguste cite 3, despărțite de birne late, două la număr. Din viața lui *Ilie*, tot pe

⁵ At. Popa, *Trei biserici de lemn românești din Transilvania*, în *ACMIT*, 1929, Cluj.

⁶ At. Popa, *Biserici vechi de lemn românești din Ardeal*, în *ACMIT*, 1930/31, Cluj, 1933.

Fig. 5. — Biserica de lemn din Păușa. Vedere exterioară, la altar pe est.

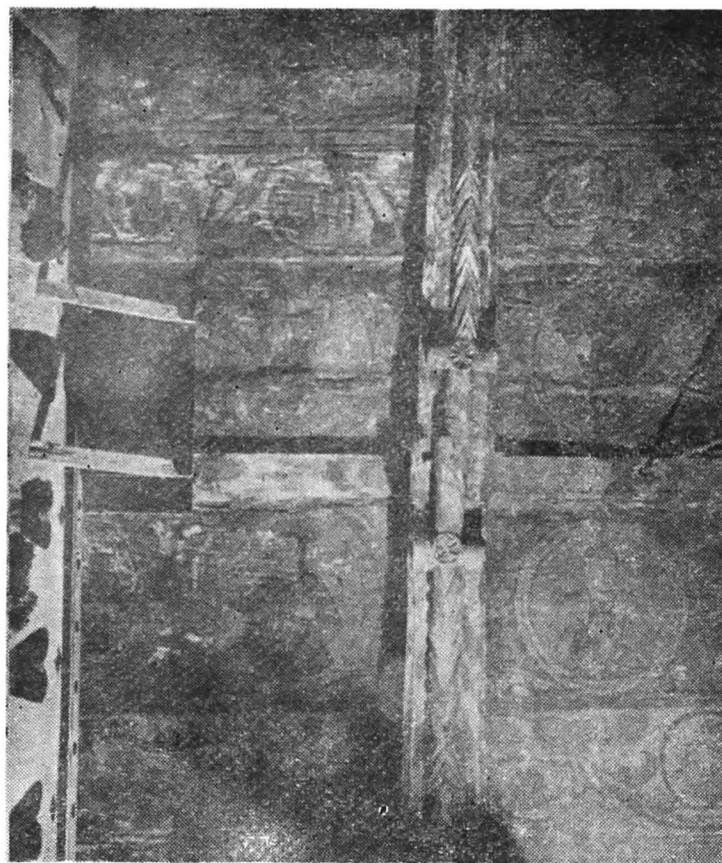

Fig. 6. — Biserica de lemn din Păușa. Grinda principală care susține bolta.

fețele altarului, este *Ilie în carul de foc*, subiect foarte frecvent; celelalte nu prea sînt puse la biserică, din lipsă de loc.

Pictura a fost de jur împrejur; pe nord nu se mai distinge nimic.

Pe pereți sînt cruci, lingă altar la fel, primele a celor care au murit în altă parte—pe fronturi — celelalte ale preoților bisericii.

Am lăsat la urmă, ceea ce poate trebuia mai întîi: *sculptura* bogată pe care o are această biserică.

Ceea ce impune este varietatea motivelor. Ușa de intrare (fig. 2) are anumite motive: cadrul lat, birnele laterale au aproape 80 cm lățime și formează o coloană cu postamentul sculptat, două patrate înscrise, cioplitură tot pe frînghie. O împletitură foarte răsucită și reliefată, care se încrucișează în colțurile de sus cu alta orizontală, formînd la colțuri cruci, iar la virful vertical o cruce mică cu brațul orizontal puțin înclinat; totul formează un cadru dreptunghiular, care aduce cu nervurile bogat reliefate și sculptate ale bisericilor vechi romanice și gotice de zid. Pe marginea ușii, care în partea de sus este ușor arcuită, este o altă împletitură, la bază un braț mic perpendicular și orizontal, care pare să lege un ușior cu celălalt. Sus, la mijloc, frînghia își îndoaie capetele și dintre ele se ridică o cruce cioplită din linii drepte tăiate cu multă finețe și gingășie. Ceva mai jos de mijloc, este frînghia orizontală, care ar vrea să se lege cu cea din peretele bisericii, dar cea de la ușior este ceva mai sus, nu se potrivesc exact. Porțiunile dintre frînghii sînt umplute cu rozete și alte motive geometrice tăiate și săpate cu dalta, precis și elegant. Aceasta ar fi ușa principală, intrarea.

Înăuntru, ușa de trecere din tindă în naos are aceleași motive, dar altfel aranjate. Aici sînt patru frînghii, două cioplite în împletitură din două fire, iar celelalte din trei fire, ca ple-

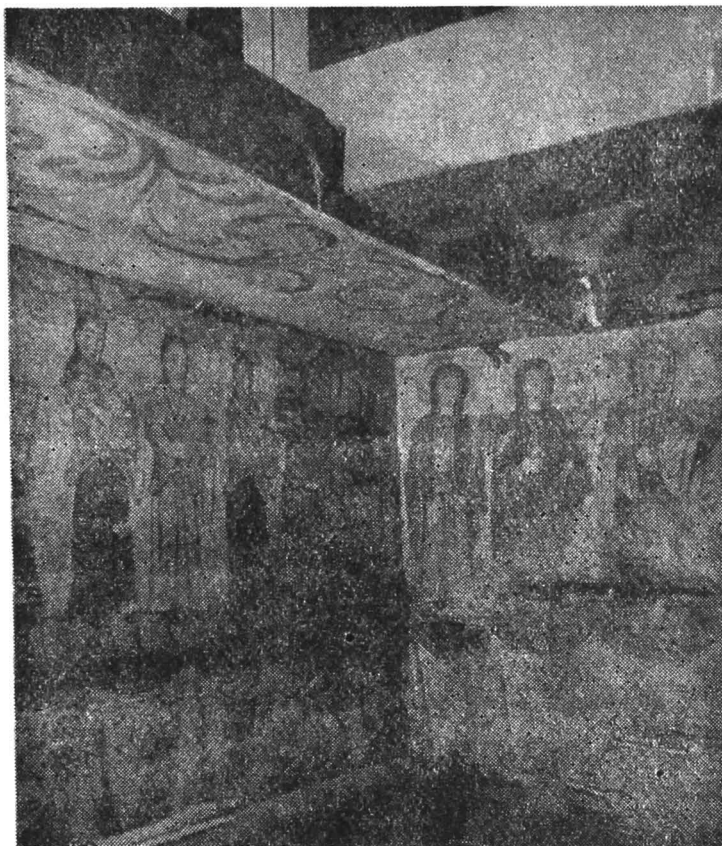

Fig. 7. Biserica de lemn din Păușa. Din pronaos.

tele fetelor. Toate aceste patru formează patru cadre paralele, foarte ușor arcuite în partea de sus. În mijloc este o cruce cioplită, săpată în birnă, motiv vechi, fiecare braț formind o nouă cruce. Totul este elegant, plăcut și impunător. Ușa propriu zisă este zugrăvită cu motive vegetale și flori, împărțită în două panouri, identice ca mărime, dar diferite ca desen.

Coloanele prispei (fig. 3) sînt în relief bogat dintr-o frînghie mai groasă, care merge pînă sub streșină și pe ea se sprijină cosoroaba, grinda principală, care susține streșina, care încă este tot frînghie împletită cu gust și finețe. Această coloană angajată nu coboară pînă jos, ci se oprește la o înălțime de 70 cm, lăsînd loc balustradei, care acum nu mai este pusă,

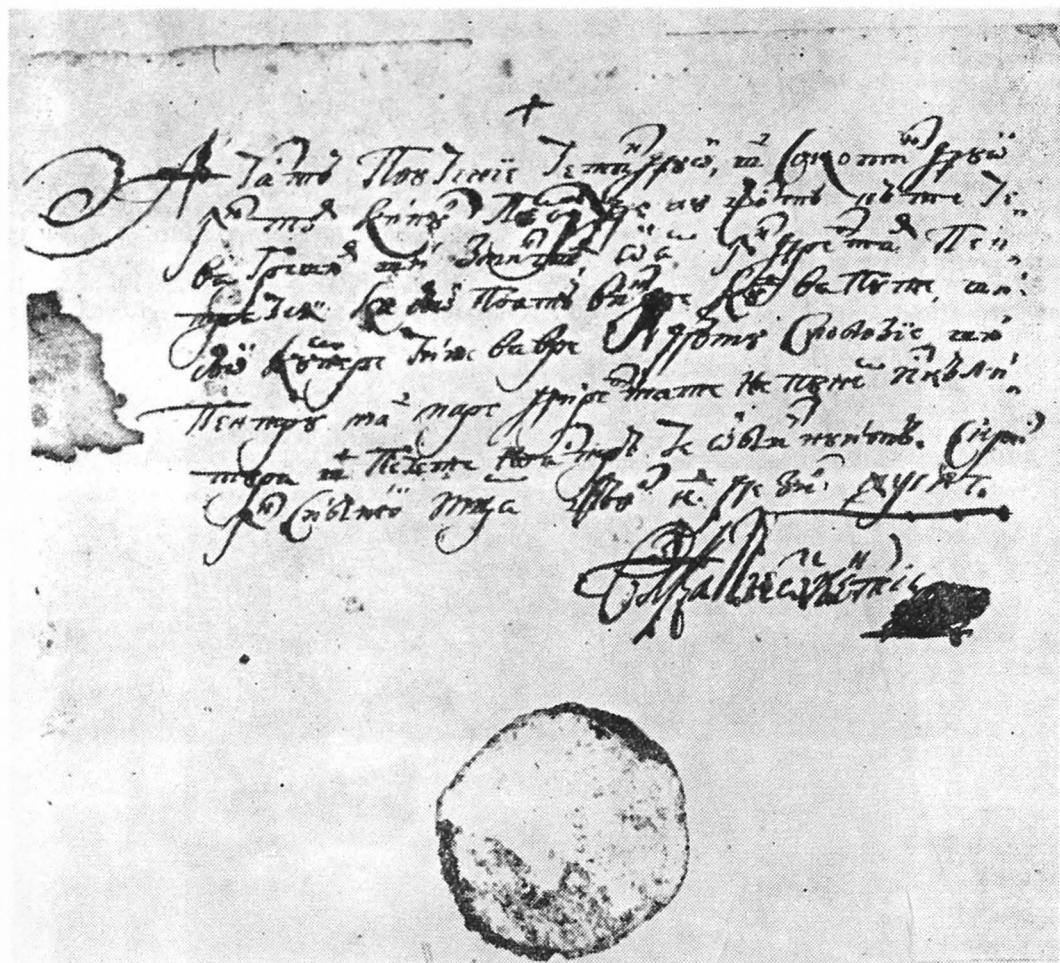

Fig. 8. — Însemnare autografă a Episcopului Inochentie Micu Clain, scrisă în Sibiu în 1733, pe o filă a Cazaniei din 1732, tipărită în București, carte aflată în Biserica din Păușă-Sălaj.

Transcriere :

Această Păucenie cetindu-o și socotindu-o în tot chipul pe unde au fost câte ceva greșală și zmințeală o am îndreptat pentru aceia ca să o poată vinde cui va pute, și să o cumpere cine va vre dă-mu slobozie și pentru mai mare direptate ne punem iscălitura și pecete noastră ce obicinuită. Scris în Sibiiu mțsa August 24 de zile. 1733.

Vlădica Inochentie

rămînînd prispa complet deschisă. Între coloane sînt arcade cu ciubucuri, toruri cilindrice cioplite-angajate în birnă. Ici și colo, cuiele din lemn sînt puțin ieșite sau anume puse, iar încheietura arcadelor este făcută cu multă chibzuială și pricepere, ca să asigure stabilitatea construcției. Încheieturile sînt în unghiuri, care formează un capitel în formă de T dublat, iar brațele acestui capitel încă sînt împodobite cu încrestături geometrice, ca tot spațiul liber să fie ocupat, după concepția veche, ca nimic să nu rămînă liber și totul să fie utilizat — horror vacui —.

Această construcție stă alături de cea dela Cizer. În felul lor nu cunosc încă alta. Are și biserica din Rogoz, dar nu de o atare bogăție, acolo lipsind prispa.

Păcat că nu cunoaștem numele meșterului artist-sculptor, care, fără îndoială, a realizat la Păușa o lucrare de mare valoare artistică.

În ce privește pe zugrav, *Ion Pop din Unguraș*, el a mai zugrăvit, bisericile din *Apahida*, *Hida* și *Luna de Jos*, dar nici una nu se apropie de frumusețea celei din Păușa, zugravul căutînd să fie în armonie cu sculptura bisericii.

Ceea ce caracterizează pictura zugravului nostru, este armonia culorilor, realismul figurilor și o stăpînire mulțumitoare a desenului al unui zugrav din popor, cu toate că va fi fost și preot. Sfinții din altar, mucenicii din naos, femeile mironosițe din pronaos, precum și trătarea, tehnica tablourilor de pe bolta naosului, dovedesc o cunoaștere suficient de bună a meseriei de zugrav și o siguranță în minuirea penelului. Are greutate în desenul figurativ, este mai stăpîn pe motivele decorative în desenul draperiilor și a benzilor dintre tablouri. Anatomia și proporțiile, în unele locuri, mai lasă de dorit. Costumele femeilor sînt acelea din partea locului.

Cînd ne despărțim și privim ansamblul după ce l-am cunoscut, mai vedem *turnul*, ascuțit, cu baza octogonală, cu poalele ca o corolă a unei flori, ca a zorelei, floarea dimineții. Turnul atît de modest, fără galerie cu arcade, în locul ei, două ochiuri circulare, scîndurile ușor dantelate în partea de jos. Corpul destul de mic. Acoperișul bisericii, unul singur, la altar cu ușoară curbura, fără să se acomodeze formei altarului, așa că colțurile de N și S, la încheietura cu naosul sînt mai scutite. Toată biserica este mai joasă, corpul și acoperișul este mai înalt, acomodat vremurilor ploioase și iernilor destul de grele de prin aceste părți.

Să ne cunoaștem și cu icoanele și cărțile acestei biserici :

Icoane.

1. Pe timplă *Isus arhieru*, inscripție slavonă, anul 1800.
2. *Nașterea lui Isus*, în nuanță bizantină. Are inscripția : „Această icoană o au plătit părințele Pop Teodor Hălmaj. 1813.
3. *Sf. Nicolae*, aureola în relief, cadrul la fel, fondul cu motive florale ușor reliefate. Inscripția : „această sf. icoană au răscumpărat Popa Gheorghe din Păușa să fie a lui și a seminției lui pomenire în veci. Anul dela Hs 1737”. Este cea mai veche icoană datată din biserică. Factură bună.

4. *Sf. Nicolae*, mai mică, bună, din 1817.

5. *Isus*, datată din 1795. Text românesc. Jos, ceva figuri răsturnate.

6. *Arh. Mihail*, din 1800. A plătit Cuibuș Ioana cu fiul. Factură bună.

7. *M. D-lui.*, mică slabă.

Mai sînt cruci vechi, sfeșnice, prapori.

Cărți vechi (văzute în 1957).

1. *Evangelie*, București 1723. Însemnări din 1729, ale popii Gligorie.
2. *Strastnic*, Blaj, 1753.
3. *Ceasoslov*, cu Păscălia care începe cu 1767.
4. *Ceaslov*, Sibiu, 1870.
5. *Chiriadodromion-Cazanii*, Sibiu, 1855, ed. Șaguna.
6. *Penticostar*, Sibiu, 1805.
7. *Octoih bogat*, Rîmnic, 1742.
8. *Molitvenic*, cu 24 rînduri și 564 pagini. Mai conține : cele 7 taine, cele 9 porunci noi, 10 porunci vechi și 7 daruri ale Duhului Sfînt.
9. *Triod*, Blaj, 1800.

10. *Chiriadromion*, București, 1732.

11. *Mineiu*, Rimnic, 1745.

Biserița din Păușa, de la poarta Sălajului, într-adevăr este o piatră de hotar în manifestarea artei țărănești, la un nivel atât de înalt, în acest colț de țară. Doar casa lui Mogoș, din muzeul din București, ar vrea să o întrecă, dar n-o întrece. Nici chiar porțile maramureșene.

AT. POPA

DIE HOLZKIRCHE VON PĂUȘA-SĂLAJ (17. Jh.)

(Zusammenfassung)

Die alte Holzkirche von Păușa-Sălaj ist eines der wertvollsten Denkmäler der Volkskunst in Siebenbürgen. Sie zeichnet sich besonders durch die überaus reiche und mannigfaltige Holzschnitzerei am Portal, der Tür, den Säulen des äusseren Umgangs und der vorspringenden Balkenköpfe aus. Etwas Besonderes und Neues ist die Aussenmalerei, durch Qualität und vor allem durch die eindrucksvolle Verzierung der Wände und der Balkenköpfe. An Themen ist sie die reichhaltigste. In dieser Gegend gibt es noch andere, aber bescheidenere Kirchen mit Aussenmalerei in Bălan, Chendrea, Colțirea und Briglez. Die Kirche stammt aus dem 17. Jh. und wurde 1730 verlegt und wieder aufgebaut. Der Meister ist unbekannt. Die Malerei von 1800 stammt vom Kirchenmaler *Ion Popa aus Unguraș*, der auch die Kirchen von Apahida, Hida und Luna de Jos ausmalte.

Die alte Holzkirche von Păușa drückt in hohem Masse die Meisterschaft eines von Volksmotiven inspirierten Künstlers aus, der keine besondere Schulung, aber viel Talent und Tüchtigkeit besass.

UN MANUSCRIS ARDELEAN DIN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVII-LEA

Biblioteca Mitropoliei Banatului din Timișoara păstrează un manuscris ardelean¹ din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, important nu numai pentru stabilirea circulației slovei scrise printre românii transilvăneni, dar și pentru elucidarea permanentelor legături spirituale cu provinciile românești de dincolo de Carpați.

Manuscrisul, redactat în limba română, are titlul „Pravilă prescurt aleasă dintre sfintele scripturi scoasă pentru cele 7 taine”, conținând 126 file, legate în format de carte cu dimensiunile de 14,5/18,5 cm. Copertele sînt legate în piele neagră ornamentată cu un chenar de motive geometrice simple și cu reprezentarea crucii, lucrătură ulterioară însă (sec. XIX) datei scrierii manuscrisului.

Pe baza studiului comparativ am reușit să determinăm izvorul de care s-a servit copistul, care ne-a rămas însă necunoscut. Este vorba de cele „Șapte taine”, carte tipărită la Iași în timpul lui Vasile Lupu, în anul 1644². Titlul aflător pe pagina 1, la începutul textului, este aproape identic cu cel al manuscrisului: „Pravilă prescurt aleasă din svintele scripturi scoasă pre rînd și tocmită, mai vrătos pentru ceale șapte taine mari...”³. Textul manuscrisului respectă cu fidelitate modelul tipărit, numai pe alocuri mici scăpări sau „inovații” ale copistului. Titlurile capitolelor și inițialele sînt subliniate prin folosirea unei cernele chinovar foarte puternice, restul textului fiind scris cu o cerneală de un negru intens, cu caractere regulate și deosebit de citețe.

De mare interes sînt însemnările ce atestă circulația pe care o cunoaște manuscrisul în decursul timpului, proprietarii pe la care se perindă, cit și alte amănunte legate de existența sa.

În josul filelor 49–61 se află însemnat: „Această carte ce o cheamă pravilă ou cumpărat Dande Nicula din Buciumi drept 6 florinți și 18 de bani de la popă Niculae din Abrud și o au pus în beserecă în Buciumi să-i fie de pomană pre viță (viață—n.n.), pre sămănță și pe(n)tru sufletul tătini-său Dande Ion și mîni-sa Zamfira i Cadi ih i dadeat ego na ț(e)rcov uc(o)lo Buciumi dabudit vă m(i)l(ost)ivu i vă pamiat i et(o) hram s(v)eat i ț(e)rc(o)vi bl(a)go-veașcenie b(ogoro)d(i)țe a ctosea pocupit vazeati ot s(vea)ta(i)a ț(e)rc(o)vi ili ucradati dabudet procleat i a anathema ot g(o)s(po)da b(o)ga i i(s)p(a)sa nașego C(ri)s(to)sa i ot ci(s)t(e)nia ego materi pr(i)snod(v)i M(a)ria i ot 318 o(t)țea ije v(eli)kii i ot vāseah s(vea)ti h amin vāleato ot s(vea)titelnago vāploștenia 1694”⁴.

Suma de bani foarte ridicată pe care Nicula Dande din Buciumi (azi comună în județul Alba) a plătit-o preotului Niculae din Abrud (să fie oare acesta copistul manuscrisului?)⁵, ne dezvăluie prețuirea de care se bucura la acea vreme scrisul românesc pe teritoriul Transilvaniei.

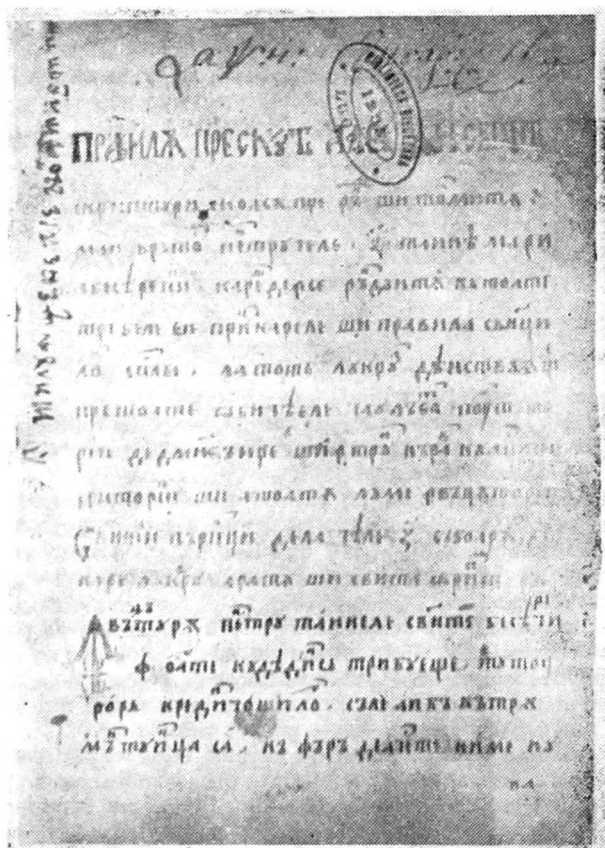
¹ Fond Lugoș, Nr. de inv. vechi F. VII. 50

² I. Bianu, N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, vol. I (1508–1716), București, 1903, Nr. 47, p. 147.

³ *Ibidem*, p. 150.

⁴ „... și fiilor lui și pentru copiii săi să fie dată la biserică de lîrgă Buciumi, ca să fie spre mîlcstivire și spre amintire și acest hram al sfintei biserici (este—n.n.) Bunavestire a Născătoarei de Dumnezeu și care ar cuteza să o ia de la sfînta biserică sau să o fure, să fie afurisit și blestemat de Domnul Dumnezeu și de Mîntuitorul nostru Cristos și de cinstita sa mamă Fecicara Maria și de toți cei 318 părinți mari și de toți sfinții, amin. În anul de la Sfînta Întrupare (a Domnului—n.n.), 1694.”

⁵ Nu trebuie uitat faptul că în acel timp scrisul — și cu atât mai mult cel chirilic — era un apanaj aproape exclusiv al clerului.

Pagina de început a manuscrisului

Însemnarea de la fila 115 și cele următoare ne indică itinerarul ulterior al manuscrisului: „Aceasta sfântă d(u)mnezeiască carte este al lui popa Aron cu fiilor(sic!) săi, carele au dat d(u)mnezeu și au cumpărat cu bani buni și cine ar fura-o să fie afurisit de 318 părinți sfinți de la Nicheia, scris-am eu Ion a lui popa Aron, 1757 m(e)șița septemvrie, 21 zile ispitah pir(v)oi”.⁶

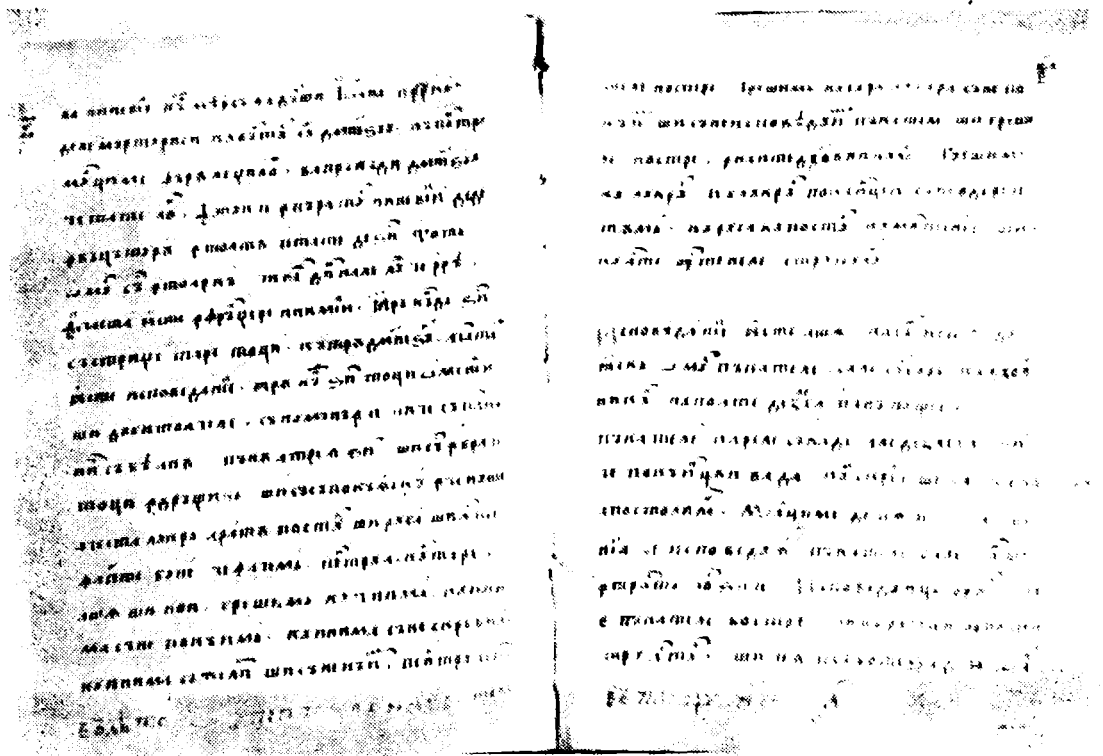
Soarta manuscrisului după 1757 este necunoscută. În secolul al XIX-lea cartea intră în fondurile de bibliotecă ale episcopiei greco-catolice de la Lugoj, ajungând astăzi în biblioteca Mitropoliei Banatului din Timișoara.

Manuscrisul are o semnificație istorică deosebită: el constituie încă o mărturie a legăturilor culturale permanente dintre Transilvania și Moldova, exprimate și prin intensă circulație a cărții românești între cele două provincii. Tocmai această realitate va fi la populația românească de pe aceste teritorii unul din factorii cristalizării unei puternice conștiințe a comunității de neam, limbă și aspirații.

COSTIN FENEȘAN

⁶ „... cercetind mai întâi.”

Din secolul al XVIII-lea provine și însemnarea de pe pagina de gardă de la sfârșitul manuscrisului: „Ac(ea) sta carte parohului alui popa Toder Dinu cine să cetească și să să roage d(o)mnului(i) și cine or fura să fie afurisit de 300 și 18 părinți sfinți”. În același loc, un proprietar al manuscrisului de la începutul secolului al XIX-lea menționează datele de naștere ale copiilor săi. Un alt proprietar, din secolul al XVIII-lea este amintit de însemnarea de pe fila 69 și 75: „Scris-am eu popa Ion Din(u).”

Pagină din manuscris cu sfârșitul însemnării de la 1694

EINE SIEBENBÜRGISCHE HANDSCHRIFT AUS DER ZWEITEN HÄLFTE DES 17.-TEN JAHRHUNDERTS

(Zusammenfassung)

Der Verfasser befasst sich mit einer siebenbürgischen rumänischen Handschrift (besser gesagt eine Kopie), deren Quelle das 1644 zu Jassy erschienene Buch „Die 7 Geheimnisse der Kirche“ ist. Die in der zweiten Hälfte des 17.-ten Jahrhunderts entstandene Handschrift — deren Verfasser uns jedoch unbekannt ist — zeugt noch einmal für die ununterbrochenen, regen materiellen und geistigen Beziehungen der Rumänen Siebenbürgens mit jenen der Moldau. Die handschriftlichen Aufzeichnungen der Besitzer des Buches — aus dem 17. und 18. Jahrhundert — bilden wertvolle Hinweise zur Kenntnis der Wissbegierde und des Buchkreislaufes bei den siebenbürger Rumänen in der Zeit des Heranbildens eines modernen nationalen Bewusstseins.

CONTRIBUȚII LA CUNOAȘTEREA UNOR ZUGRAVI DIN VEACUL AL XVIII-LEA DIN TRANSILVANIA

Activitatea artistică din lumea satelor românești cunoaște în secolul al XVIII-lea o importantă efervescență. În această epocă în toate ținuturile românești se formează centre de meșteri zugravi care împodobesc biserici sau pictează icoane. Meșteri din Transilvania învață arta zugrăvitului în diferite centre cu tradiție din Țara Românească sau Moldova, din care motiv multe din lucrările ce le întâlnim în bisericile ardelenesti sînt în spiritul ambianței artistice de dincolo de munți.

Veacul al XVIII-lea reprezintă o etapă importantă în evoluția picturii românești din Transilvania, o fază în care se produce o puternică înriurire a artei brîncovenești asupra celei locale. Această înriurire se resimte pînă în nordul Transilvaniei, unde se face joncțiunea cu influențele venite din Moldova, suprapunîndu-se elementului local care este cel mai arhaic. Acum apar un mare număr de meșteri de formație laică, care își semnează lucrările.

Cercetările întreprinse în cursul ultimilor ani în diferite localități din nordul Transilvaniei au scos la iveală noi date privind pictura icoanelor din această parte a țării. Cele mai multe dintre icoanele studiate aparțin veacului al XVIII-lea. Dintre acestea cîteva poartă semnătura zugravului, fapt deosebit de important, deoarece cele mai multe dintre aceste nume ne sînt necunoscute. Prin studii comparative pot fi atribuite o serie de lucrări unor meșteri identificați astfel.

*

În apropierea Vadului, în biserica de lemn din Valea Groșilor se găsesc mai multe icoane pictate de Vasile Zugravul în 1722. Icoana arhangelului Mihail (86 × 61 cm) are următoarea inscripție: „Aiastă iconă au făcut Vas... Zugravul... Toader Mihai ... să le fie pomană în veaci leat 1722”. Icoana a fost refăcută în 1791, după cum reiese dintr-o altă inscripție de pe spatele icoanei: „Această iconă au plătit Bote Vasilică, Bote Toader, Bote Chifor, Bote Toador. Bote Lup Zugravu au înfrumôșat, 1791”. Icoana Maicii Domnului cu pruncul (82 × 49 cm), restaurată în 1922 de pictorul Mihail Vidor a fost și ea pictată de zugravul Vasile, în același an cu icoana arhangelului Mihail: „Ghilipă Vasilie, Ghilipă Macovei. Aiastă icuna este făcută de mina lui Vasile Zugravul... să hie pomană în veci. Amin. Văleat 1722 m. april 23”. Vasile Zugravul este unul din artiștii de la începutul veacului al XVIII-lea a cărui activitate a fost influențată de arta barocă din Transilvania acestei epoci. Icoanele sale nu mai sînt tratate grafic ca în cazul icoanelor de tradiție bizantină, autorul lor caută redarea volumelor prin nuanțări cromatice, încearcă să picteze, cu oarecare stîngăcie însă, lumina și umbra.

Dintre icoanele vechi ale bisericii foste unite din Turda se mai găsesc trei ce au semnăturile autorilor. Două dintre ele, cea a sfințului Nicolae (79,5 × 56 cm) și Deesis (78 × 58 cm) sînt semnate și datate. Autorul lor este Iacov Zugraf. Din inscripția de pe icoana sfințului Nicolae, publicată de Iorga¹, reiese că iconarul a mai pictat pentru biserica din Turda și o a treia icoană, care azi nu se mai păstrează: „să s(ă) știe că aceste 2 sf(î)nte icoane, chipu Precești și a lui s(fea)ții Nicolae s-au făcut cu toată cheltuiala robulu(i) lui dumnezeu Nicolae Dumitru. Ivașcu mes. dec. 9 zile, 1742. Iacov Zugraf”. În icoana Deesis iconarul se semnează abia lizibil pe o bandă decorativă de pe tunica lui Crist, autograf ce la prima vedere pare a fi un vrej decorativ.

Pe Iacov Zugraf îl întâlnim și la biserica din Tiocul de Jos unde are două icoane împărătești. Icoanele datează din anul 1755, ambele fiind semnate. În stilul icoanelor împărătești

¹ Nicolae Iorga, *Scrisori și inscripții ardelenene și maramureșene*, II, București, 1906, p. 196.

de la Tiocul de Jos se remarcă puternica influență a picturii de icoane din Țara Românească. Iconarul nu este un simplu artist de țară, el a studiat desigur în vreunul din centrele de zugrăvit de dincolo de munți. Stilul icoanelor Maica Domnului cu pruncul (81 × 60 cm) și Isus Pantocrator (86 × 61 cm) este înrudit puternic de arta brincovenească. Desenul lucrat cu multă minuțiozitate, amintind de miniaturisti, cu numeroase motive decorative caracteristice stilului, ce le întâlnim de altfel și la icoanele turdene, ne îndreptățește să emitem această ipoteză. Este posibil de asemenea ca meșterul să nu fi fost un transilvănean, ci un meșter itinerant venit de peste munți în căutare de comenzi. Oricum, Iacov Zugraf a fost unul dintre meșterii cei mai talentați ai vremii. Un argument în plus pentru atribuirea icoanelor de la Tiocul de Jos meșterului care a pictat icoanele de la Turda este faptul că în icoana ce reprezintă pe Maica Domnului cu pruncul, la fel ca și în icoana turdeană Deesis, găsim pe o bandă decorativă de pe tunica lui Isus autograful artistului iconar. Caracteristic pentru Iacov Zugraf este folosirea fondului de aur cald, fără reliefuri, nimburi decorate cu incizii de puncte, folosirea unei cromatice cu mult roșu, vișiniu și ocru, precum și elemente decorative asemănătoare celor din manuscrise, desenate cu penița.

Cea de a treia icoană semnată din biserica din Turda datează de la 1760 aparținând lui Ștefan Zugrav: „Să (să) știe că aciastă sf(î)ntă icoa(nă) o au plătit Gheorghe Murariu de la moara Zelari, cu soțul dumisale, să le fie pomană în veaci și s-au lucratu de robu lui d(u)mnezeu Ștefan Zugravul; anul 1760, iuni, în 9 zile”². Icoana pictată de Ștefan Zugravul reprezintă pe „sfântul mucenic Gheorghe” (78 × 51,5 cm). Fondul icoanei este de aur. Figura mucenicului Gheorghe, prezentat în bust, are o față rotundă, cu ochii mari, gura mică și nasul alungit. Sfântul Gheorghe este îmbrăcat cu armură, iar peste umeri are aruncată o mantie ale cărei falduri sînt desenate grafic. Icoana se deosebește de lucrările lui Iacov Zugraf, din aceeași biserică, tocmai prin această accentuare deosebită a grafismului, printr-un desen de factură populară.

Cele două icoane împărătești ale vechii biserici ortodoxe din Moldovenești, reprezentind pe Maica Domnului cu pruncul, de tipul Eleusa (84 × 61 cm) și Crist Pantocrator (82 × 57 cm), sînt pictate în 1748 de David Zugrafu. Icoanele se caracterizează printr-un colorit echilibrat, iar faldurile sînt redată schematic, prin linii paralele. Aspectul general al icoanelor revendică legătura cu centrele de iconari bănățeni³.

În colecția de icoane a Episcopiei Ortodoxe Române din Cluj se găsește o icoană (nr. inv. 167) a arhanghelului Mihail (80 × 60 cm) datind din 1763 după cum reiese din inscripția: „Hramu bisericii leat 1763”. Icoana este rodul colaborării a doi zugravi Gheorghe Zugraf și Ionu Zugraf, care sînt influențați puternic de arta brincovenească.

Icoana ce reprezintă pe Isus Pantocrator (83 × 55 cm) din aceeași colecție (nr. inv. 18) are în centru reprezentat în bust chipul lui Crist, iar pe margini apostolii. În partea inferioară a icoanei se găsește următoarea inscripție: „Aciastă sîntă și dumnezească icoană au făcut Gheorghe Pirlea cu femeia lui denpreună, Aritona ca să le fie lor și feciorilor lor pomenire în veaci. Macarie”, iar mai jos scris cu aceleași caractere „Tudor Zugravu”. Icoana datează din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, fiind probabil din zona nordică a Transilvaniei. Reprezentarea este arhaică cu figuri hieratice și o cromatică echilibrată și sobră. Este posibil ca și în acest caz să fi colaborat doi meșteri zugravi, unul Macarie, de formație monahală, care semnează primul, și Tudor, probabil un laic.

În biserica din Buza una din icoanele vechi, reprezentind pe Maica Domnului cu pruncul (92 × 47 cm) poartă următoarea inscripție: „Aiaastă icoană sfîntă o am făcutu eu Nechita Zugravu. Se fie pomană rodului meu și mie în viaci. 1753”. Icoane lucrate în același stil, purtind amprenta personalității zugravului, se întâlnesc în numeroase biserici din jurul Clujului și Huedinului, unele dintre ele avind chiar dată, dar în nici unul din cazurile întîlnite pînă acum Nechita Zugravu nu s-a semnat. Putem cita în acest sens icoana Deesis de la Dragu aparținind Episcopiei Ortodoxe Române din Cluj⁴, datind din 1750, o icoană Isus Pantocrator din Colecțiile Muzeului de artă din Cluj, datind din 1762, precum și cîteva icoane provenind de la Sînpaul (jud. Cluj) ce se găsesc în colecțiile Arhiepiscopiei Ortodoxe de Sibiu. Icoana Maicii

² *Idem*, p. 195.

³ În expoziția de icoane organizată de Muzeul Banatului din Timișara în 1969 figura un grup de icoane aparținind veacului al XVIII-lea, ce se asemănau stilistic cu icoanele de la Moldovenești; un zugrav cu numele de David, din Țara Românească, avind locuință la Sîtielec (jud. Bihor), pictează biserica din Sebiș pe la 1750. Vezi Ștefan Meteș, *Zugravii bisericilor române*, în *ACMIT*, I, 1926–1928, p. 117.

⁴ Icoana a figurat în expoziția *Tesori d'arte di Romania*, Torino, 16–31 mai 1970, Catalog 51, p. 30–31.

Domnului cu pruncul de la Buza este de dimensiuni mai mari decât cele obișnuite și lucrată cu mai multă grijă, fiind mai bogată în decor decât de obicei. Explicația este că această icoană este donația autorului către biserica din Buza, lucru ce reiese din inscripția amintită. În icoană Maria este reprezentată monumental pe un fond de aur gofrat, iar în jurul capului fecioarei și a lui Isus se găsesc nimburi aplicate, cu decor în relief reprezentând vrejuri. Marginea icoanei este sculptată cu motivul frînghiei răsucite. În tratarea reliefului fețelor se remarcă utilizarea rozurilor, albului și a nuanșelor de galben puse în straturi succesive. Această tehnică de tratare a fețelor o întâlnim în veacul al XVIII-lea la numeroase icoane din împrejurimile Clujului, Hue-dinului sau Turzii. Cromatica acestor icoane dă o notă de personalitate, compozițiile fiind dominate de un roșu puternic alături de verde metalic și albastru intens⁶. Fondul de aur realizat în relief cu motive de romburi ce înserează cruci amintește de o veche formulă de decorare a icoanelor.

În aceeași biserică din Buza se mai păstrează pe o icoană împărătească de tipul Deesis (77 × 53 cm) semnată din anul 1768 a lui Gavril Zugraf. Icoană cu fondul de aur și detaliile lucrate cu minuțiozitate de caligraf, are compoziția de factură arhaică, provenind probabil din contactele ce le-a avut autorul cu ambianța artistică de la sudul Carpaților. Același autor pictează cu patru ani mai devreme două icoane din biserica din Boju. Icoana Deesis (87 × 60 cm) a fost donată bisericii de către întregul sat: „Anno 1764 mșa dechemvrie. Aciastă sfântă icoană s-au plătit cu banii satului anume Boju. Gavrilă Zugrav”. O a doua icoană din biserica din același sat care înfățișează Sfinta Treime poate fi atribuită aceluiași zugrav. In-scripția de donare este din același an: „Annu dmnului 1764. Aciastă sfântă icoană au plătit Murășanu Toader împreună cu soțu său Alexandra pentru vecinica pomenire”. Cele trei icoane pictate de Gavril Zugrav folosesc același limbaj artistic caracterizat printr-o accentuare a gra-ficizmului, hieratism al personajelor și un puternic caracter decorativ al compozițiilor.

În apropierea orașului Turda, la biserica ortodoxă din Cheia se găsesc trei icoane pictate de Gheorghe Zugrav, care se semnează pe icoana arhanghelului Mihail (76 × 56 cm) în anul 1769.

O icoană din Băișoara ce se găsește azi la Muzeul de istorie din Turda (inv. nr. 327) îl repre-zintă pe arhanghelul Mihail (69 × 49 cm). Icoana este semnată și datată în 1767: „Aciastă icoană au pletit Maru (?) Ciau ru și cu Petruca să le fie pomană. Nistor Zugrav 1767”. Icoana este lucrată de meșterul Nistor din Feleac⁶ căruia i se mai pot atribui două icoane din biserica din Vilcele, una înfățișând pe Isus cu cartea legii (61 × 41 cm), iar cea de a doua Buna-vestire (55 × 38 cm).

Un grup de trei icoane din muzeul turdean sînt lucrări ce aparțin lui Teodor Zugrafu și sînt date la 1791. Iconarul pictează pe panouri de lemn folosind tehnica veche de îmbinare cu ajutorul traverselor, dar în pictură folosește tehnica combinată între tempera și ulei. Fondul icoanelor este albastru-cenușiu și nimburile de aur cu reliefuri. Personajele sînt așezate pe tro-nuri în stil baroc. Pictorul se apropie de pictura de șevalet, personajele sale nemaifiind tratate după canoanele picturii ortodoxe de la începutul veacului, ci primesc o puternică individu-alizare realizată prin folosirea umbrelor și luminilor în redarea fizionomiilor fețelor. Teodor Zugrafu face astfel trecerea spre pictura religioasă a veacului al XIX-lea. Cele trei icoane pic-tate de el (inv. nr. 327/3, 4, 5), Maica Domnului cu pruncul pe tron (77 × 55,5 cm), Isus pe tron cu cartea legii (74 × 54 cm) și sfîntul Nicolae (75 × 54 cm) provin din biserica din Vii-șoara. Pe prima dintre ele întâlnim următoarea însemnare: „Aciastă s. icoană o au plătit Ogre-anu Gheorghie cu Porcim Dumitru. Miluit să fie. 1791. Teodor Zugrafu”.

Icoana arhanghelului Mihail (59 × 42 cm) din biserica nouă din Chiuești, sat așezat pe ver-santul sudic al Munților Lăpușului, poartă semnătura lui Radu Zugrav și data 1794. Meș-terul iconar utilizează fonduri de aur în reliefuri geometrizeate, iar compozițiile poartă amprenta artei populare. În aceeași biserică se mai întîlnesc alte două icoane ce au înscrisă aceeași dată, una reprezentînd pe sfîntul Nicolae (59 × 42 cm) și „Adormirea Născătoarei” (59 × 49 cm), ambele lucrate, evident, de același meșter. Pe icoana sfîntului Nicolae este însemnat și numele preotului din sat în timpul căruia s-au pictat icoanele: „Gheorghie popa Todor”, iar pe icoana arhanghelului Mihail este pomenit „cîrstnic Pinte”.

⁶ Corina Nicolescu, *Vechea artă românească din Transilvania*, în *RevMuz*, nr. 2, anul VI, 1969, p. 141.

⁶ Marius Porumb, *Contribuții la cunoașterea unui meșter zugrav din veacul al XVIII-lea, Nistor Zugrav din Feleac*, în *Studia*, 1968, fasc. 1, p. 21–30.

Ștefan Meteuș⁷ pomeniște de un zugrav grec Constantin, care după părerea sa trebuie să fie același cu pictorul de icoane ce lucra pentru Hagi Pop din Sibiu. Zugravul din Brașov lucrează și la biserica clujeană „din deal”, probabil un iconostas, din care se mai păstrează cele două icoane împărătești Isus Pantocrator (89 × 58 cm) și Maica Domnului cu pruncul (89 × 58 cm), icoana de hram înfățișând Sfânta Treime (89 × 58 cm) și icoana sfântului Ioan Botezătorul (79 × 58 cm). Prima dintre icoane este semnată de pictor în colțul stâng jos: „Constandin Zograf Brașov 1796”. Zugravul Constantin se stabilise la Brașov unde a fost adus de la București de Ioan Pană, negustor din acest oraș, fapt ce reiese dintr-o scrisoare adresată de acesta lui Hagi Pop din Sibiu⁸. Zugravul a studiat probabil pictura la Muntele Athos, după cum reiese din aceeași scrisoare⁹. Cele patru icoane principale din vechea timplă pictată de Constantin presupun o neîndoielnică influență apuseană, atât prin felul în care sînt concepute sau prin transpunerea în pagină, cît și prin viziunea pe care o are artistul, mai puțin abstractă, cu tendințe realiste, ce nu se manifestau în pictura de tradiție ortodoxă de la începutul veacului al XVIII-lea. Chiar dacă Constantin din Brașov se intitulează „zograf”, ceea ce în accepțiunea de atunci însemna pictor de biserici și icoane, el aparține la fel ca și Teodor Zugravu de la Turda generației de artiști care fac trecerea de la pictura de tradiție bizantină la noul curent ce se conturează tot mai mult în veacul al XIX-lea.

Alături de Constandin, în aceeași biserică din Cluj îl întîlnim pe Ioan Zugraf, semnat pe icoana prăznicar a sfinților apostoli Petru și Pavel (26,5 × 21,5 cm) în anul 1799. De la acest zugrav s-au păstrat patru prăznicare pictate pe ambele fețe reprezentînd: Apostolii Petru și Pavel — Coborîrea duhului sfînt; Prezentarea la templu a Mariei — Nașterea Maicii Domnului; Adormirea Maicii Domnului — Schimbarea la față; Coborîrea la limb — Înălțarea. Toate cele patru prăznicare au aceleași dimensiuni. Și în acest caz se remarcă înrîurirea picturii baroce mai ales cînd e vorba de colorit, expresia fețelor, peisaj și elemente arhitectonice.

Stilul de tradiție bizantină este continuat și în veacul al XIX-lea de unii zugravi modești de țară. Într-o colecție particulară din Cluj¹⁰, o icoană reprezentînd pe Isus binecuvîntînd (53 × 40 cm) este semnată de meșterul zugrav „Simionu din Galda de Sus 1812”. Probabil același meșter pictează în 1779 în biserica din Geoagiu de Sus¹¹, iar în 1780 în biserica din Teiuș¹² mai multe icoane.

MARIUS PORUMB

ÜBER EINIGE MALER DES 18. JHS. IN SIEBENBÜRGEN

(Zusammenfassung)

Das 18. Jahrhundert stellt in der Entwicklung der rumänischen Malerei in Siebenbürgen eine wichtige Etappe dar. In allen seinen Gebieten bilden sich Zentren der Ikonenmaler, die Kirchen ausschmücken und Heiligenbilder malen. Die Forschungen der letzten Jahre brachten neue Einzelheiten über die Ikonenmalerei in diesem Landesteil.

Viele Ikonen sind gezeichnet oder haben eine Inschrift, in der des Malers Name genannt ist. Die in diesem Artikel behandelten Ikonen befinden sich in verschiedenen Kirchen aus der Umgebung von Cluj, Turda, Gherla und Dej.

⁷ Ștefan Meteuș, *op. cit.*, p. 130, care preciza informația de la Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 80.

⁸ Fl. Mureșanu, *Biserica din deal*, 1942, p. 138.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Icoana aparține colecției Horea Flămindu (Cluj).

¹¹ Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 106.

¹² *Idem*, p. 192.

Fig. 1. — Vasile Zugravul, Arhanghelul Mihail, Biserica din Valea Groșilor, 1722.

Fig. 2. — Iacov Zugraf, Sfintul Nicolae, Biserica fostă unită din Turda, 1742.

Fig. 3. — Iacov Zugraf, Deesis, Biserica din Tiocul de Jos, 1755.

Fig. 4. — Ștefan Zugrav, Sfintul Gheorghe, Biserica fostă unită din Turda, 1760.

Fig. 5. — Nechita Zugravu, Maica Domnului cu pruncul, Biserica din Buza, 1753.

Fig. 6. — Nistor Zugrav din Feleac, Arhanghelul Mihail, Muzeul de Istorie Turda, de proveniență din Băișoara, 1767.

Fig. 7. — Gavril Zugraf, Deesis, Biserica din Buza, 1768.

Fig. 78. — Teodor Zugrav, Maica Domnului cu pruncul pe tron,
Muzeul de istorie Turda, 1791.

Fig. 9. — Radu Zugrav, Adormirea Maicii Domnului, Biserica din Chiuești, 1794.

ECOUL RĂSCOALEI LUI HOREA ÎN COLECȚIA DE DOCUMENTE HALLER

Marea răscoală țărănească din 1784, pornită din înălțimile Apusenilor, a cuprins într-un scurt timp o bună parte din pământul Transilvaniei. Țăranii munteni porniți împotriva unei nedrepte orînduiri sociale s-au întîlnit și înfrățit cu cei de o seamă, așezați la poalele munților, aproape de crestele dealurilor sau de-a lungul văilor. Drumul lor era aievea revărsării unui riu unit în calea sa cu alte râuri, mai mari sau mai mici, într-o vreme cînd albia acestora devenise, la capătul unei aspre ierni, neîncăpătoare.

Sfîrșitul veacului al XVIII-lea — veac de început al noii epoci istorice — avea să însemne, pentru țăranul transilvănean, o întreită asuprire, într-o îndoită formă. Vechea trinitate medievală — statul, feudalul și iezuitul — găsesc acum, alături de vechile forme de exploatare, altele noi, caracteristice noii orînduiri. Folosirea lor era de mult pregătită la șes și nu mai era oprită, prin transformarea Munților Apuseni într-un domeniu al statului, nici în această regiune.

Sărăcia și dependența economică, cărora li se alătură și asuprirea națională, au transformat satele de la munte și șes în puternice focare de răscoale. Ceea ce s-a petrecut în lunile de toamnă și iarnă ale anului 1784, într-un cadru geografic mai larg, a fost precedat de o seamă de mișcări sociale locale, cu un neîndoielnic caracter social, antifeudal și unul național.

Transilvania era de multă vreme un vulcan cu vădite semne de erupție. Marea revărsare a iobăgimii din Transilvania din anul 1784 a fost simțită cu mulți ani înainte. Scrisori sau rapoarte confidențiale adresate comiților sau ale acestora trimise guvernului trădau serioase temeri legate de „mișcările valahe” în pregătire sau în plină desfășurare încă înainte de anul mării răscoale. Toate acestea nu erau altceva decît un prolog a ceea ce avea să se desfășoare cu mare vigoare în 1784.

Intensitatea răscoalei țărănești din acest an a fost totuși neașteptat și nebănuit de mare pentru nobilime. În vremea desfășurării răscoalei, ca și în anii imediat următori, evenimentul e descris cu mare groază și cu perspectiva reizbucnirii într-un viitor foarte apropiat.

Cîteva scrisori din anii 1784—1786, inedite, pe care le vom prezenta succint în continuare și reproduse în anexe, păstrate în depozitele Arhivelor Statului din Blaj, întăresc afirmațiile noastre.

Scrisorile provin din fondul Haller¹, ramura acestei familii așezată la Cluj, Cetatea de Baltă și Hegyfalú (R. P. Ungară). Autorii sînt membrii familiei sau oamenii lor de încredere. Parte din ei au îndeplinit și importante funcții de stat. Gabriel Haller de exemplu a fost ofițer², vice-comite³ și comite de Tîrnava⁴, președinte al Tablei regale⁵, consilier gubernial⁶ și consilier

¹ Cf. S. Goldenberg, *Hallerii, un capitol din istoria comerțului și a capitalului comercial din Transilvania în sec. XVI*, în *Studii*, 1958, XI, nr. 5, p. 89—115; — Conscripția urbană la posesiunile familiei Haller, 1795. Arhivele Statului Brașov, Colecția achiziții, II, 61.

² Arh. Stat. Blaj, fond. Colecția Haller, nr. 100/1769, mapa IV, nr. 139/1773 mapa IV, nr. 160/1779, mapa VI.

³ Este numit în anul 1788. Ibidem, nr. 139/1788, mapa VI.

⁴ Amintit prima dată la 15 septembrie 1801. Ibidem, nr. 38/1801, mapa VI.

⁵ Numit în anul 1805. Ibidem, nr. 223/1810.

⁶ Este ales în anul 1791, fără însă să exercite funcția. Ibidem.

secret al împăratului⁷. Scrisorile mai sînt semnate de contele Iosif Haller, de Anna Haller⁸ și Franz Hinzinger⁹.

Autorii scrisorilor își comunică informații în legătură cu desfășurarea răscoalei. Vorbesc de acțiunile îndrăznețe ale țăranilor, despre devastările proprietăților nobiliare și teama de care au fost cuprinși stăpînii de moșii în vremea răscoalei, despre atitudinea împăratului și rolul armatei imperiale în stăvilirea răscoalei țărănești, apărarea proprietăților și a marilor feudali, despre acțiunea de autoapărare a nobilimii. Discută și despre problema influenței răscoalei în Ungaria și posibilitatea izbucnirii unor noi acțiuni țărănești în Transilvania în primăvara anului 1785 și chiar în iarna anului următor.

Documentele nu se impun în mod deosebit, inedit, prin problemele semnalate, prezintă totuși — credem — importanță ca izvor de cunoaștere a unei stări locale ce se încadrează — atît în ce privește acțiunile țărănești cît și gîndirea și atitudinea nobilimii — în situația generală a Transilvaniei din acea vreme. Dovedesc în același timp că acest eveniment a fost urmărit de către nobilime cînd încă se desfășura în locuri mai îndepărtate.

O primă scrisoare¹⁰ a contelui Iosif Haller, trimisă de la Cluj, începe chiar cu o descriere a răscoalei în comitatele vecine. Este redactată în nota și stilul obișnuit al oamenilor din clasa contelui Iosif Haller. „Nimic altceva decît distrugerea. Cea mai mare parte a comitatelor Hunedoara, Zarand și Alba au fost distruse. Toate conacele sînt nu numai devastate, ci și pustiite”¹¹. Amintește apoi ceea ce s-a petrecut în comitatul său. „Aceași soartă a avut și o parte a acestui comitat. Pana mea este prea slabă de a face o descriere aproximativă a tuturor acestor necazuri ce a prilejuit această nemaiiauzită nenorocire”¹².

Autorul scrisorii, deși cunoaște bine mersul răscoalei, și formele de manifestare, printr-o voită naivitate se face a nu înțelege cauza acestei mișcări. „Cauzele unei astfel de furioase răzvrătiri — scrie Iosif Haller — nouă care trăim departe de treburile țării, ne sînt necunoscute”¹³.

În interesul clasei sale era explicabil să nu recunoască cauzele frămîntării sociale, izvorul lor — o acumulare de nedreptăți social-economice îmbinate cu o asuprire națională — să nu creadă în firescul acestor manifestări. La o nepărtinitoare judecată nu i se poate da crezare contelui. Pentru a înțelege de ce s-au răscolat iobagii nu trebuia să fie aproape de treburile statului, ci aproape de cei ce s-au răscolat. Și contele Iosif Haller, nobilimea din Transilvania în general, se găsea în vecinătatea iobagilor. Nemijlocit ar fi trebuit să le cunoască viața, căci tot nemijlocit contribuise la clădirea sa, în forma cunoscută, să le știe necazurile, să le înțeleagă vrerile. Dacă nu s-a întîmplat așa este pentru că o asemenea recunoaștere ar fi fost împotriva intereselor lor și economice și naționale.

Nobilimea a cunoscut și recunoscut, în același timp, formele de împotrivire în fața răscolărilor prin organizarea propriei clase, ajutată de armata imperială. Despre amîndouă vorbește și contele Iosif Haller. „De cruzimea atîtor nenumărați furioși [nobilii] au trebuit să-și salveze propria viață... Puținul ajutor al armatei a fost insuficient să ne apere. Ne-am văzut siliți de a lua armele și să ne apărăm pe noi și familia noastră”¹⁴. Exprima totuși nădejdele inspirate de împărat. „Acum însă prea milostivul nostru împărat, prin dispozițiile lui împărătești, a organizat apărarea noastră... a încurajat speranța noastră deja pierdută”¹⁵.

După numai cîteva zile, la 31 decembrie 1784, văduva Anna Haller, căreia i se adusese prima scrisoare, cere noi relații unei alte rudenii a sa, Gabriel Haller. Dorea știri despre tulburările din țară, dacă există și „dacă țăranii noștri [cei din comitatul Cetății de Baltă] nu sînt neliniștiți”¹⁶.

⁷ Numit în anul 1810. Idem, nr. 233/1810, mapa VII.

⁸ Născută Grassalkovics. *Die Familie der Herren und Grafen Haller von Hallerstein in Siebenbürgen*, in: *AVSL*, 1858, p. 163–207.

⁹ Administratorul moșiei văduvei Haller de la Hegyfalu (R.P. Ungară), Arh. Stat. Blaj, Colecția Haller, nr. 62/1785, mapa VI.

¹⁰ Idem, nr. 1/1784, anexa 1.

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Idem, nr. 11/1875, anexa 2.

Neliniștită și Anna Haller, la 8 ianuarie 1785 adresează din Hegyfalu o nouă scrisoare tot lui Gabriel Haller, reproșându-i că nu a răspuns scrisorii sale și îl anunță că a primit din diferite locuri „cele mai groaznice știri în legătură cu cruzimile cauzate de către valahii păgîni”¹⁷. Nu amintește nimic — fără îndoială nu fiindcă n-ar fi avut ce să spună — despre cruzimile nobililor săvîrșite împotriva „valahilor păgîni” în vremea răscoalei, înainte și după răscoală. Cumpăna ar fi atîrnat greu de partea nobililor.

Vorbește în aceeași scrisoare de stări neliniștitoare și în Ungaria unde „în unele locuri supușii au devenit șovăitori, refuză să presteze munca și să dea zeciuiala”¹⁸.

O preocupare constantă pentru nobilime în toate acțiunile întreprinse a fost și viitorul imediat. Deși răscoala era înfrîntă pretutindeni, se vorbea despre posibilitatea reizbucnirii acesteia chiar în primăvara anului 1785. De acest lucru se temea și Gabriel Haller. El scria la 30 ianuarie 1785 contesei Anna Haller că „tulburările din țara noastră au fost frîmate, dar nu complet încetate. Comisia imperială de cinci săptămîni este ocupată cu ea. Ne promite liniște pentru viitor. Cerul să îndeplinească această promisiune, dar multe împrejurări fac să ne temem de contrariul”¹⁹.

La 8 ianuarie 1785 contesa Anna Haller își exprima și ea teama pentru evenimentele ce ar fi putut urma și la Hegyfalu în primăvara aceluiași an²⁰, iar cîteva zile mai tîrziu, prin intermediul lui Franz Hinzinger, administratorul moșiei sale din Hegyfalu, făcea cunoscută hotărîrea de a vinde „boii bătrîni cari nu sînt necesari în gospodărie, toate vitele de lapte, cerealele existente [la moșia sa din Cetatea de Baltă]... întrucît și în această parte a țării se vorbește cu insistență despre timpuri grele ce putem aștepta și despre tulburări ca cele existente în Ardeal ce s-ar ivi la noi în primăvară”²¹.

În februarie 1785 tot contesa Anna Haller cerea încă știri „mai dese în legătură cu tulburările din țară”²². Teamă izbucnirii unor noi revolte este prezentă și la sfîrșitul anului 1786. La 17 decembrie Gabriel Haller scria de la Tîrgu Mureș că „tulburările valahice n-au izbucnit, dar se crede că acestea vor izbucni”²³.

Stăpînii întinelor pămînturi în vremea lui Horea au trăit zile de mare tensiune. O mărturisesc singuri în toate împrejurările așa cum au făcut-o și în corespondența prezentată. Această întia pagină din istoria modernă a Transilvaniei, de luptă fără precedent prin dimensiuni și program²⁴, a dovedit nobililor că nu mai sînt de neînvins, că cei asupriți au conștiința nedreptății ce li se face, voința și dirzenia în luptă.

Ceea ce i-a înspăimîntat îndeosebi pe nobili a fost perspectiva reizbucnirii acestei lupte în forme și mai violente. Puterea unică a claselor dominante a oprit lupta iobagilor, dar n-a înfrînt voința lor de luptă. De fapt, a legat numai brațul pentru o vreme. Devenise însă limpede, chiar și pentru cei ce au reușit să facă acest lucru, că este un act vremelnic. Răscoala iobagilor din 1784, deși înfrîntă, avea să deschidă în Transilvania calea innoirilor, cu limite și prin lupte continue purtate de cei asupriți

M. ȘTIRBAN și ȘT. SUCIU

¹⁷ Idem, nr. 40/1785, anexa 3.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Idem, nr. 86/1785, anexa 6.

²⁰ Idem, nr. 40/1786, anexa 3.

²¹ Idem, nr. 50/1785, anexa 5.

²² Idem, nr. 42/1785, anexa 7.

²³ Idem, nr. 116/1786, anexa 8.

²⁴ M. Constantinescu, C. Daicoviciu, Șt. Pascu, *Istoria României, Compendiu*, București, 1969, p. 266.

Anexa 1 — Arh. Stat. Blaj, Colecția Haller, nr. 1/1784.

Anexa 2 — idem nr. 11/1784.

Anexa 3 — idem nr. 40/1785.

Anexa 4 — idem nr. 53/1785.

Anexa 5 — idem nr. 50/1785.

Anexa 6 — idem nr. 86/1785.

Anexa 7 — idem nr. 42/1785.

Anexa 8 — idem nr. 116/1786.

ANEXE

1:

Scrisoarea lui Iosif Haller din Cluj adresată contesei Anna Haller din Hegyfalú (R. P. Ungară), în care descrie mersul răscoalei în comitatele Hunedoara, Zarand și Alba, participarea țăranilor din comitatul Clujului la răscoală, atitudinea nobililor față de răsculați.

Den 19-ten X-bris an die Gräfin

...

Nun soll ich zum Beschluss die Unruhen dieses Landes schildern. Welch trauriges Bild! Nichts als Elend und Verwüstung. Der grösste Theil des Hunyader, Zarander und Weisenburger Comitats ist in eine allgemeine Zerstörung verwandelt, alle herrschaftlichen Häuser nicht nur ausgeblündert [sic], sondern verwüstet, die Dächer abgerissen, die Mauern [sic] abgebrochen. Ein solches Schicksal erfuhr auch ein Theil dieses Comitats benamtlich [?] die Toroczkaischen in den Thoroczkaischen Güttern wo sie mit entblösten Häubteren [sic] und Füssen vor der Grausamkeit deren unzähligen wüthenden Räubern flichten [sic] musten um ihr einziges Leben mit dem Verlust aller ihre Habseeligkeiten zu retten. Die Ursachen so eine [sic] wüthenden Aufruhr veranlasst, sind uns, die wir von den Gescheften des Landes entfernt Leeben unbekant. Wir wahren alle verloren, die wenige Hilfe des Militaires wahre unvermögend uns zu schützen. Wir sahen uns genöthiget, die Waffen zu ergreifen und uns und unsere Angehörige zu vertheidigen und zu beschützen. Nun aber hat unser gnädigster Monarche durch seine Väterliche Anordnung unsere Beschützung veranstellt, die Untersuchung der Quäle [sic] dieses Unheils anbefohlen und dadurch das Übel schon vermindert und unsere verschwundene Hoffnung ermuntert dass wir die vorige Ruhe wieder geniessen werden. Meine Feder ist all zu schwach f[ür] eine hinlängliche Schilderung von all jenen Drangsalen zu machen welche dieses unerhörte Unglück veranlasst hat. Der Himmel hat uns zwar beschützt, allein ein empfindsames Hertz leidet genug bey dem Anblick so vieler unschuldig Unglücklichen.

Ein Vorhang über dies traurige Bild...

... Haller Josef ötsémnek, 19-a X-b. 784

2:

Scrisoarea contesei Anna Haller din Hegyfalú (R. P. Ungară) trimisă contelui Gabriel Haller din Cluj, prin care cere știri în legătură cu răscoala lui Horea.

Monsieur le Comte Gabriel de Haller Chambellan de Sa M(ajesté) Imp(ériale) Royale et Apostol(ique) a Clausenburg par Vienne, Bude, Debreczin,

Hegyfalú, den 31-ten 10-ber 1784.

Lieber Neveu

...

Berichten Sie mich [sic] auch, ich bitte Sie recht schön, von denen Landes Unruhen, ob sich solche geben und ob auch die unserigen Bauern nicht unruhig sind.

Ihre Andworth sehnlichst erwartend gebleibe Derowahre Freudin Dienerin Gr. Haller.

3:

Scrisoarea contesei Anna Haller din Hegyfalú (R.P. Ungară) adresată contelui Gabriel Haller, prin care îl anunță că a primit știri neliniștitoare în legătură cu răscoala țăranilor din 1784. Vorbește despre stări similare și în Ungaria.

Liebster Neveu

Ich kan nicht begreifen, warum ich von Ihnen keine Andworth bekomme, da ich doch aus Dero Frau Schwester Schreiben ersehe, dass ihnen mein Brief schon zu Händen [sic] gekommen, ach liebster Vetter, schreiben Sie mir doch balt [sic]. Ich habe von verschiedenen Orthen die erschröcklichsten Nachrichten bekommen, des Schadens und der Grausamkeit so die gottlosen Wallachen in 7bürgen ausgeübet. Uns drohet auch Gefahr denn auch in Hungarn sind die Unterthanen schon an manchen Orthen stüzig, wollen keine Roboth und keine Steuer und Gabe prestiren. Der Salins ist von dem Hore entwicht [?] und streifet mit einigen seiner Banda jezt in Hungarn herum. Eben gestern kame ein Currens von Eisenburger Comitatz seines wegen auff dessen Kopf 100 Ducatten gesetzt sind, und eine Menge andere sind auch in Currens. Eben gestern erfahre von ein Comitatzs Officiante das hier in Eisenburger Comitatz 16 Rauber herum streiffen die man suchet, sie aber bisher noch nicht bekommen. Ich bitte Ihnen liebster Vetter haben Sie doch die Güte und Freundschaft vor uns und trachten Sie bald zur Berichtigung dessen um was ich Ihnen gebetten. Eudlich hat mein Sohn doch überlegt, das seine Reise dermalen ohnnöthig und auch gefährlich ist, ich mus ihn bey mir haben und erwarte ihm [sic] dieses Monath sicher zu mir. Ich brauche Trost und Hülfe, denn Gott weis, ob man in Fruh Jahre nicht auch von hier sich wirt flüchten müssen ...

Hegyfalu, den 8-ten Jenner 1785

Dero wahre Freundin und Dienerin verwittwete

Gräfin Hallerin

4.

Scrisoarea contesei Anna Haller din Hegyfalú (R. P. Ungară) trimisă contelui Gabriel Haller din Cluj, prin care cere ca actele, argintăria și hainele ce le posedă să fie trimise în Ungaria, de teama izbucnirii unei noi revolte în Transilvania.

Lieber Vetter,

Dero werthes Andworth Schreiben erhielte erst gestern. Ich danke Ihnen also hiemith von ganzen Herzen vor die Güte und Freundschaft so Sie so wohl mir als meinen Kindern hiemit anthun, das [sic] Sie die Verwaltung des Güthes über sich nehmen. Ja liebster Vetter wir sind jezt freyllich alle verwaist, allein Gott ist ja unser sammentlicher Vatter. Das selhe ich aus diesen auch, wie er vor uns sorget, dass er mir den Gedanken eingab, Ihnen wegen Verwaltung der Güter zu ersuchen. Bitte Ihnen auch hiemit neuerdings, die Sorge der Verwaltung in so lang als es Ihnen nur möglich zu führen. Dieweillen es aber heisset und allen Ansehen nach auch wirklich zu befürchten ist, das in Früh Jahre der Fewer villeicht wieder auf lodern möchte, so habe vor nöthig befunden sie uns hier nöthige Schriften, Silber und Kleyder bis hieher führen zu lassen. Bitte Ihnen also, alles was Famille Schriften sind, in Trügen eingepakt mit Ihren und meinem Pettschaft versigelter [sic] an ein sicheres Orth im Schloss, wann Sie noch da sind, depositiren, was aber Correpondenzn, Beambtn und Agentn Rechnungen, und Notatte von verschiedenen Geldempfang und gemachten Zahlungen des Seel[igen] Grafen betrifft, an Interessn Capitalien oder was immer es seys, auch alle Quittungen, Cartha Bian[c]a oder was dergleichen ist, nebst der Chatouille des seel[igen] Grafen, wie auch die besten Kleyder, verstehet sich was Gold Portir von Sommer Seiden Zeug oder von Sammet ist, nebst Tisch Zeug, Geld und Wäsche in Drügen eingepackter mit Ihnen, und meinem Pettschaft versigelter heraus zu schicken ...

Hegyfalú, den 18-ten Jenner 1785

Dero wahre Freundin und Dienerin

Gr[äfin] Hallerin

5.

Scrisoarea lui Franz Hinzinger din Hegyfalú (R. P. Ungară) adresată contelui Gabriel Haller din Cluj, prin care cere ca animalele și cerealele ce le posedă contesa-văduvă Haller în Transilvania să fie vindute, deoarece și în Ungaria se așteaptă tulburări.

Hegyfalva, den 4 Jenner 1785.

Hoch gebohrner Graff!

Insonders Hoch geehrtest gnädiger Herr,

Da Ihre Excellens wegen nothwendigen Geschäften an Euer Hoch Gebohren zu schreiben nicht so viel Zeit hat, so habe die Ehre Euer Hoch Gebohrnen auf Befehl Euer Excellens, um folgendes zu bitten.

Euer (sic) Excellens schmeichlen sich der Hoffnung, das der Herr Graff aus Freundschaft (sic) : ob gleich Hoch dieselben noch keine Rückantwort auf das Ansuchungs Schreiben wegen Übernahmen und Verwaltung der Güter erhalten :/ solche übernommen haben werden, da nun Euer (sic) Excellens ganz sicher in dieser Hoffnung leben, so erget Hochderoselben Ansuchen dahin, dass, da man hier zu Lande ebenfals von zu erwartenden üblen Zeiten und etwa sich ereignenden Unruhen starck zu reden anfanget, welches Feyer auch unser Siebenbürgen auf Frühjahr ergreifen könnte, so glaubten Euer (sic) Excellens vor gutt zu erachten, das der Herr Graf, die etwa in der Wütschaft nicht benöthigten alten Ochsen, alle Milch Küh, da die Beamten ohne dem ins Deputat versetzt werden missen, dann einigen nicht nöthige Weine oder Kuchl Vorrath, die fohrhandene Frücht (sic) bis auf das benöthigte Deputat als auch Hey, es mag schon gelten was es will, verkaufen möchten. Sollte sich noch ohnegedroschene Frucht befinden, so möchte der Herr Graf die Güte haben, solche also gleich [sic] drehschen zu lassen und verkaufen. Mit Ehesten werde ich kommen Euer Hochgebohrrnen auf Befehl Euer Excellens aufzuwarten [sic], bitte aber unterthänigst meine Dahinkunft geheim zu halten.

Der ich die Ehre habe nebst gehorsamsten Respect an die gnädige Gräfin, mich zu ferneren Gnaden unterthänigst zu recommandiren und geharre in allem Respect

Euer Hochgebohrrnen
gantz gehorsamster Diener

Franz Hintzinger

6.

Gabriel Haller din Cluj scrie contesei Anna Haller din Hegyfalva (R. P. Ungară) despre înfrângerea răscoalei țărănești din 1784 și totodată își exprimă teama pentru urmările unor noi tulburări ce se crede că vor izbucni.

An S[eine] [sic] Excellenz, verwittibte Gräfin von Haller a Hegyfalva
Hoch gebohrene Gräffin, gnädigste Tante!

...

Unsere Landes Unruhen sind zwar gehemmt, aber nicht ganz gestillet, die Königl[iche] Commission ist mit selben seit fünf Wochen beschäftigt, verheist uns eine zukünftige Ruhe. Der Himmel erfülle diese Verheissungen, aber viele Umstände lassen uns das Gegentheil befürchten.

...

Clausenburg den 30-ten Jänner 785

Euer Gnaden unterthänigster Diener und Neveu

G. Haller

7.

Scrisoarea contesei Anna Haller din Hegyfalva (R. P. Ungară) prin care cere lui Gabriel Haller din Cluj mai multe știri în legătură cu tulburările din Transilvania.

Hegyfalva den 14-ten Febr[uar] 1785

Hoch Gebohrrner Graff, liebster Neveu

Dero vom 30ten verfloffenen Monaths dattirtes erhalte erst mit letzter Post. Danke gehorsamst vor die Berichte so Sie mir in selben geben, und bitte mir verners [sic] Ihre Berichte sowohl in Betreff St. Pauls, als auch der Landes Ruhe und Unruhen wegen öfters zu schicken...

Dero wahre Freundin Gr[äfin] Haller

8.

Scrisoarea lui Gabriel Haller trimisă de la Tîrgu Mureș contesei Anna Haller din Hegyfalu (R. P. Ungară), prin care o anunță despre posibilitatea izbucnirii de noi tulburări.

An die verwittibte Gräfin Haller geb. Grasalkovich in Hegyfalu

. M[aros] Vasarhely den 17-ten X-ber[is] 1786

Hochgebohrne Gräfin,
Gnädigste Tante!

Die Nachrichten von dem Stande unseres Landes sind nicht ungegründet, denu die Pest regieret noch in der Gegend von Kronstadt, jedoch mit der Hoffnung, dass selbe sich nicht weiter erstrecken wird. Der Viechfall ist in unserer Gegend jedoch nicht stark. Die Hungersnoth lässt sich verspühren in den Gränzen, doch suchet man selbem vorzubeugen. Die Unruhen der Valachen sind zwar nicht ausgebrochen, man will aber glauben, dass selbe ausbrechen werden ...

Meiner Gräfin ...

G[abriel] Haller m.mp.

L'ÉCHO DE LA RÉVOLTE DE HOREA DANS LA COLLECTION DE DOCUMENTS HALLER

(Résumé)

Les auteurs présentent quelques lettres privées inédites provenant du fond Haller, des années 1784—1786, conservées dans les Archives d'État de Blaj. Elles communiquaient des informations regardant la révolte paysanne dirigée par Horea, Cloșca et Crișan (déroulement, attitudes, écho) et la perspective de nouveaux soulèvements paysans dans les années 1785—1786.

REFLECȚII PE MARGINEA UNEI COMEMORĂRI

„130 de ani de la apariția Gazetei de Transilvania (1838—1968)”

Trei instituții din Brașov (Comitetul județean pentru cultură și artă, Filiala Societății de științe istorice și Filiala Uniunii ziariștilor) au luat inițiativa să sărbătorească printr-o sesiune științifică jubiliară, cel puțin acum, dacă nu s-a făcut la timpul său (în 1938), aniversarea celui mai prestigios organ de presă ardelean. Gestul lor mai are un tîlc, nu lipsit de asemenea de importanță. Anume, el vrea să reînvieze tradiția culturală umanistă a Brașovului, profilat astăzi tot mai mult să devină un mare centru industrial. E adevărat că și în trecut acest oraș s-a remarcat prin deosebita lui însemnătate economică, dar a jucat totodată un rol de seamă și pe plan spiritual. El nu trebuie să renunțe nici astăzi la această misiune, mai ales că posedă bogate arhive, referitoare la istoria mai veche și mai nouă a întregului nostru popor.

Comunicările ținute la acel simpozion, menționat înainte, au fost publicate de curind într-un volum, toate axate pe tematica importanței Gazetei Transilvaniei. Iată lista lor, care se deschide cu două contribuții festive, datorate Acad. A. Oțetea (*Omagiu Gazetei*) și lui I. Ghiran (*Prefață*): *Primii colaboratori ai foilor de la Brașov*, de V. Netea; „*Gazeta Transilvaniei*” și *Unirea Principatelor*, de D. Berindei; *Date și fapte privind activitatea lui Iacob Mureșeanu la „Gazeta Transilvaniei” (1838—1877)*, de M. Gherman; „*Gazeta*” și *începuturile teatrului românesc în Transilvania*, de I. Moruș; „*Gazeta Transilvaniei*” *tribună de luptă pentru desăvîrșirea unității statale (1867—1877)*, de Șt. Petraru; *Dr. Aurel Mureșeanu și „Gazeta Transilvaniei”*, de M. Băltescu; „*Gazeta Transilvaniei*” și *Memorandul*, de E. Micu; *Cîteva aspecte privind procesele de presă ale „Gazetei Transilvaniei”*, de N. Bărbuță; „*Gazeta Transilvaniei*” în timpul primului război mondial și al desăvîrșirii statului unitar român, de I. Nicoară; „*Gazeta Transilvaniei*” 1919—1945, de I. Colan.

Din această enumerare rezultă că volumul de față nu cuprinde o analiză a rolului lui G. Barițiu la Gazeta Transilvaniei. Lacună greu de justificat. Căci nu numai că e întemeietorul ei, dar sub conducerea sa s-a remarcat aceasta în mod excepțional. Două culmi a atins „Gazeta” în lunga sa viață: în perioada 1838—1850 sub redacția lui Barițiu, cînd a reușit să devină un organ al tuturor românilor, din toate cele trei provincii ale țării noastre, și după 1884 cînd devine sub direcția lui Aurel Mureșeanu primul nostru cotidian din Transilvania. Nu se poate invoca în sprijinul acestei omiteri argumentul că activitatea redacțională a lui Barițiu la foile sale brașovene e mai cunoscută. Se găsesc în adevăr destule considerații în acest sens, dar ele urmează să fie completate, în special cu privire la aportul său la periodicul politic. Cu atît mai mult că rolul conducător al lui Barițiu la „Gazeta” (ca și la Foia pentru minte) nu se oprește la 1850. Oficial nu mai e decît un colaborator al redacției, în fond el continuă însă să fie *spiritus rector* al celor două organe publicistice. Să se citească seria articolelor referitoare la greutățile întîmpinate de ele după 1853, datorită în primul rînd reducerii numărului abonaților lor, prin apariția paralelă a Telegrafului român. Barițiu e cel care biciuiește atît inerția cititorilor cit și pe aceea a cărturarilor — colaboratori, ce lăsau toată povara presei române ardelenе numai pe umerii a două persoane¹. Să nu se uite, apoi, că cu pri-

¹ De la Arieșu, în *Gazeta Transilvaniei*, XVI (1853), nr. 11, p. 42—43; Din finutul Branului, *idem*, XVII (1854), nr. 36, p. 142—143; Zărnești, *idem*, XVIII (1855), nr. 98, p. 382, nr. 99, p. 386; Jurnalul politicu sau foi periodice pentru literatură?, *idem*, XX (1857), nr. 91, p. 367—368, nr. 92, p. 370—371, nr. 93, p. 376; Literatură. Cărți. Jurnale, în *Foia pentru minte*, XXII (1859), nr. 2, p. 16; Necasulu diurnalistice, în *Gaz. Trans.*, XXVII (1864), nr. 51, p. 208; Foile publice românești, *idem*, XXVIII (1865), nr. 49, p. 193—194, nr. 50, p. 197—198, nr. 51, p. 201—202.

lejul reapariției „Foi” în 1858, după o destul de lungă tăcere a acesteia (9 luni), tot el e acela care-i schitează programul². Rolul lui Barițiu, deși prins în atâtea treburi, sporește după 1860, adică după înlăturarea lui Bach și introducerea unui regim mai puțin apăsător în Austria, după cum rezultă din marele număr de articole ale sale până la mijlocul lui 1868. Numai atunci încetează sprijinul său, pentru a ușura puțin soarta „Gazetei”, întrucât colaborarea lui mai departe periclita însăși existența ei. Dar nu pentru multă vreme (cam pentru un an), ferindu-se în 1869 să publice doar articole de caracter politic. După 1871, îl vedem din nou îmbrățișând chestiuni spinoase, iar din a doua jumătate a lui 1873, aportul său la *Gazeta Transilvaniei* crește sensibil, ajungând în 1875 la nivelul dinainte. În 1876 și 1877 e cel care o conduce de fapt, după cum se destăinuiește Barițiu mai tirziu și nu avem nici un temei să ne indoim de spusele lui³. Cu atât mai mult că ele sînt confirmate chiar de A. A. Mureșanu⁴, ce deținea date precise de la tatăl său, adică de la Aurel Mureșanu.

Contribuția lui Barițiu la presa brașoveană pe care a întemeiat-o ar fi trebuit să fie chiar punctul de plecare al tematicii dezbătute la sesiunea din orașul de la poalele Timpei. Ea ar fi deschis calea unei viziuni de ansamblu a evoluției *Gazetei Transilvaniei*, care să detecteze atît permanențele cit și aspectele sale particulare, legate de diferitele momente străbătute. Continuitatea ei e indiscutabilă, aceleași coordonate fiind la baza „Gazetei” de la început pînă la sfîrșit — e unul din temeiurile principale ale succesului său — datorită faptului că în linii mari nu se schimbă condițiile de viață ale poporului nostru în fosta monarhie austriacă. Există însă în cadrul ei diferențe de la epocă la epocă, care se răsfrîng atît în orientarea politică a *Gazetei Transilvaniei* cit și în tehnica sa redacțională. De aici deosebirile întîlnite în cursul său: în caracterul mai mult sau mai puțin combativ, în problemele tratate, în felul cum a fost organizat materialul, în formatul ziarului, în ce privește colaboratorii lui stabili. Acest aspect a fost sesizat în unul din volumele jubiliare anterioare — în cel din 1908 —, dar în mod cu totul insuficient, reducîndu-se numai la indicarea sumară a subiectelor tratate de-a lungul timpului.

Urmărirea transformărilor prin care a trecut „Gazeta” ne dă totodată posibilitatea să cuprindem mai bine progresul său incontestabil, cu toate greutățile prin care a trecut, ce uneori au silit-o, vremelnice, să-și oprească mersul înainte sau chiar să dea puțin înapoi. Foaia pentru minte, suplimentul său literar, a fost în această privință mai puțin norocoasă, căci nu mai reușește în a doua ei perioadă (1850—1865) să atingă nivelul dinainte de revoluție. *Gazeta Transilvaniei*, în schimb, triumfă în cele din urmă și crește frumos, mai ales în ultima sa etapă înainte de primul război mondial. Perspectiva istorică ne-ar putea apropia și de problema cauzelor — obiective și personale — ale perenității sale atîta vreme. Din cîte foi românești au mai apărut în secolul trecut și la începutul celui de față în Transilvania — *Telegraful român*, *Concordia*, *Albina*, *Federațiunea*, *Luminătorul*, *Observatorul*, *Tribuna*, *Drapelul*, *Lupta*, *Românul* etc. — „Gazeta”, cea mai veche dintre ele, e singura care reușește să supraviețuiască mai bine de un veac. Ceea ce trebuie să ne dea deosebi de gîdit este faptul că izbutește să se afirme chiar față de o publicație concurentă redutabilă, cum a fost *Tribuna* de la Sibiu, care s-a bucurat de colaborarea unor scriitori excepționali ca Slavici și Coșbuc. În cele din urmă, nu *Tribuna*, cu toate marile ei merite, e cea care a persistat, ci *Gazeta Transilvaniei*.

În sfîrșit, o asemenea viziune evolutivă ne oferă și cele mai favorabile premise pentru valorificarea aportului redactorilor săi principali. S-ar fi evitat astfel supraaprecierea lui Iacob Mureșanu — cel care a condus periodicele brașovene în perioada 1850—1877 — carența ce ridică cele mai multe rezerve, datorită unor intrusiuni subiective, inevitabile totdeauna cînd sînt la mijloc elemente personale. Iacob Mureșanu a fost, fără îndoială, o figură onorabilă în istoria poporului român din Transilvania, al cărui nume rămîne legat de cîteva episoade

² „Foaia” și *carturarii noștri*, *idem*, XXI (1858), nr. 16, p. 63—64, nr. 17, p. 67—68, nr. 20, p. 80.

³ La începutul lui 1876, declară el, numărul abonaților „Gazetei” scăzuse la 280. Cum Iacob Mureșanu era înfrînt de suferințe fizice și psihice din cauza adversității împrejurărilor și oamenilor, Barițiu a sărit în ajutorul lui reușind pînă în noiembrie 1877 să ridice numărul abonaților la peste 800. *Să se facă lumină*, în *Observatoriul* III (1880), nr. 70, p. 277.

⁴ „Către anii 1870 puterile spirituale ale lui Iacob Mureșanu începură să scadă, slăbirea memoriei, dureri de cap și de dinți și alte neplăceri îl nelinișteau la lucru. Acestea se agravară în anul 1875, astfel că trebui să predea redacțiunea „Gazetei” lui Simion M. Mărgineanu și Gheorghe Barițiu, care în anii din urmă scrisese și ajutase foarte puțin la redactarea „Gazetei”. A.A.M. *Iacob Mureșanu 1812—1887. Album comemorativ*, Brașov, 1913, p. 49.

remarcabile din viața sa (salvarea „Gazetei” și „Foi”, curajul dovedit de mai multe ori față de ingerințele stăpînirii, apologia unei universități românești); dar el n-a fost o personalitate de mină iniția, cum vrea să ne sugereze M. Gherman în articolul său din acest volum, ci numai un bun secundant al lui Barițiu. Ceea ce, în modestia și marea sa onestitate, era oarecum conștient.

Dovezile pe care le aduce M. Gheman în sprijinul unei imagini mărite a celui de al doilea conducător, în ordine cronologică, al Gazetei Transilvaniei sînt în genere foarte discutabile. Informația vagă a redacției foilor brașovene din 1843, „că pe anul viitor va avea la Nrii Gazetei de joia și colaborator cu leafă”⁶, nu ne îndrituiește să socotim că acesta a fost tocmai Iacob Mureșeanu. Excluz n-ar fi, însă trebuie dovezi, pe care ni le poate da nu citarea altor aserțiuni fără acoperire, ci numai cercetări de arhivă. În tot cazul, Barițiu n-a dat niciodată vreo indicație în acest sens, menționînd doar pe Andrei Mureșeanu ca fiind colaborator al redacției⁶. Nu se poate, apoi, accepta în totul afirmația că dansul Romana — coregrafia și muzica sa — ar fi numai opera lui Iacob Mureșeanu. Știm din mai multe surse că la alcătuirea lui a colaborat în mod substanțial și Ștefan Emilian⁷. Mai departe, e greu de conceput că o serie de cărturari de seamă ca Cipariu, Bărnăuțiu, Barițiu, Papiu Ilarian ș. a. să se fi adresat lui Iacob Mureșeanu, „ca unui adevărat critic literar”, supunîndu-și „scerile lor criticii sale, cu rugămintea de a le aprecia și modifica”⁸. I-au cerut sigur părerea ca redactor, nu însă în sensul că așteptau tocmai de la el — care avea un stil greoi, îmbîcsit, enfatic și foarte latinizat — să le îmbunătățească textul⁹. Mărturia unui cărturar mai minor ca I. Axente Sever nu poate constitui un argument cu o valabilitate mai largă. Cu reticențe trebuie privită și mențiunea despre colaborările din Principate, pe care și le-ar fi asigurat Iacob Mureșeanu¹⁰. Lipsesc și în această privință dovezi bine întemeiate. Periodicele brașovene publică după revoluție puțin material inedit de acolo și nu din cel mai valoros. Primează cu totul reproducerea. Nu numai că „Foaia” și „Gazeta” nu se mai bucură de colaborarea asiduă a autorilor de peste Carpați, dar ele nici nu mai sînt citite în Muntenia și Moldova, după cum se poate constata din listele de abonați tipărite după 1850¹¹. Din aceleași cataloage se poate vedea că pînă și numărul abonaților lor din Transilvania lăsa de dorit. Cifra lor mai mare în 1861 a fost cu totul excepțională, determinată de întorsătura politicii austriace atunci; în medie numărul lor după revoluție nu trece de 350, ba după 1870 el cade și mai jos.

Ar mai fi de discutat și alte afirmații din acest volum închinat Gazetei Transilvaniei. Nu însă de caracter principal, ci numai cu privire la unele amănunte. Sînt cîteva date din cuprinsul lui, care implică rectificări și completări. Din lipsă de spațiu, ne referim doar la două articole, dată fiind importanța subiectelor tratate de ele: la cel al lui V. Netea și la cel al lui D. Berindei. Începem cu primul, consacrat colaboratorilor foilor brașovene, remarcabil altfel prin bogăția, caracterul fluent și chiar captivant al expunerii sale, datorită mai ales faptului că a folosit metoda fericită de a întregi informațiile directe cu indicații inedite luate din corespondența acestor autori cu Barițiu. Iată cîteva observații ce i se pot aduce. Mai întîi nu de la I. Rusu, ci de la V. Pop și T. Cipariu a primit Barițiu impulsul primordial în ce privește interesul său pentru creația populară. Înaintea aceluia, cu cel puțin o jumătate de an, cel din urmă făcuse un frumos apel în favoarea strîngerii de produse folclorice. În materie de limbă, poziția modernă a lui Barițiu a fost inițial determinată, în primul rînd, nu de V. Pop ci de Cipariu — el e mentorul lui filologic — acesta distingîndu-se în 1838 printr-o concepție plină de bun simț. E curios, apoi, că V. Netea, care reproduce un frumos sonet al lui Cipariu — realmente o piesă de antologie — nu-l prețuiește cum se cuvine, declarînd că „nu se ridică la un nivel artistic”. De asemenea, Vasici e tratat cam vitreg. Opera sa e, în adevăr, modestă, dar raportată la epocă și loc nu e chiar lipsită de orice valoare. Sînt unele fragmente

⁶ Către cititorii Gazetei de Transilvania, în *Gaz. Trans.*, VI (1843), nr. 93, p. 370.

⁷ Foaia pentru minte, VII (1844), nr. 46, p. 364 notă.

⁸ Romana. Epoca și istoricul acestui dans, în *Gaz. Trans.*, 1941, nr. 30.

⁹ 130 de ani de la apariția Gazetei de Transilvania, 1969, p. 82.

¹⁰ Cf. A.A. Mureșeanu, *op.cit.*, p. 56.

¹¹ 130 de ani de la apariția Gazetei de Transilvania, p. 82.

¹² Datorită atît cenzurii cît mai ales conflictului ce izbucnește pe față, în 1855, între cărturarii ardeleni și cei de dincolo de munți, în special cei moldoveni, din cauza problemei limbii literare, despre care avem ecouri concludente în Foaia pentru minte.

autobiografice ale acestui prim eseist român ardelean, care pot impresiona și astăzi. Mai departe, V. Netea deși e preocupat să dea cât mai multe și mai ample indicații despre primii colaboratori ai periodicelor cercetate, acestea nu sînt totdeauna exhaustive și exacte. Unele bucăți, semnalate ca fiind reproduceri, au fost publicate pentru prima dată în „Foaia” (de exemplu scrisoarea despre limbă, sub titlul *Domnule Redactor!* a lui Negruzzi, ca și *Mărturisire* a aceleiași) și invers, unele, socotite ca prime apariții, sînt retipăriri după alte periodice (cazul a trei articole ale lui Seulescu, semnalate de autor la p. 46). Nu toate identificările sale sînt juste: poezia *Pruncul și bătrînul* nu e a lui Heliade, ci o traducere după poeta franceză Ségalas Anaïs, iar *Meditațiile pe ruinele Celății Neamțului* trebuie mai de grabă atribuite lui N. Istrate. Indicațiile bibliografice date nu respectă normele obișnuite în materie; or e nevoie de acurateță și în acest domeniu.

Contribuția următoare a lui D. Berindei, închinată atitudinii Gazetei Transilvaniei față de Unirea Principatelor, dă pentru prima dată informații aproape complete asupra acestei teme¹². Păcat că autorul n-a inclus în comunicarea sa — cu o singură excepție¹³ — și materialul din Foaia pentru minte de după revoluție, care deși nu e atît de bogat ca cel din „Gazeta”, cuprinde și el referințe concludente în ce privește simpatia arătată de conducerea celor două periodice românești ardelen, cauzei unirii Moldovei și Munteniei. „Foaia” reproduce, după „Zimbrul”, încă din 1856 două articole în favorul unirii lor: al lui D. Gusti (nr.3) și al lui N. Scriban (nr. 23—24, 25—26). De asemenea ia și ea parte la sărbătorirea reîntoarcerii căpitanului G. Filipescu, republicind atît darea de seamă despre banchetul dat lui (nr. 22, luată tot după „Zimbrul”) cit și o poezie ce i-o închină G. Sion (nr. 22, redată după „Steaua Dunării”). Revista brașoveană retipărește, apoi, o parte din documentele premergătoare Unirii (cu privire la Divanul ad-hoc¹⁴ la căimăcămie¹⁵, la convențiunea de la Paris¹⁶), ca și cele referitoare direct la ea: tratatul din 1859 încheiat între marile puteri¹⁷, legea electorală pentru Principate¹⁸, ecoul favorabil al alegerii lui Cuza în străinătate¹⁹, deschiderea lucrărilor Comisiei centrale²⁰, cinci proclamații ale lui Cuza²¹, firmanul lui de întărire²². Mai sînt consemnate: o adresă de felicitare către Cuza din partea corpului didactic moldovean²³, un ordin de zi al unui general către armata munteană²⁴ și un fragment din constituția proiectată de Comisia centrală din Focșani²⁵. Tot în „Foaia” se găsește și un articol de Iacob Mureșanu, după o revistă germană, consacrat domnitorului Principatelor Unite²⁶. Îndrăzneala redacției merge acum pînă acolo încît reproduce o poezie (schimbîndu-i doar puțin titlul) din „Zimbrul” închinată unirii, cuprinzînd elogii și indemnuri către Cuza, sub pretextul — o adevărată batjocură la adresa inteligenței cenzurii austriace — că vrea să vadă „ce limbă poartă poezii de acolo”²⁷.

În tot cazul, scăpările mărunte existente nu știrbesc valoarea acestei opere comemorative, care cuprinde destule informații noi și valoroase, cum sînt îndeosebi cele absolut inedite, comunicate de regretatul I. Colan, referitoare la ultima perioadă a ziarului brașovean. Față

¹² S-ar mai putea totuși releva în Gazeta Transilvaniei din 1859 și următoarele știri, cu privire la situația din România, la rubrica *Țara Românească și Moldova*, nr. 3, 10, 20, 22, 24, 26, 37, 39.

¹³ E vorba de articolul *Delatarea mai de aproape a decursului alegerii domnului Principatelor Alexandru Ion Cuza*, de Dămb. („Foaia” 1859 nr. 7, p. 51—52, nr. 8, p. 59), care nu e însă opera unui corespondent al revistei brașovene, ci o reproducere după *Steaua Dunării*, IV (1859), nr. 26, p. 97—98.

¹⁴ *Foaia pentru minte*, XX (1857), nr. 1, p. 2—4.

¹⁵ *Idem*, nr. 2, p. 7.

¹⁶ *Idem*, XXI (1858), nr. 26, p. 161—162.

¹⁷ *Idem*, XXII (1859), nr. 2, p. 9—13, nr. 3, p. 17—19.

¹⁸ *Idem*, nr. 3, p. 19—21.

¹⁹ *Idem*, nr. 10, p. 78—79.

²⁰ *Idem*, nr. 18, p. 138—139.

²¹ *Idem*, nr. 5, p. 37—38, nr. 6, p. 44—45, nr. 6, p. 45, nr. 6, p. 46—47, nr. 6, p. 47—48.

²² *Idem*, nr. 34, p. 266—267.

²³ *Idem*, nr. 7, p. 53.

²⁴ *Idem*, nr. 6, p. 45—46.

²⁵ *Idem*, nr. 39, p. 304—305, nr. 40, p. 313—316.

²⁶ *Alexandru Ioan (Cuza), domnului alesu alu Moldovei și României*, *idem*, nr. 8, p. 62—63.

²⁷ G. Nichitachi, *Poezie. Resunetulu. Iași 1859*, *idem*, nr. 15, p. 115—116.

de celelalte două volume jubiliare anterioare, din 1888²⁸ și 1908²⁹, consacrate Gazetei Transilvaniei — bazate mai ales pe evocarea de amintiri personale, felicitări și alte mărturii ocazionale — cel de astăzi se distinge prin caracterul său mult mai științific, remarcându-se și prin frumoasa sa prezentare grafică, cu numeroase fotografii și facsimile ilustrative. E un bun început la Brașov, ce merită continuat, punind în mai mare măsură la contribuție acel tezaur documentar care e Arhiva Mureșenilor. De aceea, prelucrarea ei științifică, astfel ca să fie cit mai accesibilă cercetătorilor, urmează să constituie o sarcină de bază a forurilor culturale locale.

GEORGE EM. MARICA

RÉFLEXIONS EN MARGE D'UNE COMMÉMORATION
„130 ans de l'apparition de Gazeta de Transilvania (1838–1968)”

(Résumé)

Commentaires concernant le volume d'études publiés en 1968 à Brașov, à l'occasion de la 130-ième anniversaire de l'apparition de la Gazeta de Transilvania (Gazette de Transylvanie), le premier en date des journaux roumains de cette province. On constate l'absence d'une analyse et d'une appréciation du rôle joué par G. Bariț, son fondateur, qui a dirigé cette publication entre les années 1838–1850, continuant à être, même après cette date, son *spiritus rector*. Si cette lacune était comblée, on aurait une meilleure vue d'ensemble sur l'évolution de la „Gazette” et partant on pourrait mieux saisir les aspects divers des différentes époques de son existence, en même temps que ses permanences. De cette manière, les progrès réalisés jusqu'à la première guerre mondiale seraient plus évidents. On aurait pu également s'approcher des causes de sa pérennité. Car c'est l'unique périodique qui a réussi s'affirmer d'une façon durable et en bonnes conditions jusqu'en 1948. On examine ensuite de près, trois des contributions de ce volume, en les complétant, étant donnée l'importance des sujets traités.

²⁸ În amintirea aniversării a cincizecea a „Gazetei Transilvaniei” 1838–1898.

²⁹ *Gazeta Transilvania*, I, XXI (1908), număr jubilar.

EXPOZIȚII INDUSTRIALE ÎN TRANSILVANIA ÎNAINTE DE 1848

În Transilvania înainte de 1848 era predominant modul de producție feudal. În industrie era generalizată mica producție de mărfuri, încâtușată în regulile anacronice de breaslă, iar în agricultură, care era preponderentă în cadrul modului de producție, erau determinante relațiile de producție moșier-iobag¹.

Este însă de netăgăduit că la sfârșitul sec. XVIII și începutul sec. XIX apar germenii capitalismului, atât în agricultură cit și în industrie². În agricultură s-a încercat să se asigure sporirea producției de mărfuri nu prin introducerea unor metode noi de gospodărire, mai raționale (folosirea mașinilor, aplicarea unor noi metode de muncă, introducerea unor culturi noi, folosirea muncii salariate), ci sporirea robotei și ocuparea pământurilor iobagilor³. Caracterizând situația industriei, trebuie să amintim că, deși începând cu deceniul al 3-lea al sec. XIX numărul manufacturilor a crescut, sistemul de breaslă a rămas dominant. Paralel cu cristalizarea și dezvoltarea germenilor capitalismului apare și burghezia care propaga idei progresiste ce militează pentru încetățenirea unor forme de producție, de gospodărire corespunzătoare unei noi orînduirii sociale.

În acest context expozițiile (industriale, economice, de produse meșteșugărești) organizate în Transilvania înaintea anului 1848 reprezintă fenomene însoțitoare și consecințe ale acelor mișcări și tendințe orientate spre dezvoltarea industriei, care au fost inițiate de corifeii dezvoltării burgheziei, prin activitatea lor literară, publicistică și practică, mai ales din deceniul al treilea al secolului XIX⁴.

Prima asociație industrială a fost constituită la Brașov. Acest lucru nu este întimplător, căci Brașovul în acea vreme era unul din cele mai importante centre comerciale și economice din Transilvania. Într-un scurt timp au fost elaborate statutele asociației industriale, care au fost înaintate spre încuviințare autorităților orașului Brașov⁵. Membrii Magistratului și Centumviratului au primit proiectul cu satisfacție⁶.

Asociația industrială și-a început activitatea oficială în 1842, cu 147 membri ordinari și 2 membri de onoare⁷. Scopul era facilitarea și promovarea dezvoltării industriei, punerea de sfaturi practice la dispoziția membrilor. Putem aprecia ca pozitiv din activitatea asociației industriale, pe lângă altele, și faptul că primea ca membri și pe meșteșugarii din bresle. În 1842

¹ Imreh István, *Az erdélyi manufaktúrákpar munkásairól a XIX. század első felében*, în Csetri Elek-Imreh István-Benkő Samu, *Tanulmányok az erdélyi kapitalizmus kezdeteiről*, București, 1956, p. 45.

² *Din istoria Transilvaniei*, vol. I, București, 1963, p. 297–316.

³ Csetri Elek, *Gépek és korszerű mezőgazdasági eszközök meghonosítása a zsigóbi Wesselényi uradalomban 1848 előtt*, în Csetri-Imreh-Benkő, *op.cit.*, p. 8.

⁴ Cea dintîi expoziție industrială din Europa a fost organizată în anul 1791, în Hradul din Praga. În 1798 a fost organizată la Paris prima expoziție industrială din Franța. În Austria între anii 1800 și 1849 s-au organizat 131 expoziții de produse industriale, majoritatea de către asociațiile și comisiile de promovare a industriei. Expoziția de la Viena din 1835, ca și următoarele, din anii 1839 și 1845, au fost organizate de statul austriac. Din expozițiile desfășurate pe teritoriul german mai amintim pe cea de la Berlin în 1804, apoi expoziția de la Drezda în 1842. Cea dintîi expoziție industrială maghiară s-a deschis la Pesta în 1842.

⁵ Arhivele Statului Brașov, Fondul Actele Magistratului Brașov, Doc. nr. 4127 din 20 decembrie 1841.

⁶ Ibidem, Doc. nr. 521 din 14 februarie 1842.

⁷ *Satellit des Siebenbürger Wochenblattes*, nr. 100 din 15 decembrie 1842, p. 240.

a luat ființă Asociația industrială și la Sibiu. Scopul și inițiativele sale practice corespundeau scopurilor și inițiativelor asociației industriale brașovene.

O preocupare meritorie a acestor asociații era și organizarea de expoziții industriale. Prima expoziție de acest fel, după o pregătire serioasă, a fost organizată în 1843.

Vestea organizării primei expoziții industriale a trezit un ecou deosebit de favorabil în presa contemporană din Transilvania, deoarece, citindu-se exemplul statelor avansate din punct de vedere industrial, organizarea expozițiilor era privită ca un factor cu mare rol în posibilitățile dezvoltării industriale.

În cele ce urmează vom da câteva excerptări din coloanele presei transilvănene în care se vorbește despre rolul, foloasele etc. expozițiilor industriale. Într-un număr din *Gazeta de Transilvania* putem citi următoarele: „Asemenea produceri să nu le socotească cineva un ce de jos, căci ele sînt în vremile noastre recunoscute de cel mai ager îndemn spre înaintarea industriei noastre”⁸. Un articol din *Siebenbürger Wochenblatt* scria: „Toate țările în care activitatea industrială a ajuns pe o însemnată treaptă de înflorire demonstrează că expozițiile industriale sînt prin excelență potrivite pentru a da imbold pe mai departe sirguinței și îndeminării meșteșugarilor și manufacturierilor. Anglia, Franța ... își datorează înflorirea industrială în alte împrejurări, favorabile — în bună măsură expozițiilor lor industriale”⁹.

În legătură cu foloasele concrete ale expoziției de produse industriale, presa arată că, cu ocazia expozițiilor, sînt adunate la un loc diverse produse industriale, astfel că, pe de o parte, publicul are posibilitatea de a-și forma o imagine de ansamblu asupra industriei autohtone, asupra produselor industriale fabricate în țară, iar pe de altă parte expozițiile constituie un bun prilej ca producătorii să-și prezinte fabricatele unei bogate clientele¹⁰.

Vizitatorii expozițiilor ajung să cunoască în întreaga lor bogăție calitatea excelentă a articolelor industriale autohtone, putînd face propuneri corespunzătoare pentru reducerea cheltuielilor de fabricație, pentru îmbunătățirea produselor: „... căci numai pe baza unor date sigure se pot elabora propuneri chibzuite referitoare la îmbunătățirile necesare anumitor produse, pentru ca acestea să corespundă mai bine menirii lor și cerințelor clientelei, propuneri referitoare la lărgirea necesității în unele ramuri industriale, la practica lor mai plină de elan și mai puțin costisitoare”¹¹.

Articolele apărute atrag atenția în repetate rînduri că expozițiile de produse industriale trezesc dorința și înclinația meșteșugarilor de a imita exemplele demne de urmat, „... de a trezi prin expoziția industrială, în cei care se preocupă de industria noastră, ... spiritul de încredere și năzuința de a se perfecționa”¹².

Se subliniază în articolele apărute și ideea că, datorită marelui număr de vizitatori, crește cerința pentru produse industriale văzute, se lărgeste piața. Mulți consideră aceasta drept principal scop al expozițiilor de produse industriale. „După cum am observat mai sus, — citim în *Siebenbürger Bote* — unul din principalele scopuri ce și-a propus asociația prin expoziția industrială este de a prezenta în cercuri mai largi industria autohtonă și produsele meșteșugărești, spre a putea spori cerința pentru aceste produse, spre a se putea lărgi piața de desfacere”¹³.

Deseri apare în presa vremii iluzia că rezultatele pozitive deosebit de prețioase ale expozițiilor industriale vor da posibilitatea ca Transilvania să nu exporte materie primă în Austria și apoi să o recupere în stare finită la prețuri exorbitante, ci să prelucreză această materie primă în fabricile de pe teritoriul țării. „Scopul acestor înfățișări, cum am zis, este înaintarea industriei patriotice, și pe lângă aceasta se mai nădăjduiește și un alt rezultat foarte dorit, adică acea poziție a noastră, de a nu mai fi siliți să ne trimitem c. p. lină la Viena și mai departe ca să ne facă din ea postav, pe care apoi să-l cumpărăm cu două-trei prețuri”¹⁴.

⁸ *Gazeta de Transilvania*, nr. 128 din 1844.

⁹ *Siebenbürger Wochenblatt*, nr. 78 din 27 septembrie 1844, p. 341. Cf. Molnár Miklós, *Az iparfejlesztés kérdése Erdélyben 1848 előtt*, București, 1957, p. 153.

¹⁰ *Der Siebenbürger Bote*, nr. 75 din 22 septembrie 1843, p. 603. Cf. Molnár Miklós, *op.cit.*, p. 154.

¹¹ *Idem*, nr. 21 din 15 martie 1847, p. 83. Cf. Molnár Miklós, *op.cit.*, p. 154.

¹² *Satellit des Siebenbürger Wochenblattes*, nr. 52 din 29 iunie 1843, p. 225. Cf. Molnár Miklós, *op.cit.*, p. 155.

¹³ *Der Siebenbürger Bote*, nr. 76 din 26 septembrie 1843, p. 611. Cf. Molnár Miklós, *op.cit.*, p. 155.

¹⁴ *Gazeta de Transilvania*, nr. 182 din 28 decembrie 1844. Cf. Molnár Miklós, *op.cit.*, p. 156.

Spre a se fundamenta însemnătatea expozițiilor industriale, sînt citate în presa vremii păreri conform cărora avantajele expozițiilor industriale constau în primul rînd în putința ca participanții să-și confrunte propriile lor produse cu cele străine. Cel mai slab învață de la cel mai puternic, tinerii de la bătrîni, cei mai mici de la cei mai mari, dar și invers, deoarece în munca oricui pot exista anumite părți pozitive, dar și negative¹⁵.

În 1843, la prima expoziție industrială brașoveană au participat 80 de expozanți, mai ales meșteșugari breslași și manufacturieri din Brașov. În darea de seamă asupra acestei prime expoziții, publicată în *Satellit des Siebenbürger Wochenblattes*, autorul articolului își spune părerea despre cele văzute. Aflăm de aici că dintre toate lucrările de tîmplărie laude speciale au meritat acelea ale lui Schneider, Copony, Rehner, Kraft și Porr junior. Dintre căldărari au expus următorii meșteri: Rothenbacher, Teutsch și Greff. Lucrările țesătorilor Stiehler, Kraft, Gealtz, Thomas, Günther, Pistbauer s-au distins mai ales prin coloritul lor deosebit de frumos. Decoratorii Hoffmann, Schwozile, Wittig, cu obiectele lor lucrate cu gust, pot să concureze cu oricare decorator din străinătate. Păturile făcute de Kramner junior, instrumentele expuse de Karl Sindel sau lucrările funarului Artz au fost toate desăvîrșite. Mare senzație a făcut ceasul expus de Biró, de construcție Anker, cu capac dublu, cu așezare orizontală și prevăzut cu pendulă de concentrație și cu un sistem de bătaie din sfert în sfert de oră. Un loc important l-au ocupat obiectele lucrate din aur și argint ale meșterului Resch. Corzile de vioară și chitară ale lui Legradi, uneltele ieftine de bătut monedă ale lui Teutsch, butoaiele făcute de P. Artz au demonstrat capacitatea de a rezista la concurență. Se mai menționează mătăsurile naturale lucrate de P. Lange, lucrările în piele ale maestrului Furrmann, harnașamentele făcute în atelierul lui Sindel, vesela pentru masă a lui Fleischer, cărțile de joc ale lui D. Reich. Autorul articolului înregistrează cu bucurie că cleiul, care pînă acum nu se fabrica la Brașov, a apărut la expoziție ca articol industrial¹⁶.

La această expoziție s-au prezentat cu produsele lor nu numai atelierele breslelor, ci și manufacturile. Au avut mare succes luminările din fabrica lui Schodersberger. Stofele de lînă de la fabrica din Zărnești — proprietatea lui Janovitsch — erau atît de frumoase și bune, încît puteau să concureze orice fel de marfă din străinătate. Se menționează că această fabrică ar putea satisface atît cantitativ cit și calitativ piața internă¹⁷.

Publicul din Brașov a primit cu bucurie prima expoziție industrială. Atît vizitatorii cit și cei care au expus întrezăreau o posibilitate de progres, de dezvoltare. Părerea unanimă era că rezultatele au depășit așteptările. Foarte mulți și-au adus mărfurile după deschiderea expoziției, entuziasmați fiind de succesul ei. Obiectele frumoase, de bună calitate s-au vîndut pe loc. Dintre expozanți mulți au primit laude¹⁸. „Se poate spune că imaginea de ansamblu a acestei prime expoziții este îmbucurătoare și surprinzătoare”¹⁹ — afirmă unul dintre articolele din *Satellit des Siebenbürger Wochenblattes*. Publicul a avut ocazia să cunoască lucrările meșterilor, iar dintre expozanți foarte mulți au obținut comenzi importante²⁰, fapt care a dus la intensificarea circulației mărfurilor. În ce privește meșterii, ei au avut posibilitatea să cunoască și lucrările altor specialiști, iar comparația cu ale lor proprii avea un efect stimulator, pentru ca mărfurile să devină mai frumoase, mai bune, mai ieftine²¹.

Prima expoziție industrială din 1843 a fost urmată în 1844 de cea de a doua. Pe baza experienței acumulate cu ocazia celei dintîi, aceasta a fost mai temeinic organizată. La începutul anului se publică două anunțuri în care meseriașilor li se atrage atenția să-și pregătească din timp produsele destinate expoziției. Se accentuează în mod special ca toți meseriași, toate breslele din Transilvania să participe, pentru ca atît meșterii, cit și publicul să cunoască produsele meșteșugarilor, ale breslelor și fabricantilor din Transilvania. O dovadă a bunei organizări este și dispoziția luată ca proprietarii să întocmească o listă a tuturor obiectelor ce urmează să fie trimise, listă în care să figureze și numele lor, adresa exactă, denumirea obiectului trimis, precum și prețul exact în cazul că este de vînzare. Costul transportului cade în seama proprietarului, la fel și răspunderea pentru integritatea obiectului

¹⁵ *Siebenbürger Wochenblatt*, nr. 25 din 27 martie 1845, p. 113. Cf. Molnár Miklós, *op.cit.*, p. 157.

¹⁶ *Satellit des Siebenbürger Wochenblattes*, nr. 52 din 29 iunie 1843, p. 225.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*. Cf. Molnár Miklós, *op.cit.*, p. 152.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Siebenbürger Wochenblatt*, nr. 78 din 28 septembrie 1843, p. 77.

²¹ *Satellit des Siebenbürger Wochenblattes*, nr. 52 din 29 iunie 1843, p. 225.

în timpul transportului. Dacă obiectul este vindut, proprietarul își poate ridica banii la corporația meșteșugarilor²².

Ca și prima, cea de a doua expoziție industrială de la Brașov s-a ținut în sălile corporației, în zilele de 4–10 iunie. Participarea era scutită de taxe. Despre cei ce au expus știm puține lucruri. Presa contemporană afirmă că mărfurile expuse au fost mai puține cantitativ, dar mai corespunzătoare calitativ și mai variate decât la prima expoziție. Însăși organizarea și prezentarea expoziției a fost mai bună, obiectele frumoase și cu gust aranjate. Știm că dintre pielari au expus cureaua, pantofarii și mănușarii. Rotarii, tâmplarii, dogarii, arămarii, turnătorii de clopote, funarii și-au expus cele mai bune mărfuri. Dintre mărfurile de lină și pinzeturi se amintesc în mod special covoarele de lină făcute la fabrica de la Zărnești a lui Janovitsch, apoi vasele de faianță, de la Batiz și cele făcute în fabrica Fleischer de la Brașov. Se mai menționează produsele de tutun ale fabricii Miess și, în mod special, vasele și statuetele de ceară ale fabricii de stearină din Sibiu. La această expoziție au apărut și brutarii cu produsele lor.

Majoritatea obiectelor expuse s-au vindut²³. „În afară de faptul că și-au vindut mărfurile, meșterii au încheiat bune afaceri încă din primele zile, mai ales țesătorii, blănarii și pantofarii au obținut comenzi mari”²⁴, observă presa vremii vorbind despre rezultatele expoziției.

Faptul că printre unitățile care s-au prezentat la cea de a doua expoziție găsim nume care apăruseră și la prima, cum este industria lînei din Zărnești sau fabrica de stearină din Sibiu, dovedește că aceste fabrici se dezvoltă, produsele lor sînt variate și deci în fiecare an pot să apară la expoziții cu produse mai frumoase și mai bune.

Cea de a treia expoziție industrială de la Brașov a avut loc între 21–28 mai 1845 la sediul corporației meșteșugarilor. Un mare progres față de expoziția din anii trecuți s-a înregistrat la materialele din bumbac și cîneapă expuse de P. Meltzer, Gh. Witting și K. Seuler. Conform dării de seamă asupra expoziției, „din punct de vedere calitativ, aceste materiale pot concura cu cele din Silezia și Cehoslovacia”²⁵. Mai ales cuverturile de bumbac pentru vară ale lui K. Seuler, lucioase și albe s-au vindut în prima zi. Sînt menționate în mod special țesăturile de lină, pantalonii și hainele lucrate de Hoffmann, Kirres, B. Kirschner, J. Seuler. Au plăcut de asemenea cuverturile de lină ale lui G. Krammer. La expoziție au apărut și basmalele de pîslă. Lucrările țesătorilor de postav G. Bartz, T. Galls, G. Thomas, M. Tarckler erau frumoase și durabile. Cei ce au expus plușuri și stoffe pufoase au fost lăudați pentru activitatea lor „industrială”.

Dintre pielari trebuie menționați meșterii D. Mergler, D. Bayer și Thör. Harnașamentele lucrate de K. Sindel, P. Király, J. Kindler erau cu gust impodobite. Un toc de pistol ornat cu bentiță de lac, expus de J. Baltesch, merita toate laudele. O dovadă a iscusinței meseriașilor din Transilvania a fost o machetă de caleașcă făcută de W. Ostermann. Scurta căptușită cu astrahan confecționată de maistrul Binder, precum și blănurile de vulpe și urs expuse de Fr. Schwarcz erau de bună calitate și frumoase.

V. Jean a expus un frac negru cu vestă albă brodată; pălăriile din material impermeabil ale lui J. Friedsam, făcute după un model vienez, s-au dovedit a fi foarte utile.

După opinia presei contemporane, marele premiu al expoziției din 1845 îl meritau tâmplarii, căci lucrurile făcute de ei erau frumoase, bune și ieftine. Dulapul-garderobă cu incrustații al lui G. Sall, masa de toaletă și canapeaua lui H. Dreznandt, masa de cusut a lui M. Schwider sînt lucrări măiestrite²⁶.

Dintre dogari au expus meșteșugarii Kowalter, Wagner și Artz. Se mai menționează parchetele lui Miller și Koponi.

Produsele industriei metalurgice erau puțin reprezentate; numai I. Burg a expus un coșuleț de cupru forjat. Dintre turnătorii de alamă J. Teutsch a expus un sfeșnic cu trei brațe, iar J. Schnell două sfeșnice mari de biserică și un cîntar, toate acestea făcînd parte dintre cele mai reușite lucrări ale turnătorilor din Transilvania. Rîșnița de cafea și formele de prăjitură ale meșterului Kootz erau de obișnuită bună calitate.

²² *Siebenbürger Wochenblatt*, nr. 12 din 8 februarie 1844, p. 53 și nr. 40 din 16 mai 1844, p. 169.

²³ *Idem*, nr. 49 din 16 iunie 1844, p. 205.

²⁴ *Idem*, nr. 90 din 7 noiembrie 1844, p. 385.

²⁵ *Satellit des Siebenbürger Wochenblattes*, nr. 44 din 1 iunie 1845, p. 185.

²⁶ *Idem*, nr. 44 din 1 iunie 1845, p. 189–191.

Lucrările de lăcătușerie ale lui Binder și Kessler, pușca cu două țevi a lui P. Rehner s-au bucurat de o largă apreciere.

Inelele de fintină ale fabricii de faianță Fleischer au fost în centrul atenției și s-au dovedit a fi foarte valoroase și utile.

Sînt menționați cu laude producătorii de săpun M. Teutsch și K. Schmidt, pantofarii Lurz și Moser și funarii Artz și Mauresch.

Dintre aurari și argintari se menționează coșulețul lui K. Resch, ornamentat în găurele, ca și lucrarea de măiestrie a lui H. Jeckelius, o cupă gotică aurită, împodobită cu imaginea lui Isus și a celor 12 apostoli.

Istratescu, membru al corporației zugravilor de firme, a trimis la expoziție tabloul intitulat „Madona cu Pruncul”, a cărui ramă a avut însă mai mult succes decît tabloul în sine. La expoziție au figurat și minunate piese executate prin lucru de mină, tablouri cusute în mărgelile de sticlă. Se mai amintește fața de masă a meșterului Hinterlaier din Sighișoara, avînd în mijloc o broderie care reprezenta blazonul orașului.

Autorul articolului care se ocupă de expoziție menționează că au mai fost și alte obiecte, dar el numai pe acestea le-a găsit vrednice de a fi amintite²⁷. Nu avem deci o imagine integrală a expoziției, dar din cele de mai sus rezultă că cea de a treia expoziție a fost variată și multilaterală.

Despre a patra expoziție industrială brașoveană, cea din 1846, știm puține lucruri. O dovadă că ea a fost totuși organizată este darea de seamă a șefului poliției din Brașov despre activitatea corporației meșteșugarilor din Brașov, în care apreciază pozitiv expoziția industrială din 1846²⁸. Din coloanele săptămînalului *Siebenbürger Wochenblatt* aflăm că expoziția a avut loc între 7–14 iunie²⁹ și că au participat mai puțini expozanți decît la expozițiile organizate pînă atunci, dar că numărul vizitatorilor a fost mai mare decît la cele anterioare³⁰.

În cadrul corporației meșteșugarilor s-a ridicat problema dacă este cazul să se organizeze și pe mai departe asemenea expoziții. Părerile erau diferite. Unii afirmau că intervalul dintre expoziții e prea mic și că în atîta vreme expozanții nu pot să pregătească lucruri de care să nu le fie rușine. Ei propuneau ca expozițiile să se organizeze la intervale de 3 sau 5 ani. Alții erau de părere că ele sînt prea costisitoare pentru corporație, deci să nu se mai facă de loc. Cuvîntul hotărîtor l-a spus corporația și în anul 1847 s-a organizat cea de a cincea expoziție motivîndu-se că „ele impulsionează progresul în industrie și în artizanat, fac să înflorească industria, ceea ce este o cauză comună în Transilvania”³¹.

Expoziția a fost deschisă la sediul corporației meșteșugarilor, între 1–7 iunie³². Obiectele expuse atingeau cifra de aproape 300, deși lipseau lucrările multor meșteri vestiți din Brașov. Lipseau mulți și dintre meșteșugarii altor orașe, nume pe care la expozițiile anterioare le-am întîlnit³³. A scăzut și numărul vizitatorilor, dar, cu toate acestea, majoritatea obiectelor expuse s-au vîndut, dovadă că expozițiile acestea nu erau inutile.

Dintre obiectele cu gust aranjate se menționează frumusețea țesăturilor și calitatea deosebită în prelucrarea bumbacului și a lînii. Tîmplarii, fierarii, lăcătușii, curelarii, tîbăcarii, pantofarii, blănarii, strungarii în lemn, săpunarii, turnătorii de cositor, legătorii de cărți, toți au prezentat mărfuri impecabile.

Cele mai frumoase au fost stofele de pantaloni făcute de meșterul sibian Binder și țesăturile pentru veste de mătase trimise de Radler, meșter din Sighișoara.

Cuverturile de vară și stofele lucrate de meșterii brașoveni Seuler și Hoffmann — care avuseseră mare succes și la expoziția din 1845 — s-au vîndut și de data aceasta în foarte scurtă vreme. Lucrările sculerului K. Sindel, roți de căruțe, tocile, ferăstraie, foarfeci de grădinarit și compasuri, au fost de tot atîta efect ca și la expozițiile anterioare.

Vasele de aramă ale lui K. Rothenbacher au fost găsite frumoase. De o largă apreciere s-au bucurat și produsele tîmplarilor Coponi, Dörner și Blasius.

²⁷ *Ibidem.*,

²⁸ Arhivele Statului Brașov, Fondul Actele Magistratului Brașov, nr. 4790/1846 din 21 decembrie 1846.

²⁹ *Siebenbürger Wochenblatt*, nr. 26 din 2 aprilie 1846, p. 105.

³⁰ *Idem*, nr. 49 din 18 iulie 1846, p. 193; *Erdélyi Híradó*, nr. 115 din 25 iunie 1846, p. 401; *Hetilap*, nr. 54 din 7 iulie 1846, p. 911–912.

³¹ *Siebenbürger Wochenblatt*, nr. 27 din 5 aprilie 1847, p. 184.

³² Arhivele Statului Brașov, Fondul Actele Magistratului Brașov, nr. 5449/1847 din 21 decembrie 1847.

³³ *Satellit des Siebenbürger Wochenblattes*, nr. 47 din 14 iunie 1847, p. 197–198.

Pe lângă lucrările curelarilor Furmann și Thör s-au evidențiat și harnașamentele lui Kindler și Binder.

Produsele morii de ulei a lui Elias Roth erau deosebit de valoroase. La această ultimă expoziție industrială de la Brașov apare și zahărul produs de fabrica Römer, care nu este încă desăvârșit, dar se poate consuma³⁴.

Corporația meșteșugarilor din Sibiu și-a deschis prima expoziție industrială la 14 septembrie 1843, la sediul reuniunii orașenilor. În decurs de 14 zile, cât a fost deschisă, majoritatea obiectelor expuse s-au vândut. Jurnalul *Erdélyi Híradó* prezintă cu entuziasm prima expoziție industrială din Sibiu. Apreciază în mod deosebit produsele fabricilor, menționând pe acelea ale fabricii de zahăr din Sibiu, ale fabricii de hirtie din Orlat, de faianță din Batiz, de stearină din Sibiu, de sticlă din Arpaș și ale fabricii de mătase din Cluj. Sint amintite stofele, perdelele țesătorului Reissenberger, harnașamentele curelarului Orendt, mobilele lui Zaharides, pălăriile lui Bayer junior, care toate erau desăvârșite piese de maestru. În afară de acestea sint evidențiate lăcățele, zarurile, cuțitele, obiectele frumoase lucrate în piele, un covor brodat. Mențiune specială se face despre tablourile care au împodobit pereții sălilor de expoziție³⁵.

Numerele 75, 76, 77 din anul 1843 ale jurnalului *Der Siebenbürger Bote* se ocupă amănunțit de această primă expoziție industrială. Se spune în mod expres că expoziția și-a atins țelul, fiindcă a arătat — chiar dacă nu în întregime — pe ce treaptă de dezvoltare se găsesc meșteșugarii din țară. Se afirmă — deși cu îndrăzneală — că multe din produsele industriale pot să concureze mărfurile din străinătate³⁶.

Văzînd succesul, corporația meșteșugarilor a hotărît să organizeze o expoziție și în anul 1844. Ea urma să se țină concomitent cu adunarea de la Sibiu pe anul 1844 a reuniunii Verein zur Beförderung der Landeskunde Siebenbürgens³⁷. Aceasta pentru ca participanții — care se adunau din diferite orașe transilvănene, avînd ca scop cunoașterea Transilvaniei și înflorirea ei economică și culturală — să poată vedea expoziția și întorcîndu-se în orașele lor să popularizeze cele văzute și eventual să creeze piață pentru anumite mărfuri. Mulți se gîndeau și la faptul că părerea pozitivă a acestora va avea putere de convingere și în fața meșteșugarilor care se îndoiu de utilitatea corporației și a expozițiilor industriale.

Sfera celei de a doua expoziții industriale s-a lărgit. Corporația a invitat nu numai fabricile, pe meseriași independenți și meșteșugarii organizați în bresle să participe la expoziție, ci și pe artiști, accentuînd în mod deosebit că de data aceasta nu se vor expune doar obiectele cele mai frumoase, ci tot ceea ce se fabrică în Sibiu sau în țară, pentru a oferi o imagine generală a industriei transilvănene.

N-am reușit să procurăm catalogul expoziției, dar numărul din 9 iunie 1844 al lui *Satellit des Siebenbürger Wochenblattes*, ocupîndu-se de expoziție, menționează pe cîțiva exponanți. Îi amintește în primul rînd pe sibieni, stofele meșterului Schramm și ale breslei țesătorilor, laudă țesăturile de fetru ieșite din atelierul meșterului Bayer. Sint frumoase obiectele de piele, lucrările de timplărie ale lui D. Weber, M. Zacharides, Török și Kurovsky. A fost deosebit de frumos ceainicul rusesc al lui Mäss, la fel lucrările de lăcătușerie. De o largă apreciere s-a bucurat ceasul deșteptător al ceasornicarului Fritsch din Mediaș și o pendulă muzicală. Aspectuoase au fost și serviciul de masă și vaza trimise de fabrica de faianță D. și Fr. D'André din Batiz. Cel mai mare succes l-a înregistrat un război de țesut, făcut de un țesător din Sighișoara, cu care se puteau lucra multe modele și care s-a dovedit a fi deosebit de ieftin. Păturile trimise de G. Traugott-Kammer din Brașov s-au vîndut în cîteva minute. Dintre pictorii care au participat la expoziție se menționează tablourile profesorului de desen Agatha, care au avut mulți admiratori³⁸.

Corporația din Sibiu a premiat cele mai frumoase piese trimise pentru expoziție, lucru neîntîlnit la expozițiile brașovene.

Corporația meșteșugarilor a plănuț și în anul 1845 o expoziție. Drept dovadă există două apeluri³⁹, fiecare din ele subliniînd că expoziția se va face concomitent cu tîrgul din septembrie,

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Erdélyi Híradó*, nr. 81 din 1843, p. 481—482.

³⁶ *Der Siebenbürger Bote*, nr. 75 din 22 septembrie 1843, p. 603—604; nr. 76 din 26 septembrie 1843, p. 611—612; nr. 77 din 29 septembrie 1843, p. 619—620.

³⁷ *Verein zur Beförderung der Landeskunde Siebenbürgens*, înființată în 1841 la Sibiu.

³⁸ *Satellit des Siebenbürger Wochenblattes*, nr. 47 din 9 iunie 1844, p. 190.

³⁹ *Siebenbürger Wochenblatt*, nr. 50 din 23 iulie 1845, p. 225; *Der Siebenbürger Bote*, nr. 46 din 12 iunie 1845, p. 182.

pentru ca expozanții să nu fie obligați să transporte separat materialul destinat pentru expoziție, ci să-l aducă atunci cînd vin la tirg. În felul acesta va scădea costul transportului. Pe de altă parte, vinzătorii și cumpărătorii veniți din provincie cu ocazia tirgului pot să viziteze expoziția, să cunoască produsele industriei, să facă cumpărături și comenzi.

În ciuda acestor avantaje, expoziția n-a avut loc. Motivul invocat de corporația meșteșugarilor este că s-au trimis puține obiecte pentru expoziție și calitatea lor n-a fost corespunzătoare. Este însă probabil că meșteșugarii, influențați de premiile celor mai frumoase și mai bune piese, și-au inchipuit că nu se pot expune decît lucrări de mare măiestrie. Dat fiind că breslele lucrau cu procedee tehnice înapoiate, într-un an de zile era greu să realizeze asemenea piese. Mulți s-au retras deci și fiindcă ei erau în majoritate și nu fabricanții, în lipsa lor nu s-a putut organiza expoziția.

Corporația meșteșugarilor s-a văzut silită să decidă că numai la intervale de cîte trei ani se vor organiza expoziții⁴⁰. În felul acesta vor fi mai ușor de înregistrat progresele realizate și se va putea constata care ramură are nevoie de mai mult sprijin.

Iată de ce numai în 1847 s-a organizat cea de a treia expoziție industrială. Cu un an înainte de deschidere expoziția a fost anunțată în ziare, pentru ca meșteșugarii să aibă timpul necesar pregătirii obiectelor destinate expoziției⁴¹. În cei trei ani care au trecut (1844—1847) influența corporației a crescut în rîndurile meșteșugarilor. În 1844 numărul membrilor a fost de 178⁴², printre care nu numai meseriași și breslași, ci și persoane făcînd parte din pătura orașenilor progresiști care sprijineau dezvoltarea industriei: preoți, medici, funcționari publici. Pînă în 1846 numărul membrilor se ridică la 221, dar în afară de aceștia mai existau și membri onorifici⁴³.

Cea de a treia expoziție industrială din Sibiu n-a atins rezultatele scontate, deși fusese popularizată. În timp de trei ani corporația meșteșugarilor s-a consolidat atît ca influență, cît și numeric. Intenția a fost ca expoziția să fie deschisă la 11 septembrie 1847, pe timp de zece zile, dar nu s-a deschis decît cu două zile mai tirziu și a durat doar 8 zile, din cauza numărului mic de obiecte trimise. Un articol din *Satellit des Siebenbürger Wochenblattes*, referitor la expoziție, menționează că s-a tipărit și un catalog în care figurau 258 de obiecte⁴⁴. E un număr considerabil, dar, ținînd seamă de faptul că peste jumătate din bresle n-au expus, că numeroase fabrici cunoscute nu figurau printre expozanți și că multe manufacturi cu peste 20 de angajați n-au luat parte la expoziție, cele 258 de piese se dovedesc a fi chiar puține. Lipseau produsele fabricii de zabăr, ale fabricii de hirtie, obiectele confecționate de țesători, pantofari, mînușari.

Totuși, expoziția a avut succes. Faptul că obiectele cumpărate nu puteau fi prelucrate decît după închiderea expoziției dovedește că majoritatea exponatelor s-au vîndut. Dulăpiorul sculptat și ornat cu încrustături trimis de tîmplarul Bomsdorfer, masa lui Buoner, o altă masă cu scaune și o canapea făcută de K. Göbel, dulăpioarele lui Kurovsky și Keile sînt vrednice de laudă. Dintre harnașamente, cele făcute de Orendt și de S. Klis din Mediaș au fost remarcabile, dar puțin greoaie.

Stofele pot concura cu cele mai frumoase stofe din Brno și altele din străinătate, mai ales cele făcute de meșterii Traugott, Binder, S. Zacharias, G. Hertel. Tapiseria de mobilă trimisă de Gürthler și Schramm a fost durabilă și frumoasă.

Dintre pielari, meșterii Bordon, Hierling și F. Wolff au expus piei frumoase și bine prelucrate, de lac, aurite și colorate.

Dintre arme se menționează în mod special o pușcă cu două țevi făcută de D. Schuster. Pălăriile lui Bayer, care s-au bucurat de apreciere și la expoziții din străinătate, au plăcut și aici. O ladă de păstrat bani, cu mecanism de siguranță, trimisă de J. Toll, cît și lucrarea de măiestrie a lui Ziegler, un dulap pentru bani, au fost mult apreciate.

Cuții frumoase de argint au trimis meșterii S. Göbbel și Kleinroth. Parchetele lui Zacharides și pălăriile de paie ale lui Muth au fost interesante. Mult laudate au fost o șea feminină făcută de Orendt, vîlurile de tul ale lui Fucks, candelabru meșterului Hoppe și vasele de cositor ale lui Dambach.

⁴⁰ *Der Siebenbürger Bote*, nr. 74 din 19 septembrie 1845, p. 293-294.

⁴¹ *Siebenbürger Wochenblatt*, nr. 93 din 19 martie 1846, p. 386-387.

⁴² *Idem*, nr. 91 din 10 noiembrie 1844, p. 393.

⁴³ *Siebenbürger Wochenblatt*, nr. 93 din 19 martie 1846, p. 386-387.

⁴⁴ *Satellit des Siebenbürger Wochenblattes*, nr. 76 din 23 septembrie 1847 p. 317-318.

Au apărut și preparatele chimice : săpunurile din ulei de nucă, oțetul de sfeclă adus de zidarul Schefer, care a expus și machete de case, acidul sulfuric și alte produse chimice expuse de Dr. Schull, varul stins prezentat de clujeanul Böhm⁴⁶.

Expoziția a fost închisă în ziua de 21 septembrie 1847. Numele premianților n-au figurat nicăieri și pe baza cercetărilor de pînă acum se poate constata doar că în decurs de trei ani s-au înregistrat progrese mai ales la postăveri, lăcătuși și timplari. Deși expoziția n-a reușit să oglindească dezvoltarea industrială a orașului, este incontestabil că ea a reprezentat idei progresiste⁴⁸.

În Transilvania s-au făcut și la Cluj demersuri pentru organizarea unor expoziții industriale. Gazeta *Erdélyi Híradó* publică în 1844 un apel pentru participarea la o expoziție de „opere frumoase”, care urmează să se țină la Cluj începînd cu primele zile ale lunii mai și ar rămîne deschisă timp de 10—14 zile. După cum reiese însă din apel, aceasta nu urma să fie o expoziție industrială, căci intenția era să se prezinte broderii, împletituri, desene, tablouri pictate. Expoziția urma să fie cu vinzare⁴⁷. Chiar dacă a avut loc, această expoziție nu poate fi numită industrială, dat fiind că meșteșugarii nu au putut participa. N-a rămas însă nici o urmă care să dovedească realizarea efectivă a expoziției plănuită.

Polgári Társalkodó din Cluj a avut inițiativa constituirii unui comitet provizoriu în scopul de a aduna acționari pentru o societate pe acțiuni menită să organizeze expoziții industriale⁴⁸.

Tot în *Erdélyi Híradó* se comunică în 1845 că comitetul provizoriu al cărui scop este organizarea unei expoziții industriale la Cluj caută acționari ; persoanele care au primit liste de subscripție de la comitetul provizoriu sînt invitate să le trimită împreună cu suma acțiunilor la librarul Ioan Tilsch. Tot aici se anunță că „duminică ... va avea loc ședința în această chestiune, unde acționarii ... vor hotări asupra celor ce sînt de făcut în continuare ... vor aduce reglementări ... și vor numi funcționarii...”⁴⁹.

La 5 decembrie 1845 s-a constituit „societatea pe acțiuni” care urma să organizeze expoziția industrială⁵⁰. La ședința din martie 1846 comitetul provizoriu a făcut modificările din statutul de funcționare și l-a trimis spre aprobare forurilor superioare⁵¹. Tot la această ședință a fost prezentată darea de seamă asupra sumei adunate pînă atunci pentru expoziție. Ea reprezenta 708,2 fl. argint. Acționarii au dat 295,12 fl. *Polgári Egylet* (Asociația civică) din localitate 288, 8 fl, iar Cazinoul din Cluj 100 fl.⁵². În afară de breslele clujene, s-au prezentat bresle și asociații din alte orașe pentru a se încadra în societatea pe acțiuni menită să organizeze expoziția industrială. Astfel, Cazinoul din Aiud a dat 100 fl.

În cazul aprobării statutului de funcționare, prima expoziție urma să aibă loc în perioada 15 iulie — 3 august 1847. „Se va expune totul, în afară de pictură și statui”⁵³. S-au propus 5 modalități de premiere : medalii de aur, argint, bronz, diplome de merit și mențiuni. Pe baza cercetărilor de pînă acum nu avem cunoștință de fapt că expoziția din 1847 ar fi avut loc efectiv.

Meșteșugarii din Transilvania au participat la expoziții industriale nu numai în țară, ci și peste hotare. În evidența primei expoziții industriale de la Pesta, care a avut loc în 1842, în perioada 25 august—21 septembrie, există mai mulți expozanți din Transilvania. Premiat n-a fost însă decît G. D'André, proprietarul fabricii de faianță din Batiz. Pentru vasele sale negre-a primit medalie de bronz⁵⁴. Tot la această expoziție, pălărierul sibian Bayer a primit diplomă de merit pentru pălăriile sale de fetru, pentru șepci și pentru materiale de pălării. Au mai primit diplome de merit brașovenii A.M. Simonyi și G. Krammer pentru păturile expuse⁵⁵.

La cea de a doua expoziție industrială pestană, care a avut loc în 1843, Gheorghe Zahn, fabricant de sticlă din Zlatna, a primit medalie de argint, iar fabricantul de piele Iacob Winkler din Arad medalie de bronz. Diplomă de merit a primit clujeanul Petru Rajka, pentru o mașină

⁴⁶ *Idem*, nr. 78 din 30 septembrie 1847, p. 322—323.

⁴⁷ *Der Siebenbürger Bote*, nr. 75 din 23 septembrie 1847, p. 307.

⁴⁸ *Erdélyi Híradó*, nr. 18 din 1 martie 1844, p. 102.

⁴⁹ *Idem*, nr. 131 din 3 aprilie 1846, p. 211—212.

⁵⁰ *Idem*, nr. 82 din 14 octombrie 1845, p. 650.

⁵¹ *Múlt és Jelen*, nr. 97 din 5 decembrie 1845, p. 575.

⁵² *Erdélyi Híradó*, nr. 131 din 3 aprilie 1846, p. 211.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Siebenbürger Wochenblatt*, nr. 83 din 16 octombrie 1842, p. 375.

⁵⁶ *Ibidem*.

de tocat paie. Tot la această expoziție au fost bine apreciate lucrările blănarului din Arad Ștefan Swatek⁵⁶.

La cea de a treia expoziție industrială de la Pesta, ținută în anul 1864, întâlnim numele multor meșteri din Transilvania. Fabrica de stearină Halg și König din Timișoara și fabrica de stearină din Sibiu au câștigat medalie mică de aur. Medalia mare de argint au câștigat-o vasele de faianță neagră ale lui G. D'André din Batiz. Medalie de bronz au câștigat: fabrica de ulei de la Jibou a lui Nicolae Wesselényi, meșterul aurar și argintar Mauriciu Brühl din Arad, cuțitarul Iosif Pauker din Oradea, timplarul Mihai Göncz din Satu Mare, fabricantul de chimicale Eggenberg din Timișoara, fabricantul de lichior Finy Lenard din Oradea și legătorul de cărți Ludovic Hollósy din Oradea⁵⁷.

Meșteșugarii transilvăneni au participat și la expozițiile industriale de la Viena. În acest sens un rol important au avut corporațiile meșteșugarilor din Sibiu și Brașov. Încă din 1844 *Siebenbürger Wochenblatt* publică un articol în care meșteșugarii sînt îndemnați să participe cu produsele lor la expoziția din Viena⁵⁸. *Der Siebenbürgische Volksfreund* a publicat articolul apărut în *Wiener Zeitung* în legătură cu premianții expoziției, printre care găsim mulți meșteșugari din Transilvania. Pălărierul Georg Bayer și pielarul Iosif Bayer au câștigat medalia de argint. Atît unul, cit și celălalt sînt sibiieni. Țesătorul brașovean G. Miess a câștigat medalia de bronz. Mențione au căpătat funarul I. Augustin, țesătorul Fr. Krammer junior și postăvarul M. Tautler din Brașov⁵⁹. Premiile și diplomele au fost înaintate cîștigătorilor la primăria din Brașov, într-un cadru festiv⁶⁰.

Expozițiile industriale pe care le-am înfățișat aduc noi precizări cu privire la situația industriei transilvănene la începutul secolului al XIX-lea. Faptul în sine că oamenii se ocupă îndeaproape de problema industriei, că se constituie corporații de meșteșugari, că se organizează expoziții industriale, înseamnă că în cadrul feudalismului apar deja noile forțe sociale, care își dau seama că există o singură cale spre progresul social: dezvoltarea industrială cu caracter capitalist. Analizînd însă expozițiile industriale din punct de vedere al expozanților și al pieselor expuse, se pune în lumină faptul că forma generală de producție a rămas tot sistemul breslelor. Majoritatea expozanților sînt meșteșugari breslași, manufacturile și fabricile figurînd în număr redus.

ANA MARIA ARDOS

GEWERBEAUSSTELLUNGEN IN SIEBENBÜRGEN VOR 1848

(Zusammenfassung)

Die Arbeit beschäftigt sich mit den ersten, in Siebenbürgen organisierten Gewerbeausstellungen. Diese Ausstellungen wurden vor 1848 auf Antrieb der Gewerbevereine veranstaltet. Der Kronstädter Gewerbeverein organisierte fünf Ausstellungen in den Jahren 1843, 1844, 1845, 1846 und 1847. An diesen Ausstellungen nahmen hauptsächlich Zunfthandwerker teil, aber neben ihren Erzeugnissen finden wir auch jene der Manufakturen und Fabriken. Die Teilnahme war gebührenfrei und die Ausstellungen mit Verkauf verbunden. Bei den Hermannstädter in den Jahren 1843, 1844, 1847 wurden auch Preise verliehen. Es gibt Anzeichen dass auch in Cluj Vorbereitungen zur Organisation von Gewerbeausstellungen getroffen wurden, welche aber am Ende nicht abgehalten wurden.

Diese Ausstellungen liefern den Beweis dass in Siebenbürgen die feudale Produktionsweise die vorherrschende war, aber das Bürgertum als Träger der Ideale einer neuen sozialen Organisation schon erschienen war. Dieses Bürgertum unternahm alles im Interesse des Fortschrittes, der neuen kapitalistischen Gesellschaftsordnung.

⁵⁶ *Erdélyi Híradó*, nr. 89 din 7 noiembrie 1843, p. 534, și nr. 90 din 10 noiembrie 1843, p. 539–540.

⁵⁷ *Hetilap* (Pesta) nr. 82 din 13 octombrie 1846, p. 1354–1362.

⁵⁸ *Siebenbürger Wochenblatt*, nr. 78 din 26 septembrie 1844, p. 341.

⁵⁹ *Der Siebenbürgische Volksfreund*, nr. 30 din 25 iulie 1845, p. 240; *Erdélyi Híradó*, nr. 62 din 5 august 1845, p. 469; *Siebenbürger Wochenblatt*, nr. 60 din 27 iulie 1845, p. 265.

⁶⁰ *Siebenbürger Wochenblatt*, nr. 76 din 21 septembrie 1845, p. 337.

DESPRE POLITICA AGRARĂ A GUBERNIULUI TRANSILVAN ÎN PERIOADA 1849 — 1854

În concepția de reorganizare a Monarhiei habsburgice după înfrângerea revoluțiilor din 1848, pe lângă problemele politice, primea un accent deosebit și ideea transformării acestei puteri multinaționale pe tărîm economic, ca ea să se poată menține, pe de o parte, avînd concurența mereu crescîndă a marilor puteri, multe din ele cu relații de producție moderne, capitaliste, iar pe de altă parte, în condițiile unei lupte, tot mai susținute, de eliberare a popoarelor subjugate. Atotputernicul ministru al Austriei, Alexander von Bach, care cîteva luni înainte dorea să transforme această monarhie zguduită pînă în temelii într-o putere viabilă pe baricade, după înfrângerea revoluțiilor, ca reprezentant al marii burghezii, făcea eforturi pentru consolidarea ei printr-o serie de măsuri administrative. Împreună cu adepții unor idei, publicate într-o formă de program la 31 decembrie 1851 și denumite „principii de guvernare”, el dorea să formeze o nouă Austrie care, printr-o politică absolutistă și de concesi pe planul transformării burgheze, să-și mențină existența.¹ El era deci pentru luarea unor măsuri economice cu caracter burghez, astfel și pentru lichidarea rămășițelor relațiilor iobăgești, care de mult frînau dezvoltarea Monarhiei și care duceau la contradicții ascuțite între marii proprietari și țărani, contradicții periculoase pentru o transformare pașnică înspre o economie burgheză a Monarhiei.

„Principiile de guvernare” se refereau la toate sectoarele vieții economice din Monarhie și la toate țările și regiunile, provinciile stăpînite de Curtea de la Viena. Astfel Bach urmărea încaadrarea în circuitul vieții economice și a Transilvaniei. Incluzînd-o în uniunea vamală austriacă, Viena dorea să ridice economia acestui principat la un nivel potrivit unui schimb de mărfuri european. Dar această măsură nu a dus la scopul urmărit. Dezvoltarea rapidă a forțelor de producție în general după 1848, în toate provinciile, a avut ca urmare întărirea burgheziei națiunilor asuprite, care s-au situat în fruntea luptei de eliberare, cauzînd grele lovituri concepției formulate la Viena.

În grupul de măsuri cu caracter economic pentru transformarea Austriei se încadrează toate dispozițiile luate pe tărîmul rezolvării contradicțiilor din industrie și agricultură, astfel și ordonanța guvernatorului Ludwig Wohlgemuth, reprezentantul cu puteri nelimitate al Vienei în Transilvania după înfrângerea revoluției din această parte a monarhiei. Luarea măsurilor de Wohlgemuth a fost sugerată de către Curtea de la Viena.

Wohlgemuth a fost numit în calitate de guvernator cu două luni înainte înfrîngerii totale a revoluției din 1848, iar la 26 august 1849 el se afla deja la Sibiu, la reședința guvernului transilvănean, readusă după 59 de ani de la Cluj, unde a fost mutată de Gheorghe Bánffy².

Wohlgemuth a venit în Transilvania cu o misiune specială, primită prin instrucțiuni secrete în vara anului 1849: Transilvania să fie pacificată, încadrată organic în Monarhia habsburgică și reorganizată din punct de vedere administrativ și economic. De acum înainte — prevedeau instrucțiunile ce le primise Wohlgemuth — Transilvania va fi parte componentă a Monarhiei, ea trebuie să participe în mai mare măsură la dezvoltarea întregii Austrii³.

Wohlgemuth încă nici nu terminase definitiv reorganizarea Transilvaniei în districte — în fruntea cărora a fost pus cîte un comandant militar, ajutat de un comisar pentru chestiunile civile —, cînd a și emis ordonanța nr. 52 din 10 ianuarie 1850, referitoare la lichidarea raporturi-

¹ R.A. Kann, *Die Nationalitäten der Habsburgermonarchie*, II, Graz-Köln, 1964, p. 89 — 95.

² H. Klima, *Guvernatorii Transilvaniei. 1774 — 1867*, Cluj-Sibiu, 1943, p. 65.

³ *Idem*, p. 64.

lor cu caracter feudal.⁴ Această ordonanță, după ce declara că hotărârile luate în 1848 de către dieta de la Cluj în problema pământului sînt valabile, a dispus imediată rezolvare a situației printr-o serie de dispoziții corespunzătoare pentru aplicarea legii din 1848, dispoziții care lipseau din hotărârile dietei.

Această ordonanță subliniază că legăturile iobăgești sînt desființate, „între pămîntul nemeșesc și iobăgesc nu mai e nici o deosebire”⁵. Totodată se accentuează că „țăranilor de pînă acum li s-a recunoscut proprietatea pămînturilor în stăpînirea și folosința lor aflătoare”⁶. Recunoscînd caracterul identic al pămînturilor moșierești și iobăgești, ordonanța nu a dispus însă și împrîrietărea, aprobînd doar intrarea în proprietatea țăranilor a pămînturilor urbariale, iobăgești și ștergerea robotelor pe pămînturile moșierilor, robote ce au izvorît din situația veche a țăranilor-iobagi, „din personala legătură iobăgească”⁷. În realitate ordonanța confirma hotărârile dietei din 1848.

În continuare ea specifica ștergerea tuturor slujbelor legate de „personală legătură iobăgească”, astfel a „datorinței de tors, a adunării și cărăturii produselor naturale sălbatice, a slujbei la curte și la vinat domnesc, a ajutorului la dirijarea morilor și iazurilor domnești, etc.”⁸; de asemenea, ordonanța prevedea lichidarea slujbelor tărănești provenite din folosirea unor pămînturi înainte (între 1 ianuarie 1819 — 1 ianuarie 1848) iobăgești, dar care au fost date familiilor neiobage, așezate pe moșii feudale. Această ordonanță prevedea deci lichidarea, fără despăgubire, a tuturor slujbelor legate de pămînturile, locurile iobăgești; de asemenea, intrarea în proprietatea pămînturilor urbariale, principiu acceptat și de către dieta din Cluj.

Ordonanța a dispus și ștergerea sarcinilor provenite din învoielile făcute pe veci sau pe durată nehotărîtă, dar cu despăgubire. Aici ea se referă la problema jelerilor alodiali, la sarcinile provenite după loturile date „în folosință” din pămînturile alodiale. Aceste raporturi între moșieri și țărani s-au format, începînd cu sfîrșitul secolului al XVIII-lea, în condițiile intensificării schimbului de mărfuri, ale nașterii economiei alodiale, cînd moșierii n-au mai fost dispuși ca, prin împărțirea loturilor de pămînt, să se creeze noi sesii urbariale. În unele părți ale Transilvaniei numărul jelerilor alodiali era mare, dar mai mare era numărul iobagilor care foloseau pămînturi de acest fel. Pentru ca acest lot să intre în proprietatea lor ei erau siliți să plătească o despăgubire moșierilor.

Ordonanța a prevăzut și lichidarea dijmei plătite moșierilor, dar nu și bisericilor, școlilor și parohiilor, deși masele erau împotriva menținerii acestei sarcini. După înfrîngerea revoluției, Curtea de la Viena, care încerca să folosească bisericile pentru menținerea prestigiului Monarhiei, le-a făcut această favoare. În ordonanță se spune că dijmele „... pe seama bisericilor, școalelor și parohiilor, sau pentru alte scopuri de obște menire nu sînt șterse, ci vin a se da care însă la vremea sa încă se vor răscumpăra.”⁹

Legea din 1848 nu a pomenit problema dreptului de folosință a pădurilor și pășunilor, deși în Transilvania ea atinge majoritatea țăranimii, suprafața pădurilor și pășunilor constituind peste 50% din teritoriul întregii Transilvanii. Recunoscînd gravitatea acestei probleme, ordonanța a prevăzut că „dreptul de lemnărit și pășunat, precum și alte între foștii proprietari și iobagi obișnuite drepturi de servitute, asemenea pe lingă răscumpărare, se vor șterge...”¹⁰. Această măsură a contribuit în multe privințe la liniștirea maselor, dar ele au devenit totuși nerăbdătoare, deoarece moșierii au pretins și după 1848 grele prestații în schimbul folosirii pădurilor și pășunilor, în perioada cînd creșterea animalelor s-a ridicat la o însemnătate de prim rang în rîndurile țăranimii din Transilvania.

Merită să fie menționată afirmația ordonanței în legătură cu folosirea unor loturi de pămînt în arendă. Ea subliniază că pentru aceste pămînturi prestațiile rămîn în vigoare, după toate

⁴ 52. Publicarea guvernatorului civil și militar din 10 ianuarie 1850 pentru principiile ce vin luate în băgare de seamă la hotărîrea în diferențe urbariale, în *Culegere de prea înaltele patente împărătești, ce au emis pentru Transilvania*, 19 iunie 1849 — februarie 1850, p. 142.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Culegere de prea înaltele patente împărătești, ce au emis pentru Transilvania*, 19 iunie 1849 — februarie 1850, p. 143.

¹⁰ *Ibidem*.

probabilitățile pentru că această formă de raporturi nu mai era de natură feudală. Ea apare în preajma revoluției din 1848.

În ultimul paragraf al ordonanței se analizează problema așa-numiților curialiști, adică a țăranimii celei mai sărace, a „jelerilor curialiști”, așezați pe sesiile curialiste nemeșesti, în schimbul unor servicii de 12—20 de zile robotă anual, a „jelerilor censualiști”, sau „taxaliști”, care îndeplineau servicii în bani, a „jelerilor contractualiști”, cu contracte provizorii și cu îndeplinirea sarcinilor prin zile de robotă, a „jelerilor dijmași”, care plăteau moșierilor în schimbul unui lot mic de pământ a cincea sau a șaptea parte a recoltei, drept dijmă și a „jelerilor industriali”, așezați pe alodii și care îndeplineau sarcini în manufacturile moșierești. O îngăduință a ordonanței în legătură cu această categorie de țărani era că ea sublinia: dacă pământurile, după ce țăranii își îndeplineau sarcinile, vor fi găsite ca urbariale, vor intra în proprietatea lor, însă dacă ele vor fi găsite alodiale, persoanele care le folosesc vor trebui să continue a-și îndeplini sarcinile.

În ultima parte a ordonanței se vorbește de formarea unei comisii provinciale, care va avea sarcina să ducă la bun sfârșit principiile ordonanței, în cazurile cînd libera învoială din ambele părți va fi imposibilă. Aceste comisii, numite „judecătorii urbariale”, au luat ființă în 1858.

*

Ordonanța emisă de guvernatorul Transilvaniei cu puteri nelimitate se situează în cadrul celor mai importante măsuri cu caracter economic luate în Monarhia habsburgică multinațională, după revoluțiile din 1848. Ea era chemată să reglementeze raporturile dintre masele de țărani și moșieri, raporturi schimbate prin legea a IV-a din 1848 a dietei transilvănene, dar în multe locuri rămase neatînse din cauza împotrivirii moșierilor.

Ordonanța avea putere de lege, ea declara că „între pământul nemeșesc și iobăgesc nu mai e nici o deosebire” și prevedea respectarea acestei realități prin îndeplinirea tuturor măsurilor prevăzute de ea.

Ordonanța avea putere de soluționare chiar a raporturilor litigioase dintre moșieri și țărani,¹¹ prin aceea că prevedea posibilitatea „învoielilor între proprietari și țărani”, în spiritul ordonanței. Mai mult, ordonanța sublinia ca o datorie a „ocîrmuirii” să mijlocească aceste învoieli pașnice.

Datele arhivistice arată că astfel de învoieli s-au făcut cu mîile în perioada 1850—1854, acest din urmă an fiind cel al apariției patentei pentru Transilvania istorică. Astfel ideile incluse în legile din 1848 privind desființarea iobăgiei s-au concretizat în multe cazuri cu ajutorul ordonanței nr. 52 din 10 ianuarie 1850, dată din însărcinarea Vienei de L. Wohlgemuth, guvernatorul Transilvaniei.

I. KOVÁCS

ANEXĂ

52. Publicarea guvernatorului c.cr. civil și militar din 10 ianuarie 1850, pentru principiile ce vin luate în băgare de seamă la hotărîrea în diferențe urbariale.

Tristește întîmplări a celor din urmă doi ani nu-i îndoială că au dat prilej ca comunitățile (obștile) ici coale să-și țină mîinile la avere străină, dar însă se silesc și unii dintre foștii proprietari (domni pămîntești) deși copcia iobăgească între dișii s-au desfăcut, și țăranilor de pînă acum li s-au recunoscut proprietatea pămînturilor, în stăpînirea și folosința lor aflătoare — a întrebuița timpul acest de trecere din starea cea de mai înainte în această nouă, spre aceea, ca drepturile sale de proprietari și mai încolo să le întrebuițeze; pe foștii iobagi sub deosebite titlule să-i stringă la facerea de slujbe, pămînturile iobăgești să le cuprindă de la ei — ba și dreptul de lemnărit și de pășunit, care se socotea ca o înzestrare a lor să-l cuprinză acei proprietari—prin care a lor urmare se primejduiește în de obște dreptul și siguranța.

Deregătorile publice nu vor suferi fapte nelegiuite și abateri din partea țăranilor și a comunităților, și la fiecare esorbitare trebuie să pășească cu tot asprimea legii, ce dreptatea poștește, ca și foștii proprietari în tocmai asemenea să fie tratați cînd vor trece măsurăleții; în privința

¹¹ Raporturi care nu erau stabilite pe hîrtie, deci nu se știa precis dacă erau raporturi iobăgești sau numai de jeleri alodiali și dacă pămînturile folosite de acești țărani erau urbariale sau alodiale.

fostelor pământuri iobăgești să se păzească Status quo pînă cînd se vor face în treaba aceasta alte orînduiri legiuite, și la țărani întru întîmplări cînd li s-ar vătămă proprietatea pămîntului și scutițelor lor, să li se deie grabnic apărare și ajutor. Pînă cînd vor urma hotărîri deosebite despre punerea în lucrare a rînduiri legiuite în privința ștergerii iobăgiei și a înființării scutirei pămîntului și pînă cînd acest lucru de mare însemnătate cu scumpătate se va pune în rînd, pricinile, care din astfel de împrejurări s-ar scorni, să se hotirască după următoarele principii.

Prin rostita desfacere a legăturii iobăgești, și urmată prin aceea asemănare și scutare a oricărui pămînt (va să zică : între pămîntul nemeșesc și iobăgesc nu mai e nici o deosebire) au încetat de tot — parte fără nici o despăgubire, parte pe lingă despăgubire, ce la vremea sa se va hotări — și nu se poate pofți :

a) Robotele și banii pentru robote de la subjeleri și locuitori așezați pe pământuri iobăgești precum nici un fel de slujbă și bani, care au purces din personala legătură iobăgească, din temeiul apărării ce avea țărani de la proprietar, și din stăpinirea ce avea același peste pămînt și cit, spre pildă, datorință de tors, adunarea și cărătura produselor naturale sălbatice, slujba de la curte și la vinat domnesc — ajutor la dirijarea morilor și iazurilor domnești — fără nici o plată și a.l.

b) Toate din legătura iobăgească și drepturile nemeșesti purcezătoare, de pămîntul mai înainte iobăgesc legate slujbe și banii iobăgești, sau că s-au dat acelea mai tirziu fostului țaran pentru așezarea lui (va să zică, sau iobagii sau jelerii tot una) ;

c) Împrumutele datorințe, sau pretențiuni, care purced din învoieli făcute pe vecie, sau vreme nehotărîtă (emphiteutische) și altele despre împărțirea proprietății — care însă nu aduc cu sine legătura iobăgească — (census în recognitionem domini directi) sint asemenea șterse pe lingă despăgubire — totuși însă pînă ar urma aceasta vin de a se împlini singur numai cu aceea schimbare, că slujba robotală se poate răscumpăra cu bani, ce rămîne la sloboda învoire a ambelor părți.

d) Dații naturale nu din dreptul fostului proprietar de dijmuit — cu o oarecîtă parte din roada pămîntului în bucate purcezătoare — și care sint cu nestrămutare, pe seama bisericilor, școalelor și parochiilor, sau pentru alte scopuri de obște menite, nu sint șterse, ci vin a se da, care însă la vremea sa încă se vor răscumpăra.

e) Dreptul de lemnărit și pășunit, precum și alte între foștii proprietari și iobagi obișnuite drepturi de servitute, asemenea pe lingă răscumpărare, se vor șterge, însă pînă s-ar înființa aceea răscumpărare și regulă vor avea de a rămîne într-o sa deplină ființă ; nu se poate dară întrebuițarea acestor drepturi foștilor iobagi denega, numai de sine se înțelege, că la întrebuițarea acelor orînduiri pentru creșterea pădurilor, și ținerea rîndului prescrist în lemnărit, trebuie a se ținea cu scumpătate.

f) Hotărîrile acestea nu vin de a se înțelege pentru pământuri date în arendă pe vreme hotărîtă cu contracte care vin a se ține nevătămate.

g) Încît pentru așa numiții curialști (curteni) atirău lucru de la deslegarea întrebării, că oare trecut-au pămînturile — deși întrebuițate pe temeiul oareșcărei învoieli — în însușire de pământuri iobăgești ? oare vin acelea de a se privi ca așezăminte de lăcașuri iobăgești pe locuri domnești — sau alodiale ? prin urmare slujbele de aceiași făcute ca din legătura iobăgească acum șterse — curgătoare ? sau doar din aceea pămînturile pe lingă contracte personale pe vreme hotărîtă cu condițiuni anumite încheiate, care se pot desface (renuncia) va să zică, ca vin țînătorii acelor pămînturi de a se socoti ca foștii iobagi (coloni, inquilini) sau numai ca arendatori vremelnici ? Ca în cazul dintii ei sint scutiți, de slujbe, iar în cel din urmă trebuie să îplinească îndatoririle primite cu contract asupra-și.

În privința din urmă va fi datoria ocărnuirii a mijloci o învoială între proprietari și țărani, mai ales dacă condițiunile contractului între dînsii vor fi celui din urmă asupritoare.

h) Nimănui fără deosebire nu este iertat ași face sieși singur dreptate, ci are de ași da jalba cu pricinile sale competentei deregătorii guverniale înainte, și de la aceeași ași dobîndi apărare și ajutorință legiuită. Împotriva lucrătorii se vor trage la strînsă răspundere și pedeapsă legală.

Spre scutirea pămîntului se va rîndui o deosebită comisiune provincială.

Comisia aceasta va fi însărcinată, cu luare aminte la deosebitele jurstări ale țării, la felurile titule ale veniturilor de mai înainte domnești, la datorințele iobăgești, la pămînturile de țărani stăpînite, și la împovărarea acelor, a hotărîri care bani și slujbe iobăgești să fie șterse fără răsplată, și care pe lingă despăgubire, apoi prin ștergerea drepturilor acestora, și corespunzătoarele poveri a hotărîri, și a mijloci împrumutata despăgubire cuviincioasă.

Pină la înființarea comisiei scutitoare se vor strădui deregătoriile ocărmuirii a împiedeca pricinele și jalbele ce se vor da înainte cu buna, iar cind împăciuirea nu s-ar putea mijloci după cercetarea cu amănuntul a stărilor împrejur atit în privința faptei cit și a dreptului — vor hotări după principiile mai în sus deslușite.

Volgemut m.p.

F.M.L.

ÜBER DIE AGRARPOLITIK DES SIEBENBÜRGISCHEN GUBERNIUMS ZWISCHEN 1849 — 1854

(Zusammenfassung)

Die kurzgefasste Darstellung soll durch Untersuchung eines wenig bekannten — unter Anleitung der österreichischen Regierung vom siebenbürgischen Gubernium erlassenen Dokumentes (Regierungserlass vom 10. Jänner 1850) — die Agrarpolitik der Wiener Regierung in Siebenbürgen nach der Revolution von 1848 erläutern. Es wird hervorgehoben, dass der Wiener Hof die Liquidierung der Feudalverhältnisse und die Umwandlung der Wirtschaft der Gesamtmonarchie in eine kapitalistische, im Handel mit den Nachbarstaaten konkurrenzfähige Wirtschaft erstrebte. Wien betrieb diese Wirtschaftspolitik in der Hoffnung, die 1848 schwer erschütterte Monarchie zu retten.

„ROMÄNISCHES REVUE” (1885—1894), REVISTĂ PENTRU APĂRAREA INTERESELOR NAȚIONALE.*

Studierea mișcării memorandiste, cea mai importantă mișcare a românilor ardeleni după revoluția de la 1848, impune cu necesitate cunoașterea presei care a pregătit opinia publică europeană, înfățișându-i problemele majore care frământau națiunile din imperiul austro-ungar în general și pe ale românilor în special.

Un astfel de rol i-a fost atribuit revistei române „Romänische Revue”. Necesitatea apariției ei a fost dezbătută într-o ședință a Comitetului Central al P.N.R. din 3 iunie 1884, când, o dată cu hotărîrea de a se elabora „un memorial politic, destinat anume pentru politicienii neromâni din patrie și străinătate, în care să se descrie situațiunea politică de nemaisuferit a națiunii române din țările supuse coroanei Sfintului Ștefan...”, s-a „apreciat și recomandat foaia «Romänische Revue», redactată de D-l dr. Cornel Diaconovici în sensul aceluiași conclud al conferinței”¹. Rolul revistei era deci de a informa opinia publică europeană asupra situației politice a românilor din imperiul austro-ungar și a pregăti astfel terenul pentru înaintarea și publicarea Memorandului. Acest scop este dezvăluit în toată claritatea sa de Vincențiu Babeș în raportul prezentat, în numele Comisiunii de 30, la conferința P.N.R. din 9 mai 1887: „Chiar aici la noi acasă s-a întemeiat foaia «Romänische Revue» ... cu scopul de a informa publicul străin despre adevăratele stări sociale și politice ale noastre, și continuînd pe această cale sigur ne vom succeda a crea o opinie publică în Europa care să ne sprijinească, și atunci nu vom mai putea fi trecuți cu vederea de înaltele puteri de stat...”²

Acest scop este declarat deschis în primul fascicol al revistei de către redactorul ei dr. Corneliu Diaconovich:

„Romänische Revue” trebuie să fie „un organ care să facă accesibil marelui public din țară și străinătate informații conștiințioase asupra situației și tendințelor românilor din Ungaria și să le dea de înțeles aspirațiile lor politice... «Romänische Revue» este chemată să reprezinte în partea sa politică, condusă de forțe excelente, un organ de apărare împotriva atacurilor zilnice ale adversarilor noștri, iar în partea ei literară — cu colaborarea celor mai eminenți scriitori — o imagine fidelă a tendințelor culturale ale întregii națiuni române...”³

Revista „Romänische Revue” apare în luna iulie 1885, desfășurîndu-și neîntrerupt activitatea pînă la sfîrșitul anului 1894, cînd o dată cu interzicerea activității P.N.R. este sistată și apariția ei.

„Romänische Revue” este o revistă lunară, politico-culturală. Inițial ea a apărut la Budapesta. Din iunie 1886 ea își mută sediul la Reșița, schimbare motivată de redactorul ei prin cauze familiare: „moartea tatălui”⁴ necesitatea plecării sale din Budapesta și a stabilirii la Reșița. Din ianuarie 1889 sediul revistei este mutat din nou, de data aceasta la Viena, din cauza persecuțiilor îndreptate împotriva revistei și a proceselor de presă intentate ei. Arti-

* Publicăm numai prima parte a articolului; partea a II-a va urma în volumul IX al anuarului *Acta Musei Napocensis*.

¹ Teodor V. Păcățian, *Cartea de aur sau luptele politice ale românilor de sub coroana ungară*, VII, Sibiu 1913, p. 330.

² *Idem*, p. 343.

³ *Romänische Revue*, iulie 1885, an. I, fascicola I, p. 1—2.

⁴ *Idem*, iulie 1886, an II, fascicola VI, p. 1—2.

colul redacțional din ianuarie 1889 își manifestă certitudinea că „în Austria va putea aduce mai liber știri despre românii de dincoace și de dincolo de Carpați...”⁵, își va putea continua mai rodnic activitatea, deoarece „la Viena sîntem în contact nemijlocit cu reprezentanții... României, cît și cu cercurile politice austriece cărora ne adresăm în intervențiile noastre”⁶. În anul 1893, o dată cu schimbarea numelui, revista își mută sediul la Sibiu, din cauza, arată editorul din ian. 1893, „retragerii debitului poștal de la «Romänische Revue»”⁷. În anul 1894 sediul revistei va fi Timișoara, deoarece — arată redactorul — „întemeierea foi politice «Dreptatea» la Timișoara, la care colaborează și redactorul revistei de față, a făcut necesară mutarea și a revistei la Timișoara”⁸. Redactorul asigură însă publicul cititor că noua situație va da posibilități mărite de a informa publicul „de situația politică, de tendințele culturale ale poporului român, de istoria, de limba și literatura sa”⁹.

Revista își va schimba în cursul celor zece ani de activitate și editorul. Dacă pînă în anul 1890 editor a fost dr. Corneliu Diaconovich, din anul 1891 el este înlocuit cu dr. St. N. Ciurcu avînd ca redactor responsabil pe dr. Titus Tomiuc¹⁰. În 1893 editorul revistei este Petru Broșteanu, membru corespondent al Academiei Române¹¹, pentru ca în 1894 să revină din nou dr. C. Diaconovich, iar dr. Valeriu Braniște să fie redactor responsabil al ei¹². În mod asemănător și din aceleași motive tactice revista își va schimba din anul 1893 numele în „Romänische Jahrbücher”.

Revista era scrisă în limba germană. Alegerea acestei limbi n-a fost întimplătoare. Ea era adresată cercurilor politice europene, în special Germaniei. Dezvăluind situația și aspirarea națională a românilor din imperiul austro-ungar, se urmărea atragerea atenției cercurilor conducătoare austriece dar și germane asupra suferințelor acestora și a imposibilității menținerii României mult timp în cadrul Triplei Alianțe dacă nu se vor aduce îmbunătățirile necesare soartei lor. În acest scop sînt publicate numeroase articole care dezvăluie aspirarea națională a românilor din imperiu, diverse procese de presă îndreptate împotriva ziarelor românești, modul și felul de aplicare a așa-zisei legi a naționalităților, măsurile luate pentru deznationalizarea acestora, legile școlare votate și puse în aplicare în această perioadă pentru a servi aceste țeluri etc., precum și lupta disperată a poporului român pentru a-și păstra limba și a-și salva ființa națională. Urmărind difuzarea cît mai largă a revistei, două treimi din exemplarele ei au fost trimise gratuit unor cercuri politice și culturale străine, unor politicieni și scriitori de vază, bibliotecilor publice, cluburilor politice, corporațiilor științifice, asociațiilor literare și studentești și redacțiilor lor¹³, reducîndu-se totodată și costul abonamentului pentru străinătate la 12 mărci sau 20 franci¹⁴ de la 20 mărci respectiv 25 franci¹⁵.

Apariția revistei „Romänische Revue” este deosebit de bine primită de publicul românesc. Încă din 2 iulie 1885 „Tribuna”¹⁶ și *Gazeta Transilvaniei*”¹⁷ anunță apariția viitoare a ei și conținutul primului său fascicol. „Telegraful român” în numărul său din 11 iunie anunță cititorii că „dr. Corneliu Diaconovich s-a decis a scoate un ziar în limba germană, care va avea a susține cauza noastră națională față cu lumea cultă în o limbă universală”. Prezintă și el programul primului fascicol, termină recomandînd „cu toată căldura această încercare laudabilă”¹⁸. „Luminătorul” de la Timișoara făcînd cunoscut și el cititorilor apariția revistei, scopul și conținutul ei, se arată nemulțumit de faptul că revista nu a adoptat un program politic propriu. „Programă proprie politică numita foaie nu are, nici se declară ca aderentă a cutărei programe politice existente... va să zică «Romänische Revue» nu e organ de partid, nu

⁵ *Idem*, ianuarie 1889, an. V, fascicola I, p. 4.

⁶ *Idem*, ianuarie 1890, an. VI, fascicola I, p. 4.

⁷ *Romänische Jahrbücher*, ianuarie 1893, an. IX, fascicola I, p. 56.

⁸ *Idem*, ianuarie 1894, an. X, fascicola I, p. 4.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Romänische Revue*, ianuarie 1891, an. VII, fascicola I, p. 1.

¹¹ *Romänische Jahrbücher*, ianuarie 1893, an. IX, fascicola I, p. 1.

¹² *Idem*, ianuarie 1894, an. X, fascicola I, p. 1.

¹³ *Romänische Revue*, ianuarie 1892, an. VIII, fascicola I, p. 1.

¹⁴ *Idem*, ianuarie 1888, an. IV, fascicola I, p. 1.

¹⁵ *Idem*, ianuarie 1885, an. I, fascicola I, p. 1.

¹⁶ *Tribuna*, 2/14 iulie 1885, an. II, nr. 148.

¹⁷ *Gazeta Transilvaniei*, 10/22 iulie 1885, an. XLVIII, nr. 152.

¹⁸ *Telegraful Român*, 10/23 iulie 1885, an. XXXIII, nr. 74, p. 25b.

luptă direct pentru oarecare programă politică, ci bazindu-se pe conștiința sa va informa cu sinceritate publicul mare despre cele ce-i va dicta conștiința cu privire la români”. De aceea, declară redactorul, „o îmbrățișăm cu frățescă căldură și o recomandăm din inimă curată onor. public român spre părtinire”¹⁹. Cu aceeași căldură îmbrățișează noua acțiune și ziarul „Românul”. „Romänische Revue în modul cum ni se prezintă în primul număr promite a fi o importantă revistă literară română. De mult se simțea necesitatea unei asemenea reviste care să infățișeze publicului german mișcarea literară a românilor, tendințele și aspirațiile lor pe terenul civilizațiunii. Redactorul și proprietarul revistei dl. dr. Diaconovich a îmbrățișat cu căldură această nobilă idee și noi nu putem decît să felicităm pe laboriosul nostru confrate, dorindu-i din inimă izbîndă pentru realizarea marelui său scop”²⁰.

Ziarele sășești se solidarizează cu acțiunea românilor, considerînd-o un nou prilej de a face cunoscut publicului european situația popoarelor asuprite din imperiu. „Noi salutăm cu bucurie noua întreprindere ca pe un semn de progres cultural — declară „Kronstädter Zeitung” — o salutăm cu bucurie dublă pentru tendința sa exprimată și sperăm că va contribui a convinge pe cetitorii neparțiali din țară și străinătate că năzuințele naționalităților nemaghiare din țările coroanei ungare sînt îndreptate ... spre apărarea limbii și culturii lor naționale și spre eluptarea adevăratei egale îndreptățiri”. Consideră revista ca mijloc pentru cunoașterea și apropierea celor două națiuni asuprite. „Noi dorim și sperăm totodată ca noua revistă lunară să aibă mai mulți cititori germani care vor cunoaște prin aceasta mai bine națiunea noastră soră și că ambele națiuni se vor apropia mai bine prin aceasta”.²¹

Spre deosebire de ziarele românești și sășești, revista este întîmpinată cu multă răceală de presa maghiară. „Pester Lloyd” în numărul din 24 iulie 1885, prezentînd programul primului fascicol, se arată indignat de conținutul lui²² și de „îndrăzneala” lui Ion Slavici de a dezbătu în articolul său asupra justiției că aceasta ar fi pentru români „nu conciliabilă, ci în mai multe cazuri silitoare ... și că încordarea care produce aceasta apăsare din zi în zi mai apăsătoare ...”²³

Deoarece „Romänische Revue” îmbrățișa în coloanele ei activitatea culturală a întregului popor român, „Pester Lloyd” dă alarma arătînd că prin ea „românii din Ungaria ies la iveală în revista întreagă ca o parte a imperiului daco-roman, care nici nu participă la aspirațiunile culturale ale patriei lor politice, nici nu-și doresc parte dintr-acelea”²⁴. Ziarul „Ellenzék” din Cluj publică sub titlul „O nouă revistă română” conținutul primului fascicol, dar pune la îndoială „sinceritatea” revistei, deoarece, după părerea redactorului, ea „nu ar prezenta situația reală a românilor”²⁵.

Revista se bucură de o primire călduroasă din partea multor ziare germane. „Preussische Jahrbücher” își anunță cititorii că „Romänische Revue ... este organul nou înființat științific, în limba germană, al celor trei milioane de români din Ungaria”. După ce prezintă cele mai importante forme de asuprire a românilor, precum și realizările lor culturale (pe care le reproduce după revista noastră) trage concluzia că „știrile despre literatura românească pe care le aduce revista, stau mărturie că ... în ultimul deceniu, în viața spirituală a românilor a intervenit un avînt puternic, la fel cum se poate observa de altfel și în literatura slavă”²⁶. În nr. 269 din anul 1885 „Leipziger Tageblatt”, impresionat de soarta românilor din imperiul austro-ungar, pe care o prezintă publicului german, conchide: „cu resemnare în soarta lor au tolerat românii multă vreme excesele ... , dar și răbdarea lor a ajuns în fine la capăt ... Ca mijloc de apărare și armă, românii se folosesc în prezent de o revistă lunară nou înființată «Romänische Revue» ... Scopul acestei inițiative este să furnizeze publicului intern și ex-

¹⁹ *Luminătorul*, 12/24 iulie 1885, an. VI, nr. 80, p. 3.

²⁰ *Tribuna*, 12/24 iulie 1885, an. II, nr. 157, p. 626.

²¹ *Tribuna* 18/30 iulie 1885, an. II, nr. 162, p. 646.

²² 1) „Românii din Ungaria”, 2) „Justiția noastră”, de I. Slavici, 3) Din ziarele române. Biografia și portretul lui George Bariț, 4) Opt-spre-zece ani a unei reviste literare române „Convorbiri literare”, 5) Literatura română în Germania, 6) „Pădureanca” de Ion Slavici, tradusă în limba germană de Mite Kremnitz, 7) „Fintina Blanduziei” de V. Alecsandri, tradusă în limba germană de Edgar de Hertz, 8) Literatură și artă în *Tribuna*, 12/24 iulie 1885, an. II, nr. 157, p. 626.

²³ *Tribuna*, 14/26 iulie 1885, an. II, nr. 159, p. 637.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ellenzék*, 22 iulie 1885, an. VI, nr. 168, p. 1.

²⁶ *Romänische Revue*, noiembrie 1885, an. I, fascicola IV, p. 278.

tern știri conștiințioase și demne de încredere, într-o limbă general răspîdită, despre situația și aspirațiile românilor de sub coroana Sfîntului Ștefan și mai ales să îndrepte numeroasele denaturări ale situației ... Noi salutăm trezirea poporului român din letargie și totodată organul pentru atingerea acestui scop «*Römânische Revue*»²⁷. La 19 august 1886 ziarul „Nord-deutsche Allgemeine Zeitung” publică un articol elogios referitor la revistă, apreciind pozitiv contribuțiile literare și articolele politice cunoscute publicului german prin intermediul ei. „*Römânische Revue*», o revistă lunară editată în limba germană, apare de un an și jumătate la Pesta. Ea ne dă din surse nemijlocite știri despre situația politică, literară și economică a românilor atît din Ungaria cît și din regatul României»²⁸. Ziarul prezintă apoi lună de lună cele mai importante articole ale revistei care dezvăluie situația politică a românilor. Ziarele „Post” din 12 iunie și „St. Petersburger Zeitung” din 16 iunie 1887 publică articole elogioase la adresa revistei, cu comentarii ample mai ales asupra situației școlare a românilor din monarhie, informînd publicul cititor despre cele mai importante legi școlare elaborate de guvernele burghezo-moșierești maghiare pentru deznăționalizarea lor²⁹.

*

Legile emanate de monarhia dualistă și urmările lor asupra situației românilor constituie obiectul unei amănunțite analize în paginile revistei. În articolul „Legea naționalităților din Ungaria” se dezvăluie că „... din legea naționalităților au rămas puține paragrafe care să nu fi fost lezate, nu numai nepedepsit, ci din contră cu asentimentul tuturor cercurilor și factorilor țării...” astfel incît ea „a fost scoasă din vigoare în părțile sale esențiale...”³⁰. Deși legea prevede obligativitatea numirii unor funcționari din rîndul naționalităților, totuși „dîntre-o situație din 1891, după surse maghiare, vedem că românii, care constituie 17,50% din populația totală din Ungaria și Transilvania, sînt reprezentați în ministere numai cu 1,04%, iar dintre aceștia numai 3 sînt în funcții mai înalte. În justiție, la Curia regală nici un român, la cele 3 judecătoria superioare doar 2,33% sînt români. În Transilvania, unde românii și după surse maghiare constituie 56,86% din populație, în funcțiile publice sînt reprezentați cu 5,89%. Dar nici aceștia nu sînt în funcții înalte. În 25 de comitate cu români, un singur președinte de tribunal român și, în batjocura legii naționalităților, nici un prefect sau subprefect...”³¹.

Legea electorală este aspru criticată în coloanele revistei. Răspunzînd articolului „Les roumains de la Hongrie” apărut în „Revue de l'Orient”, care încearcă să demonstreze „injustețea plingerilor românilor”, revista noastră arată: „Parcă nu toată lumea știe că azi, în pofida «uniunii» care s-a realizat și a «unității» parlamentului, pentru Transilvania este în vigoare o lege electorală separată care asigură aristocrației ..., orașenilor și tuturor secuilor dreptul de vot general, în timp ce pentru populația sătească, în majoritate românească, există un cens dublu, triplu și în unele cazuri de 10 ori mai înalt ca în Ungaria; parcă nu s-ar ști că datorită arondării existente, în cercurile electorale românești revine un deputat la 50—60.000 suflete, pe cînd în cercurile maghiaro-secuiești numai 3—5.000 suflete trimit unul... În comitatele românești legea electorală, în măsura în care se referă la naționalități ... este de mult timp literă moartă...”³². Tocmai de aceea au adoptat românii pasivitatea față de alegerile electorale și au fixat în punctul 6 al programului P.N.R. adoptat la Sibiu la 14 mai 1881 „revizuirea legii electorale” și înlocuirea ei cu votul universal³³. Burghesia română slabă din punct de vedere numeric și-ar fi asigurat astfel cu sprijinul poporului român o participare mai însemnată în viața politică.

Dar cel mai mult au avut de suferit românii transilvăneni pe tărîmul instrucțiunii. Revista dezvăluie situația școlară precară a românilor. „Tărîmul în care abuzurile ne ating cel mai mult este învățămîntul public... Statul în cursul celor 18 ani de la adoptarea acestei legi [1868 — n.n.] nu a înființat nici o școală medie cu altă limbă decît cea maghiară și — mai mult

²⁷ *Idem*, noiembrie 1885, an. I, fascicola IV, p. 280—281.

²⁸ *Idem*, august 1886, an. II, fascicola VII—VIII, p. 398.

²⁹ *Idem*, iulie 1887, an. III, fascicola VII, p. 310.

³⁰ *Idem*, august 1885, an. I, fascicola II, p. 67.

³¹ *Römânische Jahrbücher*, octombrie-noiembrie-decembrie 1893, an. IX, fascicola X—XII, p. 552, 553.

³² *Römânische Revue*, februarie 1891, an. VII, fascicola II, p. 76. Pentru aceleași probleme mai vezi: *Römânische Jahrbücher*, oct. — nov. — dec. 1893, an. IX, fascicola X—XII, p. 566 și *Römânische Revue*, ianuarie 1886, an. II, fascicola I, p. 12, în articolul „La situația românilor din Ungaria”.

³³ T. V. Păcățian, *op.cit.*, p. 34.

decît atît — le ia românilor posibilitatea să înființeze școli din mijloace proprii cum a fost cazul cu gimnaziul proiectat la Caransebeș și Arad. S-a revocat dispoziția conform căreia în regiunile cu naționalități școlile medii să aibă catedre pentru acele limbi; puținele existente sînt desființate cum a fost recent la Satu Mare. Românii mai au doar cinci gimnazii pe care le întrețin fără nici un ajutor de stat, din mijloace proprii”³⁴.

O situație și mai deplorabilă este aceea din învățămîntul elementar, întreținut exclusiv cu sudoarea poporului. „Guvernul maghiar nu numai că n-a sprijinit absolut de loc învățămîntul elementar românesc, nu folosește nici un ban pentru acesta din mijloacele statului, ci, din contră, îl împiedică consecvent în procesul lui prin dispoziții contrare legilor, prin ignorarea consecvență a actelor autorităților bisericești, ... prin intervenția ilegală, nejustificată a autorităților politice...”³⁵. De aceea toate succesele realizate de români pe tărîmul cultural sînt rezultatul exclusiv al eforturilor materiale și morale ale poporului român care n-a precupețit nimic pentru a putea educa tînăra generație în limba maternă. „Toate instituțiile culturale ... sînt un merit exclusiv al poporului român, care chiar în situația sa tristă de azi și sub cele mai apăsătoare poveri din partea statului își dă ultimul ban pentru a-și crea din propriile mijloace modeste, condițiile progresului său cultural și național. ... sînt un merit al intelectualității române tinere, dar capabile”³⁶.

Pentru a dezvălui adevăratul rol al școlii, revista publică articolul „Școala românească și misiunea ei” după discursul lui B. P. Hașdeu ținut la o serbare școlară din București, arătînd că „a lumina popoarele prin cultură și nu a le deznăționaliza, aceasta este cea mai înaltă misiune a școlii”³⁷.

Un protest deosebit au manifestat românii față de legea din 1891 a azilurilor de copii. Revista publică în extenso textul legii și dezbaterile pe marginea ei din parlament unde L. Mocșary, luînd apărarea naționalităților, atrage atenția guvernului că prin ea „naționalitățile se vîd amenințate în existența lor de tendințele de deznăționalizare și mai ales de faptul că însuși statul preia executarea înaltă. O unitate a națiunii care ar consta în unitatea limbii este de nerealizat în condițiile noastre atît din cauza marelui mase a naționalităților, cît și din cauza individualității naționale a acestora, pentru care nu poate fi vorba de o absorbire sau contopire. Aceasta nu este altceva decît o utopie”³⁸.

Sînt publicate în coloanele revistei manifestațiile mari organizate de români împotriva acestei legi în 17 comitate cu participarea a 20.000 români din 85 cercuri electorale, precum și cele 30 de adunări ale lor, hotărîrile sinodului episcopal din Brașov³⁹ și adunarea generală a celor 600 de alegători de la Brașov din 23 ianuarie 1891. Aceasta a adoptat o rezoluție care spunea: „... luînd în considerare că prezentul proiect de lege atacă prin toate aceste măsuri existența națională a românilor din această țară precum și libertatea individuală a acestora și din această cauză stă în contradicție cu legile fundamentale ale statului din 1868 ca și cu ideile libertății, umanității și civilizației, adunarea generală ... protestează solemn împotriva introducerii azilurilor de copii...”⁴⁰.

Tot atît de puternic a fost protestul românilor împotriva proiectului de lege privind salariizarea cadrelor didactice din școlile confesionale, luat în discuție în anul 1893⁴¹, socotit de revistă „un atac împotriva ultimelor fortărețe ale naționalităților”⁴². Peste tot se organizează manifestații în care se demască țelurile urmărite de stat sub masca ridicării salariilor (limitarea autonomiei bisericilor)⁴³. Legea este respinsă de poporul român care-și asumă sarcina de a suporta benevol ridicarea salariilor învățătorilor prin colectarea sumei de 44.000 florini necesari completării indemnizației acestora și a evita astfel imixtiunea statului în problema școlilor con-

³⁴ *Romänische Revue*, ianuarie 1886, an. II, fascicola I, p. 16–17; *Romänische Jahrbücher*, oct. — nov. — dec. 1893, an. IX, fascicola X—XIII, p. 559–560.

³⁵ *Romänische Revue*, februarie 1891, an. VII, fascicola II, p. 77–78.

³⁶ *Idem*, februarie 1891, an. VII, fascicola II, p. 79.

³⁷ *Idem*, iulie—august 1890, an. VI, fascicola VII—VIII, p. 349.

³⁸ *Idem*, februarie 1891, an. VII, fascicola II, p. 118–122.

³⁹ *Idem*, martie—aprilie 1891, an. VII, fascicola III—IV, p. 184.

⁴⁰ *Idem*, februarie 1891, an. VII, fascicola II, p. 107.

⁴¹ *Romänische Jahrbücher*, februarie—martie 1893, an. IX, fascicola II—III, p. 71.

⁴² *Idem*, ianuarie 1894, an. X, fascicola I, p. 17.

⁴³ *Idem*, mai—iunie 1893, an. IX, fascicola V—VI, p. 261–265.

fesionale⁴⁴. Toate acestea dovedesc, arată revista, că „conștiința națională trezită de progresul cultural și civilizație, orientată spre păstrarea individualității naționale și dezvoltarea ei, este atât de adânc înrădăcinată încât nu poate fi prin nimic nimicită”⁴⁵.

Dar în fața acestor atacuri repetate împotriva românilor revista cere să li se opună „un veto unanim... și toate organele românilor din Ungaria și Transilvania să se alătureze acestui strigăt: cuțitul a ajuns la os!”⁴⁶.

Încă din primul număr al revistei este publicat un articol al lui Ion Slavici intitulat „Justiția noastră”, cu scopul demascării situației poporului român și în domeniul justiției. „Românul vede că în pofida egalei îndreptățiri el nu poate găsi dreptate de loc, deoarece ca judecători se dau în cele mai multe cazuri asemenea oameni care în prezent îi sunt adversari politici, care nu cunosc limba, obiceiurile și vederile sale, care nu posedă încrederea sa — pe scurt sint străini pentru el. De aceea justiția noastră nu este pentru români una împăciuitoare, ci în majoritatea cazurilor bazată numai pe constrângere, iar tensiunea provocată de această constrângere devine din zi în zi mai generală și îngrijorătoare”⁴⁷. Contrar dispozițiilor legii din 1868, românilor nu li se permitea să se folosească de limba lor maternă la procese, astfel chiar „în regiuni pur românești se primesc numai cereri și acțiuni în limba maghiară... multe persoane sint nemotivat arestate și persecutate...”⁴⁸. Deoarece Curții cu jurați din Sibiu nu i s-a putut impune „pedepsirea exemplară” a românilor, ea este desființată cu ordinul ministerial 31.842 din 27 iunie 1885, iar atribuțiile ei trecute în competența instanței cu jurați din Cluj.

Bazindu-se pe legea presei în vigoare încă din perioada absolutismului, Curtea cu jurați din Cluj, a intentat nenumărate procese ziarelor românești Tribuna, Gazeta Transilvaniei, Luminătorul, Românische Revue, culminând cu procesul Memorandului din 1894. Dezvăluind această situație, revista va publica un articol al lui Alexandru Mocioni, „Libertatea presei în Ungaria”, prin care sint demascate scopurile urmărite prin procesele de presă, pasiunile politice ce animă pe judecătorii și jurații instanțelor care sint adversarii politici ai românilor, sentințele subiective pronunțate precum și instaurarea intoleranței cabinetului Tisza împotriva presei române a cărei importanță politică a crescut deosebit de mult în fața poporului român și a opiniei publice europene⁴⁹.

Nenumăratele procese de presă au stîrnit un protest și în sinul cercurilor maghiare mai rezonabile. Ziarul „Magyar Állam” apelează la o politică mai rațională: „...posedăm destul simț al dreptății ca să ne fie rușine de situația actuală a lucrurilor care este o negare a principiului sistemului reprezentativ, o lezare a unor legi sancționate și o declanșare a unor nemulțumiri motivate...”⁵⁰. Reproducînd acest articol, revista noastră concludă: „Dacă această concepție îmbucurătoare și într-adevăr patriotică ar cîștiga preponderență... atunci în curînd înțelegerea frățească ar uni toate popoarele...”⁵¹.

Aceeași atitudine dezaprobată față de politica guvernamentală a manifestat-o și o parte a presei germane. „Este politic just — se întreabă „Kronstädter Zeitung” în numărul 191 din 1890 — să se persecute presa română din cauza luptei politice duse... să nu se dea maghiarii speranței că în asemenea strigăte ale presei își găsesc expresia numai vederile personale ale autorilor articolelor. Acestea dau numai expresie sentimentelor întregului popor român, ca ei gîndește întregul popor. În spatele lui Mureșan, Popu, Slavici stau trei milioane de români. Iar nemulțumirea adîncă față de politica națională... domnește nu numai în sinul întregului popor român ci și la celelalte naționalități nemaghiare...”⁵².

Exasperată de neconținutele șicanări și procese de presă, Tribuna va publica un nou articol, reprodus și de revista noastră, care va fi improcusată la Cluj la 11 septembrie 1890. În acest articol se arată cu dezamăgire că românii au ajuns la capătul răbdărilor și nu mai găsesc nici o altă cale de ieșire decît „să se considere cetățeni ai altui stat”, „Noi, în spatele cărora

⁴⁴ *Idem*, februarie—martie 1893, an. IX, fascicola II—III, p. 76—80.

⁴⁵ *Idem*, mai—iunie 1893, an. IX, fascicola V—VI, p. 266; *Românische Revue*, august 1887, an. III, fascicola VIII, p. 364.

⁴⁶ *Românische Revue*, decembrie 1889, an. V, fascicola XIII, p. 682.

⁴⁷ *Idem*, iulie 1885, an. I, fascicola I, p. 13—14.

⁴⁸ *Idem*, ianuarie 1886, an. II, fascicola I, p. 14.

⁴⁹ *Idem*, octombrie—noiembrie 1888, an. IV, fascicola X—XI, p. 607—624.

⁵⁰ *Idem*, ianuarie 1890, an. VI, fascicola I, p. 23.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Idem*, iulie—august 1890, an. VI, fascicola VII—VIII, p. 384.

stau frații din regatul României, nu ne vom arăta niciodată receptivi față de ... ideea de stat maghiară... Știind că clasele dominante nu cedează niciodată nimic de bunăvoie, articolul le întreabă în numele românilor dacă nu cumva ele „vor să curgă sînge ca să se limpezească lucrurile”⁶³, făcînd aluzie la evenimentele anilor 1784 și 1848. Reîmprospătarea acestor evenimente nu era întimplătoare; ele răsuna ca un adevărat avertisment. De altfel revista va rememora în coloanele ei în același scop tradițiile revoluționare ale poporului român printre care răscoala lui Horea, revoluția de la 1848 etc.

Dar acțiunile întreprinse împotriva românilor nu au dat rezultatele dorite. Mișcarea națională atît de puternică la popoarele subjugate n-a putut fi înfrîntă, cu atît mai mult cu cit — arată revista — „românii locuiesc în stat într-o masă compactă, uniți printr-un puternic sentiment de solidaritate națională, conștiința lor națională este la ei atît de trează, de puternică și de activă, încît și-au recunoscut clar individualitatea națională și interesele lor și țin la acestea ca la bunul lor suprem, care nu poate fi înlocuit prin nici un fel de avantaje materiale și momentane”⁶⁴. Problema națională putea fi rezolvată, după părerea revistei, prin „asigurarea egalității naționale și satisfacerea doleanțelor națiunilor”⁶⁵.

Pe un spațiu întins revista se preocupă și comentează activitatea P.N.R. din această perioadă. Sint redată pe larg dezbaterile conferințelor P.N.R. din 1887⁶⁶, 1890⁶⁷, 1892⁶⁸, 1893⁶⁹, programele și hotărârile luate precum și rezoluțiile votate cu aceste ocazii. Publicînd lucrările conferinței P.N.R. din 1890, revista constată cu satisfacție că ele au marcat „întărirea luptei în fața atacurilor tot mai înverșunate la adresa individualității noastre naționale”⁷⁰. Ea primește cu bucurie menținerea programului P.N.R. adoptat încă în 1881 și reinnoit în conferințele ulterioare, precum și tactica pasivistă, deoarece, motivează revista, „cauzele pasivității nu au încetat, legea electorală separată pentru Transilvania, procesele de presă, asociațiile de deznationalizare, maghiarizarea școlilor, atacurile la autonomia presei s-au înmulțit”⁷¹. Reproducînd discursul lui Ion Rațiu, raportul lui Vasile Lucaciu și referatul Comisiei de 30, care au dezbătut situația insuportabilă a românilor în monarhie, revista își arată satisfacția că prin ele „străinătatea va vedea tot mai bine situația românilor și importanța lor în politica Europei de est”⁷².

Problema cheie a conferinței P.N.R. din 1892, arată revista, a fost aceea a înaintării Memorandului, hotărît în conferințele precedente. Revista publică discuțiile lungi atît din conferință cit și cele din cadrul Comisiei de 40, discuții desfășurate între cei care cereau amînarea, în frunte cu Alexandru Mocioni, și cei ce susțineau înaintarea lui fără întîrziere, precum și cele 6 puncte ale rezoluției votate, care demască politica guvernamentală. Revista dă o atenție deosebită publicării numeroaselor telegrame de solidaritate sosite din străinătate pe adresa Conferinței și care dovedeau adeziunea opiniei publice la lupta justă a poporului român transilvănean. Astfel Partidul Național Slovac din Ungaria a salutat pe românii adunați la a IV-a Conferință Națională ca pe „avangardiștii luptei pentru emanciparea tuturor naționalităților asuprite...”⁷³, în timp ce croații se solidarizează cu românii deoarece îi unește comunitatea de soartă precum și „sentimentul viu al libertății”. Le urează ca năzuința lor „de emancipare de sub hegemonia altor naționalități să fie încununată de succes...”⁷⁴. Aceste manifestații fac revista să constate că popoarele asuprite „au recunoscut fără echivoc Conferinței române un rol proeminent conducător în lupta pentru egala îndreptățire națională”⁷⁵.

Conferința P.N.R. din 1892 a hotărît, prin majoritatea voturilor delegaților, înaintarea Memorandului la Viena. Împotriva acelor care au contestat dreptul Partidului Național Ro-

⁶³ *Idem*, septembrie 1890, an. VI, fascicola IX, p. 455, 457.

⁶⁴ *Idem*, ianuarie 1886, an. II, fascicola I, p. 9.

⁶⁵ *Romänische Jahrbücher*, iulie—decembrie 1894, an. X, fascicola VII—XII, p. 350.

⁶⁶ *Romänische Revue*, mai—iunie 1887, an. III, fascicola V—VI, p. 193—239.

⁶⁷ *Idem*, oct—dec., 1890, an. VI, fascicola X—XII, p. 501—538.

⁶⁸ *Idem*, februarie—martie 1892, an. VIII, fascicola II—III, p. 65—94.

⁶⁹ *Idem*, iulie 1893, an. IX, fascicola VII, p. 337—361.

⁷⁰ *Idem*, octombrie—decembrie 1890, an. VI, fascicola X—XII, p. 510.

⁷¹ *Idem*, octombrie—decembrie 1890, an. VI, fascicola X—XII, p. 515.

⁷² *Idem*, octombrie—decembrie 1890, an. VI, fascicola X—XII, p. 520.

⁷³ *Idem*, februarie—martie 1892, an. VIII, fascicola II—III, p. 80.

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ *Idem*, februarie—martie 1892, an. VIII, fascicola II—III, p. 86.

mău de a prezenta Memorandul împăratului, revista declară categoric: „În primul rînd în sinul P.N.R., admisibilitatea înaintării unui memorandum către coroană a fost unanim recunoscută. În al doilea rînd, Comitetul Central ales la 21 ianuarie 1892 prin votul unanim... a fost fără îndoială îndreptătit să înainteze Memorandul la cel mai înalt for în numele românilor din Ungaria și Transilvania”⁶⁶. Revista publică textul Memorandului, informează despre prezentarea lui la Viena, despre serbările aranjate de reprezentanții orașului, de tineretul universitar, despre contactul membrilor deputăției române cu reprezentanții altor popoare ale monarhiei, despre ecoul stîrnit în sinul opiniei publice europene, constatînd că ele „au deschis din nou ochii lumii asupra stărilor insuportabile care au fost create pentru naționalități... au adus din nou problema la ordinea zilei... În aceasta constă meritul deputăției pentru cauza națională a românilor”⁶⁷. O largă publicitate a făcut revista Conferinței P.N.R. din 1893 care a avut menirea să aprobe acțiunea memorandistă a conducerii naționale. Revista relatează în coloanele ei participarea masivă a maselor populare la Conferință, alături de delegații aleși pentru a asigura acțiunii o bază de masă, comportarea demnă a poporului român, maturitatea lui politică, solidaritatea deplină între popor și conducătorii săi aleși. Totodată dezvăluie eșecul cercurilor conducătoare, deoarece, în ciuda tuturor măsurilor luate, nu li s-au împlinit speranțele privitoare la scindarea în sinul partidului din cauza înaintării memorandumului, dîmpotriva „s-a întărit solidaritatea națională”, căci „poporul român, în lupta de apărare națională care i-a fost impusă, nu-și poate abandona arma cea mai puternică: solidaritatea”⁶⁸. Întreaga acțiune întreprinsă de conducerea P.N.R. a fost aprobată de popor, socotită „justă și oportună”. În ciuda procesului intentat Comitetului, „românii nu vor renunța să lupte pentru a fi cetățeni liberi și români”⁶⁹.

Desfășurarea serioasă și demnă a Conferinței a stîrnit aprobarea unanimă a opiniei publice, iar „aspirațiile românilor, solidaritatea deplină în rîndurile naționalităților”. Revista ne informează că „presa din străinătate, cu mici excepții, este favorabilă cauzei românilor și condamnă politica de deznaționalizare forțată”⁷⁰. Pentru a ilustra adeziunea ei la cauza dreaptă a românilor, sint publicate articolele apărute în acest sens în cele mai importante ziare europene, în presa din Germania, Franța, Belgia, Italia, Anglia, Rusia, America și Egipt. Alături de acestea sint reproduse articolele din ziarele sîrbești, sâsești, slovace și maghiare (Jancsó Benedek în „Egyetértés”). „Dacă vedem că organe de importanța acestora... — arată revista — revin mereu la discutarea problemei noastre, putem afirma că ea a ajuns în fața forumului opiniei publice a Europei”⁷¹.

Procesul Memorandului, redat în revistă în toate amănuntele, a stîrnit un protest justificat în sinul poporului român. Prin sentința dată de Curtea cu jurați din Cluj, prin care cei 24 de acuzați au fost condamnați la 30 de ani închisoare, „se simte lovit întregul popor român”, făcînd ca românii să nu mai aibă „nici un for în fața căruia să-și poată aduce cauza lor. De aceea ei își așteaptă justificarea numai de la istorie și de la opinia publică a Europei, în fața căreia, cu toate restricțiile poștei și telegrafului, adevărul nu poate fi tănuțit”⁷².

Ordinul prezidențial nr. 321 din 16 iunie 1894 prin care Ministerul de interne a interzis orice activitate a P.N.R., pretextînd că organizarea și activitatea lui nu s-au bazat pe statute oficial confirmate, a produs o vie reacție în sinul poporului român și al opiniei publice. Revista noastră protestează împotriva acestei măsuri: „Această măsură excepțională care constituie culmea represaliilor împotriva românilor, întreprinse de atîția ani... este în contradicție cu însuși principiul constituționalismului. Nici unui partid politic nu i s-au cerut statute... românii se supun acestei măsuri de forță, dar o denunță lumii întregi... dar partidele politice nu pot fi distruse, ele acționează mai departe, cu forțe mărite, în întuneric, în mintea și în înima oamenilor”. Apoi, adresîndu-se guvernului, declară: „Guvernul... se va convinge cu timpul de adevărul acestor cuvinte... Ele sint intangibile și indestructibile... ele există și nici o putere din lume nu le poate subjugă...”⁷³. Aceste cuvinte, rezultate din analiza fenomenelor

⁶⁶ *Idem*, iunie—iulie 1892, an. VIII, fascicola VI—VII, p. 296.

⁶⁷ *Idem*, iunie—iulie 1892, an. VIII, fascicola VI—VII, p. 303.

⁶⁸ *Romänische Jahrbücher*, iulie 1893, an. IX, fascicola VII, p. 346.

⁶⁹ *Idem*, iulie 1893, an. IX, fascicola VII, p. 346.

⁷⁰ *Idem*, august—septembrie 1893, an. IX, fascicola VIII—IX, p. 401.

⁷¹ *Idem*, iulie, 1893, an. IX, fascicola VII, p. 353.

⁷² *Idem*, aprilie—mai 1894, an. X, fascicola IV—V, p. 176.

⁷³ *Idem*, aprilie—mai 1894, an. X, fascicola IV—V, p. 174—175.

vieții social-politice ale monarhiei, aveau caracterul unui avertisment, pornite fiind din convingerea despre tăria conștiinței naționale a românilor, care au rezistat totdeauna tuturor vicisitudinilor istoriei. Dovada acestui adevăr nu s-a lăsat mult timp așteptată. La 28 noiembrie 1894, alegătorii români din Transilvania și Ungaria s-au întrunit la Sibiu pentru a lua atitudine împotriva acestor măsuri. Întrunirea declară desființarea P.N.R. ca neconstituțională și nefondată „... deoarece acest procedeu este samavolnic și nu se aplică niciunui partid politic și pentru că încalcă un drept cardinal al cetățenilor... Declară cu toată hotărîrea că națiunea română ține cu strășnicie la drepturile ei național — politice inalienabile și respinge presupunerea că existența și activitatea politică a ei ar fi dependente de bunul plac al guvernului...⁷⁴. Ca incununare a acestui protest, „adunarea declară că menține programul adoptat la Sibiu în mai 1881 și va lupta în continuare pentru realizarea acestuia”⁷⁵.

MARIA ROȘCA și MARIA MIREL

„ROMÄNISCHE REVUE” (1885–1894), ZEITSCHRIFT ZUR VERTEIDIGUNG DER
NATIONALEN INTERESSEN

(Zusammenfassung)

Eines der zahlreichen Mitteln, welche die Führer der rumänischen Nationalbewegung in Siebenbürgen gebrauchten, um der öffentlichen Meinung Europas alle Formen der nationalen Unterdrückung des rumänischen Volkes in der österreichisch-ungarischen Monarchie zur Kenntnis zu bringen, war auch die Herausgabe der Zeitschrift „Romänische Revue”. Sie erschien im Juli 1885 und entfaltete ihre Tätigkeit ohne Unterbrechung bis Ende 1894, als — gleichzeitig mit dem Verbote der rumänischen Nationalpartei (P.N.R.) — auch ihr Erscheinen eingestellt wurde.

Die „Romänische Revue” war eine politisch-kulturelle Monatsschrift unter Leitung von Dr. Corneliu Diaconovich. In ihren Seiten wurden alle Gesetze der Monarchie angeprangert, welche die Entnationalisierung der Völkerschaften zum Ziele hatten: das Nationalitätengesetz, das Wahlgesetz, die Schulgesetze, die Pressegesetze usw. und die schweren Folgen dieser Gesetze für die politische und kulturelle Lage der Rumänen hervorgehoben. Die Zeitschrift gibt der europäischen öffentlichen Meinung die verschiedenen Formen bekannt, die der Kampf des rumänischen Volkes für Erhaltung seines nationalen Bestehens annahm, sowie seine materiellen und moralischen Anstrengungen zur Aufrechterhaltung des Unterrichtes in der Muttersprache. Im Brennpunkt der Zeitschrift befand sich im besonderen die Tätigkeit der rumänischen Nationalpartei im Hinblick auf die Aktion der Memorandisten, deren Höhepunkt der Prozess von 1894 bildete.

Durch die verschiedenartigen Probleme, die sie behandelte, machte die Zeitschrift „Romänische Revue” der öffentlichen Meinung Europas die hauptsächlichsten Fragen bekannt, welche die Völker der Monarchie im allgemeinen und das rumänische Volk im besonderen bewegten und bereitete so künftige Unternehmungen vor.

⁷⁴ *Idem*, iulie–decembrie 1894, an. X, fascicola VII–XII, p. 354.

⁷⁵ *Idem*, iulie–decembrie 1894, an. X, fascicola VII–XII, p. 356.

PROTESTUL NAȚIONALITĂȚILOR DIN IANUARIE 1898

Solidaritatea dovedită de românii transilvăneni în anii perioadei memorandiste și de naționalități cu prilejul diferitelor acțiuni comune de la sfârșitul secolului al XIX-lea a determinat cercurile guvernamentale maghiare să înmulțească și să înăsprească metodele ce trebuiau — după concepția lor — să ducă la deznaționalizarea popoarelor nemaghiare, în vederea accelerării procesului de transformare a Ungariei „istorice” multinaționale într-un stat național unitar¹. Popoarele însă au luat totdeauna poziție hotărâtă și solidară față de conținutul reacționar al metodelor și măsurilor dăunătoare progresului lor național-cultural și social-economic. Așa a fost în primăvara anului 1894 când naționalitățile asuprite din monarhie, prin adunările lor de protest, s-au opus proiectelor de legi politico-bisericești ale guvernului maghiar². Mai concludente în această direcție au fost însă manifestările din anii 1897—1898 împotriva proiectului de lege cu privire la stabilirea oficială a numelor de localități, care era un nou atentat împotriva egalei îndreptățiri a tuturor naționalităților, împotriva limbii acestora și a trecutului lor istoric.

Înțelegând pe deplin importanța acestui fapt, fruntașii Partidului Național Român din Transilvania au hotărât să țină întruniri de protest contra acestui proiect de lege, așa cum au fost organizate și cele de la 1894. În cursul lunii decembrie 1897 au avut loc asemenea întruniri la Sibiu, Arad, Lugoj, Brașov, Orăștie etc.³ Întrunirile de la Sibiu (din 2/14 decembrie 1897) și de la Arad (din 11/23 decembrie 1897), la care venise foarte multă lume și din localitățile apropiate, au fost dizolvate în ultimul moment de către autorități⁴. Întrucât în cele două orașe se aflau adunați și reprezentanți ai Partidului național, ai societății *Astra*, ai altor organizații cultural-economice etc., s-au ținut totuși în zilele respective consfătuiri restrinse, care au adoptat fiecare câte o moțiune de protest⁵. „Hotărâți a ne păstra întotdeauna caracterul național și limba străbună românească — se arată în protestul de la Sibiu — respingem cu indignare toate tendințele de a ni-o răpi sau prigoni. *Protestăm* deci, cu toată energia în contra întreg sistemului de maghiarizare inaugurat de actualul guvern pe terenul școlastic, bisericesc, administrativ, justițiar, cultural și politic, cu un cuvânt pe toate terenele vieții publice, și-l condamnăm ca pe un sistem periculos, care nu poate duce decît la turburarea și mai mare a relațiilor dintre popoarele ce compun patria”⁶. Rezoluția adunării de la Arad (adunare convocată în scopul reînviiorării activității politice a P.N.R.)⁷, protestează și ea contra proiectului de lege, ce-l consideră „ca un nou atac îndreptat în contra ființei etnice a popoarelor nemaghiare din patrie și în contra autonomiei bisericești și comunale...”⁸

¹ Pentru aceasta vezi I. Botezan și N. Cordoș, *Politica guvernului Bánffy în Transilvania din anii 1897—1898*, în *AIIC*, XIV (1971), p. 173—193.

² *Dreptatea*, I (1894), nr. 32, 89—90; *Tribuna*, XI (1894), nr. 74; T. V. Păcățian, *Cartea de aur sau luptele politice naționale ale românilor de sub coroana ungară*, VII, Sibiu, 1913, p. 636—656.

³ *Unirea Transilvaniei cu România*, 1 decembrie 1918 (sub red. I. Popescu-Puțuri și A. Deac), București, 1970, p. 267.

⁴ *Tribuna*, XIV (1897), nr. 261—262, 268—269, 272, 275—276.

⁵ T. V. Păcățian, *op.cit.*, VIII, Sibiu, 1915, p. 27—29.

⁶ *Tribuna*, nr. 269 din 4/16 decembrie 1897, p. 1073.

⁷ Arhiva Bibliotecii Mitropolitane Sibiu, fond. V. Mangra, doc. nr. 233; *Tribuna*, nr. 272 din 9/21 decembrie 1897, p. 1085.

⁸ *Tribuna*, nr. 276 din 13/25 decembrie 1897, p. 1101.

O asemenea adunare de protest au pregătit și sîrbii la Virșeț (Vrșac) pentru data de 18/30 decembrie 1897. Dar, ca și cele ale românilor de la Sibiu și Arad, ea a fost interzisă de autorități⁹.

Proiectul de lege cu privire la stabilirea oficială a numelor de localități a fost însă aprobat de ambele camere ale Parlamentului maghiar în cursul lunii decembrie 1897. El a fost combătut aici fără rezultate prea mari de deputații sașilor, cărora li s-a făcut totuși o mică concesie, în sensul ca în matricolele școlare pe lângă denumirea oficială a localităților să poată fi pusă între paranteze și denumirea în limba maternă. Obiecții asupra lui au făcut și cei trei prelați români ortodocși — membrii de drept ai Parlamentului — Miron Romanul, Ioan Meșianu și Nicolau Popea, dar fără rezultat. Nici acțiunea femeilor de naționalitate germană din Transilvania, care au întocmit un memorandum prevăzută cu mii de subscrieri împotriva acestui proiect, n-a fost luată în considerare¹⁰. Ducîndu-se la Viena pentru a preda monarhului memorandumul respectiv (ce solicita acestuia să nu sancționeze proiectul de lege)¹¹ și nefiind primită în audiență, delegația femeilor germane a fost îndrumată să predea memorandumul contelui Bánffy Dezső, premierul Ungariei¹², cunoscut pentru atitudinea sa șovină față de naționalități.

După protestele separate ale naționalităților din monarhie, o parte dintre acestea (românii, slovacii și sîrbii), constituite, în urma Congresului de la Budapesta din 1895, într-un Comitet executiv, își vor ridica în comun glasul contra proiectului de lege cu privire la stabilirea oficială a numelor de localități. Desfășurarea amplă a acestei acțiuni, ce urmărea încă o dată dezvăluirea tuturor nedreptăților sistemului de guvernare dualist, face, pe baza unor documente inedite (ce provin din arhivele personale ale oamenilor politici români Ioan Rațiu și Vasile Mangra) și materiale tipărite, obiectul lucrării de față¹³.

Ideea întocmirii unui protest comun al naționalităților aliate contra proiectului de lege amintit pleacă din redacția ziarului sîrb „Zastava” (Drapelul) — organul Partidului radical. Din conceptul scrisorii¹⁴ lui Ioan Rațiu, expediată la 19 decembrie 1897¹⁵ sîrbului Mihail Polit (reprezentant al Partidului liberal)¹⁶, aflăm că redacția susnumitului ziar din Novi Sad s-a adresat „Tribunei” din Sibiu cu întrebarea, dacă n-ar fi de părere ca Comitetul executiv al Congresului naționalităților să se pronunțe printr-un protest comun asupra proiectului de stabilire oficială a numelor de localități¹⁷. Președintele Partidului Național Român, Ioan Rațiu, comunică la 18 decembrie 1897 lui Emil Gavrilla — directorul politic al „Zastavei”, membru în Comitetul executiv al Congresului naționalităților — că redacția „Tribunei” și românii transilvăneni sînt de acord cu acțiunea propusă, dar solicită acestuia ca sîrbii să preia inițiativa alcătuirii proiectului de protest și a convocării Comitetului executiv al Congresului naționalităților pentru hotărîrea unor noi acțiuni¹⁸.

La aceste propuneri, în scrisoarea de răspuns din 21 decembrie 1897, Gavrilla îl anunță pe Ioan Rațiu: „că aici — din cauza diviziunii noastre [se referă la existența și neînțelegerile dintre cele două partide sîrbești], ne-a fost imposibil, de a lua inițiativa, motiv pentru care v-am

⁹ *Gazeta Transilvaniei*, LIX (1897), nr. 278, 281; *Tribuna*, XIV (1897), nr. 278, 281.

¹⁰ T. V. Păcățian, *op.cit.*, VIII, p. 29—31.

¹¹ În articolul *Deputațiunea sîrbească*, apărut la Arad în „*Tribuna*” poporului” (nr. 10 din 15/27 ianuarie 1898, p. 45), autorul respectiv privește cu simpatie acțiunea femeilor de naționalitate germană din Transilvania, pentru că ele fac în chipul acesta un serviciu tuturor naționalităților nemaghiare din Ungaria: „Nu e deci român, sîrb și slovac, care să nu subscrie tot ce delegația sîrbească spune în a sa adresă”. De altfel ziarul arădean publică și textul integral al respectivului memorandum destinat a fi înaintat împăratului (*Tribuna poporului*, nr. 10 din 15/27 ianuarie 1898, p. 45—46).

¹² *Tribuna poporului*, nr. 11 din 17/29 ianuarie 1898, p. 49; T.V. Păcățian, *op.cit.*, VIII, p. 30—31.

¹³ Cu privire la acest protest vezi și T.V. Păcățian, *op.cit.*, VIII, p. 31—37; Șt. Pascu, *Relations roumano-slovagues à la dernière décennie du XIXe siècle*, în *RevRHist*, VII(1968), nr. 3, p. 393—396; L. Botezan, *Contribuții la studiul vieții politice a Transilvaniei din anii 1895—1898*, în *AIIC*, XIII (1970), p. 219—220.

¹⁴ Conceptul este scris în limba germană de Elie Dăianu.

¹⁵ Data trimiterii acestei scrisori lui M. Polit am precizat-o pe baza conceptului scrisorii lui Ioan Rațiu către slovacul Paul Mudron din 1 ianuarie 1898 (MuzIstCluj, nr. inv. M. 2720).

¹⁶ Partidul liberal al sîrbilor din Ungaria avea ca organ de presă ziarul „Branik” (Apărătorul), editat — la fel ca „Zastava” — la Novi Sad (*Tribuna*, VII (1890), nr. 78; XIV (1897), nr. 253).

¹⁷ MuzIstCluj, nr. inv. M. 2718.

¹⁸ Aceste propuneri ale lui Ioan Rațiu le discută Emil Gavrilla în scrisoarea lui de răspuns din 21 decembrie 1897 (MuzIstCluj, nr. inv. M. 2717).

comunicat ieri, că am lăsat inițiativa în seama prietenilor slovaci¹⁹. Din aceeași cauză ne este foarte greu, de a redacta proiectul protestului comun, și în consecință ne-am adresat astăzi domnului dr. Miloš Štefanović în Pressburg [azi Bratislava], ceea ce neîndoios vă va satisface și pe dumneavoastră. Totodată vă rugăm să încercați de a ciștiga și pe sași pentru acțiune”²⁰.

O asemenea propunere, de a prelua întocmirea proiectului de protest al naționalităților oprite, face Ioan Rațiu și lui Mihail Polit în conceptul scrisorii datate de noi la 19 decembrie 1897²¹: „Deoarece acum se interzic întrunirile noastre electorale și poate și ale altora, o manifestare de protest îmi pare și mie o necesitate imperioasă. Dacă și dumneavoastră, prea stimate domnule colega, împărtășiți această părere, ceea ce m-ar bucura foarte, vă rog insistent să discutați chestiunea și să redactați un astfel de manifest, scurt, cuprinzător și categoric, pentru ca să-l semnăm cu toții și să-l publicăm în foile noastre” — scria Rațiu lui Polit²². În continuarea conceptului scrisorii, Ioan Rațiu arată lui Mihail Polit că din cauza sănătății sale precare, a distanțelor prea mari față de Sibiu, a domiciliilor celorlalți membri români din Comitetul executiv al Congresului naționalităților²³, ar fi „cel mai bine” ca sîrbii să preia această chestiune. Timpul foarte scurt ce a mai rămas pînă la sancționarea proiectului de lege de către monarh, scria Rațiu, ar fi suficient pentru acțiunea naționalităților, fără a mai considera necesar o întrunire pentru discutarea proiectului de protest, ce, din cauza sănătății sale, nu s-ar putea ține decît la Sibiu²⁴. Conform conceptului scrisorii lui Ioan Rațiu, întocmit la 1 ianuarie 1898 și destinat slovacului Paul Mudroň, rezultă că Mihail Polit a acceptat să redacteze proiectul de protest al naționalităților²⁵.

Slovaci, care, după cum am văzut din corespondența lui Emil Gavrilla, doreau să preia inițiativa convocării Comitetului executiv al Congresului naționalităților, fixează o întrunire pentru ziua de 3 ianuarie 1898 la Budapesta. În acest sens, ei comunică prin Paul Mudroň sîrbului Gavrilla (care anunță la rîndul său redacția „Tribunei”), lui Ioan Rațiu²⁶, lui Vasile Mangra²⁷ și probabil și celorlalți membri ai Comitetului executiv data și scopul întrunirii. La intervenția telegrafică a redacției „Tribunei”, adresată lui Gavrilla, precum și a lui Ioan Rațiu către Paul Mudroň, pe motivul că timpul prea scurt pînă la 3 ianuarie n-ar permite înștiințarea tuturor membrilor români din Comitetul executiv²⁸, întrunirea s-a amînat pentru 10 ianuarie 1898²⁹.

În intervalul de timp rămas disponibil, preparativele întrunirii Comitetului executiv al Congresului naționalităților sînt urgentate. Sîrbul Mihail Polit termină de redactat proiectul de protest, pe care bineînțeles îl trimite spre sancționare fruntașilor naționalităților aliate, cu sugestia ca el să fie subscris de „Comitetul executiv al naționalităților”³⁰. Președintele Partidului

¹⁹ În scrisoarea despre, care amintește Emil Gavrilla, din 20 decembrie 1897, el comunică redacției „Tribunei” că: „Cu ziua de azi am rugat pe prietenii slovaci să ia inițiativa și să convoace Comitetul executiv al Congresului naționalităților, deoarece ei au declarat consimțămîntul lor” (MuzIstCluj, nr. inv. M. 2716).

²⁰ MuzIstCluj, nr. inv. M. 2717.

²¹ Vezi nota 15 și de asemeni conceptul de scrisoare adresat de Ioan Rațiu lui Vasile Lucaciu și lui Vasile Mangra (MuzIstCluj, nr. inv. M. 2721).

²² MuzIstCluj, nr. inv. M. 2718.

²³ În Comitetul executiv al Congresului naționalităților, românii erau reprezentați de I. Rațiu, V. Lucaciu, I. Coroianu și V. Mangra.

²⁴ MuzIstCluj, nr. inv. M. 2718.

²⁵ Idem, nr. inv. M. 2720.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Arhiva Bibliotecii Mitropolitane Sibiu, fond. V. Mangra, doc. nr. 96.

²⁸ MuzIstCluj, nr. inv. M. 2720. În această scrisoare către Paul Mudroň se pare că Ioan Rațiu este de acord cu redactarea unui proiect de către slovaci (de protest contra proiectului de stabilire oficială a numelor de localități sau a protocolului întrunirii Comitetului executiv al Congresului naționalităților din 10 ianuarie 1898, idee ce în conceptul scrisorii nu este terminată).

²⁹ Vezi conceptul scrisorii lui Ioan Rațiu către V. Lucaciu și V. Mangra (nedatată) și cartea poștală expediată de Tita [Dorina Coroianu] la 3 ianuarie 1898 din Cluj mamei sale Emilia Rațiu la Sibiu, din care reiese că Iuliu Coroianu a primit confirmarea de întrunire a Comitetului executiv pentru ziua de 10 ianuarie (MuzIstCluj, nr. inv. M. 2721 și 2723). De asemeni scrisoarea lui E. Dăianu adresată lui V. Mangra (Arhiva Bibliotecii Mitropolitane Sibiu, fond. V. Mangra, doc. nr. 99).

³⁰ MuzIstCluj, nr. inv. M. 2721.

Național Român, Ioan Rațiu, va comunica în linii mari lui Vasile Lucaciu și lui Vasile Mangra (Iuliu Coroianu fiind în temă) rezultatul tratativelor sale cu sîrbii și slovaci pentru reluarea inițiativei convocării unui nou congres al naționalităților³¹ și alcătuirea proiectului de protest contra stabilirii oficiale a numelor de localități. Din conceptul unic al informării celor doi membri mai aflăm că Ioan Rațiu le-a și expediat cite o copie a proiectului de protest întocmit de Mihail Polit cu rugămintea ca să-i comunice telegrafic acceptarea sau neacceptarea lui³². Aprobare de toți membrii Comitetului executiv, după cum le scrie Rațiu celor doi fruntași politici români, protestul ar trebui să se publice înainte de sancționarea proiectului de lege amintit și eventual chiar înainte de 10 ianuarie 1898, în presa naționalităților, în aceeași zi. În cazul acesta, Ioan Rațiu nu mai vede absolut necesară întrunirea de la Budapesta, „dar îi stă în voie fiecărui membru să participe la acea convenire, cu scopul ca să dezbată și alte cauze de interes comun pentru naționalitățile aliate”³³.

Paralel, Elie Dăianu, din încredințarea lui Ioan Rațiu, trimite și el lui Vasile Mangra, la 5 ianuarie 1898, o scrisoare însoțită de proiectul protestului naționalităților tipărit în limba germană³⁴. În această scrisoare, după ce comunică pe scurt acțiunea cunoscută de noi în legătură cu protestul naționalităților, Elie Dăianu solicită lui Vasile Mangra răspunsul său referitor la conținutul acestuia, dar și cu privire la modalitatea iscăririi lui (în numele Comitetului executiv al Congresului naționalităților, cum era de părere Polit, sau, cum dorea majoritatea membrilor, iscălirea cu numele lor proprii). Mangra însă nu va răspunde celor de la Sibiu poate și datorită disensiunilor dintre ei concretizate în criza politică a Partidului Național Român la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul celui următor³⁵, ci numai slovacului Paul Mudroň³⁶. În conceptele scrisorii din 9 ianuarie 1898, Vasile Mangra îl informează pe acesta că nu poate participa la ședința Comitetului executiv din 10 ianuarie de la Budapesta pentru că tocmai în acea zi are loc la Arad congregațiunea comitatului. Se declară însă de acord „cu pornirea unei acțiuni cit mai energice și intensive a Comitetului naționalităților”, fiind „de părere că naționalitățile aliate: română, slovacă și sîrbă trebuie să iasă în fața Europei acum mai ales cu un act politic mai impunător decît un simplu protest”³⁷. Dar proiectul de protest al naționalităților îl consideră incomplet³⁸, fără (credem noi) a comunica cuiva întregirile sale, întregiri ce au rămas în arhiva sa personală³⁹. Vasile Lucaciu răspunde însă lui Ioan Rațiu la Sibiu. Pe exemplarul proiectului de protest tipărit în limba germană pe care-l primise pentru aprobare, Lucaciu va comunica din Șisești la 7 ianuarie 1898 următoarele: „Prea stimate d-le, subscriu protestul, și doresc să se publice cu iscăliturile proprii. La Bp. [Budapesta] nu pot merge, din 2 cauze: a) lipsa mijloacelor, b) e indiferent”⁴⁰.

Întrunirea secretă de la Budapesta a Comitetului executiv al Congresului naționalităților a avut loc în zilele de 10–11 ianuarie 1898. Pe baza procesului verbal original, întocmit la această întrunire confidențială (scris de Miloș Ștefanović în limba germană) și întărit cu semnăturile participanților, putem cunoaște desfășurarea, scopul și hotărârile acestei consfătuiri⁴¹. La ea au participat românul Iuliu Coroianu, sîrbul Emil Gavrilă și slovaci Paul Mudroň, Jan Vanović și Miloș Ștefanović. Scopul întrunirii de la Budapesta, după cum știm din preparativele făcute anterior, era de a da publicității un protest împotriva proiectului cu pri-

³¹ Programat pentru vara anului 1897 al doilea congres al naționalităților — după cum recunoaște Ioan Rațiu în acest concept —, ținerea lui a fost amînată din cauza pregătirilor pentru Congresul bisericii sîrbești (MuzIstCluj nr. inv. M. 2721).

³² Ioan Rațiu a aprobat cu foarte mici modificări proiectul de protest întocmit de M. Polit căruia i-a și mulțumit pe scurt la 10 ianuarie 1898 (MuzIstCluj, nr. inv. M. 2721).

³³ În acest sens, Ioan Rațiu comunică redacției de la „Zastava” și lui P. Mudroň, la 10 ianuarie 1898, că românii primesc proiectul de protest al lui M. Polit și dacă-l acceptă și ei să telegrafieze la Sibiu pentru a dispune publicarea lui (MuzIstCluj, nr. inv. M. 2721).

³⁴ Arhiva Bibliotecii Mitropolitane Sibiu, fond. V. Mangra, doc. nr. 99 și 101 sau 102/1.

³⁵ Pentru aceasta vezi: I. Georgescu, *Dr. Ioan Rațiu (1828–1902). 50 de ani din luptele naționale ale românilor ardeleni*, Sibiu, 1928, p. 149–175; L. Botezan, *op.cit.*, p. 213–242.

³⁶ Arhiva Bibliotecii Mitropolitane Sibiu, fond. V. Mangra, doc. nr. 103–104.

³⁷ *Idem*, doc. nr. 104.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Idem*, doc. nr. 102/1–2.

⁴⁰ MuzIstCluj, nr. inv. M. 2722.

⁴¹ *Idem*, nr. inv. M. 2724. Vezi și Anexa I.

vire la stabilirea oficială a numelor de localități și pentru convocarea celui de al doilea congres al naționalităților aliate. După ample discuții în acest sens, membrii prezenți ai Comitetului executiv au hotărât în unanimitate următoarele acțiuni:

I. Împotriva proiectului de lege cu privire la stabilirea oficială a numelor de localități se va lansa un protest prin presă. Acest protest, redactat de comun acord pe baza proiectului sîrbesc, urma să se publice la 14 ianuarie 1898 concomitent în ziarele românești, sîrbești și slovace.

II. La ultima sa consfătuire de la Budapesta ținută în luna iunie 1897, Comitetul executiv a hotărât convocarea celui de al doilea congres al naționalităților pentru finele lunii august — începutul lunii septembrie 1897⁴². Aminat vremelnice din cauza sîrbilor care sperau să obțină în 1897 autonomia bisericii lor⁴³, ținerea celui de al doilea congres era acum de actualitate iminentă, indicată prin situația politică internă. Hotărârile Comitetului executiv din iunie 1897 fiind confirmate în întregime și menținute la actuala întrunire, s-a hotărât convocarea celui de al doilea congres al naționalităților pentru sfîrșitul lunii mai 1898.

III. Această hotărîre urma a fi publicată tot la 14 ianuarie 1898 în ziarele românești, sîrbești și slovace în forma următorului comunicat: „Comitetul executiv al Congresului naționalităților din anul 1895 a hotărît în ședința sa, ținută la Budapesta la 10/11 ianuarie 1898, să convoace cel de al 2-lea congres al naționalităților pentru finele lui mai a.c. la Budapesta. Sarcina principală a congresului va fi să facă să ajungă la maiestatea sa un memorandum al românilor, sîrbilor și slovacilor aliați printr-o delegație de ales din mijlocul congresului”.

IV. Ziua congresului se va fixa de către Comitetul executiv ce se va întruni cu cel puțin 20 de zile înainte de congres pentru redactarea definitivă a memorandumului. Acest memorandum va fi publicat cu 14 zile înainte de congres, concomitent în presa națională română, sîrbă și slovacă.

La sfîrșitul întrunirii confidențiale, membrii Comitetului executiv prezenți la Budapesta înștiințează pe Vasile Mangra⁴⁴ și probabil și pe ceilalți membri absenți, în legătură cu hotărîrea de a se publica în presă, la 14 ianuarie 1898, protestul și comunicatul cu privire la convocarea și scopul celui de al doilea congres al naționalităților. Această înștiințare, redactată în limba germană tot de slovacul Miloš Štefanović și întărită cu semnăturile celor prezenți la Budapesta, reproduce textual comunicatul precizat la punctul III al procesului verbal⁴⁵. Din încredințarea lui Ioan Rațiu, Elie Dăianu trimite lui Vasile Mangra, la 13 ianuarie 1898, aceeași hotărîre a Comitetului executiv cu privire la protestul naționalităților, textul protestului și al comunicatului în limba română pentru a fi publicate în „Tribuna poporului” din Arad⁴⁶.

Procesul verbal al întrunirii de la Budapesta a Comitetului executiv al Congresului naționalităților din 10—11 ianuarie 1898, după cum vom vedea, a fost înmînat lui Iuliu Coroianu pentru a fi transmis lui Ioan Rațiu la Sibiu. Aceasta însemna, credem, o nouă recunoaștere a oamenilor politici români în rolul de conducători ai luptei pentru principiul naționalităților și de organizatori ai acțiunilor comune hotărîte la Budapesta în ianuarie 1898. Iuliu Coroianu scrie în 11 ianuarie 1898 din Budapesta lui Ioan Rațiu o scrisoare căreia îi anexează procesul verbal și textul în forma definitivă al protestului contra proiectului de lege cu privire la stabilirea oficială a numelor de localități⁴⁷. În această scrisoare Ioan Rațiu era informat că textul integral al protestului și numai comunicatul cuprins la punctul III al procesului verbal, trebuiau să fie publicate în paginile „Tribunei” din 14 ianuarie 1898. Celelalte puncte ale procesului verbal urmau să rămînă confidențiale. Dar în timpul expedierii cu poșta spre Sibiu a acestor documente are loc un incident, ce ar fi putut probabil afecta colaborarea viitoare a celor trei naționalități aliate în anii pasivismului politic.

Alături de măsurile luate de pe poziții de forță față de naționalități, guvernele burghezo-moșierești maghiare din ultimii ani ai secolului al XIX-lea au recurs și la mijloace mai rafinate, vizînd spargerea unității și solidarității acestora. Prin înființarea unei secțiuni a naționalităților (denumită de acestea „Cabinetul negru”) în cadrul Ministerului de interne al Unga-

⁴² *Tribuna*, nr. 185 din 22 august/3 septembrie 1897, p. 737.

⁴³ Vezi conceptul scrisorii lui Ioan Rațiu către Mihail Polit din noiembrie 1897 (*MuzIstCluj*, nr. inv. M. 2719).

⁴⁴ Arhiva Bibliotecii Mitropolitane Sibiu, fond. V. Mangra, doc. nr. 97.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Idem*, doc. nr. 87—88 și 100.

⁴⁷ *MuzIstCluj*, nr. inv. M. 2725.

riei, guvernul lui Bánffy Dezső a preluat, perfecționat și amplificat metodele inițiate de guvernul Wekerle care trebuiau să lovească pe la spate mișcările naționale ale popoarelor asuprite. Unul din aceste mijloace a fost și violarea corespondenței fruntașilor politici ai celor trei naționalități, al cărei conținut era dezvăluit prin publicarea lui în presă. În acest fel se încerca a se zădărnici acțiuni și planuri de acțiuni pe care organizatorii lor le considerau ca absolut secrete⁴⁸. Se urmărea astfel crearea sau adâncirea unor disensiuni și animozități între naționalități pentru a împiedica, în ultimă instanță, realizarea unui front comun de luptă pentru drepturile politice ale popoarelor oprite. Așa s-a întâmplat și cu documentele Comitetului executiv al Congresului naționalităților elaborate la consfătuirea confidențială din 10–11 ianuarie 1898.

În urma violării corespondenței lui Iuliu Coroianu adresată lui Ioan Rațiu, ziarele maghiare publică la 13 ianuarie 1898 protestul Comitetului executiv al Congresului naționalităților, împotriva proiectului de lege cu privire la stabilirea oficială a numelor de localități⁴⁹; deci înainte de 14 ianuarie, ziua hotărâtă, după cum a fost prevăzut în procesul verbal al întrunirii de la Budapesta. Aceste ziare, care, de altfel, erau informate înainte de 13 ianuarie despre întrunirea confidențială de la Budapesta⁵⁰, publică integral și procesul verbal pe care Comitetul executiv al Congresului naționalităților, în afară de punctul III, nu-l dorea dat publicității⁵¹.

Gruparea pro-liberală de la „Tribuna poporului” din Arad se va sesiza prima că ziarele maghiare știau de întrunirea confidențială a Comitetului executiv de la Budapesta și că au publicat mai curind decît cele ale naționalităților protestul contra proiectului de lege cu privire la stabilirea oficială a numelor de localități⁵². Ea remarcă și situația ivită în urma publicării integrale a procesului verbal de către ziarele maghiare, arătînd că ori Comitetul executiv este trădat, ori reprezentanții acestuia nu sînt destul de prudenți⁵³. Ziarele maghiare accentuează însă că în sinul grupării de la Arad datorită indiscreției comise se tîndea a se crede că unul dintre cei versați în afacerile Comitetului executiv a comis o trădare. Aceste ziare merg pînă acolo încît susțin că arădanii sînt foarte iritați și nemulțumiți pentru că românii au fost reprezentați numai prin Iuliu Coroianu la Budapesta și consideră de asemenea semnificativ faptul că acesta, în prezența întrunirii confidențiale a Comitetului executiv, a petrecut un timp mai îndelungat în Palatul prezidențial⁵⁴. Speranța lui Jeszenszky Sándor — șeful secției naționalităților — că prin publicarea acestei știri va provoca o discuție înverșunată între români⁵⁵, și va semăna vrajbă între naționalități⁵⁶ se va spulbera însă, după cum susține gruparea de la Arad⁵⁷.

În fața acestei situații, ce părea a-l indica pe Iuliu Coroianu ca autorul indiscreției din paginile ziarelor maghiare cu privire la documentele întrunirii confidențiale de la Budapesta, acesta va dezvălui, printr-o *Declarație* scrisă la Cluj în 21 ianuarie 1898 și publicată în paginile „Tribunei” din Sibiu, mașinațiunile secției naționalităților⁵⁸. Iuliu Coroianu arată că a fost în Palatul de justiție (și deci nu în Palatul prezidențial) după consfătuirea intimă

⁴⁸ Acest lucru este recunoscut chiar de adepții politicii șovine a guvernului Bánffy, în broșura *Bánffy Dezső nemzetiségi politikája* (Politica de naționalități a lui Bánffy Dezső), Budapesta, 1899 (cf. *Tribuna*, nr. 61 din 18/30 martie 1899, p. 241–242).

⁴⁹ *Abendblatt des Pester Lloyd*, nr. 9 din 13 ianuarie 1898, p. 1; *Budapesti Hírlap* (Gazeta Budapestei), nr. 13 din 13 ianuarie 1898, p. 4; *Pesti Napló* (Jurnalul Pestei), nr. 13 din 13 ianuarie 1898, p. 4.

⁵⁰ *Vezi Pesti Napló*, nr. 12 din 12 ianuarie 1898, p. 3.

⁵¹ *Budapesti Hírlap*, nr. 16 din 16 ianuarie 1898, p. 4; *Pesti Napló*, nr. 16 din 16 ianuarie 1898, p. 4; *Abendblatt des Pester Lloyd*, nr. 12 din 17 ianuarie 1898, p. 1.

⁵² *Tribuna poporului*, nr. 3 din 4/16 ianuarie 1898, p. 14.

⁵³ *Idem*, nr. 7 din 11/23 ianuarie 1898, p. 33.

⁵⁴ *Pester Lloyd*, nr. 16 din 19 ianuarie 1898, p. 3; *Tribuna poporului*, nr. 7 din 11/23 ianuarie 1898, p. 33; Arhiva Bibliotecii Mitropolitane Sibiu, fond. V. Mangra, doc. nr. 238.

⁵⁵ Secția naționalităților urmărea același lucru și la sîrbi, prin învrăjbirea radicalilor cu liberalii pe motivul neparticipării lui Mihail Polit (de teamă să nu-și piardă postul de avocat al averilor bisericii sîrbești) la consfătuirea Comitetului executiv al Congresului naționalităților (*Tribuna poporului*, nr. 8 din 13/25 ianuarie 1898, p. 36).

⁵⁶ Acest lucru îl remarcă și ziaristul slovac Gustav Augustini în scrisorile sale către Ioan Russu-Șirianu și Vasile Mangra din ianuarie-februarie 1898 (Arhiva Bibliotecii Mitropolitane Sibiu, fond. V. Mangra, doc. nr. 105–106).

⁵⁷ *Tribuna poporului*, nr. 7 din 11/23 ianuarie 1898, p. 33.

⁵⁸ *Tribuna*, nr. 8 din 13/25 ianuarie 1898, p. 29–30.

a Comitetului executiv, în zilele de 15–18 ianuarie 1898 în cauza și în fruntea unei comisii a comunei Toplița Română pentru apărarea averii sale. El susține că „proiectul de rezoluțiune a fost comunicat pe cale poștală cu toți membrii comisiei — asemenea și procesul verbal a fost trimis în original la mai multe redacțiuni imediat după subscrierea aceluia” și deci numai prin violarea corespondenței a putut „Cabinetul negru” afla conținutul ei⁶⁵. Autenticitatea acestor afirmații ale lui Iuliu Coroianu — contestată de ziaristul slovac Gustav Augustini în scrisorile sale către Ioan Russu-Șirianu (19/31 ianuarie 1898)⁶⁶ și Vasile Mangra (20 ianuarie/1 februarie 1898)⁶⁷, expediate la Arad din orașul său natal Liptovsky Svätý Mikuláš — o putem confirma și prin scrisoarea amintită mai sus a lui Iuliu Coroianu către Ioan Rațiu, pe care pentru clarificarea situației o și publicăm integral în anexă⁶⁸. Din ea reiese foarte clar că la aceasta Iuliu Coroianu a anexat textul definitiv în limba germană al protestului naționalităților și procesul verbal al Comitetului executiv, comunicându-i totodată lui Ioan Rațiu că în continuarea șederii sale la Budapesta se ocupă de procesul comunei Toplița. Expediind cu poșta la Sibiu aceste documente chiar în 11 ianuarie 1898, după sfârșitul întrunirii confidențiale de la Budapesta a Comitetului executiv, el nu mai putea comunica conținutul lor ziarelor maghiare, care l-au primit numai după ce „Cabinetul negru” violase respectiva corespondență.

Această violare o putem atesta și prin următorul amănunt, rămas neobservat de cel care comisesse desfacerea scrisorii: toate ziarele maghiare care au publicat textul integral al procesului verbal al Comitetului executiv al Congresului naționalităților (ca avind cunoștință de el „de la corespondentul nostru”)⁶⁹, menționează la punctul IV al documentului că memorandumul naționalităților va fi publicat cu 10 zile înainte de cel de al doilea congres al acestora, concomitent în presa română, sîrbă și slovacă⁷⁰. Or, așa cum poate fi văzut în procesul verbal original, în realitate se prevedea publicarea lui cu 14 zile înainte, numai că, în graba copierii secrete pentru publicare, în loc de 4 s-a citit zero, induși fiind în eroare de bucla inferioară a literei „z” din rîndul de deasupra (a se vedea fotografia documentului). Era clar că prin această acțiune de „demascare” a planurilor Comitetului executiv al Congresului naționalităților, prin prezentarea într-o lumină de „trădător” a lui Iuliu Coroianu (tocmai ca exponent al românilor care inițiaseră alianța naționalităților), guvernul maghiar urmărea spargerea unității și solidarității acestor popoare.

Protestul naționalităților, care trebuia să apară în aceeași zi în paginile ziarelor naționalităților aliate⁷¹ și comunicatul de la punctul III al procesului verbal al Comitetului executiv vor apărea însă în presa românească începînd cu data de 15 ianuarie 1898⁷², spre deosebire de presa slovacă⁷³ și (probabil) cea sîrbă⁷⁴ care publică respectivele documente în 14 ianuarie 1898. Conform, probabil, înțelegerii confidențiale din 10–11 ianuarie 1898, textul protestului a fost datat (Budapesta, la 10 ianuarie 1898) și semnat în numele Comitetului executiv al Congresului naționalităților din 1895⁷⁵.

Protestul naționalităților împotriva noului proiect de lege cu privire la stabilirea oficială a numelor de localități îmbrățișează de fapt întregul sistem politic de oprimare a românilor, sîrbilor și slovacilor de către guvernul Ungariei în ultimii 30 de ani⁷⁶. În el se arată că

⁶⁵ *Idem*, nr. 8 din 13/25 ianuarie 1898, p. 30; *idem*, nr. 14 din 20 ianuarie/1 februarie 1898, p. 53; Cf. *Národné Noviny* (Gazeta poporului), nr. 22 din 28 ianuarie 1898, p. 2.

⁶⁶ Arhiva Bibliotecii Mitropolitane Sibiu, fond. V. Mangra, doc. nr. 105.

⁶⁷ *Idem*, doc. nr. 106.

⁶⁸ MuzIstCluj, nr. inv. M. 2725. Vezi și Anexa II.

⁶⁹ *Pesti Napló*, nr. 16 din 16 ianuarie 1898, p. 4.

⁷⁰ Vezi nota 51.

⁷¹ Acest lucru îl susține și „Tribuna” din Sibiu în nr. 2 din 3/15 ianuarie 1898, p. 6.

⁷² *Gazeta Transilvaniei*, nr. 2 din 3/15 ianuarie 1898, p. 1–2; *Tribuna*, nr. 2 din 3/15 ianuarie 1898, p. 5–6; *Tribuna poporului*, nr. 2 din 3/15 ianuarie 1898, p. 5–6; *Revista Orăștiei*, nr. 2 din 10/22 ianuarie 1898, p. 5–6.

⁷³ *Národné Noviny*, nr. 10 din 14 ianuarie 1898, p. 1–2.

⁷⁴ Cf. *Tribuna*, nr. 4 din 6/18 ianuarie 1898, p. 13.

⁷⁵ *Národné Noviny*, nr. 10 din 14 ianuarie 1898, p. 2; *Tribuna*, nr. 2 din 3/15 ianuarie 1898, p. 6.

⁷⁶ *Tribuna*, nr. 2 din 3/15 ianuarie 1898, p. 5–6. Ziarul sibian publică în paralel și textul în limba germană al protestului comun.

politica șovină a guvernelor burghezo-moșierești maghiare, menită să realizeze statul național unitar, a lovit deopotrivă în dreptul la viață politică, cit și în școlile, instituțiile culturale și relațiile confesionale ale românilor, sîrbilor, slovacilor și ale celorlalte naționalități oprimate din Ungaria, îndreptățite la existență națională. Protestul atrage atenția „cercurilor hotărîtoare” ale monarhiei și Comitetului executiv al Congresului naționalităților din 1895, făcîndu-și „datoria față de tron și patrie”, protestează solemn „în contra violențelor, ce se înmulțesc din zi în zi”. Spre deosebire de partea apuseană a monarhiei habsburgice, protestul arată că în partea răsăriteană „puterea statului *oprimă cu forța brutală și cele mai neînsemnate mișcări*, în cadrul constituției, *ale naționalităților*, așa cît numai puține semne ale marelui nemulțumiri și amărăciuni a naționalităților pot ieși la iveală”. Această nemulțumire care mocnește ca „jărăticul ce arde sub cenușă”, arată protestul, nu este aplanată de puterea de stat care, din contră, „crează noi și iarăși noi conflicte cu naționalitățile, cum o dovedește aceasta cel mai nou proiect de lege...”.

Noul proiect de lege, cum se arată în textul protestului, „e un nou atentat asupra legii de naționalități, asupra egalei îndreptățiri a tuturor naționalităților”, pentru că: „numele de comune, așa cum le cunoaștem din pruncie, în limba maternă, ne sînt dragi și scumpe. De numele național al localităților se leagă atîtea amintiri istorice, care constituie o parte a istoriei fiecărei naționalități. Cele mai multe numiri de localități aparțin totodată la comoara limbei singuraticelor popoare, constituie o parte integrantă a aceleia, de aceea acest proiect e totodată și un atentat la comoara limbei singuraticelor popoare nemaghiare”. Se remarcă apoi, că „românii, sîrbii și slovacii au voit să țină adunări” de protest „contra noului atentat la naționalitatea lor”, dar „toate mitingurile anunțate conform legii au fost oprite”. Nu este uitat nici faptul că „circumspecții sași, care n-au participat la Congresul naționalităților din 1895... au dat deputaților lor din dieta ungară îndrumarea să iasă din partida guvernamentală” cu prilejul noului proiect de stabilire oficială a numelor de localități.

Reacția românilor, sîrbilor, slovacilor și sașilor față de noul proiect de lege, cum afirmă protestul, combate astfel ideea „că mișcarea naționalităților ar fi opera singuraticilor agita-tori”. Și pentru că „puterea de stat a Ungariei tinde la nimicirea națională a românilor și sîrbilor” care au state naționale constituite, protestul precizează că factorii conducători ai Ungariei din această cauză nu pot „cugeta la o relațiune de vecinătate amicală cu România și Serbia”. Naționalitățile aliate solicită însă să fie scutite de imputarea că ar urmări tendințe centrifugale pentru că „fidelitatea și devotamentul” lor față de „tron și patrie nu pot fi trase la îndoială”, protestul neuitînd și să afirme că „într-o țară mulțumită [dînd exemplul Elveției] nu pot urma tendințe centrifugale”.

În finalul acestui manifest al Comitetului executiv al Congresului naționalităților se protestează împotriva tendințelor de a crea un stat național unitar maghiar, ceea ce contrazice legea naționalităților din 1868, „contra încercării de a ne denega dreptul de existență pe temeiul legii despre egala îndreptățire”, contra inexistenței dreptului de a se putea întruni ca slovaci, sîrbi și români și contra noului proiect de lege. Deoarece naționalitățile sînt excluse din Parlament și sînt oprite a se întruni și a-și ridica vocea contra măsurilor de pe poziții de forță ale claselor dominante maghiare, în încheiere se arată că: „aducem acest protest al nostru la cunoștința lumii pe calea publicității și declarăm sărbătorește că românii, sîrbii și slovacii nu vor înceta a lupta neînfricați pentru drepturile lor naționale, pentru egala lor îndreptățire, pînă ce vor ajunge la țintă, pentru că aceste drepturi pot fi pe un timp denegate ori încălcate cu forța, ele însă sînt și rămîn imprescriptibile”⁷¹.

Protestul Comitetului executiv al Congresului naționalităților va fi comentat favorabil de presa română de dincoace și de dincolo de Carpați. Astfel „Tribuna” de la Sibiu în articolul *Protestul popoarelor aliate* arată că acesta este: „Un cuvînt cumpătat dar hotărît și bărbătesc... Fără aparat de formă, fără înfrumusețări stilistice deosebite, restringîndu-se la îndicarea simplă a faptelor, acest protest este glasul unor popoare conști de puterea lor de viață, și tari în sentimentul vitalității lor... acum, cînd bazele dualismului, pe care s-a inaugurat acest sistem pervers se zguduie, și cînd existența lui e o întrebare la ordinea zilei”⁷². Același ziar arată că: luarea iarăși de „hotărîri salutare de a lucra” a alianței naționalităților nu poate decît să fie o „mingiere” pentru români, deoarece protestul lansat de Comitetul executiv „este glasul popoarelor aliate... în fața căruia singuraticile persoane dispar contopite

⁷¹ *Tribuna*, nr. 2 din 3/15 ianuarie 1898, p. 6.

⁷² *em*, nr. 3 din 4/16 ianuarie 1898, p. 9.

în entitatea mare și largă a poporului, din care fac parte. Și glasul celor trei popoare trebuie să fie o dată ascultat”⁷³.

„Revista Orăștiei” în articolul *Mișcarea națională* remarcă conținutul protestului făcut „în termeni aleși, cumpătați, adevărați și pătruns de multă iubire de neam și de multă grijă pentru viitorul popoarelor din această țară”⁷⁴. Protestul este bine apreciat și în paginile revistei „Liga română” din București care precizează că: „Acel Comitet executiv al alianței naționalităților nu este vreun titlu fără rost, precum cred adversarii noștri. El exprimă de drept și de fapt reprezentanța reală a naționalităților din Ungaria”⁷⁵. Tot în această revistă, în articolul *Către tinerimea română*, Vasile Lucaciu apreciază favorabil protestul naționalităților, așezându-l alături de alte acțiuni național-politice ale românilor transilvăneni⁷⁶.

Nu același lucru gîdea și Eugen Brote, apropiat cercurilor politice liberale și devenit prin refugierea sa în România omul de casă al lui Dimitrie A. Sturdza — șeful Partidului Național-Liberal. Adept al lui D. A. Sturdza care era împotriva dezmembrării monarhiei austro-ungare și chiar contra autonomiei Transilvaniei pentru păstrarea echilibrului european⁷⁷, Eugen Brote (cunoscut ca un militant pentru acțiunea comună a popoarelor oprite din Austro-Ungaria) își schimbă acum atitudinea față de naționalitățile aliate. Într-o scrisoare redactată la București în 14/26 ianuarie 1898 către Vasile Mangra, Eugen Brote sugerează chiar grupării de la Arad alianța „cu germanii și sașii, și nu numai teoreticește, [ce] ar produce astăzi în lumea mare un efect zdrobitor”⁷⁸. Era de fapt și perioada cînd avea loc o orientare tot mai accentuată a României spre Puterile Centrale⁷⁹. Împrejurările istorice au arătat însă că orientarea Partidului Național Român spre colaborarea cu sîrbii și slovaci din cadrul monarhiei austro-ungare, care suportau aceeași oprire social-economică și național-politică ca și românii, a fost cea mai justă.

Protestul naționalităților a fost comentat favorabil bineînțeles și de ziarele sîrbe⁸⁰ și slovene⁸¹, care alături de cele românești⁸² vor apăra protestul în fața atacurilor fățișe ale presei oficiale maghiare. Chiar și ziarul semi-oficios al guvernului austriac, „Reichswehr”, din 16 ianuarie 1898, apreciază protestul, luînd apărarea naționalităților din Ungaria⁸³, pentru care și-a atras și critica presei maghiare⁸⁴. El a fost publicat și de ziarul sașilor „Kronstädter Zeitung”⁸⁵ și „Siebenbürger Deutsches Tageblatt”⁸⁶. Ziarul brașovean, în introducerea pe care o face la publicarea protestului contra proiectului de stabilire oficială a numelor de localități, arată că toată atitudinea protestatară a naționalităților aliate de „astăzi” poate să fie de natură a pregăti o „revoluție” pe care sașii n-o doresc. Tocmai de aceea, precizează ziarul, sașii nu se aliază cu naționalitățile, deoarece ei nu cred că „revoluția” va rezolva situația⁸⁷. Sașii care au avut și mai aveau privilegii și drepturi deosebite față de celelalte naționalități din partea răsăriteană a monarhiei habsburgice și de aici alte condiții de dezvoltare social-economică și culturală, era normal că nu doreau să intre în conflict revoluționar cu clasele

⁷³ *Idem*, nr. 4 din 6/18 ianuarie 1898, p. 13.

⁷⁴ *Revista Orăștiei*, nr. 2 din 10/22 ianuarie 1898, p. 5–6.

⁷⁵ *Coaliția națiunilor nemaghiare*, în *Liga română*, nr. 2 din 11 ianuarie 1898, p. 18.

⁷⁶ *Liga română*, nr. 13 din 29 martie 1898, p. 195.

⁷⁷ M. Constantinescu și G. Penelea, *Însemnările din închisoarea de la Seghedin ale doctorului Ioan Rațiu*, în *Studii*, 18 (1965), nr. 2, p. 355–358; T.P. Lungu, *Viața politică în România la sfîrșitul secolului al XIX-lea (1888–1899)* București, 1967, p. 160, 212–213; L. Botezan, *op.cit.*, p. 223–227; A. Bunca, *Parlamentul României pentru o politică externă favorabilă unirii Transilvaniei cu România*, în *ActaMN*, VII (1970), p. 336–337.

⁷⁸ Arhiva Bibliotecii Mitropolitane Sibiu, fond. V. Mangra, doc. nr. 98.

⁷⁹ *Tribuna*, XIV (1897), nr. 39, 252–253; T.P. Lungu, *op.cit.*, p. 231–232; L. Botezan, *op. cit.*, p. 226; A. Bunca, *op.cit.*, p. 329–353.

⁸⁰ Cf. *Tribuna*, nr. 4 din 6/18 ianuarie 1898, p. 13.

⁸¹ *Národné Noviny*, nr. 12 din 17 ianuarie 1898, p. 1.

⁸² *Tribuna*, XV (1898), nr. 4–7.

⁸³ Cf. *Národné Noviny*, nr. 13 din 18 ianuarie 1898, p. 2; *Tribuna poporului*, nr. 5 din 8/20 ianuarie 1898, p. 21–22; *Tribuna*, nr. 5 din 9/21 ianuarie 1898, p. 17–18; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 7 din 11/23 ianuarie 1898 p. 3.

⁸⁴ Cf. *Tribuna*, XV (1898), nr. 6–7.

⁸⁵ *Kronstädter Zeitung*, nr. 11 din 15 ianuarie 1898, p. 1–2.

⁸⁶ Cf. *Tribuna*, nr. 4 din 6/18 ianuarie 1898, p. 13.

⁸⁷ *Kronstädter Zeitung*, nr. 11 din 15 ianuarie 1898, p. 1.

dominante maghiare. De aceea ei doreau ca naționalitățile aliate să iasă din pasivismul lor politic și să participe la viața parlamentară a statului maghiar pentru a găsi pe cale legală o modalitate de înțelegere cu aceste clase⁸⁸. În acest caz, după cum se precizează de către ziarul brașovean, sașii vor fi cei dintii care se vor alătura la toate acțiunile legale pentru cauza „comună” a naționalităților⁸⁹.

În afară de comentarea defavorabilă a protestului naționalităților din ianuarie 1898 în presa maghiară, „cercurile hotăritoare” ale monarhiei dualiste n-au considerat necesar să țină cont de acest document. Ele dimpotrivă, au ripostat la orice acțiune a naționalităților care și-au ridicat glasul în comun sau individual împotriva proiectului de lege cu privire la stabilirea oficială a numelor de localități⁹⁰. Cu toate acestea protestul a fost și este un act progresist pentru egala îndreptățire a tuturor naționalităților și pentru apărarea limbii și a trecutului lor istoric. Folosind tactica de luptă protestatară împotriva opresiunii naționale și de informare a opiniei publice europene, naționalitățile aliate, cum declarau și în finalul protestului, sperau să ajungă la țintă. Și ținta la care aspirau aceste naționalități era obținerea de drepturi egale în toate domeniile vieții sociale, economice, politice și culturale, ca un punct de plecare spre realizarea scopului final, unitatea națională.

Protestul Comitetului executiv al Congresului naționalităților din ianuarie 1898 a fost de fapt ultima acțiune publică a românilor, sîrbilor și slovacilor în perioada pasivismului lor politic. Crizele politice izbucnite la sfîrșitul secolului al XIX-lea în sinul partidelor naționale, crearea sau adîncirea unor disensiuni și animozități între aceste popoare de către guvernele maghiare, pentru a împiedica, în ultimă instanță, realizarea unui front comun de luptă, au dus la întreruperea colaborării organizate pînă la intrarea partidelor naționale slovac, sîrb și român în activitatea parlamentară.

NICOLAE CORDOȘ

ANEXE

1:

PROTOKOLL

Aufgenommen zu Budapest am 10ten, 11ten Januar 1898 in der Sitzung des Exekutiv-Comites des Nationalitäten Congresses vom Jahre 1895.

Zugegen waren :

Von Seite der Rumänen : Dr. Julius Coroianu aus Klausenburg

Von Seite der Serben : Dr. Emil Gavrilla aus Neusatz

Von Seite der Slovaken : Paul Mudroň, Dr. Johann Vanović aus Turoc St Marton und Dr. Miloš Štefanović aus Pressburg.

Das Exekutiv Comite hat nach eingehender Berathung die folgenden Beschlüsse einstimmig gebracht :

⁸⁸ La publicarea protestului naționalităților aliate de către ziarul „Kronstädter Zeitung” se remarcă că membrii Comitetului executiv al Congresului naționalităților din 1895 care nu au avut mandat să se ocupe de problema sașilor (cum au făcut-o în conținutul protestului cunoscut) se vor convinge că strădania lor a fost zadarnică (*Kronstädter Zeitung*, nr. 11 din 15 ianuarie 1898, p. 2). Această remarcă va fi salutată cu satisfacție de ziarul maghiar „Pester Lloyd” care consideră că prin ea ziarul sașilor brașoveni ar fi respins protestul naționalităților aliate. „Kronstädter Zeitung” va răspunde însă că prin atenția acordată protestului, urmărirea de fapt a provoca naționalitățile aliate „de a trece odată de la vorbe la fapte” (*Kronstädter Zeitung*, nr. 15 din 20 ianuarie 1898, p. 2).

⁸⁹ *Kronstädter Zeitung*, nr. 15 din 20 ianuarie 1898, p. 2.

⁹⁰ Spre exemplu, pentru un articol publicat contra proiectului de lege cu privire la stabilirea oficială a numelor de localități, organului Partidului Național Slovac — „Národné Noviny” — i s-a intentat un proces de presă, soldat cu o amendă de 600 florini și 8 luni închisoare de stat pentru redactorul Ambro Pietor (*Národné Noviny*, XXIX/(1898), nr. 142–144; *Tribuna*, nr. 129 din 14/26 iunie 1898, p. 517).

I

Gegen den Gesetzentwurf über die Magyarisirung der Ortsnamen soll im Wege der Presse ein Protest erlassen werden. Dieser Protest ist auf Grundlage des serbischen Entwurfes gemeinsam redigiert worden und soll am 14^{ten}1. M. gleichzeitig in den rumänischen, serbischen und slovakischen Journalen publiziert werden.

II

In Anbetracht dessen, dass bereits die letzte im Monate Juni 1897 hier in Budapest abgehaltene Sitzung des Exekutiv Comites die Einberufung des 2ten Congresses beschlossen hat und die Abhaltung desselben nur wegen zeitlicher Hindernisse bei den Serben aufgeschoben worden ist, in Anbetracht dessen, dass die Abhaltung des 2ten Congresses auch jetzt noch eminent actuell, durch die innerpolitische Lage geboten ist, wurden die Beschlüsse des Exekutiv Comites vom Juni 1897 ihrem ganzen Umfange nach bekräftigt, aufrechtgehalten und beschlossen den 2ten Congress für Ende Mai 1. J. einzuberufen.

III

Dieser Beschluss soll auch am 14^{ten}1. M. in den rumänischen, serbischen und slovakischen Journalen mittelst folgenden Communiqués publiziert werden: „das Exekutiv Comite des Nationalitäten Congresses von Jahre 1895 hat in seiner am 10/11 Januar 1898 zu Budapest abgehaltenen Sitzung beschlossen, den 2ten Nationalitäten Congress für Ende Mai d. J. nach Budapest einzuberufen. Die Hauptaufgabe des Congresses wird sein ein Memorandum der vereinigten Rumänen, Serben und Slovaken mittelst einer aus der Mitte des Congresses zu wählenden Abordnung an seine Majestät gelangen zu lassen“.

IV

Den Tag des Congresses wird das zur endgiltigen Redigirung des Memorandums wenigstens 20 Tage vor dem Congresse zusammenzutretende Exekutiv-Comite feststellen und 14 Tage vor dem Congresse in der rumänischen serbischen und slovakischen nationalen Presse gleichzeitig publiziren lassen.

Iuliu Coroianu
Dr. Emil Gavrilla
Paul Mudroň
Dr. Vanović

Dr. Štefanović

2.

Scumpul meu Tăicuțu !

Grăbesc să-ți trimit procesul verbal redigist asupra celor ce noi am isprăvit aici.

Din acesta vei afla cîți am fost împreună și ce am făcut.

Am aflat de o lipsă iminentă ținerea Congresului în Mai ce vine, deci am hotărît în a-eastă privință.

Operatul lui Polit l-am revăzut, vei vedea ce strămutări am făcut, acele nu sunt importante.

Acest Manifest trebe să fie publicat în Nrl de 14 l. c. în capul Tribunei per estensu. Deci te rog scump tăicuțu să-l dai odată spre traduce[r]e. Tot în același număr al Tribunei trebe să fie comunicat și comunicues care se cuprinde în p. III, al procesului verbal, însă se știe că procesul verbal nu !

Eu aici lucru și fac tot posibilul în procesul Toplicsei, în care încă n-a otărit nici... [indescifrabil] nici Curia. Deci pot să fac, am nădejde de bine.

Sărut minele scumpei noastre maicuța, și salut pe Milica !

Vă sărut cu deplină iubire fiască !

Iuliu Coroianu

Bpesta 11/I.898.

DER PROTEST DER NATIONALITÄTEN VOM JÄNNER 1898

(Zusammenfassung)

Die von beiden Kammern des ungarischen Parlaments im Dezember 1897 bewilligte Gesetzesvorlage zur offiziellen Benennung der Ortschaften stellte einen neuen Anschlag gegen die Gleichberechtigung, die Sprache und historische Vergangenheit aller Nationen im Osten der Habsburgermonarchie dar.

Nach den Einzelprotesten der Nationalitäten in Ungarn erhaben einige von ihnen (die Rumänen, Slowaken und Serben), die sich nach dem Kongress des Jahres 1895 von Budapest zu einem Exekutivausschuss zusammengeschlossen hatten, ihre Stimme gemeinsam gegen die genannte Vorlage. Der Verlauf dieses Unternehmens, das noch einmal die Enthüllung aller Ungerechtigkeiten des dualistischen Regierungssystems zum Ziele hatte, bildet — aufgrund unveröffentlichter Dokumente (aus den Privatarchive der rumänischen Politiker Ioan Rațiu und Vasile Mangra) und von Druckmaterial — den Gegenstand vorliegender Arbeit. Der Verlauf, der Zweck und die Beschlüsse der in Budapest am 10. — 11. Jänner vom Exekutivausschuss des Nationalitätenkongresses abgehaltenen vertraulichen Besprechung werden somit in einem neuen Licht dargestellt. Damals wurde die Veröffentlichung des gemeinsamen Protestes gegen die Gesetzesvorlage bezüglich der offiziellen Benennung der Ortschaften, sowie andere Unternehmungen zur Verstärkung der Zusammenarbeit der drei Nationalitäten in der Periode ihrer politischen Passivität beschlossen.

Protokoll

Entnommen zu Budapest am 10ten 11ten Januar 1898
in der Sitzung des Exekutiv Comites des Nationalitäten
Congresses vom Jahre 1895.

Anwesend waren:

Von Seite der Rumänen: Dr. Julius Corvianu aus Klausenburg

Von Seite der Serben: Dr. Emil Gavrilica aus Neusatz

Von Seite der Slovaken: Paul Hudron, Johann Banovic aus
Turis, Peter und Dr. Milos Stefanovic aus Preßburg.

Das Exekutiv Comité hat nach eingehender Berathung
die folgenden Beschlüsse einstimmig gebracht.

I

Gegen den Gesetzesentwurf über die Magyarisirung
der Ortsnamen soll im Wege der Presse ein Protest er-
lassen werden. Dieser Protest ist auf Grundlage des
verbindlichen Entwurfes gemeinsam verfaßt worden und soll
am 10ten 1. M. gleichzeitig in den rumänischen, serbischen
und slovakischen Journalen publizirt werden.

II

In Anbetracht dessen, dass bereits die letzte im Jahre
Juni 1897 hier in Budapest abgehaltene Sitzung des Exekutiv
Comites die Einberufung des 2ten Congresses beschlossen
hat und die Abhaltung desselben nur wegen zeitlicher
Hindernisse bei den Serben aufgeschoben worden ist, in
Anbetracht ferner, dass die Abhaltung des 2ten Congresses
auch im hoch eminenten Interesse der innopolitischen
Lage gelegen ist, wurden die Beschlüsse des Exekutiv Comites
vom 1897 ihrem ganzen Umfange nach bekräftigt.

Fig. 1. — Prima pagină a procesului verbal al întrunirii confidentiale din 10—11
ianuarie 1898 de la Budapesta, a Comitetului executiv al Congresului naționalităților
din 1895.

aufrechtgehalten sind beschloßen den 2ten Congress für
Ester Mai l.J. einzuberufen.

III

Dieser Beschluß soll auch am 14ten l.M. in den ru-
mänischen, serbischen und slovakischen Journalen
mittels folgenden Communiqués publicirt werden: das
Exekutiv Comité des Nationalitäten Congresses vom Jahre
1895 hat in seiner am 10/11 Januar 1898 zu Budapest
abgehaltenen Sitzung beschloßen den 2ten Nationalitäten
Congress für Ester Mai l.J. nach Budapest einzuberufen.
Die Hauptaufgabe des Congresses wird sein ein Memoran-
dum der vereinigten Rumänen, Serben und Slovaken
mittels einer aus der Mitte des Congresses zu wählenden
Abordnung an seine Majestät gelangen zu lassen."

IV

Den Tag des Congresses wird das zur endgiltigen
Registrierung des Memorandums wenigstens 20 Tage
vor dem Congress zusammenzutretende Exekutiv Comité
feststellen und 10 Tage vor dem Congress in der
rumänischen serbischen und slovakischen nationalen
Presse gleichzeitig publiciren lassen.

Julius Corvian
Louis Gavril
Paul Huron
Kabanov

1898
L. H. Gavrilov

Fig. 2. — A doua pagină a procesului verbal.

ASPECTE ALE LUPTELOR GREVISTE DIN TURDA ȘI UIOARA ÎN ANII 1919—1920

Haosul economic, intensificarea exploatării, ciuntirea drepturilor și libertăților democratice în anii care au urmat primului război mondial au intensificat ura oamenilor muncii împotriva regimului burghezo-moșieresc, concretizată în numeroase manifestări, care s-au ținut lanț, evidențiind astfel tendința de radicalizare a maselor și în special creșterea combativității și capacității de luptă.

Ceea ce se remarcă în mod deosebit constă în faptul că lupta grevistă este organizată pe ramuri de producție sau sub forma grevelor generale locale. Aceste două note le întâlnim și în lupta grevistă a muncitorilor din Turda și Mureș-Uioara (Ocna Mureș) în anii imediat următori primului război mondial (1919—1920).

Orașul Turda, având peste 25.000 locuitori și numeroase întreprinderi industriale, era unul din cele mai puternice centre industriale din Transilvania.¹ În același timp Turda era un puternic centru muncitoresc; dovada o reprezintă numărul de 5.000—6.000 muncitori participanți la diferite greve. Marea majoritate — peste 92% — erau concentrați în două dintre cele mai mari întreprinderi, Fabrica de ciment și Uzinele Solvay. Uzinele Solvay din Transilvania aveau unități atât în Turda cât și în Mureș-Uioara, între acestea existând nu numai legături economice, ci și o colaborare a muncitorilor în lupta comună împotriva aceluiași exploatator.

Importanța economică a celor două localități rezultă și din faptul că cele două secții surori ale Uzinelor Solvay, de la Turda și Mureș-Uioara, acopereau necesarul de consum intern, cu toate că în acea vreme secția de la Mureș-Uioara lucra numai cu 50% din capacitate, iar cea din Turda pentru perioade mai scurte își înceta complet activitatea.

În anii 1918—1920, cind proletariatul din toată țara s-a ridicat împotriva politicii antimuncitorești a claselor stăpînitoare, s-au ridicat la luptă și muncitorii din Turda și minierii din Mureș-Uioara.

În Turda existau o serie de întreprinderi și ateliere de profil divers, cum au fost: Fabrica de ciment S. A. din Turda, Uzinele Solvay din Transilvania S. A. secția Turda, Fabrica de bere Mendel S. A., Conducța de Gaz Metan S.A., Fabricile unite de Gips S.A., Societatea pe acțiuni pentru exploatare și transport de piatră din Turda, Conducța Ardeleană de gaz metan S.A., Fabrica de ardere a varului din Turda a Societății pentru Arderea Varului din Aleșd, Uzinele de electricitate și apă orășenești Turda, la care se mai adaugă unități productive mai mici cum au fost Fabrica de săpun, Fabrica de tăbăcărie, Tipografia Füssy József, Tipografia lui Csáki Péter și Spălătoria. Numai din această înșirare rezultă că orașul Turda reprezenta un centru industrial de loc neglijabil.

Cea mai mare parte a capitalului investit în întreprinderile turdene era în mâinile capitaliștilor străini. Astfel, Fabrica de ciment din Turda, societate anonimă, era proprietatea băncilor Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Wiener Bodenkreditanstalt și a firmei F. L. Smidth C-iz Copenhagen. Construcția acestei fabrici a început în 1914, iar lucrările de instalație a mașinilor au fost terminate la începutul anului 1916. În luna februarie 1916 a început să funcționeze cu o capaci-

¹ George Ioanițiu, *Monografia „Fabrica de ciment din Turda”*, în *Buletinul industriei*, anul I, nr. 4—5, noiembrie—decembrie 1920.

tate de 600 vagoane pe an², iar în cele două fabrici surori Uzinele Solvay de la Turda și Mureș-Uioara, 64% era capital belgian și aparținea firmei Solvay³.

O privire de ansamblu asupra salariilor muncitorilor din anii 1919—1920, în raport cu scumpetea, duce în mod evident la concluzia că salariul real a scăzut într-o asemenea măsură încît nu putea asigura în cele mai multe cazuri nici minimul de existență. Prețurile mărfurilor de larg consum creșteau văzînd cu ochii, iar salariile, cu toate modificările survenite, nu țineau pasul cu această creștere. De exemplu, pe piața orașului Turda prețurile principalelor produse și articole de strictă necesitate ca : piinea, făina, slămina, untura, zahărul, stofa, încălțămîntea, lemnele de foc etc., au crescut cu 465%. Din cauza lipsei unor mărfuri pe piață, prețurile maxime stabilite nu erau respectate, dîndu-se mină liberă speculanților și comercianților de a ridica prețurile, făcînd însemnate încasări pe spinarea celor ce muncesc. Astfel, din cauza crizei de ghetă prețul acestora s-a ridicat în 1919 la 500—600 coroane perechea⁴.

Săptămînalul social-politic „Aranyos Vidék” — care apărea la Turda — relatează, în nr. 8 din 21 februarie 1920, constatările comisiei controlului de prețuri, conform cărora prețurile la unele produse de strictă necesitate se prezentau astfel :

carnea clasa I-a	20	coroane	kilogramul
carnea de vițel	24	„	„
carnea de porc	24	„	„
slămina	46	„	„
grăsimi	50	„	„
făina	9	„	„
piinea	8	„	„
laptele	4	„	litru
brînză de vacă	12	„	kilogramul
brînză de burduf	30	„	„
untul	60—90	coroane	kilogramul
merele	5	„	„
perele	10	„	„

După cum relatează ziarele vremii care nu pot fi acuzate de orientare promuncitoarească, în anul 1920 prețurile mărfurilor de strictă necesitate pe piață au continuat să crească mereu, cu toate măsurile de plafonare a prețurilor luate de organele de stat. De fapt aceste măsuri au fost temporare. Spre exemplu, din luna septembrie pînă la 9 octombrie 1920, cînd s-a încheiat acțiunea de preschimbare a coroanei, criza de monedă periclita posibilitatea de plată a salariilor, organele de stat fiind nevoite să recurgă la anularea ordinelor și dispozițiilor de plafonare a prețurilor de pe piață. După data de 25 septembrie cînd s-au anulat dispozițiile de plafonare, prețurile la piață au crescut vertiginos, astfel : kg. de ceapă era 3 lei, de cartofi 1,50 lei, de roșii 2 lei, piinea 7 lei, făina 8 lei⁵.

Comparînd prețurile din 21 februarie 1920 cu cele din 25 septembrie 1920, avem o imagine clară a creșterii prețurilor, doar în cîteva luni (pentru 1 leu se preschimbau 3—3,5 coroane).

Referindu-se la aceeași perioadă, ziarul „Aranyos Vidék” relevă faptul că după anularea prețurilor maxime, prețurile mărfurilor pe piață au crescut rapid cu 200—300% în decurs de cîteva luni.⁶

Faptul că mărfurile de strictă necesitate lipseau adeseori sau se găseau în cantități tot mai mici este dovedit și de adresele repetate ale subprefectului județului Turda, prin care se cerea Consiliului Dirigent — resortul alimentar — ajutor alimentar extraordinar pentru orașul Turda, pe motiv că zahăr nu s-a primit de mai multe luni de zile și a crescut mult inflația⁷.

Comparînd prețul lemnului de foc în 1919 cu cel din 1914, constatăm că acesta a crescut de 19 ori, cea mai bruscă creștere constatîndu-se în anii 1918—1919.⁸

³ Ibidem.

⁴ P. Petrica, *Monografia Uzinelor Solvay din Transilvania, Mureș-Uioara*, în *Buletinul industriei*, anul I, nr. 4—5, noiembrie-decembrie, 1920.

⁵ Arh. prefecturii Turda, Dosar subprefect. Act. nr. 7174 (1919).

⁶ *Ellenzék*, nr. 201 din 25 septembrie și nr. 204 din 30 septembrie 1920.

⁷ *Aranyos Vidék*, nr. 43, din 30 octombrie 1920.

⁸ Arh. prefecturii Turda, Dosar subprefect. Acte Nr. 1197—1294—1377/1919.

⁹ Idem, Act. Nr. 7368/1919.

Creșteri asemănătoare de prețuri au avut loc la toate produsele de strictă necesitate.

În aceste condiții, lupta muncitorilor pentru mărirea salariilor s-a intensificat, obținându-se unele succese în această direcție. De exemplu, numai de la mijlocul anului 1919 pînă la 1 octombrie 1920 salariile au fost modificate — prin contractele colective încheiate — de 6 ori.

În contractele colective, pe lângă salariul nominal era prevăzut și un adaos de scumpete.

Conform contractului colectiv încheiat la 17 august 1919 între sindicatul muncitorilor din fier și metal și Fabrica de ciment Turda, un muncitor calificat, care era cel mai bine plătit, avea un salariu de 5—6,75 coroane pe oră, adică 40—54 coroane pe zi. Prin contractele colective încheiate în 1 ianuarie 1920, 1 mai 1920, 12 iulie 1920, salarizarea suferă modificări însemnate, ca apoi prin contractul colectiv din 23 iulie 1920 dintre sindicatul muncitorilor cunoscut sub numele de „Uniunea muncitorilor din fier și metal din Ardeal și Banat” și conducerea fabricilor din Turda (Fabrica de ciment S.A. din Turda, Uzinele Solvay din Transilvania—fabrica din Turda, Fabrica de bere Mendel S.A., Societatea de gaz-metan din Turda, Fabricile unite de gips S.A. Societatea de mine și transporturi din Turda...) salariile se majorează din nou în medie cu 50%, ajungându-se ca același muncitor să primească 7, 40—9,80 coroane pe oră, adică 59,20—78,40 coroane pe zi. Muncitorii auxiliari primeau un salariu de 5,25—6 coroane pe oră, iar muncitorii zileri 4,15—5,30 coroane pe oră.

Potrivit contractului colectiv încheiat la 23 iulie 1920 salariul lunar al muncitorilor în general se prezenta astfel: muncitori calificați 1.420,80—1.881,60 coroane; muncitori auxiliari 1.008—1.152 coroane; muncitori zileri 796,80—1017,60 coroane; practicanții pînă la 6 luni 1000 coroane salariu de bază și adaos de scumpete, de la 6 luni la 1 an 1.200 coroane; funcționarii auxiliari 1500 coroane; casierii, magazionerii și ajutorii contabili 2000 coroane; subinginerii, tehnicienii 2.500 coroane; șefii contabilii, casierii principali, maiștrii 3000 coroane. La aceste venituri s-au mai adăugat 42 coroane de familie pe lună, ca ajutor de război. Femeile primeau 80% din salariul plătit unui bărbat, pentru aceeași muncă. Din aceste date rezultă o creștere de 148—156,8% a salariilor muncitorilor calificați.

Comparînd costul vieții cu salariile obținute de către muncitori căpătăm o imagine și mai clară. După un calcul făcut în luna martie 1920 de către ziarul „Minerul” din Cluj, care a luat în considerație numai alimentele și articolele de strictă necesitate, și acestea la prețurile cele mai mici ale zilei, nu la cele de speulă, rezultă că minimul de existență lunar pentru un muncitor necăsătorit era de 1722 de coroane, iar pentru unul căsătorit cu 2 copii, de 3680,40 de coroane. Iată de această situație însă, salariul mediu lunar al unui muncitor, cel mai bine plătit în iulie 1920 (considerînd 25 zile de lucru pe lună), era de 1730 coroane.

Cu toate că după luna iulie 1920 salariul mediu al muncitorilor din Turda a crescut, astfel încît pentru o zi muncitorul calificat primea un salariu de 68,80 coroane, muncitorul auxiliar și calfa 44,96 coroane, muncitorul ziler și femeile 37,76 coroane, ceea ce reprezenta un salariu lunar de 1720 coroane pentru prima categorie, 1124 pentru cealaltă și 944 coroane pentru ultima, această majorare a salariului nu a ținut pas cu scumpirea traiului, prețurile produselor de strictă necesitate crescînd în cîteva luni ale anului 1920 cu cca. 200—300%, iar salariile cu cca. 148—156,8%.

Situația materială a muncitorilor mineri de la minele de sare din Mureș-Uioara nu era cu nimic mai bună, după cum relatează organul Uniunii muncitorilor mineri și topitori din Ardeal și Banat, „Minerul”. „La minele de sare, acolo unde se lucrează cu toată forța și cu un contingent mărit de lucrători, acolo se năpustește asupra muncitorilor administrația și face imposibilă orice mișcare de îmbunătățire de salariu muncitorimii. Mureș-Uioara va rămîne o pată de rușine veșnică asupra administrației și conducătorilor politici ai Ardealului de azi”⁹.

La Mureș-Uioara salariul zilnic era de 6—40 coroane, iar cel lunar de 150—1000 coroane, ceea ce reprezintă mai puțin de o treime din necesități, calculate pe baza prețurilor celor mai scăzute ale articolelor și produselor de strictă necesitate.¹⁰

Exploatarea economică a celor ce muncesc era însoțită de o cruntă asuprire socială și politică din partea patronilor în frunte cu statul burghezo-moșieresc. După cum se relatează în ziarul „Minerul” din 1 decembrie 1919 „... Cel mai conservator patron e statul care plătește 6—8 coroane. Pe muncitori îi concediază cu sutele făcîndu-i cerșitori”. În numărul din 1 februarie 1919 redă unele aspecte concrete sub formă de declarații privind cruzimea cu care erau bătuiți

⁹ „Minerul”, nr. 10 din 1 decembrie 1919.

¹⁰ „Idem”, nr. 13 din 15 martie 1920.

și torturați muncitorii și delegații organizațiilor muncitorești. Iată un exemplu: „La Mureș Uioara dl. Roșca, un popă, e atotputernic. Muncitorii nici gura nu-i permis a o deschide. De câte ori au mers oamenii noștri (delegați) pe acolo, totdeauna i-a deținut și i-a bătut”¹¹.

Cu toate măsurile de constrângere luate de conducerea fabricii de sodă și de organele represive, muncitorimea sub conducerea elementelor de stînga din partidul socialist și a sindicatului se afirmă tot mai mult în lupta pentru obținerea și garantarea unor drepturi strict necesare vieții de toate zilele. Astfel minerii și muncitorii de la Mureș-Uioara s-au impus, organizînd o reușită manifestație de 1 mai 1919.

Sărbătorirea zilei de 1 mai 1919 s-a desfășurat printr-o demonstrație de stradă, iar apoi a continuat cu o serbare cîmpenească în Dumbravă, unde muncitorii Marian Drăghici, Eugen Codrea, Vasile Rotar și Nicolae Nicoară au vorbit despre însemnătatea zilei, chemînd muncitorii la solidaritate și frăție în lupta comună împotriva exploataților.

Împotriva exploatații și asupririi capitaliste muncitorii au organizat demonstrații și greve. Ei cereau îmbunătățirea condițiilor de muncă, mărirea salariilor, reglementarea duratei zilei de muncă, satisfacerea tuturor obligațiilor cuprinse în contractele colective de muncă și altele. În același timp luptau pentru satisfacerea unor revendicări politice ca: dreptul la întrunire, libertatea presei, desființarea cenzurii, comportarea umană din partea conducerii întreprinderilor și instituțiilor, solidarizîndu-se cu muncitorii concediați. Caracterul politic tot mai pronunțat al luptelor muncitorești rezultă și din rapoartele organelor de siguranță din anii 1919—1920. În această privință un rol însemnat l-au jucat organizațiile Partidului Socialist, ale sindicatelor, și în mod deosebit elementele de stînga.

Ideile marxismului pătrund tot mai mult în viața organizațiilor muncitoare din țara noastră, prin publicarea a o serie de lucrări și articole ale lui V. I. Lenin, care au contribuit la întărirea continuă a curentului de stînga atît în mișcarea socialistă, cit și în cea sindicală, el devenind dominant în 1920. Intensificarea activității curentului de stînga mergea în pas cu creșterea avîntului revoluționar, culminînd cu greva generală din 1920. Această caracteristică se remarcă și în luptele muncitorilor din cele două localități de care ne ocupăm.

În perioada de creștere a mișcărilor greviste, masele muncitoare au impus patronilor satisfacerea unor revendicări economice și politice, cucerind în același timp libertăți și drepturi democratice.

În contractele colective de muncă încheiate între muncitori și patroni în anii 1919—1920, care se reînnoiau de regulă din 6 în 6 luni, sînt consemnate revendicări atît cu caracter economic, cit și politic, cum sînt: mărirea salariului, reglementarea orelor de muncă, interzicerea concedierilor, reprimirea celor concediați, dreptul de organizare, libertatea demonstrațiilor, satisfacerea necesităților de alimente și îmbrăcăminte, sărbătorirea zilei de 1 Mai și altele¹².

Merită a fi consemnat în special contractul colectiv încheiat la 23 iulie 1920 între conducerile celor mai multe întreprinderi din Turda (Uzinele Solvay, Societatea de exploatare și transport, Fabrica de Cement, Fabrica de gips, Fabrica de var, Uzinele de instalații și gaz metan, Conducta Ardeleană de gaz metan S. A., Fabrica de bere Mendel, Uzinele de electricitate și apă. Industria de lut din Cimpia Turzii) și reprezentanții Uniunii sindicatelor muncitorilor, în care se menționează respectarea repausului duminical și a altor sărbători legale inclusiv ziua 1 Mai, concediu plătit, plata unui ajutor familial, de scumpete și chirie, recunoașterea comitetelor de muncitori, o indemnizație de vechime și de vîrstă, ziua de muncă de 8 ore etc.¹³. Contractul nou încheiat prevede condiții tot mai acceptabile în raport cu cele precedente pentru muncitori. Acceptarea acestora de către patroni demonstrează forța și combativitatea muncitorimii din aceste localități, gradul de organizare și competența organizațiilor muncitorești.

După congresul Partidului Socialist din Transilvania ținut la Cluj în august 1920, unde s-au afirmat cu tărie elementele înaintate, cele de stînga, lupta muncitorilor din Turda și Mureș-Uioara, precum și din împrejurimi s-a intensificat. La acest congres au participat și reprezentanții organizațiilor muncitorești din Turda și Uioara, care revenind în mijlocul muncitorilor au impulsionat activitatea revoluționară.

Cu toate că a existat o legătură permanentă între muncitorii din cele două localități, totuși acțiunile greviste, lupta revoluționară cunoaște și unele acțiuni care s-au desfășurat independent.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Arh. prefecturii Turda, Acte confidențiale, nr. 1907/1920.

¹³ Arh. Fabrica de ciment Turda, Dosar 1920.

În monografia Uzinelor Solvay din Transilvania Mureș-Uioara, scrisă de ing. P. Petrica, gradul de organizare, de conștiință și combativitate a mișcării muncitorești din această localitate este consemnat astfel: „Toți lucrătorii sînt încadrați în sindicatul profesional, afiliat la Uniunea muncitorilor în fier și metal din Banat și Ardeal — cu scopul îmbunătățirii economice și intelectuale a lor ... Au un consiliu muncitoresc de 16 membri, cite unul de fiecare atelier, care face legătura între direcție și lucrători. Direcțiunea este datoră să recunoască organizația și să trateze cu acești oameni de încredere în tot ce privește pe lucrători”¹⁴.

Un alt aspect îl reprezintă acțiunile greviste de durată ale muncitorilor din Uioara. Aceștia, nemaiputînd suporta greutățile impuse de conducerea salinei, au dezlănțuit o intensă și îndelungată luptă grevistă împotriva mizeriei și foametei, împotriva prigoanei autorităților. Așa cum relatează ziarele vremii, muncitorii de la Uioara, din primăvara anului 1920 și pînă în septembrie a aceluiași an, nu au mai primit alimente, iar salariul era de la 16 pînă la 35 coroane pe zi. Pornind de la această stare de lucruri, muncitorii au întocmit un memoriu pe care l-au înaintat conducerii fabricii, cerînd mărirea salariului și împărțirea de făină. Cu toate că în acea perioadă în celelalte ocne de sare din Transilvania muncitorii au reușit să obțină o sporire a salariilor cu 30—60% și promisiuni privind aprovizionarea cu lemne de foc și grîu la prețuri mai scăzute, conducerea fabricii din Uioara punea condiții satisfacerii revendicărilor cuprinse în memoriu. Întrucît muncitorii se aflau în grevă de mai multe săptămîni, conducerea fabricii a pretins ca muncitorii să reînceapă în primul rînd lucrul și după aceea se va trece la satisfacerea cererilor muncitorești. Pe baza experienței luptei lor anterioare, cunoscînd urmările și substratul fals al acestor manevre, muncitorii nu au avut încredere în aceste promisiuni, cerînd cu hotărîre satisfacerea tuturor revendicărilor fără nici o condiție prealabilă. Ei au cerut ca înainte de reînceperea muncii să fie împărțită rația de grîu, fiecare grevist să fie reprimat la lucru, cei 22 de muncitori — 20 bărbați și 2 femei — arestați și ținuți închiși la Alba Iulia să fie eliberați.

Astfel în cadrul grevei declarate la 18 august 1920 au încetat lucrul 630 muncitori. Numai 220 de lucrători, membri ai sindicatelor galbene, au continuat munca. În tot timpul grevei — care a durat pînă în 18 septembrie 1920 — muncitorii au primit ajutoare neînsemnate, ceea ce a dus la înrăutățirea situației lor. Autoritățile au trecut la prigonirea greviștilor. Mulți dintre ei au fost crunt bătuiți de armată, două persoane au suferit chiar fracturi ale miinilor. Cu toate acestea, muncitorii fiind ferm convinși de justetea cauzei lor, au rezistat tuturor măsurilor represive, prigoanei, șantajului, foametei și altor presiuni exercitate asupra lor. În aceste împrejurări situația a devenit foarte critică, conducerea ministerului muncii a fost nevoită să intervină, trimițînd o comisie la fața locului însărcinată cu anchetarea plîngerilor muncitorilor greviști. Cu toate încercările comisiei de a obține de la greviști renunțarea la unele revendicări, în cele din urmă a fost nevoită a satisface toate cererile greviștilor. În acest sens au fost eliberați toți greviștii deținuți de autorități și închiși, au fost reprimiți în serviciu toți greviștii, s-au împărțit alimente muncitorilor, rămîind ca reglementarea salariilor să fie făcută la data de 28 septembrie 1920. Ulterior și cererea de sporire a salariului a fost satisfăcută¹⁵.

Greva de la Mureș-Uioara din vara anului 1920, atît prin durata sa cit și prin rezultatele ei, demonstrează gradul de maturitate, consecvență și conștiință revoluționară a muncitorilor care înfruntînd toate măsurile represive, lipsa de alimente și alte măsuri de constrîngere, au reușit să oblige autoritățile și patronii să cedeze și să satisfacă toate cererile formulate de greviști.

În vara și toamna anului 1920 luptele greviste s-au înmulțit și în cel mai însemnat centru muncitoresc din această parte a Transilvaniei, la Turda, aceste lupte încadrîndu-se mai organic în contextul luptelor muncitorești pe plan național.

În acel timp, guvernul voia să interzică prin lege grevele, supunînd aprobării parlamentului legea grevei. Aceasta, ca și alte motive, au determinat organizarea unei greve generale demonstrative de o oră a muncitorilor din Ardeal, la care s-au alăturat și muncitorii de la întreprinderile din Turda. Greva a fost organizată în ziua de 1 septembrie 1920 între orele 10—11 înainte de masă.¹⁶ Greviștii s-au ridicat împotriva stării de asediu și a cenzurii, a legii pentru reglementarea muncii, cerînd desființarea legii robilor „Trancu-Iași”, reglementarea preschimbării banilor, deoarece guvernul a păstrat secret cursul de schimb al monedelor străine cu leul, cereau salarii

¹⁴ P. Petrica, *op. cit.*

¹⁵ *Minerul*, nr. 19 din 24 septembrie, 1920; *Ellenzék*, nr. 211 din 8 octombrie 1920.

¹⁶ *Arh. Statului Deva*, *Arh. prefecturii Hunedoara*, fasc. 5821/1920; *Minerul*, nr. 19 din 24 sept. 1920; *Erdélyi munkás*, din 11 septembrie 1920; *Tribuna socialăstă*, din 5 septembrie 1920.

care să corespundă nivelului de viață, eliberarea tuturor socialiștilor arestați, încetarea expulzării muncitorilor din orașe, s-au ridicat împotriva pregătirilor de război, pentru pace. Cererea se încheie cu avertismentul că muncitorimea va intra în grevă generală în cazul nesatisfacerii doleanțelor. Ca rezultat al acestei lupte poate fi consemnată suspendarea de moment a stării de asediu.

Cu tot avertismentul dat de către muncitori prin greva demonstrativă de o oră, guvernul nu a luat măsuri pentru ameliorarea mizeriei maselor și asigurarea libertăților politice, ci dimpotrivă a înveninat și mai mult situația care devenise insuportabilă. La 5 septembrie, spre exemplu, guvernul a răpit autonomia caselor cercuale din Transilvania și a sporit cotele impuse muncitorilor.

Întrucât revendicările formulate de muncitori nu au fost satisfăcute, iar organele de stat au luat măsuri represive împotriva muncitorilor; ca răspuns la acestea muncitorimea și-a intensificat lupta. Pe această linie se înscrie adunarea muncitorilor din Turda în ziua de 12 septembrie 1920, între orele 9,30-12, care avea ca scop imediat, pe lângă alte cereri revendicative, apărarea presei. Cu toată ploaia destul de deasă care a ținut toată ziua, în parcul orașului s-au adunat peste 5.000 de oameni. În fața celor adunați au luat cuvântul mai mulți reprezentanți ai muncitorilor din orașul Turda și apoi doi delegați veniți de la Cluj, Pop și Tatai, care în prealabil au participat la Congresul Partidului Socialist din Ardeal, ținut la Cluj, în august 1920, unde sub presiunea majorității membrilor partidului s-a cerut afilierea la Internaționala a III-a, fapt care a dat un nou îmbold mișcării muncitorești. Primul a luat cuvântul Tamás István care a vorbit în sprijinul libertății presei și al altor libertăți democratice. Ceilalți oratori, reprezentanți ai muncitorilor, așa cum relatează siguranța în rapoartele sale trimise organelor superioare, „în cuvântul lor au înfierat teroarea statului, au vorbit contra statului, contra guvernului, au vorbit despre revoluția rusă, laudând faptele și rezultatele acestei revoluții, îndemnând muncitorimea ca să ia exemplul muncitorimii ruse ...”¹⁷.

Adunarea a fost în prealabil aprobată de poliție cu decizia înregistrată sub nr. 1889/1920, prin care s-au impus unele restricții și anume „că la adunare oratorii să pertracteze numai în cauzele în merit și că la aceasta să ia parte numai muncitori organizați și alt public să nu fie prezent”¹⁸. Cu toate restricțiile impuse, oratorii și-au manifestat opoziția față de politica guvernului, îndemnând muncitorimea să ia exemplul muncitorimii ruse, pentru apărarea drepturilor lor revoluționare, iar publicul și-a manifestat simpatia față de revoluția socialistă din Rusia sovietică. Cu toată aprobarea dată, sub pretextul că nu a fost anunțată în prealabil despre programul de desfășurare și conținutul cuvântărilor, poliția a intervenit spre a dizolva adunarea, iar pe unii vorbitori i-a împiedicat să-și rostească cuvântările. Cei doi delegați sosiți de la Cluj, Pop și Tatai, au atras atenția poliției să-i lase în pace pe cei adunați, să nu agite spiritele. Avertismentul lor nu a fost luat în considerare, iar cei doi delegați clujeni, în primul rând Pop și apoi Tatai, nu au putut rosti decât câteva fraze, deoarece poliția i-a întrerupt și apoi a împrăștiat mulțimea adunată. În după masa aceleiași zile, la întoarcere spre Cluj, Pop și Tatai cu alți doi reprezentanți ai muncitorilor din localitate au fost arestați și înțemnițați, sub învinuirea că au vorbit contra statului și regelui.

Așa cum rezultă din rapoartele poliției, la această adunare „s-a făcut între altele mai multă propagandă pentru comunism. Vorbitorii nu s-au ținut de programul aprobat de poliție, ci au anunțat în adunare comunismul, a strigat trăiască revoluția, a îndemnat pe participanți la răsvrătire și nesupunere față de autorități, a îndemnat tinerii care aveau să se asinteze să nu se prezinte la serviciul militar”¹⁹.

Cu ocazia manifestației din 12 septembrie 1920 din Turda, muncitorimea de acolo a dat dovadă de un puternic spirit internaționalist, concretizat în lozincile și cuvântările formulate, de simpatie și sprijinire a cuceririlor revoluționare ale muncitorilor din Rusia Sovietică. În același timp atitudinea revoluționară înaintată a muncitorilor s-a concretizat în dorința lor fierbinte de a schimba orînduirea burghezo-moșierească din România, purtătoarea tuturor relelor de care suferă cei ce muncesc²⁰.

¹⁷ Arh. prefecturii Turda. Dosar cu acte confidențiale, 1920, Act. Nr. 1/50, 55/1920; Arh. Statului București. Consiliul Dirigent, Dosar Nr. 1365, fila 364.

¹⁸ *RevArh*, anul II, nr. 2/1959, p. 19.

¹⁹ Arh. prefecturii Turda, Dosar acte confidențiale, Act nr. 55/1920.

²⁰ *RevArh*, anul II, nr. 2/1959, p. 7.

Intervenția poliției și împiedicarea manifestației de la 12 septembrie 1920, arestarea celor patru reprezentanți ai muncitorilor, inclusiv delegații clujeni, au constituit doar cauzele imediate ale declanșării grevei generale, izbucnită în ziua următoare, luni 13 septembrie 1920. În această zi, la chemarea organizațiilor de partid și sindicale, muncitorii români, maghiari de la fabrica de ciment, uzinele Solvay, uzina electrică, uzina de apă, întreprinderea de gaz metan și de la alte ateliere particulare, solidarizându-se, au declarat grevă generală, grupându-se la Fabrica de ciment și Uzinele Solvay. Ca urmare întreaga activitate economică din oraș a fost paralizată, inclusiv aprovizionarea cu apă, lumină și gaz. Patronii neputând împiedica valul grevist, au cerut ajutorul poliției și al armatei. Autoritățile speriate de amploarea grevei au declarat starea de asediu, încercând a înăbuși greva prin forță. Ordinul de a se trage în muncitori — dat de șeful poliției Kiss Sándor — n-a fost executat, deoarece calmul și hotărârea manifestată de greviști au impus acest lucru.

Cele cîteva focuri de armă trase în aer nu i-au speriat pe muncitori, aceștia rămînînd neclintii, dînd dovadă de hotărîre și curaj, determinînd astfel autoritățile de ordine să retragă poliția, jandarmii și armata de la locul grevei. Acest lucru este relatat pe larg în ziarul „Erdélyi munkás”, organ al partidului socialist din Ardeal și Banat în numărul din 18 septembrie 1920.

Măsurile de urgență luate de autoritățile locale, cum au fost: concentrarea de jandarmi călare de la Cîmpeni, Gherla, Unirea și unele posturi de jandarmi din alte localități, folosirea soldaților garnizoanei Turda pentru a pune în funcțiune conducta de gaz metan, apă și rețeaua electrică, nu au dat rezultatele scontate. Este semnificativă în această privință declarația inginerului șef al orașului și al oficiului edilitar „că nu sînt în stare cu forța disponibilă, pe noaptea următoare, să asigure instalațiile de conducte, luînd în considerare că muncitorii organizați în grevă erau la număr de circa 5000”²¹.

Datorită atitudinii dirze și solidarității muncitorilor, consecvenței lor pentru obținerea cererilor, autoritățile locale au fost nevoite să înceapă tratative cu greviștii și să satisfacă cererile acestora. În urma tratativelor purtate între prefect și reprezentanții muncitorilor, în seara zilei de 13 septembrie 1920 autoritățile locale au pus în libertate pe cei arestați. Sosirea celor arestați a fost așteptată de muncitorimea adunată în cele două mari întreprinderi, care și-au manifestat bucuria revederii și a victoriei lor momentane asupra organelor represive.

Cu acest succes al muncitorilor organizați, lupta grevistă în întreprinderile din Turda nu s-a încheiat, ba dimpotrivă a luat proporții, ceea ce demonstrează gradul înalt de conștiință revoluționară la care au ajuns muncitorii din această localitate. Este semnificativ în această privință conținutul adresei trimise prefectului județului Turda-Arieș de către subprefect cu Nr. 15/1920 din 15 septembrie 1920, în care se cereau următoarele: „Avînd în vedere că tulburările care au luat început la 13 septembrie a. c. după toate probabilitățile se vor repeta ori vor lua proporții mai mari. Pentru menținerea ordinei și a liniștei publice în județ îmi țin datorința oficială a vă ruga să binevoiți a interveni fără aminare să se aducă în județ forțe militare”²². De fapt în această adresă se anticipează data de 19 septembrie, cînd ar urma să aibă loc o nouă grevă generală, dovedind prin aceasta starea de spirit agitată a maselor.

În ziua de 16 septembrie 1920 au declarat grevă muncitorii de la Regia Monopolurilor Statului din Turda și Uioara, dependente de aceeași direcțiune²³, solicitînd mărirea salariilor. În aceeași zi, printr-o telegramă extraurgentă prefectul județului cere Corpului VI Armată din Cluj trimiterea urgentă de forțe pentru întărirea garnizoanei din Turda, deoarece muncitorii au declarat grevă generală și au ridicat pretențiuni exagerate²⁴. Forțele militare cerute de la Cluj au sosit la Turda în 20 septembrie 1920. Prefectul din Turda printr-o telegramă cere Corpului VI Armată ca întăririle militare sosite la Turda „să rămînă deocamdată pe timp nedeterminat în garnizoana Turda, pînă cînd situația va fi pe deplin limpezită”²⁵. În continuare se menționează că muncitorii s-ar pregăti pentru noi demonstrații.

Turda a fost nu numai cel mai însemnat centru industrial, dar și locul unde au existat cele mai mari nemulțumiri ale muncitorilor din întreg județul²⁶.

²¹ Arh. prefecturii Turda. Dosar cu acte confidențiale, nr. 55/1920.

²² Idem, Nr. 15/1920.

²³ Arh. Stat. Buc. Consiliul Dirigent. Dosar Nr. 1365, fila 234.

²⁴ Arh. prefecturii Turda, Dosar cu acte confidențiale nr. 23/1920.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Idem, Nr. 40/1920.

Manifestațiile și grevele muncitorilor din Turda, care au avut loc, au constituit momente importante în dezvoltarea mișcării greviste premergătoare grevei generale din 21 octombrie 1920. Luptele greviste au demonstrat forța de care dispuneau muncitorii solidari în realizarea aceluiași scop, forță care a înspăimântat pe proprietarii exploatare și organele de stat. Cu toate acestea ei nu au tras concluziile necesare, nesatisfăcând în întregime cererile muncitorilor. În aceste condiții, muncitorii au continuat lupta pentru a obține satisfacerea revendicărilor formulate în memoriul înaintat cu câteva săptămîni în urmă, pregătindu-se pentru noi lupte greviste, mișcări ce se încadrau organic în lupta generală a proletariatului din România, în acțiunea întreprinsă pe scară națională culminând prin greva generală din 1920. De fapt acest an este cunoscut ca fiind anul marilor bătălii din primul sfert al secolului XX.

Lucrătorii fabricilor și instituțiilor din Turda, cunoscînd refuzul satisfacerii revendicărilor formulate anterior și solidari cu lupta muncitorilor din întreaga țară, în dimineața zilei de 21 octombrie 1920, ca rezultat al activității desfășurate de Consiliile muncitorești, în fruntea cărora se găseau comuniștii, adică cei care reprezentau aripa de stînga a Partidului Socialist, au încetat lucrul. În această zi, joi la orele 7, 00 sirenele fabricilor au dat semnalul începerii luptei, pentru ca apoi să amuțească pentru mai multe zile, la unele întreprinderi ajungînd chiar la aproape zece zile. Alături de lucrătorii întreprinderilor: Fabrica de ciment, Uzinele Solvay, Societatea pentru Exploatarea și transportul de piatră, Fabrica de bere Mendel, Uzinele de apă și electricitate, căile ferate, funcționarii de la vamă, intră și muncitorii din atelierele particulare mai mici, precum și cei din comerț. Se alătură grevei și muncitorii de la Fabrica de cărămidă din Cîmpul lui Mihai, azi Fabrica de lut Ghiriș — Arieș din Cîmpia Turzii²⁷.

Ca urmare a amplexării acțiunilor greviste, în Turda se instituie o adevărată stare excepțională. În adresele întreprinderilor către prefectura județului, referitoare la declararea grevei generale, se specifică că aceasta „are un caracter politic”²⁸. Din datele furnizate de materialele de arhivă și ziarile vremii, rezultă că cei 6000 muncitori greviști au încredințat paza instalațiilor din uzine pichetelor de grevă, organizate încă din ajun, prin aceasta demonstrînd gradul de organizare conștientă a luptei²⁹. Greviștii își dau tot mai mult seama de faptul că menținerea orînduirii burgheze va duce la perpetuarea stărilor de lucruri și că numai prin înlăturarea acestei orînduirii își vor putea realiza obiectivele luptei în întregime.

În timpul grevei generale au avut loc adunări unde reprezentanții greviștilor au înfierat regimul de asuprire și exploatare burghezo-moșierească, exprimîndu-și simpatia față de revoluția socialistă din Rusia Sovietică, scoțînd în evidență caracterul politic al greveii³⁰.

În scopul izolării mișcării greviste din Turda, autoritățile locale au căutat să împiedice prin orice mijloace realizarea unor legături cu alte localități, crezînd că în acest fel vor putea înfrînge mai ușor lupta grevistă a muncitorilor, determinîndu-i să reia lucrul. În acest scop recurg la concentrarea jandarmilor din județ, la întărirea garnizoanei, cerînd soldați din Cluj, apoi — conform telegramei nr. 348—428 a Ministerului de Interne, Secretariatul General din Cluj, din 22 oct. 1920 —, se introduce cenzura la poștă³¹, se iau măsuri pentru a se efectua razii atît în orașul Turda, cit și în județ, „legitimînd pe toți străinii aflători aici și intrucît sînt muncitori, să se aresteze dacă n-au acte care să legitimeze șederea lor în oraș”³².

Pe linia măsurilor luate de către autorități se pot consemna și următoarele: în ziua de 21 octombrie s-a ordonat închiderea magazinelor de desfacere, cu excepția unora care puteau deschide conform orarului stabilit de autorități, orar care trebuia respectat cu strictețe; s-a interzis consumul de alcool în localuri, la fel desfacerea în comerț a băuturilor spirtoase; au fost interzise toate manifestațiile și adunările; în tot orașul Turda au apărut afișe cu chemările lui Averescu de încetare a grevei. În ziua de 24 octombrie 1920 au fost arestați conducătorii sindicatelor și toți aceia care au lansat chemarea la grevă generală și sub escortă armată au fost transportați la Cluj. În ziua de 26 octombrie 1920 un nou lot de conducători greviști au fost arestați și duși la Cluj. În aceeași zi comandantul garnizoanei Turda,

²⁷ Idem, Nr. 41/1920 și nr. 50/1920.

²⁸ Idem, Adresa Fabricii de ciment Turda din 21 oct. 1920 către prefect.

²⁹ Arh. centrală a Institutului de istorie a P.C.R., fond 5, dosar nr. 760, fila 86; *Ellenzék și Keleti Újság*, din 27—28 octombrie 1920.

³⁰ Arh. prefecturii Turda. Dosar cu acte confidențiale, 1920 nr. 50.

³¹ Idem, Nr. 41.

³² Ibidem.

Cerneia, a lansat o chemare către muncitori prin care îi invită să reia lucrul, să nu mai continue greva generală. Apelul conținea și amenințări la adresa acelor care nu se vor supune. Muncitorii și-au exprimat din nou revendicările, în special mărirea salariilor care erau foarte mici în comparație cu costul vieții.

Măsurile drastice de intimidare și de obligare a greviștilor de a relua lucrul nu au dus la rezultatele scontate, deoarece muncitorii au continuat greva, semnalându-se acțiuni de intensificare a luptei. Astfel se menționează încercarea unui muncitor de a defecta conducta de gaz metan, iar tipograful Petru Csáki refuză să tipărească un manifest al autorităților, prin care populația este somată să păstreze liniștea³⁵.

Autoritățile au recurs și la spărgători de grevă, dar nici această măsură nu a dat roadele scontate. Prin acțiunile hotărâtoare și energice ale muncitorilor, aceste încercări au dat greș. În această privință sînt semnalate acțiuni ale greviștilor care au oprit sau scos de la lucru cu forța pe unii spărgători de grevă. Din raportul Brigăzii de siguranță din Turda nr. 50 din 26 octombrie 1920 reiese că muncitorii au acționat în diferite sectoare de activitate. Așa de exemplu Ioan Simion a luat atitudine față de spărgătorii de grevă din fabrici, Ludovic Decsei în sectorul comercial (prăvălii), Francisc Király în sectorul funcționarului de vamă care nu a mai încasat vama. Printre cei arestați în urma grevei generale găsim muncitori din toate întreprinderile și chiar din ateliere particulare, conducători ai sindicatelor și organizațiilor de partid. Amintim pe Gavrilă Cuc și Clara Cuc, Carol Simion, Francisc Simion, Popa Petru, Ioan Stelian, Gh. Crișan, Szabó Iosif și alți comuniști care au contribuit la organizarea și pregătirea grevei generale din Turda³⁶.

Solidaritatea muncitorilor, indiferent de naționalitate, s-a concretizat în decursul întregii lupte a muncitorilor din Turda, atât în timpul mișcărilor premergătoare, cit și în timpul grevei generale. Unitatea de acțiune a dus la obținerea unor revendicări muncitorești și în același timp a constituit un factor important în lupta dusă contra organelor represive.

Fată de atitudinea solidară a muncitorilor greviști de a nu relua lucrul, autoritățile au trecut la arestarea conducătorilor grevei și a altor muncitori pe care îi caracterizează în felul următor: „periculoși”, „primul om de încredere al muncitorilor organizați care a propagat ideile cele mai revoluționare”, „propagandiști, comuniști, revoluționari”, „cel mai bun orator”, „căpetenia metalurgiștilor” etc.³⁶. Acțiunea autorităților se soldează cu arestarea a peste 25 conducători ai greviștilor, care au fost transportați la Cluj, iar apoi o parte din ei expulzați peste graniță.

Amploarea grevei generale precum și măsurile luate de către autorități reies din raportul prefectului județului Turda-Arieș, datat cu 10 decembrie 1920, către Ministerul Internele, Secretariatul General din Cluj, în care se arată: „cînd însă, cu greva generală și în Turda a dominat o grevă pe toată linia, am recurs la măsurile cele mai severe, ridicînd pe toți conducătorii muncitorilor și predîndu-i Comandamentului Corpului VI Armată, care apoi i-a expulzat peste graniță”³⁶.

Din cauza insuficienței organizării — pe plan național —, a arestării unui însemnat număr de muncitori și a celorlalte măsuri luate de autorități, treptat lucrul este reluat, astfel încît greva generală încetează complet în ziua de 31 oct. 1920.³⁷

Grevele care au avut loc în Turda și Uioara, în special cele din anul 1920, au avut un pronunțat caracter politic de orientare spre stînga, dovedită prin poziția adoptată, lozincile formulate și prin creșterea conștiinței revoluționare a muncitorilor care au luat cunoștință de ideile revoluției socialiste. În același timp ele au demonstrat că proletariatul dispune de mari forțe revoluționare și au arătat necesitatea unei mai bune organizări a clasei muncitoare pentru obținerea revendicărilor de clasă, economice și politice. În ziarele vremii au apărut mai multe articole în care se ia poziție hotărîtoare față de cei care poartă vina insucceselor. Sînt lansate chemări din partea unor conducători ai organizațiilor locale de a trece la curățirea rîndurilor partidului și de a exclude din partidul socialist și din conducerea sindicatelor pe cei vinovați, mai ales că în timpul grevei a intrat în partid oricine a vrut, trădători, horthy-

³⁵ Idem, nr. 50, din 24 octombrie.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Idem, Nr. 55.

³⁹ Idem, Nr. 49.

ști etc, care stau departe de socialism. Ba mai mult, unii cer o reorganizare totală a partidului socialist în care să fie primiți numai cei care „merită”, care au dovedit aceasta în decursul luptelor greviste din anul 1920 și în special în timpul grevei generale din octombrie 1920. Este lansată și chemarea pentru realizarea unui front unic socialist împotriva tuturor dușmanilor³⁸.

Cu toate măsurile de înăbușire a grevei, luate de autorități, cu toată tendința lor de a împiedica lupta muncitorilor pentru satisfacerea unor revendicări, aceasta nu s-a realizat întocmai, deoarece chiar după încheierea grevei autoritățile și patronii au fost nevoiți să satisfacă unele revendicări de bază formulate de muncitori. S-a trecut la încheierea de noi contracte colective în care se stabilesc salarii mărite. Astfel, conform unui contract colectiv, salariile muncitorilor și ale celorlalți salariați, raportate la salariile anterioare, sporesc pentru bărbați cu 100—80—50%, în funcție de vechime, ale elevilor ucenici cu 60—40—33%, ale ucenicilor cu 100—40%, ale casierilor cu 70—50—25%³⁹.

Spiritul de jertfă, solidaritatea muncitorească și maturitatea politică rezultă din întreaga desfășurare a luptei greviste din anul 1920. Cu toate că salariile erau mici în comparație cu prețurile pe piață, la chemarea conducerii sindicatelor muncitorii au donat o însemnată sumă de bani pentru fondul electoral. În același timp, tot prin contribuția lor au fost înființate biblioteci pentru culturalizarea maselor largi și au fost organizate o serie de acțiuni care să ducă la ridicarea conștiinței de clasă a muncitorilor.

Sînt destule dovezi că lupta lor a continuat luînd forme variate, și după încheierea grevei generale. Ziarul amintit mai sus evidențiază o serie de fapte din care rezultă teama exploatareilor de muncitorii combativi. Clasele stăpînitoare iau măsuri pentru a se debarasa de muncitorii activi, o parte sînt concediați după grevă, iar alții nu mai sînt reprimiți nicăieri, nici la Turda nici la Mureș-Uioara sau Valea Jiului, fiind învinuiți că sînt bolșevici.

Așa cum rezultă din actele confidențiale ale prefectului din Turda, Nr. 9/1921, situația muncitorilor revoluționari concediați la 23 ianuarie 1921 se prezintă astfel:

Fabrica de ciment din totalul de 502 muncitori au fost concediați	137
Fabrica de bere	75
Fabrica Solvay	247
Industria de lut	109
Fabrica de gips	16
Saline	78

Din totalul de 1027 de muncitori au fost concediați 196, ceea ce reprezintă aproape 20%. De remarcat e faptul că cel mai mare procentaj de muncitori concediați a fost la Fabrica de ciment, peste 27%, unde lupta grevistă a fost cea mai profundă și îndelungată.

Luptele greviste din 1919—1920 ale muncitorilor din Turda și Mureș—Uioara au reprezentat un moment important în procesul dezvoltării conștiinței revoluționare a celor ce muncesc, ducînd la întărirea solidarității de clasă, determinînd luarea unor măsuri care să aibă ca rezultat îmbunătățirea organizării proletariului, îmbogățind experiența de luptă revoluționară a proletariului și în aceste localități.

EMIL BALLA și IOSIF MIHU

ZU DEN STREIKBEWEGUNGEN VON TURDA UND UIOARA IM JAHRE 1919—1920

(Zusammenfassung)

Nach dem Weltkrieg, besonders 1919—1920, wurden die Streikbewegungen infolge des wirtschaftlichen Elends und des Mangels an demokratischen Rechten immer heftiger. Die Streiks waren auf Produktionszweige oder als allgemeine örtliche Streiks organisiert.

³⁸ *Küzelem*, nr. 54 din 19 decembrie 1920.

³⁹ *Idem*, nr. 55 din 21 decembrie 1920.

Die wirtschaftliche Lage in Turda und Uioara hatte sich sehr verschlimmert. Der Mangel an den nötigsten Artikeln, die Steigerung der Ausbeutung, die Erhöhung der Preise waren charakteristisch für das ökonomische und soziale Leben dieser Ortschaften.

Turda mit 25.000 Einwohnern und vielen industriellen Betrieben war eines der grössten industriellen Zentren von Siebenbürgen und gleichzeitig der Ort der grössten sozialen Widersprüche.

Archiv-Dokumente und Zeitungen zeigen die wirtschaftliche und soziale Lage in ständiger Verschlechterung. Die Löhne der Arbeiter waren niedrig, die Lohnaufbesserungen konnten mit der Teuerung nicht Schritt halten. Das verursachte viele Streikbewegungen in Uioara und in Turda, wo die Arbeiter bessere Löhne und Arbeitsbedingungen, demokratische Freiheiten und das Verbot der Spekulation forderten.

Trotz intensivem Terror gegen die Bergleute von Mureș-Uioara schlossen sich die Arbeiter in Gewerkschaften zusammen, organisieren Manifestationen wie jene am 1. Mai 1919 und treten in den Ausstand, weil die Arbeitgeber ihre Ansprüche nicht befriedigen wollen. Die Streikbewegungen der Bergarbeiter von Uioara dauern vom Frühling bis September 1920. Dank der Kampfbereitschaft, der Festigkeit und dem Klassenbewusstsein der Arbeiter, mussten die Behörden und Arbeitgeber die Forderungen der Streikenden befriedigen.

In Turda, wo die Zahl der Arbeiter gross war, folgen kürzere oder längere Streiks aufeinander. Am 1. September 1920 bricht ein allgemeiner Streik aus, der eine Stunde lang andauert. Der 12. und 13. September sind Kampftage für die meisten Arbeiter von Turda. Am 12. September verhinderte die Polizei eine Versammlung von 5.000 Arbeitern und verhaftete einige Redner. Am nächsten Tag, den 13. September, wurde nicht gearbeitet, bis die Behörden nicht die Freilassung der Verhafteten verfügt hatten. Am 16. September traten die Arbeiter der Regie Turda und Uioara, die einer gemeinsamen Leitung unterstanden, in den Ausstand, dem sich auch die Arbeiter der anderen Betriebe anschlossen und forderten die Verbesserung der Lebens- und Arbeitsbedingungen.

Alle diese Streikbewegungen waren nur eine Einleitung zum allgemeinen Streik, der am 21. Oktober 1920 ausbrach. An diesem Streik, der bis zum 31. Oktober dauerte, nahmen alle Arbeiter (ungefähr 6.000) der in Turda bestehenden Betriebe teil. Charakteristisch für diesen Ausstand waren: Besetzung der Fabriken (hauptsächlich der Zement- und Sodafabrik Solvay, mit den meisten Arbeitern), Organisation von Streikposten.

Der Mangel an Organisation auf nationaler Ebene und andere Unzulänglichkeiten, sowie die Unterdrückungsmassnahmen der Behörden, hatten zur Folge, dass der allgemeine Streik von Turda im Oktober 1920 nicht erfolgreich sein konnte. Hingegen waren diese Ausstände eine gute Schule für die Arbeiterklasse und zeigten den regierenden Schichten die revolutionäre Kraft der Arbeiterklasse.

MOMENTE DIN LUPȚA MUNCITORILOR MINERI DIN VALEA JIULUI ÎN PERIOADA DICTATURII REGALE

Etapa instaurată în istoria României prin instalarea, la 10 februarie 1938, a dictaturii regale a lui Carol al II-lea s-a caracterizat printr-o ascutire a contradicțiilor de clasă ca rezultat al fenomenelor din viața politică internă și internațională.

Încă din perioada crizei economice din 1929—1933 masele populare, clasa muncitoare în frunte cu partidul comunist s-au ridicat la lupta împotriva fascismului, pentru drepturi economice și politice, fapt care a favorizat întărirea legăturilor partidului cu masele populare.

Sfârșitul crizei economice și perioada care a urmat, a marcat o creștere considerabilă a producției industriale și agricole, a dus la un proces de concentrare și centralizare a capitalului în toate ramurile industriale.

În timpul dictaturii regale, pozițiile politice hotărâtoare au revenit grupurilor monopoliste legate direct de comenzile statului.

„În această perioadă, în viața politică a țării — arăta tov. N. Ceaușescu — se face simțită tot mai pregnant influența cercurilor monopoliste reacționare. Se accentuează procesul de lichidare a democrației burgheze, de restrângere a drepturilor și libertăților cetățenești”.¹

Partidul Comunist Român a caracterizat încă de la început dictatura regală ca un regim antipopular, situându-se pe linia apărării democrației, a integrității teritoriale a țării, a independenței și suveranității naționale, sprijinind lupta antifascistă.

Crearea organizației teroriste „Garda de fier” și încercările unei părți a oligarhiei române de a o impune în viața politică a țării s-au izbit de o rezistență dirză a poporului, conștient că ea reprezintă o agentură a Germaniei fasciste în țara noastră.

Ocuparea Austriei, în martie 1938, de către Germania a dat un nou avertisment țărilor mici din estul Europei asupra pericolului pe care-l prezintă hitlerismul pentru existența lor națională. Cu ocazia zilei de 1 Mai 1938, masele populare din întreaga țară și-au exprimat hotărârea de a apăra independența și integritatea teritorială a țării. O serie de exponenți de seamă ai vieții culturale și-au ridicat glasul împotriva agresiunii.

După ciuntirea teritoriului Cehoslovaciei în septembrie 1938, era clar pentru toată lumea că expansiunea Germaniei nu se va opri aici, că agresiunea va continua. De aceea Partidul Comunist Român mobilizează toate forțele pentru a lupta împotriva unei eventuale agresiuni, pentru lichidarea Gărzii de fier, care atenta la suveranitatea țării. În *Scînteia* din 24 ianuarie 1939 se subliniază: „Independența României amenințată de Germania hitleristă nu poate fi salvată decît cu sprijinul a 3 forțe. Acestea sînt: masele populare din România, statul sovietic socialist, forțele democratice din Franța, Anglia și alte țări. De aceea, lupta împotriva politicii de compromis și de dare înapoi în fața presiunii hitleriste, lupta pentru stîrpirea agenturilor hitleriste: Garda de fier și organizațiile de sași hitleriste și pentru răsturnarea guvernului de dictatură regală, lupta pentru instaurarea unui guvern care să se sprijine pe cele trei forțe pe care le-am numit, este una cu lupta pentru salvarea independenței naționale a României”.²

Dictatura regală avea ca scop principal înfringerea luptei clasei muncitoare împotriva exploatarei, restrîngerea drepturilor cîștigate, îngrădirea libertăților cetățenești și a tuturor cuceririlor revoluționare obținute prin luptă de către clasa muncitoare. Regele conducea prin decrete-

¹ N. Ceaușescu, P.C.R. — *continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste din România*, București, 1966, p. 40.

² *Scînteia*, 24 ianuarie 1939.

legi întreaga viață politică a țării, marea burghezie și moșierime avind un rol de seamă în elaborarea decretelor.

La scurt timp după preluarea întregii puteri politice de către rege, prin decretul nr. 856 din 11 februarie 1938 se introduce starea de asediu pe întreg cuprinsul țării. În conformitate cu art. 2 din acest decret, toate atribuțiile referitoare la menținerea ordinii publice și siguranța statului erau exercitate de către autoritățile militare. Regele fiind și comandantul suprem al armatei, deținea astfel întreaga putere politică în stat. Autoritățile militare erau împuternicite să facă percheziții, să cenzureze presa și toate publicațiile, putind împiedeca apariția oricărui ziar sau revistă și să dizolve orice fel de adunare.³

Prin decretul nr. 857 din 12 februarie 1938 a fost revocată convocarea corpului electoral, iar la 17 februarie s-au dat puteri depline rezidenților regali, prefecților și primarilor. În acest scop teritoriul țării a fost împărțit în mai multe ținuturi conduse fiecare de un reprezentant direct al regelui numit rezident regal.

Mergind pe linia reprimării mișcării muncitorești, regele a dat — la 17 februarie 1938 — Legea pentru reprimarea unor infracțiuni contra ordinii publice, prin care se interziceau intrările publice și toate încercările de organizare, putindu-se închide localurile în care au avut loc astfel de intrări, de asemenea se prevedea pedepsirea participanților. În acest scop la 25 februarie 1938 a fost instituită pedeapsa cu închisoarea de la 10 la 20 de ani și amendă de la 2.000 la 20.000 lei pentru simplul fapt al asocierii sau asociației, indiferent de numărul membrilor. Tot cu aceeași pedeapsă se sancționa și intenția de asociere sau organizare.

Pentru a da o bază legală dictaturii, prin simulacrul de plebiscit organizat a fost adoptată Constituția din 27 februarie 1938, care a consfințit puterea deplină a regelui și sfetnicilor săi, concentrind întreaga putere economică și politică în mina lui Carol al II-lea. Ea cuprindea cele mai drastice pedepse împotriva acelor care încercau să opună cea mai mică rezistență noului regim instaurat.

La 31 martie 1938, prin decretul regal nr. 1422, au fost dizolvate toate asociațiile, grupările și partidele politice, fapt care a însemnat încă o încercare de a înfringe opoziția clasei muncitoare față de războiul care se pregătea de către forțele reacționare coalizate în jurul dictaturii regale.

Măsurile luate au provocat vii nemulțumiri în rindurile poporului. În același timp, pedepsele erau date una după alta cu scopul de a intimida toate încercările de opoziție față de noul regim instaurat. Închisorile erau supraaglomerate cu cei care încercau să se opună măsurilor luate.

Concomitent cu aceste măsuri, se ridicau încontinuu prețurile principalelor produse alimentare și de îmbrăcăminte, scumpetea luind proporții îngrijorătoare, fapt care va duce la scăderea considerabilă a nivelului de trai, la o stare de foamete și lipsuri materiale în întreaga țară. „Unul din factorii principali, care au determinat înrăutățirea situației clasei muncitoare din România în perioada dictaturii regale, a fost și extinderea continuă a șomajului”.⁴

Mii de muncitori au fost concediați și în special cei pe care autoritățile îi aveau în evidență ca elemente revoluționare.

*

Industria carboniferă a Văii Jiului era dominată de societatea *Petroșani*, cu un capital de 1.410.000.000 lei. Această societate controla o bună parte din industria metalelor neferoase, avind subordonate și o serie de întreprinderi mai mici la care deținea majoritatea acțiunilor (*Viscoza Românească*, *Antigaz*, *Anticarbon* etc.).

Producția de cărbune a Văii Jiului cunoaște un drun ascendent în această perioadă, impus de necesitățile mereu crescînde de cărbune ale transportului, feroviar și ale industriei care producea pentru război.

Pentru mărirea producției de cărbune s-au luat măsuri în vederea intensificării producției și înăbușirii oricărei încercări de opoziție. Dacă în 1938 au fost extrase 1.292.312 tone de cărbune (cu 137.290 tone mai mult decît în anul 1937), în 1939 producția a crescut și mai mult, ajungînd la 1.370.313 tone, iar în 1940 la 2.102.683 tone. Această creștere a fost posibilă datorită sporirii numărului orelor lucrate la 10—12 și a schimburilor suplimentare, prestate în mod forțat. Muncitorii care încercau să se opună erau considerați contravenționali la legile militare, la decretelor emise de rege, deferiți justiției și condamnați la zeci de ani închisoare. Mai multe

³ Hamangiu, *Codul general al României*, vol. XXVI, p. 1.

⁴ Al. Gh. Savu, *Date privind mișcarea grevistă în timpul dictaturii regale*, în *AII P*, 1963, nr. 5, p. 67.

rapoarte ale Inspectoratului Minier din Petroșani arată starea de nemulțumire a muncitorilor⁵ starea de foamete care domnea în Valea Jiului.

În același timp beneficiile societății erau tot mai mari. Dacă în anul 1938 beneficiul net al societății *Petroșani* se cifra la fabuloasa sumă de 99.262.120 lei, iar amortismentele erau de 50 milioane lei, în schimb salariile muncitorilor erau cuprinse la rubrica „Cheltuielilor generale” împreună cu toate cheltuielile de administrație și la un loc însumau pe anul 1938 suna de 46.132.568 lei.

Aceasta se datora faptului că salariile erau ținute la același nivel, în timp ce prețurile înregistrau în fiecare an creșteri substanțiale. Față de anul 1936 prețurile au înregistrat o creștere de 60%. La aceste salarii mici se mai adăugau și numeroasele amenzi care se dădeau muncitorilor alături de taxele pe care le plăteau lunar pentru sport, muzică, biserică etc.

Toate acestea au creat o stare de nemulțumire în rindurile muncitorilor. În 1938, la scurt timp după promulgarea legii de interzicere a asocierii și întrunirilor, 8 muncitori au fost condamnați la ani grei de închisoare pe simplul motiv că „sint bănuți de activitate comunistă”.⁶

De aici se poate vedea teama conducerii societății *Petroșani* și a autorităților față de muncitori și mai ales față de comuniști, care continuau să lupte pentru susținerea intereselor clasei muncitoare în ciuda măsurilor drastice care au fost luate.

„Organizațiile Partidului Comunist Român au desfășurat o muncă perseverentă în rindurile maselor de muncitori, educându-i în spiritul luptei revoluționare și al solidarității de clasă. În acest scop comuniștii au îmbinat cu pricepere formele și metodele luptei ilegale cu folosirea posibilităților de activitate legală care mai existau. În munca de zi cu zi dusă în întreprinderi, prin răspindirea manifestelor și a presei ilegale, comuniștii au ținut trează conștiința de clasă a proletariatului”.⁷

Singurele organizații profesionale ale muncitorilor admise de către dictatura regală erau breslele. Ele au fost înființate de către dictatura regală pe baza decretului-lege din 11 octombrie 1938 — cu scopul de a „armoniza” interesele de clasă. Ele erau creații ale dictaturii regale și aveau un caracter strict profesional — după sistemul corporatist din Italia și Portugalia. Lupta de clasă în sinul lor era interzisă. Dreptul de a se constitui în bresle era acordat lucrătorilor, funcționarilor și meșteșugarilor din întreprinderile de stat și particulare. Astfel de bresle s-au organizat în toate centrele miniere din Valea Jiului. Dar, cu toate măsurile luate de către autorități, ele au fost folosite de către partidul comunist pentru continuarea luptei.

La 31 ianuarie 1939, Poliția de reședință din Deva raporta îngrijorată, în darea de seamă înaintată rezidentului regal al Ținutului Timiș, „Creșterea vertiginoasă a prețurilor la principalele produse alimentare și cererile formulate de către muncitorii organizați în bresle pentru majorarea salariilor, cu 10—15% ca și necesitatea începerii de tratative cu muncitorii”.⁸

Aceasta dovedește că partidul comunist, care activa în ilegalitate, nu a ignorat faptul că în cadrul breslelor erau concentrați un mare număr de muncitori, în rindul cărora putea fi îmbinată munca ilegală cu munca legală, cu susținerea și formularea revendicărilor zilnice ale muncitorilor.

Pornind de la această idee, Partidul Comunist Român le-a transformat, în scurt timp, în organizații de luptă ale partidului împotriva dictaturii regale, iar adunările de breaslă au fost folosite pentru susținerea revendicărilor zilnice ale muncitorilor. Autoritățile și-au dat seama de acest fapt și au făcut tot posibilul pentru descoperirea și arestarea comuniștilor care activau în ele.

Cu ocazia concedierii unui mare număr de muncitori de la Atelierele Centrale din Petroșani, breasla muncitorilor minieri protestează energic, așa cum raporta Poliția din Petroșani.⁹

Într-o sedință, convocată de breasla minerilor, la care au participat reprezentanții breslelor din Lupeni, Vulcan, Aninoasa, Petrila, Lonea și Petroșani, „s-au adus reclamații din toată regiunea Văii Jiului, că la toate exploatarea și uzinele au început să se facă degradări și să se dea amenzi pentru vina cea mai mică. S-a reclamat că muncitorii nu primesc alimente suficiente de la consumurile societății și nici împrumuturi pe baza depunerilor ce le au la societate”.¹⁰

⁵ Arhivele Statului Deva, fond. Soc. Petroșani, Confidențiale, Dosar 2/1938, p. 438.

⁶ Al. Gh. Savu, *Date privind mișcarea grevistă în timpul dictaturii regale*, în *AIIP*, 1963, nr. 5, p. 69.

⁷ Arhivele Statului Timișoara, Fond Ținutul Timiș, Dosar 55/1939, p. 49 și 1423.

⁸ Idem, p. 347.

⁹ Idem, p. 178.

Tot în această ședință muncitorii organizați în bresle au protestat împotriva conducerii societății care a reținut cotizațiile de la muncitori pentru bresle, dar sumele reținute nu au fost vărsate la fondul breslelor.

Conducerea Societății *Petroșani* căuta și pe această cale să-și mărească beneficiile pe seama cotizațiilor reținute de la muncitori, refuzând să le verse la fondul comun al breslei.

•

Conducerea Partidului Comunist Român a recomandat ca în fiecare breaslă să se organizeze câte un nucleu conducător format din elemente revoluționare. Dar autoritățile i-au urmărit pe comuniști și au luat măsuri pentru arestarea lor.

În mai multe rapoarte ale Chesturii de poliție din Deva, adresate rezidentului regal al Ținutului Timiș, la capitolul referitor la mișcarea comunistă, se menționează descoperirea unor organizații comuniste în sinul breslelor muncitorești din Lupeni, Vulcan, Petroșani. „Întrucât membrii organizației din Vulcan nu au putut fi descoperiți, perseverăm într-o strictă supraveghere. Fapt este că actuala mișcare comunistă din Valea Jiului este alimentată și tonificată, avînd ca scop ca masele muncitorești să fie ținute mereu în agitație” — se menționa într-un raport.

Autoritățile menționează în încheiere și „intenția comuniștilor de a introduce în comitetele de direcție numai oameni devotați cauzei lor”.¹⁰

Partidul a folosit posibilitățile pe care le ofereau breslele, organizînd în tot cursul anilor 1939—1940 mai multe lupte greviste în diferite localități din țară.

Aceste lupte aveau ca scop susținerea intereselor clasei muncitoare și lupta împotriva pericolului fascist. Așa cum menționa ziarul *Scînteia* din 25 noiembrie 1938: „... Partidul nostru nu va cruța nici o efortare, nici o jertfă pentru a stringe laolaltă muncitorimea și a porni în fruntea ei la unirea tuturor forțelor dornice să apere pacea și independența României”.¹¹

Cu ocazia zilei de 1 Mai 1939 au loc în toată țara demonstrații antifasciste îndreptate și împotriva dictaturii regale a lui Carol al II-lea.

Anul 1940 a marcat noi evenimente pe plan extern și intern. Germania a făcut alte cuceriri culminînd cu înfringerea Franței. În această situație dictatura regală a făcut și ea noi concesii Germaniei hitleriste. La conducerea țării a fost adus un guvern prezidat de Ion Gigurtu în care forțele prohibiteriste dețineau poziții importante.¹² Acest guvern a intensificat măsurile represive împotriva mișcării muncitorești.

Partidul comunist caută pe toate căile să susțină interesele muncitorilor, să-i organizeze pentru continuarea luptei. Printr-o notă informativă a Poliției din Petroșani din 18 iunie 1940 se arată: „La fabrica de mătase «Viscoza» din Lupeni a început a se organiza un nucleu Comunist, al doilea nucleu a fost organizat la minele din Lupeni”.¹³

Comitetul Central al Partidului Comunist din România a sprijinit activ organizațiile mine-rilor din Valea Jiului, trimițînd material de propagandă și delegați care i-au ajutat în organizare. După cum rezultă dintr-un raport confidențial al Chesturii Poliției din Deva, la 30 aprilie 1940 Comisariatul de Poliție din Petroșani a arestat un delegat al Partidului asupra căruia existau bănuiele că ar fi predat la Lupeni material de propagandă. Un informator a dat relații privind aducerea la Lupeni a ziarului *Scînteia* din 23 februarie 1940, o broșură intitulată „Inimi neli-niștite” în care era inserat și articolul „Femeile împotriva războiului” și un manifest din februarie 1940 redactat de către Comitetul Central al Partidului prin care se cerea muncitorimii să nu subscrie bonuri pentru înzestrarea armatei.

După cum se vede din nota informativă și în urma cercetărilor făcute de către poliție, delegatul respectiv — Alexandru Sencovici — a ținut la Lupeni și Vulcan mai multe consfătuiri secrete și a organizat alegerea comitetului de conducere a organizației comuniste din Lupeni, care avea misiunea de a organiza masele muncitorești din cadrul breslelor”.¹⁴

După dictatul de la Viena, impus României de către Germania și Italia și pierderea părții de nord a Transilvaniei, în toată țara au loc demonstrații de protest. În adunările breslelor

¹⁰ Idem, p. 168. Vezi și Arh. Statului Deva, Chestura de poliție Deva, Dosar 3/1940, p. 123.

¹¹ *Scînteia*, 25 noiembrie 1938.

¹² *Din lupta antifascistă pentru independență și suveranitatea României*, București, 1970, p. 99.

¹³ Arhivele Statului Timișoara, Fond Ținutul Timiș, Dosar 52/1939 cu file nenumerate.

¹⁴ Idem, Dosar 31/1940, fila 560—561.

care au avut loc se protestează energic împotriva dictatului, muncitorimea exprimându-și hotărârea neclintită de a apăra independența și suveranitatea națională.

În mai multe adunări ținute în Valea Jiului, muncitorii, alături de alte revendicări formulate, protestează împotriva cedării unei părți din țară.¹⁵

Începînd cu vara anului 1940 are loc internarea comuniștilor în lagăre de concentrare, iar la 18 decembrie 1940 breslele au fost desființate tocmai datorită faptului că în sinul lor se organizaseră acțiuni revoluționare. Dreptul de organizare al muncitorilor urma să fie reglementat ulterior, pe baza altor legi, dar nu s-a mai făcut nici o reglementare.

Cu toate acestea muncitorii mineri din Valea Jiului vor continua lupta care culminează cu declanșarea grevei din aprilie-mai 1941.

Prin acțiunile comune duse de muncitori în cadrul breslelor s-a întărit și mai mult unitatea clasei muncitoare pentru crearea unui front unit de luptă împotriva fascismului și războiului pînă la eliberarea României de sub jugul fascist.

PAVEL MUNTEAN

MOMENTS DE LA LUTTE DES MINEURS DE LA VALLÉE DU JIU PENDANT LA DICTATURE ROYALE

(Résumé)

En conditions d'agression fasciste dans certains états européens, quand le péril a été assez grand aussi pour la Roumanie, les masses populaires, la classe ouvrière roumaine sous la conduite du Parti Communiste Roumain, se sont soulevées contre le fascisme et contre la guerre.

Pour soumettre la lutte des masses populaires, le roi a instauré un régime dictatorial, en supprimant les partis politiques et les organisations professionnelles du parti ouvrier. Pour pouvoir lutter contre le fascisme et contre la dictature royale, les travailleurs de la Vallée du Jiu ont essayé d'accéder à la direction des corporations d'ouvriers. Ce faisant, les communistes de la Vallée du Jiu ont organisé des démonstrations et ont déployé une activité soutenue pour sauvegarder les intérêts de la classe ouvrière.

Conformément à plusieurs notes informatives des organes de police, les communistes luttèrent pour la cause du peuple et pour les droits des mineurs.

Dans toutes les localités de la Vallée du Jiu : Petroșani, Lupeni, Vulcan etc. se sont créés des noyaux communistes dans le cadre des corporations d'ouvriers. En outre, ont été diffusés des matériaux de propagande.

Les ouvriers ont prononcé leurs revendications et ont protesté contre la cession d'une partie de la Transylvanie en faveur de l'Hongrie. Mais à la fin de 1940, les corporations d'ouvriers ont été supprimées et les communistes internés dans les camps de concentration. Mais leur lutte continue et culmine par la grève d'avril-mai 1941, qui dure pendant toute la guerre, jusqu'à la libération de la Roumanie de l'oppression fasciste.

¹⁵ Idem, p. 147.

PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE

ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

ACMIT	= Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania. Cluj, I (1926–28), II (1929), III (1930–31), IV (1932–38).
ActaAnt	= Acta Antiqua. Budapest, I (1952) și urm.
ActaAntArch	= Acta Antiqua et Archaeologica Universitatis Szegediensis. Szeged.
ActaArchBp	= Acta Archaeologica. Budapest, I (1951) și urm.
ActaMN	= Acta Musei Napocensis. Cluj, I (1964) și urm.
ActMuz	= Din activitatea muzeelor. Cluj, 1955, 1956.
AEM	= Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen. Wien, I (1877)– XX (1896).
AFM	= Alsófehérvármegye monográfiája. Aiud, 1901.
AIIC	= Anuarul Institutului de Istorie Cluj. Cluj, I (1958) și urm.
AIIP	= Analele Institutului de Istorie a Partidului. București, I (1955) și urm.
AISC	= Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj, I (1928) – V (1949).
AISISP	= Analele Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R. București.
AJA	= American Journal of Archaeology. New York, Ser. I (1885), Ser. II. I (1897) și urm.
AkÉrt	= Akadémiai Értesítő. Budapest, 1859-1943.
AnB	= Analele Banatului. Timișoara.
Annales ESC	= Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. Paris.
AnnÉp	= Année Épigraphique. Paris.
AntTan	= Antik Tanulmányok. Studia antiqua. Budapest, 1854 și urm.
AnzWien	= Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse. Wien.
AÖG	= Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen. Wien, I (1848) și urm.
Apulum	= Apulum, Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia. Alba Iulia, I (1939–1943), II (1943–1945), III (1947–1949), IV (= Studii și comunicări, Acta Musei Regionalis Apulensis, 1961), V (1965), VI (1967), VII/1–2 (1968–1969), VIII (1970), IX (1971).
AR	= Archeologické Rozhledy. Praha, 1949 și urm.
ArchAnz	= Archäologischer Anzeiger. Berlin, I (1889) și urm.
ArchAustr	= Archaeologia Austriaca. Beiträge zur Paläoanthropologie, Ur- und Frühgeschichte Österreichs. Wien, I (1948) și urm.
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő. Budapest, 1869 și urm.
ArchHung	= Archaeologia Hungarica. Budapest, I (1926) și urm.
ArchIug	= Archaeologia Iugoslavica. Beograd, I (1954) și urm.
ArchKözl	= Archaeologiai Közlemények. Budapest, I (1859) – XXII (1899).
ArchPol	= Archaeologia Polona. Wrocław – Warszawa, I (1958) și urm.
Arheologija	= Arheologija. Sofia.
Arheologija-Kiev	= Arheologija. Kiev, I (1947) și urm.
ArhMold	= Arheologia Moldovei. București, I (1961) și urm.
ArhOlț	= Arhivele Olteniei. Craiova, I (1920) – XVIII (1939).

- ArhPregled
ARMSI = Arheološki Pregled. Beograd.
= Academia Română. Memoriile Secției istorice, seria II, 1886/1887—1916/1919, seria III, 1922/1923—1944/1945.
- AS = Anatolian Studies. London.
- AthenMitt = Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung. Berlin.
- AUB = Analele Universității „C.I. Parhon” București, Seria științe sociale, Istorie. București.
- AVSL = Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
- Balcania = Balcania. București, I (1938) — VIII (1945).
- BAM = Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes. Bonn.
- BCH = Bulletin de Correspondance Hellénique. Paris I (1877) și urm.
- BCMI = Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice. București, I (1908) — XXXVIII (1945).
- BerRGK = Bericht der römisch-germanischen Kommission. Frankfurt a/M., I (1904) și urm.
- BIAB = Bulletin (Izvestija) de l'Institut archéologique Bulgare. Sofia, I (1921) și urm.
- BpR = Budapest régiségi. Budapest, 1901 și urm.
- B.R.V. = Bibliografia românească veche (I. Bianu, N. Hodoș, D. Simonescu), I—IV. București.
- BSA = Annual of the British School at Athens. Athen.
- BSAB = Bulletin (Izvestija) de la Société archéologique Bulgare. Sofia, I (1910) — VII (1919).
- BSNR = Buletinul Societății Numismatice Române. București, I (1904) — XXXVI (1942).
- BullGBudé = Bulletin de l'Association Guillaume Budé. Paris.
- CAH = The Cambridge Ancient History. Cambridge, Ed. II, I (1924) — XII (1939).
- CIG = Corpus Inscriptionum Graecarum. Berlin, I—IV (1828—1877).
- CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin.
- Civiltà = Civiltà romana in Romania. Roma, 1970.
- CNA = Cronica Numismatică și Arheologică. București, I (1920) și urm.
- Coh = H. Cohen, Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain. Ed. II, Paris-Londres, I (1880) — VIII (1892).
- CRAI = Comptes Rendus des Séances. Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Paris.
- DA = Ch. Daremberg et Edm. Saglio, Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines. Paris, I—V, 1877—1919.
- Dacia = Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924) — XII (1948); N.S., Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București, I (1957) și urm.
- Délm = B. Milleker, Délmagyarország régiségleletei. Timișoara, 1897—1906.
- DFS = Deutsche Forschung im Südosten. Sibiu, I (1942) — III (1944).
- DissPann = Dissertationes Pannonicae. Budapest.
- Dolg = Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. Kolozsvár — Cluj, I (1910) — X (1919).
- DolgSzeged = Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből. Szeged, I (1925) — XIX (1943).
- EDR = Ephemeris Dacoromana. Roma, I (1923) — X (1945).
- EmlKel = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Cluj, 1957.
- ErdM = Erdélyi Múzeum. Cluj, I (1860) — I (1945).

- ErdRep** = Erdély régészeti repertórium. I. Óskor (Thesaurus antiquitatum Transsilvanicarum, Tom. I, Praehistorica; Roska Márton). Cluj, 1942.
- ESA** = Eurasia Septentrionalis Antiqua. Helsinki, I (1927) și urm.
- ÉTTK** = Értekezések a történeti tudományok köréből. Budapest.
- FolArch** = Folia Archaeologica. Budapest, I (1939) și urm.
- Germania** = Germania, Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt a/M., I (1917) și urm.
- Glasnik** = Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Bulletin du Musée de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine à Sarajevo. Sarajevo, sér. archéologie.
- Godišnik Plovdiv** = Godišnik — Annuaire du Musée National Archéologique de Plovdiv.
- IG** = Inscriptiones Graecae. Berlin.
- IGB** = Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae (G. Mihailov). Serdica (Sofia), I—IV, 1956—1966.
- ILS** = Inscriptiones Latinae Selectae, ed. H. Dessau. Berlin, I 1892, II 1902, III 1916.
- IPEK** = Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst. Berlin.
- IstRom** = Istoria României. București, I (1960), II (1962), III (1964), IV (1964).
- IzvestijaVarna** = Izvestija na narodnija Muzei. Bulletin du Musée National à Varna. Varna.
- JA** = Jahrbuch für Altertumskunde. Wien, I (1907) și urm.
- Jahrb.RGZM** = Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz. Mainz, I (1954) și urm.
- JNES** = Journal of Near Eastern Studies. Chicago.
- JÖAI** = Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts. Wien, I (1898) și urm.
- JRS** = Journal of Roman Studies. London, I (1911) și urm.
- Közl** = Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiség-tárából. Cluj, I (1940) — IV (1944).
- KS** = Kratkie soobščeniia Instituta istorii material'noj kul'tury. Moskva.
- KSIA-Kiev** = Kratkie soobščeniia Instituta arheologii. Kiev, 1950.
- KVSL** = Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
- LexMyth** = Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie (W. H. Roscher). Leipzig, I (1884) — IV (1937).
- Materiale** = Materiale și Cercetări Arheologice. București, I (1953) — VIII (1962).
- MIA** = Materialy i issledovaniia po arheologii SSSR. Moskva — Leningrad.
- MittBruk** = Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum. Sibiu, I—XII.
- MittDArchInst** = Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts. Römische Abteilung. Rom, I (1886) și urm.
- MKE** = Múzeumi és Könyvtári Értesítő. Budapest, I (1907) — XII (1918).
- Muz** = Muzeul.
- MuzIstCluj** = Muzeul de istorie Cluj (MAC, MIC).
- NCB** = Neolit Centralnog Balkana. Beograd, 1969.
- NumK** = Numizmatikai Közlemény. Budapest, I (1902) și urm.
- OltR** = D. Tudor, Oltenia romană. București (1942), ed. II (1958), ed. III (1968).
- Omd** = Omagiu lui Constantin Dălcoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani. București (1960).
- PA** = Památky archeologické. Praha.
- ProblMuz** = Probleme de muzeografie. Cluj, 1960, [1964].

- PZ = Praehistorische Zeitschrift. Berlin-Leipzig, I (1909) și urm.
 RA = Revue archéologique. Paris.
 RadVojvMuz = Rad Vojvodanskih Muzea. Novi Sad, I (1952) și urm.
 RE = Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Pauly — Wissowa—Kroll). Stuttgart, 1893 și urm.
 RÉA = Revue des Études Anciennes. Bordeaux, I (1899) și urm.
 RégFüz = Régészeti Füzetek. Magyar Nemzeti Múzeum — Történeti Múzeum. Budapest.
 Reinach, *RépStat* = S. Reinach, Répertoire de la statuaire grecque et romaine. Paris, I (1897), II/1 (1897), II/2 (1898), III (1904), IV (1910).
 Rep. ms. = Repertoriul arheologic al Transilvaniei. Manuscris, la Institutul de istorie și arheologie Cluj.
 RevArh = Revista Arhivelor. București, I (1924) — VII (1946/47); Seria nouă I (1958) și urm.
 RevMuz = Revista Muzeelor. București, I (1964) și urm.
 RevRHist = Revue Roumaine d'Histoire. București, I (1962) și urm.
 RIC = H. Mattingly — E. A. Sydenham, The Roman Imperial Coinage. London, I (1923) — V (1933), IX (1951).
 RIR = Revista Istorică Română. București, I (1931) — XVII (1947).
 RLÖ = Der römische Limes in Österreich. Wien, I (1900) și urm.
 RLv = Max Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte. Berlin, Leipzig, I (1924) — XV (1932).
 RömRum = Römer in Rumänien. Ausstellung des Römisch-Germanischen Museums Köln und des Historischen Museums Cluj. Köln, 1969.
 Ruggiero = E. De Ruggiero, Dizionario Epigrafico di Antichità Romane. Roma.
 SA = Sovetskaja arheologija. Moskva.
 Sargetia = Sargetia, Buletinul Muzeului Regional Hunedoara. Deva, I (1937), II (1941), III (= Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara, 1956), IV (1966), V (1968), VI (1969), VII (1970), VIII (1971).
 SCIM = Studii și cercetări de istorie medie. București.
 SCIV = Studii și cercetări de istorie veche. București, I (1950) și urm.
 SCN = Studii și cercetări de numismatică. București, I (1957), II (1958), III (1960), IV (1968), V (1971).
 SCȘCluj = Studii și cercetări științifice. Cluj, I (1950) — VIII (1957).
 SEG = Supplementum Epigraphicum Graecum. Leyden, I (1923) și urm.
 SitzBer = Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse. Wien.
 SlavAnt = Slavia antiqua. Poznań, I (1948) și urm.
 SlovArch = Slovenská Archeológia. Bratislava, I (1953) și urm.
 Starinar = Starinar, organ srpskog arheološkog društva. Beograd, I (1884) și urm.
 StCl = Studii clasice. București, I (1959) și urm.
 StCom = Muzeul Brukenthal. Studii și comunicări. Sibiu.
 Strack = Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts (P. L. Strack). Stuttgart, I (1931) — III (1937).
 Studia = Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Cluj, I (1956) și urm.
 SZ AŰSAV = Študijné Zvesti Arheologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied. Nitra, 1952.
 SzR = Szovjet régészet. Budapest.
 T.I.R. = Tabula Imperii Romani, L 34. Budapest, 1968; L 35. București, 1969.
 TörtRégÉrt = Történelmi és Régészeti Értesítő. Timișoara, I (1885) — XXXIII (1917).
 TransAnt = C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité. București, ed. I (1938), ed. II (germ și ital., 1943), ed. III (1945).
 T.Zs.-gy. = M. Roska, A Torma Zsófia — gyűjtemény. Cluj, 1941.
 VAN SSSR = Vestnik Akademii Nauk SSSR. Moskva.

- VDI = Vestnik drevnej istorii. Moskva, I (1946) și urm.
VSSA = Voprosy skifo-sarmatskoj arheologii (po materialam konferencii IIMK AN SSSR 1952. g.). Moskva, 1952.
Wagner,
Dislokation = W. Wagner, Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus. Berlin, 1938.
WladArch = Wiadomości Archeologiczne. Bulletin Archéologique Polonais. Warszawa.
WPZ = Wiener Prähistorische Zeitschrift. Wien.
ZborNM = Zbornik radova Narodnog Muzeja. Beograd, I (1956/57) și urm.
ZfEthn = Zeitschrift für Ethnologie. Berlin, I (1869) și urm.

ERATA

Pag.	Rd.	In loc de	Se va citi
5	5 de jos	<i>personal</i>	<i>posesiv</i>
23	fig. 29	1964/5	1965/4
91	12	Gr ia	Grecia
117	20	versuri	versiuni
187	1	foste	fostei
323	1	sursă	masă
323	6 de jos	generală	general
327	14	locul	lacul
339	5	imanic	inamic
379	6	1935—1936	1936—1939
439	7	Muscelului	Muncelului
449	25 de jos	mir	mit
449	15 de jos	verlassen einen	verlassen und einen
483	1 de jos	101	110
488	6	6/2	6/1
507	1 de jos	loc.	loc. cit.
513	fig. 6	turnului nr.	turnului nr. 2
536	10	comandatul	comandantul
563	2 de jos	ne-a	ne-a fost
603	13	scripturi	scripturi

— Acta Musei Napocensis

Întreprinderea Poligrafică Cluj 1971 380

30

